ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 43 (1988)
ΜΕΡΟΣ Β' 1 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1993

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 43 (1988)
ΜΕΡΟΣ Β' 1 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1993

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ
ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχαιολόγος, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του ΤΑΠ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγ. Κυπραίου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Ελένη Λίτινα

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. Μπουλούκος - Α. Λογοθέτης Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Πίν. 1-4) ..... Σελ. 1-5

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ (Πίν. 5-8) ..... » 6-7

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ..... » 8

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Κτιριακές εργασίες. Επανέκθεση. Εκθέσεις. Προσκτήματα. Κατασχέσεις. Συντήρηση (Πίν. 9-24) ..... » 8-18

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Τα Προπύλαια της αθηναϊκής Ακρόπολης (Πίν. 25-28) ..... » 19-21

Αρχαία Αγορά ..... » 21

Γ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Αποθήκες και Εργαστήρια. Ανασκαφικές εργασίες. Αθήνα (Πλατεία Κοτζιά, Οδός Κορυζή 4, Οδός Προπυλαίων 11, Οδός Βαλαβάνη 4, Οδός Βαλαβάνη 6 και Παμφίλης, Οδός Καλλισθένους 36, Οδός Πουλοπούλου 37, Οδός Ερυσίχθονος 3-5, Οδός Κεραμεικού 44 και Γιατράκου, Οδός Μερόπης 6, Οδός Πειραιώς 82 και Σαλαμίνος, Οδός Πλαταιών 59, Οδός Λένορμαν 129, Οδός Πλάτωνος 105, Οδός Βασιλικών 73 και Τιμαίου Λοκρού, Ακαδημία Πλάτωνος), Ελευσίνα (Οδός Κυνεγείρου, Οδός Παπαγιάννη, Οδός Παπαγιάννη, Οδός Κουγιουμτζόγλου και Άρη Βελουχιώτη, Οδός Δήμητρος 14, Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου και Σκόρδα, Πάροδος Σωτ. Γκιόκα 3, Πάροδος Κοντούλη 39, Οδός Βασ. Λάσκου 13, Οδός Πεισιστράτου 72, Οδός Περικλέους και Σαλαμίνος), Μέγαρα (Οδός προς Χάνι (Έργα Δ.Ε.Η.), Οδός προς Χάνι (οικόπεδο Α. Μπισταράκη), Οδός προς Χάνι (οικόπεδο Ι. Μωραΐτη), Οδός Θράκης 20, Οδός Ελικώνος 8, Οδός Ελικώνος 16-18, Οδός Ελικώνος 28, Οδός Δογάνη 27, Οδός Τζαβέλλα 48-50, Οδός Δογάνη 13 και Γρεβενών, Οδός Τζαβέλλα, Οδός Περεσιάδου 5, Οδός Αγίας Παρασκευής 52, Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου 22, Οδός Γ. Μαυρουκάκη 48 και Μ. Ζαχαρία, Οδός Γ. Μαυρουκάκη 31, Οδός Πλουτάρχου 21, Πάροδος Ομήρου, Οδός Δημάρχου Μενιδιάτη 19, Οδός Στ. Παπακωνσταντίνου 73 και προέκταση οδού Μυκηνών, Οδός Μυκηνών, Οδός Σπάρτης 30, Χερσόνησος του τείχους), Μεγαρίδα: Αλεποχώρι (Αιγόσθενα-Ελευθερές, Θέση Πυργάρι). Περιοδείες-Εντοπισμοί (Σχέδ. Α΄-Β΄ και 1-17· Πίν. 29-42) ..... » 22-72

Β΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Βούλα (Οδός Παπαφλέσσα), Σαλαμίνα: Αμπελάκια (Λεωφόρος Δημοκρατίας, Οδός Αμπελακίων-Σεληνίων, Οικόπεδο Ν. Γκίκα - Ν. Κιαβουράκη), Σκάλα Ωρωπού (Οδός Ιουστινιανού 1) (Σχέδ. 1-4· Πίν. 43-46) ..... » 73-81

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες - Δωρεές. Νομός Αττικής: Σπέτσες (Μουσείο Σπετσών). Στερέωση μνημείων - Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Αττικής: Αθήνα (Ναός Αγίου Ιωάννη), Μέγαρα (Μονή Αγίας Βαρβάρας). Νομός Πειραιώς: Κύθηρα (Άγιος Πέτρος στους Αρέους, Καστέλλι Αυλέμονα, Άγιος Νικήτας στον Κάλαμο, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Καλαμίτσι). Νομός Βοιωτίας: Ακραίφνιο (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Ευβοίας: Πύργος Τραχηλίου. Συντήρηση τοιχογραφιών-ψηφιδωτών-εικόνων. Νομός Αττικής: Αθήνα (Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης), Κερατέα (Αγία Κυριακή), Πέτα (Άγιοι Θεόδωροι), Λαύριο (Παλαιοχριστιανική Βασιλική), Χαλάνδρι (Άγιος Γεώργιος). Εργαστήρια Εφορείας. Σπέτσες (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου στο Καστέλλι). Νομός Πειραιώς: Ύδρα (Μονή Αγίου Νικολάου), Κύθηρα (Λειβάδι, Άγιος Αντώνιος στο Κατούνι, Άγιος Ιωάννης στον Ποταμό). Περιοδείες - Επισήμανση μνημείων - Κηρύξεις. Νομός Αττικής: Σπέτσες (Ναός Παναγίας

Αρμάτας), Αυλώνα (Θέση Κοτρώνι), Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα. Νομός Πειραιώς: Αίγινα (Άγιος Νικόλαος στα Λιμενάρια), Ύδρα (Μονή Αγίου Νικολάου), Κύθηρα (Λειβάδι, Καψάλι, Πίσω Γυαλός, Άγιος Νικόλαος στο Καψάλι, Άγιος Γεώργιος στο Καψάλι, Μέσα Βούργο Κάστρου Χώρας, Κάτω Χώρα Μυλοποτάμου). Αποτυπώσεις μνημείων. Νομός Βοιωτίας: Τανάγρα (Μεσαιωνικός Πύργος), Δομβραίνα (Πύργος Καραϊσκάκη). Νομός Φωκίδας: Ζωριάνο Δωρίδας (Οικία Μαρίας Κοσιώνη και Αντ. Βήτα). Νομός Ευβοίας: Χαλκίδα (Φρούριο Καράμπαμπα), Σπαθάρι (Ναός Αρχαγγέλου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αττικής: Ωρωπός (Οικόπεδο Δερμιτζόγλου). Νομός Φωκίδας: Νέα Κούκουρα (Οικόπεδο Δάμου). Νομός Βοιωτίας: Θήβα (Οδός Κασσάνδρου, Οδός Θίσβης, Οδός Επαμεινώνδα, Οδός Πινδάρου, Οδός Δράκου, Οδός Πλαταιών), Ακραίφνιο (Ναός Αγίου Γεωργίου). Διαμορφώσεις - Καθαρισμοί. Νομός Πειραιώς: Κύθηρα (Σχέδ. 1-7· Πίν. 47-74) ..... Σελ. 82-105

Δ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 106

Ίσθμια, Κοιλάδα της Νεμέας, Κόρινθος (Ανατολικά του θεάτρου. Κτίριο 7, το Θέατρο, Χρονολογία) (Πίν. 75) ..... » 106-109

Άργος (Θέατρο, Η ανατολική στοά, Το κοίλον, Θέρμες, Οικόπεδο Καρμόγιαννη) (Πίν. 76-77) » 109-112

Ε΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 113

Λακωνία (Ακρίες, Έλος, Ακρίες, Έρευνα στο Ιερό της Μητέρας των Θεών στις Ακρίες, Παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου, Οικισμός, Ιερό, Ιερός χώρος προς το βουνό Κούρκουλα. Απολογισμός της περιόδου εργασιών 1988 στις Ακρίες) (Πίν. 78-80) ..... » 113-115

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Μυστράς (Οδηγήτρια, Παλάτια). Αναστήλωση - Στερέωση - Συντήρηση μνημείων. Νομός Λακωνίας: Μυστράς (Παλάτια, Συγκρότημα Κρεββατά, Οικία Λάσκαρη, Παντάνασσα, Μονή της Περιβλέπτου, Ναός Αγίου Νικολάου, Οδηγήτρια), Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς (Ναός Αγίου Νικολάου), Γεράκι (Ναός Αγίου Σώζοντα, Ναός Αγίου Αθανασίου, Κάστρο). Νομός Αρκαδίας: Καρύταινα (Κάστρο, Ναός Παναγίας, Ναός Ζωοδόχου Πηγής, Ναός Αγίου Νικολάου, Γέφυρα στον Αλφειό Ποταμό), Ατσίχολος (Νέα Μονή Καλαμίου), Στεμνίτσα (Ναός Παναγίας Μπαφέρω), Πλάτανος Κυνουρίας (Ναός Αγίων Θεοδώρων), Παλαιοχώρι Κυνουρίας (Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ της Μουράς). Νομός Αργολίδας: Νέο Ηραίο (Ναός Κοίμησης Παναγίας). Νομός Μεσσηνίας: Άμεσα σωστικά μέτρα σε μνημεία. Καλαμάτα (Ναός Αγίου Χαραλάμπους Νεκροταφείου, Ναός Αγίου Κωνσταντίνου, Ναός Αγίου Νικολάου Εφεσίου, Ναός Αγίου Δημητρίου, Νοσοκομείο του αγώνα, Ναός Αγίου Γεωργίου, Τουρκικό Φρουραρχείο), Ελαιοχώριο (Καθολικό Μονής Δήμιοβας, Καθολικό Μονής Αγίας Τριάδας, Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Νέδουσα Αλαγονίας (Καθολικό Μονής Μαρδακίου), Αίπεια (Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, Οικία Φίλιππου Γκίζα, Ελαιοτριβείο Γκίζα), Άμμος (Ναός Αγίου Αθανασίου), Σταυροπήγιο (Ναός Αγίου Ιωάννη-Αγίου Νικολάου), Κάστρο Ζαρνάτας (Κρυφό Σχολειό), Μεγ. Μαντινεία (Ναός Αγίου Σπυρίδωνα), Οροβάς (Ναός Αγίου Βασιλείου). Επισκευές - Αποκαταστάσεις μνημείων. Καλαμάτα (Ναός Αγίων Αποστόλων, Ναός Αγίας Κυριακής, Κάστρο), Βέργα (Ναός Αγίου Κωνσταντίνου), Σταυροπήγιο (Ναός Αγίου Χαραλάμπους, Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου), Κάστρο Ζαρνάτας (Ναός Ζωοδόχου Πηγής), Προσήλιο (Ναός Ταξιαρχών), Πλάτσα (Ναός Αγίου Νικολάου), Μεθώνη (Φρούριο). Συντήρηση τοιχογραφιών. Νομός Λακωνίας: Μυστράς (Ναός Αγίου Δημητρίου, Ευαγγελίστρια, Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίας Σοφίας), Άγιος Ιωάννης Σπάρτης (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου), Χρύσαφα (Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα), Γεράκι (Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Προφήτη Ηλία Κάστρου). Νομός Αργολίδας: Αδάμι Ναυπλίας (Μονή Καλαμίου), Νέα Επίδαυρος (Καθολικό Μονής Αγνούντος). Νομός Μεσσηνίας: Καλαμάτα (Ναός Αγίων Αποστόλων, Ναός Αγίας Κυριακής), Δόλοι (Ναός Αγίας Παρασκευής). Κηρύξεις - Καταγραφές μνημείων. Νομος Λακωνίας: Έλικας (Ναός Παναγίας), Πύρριχος, Χειμάρα, Κίττα. Νομός Μεσσηνίας: Καλαμάτα (Ναός Παναγίας Καλομάτας, Ναός Αγίου Νικολάου Φραγκολίμνας -

Αγίου Αθανασίου Τζάνε, Ναός Αγίων Αναργύρων, Σπηλαιώδης ναός Αγίου Ιωάννου, Οικία Αγά Αρναούτογλου, Ναός Αγίου Σώζοντα, Οικία Αναστασοπούλου-Σαλμά, Οικία Παπουλάκου, Οικία Κατσικέα, Οικία Κάρβελα, Ναός Τριών Ιεραρχών, Οικία Παπαδοπούλου, Ναός Ταξιαρχών Ασπροχώματος, Ναός Αγίου Νικολάου, Οικία Λυμπεροπούλου, Μονή Βελανιδιάς), Γαργαλιάνοι (Ναός Αγίου Νικολάου), Αρτεμισία (Ναός Υπαπαντής), Αιθαία (Ναός Αγίας Μαρίνας), Πλατύ (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου). Νομός Αργολίδας: Δίδυμα. Νομός Αρκαδίας: Δημητσάνα, Πράσινο (Ναός Αγίου Αθανασίου), Λεωνίδιο (Ναός Αγίας Κυριακής). Καταγραφές εικόνων. Νομός Αρκαδίας: Παλαιοχώρι (Σχέδ. 1-2) ..... Σελ. 116-141

Ζ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Νομός Ηλείας (Νεοχώρι Κυλλήνης, Άγιος Ηλίας Ολυμπίας). Νομός Μεσσηνίας (Ψάρι Τριφυλίας). Τυχαία ευρήματα - Περισυλλογές - Περιοδείες: Νομός Ηλείας (Ολυμπία, Πελόπιον, Αγία Τριάδα, Βελανίδι, Αρχαία Ήλιδα, Κυλλήνη, Λαδικό Ολυμπίας, Κάτω Σαμικό Ολυμπίας). Νομός Μεσσηνίας (Βοϊδοκοιλιά Πυλίας, Σουληνάρι Πυλίας, Δώριο Τριφυλίας, Αριστομένης, Χώρα Τριφυλίας, Γαργαλιάνοι). Αναστήλωση - Συντήρηση μνημείων. Ναός Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών (Πίν. 81) ..... » 142-146

ΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Αχαΐας. Μουσειακές εργασίες: Μουσείο Πατρών, Μουσείο Αιγίου. Ανασκαφικές εργασίες: Πάτρα, Αρχαία Πόλη (Οδός Μπουμπουλίνας 7 και Κανάρη, Οδός Τσαμαδού 78 και Καραϊσκάκη, Οδός Ερενστρώλε 22-24, Οδός Βότσαρη 71 και Γ. Ρούφου, Οδός Κ. Παλαιολόγου και Γερμανού 172, Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 91, Οδός Χρυσοβιτσίου 11, Οδός Λυσίου-Μαραγκοπούλου, Οδός Καλαβρύτων 62, Οδός Αετορράχης 18, Οδός Ανθείας 206, Οδός Κανακάρη και Μιαούλη 59, Οδός 25ης Μαρτίου 21, Αγία Αλεξιώτισσα στην Εγλυκάδα, Οδός Καρπενησίου 11, Οδός Λόντου 67, Οδός Βασ. Ρούφου 88, Οδός Λόντου 42, Οδός Γερμανού 125 και Βότσαρη, Οδός Γερμανού 111, Οδός Καραϊσκάκη 212 και Καλαμογδάρτη, Οδός Καρατζά 14 - Βασ. Ρούφου, Οδός Ιερού Λόχου 1 και Χρ. Ροδοπούλου, Οδός Θησέως 10), Βόρειο νεκροταφείο (Οδός Κανακάρη 133, Οδός Πουκεβίλ 25-27, Οδός Κύπρου-Δοϊράνης, Οδός Μεσολογγίου 11, Οδός Μπεν. Ρούφου 71, Οδός Δ. Υψηλάντου 57-Βασιλειάδου, Οδός Ακτής Δυμαίων 21), Ανατολικό νεκροταφείο (Οδός Πατρών-Κλάους 1, Οδός Καλαβρύτων 69, Οδός Πατρών-Κλάους 3), Αρχαίος Κλείτωρ, Πρέβεδος (Νέα χάραξη οδού Πατρών-Τρίπολης), Σταροχώρι (Θέση Ξηρόκαμπος), Ριόλο (Θέση Καταρράχια), Αίγιο (Οδός Ομαγυρίου Διός 10, Οδός Αιγιαλέως 62), Μαυρίκι, Κάτω Αχαγιά (Οδός Αράξου και Γερμανού), Επαρχία Πατρών (Άνω Σουδενέικα), Πετρωτό, Βούντενη (Θέση Αμυγδαλιά), Προβοδός, Νέο Σαλμενίκο, Ρακίτα, Σαραβάλι. Εντοπισμός αρχαίων: Επαρχία Καλαβρύτων (Σιγούνι). Παραδόσεις: Μαστορέικα Χαλανδρίτσας. Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες: Επαρχία Βάλτου (Λουτρό), Αμπελάκι, Κεχρινιά, Στράτος, Επαρχία Ξηρομέρου και Βονίτσης (Θέση Αμπάρια, Αρχαιολογικός χώρος Οινιαδών), Επαρχία Τριχωνίδας (Θέση Πετρωτό), Επαρχία Μεσολογγίου (Νέα Πλευρώνα), Ναύπακτος (Λεωφόρος Αθηνών - Θ. Νόβα, Οδός Τζαβέλλα 111, Οδός Φαρμάκη και Τζαβέλλα, Ανώνυμη δημοτική οδός, Ανώνυμη δημοτική οδός, θέση Μεγαλομάτα). Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων: Στράτος, Αρχαιολογικός χώρος Οινιαδών, Παλαιομάνινα, Αγρίνιο, Θέρμο, Σιταράλωνα, Νέα Πλευρώνα, Καλυδώνα, Μακύνεια, Σκάλα Ναυπακτίας. Νομός Κεφαλληνίας. Εργασίες προστασίας αρχαιολογικών χώρων (Σχέδ. 1-22· Πίν. 82-98) ..... » 147-181

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Αχαΐας (Φρούριο Ρίου, Μονή Αγίων Πάντων Βελιμαχίου, Μονή Αγίων Θεοδώρων Αροανίας), Πάτρα (Παλαιός ναός Αγίου Ανδρέα, Τούρκικα χαμάμ). Νομός Ηλείας (Καταγραφή βλαβών από τους σεισμούς, Φρούριο Χλεμούτσι, Βυζαντινός ναός μονής Παναγίας Βλαχερνών, Μονή Ελεούσας Λυγιάς (Βαρθολομιού), Βυζαντινός ναός καθολικής Γαστούνης. Μεταβυζαντινός ναός Αγίου Γεωργίου Νεοχωρίου, Κάστρο Γλαρέντζας). Νομός Κεφαλληνίας (Μονή Αγίων Φανέντων περιοχής Σάμης), Πουλάτα (Ναός

Αγίου Σπυρίδωνα). Νομός Ζακύνθου (Ναός Αγίας Μαρίνας). Συντήρηση τοιχογραφιών-εικόνων. Πάτρα (Δημοτικό Θέατρο Πατρών, Μονή Αγίων Θεοδώρων Αροανίας, Παρεκκλήσι Αγίου Ιωάννου, Εργαστήριο Συντήρησης). Νομός Κεφαλληνίας: Κοντογενάδα (Ναός Αγίου Γεωργίου), Πάστρα, Καταγραφή εικόνων εκκλησιαστικού Μουσείου Μηλαπηδιάς και συλλογής Ευαγγελίστριας Κάστρου. Νομός Ζακύνθου - Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις χώρων. Νομός Ζακύνθου (Κάστρο). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αχαΐας: Πάτρα (Οδός Κανακάρη 46-52, Οδός Ερμού 64). Νομός Ζακύνθου (Κάστρο Ζακύνθου) (Πίν. 99-110) ..... Σελ. 182-190

Θ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 191

Skourta Plain ..... » 191-192

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Ερέτριας, Συλλογή Άνω Ποταμίας Κύμης). Ανασκαφικές εργασίες: Χαλκίδα (Οδός Ωρίωνος και Παπασκιαδά, Οδός Αρεθούσης, 12ο Δημοτικό Σχολείο), Μάνικα (Οικόπεδο Π. Μπεληγιάννη, Θέση Έξω Παναγίτσα, Οικόπεδο Αικ. Κυράνα, Οδός Ορτανσίας, Οδός Πανσέδων), Ερέτρια (Οικόπεδο ΒΥΜΕΝ Α.Ε., Οδός Αρχαίου Θεάτρου), Κοτρώνι, Αμάρυνθος (Παλαιοχώρα, Κάραβος Αλιβερίου), Βόρεια Εύβοια (Οικόπεδο Ιω. Κουρούπη), Ανθηδόνα (Οικόπεδο Αθ. Ματσούκα), Βαθύ Αυλίδας-Ριτσώνα (Θέση «Μνήμα Κατή», Τύμβος Σαλγανέα), Γλύφα (Οικόπεδο Εταιρείας Χατζηλουκά). Παραδόσεις-Περισυλλογές-Κατασχέσεις (Σχέδ. 1-8· Πίν. 111-118) ..... » 193-204

ΙΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες: Λαμία (Οδός Δαναών και Αγίων Αναργύρων, Οδός Χατζοπούλου, Οδός Ποσειδώνος 55Α, Έργα ΔΕΥΑΛ: α) Πλατεία Ελευθερίας, β) Οδός Υψηλάντου και Καζούλη, γ) Οδός Υψηλάντου, δ) Οδός Παπαφλέσσα 2, ε) Οδός Λεωνίδου και Αριστείδου, Οδός Ησαΐα), Αχινός (Οικόπεδο Σπ. Σπυροπούλου, Οδός 28ης Οκτωβρίου και Λεωνίδου, Αυλή Δημοτικού Σχολείου, Οδός Β. Ηπείρου, Οικόπεδο Γ. Αλεξίου, Οικόπεδο Βασ. Συναχέρη), Στυλίδα (Οδός Λαμίας, Οδός ιδιωτική, Οδός Αγίου Δημητρίου 6), Αυλάκι (Θέση Άγιος Αθανάσιος), Αταλάντη (Οδός Μ. Αλεξάνδρου, Οδός Μεταξά), Γλύφα (Θέση Φανός), Κύνος, Πυρά Ηρακλέους στην Οίτη, Περιβόλι Φθιώτιδος (Θέση Κοτρώνι), Ρεγκίνι, Ζέλι-Γολέμι, Κυρτώνη (Θέση Αη-Γιάννης, Αγρός Δημ. Μαρκοστάμου), Ελάτεια (Μυκηναϊκό νεκροταφείο), Παναγίτσα Ελάτειας (Οικόπεδο Δημ. Ζαχαροπούλου, Οικόπεδο Σ. Φακίρη). Περιοδείες-Εντοπισμός αρχαιολογικών χώρων. Νομός Ευρυτανίας: Μικρό Χωριό. Νομός Φθιώτιδας. Συντήρηση αρχαιοτήτων. Διαμόρφωση-Προστασία αρχαιολογικών χώρων. Παραδόσεις. Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων (Σχέδ. 1-15· Πίν. 119-126) ..... » 205-235

Ευρυτανία ..... » 235

Ανατολική Λοκρίδα ..... » 236

Ι΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 237

Δωρίδα (Πίν. 127-128) ..... » 237

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Βόλου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Μαγνησίας: Διμήνι (Οικόπεδο Μ. Βαϊτσόπουλου, Οικόπεδο Ν. Κωτσαλή), Βόλος (Οδός Βελισαρίου 38), Δημητριάδα, Αρχαία Δημητριάδα (Οικόπεδο Θεοδ. Συρή), Σωρός (Οδός Δουλκέρογλου, Οδός 28ης Οκτωβρίου), Νέα Ιωνία Βόλου (Οδός Μπιζανίου 5), Βελεστίνο (Οδός Φερών, Οδός Μ. Αντύπα, Θέση Αυλαγάδια, Πλατεία Σμολένσκη, Αγρός Α. Μακρόπουλου, Οδός Ρήγα Φεραίου, Οικόπεδο Γ.Χ. Λαΐτσου), Φθιώτιδες Θήβες (Αγρός Νικ. Νιφόρου), Ζάστενη Αργαλαστής. Σκόπελος: Αρχαία Πεπάρηθος (Ασκληπιείο), Αρχαία πόλη Πάνορμος (Οικόπεδο Αλ. Χατζηδρόσου). Αλόννησος: Αρχαία Ίκος (Οικόπεδα Α. Grammer και Μ. Pery). Νομός Καρδίτσας: Μητρόπολη (Οικόπεδο Θ. Κουκουζέλη), Γεωργικό (Κοινοτική έκταση), Συκιές

(Τύμβος), Αργιθέα, Μουζάκι, Άγιοι Θεόδωροι (Αγρός Μ. Τρούκη), Καλλίθηρο (Λόφος Αγίου Αθανασίου, Οικόπεδο Ευαγγ. Σκορδά, Ξυνόβρυση), Φίλια (Αγρός αδελφών Ξανά). Συντήρηση ψηφιδωτών. Νομός Καρδίτσας: Φίλια (Κτίριο με ψηφιδωτά δάπεδα). Παραδόσεις αρχαίων. Νομός Μαγνησίας: Βελεστίνο. Νομός Καρδίτσας: Συκιές, Ερμήτσι, Ματαράγκα, Πύργος Κιερίου, Παλαμάς, Γόμφοι, Τρυγόνα, Καρδίτσα, Καταφύλλη Αργιθέας (Σχέδ. 1-3· Πίν. 129-137) ..... Σελ. 238-259

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Αρχαιολογική Συλλογή Γόννων). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λάρισας: Λάρισα (Οδός Νιρβάνα 12, Οδός Θεσσαλονίκης 174, Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου 167, Οδός Ασκληπιού 55), Συνοικισμός Καλού Νερού, Γυρτώνη (Αγρός Αν. Τσέτσιλα), Ελασσόνα (Πύθιο, Δολίχη), Επαρχία Λάρισας (Κιλελέρ), Επαρχία Φαρσάλων (Ερέτρια), Φάρσαλα (Λόφος Αγίας Παρασκευής, Οδός Αθηνάς 154, Διασταύρωση οδών Αθηνάς και Χονδροπούλου). Νομός Γρεβενών: Μεγάλο Σειρήνι (Θέση Άγιος Αθανάσιος). Εντοπισμός αρχαιολογικών χώρων. Νομός Γρεβενών: Δασοχώρι (Ύψωμα Καστρί). Νομός Λάρισας: Αγιόκαμπος (Θέση Σκιαθά). Περισυλλογή-Παράδοση αρχαιοτήτων. Νομός Τρικάλων: Άτραξ, Καλόγηροι, Κλοκωτός, Πετρόπορος, Τρίκκη, Γόμφοι. Νομός Λάρισας: Ραχούλα, Χάλκη, Καστρί Αγιάς, Ευαγγελισμός Λάρισας, Κραννών, Αμυγδαλή, Νίκαια Λάρισας, Πύθιο Ελασσόνας, Αρχαιολογική Συλλογή Πυθίου, Λάρισα, Ερέτρια Φαρσάλων, Αρχαιολογική Συλλογή Φαρσάλων, Σκοτούσα, Φάρσαλα (Σταυρός, Ρήγαιο, Αρχαιολογική Συλλογή Ιω. Γκατζηρούλη, Καστρί Τυρνάβου, Άργισσα, Γόννοι, Μονή Αγίου Παντελεήμονος Αγιάς, Νομίσματα) (Σχέδ. 1-3· Πίν. 138-148) ..... » 260-284

Θεσσαλία (Χάσια, Μέση κοιλάδα Τιταρήσιου, Άνω κοιλάδα Τιταρήσιου) ..... » 284

Γρεβενά ..... » 285-287

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Μαγνησίας. Συντήρηση μνημείων (Φθιώτιδες Θήβες). Τυχαία ευρήματα - Περιοδείες. Βελεστίνο (Θέση Κράνοβο), Παλαιόκαστρο (Περιοχή Αγίου Βλασίου, Άγιος Γεώργιος Φερών, Ναός Αγίου Νικολάου Καναλίων, Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στην Αμαλιάπολη, Μονή Αγίας Τριάδας στις Νήες Σούρπης, Φρούριο Βόλου). Ανασκαφικές εργασίες. Πλατανίδια Βόλου (Μονή Αγίου Νικολάου στην Πάου Αργαλαστής), Σκιάθος (Θέση Τρούλλος), Φθιώτιδες Θήβες (Οδός Ελληνικής Αεροπορίας, Οδός βόρεια του παλιού Οινοποιείου, Οδός Ελληνικής Αεροπορίας, Οδός Ευλογημένου και Σταυρίδη, Οδός Στ. Μαλτέζου, Οδός Αχιλλέως και Τοπάλη, Οδός Παπαδοπούλου). Νομός Λαρίσης. Στερεωτικές-Αναστηλωτικές εργασίες. Λάρισα (Πυριτιδαποθήκη), Αμπελάκια (Αρχοντικό Γ. Σβαρτς, Αρχοντικό Δ. Σβαρτς), Τύρναβος (Τουρκικά Λουτρά), Αγιά (Αρχοντικό Αλεξούδη, Μονή Αγίου Παντελεήμονα), Καστρί Αγιάς (Ναός Αγίου Δημητρίου), Τσαρίτσανη Ελασσόνας (Ναός Αγίου Νικολάου). Συντήρηση τοιχογραφιών-ψηφιδωτών. Ανασκαφικές εργασίες. Λάρισα (Συμβολή οδών Κύπρου και Ανδρούτσου, Οδός Κύπρου 95, Οδός Απόλλωνος), Νερόμυλοι Αγιάς (Αγρός Γ. Μουστάκα, Αγρός Κ.Χ. Βλαχοκώστα). Νομός Καρδίτσας. Αναστηλωτικές εργασίες. Πεζούλα (Ναός Αγίου Παντελεήμονα), Καταφύγι (Μονή Πέτρας), Λεύκη (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Φθιώτιδας. Αναστηλωτικές εργασίες. Λαμία (Παναγία Αρχοντική), Δίβρη (Ναός Αγίας Βαρβάρας). Συντήρηση τοιχογραφιών-ψηφιδωτών. Ανασκαφικές εργασίες. Αταλάντη (Θέση Παλαιομάγαζα). Νομός Τρικάλων. Περιοδείες-Καταγραφές. Τρίκαλα (Ναός Ταξιαρχών στην κοινότητα Μουριάς), Καλαμπάκα (Ναός Αγίου Νικολάου στην Αγία Παρασκευή, Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στο Κεφαλόβρυσο, Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Μαλακάσι, Ναός Αγίας Παρασκευής στο Ξυλοπάροικο, Μενδενίτσα). Ανασκαφικές εργασίες. Τρίκαλα (Ασκληπιείο) (Σχέδ. 1-2· Πίν. 149-160) ..... » 288-300

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Ιωαννίνων, Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας, Μουσείο Νικο-

πόλεως, Αρχαιολογική Συλλογή Λευκάδας). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Κάτω Μερόπη (Νεκροταφείο τύμβων Πωγωνίου), Κρύα. Νομός Άρτας: Άρτα (Πάροδος Αετορράχης, Οδός Αγίου Νικολάου 5, Οδός Μαξ. Γραικού, Οδός Αράχθου, Οδός Πριοβόλου και Μανωλάκη, Οδός Πριοβόλου, Οδός Μακρυγιάννη, Οδός Σολωμού και Παλαμά). Νομός Πρέβεζας: Θεσπρωτικό (Θέση Κιμπαντάνια). Νομός Λευκάδας: Κατούνα, Λευκάδα (Περιοχή Καλιγόνι). Εντοπισμός αρχαίων. Νομός Ιωαννίνων: Νεοκαισάρεια (Θέση Κολωνιάτι), Θεριακήσιο (Λόφος Καλογερίτσα). Νομός Λευκάδας: Κατούνα. Παραδόσεις. Μουσείο Νικοπόλεως, Αρχαιολογική Συλλογή Λευκάδας. Διαμορφώσεις χώρων-Στερεωτικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Δωδώνη, Κάτω Μερόπη. Νομός Άρτας: Άρτα. Νομός Πρεβέζης: Νικόπολη. Νομός Λευκάδας: Στενό Νυδριού (Πίν. 161-170) ..... Σελ. 301-309

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερεωτικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Φρούριο Ιωαννίνων-Ακρόπολη Ιτς-Καλέ, Νησί Ιωαννίνων. Μονή Ντίλιου, Αγία Τριάδα (Αγία Παρασκευή), Αρίστη (Μονή Σπηλιώτισσας), Βαγενήτι (Άγιος Γεώργιος), Βασιλική (Μονή Αγίου Νικολάου), Βίτσα (Ναός Ταξιαρχών), Δερβίζιανα (Άγιοι Απόστολοι), Κήποι (Μονή Γενεσίου Θεοτόκου), Κουκλέσι (Άγιος Νικόλαος), Λίθινο Ζίτσας (Μονή Πατέρων), Κάτω Πεδινά (Άγιος Αθανάσιος), Κωστάνιανη (Ταξιάρχες), Κούρεντα (Μονή Αγγελομάχων), Ροδοτόπι (Αγία Τριάδα), Χρυσοβίτσα Μετσόβου (Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου). Νομός Λευκάδας: Απόλπαινα (Ναός Οδηγήτριας), Φτερνό (Κοίμηση). Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Ναύπακτος (Φρούριο). Νομός Άρτας: Άρτα (Ναός Παρηγορήτισσας, Μονή Κάτω Παναγιάς), Αμπέλια Αμμότοπου (Αγία Παρασκευή του Δράκου), Βλαχέρνα (Μονή Βλαχερνών), Ροδαυγή (Ναός Αγίας Παρασκευής). Νομός Θεσπρωτίας: Σούλι (Οικία Π. Μπούση, Οικία Λάμπρου Τζαβέλλα). Νομός Κερκύρας: Κέρκυρα (Ναός Αγίου Σπυρίδωνα, Ναός Ευαγγελίστριας), Γαρίτσα (Ναός Αγίου Αθανασίου), Αγραφοί (Ναός Οδηγήτριας), Γουβιά (Ναός Υπαπαντής). Συντήρηση εικόνων-τοιχογραφιών. Νομός Ιωαννίνων. Νομός Κερκύρας: Κέρκυρα (Ναός Αγίου Σπυρίδωνα). Νομός Άρτας: Άρτα (Καστέλλι στο Τοπ-Αλτί), Μαράτι (Τουρκικό κτίσμα, Χαμάμ, Ιμαρέτ), Βίγλα (Ναός Παναγίας «Ρόδον το Αμάραντον»), Λεπιανά (Ναός Υπαπαντής, Ναός Αποτομής του Προδρόμου), Φανερωμένη (Ναός Φανερωμένης). Νομός Θεσπρωτίας: Φωτική (Ναός Παναγίας Λαμποβήθρας, Άγιος Αθανάσιος), Πετροβίτσα (Ναός Γενεσίου Προδρόμου). Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Φλωριάδα (Κούλια, Μονή Συγγενών). Νομός Κερκύρας: Παλιές φυλακές Κέρκυρας, Νεοκλασικό κτίριο οδού Ν. Ζαμπέλη, Γουβιά (Φρούριο), Σκριπερό (Φοντάνα Σπάθα), Κουραμάδες (Ναός Υπεραγίας Θεοτόκου Κυροπούλας), Πέλεκας (Αρχοντικό Πιέρρη). Νομός Ιωαννίνων: Μοσπίνα (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Ναός Αγίας Τριάδας), Σκλίβανη (Ναός Αγίου Γεωργίου, Άγιος Βλάσιος, Μονή Αγίου Νικολάου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Φρούριο Ιωαννίνων (Ακρόπολη Ιτς-Καλέ, Ακρόπολη Ασλάν-Πασά), Πέραμα (Ναός Αγίου Νικολάου). Νομός Άρτας: Άρτα (Οικόπεδο Κωσταδήμα, Ανασκαφή οικοπέδου Τάχου-Μύλλερ, Ιμαρέτ ή Τζαμί του Φαΐκ-Πασά) (Σχέδ. 1-4· Πίν. 171-192) ..... » 310-334

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Αρχαιολογικό Μουσείο, Μουσείο Ασιατικής Τέχνης, Έκθεση στην Κέρκυρα, Έκθεση στη Θεσπρωτία). Ανασκαφικές εργασίες. Γαρίτσα (Οδός Κύπρου 7), Φιγαρέτο (Οικόπεδο Μικάλεφ, Οικόπεδο Δουκάκη), Περιοχή Παλαιοπόλεως (Οικόπεδο Κασφίκη), Περιοχή μεγάλου ναού Αρτέμιδος (Οικόπεδο Βενιζέλου και Παύλου Μπούα), Σφακερά (Οικόπεδο Μιχαλάκη), Σφακερά, Θέση Δημάκου (Οικόπεδο Αυλωνίτη), Αχαράβη (Οικόπεδο Τριβυζά). Νομός Θεσπρωτίας: Αρχαία Ελέα, Παραπόταμος (Κομμάτι Σμέρτου, Πύργος Ραγίου) (Σχέδ. 1-10· Πίν. 193-202) ..... » 335-356

ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Τη Διεύθυνση του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου το έτος 1988 είχε η Έφορος των Αρχαιοτήτων Όλγα Τζάχου-Αλεξανδρή, η οποία είχε και την ευθύνη για τον προγραμματισμό των εκτελουμένων έργων και των επανεκθετικών εργασιών. Άμεσοι συνεργάτες και επιβλέποντες όλων των εργασιών κατά Συλλογές ήταν ως Έφορος των Αγγείων η Ηώς Ζερβουδάκη, ως Έφορος των Γλυπτών η Αικατερίνη Ρωμιοπούλου, ως Έφορος των Χαλκών ο Πέτρος Καλλιγάς και ως Έφορος της Προϊστορικής Συλλογής η Αικατερίνη Δημακοπούλου. Πολύτιμη βοήθεια προσέφεραν οι Επιμελητές των Αρχαιοτήτων Ελεάνα Ραφτοπούλου, Περικλής Κουραχάνης, Ρόζα Προσκυνητοπούλου, Ελισάβετ Κακαρούγκα- Στασινοπούλου, Δήμητρα Κοκκέβη, Ελένη Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Μαρία Μαμουζέλου και Ελένη Τουρνά. Η Επιμελήτρια των Αρχαιοτήτων Ελένη Τσιβιλίκα απουσίαζε με εκπαιδευτική άδεια. Στα εκτελούμενα έργα του Μουσείου συνέβαλαν και οι Αρχαιολογικοί Γραμματείς Έφη Στρατή, Ελένη Αυγερινού, Βασιλική Κατσούλη και Μαρία Βλασσοπούλου. Την καλλιτεχνική επιμέλεια των εργασιών είχαν οι γλύπτες Αφροδίτη Λίττη και Κωνσταντίνος Στεργίδης. Στον καλλιτεχνικό τομέα συνέβαλε επίσης με τα επιμελημένα και ακριβή σχέδιά της η σχεδιάστρια Θεοδώρα Κακαρούγκα.

Με την επίβλεψη του ηλεκτρολόγου-μηχανολόγου Ανδρέα Κεραμίδα και της αρχιτέκτονος-μηχανικού Ευαγγελίας Κωνσταντινίδου-Λιάρου συνεχίστηκαν οι εργασίες ανακαίνισης (καθαιρέθηκαν τα φθαρμένα κονιάματα, έγιναν νέα επιχρίσματα και χρωματισμοί) σε 20 αίθουσες των γλυπτών του ισογείου του Μουσείου.

Ύστερα από την πρόσφατη λειτουργία του νέου υποσταθμού της ΔΕΗ του Μουσείου ολοκληρώθηκε και το έργο της ανακαλωδίωσης ολόκληρου του κτιρίου, ώστε να εξασφαλιστεί επαρκέστερος φωτισμός και να ενισχυθεί η ασφάλεια του Μουσείου. Στις αίθουσες των αγγείων αντικαταστάθηκε το απηρχαιωμένο ανεπαρκές σύστημα φωτισμού με νέο σύγχρονο, αποτελούμενο από ροηφόρους ράβδους με καλαίσθητους προβολείς. Ο νέος αυτός φωτισμός συντελεί στην προβολή των αρχαίων της Έκθεσης. Το ίδιο σύστημα εφαρμόστηκε και σε πέντε αίθουσες των γλυπτών του ισογείου.

Ευρείας έκτασης εργασίες έγιναν και στο υδραυλικό σύστημα του Μουσείου (αντικατάσταση σωλήνων ύδρευσης και αποχέτευσης).

Στο σύστημα της κεντρικής θέρμανσης του Μουσείου έγινε αντικατάσταση των παλιών λεβήτων με δύο καινούργιους δυναμικότητας 2.500.000 θερμίδων, αλλαγή των παλιών καυστήρων και των κυκλοφορητών και κατασκευή νέων συλλεκτών. Επίσης αντικαταστάθηκαν σε μεγάλο μήκος οι παλιές σωληνώσεις καθώς και πολλά παλιά φθαρμένα σώματα. Σε πέντε αίθουσες του Μουσείου, που ανακαινίστηκαν για τις περιοδικές εκθέσεις, τοποθετήθηκαν δέκα ψυκτικά μηχανήματα.

Χώροι, συνολικής έκτασης 320 τ.μ. περίπου, στο υπόγειο του Μουσείου, που χρησιμοποιούνταν παλιότερα ως κατοικίες αρχαιοφυλάκων και ως αποθήκες αχρήστων, αποδόθηκαν στη χρήση του Μουσείου. Οι χώροι αυτοί διαμορφώθηκαν σε γραφεία της γραμματείας και του λογιστηρίου και εξοπλίστηκαν με τα κατάλληλα έπιπλα (επιδιόρθωση παλιών και αγορά νέων γραφείων, καθισμάτων, τραπεζιών, φοριαμών, αρχειοθηκών, καρτελοθηκών, γραφομηχανής κτλ.). Με την ευκαιρία της δημιουργίας των νέων γραφείων έγινε αναδιοργάνωση και του αρχείου της γραμματείας και του λογιστηρίου. Ένας χώρος διαμορφώθηκε κατάλληλα, ώστε να χρησιμεύσει ως βοηθητική βιβλιοθήκη. Από τα δύο δωμάτια στο ισόγειο του Μουσείου, που χρησιμοποιούνταν για τις ανάγκες της γραμματείας, το ένα διαμορφώθηκε σε γραφείο αρχαιολόγων και το άλλο προστέθηκε στους χώρους του φωτογραφικού αρχείου. Επίσης στο υπόγειο του Μουσείου δημιουργήθηκαν και νέοι κοινόχρηστοι χώροι για τις ανάγκες του προσωπικού.

Η βιβλιοθήκη του Μουσείου εμπλουτίστηκε με εβδομήντα νέα βιβλία και ποικίλες εκδόσεις, που προέρχονται από αγορές και δωρεές.

Ο εξοπλισμός των εργαστηρίων συντήρησης συνεχίστηκε με την αγορά και άλλων οργάνων, συσκευών και πολλών χρήσιμων εργαλείων, όπως μηχανήματος αμμοβολής, μηχανήματος στερεωτικής αναγωγής, μικροστερεοσκοπίου, ηλεκτρικού ζυγού ακριβείας για τη συντήρηση των μεταλλίνων αντικειμένων, τριών γεφυρών με παλάγκα πέντε τόννων η κάθε μία για την έκθεση των γλυπτών.

Στην έκθεση των γλυπτών έγιναν σημαντικές βελτιώσεις που αφορούσαν στο νέο τρόπο παρουσίασης των ήδη εκτεθειμένων έργων ώστε να αναδεικνύονται καλύτερα. Τέτοιες αλλαγές έγιναν τόσο στις αίθουσες 8, 12 των αρχαϊκών γλυπτών, όσο και στις αίθουσες 28, 29, 30 των ελληνιστικών. Στην αίθουσα 8, ο Κούρος του Κεραμεικού, αριθ. ευρ. 71, ανασυντέθηκε και συμπληρώθηκε (Πίν. 1

α-δ). Στην αίθουσα 17 του Ηραίου του Άργους, η οποία ανακαινίστηκε, ο αρχιτεκτονικός διάκοσμος του ναού εξετέθη με ορθότερο τρόπο (Πίν. 2-3).

Συνεχίστηκε η αναδιοργάνωση των χώρων των αποθηκών των Γλυπτών με την ταύτιση και τακτοποίηση των αρχαίων κατά είδος, κατηγορία και χρονολογική τάξη. Διακινήθηκαν 2.000 γλυπτά. Από το επιστημονικό προσωπικό της Συλλογής ταυτίστηκαν 1.500 αντικείμενα τα οποία εφέροντο ως αδιάγνωστα, καταγράφηκαν 450 αντικείμενα και παρασχέθηκαν παντός είδους διευκολύνσεις σε 85 Έλληνες και ξένους μελετητές για την προσωπική έρευνα των οποίων μετακινήθηκαν και φωτογραφήθηκαν πολλά αρχαία. Είκοσι εννέα νέα προσκτήματα κυρίως από κατασχέσεις πλούτισαν τη Συλλογή. Το συνεργείο συντηρητών καθαρισμού αποτελούμενο από τους Καλλ. Ανδρεάδη, Μαρία Λεφάκη, Δέσπ. Κώτση, και Θ. Σιαφράκα, τους συντηρητές και ειδικούς τεχνίτες επανέκθεσης Φ. Διαμαντόπουλο, Π. Καίσαρη, Μ. Δημητριάδη και τους συντηρητές επανέκθεσης και κατασκευής εκμαγείων Ν. Ματούλα, Μ. Κουτσογιάννη, Γ. Κούρο και τους βοηθητικούς Σπ. Βλαχογιάννη και Αλ. Βασταρδή προέβη στη συντήρηση 35 αγαλμάτων και αναγλύφων καθώς και 10 κεφαλών ρωμαϊκών χρόνων.

Μεγάλος αριθμός μικροεπεμβάσεων σε γλυπτά πραγματοποιήθηκε από τους παραπάνω ειδικευμένους τεχνίτες: αντικαταστάθηκαν οι σιδερένιοι σύνδεσμοι με ορειχάλκινους, αφαιρέθηκαν οι γύψινες συμπληρώσεις των γλυπτών και αντικαταστάθηκαν πολλά ακατάλληλα βάθρα της Έκθεσης με άλλα καλυτέρων αναλογιών.

Συγχρόνως κατασκευάστηκαν εκμαγεία για αποστολή σε επιστημονικά ιδρύματα του εξωτερικού. Έγιναν επίσης εκμαγεία όλων των γλυπτών τα οποία είχαν συμπεριληφθεί στην έκθεση «Human Figure» των ΗΠΑ.

Στον όροφο της Έκθεσης των Αγγείων οι εργασίες περιορίστηκαν στην αντικατάσταση δύο προθηκών: στην αίθουσα 54 το παλιό τραπέζι με τις λουτροφόρους και τους μελανόμορφους αμφορείς αντικαταστάθηκε με νέα καλαίσθητη και ασφαλή προθήκη (προθ. 77α) και στην αίθουσα 56 σε μια νέα προθήκη (προθ. 120 α) εκτέθηκαν τα αγγεία βοιωτικού εργαστηρίου που ήταν τοποθετημένα σε πρόχειρα βάθρα και τραπέζια της αίθουσας των Αγγείων του 4ου αι. π.Χ.

Το επιστημονικό προσωπικό της Συλλογής κατέγραψε 1.582 αντικείμενα προερχόμενα από διάφορες περιοχές (Σφαγεία, Ιερά Οδός, Σπήλαιο Βάρης, Σούνιο, Σπήλαιο Νυμφών Πεντέλης, Μπέρεκλα, Καλυδώνα, Ναυάγιο Αντικυθήρων), από τη Συλλογή Εμπεδοκλέους και πολλά άλλα άγνωστης προέλευσης.

Παρασχέθηκαν διευκολύνσεις σε 119 Έλληνες και ξένους μελετητές για τους οποίους μετακινήθηκαν και φωτογραφήθηκαν 4.000 περίπου αγγεία και έργα μικροτεχνίας.

Στη Συλλογή προστέθηκαν από κατασχέσεις 449 αγγεία και ειδώλια.

Σημαντική για τον εμπλουτισμό της Συλλογής Αγγείων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου υπήρξε η δωρεά του Ι. Σερπιέρη της περίφημης Συλλογής Βλαστού-Σερπιέρη.

Η Συλλογή αυτή αποτελείται από 717 αντικείμενα, κυρίως αγγεία αλλά και πήλινα και χάλκινα ειδώλια, πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη όπως και λίγα κοσμήματα που χρονολογούνται από τους προϊστορικούς έως και τους κλασικούς χρόνους.

Το μεγαλύτερο μέρος της Συλλογής περιλαμβάνει σημαντικότατα αγγεία τα περισσότερα από τα οποία έχουν αποδοθεί σε γνωστούς ζωγράφους.

Ενδεικτικά αναφέρουμε το μελανόμορφο δίνο ΒΣ 678 και τη μελανόμορφη ταφική πλάκα ΒΣ 515 του Λυδού, τον ερυθρόμορφο κάνθαρο ΒΣ 156 του Δούριδος, τον δίνο ΒΣ 480 του ζωγράφου του Πανός, τις ερυθρόμορφες ληκύθους ΒΣ 29 και 30, όπως και την οινοχόη ΒΣ 56 του ζωγράφου του Bowdoin, τον χου ΒΣ 54 (Πίν. 4 α), του ζωγράφου του Shuvalov, τους χόες ΒΣ 319 και 320 του ζωγράφου της Ερέτριας (Πίν. 4 β). Εξίσου σημαντικές είναι οι λευκές λήκυθοι ΒΣ 1,3,5 του ζωγράφου του Sabouroff, ΒΣ 4 του ζωγράφου του Αχιλλέως, ΒΣ 9 του ζωγράφου Θανάτου, ΒΣ 2 του ζωγράφου των Τριγλύφων και ΒΣ 45 του ζωγράφου των Καλάμων.

Αξιόλογη υπήρξε επίσης για τον εμπλουτισμό της Συλλογής η δωρεά Ήβης Τσίληθρα, 15 αρχαίων αντικειμένων από τα οποία τα υπ' αριθ. 22904-22907 πήλινα γυναικεία ειδώλια είναι τα σημαντικότερα.

Το συνεργείο συντηρητών της Συλλογής Αγγείων αποτελούμενο από τους Στέλιο Γιαπιτζόπουλο, Όμηρο Ανοικτομάτη, Αντιγόνη Αγγελίδου, Γεωργία Κουκή, Γεώργιο Γιαννούλα, Κατερίνα Ιωαννίδου και Παναγιώτη Αθανασόπουλο προέβη στη συντήρηση 6.795 αντικειμένων τόσο για τις ανάγκες της Συλλογής (εκθέματα-αντικείμενα αποθηκών) όσο και για τις ανάγκες των περιοδικών εκθέσεων που έγιναν στο Μουσείο.

Στο Χημικό Εργαστήριο του Μουσείου έγιναν ακτινογραφήσεις λευκών ληκύθων για τη διαπίστωση του σχήματος του εσωτερικού μυροδοχείου καθώς και αναλύσεις πηλού ορισμένων αγγείων

αμφισβητούμενης προέλευσης για την εξακρίβωση του εργαστηρίου τους.

Στο χώρο της Έκθεσης των Χαλκών οι σπουδαιότερες αλλαγές που έγιναν ήταν: α) η τοποθέτηση σε προθήκη από πλέξι-γκλας, στην αίθουσα 30 των ελληνιστικών γλυπτών του Μουσείου, τμημάτων που ανήκαν στο χάλκινο άγαλμα του φιλοσόφου από το ναυάγιο των Αντικυθήρων (Πίν. 4 γ), στο οποίο με μεγάλη πιθανότητα αποδίδεται και η χάλκινη κεφαλή Χ 13400 και β) η τοποθέτηση, στην αίθουσα 33 των ρωμαϊκών γλυπτών του Μουσείου, του χάλκινου αγάλματος του έφιππου Αυγούστου, μόλις αυτό επεστράφη από το Βερολίνο, όπου είχε συμπεριληφθεί στην αρχαιολογική έκθεση για τον αυτοκράτορα Αύγουστο (Κατάλογος της έκθεσης, "Kaiser Augustus und die Verlorene Rebublik" αριθ. 149 (Ausstellung 7-7.—14-8-88 στο Antiken-museum του Βερολίνου).

Το έργο της συντήρησης αποτέλεσε τη σημαντικότερη δραστηριότητα της Συλλογής Χαλκών και γι' αυτό το διάστημα. Το συνεργείο των συντηρητών, αποτελούμενο από τους Αναστ. Μαγνήσαλη, Γιάννη Δαμίγο, Δημ. Κομνηνακίδη και Μαργ. Μαγνήσαλη με την πολύτιμη βοήθεια και του Χρ. Χατζηλιού, συντήρησε μεγάλο αριθμό μεταλλίνων αντικειμένων (γύρω στα 900) διαφόρων περιφερειών της Ελλάδας, όπως Μυκήνες, Πάτρα, Ολυμπία, Τριφυλλία, Λευκαντί, Θήβα, Λαμία, Βέροια, Σέρρες, Αμοργό, Πάρο, Νάξο, Σάμο, Χανιά, Σητεία. Παράλληλα στο εργαστήριο μεταλλίνων συντηρήθηκε και μεγάλος αριθμός κυρίως χρυσών, αργυρών και μολυβδίνων αντικειμένων της Συλλογής Αγγείων και της Προϊστορικής Συλλογής του Μουσείου. Ο συντηρητής Αναστ. Μαγνήσαλης συντήρησε 350 μετάλλινα και οστέινα αντικείμενα από την Προϊστορική Συλλογή αλλά και από τα άλλα Ελληνικά Μουσεία, που συμμετείχαν στην Έκθεση του Μυκηναϊκού Κόσμου.

Διευκολύνσεις παρασχέθηκαν σε Έλληνες και ξένους μελετητές, στη διάθεση των οποίων τέθηκαν 400 αντικείμενα για μελέτη και δημοσίευση και χορηγήθηκαν ισάριθμες φωτογραφίες.

Από τα 62 νέα προσκτήματα της Συλλογής, που προέρχονται κυρίως από κατασχέσεις, ενδιαφέρον παρουσιάζει χάλκινο αγαλμάτιο Σκύλλας, ύψ. 0,09 μ., ελληνιστικής εποχής, που παρέδωσε ιδιώτης από την περιοχή Αργιθέας Καρδίτσας.

Η βελτίωση της έκθεσης στις Προϊστορικές Αίθουσες του Μουσείου υπήρξε κύριο μέλημα της Προϊστορικής Συλλογής τα τελευταία χρόνια (ΑΔ 40 (1985):Χρονικά, σ. 3). Στην Κυκλαδική αίθουσα, το μεγάλο μαρμάρινο γυναικείο άγαλμα, του τύπου με τα διπλωμένα χέρια από την Αμοργό (αριθ. Ευρ. 3908), τοποθετήθηκε σε ειδικό μαρμάρινο βάθρο έτσι ώστε να είναι περίοπτο, προστατευμένο μέσα σε διαφανές κάλυμμα από πλέξι-γκλας. Ο καθαρισμός του από τη συντήρητρια Καλλιόπη Ανδρεάδη ανέδειξε όλη την πλαστικότητα της μορφής, ιδίως στην πίσω επιφάνειά του.

Στη Μυκηναϊκή αίθουσα έγινε νέα διευθέτηση στην παρουσίαση μεγάλων χάλκινων αγγείων από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών που τοποθετήθηκαν μέσα σε προθήκη. Παράλληλα έγιναν βελτιώσεις και προσθήκες πινακίδων σε άλλες προθήκες. Δύο προθήκες με τα ευρήματα από τους μυκηναϊκούς τάφους στα Σπάτα και το Μενίδι μεταφέρθηκαν και τα αρχαία επανεκτέθηκαν, με νέα εντελώς διάταξη, σε μεγάλη προθήκη τοίχου. Στην αίθουσα της Θήρας προστέθηκαν κατατοπιστικά κείμενα, σχέδια και πινακίδες για την ανασκαφή, τις τοιχογραφίες και τα άλλα ευρήματα από το Ακρωτήρι.

Το πρόγραμμα μελέτης της προέλευσης του χαλκού στη Μυκηναϊκή Εποχή που έχει οργανωθεί από την Έφορο Αρχαιοτήτων Αικ. Δημακοπούλου και την προϊσταμένη του Χημείου Ελένη Μάγκου σε συνεργασία με το Γεωλογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (N.H. Gale και S. Stos-Gale) συνεχίστηκε. Τα πρώτα συμπεράσματα από τη δειγματοληψία 20 περίπου αντικειμένων από τις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Περατή και το Μενίδι παρουσιάσθηκαν με ανακοίνωση στο 6ο Διεθνές Συνέδριο του Προϊστορικού Αιγαίου (Αθήνα 1987, πρακτικά υπό εκτύπωση). Παράλληλα έγιναν δειγματοληψίες από θραύσματα φαγεντιανής από τις Μυκήνες και από θραύσματα γυάλινου σκεύους από τον Κακόβατο (αριθ. Ευρ. 5671) για την ανάλυση της χημικής τους σύστασης. Δειγματοληψία έγινε ακόμη από τμήμα ασημένιας φιάλης με εμπίεστη διακόσμηση από την Πύλο (αριθ. Ευρ. 7843) για την εξακρίβωση της χημικής σύστασης του κράματος niello. Από τον παλαίμαχο συντηρητή Χρήστο Χατζηλιού εξετάσθηκαν τα μυκηναϊκά εγχειρίδια και σκεύη με εμπίεστη διακόσμηση για την εξακρίβωση της τεχνικής της κατασκευής των αριστουργημάτων αυτών της μυκηναϊκής τέχνης. Είκοσι ένα χρυσά δακτυλίδια εξετάσθηκαν με ειδικό μηχάνημα ακτίνων φθορισμού Χ από τους Ingo Pini και W. Müller για την έρευνα της μεθόδου κατασκευής των χρυσών δακτυλιδιών κατά τη μυκηναϊκή εποχή.

Η τακτοποίηση και ταύτιση των αρχαίων στις αποθήκες (όπως της ομάδας των ευρημάτων από το Σχοινοχώρι Άργους) συνεχίστηκε και το επιστη-

μονικό προσωπικό κατέγραψε περί τα 900 αντικείμενα προερχόμενα από την ανασκαφή του Αγίου Κοσμά Αττικής, την Κρήτη (τα οποία είχαν μεταφερθεί στο Μουσείο πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), το Σχοινοχώρι Άργους και άλλες θέσεις.

Ο συντηρητής Κώστας Πανταζής φρόντισε για τον καθαρισμό, τη συντήρηση και τη συγκόλληση 850 αγγείων περίπου. Στο εργαστήριο των γλυπτών καθαρίσθηκε η λίθινη βάση θρόνου, με ανάγλυφες σπείρες (αριθ. Ευρ. 1737-1743) από το ανάκτορο της Τίρυνθος.

Εξυπηρετήθηκαν περί τους 230 Έλληνες και ξένους μελετητές προς τους οποίους παραχωρήθηκαν για μελέτη και σχεδίαση περί τα 2.000 αρχαία και ισάριθμες φωτογραφίες.

Από το αρχαιοπωλείο Καψουλάκη αγοράσθηκαν είκοσι εννέα μυκηναϊκά αγγεία και ειδώλια που παρέμειναν στην Προϊστορική Συλλογή.

Στο τμήμα των Αιγυπτιακών και Ανατολικών Αρχαιοτήτων έγινε:

Καταγραφή 600 αντικειμένων, που καλύπτουν σχεδόν όλο το φάσμα του Αιγυπτιακού πολιτισμού: αγγεία Nagada I, λίθινα προδυναστικά αγγεία Ν. Βασιλείου, λίθινα αγάλματα ύστερης περιόδου, αγγεία και πήλινα ειδώλια ελληνιστικής-ρωμαϊκής περιόδου.

Καταγραφή 13 αρχαίων αντικειμένων Αιγυπτιακής Τέχνης, προερχόμενα από την κατάσχεση Αλεξ. Ιόλα (Ιούνιος 1988).

Ταύτιση 567 αρχαίων αντικειμένων του καταλόγου της Αρχαιολογικής Εταιρείας (Αιγυπτιακή Συλλογή (1894), με αρχαία που βρίσκονται καταγραμμένα στον κατάλογο της Συλλογής Δημητρίου.

Εξυπηρέτηση περιορισμένου αριθμού μελετητών.

Οι συντητηρήτριες του εργαστηρίου ενοργάνων υλών και γυαλιού, Θεοδώρα Κουζούνη, Μαρία Αποστολοπούλου και Ευμορφία Σκαμαγκούλη, προσέφεραν αξιόλογη εργασία τόσο στη συντήρηση αρχαίων Αιγυπτιακής Τέχνης, όσο και διαφόρων άλλων αρχαίων αντικειμένων (ξυλίνων, ελεφαντοστέινων), κυρίως προερχόμενων από τις άλλες Συλλογές του Μουσείου. Συνολικά στο εργαστήριο συντηρήθηκαν και φωτογραφήθηκαν 450 αντικείμενα: σκαραβαίοι, ειδώλια, στήλες, μικροτεχνία από υαλόμαζα και φαγεντιανή, ζωγραφικά επιθέματα μούμιας, μια μεγάλη ξύλινη σαρκοφάγος με ζωγραφικές παραστάσεις, ξύλινα και ελεφαντοστέινα αρχαία άλλων Συλλογών.

Ύστερα από την επιτυχία των περιοδικών εκθέσεων οι οποίες πρόσφατα έλαβαν χώρα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο όπως: «Οι Βάλτες, οι βόρειοι γείτονες των Σλάβων» 1984-85, «Δημοκρατία και Κλασική Παιδεία» 1985, «Ταξιδεύοντας με το πλοίο της Κυρήνειας στο Χρόνο και στο Μύθο» 1987, παρουσιάστηκαν και φέτος δύο νέες εκθέσεις. Η Έκθεση με τον τίτλο: «Οι Αζτέκοι-αρχαίοι θησαυροί του Μεξικού» (16 Μαΐου-1 Ιουλίου 1988), συνετέθη από το Γενικό Διευθυντή του Römer und Pelizaeus Museum, στο Hildesheim, Dr. Arne Eggebrecht και περιελάμβανε 281 αντικείμενα από διάφορα Μουσεία του εξωτερικού.

Η Έκθεση με τον τίτλο: «Ο Μυκηναϊκός Κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού 1600-1100 π.Χ.», συνετέθη από την Έφορο της Προϊστορικής Συλλογής Αικ. Δημακοπούλου. Η Έκθεση αυτή παρουσιάστηκε αρχικά στο Βερολίνο (1 Ιουνίου-19 Αυγούστου 1988) με την ευκαιρία της ανακήρυξης της πόλης αυτής ως πολιτιστικής πρωτεύουσας της Ευρώπης. Στη συνέχεια παρουσιάστηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (15 Δεκεμβρίου 1988-2 Απριλίου 1989). Τριακόσια εξήντα οκτώ έργα αποτέλεσαν το περιεχόμενο της από τα οποία 191 ανήκουν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Οι συντηρητές και το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου εργάστηκαν για την παρουσίαση των παραπάνω εκθέσεων.

Το Μουσείο συμμετείχε επίσης με σημαντικό αριθμό χάλκινων, πήλινων και μαρμάρινων έργων στην Έκθεση «Η ανθρώπινη μορφή στην πρώιμη ελληνική τέχνη», που παρουσιάστηκε σε μεγάλες πόλεις της Αμερικής από τον Ιανουάριο 1988 μέχρι το Σεπτέμβριο 1989.

Με τη φροντίδα της αρχαιολογικής γραμματέως Ελένης Μωράτη βοηθούμενης από τις Μ. Καραθανάση και Π. Μπιμπή πραγματοποιήθηκαν από το φωτογραφικό εργαστήριο του Μουσείου (Δ. Γιαλούρης - Α. Αδαμοπούλου) 20.378 νέες φωτογραφικές λήψεις και 15.762 εκτυπώσεις φωτογραφιών για εξυπηρέτηση των μελετητών, την τήρηση του αρχείου συντήρησης των αρχαίων, των επανεκθετικών εργασιών, των περιοδικών εκθέσεων και την τήρηση του αρχείου επισκευών του κτιρίου.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Χημικό Εργαστήριο

Η βασική μεθοδολογία του Χημικού Εργαστηρίου όσον αφορά στη μελέτη της αρχαίας τεχνολογίας υλικών και του προσδιορισμού πρώτων υλών και εργαστηρίων, στηρίζεται στις πληροφορίες που λαμβάνει από τον προσδιορισμό της χημικής σύστασης των αρχαίων αντικειμένων, τη μεταξύ τους

συσχέτιση και τη συσχέτιση με τη χημική σύσταση πιθανών πρώτων υλών.

Ο προσδιορισμός της χημικής σύστασης γίνεται με τη μέθοδο της ατομικής απορρόφησης η οποία θεωρείται κατ' εξοχήν ακριβής και αξιόπιστη.

Κατά τη χρονική περίοδο του 1988 στο Χημικό Εργαστήριο πραγματοποιήθηκαν ερευνητικές εργασίες σε διάφορες κατηγορίες αρχαιολογικού υλικού.

Το προσωπικό του Χημικού εργαστηρίου αποτελούμενο από τη χημικό Ελένη Μάγκου ως υπεύθυνη του Εργαστηρίου, το χημικό Σταύρο Πρωτοπαπά, τους παρασκευαστές Ελένη Σμόνου, Μαίρη Ζάγγα, Γεώργιο Σκάνδαλο, Παναγιώτη Παπασταμάτη και το συντηρητή Απόστολο Βούλγαρη, προέβη σε πλήθος ερευνητικών δραστηριοτήτων:

α) Διεκπεραιώθηκαν διάφορες χημικές αναλύσεις αρχαίων μεταλλικών αντικειμένων, κονιαμάτων, διαφόρων χρωστικών ουσιών, κεραμικών, γυαλιών, χωμάτων κτλ. από το Εθνικό Μουσείο και από διάφορους ανασκαφικούς χώρους της Ελλάδας. Αναλυτικότερα έγιναν:

1) Αναλύσεις γυαλιών και χωμάτων από τον Ωρωπό (ανασκαφή Αλ. Λατσούδη-Δραγώνα).

2) Αναλύσεις χάλκινων αντικειμένων από τη Χίο (ανασκαφή S. Hood).

3) Αναλύσεις κονιαμάτων από το θέατρο του Ευωνύμου (ανασκαφή Ο. Αλεξανδρή-Τζάχου).

4) Αναλύσεις χάλκινων αντικειμένων από τη Νάξο, σπήλαιο Ζα (ανασκαφή Κ. Ζάχου).

5) Αναλύσεις υπολοίπων διεργασίας χαλκού-κασσίτερου σε χυτήριο (ανασκαφή Ρόδου, οικόπεδο Τζεδάκι).

6) Χημική εξέταση κόκκινης χρωστικής από λίθινη φιάλη από την Πάρο (κιννάβαρις) και χημική ανάλυση κόκκινης χρωστικής από τον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών (κόκκινη ώχρα).

7) Αναλύσεις δειγμάτων από την ανασκαφή του Ελληνικού τομέα (1986) του προϊστορικού οικισμού Ντίκιλι-Τας (περιοχή Φιλίππων Καβάλας), έδειξαν ότι πρόκειται για προϊόντα μεταλλουργίας μολύβδου.

8) Αναλύσεις κεραμικών αγγείων (λευκών ληκύθων) για προσδιορισμό των εργαστηρίων κατασκευής τους. Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε προς αυτήν την κατεύθυνση αφορούσε στον προσδιορισμό της χημικής σύστασης των ληκύθων και κύρια σε επίπεδο ιχνοστοιχείων. Ο προσδιορισμός της χημικής σύστασης των ληκύθων έγινε με την τεχνική της ατομικής απορρόφησης.

β) Συνεχίστηκε το πρόγραμμα μελέτης χάλκινων αντικειμένων της γεωμετρικής εποχής, κύρια τριπόδων, από το Εθνικό Μουσείο (Μυκήνες, Τίρυνθα, Ηραίο Άργους, Ακρόπολη Αθηνών), Μουσείο Πατρών (Ιθάκη) και Μουσείο Ηρακλείου. Η μελέτη ολοκληρώθηκε με δημοσίευση των αποτελεσμάτων στο BCH CX (1986), σ. 121-136.

γ) Συστηματοποιήθηκε το πρόγραμμα μελέτης της Μυκηναϊκής Μεταλλουργίας του χαλκού και των κραμάτων του με αρχαιολογικό υλικό που βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο και συγκεκριμένα από Μυκήνες, Αττική (Μενίδι, Περατή) και Τίρυνθα σε συνεργασία με την Προϊστορική Συλλογή του Εθνικού Μουσείου και το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (στο σκέλος της προέλευσης του χαλκού με τα ισότοπα του μολύβδου).

Τα αποτελέσματα του πρώτου συνόλου χαλκίνων αντικειμένων ανακοινώθηκαν στο 6ο Διεθνές Συνέδριο Προϊστορικού Αιγαίου, Ελλάς, 1987, του οποίου τα πρακτικά είναι υπό έκδοση και η εργασία έχει τον τίτλο: «Συμβολή στη Μυκηναϊκή Μεταλλουργία του χαλκού και των κραμάτων του» των Κ. Δημακοπούλου, Ε. Μάγκου, S. Stos-Gale και N.H. Gale.

δ) Διεκπεραιώθηκαν ακτινογραφήσεις, διαφόρων μεταλλικών αντικειμένων για διαπίστωση του βαθμού διάβρωσης και της τεχνικής κατασκευής τους, καθώς και κεραμικών, όπως ληκύθων για διαπίστωση ύπαρξης και σχήματος μυροδοχείου.

ΕΛΕΝΗ ΜΑΓΚΟΥ

ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ[1]

Το πιο σημαντικό από τα προσκτήματα του 1988 είναι αναμφισβήτητα η προσφορά στο Μουσείο εβδομήντα έξι αρχαίων και ρωμαϊκών νομισμάτων, που προέρχονται από την παλαιά συλλογή του 19ου αι. Photiades Pacha. Πρόκειται για το κληροδότημα της Πηνελόπης Φωτιάδη, τελευταίας απογόνου της οικογενείας του Ιωάννη Φωτιάδη, ο οποίος διετέλεσε για πολλά χρόνια πρεσβευτής της Πύλης στην Αθήνα και σε άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Τη δωρεά αυτή την οφείλει το Μουσείο στις άοκνες ενέργειες του Έλληνος Γενικού Προξένου στη Γενεύη κ. Νικολάου Κουνινιώτη.

Το τμήμα αυτό της συλλογής Photiades Pacha καλύπτει ένα αρκετά μεγάλο γεωγραφικό χώρο αρχίζοντας από τις ελληνικές αποικίες της Δύσης, Μασσαλία, Κάτω Ιταλία και Σικελία, έως τη Μικρά Ασία. Επίσης περιλαμβάνει ένα μικρότερο ποσοστό ρωμαϊκών δηναρίων τόσο της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας όσο και των αυτοκρατορικών χρόνων, όπως και ένα βυζαντινό δεκανούμμιο του Φωκά, νομισματοσκοπείου Αντιοχείας με χρονολογία κοπής 604/605. Τέλος υπάρχει και ένας μικρός αριθμός νεωτέρων ελληνικών και ξένων νομισμάτων, όπως και μία αγγλική μολύβδινη σφραγίδα του 1532.

Ενδεικτικά απεικονίζουμε τους πιο κατά τη γνώμη μας χαρακτηριστικούς τύπους, που πλουτίζουν τις αντίστοιχες σειρές του Μουσείου:
1. Οβολός Μασσαλίας, βλ. SNG Delepierre, αριθ. 51 κ.ε. (Πίν. 5, αριθ. 1). 2-3. Δύο στατήρες του Τάραντος του 5ου αι. π.Χ. και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, βλ. SNG Cop. αριθ. 799 και 865 (Πίν. 5, αριθ. 2-3). 4. Δίδραχμα Ηράκλειας Λευκανίας,4ου αι. π.Χ. βλ. SNG Deutschland München, αριθ. 815-817 (Πίν. 5, αριθ. 4). 5. Δίδραχμο Μεταποντίου, που κόπηκε στο τέλος του 6ου έως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ., βλ. ό.π., αριθ. 935 (Πίν. 5, αριθ. 5). 6. Στατήρας Θουρίων, 4ος αι.-268 π.Χ., βλ. ό.π., αριθ. 1203 (Πίν. 5, αριθ. 6). 7. Δίδραχμο Υέλης γύρω στα 350-334 π.Χ., βλ. G.L. Mangieri, Velia e la sua monetazione, Lugano 1986, σ. 109-110, αριθ. 145-148 (Πίν. 5, αριθ. 7). 8. Δίδραχμο Ακράγαντος, πριν από το 413 π.Χ., βλ. SNG Cop. αριθ. 38 (Πίν. 5, αριθ. 8). 9. Δραχμή Συρακουσών, βλ. SNG Delepierre, αριθ. 679 (Πίν. 5, αριθ. 9). 10. Δραχμή Βυζαντίου, βλ. Edith Schönert-Geiss, Die Münzprägung von Byzantion, I, σ. 86, αριθ. 70-72 (Πίν. 5, αριθ. 10). 11. Μισός σίγλος (;) Θρακικής Χερσονήσου 480-350 π.Χ., βλ. SNG Cop. αριθ. 824 κ.ε. (Πίν. 5, αριθ. 11). 12. Στατήρας Εννέα-Οδών, βλ. SNG Ashmolean, αριθ. 2264[2] (Πίν. 5, αριθ. 12). 13. Τριώβολο Νεαπόλεως βλ. SNG Ashmolean αριθ. 2333 (Πίν. 5, αριθ. 13). 14. Τετρώβολο Τερώνης, βλ. SNG Ashmolean, αριθ. 2333 (Πίν. 5, αριθ. 14). 15. Δραχμή Λάρισας, γύρω στα 440-400 π.Χ. περίπου, βλ. SNG Cop., αριθ. 107 (Πίν. 6, αριθ. 15). 16. Δραχμή Λάρισας, 4ος αι. π.Χ., βλ. ό.π., αριθ. 124-125[3] (Πίν. 6, αριθ. 16). 17. Στατήρας Αμβρακίας, βλ. BMC, σ. 108, αριθ. 39-40 (Πίν. 6, αριθ. 17). 18. Στατήρας Άργους Αμφιλοχικού, βλ. SNG Cop., αριθ. 310 (Πίν. 6, αριθ. 18). 19. Δίδραχμο Λευκάδας, βλ. SNG Cop. αριθ. 380 (Πίν. 6, αριθ. 19). 20. Οβολός Αθηνών 450-425 π.Χ., βλ. Colin Kraay, Coins of Ancient Athens, σ. 28, αριθ. 7 (Πίν. 6, αριθ. 20). 21. Τριτημόριο Αθηνών, βλ. για τον τύπο Svoronos πίν. 17, αριθ. 45-47[4] (Πίν. 6, αριθ. 21). 22. Στατήρας Κορίνθου, βλ. για τον τύπο Oscar Ravel, αριθ. 1088 (Πίν. 6, αριθ. 22). 23. Δραχμή Κρώμνας, 4ος αι. π.Χ., βλ. SNG Cop. αριθ. 264 (Πίν. 6, αριθ. 23). 24. Έκτη Φώκαιας, 477-350 π.Χ., βλ. SNG von Aulock, αριθ. 7947[5] (Πίν. 6, αριθ. 24). 25. Δραχμή Κνίδου, 411-394 π.Χ., βλ. H. Cahn, Knidos, Die Münzen des sechsten und des fünften Jahrhunderts V. Chr., Berlin 1970, σ. 59-60, αριθ. 97-99 σειρά 6η, ομάδα 1 (Πίν. 6, αριθ. 25),

1. Στο Νομισματικό Μουσείο εργάσθηκαν εκτός από την υπογράφουσα, οι αρχαιολόγοι Μίνα Γαλάνη, Βάσω Πέννα, Ηώς Τσούρτη και ο Γιάννης Τουράτσογλου.

Στο εργαστήριο συντήρησης εργάσθηκαν η Μαρίνα Λυκιαρδοπούλου ως υπεύθυνη του εργαστηρίου και οι: Ντίνα Βλάχου και Άννα Παυλίδη.

2. Η ταύτιση έγινε από τον Edward Robinson.

3. Για τη χρονολόγηση, βλ. Thomas R. Martin, The Chronology of the Fourth-Century B.C., Facing-Head Silver Coinage of Larissa, ANSMN 28 (1983), σ. 1-34 όπως και ο ίδιος, The end of Thessalian Civic Coinage in Silver: Macedonian Policy or Economic Reality? Actes du 9e Congrès International de Numismatique, Berne 1979 Louvain 1982, σ. 157-164. Ο «θησαυρός» από τον Άτραγα (IGCH 58) περιέχει τρία τεμάχια αυτού του τύπου, βλ. Μ. Οικονομίδου, AAA II (1969), σ. 103.

4. Για τη χρονολογία στα μέσα του 4ου αι. π.Χ., βλ. The Arthur S. Dewing Collection of Greek Coins, New York 1985, σ. 100, αριθ. 1629-1630.

5. Βλ. επίσης Fr. Bodenstedt, Phokäisches Elektron-Geld von 600-326 v. Chr., πίν. 11, αριθ. σ. 19.

26. Στατήρας Ασπένδου, βλ. SNG Delepierre αριθ. 2811 (Πίν. 6, αριθ. 26). 27. Δηνάριον Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, Q. Thermus 103, π.Χ., βλ. M. Crawford, RRC αριθ. 319/1 (Πίν. 6, αριθ. 27).

Θα συνεχίσουμε με την παρουσίαση δύο συνόλων που προέρχονται από διασκορπισθέντες «θησαυρούς» και αγοράστηκαν με χρήματα του Κληροδοτήματος Αλεξάνδρου Σούτζου[6].

α) Τμήμα ελληνιστικού «θησαυρού» αποτελούμενο από 48 βοιωτικά χάλκινα νομίσματα. Ως πιθανή ημερομηνία ανεύρεσής του αναφέρθηκε το έτος 1976, ενώ ο τόπος προέλευσης παραμένει άγνωστος. Είναι πιθανόν όμως να προέρχεται από τη Βοιωτία εφόσον πρόκειται για χάλκινα νομίσματα, που κάλυπταν συνήθως τις τοπικές ανάγκες και η κυκλοφορία τους ήταν κατά κανόνα περιορισμένη. 1-3. Βλ. SNG Cop. αριθ. 376 (Πίν. 7, αριθ. 28). 4-47. Βλ. SNG Cop. αριθ. 384. Τα περισσότερα νομίσματα είναι επικεκομμένα[7] (Πίν. 7, αριθ. 29). 48. Βλ. BMC, σ. 43, αριθ. 108-111 (Πίν. 7, αριθ. 30).

β) Τμήμα βυζαντινού «θησαυρού» που αποτελείται από 30 τραχέα εκ κράματος του 12ου και 13ου αι. Τα νομίσματα αυτά, όπως μας πληροφόρησαν, βρέθηκαν στη Μακεδονία κατά τα έτη 1974-1975[8].

1. Μανουήλ Α΄ (1143-1180), βλ. M. Hendy, Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261, σ. 119, πίν. 16, αριθ. 10-13, Var.C/a. 2-6. Ισαάκιος Β΄ (1185-1195), βλ. ό.π., σ. 144, πίν. 20, αριθ. 12-13, Var.B/β, ό.π., σ. 145, πίν. 21, αριθ. 1-4, ό.π., σ. 145, πίν. 21, αριθ. 5-6, Var.D/a 7-8. Αλέξιος Γ΄ (1195-1203), βλ. ό.π., πίν. 22, αριθ. 8-12, Var.II/A. 9-24. Πιστές απομιμήσεις, βλ. ό.π., σ. 218, πίν. 24, αριθ. 1-9, τύπος Α και ό.π., πίν. 24, αριθ. 10-14, τύπος Β. 25-29. Λατινικές απομιμήσεις, βλ. ό.π., σ. 191, πίν. 25, αριθ. 6-10. 30. Μιχαήλ Η΄ (1258-1282) βλ. Bendall 1974, σ. 31, αριθ. T12 και ό.π., 1988, αριθ. 78[9] (Πίν. 7, αριθ. 31-34).

Με χρήματα και πάλι του Κληροδοτήματος Αλεξάνδρου Σούτζου αγοράσθηκαν 139 νομίσματα: 1 αργυρό ημίδραχμο Κολχίδας, βλ. SNG Cop. 98 κ.ε. και 138 χάλκινα αρχαία ελληνικά και ελληνικών πόλεων της ρωμαιοκρατίας, όπως και 4 βυζαντινά μολυβδόβουλλα. Ένα σχετικά μικρό ποσοστό προέρχεται από νομισματοκοπεία της Ηπειρωτικής Ελλάδος, ενώ το μεγαλύτερο μέρος καλύπτεται από Μικρασιατικές κοπές, ιδιαίτερα της Καρίας. Τα νομίσματα αυτά ενισχύουν σημαντικά τις αντίστοιχες σειρές του Μουσείου. Ενδεικτικά απεικονίζουμε ορισμένους τύπους: 1. Οδησσός, εποχής Ελαγάβαλου, βλ. για οπίσθιο τύπο Pozz: αριθ. 2547 (Πίν. 7, αριθ. 35). 2. Αμφίπολη, εποχής Αυγούστου, βλ. BMC, σ. 52, αριθ. 76 (Πίν. 7, αριθ. 36). 3. Κάρυστος, 197-146 π.Χ., βλ. SNG Cop. αριθ. 423 (Πίν. 7, αριθ. 37). 4. Λακεδαίμων, 43-31 π.Χ., βλ. S. Grunauer Münzprägung der Lakedaimonier, Berlin 1978, σ. 154, αριθ. 112 (Πίν. 7, αριθ. 38). 5. Κύζικος (Μυσίας), 2ος-1ος αι. π.Χ., βλ. SNG von Aulock αριθ. 1236 (Πίν. 8, αριθ. 39). 6. Αλικαρνασσός (Καρίας), 3ος-2ος αι. π.Χ., βλ. SNG Cop. αριθ. 361 (Πίν. 8, αριθ. 40). 7. Αφροδισιάς (Καρίας), εποχής Σαλωνείνας, βλ. SNG Cop. αριθ. 133 (Πίν. 8, αριθ. 41. 8. Ταβαί (Καρίας), εποχής Νέρωνος, βλ. BMC., σ. 165, αριθ. 39-40 (Πίν. 8, αριθ. 42). 9. Υλλάρισμα (Καρίας) εποχής Αντωνείνου Ευσεβούς (Πίν. 8, αριθ. 43)[10]. 10. Νακρασός (Λυδίας), 2ος αι. μ.Χ., βλ. SNG Cop. αριθ. 289 (Πίν. 8, αριθ. 44). 11. Αιγαί (Κιλικίας), εποχής Βαλεριανού, Mionnet III, σ. 547, αριθ. 52 (Πίν. 8, αριθ. 45). 12. Αλεξάνδρεια (Αιγύπτου) επί Κομμόδου, βλ. A. Geissen, Katalog Alexandrinischer Kaisermünzen der Sammlung des Instituts für Altertumskunde der Universität zu Köln αριθ. 2229 (Πίν. 8, αριθ. 46). 13. Καρχηδών, 3ος αι. π.Χ., βλ. SNG Cop. αριθ. 192 κ.ε.

Τέλος από επιφανειακές περισυλλογές στον αρχαιολογικό χώρο της Τροιζήνας[11], 2 αργυρά και 34 χάλκινα νομίσματα μετριοτάτης διατήρησης, αρχαία ελληνικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά, φράγκικα και τουρκικά, τα οποία δίνουν μία σχετική εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας στο χώρο αυτό.

ΜΑΝΤΩ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

6. Τα νομίσματα αυτά προέρχονται από τη συλλογή του Χρήστου Ασκαρίδη.

7. Βλ. BMC. Central Greece, σ. 41, αριθ. 81-89.

8. Βλ. Γ. Τουράτσογλου - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, Ρωμαϊκοί και βυζαντινοί νομισματικοί «θησαυροί» από το βορειοελλαδικό χώρο στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, ΑΔ 31 (1976): Μελέται, σ. 37-48.

9. Πιθανότατα το νόμισμα του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου δεν ανήκει στο «θησαυρό».

10. Κατά την παρούσα έρευνα δεν βρέθηκε ο τύπος αυτός στους οικείους καταλόγους.

11. Παρέδωσε ο Έφορος Αρχαιοτήτων της Β΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Βασίλειος Πετράκος.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Σημ. τ. Συντ. Το Επιγραφικό Μουσείο δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Το 1988 δε σημειώθηκε μεταβολή στο επιστημονικό προσωπικό άλλη από τη μονιμότερη απασχόληση της αρχαιολόγου Α. Μητσάνη, ως υπαλλήλου με σύμβαση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων από το Μάιο, στο πρόγραμμα αρχειοθέτησης και επεξεργασίας εικόνων του Μουσείου στον ηλεκτρονικό υπολογιστή του[1]. Το πρόγραμμα, που είχε αναλάβει για το 1987 η καθηγήτρια Ν. Χατζηδάκη με χρηματοδότηση της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας του Υπουργείου Βιομηχανίας και σε συνεργασία του Βυζαντινού Μουσείου με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, συνεχίζεται με εποπτεία της από το Μουσείο. Το προσωπικό του εργαστηρίου γλυπτών αυξήθηκε σε τρεις συντηρητές με την πρόσληψη της διπλωματούχου συντηρήτριας Α. Φίλιππα.

Στα πλαίσια των πολλών αυτό το χρόνο δραστηριοτήτων, συνεχίστηκαν κανονικά οι πάγιες εργασίες. Ανάμεσά τους, η εκτίμηση εικόνων και άλλων έργων, η παραλαβή, καταγραφή και φύλαξη ή απόδοση κατασχεμένων (Χρ. Μπαλτογιάννη), έλεγχος, σύνταξη και ενημέρωση δελτίων, καταγραφή και ταξινόμηση των γλυπτών και χαρτών που συντηρούνται (Μ. Μαυροειδή, Ν. Δημητρακοπούλου) και έργων της μικροτεχνίας (Ό. Γκράτζιου), πλουτισμός της βιβλιοθήκης (Γ. Θεοδωράκη), ξεναγήσεις μαθητών, σπουδαστών κ.ά. (Ν. Δημητρακοπούλου, Ό. Γκράτζιου, Γ. Θεοδωράκη, Μ. Μαυροειδή). Έγιναν, επίσης, έγχρωμες διαφάνειες όλων των εικόνων στην έκθεση της Συλλογής Δ. Λοβέρδου, καταγραφή και ταξινόμηση του φωτογραφικού υλικού (Φ. Καλαφάτη, Γ. Μπαλής), έλεγχος εικόνων για εξαγωγή, συνεργασία με ερευνητές και ιδρύματα, επίβλεψη των εργασιών που πραγματοποιήθηκαν για τη συντήρηση εικόνων, τοιχογραφιών, γλυπτών, ξυλογλύπτων και έργων μικροτεχνίας.

Το Βυζαντινό Μουσείο τιμήθηκε εφέτος σε ειδική εκδήλωση κατά τη Διεθνή Ημέρα Μουσείων, από το Ελληνικό Τμήμα του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων (ICOM), με την Ι. Μονή του Θεολόγου της Πάτμου, που θαλερή γιόρτασε τα εννιακόσια χρόνια από την ίδρυσή της.

ΚΤΙΡΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Επισκευάστηκαν κατά τόπους τα κονιάματα και ανανεώθηκαν οι χρωματισμοί στο κεντρικό κτίριο, στο εσωτερικό του ορόφου, τον εξώστη και τα κλιμακοστάσια, καθώς και στο ηλεκτρολογικό εργαστήριο και στις αποθήκες. Έγιναν μικροεπισκευές των τοιχωμάτων σε άλλα κτίσματα. Αντιμετωπίστηκε σοβαρό πρόβλημα υγρασίας εδάφους στη βόρεια ισόγεια αίθουσα του κτιρίου όπου η Συλλογή Δ. Λοβέρδου, έγιναν αναγκαίες επισκευές στεγών, σε μικρή έκταση, και εγκαταστάσεων. Στα εργαστήρια για τη συντήρηση εικόνων έγινε εγκατάσταση κλιματισμού.

Από την Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού εκπονήθηκε νέα μελέτη και δημοπρατήθηκε το έργο για τη γενική επισκευή και ανακατασκευή στεγών και ριζικές άλλες επισκευές των κτισμάτων του Μουσείου. Οι εργολάβοι εγκαταστάθηκαν στα τέλη του χρόνου και άρχισαν οι εργασίες από τα τοιχώματα του κεντρικού προαυλίου, αφού πρώτα απομακρύνθηκαν και καλύφθηκαν για προστασία τα γλυπτά και ψηφιδωτά τα εκτεθειμένα στο χώρο του και στις στοές των πτερύγων, από το προσωπικό του Μουσείου με επικεφαλής τον Χρ. Σταύρακα.

Το Τεχνικό Γραφείο «Μ. Περράκης και Συνεργάτες» που ανέλαβε τη μελέτη για την επέκταση του Μουσείου[2] τελείωσε την εργασία για την αρχιτεκτονική αποτύπωσή του. Παράλληλα, με ενέργειες

1. Βλ. Ν. Χατζηδάκη - Δ. Διαλέτης - Μ. Μεϊμάρης, Πρόγραμμα για την κατασκευή και διαχείριση μιας βάσης δεδομένων για τις εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου, Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1987, σ. 86 κ.ε. Πρόγραμμα αρχειοθέτησης των εικόνων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών με χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή, Αθήνα 1987. Ο Η/Υ του Μουσείου αποκτήθηκε το 1985 με χρηματοδότηση της Unesco.

2. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 3.

του Υπουργείου, παραχωρήθηκαν από την Κτηματική Εταιρεία του Δημοσίου μεγάλα τμήματα από τα όμορα γήπεδα στη βόρεια και δυτική πλευρά, ώστε να εξασφαλιστεί ο αναγκαίος από πλευράς του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού συντελεστής για την επέκταση.

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ

Με την επανατοποθέτηση των εκθεμάτων που απομακρύνθηκαν για την ανανέωση των εσωτερικών χρωματισμών στον όροφο του κεντρικού κτιρίου, έγιναν ορισμένες αλλαγές στην έκθεση. Αποσύρθηκαν τα βυζαντινά εικονογραφημένα χειρόγραφα από την πρώτη μεγάλη αίθουσα, για να προστατευτούν σε καταλληλότερο χώρο από τις φωτοχημικές αλλοιώσεις κυρίως, και τοποθετήθηκε στην επόμενη αίθουσα η αμφιπρόσωπη εικόνα Τ. 146 που ήταν στο κέντρο, ανάμεσα στις προθήκες των χειρογράφων. Η άνεση χώρου που δόθηκε, ευνοϊκή για τα εκθέματα και την κίνηση των επισκεπτών, επέτρεψε να τοποθετηθεί στο βάθος της μεγάλης αίθουσας ο χρυσοκέντητος επιτάφιος Τ. 685 του 14ου αι., κοντά στις παλαιολόγειες εικόνες. Μ' αυτή τη διευθέτηση πλουτίστηκε ο κύκλος των εκθεμάτων της με το βαρύτιμο ύφασμα μιας άλλης κατηγορίας έργων της βυζαντινής τέχνης, που τοποθετήθηκε σε χρονολογικά οικειότερο χώρο, και παράλληλα ελευθερώθηκε η μικρή τέταρτη αίθουσα των εκκλησιαστικών αμφίων από τη μεγάλη προθήκη του επιτάφιου που κατείχε το κέντρο της. Από την τέταρτη αίθουσα αποσύρθηκαν και μερικά από τα έργα υστερότερης μεταβυζαντινής ζωγραφικής που ήταν εκτεθειμένα στους τοίχους ψηλά, για να προβληθούν τα κύρια εκθέματα. Έγιναν επίσης αρκετές εργασίες για τη βελτίωση της έκθεσης, και συγκεκριμένα η αντικατάσταση στηριγμάτων, η επισκευή της μικρής προθήκης κοσμημάτων στο νότιο τοίχο της μεγάλης αίθουσας, ο λεπτομερής καθαρισμός όλων των προθηκών και η αλλαγή σε πολλές του ξεθωριασμένου υφάσματος με άβαφο βαμβακερό, η αντικατάσταση πινακίδων κ.ά. Το λευκό των τοίχων και του άβαφου υφάσματος στις προθήκες αναδεικνύει στην καθαρότητα του φωτός του τα έργα. Σημαντική ήταν, εξάλλου, η εργασία ελέγχου όλων των εκθεμάτων, πολλά από τα οποία, εικόνες, μικροτεχνήματα και ξυλόγλυπτα, δέχτηκαν τη φροντίδα των συντηρητών στα εργαστήρια προτού επανατοποθετηθούν στη θέση τους. Στις εργασίες, επανέκθεσης και συντήρησης, συμμετείχαν σχεδόν όλοι οι αρχαιολόγοι και συντηρητές (ιδιαίτερη η συμβολή των Χρ. Μπαλτογιάννη, Μ. Μαυροειδή, Ό. Γκράτζιου και Γ. Θεοδωράκη, Θ. Παπαγεωργίου, Α. Σημαντώνη, Β. Γαλάκου και Ν. Νομικού).

Τακτοποιήθηκε η αποθήκη, η συνεχόμενη στο ηλεκτρολογικό εργαστήριο και μεταφέρθηκαν σ' αυτή τα γλυπτά μέλη που συντηρήθηκαν και άλλα μικρά του προαυλίου για ασφάλεια (Ν. Δημητρακοπούλου).

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Το Βυζαντινό Μουσείο είχε με την Οργανωτική Επιτροπή, με την προεδρία του ακαδημαϊκού Μ. Χατζηδάκη, την ευθύνη για τη διοργάνωση της έκθεσης που άρχισε το καλοκαίρι την περιοδεία της στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, με τον τίτλο: Holy Image, Holy Space, Icons and Frescoes from Greece. Την οργάνωση και παρουσίαση της έκθεσης στην Αμερική ανέλαβε η Walters Art Gallery της Βαλτιμόρης, με επικεφαλής του επιτελείου της τον γνωστό βυζαντινολόγο G. Vikan. Το γενικό συντονισμό του έργου είχε, όπως στις προηγούμενες εκθέσεις της Φλωρεντίας (1986) και του Λονδίνου (1987), ο Σύμβουλος της Υπουργού Πολιτισμού Σπ. Μερκούρης, τα οργανωτικά θέματα στην Αμερική το Trust for Museum Exhibitions. Ανάλογη σε συγκρότηση με τις προηγούμενες του εξωτερικού[3], η έκθεση απαρτίστηκε με έργα (ξυλόγλυπτη θύρα του ναού της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα, τοιχογραφίες από την Επισκοπή Ευρυτανίας και τα Βέροια Λακωνίας και εικόνες) που επέλεξε η Οργανωτική Επιτροπή από το Βυζαντινό και άλλα αθηναϊκά μουσεία και ιδιωτικές συλλογές, από μουσεία, αρχαιολογικές και εκκλησιαστικές συλλογές της επαρχίας· πλουτίστηκε επίσης στην πρώτη παρουσίασή της στη Βαλτιμόρη με βυζαντινές και μεταβυζαντινές εικόνες, μερικές άγνωστες, από τη Walters Art Gallery, το Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, το Μουσείο Τέχνης του Princeton, τη Συλλογή του Dumbarton Oaks και ιδιωτικές συλλογές των Ηνωμένων Πολιτειών[4]. Αξίζει να σημειωθεί ότι, αυτή τη φορά, στη σειρά των εικόνων που αποτελεί το κύριο σώμα της έκθεσης δόθηκε βάρος στα έργα μακεδονικών εργαστηρίων, που διακρίθηκαν σε ενδιαφέρουσα ενότητά της.

3. Βλ. τους καταλόγους Affreschi e icone dalla Grecia, Atene 1986. From Byzantium to El Greco, Athens 1987. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 4.

4. Holy Image, Holy Space, Κατάλογος, Athens 1988.

Ο χρόνος της προετοιμασίας ήταν βραχύς, το μέλλον της έκθεσης μακρό, γι' αυτό και η εργασία εξαντλητική. Το προσωπικό του Μουσείου εργάστηκε, όπως πάντα, με ζήλο και αυταπάρνηση. Στα εργαστήρια έγιναν ο διεξοδικός έλεγχος των έργων, οι απαραίτητοι καθαρισμοί και συντήρηση και η τελική φωτογράφηση, ενώ η ομάδα εργασίας που όρισε το Υπουργείο Πολιτισμού από αρχαιολόγους (Χρ. Μπαλτογιάννη, Μ. Μαυροειδή), χημικούς (Κ. Ασημενός, Ε. Μάγκου-Ανδρεοπούλου) και συντηρητές (Ν. Μίνως, Ε. Τσεγκή, Θ. Παπαγεωργίου, Α. Σημαντώνη, Ε. Μπαλή, Σπ. Βαρότσης) κατάρτισε τα ειδικά δελτία για την κατάσταση των έργων και μερίμνησε για την κατάλληλη συσκευασία και αποστολή τους. Με ιδιαίτερη προσοχή διατυπώθηκαν και τηρήθηκαν οι όροι για την από ελληνικής πλευράς συνοδεία κατά τη μεταφορά των έργων από αρχαιολόγους και συντηρητές, για την επίβλεψη κατά τη συσκευασία και αποσυσκευασία, τον έλεγχο πριν και μετά από κάθε έκθεση και τις απαιτούμενες για συντήρηση μικροεπεμβάσεις, με παράλληλη καταχώρηση των πληροφοριών για την κατάστασή τους στα οικεία δελτία[5]. Τα εισαγωγικά κείμενα στην έκθεση έγραψαν Έλληνες ειδικοί. Εγκαίρως εκδόθηκε ο καλαίσθητος κατάλογος με λήμματα και μικρά εισαγωγικά άρθρα Ελλήνων, Άγγλων και Αμερικανών βυζαντινολόγων, με την επιστημονική επιμέλεια της υπογράφουσας. Η αμερικανική πλευρά ανέλαβε τη σύνταξη των κειμένων για τις συνοδευτικές πινακίδες των έργων, καθώς και την έκδοση της αφίσας, για την οποία διάλεξε ως θέμα την εντυπωσιακή παλαιολόγεια εικόνα του Χριστού «Η Σοφία του Θεού», του Βυζαντινού Μουσείου (Τ. 185). Η έκθεση εγκαινιάστηκε τον Αύγουστο στη Walters Art Gallery της Βαλτιμόρης και το Νοέμβριο στο Center for the Fine Arts στο Μαϊάμι. Και στους δύο σταθμούς της έγινε με ενθουσιασμό δεκτή από το αμερικανικό κοινό και ιδιαίτερα από την ελληνική ομογένεια.

Το Νοέμβριο εγκαινιάστηκαν στο Μουσείο, στην ανατολική πτέρυγα, δύο εκθέσεις από τη Σοβιετική Ένωση, με τίτλο «Η παλαιορωσική τέχνη στη Συλλογή του Μουσείου Αντρέι Ρουμπλιόφ» και «Ελληνικά χειρόγραφα στην Κεντρική Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Επιστημών του Κιέβου», στα πλαίσια του εορτασμού για τα χίλια χρόνια Ρωσικής Ορθοδοξίας. Εκτενέστερη η πρώτη έκθεση, με 117 έργα, απαρτιζόταν κυρίως από καλής τέχνης φορητές εικόνες, καθώς και από τοιχογραφίες, ξυλόγλυπτα, μικροτεχνήματα, παλαίτυπα και χειρόγραφα, αντιπροσωπευτικά της ρωσικής καλλιτεχνικής παραγωγής του 15ου-19ου αι. Η δεύτερη έκθεση, που έστειλε η Βιβλιοθήκη Β.Ι. Βερνάντσκι του Κιέβου, σχετιζόταν με το Συμπόσιο «Χίλια χρόνια πολιτιστικών και οικονομικών δεσμών Ελληνισμού-Ρωσίας» που έγινε το Νοέμβριο επίσης στην Αθήνα, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Οι 47 ελληνικοί χειρόγραφοι κώδικες, σπαράγματα και έγγραφα από τον 5ο και 6ο ως το 19ο αι. και το δίτομο Οδοιπορικό του Μπάρσκι από τα τέλη του 18ου αι. με τα πολύτιμα σχέδια ελληνικών μοναστηριών, είχαν το πρόσθετο ενδιαφέρον ότι, στην πλειονότητά τους, για πρώτη φορά εδώ παρουσιάστηκαν στο κοινό. Το συντονισμό των εργασιών είχε από μέρους του Υπουργείου Πολιτισμού ο Σπ. Μερκούρης, τη σχεδίαση των κατασκευών και την καλλιτεχνική επιμέλεια των εκθέσεων ο Α. Κυριακούλης με τον Σπ. Καπή. Στην οργάνωση και παρουσίασή τους το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου (συνέβαλαν κυρίως οι Χρ. Μπαλτογιάννη, Ό. Γκράτζιου και Μ. Μαυροειδή) συνεργάστηκε σε ειδικά ζητήματα με τους Σοβιετικούς συναδέλφους. Οι δύο κατάλογοι, με άρθρα και λήμματα των Σοβιετικών ειδικών, εκδόθηκαν από το Βυζαντινό Μουσείο με επιστημονική επιμέλεια της υπογράφουσας[6]. Κυκλοφόρησε επίσης αφίσα με θέμα εικόνα της Γέννησης, του 17ου αι., από την έκθεση του Μουσείου Αντρέι Ρουμπλιόφ της Μόσχας. Οι δύο εκθέσεις έληγαν το Δεκέμβριο· η αθρόα προσέλευση του κοινού υποχρέωσε στην παράτασή τους μέχρι τον Ιανουάριο του επόμενου χρόνου.

Το Μουσείο συμμετείχε, τέλος, με τρία μουσικά χειρόγραφα και μία εικόνα στην έκθεση του Υπουργείου Πολιτισμού «Μουσικές στο Αιγαίο» που εγκαινιάστηκε το Σεπτέμβριο στο Εθνογραφικό Μουσείο της Γενεύης.

ΠΡΟΣΚΤΗΜΑΤΑ

Από αγορά

Στις αρχές του χρόνου, δύο πολύ γνωστές και

5. Στις αποστολές της Αμερικής μετείχαν αυτό το χρόνο οι αρχαιολόγοι Ε. Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου και Μ. Μπορμπουδάκης, η χημικός Ε. Μάγκου-Ανδρεοπούλου και οι συντηρητές Στ. Παπαγεωργίου, Ε. Μπαλή, Θ. Παπαγεωργίου, Η. Λαζαρίδης, Α. Σημαντώνη, Μ. Μιχαηλίδης, Γ. Ζήτσας, Κ. Ζήτσα.

6. Ουσιαστική η συμβολή της αρχαιολόγου Ό. Γκράτζιου σε θέματα ορολογίας κτλ. των χειρογράφων.

από τις πολυτιμότερες κρητικές εικόνες του 15ου αι. πλούτισαν τη συλλογή του Μουσείου: ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος με την υπογραφή του Αγγέλου (Πίν. 9) και η πρωτότυπη ιταλοκρητική εικόνα με θέμα τη Σταύρωση και την Ανάσταση του Χριστού σε δύο σκηνές στα γοτθικά γράμματα IHS, με υπογραφή του Ανδρέα Ρίτζου[7] (Πίν. 10). Η απόκτησή τους, που κόστισε πολλούς κόπους και προσπάθειες από το Μάιο του 1987, πραγματοποιήθηκε με τη γενναία υποστήριξη του ΤΑΠ που ανέλαβε τη μεγάλη δαπάνη της αγοράς τους[8].

1. Αγγέλου, Πρόδρομος (Τ. 2639), διαστ. 1,223x 0,973-0,978x0,035 μ. (Πίν. 9). Μεγάλη δεσποτική εικόνα (συλλογή Ν. Νέζερ-Χατζηδάκη-τ. Ε. Χατζηδάκη, τ. Ε. Φραντζισκάκη) που αναφέρεται ότι προέρχεται από την Κέρκυρα. Με την Παναγία την Καρδιώτισσα, τα Εισόδια και τον άγιο Θεόδωρο τον Τήρωνα (οι δύο τελευταίες της Συλλογής Δ. Λοβέρδου), συμπληρώνει την ομάδα τεσσάρων μεγάλων εικόνων του Αγγέλου στο Βυζαντινό Μουσείο και είναι πολύ πιθανό ότι ανήκε, τουλάχιστον με τις δύο πρώτες, στο ίδιο σύνολο δεσποτικών εικόνων τέμπλου άγνωστης εκκλησίας[9]. Ώστε, και απ' αυτή την άποψη, η θαυμάσια εικόνα του Προδρόμου αποτελεί σπουδαίο απόκτημα. Από τα καλύτερα δείγματα της τέχνης του Αγγέλου. Ενδιαφέρουσα προσθήκη του ζωγράφου στο παλιό εικονογραφικό θέμα είναι η συμβολική τρυγόνα αριστερά κάτω, πλάι στο δέντρο με την αξίνα, ζωγραφισμένη με φυσιοκρατική ελευθερία[10].

2. IHS (Τ. 2638), διαστ. 0,635x0,445x0,02 μ. (Πίν. 10). Η εικόνα είχε επισημανθεί προπολεμικά σε παλαιοπωλείο της Αθήνας από τον Α. Ξυγγόπουλο, ο οποίος τη δημοσίευσε το 1957[11]. Αγοράστηκε από ιδιώτη το 1936 και από τότε χάθηκαν τα ίχνη της, για να ξαναβρεθούν το 1987 (συλλογή Α. Μαρίνου)[12]. Το μοναδικό θέμα της οδήγησε στη βάσιμη υπόθεση, ότι πρόκειται για την εικόνα "Delle lettere IHS con pitture dentro esse lettere", που βρισκόταν το 17ο αι. στην κατοχή του ευγενούς Αντρέα Κορνάρου της Κρήτης, την αναφερόμενη στη διαθήκη του το 1611[13]. Η εικόνα έχει μερικές ζωγραφικές επεμβάσεις στο βάθος των παραστάσεων, στα διακοσμητικά του χρυσού κάμπου και στην ενεπίγραφη πινακίδα κατά μήκος κάτω, από παλιά επιδιόρθωση, ίσως και του 17ου αι., στην οποία ανήκει η ορατή σήμερα υπογραφή του ζωγράφου. Η ακτινογράφηση και η εργαστηριακή έρευνά της από τον ζωγράφο-συντηρητή Στ. Μπαλτογιάννη βοήθησαν να εντοπιστούν ελάχιστα αλλά βάσιμα ίχνη της αρχικής, πιθανώς κατεστραμμένης, υπογραφής του Ανδρέα Ρίτζου κάτω από την ξαναγραμμένη πινακίδα. Η ευαισθησία της τέχνης του Ανδρέα Ρίτζου, που είναι μετά τον Άγγελο ο καλύτερος ζωγράφος κρητικών εικόνων το 15ο αι., είναι πρόδηλη στο εξαίρετο έργο, παρόλο που οι ιδιαιτερότητες της ιταλοκρητικής τεχνοτροπίας δυσχεραίνουν τη σύγκριση με τα γνωστά άλλα έργα του, ώστε ανεπιφύλακτα να του αποδοθεί η εικόνα χωρίς τη βεβαιότητα της υπογραφής. Είναι γι' αυτό πολύτιμα τα μέχρι στιγμής εντοπισμένα ίχνη της, που υπάρχει ελπίδα να αυξηθούν στην πορεία της έρευνας.

3. Εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας (Τ. 2644), διαστ. 0,605x0,405 μ.[14] (Πίν. 11 α). Πολύ καλό έργο κρητικού ζωγράφου του 15ου αι., με άριστη εκτέλεση, δεξιοτεχνικό σχέδιο και ενδιαφέρουσες εικονογραφικές αποκλίσεις[15]. Σώζεται σε καλή κατάσταση, με λίγες νεότερες επεμβάσεις στους μικρογραφημένους αγγέλους στα νέφη επάνω, στο χρυσό κάμπο και το πλαίσιο.

4. Εικόνα του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (Τ. 2643), διαστ. 0,39x0,30 μ. επιζωγραφισμένη στο 19ο αι. Κάτω από την επιζωγράφηση σώζεται η αρχική,

7. Βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Δύο εικόνες του Αγγέλου και του Ανδρέα Ρίτζου στο Βυζαντινό Μουσείο, ΔΧΑΕ, περ.Δ΄-τ.ΙΕ΄ (1989-1990), σ. 105 κ.ε. (με προηγούμενη βιβλιογραφία).

8. Πολλά οφείλονται στο ενδιαφέρον της Υπουργού Πολιτισμού Μελίνας Μερκούρη και στην αμέριστη συνδρομή, κατά κύριο λόγο, του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Κ. Αλαβάνου.

9. Ν. Χατζηδάκη, Εικόνες κρητικής σχολής, 15ος-16ος αιώνας, Κατάλογος εκθέσεων, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1983, αριθ. 2 και 3. Holy Image, Holy Space, αριθ. 44 (N. Chatzidakis).

10. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., σ. 108 κ.ε.

11. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωσιν, Αθήναι 1957, σ. 279, πίν. 36,2.

12. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., σ. 110. Την πληροφορία για την επανεμφάνιση της εικόνας στην αγορά χρωστώ, με πολλές ευχαριστίες, στο συνάδελφο Κ. Σκαμπαβία.

13. M. Chatzidakis, Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque, Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη, Βενετία 1974, σ. 176 κ.ε. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π., σ. 110.

14. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 1986, αριθ. 118 (Χρ. Μπαλτογιάννη).

15. Σημαντική η ομοιότητά της, ιδίως στον τύπο των προσώπων, με μία, του ύστερου επίσης 15ου αι., εικόνα της Γλυκοφιλούσας που εμφανίστηκε τελευταία σε δημοπρασία του Λονδίνου (Sotheby's, Icons and East Christian Works of Art, London, 14th November 1987, αριθ. 202).

καλής τέχνης παράσταση, ίσως του τέλους του 16ου αι., όπως δείχνουν τα ακάλυπτα μέρης της, η ακτινογράφηση και δείγματα καθαρισμού που έγιναν στην εικόνα (συντηρήτρια Ε. Μπαλή). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εικονογραφικός τύπος του Θεολόγου, που κάθεται σε θρονί με χαμηλό ημικυκλικό ερεισίνωτο, κρατώντας με το δεξιό τη γραφίδα και στρέφοντας το κεφάλι αριστερά. Δεξιά πίσω του, σε παράλληλη κίνηση, ο αετός.

Από δωρεές

1. Τρίπτυχο του 18ου αι., διαστ. (ανοιχτό) 0,43x 0,57 μ., με ζωγραφικές παραστάσεις της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας με αγίους σε δέκα κυκλικά στηθάρια στα πλάγια και κάτω, στο κεντρικό φύλλο· στο αριστερό φύλλο τη Βάπτιση επάνω και κάτω αγίους, στο δεξιό αγίους σε τρεις επάλληλες ζώνες. Δωρεά Σοφίας Αγγελίδου-Τσαλιγκίρογλου.

2. Έντυπο Ευαγγέλιο, διαστ. 0,215x0,155 μ., έκδοση Κωνσταντινούπολης του έτους 1865, σε ελληνική και καραμανλίδικη γλώσσα, δωρεά της ίδιας.

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ

Κατασχέθηκαν και παραδόθηκαν για φύλαξη στο Βυζαντινό Μουσείο έξι εικόνες — η μία σκεπασμένη με κολλημένη χαλκογραφία — και δύο έντυπα Ευαγγέλια. Σπουδαιότατες είναι οι τέσσερις μεγάλες εικόνες διαστ. 1,09x0,72 μ., στις οποίες αναγνωρίστηκαν οι κλεμμένες δεσποτικές του τέμπλου από το ναό της Κοίμησης στα Μαντζαβινάτα της Κεφαλονιάς[16]. Παριστάνονται η Κοίμηση, ο Χριστός η Άμπελος, η Παναγία Ρίζα Ιεσσαί και ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος με σκηνές του βίου του και είναι έργα του Θεοδώρου Πουλάκη, του έτους 1666. Οι εικόνες, από τις πολλές που έκλεψαν της εκκλησίας στα Μαντζαβινάτα, βρέθηκαν σε άθλια κατάσταση — της Κοίμησης της Θεοτόκου ανακαλύφθηκε χωμένη σε τάφρο. Προγραμματίστηκε η άμεση συντήρησή τους. Οι κάθυγρες εικόνες του Χριστού η Άμπελος και του Προδρόμου κλείστηκαν σε ειδική κατασκευή με ελεγχόμενη θερμοκρασία και υγρασία για να στεγνώσουν σταδιακά, χωρίς να πάθουν άλλη ζημιά, προτού εκτεθούν ξανά στις συνθήκες του περιβάλλοντος (συντηρητές Α. Σημαντώνη, Λ. Κάσσης). Μια άλλη επίσης κατασχεμένη εικόνα από το ναό των Μαντζαβινάτων, με θέμα την Αποτομή του Προδρόμου, διαστ. 0,37x0,21 μ. (Πίν. 11 β), τέχνης Πουλάκη, συντηρήθηκε αυτή τη χρονιά (συντηρήτρια Β. Γαλάκου).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Εικόνες

Σημειώθηκε η εισαγωγή εκατόν τεσσάρων εικόνων στο εργαστήριο για συντήρηση και έρευνα. Οι περισσότερες ήταν, κατά πάγιο πρόγραμμα του Μουσείου, από τη μόνιμη έκθεσή του, τη Συλλογή Δ. Λοβέρδου και τις αποθήκες, που είχαν ανάγκη για συντήρηση σε μικρό ή μεγαλύτερο μέρος. Οι υπόλοιπες, για μερική συντήρηση και καθαρισμό, ήταν κυρίως αυτές που προορίζονταν για την έκθεση της Αμερικής. Την τεχνική επίβλεψη και καθοδήγηση των εργασιών είχε ο ζωγράφος-συντηρητής Στ. Μπαλτογιάννης, την εποπτεία η υπογράφουσα και η Χρ. Μπαλτογιάννη. Αναφέρονται ορισμένες από τις εικόνες που συντηρήθηκαν.

1. Παναγία «Η Αληθινή», της μονής Γηροκομείου Πατρών[17], διαστ. 1,135x0,795x0,04 μ. (Πίν. 12 α-β). Μεγάλη παλαιολόγεια εικόνα, πιθανώς των τελευταίων δεκαετιών του 14ου αι. Η Παναγία, με τη σπανιότατη επωνυμία *Η ΑΛΗΘΙΝΗ* γραμμένη αριστερά στο χρυσό κάμπο, κρατεί στα δύο χέρια της το μικρό Χριστό σε ασυνήθιστο εικονογραφικό τύπο. Στις άκρες επάνω προσκλίνουν με σεβασμό οι μικρογραφημένοι αρχάγγελοι Γαβριήλ και Μιχαήλ. Αμφίγραφη, έχει στην πίσω πλευρά διανθισμένο σταυρό και πολλά μονογράμματα. Λείπει τμήμα της επιβλητικής εικόνας στη δεξιά άκρη κάτω, που αντικαταστάθηκε με καινούριο ξύλο σε παλιότερη επιδιόρθωση. Τότε επίσης έγινε στην κύρια όψη ζωγραφική επέμβαση σε σημεία φθοράς και καλύφθηκαν με μπρουτζίνα το ανάγλυφο πλαίσιο, στα μέρη όπου το χρύσωμα είχε καταστραφεί, και όλη η ζωγραφική επιφάνεια με παχύ βερνίκι ρητίνης, ανάμεικτο ίσως με λάδι που η οξείδωση και η έντονη κατά τόπους συρρίκνωσή του μαύρισαν και παραποίησαν τη ζωγραφική. Η παράσταση, με προετοιμασία γύψου και υφάσματος,

16. Βλ. Ι.Κ. Ρηγόπουλος, Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η φλαμανδική χαλκογραφία, Αθήναι 1979, σ. 46 κ.ε., αριθ. 7-10, σ. 149 κ.ε., αριθ. 2-5, πίν. 72-82.

17. M. Acheimastou-Potamianou, The Virgin «Ἡ Ἀληθινή», A Palaeologean Icon from the Gerokomeiou Monastery in Patras, στον υπό έκδοση τιμητικό τόμο K. Weitzmann.

ήταν επικίνδυνα αποκολλημένη και πρόχειρα καρφωμένη στις άκρες, ενώ πλήθος καρφιά ήταν διάσπαρτα στην επιφάνεια, πιθανώς από ασημοκάλυμμα και από τάματα. Η ζωγραφική διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, με φθορές μεγαλύτερες στο χρυσό κάμπο. Αφαιρέθηκαν κατά στρώματα το βερνίκι στο μεγαλύτερο μέρος του και οι άλλες προσθήκες, βγήκαν όσα καρφιά ήταν δυνατό χωρίς να γίνει ζημιά, στερεώθηκαν η ζωγραφική, η προετοιμασία και το ξύλο, που ενισχύθηκε με ξύλινους συνδέσμους και κολλήθηκαν τα πρόσθετα πηχάκια που σχηματίζουν το έξεργο πλαίσιο. Οι τρύπες των καρφιών και άλλες φθορές καλύφθηκαν με στοκαρίσματα κερομάστιχου και με υδρόχρωμα σε συναφείς της ζωγραφικής αποχρώσεις και ενισχύθηκε το βερνίκι (συντηρήτρια Θ. Παπαγεωργίου, συνεργασία στα ξυλουργικά, συντηρητής Σπ. Βαρότσης).

2. Βάπτιση (Τ. 542), διαστ. 0,535x0,435 μ., μάλλον από Δωδεκάορτο τέμπλου, του 14ου-15ου αι. (Πίν. 13 α-β). Η εικόνα, που σχηματίζει πλατύ, έξεργο πλαίσιο, ήταν εκτεθειμένη με το μεταγενέστερο, ξυλόγλυπτο με άνθη και χρυσωμένο πλαίσιό της. Προετοιμασία με γύψωμα και ύφασμα, χρυσό βάθος. Η ζωγραφική είναι λεπτής τέχνης, η εικονογραφία λιτή και περιεκτική περιορίζεται στα κύρια πρόσωπα, με ενδιαφέρουσα παραλληλία των τεσσάρων αγγέλων δεξιά που στοιχίζονται σε μια στήλη σε ύψος και βάθος. Η ανάγκη για στερέωση της εικόνας, που παρουσίαζε κυρίως απολεπίσεις του ζωγραφικού φλοιού, οδήγησε κατόπιν στην αφαίρεση στοκαρισμάτων και υδροχρωμάτων από προηγούμενη συντήρηση στα αρκετά εκτεταμένα μέρη της που έχουν καταστραφεί ως το ύφασμα ή το ξύλο, που καθαρίστηκαν και έμειναν ακάλυπτα ή περάστηκαν ελαφρά με υδρόχρωμα για να μειωθεί η εντύπωσή τους. Στερεώθηκε το ξύλινο υπόστρωμα, καλύφθηκαν άλλες φθορές με υδρόχρωμα και έγινε νέο βερνίκι. Έγιναν επίσης στερέωση και καθαρισμός της νεότερης ξυλόγλυπτης κορνίζας, που δεν ξανατοποθετήθηκε στο έργο (συντηρητής Λ. Κάσσης).

3. Αγγέλου, Πρόδρομος (Πίν. 9). Η νεοαποκτημένη εικόνα που γενικά διατηρείται καλά, συντηρημένη παλιότερα, έχει φθορές του χρυσού στις διακοσμητικές λεπτομέρειες και σε μεγάλη έκταση του κάμπου. Στην προηγούμενη συντήρηση ανήκουν τα στοκαρίσματα σε περιορισμένα μέρη όπου έχει καταστραφεί η ζωγραφική και στο πλαίσιο, με ενιαίο καφέ χρώμα. Αντιμετωπίστηκαν οι αμεσότερες ανάγκες του έργου, με ενίσχυση της ζωγραφικής και του υποστρώματος και σταθεροποίηση απολεπιζομένων τμημάτων (συντηρήτρια Α. Σημαντώνη). Η εικόνα, ύστερα, κάλυψε στην έκθεση της ανατολικής πτέρυγας το κενό της Καρδιώτισσας του ίδιου ζωγράφου, η οποία εντάχθηκε στην έκθεση της Αμερικής.

4. Βημόθυρα με τον Ευαγγελισμό, τον Πέτρο και τον Ιωάννη τον Θεολόγο, πιθανό έργο του Ανδρέα Ρίτζου, του 15ου αι., από τη μονή του Θεολόγου της Πάτμου, διαστ. φύλλων 1,65x0,41 και 1,46x0,37 μ. Ολοκληρώθηκε η συντήρηση και ο καθαρισμός του λαμπρού έργου[18]. Παρατηρήθηκαν ζωγραφικές επεμβάσεις δύο εποχών στο ξυλόγλυπτο και στο έδαφος των παραστάσεων Πέτρου και Παύλου. Αφαιρέθηκαν οι επιζωγραφήσεις, αλλά διατηρήθηκαν εν μέρει στην ολόγλυφη στην κορυφή προτομή του Δαβίδ και στο χρυσωμένο ξυλόγλυπτο, η παλιότερη, μόνο στα μέρη όπου δε σώζεται το αρχικό χρυσό. Σε λίγα σημεία καλύφθηκαν οι φθορές με υδρόχρωμα, συγκολλήθηκαν τμήματα του ξυλόγλυπτου και η προτομή του Δαβίδ (συντηρήτριας Ε. Μπαλή και Θ. Παπαγεωργίου, για τα ξυλουργικά Σπ. Βαρότσης).

5. Παναγία, Madre della Consolazione[19] (Τ. 2157), διαστ. 0,715x0,525x0,03 μ. (Πίν. 14 α-β). Από τα ωραιότερα δείγματα του είδους, του β΄ μισού του 15ου αι., πιθανώς του ίδιου κρητικού εργαστηρίου με εικόνα της Λευκάδας, όπως δείχνουν τα τεχνοτροπικά και εικονογραφικά γνωρίσματα των δύο εικόνων[20]. Σε πολύ νεότερη επέμβαση του 19ου-20ού αι., ανανεώθηκε το χρυσό του κάμπου σε όλη του την έκταση και των φωτοστεφάνων με πολύ καλής ποιότητας στιλβωτό χρυσό σε καινούρια προετοιμασία και προσδώθηκε στη δυτικού τύπου Παναγία η βυζαντινή επωνυμία *Η ΕΛΕΟΥΣΑ*, γραμμένη αριστερά στον κάμπο. Τότε, επίσης, διαμορφώθηκε γραπτό, σκοτεινόχρωμο με λευκό σειρήτι, πλαίσιο της εικόνας και έγιναν επιζωγραφήσεις όπου υπήρχαν φθορές, στο μαφόριο της Παναγίας και ιδίως στα χαμηλότερα μέρη του. Η επέμβαση, απόρροια μιας άλλης αισθητικής, θεωρήθηκε ότι παραποιεί το χαρακτήρα του έργου και απομακρύνθηκε, όπου ήταν επιτρεπτό. Διατηρή-

18. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 7. Holy Image, Holy Space, αριθ. 48 (M. Chatzidakis).

19. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Μία άγνωστη εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε, στον υπό έκδοση τιμητικό τόμο Ν.Β. Δρανδάκη.

20. Π.Γ. Ροντογιάννης, Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, Αθήναι 1974, σ. 97 και 195 κ.ε., αριθ. 4, πίν. 52, 1. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, ό.π.

θηκε μόνο ο χρυσωμένος κάμπος, για να μη γυμνωθεί ο χώρος της παράστασης, και το ακάλυπτο στις άκρες ξύλο καθαρίστηκε και ησύχασε χρωματικά. Η αφαίρεση της επιζωγράφησης αποκάλυψε ότι ακραίο τμήμα της Παναγίας δεξιά, από τον ώμο και κάτω, έχει καταστραφεί και ότι άλλα σημαντικά μέρη της μορφής χαμηλά και μικρό από το δεξιό χέρι του παιδιού, που ήρθαν στο φως, είχαν σκεπαστεί από το γραπτό πλαίσιο. Έγιναν επιπλέον στερεώσεις και καθαρισμός από τα οξειδωμένα βερνίκια κτλ., που αμαύρωναν το ωραίο έργο, κάλυψη σποραδικών φθορών με υδρόχρωμα και νέο βερνίκι (συντηρητής Λ. Κάσσης).

6. Άγιος Οικουμένιος[21] (Τ. 171), διαστ. 0,36x 0,268x0,027 μ. (Πίν. 15 α). Πολύ καλό έργο, από τους χρόνους γύρω στο 1500. Προετοιμασία με γύψο και ύφασμα, χρυσός κάμπος και χρυσωμένο πλατύ, έξεργο πλαίσιο, πράσινο έδαφος. Ο άγιος, με αρχιερατικά φορέματα, παριστάνεται όρθιος κατά μέτωπο, με σταχωμένο βιβλίο στο σκεπασμένο με τα φορέματα αριστερό χέρι του, με το δεξιό σε ευλογία. Έγιναν στερεώσεις ζωγραφικής και προετοιμασίας, σποραδική κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα και νέο βερνίκι (συντηρήτρια Α. Σημαντώνη).

7. Μιχαήλ Δαμασκηνού, Τρεις Ιεράρχες[22] (ΣΛ. 188), διαστ. 0,865x0,716 μ. Εικονίζονται, σε πρωτότυπο του Δαμασκηνού θέμα, ο αρχιεπίσκοπος Κρήτης Ανδρέας ο Ιεροσολυμίτης με δύο παράπλευρους ιεράρχες Κρήτης ή Ιεροσολύμων, εκ των οποίων αριστερά ο Κύριλλος. Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η εργασία για την απαλλαγή της σπουδαίας εικόνας από επεμβάσεις που είχαν παραμορφώσει την αρχική παράσταση και είχαν κρύψει την υπογραφή του μεγάλου ζωγράφου του 16ου αι., η οποία, εν μέρει σωζόμενη, ανακαλύφθηκε αριστερά κάτω, στην αρχή της συντήρησης τον προηγούμενο χρόνο[23]. Έγιναν στερεώσεις και καθαρισμός ζωγραφικής, προετοιμασίας και ξύλου, αφαιρέθηκαν καρφιά που υπήρχαν στις άκρες της εικόνας, καλύφθηκαν οι φθορές όπου τάραζαν την παράσταση με μικρά στοκαρίσματα και υδρόχρωμα σε κατάλληλες αποχρώσεις και προστατεύθηκε η ζωγραφική με καινούριο βερνίκι (συντηρήτρια Β. Αναπλιώτου).

8. Βημόθυρα με τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο σε χρυσωμένο ξυλόγλυπτο κάμπο, στολισμένο με ελισσόμενους ανθικούς βλαστούς (ΣΛ. 238-239), διαστ. 1,187x0,757 μ., εξαίρετο έργο του τέλους του 16ου αι., με επιζωγραφήσεις στον κάμπο[24]. Έγιναν στερεώσεις ζωγραφικής και ξύλου δείγματα καθαρισμού και κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα (συντηρήτρια Α. Μέρμηγκα).

9. Ένθρονη Παναγία «Η Φανερωμένη» (Τ. 1663), διαστ. 1,18x0,805 μ., των χρόνων γύρω στο 1600 (Πίν. 15 β). Στα πλάγια, σε μικρή κλίμακα, δύο άγγελοι και ανά έξι προφήτες με ανοιχτά ειλητά, εγγραφόμενοι σε ανθικούς βλαστούς που ελίσσονται σε ύψος, πλαισιώνουν την Παναγία στη σύνθεση Άνωθεν οι Προφήται. Αφαιρέθηκαν λίγες επιζωγραφήσεις στο χρυσό κάμπο και στην κόκκινη ταινία πλαισίου, καθώς και τα στοκαρίσματα από προηγούμενη συντήρηση, στερεώθηκε η ζωγραφική και το ξύλο, έγιναν συμπληρωματικός καθαρισμός, νέα στοκαρίσματα όπου ήταν ανάγκη και κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα και νέο βερνίκι. Αριστερά στο έδαφος κάτω αποκαλύφθηκαν λείψανα δυσανάγνωστης γραφής (συντηρήτρια Γ. Σκαράκη).

10. Ηλιού Μόσκου, Προφήτης Ζαχαρίας[25] (ΣΛ. 187) διαστ. 0,885x0,70 (Πίν. 16 α-β). Εικονίζεται όρθιος σε ανοιχτή στάση· γυρισμένος δεξιά βλέπει και δείχνει με το χέρι μικρογραφημένη στη γωνία επάνω την Παναγία Οδηγήτρια που προβάλλει στα νέφη, εν μέρει σωζόμενη, και με το δεξιό του ανεμίζει ξετυλιγμένο ειλητό με την προφητεία: *ΕΞ ΗC ΕΠΙCΚΕΨΗ/ΤΑΙ Κ(ΥΡΙΟ)C Ο Θ(ΕΟ)C ΤΟΝ Ι/CΡΑΗΛ, ΚΑΙ ΠΟΙΗCΕΙ/ΛΥΤΡΩCΙΝ ΤΩ ΛΑ[Ω] ΑΥΤΟΥ, ΚΑΘΩC ΕΛΑ/ΛΗC[ΕΝ ΕΚ CΤ]ΟΜΑΤΟC/ΤΩΝ [----] ΑΥΤΟΥ/ [ΠΡΟΦ]ΗΤΩΝ*[26]. Η μορφή του εγγραφόταν σε αόριστα δηλωμένο κιονοστήρικτο, σε καφετί χρώμα, αψίδωμα από αρκετά πρόσφατη επέμβαση, στην οποία επίσης ανήκαν οι μπρουτζίνες του κάμπου, το κανελί έδαφος και μεγάλα στοκαρίσματα με χρώμα που έκρυβαν τα κατεστραμμένα τμήματα της ζωγραφικής. Αφαιρέθηκαν όλα τα πρόσθετα. Αποκαλύφθηκαν, με επίπονο μηχανικό καθαρισμό κάτω από το στερεομικροσκόπιο, το χρυσό του κάμπου όσο σώζεται, το αρχικό

21. Γ.Α. Σωτηρίου, Οδηγός Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, Εν Αθήναις 1931[2], σ. 79, αριθ. 171.

22. ΑΑΑ XIX (1986), σ. 83 κ.ε. Επίσης στο ίδιο, σ. 99 κ.ε.

23. ΑΔ 42, ό.π.

24. Α.Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, Μουσείον Διονυσίου Λοβέρδου, Αθήναι 1946, αριθ. 555.

25. Ό.π., αριθ. 188.

26. Πρβλ. Ζαχ. 8, 9: *ἐκ στόματος τῶν προφητῶν.*

πράσινο του εδάφους, αρμονικά ταιριασμένο αυτό με τα λαμπερά και έντονα χρώματα, βυσσινί, πορτοκαλί, στα φορέματα του προφήτη, που βρήκαν με τον καθαρισμό την προηγούμενη λάμψη τους, η μικρή παράσταση της Παναγίας σε μεγαλύτερο τμήμα της, γράμματα στο ειλητό που δε φαίνονταν και, το σπουδαιότερο, ανακαλύφθηκε στο έδαφος δεξιά η χρονολογία και η υπογραφή του ζωγράφου: *ΑΧΝΑ / ΧΕΙΡ ΗΛΙΟΥ ΜΟΣΚΟΥ*. Έτσι αποκτήθηκε ένα ακόμη, άγνωστο και πολύ καλό έργο του Ρεθυμνιώτη ζωγράφου, που ίσως προέρχεται από την ίδια εκκλησία με τέσσερα του Μόσκου θωράκια τέμπλου με την ίδια χρονολογία (1651) στη Συλλογή Δ. Λοβέρδου[27]. Έγιναν, επίσης, στην εικόνα στερεώσεις, καθαρισμός, περιορισμένα στοκαρίσματα όπου το απαιτούσαν οι πληγές της ζωγραφικής, και αλλού έμεινε ακάλυπτο το ξύλο και η προετοιμασία και με χαμηλότονα υδροχρώματα στις φθορές ηρέμησε το έργο (συντηρήτρια Β. Γαλάκου).

11. Ένθρονος Χριστός Μέγας Αρχιερεύς[28] (ΣΛ. 200), διαστ. 1,11x0,845 μ. (Πίν. 18 β). Καλό κρητικό έργο του τέλους του 17ου αι. Μονοχρωμίες προφητών στο θρόνο, τα σύμβολα των ευαγγελιστών στην κορυφή του και στις γωνίες μπροστά, στα νέφη κάτω όπου πατεί ο Χριστός σε πύρινους τροχούς, που ολοκληρώνουν την αποκαλυπτική παρουσία του. Στη δεξιά κάτω γωνία, όπου η αρχική ζωγραφική είναι κατεστραμμένη, ξαναζωγραφίστηκε ο αετός του Ιωάννη σε πολύ νεότερη επιδιόρθωση. Έγιναν συμπληρωματικός καθαρισμός της ζωγραφικής, στερεώσεις και κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα (συντηρητής Ν. Νομικός).

12. Πρόδρομος, της μονής Γηροκομείου Πατρών, διαστ. 0,99x0,365 μ. (Πίν. 17, 18 α). Καλό έργο του όψιμου 17ου αι. Στο μακρόστενο πίνακα επάνω εικονίζεται ο Ιωάννης κατά μέτωπο, με βαριές φτερούγες, κρατώντας σταυροφόρο ράβδο και ειλητό, με την κομμένη κεφαλή σε χρυσό δοχείο αριστερά κάτω στη βραχώδη έρημο, όπου το δέντρο με την αξίνα δεξιά. Με ευρύ πλαίσιο ο μικρότερος πίνακας κάτω, έχει την Αποτομή του Προδρόμου και μικρογραφημένο το Συμπόσιο του Ηρώδη αριστερά στο βάθος, ψηλά[29]. Προετοιμασία με ύφασμα και γύψο, χρυσός κάμπος. Η εικόνα είχε καθαριστεί παλιότερα. Έγιναν στερεώσεις ζωγραφικής, προετοιμασίας και ξύλου, μικροκαθαρισμοί, κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα και νέο βερνίκι (συντηρήτρια Ε. Μπαλή, ξυλουργικά συντηρητής Σπ. Βαρότσης).

13. Παναγία Οδηγήτρια, της μονής Γηροκομείου Πατρών, διαστ. 0,425x0,35 μ., αρχών 18ου αι. (Πίν. 19 α). Τα χρυσά, λιθοποίκιλτα στέμματα της Παναγίας και του Χριστού, οι φωτοστέφανοι με τη στικτή, κλαδωτή διακόσμηση και τα χρυσοστόλιστα φορέματα δίνουν την αίσθηση πολυτέλειας. Συντηρημένη παλιότερα η εικόνα, έχει ζωγραφικές συμπληρώσεις, ιδίως αριστερά. Έγιναν στερεώσεις και συμπληρωματικός καθαρισμός, μικρά στοκαρίσματα, κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα και νέο βερνίκι (συντηρήτρια Α. Σημαντώνη).

14. Ιερέως Μπαλασίου, Αρχάγγελος Μιχαήλ[30] (ΣΛ. 78), διαστ. 1,003x0,615 μ. (Πίν. 19 β). Ο αρχάγγελος πατεί στο σωριασμένο, ημίγυμνο σώμα του αμαρτωλού, με χαμηλωμένη στο δεξιό τη ρομφαία και υψώνοντας την ψυχή στο αριστερό χέρι του, με ανοιγμένα φτερά και το μανδύα να κυματίζει προς τα δεξιά πίσω. Χρυσός κάμπος, πράσινο έδαφος, όπου οι επιγραφές: επάνω από τον άνθρωπο, με κόκκινα γράμματα *Ο ΑΝΕΛΕΗΜ(ΩΝ) Κ(ΑΙ) ΑΜΕΤΑΝΟΥΤΟC*, δεξιά από το κεφάλι του με λευκά γράμματα *ΦΡΙΞΟΝ / Ω ΨΥΧΗ / ΤΑ ΟΡΟΜΕ/ΝΑ*, αριστερά από τον άγγελο με κόκκινο *ΔΕΥCΙC ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ. ΤΟΥ/ Θ(ΕΟ)Υ. ΠΑΝΑΗΟΤΗ. Κ(ΑΙ) Τ(ΟΝ) ΓΟΝΕ/ΟΝ ΑΥΤΟΥ* και δεξιά με χρυσό η υπογραφή του ζωγράφου *ΧΕΙΡ ΜΠΑΛΑCΙΟΥ ΙΕΡΕΟC / ΑΨΛΔ* (1734). Του ίδιου ζωγράφου είναι μια εικόνα της Παναγίας «Ρόδον το Αμάραντον» στο Βυζαντινό Μουσείο (Τ. 2244), με υπογραφή και χρονολογία 1738[31].

Προετοιμασία με γύψο και ύφασμα, χρυσός κάμπος. Αφαιρέθηκαν στοκαρίσματα και επιζωγράφηση στο δεξιό πόδι κάτω του αρχάγγελου, έγιναν στερεώσεις ζωγραφικής, προετοιμασίας και ξύλου, καθαρισμός της ζωγραφικής, κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα και νέο βερνίκι (συντηρήτριες Α. Σημαντώνη, Α. Μέρμηγκα).

27. ΣΛ. 76, 79, 81 και 84. Βλ. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, ό.π., αριθ. 77, 80 82 και 85. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, σ. 242 κ.ε.

28. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, ό.π., αριθ. 201.

29. Σε γνωστό τύπο του Μιχαήλ Δαμασκηνού που είχε ευρεία διάδοση (Π.Α. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990, αριθ. 27, εικ. 32).

30. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, ό.π., αριθ. 79.

31. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 9. Δ.Ι. Πάλλας, Η Θεοτόκος Ρόδον το Αμάραντον, ΑΔ 26 (1971): Μελέται, σ. 234 κ.ε., Πίν. 59.

Τοιχογραφίες

Μεταφέρθηκε στο εργαστήριο από την έκθεση του κεντρικού κτιρίου η τοιχογραφία της Παναγίας της λεγόμενης «Καταλανής», του 15ου αι.[32], για την αφαίρεση του παλιού γύψινου υποστρώματος και τη μεταφορά της σε μεταλλικό με κονίαμα υποστήριγμα ελαφρότερης κατασκευής. Προς το παρόν, επικολλήθηκε προστατευτικό ύφασμα στην επιφάνεια της τοιχογραφίας και κατασκευάστηκε στην πίσω πλευρά, για τη στερέωσή της, γύψινο καλούπι σε ξύλινο σκελετό (συντηρητής Η. Λαζαρίδης). Έγινε, επίσης, μικρή συντήρηση των τοιχογραφιών από την Επισκοπή της Ευρυτανίας, που προορίζονταν για την έκθεση της Αμερικής.

Ψηφιδωτά

Πραγματοποιήθηκαν, όπως κάθε χρόνο, μικροεργασίες για τη συντήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου στην είσοδο του Μουσείου, με στέρεωση ψηφίδων που αποκολλώνται (συντηρήτρια Β. Γαλάκου).

Γλυπτά

Σε πενήντα, περίπου, μαρμάρινα γλυπτά μέλη από την έκθεση στο κεντρικό προαύλιο έγινε συντήρηση και συστηματικός καθαρισμός από τα ξένα σώματα, καυσαέρια, λειχήνες, λεκέδες κτλ. Τα γλυπτά, εκτειθεμένα στις δυσμενείς συνθήκες του περιβάλλοντος, έχουν υποστεί με τα χρόνια σοβαρές ζημιές, μάλιστα αλλοιώσεις από τη διάβρωση της γλυπτής επιφάνειας, ενώ από αυτά που βρίσκονται στο ύπαιθρο προστατεύονται καλύτερα όσα είναι στις στεγασμένες στοές και στη γλυπτοθήκη του μικρού προαυλίου, που είναι και τα σημαντικότερα. Από το μεγάλο προαύλιο επιλέγονται εκείνα που έχουν άμεσες και σοβαρότερες ανάγκες για συντήρηση και μετά την εργασία πολλά διαφυλάσσονται στην αποθήκη. Ο καθαρισμός έγινε κατά περίπτωση με νερό και οινόπνευμα, με μηχανικά μέσα και καυτηριασμούς στις ρίζες φυτικών μικροοργανισμών. Στα μέρη όπου η γυψοποίηση του μαρμάρου και οι ρωγμές από διάβρωση δεν επέτρεπαν επέμβαση σε βάθος, έγινε απλός καθαρισμός (πλύσιμο). Σε ορισμένα μέλη (Τ. 1063, Τ.1083 κ.ά.) αφαιρέθηκαν οι παλιοί, οξειδωμένοι σύνδεσμοι από σίδερο που είχαν τινάξει το μάρμαρο. Στο συμπληρωμένο με γύψο τμήμα θωρακίου (Τ. 1123), αφαιρέθηκαν οι σύνδεσμοι και η γύψινη προσθήκη. Οι κοπτικές στήλες (Τ. 108)[33] και (Πίν. 20 α-β) και (Τ. 109)[34] (Πίν. 20 γ-δ) συμπληρωμένες στη βάση με γύψο και απαρτιζόμενες από περισσότερα τμήματα που είχαν ανοίξει στις ενώσεις τους εξαιτίας της οξείδωσης των σιδηρών συνδέσμων, διαλύθηκαν στα επί μέρους. Αφαιρέθηκαν τα σίδερα και η ρηγματωμένη προσθήκη· έγινε λεπτομερής καθαρισμός των γλυπτών, επανασυγκόλληση των τμημάτων με ειδική κόλλα και νέα με γύψο προσθήκη στη βάση, που εισέχει λίγο για να ξεχωρίζει. Καθαρισμός, σε πολλές περιπτώσεις μηχανικός, έγινε επίσης σε όλα τα γλυπτά της στοάς του κεντρικού κτιρίου και της γλυπτοθήκης, λεπτομερέστερος σε ογδόντα μέλη της αριστερής πλευράς της, και σε όλα τονίστηκαν οι μισοσβημένοι αριθμοί ταξινόμησης. Για λόγους προστασίας, η σημαντική μεσοβυζαντινή σαρκοφάγος (Τ. 1784) μεταφέρθηκε, αφού καθαρίστηκε το εσωτερικό της, στη στοά της ανατολικής πτέρυγας (συντηρητές Χρ. Σταύρακας, Ε. Σταύρακα, Α. Φίλιππα, επίβλεψη Ν. Δημητρακοπούλου και Μ. Μαυροειδή).

Ξυλόγλυπτα

Συντηρήθηκε το τέμπλο της δυτικής αίθουσας στην ανατολική πτέρυγα, με εμποτισμούς του ξύλου, επανασύνδεση μικρών αποκολλημένων τμημάτων, γενικό καθαρισμό του ξυλόγλυπτου και κάλυψη φθορών κατά τόπους (συντηρητές Σπ. Βαρότσης, Η. Λαζαρίδης). Σε θωράκιο από το τέμπλο στο μεταβυζαντινό παρεκκλήσι του κεντρικού κτιρίου (Πίν. 21 α) κομμένο στην αριστερή και την κάτω πλευρά, έγιναν λεπτομερής καθαρισμός του χρυσωμένου ξυλόγλυπτου και της ζωγραφικής παράστασης (Αποτομή του Προδρόμου με παράδοση της κεφαλής στη Σαλώμη), στερέωση, κάλυψη φθορών με υδρόχρωμα και νέο βερνίκι (συντηρητής Λ. Κάσσης). Σε θύρα τέμπλου με ζωγραφική παράσταση του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου (Τ. 508) και σε προσκυνητάρι από την έκθεση στον όροφο του κεντρικού κτιρίου έγιναν καθαρισμός, στερεώ-

32. L.J.A. Lowenthal, A note on the so-called Panaghia of the Catalans, AAA IV (1971), σ. 89 κ.ε. Greece and the Sea, Amsterdam, Κατάλογος έκθεσης, Athens 1987, αριθ. 190 (M. Acheimastou-Potamianou).

33. Σωτηρίου, Οδηγός, ό.π., υποσημ. 21, σ. 37. O. Meinardus, Coptic Sculptures, Bulletin de la Société d'Archéologie Copte, XVIII (1965-6), σ. 274.

34. Ό.π.

σεις και κάλυψη φθορών του ξυλόγλυπτου (συντηρήτρια Β. Αναπλιώτου)· καθαρισμός και συγκόλληση αποσπασμένου τμήματος σε επιχρυσωμένα ξυλόγλυπτα μέλη από τέμπλο στο ισόγειο της Συλλογής Δ. Λοβέρδου (συντηρητές Η. Λαζαρίδης, Α. Μέρμηγκα). Έγιναν, τέλος, συγκόλληση και στερέωση κατά μέρη της βυζαντινής θύρας της Ολυμπιώτισσας[35], η οποία εντάχθηκε στην έκθεση της Αμερικής (συντηρήτριες Γ. Σκαράκη, Α. Μέρμηγκα, Β. Γαλάκου).

Χειρόγραφα

Συντηρήθηκαν εννέα βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί χειρόγραφοι κώδικες του Μουσείου, σε περγαμηνή και χαρτί (αριθ. 4, 58, 104, 142, 169, 183, 203, 204 και 3126). Αντιμετωπίστηκαν βασικές και άμεσες ανάγκες τους στο μικρό εργαστήριο που έχει οργανώσει η ειδική συντηρήτρια Μ. Μερεμέτη. Καθαρίστηκαν όλα τα φύλλα των χειρογράφων, όσο ήταν επιτρεπτό, τονώθηκε η περγαμηνή, έγιναν συγκολλήσεις και περιορισμένες συμπληρώσεις με ειδικό χαρτί· σε μερικές περιπτώσεις τοποθετήθηκαν για λόγους προστασίας διπλά φύλλα από το ίδιο χαρτί στην αρχή και στο τέλος των κωδίκων για να μη φθείρονται τα πρωτόφυλλα και οπισθόφυλλα, στερεώθηκαν αποκολλημένα τετράδια και φύλλα. Το χωρίς στάχωση (χφ. 142) προστατεύτηκε με ντύμα από ειδικό χαρτόνι και ύφασμα, χωρίς να πειραχτεί η σωζόμενη ράχη του, στο (χφ. 204) συμπληρώθηκε τμήμα του ξύλου της στάχωσης που έλειπε με καινούριο ξύλο και τακτοποιήθηκε το βελούδινο κάλυμμά της. Οι επεμβάσεις ήταν μόνο οι αναγκαίες, χωρίς ποτέ να φτάνουν σε ακραία όρια (συντηρήτρια Μ. Μερεμέτη, επίβλεψη Γ. Θεοδωράκη).

Σχέδια και ανθίβολα

Τακτοποιήθηκαν τα τετράδια του αρχείου Σπ. Χατζηγιαννοπούλου με ωραία σχέδια, στερεωμένα σε λεπτό χαρτί με καρφίτσες, πολλές οξειδωμένες. Οι καρφίτσες αφαιρέθηκαν και τα σχέδια στερεώθηκαν στο χαρτί με λίγες, στα ίδια σημεία, βελονιές βαμβακερής κλωστής. Συντηρήθηκαν, επίσης, εκατόν σαράντα τρία σχέδια και ανθίβολα. Έγιναν, κατά περίπτωση, καθαρισμός στερέωση, συγκόλληση και περιορισμένες συμπληρώσεις με ουδέτερο ιαπωνικό χαρτί και κόλλα αμύλου. Αφαιρέθηκε η φθαρμένη φόδρα όπου υπήρχε και τοποθετήθηκε καινούρια φόδρα από ύφασμα ή χαρτί σε όσα χρειάζονταν ενίσχυση. Τα έργα τακτοποιήθηκαν σε μεγάλους φακέλους από χαρτί σιλικόνης που κατασκευάστηκαν επί τούτου (συντηρήτρια Μ. Μερεμέτη, επίβλεψη Μ. Μαυροειδή). Σημειώνονται μερικά από τα ενδιαφέροντα για το θέμα τους σχέδια: Η Κοίμηση του αγίου Σπυρίδωνος (ΒΜ 6088), διαστ. 0,74x0,42 μ. (Πίν. 21β), με την Αγία Τριάδα μικρογραφημένη στη μέση επάνω και δύο αγγέλους που φέρνουν με σεβασμό την ψυχή του αγίου στα νέφη του ουρανού. «Η αγία Κερκύρα», σε τοπίο (ΒΜ 3275), διαστ. 1,76x0,73 μ. (Πίν. 22 α), νέα και ομορφοντυμένη, με μικρό στέμμα στα μακριά, λυτά μαλλιά της, με σταυρό και κλαδί φοίνικα στα χέρια. Την αγία Κέρκυρα παριστάνει μικρή εικόνα της Συλλογής Δ. Λοβέρδου (ΣΛ. 201)[36], διαστ. 0,32x0,24 μ., που σώζει τη χρονολογία *α.φ.μ.ζ.* (1547) στην αριστερή κάτω γωνία του πλακόστρωτου δαπέδου, όπου πατεί η αγία, γυρισμένη αριστερά, με βασιλικά φορέματα και στέμμα και σκήπτρο με λιθοποίκιλτο σταυρό στο χέρι. Στον ίδιο τύπο της εικόνας αποδίδεται «Η αγία Θεοδώρα η Αυγούστα» σε άλλο, μεγάλο, των αυτών διαστάσεων σχέδιο, του ίδιου μάλλον ζωγράφου (ΒΜ 3275), διαστ. 1,76x0,73 μ. (Πίν. 22 β), έχοντας όμως με το μικρότερο σκήπτρο την εικόνα, καθώς ορίζεται, της Παναγίας Οδηγήτριας στο αριστερό χέρι της[37]. Τη θαυμάσια εικόνα της ένθρονης Παναγίας της Λαμποβίτισσας στη Συλλογή Δ. Λοβέρδου (ΣΛ. 344)[38], έργο του Εμμανουήλ Τζάνε που δεν άφησε ασυγκίνητους τους ζωγράφους στα επόμενα χρόνια[39], αναπαράγει με αρκετή πιστότητα ένα ωραίο σχέδιο (ΒΜ 3320), διαστ. 0,725x0,48 μ. (Πίν. 23), που στην ενδεικτική σχεδίαση του θρόνου στο αριστερό μισό του δεν παραλείπει και την κορύφωση σε κόγχη του καμπυλόγραμμου ερεισίνωτου. Αξίζει ακόμη να σημειωθεί το σχέδιο του Επί σοι χαίρει (ΒΜ 3349), διαστ. 0,53x0,43 μ.

35. Ch. Bouras, The Olympiotissa Woodcarved Doors, Reconsidered, ΔΧΑΕ, περ.Δ΄-τ.ΙΕ΄ (1989-1990), σ. 27 κ.ε.

36. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, ό.π., υποσημ. 24, αριθ. 202.

37. Βλ. την ένθρονη βασίλισσα Θεοδώρα του Εμμανουήλ Τζάνε στο Βυζαντινό Μουσείο (Τ. 329. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, σ. 234, πίν. 58, 1).

38. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, ό.π., αριθ. 400. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, σ. 237 κ.ε., πίν. 58,2.

39. Βοκοτόπουλος, ό.π., αριθ. 86, σ. 125, εικ. 59.

(Πίν. 24), σε εικονογραφικό τύπο που καθιέρωσε ο Θεόδωρος Πουλάκης με πολλές εικόνες του[40] και ακολούθησαν οι επόμενοι.

Μικροτεχνήματα

Έγινε συντήρηση στις ποιμαντορικές ράβδους Τ. 825 και Τ. 831, και συγκεκριμένα στερέωση αποκολλημένων λίθων και τμημάτων μαργάρου (συντηρήτρια Β. Γαλάκου), καθώς και καθαρισμοί σε τριάντα ένα μικροτεχνήματα από την έκθεση του κεντρικού κτιρίου.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

40. Ι. Ρηγόπουλος, Ο αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης, ό.π., αριθ. 18, σ. 89 κ.ε., πίν. 136-137. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη (υποσημ. 14), αριθ. 171 (Μ. Χατζηδάκης).

Α΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Τα Προπύλαια της αθηναϊκής Ακρόπολης

Εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος για την αποκατάσταση του μνημείου:

1. Εργαστήριο εργοταξίου του έργου συντήρησης των Προπυλαίων.

Την άνοιξη του 1988 συμπληρώθηκε η κατασκευή του νέου εργαστηρίου που είχε αρχίσει το προηγούμενο έτος[1]. Το εργαστήριο εδράστηκε στις δύο πλευρές της θεμελίωσης της νότιας πλευράς του προθαλάμου του Βορειοδυτικού Οικοδομήματος, χωρίς να θίξει στο ελάχιστο τις αρχαίες κατασκευές που το περιβάλλουν. Για να επιτευχθεί αυτό, η όλη κατασκευή ανυψώθηκε σε σιδερένια υποστυλώματα· τα πέδιλα έδρασης των τελευταίων είναι από οπλισμένο σκυρόδεμα, μεταξύ του οποίου και του βράχου έχει διαστρωθεί φύλλο πλαστικού, για τη διευκόλυνση της απομάκρυνσής του μετά το πέρας του έργου.

2. Εκκένωση της Υστερορωμαϊκής δεξαμενής.

Η αποπεράτωση του νέου εργαστηρίου έκανε δυνατή την αποξήλωση του παλαιού, που καταλάμβανε τη βορειοανατολική γωνία του εδάφους επάνω από την Υστερορωμαϊκή Δεξαμενή, προκειμένου να αρχίσει η εκκένωση της τελευταίας. Την εκκένωσή της επέβαλε η στενότητα του χώρου γύρω από τα Προπύλαια, η οποία καθιστούσε την περιοχή της Δεξαμενής απαραίτητη για την ανάπτυξη του εργοταξίου του Έργου· η επίγνωση του γεγονότος ότι το έδαφος της περιοχής αποτελούνταν από θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, που είχαν εναποτεθεί εκεί μετά το πέρας των μεγάλων ανασκαφών από τον Καββαδία[2], επέβαλε την έρευνα του υπεδάφους για την ασφάλεια τόσο των θεμελιώσεων όσο και των εκεί αποτεθειμένων αρχαίων.

Μετά την απομάκρυνση του παλαιού εργαστηρίου, τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονταν στην επιφάνεια του εδάφους της Δεξαμενής μεταφέρθηκαν στην περιοχή νοτιοδυτικά του Αρρηφορίου. Μικρότερα θραύσματα, που το 1984 είχαν βρεθεί κατά τον καθαρισμό της περιοχής του Μνησικλείου οχετού (ανάμεσα στην Υστερορωμαϊκή Δεξαμενή και στο βόρειο τείχος της Ακρόπολης), τοποθετήθηκαν στην κορυφή του παρακείμενου βόρειου τείχους της Ακρόπολης[3]. Η εκκένωση της δεξαμενής άρχισε στις 28 Απριλίου από τη βορειοανατολική γωνία και με το χρόνο αποδείχτηκε μια επίπονη εργασία (Πίν. 25 α). Την αρχαιολογική εποπτεία είχε η επιμελήτρια της Α΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Χρ. Βλασσοπούλου, η οποία συνέλεξε και κατέγραψε το μη αρχιτεκτονικό αρχαιολογικό υλικό που προέκυψε (όστρακα κεραμικής, θραύσματα επιγραφών, γλυπτά κτλ.). Το αρχιτεκτονικό αρχαιολογικό υλικό που προέκυψε ως το τέλος του έτους 1988, σε γενικές γραμμές, κατανέμεται ως εξής:

α) Μαρμάρινα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών. Αρκετά από αυτά προέρχονται από τα Προπύλαια: Θραύσμα επικράνου παραστάδας κεντρικού κτιρίου, θραύσμα καταέτιας σίμας, θραύσματα πλευτικής σίμας, θραύσματα σφονδύλων ιωνικών κιόνων, θραύσματα σφονδύλων δωρικών κιόνων κεντρικού κτιρίου και πτερύγων, θραύσματα ιωνικού κυματίου δοκών, θραύσματα κεραμίδων, θραύσμα άβακος κιονοκράνου κεντρικού κτιρίου, θραύσματα γείσων κεντρικού κτιρίου και πτερύγων, θραύσματα λιθοπλίνθων. Κανένα από τα θραύσματα αυτά δεν έχει διάσταση που να ξεπερνά τα 0,60 μ. Από τα υπόλοιπα θραύσματα μελών κλασικών μνημείων, αναγνωρίστηκε ένα θραύσμα γείσου του ναού της Αθηνάς Νίκης και μικρά θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών του Παρθενώνα, τα οποία αποδόθηκαν στους μελετητές των αντιστοίχων κτιρίων. Ένας σημαντικός αριθμός θραυσμάτων με κλασική εργασία, τα οποία δεν είχαν χαρακτηριστικά λείψανα αρχιτεκτονικών μορφών για την άμεση ταύτισή τους, τοποθετήθηκαν κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του ανατολικού τοίχου του Νοτιοδυτικού Οικοδομήματος.

β) Μαρμάρινα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών της ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής περιό-

1. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 12-14, όπου και κάτοψη της περιοχής στα ΒΑ. των Προπυλαίων.

2. Π. Καββαδίας - Γ. Καβεράου, Η ανασκαφή της Ακροπόλεως, Αθήνα 1907, σ. 61-62.

3. Ανάμεσά τους αναγνωρίστηκαν δύο θραύσματα φατνωμάτων του Παρθενώνα (αύξων αριθμός Αρχείου Κατασπάρτων 4497, 4498) και ένα θραύσμα (μάλλον αρχαϊκού) γλυπτού από παριανό μάρμαρο (αύξ. αριθ. Κατασπ. 4499).

δων. Τα θραύσματα αυτά έχουν τοποθετηθεί στα νοτιοδυτικά του Αρρηφορίου. Επειδή τα κομμάτια αυτά είναι, ως επί το πλείστον, πολύ φθαρμένα και η αρχική πρόβλεψη ήταν να επιστρέψουν στο εσωτερικό της δεξαμενής (μετά από επιλογή των πιο αξιόλογων κομματιών), πριν τη μεταφορά τους αρχικά γινόταν καταγραφή και φωτογράφιση με την προοπτική κανονικής αρχειοθέτησης. Όμως γρήγορα η πίεση του χρόνου και ο περιορισμένος αριθμός του εργατοτεχνικού δυναμικού του συνεργείου των Προπυλαίων επέβαλαν την προσωρινή διακοπή της καταγραφής των θραυσμάτων.

γ) Θραύσματα πωρίνων αρχιτεκτονικών μελών. Πρόκειται κυρίως για θραύσματα λιθοπλίνθων αρχαϊκών ή κλασικών. Ανάμεσά τους διακρίνονται ένα κατώφλι και μία κυλινδρική βάση που διατηρεί το αρχικό ασβεστοκονίαμα. Το τελευταίο κομμάτι φυλάσσεται στα ράφια που κατασκευάστηκαν κάτω από το δάπεδο του νέου εργαστηρίου των Προπυλαίων, ενώ τα υπόλοιπα έχουν τοποθετηθεί στα νοτιοανατολικά του Βορειοδυτικού Οικοδομήματος.

Εκτός από αυτές τις ομάδες θραυσμάτων, προέκυψαν και τα παρακάτω υλικά: Μάρμαρα που δεν διατηρούν επεξεργασμένη επιφάνεια (έχουν τοποθετηθεί πλάι στο σωρό των θραυσμάτων κλασικών αρχιτεκτονικών μελών), ασβεστόλιθοι με πολυγωνική μορφή (έχουν τοποθετηθεί στα ανατολικά του σωρού που αναφέρθηκε μόλις παραπάνω), πωρόλιθοι που δεν διατηρούν επεξεργασμένη επιφάνεια (έχουν τοποθετηθεί κοντά στα άλλα θραύσματα πωρολίθων), άμορφοι ασβεστόλιθοι λατομείου και χώμα (έχουν μεταφερθεί στην περιοχή μεταξύ του Περιπάτου και του τείχους της Υπαπαντής, με την προοπτική να απομακρυνθούν από την Ακρόπολη).

Η εκκένωση της δεξαμενής διακόπηκε το Νοέμβριο, με απόφαση της Επιτροπής Συντήρησης των Μνημείων Ακροπόλεως και δεν συνεχίστηκε παρά στις αρχές του επόμενου έτους. Το μέρος της δεξαμενής, που αποκαλύφθηκε με την απομάκρυνση του εκεί αποτεθειμένου υλικού, αποτυπώθηκε και μελετήθηκε. Οι σημαντικότερες παρατηρήσεις συνοψίζονται στα εξής: Το βαθύτερο μέρος της δεξαμενής βρίσκεται στη βορειοανατολική περιοχή της, με βάθος 2,20 μ. από την κορυφή των λειψάνων των τοίχων της δεξαμενής στην περιοχή εκείνη (Πίν. 25 β). Στην περιοχή αυτή του δαπέδου, σε επαφή με το βόρειο τοίχο, διατηρείται ο λάκκος για τη συλλογή των ιζημάτων του νερού της δεξαμενής (διαστ. 1,09x1,93, βάθ. 0,48 μ.). Στη βόρεια παρυφή του λάκκου, υπάρχει οπή για την αποχέτευση των ιζημάτων, για τον καθαρισμό της δεξαμενής. Η οπή αυτή έχει φραχτεί, προφανώς μετά το πέρας των ανασκαφών του Καββαδία, για να μην ρέουν τα νερά στον πώρινο Μνησίκλειο οχετό, στον οποίο θα προκαλούσαν σημαντική φθορά. Μία άλλη οπή ανοίχτηκε στο δυτικό άκρο της κατώτατης ζώνης του βόρειου τοίχου της δεξαμενής. Στη βόρεια πλευρά διαπιστώνονται τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις της δεξαμενής: ο τοίχος της αρχικής φάσης είχε πάχος 1,10 μ. και στο μέσον του μήκους του, σε επαφή με τη νότια πλευρά του, είχε κατασκευαστεί ένας πεσσός όμοιος με αυτούς που υπήρχαν στο μέσον της νότιας, της ανατολικής και της δυτικής πλευράς του εσωτερικού της δεξαμενής[4]. Στην εσωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου της δεξαμενής, κατασκευάστηκε κάποτε ένας μανδύας πάχ. 0,35 μ. Προφανώς, αιτία της κατασκευής αυτής ήταν η διαφυγή νερού προς Β. δια μέσου του βόρειου τοίχου της δεξαμενής. Φαίνεται ότι διαφυγή του νερού επαναλήφθηκε, και ένας νεότερος μανδύας πάχ. 0,2 μ., κάλυψε την εσωτερική πλευρά του προηγούμενου, στο τμήμα που βρισκόταν στα ανατολικά του μεσαίου πεσσού (Πίν. 26 α). Κατά την ανασκαφή του 1886[5], ο αρχικός τοίχος στη βόρεια πλευρά της δεξαμενής και ο αντίστοιχος μεσαίος πεσσός κατεδαφίστηκαν, ενώ έμειναν στη θέση τους οι μεταγενέστεροι, ενισχυτικοί του αρχικού τοίχου, μανδύες (Πίν. 26 β). Στα κονιάματα των τμημάτων του ανατολικού και του δυτικού τοίχου που αποκαλύφθηκαν το 1988, αναγνωρίστηκαν στρώματα που αντιστοιχούν στις οικοδομικές φάσεις που επισημάνθηκαν στη βόρεια πλευρά της δεξαμενής. Στο δάπεδο εντοπίστηκαν τέσσερις επάλληλες στρώσεις (Πίν. 27 α): η κατώτατη στρώση αποτελείται από ασβεστοκονίαμα με άφθονο τριμμένο κεραμίδι (κουρασάνι), που κάθεται επάνω στο φυσικό βράχο. Το κατώτερο μέρος του υλικού αυτής της στρώσης είναι σχετικά σαθρό, με πολλή άμμο, ενώ προς τα πάνω διαμορφώνει ομαλή επιφάνεια δαπέδου από κουρασάνι. Επάνω σε αυτήν την επιφάνεια, έχουν στρωθεί τρεις επάλληλες στρώσεις από πλάκες από οπτό πηλό. Η ανώτατη στρώση, η οποία διαμορφώνει και το τελικό, εμφανές σήμερα, δάπεδο της δεξαμενής, αποτελείται κατά το πλείστον από μεγάλους πήλινους στρωτήρες στέγης, λακωνικού τύπου (Πίν. 28 α-β).

4. Καββαδίας - Καβεράου, ό.π., πίν. Β, σ. 61-62. R. Bohn, Die Propyläen der Akropolis zu Athen, Βερολίνο-Στουττγάρδη 1882, πίν. ΙΙ. Λείψανα των δύο τελευταίων από τους πεσσούς αυτούς είχαν ήδη αποκαλυφθεί πριν τη διακοπή των εργασιών εκκένωσης της δεξαμενής το 1988.

5. Καββαδίας - Καβεράου, ό.π., σ. 31-32.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στα βόρεια του πεσσού που βρίσκεται στο μέσον της ανατολικής πλευράς της δεξαμενής, ο φυσικός βράχος που έχει απολαξευθεί κατακόρυφα για να συμμορφωθεί με την ανατολική πλευρά της δεξαμενής, δείχνει σε κατατομή τη λάξευσή του για τη διαμόρφωση του κατώτατου τμήματος της νότιας παρειάς της αρχαϊκής δεξαμενής (Πίν. 27 β). Τα ευρήματα αυτά αποδεικνύουν ότι η αρχαϊκή δεξαμενή συνεχιζόταν και δυτικότερα από το σήμερα διατηρούμενο τμήμα της[6], δηλαδή στην περιοχή που σήμερα καταλαμβάνεται από τη λεγόμενη Υστερορωμαϊκή Δεξαμενή. Επίσης αποδεικνύουν ότι τα ίχνη του δυτικού αυτού άκρου της αρχαϊκής δεξαμενής απαλείφθηκαν κατά την κατασκευή της Υστερορωμαϊκής Δεξαμενής. Η λεγόμενη Υστερορωμαϊκή Δεξαμενή, η οποία θεωρείται ως έργο του όψιμου 3ου αι. μ.Χ., πρέπει κατά τη γνώμη μου να θεωρηθεί κτίσμα του 6ου αι. και να συσχετισθεί με τις οχυρώσεις που έγιναν επί Ιουστινιανού.

3. Αποτύπωση των φατνωματικών οροφών.

Παράλληλα με τις εργασίες που προαναφέρθηκαν, συνεχίστηκαν και οι αποτυπώσεις στα αναστηλωμένα από τον Μπαλάνο τμήματα των οροφών του κεντρικού κτιρίου των Προπυλαίων και έγιναν νέες παρατηρήσεις πάνω στη μέθοδο αναστήλωσης του Μπαλάνου. Ταυτόχρονα διαπιστώθηκε η συνεχώς αυξανόμενη ρηγμάτωση του μαρμάρου λόγω της προϊούσας οξείδωσης του σιδήρου που έχει χρησιμοποιηθεί σε υπερβολικά ποσά κατά την αναστήλωση[7].

4. Αντικατάσταση του ξυλίνου δαπέδου της κεντρικής διάβασης των Προπυλαίων.

Στα τέλη του Ιουνίου το ξύλινο δάπεδο της κεντρικής διάβασης του κεντρικού κτιρίου των Προπυλαίων, που είχε κατασκευαστεί το 1978, αντικαταστάθηκε με ένα νέο δάπεδο, όμοιο εξωτερικά με το προηγούμενο, με ενισχυμένη όμως υποστήλωση[8].

ΤΑΣΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΑΡΧΑΙΑ ΑΓΟΡΑ

Το καλοκαίρι του 1988 η Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή διεξήγαγε προκαταρκτική έρευνα στην περιοχή βόρεια της οδού Αδριανού. Τα κτίρια του οικοπέδου 1370/26 κατεδαφίστηκαν και το μεγαλύτερο μέρος των χωμάτων απομακρύνθηκε από την επιφάνεια στη διάρκεια των εργασιών που διενεργήθηκαν από 13 Ιουλίου ως 30 Αυγούστου 1988. Εξαιτίας της καθυστερημένης έναρξης και της ανάγκης κατασκευής στηριγμάτων για τους παρακείμενους τοίχους, δεν προσεγγίστηκαν τα διαστρωμένα επίπεδα. Αντί αυτού, αποφασίστηκε να ανασκαφεί ολόκληρος ο χώρος σε ένα ενιαίο βάθος 2,50 μ. κάτω από την επιφάνεια του σημερινού δρόμου και να αποκαλυφθούν τα διαστρωμένα γεμίσματα σε μελλοντικές ανασκαφές. Όλοι οι τοίχοι που κατεδαφίστηκαν ήταν νεότερης κατασκευής και έγινε περισυλλογή διαφόρων αντικειμένων. Ανάμεσα σε λίγα κατεργασμένα μάρμαρα υπήρχε ενεπίγραφο θραύσμα σε απόσπασμα ψηφίσματος της ελληνιστικής περιόδου.

JOHN McCAMP, II

6. Ό.π., υποσημ. 1.

7. Τ. Τανούλας - Μ. Ιωαννίδου, Προπύλαια, Προβλήματα συντήρησης των Προπυλαίων - Ειδικά στατικά προβλήματα των Προπυλαίων, Αθήνα 1989.

8. Το παλιό δάπεδο είχε κατασκευαστεί με μελέτη και επίβλεψη του Τ. Τανούλα, υπό την εποπτεία του Ι. Τραυλού. Το νέο δάπεδο έγινε με μελέτη και επίβλεψη της Μ. Ιωαννίδου, πολιτικού μηχανικού.

Γ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αποθήκες και Εργαστήρια

Η ανάγκη της αποσυμφόρησης των Αρχαιολογικών Αποθηκών της οδού Άρεως 3 επέβαλε τη γενική επισκευή και διαμόρφωση νέου αποθηκευτικού χώρου στο ακίνητο της οδού Μελιδόνη 15. Οι επιμελήτριες των αρχαιοτήτων Όλγα Ζαχαριάδου και Δ. Κυριακού, αποδελτίωσαν και ταξινόμησαν τα ευρήματα των μεγάλων ανασκαφών στην οδό Λένορμαν και στην Πλατεία Κοτζιά και η επιμελήτρια Κ. Αξιώτη, βοήθησε στο έργο της καταγραφής, φωτογράφησης και τακτοποίησης των ευρημάτων των ανασκαφών της Εφορείας.

Στα εργαστήρια συνεχίστηκε η συντήρηση των ευρημάτων από τους συντηρητές Μ. Βενιό, Χρ. Αποστολοπούλου και Απ. Λαμπρινό. Με τη φροντίδα του συντηρητή λιθίνων Θ. Καρδάμη μεταφέρθηκαν από την οδό Άρεως 3 και τακτοποιήθηκαν στις Αποθήκες της οδού Κρατύλου 20, πενήντα τρία γλυπτά, ανάγλυφα και άλλα λίθινα των προπολεμικών ανασκαφών της Ακαδημίας Πλάτωνος. Οι συντηρητές ψηφιδωτών Πλ. Κωνσταντίνου και Κ. Τριάντης, απασχολήθηκαν με τη μεταφορά ογδόντα πέντε τελάρων ψηφιδωτών παλιών ανασκαφών, στην υπό διαμόρφωση αποθήκη της οδού Μελιδόνη 12 και ολοκλήρωσαν την επεξεργασία του μεγάλου ψηφιδωτού δαπέδου της ανασκαφής της οδού Θουκυδίδου 6 (1982-83).

Μ. ΘΕΟΧΑΡΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αθήνα (Σχέδ. Α΄)

1. Πλατεία Κοτζιά

Με αφορμή την απόφαση του Υπουργού των Δημοσίων Έργων να κατασκευάσει ένα υπόγειο πολυώροφο σταθμό αυτοκινήτων στην Πλατεία Εθνικής Αντιστάσεως, γνωστή ως πλατεία Κοτζιά ή πλατεία Δημαρχείου, πραγματοποιήθηκε μεγάλη σωστική ανασκαφική έρευνα, σε έκταση 6.750 μ.[2], που διήρκεσε ακριβώς τρία χρόνια (Μάιος 1985-Μάιος 1988)[1].

Η ύπαρξη αρχαίων στην πλατεία, που είχε διαπιστωθεί ήδη από παλιότερες ανασκαφές της Εφορείας στη γύρω περιοχή[2], δεν ήταν αποτρεπτική για την κατασκευή του έργου.

Η ανασκαφή έφερε σε φως τρεις αρχαίους δρόμους, εκτεταμένο νεκροταφείο από τους πρωτογεωμετρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους και μεγάλο συγκρότημα εργαστηρίων κεραμικής των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων[3] (Σχέδ. Β΄).

Σημαντικές καταστροφές στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα προκάλεσαν στο δυτικό τμήμα της πλατείας (προς την οδό Αθηνάς), η ανέγερση του Δημοτικού Θεάτρου της πόλης των Αθηνών, που θεμελιώθηκε το 1873 με σχέδια του Ερν. Τσίλλερ και αποπερατώθηκε το 1888 με δαπάνες του Ανδρέα Συγγρού[4], καθώς και δύο τεράστιοι ασβεστόλακκοι, που ανοίχτηκαν κατά την οικοδόμησή του. Ό,τι απέμεινε από τα αρχαία ερείπια ερευνήθηκε ανάμεσα στα θεμέλια. Καταστροφές προκάλεσαν επίσης ένας νεότερος υποσταθμός της ΔΕΗ και νεότεροι χώροι υγιεινής στο κεντρικό τμήμα της πλατείας.

1. Την ανασκαφή διεξήγαγαν εκτός από τις υπογράφουσες, οι αρχαιολόγοι Χρυσάνθη Γκλαβά, Σταματία Ελευθεράτου, Άντα Κάτουλα, Πέρσα Σταματοπούλου, Βίκυ Χρυσοβιτσιάνου. Στα πρώτα στάδια της ανασκαφής επέβλεψε ο αρχαιολόγος Χ. Κριτζάς και συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Φ. Παχύγιαννη και Ε. Σπαθάρη. Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε ο αρχιτέκτων της Εφορείας Στ. Χαλάτσης και το τοπογραφικό της περιοχής ο τοπογράφος Γιάννης Μαστρονικόλας. Την ανασκαφή έφερε σε πέρας κάτω από αντίξοες συνθήκες το εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας, ενώ τα ευρήματα συντηρήθηκαν από τους συντηρητές της ίδιας Εφορείας.

2. W. Judeich, Topographie von Athen (1931), σ. 143. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 33-36· 20 (1965): Χρονικά, σ. 100· 23 (1968): Χρονικά, σ. 39-42· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 115-123· 31 (1976): Χρονικά, σ. 30.

3. Πρώτη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής έγινε από την Προϊσταμένη της Εφορείας Θ. Καράγιωργα, στη διάλεξή της στην Αμερικανική Αρχαιολογική Σχολή τον Μάιο 1988 με θέμα: «Δημόσια έργα και ανασκαφές στην Αθήνα τα τελευταία πέντε χρόνια», που δημοσιεύθηκε στη συνέχεια στο περιοδικό Horos (Horos 6 (1988), σ. 87-108, πίν. 14-16).

Η συστηματικότερη μελέτη του υλικού της ανασκαφής, που έγινε από το τέλος της έρευνας μέχρι σήμερα από την αρχαιολόγο της Εφορείας Ό. Ζαχαριάδου, βοήθησε στην ακριβή χρονολόγηση των διαφόρων φάσεων της ανασκαφής (χρονολόγηση τάφων, εργαστηρίων κτλ.), με αποτέλεσμα να υπάρχουν ορισμένες διαφορές από την αρχική παρουσίαση.

4. Κ. Μπίρης, Αι Αθήναι από τον 19ον εις τον 20όν αιώνα, Αθήναι 1966, σ. 204-205 και 331-334.

ΑΡΧΑΙΟΙ ΔΡΟΜΟΙ

Στο ανατολικό τμήμα της πλατείας, προς την οδό Αιόλου, αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο βασικών οδικών αρτηριών, που οδηγούσαν εκτός των τειχών της πόλης των Αθηνών προς τους βόρειους δήμους της Αττικής. Ήδη, στο οικόπεδο της Εθνικής Τράπεζας είχε βρεθεί το 1973 η οχυρωματική τάφρος της πόλης και ένας δρόμος, που την έτεμνε εν είδει γέφυρας εγκάρσια[5]. Ο δρόμος αυτός κατευθυνόταν προφανώς προς την Πύλη, η οποία δεν βρέθηκε στην ανασκαφή αυτή, εικάζεται όμως από άλλες μαρτυρίες ότι υπήρχε εδώ και ήταν η Αχαρνική Πύλη[6]. Η συνέχεια αυτού του δρόμου βρέθηκε στην ανασκαφή της πλατείας Κοτζιά (Πίν. 29), στην προέκταση του άξονα της «γέφυρας» και με μικρή απόκλιση προς Δ. Ο δρόμος αυτός (συμβατικά ονομάζεται δρόμος Ι) χαράζεται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και οπωσδήποτε μετά την κατασκευή του Θεμιστόκλειου τείχους το 479 π.Χ. Τα παλιότερα οδοστρώματά του χρονολογούνται μετά το 480 π.Χ., ενώ στη συντριπτική τους πλειονότητα ανήκουν στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Έντονη δραστηριότητα ανακατασκευής και διαμόρφωσης του δρόμου εμφανίζεται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[7], οπότε χτίζονται αναλήμματα επιμελημένης τοιχοποιίας, ταφικός περίβολος σε επαφή με τα αναλήμματα και τέσσερα βάθρα ταφικών μνημείων, εκατέρωθεν των αναλημμάτων σε επαφή με αυτά. Ο δρόμος συνεχίζει να χρησιμοποιείται τον 3ο αι. π.Χ. (κυρίως το α΄ μισό) και το 2ο αι. π.Χ. (κυρίως το β΄ μισό). Η παρουσία οδοστρωμάτων του 1ου ίσως και των αρχών του 2ου αι. μ.Χ. σ' ένα μόνο, μικρό τμήμα του δρόμου, δείχνει ότι χρησιμοποιείται μέχρι αυτή την εποχή. Το βέβαιο είναι ότι ο δρόμος καταπατείται και αχρηστεύεται οριστικά στο β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ., με την κατασκευή των εργαστηριακών εγκαταστάσεων. Ο δρόμος Ι έχει πλάτος 3,20-3,40 μ.

Στον 5ο αι. π.Χ., στον αρχικό σχεδιασμό του δρόμου ανήκει μια διακλάδωσή του προς Α.· διακρίνονται η γωνία που σχηματίζει το ανατολικό ανάλημμα και ένα ταφικό βάθρο, ακριβώς πάνω στη στροφή. Ο δρόμος αυτός (συμβατικά ονομάστηκε ΙΙ) ακολουθεί περίπου την πορεία της σημερινής οδού Γεωργίου Σταύρου.

Ο δρόμος Ι, που η συνέχειά του είχε βρεθεί παλιότερα πέρα από την οδό Ευπόλιδος[8] (Σχέδ. 1), διασταυρώνεται κάτω από το βόρειο όριο της ανασκαφής μ' έναν άλλο δρόμο, το δρόμο ΙΙΙ (Πίν. 30). Φαίνεται καθαρά η διαπλάτυνση που γίνεται στο σημείο της διασταύρωσης (τα οδοστρώματα επεκτείνονται πολύ πέρα από την κανονική θέση του δυτικού αναλήμματος).

Ο δρόμος ΙΙΙ κατευθύνεται επίσης προς Β. Είναι παλιότερος, με μεγαλύτερη χρονική διάρκεια από το δρόμο Ι. Διαμορφώνεται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. (γύρω στο 500 π.Χ.) και χρησιμοποιείται εντατικά, χωρίς διακοπή συνεχώς επισκευαζόμενος, στην ίδια πάντα θέση μέχρι τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, εποχή που κατασκευάζονται τα εργαστήρια και διακόπτεται η χρήση του δρόμου Ι. Η πορεία του ίσως ακολουθούσε ένα φυσικό πέρασμα ή παλιό μονοπάτι, όπως δείχνουν οι φθορές κάτω από τα παλιότερα οδοστρώματα. Το μεγαλύτερο μέρος του δρόμου ΙΙΙ έχει καταστραφεί στα νεότερα χρόνια, αλλά τα υπολείμματά του στη νότια πλευρά της ανασκαφής δείχνουν ότι ξεκινά και αυτός από το τείχος 70 μ. δυτικότερα του δρόμου Ι.

Μοιάζει με το δρόμο Ι ως προς τα αναλήμματα και τα οδοστρώματα, είναι όμως πιο φαρδύς απ' αυτόν, με πλάτος κυμαινόμενο από 4,50 έως 4,80 μ. Προς τα βόρεια, μετά τη διασταύρωσή του με το δρόμο Ι φαίνεται να προχωρεί πέραν από την οδό Ευπόλιδος[9] (Σχέδ. 1), δεν είναι όμως ακόμη γνωστή η πορεία του και επομένως ο τελικός προορισμός του.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Στην Πλατεία Κοτζιά αποκαλύφθηκαν συνολικά 498 τάφοι (βλ. Πίνακα τάφων). Εντοπίστηκαν οι περισσότεροι στο ανατολικό τμήμα της πλατείας προς την οδό Αιόλου, εκατέρωθεν των δύο δρόμων Ι και ΙΙΙ (Σχέδ. Β΄).

Πρώτη χρήση του χώρου παρουσιάζεται στα

5. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 115-120.

6. IG III^2 4850. Παυσανίας Ι 31, 6. G. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, 1971, σ. 159.

7. Την ίδια εποχή όπως είναι γνωστό, μετά τη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ., γίνονται ευρείας κλίμακας έργα για την επισκευή και ενίσχυση της οχύρωσης των Αθηνών κάτω από τον κίνδυνο της μακεδονικής εισβολής.

8. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 39-42· 20 (1965): Χρονικά, σ. 100· 31 (1976): Χρονικά, σ. 30.

9. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 120.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΑΦΩΝ ΠΛΑΤΕΙΑΣ ΚΟΤΖΙΑ
ΤΥΠΟΙ ΤΑΦΩΝ

ΕΠΟΧΗ	Πυρές	Λάρνακες	Εγχυτρισμοί	Σαρκοφάγοι	Ορύγματα	Κάλπες	Κεραμοσκεπείς	Κτιστοί	Πήλινοι κιβωτιόσχημοι	Λίθινοι κιβωτιόσχημοι	Απλές ταφές		Σύνολο ενταφιασμών	Σύνολο καύσεων	Σύνολο τάφων
Πρωτογεωμετρικοί			1										1		1
Γεωμετρικοί					3								3		3
Αρχαϊκοί	1		4		1								5	1	6
Ύστεροι αρχαϊκοί	17	2	6		15								23	17	40
Κλασικοί	67	17	7	6	47	2	27	3	3	1			111	69	180
Ελληνιστικοί	2	3	3		19	3	19	1		11	2		58	5	63
Πρώιμοι ρωμαϊκοί					2		4	1	1	5			13	—	13
Ρωμαϊκοί			4	2	2	3	19	11	5	7	1		51	3	54
Αχρονολόγητοι	23	8	7	3	31	1	39	17	7	1	1		114	24	138
ΣΥΝΟΛΟ	110	30	32	11	120	9	108	33	16	25	4		379	119	498

πρωτογεωμετρικά χρόνια. Στην εποχή αυτή ανήκει ένας εγχυτρισμός σε αμφορέα, που αποκαλύφθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα της πλατείας[10].

Περιορισμένη χρήση του χώρου σημειώνεται στα υστερογεωμετρικά χρόνια[11], όπως υποδηλώνει η ύπαρξη τριών ταφών σε ορύγματα, που εντοπίστηκαν στο νότιο τμήμα της ανασκαφής, κάτω από το παλιότερο οδόστρωμα του δρόμου ΙΙΙ.

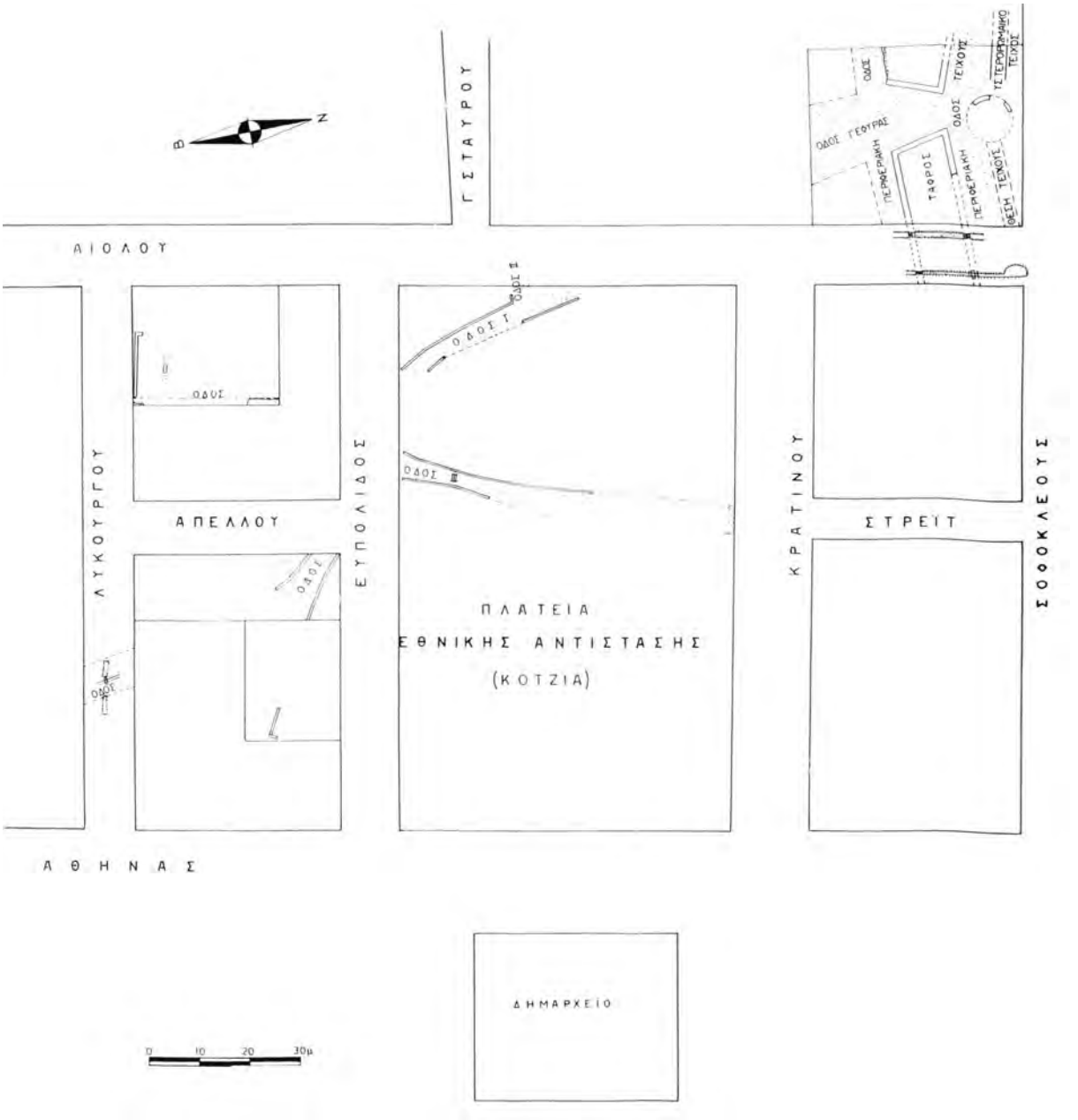
Μεμονωμένες είναι οι ταφές των αρχαϊκών χρόνων: τρεις εγχυτρισμοί σε αγγεία του 7ου αι. π.Χ. και τρεις του 6ου αι. π.Χ. (εγχυτρισμός, ταφή σε όρυγμα και πυρά).

Συστηματικά χρησιμοποιείται ο χώρος ως νεκροταφείο στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια (500-480 π.Χ.) Συνολικά αποκαλύφθηκαν 40 τάφοι της περιόδου αυτής. Πρόκειται για ορθογώνια ορύγματα ή πυρές, που ως επί το πλείστον βρέθηκαν συγκεντρωμένες στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής (συμβολή οδών Αιόλου και Κρατίνου), εκτός από συστάδα τάφων στο βορειοδυτικό τμήμα της πλατείας και ελάχιστους μεμονωμένους. Πιθανότατα οι τάφοι αυτοί συμπίπτουν χρονικά με τη διάνοιξη του δρόμου ΙΙΙ, που βρέθηκε στο κέντρο της ανασκαφής με κατεύθυνση Β.-Ν.

Συστηματικότερα χρησιμοποιείται ο χώρος ως νεκροταφείο στους κλασικούς χρόνους[12] μετά την

10. Πρωτογεωμετρικός εγχυτρισμός είχε βρεθεί παλιότερα στην ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας «Αφοί Λαμπρόπουλοι» στη διασταύρωση των οδών Λυκούργου και Αιόλου (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 35).

11. Γεωμετρικοί τάφοι ερευνήθηκαν στην ανασκαφή της οδού Αισχύλου 31 (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 56).

Σχέδ. 1. Αθήνα. Πλατεία Κοτζιά. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

12. Κλασικοί τάφοι αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν σε διάφορα οικόπεδα ή οδούς της περιοχής: στην οδό Αιόλου -έργα ΥΔΡΕΞ (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 34), στο οικόπεδο των οδών Αθηνάς-Λυκούργου και Αιόλου (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 100), στο οικόπεδο των οδών Απελλού, Ευπόλιδος και Λυκούργου (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 39).

κατασκευή του Θεμιστόκλειου τείχους το 479 π.Χ.

Συνολικά ερευνήθηκαν 180 τάφοι. Ο πυρήνας του κλασικού αυτού νεκροταφείου παραμένει στο νοτιοανατολικό τμήμα της πλατείας, αναπτύσσεται δηλαδή στο χώρο που δημιουργείται στην από-

κλιση των δύο αρχαίων δρόμων, ενώ σημαντικός αριθμός τάφων αποκαλύφθηκε στις παρυφές των δρόμων. Συστάδα τάφων κλασικής εποχής ερευνήθηκε στη βορειοδυτική γωνία της ανασκαφής, στον ίδιο χώρο που προϋπήρξαν πέντε από τις αρχαϊκές ταφές. Στο κλασικό νεκροταφείο εμφανίζονται και καύσεις και ενταφιασμοί. Μεγάλος είναι ο αριθμός των καύσεων σε ορθογώνια ορύγματα-πυρές (67), ενώ έχουμε 2 μόνο τεφροδόχα (κάλπτες). Απαντώνται επίσης όλοι οι γνωστοί τύποι ενταφιασμών, όπως ταφές σε λάρνακες (17), σε πώρινες ή μαρμάρινες σαρκοφάγους (6), σε ορθογώνια ορύγματα ανοιγμένα στην κιμηλιά (47), σε κτιστούς (3), κιβωτιόσχημους (4), κεραμοσκεπείς (27) τάφους, καθώς και ταφές σε αγγεία-εγχυτρισμούς (7).

Στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, την εποχή που επισκευάζονται τα αναλήμματα οργανώνεται καλύτερα το νεκροταφείο με την κατασκευή βάθρων και περιβόλων. Οι τάφοι αυτή την εποχή[13] (63 συνολικά), με τον ίδιο σχεδόν προσανατολισμό (Α.-Δ.), αναπτύσσονται σχεδόν σ' όλες τις περιπτώσεις εκατέρωθεν των δρόμων. Πυρήνας αυτού του ελληνιστικού νεκροταφείου ερευνήθηκε στη βορειοανατολική γωνία της ανασκαφής (διασταύρωση οδών Αιόλου και Ευπόλιδος) (Πίν. 29), ενώ μικρός αριθμός διάσπαρτων ελληνιστικών τάφων εντοπίστηκε στον πυρήνα του κλασικού νεκροταφείου. Το έθιμο της καύσης φαίνεται να εγκαταλείπεται αυτή την εποχή, αφού εμφανίζεται σε πέντε μόνο περιπτώσεις (πυρές και κάλπες). Προτιμώνται οι ενταφιασμοί σε απλά ορύγματα (19) ή σε κεραμοσκεπείς τάφους (19), ενώ υιοθετείται η κατασκευή κιβωτιόσχημων τάφων με λίθινα πλευρικά τοιχώματα, απομίμηση λίθινων μονολιθικών σαρκοφάγων (11). Λιγότερα είναι τα δείγματα των εγχυτρισμών (3), των ταφών σε λάρνακες (3), σε κτιστούς τάφους (1), ενώ υπάρχει μία επιφανειακή ταφή.

Η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου συνεχίζεται για τρεις ακόμη αιώνες, από τον 1ο αι. π.Χ. έως το 2ο αι. μ.Χ.[14], εκατέρωθεν των δύο βασικών οδικών αρτηριών που εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται.

Μικρός είναι ο αριθμός των πρώιμων ρωμαϊκών τάφων (13), ενώ μεγαλύτερος αυτός των κυρίως ρωμαϊκών του 1ου-2ου αι. μ.Χ. (54).

Επικρατέστερος τύπος τάφων και εδώ είναι οι κεραμοσκεπείς (19) και οι λίθινοι κιβωτιόσχημοι (7), καθώς και ο γνωστός τύπος των κτιστών με επάλληλες σειρές κεραμοπλίνθων επενδεδυμένων εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα (11).

Υπάρχουν ελάχιστα δείγματα ταφών σε ορύγματα (2), σε αγγεία (4), σε σαρκοφάγους (2) και σε πήλινους κιβωτιόσχημους τάφους (5). Τρεις μόνο περιπτώσεις καύσεων σε τεφροδόχα αγγεία (κάλπες) διαπιστώθηκαν.

Πλήθος κτερισμάτων συνόδευαν τις ταφές ή τις πυρές του νεκροταφείου, από τους γεωμετρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Τις γεωμετρικές ταφές συνόδευαν κατά προτίμηση σκύφοι και πρόχοι (Πίν. 31 α), αλλά και πυξίδες και πινάκια. Στα αρχαϊκά χρόνια επικρατέστερες είναι οι μελανόμορφες λήκυθοι (Πίν. 31 β), μικκύλα αγγεία, καθώς και πυξίδες, πρόχοι, πινάκια και ειδώλια. Μεγάλη ποικιλία κτερισμάτων συναντάται στις κλασικές ταφές, όπου πλεονάζουν οι λήκυθοι (Πίν. 32 α), μελανόμορφες με διονυσιακές ή πολεμικές σκηνές, μελανόγραφες με ανθέμια, φύλλα κισσού, δικτυωτό κτλ. και λήκυθοι λευκού βάθους με νεκρικές παραστάσεις. Αντιπροσωπεύονται επίσης όλα τα γνωστά σχήματα, όπως αλάβαστρα πήλινα ή από αλάβαστρο, πυξίδες, σκύφοι, φιαλίδια, ληκύθια, λυχνάρια, αλατοδοχεία, όλπες. Υπάρχουν ακόμα ειδώλια, κυρίως γυναικείων μορφών, πτηνών, ζώων, πήλινα ομοιώματα οικιακών σκευών, καθώς και λίγα χρυσά κοσμήματα, χάλκινα κάτοπτρα και είδη καλλωπισμού.

Στις ελληνιστικές ταφές κυριαρχούν τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία και οι σιδερένιες στλεγγίδες, ενώ στους ρωμαϊκούς τάφους τα πήλινα και γυάλινα μυροδοχεία.

Στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους υπάρχουν χρυσά κοσμήματα, όπως ενώτια, δακτύλιοι, χρυσή ταινία από διάδημα, φύλλα χρυσού από στεφάνια, χρυσοί ρόδακες, δισκάρια, χρυσά ελάσματα και χρυσοκλωστές από ενδύματα, ψήφοι και οστέινα κουμπιά επιχρυσωμένα, τρεις δανάκες. Σ' όλη την ανασκαφή βρέθηκαν διάσπαρτοι ή εντοιχισμένοι αρκετοί επιτύμβιοι κιονίσκοι, ορισμένοι ενεπίγραφοι, που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Βρέθηκαν επίσης

13. Ελληνιστικοί τάφοι βρέθηκαν σε διάφορες ανασκαφές στην περιοχή. Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας «Αφοί Λαμπρόπουλοι», στη διασταύρωση των οδών Λυκούργου και Αιόλου (βλ. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 35), στο οικόπεδο των οδών Απελλού, Ευπόλιδος και Λυκούργου (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 39).

14. Ρωμαϊκοί τάφοι ερευνήθηκαν στην ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας «Αφοί Λαμπρόπουλοι» (ΑΔ 18, ό.π., σ. 35).

λίγα τμήματα επιτυμβίων αναγλύφων στηλών, που σε δύο περιπτώσεις είχαν χρησιμοποιηθεί για την κάλυψη ταφών.

Εντυπωσιακά είναι δύο από τα ευρήματα του τάφου 109, μία λύρα από κέλυφος χελώνας και μεγάλο κομμάτι δέρματος διατηρημένο σε καλή κατάσταση. Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν έξι λήκυθοι λευκού βάθους (Πίν. 32 β), πέντε φιαλίδια με υπολείμματα ώχρας, ένας πλαστικός αρύβαλλος σε σχήμα αχιβάδας, μία πλαγγόνα, δύο οστέινες γραφίδες, 77 αστράγαλοι κτλ.

ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Στο β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. μετά την εισβολή των Ερούλων στην Αθήνα (267 μ.Χ.), ο χώρος παύει να χρησιμοποιείται ως νεκροταφείο και το μεγαλύτερο τμήμα του καταλαμβάνεται από συγκρότημα εργαστηρίων κεραμικής[15]. Τα εργαστήρια αυτά φαίνεται πως λειτουργούν και στο α΄ τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ. που είναι γενικότερα εποχή ακμής για την Αθήνα. Εργαστήρια ρωμαϊκών χρόνων έχουν εντοπισθεί σε παλιότερες ανασκαφές[16].

Οι εργαστηριακές εγκαταστάσεις εμφανίζονται πυκνότερες στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής στο τρίγωνο μεταξύ των δύο δρόμων (Σχέδ. Β΄). Την εποχή αυτή όμως χρησιμοποιείται μόνον ο δρόμος ΙΙΙ (ο δυτικός), ενώ ο δρόμος Ι (ο ανατολικός) καταπατείται και αχρηστεύεται. Ένα δεύτερο εργαστηριακό συγκρότημα εντοπίσθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής, ενώ υπολείμματα του ίδιου συγκροτήματος ανασκάφηκαν ανάμεσα στα θεμέλια του θεάτρου.

Σ' όλη την ανασκαφή βρέθηκαν συνολικά 27 κεραμικοί κλίβανοι, 18 πλακοστρωμένοι χώροι (ανοικτές δεξαμενές), 5 δεξαμενές νερού, 10 πηγάδια, μεγάλος αριθμός —πήλινων ως επί το πλείστον— αγωγών για παροχή νερού στα εργαστήρια, καθώς και άλλοι εργαστηριακοί χώροι.

ΚΛΙΒΑΝΟΙ

Είναι διατεταγμένοι στο χώρο σε συστάδες συνήθως ανά τρεις. Διακρίνονται δύο κυρίως τύποι: κυκλικοί και ορθογώνιοι, που είναι και οι περισσότεροι (οι κυκλικοί είναι δύο, οι κλίβανοι 3 και ΙΙ). Ο κλίβανος 3 (ανάμεσα στα θεμέλια του θεάτρου) είναι ο καλύτερα διατηρημένος από τους κυκλικούς. Σώζεται ο θάλαμος θέρμανσης, διαμ. 2,20 μ., κτιστός από επάλληλες σειρές τούβλων και λάσπης στα εσωτερικά τοιχώματα. Η είσοδος βρίσκεται στα βόρεια. Το δάπεδο είναι στρωμένο με κονίαμα. Τα εσωτερικά τοιχώματα του θαλάμου περιτρέχει χαμηλό έδρανο, ίσως για την τοποθέτηση της καύσιμης ύλης. Δεν σώζεται η εσχάρα, ούτε υπάρχουν στοιχεία για τον τρόπο στήριξής της. Από ανάλογα όμως δείγματα κυκλικών κλιβάνων (Επιτάλιο Ηλείας[17], ρωμαϊκός κλίβανος Ήλιδας[18], κλίβανος Ίστρωνα Ανατολικής Κρήτης[19]) συμπεραίνουμε ότι η εσχάρα στηριζόταν σε κεντρικό πεσσό και στα πλάγια τοιχώματα με τη μεσολάβηση τοξυλίων. Από τα ευρήματα στο εσωτερικό του θαλάμου, αλλά και από κατασκευαστικά στοιχεία φαίνεται ότι ο κλίβανος κατασκευάστηκε τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια (1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.), αλλά χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη φάση στο β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. Από τον κλίβανο ΙΙ σώζεται μόνο ο πυθμένας του θαλάμου θέρμανσης, διαμ. 3,40 μ., με είσοδο στα δυτικά. Στον πυθμένα διατηρούνται αεραγωγοί σε ακτινωτή διάταξη με κατηφορική κλίση προς το κέντρο, προφανώς για την ανακύκλωση του αέρα.

Οι ορθογώνιοι κλίβανοι διαφόρων μεγεθών[20] παρουσιάζουν τα τυπικά γνωρίσματα των ρωμαϊκών κλιβάνων, είναι δηλαδή κτιστοί με επάλληλες σειρές τούβλων και πηλό ως συνδετικό υλικό (Πίν. 33 α). Εσωτερικά τα τοιχώματα καλύπτονται με επάλληλες στρώσεις πηλού, που συνήθως είναι υαλοποιημένος από την καύση.

15. Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη μεμονωμένων εργαστηριακών εγκαταστάσεων στους ελληνιστικούς χρόνους, όπως μαρτυρεί η παρουσία ελληνιστικής κεραμικής στο εσωτερικό τριών κλιβάνων (XV, XIX, XX).

16. Ερεχθείου 35 (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 82), Καβαλλότι, έργα Δήμου (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 63), Μακρυγιάννη 23-25-27 και Πωρίνου (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 74), Δημοφώντος 5 (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 37-39), Μακρυγιάννη 19-21 (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 56), Αθ. Διάκου 16-18 (ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 59-61), Μυλλέρου 16-18 (ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 74-76), Πουλοπούλου 17-21 (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 143-144), Ηρακλειδών 11-13 (ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 21), Ηρακλειδών 19, (ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 33), Ακταίου, Επταχάλκου, Εφεστίων (ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 25), Αρχαιολογικός Χώρος Κεραμεικού (ΑΑ (1989), σ. 84-89).

17. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 168, Σχέδ. 2, Πίν. 121 β.

18. ΑΑΑ IV (1971), σ. 27-32 και συγκεκριμένα σ. 30, εικ. 4-5.

19. Βλ. ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 110-115, Σχέδ. 2, Πίν. 62-67.

20. Διακρίνονται τρεις κατηγορίες ως προς το μέγεθος: α) μεγάλων διαστάσεων: 2-3Χ1,75-3μ., β) μετρίων διαστάσεων: 1,10-1,62Χ1-1,60 μ., γ) μικρών διαστάσεων: 0,57-0,90Χ0,60-0,90 μ.

Σε ορισμένους τα τοιχώματα ενισχύονται εξωτερικά με τοιχία αμελούς κατασκευής, όπως στους κλιβάνους I, VII, XII, XVII. Οι περισσότεροι σώζουν μόνο το θάλαμο θέρμανσης, ενώ λίγοι (III, XIII, XVII) διατηρούν τμήμα του θαλάμου όπτησης. Οι δύο πρώτοι σώζουν και το άνοιγμα για την εισαγωγή των αγγείων.

Οι κλίβανοι I και XIII διατηρούν την εσχάρα που είναι πήλινη, διάτρητη και κατασκευασμένη από επάλληλες στρώσεις πηλού και κεραμίδες (Πίν. 33 β). Στον κλίβανο I διακρίνεται ο κεντρικός πεσσός και τα τόξα που στήριζαν την εσχάρα.

Οι περισσότεροι κλίβανοι διατηρούν στο κέντρο περίπου του θαλάμου τον τετράγωνο κεντρικό πεσσό, παρόμοιας κατασκευής με αυτή των τοιχωμάτων. Οι κλίβανοι μικρού μεγέθους έχουν συνήθως κυκλικό πεσσό, όπου στηριζόταν απ'ευθείας η εσχάρα χωρίς τη μεσολάβηση τόξων (δεν έχει βρεθεί σε κανένα μικρό κλίβανο στη θέση της).

Τμήματα από την εσχάρα και από τα τόξα στήριξής της έχουν βρεθεί στο εσωτερικό πολλών κλιβάνων ή γύρω απ' αυτούς.

Κατά το μεγαλύτερο μέρος τους οι κλίβανοι έχουν την είσοδο πυροδότησης στα νότια, επίσης κτιστή με επάλληλες σειρές τούβλων και λάσπη και επαλείψεις πηλού στα εσωτερικά τοιχώματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις το δάπεδο του θαλάμου θέρμανσης καθώς και η είσοδος είναι πλακοστρωμένα (κλίβανοι VII, X, XII, 6). Στον κλίβανο VII υπάρχει στις τρεις πλευρές χαμηλό έδρανο (ανάλογο με αυτό του κλιβάνου 3 για την τοποθέτηση της καύσιμης ύλης).

Από το υλικό που βρέθηκε μέσα και γύρω από τους κλιβάνους, παραμορφωμένα από την όπτηση αγγεία, κεραμίδες, κτλ., συμπεραίνουμε ότι τα εργαστήρια παρήγαν κατά κύριο λόγο αγγεία (πρόχους, κύπελλα, πινάκια, οικιακά σκεύη), λυχνάρια, κεραμίδες και ακροκέραμα. Μέσα σ' όλους σχεδόν τους κλιβάνους βρέθηκαν ποσότητες από απανθρακωμένους πυρήνες ελαιοκάρπου, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως καύσιμη ύλη (όπως συμβαίνει και στα σημερινά καμίνια) καθώς και άφθονα στηρίγματα — σφήνες για τη στήριξη των αγγείων κατά την όπτηση.

Η διάταξη των εργαστηριακών εγκαταστάσεων μέσα στο χώρο δίνει την εντύπωση —εκτός κάποιων εξαιρέσεων— ενιαίου βιοτεχνικού συγκροτήματος, που έχει αναπτυχθεί ελεύθερα και οργανωθεί πρόχειρα, χωρίς να ακολουθεί κάποιο συγκεκριμένο σχεδιασμό.

Περίπτωση ατομικού εργαστηρίου έχουμε πιθανότατα σε ένα σύμπλεγμα εγκαταστάσεων στο κεντρικό και νότιο τμήμα της ανασκαφής (τρεις κλίβανοι και άφθονες εργαστηριακές αποθέσεις), όπου ανάμεσα στα ευρήματα απαντώνται πολλά ακροκέραμα με την υπογραφή *ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ*. Ανάλογο δείγμα ίσως αποτελεί εργαστηριακό συγκρότημα που ερευνήθηκε —σε αποσπασματική όμως κατάσταση— ανάμεσα στα θεμέλια του θεάτρου.

Ακριβής ταύτιση των εργαστηρίων με γνωστά κεραμοποιεία της εποχής δεν είναι δυνατή προς το παρόν. Πάντως σε πυθμένες ή μήτρες λύχνων και σε ακροκέραμα διαβάζουμε τις υπογραφές γνωστών κεραμέων, όπως *ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ*, *ΡΟΥΦΟΣ*, *ΕΥΤΥΧΗΣ*, *ΚΡΑΤΕΡΟΣ*, που όλοι δημιουργούν στα ύστερα χρόνια του 3ου μέχρι το α΄ τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ.

ΠΛΑΚΟΣΤΡΩΜΕΝΕΣ ΔΕΞΑΜΕΝΕΣ

Τυπικοί για τη λειτουργία των εργαστηρίων είναι οι πλακοστρωμένοι ορθογώνιοι χώροι (Πίν. 33 γ) (διαστ. πλ. 2-2,25 και μήκ. μέχρι 4,5 μ.), όπου γινόταν η ανάμειξη του κοσκινισμένου πηλού με το νερό και ο διαχωρισμός του από τις ξένες ύλες. Ο καθαρός πηλός, αφού περνούσε από διαδοχικό καθαρισμό, καθίζανε στον πυθμένα των δεξαμενών αυτών. Δώδεκα από τα δέκα οκτώ αυτά πλακοστρωμένα δάπεδα, όπως φαίνεται και στο Σχέδιο Β΄, βρέθηκαν συγκεντρωμένα γύρω από τον κλίβανο II και νότια και ανατολικά από τον κλίβανο I.

Πυκνό δίκτυο πήλινων αγωγών τροφοδοτούσαν τις δεξαμενές με νερό (πλακόστρωτα I, IV, IX, XI, XVI). Υπολείμματα πηλού σώζονται ακόμα και σήμερα κατά χώραν στο δάπεδο ορισμένων τέτοιων χώρων (I, V, VII, VIII, X, XV, XVI). Σε τέσσερις περιπτώσεις (V, VI, XI, XII) οι τοίχοι των χώρων έφεραν εσωτερικά επένδυση από όρθιες ελαφρά κυρτές κεραμίδες.

Ορισμένοι εργαστηριακοί χώροι θα χρησίμευαν για την αποθήκευση του πηλού ή την κατασκευή βαφής και διακόσμησης των αγγείων. Σ' έναν απ' αυτούς αποκαλύφθηκε σφηνωμένο στο δάπεδο αγγείο με υπολείμματα χρώματος στο εσωτερικό του.

Βόρεια από τα πλακόστρωτα και ανατολικά από τους κλιβάνους I και XIII βρέθηκαν συγκεντρωμένοι πολυάριθμοι αβαθείς κυκλικοί λάκκοι σαν λεκάνες, που εξυπηρετούσαν παρεμφερείς δραστηριότητες κατεργασίας υλικών. Σ' έναν απ' αυτούς βρέθηκε κόκκινη ώχρα και σ' έναν άλλο ασβέστης.

Την παροχή του νερού για τη λειτουργία των αγγειοπλαστείων εξασφάλιζαν επί τόπου δέκα πηγάδια και πέντε δεξαμενές, ενώ πυκνό δίκτυο αγωγών διοχέτευε το νερό στους χώρους του εργαστηρίου.

ΑΛΛΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ

Πλήθος τοίχων (260) που συνήθως σώζονται σε αποσπασματική κατάσταση ορίζουν χώρους διαφόρων διαστάσεων, των οποίων η χρήση δεν είναι δυνατόν να αποσαφηνισθεί. Ορισμένοι απ' αυτούς στο νότιο τμήμα με τοίχους αμελούς κατασκευής πρέπει να κατασκευάστηκαν πρόχειρα, ίσως για να περικλείσουν εκτεταμένες αποθέσεις των εργαστηριακών υπολειμμάτων κατά τον καθαρισμό των κλιβάνων, προκειμένου αυτοί να χρησιμοποιηθούν εκ νέου.

Άλλοι πάλι, χρονολογούμενοι κατά κύριο λόγο στους ελληνιστικούς χρόνους (αρκετοί στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.), ή στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια, ίσως αποτελούν πρόχειρους ταφικούς περιβόλους, αφού συχνά περικλείουν συστάδες τάφων.

Τα τελευταία δείγματα χρήσης του χώρου στην αρχαιότητα είναι ένα κτίριο του 4ου αι. μ.Χ. με μεγάλα δωμάτια, επιμελημένη τοιχοδομία και τοιχογραφίες, που χτίστηκε πάνω στα ερείπια του εργαστηρίου του Απολλωνίου και τέλος μια δεξαμενή και ένας αγωγός στη θέση του δρόμου Ι.

ΟΛΓΑ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ - ΔΩΡΑ ΚΥΡΙΑΚΟΥ

2. Οδός Κορυζή 4 (Σχέδ. 2· Πίν. 34 α)

Στο οικόπεδο της οδού Κορυζή 4 ερευνήθηκε έκταση 105 μ.^{2} χωρίς όμως να εξαντληθεί πάντα σε βάθος ο οικοδομήσιμος χώρος, εξ αιτίας των αρχαίων που βρέθηκαν και περιόρισαν τις δυνατότητες. Αποκαλύφθηκαν λείψανα οικοδομικών φάσεων που ανήκουν σε τέσσερις περιόδους: Στην πρώτη ανήκουν σπαράγματα τοίχων και κατάλοιπα επιχώσεων που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. και στους ελληνιστικούς χρόνους. Στη δεύτερη ανήκουν οι τοίχοι 2, 3, 4, 5, 6, 8 και ο αγωγός 2, που χρονολογούνται στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια (1ος αι. π.Χ.-2ος αι. μ.Χ.). Λίγο αργότερα, ίσως τον 3ο αι. μ.Χ. κατασκευάστηκε μεγάλος κτιστός αγωγός, αριθ. 1, με καμαροειδή οροφή, πλ. 2, ύψ. 1,50 και πλ. τοιχωμάτων 0,45 μ. Το εσωτερικό του ήταν επιχρισμένο με κονίαμα. Ο πυθμένας του είναι στρωμένος με μικρές πέτρες και φέρει κονίαμα. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 15 μ. Η επιφάνεια της οροφής του αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,31 μ. Ο αγωγός εδράζεται στο στερεό υπόβαθρο.

Η τελευταία οικοδομική φάση αποτελείται από τους τοίχους 1,7 και 9. Πρέπει να είναι σύγχρονοι του αγωγού, διότι δεν τον αχρήστευσαν, αλλά και λίγο μεταγενέστεροι γιατί εδράζονται στην οροφή του. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τον τοίχο 9, ο οποίος, στο τμήμα που βρίσκεται πάνω στον αγωγό, έχει χτιστεί με μορφή τόξου, ακριβώς για να ακολουθήσει την κλίση της οροφής.

Το οικόπεδο της οδού Κορυζή 4 βρίσκεται σε περιοχή όπου κατά το παρελθόν έχουν αποκαλυφθεί σημαντικά αρχαία, όπως τμήματα της οχύρωσης των Αθηνών (Θεμιστόκλειου και Βαλεριάνειου τείχους), με την ευκαιρία ανασκαφικού ελέγχου των οικοπέδων, πριν τη χορήγηση ή όχι οικοδομικών αδειών[21]. Στο όμορο οικόπεδο της οδού Κορυζή 6 αποκαλύφθηκαν καθ' όλο το πλάτος του λείψανα της τάφρου, του προτειχίσματος, Ιουστινιάνειος πύργος και μεταγενέστερος αγωγός, κτιστός, με καμαροειδή οροφή[22]. Ο αγωγός που βρέθηκε στο οικόπεδο της οδού Κορυζή 4 αποτελεί συνέχεια του αγωγού που αποκαλύφθηκε στο παραπάνω οικόπεδο. Επίσης, στο απέναντι οικόπεδο της οδού Κορυζή 3 αποκαλύφθηκε τμήμα υστερορωμαϊκού κτίσματος με δεξαμενή και κλίμακα που οδηγούσε σε κυκλικό υπόγειο χώρο[23].

Μετά το πέρας της ανασκαφικής έρευνας, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών, αποκαλύφθηκαν ένας εγχυτρισμός του 2ου αι. π.Χ. καθώς και δύο λίθινες συναρμοσμένες σαρκοφάγοι, με κοινή μία πλευρά. Από δακρυδόχους που βρέθηκαν ως κτερίσματα στο εσωτερικό τους, χρονολογούνται επίσης στο 2ο αι. π.Χ. Πάνω στις στενές πλευρές των δύο σαρκοφάγων βρέθηκε τμήμα επιτύμβιου κιονίσκου που σώζει την επιγραφή *ΦΑΝΟΚΡΕΙΤΟΣ / ΚΑΙΡΟΚΛΕΟΥΣ / ΑΧΑΡΝΕΥΣ*. Ένας άλλος κιονίσκος ήταν εντοιχισμένος στον τοίχο 4. Φέρει την επιγραφή: *ΠΟΛΥΚΛΕΙΤΟΣ / ΦΙΛΟΚΡΑΤΟΥΣ / ΟΙΝΑΙΟΣ*.

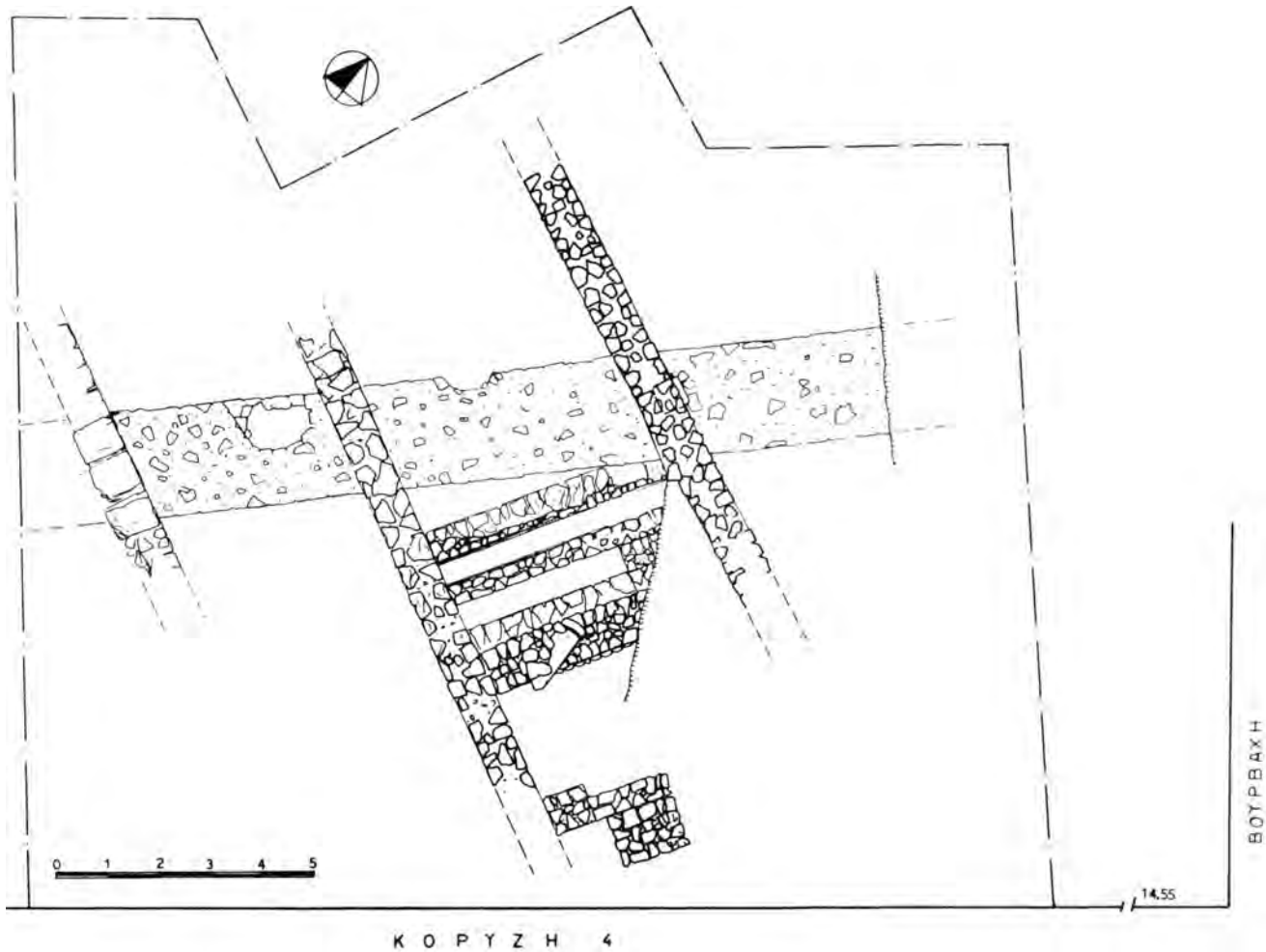
Από τα κεραμικά ευρήματα της ανασκαφής άξια μνείας είναι: Δύο tondi πρώιμων ρωμαϊκών ερυθροβαφών αγγείων, με ανάγλυφες παραστάσεις ακρίδας το ένα και γυναικείας μορφής σε τομή το άλλο, και ωραιότατη κεφαλή πήλινου ειδωλίου Σειληνού, που χρονολογείται τον 1ο αι. π.Χ.

Ως προς την τύχη των αρχιτεκτονικών λειψάνων, τμήμα του αγωγού κρίθηκε διατηρητέο και επισκέψιμο.

3. Οδός Προπυλαίων 11

Αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι, χωρίς όμως να ολο-

21. Pictorial Dictionary, ό.π., σχέδ. 435.
22. Βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 7.
23. Βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 69.

Σχέδ. 2. Αθήνα. Οδός Κορυζή 4. Κάτοψη της ανασκαφής.

κληρωθεί η ανασκαφή τους για λόγους ασφαλείας (στενότητα χώρου, επικίνδυνη μεσοτοιχία, μεγάλο βάθος κ.ά.). Ο πρώτος τοίχος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,88, έχει σωζόμενο μήκος 6,80, πλάτος 0,95 και ύψος 1,52 μ. Είναι χτισμένος με ογκόλιθους, πέτρες και έχει επιχρισθεί με παχύ κονίαμα. Ο δεύτερος τοίχος, κάθετος στον πρώτο, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,57 μ., το σωζόμενο μήκος του είναι 1,15 και το πλάτος του 1 μ. Οι δύο τοίχοι χρονολογούνται από την τοιχοδομία τους και την κατασκευή τους στην υστερορορωμαϊκή εποχή, δεν είναι όμως σύγχρονοι, ο δεύτερος είναι λίγο μεταγενέστερος του πρώτου.

Τα αρχιτεκτονικά αυτά κατάλοιπα αποτελούν ένα ακόμη επιστημονικό στοιχείο και εντάσσονται στο πλέγμα οικοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή νότια της Ακρόπολης κατά την υστερορωμαϊκή εποχή[24].

4. Οδός Βαλαβάνη 4

Αποκαλύφθηκαν λείψανα κεραμικού εργαστηρίου, που χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Σ' αυτό ανήκουν τέσσερις λιθόκτιστοι τοίχοι,

24. Βλ. σχετικά ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 57-63· 24 (1969): Χρονικά, σ. 32· 27 (1972): Χρονικά, σ. 48.

των οποίων ο καλύτερα διατηρούμενος είχε μήκος 10,15 και πλάτος 0,73 μ. Το ύψος του κάθε τοίχου δεν ξεπερνούσε τα 0,70 μ. Η εσωτερική τους όψη ήταν επιχρισμένη με παχύ κονίαμα. Το δάπεδο από σκληρό κονίαμα, κατασκευασμένο πάνω στην κιμηλιά, σε βάθος 1,66 μ., συνδέεται με δύο από τους τοίχους. Η επίχωση περιείχε, εκτός από άφθονη κεραμική, επάλληλες αποθέσεις καθαρού πηλού, αργίλλου, εκκαμινευμένων υλικών και άλλων καταλοίπων του εργαστηρίου. Παρόμοια λείψανα έχουν βρεθεί στο γειτονικό οικόπεδο της οδού Βαλαβάνη 10[25].

Μέσα στο δάπεδο του εργαστηρίου λαξεύτηκαν αργότερα τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι, οι οποίοι βρέθηκαν διαταραγμένοι, με ελάχιστα λείψανα οστών και κτερισμάτων (μυροδοχεία) στο εσωτερικό τους. Χρονολογούνται στο β΄ μισό του 3ου, ίσως και τις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Στην επίχωση βρέθηκε το άνω τμήμα επιτύμβιου κιονίσκου, που έφερε την επιγραφή: *ΑΡΑΤΙΟΝ ΣΩΣΟΥ ΚΥΡΗΝΑΙΑ*. Χρονολογείται επίσης τον 3ο αι. π.Χ.

5. Οδός Βαλαβάνη 6 και Παμφίλης

Αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόκτιστου τοίχου, σωζ. μήκ. 8,74, πλ. 0,45 και ύψ. 0,95 μ. Η επιφάνειά του αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,11 μ. Η κατασκευή του τοίχου είναι πολύ καλή. Είναι χτισμένος με ογκόλιθους και μικρότερες πέτρες ακανόνιστου σχήματος, οι οποίοι συμπληρώνονται με βύσματα. Η όψη είναι τελείως κάθετη. Χρονολογείται από την κεραμική που βρέθηκε κατά τον καθαρισμό του, στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Εδράζεται στο στερεό υπόβαθρο. Δεν αποκαλύφθηκαν άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα, έτσι ώστε να είναι εύκολο να ερμηνευθεί το είδος και η χρήση του κτιρίου, τμήμα του οποίου αποτελεί ο τοίχος αυτός. Στο όμορο οικόπεδο της οδού Βαλαβάνη 4[26], βρέθηκαν λείψανα εργαστηρίου που χρονολογούνται επίσης στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Πιθανότατα, ο τοίχος αυτός να ανήκει στο ευρύτερο συγκρότημα του εργαστηρίου (αποθήκες, καταστήματα κτλ.).

6. Οδός Καλλισθένους 36

Ερευνήθηκε έκταση 51 μ.^{2} Σε βάθος 1,11 μ. αποκαλύφθηκαν λείψανα εργαστηρίου και συγκεκριμένα πηλόκτιστο δάπεδο και τμήμα αποχετευτικού αγωγού με κοιλότητα συλλογής υγρών υλικών κατά μήκος του. Από την κεραμική που περισυλλέχθηκε κατά τον καθαρισμό του, χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Η χρήση του εργαστηρίου εγκαταλείφθηκε τους επόμενους αιώνες, γιατί μια συστάδα τάφων έκοψε από βάθος 0,95 έως 1,72 μ. το χώρο του. Ερευνήθηκαν επτά τάφοι: τρεις κεραμοσκεπείς, δύο καλυβίτες και δύο λαξευτοί. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια εκτάδην στάση και είχαν κτερισθεί κυρίως με δακρυδόχους που χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ. Άλλα αντικείμενα που βρέθηκαν μέσα στους τάφους ήταν τμήματα μεταλλίνων αντικειμένων, αγνύθες, ενώ ένας νεκρός είχε κτερισθεί με ένα χρυσό ενώτιο με απόληξη κεφαλής αντιλόπης.

Η διπλή χρήση χώρου αρχικά ως εργαστηριακής εγκατάστασης και στη συνέχεια ως νεκροταφείου είναι συνήθης, όχι μόνο στη συγκεκριμένη περιοχή[27], αλλά και σε άλλα σημεία της Αθήνας[28].

Στη βορειοανατολική πλευρά της τομής αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων που δεν έχουν σχέση μεταξύ τους ούτε συνδέονται με το εργαστήριο ή τους τάφους. Ο πρώτος τοίχος (1) αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,95 μ. Διατηρείται σε ύψος 0,38, σε μήκος 1,50 και το πλάτος του είναι 0,50 μ. Εδράζεται σε χειμαρρώδη επίχωση. Ο δεύτερος τοίχος (2) εντοπίστηκε σε βάθος 1,91 μ. Έχει μήκος 2,23 και πλάτος 0,45 μ. Εδράζεται σε βάθος 2,32 μ. στο στερεό υπόβαθρο.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ

7. Οδός Πουλοπούλου 37 (Σχέδ. 3)

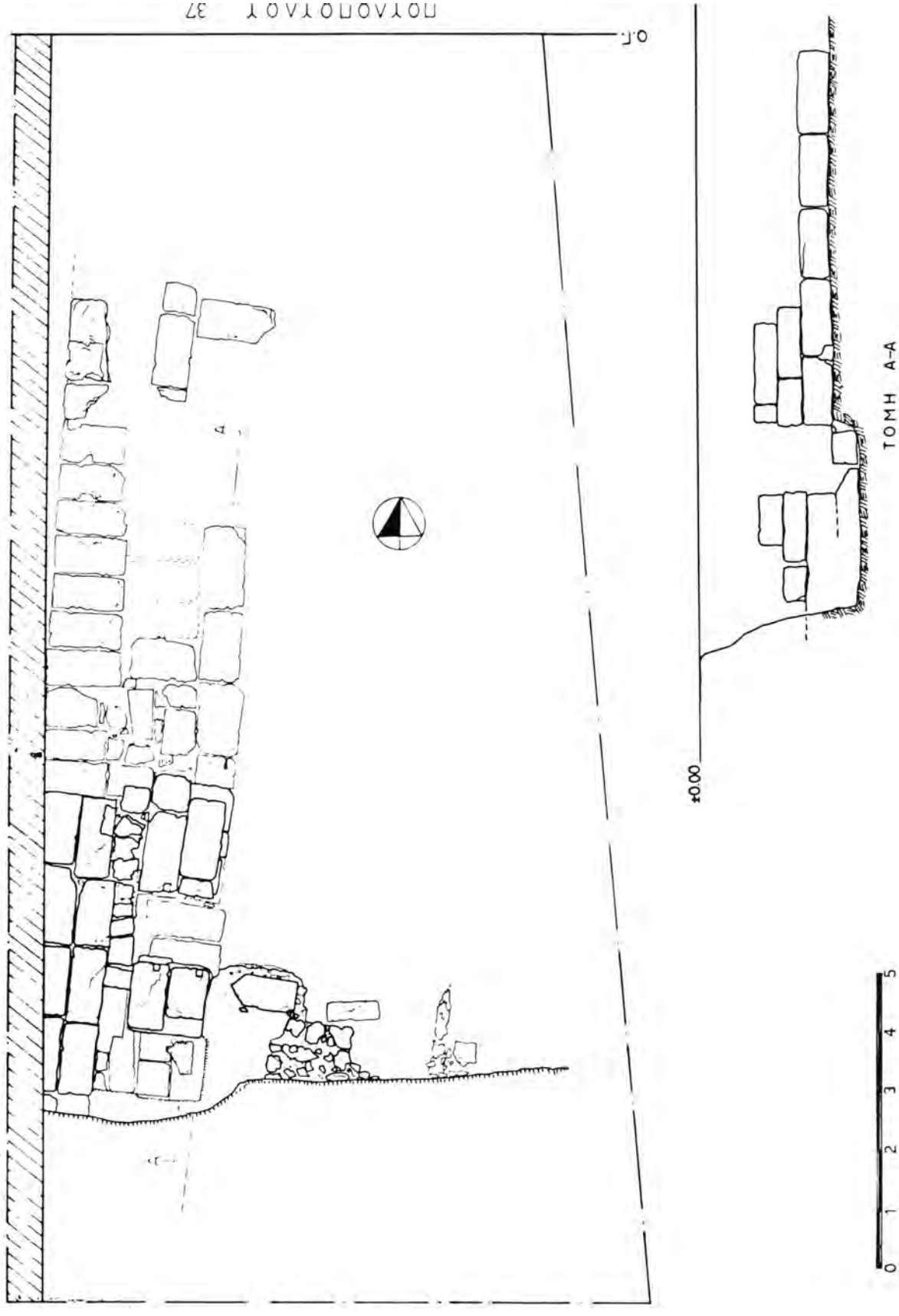
Στο οικόπεδο της οδού Πουλοπούλου 37 στο Θησείο, ιδιοκτησίας Αφών Σελιμένου, αποκαλύφθηκε τμήμα της κλασικής οχύρωσης των Αθηνών. Συγκεκριμένα βρέθηκε τμήμα του σκέλους του τείχους που ξεκινούσε βόρεια της Πειραϊκής Πύλης, που ως γνωστόν αποκαλύφθηκε στο όμορο προς Ν. οικόπεδο της οδού Ηρακλειδών 50 (ανασκαφή 1982). Με την ανεύρεση αυτού του τμήματος του

25. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 18.

26. Βλ. παραπάνω.

27. ΑΔ 34, ό.π. (οδός Βαλαβάνη 10) και παραπάνω (οδός Βαλαβάνη 6).

28. Ό.π., σ. 20 (βλ. οδός Μοναστηρίου 42 και Φαιάκων).

Σχέδ. 3. Αθήνα. Οδός Πουλοπούλου 37. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή.

τείχους συμπληρώνεται για άλλη μία φορά η πορεία της οχύρωσης στο δυτικό τμήμα της αρχαίας Αθήνας[29].

Το τμήμα του τείχους αποκαλύφθηκε σε μήκος 14 μ. περίπου, έχει πλάτος 3,25 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. Νότια συνεχίζεται προς την Πειραϊκή Πύλη ενώ προς Β. έχει καταστραφεί. Στο νότιο τμήμα βρέθηκε σε βάθος 1,05, ενώ στο βόρειο σε βάθος 1,75 μ. Στο νότιο τμήμα διατηρείται σε ύψος τεσσάρων δόμων (συνολικό ύψος 1,70 μ.), ενώ στο βόρειο σε ύψος ενός δόμου (ύψ. 0,57 μ.). Εδράζεται στην επιφάνεια της κιμηλιάς, που λαξεύτηκε για τη θεμελίωσή του· στο νότιο τμήμα εδράζεται σε βάθος 2,76, ενώ στο βόρειο σε βάθος 2,26 μ. Είναι κατασκευασμένο κατά το έμπλεκτο σύστημα, κυρίως από κροκαλοπαγείς κοκκινωπούς ογκόλιθους, ενώ σε σημεία της έδρασης υπάρχουν κιτρινωποί πωρόλιθοι που πρέπει να ανήκουν και στην πρώτη κατασκευαστική φάση του τείχους.

Το τμήμα αυτό του τείχους έχει παραβιαστεί από τη θεμελίωση του παλιού σπιτιού και ογκόλιθοί του είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό στη θεμελίωση του σπιτιού. Επίσης πάνω στο δυτικό τμήμα του τείχους έχει θεμελιωθεί το όμορο προς Δ. σπίτι, δηλαδή της οδού Πουλοπούλου 39. Η καταστροφή του βορείου τμήματος πρέπει να οφείλεται στο υπόγειο της παλιάς οικοδομής.

Νότια και ανατολικά του τείχους βρέθηκαν σπαράγματα θεμελίων πρόχειρων και μεταγενέστερων κατασκευών.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής το τμήμα αυτό του τείχους διατηρήθηκε ορατό και επισκέψιμο στο υπόγειο της νέας οικοδομής.

8. Οδός Ερυσίχθονος 3-5

Στο οικόπεδο της οδού Ερυσίχθονος 3-5 στο Θησείο, ιδιοκτησίας Δήμητρας Βλάμη, εντοπίστηκαν ογκόλιθοι κροκαλοπαγείς που χρησιμοποιήθηκαν στο παρελθόν στη θεμελίωση των ομόρων οικιών. Οι ογκόλιθοι αυτοί πρέπει να προέρχονται από τη διάλυση του κλασικού τείχους της οχύρωσης των Αθηνών, που η πορεία του είναι γνωστή από ανασκαφές (βλ. παραπάνω, ανασκαφή Πουλοπούλου 37).

Ε. ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

9. Οδός Κεραμεικού 44 και Γιατράκου

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου ιδιοκτησίας Αντωνοπούλου αποκαλύφθηκαν 15 τάφοι που ανήκαν σε νεκροταφείο εκτεινόμενο πιθανότατα σ' όλη την έκταση της συγκεκριμένης ιδιοκτησίας. Λόγω διεκδίκησης του χώρου από το Δήμο Αθηναίων, η έρευνα διακόπηκε, πριν να ολοκληρωθεί.

Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν αποτελούν τμήμα του μεγάλου νεκροταφείου της περιοχής, του λεγόμενου των Ηρίων πυλών, που θεωρείται ως ένα από τα σημαντικότερα της αρχαίας πόλης των Αθηνών[30].

Σ' όλη την έκταση του οικοπέδου υπήρχαν νεότερες εγκαταστάσεις, με αποτέλεσμα οι τάφοι να έχουν διαταραχθεί και μερικοί να έχουν ολοκληρωτικά καταστραφεί. Οι τάφοι είναι λαξευμένοι στην κιμηλιά, σε βάθος 1,50-1,70 μ. από το κράσπεδο του πεζοδρομίου, ενώ μεγάλο τμήμα του ερευνηθέντος χώρου, λόγω της σκληρότητας της κιμηλιάς, δεν χρησιμοποιήθηκε.

Οι τάφοι χρονολογούνται κυρίως στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και είναι ένας κιβωτιόσχημος, πέντε λακκοειδείς, δύο κεραμοσκεπείς, δύο πήλινες λάρνακες, μία πώρινη σαρκοφάγος και τρεις πυρές.

Τάφος 1: Κιβωτιόσχημος, με εξωτ. διαστ. 2,15x 1,10 μ. Είχε δύο καλυπτήριες πλάκες και δύο οριζόντιες στον πυθμένα του. Ήταν συλημένος, ενώ σε τμήμα της κατεστραμμένης επιμήκους πλευράς του ήταν χτισμένος τοίχος της νεότερης οικοδομής, στον οποίο βρέθηκε εντοιχισμένη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη:

ΤΑΞΙ
ΛΥΚΩΝΟΣ
ΗΡΑΚΛΕΩΤΙΣ

Τάφος 2: Λακκοειδής, διαστ. 1,95x0,80 μ. Σώζονταν υπολείμματα του σκελετού και κοντά στα πό-

29. Τμήματα της οχύρωσης στο δυτικό τμήμα της πόλης έχουν βρεθεί στο παρελθόν από τις ανασκαφικές έρευνες του Ι. Noack, Die Mauern von Athen, AM XXXII (1907), σ. 123-160 και 473-566 και του Ι. Θρεψιάδη, ΠΑΕ 1953, σ. 63-65. Επίσης από τις σωστικές ανασκαφές της Γ΄ Εφορείας στα οικόπεδα: Ερυσίχθονος 15 (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 55-57), Νηλέως και Ερυσίχθονος (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 79-83 και 23 (1968): Χρονικά, σ. 57), Ερυσίχθονος 17 και Ηρακλειδών (ανασκαφή 1976), Ηρακλειδών 50 (ανασκαφή 1982), Ηρακλειδών και Ερυσίχθονος (ΑΑΑ XVIII (1985) σ. 137-142).

30. ΑΕ 1968, σ. 8-52.

δια τρεις μελανόμορφες λήκυθοι και ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο.

Τάφος 3: Λακκοειδής τάφος, διαστ. 2x0,85 μ., παραβιασμένος από τον τάφο 4. Σώζονταν μόνο τα οστά της κνήμης και τρεις λήκυθοι.

Τάφος 4: Λακκοειδής τάφος, διαστ. 2,15x1,15 μ. Σώζονταν εντελώς αποσαθρωμένα τα οστά του σκελετού, χάλκινο κάτοπτρο, πυξίδα, δύο αλάβαστρα και τρία μεγάλα σιδερένια καρφιά.

Τάφος 5: Υπόλειμμα κεραμοσκεπούς τάφου. Οι διαστάσεις του λαξεύματος της κιμηλιάς είναι 1,90x0,60 μ. Δε βρέθηκε ίχνος οστών· το μόνο κτέρισμα που διέφυγε τη σύληση είναι μικρό μελαμβαφές ληκύθιο με έκτυπη ανθεμωτή διακόσμηση.

Τάφος 6: Υπόλειμμα πυράς που έχει παραβιαστεί από τον τάφο 7.

Τάφος 7: Λακκοειδής τάφος με πλινθόκτιστα τοιχώματα, του οποίου, για τεχνικούς λόγους, δεν ολοκληρώθηκε η έρευνα.

Τάφος 8: Πήλινη λάρνακα, διαστ. 0,90x0,40 μ., τοποθετημένη σε λάξευμα της κιμηλιάς, διαστ., 1,26x0,57 μ. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν θρυμματισμένα εφτά πήλινα ειδώλια που παριστάνουν γυναικείες μορφές και δύο περιστέρια.

Τάφος 9: Πυρά, διαστ. 2,20x1,20 μ. Μέσα από την πυρά συγκεντρώθηκαν σπασμένες, έξι μελανόμορφες λήκυθοι.

Τάφος 10: Λακκοειδής τάφος, σωζ. διαστ. 2,05x 0,95 μ., παραβιασμένος από το νεότερο πηγάδι. Τα κτερίσματα που διασώθηκαν είναι πέντε μελανόμορφες λήκυθοι.

Τάφος 11: Πυρά, διαστ. 2,10x1,10 μ., παράλληλη και με κοινά τοιχώματα με τον τάφο 9.

Τάφος 12: Πήλινη λάρνακα, διαστ. 1,30x0,50 μ., χωρίς κάλυμμα και συλημένη.

Τάφος 13: Υπόλειμμα πώρινης σαρκοφάγου, συλημένης.

Τάφος 14: Κεραμοσκεπής, διαστ. 2,30x1,05 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τρία πήλινα αλάβαστρα, αρυβαλλοειδές ληκύθιο με ανθεμωτή διακόσμηση και οξειδωμένη στλεγγίδα.

Τάφος 15: Λακκοειδής, παραβιασμένος από τον τάφο 14, σωζ. διαστ. 2,30x1,40 μ. Μετά τα 0,52 μ. από την επιφάνειά του εμφανίζει περιμετρικά πατούρα, πλ. 0,22 μ. Στον πυθμένα του βρέθηκαν έντεκα μελανόμορφες λήκυθοι.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής πρέπει να προστεθούν: ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη παράσταση δεξίωσης:

ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ ΑΝΤΙΚΡΑΤΟ(Υ)Σ ΜΕΛΙΤΕΥΣ
ΧΡΥΣΙΛΛΑ ΜΙΚΙΩΝΟΣ ΑΝΑΦΥΣΤΙΟΣ

επιτύμβιος ενεπίγραφος κιονίσκος:

ΛΕΥ ΡΟΣ
ΧΑΙΡΕ

και απότμημα ενεπίγραφου επιτύμβιου κιονίσκου:

ΚΡΑΤΗCΙΟΝ
ΗΡΑΚΛΕΩΤΙC

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ-ΔΡΑΚΩΤΟΥ

10. Οδός Μερόπης 6

Πραγματοποιήθηκε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα, λόγω επικινδυνότητας των μεσοτοιχιών. Σε βάθος 2,71 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα πώρινου τοίχου, πλ. 0,35 και ύψ. 0,40 μ. Σε διάφορα σημεία είχε καταστραφεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Πιθανότατα αποτελεί συνέχεια ή σχετίζεται άμεσα με λείψανα ρωμαϊκού κτιρίου που βρέθηκε παλιότερα στο όμορο οικόπεδο της οδού Μερόπης 8[31].

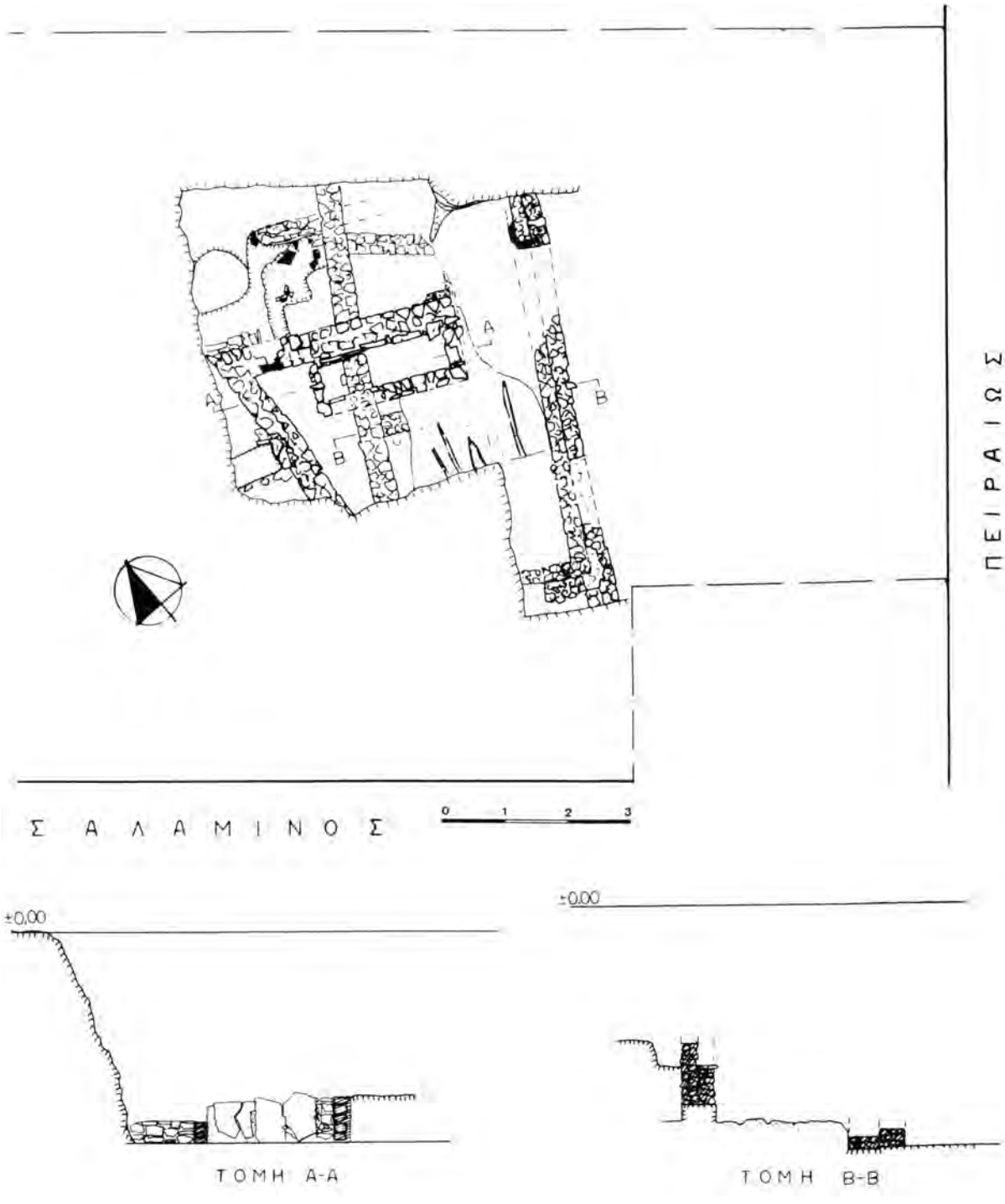
11. Οδός Πειραιώς 82 και Σαλαμίνος (Σχέδ. 4· Πίν. 34 β)

Ερευνήθηκε έκταση 32 μ.^{2} Αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, τέσσερις τάφοι και τμήματα δρόμου. Όλα τα αρχαία κατάλοιπα έχουν υποστεί παραβίαση από μεταγενέστερες επεμβάσεις που αλλοίωσαν τις πληροφορίες και έκαναν δύσκολη την ερμηνεία τους. Τα αρχαία αποκαλύφθηκαν από το βάθος των 2 μ. Η έρευνα σταμάτησε στα 4,40 μ.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα συνίστανται σε τμήματα 10 τοίχων που ανήκουν σε δύο αρχιτεκτονικές φάσεις, χωρίς μεγάλη χρονική διαφορά μεταξύ τους. Μερικοί από αυτούς έχουν επιδιορθωθεί και αναχρησιμοποιηθεί. Δε στάθηκε δυνατό να αναγνωρισθεί αρχιτεκτονικό σύνολο.

Από τους τάφους ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τάφος 2. Εντοπίσθηκε σε βάθος 2,07 μ. Είναι κτιστός και στις τέσσερις πλευρές του, με διαφορετικό τρόπο στην κάθε μία. Η βόρεια αποτελείται από τρεις πλάκες λίθινες: μία λεπτή (ίσως προέρχεται από ορθομαρμάρωση) και δύο άλλες από ασβεστόλιθο, λιγότερο δουλεμένες. Όλες συνδέονται μεταξύ τους με κονίαμα. Οι άλλες πλευρές είναι κτιστές με μικρούς λίθους που συνδέονται κι αυτοί μεταξύ τους με κονίαμα. Από την κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό του χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

31. Βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 23.

Σχέδ. 4. Αθήνα. Οδός Πειραιώς 82 και Σαλαμίνος. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

Τα κατάλοιπα του δρόμου αποτελούνται από τα οδοστρώματα που αρχίζουν σε βάθος 2,52 και τελειώνουν στα 3,07 μ. Σ' αυτό το βάθος αποκαλύπτονται κιμηλοχώματα, όχι όμως και το στερεό υπόβαθρο. Τα οδοστρώματα αποτελούνται από χώμα πατημένο, αμμοχάλικο και λάσπη. Στο τελευταίο

οδόστρωμα αποκαλύφθηκαν παράλληλες αυλακώσεις που ερμηνεύονται πιθανότατα ως ίχνη τροχών. Η κατεύθυνση του δρόμου είναι Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ. Είναι δηλαδή παράλληλος προς τη σημερινή οδό Πειραιώς. Η χρήση του αρχαίου αυτού δρόμου μαρτυρείται από τα κλασικά χρόνια έως και τα πρώιμα ρωμαϊκά, σύμφωνα με την κεραμική που περισυλλέχθηκε κατά τη στρωματογραφία του. Σε ένα στρώμα αναγνωρίστηκαν μυκηναϊκά όστρακα, γεγονός που μαρτυρεί τη χρήση του χώρου σε ακόμη αρχαιότερες εποχές. Η ύπαρξη αυτού του δρόμου, στην ευρύτερη περιοχή του Κεραμεικού και με κατεύθυνση κάθετη στο Δημόσιο Σήμα, που έχει αποκαλυφθεί στη γειτονική οδό Πλαταιών, προσφέρει νέα στοιχεία στην τοπογραφία και τη ρυμοτομία της αρχαίας Αθήνας.

12. Οδός Πλαταιών 59

Στο οικόπεδο εντοπίσθηκαν στρώματα αρχαίου δρόμου που ταυτίζεται με το δρόμο που ξεκινούσε από το Δίπυλο και κατέληγε στην Ακαδημία, δηλαδή το Δημόσιο Σήμα[32]. Λείψανα του ίδιου δρόμου είχαν εντοπισθεί και σε γειτονικό οικόπεδο της οδού Πλαταιών[33]. Ο δρόμος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,38 μ. Ερευνήθηκε με μία τομή μήκους 10,85 μ. Ο δρόμος αποκαλύφθηκε κατά το πλάτος του, σε όλη την τομή, χωρίς να βρεθούν τα αναλήμματά του. Το τελευταίο οδόστρωμα είναι σε βάθος 2,03 μ. Κάτω από αυτό αποκαλύπτεται φυσικό κόκκινο έδαφος. Ο δρόμος αποτελείται από 13 στρώματα που αντιστοιχούν σε επάλληλα οδοστρώματα και σε δύο υποστρώματα. Τα οδοστρώματα είναι σκληρά και συμπαγή από τη συχνή χρήση. Περιέχουν πατημένη άμμο με χαλίκια, τριμμένα κεραμίδια και όστρακα. Σε δύο στρώματα διακρίνονται ροδιές. Η κεραμική των οδοστρωμάτων χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Από τα κινητά ευρήματα ενδιαφέρον είναι ένα πήλινο ακροκέραμο με ανάγλυφη επιγραφή με το όνομα *ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ*.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΙΟΥ

13. Οδός Λένορμαν 129

Στο οικόπεδο προηγήθηκε δοκιμαστική τομή. Βρέθηκε η κιμηλιά σε βάθος 0,7ζ μ. χωρίς να εντοπισθούν αρχαία. Κατά τη διάρκεια όμως των εκσκαφικών εργασιών με μηχάνημ· σε βάθος 0,60 μ. στη νοτιοανατολική μεσοτοιχία του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο, τοποθετημένη στη λαξευμένη κιμηλιά. Οι εξωτερικές διαστάσεις της είναι 2,20x0,80 μ. Στο εσωτερικό της βρέθηκε σκελετός διαταραγμένος, κτερισμένος με δύο μόνωτα άβαφα χονδροειδή αγγεία και δύο οξειδωμένες σιδερένιες στλεγγίδες.

ΙΩΑΝΝΑ ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ-ΔΡΑΚΩΤΟΥ

14. Οδός Πλάτωνος 105 (Σχέδ. 5)

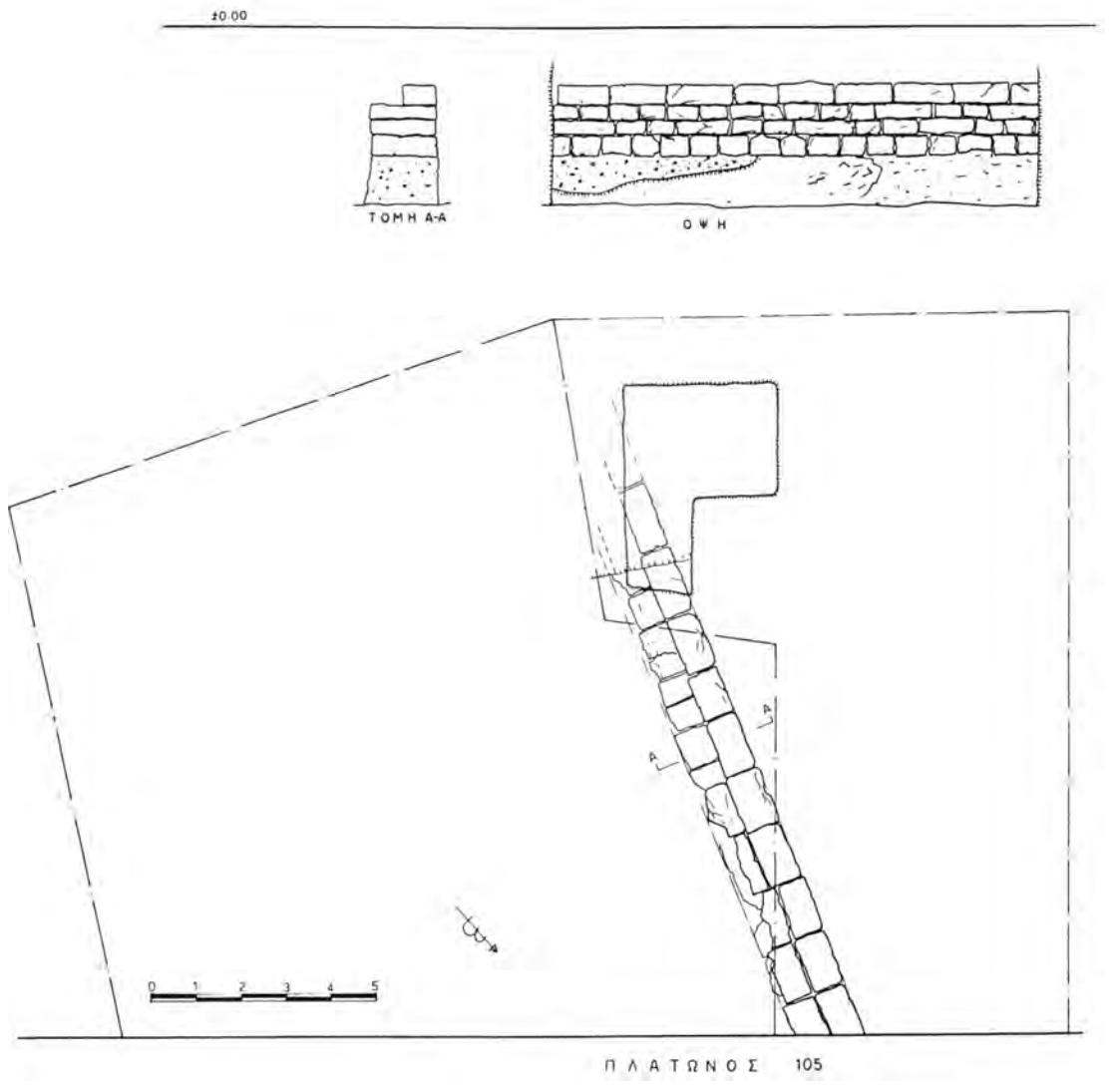
Στο οικόπεδο της οδού Πλάτωνος 105, στην Ακαδημία Πλάτωνος, ιδιοκτησίας Μ. Μουρελάτου, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα που διήρκεσε από 2-25/6/88.

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε κοντά στη δυτική μεσοτοιχία του οικοπέδου τμήμα αρχαίου τείχους του τέλους του 4ου αι. π.Χ., σε μήκος 11,10 μ. Έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και συνεχίζεται και προς τις δύο κατευθύνσεις έξω από τα όρια του οικοπέδου. Βρέθηκε σε βάθος 1,10-1,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια της οδού Πλάτωνος. Το πλάτος του κυμαίνεται από 1,40-1,44 μ. Διατηρείται σε ύψος τεσσάρων δόμων (συνολικό ύψος 1,65 μ.). Όλοι οι δόμοι είναι κατασκευασμένοι με κροκαλοπαγείς κοκκινωπούς ογκόλιθους. Αποκαλύφθηκε όλη η ανατολική του παρειά, ενώ στη δυτική λόγω στενότητας του χώρου —είμαστε πολύ κοντά στη μεσοτοιχία του οικοπέδου— διανοίχθηκε μία τομή και αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα της δυτικής παρειάς. Υπάρχει διαφοροποίηση στην κατασκευή των δύο παρειών. Η δυτική παρειά είναι σαφώς πολύ πιο επιμελημένη με ογκόλιθους τοποθετημένους δρομικά εκτός από τον τελευταίο δόμο της θεμελίωσης που είναι κατασκευασμένος με ογκόλιθους τοποθετημένους μπατικά.

Η ανατολική παρειά, εκτός από τον πρώτο από πάνω στη σειρά δόμο, που αποτελείται από δρομικούς ίσους μεταξύ τους ογκόλιθους είναι κατασκευασμένη στους υπόλοιπους τρεις δόμους από άνισους μεταξύ τους ογκόλιθους μπατικά τοποθετημένους. Μάλιστα ο τελευταίος δόμος της θεμελίωσης εξέχει 0,10 μ. από τους υπόλοιπους υπερκείμενους.

Για την έδραση του τείχους παραβιάστηκε μεγάλο στρώμα χειμάρρου με βότσαλα και άμμο που είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και με κλίση προς την οδό Βασιλικών. Από το στρώμα αυτό συλλέχθηκαν λίγα

32. Pictorial Dictionary, ό.π., σ. 302, εικ. 417.
33. ΑΔ 23 (1973-74): Χρονικά, σ. 47.

Σχέδ. 5. Αθήνα. Οδός Πλάτωνος 105. Κάτοψη της ανασκαφής, τομή Α-Α και όψη τείχους.

όστρακα, πολύ φθαρμένα, υστερογεωμετρικά, αρχαϊκά και κλασικά του 5ου και 4ου αι. π.Χ. Το νοτιοανατολικό τμήμα του τείχους εδραζόταν σε βάθος 2,80 μ. πάνω στο στρώμα του χειμάρρου, ενώ το βορειοδυτικό στο ίδιο βάθος, πάνω σε φυσικό κοκκινωπό (αργιλώδες) έδαφος. Το τείχος αυτό πρέπει να ταυτιστεί με τον αρχαίο περίβολο της Ακαδημίας Πλάτωνος.

Η ανεύρεση για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια τμήματος του περιβόλου της Ακαδημίας και μάλιστα του βόρειου τμήματος του ανατολικού σκέλους είναι πολύ σημαντικό γεγονός. Όμως η επιβλητική αυτή κατασκευή δεν έχει καμμία σχέση μ' έναν απλό περίβολο. Το πάχος της, η δομή της, αλλά και η ύλη από την οποία είναι κατασκευασμένη (κροκαλοπαγείς ογκόλιθοι) μας θυμίζουν έντονα το προτείχισμα της πόλεως των Αθηνών.

Τμήματα τοίχων που ταυτίστηκαν με τμήματα του περιβόλου της αρχαίας Ακαδημίας έχουν βρεθεί από τον πρώτο ανασκαφέα αυτής της περιοχής Π. Αριστόφρονα. Το ένα τμήμα, που πιστεύεται ότι ανήκει στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου της Ακαδημίας, βρέθηκε νότια του Γυμνασίου και νοτιοδυτικά του Αγίου Τρύφωνα. Τα υπόλοιπα τμήματα ανήκουν σ' ένα τοίχο που ανασκάφηκε σε διάφορα σημεία και έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. στα

νοτιοανατολικά του αρχαίου Γυμνασίου. Ο τοίχος αυτός ταυτίστηκε με τη νοτιοανατολική πλευρά του αρχαίου περιβόλου. Θα ήταν δυνατόν αυτή η δεύτερη περίπτωση να συσχετιστεί με το τείχος της οδού Πλάτωνος 105, εφόσον η κατεύθυνση είναι ίδια και να θεωρηθεί η προς ΒΑ. συνέχειά του. Όμως η δομή και η ύλη των δύο αυτών τοίχων δεν έχει καμμία απολύτως σχέση μεταξύ τους. Όπως αποδείχθηκε από την ανασκαφή της οδού Βασιλικών 73 και Τιμαίου Λοκρού[34], ο τοίχος αυτός είναι κατασκευασμένος από ορθογώνιους ασβεστόλιθους και με πωρόλιθους πάνω σε θεμελίωση από αδούλευτες πέτρες.

Με την ανεύρεση αυτού του τείχους αναθεωρείται και το τοπογραφικό σχέδιο, τουλάχιστον ως προς αυτό το σημείο, του Ι. Τραυλού, όπως αυτό δημοσιεύεται στο Pictorial Dictionary of Ancient Athens 1971, σ. 318, πίν. 417. Σύμφωνα με το σχέδιο, το νοτιοανατολικό όριο της Ακαδημίας αρχίζει από την οδό Αίμονος και στην οδό Δημοσθένους κάμπτεται προς ΝΑ. για να περιλάβει έναν χώρο μέχρι την οδό Μύλων. Με την αποκάλυψη του τείχους αυτού δεν πρέπει πλέον να συμπεριληφθεί αυτό το τμήμα στο χώρο του άλσους της Ακαδημίας. Την άποψη αυτή διατύπωσε και ο Α. Ματθαίου[35], με αφορμή τη δημοσίευση των επιτυμβίων μνημείων της οικογενείας του ρήτορος Λυκούργου που βρέθηκαν στο οικόπεδο των οδών Κρατύλου 56 και Βασιλικών[36]. Κατά τη γνώμη του, οι ταφές αυτές πρέπει να ήταν έξω από τα όρια της αρχαίας Ακαδημίας. Η αποκάλυψη του τείχους αυτού αφενός επιβεβαιώνει το γεγονός ότι το οικόπεδο της οδού Κρατύλου βρισκόταν έξω από το άλσος της Ακαδημίας, αφετέρου γεννά το εξής ερώτημα:

Αν θεωρήσουμε ότι το νοτιοανατολικό όριο της αρχαίας Ακαδημίας είναι αυτό που προαναφέραμε, δηλαδή από την οδό Αίμονος συνέχεια μέχρι την οδό Μαραθωνομάχων, είναι γεγονός ότι βρέθηκαν ταφές δυτικά αυτού του ορίου, δηλαδή μέσα στο χώρο του άλσους της Ακαδημίας (υστεροελληνιστικές ταφές βρέθηκαν από τον Αριστόφρονα ανατολικά και πολύ κοντά του αρχαίου Γυμνασίου και άλλες κατά μήκος της οδού Βασιλικών της ίδιας και παλιότερης εποχής).

Το παραπάνω γεγονός, μαζί με την αποκάλυψη αυτού του επιβλητικού τείχους, του οποίου η όψη είναι προς Δ. και όχι, όπως θα περίμενε κανείς, προς Α., ανοίγει νέους ορίζοντες στη μελέτη της τοπογραφίας της αρχαίας Ακαδημίας.

Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας στο οικόπεδο της οδού Πλάτωνος 105, το τμήμα του τείχους διατηρήθηκε ανέπαφο και επισκέψιμο στο υπόγειο της νέας οικοδομής.

15. Οδός Βασιλικών 73 και Τιμαίου Λοκρού

Η ανασκαφική έρευνα του έτους 1987, που έγινε με δαπάνη του κληροδοτήματος Ι.Π. Αριστόφρονος δια της Ακαδημίας Αθηνών, περιορίστηκε στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο της οδού Βασιλικών 73 και Τιμαίου Λοκρού μετά την κατεδάφιση παλιού σπιτιού. Έτσι είναι δυνατόν να ολοκληρωθεί η έρευνα της βορειοδυτικής γωνίας αυτού του οικοδομικού τετραγώνου, εφ' όσον στους χώρους προς Α. και Ν. του παρόντος οικοπέδου (όπου σήμερα υπάρχει πάρκο) είχε πραγματοποιηθεί στο παρελθόν ανασκαφή από τον Π. Αριστόφρονα. Επίσης αυτός ο χώρος βρίσκεται ανατολικά του αρχαίου Γυμνασίου και μάλιστα στο σημείο αυτό περνούσε τμήμα του ανατολικού περιβόλου της Ακαδημίας Πλάτωνος σύμφωνα με το τοπογραφικό σχέδιο του Ι. Τραυλού[37].

Η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε επί τρεις μήνες, από τον Οκτώβριο μέχρι τον Δεκέμβριο του 1987. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε γιατί μελλοντικά θα πρέπει να συσχετιστούν οι αρχαιότητες με αυτές που αποκαλύφθηκαν στο παρελθόν στους γύρω χώρους από τον Π. Αριστόφρονα.

Συνοπτικά αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα: Η συνέχεια του μεταγενέστερου περιβόλου όριζε την ανατολική πλευρά της Ακαδημίας. Βρέθηκε στα δυτικά του και ενσωματωμένος πήλινος αγωγός. Ανατολικά του περιβόλου εντοπίστηκαν θεμέλια προγενέστερου του περιβόλου κτιρίου, που εκτείνονται προς την ανασκαφή του Π. Αριστόφρονος.

Δυτικά του οικοπέδου βρέθηκαν θεμέλια ρωμαϊκών χρόνων που πρέπει να έχουν σχέση με εργαστήριο ή χώρο υποκαύστου λουτρικού συγκροτήματος. Μεταξύ του δυτικού και του ανατολικού συγκροτήματος εντοπίστηκε τμήμα αρχαίας οδού με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. υστερορωμαϊκών χρόνων με κύριο συστατικό το ασβεστοκονίαμα. Σε μεγαλύτερο βάθος στον ίδιο χώρο εντοπίστηκε πήλινος αγωγός με την ίδια κατεύθυνση, που θα πρέπει να συσχετιστεί

34. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 20.

35. Horos 5 (1987), σ. 37.

36. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 18-20.

37. Pictorial Dictionary, ό.π., σ. 318, πίν. 417.

με τμήμα πολυγωνικού τοίχου που βρέθηκε στα ανατολικά του. Μέσα στο χώρο του δρόμου βρέθηκε μαρμάρινος ληνός. Στο χώρο του δυτικού συγκροτήματος βρέθηκαν δύο επιτύμβιοι κιονίσκοι· ο ένας (αριθ. ευρ. ΒΕ 1036) μέσα στα μπάζα που κάλυψαν το συγκρότημα και φέρει επιγραφή:

ΕΡΜΙΑΣ
ΡΑΓΙΑΝΟΣ

ο δε δεύτερος εντοιχισμένος στον ανατολικό τοίχο του συγκροτήματος. Παρέμεινε στη θέση του.

Μέσα στο χώρο της ανασκαφής πραγματοποιήθηκαν δύο τομές σε βάθος. Η μία τομή έγινε στο χώρο του αρχαίου δρόμου και βρέθηκαν επιχώσεις προϊστορικές. Η δεύτερη τομή στο χώρο του ανατολικού συγκροτήματος, όπου εντοπίστηκε στρώμα χειμάρρου με όστρακα υστερογεωμετρικά και πρώιμα αρχαϊκά. Στο χώρο αυτής της δεύτερης τομής κατέληγε ο πήλινος αγωγός που βρέθηκε ενσωματωμένος στο τμήμα του υποτιθέμενου περιβόλου.

Λεπτομερή συμπεράσματα για την ανασκαφή αυτή θα εξαχθούν μελλοντικά μετά από τον καθαρισμό των γειτονικών χώρων και τη συσχέτιση των αρχαίων μεταξύ τους.

16. Ακαδημία Πλάτωνος

Συνεχίστηκαν οι αρχαιολογικές εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο της Ακαδημίας Πλάτωνος με δαπάνη του κληροδοτήματος Ι.Π. Αριστόφρονος δια της Ακαδημίας Αθηνών. Οι αρχαιολογικές εργασίες ήσαν οι ακόλουθες:

Μεταφορά, τακτοποίηση και καταγραφή των αρχαίων κινητών ευρημάτων των παλιών ανασκαφών που είχαν παραμείνει διάσπαρτα στον αρχαιολογικό χώρο της Ακαδημίας. Μεταφέρθηκαν οι επιτύμβιοι κιονίσκοι από το χώρο των υστεροελληνιστικών τάφων που είχαν βρεθεί από τον Π. Αριστόφρονα κατά τις ανασκαφές του 1933, αφού πρώτα φωτογραφήθηκαν και αποτυπώθηκαν στη θέση όπου είχαν αποτεθεί. Οι κιονίσκοι είναι οι ακόλουθοι:

1. Ενεπίγραφος κιονίσκος - μάρμαρο πεντελικό (ύψ. 1,30 μ.) Μ3390. Φέρει επιγραφή:

ΜΙΚΑ
ΕΥΒΟΥΛΟΥ
ΜΥΡΙΝΟΥΣΙΟΥ
ΘΥΓΑΤΗΡ
ΛΥΑΝΔΡΟΥ
ΦΙΛΑΙΔΟ
ΓΥΝΗ

2. Ενεπίγραφος κιονίσκος - μάρμαρο πεντελικό (ύψ. 0,71 μ.) Μ3391. Φέρει επιγραφή:

ΑΝΤΑΛΛΟΣ
ΑΝΤΑΛΛΟΥ
ΕΚΚΟΛΩΝΟΥ

3. Ενεπίγραφος κιονίσκος - μάρμαρο πεντελικό (ύψ. 1,30 μ.) Μ3392. Στην κάτω επιφάνεια κυκλικό έμβολο. Φέρει επιγραφή:

ΗΡΑΚΛΕΙΑ
ΑΜΜΩΝΙΟΥ
ΛΑΟΔΙΚΙΣΣΑ
ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ
ΔΗΛΙΟΥ
ΓΥΝΗ

4. Ενεπίγραφος μαρμάρινος κιονίσκος Μ3393. Το κάτω τμήμα φέρει αδρό δούλεμα (ύψ. 0,75 μ.). Φέρει επιγραφή:

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΑΝΔΡΟΜΑΧΟΥ
ΚΗΤΤΙΟΣ

5. Ενεπίγραφος μαρμάρινος κιονίσκος Μ3394 (ύψ. 0,91 μ.). Κάτω από την επιγραφή ανάγλυφη παράσταση λουτροφόρου. Φέρει επιγραφή:

ΔΑΜΟΚΛΕΑΣ
ΒΟΥΛΑΡΧΟΥ
ΕΙΡΕΣΙΑΔΗΣ

6. Κάτω τμήμα κιονίσκου Μ3395 (σωζ. ύψ. 0,56 μ.).

Από το χώρο της παλιάς ανασκαφής στο οικόπεδο της οδού Βασιλικών 71 μεταφέρθηκε επιτύμβια μαρμάρινη λουτροφόρος Μ3396. Λείπει ο λαιμός με το στόμιο και τμήμα της βάσης. Φέρει εσώγλυφο διάκοσμο. Στον ώμο επάλληλες σειρές φύλλων. Κάτω από τις λαβές ταινία με πλοχμούς. Στο υπόλοιπο σώμα ραβδώσεις και στο διάστημα κάτω από τις λαβές επάλληλα φύλλα. Στην πάνω επιφάνεια της βάσης γλωσσοειδή κοσμήματα.

Από το χώρο του αρχαίου Γυμνασίου και συγκεκριμένα από το βορειοδυτικό τμήμα μεταφέρθηκε κορμός αγάλματος ανδρικής μορφής Μ3397 (σωζ. ύψ. 1,24 μ.). Φορεί χιτώνα και ιμάτιο. Ο κορμός αυτός πρέπει να είναι ο ίδιος που αναφέρεται από τον Φ. Σταυρόπουλο στο Συμπλήρωμα της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας, βλ. Ακαδημία, σ. 342: *Κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ Γυμνασίου καὶ πρὸ τῆς στοᾶς εὑρέθη ἐπίσης καὶ ἀφέθη κατὰ χώραν, ὁ κορμὸς μαρμαρίνου ἀγάλματος φιλοσόφου, ὑπερφυσικοῦ μεγέθους καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.*

Όλα τα παραπάνω μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή στην οδό Κρατύλου 20 στην Ακαδημία Πλάτωνος.

Ε. ΛΥΓΚΟΥΡΗ-ΤΟΛΙΑ

Ελευσίνα[38] (Σχέδ. 6)

1. Οδός Κυνεγείρου (Ο.Τ. 259 και 260) (Σχέδ. 7)

Κατά τη διενέργεια εκσκαφικών εργασιών από το Υπουργείο Δημοσίων Έργων για την κατασκευή τάφρου αποχέτευσης των ομβρίων υδάτων από την Άνω Ελευσίνα στη θάλασσα, εντοπίσθηκε στο βόρειο όριο της ιδιοκτησίας του εργοστασίου ΤΙΤΑΝ και στην οδό Κυνεγείρου, μεταξύ των οικοδομικών τετραγώνων 259 και 260, μία συστάδα μυκηναϊκών τάφων. Ερευνήθηκαν συνολικά τέσσερις θαλαμωτοί τάφοι και λείψανα τριών άλλων τάφων, που ανήκουν στο σπάνιο τύπο των διπλών λακκοειδών. Οι τάφοι βρίσκονται στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνας σε απόσταση λίγων μέτρων βορειοανατολικά από το απαλλοτριωμένο τμήμα του τομέα Θ της ανασκαφής του Γ. Μυλωνά.

Οι τέσσερις θαλαμοειδείς τάφοι (Ι, ΙΙ, VI και VII) είχαν όλοι τον ίδιο προσανατολισμό, ΒΑ.-ΝΔ., με το θάλαμο ΝΔ. και την αρχή του δρόμου ΒΑ. Ήταν διατεταγμένοι περίπου παράλληλοι, σε έναν άξονα από Β.-Ν., που αντιστοιχεί περίπου στη σημερινή οδό Κυνεγείρου και τη νοητή προέκτασή της προς Ν., μέσα στα όρια της ιδιοκτησίας του εργοστασίου ΤΙΤΑΝ. Η απόσταση μεταξύ των τάφων κυμαινόταν από 3-7 μ. Νοτιότερος ήταν ο τάφος Ι και βορειότερος ο τάφος ΙΙ[39].

Τάφος Ι: Ήταν ο καλύτερα διατηρημένος τάφος της συστάδας. Σωζόταν η οροφή του θαλάμου του και ήταν ασύλητος. Ο δρόμος του, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,60 μ., παρουσίαζε ελαφρά κατωφερική κλίση. Το στόμιο του θαλάμου του ήταν ερμητικά κλεισμένο με ξερολιθιά (Πίν. 35 α). Ο θάλαμός του ήταν περίπου πεταλόσχημος. Οι διαστάσεις του στο επίπεδο του δαπέδου ήταν 3,50x4 μ. Στο δάπεδό του είχαν αποτεθεί τουλάχιστον εννέα ενήλικα άτομα (Πίν. 35 β). Τα κτερίσματα που τα συνόδευαν ήταν τα εξής: Ένα σφονδύλι από στεατίτη σε σχήμα κόλουρου κώνου με διαμπερή κάθετη οπή. Ένας βαθύς μόνωτος κύαθος διακοσμημένος με αλυσίδα σιγμοειδών στοιχείων. Μία κύλικα με διακόσμηση από κάθετες πορφύρες. Ένας μόνωτος ρηχός κύαθος και ένας ψευδόστομος αμφορίσκος. Τα κτερίσματα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 και στην ΥΕ ΙΙΙΒ1 φάση .

Τάφος ΙΙ: Τμήμα του θαλάμου, της ξερολιθιάς της εισόδου και του δρόμου είχαν αποκοπεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Ο θάλαμος του τάφου ήταν περίπου τετράπλευρος με στρογγυλεμένες γωνίες. Οι διαστάσεις του ήταν 2,60x2,10 μ. Μέσα στο θάλαμο ερευνήθηκαν τρεις ενταφιασμοί αδιατάρακτοι και μία ανακομιδή οστών. Τα ευρήματα ήταν ένα σφονδύλι από στεατίτη και δύο υψίλαιμοι αμφορίσκοι που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ1 φάση.

Τάφος VI: Και σ' αυτόν τον τάφο είχαν προξενηθεί σημαντικές φθορές από το σκαπτικό μηχάνημα. Μέσα στο θάλαμό του ερευνήθηκαν τέσσερις ταφές. Τη νεότερη από τις ταφές συνόδευε, ως κτέρισμα, μία ακέραιη ευρύστομη πρόχους με απλή διακόσμηση από οριζόντιες ταινίες (ΥΕ ΙΙΙΒ2). Την αρχαιότερη από τις τέσσερις ταφές συνόδευαν τα κτερίσματα: ένα σφονδύλι από στεατίτη, ένας ψευδόστομος αμφορίσκος, ένα αρτόσχημο αλάβαστρο και ένας μόνωτος ρηχός κύαθος (ΥΕ ΙΙΙΑ2/Β1).

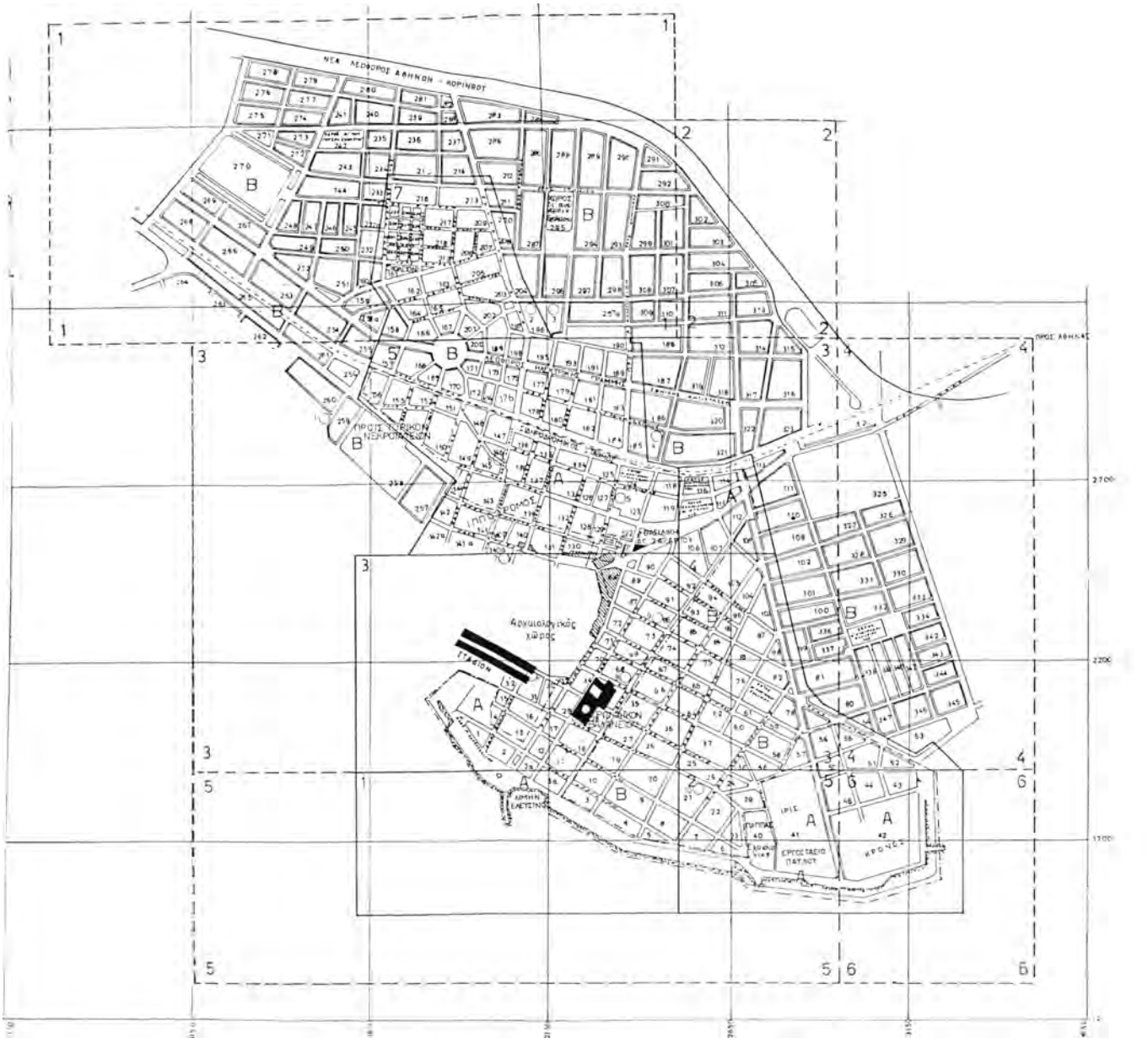
Τάφος VII: Ήταν ο μόνος από τους τάφους της συστάδας που δεν υπέστη καμμία φθορά από το σκαπτικό μηχάνημα. Ο δρόμος του τάφου ήταν έντονα κατηφορικός και ερευνήθηκε σε μήκος 6,20 μ. Ο θάλαμός του, σχετικά μικρών διαστάσεων (2,20x1,80 μ.), ήταν πεταλόσχημος. Η οροφή του είχε καταπέσει ήδη στην αρχαιότητα. Δεξιά και αριστερά της εισόδου, κατά μήκος των πλευρών του θαλάμου, βρέθηκαν σωρευμένα, αναστατωμένα οστά. Δεν τα συνόδευε άλλο κτέρισμα εκτός από μία εικοσάδα θαλασσινών κοχυλιών. Η απουσία κτερισμάτων πρέπει μάλλον να αποδοθεί σε σύληση του τάφου κατά την αρχαιότητα.

Οι υπόλοιποι τρεις τάφοι (ΙΙΙ, IV και V), εντοπίσθηκαν στα ανατολικά της σειράς των θαλαμωτών τάφων και αποτελούσαν μια ξεχωριστή ενότητα. Ήταν και οι τρεις τετράπλευρα ορύγματα με πλευρές που αντιστοιχούσαν περίπου στα σημεία του ορίζοντα. Και στις τρεις περιπτώσεις, ένας τοίχος από ξερολιθιά, με προσανατολισμό Α.-Δ., διχοτομούσε τους τάφους σε δύο μέρη, βόρειο και νότιο.

Ο καλύτερα διατηρημένος από τους τρεις, ήταν ο τάφος V. Στο νότιο χώρο του βρέθηκε μία ταφή, τοποθετημένη παράλληλα προς την ξερολιθιά. Τα

38. Η αρχαιολόγος Β. Χρυσοβιτσιάνου τήρησε τα ημερολόγια των ανασκαφών 1, 2, 6, 11 και εν μέρει των 4, 5 και 8, ενώ η Κ. Θωμά της 10 και μέρος των 7 και 8. Η υπογράφουσα είχε την επίβλεψη όλων των ανασκαφών και τήρησε τα ημερολόγια στις 3, 9 και εν μέρει στις 4, 5 και 7. Τα σχέδια είναι των αρχιτεκτόνων Κ. Γκιζελή (2, 3, 5, 7, 8, 9, 10 και 11), Στ. Χαλάτση (1) και της σχεδιάστριας Μ. Γεωργίτσα (4 και 6). Επικεφαλής των ανασκαφικών συνεργείων ήταν οι έμπειροι τεχνίτες Η. Μέρμηγκας, Γ. Αναστούλης και Ν. Μαρνέζος.

39. Η αρίθμηση των τάφων έγινε σύμφωνα με τη χρονική ακολουθία εντοπισμού και έρευνάς τους και όχι σύμφωνα με την τοπογραφική τους θέση.

Σχέδ. 6. Ελευσίνα. Τοπογραφικός χάρτης όπου σημειώνονται οι ανασκαφέντες χώροι το 1988.

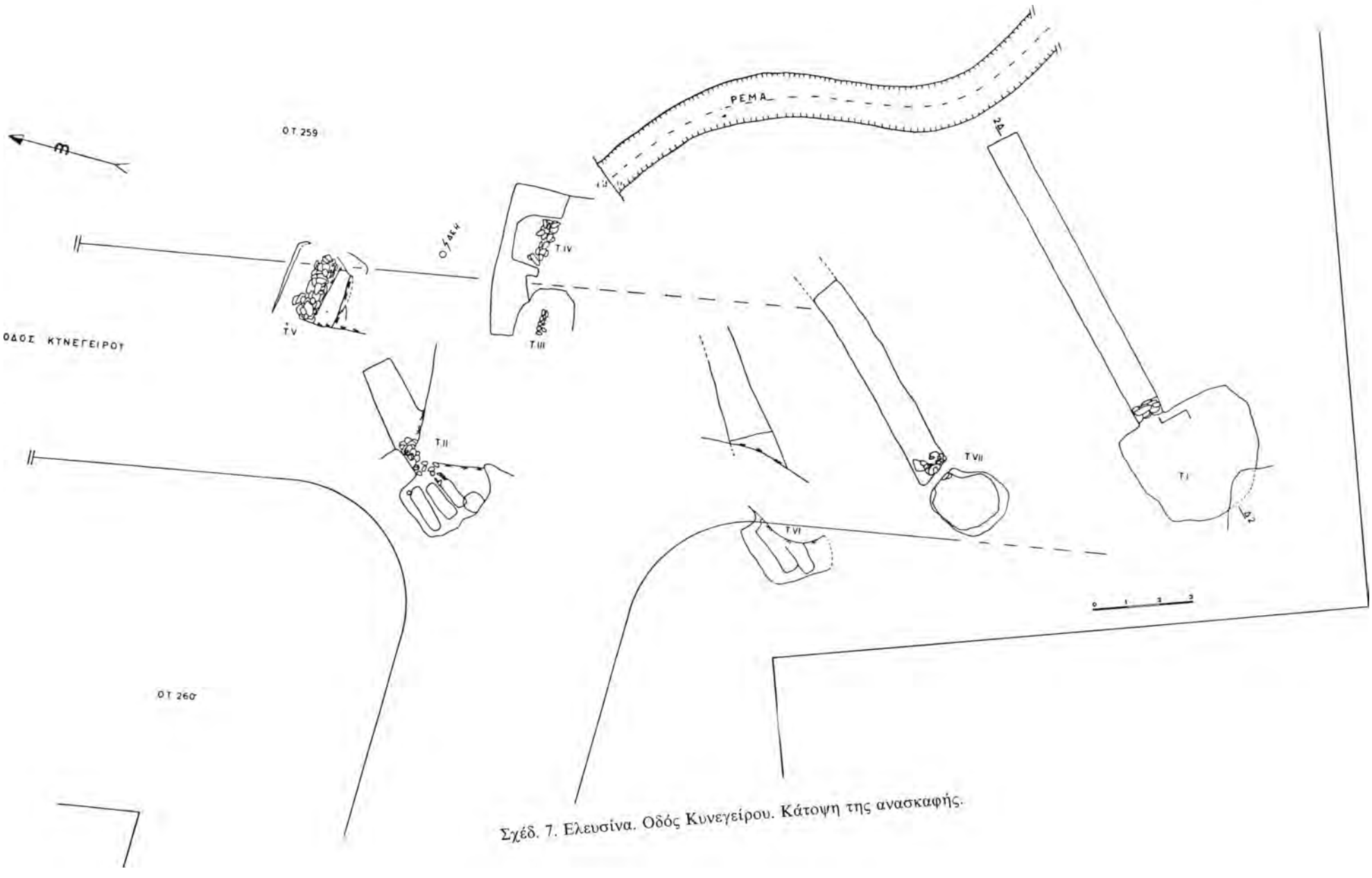
1. Οδός Κυνεγείρου (Ο.Τ. 259-260), 2. Οδός Παπαγιάννη (Ο.Τ. 196), 3. Οδός Παπαγιάννη (Ο.Τ. 196), 4. Οδός Κουγιουμτζόγλου και Άρη Βελουχιώτη (Ο.Τ. 185), 5. Οδός Δήμητρος 14 (Ο.Τ. 123), 6. Οδός Ελ. Βενιζέλου και Σκόρδα (Ο.Τ. 146), 7. Πάροδος Σωτ. Γκιόκα 3 (Ο.Τ. 140α), 8. Πάροδος Κοντούλη 39 (Ο.Τ. 68), 9. Οδός Β. Λάσκου 13 (Ο.Τ. 86), 10. Οδός Πεισιστράτου 72 (Ο.Τ. 21), 11. Περικλέους και Σαλαμίνος (Ο.Τ. 31).

ευρήματα του τάφου ήταν δύο σφονδύλια από στεατίτη, ένα μικρό αρτόσχημο αλάβαστρο και μία ραμφόστομη πρόχους (ΥΕ ΙΙΙΑ1).

Από τους τάφους ΙΙΙ και IV ελάχιστα στοιχεία σώζονταν. Αναλυτική περιγραφή των τάφων και των κτερισμάτων τους θα γίνει σε ειδικό άρθρο από την υπογράφουσα.

2. Οδός Παπαγιάννη (Ο.Τ. 196)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ρομπότη και Αγριμάκη, εντοπίσθηκε και καταστράφηκε συγχρόνως εν μέρει από το μηχανικό εκσκαφέα, αρχαίος αγωγός. Το τμήμα του που καθαρίστηκε στη σύντομη έρευνα που ακολούθησε, είχε μήκος 5 μ.,

Σχέδ. 7. Ελευσίνα. Οδός Κυνεγείρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

διεύθυνση Α.-Δ. και συνεχιζόταν εμφανώς μέσα στην όμορη προς Δ. ιδιοκτησία. Τον αγωγό αποτελούσαν πήλινα πιόσχημα στελέχη, μήκ. 0,60, πλ. 0,34 και ύψ. 0,28 μ., που συνδέονταν μεταξύ τους στους αρμούς με υδραυλικό κονίαμα[40], ώστε να εξασφαλίζεται στεγανότητα. Την κάλυψή του αποτελούσαν τετράπλευρες πήλινες πλάκες. Το τμήμα αυτό του αγωγού, μάλλον αποτελεί την προς Δ. συνέχεια του αγωγού, που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Γ. Κανάκη[41]. Άλλα ίχνη αρχαίων δεν εντοπίσθηκαν στο οικόπεδο.

3. Οδός Παπαγιάννη (Ο.Τ. 196)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Κανάκη κατά την εκσκαφή υπογείου, εντοπίσθηκε αρχαίος αγωγός και ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα. Ο αγωγός αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 2,45 μ. (Πίν. 36 α). Ο αγωγός διέτρεχε ολόκληρο το πλάτος του οικοπέδου με κατεύθυνση Α.-Δ. και εμφανώς συνεχιζόταν στις όμορες ιδιοκτησίες. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,65 μ., εντός των ορίων του σκάμματος, ένα τμήμα του όμως μήκ. 1,60 μ., στο μέσον της διαδρομής του, είχε καταστραφεί κατά τον εντοπισμό του από το μηχανικό εκσκαφέα. Ο αγωγός απαρτιζόταν από πήλινα στελέχη, διατομής ανάποδου Π, μήκ. 0,61, πλ. 0,34 και ύψ. 0,28 μ., με ταπεινό περιχείλωμα, πλ. 0,06 μ., κατά μήκος των ακμών τους, εξωτερικά. Τα στελέχη συνδέονταν μεταξύ τους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα, που εξασφάλιζε τη στεγανότητα στους αρμούς. Την κάλυψή του αποτελούσαν πήλινες πλάκες, τετράγωνες, πλ. 0,32 μ., ή ορθογώνιες (0,33x0,39 μ.), προσεκτικά αρμοσμένες μεταξύ τους, χωρίς κονίαμα. Από τη μικρή διαφορά βάθους, που παρατηρήθηκε μεταξύ των δύο άκρων του αγωγού, συνάγεται ότι η ρύση γινόταν από Α.-Δ. Για την τοποθέτηση του αγωγού, είχε διανοιχθεί τάφρος, πλ. 0,55 μ., μέσα στό προσχωσιγενές στρώμα αμμοχάλικου, που αποτελεί το φυσικό έδαφος στην περιοχή. Κατά τον καθαρισμό του βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα, τόσο φθαρμένα, ώστε να είναι αδιάγνωστα, εκτός από δύο μελαμβαφή, υστεροκλασικά ή ελληνιστικά. Στο οικόπεδο δε βρέθηκαν άλλα αρχαία λείψανα.

Πρέπει να επισημανθεί ότι στην ίδια περιοχή, που βρίσκεται εκτός των βορείων ορίων του αρχαίου οικισμού, έχουν αποκαλυφθεί, σε διάφορα οικόπεδα, τμήματα του ίδιου μάλλον αγωγού χωρίς συνάρτηση με αρχαία κτίσματα[42]. Πιθανόν και τα παρόμοιας κατασκευής τμήματα, που εντοπίσθηκαν στο Ο.Τ. 198, να ανήκουν στον ίδιο αγωγό, που στη συνέχεια της πορείας του στρεφόταν ίσως προς Ν.[43]. Αν τα στοιχεία από τις μελλοντικές σωστικές ανασκαφές επιβεβαιώσουν αυτή την υπόθεση, τότε πρόκειται για ένα αξιόλογης έκτασης δημόσιο έργο του 4ου-3ου αι. π.Χ.

4. Οδός Κουγιουμτζόγλου και Άρη Βελουχιώτη (Ο.Τ. 185) (Σχέδ. 9· Πίν. 36 β)

Η πρόθεση του ιδιοκτήτη, Δ. Αγγέλου, να ανεγείρει οικοδομή στο οικόπεδο, έδωσε την ευκαιρία για ανασκαφική έρευνα και αποκάλυψη της συνέχειας του σημαντικού αρχαίου νεκροταφείου, που βρίσκεται 500 μ. περίπου βόρεια του Ιερού, το οποίο είχε εντοπισθεί για πρώτη φορά στην προς Δ. όμορη ιδιοκτησία Μανωλιάδη[44].

Στο οικόπεδο Αγγέλου αποκαλύφθηκαν συνολικά σαράντα τέσσερις τάφοι, καθώς και θεμέλια επτά τοίχων από αργολιθοδομή, που το πλάτος τους κυμαίνονταν από 0,40-0,50 μ. Προφανώς οι τοίχοι αποτελούσαν τα όρια ταφικών πεδίων. Ενδιαφέρον μάλιστα είναι, ότι το δυτικό άκρο του τοίχου 5, ήταν διαμορφωμένο σε είδος πρόχειρης παραστάδος, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση, ότι εκεί ανοιγόταν μια είσοδος στο νεκροταφείο. Με δοκιμαστικές τομές που έγιναν σ' αυτό το σημείο, εντοπίστηκαν τρεις αλλεπάλληλες στρώσεις αμμοχάλικου, με σκληρή πατημένη επιφάνεια, που είναι δυνατόν να ερμηνευθούν ως οδοστρώματα, στοιχείο που ενισχύει την ερμηνεία του ανοίγματος ως εισόδου. Τα αρνητικά αποτελέσματα στρωματογραφικών τομών, που διανοίχτηκαν ανατολικότερα, εγκάρσια στη νότια όψη του τοίχου 3, στις οποίες δεν εντοπίστηκαν ανάλογες «πατημένες» στρώσεις,

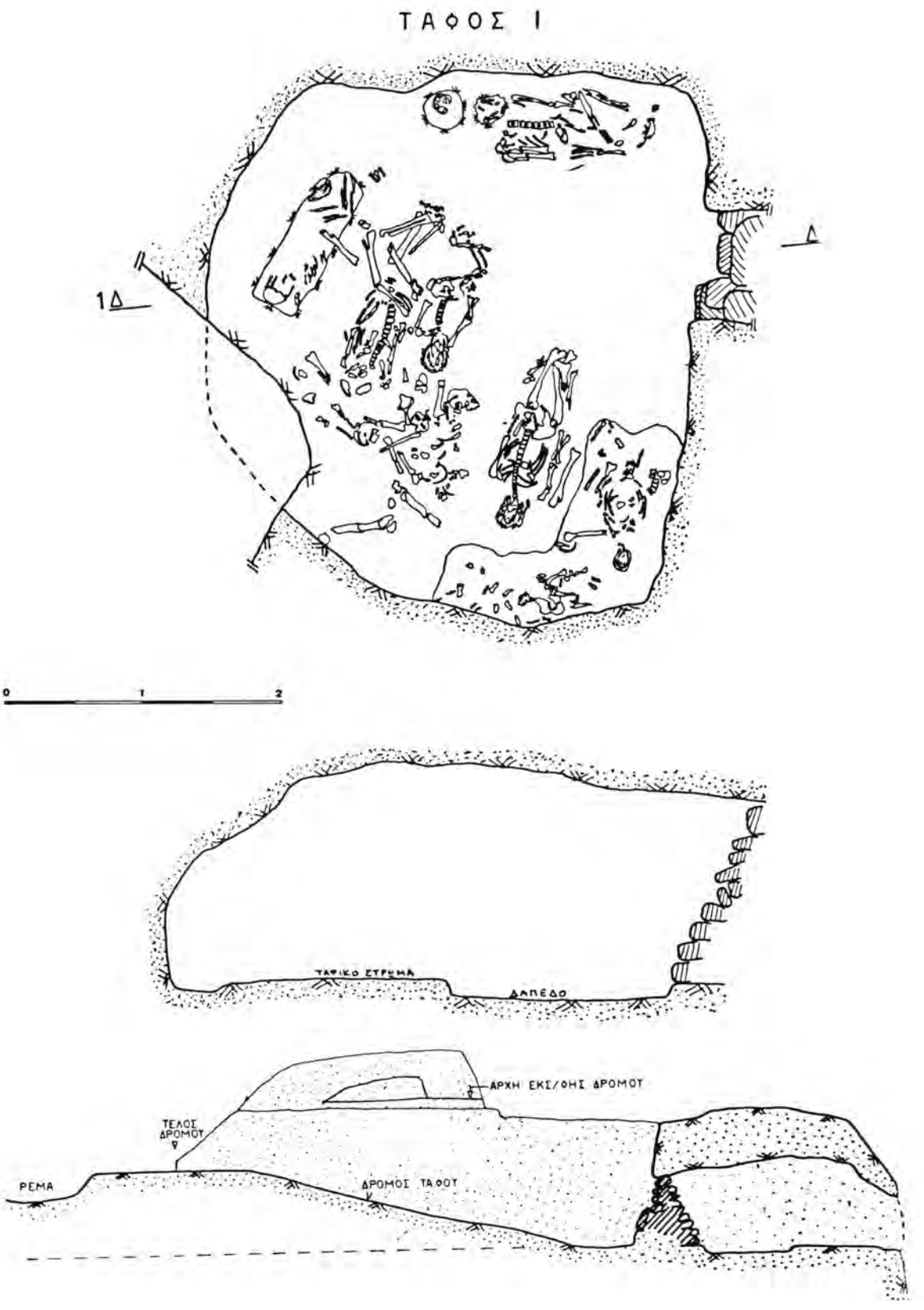
40. Χρήση κονιάματος για υδραυλικές κατασκευές, ήδη στους ελληνικούς και ελληνιστικούς χρόνους αναφέρει ο Α. Ορλάνδος, Υλικά Δομής, τ. Β΄, σ. 52.

41. Βλ. παρακάτω.

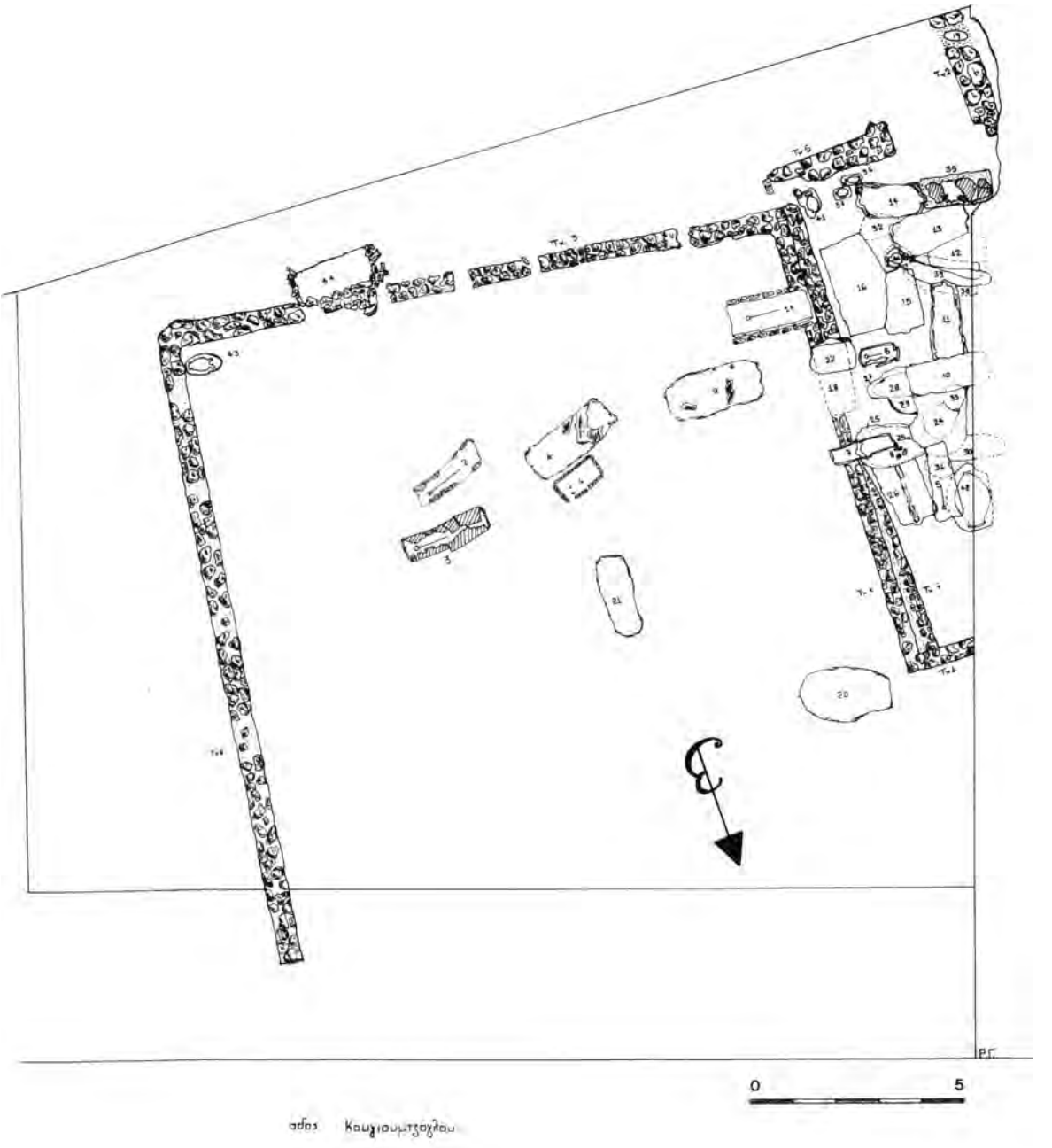
42. Βλ. οικόπεδο Γκίνη, οδός Παπαγιάννη, ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 30 και οικόπεδο Ρομπότη, οδός Παπαγιάννη, βλ. παραπάνω.

43. Βλ. οικόπεδο Μπουραντά, οδός Ικάρου, ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 29-30 και 33 (1978): Χρονικά, σ. 32. Ο αγωγός δεν είχε συνάρτηση με τον τοίχο που αποκαλύφθηκε το 1978, αφού διερχόταν πολύ βαθύτερα από τα θεμέλιά του.

44. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 36-37.

Σχέδ. 8. Ελευσίνα. Οδός Κυνεγείρου. Κάτοψη του τάφου Ι και τομές.

Σχέδ. 9. Ελευσίνα. Οδός Κουγιουμτζόγλου (Ο.Τ. 185). Κάτοψη της ανασκαφής.

απέκλεισαν την πιθανότητα ύπαρξης οδού κατά μήκος της νότιας όψης του τοίχου 3. Επομένως, το μονοπάτι που εντοπίστηκε μπροστά στο άνοιγμα του τοίχου 5, φαίνεται ότι είχε αποκλειστικά ταφική χρήση, δηλαδή, ερχόταν από τα νότια, από την κατεύθυνση του οικισμού και οδηγούσε στο νεκροταφείο, στην είσοδο του οποίου κατέληγε.

Οι περισσότεροι τάφοι ήταν συγκεντρωμένοι στα δυτικά, κατά μήκος του ορίου με το οικόπεδο Μανωλιάδη. Η αισθητή μείωση της πυκνότητας των τάφων στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι σε εκσκαφικές εργα-

σίες, που έγιναν στο αμέσως επόμενο οικοδομικό τετράγωνο, ανατολικά της οδού Άρη Βελουχιώτη, δεν εντοπίστηκαν ίχνη τάφων, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στο οικόπεδο Αγγέλου αποκαλύφθηκε το ανατολικό πέρας της νεκρόπολης[45].

Εκτός από την κατασκευή των λιθόκτιστων περιβόλων δε διαπιστώθηκε άλλη φροντίδα για οργανωμένη διάταξη του νεκροταφείου. Οι τάφοι δεν είχαν ενιαίο προσανατολισμό, η μεταξύ τους απόσταση ήταν ακανόνιστη και συχνά οι μεταγενέστεροι είχαν αποκόψει τμήματα των αρχαιότερων. Οι περισσότεροι (32) ήταν προσανατολισμένοι Α.-Δ. και μάλιστα ήταν εμφανής η προτίμηση της απόθεσης των νεκρών με το κεφάλι προς Α.

Από τα είδη των τάφων συνηθέστερη ήταν η καύση μέσα στο ορθογώνιο όρυγμα. Ερευνήθηκαν δεκαεπτά λάκκοι καύσεων, από τους οποίους οι τέσσερις είχαν ένα στενό αυλάκι αερισμού, πλ. 0,10 μ., λαξευμένο κατά μήκος του δαπέδου και των στενών πλευρών τους[46].

Μετά τις πυρές, το επόμενο σε ποσοστιαία αναλογία είδος ταφής, ήταν οι εγχυτρισμοί. Αποκαλύφθηκαν δεκαπέντε οστεοδόχα αγγεία, πίθοι και αμφορείς, τοποθετημένα στο μεγαλύτερο μέρος τους οριζόντια, και υποστηριγμένα μερικές φορές από αργούς λίθους, που σχημάτιζαν ένα είδος βάσης.

Ερευνήθηκαν επίσης πέντε κεραμοσκεπείς ταφές ενηλίκων και μία κεραμοσκεπής παιδική ταφή. Σ' όλες τις περιπτώσεις οι καλυπτήριες κεραμίδες ήταν λακωνικού τύπου. Βρέθηκε επίσης μια παιδική ταφή σε πήλινη ελλειψοειδή λάρνακα (Τ 19). Μία άλλη παιδική ταφή είχε γίνει σε κιβωτιόσχημο τάφο (Τ1), που το δάπεδό του είχε επιστρωθεί με ένα λακωνικό στρωτήρα και τα τοιχώματά του είχαν επενδυθεί με κορινθιακούς στρωτήρες. Η κάλυψη του τάφου δε σώθηκε.

Αποκαλύφθηκαν ακόμη και τρεις απλοί λακκοειδείς τάφοι, από τους οποίους μόνο ένας διατηρούσε την κάλυψή του, από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες. Τέλος, στην αρίθμηση των τάφων συμπεριλαμβάνονται δύο απλά ορύγματα, με ακανόνιστο περίγραμμα, περίπου ελλειψοειδές (Τ20 και Τ21), των οποίων όμως η χρήση για ταφές είναι μάλλον αμφίβολη.

Οι τάφοι που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο Αγγέλου, δεν διακρίνονται ούτε για την ποιότητα, ούτε για την ποσότητα των κτερισμάτων τους. Μάλιστα, σε περισσότερους από τους μισούς δε βρέθηκαν καθόλου κτερίσματα.

Η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου, σύμφωνα με τη χρονολόγηση των ευρημάτων, αρχίζει στο τέλος της γεωμετρικής εποχής και συνεχίζεται ως το τέλος των κλασικών χρόνων. Βαθειές δοκιμαστικές τομές, που διανοίχτηκαν κατά μήκος της βόρειας παρειάς του οικοπέδου, με σκοπό την έρευνα της στρωματογραφίας, οι οποίες έφθασαν μέχρι βάθους 4 μ., δηλαδή μέχρι το παρθένο έδαφος, έδωσαν το ενδιαφέρον συμπέρασμα, ότι υπήρχε κατοίκηση στο χώρο αυτό στην προϊστορική εποχή, όπως πιστοποιήθηκε από όστρακα ΠΕ και ΜΕ αγγείων, κομμάτια πηλού από επάλειψη στέγης, ένα χάλκινο έλασμα (μάλλον σκέλος τριχολαβίδος), καθώς και δέκα κομμάτια λεπίδων από οψιανό της Μήλου και ισάριθμα απολεπίσματα, που πιθανώς αποτελούν ένδειξη επιτόπιας κατεργασίας του υλικού.

5. Οδός Δήμητρος 14 (Ο.Τ. 123)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Νέζη, που βρίσκεται 250 μ. περίπου βόρεια του περιβόλου του Ιερού, εκσκαφικές εργασίες, που αποσκοπούσαν αφενός στην κατασκευή συνδετικών δοκών μεταξύ των υπαρχόντων πεδίλων παλιάς οικοδομής, προς ενίσχυση της θεμελίωσής της, και αφετέρου στην επέκτασή της προς Ν. έφεραν σε φως αρχαία λείψανα.

Από την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, στο συνολικού εμβαδού 260 μ.^{2} οικόπεδο, ήρθαν σε φως λείψανα διαφόρων εποχών. Στη νεότερη φάση ανήκει το θεμέλιο του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Ελευσίνας, που διέσχιζε το οικόπεδο, κατά μήκος της προς την οδό Δήμητρος πρόσοψής του, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ο τοίχος του υδραγωγείου, αποκαλύφθηκε σε μήκος 28 μ. μέσα στα όρια του οικοπέδου Νέζη, αλλά συνεχιζόταν μέσα στο άσκαφτο, προς ΝΔ., κάτω από τη διπλανή οικοδομή, κατευθυνόμενος προς το Ιερό και προς ΒΑ., κάτω από την οδό Χατζηδάκη, προς το Ο.Τ. 124, όπου σώζεται ορατό υπέργειο τμήμα του και όπου, σε παλιότερη σωστική ανασκαφή, είχε αποκαλυφθεί η συνέχειά του, σε μήκος 25 μ.[47].

45. Θα ακολουθήσει αναλυτική συνολική δημοσίευση.

46. Στο τμήμα του νεκροταφείου, που ερευνήθηκε στο διπλανό οικόπεδο Μανωλιάδη, το ποσοστό των πυρών ήταν ακόμη υψηλότερο και έφθανε το 57% του συνόλου των τάφων.

47. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 28-30 (οικόπεδο Δημαρχείου).

Το θεμέλιο του υδραγωγείου, που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Νέζη, αποτελείται από έναν ισχυρό, ενιαίο τοίχο, πλ. 1,40 μ., κατασκευασμένο με χυτή τοιχοποιία, από κροκάλες και άφθονο ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Πάνω σ' αυτό το θεμέλιο, σώζονταν λείψανα από οκτώ βάσεις ποδαρικών των τόξων του υδραγωγείου. Οι βάσεις ήταν ορθογώνιες, μήκ. 1,65, πλ. 1,06, και απείχαν μεταξύ τους 1,98 μ. Ήταν κατασκευασμένες από έναν κεντρικό πυρήνα από opus incertum, από κράμα αργών λίθων και ασβεστοκονιάματος, πλαισιωμένο από οριζόντιες στρώσεις οπτοπλίνθων.

Στα ανατολικά του θεμελίου του υδραγωγείου, που εδραζόταν σε βάθος 1 μ., η ανασκαφική έρευνα έφερε σε φως λείψανα κτισμάτων, που χρονολογούνται στους υστεροκλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους, αλλά και ίχνη χρήσης και οικοδομικά στοιχεία των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Όλοι οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με συνδετικό υλικό πηλόχωμα, και έχουν πάχος 0,45-0,50 μ. Η ανεπιτήδευτη κατασκευή τους, το μικρό τους πλάτος, που προσιδιάζει σε ιδιωτικά κτίσματα, καθώς και τα ευρήματα από τις επιχώσεις τους (όστρακα από χρηστικά αγγεία, λίγα μελαμβαφή, αγνύθες), μαρτυρούν ότι ανήκαν σε απλές κατοικίες.

Η ύπαρξη οικιών σ' αυτή την περιοχή, ήδη από την υστεροκλασική εποχή, είναι ένα ενδιαφέρον στοιχείο, που μας οδηγεί σε επανεξέταση της παλιότερης άποψης ότι η πόλη της Ελευσίνας επεκτάθηκε εκτός των τειχών, μόνο κατά τους ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους[48].

Η κάτοψη των οικιών δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί με απόλυτη ακρίβεια, επειδή η εικόνα που συνθέτουν τα οικοδομικά στοιχεία είναι αποσπασματική, καθώς άλλοι τοίχοι είχαν αποκοπεί από το θεμέλιο του ρωμαϊκού υδραγωγείου, άλλοι από την πεδίλωση της παλιάς οικοδομής και κάποιοι είχαν καταστραφεί στην αρχαιότητα, προφανώς από πλημμύρες χειμάρρου, όπως φαινόταν από τα αλλεπάλληλα προσχωσιγενή στρώματα από αμμοχάλικο και κροκάλες που κάλυπταν τους παλιότερους.

Οπωσδήποτε όμως διακρινόταν, αμέσως ανατολικά του υδραγωγείου, τμήμα μιας οικίας, με ορθογώνιους χώρους παρατακτικά διατεταγμένους, σε έναν άξονα από Β.-Ν. Στους τοίχους της υπήρχαν ανοίγματα εισόδων, πλάτους 0,80 και 1,10 μ. Στη μια περίπτωση σωζόταν στρώση από ακανόνιστες πλάκες μπροστά στο κατώφλι. Στο νοτιότερο χώρο της, εντοπίστηκε δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα, σε βάθος 0,75 μ. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν στάχτες εστίας, αγγεία οικιακής χρήσης και θραύσματα λακωνικής κεράμωσης.

Στα ανατολικά αυτής της οικίας, σε βαθύτερο επίπεδο, βρέθηκαν λείψανα τοίχων, με προσανατολισμό ίδιο με το προγενέστερο κτίριο.

Όλοι οι τοίχοι ήταν θεμελιωμένοι σε προσχωσιγενή στρώματα υλικών χειμάρρου και οι αρχαιότεροι ήταν καλυμμένοι από αμμοχάλικο. Γενικά, δινόταν η εικόνα διέλευσης κατά διαστήματα κοίτης χειμάρρου από την περιοχή, προφανώς κάποιας διακλάδωσης του ελευσινιακού Κηφισού, που στα νεότερα χρόνια του δόθηκε η ονομασία Σαρανταπόταμος, ακριβώς λόγω της συχνής αλλαγής της κοίτης του και της συμβολής σ' αυτόν πολλών μικρότερων χειμάρρων.

Το στρώμα αυτό της ποτάμιας απόθεσης, κάλυπτε τμήμα νεκροταφείου υπογεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών χρόνων[49]. Το επίπεδο διάνοιξης των τάφων δεν σωζόταν, καθώς η ανώτερη επιφάνεια του αρχαίου εδάφους είχε διαβρωθεί από το χείμαρρο, ο οποίος είχε προξενήσει και μερικές καταστροφές στους τάφους.

Στο τμήμα της νεκρόπολης που ερευνήθηκε, αποκαλύφθηκαν: τρεις λακκοειδείς τάφοι, απ' τους οποίους μόνο στον ένα διαπιστώθηκε κάλυψη με λίθινες ακανόνιστες πλάκες, τριάντα ένας εγχυτρισμοί, δεκατέσσερις πυρές και μία θέση προσφορών. Τα αγγεία των εγχυτρισμών, που αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα των τάφων, είχαν τοποθετηθεί όλα πλαγιασμένα οριζόντια, εκτός από μία περίπτωση, τον τάφο 1, όπου ο άβαφος οστεοδόχος κρατήρας στεκόταν όρθιος. Τα περισσότερα αγγεία είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Τα στόμιά τους έφραζαν τις περισσότερες φορές ακανόνιστες πλάκες ή χοντρές κροκάλες ή τμήματα αγγείων ή, σπανιότερα, ολόκληρα αγγεία και στην περίπτωση του τάφου 1, που ήταν ο νεότερος χρονικά, ένας κορινθιακός στρωτήρας.

48. Βλ. J. Travlos, Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika 1988, σ. 98.

49. Τα ανασκαφικά συμπεράσματα και η επεξεργασία του υλικού από την υπογεωμετρική νεκρόπολη, πρόκειται να εκτεθούν εκτενέστερα, στα πλαίσια της διατριβής μου για την Ελευσίνα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους.

Τα οστεοδόχα αγγεία ήταν ακόσμητοι χονδροειδείς πίθοι ή άβαφα αγγεία από τραχύ πηλό, κοσμημένα με εγχάρακτα μοτίβα ή αμφορείς με γραπτή υπογεωμετρική διακόσμηση (Πίν. 37 α). Μερικές φορές είχαν ίχνη αρχαίας επιδιόρθωσης με μολύβδινους συνδετήρες.

Το μέγεθος των αγγείων και τα οστά, όταν σώζονταν[50], πιστοποιούσαν ότι τα αγγεία είχαν χρησιμοποιηθεί για τον ενταφιασμό παιδιών και νηπίων. Στις λίγες περιπτώσεις που οι σκελετοί διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση, διαπιστώθηκε η απόθεση των νηπίων μέσα στα αγγεία, σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι πάντοτε προς την πλευρά του στομίου.

Τα κτερίσματα ήταν αποκλειστικά αγγεία και είχαν αποτεθεί άλλοτε έξω από το οστεοδόχο αγγείο και άλλοτε μέσα, μαζί με το σκελετό. Σε επτά περιπτώσεις δε βρέθηκαν κτερίσματα, είτε επειδή καταστράφηκαν είτε επειδή εξαρχής οι ταφές ήταν ακτέριστες. Ο πλουσιότερα κτερισμένος εγχυτρισμός είχε επτά αγγεία. Από τους υπόλοιπους, έξι συνοδεύονταν από ένα μόνο αγγείο, τέσσερις από δύο, οκτώ από τρία, ένας από τέσσερα, δύο από πέντε και άλλοι δύο από έξι αγγεία ο καθένας.

Συνυπήρχαν, εισαγμένη πρωτοκορινθιακή κεραμική (κοτύλες, αρύβαλλοι, πυξίδες) με γραμμική διακόσμηση, μαζί με τη σύγχρονη της αττική παραγωγή, τη λεγόμενη κεραμική τύπου Φαλήρου. Τα αττικά αγγεία, υπογεωμετρικά στη διακόσμηση και το σχήμα, είναι κυρίως μόνωτα κύπελλα, ολόβαφα ή με μια απλή οριζόντια κυματιστή γραμμή, μικρές οινοχόες και σκύφοι. Βρέθηκαν ακόμη μικρές άβαφες πρόχοι με εμπίεστη διακόσμηση, του τύπου των λεγομένων «Αργείτικων μονόχρωμων», που τελευταία ένα εργαστήριο παραγωγής τους έχει εντοπιστεί στην Ελευσίνα[51]. Διαπιστώθηκε ακόμη η συνήθεια της τοποθέτησης μιας άβαφης χειροποίητης πρόχου, κοντά στο στόμιο του οστεοδόχου αγγείου, πρακτική που παρατηρήθηκε και στο νότιο νεκροταφείο της Ελευσίνας, όπου ο Σκιάς υπέθεσε ότι «αἱ ἀγάνωτοι λάγυνοι» χρησίμευαν προς «ἐπιτέλεσιν νομίμου τινός»[52].

Από τις 14 πυρές που εντοπίστηκαν στο οικόπεδο, σε καμμία δε βρέθηκαν κτερίσματα. Οι διαστάσεις, όσων δεν ήταν αποσπασματικές, έδειχναν ότι ήταν μικρότερες από τις συνήθεις για λάκκους αποτέφρωσης ενηλίκων ατόμων. Επομένως, είτε πρόκειται για παιδικές πυρές είτε σχετίζονται με κάποια νεκρική τελετουργία.

Είναι εμφανές ότι η νεκρόπολη ήταν προορισμένη αποκλειστικά για παιδικές ταφές, πρακτική που αποτελεί σχεδόν τον κανόνα αυτή την εποχή[53].

Ο κίνδυνος κατάρρευσης του παλιού κτίσματος και των παρακειμένων οικοδομών, οδήγησε σε εσπευσμένη περάτωση της ανασκαφής, χωρίς να εξαντληθεί η έρευνα των αρχαιότερων στρωμάτων, καθώς οι συνθήκες ήταν απαγορευτικές για τη διάνοιξη βαθύτερων τομών.

Έτσι, με τα παρόντα δεδομένα, η ιστορία του χώρου αποκαθίσταται ως εξής: Η ταφική χρήση του χώρου αρχίζει στο τέλος της γεωμετρικής εποχής, διαρκεί ολόκληρο τον 7ο αι. π.Χ. και φθάνει ως τις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Στα ώριμα αρχαϊκά ή στα πρώιμα κλασικά χρόνια, η κοίτη ενός χειμάρρου διέρχεται από την περιοχή και την αχρηστεύει για ένα διάστημα. Στα υστεροκλασικά χρόνια χτίζονται σπίτια πάνω στο προσχωσιγενές έδαφος και η χρήση του χώρου για ιδιωτική κατοίκηση διαρκεί ως την πρώιμη ρωμαϊκή εποχή, προφανώς, όμως, όχι ανενόχλητη από πλημμύρες.

Στη συνέχεια, ίσως μεσολαβεί ένα διάστημα εγκατάλειψης, μια πιθανή ισοπέδωση, και κατόπιν κατασκευάζεται το υδραγωγείο, με διαφορετικό άξονα προσανατολισμού από τις αρχαίες κατοικίες. Ο άξονας του υδραγωγείου όρισε ως τα νεότερα χρόνια μια κεντρική οδό της πόλης και ταυτίζεται περίπου με τη σημερινή οδό Δήμητρος, που αναπτύχθηκε κατά μήκος της δυτικής του όψης.

6. Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου και Σκόρδα (Ο.Τ. 146) (Πίν. 37 β)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Στραϊτούρη, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση νέας οικοδομής, εντοπίστηκαν αρχαία και ακολούθησε σωστική ανασκαφή. Αρχαία λείψανα αποκαλύφθηκαν μόνο στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, χωρίς να είναι σαφές αν επεκτείνονταν αρχικά και προς Β. και είχαν καταστραφεί από θεμέ-

50. Το σκελετικό υλικό στάλθηκε για ανθρωπολογική εξέταση στο Ανθρωπολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών.

51. BCH 111 (1987), σ. 41-46.

52. Βλ. Α. Σκιάς, ΑΕ 1898, σ. 113. Η συνήθεια διαπιστώθηκε, σε τάφους της ίδιας εποχής, στις ανασκαφές της Αγοράς των Αθηνών, στην Ακαδήμεια κ.α.

53. Νεκροταφεία προορισμένα για παιδικές ταφές έχουν βρεθεί στο Φάληρο, ΑΔ 2 (1916): Χρονικά, σ. 13 κ.ε., στο Μαραθώνα, ΠΑΕ 1934, σ. 37-38, στην Ακαδήμεια, ΠΑΕ 1956, σ. 49, κ.α.

λια και βόθρους της παλιάς οικοδομής ή είχαν υποστεί φθορές από τις εκσκαφικές εργασίες.

Σε βάθος μόλις 0,19 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου, αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος (Τχ1), με κατεύθυνση Α.-Δ. που απαρτιζόταν από μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους, μήκ. 1,40-1,50, πλ. 0,70-0,75 και ύψ. 0,54 μ., τοποθετημένες όλες δρομικά. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 8 μ., εντός των ορίων του σκάμματος, αλλά συνεχιζόταν εμφανώς προς Δ. κάτω από το οδόστρωμα της οδού Σκόρδα, και προς Α. κάτω από την οδό Ελ. Βενιζέλου. Από τον τοίχο σωζόταν ο θεμέλιος δόμος, που εδραζόταν σε βάθος 1,35 μ., και μια-δύο λιθόπλινθοι από το δεύτερο δόμο. Ο μηχανικός εκσκαφέας είχε μετακινήσει, χωρίς όμως να τους παρασύρει τελείως, δύο ογκολίθους. Στο δυτικό άκρο του σκάμματος, ο τοίχος 1 σχημάτιζε ορθή γωνία με έναν άλλο τοίχο, όμοιας κατασκευής, ο οποίος συνεχιζόταν προς Ν. κάτω από το οδόστρωμα της οδού Σκόρδα, ενώ το υπόλοιπο σωζόμενο τμήμα του, είχε αποκαλυφθεί, σε παλιότερη σωστική ανασκαφή[54], στο αμέσως γειτονικό, προς Ν., οικοδομικό τετράγωνο (Ο.Τ. 145).

Περισσότερο από την τοιχοδομία τους, από λατυποπαγείς λιθοπλίνθους χωρίς κονίαμα, και λιγότερο από τα όστρακα που βρέθηκαν στις ταραγμένες επιχώσεις, οι δύο τοίχοι χρονολογούνται στους υστεροκλασικούς ή τους ελληνιστικούς χρόνους. Πιθανότατα, ανήκουν σε κάποια κατασκευή δημόσιου χαρακτήρα, όπως δείχνουν οι διαστάσεις της και η ισχυρή κατασκευή των τοίχων, ασυνήθιστη για ιδιωτικά κτίρια.

Μεταγενέστερων χρόνων είναι μία κατασκευή που εντοπίστηκε στο ανατολικό άκρο του σκάμματος, δίπλα στον τοίχο 1. Η κατασκευή ήταν τετράπλευρη, από τοιχάρια ελάχιστου πάχους 0,30 μ., από κροκάλες και λάσπη, από τα οποία σώζονταν μόνο το ανατολικό και το δυτικό, καθώς το βόρειο άκρο της είχε αποκοπεί από το μηχανικό εκσκαφέα, ενώ ως νότια παρειά της είχε χρησιμεύσει η πρόσοψη του ισχυρού τοίχου 1. Η κατασκευή, μήκ. (Α.-Δ.) 1,20 και σωζ. πλ. 0,80 μ., είναι δυνατόν να ερμηνευτεί ως δεξαμενή, επειδή τα τοιχάριά της και η βόρεια παρειά του θεμελίου του τοίχου 1, ήταν επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα, όπως άλλωστε και το δάπεδό της που βρισκόταν σε βάθος 1,40 μ. Επομένως, η κατασκευή ήταν υπόγεια, αφού ο πυθμένας της βρισκόταν βαθύτερα από το επίπεδο έδρασης του ελληνιστικού τοίχου.

Στα ανατολικά του σκάμματος, κάτω από τα ελληνιστικά θεμέλια, η έρευνα έφερε σε φως, λείψανα κτίσματος, που από την κεραμική των επιχώσεών του, χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή. Από το κτίσμα αυτό, αποκαλύφθηκε, εντός των ορίων του οικοπέδου, ένας τετράγωνος χώρος, εσωτ. διαστ. 2,50Χ2,50 μ., που οι πλευρές του αντιστοιχούσαν περίπου στα σημεία του ορίζοντα. Οι τοίχοι που τον όριζαν, ήταν όλοι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, με συνδετικό υλικό πηλόχωμα και είχαν πλάτος 0,40 μ. Στα δυτικά αυτού του χώρου, αποκαλύφθηκε μικρό μόνο τμήμα ενός δεύτερου χώρου, που καλυπτόταν από τα θεμέλια των ελληνιστικών τοίχων και επεκτεινόταν προς Ν. και Δ. μέσα στό άσκαφτο. Από το δεύτερο χώρο, αποκαλύφθηκαν μόνο το ανατολικό του όριο, δηλαδή ο μεσότοιχος με τον πρώτο χώρο, καθώς και ο βόρειος τοίχος του (Τχ5) και τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου, σε βάθος 1,20 μ., που ορίζει και την επιφάνεια του εδάφους στην αρχαϊκή εποχή. Αντίθετα, ο πρώτος χώρος φαίνεται ότι αρχικά ήταν υπόγειος, καθώς ο ανατολικός (Τχ4) και ο βόρειος (Τχ5) τοίχος του, εδράζονταν σε βάθος 2,45 μ. και προφανώς αποτελούσαν επένδυση του βάθους 1 μ. περίπου, υπογείου. Υπολείμματα, τελείως αποσπασματικά, δύο άλλων τοίχων, βρέθηκαν στα βόρεια και ανατολικά.

Η ερμηνεία του αρχαϊκού κτίσματος παρουσιάζει οπωσδήποτε ενδιαφέρον, καθώς η θέση του, 300 μ. βορειοδυτικά του Ιερού, αποκλείει την περίπτωση να εντασσόταν στον οικισμό, ο οποίος, με τα μέχρι σήμερα τουλάχιστον δεδομένα, δεν φαίνεται να εκτεινόταν ως εκεί, στην αρχαϊκή εποχή. Εξάλλου, ο υπόγειος χώρος είναι δύσκολο να ερμηνευθεί ως αποθηκευτικός χώρος οικίας, καθώς στην επίχωσή του δεν βρέθηκαν όστρακα χονδροειδών χρηστικών αγγείων. Αντίθετα, η κεραμική που βρέθηκε μέχρι το επίπεδο του δαπέδου του υπογείου, αλλά και στις επιχώσεις γύρω από τους άλλους τοίχους, ήταν από λεπτά αγγεία. Δύο πρώιμες λήκυθοι, απ' τις οποίες η μία σχεδόν ακέραια, βρέθηκαν δίπλα στη νότια παρειά του τοίχου 3.

Τα λίγα υπάρχοντα στοιχεία δεν επαρκούν βέβαια για να στηρίξουν την υπόθεση τελετουργικής χρήσης του χώρου οπωσδήποτε όμως θέτουν ερωτήματα που θα απαντηθούν ίσως από μελλοντικές ανασκαφές. Ενδιαφέρον είναι επιπλέον, το γεγονός ότι το αρχαϊκό κτίσμα, το διαδέχθηκε μια μεταγενέ-

54. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 40. Η υπόθεση της διέλευσης παρόδου κατά μήκος της δυτικής όψης του τοίχου, που διατυπώθηκε τότε, δεν ευσταθεί με τα νέα δεδομένα, καθώς ο κάθετός του τοίχος, που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Στραϊτούρη, συνεχίζεται εμφανώς προς τα δυτικά.

στερη ισχυρή κατασκευή, η οποία επίσης δεν φαίνεται να οφείλεται σε ιδιωτική δραστηριότητα. Αντίθετα, στη ρωμαϊκή εποχή, ο χαρακτήρας της χρήσης του χώρου αλλάζει, όπως διαπιστώθηκε από σωστικές έρευνες σε παρακείμενα σημεία[55]. Υπόλειμμα αυτής της τελευταίας χρήσης του χώρου, πρέπει να είναι η επιχρισμένη υπόγεια κατασκευή (δεξαμενή;) του οικοπέδου Στραϊτούρη.

7. Πάροδος Σωτ. Γκιόκα 3 (Ο.Τ. 140α) (Σχέδ. 10)

α΄ φάση

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Αδάμ, που βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες του λόφου της ακροπόλεως της Ελευσίνας, έξω από το βόρειο σκέλος του τείχους, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα σε ελάχιστο βάθος από τη σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους. Η σωστική ανασκαφή που ακολούθησε, έφερε σε φως, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, λόγω της θέσης του οικοπέδου, οικοδομικά λείψανα όλων των περιόδων της αρχαίας πόλης. Η πρώτη φάση της ανασκαφής αποκάλυψε τις νεότερες οικοδομικές φάσεις, ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων. Οι τοίχοι, κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με παρεμβολή οπτοπλίνθων κατά τόπους, πλ. 0,50 μ., δημιουργούν ορθογώνιους χώρους, που οι πλευρές τους αντιστοιχούν στα σημεία του ορίζοντα. Στα νοτιοανατολικά ο χώρος α΄, που τις τέσσερις γωνίες του τις ορίζουν μεγάλοι κυβόλιθοι, ανήκε στη ρωμαϊκή φάση και ίσως ήταν αρχικά υπαίθριος. Γύρω του ήταν διευθετημένα ευρύχωρα δωμάτια, με δάπεδα από πατημένο πηλόχωμα και μετασκευές υστερορωμαϊκής εποχής. Το δωμάτιο, που βρισκόταν στο βόρειο τμήμα του σκάμματος (χώρος γ΄), είχε διαστάσεις 4x4,50 μ. και πάνω στο απλό χωμάτινο δάπεδό του αποκαλύφθηκε μια ημικυκλική εστία. Στους τοίχους του σώζονταν ελάχιστα ίχνη επιχρίσματος. Κατά μήκος του δυτικού ορίου του σκάμματος, αποκαλύφθηκε ένας τοίχος, που παρουσίαζε ελαφρά απόκλιση από τον προσανατολισμό των υπολοίπων και επιπλέον είχε τελείως διαφορετική τοιχοδομία, σχηματίζοντας στα δυτικά μέτωπο από ελευσινιακούς ογκόλιθους, δουλεμένους με βελόνι, ώστε να παρουσιάζουν επίπεδη πρόσοψη, ενώ η ανατολική παρειά του είχε επίσης επίπεδη, αλλά αμελέστερη όψη, από μικρές πέτρες. Ενδέχεται επομένως ο τοίχος αυτός να ανήκε σε αρχαιότερο, υστεροκλασικό ή ελληνιστικό κτίσμα, του οποίου αποτελούσε τον εξωτερικό τοίχο, κατά μήκος κάποιας οδού ή παρόδου. Τον τοίχο αυτό φαίνεται ότι διατήρησαν ως εξωτερικό τοίχο οι οικίες των μεταγενέστερων φάσεων, γιατί παρά τις αλλαγές της εσωτερικής διαρρύθμισης των κτισμάτων, φαίνεται ότι η ρυμοτομία στην περιοχή παρέμεινε η ίδια. Οι μεταγενέστερες φάσεις βρέθηκαν καλυμμένες με ένα στρώμα καταστροφής από κομμάτια λακωνικής κεράμωσης, μικρές πέτρες από την ανωδομή των τοίχων, όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης και κομματάκια γυάλινων σκευών. Βρέθηκαν ακόμη μερικά χάλκινα νομίσματα, ένα λυχνάρι του 4ου αι. μ.Χ., δύο χάλκινα αγκίστρια, μια αιχμή βέλους κι ένα κομμάτι λίθινου τριπτήρα.

Η δεύτερη φάση της ανασκαφής στο οικόπεδο, έγινε με την επίβλεψη της Επιμελήτριας Αρχαιοτήτων Ι. Δρακωτού-Τσιριγώτη. Η ανασκαφική έκθεση που συνέταξε για την έρευνα στα βαθύτερα και αρχαιότερα στρώματα, παρατίθεται στη συνέχεια.

Κ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

β΄ φάση

Αφού προηγήθηκε η αποκάλυψη τριών χώρων α΄, β΄, γ΄, που ανήκαν στους ρωμαϊκούς χρόνους (βλ. παραπάνω έκθεση της Κ. Παπαγγελή) η έρευνα προχώρησε σε βάθος μόνο στο χώρο β΄.

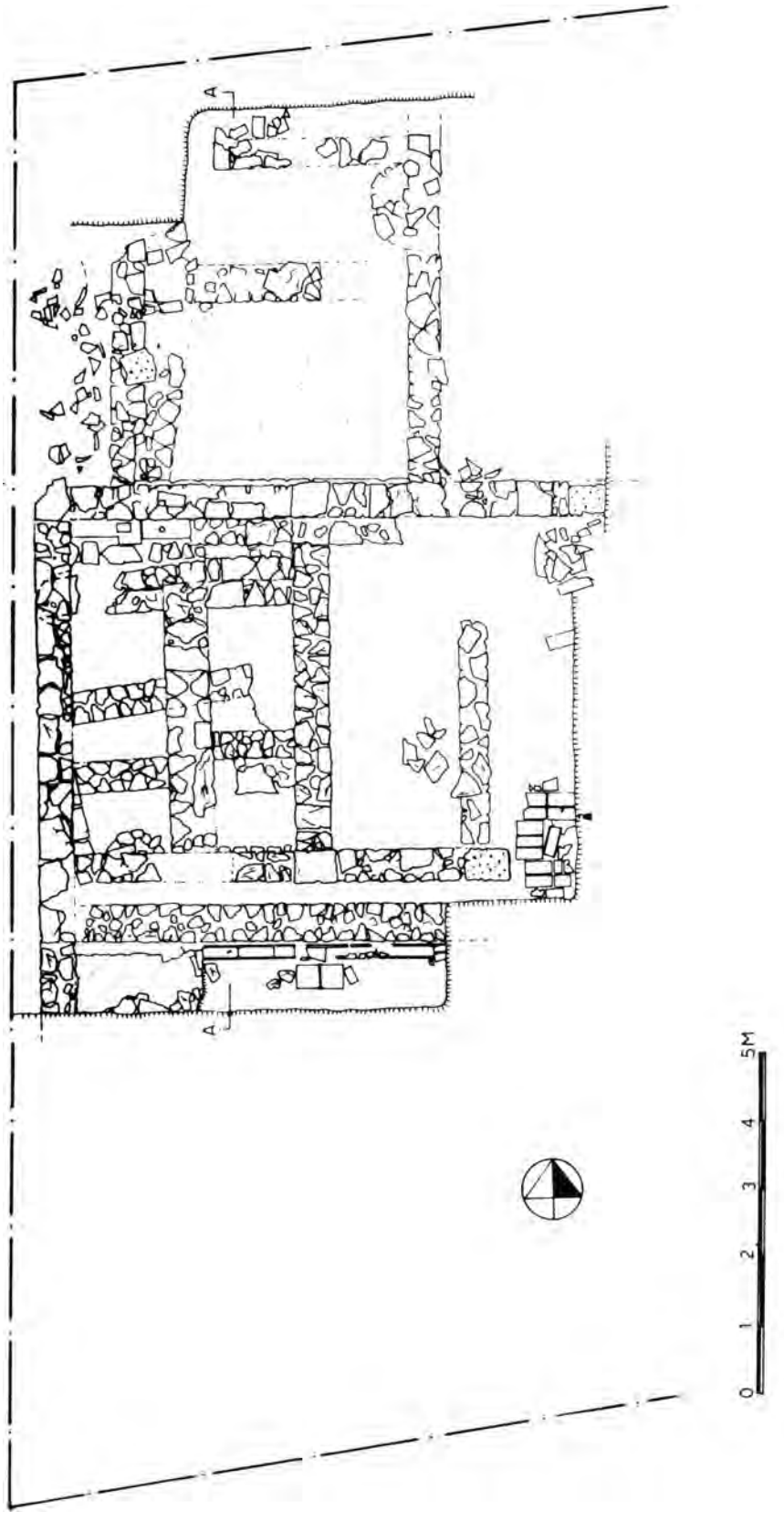
Χώρος α΄: Η σε μικρό βάθος έρευνα στο εσωτερικό του αποκάλυψε τοίχο χτισμένο με μικρές αδούλευτες πέτρες, που ανήκε χρονολογικά σε παλιότερη οικοδομική φάση από τους τοίχους που όριζαν το χώρο α΄.

Χώρος β΄: Ερευνήθηκε μέχρι το βάθος που ήταν δυνατό χωρίς να καταστραφούν οι νεότερες οικοδομικές φάσεις.

Εντοπίστηκαν κλασικά, αρχαϊκά και μυκηναϊκά στρώματα. Αποκαλύφθηκε μια επαλληλία κατασκευών που οφειλόταν αφενός στη συνεχή χρήση του χώρου και αφετέρου στην εύθραυστη προϊστορική τοιχοδομία που χρειαζόταν πολύ συχνές επισκευές, ενώ επέτρεπε συγχρόνως διάφορες μετασκευές, με αποτέλεσμα να εμφανίζεται το φαινόμενο του χτισίματος του ενός τοίχου πάνω στον άλλο.

Ένας από τους τοίχους που αποκαλύφθηκαν, είναι χτισμένος με δουλεμένους ορθογωνισμένους

55. Βλ. οικόπεδο Παπαμελετίου, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 40 και έργα ΔΕΗ, οδός Βενιζέλου και Θηβών, ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 25.

Σχέδ. 10. Ελευσίνα. Πάροδος Σωτ. Γκιόκα (Ο.Τ. 140α). Κάτοψη της ανασκαφής.

ογκόλιθους, σε ύψος δύο δόμων και ανήκει στην κλασική εποχή, ενώ οι παλιότεροι είναι χτισμένοι με μικρές και μεγαλύτερες αδούλευτες πέτρες και συνδετικό υλικό τη λάσπη, όλοι της ίδιας δομής με μόνη παραλλαγή το πλάτος ή τη διάταξη των λίθων. Τα τμήματα αυτών των τοίχων είναι τόσο μικρά και αποσπασματικά που δεν οροθετούν κάποιο συγκεκριμένο χώρο, έτσι ώστε να έχουμε στοιχεία για το είδος χρήσης των κτισμάτων.

Εντοπίστηκε επίσης στρώμα με κατάλοιπα πυρκαϊάς που εντοπίζεται συνήθως στην Ελευσίνα στα σημεία που έχουν αποκαλυφθεί προϊστορικά κτίσματα.

Στο βάθος θεμελίωσης των τοίχων της παλιότερης φάσης, εντοπίστηκαν τρεις παιδικές ταφές, που επιβεβαιώνουν για μια ακόμη φορά τη συνήθεια ταφής παιδιών μέσα στις κατοικίες των προϊστορικών χρόνων.

Ερευνήθηκε μόνο ο ένας τάφος, κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος με πλακοειδείς πέτρες. Περιείχε ακτέριστο το σκελετό μικρού παιδιού.

Από τα κινητά προϊστορικά ευρήματα του χώρου β΄ το πλέον αξιόλογο πρέπει να θεωρηθεί ακέραιο ρυτό ΥΕ ΙΙΙΒ.

Χώρος γ΄: Η σε μικρό βάθος έρευνα στο χώρο γ΄ αποκάλυψε δύο τοίχους που ορίζουν χώρο στρωμένο με δάπεδο.

Ι. ΔΡΑΚΩΤΟΥ-ΤΣΙΡΙΓΩΤΗ

8. Πάροδος Κοντούλη 39 (Ο.Τ. 68) (Σχέδ. 11-12· Πίν. 38 α)

Στο οικόπεδο, ιδιοκτησίας Χ. Φλώρου, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στον ακάλυπτο χώρο υπάρχουσας οικοδομής, για επέκτασή της και κατασκευή υπογείου, εντοπίστηκαν αρχαία και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα.

Η ανασκαφή έφερε σε φως αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις με πυκνή δόμηση. Τα λείψανα της νεότερης φάσης, που χρονολογείται στην υστερορωμαϊκή περίοδο, αποκαλύφθηκαν αμέσως κάτω από την τσιμεντόστρωση της παλιάς αυλής, σε ψηλότερο μάλιστα επίπεδο από το πεζοδρόμιο της οδού Κοντούλη, γεγονός που παρέχει μία ακόμη ένδειξη, στη διαπίστωση ότι το έδαφος στην υστερορωμαϊκή εποχή βρισκόταν σε ελάχιστο βάθος κάτω από το σύγχρονο. Στη νεότερη αυτή οικοδομική φάση ανήκουν τοίχοι ισχυρής κατασκευής, προσανατολισμένοι σύμφωνα με τα σημεία του ορίζοντα. Ο ισχυρότερος και καλύτερα διατηρημένος, διέτρεχε ολόκληρο το σκάμμα, με κατεύθυνση Α.-Δ., και αποκαλύφθηκε σε μήκος 14 μ., εντός των ορίων του. Σωζόταν σε δύο δόμους, από τους οποίους ο θεμέλιος ήταν κατασκευασμένος από ογκόλιθους, αλλά και μικρότερες πέτρες και οπτοπλίνθους, με συνδετικό κονίαμα, ενώ ο ανώτερος αποκλειστικά από τεφρές ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, μήκ. 1,20-1,30 και πλ. 0,65 μ., με κονίαμα επίσης στους αρμούς. Τμήματα ενός παράλληλου προς αυτόν τοίχου, σύγχρονου, όμοιας κατασκευής, βρέθηκαν σε απόσταση 4,20 μ., προς Β. Οι δύο αυτοί τοίχοι μάλλον ήταν εξωτερικοί, γιατί οι υπόλοιποι τοίχοι της ίδιας φάσης, έχουν διαφορετική κατασκευή, από χυτή τοιχοποιία, με αργούς λίθους, κομμάτια οπτοπλίνθων και παχύ κονίαμα. Στην ίδια εποχή, στην οποία όμως διακρίνονται δύο μετασκευές, ανήκει και το δάπεδο από τετράγωνες περίπου πήλινες πλάκες, που αποκαλύφθηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του σκάμματος, και η ενσωματωμένη σ' αυτό μαρμάρινη στήλη. Η στήλη αυτή είναι φυσικά σε β΄ χρήση, όπως άλλωστε και οι μεγάλες λιθόπλινθοι των εξωτερικών τοίχων, που πρέπει να έχουν μεταφερθεί από αλλού. Κατά την εκσκαφή, μάλιστα, αποτοιχίστηκε, άδηλο από ποιο ακριβώς σημείο της υστερορωμαϊκής φάσης, κομμάτι από κορμό ερμαϊκής στήλης, που σώζει τμήμα ψηφίσματος, με το οποίο τιμάται *ἀρετῆς ἕνεκεν*, ο *Κλέων Μητροδώρου Φλυεύς*.

Τα οικοδομικά λείψανα των αρχαιοτέρων φάσεων είχαν διαφορετικό προσανατολισμό, γεγονός που δείχνει αλλαγή του πολεοδομικού σχεδίου στην ύστερη αρχαιότητα.

Στην αμέσως προγενέστερη φάση, πάνω στην οποία εδράζονταν οι υστερορωμαϊκοί τοίχοι, ανήκαν αποσπασματικά θεμέλια τοίχων, χαλικόστρωτα δάπεδα και τμήμα πλακόστρωτου, σύστημα αγωγών από πήλινα στελέχη, που συνδέονταν με μια ορθογώνια κατασκευή χτισμένη εξολοκλήρου με οπτοπλίνθους, ένα πηγάδι επενδυμένο με πήλινους δακτυλίους καθώς και δύο άλλες μικρότερες κατασκευές, η μία τετράπλευρη και η άλλη ημικυκλική, επιχρισμένες με κονίαμα. Είναι προφανές ότι επρόκειτο για κάποια βιοτεχνική εγκατάσταση. Η χρονολόγηση αυτής της φάσης βασίζεται σε χάλκινο ρωμαϊκό σηστέρτιο, που βρέθηκε κατά τον καθαρισμό των λειψάνων της. Στον εμπροσθότυπο έχει προτομή του αυτοκράτορα Αδριανού και στον οπισθότυπο προσωποποίηση της Σιτοδοσίας, που στέκεται όρθια μπροστά σε μόδιο, κρατώντας στάχια στο δεξί και κέρας αφθονίας στο αριστερό χέρι, ενώ πίσω της, στο βάθος, υπάρχει πλοίο. Κάτω από την παράσταση *ANNONA AUG[USTI]*, ενώ δεξιά και αριστερά το τυπικό *SC* (Senatus Consulto).

Στην ίδια φάση μάλλον ανήκε και η κυκλική κατασκευή που αποκαλύφθηκε στα νοτιοδυτικά του σκάμματος. Απαρτιζόταν από ένα κυκλικό τοίχωμα, πάχ. 0,50-0,55 μ., από αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα, εσωτ. διάμ. 1,80 μ., και εσωτερικά ήταν επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Στο κέντρο της υπήρχε χαμηλό κυκλικό έξαρμα, διάμ. 1,20 μ., έτσι ώστε έμενε μεταξύ αυτού και του τοιχώματος ένα περιμετρικό αβαθές αυλάκι, πλ. 0,30 μ. Από την κυκλική κατασκευή ξεκινούσε ένας αγωγός από πήλινα πιόσχημα στελέχη μήκ. 0,57 και πλ. 0,23 μ. το καθένα, με κονίαμα στους αρμούς και κάλυψη από τετράγωνες πήλινες πλάκες. Ο αγωγός κατέληγε στα ΒΔ., σε υπόγεια φρεατόσχημη κατασκευή, που το λιθόκτιστο τοίχωμά της ήταν επιχρισμένο με κονίαμα και το διαμέτρου 0,50 μ. στόμιό της, το κάλυπτε μια τετράγωνη λίθινη πλάκα. Η λειτουργία της εγκατάστασης δεν είναι απόλυτα σαφής, αλλά μία πιθανή υπόθεση είναι ότι ήταν ελαιοτριβείο.

Η αμέσως αρχαιότερη φάση χρονολογείται και αυτή στους ρωμαϊκούς χρόνους. Σ' αυτήν αποδίδονται τοίχοι, πάχ. 0,50 μ., επιχρισμένοι με λεπτό κονίαμα και δάπεδα από πηλόχωμα. Προφανώς ήταν ιδιωτική κατοικία. Η οικία φαίνεται ότι καταστράφηκε αιφνίδια, ίσως από πυρκαϊά. Βρέθηκε καλυμμένη με ένα στρώμα καταστροφής από κεραμίδες λακωνικής κεράμωσης. Οι διαστάσεις ακέραιου στρωτήρα ήταν 0,91x0,49 μ. Στο ίδιο στρώμα καταστροφής ανήκουν και πεσμένοι οξυπύθμενοι αμφορείς.

Κάτω από τις ρωμαϊκές φάσεις βρέθηκαν λείψανα χρήσης του χώρου κατά την κλασική εποχή.

9. Οδός Βασ. Λάσκου 13 (Ο.Τ. 86) (Σχέδ. 13)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής πεδίλων θεμελίωσης νέας οικοδομής στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Κριεκούκη, εντοπίστηκαν αρχαία και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα. Η ανασκαφή έφερε σε φως έναν ισχυρό αρχαίο τοίχο (Τχ1), που διέσχιζε το οικόπεδο, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και εμφανώς συνεχιζόταν μέσα στις άσκαφτες παρειές του σκάμματος και προς τις δύο διευθύνσεις. Στο καλύτερα διατηρημένο τμήμα του, ο τοίχος 1 είχε ύψος 1,35 μ. Η ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά του βρισκόταν σε βάθος 0,20 μ., από το πεζοδρόμιο της οδού Β. Λάσκου, και το θεμέλιό του, στον μέσον της διαδρομής του τοίχου, εδραζόταν σε βάθος 1,55 μ., αλλά είχε μικρή υψομετρική διαφορά στα δύο του άκρα, επειδή, προφανώς, ακολουθούσε την κλίση του αρχαίου εδάφους.

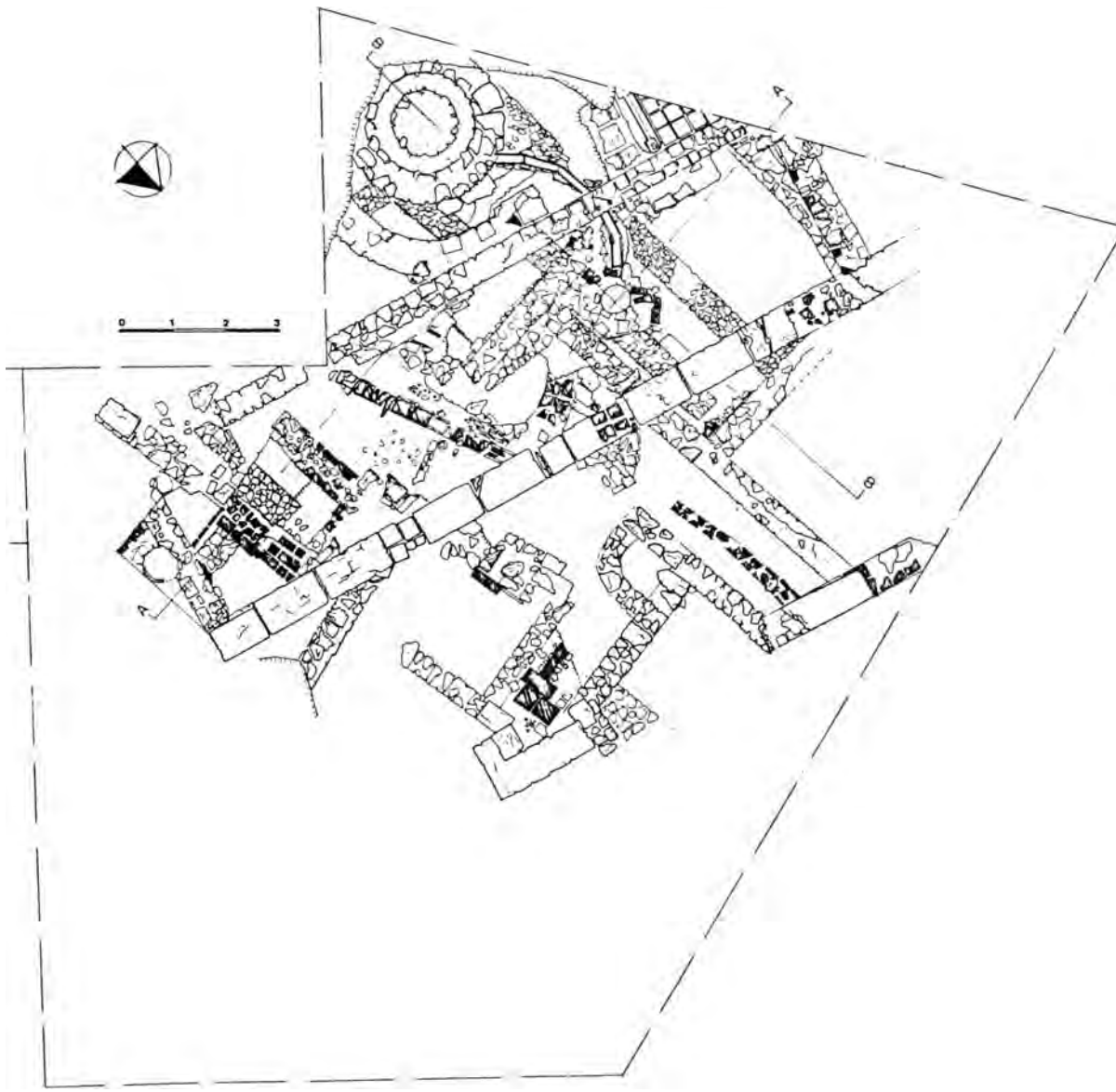
Ο τοίχος 1, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 15,70 μ., παρουσίαζε μια επιμελημένη κύρια όψη, κατασκευασμένη από τεφρούς ελευσινιακούς ογκόλιθους, αδρά μόνο κατεργασμένους με σφυρί στην εξωτερική τους επιφάνεια, αρμοσμένους κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα, με οδοντώσεις και βύσματα στα ενδιάμεσα κενά. Η άλλη του όψη προφανώς δεν ήταν ορατή, αφού την απάρτιζαν αργοί λίθοι και κροκάλες, που αποτελούσαν απλώς ένα ενισχυτικό αντίθημα, ακανόνιστο, έτσι ώστε το πλάτος του τοίχου κυμαινόταν 0,80 ως 1,10 μ., ανάλογα με το γέμισμα. Επομένως, ο τοίχος 1, ήταν αναλημματικός. Η έρευνα στην επίχωση του ανδήρου του, έφερε σε φως δύο κεραμοσκεπείς τάφους, κάθετους προς την πορεία του τοίχου και παράλληλους μεταξύ τους. Οι νεκροί είχαν αποτεθεί ύπτιοι, εκτεταμένοι και βρέθηκαν χωρίς κτερίσματα, είτε επειδή αυτά χάθηκαν από τις πρόσφατες διαταράξεις των τάφων, είτε επειδή εξαρχής ήταν ακτέριστοι.

Η τοιχοδομία του τοίχου 1, τα όστρακα που βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό της εσωτερικής επιφάνειάς του, καθώς και αυτά από τον καθαρισμό των τάφων, συνηγορούν για μια χρονολόγηση του συνόλου στην υστεροκλασική εποχή. Ο τοίχος 1, εκτός από τη συγκράτηση του ταφικού ανδήρου, πιθανώς να λειτουργούσε και ως όριο μιας οδού, που είχε την ίδια μ' αυτόν διεύθυνση. Ίσως μάλιστα, τη συνέχειά του προς ΝΑ., να αποτελούσε το τμήμα τοίχου, όμοιας τοιχοδομίας και ίδιας διεύθυνσης, που συγκρατούσε επίσης ταφικό άνδηρο και που αποκαλύφθηκε σε παλιότερη σωστική ανασκαφή, που απείχε περίπου 55 μ. από το οικόπεδο Κριεκούκη[56].

Στη ρωμαϊκή εποχή, η χρήση του χώρου άλλαξε, η προγενέστερη οδός καταργήθηκε, και πάνω από το επίπεδο που αυτή διερχόταν, οικοδομήθηκαν ιδιωτικά κτίσματα[57]. Λίγα λείψανα από τις μεταγενέστερες φάσεις σώθηκαν, καθώς το υπόγειο και τα θεμέλια της πρόσφατα κατεδαφισμένης κατοικίας, τα είχαν καταστρέψει. Διατηρήθηκε, τμήμα ενός τοίχου (Τχ2), που από τη χυτή τοιχοδομία του, από πέτρες και κροκάλες με άφθονο ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, και από τα άβαφα όστρακα

56. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 43.

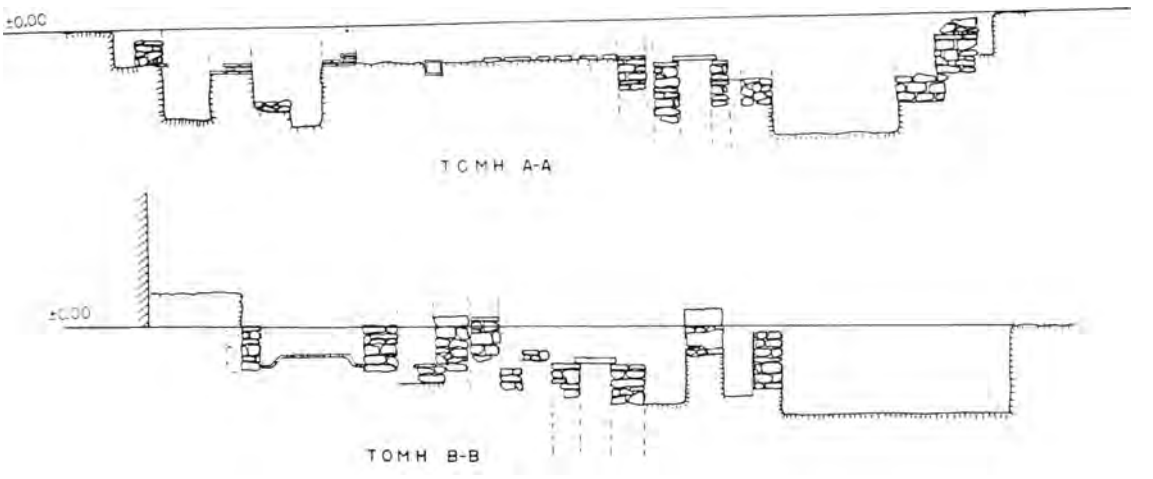
57. Η κατάργηση αρχαίων οδών με την επέκταση της πόλης και τη διαμόρφωση νέου πολεοδομικού ιστού στη ρωμαϊκή εποχή, έχει διαπιστωθεί και σε άλλες περιπτώσεις. Βλ. οικόπεδο Στάμου, οδός Λάσκου 3, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 43-45 και οικόπεδο Ντοβίνου, οδός Πεισιστράτου, στον παρόντα τόμο.

Σχέδ. 11. Ελευσίνα. Οδός Κοντούλη (Ο.Τ. 68). Κάτοψη της ανασκαφής.

χρηστικών αγγείων, που βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό του, χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή. Ο τοίχος 2, εφαπτόταν στην πολυγωνική πρόσοψη του τοίχου 1 και σχημάτιζε ορθή γωνία μ' αυτήν, χωρίς όμως να διαμπλέκονται δομικά.

Συνάγεται επομένως ότι ο τοίχος 1 ήταν ακόμη ορατός στη ρωμαϊκή εποχή και εντάχτηκε στο οικοδομικό σχέδιο αυτής της φάσης. Το πλάτος του τοίχου 2 ήταν 0,55 μ. και το σωζόμενο μήκος του 3,75 μ. Η ανώτερη επιφάνειά του βρισκόταν σε βάθος 0,25 μ. και το θεμέλιό του εδραζόταν σε βάθος 1,10 μ. Το τέλος της ορατής επιφάνειας της ανωδομής του και η αρχή του θεμελίου του βρισκόταν σε βάθος 0,70 μ., όπως πιστοποιούσε και μια στρώση ασβεστοκονιάματος και μικρών λίθων, που αποκαλύφθηκε σ' αυτό το βάθος, κατά μήκος της βόρειας παρειάς του τοίχου 2. Λόγω της αποσπασματικότητας της στρώσης, δεν ήταν σαφές αν ήταν περίσσευμα οικοδομικού υλικού απ' την κατασκευή του τοίχου ή υπόλειμμα δαπέδου, οπωσ-

Σχέδ. 12. Ελευσίνα. Οδός Κοντούλη (Ο.Τ. 68). Οι τομές.

δήποτε όμως όριζε το επίπεδο της επιφάνειας του εδάφους, την εποχή της κατασκευής του Τχ2.

Υπόλειμμα ενός τρίτου τοίχου (Τχ3), που ανήκε σε ακόμη μεταγενέστερη φάση, αποκαλύφθηκε νοτιοανατολικά του Τχ2. Από τον τοίχο 3, σώζονταν μόνο δύο στρώσεις από το λιθολόγημα του θεμελίου του, κατασκευασμένου από πέτρες και κροκάλες μεσαίου μεγέθους με συνδετικό υλικό λάσπη. Η ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά του ήταν σε βάθος 0,35 μ. και εδραζόταν σε βάθος 0,65 μ. Επομένως η επιφάνεια του εδάφους στους υστερορωμαϊκούς χρόνους βρισκόταν στο ίδιο περίπου βάθος με τη σημερινή[58]. Ο τοίχος 3, ήταν παράλληλος προς την πρόσοψη του τοίχου 1, σε απόσταση 0,50 μ. από αυτή. Είχε πλάτος 0,50 και το σωζόμενο μήκος του ήταν 3,50 μ.

10. Οδός Πεισιστράτου 72 (Ο.Τ. 21) (Σχέδ. 14)

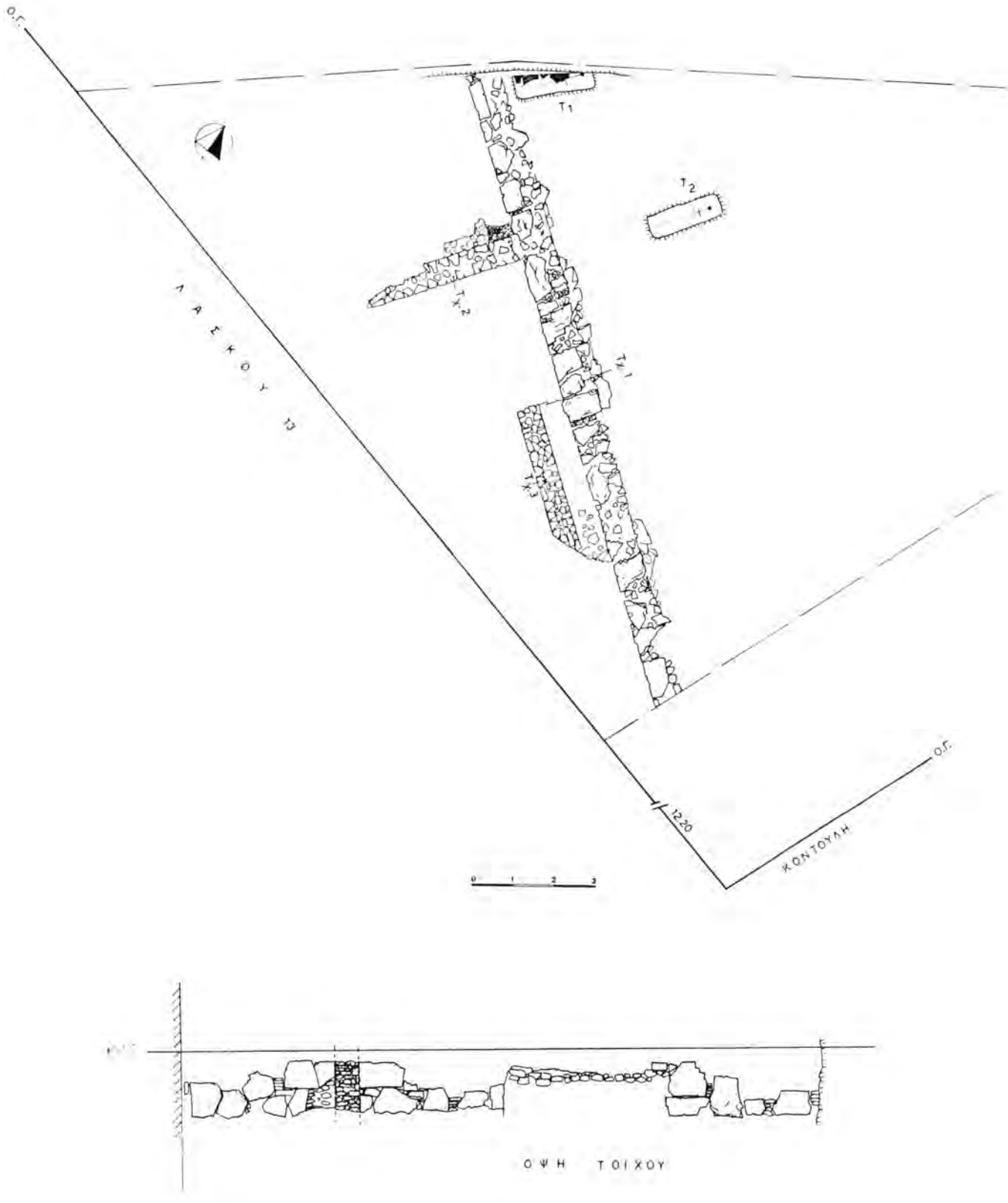
Σωστική ανασκαφική έρευνα στο εμβαδού 200 μ.^{2} οικόπεδο, ιδιοκτησίας Γ. Μιχαήλου και Ε. Ντοβίνου, στην οδό Πεισιστράτου 72, έφερε σε φως τα εξής:

Δύο παράλληλους τοίχους (Τ1 και Τ2), που διέσχιζαν το οικόπεδο με διεύθυνση Β.-Ν. και απείχαν μεταξύ τους 7 μ. Οι δύο τοίχοι, που είχαν πλάτος 0,90-0,95 μ., στη μία τους όψη παρουσίαζαν μέτωπο από τεφροκύανους ελευσινιακούς ογκόλιθους, αρμοσμένους κατά το τραπεζιόσχημο σύστημα, με τριγωνικά βύσματα στους αρμούς, ενώ η άλλη τους πλευρά ήταν λιγότερο επιμελημένη και απαρτιζόταν από λίθους μικρότερου μεγέθους. Ο δυτικός τοίχος (Τ1) σωζόταν καλύτερα κατά ένα δόμο (Πίν. 38 β). Συγκεκριμένα, το ανώτερο σημείο του βρισκόταν σε βάθος 0,10 μ., από την επιφάνεια του σύγχρονου πεζοδρομίου, ενώ η ανώτερη επιφάνεια του Τ2, βρισκόταν σε βάθος 0,70 μ. Οι δύο τοίχοι, που προφανώς αποτελούσαν τα όρια μιας αρχαίας οδού, συνεχίζονταν προς Β. κάτω από το οδόστρωμα της οδού Πεισιστράτου και προς Ν. στην όμορη ιδιοκτησία Αγγ. Κυπραίου. Από την τοιχοδομία τους και λίγα όστρακα που βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό τους, οι δύο τοίχοι πρέπει να χρονολογηθούν στον 4ο-3ο αι. π.Χ.

Κατά μήκος του δυτικού ορίου του οικοπέδου, σε βάθος 0,50 μ., αποκαλύφθηκε ένας τρίτος τοίχος (Τ3), με διεύθυνση επίσης Β.-Ν., αλλά όχι ακριβώς παράλληλος προς τους δύο προηγούμενους. Ο τοίχος 3 αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,10 και είχε πλάτος 0,40 μ. Ήταν ρωμαϊκών χρόνων, όπως μαρτυρούσαν η χυτή τοιχοποιία του, από αργούς λίθους και παχύ ασβεστοκονίαμα, και τα όστρακα που βρέθηκαν κατά την αποκάλυψή του.

Στην ίδια φάση με τον τοίχο 3, ανήκουν μια κυβική λιθόκτιστη κατασκευή, πλευράς 1,20 μ., που αποκαλύφθηκε στα ανατολικά του καθώς και ένας

58. Στις περισσότερες σωστικές ανασκαφές στην περιοχή της Ελευσίνας, όπου εντοπίζονται υστερορωμαϊκά λείψανα, παρατηρείται ότι η επιφάνεια του εδάφους εκείνη την εποχή, βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο ή ελάχιστα βαθύτερα από τη σύγχρονη.

Σχέδ. 13. Ελευσίνα. Οδός Βασ. Λάσκου 13 (Ο.Τ. 86). Κάτοψη της ανασκαφής και όψη τοίχου.

αγωγός από πήλινα στελέχη, διατομής σχήματος ανάποδου Π. Ο αγωγός αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,60 μ., όπου βρισκόταν το επίπεδο της επιφάνειας του εδάφους στη ρωμαϊκή εποχή. Ο αγωγός διαπερνούσε τον τοίχο 3[59], με κατεύθυνση κάθετη προς αυτόν (Α.-Δ.), και στη συνέχεια διερχόταν πάνω από τον αρχαιότερο τοίχο 2, που προφανώς δεν ήταν ορατός κατά τη ρωμαϊκή εποχή[60]. Τα άφθονα όστρεα πορφύρας, που βρέθηκαν μεταξύ του τοίχου 3 της κυβικής κατασκευής και του αγωγού, αποτελούν ένδειξη ότι τα λείψανα της ρωμαϊκής φάσης ανήκουν σε κάποια βιοτεχνική εγκατάσταση κατεργασίας πορφύρας.

Σε βάθος 1,05 έως 1,10 μ., άρχισαν να αναβλύζουν νερά από σκάμμα, που δεν επέτρεψαν την ολοκλήρωση της έρευνας και την αποκάλυψη των τοίχων μέχρι το επίπεδο έδρασης των θεμελίων τους.

Καθώς μέχρι σήμερα στην περιοχή του οικοπέδου δεν είχαν εντοπιστεί αρχαία, η αποκάλυψη του μήκους 8,50 μ. τμήματος της υστεροκλασικής-ελληνιστικής οδού, που προφανώς οδηγούσε στο λιμάνι, καθώς και των λειψάνων της ρωμαϊκής βιοτεχνικής εγκατάστασης[61] αποτελούν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη γνώση της τοπογραφίας της αρχαίας πόλης.

11. Οδός Περικλέους και Σαλαμίνος

Κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης χαντακιού, πλ. 0,60 μ., για την τοποθέτηση καλωδίων, από συνεργείο της ΔΕΗ, κάτω από το ανατολικό πεζοδρόμιο της οδού Σαλαμίνος, ακριβώς στη γωνία της με την οδό Περικλέους, σε απόσταση 10 μ. από τη νότια περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου, εντοπίστηκε ισχυρός αρχαίος τοίχος και ακολούθησε καθαρισμός και σύντομη έρευνα, από την Υπηρεσία μας. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση Α.-Δ., και αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,20 μ., συνεχιζόταν όμως προς Δ. κάτω από το οδόστρωμα της οδού Σαλαμίνος και προς Α., κάτω από το νότιο πεζοδρόμιο της οδού Περικλέους και κάτω από τα άβαθή θεμέλια της παλιάς γωνιακής οικίας. Η ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου βρισκόταν σε βάθος 0,40 μ. από το σύγχρονο πεζοδρόμιο, ενώ το θεμέλιό του εδραζόταν σε βάθος 2,05 μ. Ο τοίχος απαρτιζόταν, από ένα ισχυρό θεμέλιο, ύψ. 0,95 μ., από κροκάλες με συνδετικό υλικό πηλόχωμα και από την ανωδομή του, κατασκευασμένη από μεγάλες λιθοπλίνθους τοποθετημένες δρομικά. Η ανωδομή του τοίχου σωζόταν σε ύψος δύο δόμων, από τους οποίους ο κατώτερος προεξείχε, ώστε να σχηματίζεται βαθμίδα, πλάτους 0,30 μ. Τον ανώτερο, δεύτερο δόμο, τον αποτελούσαν, στα βόρεια ένας εσωτερικός ογκόλιθος από κροκαλοπαγές πέτρωμα, υλικό συνηθισμένο για θεμέλια και μη ορατά μέρη οικοδομημάτων[62], και στα νότια ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι, που σχημάτιζαν την εξωτερική όψη. Η πάνω επιφάνεια του κροκαλοπαγούς λίθου βρισκόταν περίπου 0,05 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια των εξωτερικών λιθοπλίνθων, διαμορφώνοντας έτσι μια υποδοχή για την τοποθέτηση ενός τρίτου δόμου, που δε σώθηκε. Ο τρίτος αυτός δόμος, θα σχημάτιζε μία ακόμα βαθμίδα, εισέχοντας κατά 0,30 μ., όσο δηλαδή το πλάτος των ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων της πρόσοψης.

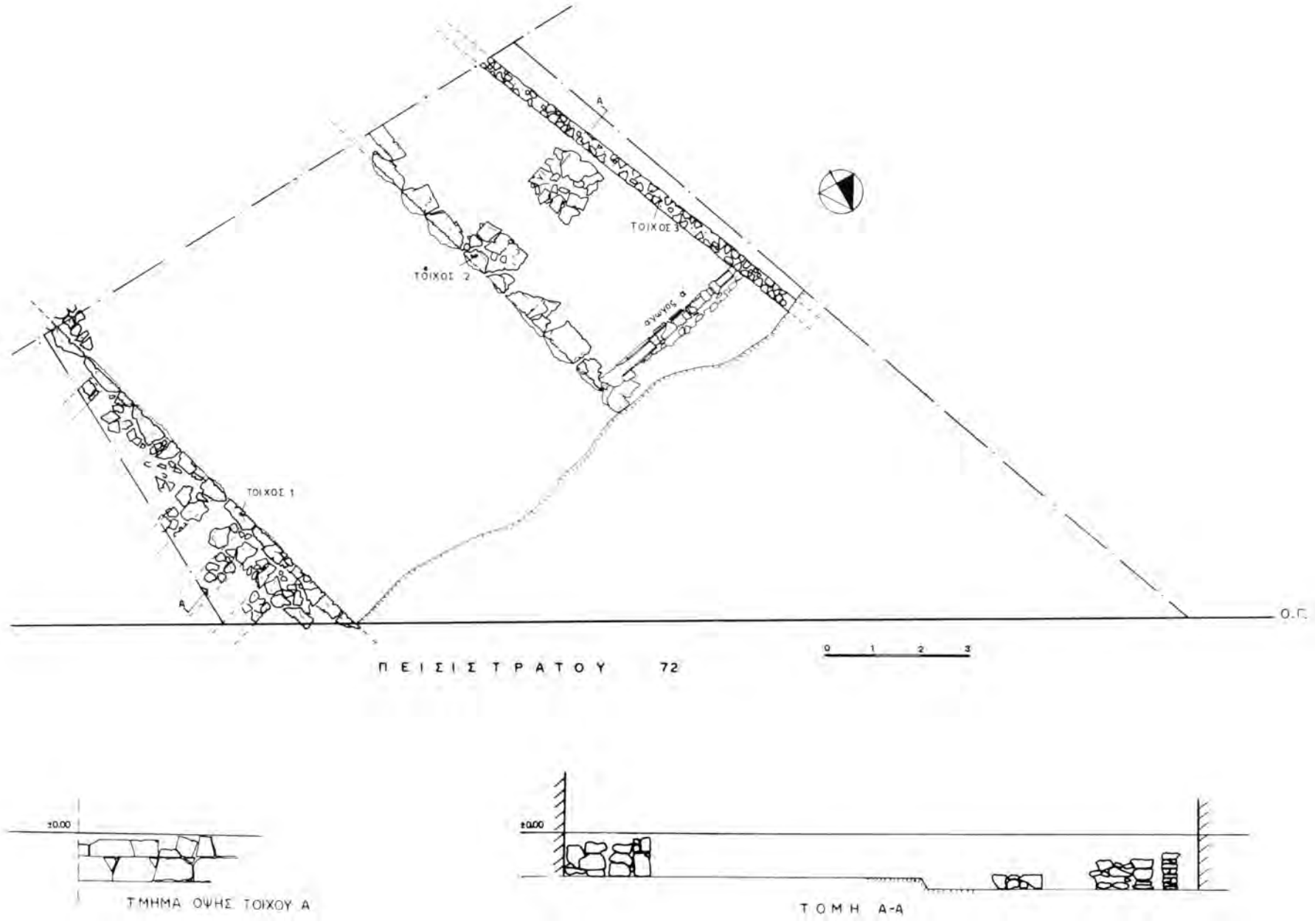
Οι επιχώσεις στα νότια του τοίχου ήταν διαταραγμένες από παλιότερα χαντάκια της ΔΕΗ, μέχρι περίπου το επίπεδο της αρχής του θεμελίου του (βάθ. 1,12 μ.). Σ' αυτό, όμως το επίπεδο, και λίγο βαθύτερα, στις απαραβίαστες επιχώσεις, εντοπίστηκαν δύο σκληρές, «πατημένες» στρώσεις χώματος. Σε απόσταση 2,84 μ. από τη νότια όψη του τοίχου, αποκαλύφθηκε αγωγός ύδρευσης παράλληλος προς τον τοίχο, από κυλινδρικά πήλινα στελέχη, διαμ. 0,15 και μήκ. 0,42 μ. το καθένα.

59. Το μικρό πλάτος του τοίχου 3, σε αντίθεση με το μεγάλο βάθος της θεμελίωσής του, και σε συνδυασμό με το ότι ο αγωγός ξεκινάει απ' αυτόν, περνώντας μέσα από τετράπλευρη ειδικά κατασκευασμένη διαμπερή οπή, δημιουργούν την υπόνοια ότι ο Τ3 είναι ο ανατολικός τοίχος μιας επιμήκους δεξαμενής, που εκτείνεται μέσα στα όρια της διπλανής ιδιοκτησίας. Η ορθότητα της υπόθεσης είναι δυνατόν να εξακριβωθεί μόνο από μελλοντική σωστική ανασκαφή.

60. Το γεγονός ότι ο τοίχος 2, δεν ήταν πλέον ορατός, καθώς και το ότι ο ρωμαϊκός τοίχος 3 δεν ήταν παράλληλος με τα όρια της αρχαίας οδού, αποτελούν ενδείξεις μετατροπής του πολεοδομικού σχεδίου και κατάργησης της προγενέστερης οδού, στη ρωμαϊκή εποχή.

61. Η αποκάλυψη σε αρκετές σωστικές ανασκαφές στην Ελευσίνα, βιοτεχνικών εγκαταστάσεων ρωμαϊκών χρόνων, δείχνει ότι μεγάλο ποσοστό της οικονομίας της πόλης, αυτή την εποχή, βασιζόταν σ' αυτόν τον τομέα. Π.χ. βλ. οικόπεδο Μαρματάκη, οδός Πλούτωνος 5, ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 37-38 και οικόπεδο Χρ. Φλώρου, πάροδος Κοντούλη, βλ. παραπάνω.

62. Η χρήση του λίθου, που αναφέρεται στις επιγραφές ως «αρουραίος», αρχίζει στον 4ο αι. π.Χ. Λατομείο του υπήρχε κοντά στην Ελευσίνα, στα νότια της Ιεράς Οδού, στο λόφο του Προφήτη Ηλία, στο Χαϊδάρι. Βλ. Ι. Τραυλός, Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, 1960, σ. 16.

Σχέδ. 14. Ελευσίνα. Οδός Πεισιστράτου 72 (Ο.Τ. 21). Κάτοψη της ανασκαφής, τομή Α-Α και τμήμα όψης τοίχου Α.

Η ισχυρή κατασκευή του τοίχου αποκλείει την απόδοσή του σε ιδιωτική κατοικία και συνηγορεί για την ταύτισή του με κάποιο μεγάλο δημόσιο οικοδόμημα. Μία από τις μεγάλες δημόσιες κατασκευές που μαρτυρούνται στην αρχαία Ελευσίνα, ήταν το Στάδιο, του οποίου η θέση, στα νότια της ακροπόλεως έχει προσδιοριστεί με βάση τη συγγραφή της επισκευής των πυλών του τείχους, όπου αναφέρονται *αἱ πύλαι αἱ κατά στάδιον* μετά την πύλη προς τα Μέγαρα και την *πυλίδα τοῦ πύργου τοῦ γωνιαίου πρός θάλασσαν* και πριν από το νότιο πυλώνα[63]. Μέχρι σήμερα δεν έχουν επισημανθεί οικοδομικά λείψανα του Σταδίου. Η τοποθέτησή του στο σχέδιο της αρχαίας πόλης, από τον Ι. Τραυλό, έγινε σύμφωνα με τα επιγραφικά δεδομένα και η κάτοψη που του αποδίδει είναι απλώς ενδεικτική[64].

Μολονότι είναι αδύνατο να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα, από μία τομή τόσο περιορισμένης έκτασης, όσο ένα χαντάκι της ΔΕΗ, ωστόσο η απόδοση των λειψάνων που εντοπίστηκαν στην οδό Περικλέους στο αρχαίο στάδιο, προβάλλει ως ελκυστική πιθανότητα και έναυσμα για περαιτέρω έρευνα. Είναι δηλαδή, δυνατόν να διατυπωθεί η υπόθεση ότι ο ισχυρός βαθμιδωτός τοίχος, αποτελεί το όριο του βόρειου πρανούς του Σταδίου, του οποίου η πορεία επομένως ταυτίζεται, περίπου, με τη νότια οικοδομική γραμμή της οδού Περικλέους. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι ο τοίχος βρίσκεται ακριβώς στο σημείο που σβήνει η κατηφοριά της νότιας πλαγιάς του λόφου της ακροπόλεως και αρχίζει η ομαλή επίπεδη επιφάνεια του αλιπέδου. Η νότια πλαγιά του λόφου ήταν το πιο πρόσφορο σημείο στην Ελευσίνα για τη διαμόρφωση του βόρειου πρανούς του Σταδίου, ομαλή και επιμήκης καθώς ήταν και με ανοιχτή θέα προς τη θάλασσα. Το νότιο πρανές του Σταδίου, αν υπήρχε, θα είχε κατασκευασθεί εξ ολοκλήρου με τεχνητές επιχώσεις και αναλήμματα, είναι όμως πιθανό, αν είχε τελείως παραληφθεί, όπως στο Στάδιο της Πριήνης. Το μεγαλύτερο μέρος του Σταδίου, στα δυτικά, μάλλον έχει καταστραφεί από τις εγκαταστάσεις του παλιού εργοστασίου ΒΟΤΡΥΣ. Το ανατολικό του όμως τμήμα ίσως σώζεται κάτω από τα αβαθή θεμέλια των παλιών σπιτιών των Ο.Τ. 32 και 31 και το οδόστρωμα της οδού Σαλαμίνος.

ΠΟΠΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

Μέγαρα (Σχέδ. 15)

1. Οδός προς Χάνι (Έργα Δ.Ε.Η.)

Σε απόσταση 850 μ. περίπου από το ναό του Αγίου Ιωάννη Χορευταρά και στη δεξιά (βόρεια) πλευρά του δρόμου που οδηγεί στον αρχαίο οικισμό του Τριποδίσκου, απέναντι από την οικία του Ανδρέα Πορίχη, στη διάρκεια διάνοιξης λάκκου για την τοποθέτηση μιας κολόνας της ΔΕΗ, βρέθηκαν και ερευνήθηκαν μερικώς δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι των ελληνιστικών χρόνων. Είναι λαξευμένοι από κογχυλιάτη λίθο. Έχουν προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ.

Τάφος 1: Εσωτ. διαστ. 1,90x0,50, ύψ. 0,55 μ. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις πλάκες οι οποίες είχαν λαξευτές λαβές στη μία πλευρά. Το εσωτερικό του τάφου ήταν επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα. Τα ελάχιστα οστά δείχνουν ότι το κρανίο ήταν στα ΒΑ. Γύρω από το νεκρό βρέθηκαν: μία λάγυνος, ένας μεγαρικός σκύφος και πέντε μυροδοχεία του 2ου αι. π.Χ. (Πίν. 39 α). Στις τέσσερις γωνίες της πλάκας του πυθμένα του τάφου, υπήρχαν λαξευμένες μικρές ορθογώνιες κοιλότητες, προφανώς για τα στηρίγματα του φερέτρου.

Τάφος 2: Εσωτ. διαστ. 1,72x0,52, ύψ. 0,54 μ. Ήταν καλυμμένος με τρεις πλάκες. Η ισχυρή διάπλαση των οστών δείχνει ότι ο νεκρός πρέπει να ήταν άνδρας. Το κρανίο ήταν στα ΒΑ. Πάνω στους ώμους υπήρχαν δύο μυροδοχεία της μέσης ελληνιστικής περιόδου.

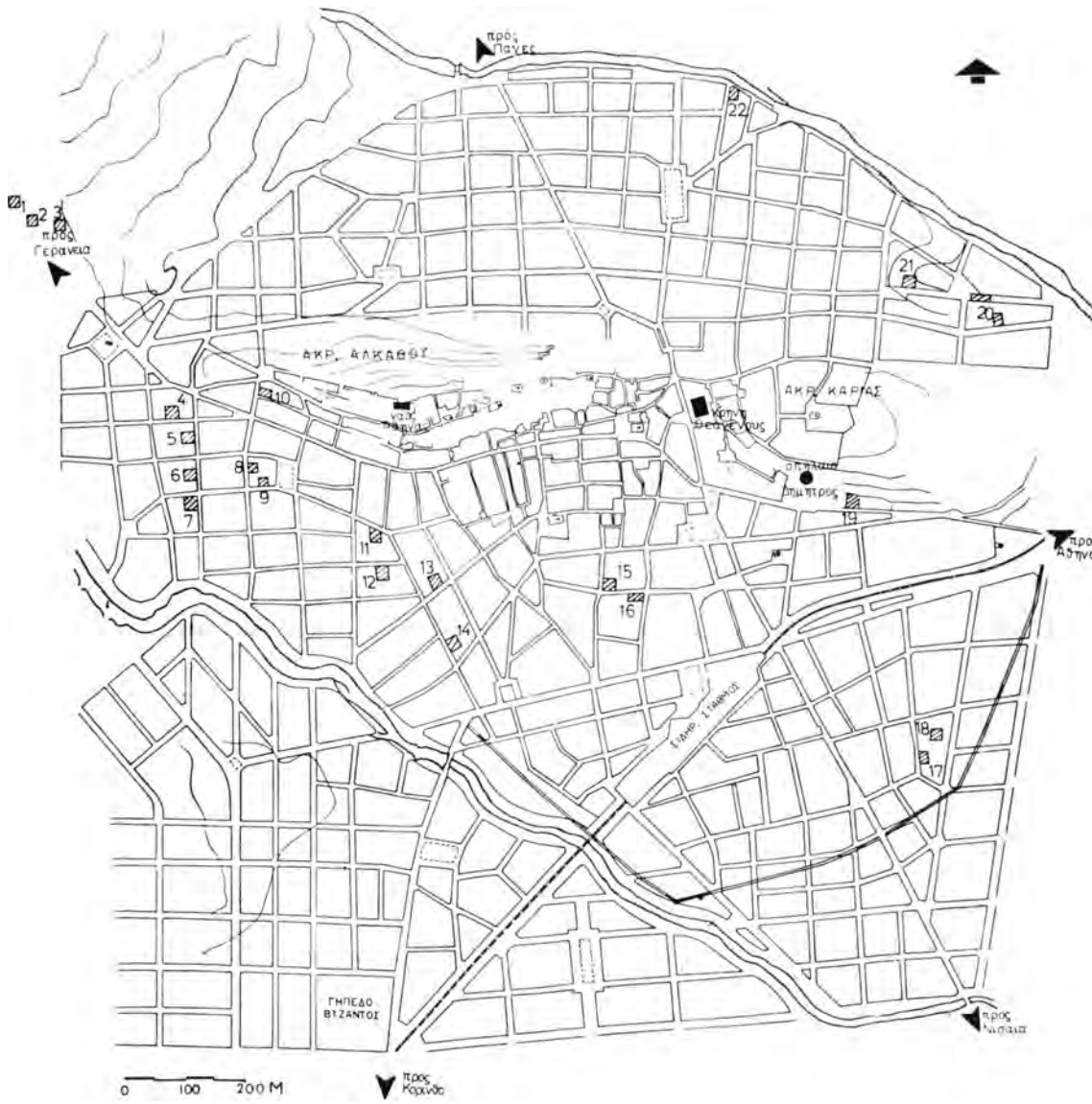
2. Οδός προς Χάνι (οικόπεδο Α. Μπισταράκη)

Στη δεξιά (βόρεια) πλευρά του δρόμου και σε απόσταση 570 μ. περίπου από το ναό του Αγίου Ιωάννη Χορευταρά, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του γνωστού νεκροταφείου της περιοχής. Το 1984, στο δυτικό γειτονικό οικόπεδο του Ι. Κουτσουμπέλη είχε ερευνηθεί τμήμα του ίδιου νεκροταφείου.

Συνολικά ήλθαν στο φως οκτώ τάφοι, εκ των οποίων οι τρεις ήταν κιβωτιόσχημοι και οι υπόλοιποι σαρκοφάγοι. Μαζί με τα καλύμματά τους ήταν όλοι λαξευμένοι από κογχυλιάτη λίθο. Εκτός από τους δύο πρώτους, οι υπόλοιποι είχαν ενιαίο προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Τα τοιχώματα, όλων σχεδόν των τάφων, βρέθηκαν σπασμένα, πιεσμένα προς τα

63. Βλ. Κ. Κουρουνιώτης, Ελευσινιακά Ι (1932), σ. 189-208· G. Mylonas, Eleusis and the Eleusinian Mysteries, 1961, σ. 185, και J. Travlos, Bildlexikon, ό.π., σ. 96.

64. Travlos, Bildlexikon, ό.π., πίν. 104.

Σχέδ. 15. Μέγαρα. Τοπογραφικός χάρτης όπου σημειώνονται οι ανασκαφέντες χώροι το 1988.

1. Οδός προς Χάνι (Έργα ΔΕΗ), 2. Οδός προς Χάνι (οικόπεδο Α. Μπισταράκη), 3. Οδός προς Χάνι (οικόπεδο Ι. Μωραΐτη), 4. Οδός Θράκης 20, 5. Οδός Ελικώνος 8, 6. Οδός Ελικώνος 16-18, 7. Οδός Ελικώνος 28, 8. Οδός Δογάνη 27, 9. Οδός Τζαβέλλα 48-50, 10. Οδός Δογάνη 13 και Γρεβενών, 11. Οδός Τζαβέλλα (οικόπεδο Ι. Χατζή), 12. Οδός Περεσιάδου 5, 13. Οδός Αγίας Παρασκευής 52, 14. Οδός Ελ. Βενιζέλου 22, 15. Οδός Γ. Μαυρουκάκη 48 και Μ. Ζαχαρία, 16. Οδός Γ. Μαυρουκάκη 31, 17. Οδός Πλουτάρχου 21, 18. Πάροδος Ομήρου, 19. Οδός Δημάρχου Μενιδιάτη 19, 20. Οδός Στ. Παπακωνσταντίνου 73, 21. Οδός Μυκηνών (Ο.Τ. 326), 22. Οδός Σπάρτης 30.

μέσα και παραμορφωμένα από τους σεισμούς· γι' αυτό, σε αρκετές περιπτώσεις ήταν αδύνατη η ακριβής μέτρηση των διαστάσεών τους. Όλοι ήταν γεμάτοι χώμα και μερικοί βρέθηκαν παραβιασμένοι (Πίν. 39 β).

Τάφος 1: Ήταν καλυμμένος με τρεις πλάκες. Οι

δύο ακραίες προέρχονται από τριμμένα πώρινα δωρικά κιονόκρανα. Βρέθηκε ένα μυροδοχείο, κανένα όμως ίχνος από οστά.

Τάφος 2: Βρέθηκε χωρίς τις καλυπτήριες πλάκες. Τα οστά είχαν λιώσει τελείως. Περιείχε τρία μυροδοχεία.

Τάφος 3: Είχε τρεις καλυπτήριες πλάκες. Ίχνη οστών δείχνουν ότι το κρανίο ήταν στη βορειοανατολική πλευρά. Περιείχε τέσσερα σπασμένα μυροδοχεία και σιδερένιες εφηλίδες κοντά στα πόδια.

Τάφος 4: Ήταν καλυμμένος με τρεις πλάκες που είχαν στη μία πλευρά λαξευμένες χειρολαβές. Ο διαλυμένος γυναικείος (;) σκελετός είχε το κρανίο στα ΒΑ. Γύρω από το θώρακα υπήρχαν ένα κυκλικό ορειχάλκινο κάτοπτρο με τη λαβή του και μία αρυβαλλοειδής λήκυθος, κοντά στα πόδια τεμάχια μεγάλου άβαφου αγγείου.

Τάφος 5: Ήταν καλυμμένος με τρεις πλάκες από τις οποίες οι δύο ακραίες, στη μία πλευρά, είχαν από μία λαξευτή χειρολαβή. Ο λιωμένος σκελετός είχε το κρανίο στα ΒΑ. Γύρω από τα σκέλη βρέθηκαν: ένας κάνθαρος, τρία μυροδοχεία και μία λιωμένη σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 6: Είχε δύο καλυπτήριες πλάκες. Ο διαλυμένος σκελετός είχε το κρανίο στα ΒΑ. Τα κτερίσματα ήσαν ένα κυκλικό κάτοπτρο και ένα μυροδοχείο.

Τάφος 7: Έξω από τον τάφο, κοντά στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκε μία επιτάφια στήλη σε σχήμα βαθμιδωτής πυραμίδας. Έχει ύψος 0,33 μ. Είναι λαξευμένη από κογχυλιάτη λίθο. Ο τάφος είχε τέσσερις καλυπτήριες πλάκες με χειρολαβές στη μία πλευρά. Δεν βρέθηκαν ίχνη από οστά, παρά μόνο ένα λυχνάρι και μία οινοχοΐσκη του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 8: Ανήκει σε άτομο νεαρής ηλικίας. Ήταν καλυμμένος με δύο καλυπτήριες πλάκες. Δεν βρέθηκαν ίχνη του σκελετού. Τα κτερίσματα ήταν: ένας μελαμβαφής σκύφος, όστρακα διαφόρων αγγείων και ένα λυχνάρι που χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Το τμήμα αυτό του νεκροταφείου χρονολογείται από τον 5ο μέχρι και το 2ο αι. π.Χ.

3. Οδός προς Χάνι (οικόπεδο Ι. Μωραΐτη)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται σε απόσταση 500 μ. περίπου βορειοδυτικά των Μεγάρων, στη δεξιά (βόρεια) πλευρά του δρόμου που οδηγεί στον αρχαίο οικισμό του Τριποδίσκου. Εδώ ερευνήθηκε συστάδα τάφων που αποτελούν τμήμα του γνωστού νεκροταφείου της περιοχής[65]. Προς Δ., το 1984, 1985 και 1987 είχαν αποκαλυφθεί τμήματα του ίδιου νεκροταφείου. Εκτός από ένα κεραμοσκεπή οι υπόλοιποι τάφοι ήταν λάρνακες, κατασκευασμένοι από κογχυλιάτη λίθο. Οι περισσότεροι ήταν συληημένοι και κατεστραμμένοι σε μεγάλο βαθμό, άλλοι δε παραμορφωμένοι από σεισμούς. Ελάχιστοι μόνο τάφοι διατηρούσαν τις διπλές καλυπτήριες πλάκες τους, παρ'όλα αυτά όμως ήταν γεμάτοι χώμα. Ορισμένοι από τους τάφους χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ.

Τάφος 1: Οι δύο καλυπτήριες πλάκες ήταν κομματιασμένες και τριμμένες, προφανώς από το βάρος των αγροτικών μηχανημάτων. Πάνω στη θωρακική χώρα του διαλυμένου σκελετού ένα λιωμένο πήλινο ειδώλιο και πάνω στα γόνατα δύο σπασμένες μελαμβαφείς κύλικες.

Τάφος 2: Διασώθηκε μόνον ο πυθμένας της σαρκοφάγου. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε και κτερίσματα.

Τάφος 3: Διασώθηκε μόνον ο πυθμένας της σαρκοφάγου. Μέσα στις επιχώσεις όστρακα διαφόρων αγγείων. Κανένα ίχνος από το σκελετό.

Τάφος 4: Μέσα στο όρυγμα βρέθηκε μόνο μικρό τμήμα του πυθμένα και του βόρειου τοιχώματος της σαρκοφάγου.

Τάφος 5: Η σαρκοφάγος είχε δύο καλυπτήριες πλάκες. Βρέθηκαν ελάχιστα ίχνη οστών, κανένα όμως κτέρισμα.

Τάφος 6: Διασώθηκε μόνο το κάτω τμήμα της σαρκοφάγου. Μέσα στις επιχώσεις δε βρέθηκαν οστά παρά μόνο λίγα όστρακα.

Τάφος 7: Βρέθηκαν ελάχιστα οστά από τον καρπό του δεξιού χεριού και μαζί μ' αυτά χάνδρες από υαλόμαζα. Επίσης τεμάχια από χάλκινο αντικείμενο και πήλινο ειδώλιο.

Τάφος 8: Διασώθηκε μόνο ο πυθμένας της σαρκοφάγου. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε και κτερίσματα.

Τάφος 9: Παιδικός κεραμοσκεπής. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε και κτερίσματα.

Τάφος 10: Δεν περιείχε οστά ούτε και κτερίσματα.

Τάφος 11: Περιείχε τρεις λιωμένους σκελετούς, όστρακα διαφόρων αγγείων, μία χάνδρα από υαλόμαζα και τμήμα χάλκινης περόνης.

Τάφος 12: Βρέθηκε μόνο τμήμα του μηριαίου οστού του δεξιού σκέλους.

Τάφος 13: Περιείχε τα λιωμένα οστά τριών νεκρών και κοντά στα πόδια δύο άβαφες οινοχοΐσκες και μία ορειχάλκινη εφηλίδα.

65. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 105-106· 27 (1972): Χρονικά, σ. 102 κ.ε.

Τάφος 14: Παρά τις δύο καλυπτήριες πλάκες ήταν γεμάτος χώμα. Βρέθηκαν μόνο ελάχιστα οστά του κρανίου. Στη θέση του δεξιού βραχίονα υπήρχαν ένα διαλυμένο αλαβάστρινο αλάβαστρο, ένα χάλκινο κάτοπτρο με λαβή και δύο τεμάχια χάλκινης περόνης. Στη θέση δε του αριστερού γονάτου ίχνη πυράς.

Τάφος 15: Οι δύο καλυπτήριες πλάκες ήταν σπασμένες και ο τάφος γεμάτος χώμα. Ο σκελετός είχε λιώσει. Βρέθηκαν ένα κυκλικό ορειχάλκινο κάτοπτρο με λαβή, μία ερυθρόμορφη κυλινδρική λήκυθος του 5ου αι. π.Χ., με παράσταση μια φτερωτή γυναικεία μορφή και μια ορειχάλκινη πυξίδα.

Τάφος 16: Παρά τις δύο καλυπτήριες πλάκες ο τάφος ήταν γεμάτος χώμα. Βρέθηκαν ελάχιστα μόνο οστά από το κρανίο.

Τάφος 17: Είχε δύο καλύμματα. Δεν βρέθηκαν οστά ούτε και κτερίσματα.

4. Οδός Θράκης 20 (οικόπεδο Ο. και Π. Κασπύρη)

Εδώ αποκαλύφθηκε μερικώς ένα ορθογώνιο κτίσμα, εξωτ. διαστ. 12,15x5,55 μ., με τρεις χώρους και προσανατολισμό Β.-Ν., που εκτεινόταν πέρα από τη βόρεια μεσοτοιχία (Πίν. 40 α). Οι τοίχοι, πλ. 0,45-0,55 μ., είναι λιθόκτιστοι και σώζονται σε χαμηλό ύψος 0,36 μ. Μία τομή στο εσωτερικό του κτίσματος έδειξε ότι η κατασκευή βαίνει σε ισχυρή θεμελίωση, ύψους 1,30 μ. Με τη βοήθεια των οστράκων το κτίσμα χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους.

Οι δύο νότιοι χώροι είναι όμοιοι. Έχουν ορθογώνια κάτοψη με εσωτερικές διαστάσεις 5,13x2,30 μ. περίπου. Ο τρίτος χώρος είναι σχεδόν διπλάσιος σε έκταση . Οι είσοδοι πρέπει να ήταν στην ανατολική κατεστραμμένη πλευρά.

Κάτω από τη δυτική μεσοτοιχία, σε βάθος 1,45 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου, μέσα στο κόκκινο κιμηλόχωμα βρέθηκαν τέσσερις σπασμένοι αμφορείς με τα στόμια στραμμένα προς τα κάτω. Οι τρεις είχαν σφαιρικό σώμα. Αν και μέσα δεν βρέθηκαν οστά ή ίχνη από στάχτη, φαίνεται πως πρόκειται για εγχυτρισμούς.

5. Οδός Ελικώνος 8 (οικία Π. Σακελλαρίου)

Μέσα στον περιορισμένο ακάλυπτο χώρο της οικίας και σε βάθος 0,80 μ. από το πεζοδρόμιο καθορίστηκε η νότια παρειά ενός τοίχου σε μήκος 2,30 μ. Βαίνει πάνω στο καστανοκόκκινο κιμηλόχωμα. Για το χτίσιμό του έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι, ορθογωνισμένοι, πώρινοι ογκόλιθοι και σε μικρότερη κλίμακα ακατέργαστες μικρές πέτρες. Η κατασκευή του θυμίζει την τεχνική κατασκευή των υπογείων στα Μέγαρα. Μέσα από τις επιχώσεις, μπροστά στον τοίχο, συλλέξαμε ένα κωνικό υφαντικό βάρος κι ένα μυροδοχείο της ύστερης ελληνιστικής περιόδου.

6. Οδός Ελικώνος 16-18 (οικόπεδο Α. Κάρκα)

Η αρχαιολογική έρευνα στο οικόπεδο αυτό, σε βάθος 0,85 μ. από το πεζοδρόμιο, αποκάλυψε τμήμα ενός καλοχτισμένου τοίχου σε μήκος 13,50 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. Στη βόρεια πλευρά του έχει και δύο αντηρίδες (Πίν. 40 β). Εδώ μάλλον πρόκειται για το προτείχισμα του 4ου αι. π.Χ., που ξεφεύγει από την αναμενόμενη πορεία του προς Ν. Η παράκαμψη αυτή πρέπει να δηλώνει την ύπαρξη μιας πύλης στην περιοχή αυτή διότι στην ίδια οδό, νοτιότερα, είχε εντοπισθεί ένα νεκροταφείο.

Ο τοίχος έχει πλάτος κατά μέσο όρο 0,55-0,60 μ. Είναι χτισμένος με μεγάλους πώρινους ογκόλιθους, ύψ. 0,40 μ., σε ισόδομο σύστημα. Διατηρείται μαζί με τη θεμελίωσή του σε ύψος τριών δόμων (1,20 μ.). Η νότια εξωτερική παρειά του είναι πιο ομαλή απ' ό,τι η εσωτερική με τις αντηρίδες. Πάνω στις επιφάνειες των ογκολίθων υπάρχουν μοχλοβόθρια τριγωνικής διατομής που υποδηλώνουν την ύπαρξη και άλλου δόμου. Στη νότια παρειά η ανατολική πλευρά κάθε κάθετης παρυφής είναι λοξά λαξευμένη. Το ίδιο λοξό λάξευμα υπάρχει και στη νότια οριζόντια αιχμή του άνω δόμου. Η τελευταία αυτή λεπτομέρεια, που δεν παρατηρείται στους δύο τελευταίους κάτω δόμους, δηλώνει ότι, αυτοί αποτελούσαν τη θεμελίωση η οποία εδράζεται πάνω σε στρώμα από κροκάλες. Το είδος της διακόσμησης αυτής με τα λοξά λαξεύματα στους αρμούς, είχε επισημανθεί και στα μακρά τείχη των Μεγάρων[66]. Οι δύο αντηρίδες εξέχουν αντίστοιχα 0,88 και 1,18 μ. Έχουν το ίδιο πάχος με τον τοίχο.

7. Οδός Ελικώνος 28 (οικόπεδο Ι. Πανταζή)

Η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως τμήμα του γνωστού πλέον νεκροταφείου της περιοχής, το οποίο είχε αποκαλυφθεί το 1985 στην ίδια οδό, λίγα μέτρα νοτιότερα. Ερευνήθηκαν εννέα τάφοι που χρονολογούνται από τον 5ο μέχρι και το 2ο αι. π.Χ. Είναι τοποθετημένοι μέσα στο κόκκινο φυσικό χώμα ή στις αμμουδερές επιχώσεις, σε βάθος 1,45-2,80 μ. Εκτός από δύο κιβωτιόσχημους οι υπό-

66. ΑΕ 1985 , σ. 233.

λοιποι είναι σαρκοφάγοι, λαξευμένοι από κογχυλιάτη λίθο. Συνήθως ήταν καλυμμένοι με δύο πλάκες οι οποίες στη μία πλευρά τους είχαν διπλές ή μονές λαξευτές χειρολαβές.

Τάφος 1: Περιείχε τα λιωμένα οστά δύο ατόμων με τα κρανία στα ανατολικά, μία αρυβαλλοειδή λήκυθο και μία μελαμβαφή πελίκη με το πώμα της.

Τάφος 2: Βρέθηκαν ελάχιστα τεμάχια από τα σκέλη και το κρανίο του νεκρού που ήταν στην ανατολική πλευρά. Γύρω από το νεκρό υπήρχαν ατρακτοειδή μυροδοχεία.

Τάφος 3: Τα περισσότερα από τα διαλυμένα οστά είχαν συγκεντρωθεί στη δυτική πλευρά. Ένας από τους νεκρούς ανήκε σε εύσωμο άτομο. Ακτέριστος.

Τάφος 4: Κιβωτιόσχημος. Ελάχιστα οστά από το λιωμένο σκελετό δείχνουν ότι το κρανίο ήταν στα ανατολικά. Γύρω από τη θωρακική χώρα υπήρχαν δεκατέσσερα ατρακτοειδή μυροδοχεία. Βρέθηκαν επίσης δύο χάλκινα ενώτια, το ένα διαλυμένο και μία χάνδρα από υαλόμαζα.

Τάφος 5: Περιείχε τα φθαρμένα οστά μιας ηλικιωμένης γυναίκας με το κρανίο στα ανατολικά, ένα ατρακτοειδές μυροδοχείο, μία λάγυνο πάνω στη θωρακική χώρα και ένα μελαμβαφή σκύφο κοντά στα πόδια.

Τάφος 6: Παιδικός. Ο νεκρός είχε το κεφάλι στα ανατολικά. Τα κτερίσματα ήταν τα εξής: πέντε πήλινα γυναικεία ειδώλια, ένα μικρό δίωτο αγγείο με πώμα, ένα πήλινο περιστέρι, χάνδρες από υαλόμαζα και τεμάχια από χάλκινα ενώτια.

Τάφος 7: Ο σκελετός είχε λιώσει τελείως. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 8: Είχε τρεις νεκρούς με τα κεφάλια στα ανατολικά, ένα μικρό μόνωτο αγγείο με το πώμα του που περιείχε άνθρακα και ένα λυχνάρι.

Τάφος 9: Κιβωτιόσχημος. Ο νεκρός εδώ είχε αντίθετο προσανατολισμό· το κρανίο ήταν στα δυτικά. Ενώ στους προηγούμενους τάφους τα κρανία ήταν στα ανατολικά. Πάνω στη θωρακική χώρα βρέθηκε μικρός σκύφος σε κομμάτια.

8. Οδός Δογάνη 27 (οικόπεδο Ι. Παπαγιάννη)

Εδώ, σε βάθος από 1,18 μ. και κάτω, επισημάνθηκαν τα ερείπια ενός ελαιοτριβείου (Α) των μέσων ελληνιστικών χρόνων και στα δυτικά δύο μικροί χώροι (Β και Γ) μιας παλιότερης φάσης.

Το ελαιοτριβείο εκτείνεται προς Α. στο γειτονικό οικόπεδο. Ο χώρος Α περικλείεται από ισχυρούς τοίχους πάχ. μέχρι 0,71 μ., που σώζονται όμως σε ελάχιστο ύψος. Το ύψος της θεμελίωσης φθάνει τα 1,12 μ. Το δάπεδο της ορθογώνιας δεξαμενής έχει εσωτερικές διαστάσεις 2,87x2,44 μ. Είναι επιστρωμένη με μικρά τεμάχια κεραμίδων που φέρουν επάνω ένα λεπτό στρώμα υδραυλικού κονιάματος. Στις τέσσερις πλευρές του δαπέδου υπάρχει πλαίσιο τριγωνικής διατομής, κατασκευασμένου με ασβεστοκονίαμα, για τη στεγανοποίηση των γωνιών της δεξαμενής (Πίν. 41 α). Το δάπεδο έχει κλίση προς ΝΔ. όπου μέσω μιας οπής, ανοιγμένης στον τοίχο, τα υγρά και η μούργα, από τις ελιές που είχαν συγκεντρωθεί εδώ, έρρεαν σε μια λίθινη σκάφη τοποθετημένη σε χαμηλότερο επίπεδο.

Δυτικά και σε βάθος 1,55 μ. υπάρχει ο μικρός ορθογώνιος χώρος Β, με εξωτερικές διαστάσεις 3,42x 2,11 μ. Φαίνεται πως ανήκει σε μια παλιότερη φάση αλλά ξαναχρησιμοποιήθηκε την εποχή λειτουργίας του ελαιοτριβείου. Οι τοίχοι, πάχ. 0,40 μ. δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Ο νότιος τοίχος είναι κατασκευασμένος με μικρότερες πέτρες· ενώ οι υπόλοιποι με μεγάλους πώρινους ογκόλιθους. Στα νότια βρέθηκε και ο πυθμένας μιας δεύτερης, μεγαλύτερης σκάφης, όπου έπλεναν τις ελιές πριν να τις συγκεντρώσουν στο χώρο Α.

Στα δυτικά, σε χαμηλότερο επίπεδο, αποκαλύφθηκε και η βορειοανατολική γωνία του χώρου Γ, που με στρωματογραφικά δεδομένα χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Η θεμελίωσή του εδράζεται βαθιά στο κόκκινο κιμηλόχωμα. Ο κυρίως τοίχος έχει σωζόμενο ύψος 1,05 μ.

9. Οδός Τζαβέλλα 48-50 (οικόπεδο Δ. Πιπέρου)

Στα νότια, κοντά στην οικοδομική γραμμή, βρέθηκαν δύο σαρκοφάγοι με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν λαξευμένοι από κογχυλιάτη λίθο.

Τάφος 1: Επειδή ήταν σχεδόν επιφανειακός, βρέθηκε κατεστραμμένος. Σωζόταν μόνο ο πυθμένας του, που είχε εσωτερικές διαστάσεις 1,86x0,48 μ. Κοντά στη νοτιοανατολική γωνία υπήρχε αρύβαλλος με σφαιρικό σώμα, κορινθιακού τύπου, του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 2: Βρίσκεται σε βάθος 0,98 μ. Ήταν καλυμμένος με δύο πλάκες από κογχυλιάτη λίθο. Περιείχε δύο νεκρούς, τον ένα πάνω στον άλλο, με τα κρανία στα ανατολικά. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα. Εσωτ. διαστ. τάφου: 2x0,50 μ. και ύψος 0,60 μ.

10. Οδός Δογάνη 13 και Γρεβενών (οικόπεδο Στ. Μαγγανά)

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου και σχεδόν στο ύψος του πεζοδρομίου, βρέθηκε τμήμα μιας απιόσχημης δεξαμενής. Είναι λαξευμένη μέσα στο σκληρό κίτρινο κιμηλόχωμα. Τα τοιχώματα εί-

ναι επαλειμμένα με αδιάβροχο επίχρισμα κίτρινου χρώματος. Η μέγιστη διάμετρός της κάτω είναι 2,60 μ., το βάθος της μέχρι το σημείο που ερευνήθηκε φθάνει τα 3,35 μ. Ο πυθμένας της βρισκόταν ακόμη πιο βαθιά. Μέσα από τις επιχώσεις της δεξαμενής συλλέξαμε όστρακα κυρίως του 5ου αι. π.Χ.

11. Οδός Τζαβέλλα (οικόπεδο Ι. Χατζή)

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1,25 μ. από το πεζοδρόμιο, η έρευνα απέδωσε τα πενιχρά λείψανα της θεμελίωσης ενός τοίχου με προσανατολισμό Α.-Δ. Εδράζεται στο κόκκινο σκληρό κιμηλόχωμα. Είναι κατασκευασμένος με ορθογωνισμένους πώρινους ογκόλιθους, τοποθετημένους εναλλάξ ανά τρεις σε κάθε παρειά και μικρές πέτρες. Έχει πλάτος 1,08, ύψος 0,54 και σωζ. μήκος 8 μ.

12. Οδός Περεσιάδου 5 (οικόπεδο Ι. Πάνου)

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου και σε βάθος 1,50 μ. από το πεζοδρόμιο ερευνήθηκε τμήμα ενός κτίσματος των ελληνιστικών χρόνων που παρουσιάζει κάτοψη σε σχήμα, περίπου, τετάρτου του κύκλου με μήκος ακτίνας 5,25 μ. Εδράζεται πάνω στο κόκκινο καθαρό κιμηλόχωμα. Για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως μεγάλοι ογκόλιθοι από κογχυλιάτη λίθο, αρκετοί σε β΄ χρήση, και ελάχιστες μικρές πέτρες στο νότιο τμήμα. Στη βόρεια πλευρά υπάρχει ένα υπερυψωμένο δάπεδο από δύο σειρές μεγάλων πώρινων ογκόλιθων. Το νότιο τμήμα είναι κενό· ίσως εδώ οι ογκόλιθοι να αφαιρέθηκαν μεταγενέστερα.

13. Οδός Αγίας Παρασκευής 52 (οικόπεδο Γ. Μαργέτη)

Βρέθηκε η θεμελίωση ενός τοίχου, πάχ. 0,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Σώζεται σε μήκος 4,05 μ. Σχημάτιζε ορθή γωνία μ' ένα δεύτερο τοίχο που εκτεινόταν προς Δ. Απ' αυτόν διασώθηκε μικρό μόνο τμήμα. Για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί γενικά μικρές πέτρες, ελάχιστοι πώρινοι ογκόλιθοι και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Το συνολικό του ύψος φθάνει τα 0,93 μ. Χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

14. Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου 22 (οικόπεδο Ο. Τσολιάκου)

Κοντά στη βόρεια μεσοτοιχία εντοπίστηκε τμήμα ενός ταφικού περιβόλου με δύο τάφους και στα νότια του οικοπέδου μέρος ενός κτίσματος με μια δεξαμενή.

Ο ταφικός περίβολος εκτείνεται προς Β. κάτω από το γειτονικό ακίνητο. Ο δυτικός του τοίχος έχει καταστραφεί. Διασώθηκε μόνο τμήμα από τον κάτω δόμο του νότιου τοίχου, σε μήκος 6,90 μ. Είναι κατασκευασμένος με ορθογώνιους πώρινους ογκόλιθους, μήκ. 1,18 μ. και πάνω ο κάθε ένας. Το πάχος του τοίχου είναι 0,44 μ. Μέσα στον περίβολο ερευνήθηκαν δύο ταφές.

Τάφος 1: Παιδική σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο. Είχε δύο καλυπτήριες πλάκες. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Περιείχε ελάχιστα ίχνη κρανίου προς ΝΑ. και μία κοτύλη, κορινθιακού τύπου, των ύστερων αρχαϊκών χρόνων. Εσωτ. διαστ. 0,74x0,14-0,26, ύψ. 0,26 μ.

Τάφος 2: Σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο με δύο καλυπτήριες πλάκες. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Περιείχε τα οστά τριών εφήβων με τα κρανία προς ΒΑ. Τα διαλυμένα οστά ήταν ελαφρώς σκορπισμένα. Ακτέριστος. Εσωτ. διαστ. 1,88x0,52, ύψ. 0,53 μ.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκαν τα πενιχρά λείψανα της θεμελίωσης ενός χώρου που εκτείνεται κάτω από τη γειτονική μεσοτοιχία. Οι δύο τοίχοι, που σχηματίζουν μεταξύ τους ορθή γωνία, έχουν πάχος 0,35 μ. Είναι χτισμένοι με μικρούς αργούς λίθους και λάσπη. Πλησίον του χώρου αυτού υπήρχε μία απιόσχημη δεξαμενή με λιθόκτιστο λαιμό, ύψ. 1,30 και διάμετρο στομίου 0,50 μ. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Τα νερά της εκχείλισης διοχετεύονταν προς ΝΑ. με τη βοήθεια ενός ανοικτού αγωγού, κατασκευασμένου με πλάκες κογχυλιάτη λίθου σε σχήμα ανεστραμμένου Π. Λίγα εκατοστά του μέτρου δυτικά υπήρχε μεταγενέστερος αγωγός, της ίδιας κατεύθυνσης, χτισμένος με κυλινδρικούς πηλινοσωλήνες, που προστατεύονταν στις τρεις πλευρές με λίθινες πλάκες και κεραμίδες.

15. Οδός Γ. Μαυρουκάκη 48 και Μ. Ζαχαρία (οικόπεδο Δ. Μπέη)

Εδώ, σε βάθος 0,90 μ., ερευνήθηκε τμήμα μιας οδικής αρτηρίας, η οποία φαίνεται πως ξεκινάει από το νοτιοδυτικό άκρο της Αρχαίας Αγοράς, λίγα μέτρα βορειοανατολικά του οικοπέδου.

Ο αρχαίος δρόμος έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Στη δυτική του πλευρά υπάρχει λίθινος αγωγός ομβρίων υδάτων, πλ. 0,85 μ., που αποκαλύφθηκε ως το μήκος των 8,10 μ. Είναι κατασκευασμένος με λίθους φαιού χρώματος. Κατά μήκος του άξονά του έχει λαξευτό αυλάκι. Δυτικά και παράλληλα προς αυτόν υπάρχει ο αναλημματικός τοίχος, κατασκευασμένος με μεγάλους πώρινους ορθογώνιους λίθους. Σε μια μεταγε-

νέστερη φάση, κάθετα προς αυτόν, προστίθεται ένας τοίχος πάχ. 0,47 μ.

Η στρωματογραφική έρευνα έδειξε την ύπαρξη τριών οδοστρωμάτων. Τα πρώτα δύο έχουν πάχος από 0,15 μ. Μέσα στο τρίτο στρώμα υπάρχουν ένας πήλινος κυλινδρικός αγωγός, που ανήκει στην α΄ φάση του δρόμου και ένας μεταγενέστερος αποχετευτικός αγωγός, πλ. 0,42 και ύψ. 0,60 μ. Είναι κατασκευασμένος με πλάκες από κογχυλιάτη λίθο.

Στη βυζαντινή περίοδο, όταν είχε αχρηστευθεί ο δρόμος, πάνω στο οδόστρωμα τοποθετείται πήλινος κυλινδρικός αγωγός με κλίση προς Ν. και σε μικρή απόσταση, ανατολικά, ανεγείρεται ένα κτίσμα από το οποίο αποκαλύφθηκαν μερικοί τοίχοι.

16. Οδός Γ. Μαυρουκάκη 31 (οικόπεδο Π. Μαργέτη)

Την πολύ αποσπασματική εικόνα δύο χώρων ενός κτίσματος, που είχε ερευνηθεί στο νότιο γειτονικό οικόπεδο, έδωσε η ανασκαφή[67]. Σε βάθος 1,78 μ. διασώθηκαν οι θεμελιώσεις των βόρειων τοίχων, πάχ. 0,45 μ. Είναι κατασκευασμένοι με μικρές πέτρες, πώρινους ορθογωνισμένους λίθους και λάσπη. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος φτάνει τα 0,83 μ. Το ανατολικό δωμάτιο, πλ. 2,40 μ., έχει χωμάτινο δάπεδο· από το δυτικό αποκαλύφθηκε μόνο η βορειοανατολική γωνία. Με τη βοήθεια των οστράκων αλλά και της τοιχοδομίας, πρέπει να χρονολογηθεί στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

17. Οδός Πλουτάρχου 21 (οικόπεδο Κ. Μουστάκα)

Σε βάθος 0,85 μ. ήλθαν στο φως τα πενιχρά λείψανα των θεμελιώσεων ενός κτίσματος της πρωτοβυζαντινής περιόδου, με προσανατολισμό Α.-Δ., που εκτεινόταν προς Ν. Και δύο παράλληλοι τοίχοι μιας άλλης κατασκευαστικής φάσης, της ίδιας περιόδου, είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Εδράζονται εν μέρει πάνω στο βράχο ή στο κιμηλόχωμα.

Από το μεγαλύτερο κτίσμα διακρίνονται δύο χώροι: ο ανατολικός έχει αποκαλυφθεί μέχρι το μήκος 4,85 μ. και ο δυτικός μέχρι το μήκος 9 μ. Οι τοίχοι, πάχ. 0,55 μ., είναι χτισμένοι με μικρές πέτρες και πώρινους ορθογωνισμένους ογκολίθους μεσαίου μεγέθους. Η κατασκευή γενικά δεν είναι επιμελημένη.

Από τη δεύτερη κατασκευαστική φάση, που είναι και η αρχαιότερη, σώζονται δύο παράλληλοι τοίχοι, πάχ. 1,45 μ., οι οποίοι απέχουν μεταξύ τους 1,70 μ. Αποκαλύφθηκαν μέχρι το μήκος 5,50 μ. Οι θεμελιώσεις αυτές είναι χτισμένες με τον ίδιο τρόπο όπως και των προηγούμενων τοίχων.

18. Πάροδος Ομήρου (οικόπεδο Α. Νέζου, Ο.Τ. 48)

Στην ανατολική πλευρά του δρόμου και σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ερευνήθηκε τμήμα του αρχαίου δρόμου που είχε εντοπιστεί παλιότερα, αρκετά μέτρα δυτικά, στην οδό Φαίδωνος 17[68]. Στη βόρεια πλευρά του υπάρχει ο λίθινος ανοικτός αγωγός για τα νερά τη βροχής, με κλίση προς Α. (σωζ. μήκ. 3,21 και πλ. 0,80 μ.). Είναι κατασκευασμένος από δύο σειρές πλάκες φαιού χρώματος που σχηματίζουν αμβλεία γωνία. Το πλάτος του χωμάτινου δρόμου δεν μπορεί να καθοριστεί με σιγουριά. Έχοντας όμως υπ'όψη μερικά παραδείγματα από παλιότερες ανασκαφές, μπορούμε να το υπολογίσουμε γύρω στα 4,50 μ.

Η στρωματογραφική έρευνα έδειξε την ύπαρξη τριών οδοστρωμάτων. Το αρχαιότερο, πάχ. 0,13 μ., βαίνει στο κόκκινο φυσικό χώμα. Αποτελείται από πεπιεσμένο χώμα που περιέχει αρκετές κροκάλες. Το δεύτερο στρώμα, πάχ. 0,16 μ., που είναι αρκετά σκληρό, περιέχει μικρές πέτρες, τεμάχια από κεραμίδια και όστρακα. Από το τρίτο οδόστρωμα, πάχ. 0,15 μ., που είναι σύγχρονο με το λίθινο αγωγό, έχει διασωθεί μία στενόμακρη λωρίδα. Αποτελείται από ένα είδος κουρασανίου. Περιείχε αρκετές μικρές πέτρες, όστρακα ελληνιστικών χρόνων κι ένα μικρό πήλινο κεφάλι από γυναικείο ειδώλιο.

Στα βόρεια και παράλληλα προς τον αγωγό διασώθηκε και τμήμα του αναλημματικού τοίχου, χτισμένου με πώρινους ογκόλιθους και μικρές πέτρες. Πιστεύουμε πως η ανατολική προέκταση αυτού του δρόμου οδηγούσε σε μια άγνωστη, μέχρι στιγμής, πύλη που πρέπει να αναζητηθεί στο Ο.Τ. 47.

19. Οδός Δημάρχου Μενιδιάτη 19 (πρώην Βασ. Γεωργίου Β΄, οικόπεδο Π. Πάνου)

Βρέθηκαν τα πενιχρά λείψανα τοίχων, δύο διαφορετικών κτισμάτων. Από το κτίσμα των ελληνιστικών χρόνων, στο οποίο ανήκουν δύο τοίχοι που σχηματίζουν μεταξύ τους ορθή γωνία, αποκαλύφθηκε μόνο η νοτιοανατολική πλευρά. Εδώ πρόκειται για θεμελίωση, ύψ. 1,50 μ., η οποία βαίνει πάνω στο κόκκινο σκληρό κιμηλόχωμα. Ο νότιος τοίχος, με προσανατολισμό Α.-Δ., που είναι και ο μεγαλύ-

67. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 176.

68. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 52 κ.ε.

τερος, έχει αποκαλυφθεί μέχρι μήκους 6,30 μ. Η νότιά του παρειά είναι χτισμένη στο μεγαλύτερό της τμήμα με πώρινους ορθογώνιους λίθους, αλλά και με μικρότερες πέτρες· ενώ η βόρεια (εσωτερική) αποκλειστικά με μικρούς αργούς λίθους. Το πάχος του τοίχου είναι 0,72 μ. Το δυτικό άκρο έχει καταστραφεί από άλλο τοίχο, των ρωμαϊκών χρόνων, που έχει ρηχή θεμελίωση και κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι χτισμένος κυρίως με πώρινους ογκόλιθους. Στους αρμούς παρατηρούνται σφηνωμένες πέτρες και κεραμίδια.

20. Οδός Στ. Παπακωνσταντίνου 73 και προέκταση οδού Μυκηνών

Στον τομέα αυτό, σε δύο θέσεις, επισημάνθηκαν τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου και του προτειχίσματος (Σχέδ. 16). Η έρευνα εδώ άρχισε το 1987 και ολοκληρώθηκε το 1988. Συγκεκριμένα στο οικόπεδο του Δ. Κουλουριώτη, οδός Στ. Παπακωνσταντίνου 73, αποκαλύφθηκε μέρος του τείχους σε μήκος 8,30 μ. μαζί με μικρό τμήμα του ημικυκλικού πύργου.

Από το πλίνθινο τείχος διασώθηκε μόνο το λίθινο κρηπίδωμα, πάχ. 3,99 μ., που είναι χτισμένο στις δύο πλευρές με πώρινους ογκόλιθους λευκού χρώματος. Το ενδιάμεσο κενό είναι συμπληρωμένο με λατύπη, μικρές πέτρες και ποταμίσιες κροκάλες (Πίν. 41 β). Το λιθολόγημα διατηρείται σε ύψος τριών δόμων (1,29 μ.). Είναι θεμελιωμένο πάνω σ' ένα παχύ και σκληρό στρώμα αμμουδερών προσχώσεων. Από τις δύο παράλληλες εγχάρακτες γραμμές-οδηγούς στην επιφάνεια του τελευταίου δόμου, παράλληλα προς τη βόρεια παρυφή των ογκολίθων, συμπεραίνουμε ότι υπήρχε και τέταρτος δόμος.

Στη νότια πλευρά του τείχους και στο ύψος της επιφάνειας του δεύτερου δόμου διακρίνεται η σκληρή επιφάνεια του εσωτερικού περιμετρικού δρόμου, στρωμένου με χαλίκια και μικρές πέτρες. Οι δύο δόμοι κάτω απ' αυτή την επιφάνεια αποτελούν τη θεμελίωση. Στην κάτω σειρά οι ογκόλιθοι είναι διάτονοι, στη δεύτερη δρομικοί και επάνω πάλι διάτονοι. Το μήκος των ογκολίθων φθάνει έως τα 1,36 μ. και το πάχος τους κυμαίνεται από 0,63-0,74 μ. Το ύψος κάθε δόμου είναι 0,43 μ. περίπου.

Στην εξωτερική βόρεια παρειά αρκετοί ογκόλιθοι των δύο πάνω δόμων έχουν διακοσμητικές ταινίες. Εδώ, σ' ένα ογκόλιθο, υπάρχει και εγχάρακτο γράμμα Δ. Από τον ημικυκλικό πύργο αποκαλύφθηκε μόνο ένα πολύ μικρό τμήμα του κάτω δόμου.

Στη δεύτερη θέση, που βρίσκεται πάνω στη μελλοντική προέκταση της οδού Μυκηνών προς Α., η ανασκαφή έφερε στο φως τμήμα του τείχους με τους δύο πύργους του, μήκ. 34,60 μ. και μικρό τμήμα του προτειχίσματος. Και εδώ πρόκειται για το λίθινο κρηπίδωμα της οχύρωσης (Πίν. 42 β).

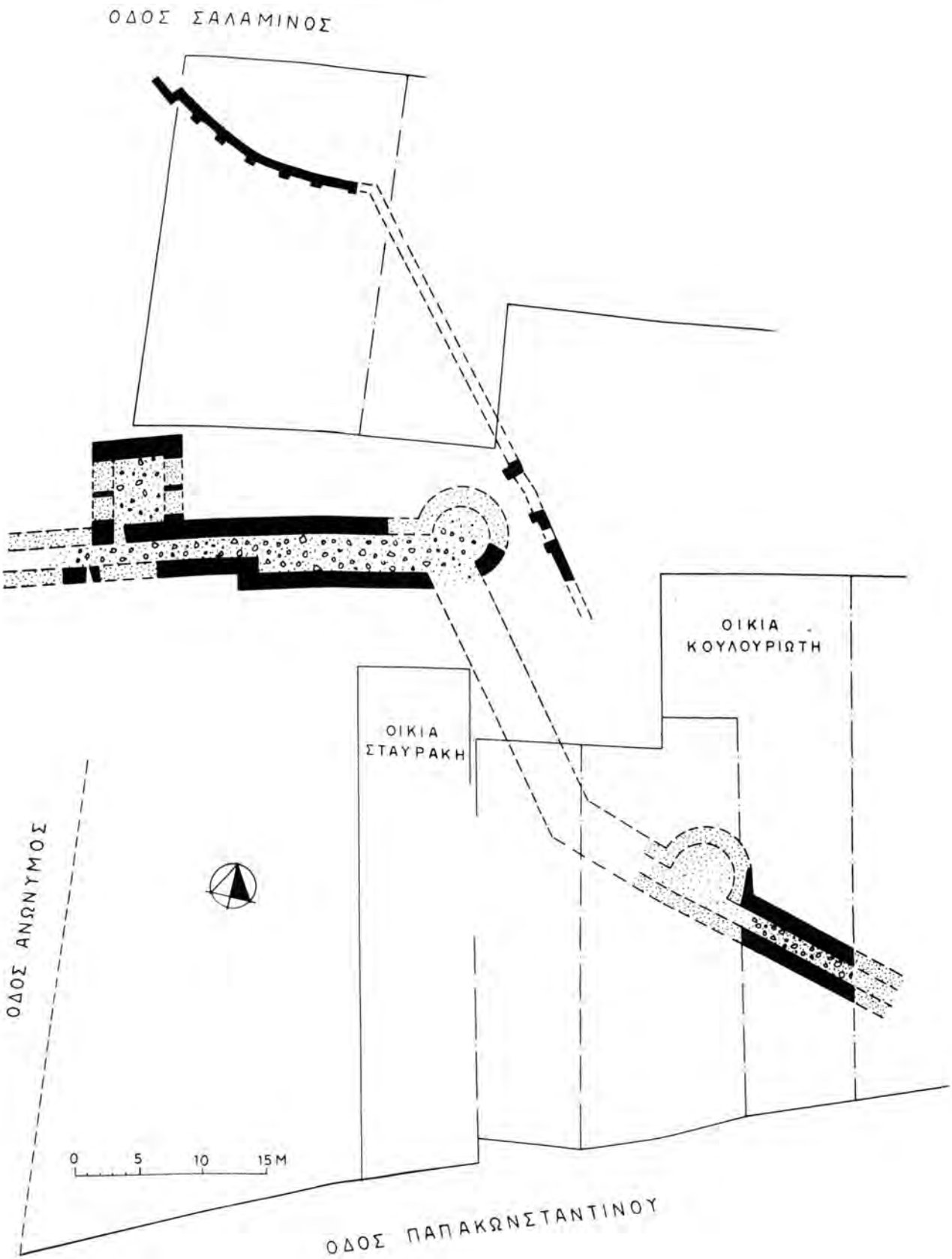
Από τον τετράγωνο πύργο διασώθηκε μόνο ο κάτω δόμος της θεμελίωσης, διαστ. 7x6,94 μ., κατεστραμμένος, στο μέσον περίπου, από το σύγχρονο αποχετευτικό χαντάκι του Δήμου. Το τοίχωμα αποτελείται από διπλή σειρά ογκολίθων συνολικού πάχους 1,47 μ. Από το κρηπίδωμα όμως του κυρίως τείχους διατηρούνται οι δύο δόμοι με εξαίρεση ένα μικρό κομμάτι του τρίτου δόμου στη νότια παρειά. Και εδώ έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι ορθογώνιοι ογκόλιθοι λευκού ή ανοικτού καστανού χρώματος. Το μήκος τους ξεπερνά πολλές φορές το 1,40 μ. και το πλάτος τους κυμαίνεται γύρω στα 0,70 μ. Ο κάτω δόμος αποτελείται από δρομικούς ογκόλιθους σε διπλή σειρά· ενώ στην επάνω σειρά είναι τοποθετημένοι διάτονα. Το πάχος του κρηπιδώματος, που αποτελεί εδώ τη θεμελίωση, είναι 4,20-4,35 μ. Το πάχος όμως της πλίνθινης ανωδομής ήταν λιγότερο από 4 μ. Το κενό μεταξύ των δύο παρειών είναι συμπληρωμένο με λατύπη και χώμα.

Στην εσωτερική νότια παρειά αποκαλύφθηκε και η θεμελίωση του κλιμακοστασίου, διαστ. 15x1,45 μ. περίπου, το οποίο διατηρείται σε ύψος δύο δόμων (0,92 μ.). Είναι οι δεύτεροι αναβασμοί που έρχονται στο φως μετά απ' αυτούς που είχαν βρεθεί στα νότια της πόλης[69]. Μία μικρή διερευνητική τομή στο ανατολικό άκρο της νότιας παρειάς, έδειξε ότι η επιφάνεια του αρχαίου εδάφους βρίσκεται στο ύψος της επιφανείας των ογκολίθων των αναβασμών.

Από τον ημικυκλικό πύργο έχει διασωθεί μόνο ένα μικρό τμήμα του τοιχώματος του κάτω δόμου, πάχ. 1,50 μ., στη νότια πλευρά και στο σημείο που γώνιαζε ο πύργος με το τείχος το οποίο, όπως έδειξαν δύο δοκιμαστικές τομές, έχει καταστραφεί. Εδώ αφού δημιουργούσε αμβλεία γωνία συνέχιζε προς Ν. για να ενωθεί με το υπόλοιπο τμήμα που βρέθηκε στο οικόπεδο του Δ. Κουλουριώτη.

Το ενδιαφέρον της ανασκαφής εστιάζεται και στο προτείχισμα, του οποίου μικρό τμήμα βρέθηκε λίγα μέτρα ανατολικά του ημικυκλικού πύργου. Έχει πάχος 0,80 μ. Στη δυτική του παρειά, σε μικρά διαστήματα, στηρίζεται με αντηρίδες. Η κατασκευή

69. ΑΕ 1985, σ. 223.

Σχέδ. 16. Μέγαρα. Οδός Στ. Παπακωνσταντίνου 73. Το τείχος στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλεως.

του είναι διαφορετική σε σχέση με τα τοιχώματα του τείχους. Έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως ορθογωνισμένοι πωρόλιθοι κίτρινου χρώματος ή κογχυλιάτης και μικρές ακατέργαστες πέτρες. Το συνδετικό υλικό είναι η λάσπη.

Ένα καμπύλο τμήμα από το ίδιο προτείχισμα είχε βρεθεί πριν από δέκα χρόνια, λίγα μέτρα βορειοδυτικά, στο οικόπεδο του Α. Ρήγα[70]. Αυτό υποδηλώνει ότι το τείχος, δυτικά σε μικρή απόσταση από τον τετράγωνο πύργο, εκάμπτετο και ακολούθουσε πορεία προς ΒΔ. κάπως παράλληλα προς το προτείχισμα.

Οι δύο παράλληλες τομές, με προσανατολισμό Α.-Δ., στα νότια του ημικυκλικού πύργου, στις οποίες αναφερθήκαμε πιο πάνω, αποκάλυψαν επίσης ότι μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος διερχόταν αρχαίος δρόμος. Το πολύ σκληρό οδόστρωμα, πάχ. 0,25 μ., περιείχε κυρίως κροκάλες και κεραμίδια σε πολύ μικρά κομμάτια.

Για τα σπουδαία αυτά ευρήματα έχουμε να παρατηρήσουμε και κάτι άλλο: Το ότι οι δύο ημικυκλικοί πύργοι βρίσκονται αρκετά κοντά ο ένας στον άλλο και οι δύο κάμψεις που δημιουργεί εδώ το τείχος, γεγονός που δεν δικαιολογείται σε ομαλό έδαφος, μαζί με τη διαπίστωση ότι το προτείχισμα βρίσκεται πολύ κοντά στον ημικυκλικό πύργο, μας κάνουν να υποθέσουμε ότι στη θέση αυτή πρέπει να υπήρχε πύλη.

Το τείχος πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 5ου ή στα πρώτα δέκα χρόνια του 4ου αι. π.Χ.

21. Οδός Μυκηνών (οικία Χατζή, Ο.Τ. 326)

Στο νότιο και ανατολικό ακάλυπτο χώρο βρέθηκαν οι δύο τοίχοι ενός μεγάλου κτίσματος που γώνιαζε κάτω από τη σύγχρονη οικία. Χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Ο νότιος τοίχος έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Το πλάτος του είναι 0,53-0,60 μ. Έχει αποκαλυφθεί μέχρι το μήκος 3,95 μ. Διατηρείται σε ύψος τριών δόμων (0,99 μ.), εκ των οποίων οι δύο κάτω αποτελούν, με στρωματογραφικά δεδομένα, τη θεμελίωση. Ο ανατολικός τοίχος έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Διατηρείται και αυτός σε ύψος τριών δόμων (1,13 μ.), με τη διαφορά ότι ο επάνω δόμος είναι λεπτότερος και κατασκευασμένος αποκλειστικά με πώρινες πλάκες· ενώ οι υπόλοιποι δύο δόμοι κάτω είναι χτισμένοι όπως και στον προηγούμενο τοίχο. Σε μια μεταγενέστερη φάση, ένας τρίτος τοίχος, πλ. 0,54-0,63 μ., διαφορετικής κατασκευής και ρηχά θεμελιωμένος, χτίζεται κάθετα προς τον προηγούμενο. Το μήκος του φθάνει τα 3,40 μ.

22. Οδός Σπάρτης 30 (οικόπεδο Ε. Λουκά)

Στο βόρειο άκρο της πόλης, έξω από τα τείχη και μέσα στις αμμώδεις προσχώσεις του γειτονικού ρέματος, ερευνήθηκαν επτά ταφές. Η μία είναι εγχυτρισμός και οι υπόλοιπες σαρκοφάγοι του 5ου αι. π.Χ. Έχουν προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ.

Τάφος 1: Το βόρειό του τμήμα κατεστραμμένο, σωζ. διαστ. 1,35x0,55, ύψ. 0,60 μ. Από τις αρχικά δύο καλυπτήριες πλάκες υπήρχε μόνο η νοτιοδυτική. Ήταν συλημένος με σκορπισμένα τα οστά.

Τάφος 2: Το βόρειο τμήμα ήταν κατεστραμμένο, σωζ. διαστ. 1,65x0,56, ύψ. 0,55 μ. Κι εδώ από τις δύο καλυπτήριες πλάκες σωζόταν μόνο η νοτιοδυτική. Περιείχε τα αναμοχλευμένα οστά δύο νεκρών που είχαν τα κρανία στα ΝΔ. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 3: Εγχυτρισμός. Σωζόταν μικρό μόνο τμήμα του πίθου, μήκ. 0,68 μ. Το στόμιό του ήταν στραμμένο προς Ν. και έκλεινε με πέτρα. Περιείχε ελάχιστα τεμάχια οστών.

Τάφος 4: Εσωτ. διαστ. 1,74x0,54, ύψ. 0,54 μ. Ήταν καλυμμένος με δύο πλάκες από κογχυλιάτη λίθο. Περιείχε τρεις νεκρούς ενηλίκων με τα κρανία στα ΝΔ. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 5: Εσωτ. διαστ. 2,04x0,60, ύψ. 0,65 μ. Ήταν καλυμμένος με δύο πλάκες. Περιείχε τρεις διαλυμένους σκελετούς με τα κρανία στα ΝΔ. Ο μεσαίος ήταν παιδικός. Τα κτερίσματα ήταν ένας αμφορίσκος και μία χάλκινη φιάλη.

Τάφος 6: Εσωτ. διαστ. 1,90x0,56, ύψ. 0,62 μ. Ήταν καλυμμένος με δύο πλάκες. Περιείχε τα διαλυμένα οστά τεσσάρων νεκρών με τα κρανία στα ΒΑ. Τα οστά του ενός ανήκουν σε έφηβο. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 7: Βρεφικός, εσωτ. διαστ. 0,75x0,17, ύψ. 0,27 μ. Από τους δύο νεκρούς σώζονταν μόνο τα κρανία στη βορειοανατολική πλευρά. Γύρω από τα κρανία υπήρχαν και δύο μικροί σκύφοι.

23. Χερσόνησος του Τείχους

α) Στη θέση Αγία Τριάδα, που βρίσκεται στα νοτιοανατολικά των Μεγάρων και απέχει οδικά 8,7 χλμ. από την πόλη, η αρχαιολογική έρευνα αποκάλυψε τρία κτίσματα. Το μεγαλύτερο απ' αυτά, που εκτείνεται σε μήκος 41 μ. περίπου, περιέκλειε στο κέντρο του ένα αρχαιότερο κτίσμα κατασκευασμένο με μεγάλους ασβεστολιθικούς λίθους φαιού χρώματος. Το κτίσμα στη νότια πλευρά είχε δύο

70. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 36.

εισόδους. Οι εξωτερικές του διαστάσεις είναι 18,45x 14,48 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος, στη βορειοανατολική γωνία, φθάνει τα 1,80 μ. Αν και δεν έχουν μελετηθεί ακόμη τα διάφορα ανασκαφικά ευρήματα, από μία πρώτη εκτίμηση φαίνεται να ανήκει στον 5ο αι. π.Χ.

Στη ρωμαϊκή εποχή προστίθενται γύρω από το κτίριο, είκοσι ένα δωμάτια-χώροι, κατασκευασμένοι με εντελώς διαφορετικό σύστημα τοιχοδομίας: λεπτότεροι τοίχοι, χτισμένοι με μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους και άφθονη λάσπη.

Την ίδια εποχή, λίγα μέτρα βορειοδυτικά ανεγείρεται άλλο ένα κτίσμα με πέντε χώρους από τους οποίους στο μεγαλύτερο υπάρχει κτιστός φούρνος κυκλικής κάτοψης πάνω σε τετράγωνη υποδομή. Στη βορειοανατολική γωνία του διπλανού ορθογωνίου χώρου έχει αποκαλυφθεί και μία εστία.

β) Σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου και συγκεκριμένα στο οικόπεδο αριθ. 127 του Ο.Τ. 21, εδώ και πάρα πολλά χρόνια ήταν ορατοί αρκετοί τοίχοι. Η ανασκαφή εδώ έφερε στο φως τα τρία συνεχόμενα ορθογώνια δωμάτια ενός μεγάλου κτίσματος που εκτείνεται προς Β. και Α.

Οι δυτικοί τοίχοι των δύο νότιων δωματίων είναι κατεστραμμένοι. Οι είσοδοι φαίνεται ότι βρίσκονταν στα ανατολικά. Το πλάτος κάθε δωματίου είναι 2,85 μ. και το μέγιστο σωζόμενο μήκος 5,50 μ. Τα δάπεδα είναι χωμάτινα. Οι τοίχοι, στις επιφάνειες των οποίων δεν παρατηρείται κανένα ίχνος κονιάματος, έχουν πάχος 0,52 μ. και στην καλύτερη περίπτωση ανώτατο σωζόμενο ύψος 1,10 μ. Το βόρειο δωμάτιο, που σώζεται σε κάπως καλύτερη κατάσταση, έχει εσωτερικές διαστάσεις 2,85x5,87 μ. Οι δύο παραστάδες πάνω στο νότιο τοίχο δείχνουν ότι ο χώρος αυτός με μία είσοδο πλ. 0,75 μ., συγκοινωνούσε με το νότιο γειτονικό δωμάτιο.

Η διαφορετική τοιχοδομία, σε σύγκριση με αυτήν που παρατηρούμε μέσα στο γειτονικό αρχαιολογικό χώρο, και η έλλειψη οστράκων από τις τρεις τομές μέσα στα δωμάτια, δείχνουν, χωρίς αμφιβολία, ότι το κτίσμα αυτό οικοδομήθηκε στα χρόνια γύρω από την Ελληνική Επανάσταση, αλλά οπωσδήποτε μετά το 1818 οπότε αρχίζει η ανέγερση του τείχους της Χερσονήσου[71]. Ανήκει σ' ένα από τα πολλά κτίσματα του συνοικισμού της ιστορικής αυτής περιόδου.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΖΟΡΙΔΗΣ

71. Βλ. Μ. Μπερδελής, Μεγαρείς και Δερβενοχωρίται, 1936, σ. 91.

ΜΕΓΑΡΙΔΑ

Αλεποχώρι

Και αυτό το χρόνο συνεχίστηκαν καθαρισμοί και επιφανειακές ανασκαφικές έρευνες στο Αλεποχώρι με σκοπό να φανεί η πορεία του ανατολικού σκέλους του τείχους της ακρόπολης των Παγών σε όλο το μήκος και ως το βορειοανατολικό πύργο.

Τομή για τη συνέχιση του βόρειου σκέλους του τείχους, ακριβώς δίπλα από τον κεντρικό δρόμο που οδηγεί στην παραλία, έφερε στο φως θεμέλιο επιφανειακού κτίσματος από πωρόλιθους, συνολ. μήκ. 9,80, πλ. 1,90 μ. Η νότια μακρά πλευρά του κτίσματος ορίζεται από οκτώ δρομικούς πωρόλιθους στους οποίους εφάπτονται δέκα διάτονοι πωρόλιθοι. Οι τελευταίοι λόγω της κλίσης του εδάφους είναι θεμελιωμένοι σε ευθυντηρία από πωρόλιθο και κροκαλοπαγή λίθο. Το κτίσμα, προφανώς, δημόσιας χρήσης, συνεχίζεται προς Β. Πρέπει να βρίσκεται αμέσως έξω από τη βορειοανατολική πλευρά της ακρόπολης και έχει θέα προς τη θάλασσα και τη μικρή κοιλάδα ανατολικά, όπου πιθανόν βρίσκεται και το αρχαίο θέατρο της πόλης.

Η επιφανειακή έρευνα για την πορεία του ανατολικού σκέλους του τείχους αποκάλυψε θεμέλια πύλης στο νοτιοδυτικό τμήμα της ακρόπολης με μεταγενέστερες της αρχικής κατασκευής επεμβάσεις.

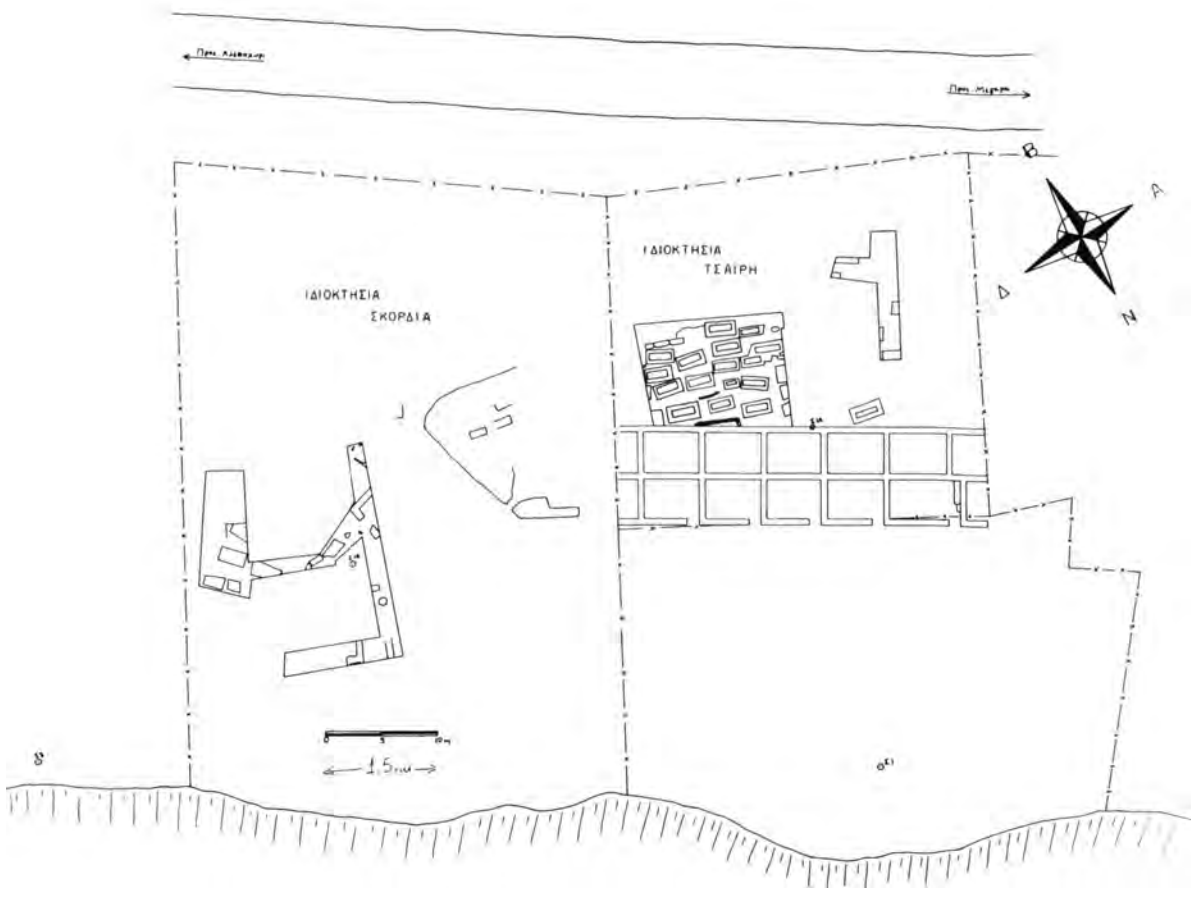
Μεταγενέστερες προσθήκες είχε και ο βορειοανατολικός πύργος της ακρόπολης. Πρόκειται για δύο δωμάτια, το ένα βόρεια και το άλλο νοτιοανατολικά του, που έχουν κατασκευαστεί σε μεταγενέστερες φάσεις. Σε μία από τις φάσεις αυτές ανοίχτηκε πύλη στην ανατολική πλευρά του βορειοανατολικού πύργου. Ανασκαφική έρευνα μπορεί να δώσει πληροφορίες για τις φάσεις του βορειοανατολικού πύργου και γενικότερα για τη διάρκεια ζωής και χρήσης της ακρόπολης των Παγών.

Αιγόσθενα - Ελευθερές

Έγιναν επιφανειακοί καθαρισμοί και κοπή θάμνων σε όλο το μήκος των τειχών και των δύο ακροπόλεων. Συγχρόνως ανοίχτηκαν διάδρομοι προσπέλασης και δημιουργήθηκαν χώροι για να προσεγγίζουν οι επισκέπτες στα πιο ενδιαφέροντα τμήματα των αρχαιολογικών χώρων.

Θέση Πυργάρι (οικόπεδο Στυλιανού Τσαΐρη) (Σχέδ. 17)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο μέσον περίπου της βόρειας πλαγιάς του λόφου Πυργάρι,

Σχέδ. 17. Πυργάρι Αλεποχωρίου. Οικόπεδα Σκορδιά και Στ. Τσαΐρη. Γενική κάτοψη της ανασκαφής.

όπου έχει εντοπιστεί ένα από τα νεκροταφεία των αρχαίων Παγών.

Ανασκάφηκε τμήμα του οικοπέδου, εκτάσης 10,50Χ 13 μ., όπου εντοπίστηκε στο μαλακό ψαμμίτη, συστάδα ορθογώνιων λαξευτών τάφων.

Το νοτιότερο ψηλότερο τμήμα του οικοπέδου κατελάμβανε κτίριο με επτά ζεύγη δωματίων που συνεχίζεται και εκτός των ορίων της ιδιοκτησίας Τσαΐρη.

Οι τάφοι ιδίων διαστάσεων, αρχιτεκτονικής και προσανατολισμού παρουσιάζουν μία ιδιομορφία: ένα ορθογώνιο λάξευμα, διαστ. 2,50Χ1,20 μ., συνήθως ανοίγεται στο μαλακό βράχο, λίγα μόλις εκατοστά από την επιφάνεια του εδάφους· στον πυθμένα αυτού του αρχικού λαξεύματος, που βρίσκεται 1,30Χ1,50 μ. χαμηλότερα, ανοίγεται άλλος ορθογώνιος τάφος, ο κυρίως τάφος, κανονικών διαστάσεων (1,80Χ0,50 μ.), ο οποίος καλύπτεται με 3 ή 4 ορθογώνιες πλάκες πάχους 0,18-0,22 μ., από πωρόλιθο ή σπανιότερα κογχυλιάτη. Στις δύο παράλληλες στενές πλευρές ανοίγονται ορθογώνιες εντορμίες προφανώς για τη μεταφορά τους.

Στα τοιχώματα του λαξευμένου βράχου διακρίνονται ίχνη εργαλείων λάξευσης: άλλοτε πλατιά από ξοΐδα, άλλοτε αυλακιές —κυρίως στις γωνίες που δουλεύονται δυσκολότερα— από βελόνι. Στους βαθύτερους τάφους διακρίνονται σε μία τους πλευρά, μία ή δύο τετράγωνες εγκοπές που προφανώς λειτουργούσαν ως βαθμίδα για την ευκολότερη κάθοδο στον κυρίως τάφο.

Στον πυθμένα του κυρίως τάφου, μερικές φορές λαξεύονται ορθογώνιες εγκοπές στις τέσσερις γωνίες ή δύο εγκοπές στη μία στενή πλευρά, υποδοχές ξύλινων φορείων προφανώς, η χρήση των οποίων ενισχύεται και από πολλά σιδερένια καρφιά που βρέθηκαν στις επιχώσεις.

Η αρχική λάξευση των τάφων πρέπει να έγινε στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., χρησιμοποιήθηκαν και

στον 3ο αι., π.Χ. ενώ η τελευταία τους χρήση τοποθετείται στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

Το νεκροταφείο συλήθηκε κατ' επανάληψη από τα πρώιμα ρωμαϊκά ως και τα βυζαντινά χρόνια.

Τα κτερίσματα των συλημένων τάφων —κυρίως λάγυνοι, μυροδοχεία, πρόχοι, νομίσματα, ειδώλια (Πίν. 42 α), ψήγματα χάλκινων και χρυσών ελασμάτων — εντοπίστηκαν κυρίως με οστά ανακομιδών γύρω από τις καλυπτήριες πλάκες των κυρίως τάφων. Ταφές κτερισμένες ή ακτέριστες δε βρέθηκαν. Σε μία περίπτωση οστά με στάχτη είχαν τοποθετηθεί σε τεφροδόχο μολύβδινη κάλπη που βρέθηκε μαζί με άλλα κτερίσματα και ανακομιδές σε κάλυψη κυρίως τάφου.

Μεταξύ των ευρημάτων σημειώνονται:

α) τμήμα επιτύμβιας στήλης, σε διαταραγμένη επίχωση τάφου, που σώζει το τέλος τριών στίχων:

---ΧΟΣ
[Ξ]ΕΝΟΥ
--- ΕΥΣ

β) Πώρινα συμπαγή θωράκια που είχαν χρησιμοποιηθεί ως καλυπτήριες πλάκες και ίσως προέρχονται από θέατρα που αναφέρουν γραπτές πηγές στη γειτονική περιοχή.

Στοιχεία για την κάλυψη των αρχικών λαξευμάτων των τάφων, όπου θα τοποθετούνταν και η επιτύμβια στήλη, δεν υπάρχουν. Είναι πιθανό να καλύπτονταν με κλαδιά και χώμα.

Χάλκινα νομίσματα της Σικυώνας επιβεβαιώνουν τη χρήση του νεκροταφείου και στα χρόνια της Β΄ Αχαϊκής Συμπολιτείας, όπου τόσο οι Παγές όσο και η Σικυώνα είναι σύμμαχες πόλεις.

Στη νότια πλευρά του οικοπέδου, μόλις 0,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκαν θεμέλια βυζαντινού κτιρίου που αποτελείται από εφτά τουλάχιστον ζεύγη δωματίων.

Τόσο η αρχιτεκτονική διάταξη, όσο και η ομοιομορφία των δωματίων υποδηλώνει κοινοβιακό χαρακτήρα του κτιρίου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι όλη η νότια παρειά των δωματίων έχει κατά τακτά διαστήματα σε κάθε δωμάτια είσοδο και εστία. Πρόκειται μάλλον για μοναστήρι ή στρατώνα.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

Αρχαιολογικές θέσεις στη Δυτική Αττική

Η Γ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων τα τελευταία χρόνια προέβη σε συστηματική επιφανειακή έρευνα όλης της Δυτικής Αττικής με αποτέλεσμα να εντοπίσει νέες αρχαιολογικές θέσεις και να επιβεβαιώσει ήδη γνωστές.

Τα αρχαία που εντοπίστηκαν παρουσιάζουν ποικιλία χρήσεων: φρούρια, οχυρωμένοι οικισμοί ή αγροτικοί οικισμοί, μεμονωμένοι πύργοι, φρυκτωρίες ή φύλαξης κεντρικών δρόμων, αγρεπαύλεις, χάνια, ποιμνιοστάσια, αναλημματικοί τοίχοι καλλιέργειας και νεκροταφεία.

Τα περισσότερα από τα αρχαία που έχουν εντοπιστεί, ανήκουν στην κλασική έως και την υστερορωμαϊκή εποχή — πολλές θέσεις, όπως οι δρόμοι έχουν συνεχή χρήση — ενώ λίγες είναι οι θέσεις με βυζαντινά κτίρια και μεσαιωνικούς αγροτικούς, κυρίως οικισμούς.

Για τη διευκόλυνση των αυτοψιών, η Δυτική Αττική χωρίστηκε σε 4 γεωγραφικές περιοχές:

1) Την περιοχή της αρχαίας Αττικής και τμήμα της αρχαίας Βοιωτίας (Β. του Κιθαιρώνα) που ορίζεται από Β. με τους βόρειους πρόποδες του Κιθαιρώνα και της Πάστρας, από Α. με τον Σαρανταπόταμο — που αποτελεί και το δυτικό όριο του Θριασίου —, από Δ. με την περιοχή των Βιλλίων, της Κοιλάδας των Κούνδουρων και το Κουλουριώτικο μονοπάτι και από Ν. από τη Μάνδρα και την ευρύτερη περιοχή Ελευσίνας.

Σ' αυτή την έκταση —που ανήκει στο αρχαίο κράτος των Αθηνών— εντοπίσθηκαν 39 συνολικά θέσεις από τις οποίες οι περισσότερες είναι γνωστές από την παλιότερη βιβλιογραφία της Αττικής. Νέοι οικισμοί και πύργοι εντοπίστηκαν κυρίως στην περιοχή της Μάνδρας, κοιλάδας Κούνδουρων και Οινόης.

2) Την περιοχή της Μεγαρίδας, την κυρίως δηλαδή ορεινή Δυτική Αττική, που βρίσκεται αμέσως δυτικά της αρχαίας αττικής γης, και που ορίζεται σε γενικές γραμμές στα βόρεια από τον Κιθαιρώνα, στα νότια από τα Μέγαρα, τα Γεράνεια και τμήμα του Πατέρα, στα δυτικά από τον Κορινθιακό. Σ' αυτή την περιοχή εντοπίστηκαν 46 θέσεις, οι περισσότερες των οποίων είναι άγνωστες ή γνωστές από την πρόσφατη βιβλιογραφία.

3) Περιοχή Θριασίου και Ασπρόπυργου. Εδώ είχαν εντοπισθεί 11 θέσεις. Οι περισσότερες ανήκαν σε ρωμαϊκούς οικισμούς, μία σε αρχαίο ελληνικό και είναι άγνωστες στην μέχρι σήμερα έρευνα. Με ανασκαφική έρευνα είναι δυνατό να ταυτιστούν και οι τρεις δήμοι του Θριασίου. Στην περιοχή υπάρχουν ενδείξεις και για άλλες θέσεις.

4) Την περιοχή της Κινέτας, τόσο την παραλιακή όσο και των Γερανείων. Αυτοψίες έχουν γίνει στην ορεινή κυρίως ζώνη, όπου εντοπίστηκαν τέσσερις νέες θέσεις, από τις οποίες η μία ανήκει

πιθανόν σε ιερό. Πιο συστηματική επιφανειακή έρευνα στην περιοχή θα μας δώσει στοιχεία για νέες θέσεις.

Συμπερασματικά προκύπτει ότι η δύσβατη ορεινή περιοχή της Δυτικής Αττικής και κυρίως της αρχαίας Μεγαρίδας ήταν πυκνοκατοικημένη από μικρά χωριά σε πλαγιές βουνών, ώστε να μπορούν να καλλιεργούν τις μικρές κοιλάδες ή τις πιο ομαλές πλαγιές. Είναι σύνηθες κοντά στα μικρά αυτά χωριά να υπάρχουν μεμονωμένες αγρεπαύλεις με ενσωματωμένους πύργους οι οποίες θα πρέπει να ασκούσαν και κάποια διοικητική εξουσία —κυρίως έλεγχο δρόμων— αφού η μητρόπολη, τα Μέγαρα, βρίσκονταν μακριά.

Η περιοχή της αρχαίας Αττικής εκτός των γνωστών φρουρίων της (Ελευθερές-Οινόη) αναπτύσσει μεμονωμένους οικισμούς κυρίως γεωργικού ή κτηνοτροφικού χαρακτήρα. Οι πύργοι και τα φρούρια ασκούν καθαρά στρατιωτικά καθήκοντα, ενώ οι αγρεπαύλεις εδώ σπανίζουν.

Οι θέσεις της Δυτικής Αττικής έχουν φωτογραφηθεί και σημειωθεί σε χάρτες της Γ.Υ.Σ., έτσι ώστε να υπάρχει η αναγκαία υποδομή για μελλοντική έρευνα της περιοχής.

Ε. ΜΠΑΖΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΒΑΝΗ

Β΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Οι εκθέσεις των ανασκαφών και εργασιών είναι περιορισμένες σε αριθμό, διότι πολλών τόπων οι έρευνες δεν ολοκληρώθηκαν και θεωρήθηκαν ότι έπρεπε να δοθεί ολοκληρωμένη η εικόνα τους αργότερα.

Κατά το 1988 υπηρέτησαν στη Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων οι αρχαιολόγοι Πηνελόπη Αγαλλοπούλου, Ηλίας Ανδρέου, Ιωάννα Ανδρέου, Ιφιγένεια Δεκουλάκου, Ελένη Κονσολάκη, Κλεοπάτρα Ευστρατίου, Όλγα Κακαβογιάννη, Ευάγγελος Κακαβογιάννης, Κωνσταντίνα Καζά, Αλεξάνδρα Ηλιάκη, Ελένη Παπασταύρου, Μαρία Πλάτωνος, Μέλπω Πωλογιώργη, Άρης Τσαραβόπουλους, Μαρία Σούτου, Γεώργιος Σταϊνχάουερ, Άρτεμις Ωνάσογλου.

Από τους παραπάνω ορισμένοι είχαν συγκεκριμένες αρμοδιότητες· οι λοιποί εκτελούσαν καθήκοντα κατά τις ανάγκες της Υπηρεσίας. Η Μέλπω Πωλογιώργη βρισκόταν στο εξωτερικό με εκπαιδευτική άδεια. Πέραν των εργασιών των οποίων τα αποτελέσματα εκτίθενται, διεξήχθη και το 1988 η μεγάλη συστηματική ανασκαφή του Ραμνούντος από τον υπογραφόμενο, την οποία διευθύνει η Ελένη Θεοχαράκη. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής έχουν ήδη εκτεθεί διεξοδικώς στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1988, σ. 1-14, πίν. 1-5. Την εκπόνηση των σχεδίων της ανασκαφής έκαναν οι ζωγράφοι Ιωάννης Γιαρμενίτης και Μανόλια Σκουλούδη.

Β.Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Βούλα

Οδός Παπαφλέσσα (Ο.Τ. 138, οικόπεδο Μ. και Σ. Πασχαλινού)

Στο παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 35Χ17,50 μ. έγινε ανασκαφική έρευνα η οποία διήρκεσε από τις 11/10-20/12/88. Το μεγαλύτερο μήκος του οικοπέδου διέτρεχαν τρεις αναλημματικοί τοίχοι, παράλληλοι μεταξύ τους, οι οποίοι είχαν κατεύθυνση από ΒΑ.-ΝΔ. και όριζαν τρία επίπεδα. Οι τοίχοι σώζονταν αποσπασματικά και ήταν κατασκευασμένοι με αδροδουλεμένες μεγάλες πέτρες από το φυσικό βράχο της περιοχής (Σχέδ. 1· Πίν. 43 α).

Στο ανατολικό τμήμα του μεσαίου επιπέδου, πλ. 5 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε μικρό ορθογώνιο κτίσμα σε διάταξη ιερού, με πρόναο και σηκό και προσανατολισμό από Α. προς Δ. Είχε διαστάσεις 3,50Χ2,30 μ. με την είσοδο ανατολικά. Οι τοίχοι, κατασκευασμένοι από μικρές και μεγάλες πέτρες, σώζονταν σε ύψος 0,20-0,35 μ. και είχαν πλάτος 0,40 μ., εδράζονταν δε εν μέρει πάνω στο φυσικό βράχο (Πίν. 43 β).

Στο σηκό, εσωτ. διαστ. 1,60Χ1,30 μ., σώθηκε το δάπεδο από κονίαμα. Ενσωματωμένη σ' αυτό, αποκαλύφθηκε στη βορειοδυτική γωνία λίθινη βάση, διαστ. 0,31Χ0,25 μ., με ορθογώνια κοιλότητα, διαστ. 0,12Χ0,12 και βάθ. 0,06 μ. για την ένθεση πιθανόν κάποιου κάποιου αφιερώματος. Δίπλα ακριβώς και νότια της λίθινης βάσης υπήρχε στο κονίαμα τετράγωνο άνοιγμα, πλευράς 0,14 μ., για την τοποθέτηση ίσως άλλης βάσης.

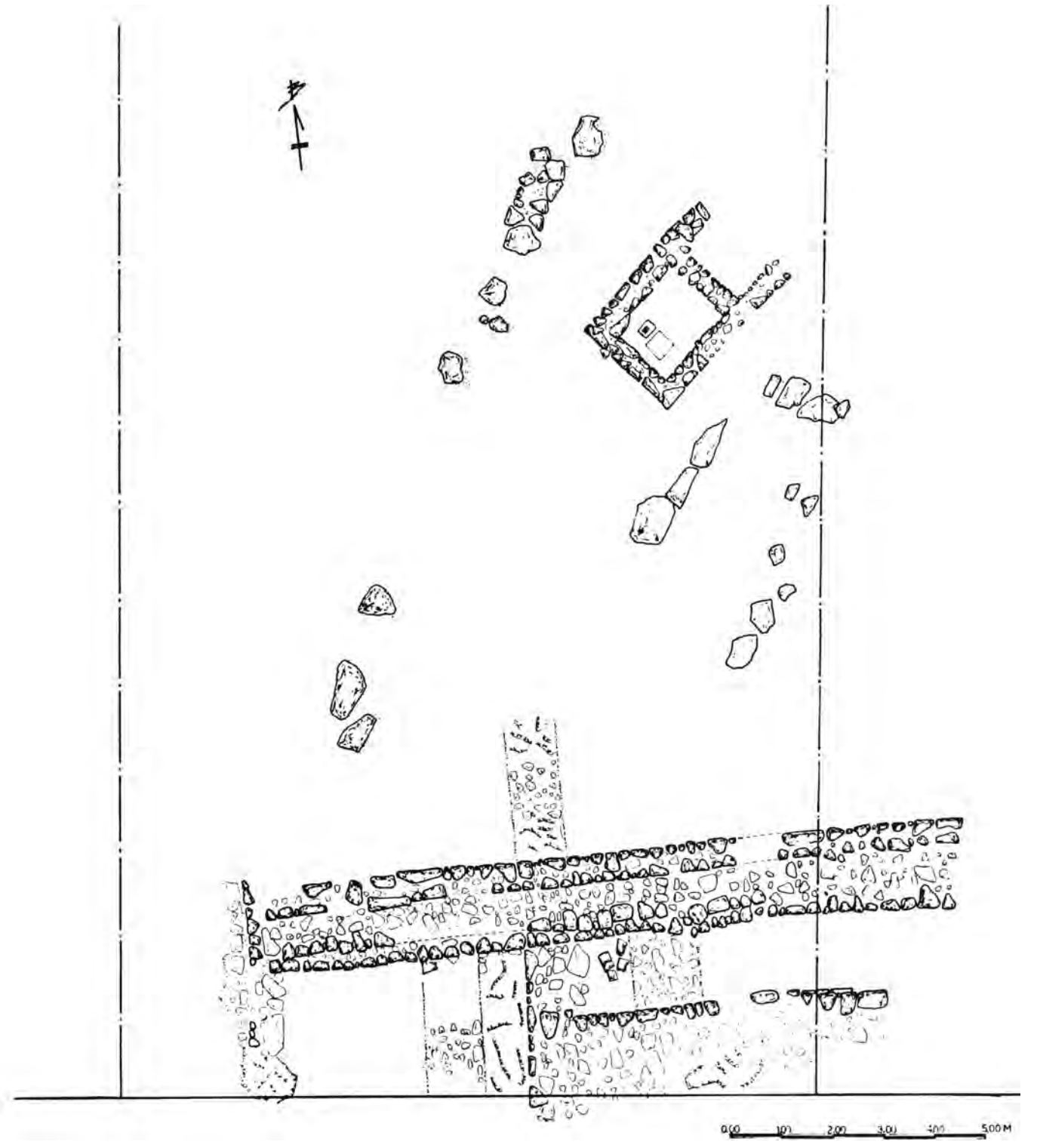
Τα όστρακα που βρέθηκαν στην τάφρο θεμελίωσης (τμήμα βάσης πινακίου, λαβή αμφορέα, κορινθιακής κοτύλης κτλ.) χρονολογούν την κατασκευή του ιερού στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., ενώ η χρήση του πρέπει να συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ. Η τελευταία χρονολογία προκύπτει από μικρή χάλκινη αιχμή βέλους[1], μήκ. 0,017 μ., τριγωνικής τομής στη βάση του με μήκος πλευράς 0,01 μ., που βρέθηκε στο χώμα, μέσα στην τετράγωνη εγκοπή του δαπέδου του σηκού.

Στην πρασιά του οικοπέδου και σε πλάτος, 5 μ. περίπου, ανατολικά της ρυμοτομικής γραμμής της οδού Παπαφλέσσα, αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία μεγάλου κτιρίου (Πίν. 44 γ). Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος σε μήκος 11,70, με πλάτος 1,50-1,70 και μέγ. ύψος 0,70 μ. και μικρό τμήμα του βόρειου τοίχου, μήκ. 3, πλ. 0,90 και σωζ. ύψ. 0,50 μ. Στο εσωτερικό του κτιρίου και κατά μήκος του ανατολικού τοίχου καθαρίστηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από πέτρες και κεραμίδες στέγης λακωνικού τύπου.

Μέσα και κάτω από το στρώμα αυτό, βρέθηκαν πολλά όστρακα από τα τοιχώματα (το κυρίως σώμα), τα δισκοειδή καλύμματα και τα κυλινδρικά στεφάνια κυψελών[2]. Όλα τα κομμάτια που βρέθη-

1. Βλ. A. Snodgrass, Early Greek Armour and Weapons, Chicago 1964, σ. 153, εικ. 10, τύπος 3B5.

2. Όμοια με αυτά από τους Τράχωνες —Συλλογή Γερουλάνου—

Σχέδ. 1. Βούλα. Οδός Παπαφλέσσα (Ο.Τ. 138). Κάτοψη της ανασκαφής.

καν ανήκουν σε κυλινδρικές κυψέλες με φαρδύ στόμιο κατασκευασμένες από, πορτοκαλόχρου έως και κοκκινωπού χρώματος και αρκετού πάχους, χοντρόκοκκο πηλό. Στα εσωτερικά τοιχώματα του κυλίνδρου, έχουν εγχαράξεις σε ψαθωτή ή άλλη διάταξη, καμωμένες με ένα τύπο ξύλινου χτενιού (Πίν. 44 α). Τα κομμάτια από το κυλινδρικό τμήμα του σώματος και την επίπεδη βάση ήταν πολύ φθαρμένα και δεν μπορούν να συγκολληθούν ώστε να αποκαταστήσουμε το ύψος των κυψελών. Τμήματα από το στόμιο φανερώνουν ότι είχαν πλατειά χείλη με κλίση προς τα έξω. Εκτός από τα κομμάτια που ανήκουν στις κυρίως κυψέλες βρέθηκαν πολλά κομμάτια από πήλινα κυλινδρικά στεφάνια, ύψ. 0,075-0,095 μ. και διαμέτρου λίγο μεγαλύτερης από το στόμο των κυψελών, με χείλη επίσης προεξέχοντα προς τα έξω και σειρά επάλληλων εγχάρακτων γραμμών στην εσωτερική καμπύλη επιφάνεια (Πίν. 44 β). Τα πήλινα στεφάνια χρησιμοποιούνταν για να αυξηθεί το ύψος των κυψελών.

Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν επίσης πολλά κομμάτια από 25 τουλάχιστον δισκοειδή καλύμματα κυψελών, διαμ. 0,34-0,37 μ. και πάχ. από 0,015-0,02 μ. Η πάνω επιφάνειά τους άλλοτε είναι εντελώς επίπεδη, άλλοτε έχει ομόκεντρα αυλάκια ή ομόκεντρους ανάγλυφους δακτυλίους. Στην εξωτερική πλευρά έχουν δύο μικρές προεξοχές (σαν λαβές) ενώ διαμπερείς οπές, διαμ. 0,01-0,02 μ., ανά δύο ή τρεις βρίσκονται κοντά στις προεξοχές και μία στο κέντρο του καλύμματος (Πίν. 45 α).

Το κτίριο, του οποίου μόνον τμήμα του ανατολικού και βόρειου τοίχου μπορέσαμε να αποκαλύψουμε, συμπεραίνουμε ότι ανήκε σε μελισσοτροφείο το οποίο επεκτείνεται δυτικά, μέσα δηλαδή στο πλάτος της οδού Παπαφλέσσα, όπου διακρίνεται η συνέχεια, αλλά δεν υπήρχε δυνατότητα περαιτέρω έρευνας. Στους χώρους του, πάνω σε πεζούλια και σε οριζόντια θέση, η μία πάνω στην άλλη, ήταν τοποθετημένες οι κυψέλες[3].

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΣΑΛΑΜΙΝΑ

Αμπελάκια

Λεωφόρος Δημοκρατίας (οικόπεδο Σχολικών Κτιρίων)

Στη λεωφόρο Δημοκρατίας σε ακίνητο ιδιοκτησίας του Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων, όπου πρόκειται να ανεγερθεί το Γυμνάσιο των Αμπελακίων, εντοπίστηκαν λείψανα ταφικών περιβόλων, που ανήκαν στο νεκροταφείο της κλασικής πόλης της Σαλαμίνας.

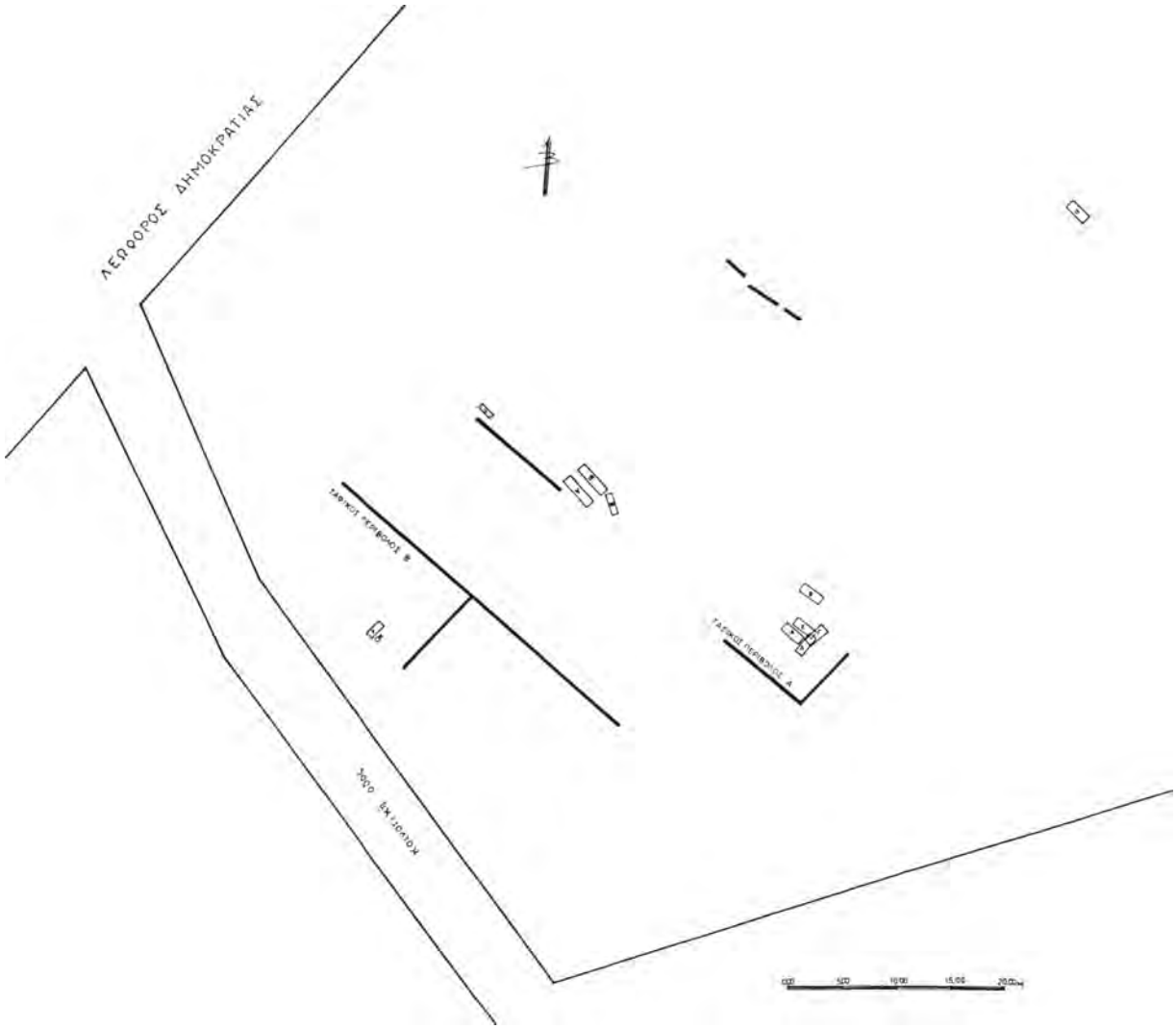
Βρέθηκε τμήμα ταφικής οδού, πλ. 11 μ., με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΑ. Η ταφική αυτή οδός άρχιζε πιθανότατα από την αρχαία πόλη, που έχει εντοπισθεί στην περιοχή της Πούντας, στο μυχό των Αμπελακίων και κατέληγε στο σημερινό κόλπο του Καματερού. Σε ορισμένα τμήματα της οδού είχαν διατηρηθεί ίχνη από το οδόστρωμα που ήταν από χαλίκι.

Στις δύο πλευρές της οδού βρέθηκαν λείψανα ταφικών περιβόλων (Σχέδ. 2). Στη βορειοανατολική της πλευρά σώζονταν δύο συνεχόμενοι τοίχοι, που σχημάτιζαν τη νότια γωνία του περιβόλου Α (Σχέδ. 3· Πίν. 45 β). Από τους τοίχους του περιβόλου είχε διατηρηθεί η κατώτερη στρώση από ογκώδεις λιθοπλίνθους επεξεργασμένες στην εξωτερική όψη με βελόνι, ενώ στην εσωτερική διακρίνονταν ίχνη από τις σφήνες της λατομίας (Πίν. 46 δ). Σε ορισμένα τμήματα οι τοίχοι προς την εσωτερική πλευρά του περιβόλου είχαν συμπληρωθεί με αργούς λίθους που στερεώνονταν πρόχειρα με λάσπη. Στην επάνω επιφάνεια των ογκολίθων διακρίνονταν μοχλοβόθρια για την τοποθέτηση των πλίνθων του υπερκείμενου δόμου. Μέσα στον περίβολο Α βρέθηκαν δύο τάφοι κιβωτιόσχημοι (Α, Γ) και τρεις σαρκοφάγοι (Β, Δ, Ε).

Ο τάφος (Α) που ήταν κιβωτιόσχημος είχε από

από την ανασκαφή του ιδίου το 1952. Τη θέση όπου είχαν βρεθεί οι κυψέλες οι Jones, Graham και Sackett (BSA 68 (1973), σ. 443) την συνδέουν με μία αγροτική εγκατάσταση που πιθανόν είχε σχέση με ένα ιερό της Αθηνάς ή ομάδας αγροτικών θεοτήτων όπως η Αθηνά, η Περσεφόνη, ο Πλούτων, η Δήμητρα και ο Διόνυσος.

3. Παραστάσεις μελισσοτροφικών δραστηριοτήτων υπάρχουν στην Αίγυπτο ήδη από τα μέσα της 2ης χιλιετηρίδας π.Χ. Μαρτυρίες αρχαίων συγγραφέων για τη μελισσουργία στην αρχαία Ελλάδα έχουμε από τον Ησίοδο έως και την ύστερη αρχαιότητα. Κομμάτια αρχαίων κυψελών έχουν βρεθεί από παλιά σε πολλές περιοχές γύρω από τον Υμηττό (Τράχωνες, Βάρη, Βούλα) καθώς και σε άλλα σημεία της Αττικής, στην Αρχαία Αγορά των Αθηνών, στην Ακρόπολη και επίσης στην Κόρινθο. Εκτός Ελλάδας κατασκεύαζαν πήλινες κυψέλες και σε άλλες χώρες γύρω από τη Μεσόγειο, όπως την Κύπρο, την Ιορδανία, την Αίγυπτο, τη Μάλτα και την Ισπανία. Παρόμοιος τύπος κυψελών χρησιμοποιείται μέχρι των ημερών μας στην Πάρο, Αντίπαρο, Αμοργό, Κρήτη, Κύπρο και αλλού.

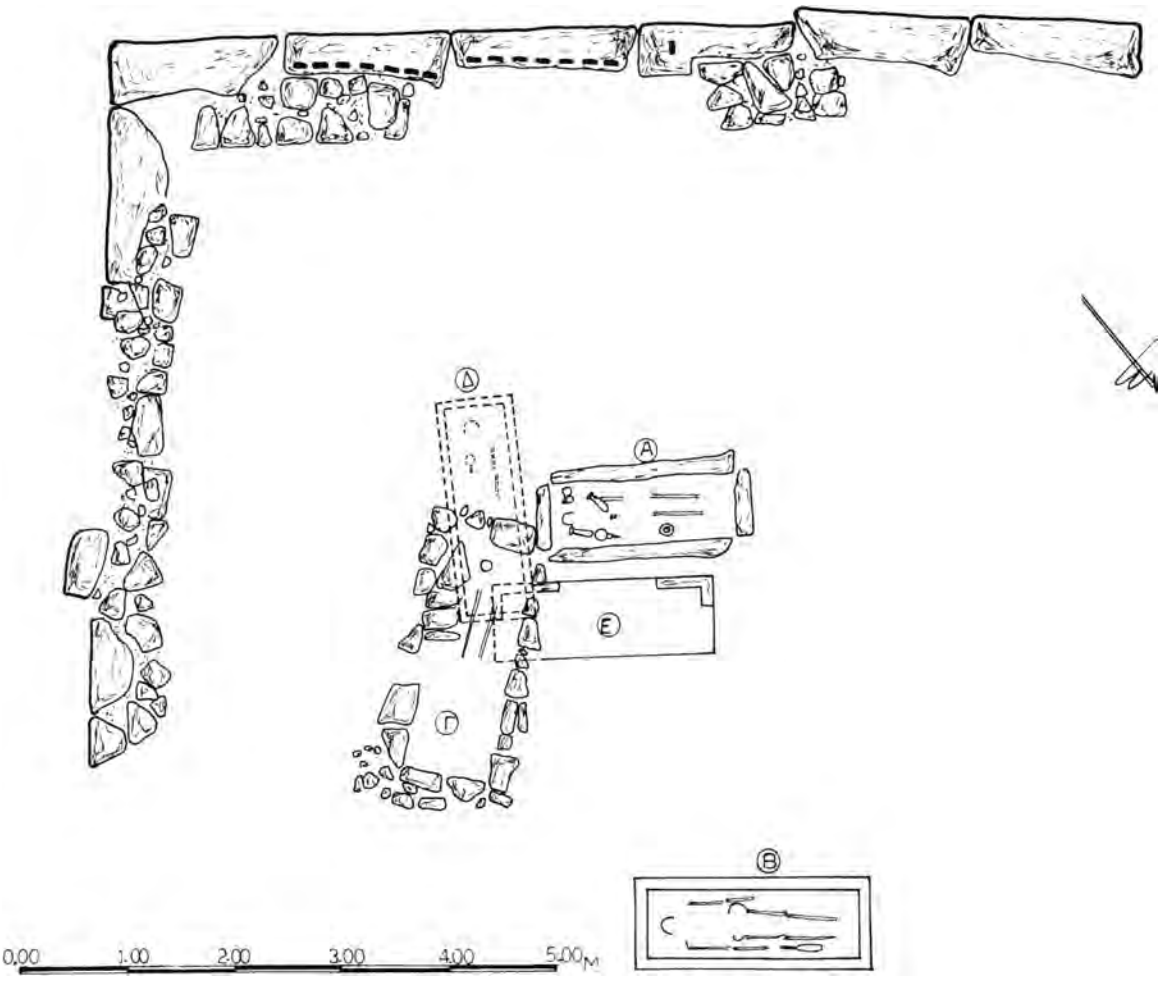

Σχέδ. 2. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Λεωφόρος Δημοκρατίας. Ταφική οδός και ταφικοί περίβολοι Α και Β.

μια πλάκα τοποθετημένη κατακόρυφα σε κάθε πλευρά του λάκκου και καλυπτόταν με τρεις πλάκες ορθογώνιες τοποθετημένες εγκάρσια. Η νεκρή είχε αποτεθεί με το κεφάλι προς Α. και κρατούσε με το δεξί χέρι κάτοπτρο, ενώ δίπλα στη δεξιά κνήμη βρέθηκε μόνο το κάλυμμα πυξίδας. Δεξιά και αριστερά από τους ώμους υπήρχε από ένα αλάβαστρο, ενώ δεξιά από το κεφάλι αρυβαλλοειδής ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση Νίκης (Πίν. 46 α).

Ο τάφος (Β), περιείχε σαρκοφάγο από πωρόλιθο που καλύπτοταν με δύο πλάκες πωρολιθικές, πάχ. 0,23 μ. Μέσα στη σαρκοφάγο ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς ΝΑ. και κρατούσε με το δεξί χέρι σιδερένια στλεγγίδα.

Ο τάφος (Γ), βρισκόταν σε επίπεδο ψηλότερο από αυτό των τάφων Α και Β (το δάπεδο του τάφου βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με τις καλυπτήριες πλάκες των τάφων Α και Β). Ο τάφος είχε τοιχώματα χτισμένα από αργούς λίθους, που συνδέονταν με λάσπη, ενώ το δάπεδο αποτελούσε το φυσικό έδαφος. Μεγάλα θραύσματα κεραμίδων, που βρέθηκαν μέσα στον τάφο προέρχονταν από τις κεραμίδες κάλυψης. Από το σκελετό είχαν διατηρηθεί μόνον τα σκέλη. Στα πόδια της νεκρής, που είχε

Σχέδ. 3. Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Λεωφόρος Δημοκρατίας. Η νότια γωνία του περιβόλου Α.

τοποθετηθεί με το κεφάλι προς Ν., βρέθηκε χάλκινος καθρέφτης. Επίσης κατά τον καθαρισμό της επίχωσης του τάφου βρέθηκαν σιδερένια καρφιά, που προέρχονταν προφανώς από ξύλινο φέρετρο, καθώς και χάλκινο νόμισμα πολύ φθαρμένο.

Στον τάφο (Δ), είχε τοποθετηθεί σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο με κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ. Η σαρκοφάγος, διαστ. 2,10x0,72 και ύψ. 0,50 μ., καλυπτόταν με δύο πλάκες από τον ίδιο λίθο. Η νεκρή είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς ΒΑ., αλλά ο σκελετός δεν είχε διατηρηθεί σε καλή κατάσταση· σώζονταν μόνον τα οστά του κρανίου, ελάχιστα οστά από το μηρό του αριστερού σκέλους και από το αριστερό χέρι. Στη δεξιά πλευρά της νεκρής είχε τοποθετηθεί χάλκινος καθρέφτης με λαβή, ενώ στο άλλο άκρο του δίσκου του καθρέφτη υπήρχε κρίκος για ανάρτηση.

Κάτω από τον τάφο (Γ) βρέθηκαν τα λείψανα κατεστραμμένης σαρκοφάγου (Ε). Η σαρκοφάγος ήταν από κογχυλιάτη λίθο και είχε προσανατολισμό από Α.-Δ. Από τον καθαρισμό της επίχωσης της σαρκοφάγου προέρχονται πήλινη δακρυδόχος, ακέραιη ατρακτοειδής και άλλη παρόμοια σπασμένη, κομμάτια από σιδερένια στλεγγίδα και όστρακο ερυθρόμορφου πινακίου του τέλους του 5ου αι. π.Χ., που διασώζει παράσταση γυναικείας μορφής καθισμένης σε κλισμό.

Επάνω στην ταφική οδό σε απόσταση 2,50 μ. νο-

τιοδυτικά, από τον περίβολο Α, βρέθηκε απότμημα (κάτω αριστερό τμήμα) επιτύμβιας στήλης, που διατηρεί σε υποπόδιο το άκρο του ποδιού γυναικείας μορφής. Επίσης σε απόσταση 1,50 μ. νοτιοδυτικά από τον περίβολο βρέθηκε μαρμάρινη λήκυθος (έλειπαν ο λαιμός και η βάση) με σκηνή δεξιώσεως (Πίν. 46 β) καθώς και επιτύμβιος κιονίσκος, σε απόσταση 10 μ. περίπου, δυτικά από τη λήκυθο. Η επιτύμβια στήλη καθώς και η λήκυθος και ο κιονίσκος, που βρέθηκαν επάνω στην ταφική οδό ήταν τοποθετημένα προφανώς στην πρόσοψη των ταφικών περιβόλων.

Τμήμα από τον τοίχο της πρόσοψης των ταφικών περιβόλων, που βρισκόταν προς την ανατολική πλευρά της ταφικής οδού είχε διατηρηθεί σε απόσταση 20 μ. δυτικά από τον περίβολο Α. Πίσω από τον τοίχο αυτό ήρθαν στο φως τέσσερις ακόμη τάφοι (I, III, IV, V). Ο τάφος I ήταν κιβωτιόσχημος με τοιχώματα κτιστά από ακανόνιστες λιθοπλίνθους. Από τις καλυπτήριες πλάκες του τάφου είχε διατηρηθεί μόνο η βορειότερη. Επειδή ανέβλυζαν πολλά νερά δεν ήταν δυνατόν να γίνει κανονική ανασκαφική έρευνα του τάφου. Η έρευνα στη λασπώδη επίχωση του τάφου δεν έδωσε ευρήματα.

Ο τάφος III ήταν επίσης κιβωτιόσχημος με τοιχώματα κτιστά από ακανόνιστες λιθοπλίνθους και καλυπτόταν με επιμήκεις πλάκες, τοποθετημένες εγκάρσια. Βρέθηκε συληµένος.

Ο τάφος IV ήταν κεραμοσκεπής. Ο νεκρός είχε αποτεθεί απευθείας στο έδαφος με το κεφάλι προς ΝΑ. και ήταν ακτέριστος.

Ο τάφος V είχε τα τοιχώματα κτιστά με ακανόνιστες λιθοπλίνθους και τρεις καλυπτήριες πλάκες. Στον τάφο βρέθηκαν ο νεκρός τοποθετημένος με το κεφάλι προς ΝΑ. και τρεις γυάλινες δακρυδόχοι.

Στα νοτιοδυτικά της ταφικής οδού διαπιστώθηκε η ύπαρξη άλλων ταφικών περιβόλων με ενιαίο τοίχο στην πρόσοψη. Ο τοίχος αυτός της πρόσοψης ήταν παράλληλος με τον τοίχο της πρόσοψης των περιβόλων, που βρίσκονταν στην άλλη πλευρά της ταφικής οδού, είχε διατηρηθεί σε μήκος 34 μ. και ήταν χτισμένος με αργούς λίθους. Ένας μισοκατεστραμμένος τοίχος, κάθετος στον τοίχο της πρόσοψης, διαχώριζε τον ταφικό περίβολο Β, στα δυτικά από άλλον ταφικό περίβολο στα ανατολικά.

Στον ταφικό περίβολο Β υπήρχε τάφος κεραμοσκεπής, που είχε κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ., δεν ήταν όμως δυνατόν να γίνει κανονική ανασκαφική έρευνα ούτε αυτού του τάφου, διότι ανέβλυζαν νερά. Από τον καθαρισμό της λασπώδους επίχωσης που επιχειρήσαμε, ανασύραμε από τα νερά κυλινδρική μελαμβαφή πυξίδα και δακρυδόχο με σφαιρική κοιλιά που είχε κόσμηση από επάλληλες καστανέρυθρες λεπτές ταινίες με φαιό γάνωμα. Δίπλα στον κεραμοσκεπή τάφο είχε τοποθετηθεί ταφικός αμφορέας με το στόμιο προς ΒΑ. και στην επίχωση σε απόσταση 1 μ. περίπου, βορειότερα από τον αμφορέα, οινοχοΐσκη καθώς και δύο μόνωτα κύπελλα άβαφα και φιαλίδιο, με καστανέρυθρο γάνωμα, που προέρχονταν προφανώς από τον τάφο (Β) κατεστραμμένο.

Σε απόσταση 3 μ. νοτιοανατολικά από τον τάφο I, πάνω στην ταφική οδό βρέθηκε τμήμα από το επάνω μέρος μαρμάρινης αετωματικής επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή:

Α]ΡΙΣΤΟΚΛΗΣ
]ΕΓΥΛΛΟΥ
ΜΕΓΑΡΕΥΣ

Η στήλη είχε προφανώς καταπέσει από την πρόσοψη του ταφικού περιβόλου όπου ήταν τοποθετημένη.

Σε απόσταση 25 μ. βορειοδυτικά από τον ταφικό περίβολο Α βρέθηκε τμήμα αναλημματικού τοίχου (ε-ζ), που είχε την ίδια κατεύθυνση με τους τοίχους της πρόσοψης των ταφικών περιβόλων και αποτελούσε πιθανώς ανάλημμα άλλης ταφικής οδού παράλληλης με την πρώτη. Σε απόσταση 28 μ. βορειοανατολικά από τον αναλημματικό τοίχο (ε-ζ) βρέθηκε ο τάφος II σε δοκιμαστική τομή. Ο τάφος ήταν κιβωτιόσχημος με μια πλάκα τοποθετημένη κατακόρυφα σε κάθε πλευρά του τάφου ενώ ως κάλυψη είχαν τοποθετηθεί εγκάρσια τέσσερις μεγάλες ορθογώνιες λιθόπλινθοι. Ο τάφος είχε κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ. Η νεκρή είχε αποτεθεί με το κεφάλι προς ΝΑ. και με τα χέρια πάνω στο στήθος. Δίπλα στο κεφάλι βρέθηκε τμήμα σιδερένιας περόνης, στο αριστερό χέρι αρυβαλλοειδές ληκύθιο με προτομή Περσέα και άλλο μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο στο άκρο του αριστερού ποδιού.

Οδός Αμπελακίων-Σεληνίων

Βορειοανατολικά από την νομαρχιακή οδό Αμπελακίων-Σεληνίων σε απόσταση 500 μ. δυτικά από το ναό του Αγίου Νικολάου (όπου το νεκροταφείο των Αμπελακίων) στην πλαγιά του υψώματος, ο πρόεδρος του Συλλόγου Αρχαιοφίλων Αμπελακίων επισήμανε στην επιφάνεια του εδάφους, το άκρο καλυπτήριας πλάκας τάφου. Η ανασκαφική έρευνα, που ακολούθησε έφερε στο φως κιβωτιόσχημο τάφο, που είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και καλυπτόταν με τρεις πλάκες ορθογώνιες κομμένες

ακανόνιστα. Ο τάφος είχε εσωτερικές διαστάσεις 1,96Χ0,60 μ. και σε κάθε πλευρά είχε τοποθετηθεί κατακόρυφα από μια πλάκα. Μέσα στον τάφο είχε αποτεθεί ο νεκρός με το κεφάλι προς Α. και κρατούσε στο δεξί χέρι μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο και ένα παρόμοιο μικρότερο στο αριστερό.

Οικόπεδο Ν. Γκίκα - Ν. Κιαβουράκη

Στη διασταύρωση της Λεωφόρου Σαλαμίνας με την οδό Ματρώζου, στην οικοδομή Ν. Γκίκα - Ν. Κιαβουράκη, βρέθηκαν κατά την εκσκαφή θεμελίων τρεις ταφικοί αμφορείς και ένας κεραμοσκεπής τάφος.

Ο ταφικός αμφορέας (α) είχε ύψος 0,57 και πλάτος 0,37 μ. και βρέθηκε θραυσμένος. Κάτω από το χείλος είχε τρεις ανάγλυφες ταινίες και λαβή ταινιωτή. Κάτω από τον αμφορέα αυτό, υπήρχε άλλος ταφικός αμφορέας (α2) οξυπύθμενος, από τον οποίο είχε διατηρηθεί μόνον ο λαιμός και η βάση.

Σε απόσταση 8,20 μ. από τους δύο αμφορείς (α και α2), βρέθηκε ο αμφορέας (γ), από τον οποίο είχε διατηρηθεί τμήμα μόνον της κοιλιάς και η βάση.

Σε απόσταση 4,90 μ. νοτιοανατολικά από τον ταφικό αμφορέα (γ), ήρθε στο φως ομάδα αγγείων (β) στην επίχωση του οικοπέδου, που προερχόταν προφανώς από κατεστραμμένο τάφο. Βρέθηκαν μελαμβαφής κάνθαρος, λύχνος μονόμυξος στο χρώμα του πηλού, φιαλίδιο μελαμβαφές και λήκυθος μελανόμορφη με παράσταση του Ηρακλή με τον καλυδώνιο κάπρο. Τα αγγεία χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Ανατολικά από την ομάδα (β) των αγγείων σε απόσταση 4,60 μ., υπήρχε κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό από Α. προς Δ., επρόκειτο μάλλον για παιδική ταφή όπως συμπεραίνεται από τις διαστάσεις του τάφου, μήκ. 0,94 και πλ. 0,42 μ. Ο τάφος βρέθηκε χωρίς κάλυμμα, σώζονταν μόνο η κεραμίδα που είχε τοποθετηθεί ως δάπεδο του τάφου, καθώς και κομμάτια από κεραμίδες τοποθετημένες κατακόρυφα στα πλάγια. Δεν βρέθηκαν ίχνη από την ταφή ούτε και άλλα ευρήματα.

Κάτω από τον κεραμοσκεπή τάφο στο νοτιοανατολικό του άκρο ήρθε στο φως άλλη ταφή σε δύο αμφορείς (ε). Οι αμφορείς βρέθηκαν σπασμένοι. Από τον ένα αμφορέα σωζόταν το επάνω μέρος της κοιλιάς με μια από τις λαβές και από τον άλλο τμήμα της κοιλιάς με τη βάση. Οι αμφορείς είχαν τοποθετηθεί σε λάκκο πυράς.

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

Σκάλα Ωρωπού

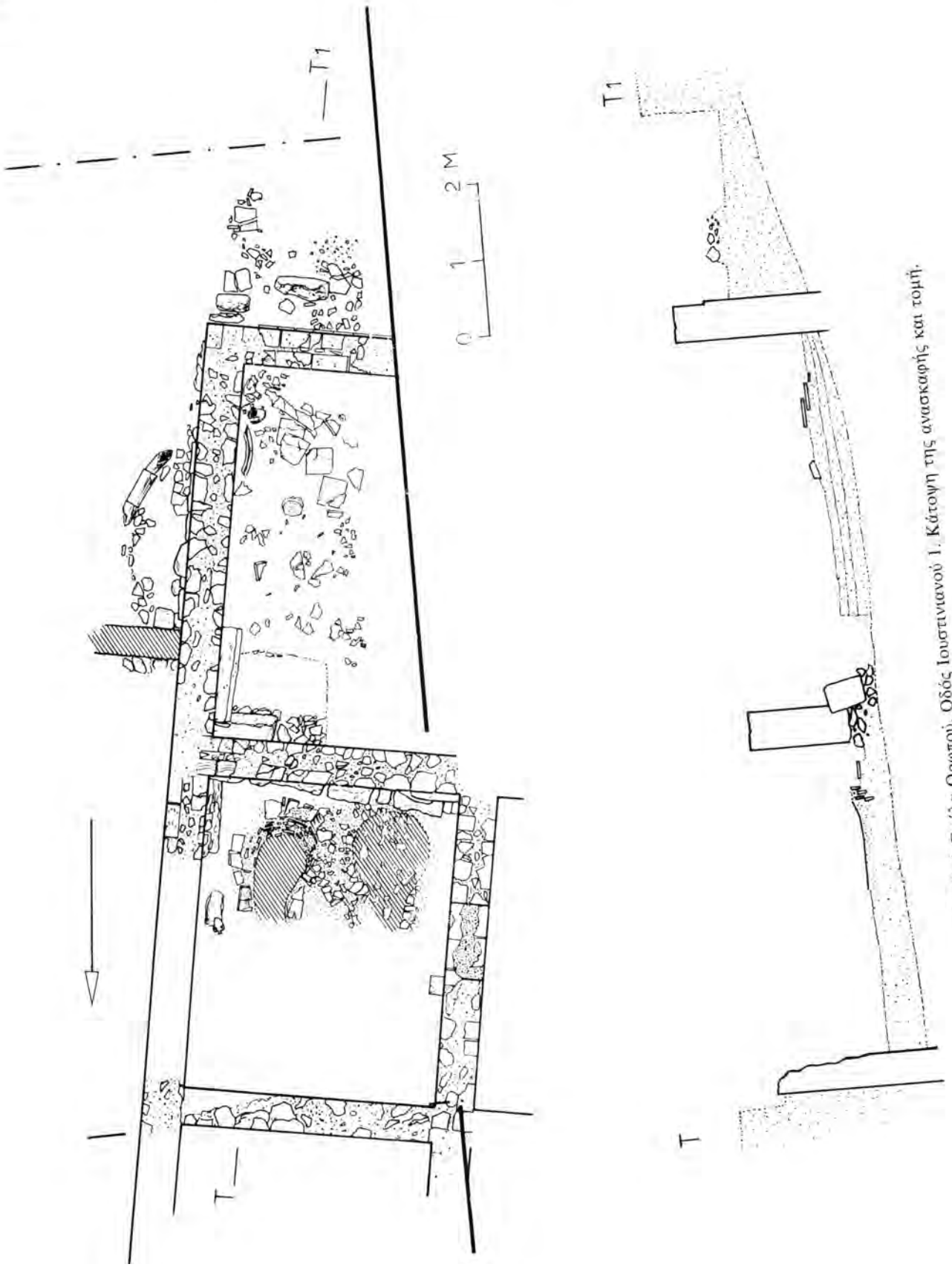
Οδός Ιουστινιανού 1 (οικόπεδο Αναστασίας Φωτοπούλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου του οποίου η συνέχεια χάνεται κάτω από το κατάστρωμα της σημερινής οδού Ιουστινιανού (Σχέδ. 4). Αποκαλύφθηκαν δύο χώροι στη σειρά, από Ν. προς Β., των οποίων ο βορειότερος σώζεται πλήρης, περιβαλλόμενος και από τους τέσσερις τοίχους με συνολικές διαστάσεις 4χ3,35 μ. Οι τοίχοι χτισμένοι από εναλλασσόμενες στρώσεις λίθων και πήλινων πλακών διατηρούνται σε ύψος από 1,20-1,80 μ. και είναι μέσου πάχους 0,55 μ. Οι τοίχοι κατά τόπους είναι θεμελιωμένοι πάνω σε ογκώδεις τετράπλευρους πώρινους δόμους, οι οποίοι, όπως φαίνεται, έχουν χρησιμοποιηθεί εδώ σε β΄ χρήση.

Επίχωση με υλικό από την καταστροφή και εγκατάλειψη του κτίσματος (κονιάματα, κεραμίδες στέγης, άφθονα σιδερένια καρφιά, στάχτες) είχε συσσωρευθεί μέσα στους χώρους σε ύψος τουλάχιστον 1,50 μ. από το δάπεδο. Στη νοτιοανατολική γωνιά του νοτιότερου χώρου βρέθηκαν ανάμεσα σε πηλοχώματα σπασμένοι δύο άβαφοι αμφορείς, τμήμα μαρμάρινης λεκάνης και μαρμάρινο ιγδίο, ενώ στο βορειότερο χώρο, εμφανίσθηκε λίγα εκατοστά ψηλότερα από τα προαναφερθέντα αντικείμενα, άλλος αμφορέας. Τα αγγεία ανήκουν στους υστερορωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Ανάμεσα στα τεμάχια σπασμένων αγγείων που περισυλλέχθηκαν στο στρώμα καταστροφής, υπάρχουν αρκετά που φέρουν στην επιφάνεια επιγραφή γραμμένη με κόκκινο χρώμα (dipinto).

Μέσα στο βορειότερο δωμάτιο αποκαλύφθηκαν δύο μικροί ημισφαιρικοί κλίβανοι χτισμένοι στη σειρά από Α.-Δ., κατασκευασμένοι από πήλινες πλάκες κυκλικά τοποθετημένες. Έχουν ελλειψοειδές σχήμα, μήκ. 1,68 και εσωτ. διαμ. 0,60 μ. περίπου. Οι συνθήκες ανασκαφής (το γεγονός δηλαδή, ότι ο χώρος πάνω τους χρησιμοποιείται ως δίοδος προς την οικία της ιδιοκτήτριας) δεν επέτρεψαν την πλήρη αποκάλυψη των κλιβάνων. Από το περιβάλλον του ενός κλιβάνου προήλθε μικρός άβαφος αμφορίσκος.

Στο βάθος των θεμελίων του νοτιότερου χώρου βρέθηκε πήλινο ειδώλιο κούφιο στο εσωτερικό από το οποίο λείπουν το κεφάλι και οι κνήμες που παριστάνει γυναικεία μορφή —με έντονα δηλωμένη κοιλιά— που σταυρώνει τα χέρια μπροστά στο στήθος (Πίν. 46 γ). Ίχνη λευκού επιχρίσματος

Σχέδ. 4. Σκάλα Ωρωπού. Οδός Ιουστινιανού 1. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή.

καλύπτουν την επιφάνεια. Από το στρώμα καταστροφής προήλθαν 17 χάλκινα νομίσματα τα οποία βρίσκονται ακόμα στο στάδιο της συντήρησης. Άφθονα ήταν επίσης τα τεμάχια γυάλινων δοχείων και τα οστά ζώων. Τα ανασκαφικά δεδομένα χαρακτηρίζουν τους χώρους ως βοηθητικούς ενός κτιρίου το οποίο είναι αβέβαιο εάν αποτελούσε εργαστήριο ή ιδιωτική οικία.

Με απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου οι τοίχοι διατηρήθηκαν κάτω από τα θεμέλια της νέας οικοδομής σε κατάχωση.

ΑΡΤΕΜΙΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1988 η Εφορεία ασχολήθηκε με τις συνεχιζόμενες από το περασμένο έτος εργασίες, όπως και με νέες αναστηλωτικές, ανασκαφικές και εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών και ψηφιδωτών, επανέκθεσης Μουσείων και Συλλογών.

Η σύνθεση του επιστημονικού προσωπικού ήταν οι αρχαιολόγοι Ε. Μανωλέσσου, Ν. Αλεβίζου, Ελ. Τσοφοπούλου, Χ. Κοιλάκου, Α. Παντελίδου, Α. Κούρεντα-Ραπτάκη και οι αρχιτέκτονες Ν. Δεληνικόλας και Μ. Σταυρινός. Αποσπάστηκε επίσης στην Εφορεία μας, από την 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, προς το τέλος του περασμένου έτους, η αρχαιολόγος Ευγ. Χαλκιά.

Οι επί μέρους εκθέσεις συντάσσονται από τους κατά περιοχήν υπεύθυνους.

ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΔΩΡΕΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΣΠΕΤΣΕΣ

Μουσείο Σπετσών (Αρχοντικό Χατζηγιάννη Μέξη)

Έγινε ανακεράμωση και ανακατασκευή επιχρισμάτων των φούρνων του αρχοντικού, καθώς και ανακατασκευή λιθόκτιστου αναλημματικού τοίχου του κήπου.

Η αίθουσα αρχαιολογίας του Μουσείου εμπλουτίστηκε φέτος με νέα εκθέματα μετά την πλούσια δωρεά αρχαίων της συλλογής του γνωστού δημοσιογράφου και αρχαιολάτρη Άδωνι Κύρου.

Εξήντα περίπου αρχαία αντικείμενα προερχόμενα από το νησί των Σπετσών και τον περίγυρό του, καθώς και αρχαία από διάφορες περιοχές της Ελλάδος τοποθετήθηκαν σε βιτρίνες του ίδιου του δωρητή, ενώ σειρά νομισμάτων, μολυβδόβουλλων, πορπών και μικροαντικειμένων της πρωτοβυζαντινής περιόδου τακτοποιήθηκαν σε ειδικής κατασκευής βιτρίνα που έγινε από την Εφορεία μας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τρεις χάλκινες οινοχόες που περισυνέλεξε ο δωρητής μαζί με θησαυρό νομισμάτων του 6ου αι. μ.Χ. από την περιοχή Ζογεριάς Σπετσών κατά τη διάνοιξη δρόμου (Πίν. 47 α).

Στην αίθουσα εικόνων έγινε τακτοποίηση διαφόρων εκκλησιαστικών αντικειμένων σε βιτρίνα που δωρήθηκε στο Μουσείο από τον Νικόλαο Μαρτάκη.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Αθήνα

Ναός Αγίου Ιωάννη (Λεωφόρος Βουλιαγμένης)

Στο σωζόμενο Ιερό Βήμα από τον κατεδαφισμένο παλιό ναό του Αγίου Ιωάννη, περιοχής τέως Κατσιποδίου[1], που έχει ερευνηθεί ανασκαφικά και στερεωθεί από τον Π. Λαζαρίδη[2], έγιναν επισκευαστικές εργασίες από το Δήμο Αθηναίων μετά από εκπόνηση σχετικής μελέτης και με εποπτεία της Εφορείας.

Συγκεκριμένα καθαιρέθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα, έγινε βαθύ αρμολόγημα, επανεπίχριση σε χρώμα ουδέτερου τόνου και αντικαταστάθηκε το ξύλινο γείσο της στέγης.

Επίσης εγκρίθηκε από το Συμβούλιο μελέτη, που αφορά κατασκευή τοίχου και διαμόρφωση στη δυτική όψη του ναού, που σήμερα παραμένει ανοιχτός και φράσσεται μ' ένα προστατευτικό κιγκλίδωμα.

Μέγαρα (Ελαιώνας)

Μονή Αγίας Βαρβάρας

Το παλιό καθολικό της μονής Αγίας Βαρβάρας[3] στον Ελαιώνα των Μεγάρων, τρίκογχος, τρουλαίος ναΐσκος, διαστ. 3,4x6 μ., με ημιεξάγωνες κόγχες και οκταγωνικό τρούλο, παρουσίαζε προβλήματα υγρασίας.

Μετά από έρευνα για τυχόν ύπαρξη τοιχογραφιών, που έγινε με προσοχή από το συντηρητή Γ. Πορτάλιο, ήλθαν στο φως τμήματα του αρχικού ισχυρού κονιάματος, που σώζεται στα σφαιρικά

1. ΕΜΜΕ, Γ΄, Αθήναι 1933, σ. 151.
2. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 142-143.
3. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 118, Πίν. 115β και Ch. Bouras - A. Calogeropoulou - R. Andreades, Churches of Attica, Athens 1970, σ. 294, σχέδ. XXXVII, πίν. 292-295.

τρίγωνα και στην ανατολική κεραία του ναού.

Αποκαλύφθηκε επίσης η τοιχοποιία ιδιαίτερα επιμελημένη, που ανάγει το ναό στους προ της Τουρκοκρατίας χρόνους (Πίν. 47 β).

ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΚΥΘΗΡΑ

Άγιος Πέτρος στους Αρέους[4]

Συνεχίστηκε η έρευνα για την αντιμετώπιση του προβλήματος της υγρασίας στο ναό με τις οδηγίες του αρχιτέκτονα Ν. Δεληνικόλα.

Οι τομές που έγιναν κατά μήκος της ανατολικής πλευράς τόσο εξωτερικά, όσο και εσωτερικά, έδειξαν ότι η πλευρά αυτή λειτουργεί ως λεκάνη συγκέντρωσης υγρασίας, που επηρεάζει δυσμενέστατα τον τοιχογραφικό του διάκοσμο.

Μετά τη διερεύνηση του προβλήματος αποφασίστηκε η κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου περιμετρικά του ναού, σε απόσταση 2,50 μ., πλάτους 0,40 και σε βάθος από 0,60 μ. στην ανατολική πλευρά, μέχρι 1 μ. στη δυτική.

Παράλληλα στο εσωτερικό αφαιρέθηκε το τσιμέντινο δάπεδο, πάχ. 0,30 μ. περίπου, που είχε γίνει προ δεκαετιών και συγκρατούσε σε μεγάλο βαθμό την υγρασία. Αποκαλύφθηκαν λείψανα παλιότερου δαπέδου από λεπτό στρώμα ασβεστοκονιάματος με πηλόχωμα, πάχ. 0,02 μ., που εντοπίστηκε σε πολλά σημεία και στους χώρους των κογχών του Ιερού. Σε βάθος 0,15 μ. περίπου, από το δάπεδο που προαναφέρθηκε, εντοπίστηκε το αρχικό πιθανότατα, που περιορίζεται σε ελάχιστα λείψανα, στην Ωραία Πύλη του κτιστού τέμπλου και δυτικά της πρόθεσης, από ακανόνιστες ντόπιες λίθινες πλάκες.

Καστέλλι Αυλέμονα[5]

Με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της Εφορείας Ν. Δεληνικόλα, συνεχίστηκαν από τον αρχιτεχνίτη Α. Βαλμά, για μικρό χρονικό διάστημα εργασίες περιορισμένης κλίμακας, που αφορούσαν στην πλήρη αποκατάσταση εσωτερικά και εξωτερικά της μορφής τριών κανονιοθυρίδων, στη βόρεια και βορειοανατολική πλευρά του κτίσματος, ενώ άρχισε η αποκατάσταση και μιας τέταρτης στην ανατολική πλευρά. Σήμερα υπάρχουν στο Καστέλλι πέντε από τα παλιά κανόνια, εξ αυτών δε τα τέσσερα βρίσκονται στη θέση τους, ενώ το πέμπτο έχει εναποτεθεί έξω από το Καστέλλι ανατολικά· ένα μικρότερο κανόνι νεότερων χρόνων, πιθανότατα από τον πόλεμο του 1940, που βρέθηκε στο λιμάνι του Αυλέμονα, μεταφέρθηκε στο Καστέλλι και τοποθετήθηκε σε κανονιοθυρίδα της δυτικής πλευράς (η πληροφορία είναι του συντηρητή Ν. Βάρδα).

Αξίζει να σημειώσουμε την αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια του προέδρου του Σωματείου «Φιλόξενος» Αυλέμονα Παναγ. Φύλλη, ο οποίος με πρωτοβουλία του συγκέντρωσε και μας παρέδωσε ικανό αριθμό πωρολίθων, αναγκαίων για τη συνέχιση των εργασιών, που εκτελούνται με μεγάλες δυσκολίες και καθυστερήσεις, λόγω έλλειψης εξειδικευμένου προσωπικού και πιστώσεων.

Άγιος Νικήτας στον Κάλαμο[6]

Στο γνωστό κυθηραϊκού τύπου κοιμητηριακό ναό (Πίν. 48 α), έγιναν εκτεταμένες εργασίες επισκευής στέγης, αρχίζοντας από τον τρούλο. Αφαιρέθηκαν ορισμένες σαθρές και σπασμένες λίθινες πλάκες, που είχαν απομείνει από την παλιά κάλυψη (Πίν. 48 α). Ακολούθησε τακτοποίηση της στέγης με καθαρισμό και εξομάλυνση των επιφανειών και τελικά επίστρωση με ορθογωνισμένους πλακόλιθους (Πίν. 48 β). Οι εργασίες με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Ν. Δεληνικόλα, εκτελέστηκαν από συνεργείο της Εφορείας με επικεφαλής τον αρχιτεχνίτη Α. Βαλμά. Μετά τη διασφάλιση του ναού από την υγρασία που ήταν εμφανής εσωτερικά και προήρχετο κυρίως από τη στέγη, προγραμματίζεται η συνέχιση των εργασιών για την αποκάλυψη ενδεχομένως τοιχογραφιών, που θα διευκολύνει και τη χρονολόγηση του μνημείου γενικότερα. Καταγράφηκαν δύο ενδιαφέρουσες δεσποτικές εικόνες στο ξύλινο τέμπλο του ναού: α) εικόνα δίζωνη με στηθαίους τον Παντοκράτορα και τον Άγιο Νικήτα, διαστ. 1χ0,66χ0,02 μ. (Πίν. 49 α) και β) εικόνα με την Παναγία αριστεροκρατούσα, διαστ. 1χ0,59χ0,04 μ.

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Καλαμίτσι[7]

Στερεώθηκε η τοιχοποιία του στηθαίου που πε-

4. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 110.
5. Ό.π.
6. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 185.
7. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 186.

ριβάλλει τον τρούλο εν είδει έπαλξης, διότι είχε αρχίσει να καταρρέει. Διανοίχθηκαν τα φραγμένα από παλιά τέσσερα μικρά παράθυρα του τρούλου και αντικαταστάθηκε η σαθρή θύρα του ναού με νέα ξύλινη.

ΕΛ. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Ακραίφνιο (μεσαιωνική Καρδίτσα)

Ναός Αγίου Γεωργίου

Σε απόσταση 15,5 μ. από τη βόρεια πλευρά του ναού του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος όπως είναι γνωστό χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφή στα 1311[8], αποκαλύφθηκε μετά από κατολίσθηση χωμάτων τμήμα του αναλημματικού περιβόλου που είχε κτιστεί για να συγκρατεί τα χώματα, λόγω της μεγάλης κλίσης του εδάφους στην περιοχή αυτή (Σχέδ. 1· Πίν. 49 β).

Μετά την αποχωμάτωση ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 15 μ. περίπου. Είναι χτισμένος με λαξευμένους ογκόλιθους σε β΄ χρήση, που προέρχονται από την αρχαία ακρόπολη που βρίσκεται λίγο ψηλότερα.

Στην τοιχοιποιία εναλλάσσονται κάθετοι και οριζόντιοι δόμοι, ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιείται πηλός, παρεμβάλλονται δε όπου οι πέτρες είναι μικρότερες και λίγες πλίνθοι σε οριζόντια διάταξη. Ενσωματωμένος στην τοιχοποιία υπάρχει προς Δ. πήλινος αγωγός κυκλικής διατομής για την απορροή των ομβρίων υδάτων.

Με επικεφαλής τον αρχιτεχνίτη της Εφορείας μας Αλ. Βαλμά έγινε στερέωση του τοίχου.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Πύργος Τραχηλίου

Ο φράγκικος πύργος στο Τραχήλι αποτελεί τμήμα της αλυσίδας των πύργων επικοινωνίας, ελέγχου και ανεφοδιασμού, που εκτείνεται σε όλη την Εύβοια και ανήκει στην εποχή της Φραγκοκρατίας-Ενετοκρατίας (13ος-15ος αι.).

Βρίσκεται επάνω σε ύψωμα, που δεσπόζει σε όλη την περιοχή και περικλείεται ανατολικά και νότια από το νεκροταφείο του Τραχηλίου.

Σώζεται σε όλο το ύψος του (12 μ. περίπου) και παρουσιάζει προβλήματα στην τοιχοποιία του, τα παράθυρα και τις πολεμίστρες, ιδιαίτερα στη βόρεια και δυτική πλευρά του, που βλέπουν προς το δρόμο και αποτελούν κίνδυνο γ·α τους διερχομένους (Πίν. 50 β).

Μετά από εκπόνηση μελέτης αναστήλωσης από τους αρχιτέκτονες της ΔΑΒΜΜ, Έφη Δεληνικόλα και Θανάση Κάλφα, η εκτέλεση του έργου ανατέθηκε στην κοινότητα Τραχηλίου με εποπτεία της Διεύθυνσης Αναστήλωσης και της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, από τις πιστώσεις των οποίων θα επιχορηγηθεί το έργο.

ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ - ΕΙΚΟΝΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Αθήνα

Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης[9]

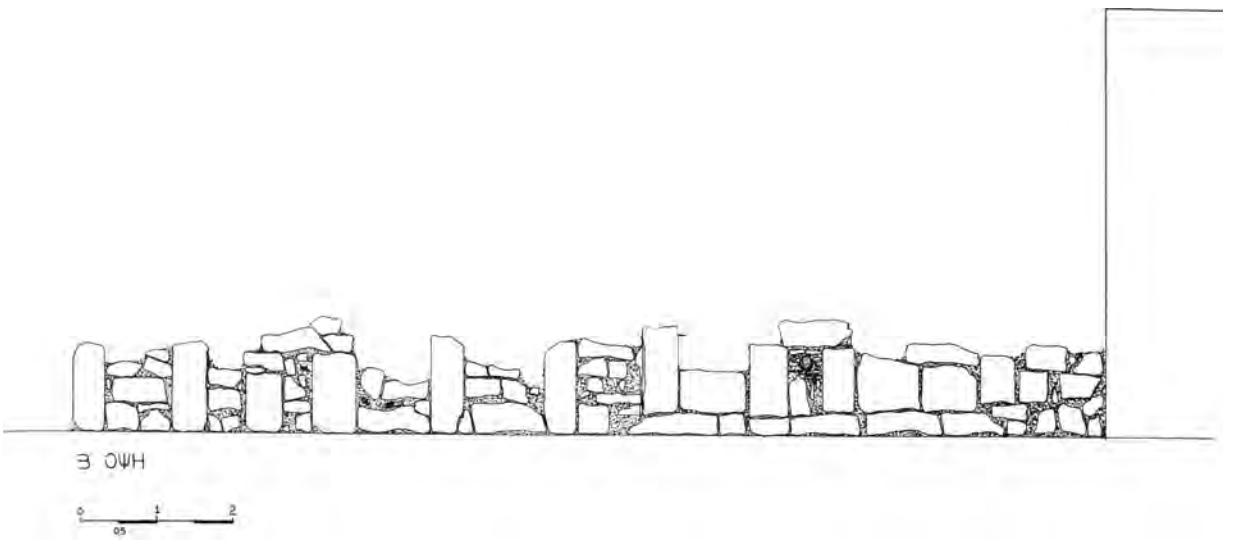
Οι μεταβυζαντινές τοιχογραφίες του ναού με αρκετές φθορές, καθώς έχουν πελεκηθεί συστηματικά σε πολλά σημεία, καλύπτονταν με πυκνό στρώμα αιθάλης και είχαν καταστεί πλέον δυσδιάκριτες. Σύμφωνα με προμελέτη της υπεύθυνης συντηρήτριας της Εφορείας Φλ. Ασημάκου και με την επίβλεψή της άρχισαν στερεώσεις των τοιχογραφιών με την τοιχοποιία, στοκαρίσματα και ακολούθως καθαρισμοί. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος χρονολογείται το 1732, σύμφωνα με επιγραφή στο κτιστό τέμπλο, η οποία έχει ως εξής:

ΟΥΡΑΝΟΣ ΠΟΛΥΦΩΤΟΣ Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΑΝΕΔΕΙΧ[ΘΗ ΑΠΑΣΑ ΦΩΤΑΓΩΓΟΥΣΑ ΤΟΥΣ ΠΙΣΤΟΥΣ ΕΝΕΣΤΩΤΕΣ ΚΡΑΥΓΑΖ]ΟΜΕΝ ΤΟΥΤΟΝ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ, ΑΨΛΒ.

Σε γενικές γραμμές η ζωγραφική διαρθρώνεται στους τοίχους του μνημείου σύμφωνα με το παρα-

8. Βλ. πρόχειρα ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 208· 42 (1987): Χρονικά, σ. 116.

9. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 23.

Σχέδ. 1. Ακραίφνιο. Ναός Αγίου Γεωργίου. Η βόρεια όψη του αναλημματικού περιβόλου.

κάτω πρόγραμμα. Στο πρώτο από ανατολικά τυφλό αψίδωμα του βόρειου τοίχου, νεότερη παράσταση (19ου αι.) έφιππου αγίου Δημητρίου με ασημοεπένδυση στο φωτοστέφανο, στο δόρυ και στο δεξιό πόδι, καλύπτει την αρχική παλιότερη τοιχογραφία με το ίδιο πιθανώς θέμα. Διακοσμητικό άνθινο περιβάλλει το εσωρράχιο του τόξου και γεωμετρικός διάκοσμος από κυματιστές γραμμές ζιγκ-ζαγκ στο κάτω μέρος του τοίχου. Στο δεύτερο από ανατολικά τυφλό αψίδωμα έχει ανοιχθεί πόρτα και δεν διασώθηκε κανένα ίχνος τοιχογράφησης.

Στο νότιο τοίχο, στο πρώτο από ανατολικά τυφλό αψίδωμα, τρεις ολόσωμοι ιεράρχες, κάτω από ζωγραφιστό τόξο με άνθινο διάκοσμο στο επάνω μέρος.

Ο μεσαίος ιεράρχης από τα υπολείμματα γραμμάτων ταυτίζεται με το Σωφράνιο. Άλλη γραπτή επιγραφή αναφέρει: *+ δέηση τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ νικολάου πατάκου καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ μαρίας* και χάραγμα με το όνομα *νικολάου*.

Στο εσωρράχιο, στην προς Α. παρειά, εικονίζεται ο άγιος Ιωάννης Πρόδρομος. Στις τριγωνικές επιφάνειες του μετώπου του αψιδώματος δύο εξαπτέρυγα.

Στο μέτωπο της παραστάδας μεταξύ των δύο τυφλών αψιδωμάτων ολόσωμος στρατιωτικός άγιος. Στο δεύτερο από Α. τυφλό αψίδωμα το μεγαλύτερο μέρος της τοιχογραφίας έχει καταστραφεί, διότι έχει ανοιχτεί παράθυρο. Διακρίνονται καθαρά υπολείμματα παράστασης έφιππου στρατιωτικού αγίου δρακοντοκτόνου, που ανήκει στον Άγιο Γεώργιο. Στο εσωρράχιο του αψιδώματος άνθινος διάκοσμος.

Στο κτιστό τέμπλο, ένθρονοι η Παναγία Βρεφοκρατούσα και ο Χριστός με την επιγραφή *ο Σωτήρ* (Πίν. 50 α). Τα φωτοστέφανα και των δύο μορφών καλύπτονταν με μπρουντζίνα, που αφαιρέθηκε.

Στο επάνω μέρος του τέμπλου σώζεται αποσπασματικά η επιγραφή που σημειώθηκε πιο πάνω με τη χρονολογία (*ΑΨΛΒ*) 1732.

Στο κάτω μέρος κυματιστές ταινίες ζιγκ-ζαγκ. Στο εσωρράχιο της Ωραίας Πύλης πλούσιο άνθινο διακοσμητικό.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο προτομή της Παναγίας με το Χριστό σε στάση δέησης (Βλαχερνίτισσα) (Πίν. 51 α-β), στην κάτω ζώνη Ιεράρχες ανά δύο εκατέρωθεν μονόλοβου παράθυρου.

Στο μέτωπο της αψίδας αριστερά και δεξιά σώζονται υπολείμματα παράστασης Ευαγγελισμού, δηλαδή το κάτω μέρος του σώματος του αγγέλου και σε καλύτερη κατάσταση η μορφή της Παναγίας, ενώ στο κέντρο του μετώπου, μορφή Προφήτη, στηθαίου, με ανοικτό ενεπίγραφο ειλητάριο.

Στον ανατολικό τοίχο του Ιερού προς Β., ολόσωμος ιεράρχης και προς Ν. ο άγιος Ιερόθεος. Στην κόγχη της Πρόθεσης στο βόρειο τοίχο του Ιερού, Επιτάφιος θρήνος και κάτω, σειρά κιονοστήρικτων τοξυλλίων, που περικλείουν εξίτηλες επιγραφές ζώντων και τεθνεώτων. Στις τοιχογραφημένες επιφάνειες παρατηρήθηκαν πολλά χαράγματα με ονόματα κυρίως ξένων περιηγητών του περασμένου αιώνα, όπως δηλώνουν ονόματα και χρονολο-

γίες 1815, 1836-1837, 1840 κτλ. Οι εργασίες συνεχίζονται (συνεργείο συντηρητών Ν. Βαλμάς, Δ. Δραγούμη, Ο. Χαραλαμπάκη).

Κερατέα

Αγία Κυριακή[10]

Έγιναν στερεώσεις στις τοιχογραφίες που καλύπτουν το δυτικό τμήμα του βόρειου και νότιου τοίχου (παραστάσεις Μεταμόρφωσης και Κοίμησης Θεοτόκου αντίστοιχα). Συντηρητές Ι. Θωμάς, Αντ. Αναστούλης, Ι. Ζαχαρόπουλος, Μαρ. Καραδήμα.

Πέτα

Άγιοι Θεόδωροι[11]

Οι τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν με την αφαίρεση ασβεστωμάτων, περιλαμβάνουν στην αψίδα του Ιερού, παράσταση της Παναγίας μέχρι τη μέση, με την προτομή του Χριστού ως ώριμου νηπίου μέσα σε κόκκινο κύκλο μπροστά στο στήθος της, στον τύπο δηλαδή της Βλαχερνίτισσας (Πίν. 52 α-β). Αριστερά, δεξιά πλαισιώνεται από τις εντυπωσιακές μορφές των αρχαγγέλων Μιχαήλ (Πίν. 52 γ) και Γαβριήλ (Πίν. 53 α-β) που κρατούν σκήπτρα και σφαίρες.

Στο κάτω μέρος της αψίδας σώζονται, στη μεν νότια παρειά μορφή ολόσωμη που κρατά με το αριστερό χέρι ναόσχημου τύπου αντικείμενο (λειψανοθήκη;), σε στάση σχεδόν μετωπική με ελαφρά κλίση προς το κέντρο της αψίδας. Σπαράγματα άνθινου διακοσμητικού σώζονται στο προς Ν. μέτωπο της αψίδας, ενώ κάτω απ' το μικρό παράθυρο της αψίδας διακρίνονται ίχνη τοιχογραφιών που ανήκουν ενδεχόμενα σε παράσταση Μελισμού. Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, πλάι στο μεταγενέστερο ξύλινο τέμπλο ολόσωμη μορφή σε μετωπική στάση, όπως συνάγεται από την πτυχολογία που διασώθηκε. Αν και περισσότερα στοιχεία θα δοθούν μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης, νομίζω ότι θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στα τέλη 12ου με αρχές 13ου αι.

Έγιναν στερεώσεις των τοιχογραφιών με την τοιχοποιία, στοκαρίσματα και στεφανώματα. Ο καθαρισμός, που είναι χρονοβόρος, διότι αφορά στην αφαίρεση ιδιαίτερα σκληρών κρυσταλλικών αλάτων θα συνεχιστεί. Συντηρητές Ι. Θωμάς, Α. Αναστούλης.

Παράλληλα με τις πιο πάνω εργασίες έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα στο Ιερό διότι διαπιστώθηκε ότι η κτιστή τράπεζα που πληρούσε το χώρο της αψίδας είχε ανακατασκευασθεί πρόσφατα.

Σε πρώτη φάση αφαιρέθηκε στρώση τσιμεντόλιθων, οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί για υπερύψωση της Τράπεζας, μετά την αντίστοιχη υπερύψωση του δαπέδου του ναού, στα πλαίσια εκτεταμένων επισκευών και αλλοιώσεων, που υπέστη τα τελευταία χρόνια.

Αποκαλύφθηκε πλάκα μαρμάρινη, με την επιγραφή: *ΔΑΠΑΝΗ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΕΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΑΝΑΡΓΥΡΟΥ 1915.*

Μετά την αφαίρεσή της βρέθηκε η αρχική κτιστή Τράπεζα (Πίν. 53 γ), ελεύθερη στο χώρο του Ιερού, από αργούς λίθους με παρεμβολή κεράμων που συνδέονται με κονίαμα. Στη φάση αυτή καλυπτόταν με λίθινη πλάκα, διαστ. 0,60x0,65 μ., που έφερε διακόσμηση από δύο ανάγλυφους ρόδακες εξάκτινους (παρέμεινε κατά χώραν) και με ένα τμήμα ενεπίγραφης στήλης από πεντελικό μάρμαρο, διαστ. 0,19x0,17x0,12 μ., που μεταφέρθηκε στην Εφορεία. Σε β΄ χρήση είχε λαξευθεί κατάλληλα ένα τμήμα της, ώστε να χρησιμεύσει ως αρχιτεκτονικό μέλος.

Η στήλη σώζει στίχους από τρεις διαφορετικές επιγραφές (Πίν. 54 α).

Αναγνώσιμοι είναι οι στίχοι της πρώτης (Α) και τρίτης (Γ) κατά σειρά επιγραφής. Η τελευταία ανήκει στον τύπο των tituli memoriales, δεν αποκλείεται, όμως, να ανήκει και η επιγραφή Α στην ίδια κατηγορία, παρ' ότι είναι πολύ αποσπασματική. Το κείμενο της επιγραφής (Α), που χρονολογείται απ' τη μορφή των γραμμάτων (ύψ. 0,016x0,018 μ.), κυρίως του τετραγώνου σίγμα, στο 2ο αι. μ.Χ., έχει ως εξής:

[- - -] ΑΙΤΩΝ Α[-] ΚΛ[- - -]
[- - -] ΥϹΩΝ ΚΑΙ ϹΜΑ[Ρ]Α[ΓΔΟ - - -]
[- - - Α]ΔΕΛΦΙΔΩϹ ΘΥ [. .] ΤΟ[- - -]
[- - -] ΥΛΟΥ ΕΠΑΓΑΘΩ

Στο στίχο 4 ο εμπρόθετος προσδιορισμός που εκφράζει ευχή για το καλό κάποιου συνοδεύει συχνά το ρήμα *ἐμνήσθη* στην κατηγορία των επιγραφών που προαναφέραμε (tituli memoriales).

Από την (Β) τρίστιχη επιγραφή (ύψ. γραμμ. 0,012

10. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 111.

11. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 24, Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Νεώτερα από τη συντήρηση των βυζαντινών μνημείων στα Μεσόγεια, Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια 1988, σ. 431-444.

μ.), διακρίνονται ορισμένα γράμματα στο αριστερό τμήμα, των οποίων η μορφή οδηγεί σε χρονολόγηση στον 3ο με 4ο αι. μ.Χ.

Η επιγραφή (Γ) ως προς τη μορφή των γραμμάτων (ύψ. 0,016 μ.), πλησιάζει χρονολογικά περισσότερο τη (Β) παρά την (Α). Όμως, δεν φαίνεται να αποτελεί συνέχεια, διότι τα γράμματα έχουν διαφορετικό ύψος και υπάρχει βαθειά χαραγμένη γραμμή που χωρίζει τις δύο επιγραφές. Το κείμενο έχει ως εξής:

[- - - ΕΜ]ΝΗCΘΗ ΠΑΙ [- - -]
[- - -] ΕΙC ΘΕΟΙC [ΜΕΓΑΛΟΙC; - - -]
[- - -] ΙΙΝ ΕΙΚΟCΙ [- - -]

Από το ρήμα *ΕΜ] νήσθη* του στίχου 1 καθορίζεται η κατηγορία αυτής της επιγραφής και ίσως και των άλλων.

Το α΄ και γ΄ πρόσωπο ενικού, *ἐμνήσθην* και *ἐμνήσθη* αντίστοιχα χρησιμοποιούνται συχνά και ταυτόχρονα χαρακτηρίζουν την κατηγορία των επιγραφών, που αποκαλούνται tituli memoriales.

Σχετικά με το στίχο 2 αξίζει να σημειώσουμε ότι δημοσιεύθηκε από τον J. Kirchner στο IG II^2 1323 στην κατηγορία των tituli memoriales, μια επιγραφή του 2ου-3ου αι. μ.Χ. που προέρχεται και αυτή από την Κερατέα με το εξής κείμενο: *Τ. Κλαύδιος Ρουστικ[ὸς]/ ἐμνήσθη τῶν ἰδίω[ν]/ ἐπ' ἀγαθῷ παρὰ τὸ [Ι] / θεοῖς Μεγάλοις*. Με βάση την επιγραφή αυτή μπορούμε να συμπληρώσουμε την προερχόμενη από την Πέτα *θεοῖς [Μεγάλοις* και να υποθέσουμε ότι προέρχονται και οι δύο από το Ιερό των Μεγάλων Θεών, που υπήρχε στο δήμο Κεφαλήθεν[12].

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη συνάδελφο του Επιγραφικού Μουσείου Χαρά Μολιζάνι για τις πολύτιμες πληροφορίες και την ταύτιση των επιγραφών.

Άλλα ευρήματα κατά τη διάρκεια μικρής ανασκαφικής έρευνας στο χώρο του Ιερού των Αγίων Θεοδώρων Πέτας ήταν: α) ένα τμήμα μαρμάρινης λουτροφόρου σε τρία τεμάχια, διαστ. 0,51x0,33x 0,07 μ. (Πίν. 54 β). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Κερατέα, στη θέση Σεγκίνι έχουν βρεθεί δύο λουτροφόροι, λήκυθοι και επιτύμβια κλασικών χρόνων[13]. β) ένα ασημένιο νόμισμα, διαστ. 0,025 μ., Τζιλιάτο Καρόλου Β΄ της Νεαπόλεως (1285-1309)[14] (Πίν. 54 γ-δ).

Τέλος, από τη σιδηροδρομική γραμμή που περνά ακριβώς νότια του ναού των Αγίων Θεοδώρων Πέτας, αποσπάστηκε άλλη μία μαρμάρινη πλάκα ενεπίγραφη, διαστ. 0,27x0,12x0,11 μ., της οποίας δεν παραθέτω το κείμενο, διότι δεν έχει αναγνωσθεί πλήρως.

Λαύριο

Παλαιοχριστιανική Βασιλική

Σε κατάλληλα διαμορφωμένο χώρο της Μονής Δαφνίου έγιναν εργασίες συντήρησης αποκολληθέντων τεμαχίων του ψηφιδωτού δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Λαυρίου, του α΄ μισού του 5ου αι. μ.Χ.[15].

Το συντηρημένο ψηφιδωτό συνολ. διαστ. 6,17x 5,17 μ., αποτελείται από 22 τεμάχια, τοποθετημένα σε πλαίσια από αλουμίνιο (Πίν. 54 ε). Μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Λαυρίου, όπου και θα φυλαχτούν μέχρις ότου ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα της βασιλικής, οπότε θα αποφασιστεί και η επανατοποθέτησή τους ή όχι, στο χώρο του πρεσβυτερίου.

Συνεργείο: Παναγιώτης Αποστολόπουλος, Θανάσης Ζιοβίρης με την επίβλεψη του Κ. Ρερέ.

ΕΛ. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Χαλάνδρι

Άγιος Γεώργιος

Στο μικρό μονόχωρο ναό[16], έγινε καθαρισμός και συντήρηση των τοιχογραφιών που είχαν αποκαλυφθεί το περασμένο έτος. Συγκεκριμένα, μετά την καθαίρεση κονιαμάτων[17] στο εσωτερικό του ναού,

12. Βλ. Αθ. Ι. Αντωνίου, Θεοί και ήρωες στον αρχαίο δήμο «Κεφαλή», Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής, Καλύβια 1985, σ. 64 κ.ε. Επίσης αναφορικά με τις επιγραφές που ανήκουν στα tituli memoriales, βλ. Β. Βαρδάνη, Horos 3 (1985), σ. 119 κ.ε. (SEG XXXV, 935-941).

13. Α. Φιλαδελφεύς, ΑΔ 1920-21, σ. 129-130.

14. Βλ. Α. Τζαμάλης, Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας 1184-1566, Αθήνα 1981, σ. 94, πίν. Ε, 2.

15. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 55, 83· 40 (1985): Χρονικά, σ. 82, 83, Σχέδ. 1.

16. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 61.

17. Η καθαίρεση κονιαμάτων έφερε επίσης στο φως και γλυπτά μέλη, εντοιχισμένα πάνω από την κόγχη της πρόθεσης: τμήμα αρχαίου αναγλύφου κοσμημένου με συμπλεκόμενους μαιάνδρους και

φάνηκε, στο ανατολικό τμήμα του βορείου τοίχου, παράσταση του αγίου Γεωργίου έφιππου. Η τοιχογραφία είναι πολύ φθαρμένη και τα χρώματα εξίτηλα, με αποτέλεσμα να είναι προβληματική η χρονολόγησή της.

Σπάραγμα τοιχογραφίας επίσης βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου, σε δύο επάλληλα στρώματα. Επειδή το νεότερο ήταν εντελώς σαθρό, αποτοιχίστηκε και στερεώθηκε το παλιότερο. Καθαρίστηκε επίσης η παράσταση της Πλατυτέρας της κόγχης από τα άλατα και την αιθάλη και αφαιρέθηκαν οι νεότερες επιζωγραφήσεις (Πίν. 55 α-β).

Οι εργασίες συνεχίζονται[18].

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΕΦΟΡΕΙΑΣ

α) Παιανία. Άγιος Αθανάσιος[19]. Από το νότιο τμήμα του κτιστού τέμπλου είχε αποτοιχιστεί τοιχογραφία με παράσταση ολόσωμου αγίου Νικολάου, διαστ. 1,805x0,615x0,05 μ., που ανήκει στο νεότερο στρώμα τοιχογράφησης (1773). Έγινε συντήρηση του έργου —τοποθέτηση σε κονίαμα ουδέτερου τόνου, τελάρωμα, αισθητική παρουσίαση— από τους συντηρητές Μ. Σταυρίδη, Μ. Κρασαγάκη, Μ. Μπιλμέζη, Σ. Καρδάμη και καταγράφηκε στο ευρετήριο της Εφορείας (αριθ. Ευρ. 170). Ο άγιος Νικόλαος με αρχιερατική αμφίεση κρατά μικρό κλειστό Ευαγγέλιο στο αριστερό χέρι και ευλογεί με το δεξί (Πίν. 56 α-β).

Στο ύψος του ώμου αριστερά, επιγραφή:
+ ΔΕΗσις / Δούλου του θυ / Τζίκα σούσι / αμμα συμβίας και / των τέκνων άμμα

β) Λαύριο. Παλαιοχριστιανική βασιλική[20]. Από το Μουσείο Λαυρίου μεταφέρθηκαν στην Εφορεία μας κιβώτια με σπαράγματα τοιχογραφιών, που προέρχονται από την ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής Βασιλικής του Λαυρίου στο λόφο Νικολή, η οποία είχε διενεργηθεί σε πρώτη φάση από τη Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Έγινε συντήρηση και προσπάθεια συγκόλλησης, που δεν είχε ιδιαίτερα αποτελέσματα, αφού οι διαστάσεις του μεγαλύτερου σπαράγματος είναι 0,10x0,08x0,04 μ.

Σε γενικές γραμμές τα χρώματα είναι λευκό, χονδροκόκκινο, λαδοπράσινο με διακοσμητικά που ανήκουν σε άνθινο ή γεωμετρικό διάκοσμο, απομιμούμενο ορθομαρμάρωση (πρβλ. με τοιχογραφίες παλαιοχριστιανικής βασιλικής Βραώνας, που φέρουν αντίστοιχα χρώματα και διακόσμηση)[21].

Συντηρήτρια: Στ. Πετροπούλου με την επίβλεψη Φ. Ασημάκου.

γ) Αθήνα. Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης. Συντηρήθηκε τεμάχιο τοιχογραφίας τοποθετημένο σε ξύλινη κορνίζα με τζάμι, από παλιά. Είχε αποτοιχιστεί προφανώς την περίοδο της αναστήλωσης του ναού από τον Δ. Πικιώνη (1951-1957). Ανήκει στο νεότερο στρώμα τοιχογράφησης (19ος αι.) και φέρει παράσταση στηθαίου Παντοκράτορα με Ευαγγέλιο, διαστ. 0,83x0,68x0,03 μ.

Αφού έγιναν οι απαραίτητες εργασίες συντήρησης, που περιελάμβαναν και την αντικατάσταση του παλιού υποστρώματος από γύψο με λεπτό στρώμα κονιάματος, τοποθετήθηκε σε ξύλινο τελάρο, έγινε καθαρισμός και αισθητική παρουσίαση. Συντηρητές: Ελ. και Χρ. Μιχαλαριά, Δ. Καμπούρης.

Επίσης, έγινε συντήρηση των κάτωθι εικόνων του 18ου αι. από τον ίδιο ναό: 1) Εικόνα Βάπτισης, διαστ. 0,33x0,25x0,02 μ. 2) Εικόνα Γέννησης του Χριστού ιδίων διαστάσεων. 3) Εικόνα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, διαστ. 0,325x0,245x0,025 μ. 4) Εικόνα ψηλάφισης του Θωμά, διαστ. 0,33x 0,245x0,02 μ.

Συντηρητές: Οιν. Χαραλαμπάκη, Ε. Πέτση, Δ. Δραγούμη, Α. Πρωτοψάλτη με την επίβλεψη της Φλ. Ασημάκου.

Εικόνες Κυθήρων[22]. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης των κάτωθι εικόνων από τον Άγιο Αθανάσιο Μυλοποτάμου Κυθήρων, που είχαν διακοπεί λόγω της αποχής των συντηρητών από τοξικά υλικά, με τον καθαρισμό της ζωγραφικής επιφάνειας και του ξύλου, όπου δεν υπήρχε ζωγραφική

τμήμα βυζαντινού ανάγλυφου με πλοχμό. Γλυπτά μέλη είχαν περισυλλεγεί επίσης γύρω από το ναό, κατά τη διάρκεια διαμόρφωσης του γύρω χώρου (βλ. υποσημ. 16).

18. Η συντήρηση των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου γίνεται από τη ζωγράφο-συντηρήτρια Φλωρεντία Ασημάκου και από τις συντηρήτριες Ελένη Πέτση και Αγαθή Πρωτοψάλτη.

19. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 193.

20. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 55, 83· 40 (1985): Χρονικά, σ. 82-83, Σχέδ. 1.

21. ΠΑΕ 1953, σ. 104.

22. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 25.

και αισθητική παρουσίαση. Συντηρητές: Ελ. και Χρ. Μιχαλαριά, Δ. Καμπούρης.

1) Εικόνα Παναγίας Γλυκοφιλούσας (Α. Κυθ. 39), διαστ. 1,03x0,79x0,025 μ. Η εικόνα ήταν σπασμένη σε τρία κομμάτια και συγκρατείτο μόνο από τα καρφιά, που είχαν βάλει παλιότερα σε τέσσερα σημεία. Είναι ζωγραφισμένη με προετοιμασία από γύψο και ύφασμα σε ξύλο, ο κάμπος χρυσός. Παρά τις εκτεταμένες φθορές κυρίως στον κάμπο της εικόνας, διατηρείται σε καλή σχετικά κατάσταση η παράσταση της Παναγίας σε προτομή με το Χριστό στο αριστερό χέρι, που ακουμπά το μάγουλό του στο μάγουλο της μητέρας κρατώντας με το αριστερό το δεξί χέρι της (Πίν. 57 α-β). Ο τύπος αυτός της Παναγίας ανάγεται πιθανόν σε κρητικά πρότυπα του 15ου αι. (Ανδρέας Ρίτζος). Από τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά (τυποποιημένη έκφραση των μορφών, δυνατά φώτα στα σαρκώματα, σκοτεινός προπλασμός κτλ.) συνάγεται ότι η εικόνα, έργο δόκιμου καλλιτέχνη που διατηρεί την τεχνική και αυστηρότητα της κρητικής σχολής, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 17ο αι. Οι ζωγραφιστοί κάθετοι πεσσοί, που πλαισιώνουν την παράσταση, απηχούν ίσως ανάγλυφες διακοσμήσεις από κολονάκια που βλέπουμε σε πολλές κρητικές εικόνες, δείγματα ικανότητας των κρητικών τεχνιτών στην ξυλογλυπτική.

Το ωοειδές οικόσημο χωρισμένο κατά ζώνη και περιβαλλόμενο από άνθινο διάκοσμο, καθώς και η διακόσμηση στα φωτοστέφανα και στις παρυφές των ρούχων της Παναγίας, δηλώνουν ότι πιθανόν η εικόνα προοριζόταν για καθολικό πελάτη, εγκατεστημένο στο Κάστρο Μυλοποτάμου του βενετοκρατούμενου για αιώνες νησιού των Κυθήρων.

2) Εικόνα Προφήτη Ηλία (Α. Κυθ. 30). Διαστ. 0,68x0,51x0,025 μ. Σε δύο κομμάτια, προετοιμασία από γύψο και ύφασμα σε ξύλο. Φθορές σε πολλά σημεία της εικόνας. Σε βαθυγάλαζο κάμπο στο πάνω μέρος της εικόνας με κόκκινα κεφαλαία γράμματα *Ο ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ*. Ο προφήτης Ηλίας έξω από σπήλαιο, που σχηματίζεται ανάμεσα σε δύο μυτερούς βαθμιδωτούς βράχους, γυρίζει το κεφάλι προς τον κόρακα επάνω δεξιά, που του φέρνει τους άρτους (Πίν. 58 α-β).

Το τοπίο τελείως βραχώδες και ξερό με την επιβλητική μορφή του προφήτη, που προβάλλει κυρίαρχα σε πρώτο επίπεδο.

Τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την εικόνα μας οδηγούν σε έργο του τέλους του 17ου αι., μέσα στο πνεύμα της κρητικής σχολής.

Αίγινα-Μητροπολιτικός ναός. Σταυρός. Διαστ. 1,60x1,40x0,02 μ. Έστεφε τη διακόσμηση του παλιού ξύλινου εικονοστασίου (Πίν. 59 α). Στην κύρια όψη του είναι ζωγραφισμένος ένας δεύτερος σταυρός με προσηλωμένο το Χριστό νεκρό και τα σύμβολα των Ευαγγελιστών στην απόληξη των κεραιών του. Στις οριζόντιες κεραίες *IC XC*, ενώ στο επάνω τμήμα της απόληξης της κάθετης κεραίας η επιγραφή: *Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Ναζωραῖος ὁ Βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων*, στο κάτω μέρος δεξιά, η υπογραφή του ζωγράφου: *χεὶρ Ἀθανασίου Λάμπρου*. Σύμφωνα με πληροφορίες, ο ίδιος ζωγράφος έχει φιλοτεχνήσει στα 1824 το δωδεκάορτο και Βημόθυρο του μητροπολιτικού ναού της Αίγινας. Έγιναν: απεντόμωση ξύλου, ξυλουργικές εργασίες, στερέωση χρώματος και προετοιμασία, καθαρισμός, αισθητική αποκατάσταση.

Συντηρητές: Μ. Σταυρίδη, Μ. Κρασαγάκης, Στ. Καρδάμης.

ΕΛ. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΠΕΤΣΕΣ

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου στο Καστέλλι

Το Καστέλλι είναι ένας οικισμός στη βορειοανατολική πλευρά του νησιού, πάνω σε λόφο που ιδρύθηκε στα τέλη του 16ου αι. Σήμερα σώζονται μόνο τα ερείπια από τον παλιό οικισμό. Σε αρκετά καλή κατάσταση όμως, είναι οι ναοί του.

Ο ναός της Κοίμησης Θεοτόκου ανήκει στην κατηγορία των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της τουρκοκρατίας και μάλιστα στον τύπο του σύνθετου τετρακιόνιου[23].

Ο ναός είναι κατάγραφος.

Μετά τις εργασίες ανακεράμωσης και ανακατασκευής επιχρισμάτων, που πραγματοποίησε με δική της δαπάνη η μονή Αγίων Πάντων στις Σπέτσες, συνεργείο συντηρητών της Εφορείας μας με επικεφαλής τη Φλωρεντία Ασημάκου ανέλαβε τη συντήρηση των τοιχογραφιών.

Έγινε στερέωση των τοιχογραφιών του τρούλου και των σφαιρικών τριγώνων, χωρίς όμως τα αποτελέσματα να είναι εντυπωσιακά, γιατί το τμήμα αυτό του ναού είχε καεί κατά τα Ορλωφικά στα

23. Βλ. Λέανδρος Μιχαλόπουλος, Ναοί στο Καστέλλι των Σπετσών, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, ΙΙΙ, Αθήνα 1989, σ. 211-227, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

1770 κι έτσι τα χρώματα των παραστάσεων έχουν απολεπιστεί.

Σε πολύ καλή κατάσταση αντίθετα βρίσκονται οι τοιχογραφίες που αποκαλύφθηκαν κάτω από τα ασβεστώματα, μετά από δειγματοληπτικό έλεγχο στο Ιερό Βήμα (Πίν. 59 β).

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΥΔΡΑ

Μονή Αγίου Νικολάου

Από το συνεργείο των συντηρητών Μ. Σταυρίδη, Μ. Κρασαγάκη, Μ. Μπιλμέζη και Σ. Καρδάμη συντηρήθηκαν οι εξής εικόνες, από το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου Ύδρας[24].

1. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, διαστ. 0,485Χ0,34 μ. Ο άγιος εικονίζεται όρθιος φτερωτός, σε στροφή τριών τετάρτων, σύμφωνα με τον εικονογραφικό τύπο που επικρατεί στη μεταβυζαντινή εποχή[25]. Μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 18ου ή αρχές του 19ου αι.

2. Εικόνα Αγίου Νικολάου, διαστ. 0,197Χ0,169 μ. Η εικόνα είναι ρωσικής προέλευσης και ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο γνωστό ως «Άγιο Νικόλαο του Μογιάισκ», σύμφωνα με τον οποίο ο άγιος παριστάνεται όρθιος να κρατά στο δεξί του χέρι υψωμένο ξίφος και στο αριστερό ομοίωμα εκκλησίας[26] (Πίν. 60 α), σε ανάμνηση του θαύματος του αγίου που έσωσε την πόλη του Μογιάισκ από τους Τατάρους. Στα αριστερά του αγίου εικονίζεται ο άγιος Σέργιος του Ραντονέζ, ενώ δεξιά του μορφή με στέμμα και μανδύα, προφανώς κάποιος τοπικός ηγεμόνας. Πιθανή χρονολόγηση: 18ος αιώνας.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

ΚΥΘΗΡΑ

Λειβάδι

Σε κατάλληλα διαμορφωμένο χώρο της ενοικιαζόμενης αποθήκης της Εφορείας έγινε επεξεργασία τεμαχίων αποτοιχισμένων τοιχογραφιών από τον Άγιο Γεώργιο στα Μητάτα[27] και από το κατεστραμμένο κτιστό μεταγενέστερο τέμπλο του Αγίου Γεωργίου στα Ντουριάνικα[28] με σκοπό να τοποθετηθούν τελικά σε τελάρα, ώστε να είναι δυνατή η έκθεσή τους. (Συντηρητές Ν. και Μ. Βάρδα, Β. και Α. Καλλιγέρου).

Επίσης ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης των περισυλλεγέντων σπαραγμάτων τοιχογραφιών από το ναό του Αγίου Ιωάννη στα Φριλιγκιάνικα-Πέντε Πηγάδια, που κατέρρευσε[29]

Άγιος Αντώνιος στο Κατούνι[30]

Κατά τη διάρκεια καθαρισμού του γύρω από το ναό χώρου περισυλλέχθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών που βρέθηκαν σε μπάζα. Μεταφέρθηκαν στην αποθήκη της Εφορείας για συντήρηση.

Άγιος Ιωάννης στον Ποταμό[31]

Από την υπεύθυνη συντηρήτρια της Εφορείας Φ. Ασημάκου με τη βοήθεια του συντηρητού Βρεττού Καλλίγερου πραγματοποιήθηκαν οι προγραμματισμένες από πέρυσι αποτοιχίσεις στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Ιωάννη στον Ποταμό. Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν διάφορα προβλήματα λόγω της μακρόχρονης έκθεσής τους στην ύπαιθρο· τα χρώματα είχαν χάσει τη σταθερότητά τους, φυτά είχαν φυτρώσει στις τοιχογραφημένες επιφάνειες, αλλά και στην τοιχοποιία με αποτέλεσμα να έχουν διαπεράσει τις τοιχογραφίες ενώ το χώμα που είχε επικαθήσει στη ζωγραφική είχε πετρώσει.

Αφού αφαιρέθηκαν τα ξένα σώματα και έγιναν στερεώσεις στη ζωγραφική, ακολούθησαν οι αποτοιχίσεις των τοιχογραφιών, που αποτέλεσαν τριάντα συνολικά τεμάχια, τα οποία μεταφέρθηκαν στην αποθήκη της Εφορείας στο Λειβάδι Κυθήρων.

Κατά τη διάρκεια των αποτοιχίσεων έγινε λεπτομερής καθαρισμός του εσωτερικού του ναού, με αποτέλεσμα να επισημανθούν σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου συνολικής έκτασης 2 μ.^{2} περίπου, που περιλαμβάνουν: α) ταινία με αλυσοειδή πλοχμό, πλ. 0,50 μ., στην αψίδα του Ιερού (Πίν. 60 β), β) φυλλό-

24. Για το μοναστήρι, βλ. παρακάτω, σ. 92.

25. Γ. Σωτηρίου. Η χριστιανική και βυζαντινή εικονογραφία. Γ΄: Η εικών του Προδρόμου, Θεολογία Α΄ (1958), σ. 5-6, εικ. 4.

26. Galerie Nikolenko. Icones grecques et russes, Paris 1975, αριθ. 58.

27. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 57.

28. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 79.

29. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 24.

30. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 99.

31. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 111.

σχημο κόσμημα κατά μήκος του νοτίου τοίχου του κυρίως ναού, που ίσως ανήκει σε πλαίσιο που φέρει κυματοειδή φυλλοφόρο βλαστό. Οι ψηφίδες είναι από μάρμαρο, πέτρα, κεραμίδι, σε χρώματα λευκό, γκρίζο, γκρενά. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το εύρημα είναι σημαντικό, καθώς το μόνο γνωστό μέχρι σήμερα ψηφιδωτό που είχαμε από τα Κύθηρα είναι του Αγίου Γεωργίου Παλαιοπόλεως, με σκηνή κυνηγιού, ερωτιδείς κτλ. του 7ου αι. μ.Χ.

Συντάχτηκε προμελέτη εργασιών συντήρησης από τον Δ. Χρυσόπουλο της Διεύθυνσης Συντηρήσεως, αλλά η πρόταση απόσπασης για τη διάσωση και προστασία του ψηφιδωτού δεν έγινε αποδεκτή από το ΚΑΣ, με απόφαση του οποίου εγκρίνεται καθαρισμός, στερέωση επί τόπου, κάλυψη με πλαστικό και gros beton!

ΕΛ. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ-ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΣΠΕΤΣΕΣ

Ναός Παναγίας Αρμάτας

Βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της νήσου των Σπετσών, στην περιοχή του Φάρου. Είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με ημικυκλική κόγχη Ιερού (Πίν. 61 α).

Χτίστηκε λίγο μετά τις 8 Σεπτεμβρίου 1822 όταν οι γενναίοι υπερασπιστές του νησιού με την αρχηγία του Χατζηγιάννη Μέξη απέκρουσαν την τουρκική αρμάδα.

Ανατολικά του ναού και σε μικρή απόσταση απ' αυτόν βρίσκονται οι τάφοι του Ιωάννη Κούτση († 1860) γαμβρού του Χατζηγιάννη Μέξη, που έλαβε επίσης μέρος σ' αυτή την πολεμική επιχείρηση και του Ανάργυρου Χατζηαναργύρου († 1855), γόνου ιστορικού επίσης προσώπου του νησιού (Πίν. 61 β). Οι τάφοι είναι μαρμάρινοι, με εξαιρετικά ραδινές αναλογίες. Ο πρώτος έχει μορφή οβελίσκου και ο δεύτερος ανθεμωτή απόληξη.

Η επέτειος της ιστορικής ναυμαχίας που αναφέραμε εορτάζεται κάθε χρόνο με μεγάλη επισημότητα στις Σπέτσες με επίκεντρο την περιοχή της Παναγίας Αρμάτας, όπου κατά την επανάσταση ήταν εγκατεστημένο κανονιοστάσιο.

Για λόγους ιστορικούς μετά από εισήγησή μας ο ναός της Παναγίας Αρμάτας με μία περιμετρική ζώνη 150 μ., μέσα στην οποία συμπεριλαμβάνονται και οι δύο τάφοι, χαρακτηρίστηκε με Υπουργική Απόφαση, που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 758/τ.β/19-10-88, ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Αυλώνα

Θέση Κοτρώνι

Σε αυτοψία που έγινε, μετά από καταγγελία για διενέργεια λαθρανασκαφής, στη θέση Κοτρώνι της Αυλώνας και σε απόσταση 200 μ. περίπου από την παλιά εθνική οδό Αθηνών-Χαλκίδας, εντοπίστηκαν τα παρακάτω ερείπια:

α) Λείψανα κτιρίου, πιθανώς ναού, από το οποίο έχουν αποκαλυφθεί ο βόρειος τοίχος, σε μήκος 5,80 και ο ανατολικός σε μήκος 2,70 μ., χτισμένα με πέτρες και συνδετικό κονίαμα.

β) Καμαροσκεπής τάφος του οποίου έχει καταρρεύσει η οροφή. Είναι χτισμένος με αργούς λίθους και κονίαμα. Σε ορισμένα σημεία διακρίνονται διάσπαρτα τούβλα (Πίν. 62 α). Πιθανόν παλαιοχριστιανικής εποχής.

Αγία Τριάδα στην Πάρνηθα

Στη σύντομη αναφορά του στο ναό, στο Ευρετήριο των Μεσαιωνικών Μνημείων, ο Α. Ορλάνδος τον κατατάσσει στον τύπο των μονόκλιτων σταυρεπιστέγων ναών με νάρθηκα και τον χρονολογεί στον 16ο-17ο αι.[32]. Ο ναός της Αγίας Τριάδας που σήμερα είναι μετόχι της μονής Πετράκη, αποτελούσε άλλοτε καθολικό μονής, για την οποία γίνεται μνεία σε έγγραφο του 1761[33]. Ο χρόνος ίδρυσής της δεν είναι γνωστός, πιθανότατα όμως η αρχική της φάση ανάγεται στη βυζαντινή εποχή, όπως φανερώνουν ορισμένα γλυπτά που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών που εκτέλεσε η μονή Πετράκη. Κατά τις εργασίες αυτές, που πραγματοποιήθηκαν, ερήμην της Εφορείας το 1972, αντικαταστάθηκαν τα κεραμίδια της στέγης, που είχε επισκευάσει η Εφορεία το 1961[34], από σχιστόπλακα (Πίν. 62 β).

32. ΕΜΜΕ Γ΄, Αθήναι 1933, σ. 208, εικ. 275. Βλ. επίσης A. Notton, Quelques joyaux chrétiens de l'Attique, Athènes 1938, σ. 78 κ.ε.

33. Δ. Καμπούρογλου, Ιστορία των Αθηνών. Τουρκοκρατία, τ. β΄. Αθήναι χ.χρ., σ. 236 κ.ε.

34. Πρβλ. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 51, Πίν. 52.

Επίσης συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες και αντικαταστάθηκε το ξύλινο τέμπλο του ναού με χαμηλό μαρμάρινο (Πίν. 63 α). Για το τελευταίο χρησιμοποιήθηκαν μαρμάρινα θωράκια και πεσσίσκοι που ήταν εντοιχισμένα στο δάπεδο του Ιερού Βήματος[35]. Τα θωράκια αυτά, από τα οποία το δεξιό σώζεται ακέραιο, ενώ το αριστερό έχει συμπληρωθεί, κοσμούνται με ρόμβο που περιβάλλεται από ορθογώνιο πλαίσιο και περικλείει ισοσκελή αγκιστρωτό σταυρό μέσα σε κύκλο. Στα τρίγωνα που σχηματίζονται ανάμεσα στο ρόμβο και το πλαίσιο έχουν σκαλιστεί ρόδακες μέσα σε κύκλους (Πίν. 63 β). Πρόκειται για θέμα πολύ κοινό σε θωράκια της μεσοβυζαντινής περιόδου[36] που στην προκειμένη περίπτωση όμως αποδίδεται χωρίς καμιά πλαστικότητα σε άπεργο ανάγλυφο, όπως συμβαίνει άλλωστε και με τα υπόλοιπα γλυπτά, σημείο προφανώς αρχαϊκότητας.

Ο ναός είναι κατάγραφος από τοιχογραφίες λαϊκής τεχνοτροπίας που μπορούν να χρονολογηθούν το 18ο αι. (Πίν. 64 α).

Οι τοιχογραφίες αυτές έχουν καλύψει παλιότερες, ίχνος των οποίων διακρίνεται σαφώς κάτω από το νεότερο στρώμα[37].

ΝΟΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΑΙΓΙΝΑ

Αγκίστρι

Άγιος Νικόλαος στα Λιμενάρια

Ο ναός βρίσκεται μέσα στο νεκροταφείο του οικισμού και αποτελείται από δύο τμήματα. Το παλιότερο, στο οποίο ανήκει η μεγάλη ημικυκλική αψίδα καθώς και το ανατολικό τμήμα της εκκλησίας, και η νεότερη προσθήκη που συνίσταται σε στενόμακρο χώρο, πολύ χαμηλότερο από το παλιό κτίσμα με δικλινή κεραμοσκεπή στέγη (Πίν. 64 β). Με ανάλογη στέγη καλύπτεται και ο παλιός ναός, η οποία βαίνει εγκάρσια προς τη νεότερη, ενώ εσωτερικά στεγάζεται με καμάρα.

Αξιοσημείωτο είναι ότι η καμάρα αυτή κατευθύνεται από Α. προς Δ. και φέρει ενισχυτικό σφενδόνιο, γεγονός που φανερώνει ότι το τμήμα αυτού του παλιού ναού που διασώθηκε, καλύφθηκε μετεγενέστερα με τη δικλινή εγκάρσια στέγη, αφού υψώθηκαν προφανώς οι τοίχοι του. Στο νότιο τμήμα της αψίδας, που είναι καταχωμένη ως τα μισά περίπου του ύψους της, διακρίνονται τρία τουλάχιστον συνεχόμενα τόξα και ένας αμφορίσκος (Πίν. 65 α), καλυμμένα με ασβεστοκονίαμα[38].

Είναι πολύ πιθανόν ο ναός να αποτελούσε καθολικό μονής, όπως μαρτυρούν λείψανα κτιρίων και δεξαμενή, που σώζονται σε μικρή απόσταση από την εκκλησία.

ΥΔΡΑ

Μονή Αγίου Νικολάου

Το μοναστήρι βρίσκεται στην πλαγιά του βουνού Μπουρί, σε απόσταση 4 χλμ. περίπου, από το λιμάνι της Ύδρας. Ιδρύθηκε το 1724[39] και λειτούργησε ως ανδρικό έως τα μέσα περίπου του αιώνα μας. Το 1817 ανακαινίστηκε από τον ηγούμενο Γρηγόριο Μαυρομάτη, με έξοδα των *Φιλοκάλων Ύδραίων*, όπως μας πληροφορεί μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα, που φυλάσσεται στην αυλή της μονής[40]. Μετά από μικρή περίοδο διακοπής άρχισε να επαναλειτουργεί πρόσφατα ως γυναικείο. Με την ευκαιρία αυτή ανακαινίστηκαν από τις μοναχές, τόσο το καθολικό όσο και τα κελιά, χωρίς όμως σημαντικές αλλαγές στη μορφή τους. Τα κελιά είναι τοποθετημένα στις τρεις πλευρές του

35. Στην αποθήκη που βρίσκεται στα βορειοανατολικά του ναού, φυλάσσονται επίσης τα παρακάτω γλυπτά: α) τμήμα εξαγωνικού πεσσίσκου, β) τμήμα πεσσίσκου ορθογώνιας διατομής, γ) τμήμα υπερθύρων, που κοσμείται με σταυρούς και ρόδακες μέσα σε κύκλους, που αποδίδονται κακότεχνα, σε χαμηλό ανάγλυφο, δ) τμήμα περιθύρου με ταινιωτό πλοχμό.

36. Ανάλογα παραδείγματα, καλύτερης τέχνης όμως και συνθετότερης διακόσμησης, βλ. Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη. Ανάγλυφα θωράκια από το Βυζαντινό Μουσείο, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄-τ. ΙΓ΄ (1985-86), σ. 157-174.

37. Το σπάραγμα του παλιότερου στρώματος είναι τόσο μικρό, ώστε να μην παρέχει ενδείξεις για τη χρονολόγησή του.

38. Μόνο ανασκαφική έρευνα θα επιτρέψει τον προσδιορισμό του τύπου του ναού και τη χρονολόγησή του.

39. Δ. Γκίκας-Χελιώτης, Η Χριστιανική Ύδρα, Ύδρα 1938, σ. 24.

40. Το κείμενο της επιγραφής αναφέρει: *ΑΝΑΚΕΝΙΣΘΗ Η ΠΑΡΟΥΣΑ/ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ/ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ/ΤΩΝ ΦΙΛΟΚΑΛΩΝ ΥΔΡΕ/ΩΝ ΔΙΑ ΕΥΛΟΓΙΑΣ ΚΥΡ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗ ΝΥΝ ΗΓΟΥΜΕ/ΝΟΥ ΕΝ ΕΤΕΙ 1817 (;) ΜΑΪΟΥ Η΄.* Στον ίδιο χώρο φυλάσσονται επίσης η επιτύμβια ενεπίγραφη πλάκα του ηγούμενου Διονυσίου († 1853), μαρμάρινη ορθογώνια λεκάνη (διαστ. 0,678Χ0,415Χ0,12 μ.), με ίχνη επιγραφής σε μία από τις μακρές πλευρές της, καθώς και τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου με συμφυές κιονόκρανο (ύψ. 0,27 μ.), που κοσμείται με φύλλα καλάμου.

ναού, εκτός από την ανατολική και το αντίστοιχο τμήμα της βόρειας, όπου υψώνεται μαντρότοιχος. Στις υπόλοιπες πλευρές το ρόλο του περιβόλου, παίζει η εξωτερική πλευρά των κελιών (Πίν. 65 β). Το καθολικό της μονής ανήκει στον τύπο των μονόχωρων ναών με τρούλο, που συναντάται και σε άλλους ναούς της Ύδρας[41]. Έχει τρίπλευρη αψίδα και δίλοβο συμφυές καμπαναριό, πάνω από τη δυτική πλευρά του (Πίν. 66 α).

Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο, που κατασκευάστηκε το 1986, έχουν τοποθετηθεί οι παλιές εικόνες του ναού (δεσποτικά και δωδεκάορτο). Στην εικόνα του αγίου Νικολάου υπάρχει η επιγραφή: *χειρ Αθανασίου Ιωάννου Ντούντα τω εξ Αθηνών. ΑΨΟΓ* (1773)[42]

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

ΚΥΘΗΡΑ

Λειβάδι

Στο συνοικισμό Κατούνι σώζεται πέτρινη γέφυρα, μήκ. 1,10, ύψ. 15 και πλ. 6 μ., που αποτελείται από 13 τόξα και 12 κυλινδρικές θυρίδες (Πίν. 66 β). Χρονολογείται από την περίοδο της αγγλοκρατίας και συγκεκριμένα αναφέρεται ότι χτίστηκε το 1826 επί κυβερνήτου Μακφέυλ, γνωστού για μια σειρά κοινωφελών έργων που εκτέλεσε στο νησί, όπως είναι τα διδακτήρια, μία δεύτερη γέφυρα στον Ποταμό κτλ.[43].

Η γέφυρα του Λειβαδιού χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 85/Β 15-2-85).

Καψάλι

Στην παραλία του Καψαλιού καταγράφηκαν δύο ενδιαφέροντα κτίσματα, που χρησιμοποιήθηκαν ως αποθηκευτικοί χώροι, στοιχείο που σχετίζεται με το ότι πολλά αρχοντόσπιτα στα Κύθηρα, όπως και αλλού διέθεταν ένα αποθηκευτικό χώρο στο λιμάνι. Το πρώτο, ιδιοκτησίας σήμερα Ε. και Μ. Καλοκαιρινού είναι μικρής κλίμακας ισόγειο, λιθόκτιστο κτίριο. Η φροντισμένη κατασκευή του με τα συμμετρικά ανοίγματα της κύριας όψης, με πώρινα τοξωτά πλαίσια, δηλώνει ότι κατασκευάστηκε πριν από το 1830. Χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 611/23-9-80).

Το δεύτερο κτίσμα, ιδιοκτησίας Καρατζά, είναι λιθόκτιστο, διώροφο, ορθογωνικής κάτοψης. Πώρινα πλαίσια περιβάλλουν τα ανοίγματα του κτίσματος στην κύρια προς το λιμάνι όψη του, του ισογείου μάλιστα είναι όλα τοξωτά. Από τα στοιχεία της κατασκευής και μορφολογίας του, που θυμίζουν αναγεννησιακά βοηθητικά κτίσματα αρχοντικών, συμπεραίνεται ότι πρέπει να χτίστηκε πριν από το 1830. Χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 30/Β/22-1-1990).

Πίσω Γυαλός

Χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 524/Β/23-6-86) κτιριακό συγκρότημα, γνωστό ως λοιμοκαθαρτήριο. Αποτελείται από τρία θολωτά πέτρινα κτίσματα σε διάταξη σχήματος Π με αίθριο-προαύλιο προς το οποίο είναι στραμμένα τα δωμάτια και απ' όπου φωτίζονται. Τα κτίσματα κλείνονται στα δυτικά με ψηλό πέτρινο περίβολο, που στο μέσον του μήκους του ανοίγεται η μοναδική είσοδος στο χώρο, ενώ στο κέντρο του αιθρίου, υπάρχει κτιστή υπερυψωμένη στέρνα (Πίν. 67 α). Η κατάσταση διατήρησης του συγκροτήματος που χρησιμοποιήθηκε ως λοιμοκαθαρτήριο (λαζαρέτο), είναι σχετικά καλή και θα ήταν δυνατόν μετά από μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης, να χρησιμοποιηθεί ποικιλοτρόπως, σε συνδυασμό με τις ανάγκες του νησιού. Η ανέγερση του συγκροτήματος τοποθετείται στην περίοδο της αγγλοκρατίας και συγκεκριμένα το έτος 1817[44].

Άγιος Νικόλαος στο Καψάλι[45]

Σε ύψωμα ανατολικά του Καψαλιού, βρίσκεται δίδυμος καμαροσκέπαστος ναός με ημικυκλικές αψίδες εσωτερικά και εξωτερικά, που περιβάλλεται από χαμηλό κτιστό περίβολο. Επάνω από τη μοναδική νότια θύρα εισόδου υψώνεται ενδιαφέρον πλακωτό κωδωνοστάσι με δίλοβο άνοιγμα. Ξυλόγλυπτο ζωγραφιστό τέμπλο του περασμένου αιώνα. Σπαράγματα τοιχογραφιών αποκαλύφθηκαν στο νότιο τοίχο του προς Ν. παρεκκλησίου[46].

41. Μ. Φινέ, Τέσσερις ενοριακοί ναοί της Ύδρας, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, ΙΙ, Αθήνα 1982, σ. 271-286, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για τον τύπο και την καταγωγή του.

42. Φ. Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1984 (2η έκδ.), σ. 297.

43. Ι. Κασιμάτης, Από την παλαιά και σύγχρονη κυθηραϊκή ζωή, Αθήνα 1957, σ. 113-120.

44. Ι. Κασιμάτης, ό.π., σ. 117.

45. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 62-63.

46. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 99.

Ο ναός χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας 100 μ. περιμετρικά (ΦΕΚ 49/Β/26-1-89).

Άγιος Γεώργιος στο Καψάλι

Στον όρμο Καψαλιού επάνω σε βραχώδες ύψωμα, βρίσκεται μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, μικρών διαστάσεων, με ημικυκλική αψίδα Ιερού και πλακωτό κωδωνοστάσι στη δυτική πλευρά· στη νότια πλευρά υπάρχουν κτιστές αντηρίδες για τη στήριξη του ναού. Τέμπλο ξύλινο με εικόνες του περασμένου αιώνα (1833)· στο νότιο άκρο του έχει ενσωματωθεί τμήμα παλιότερου τέμπλου το οποίο φέρει ενδιαφέρουσα επιγραφή από την οποία πληροφορούμαστε ότι κτήτωρ του ναού είναι ο ηγούμενος *τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προφήτου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐπονομαζομένου εἰς τὸ Ε. Γκρεμοῦ*, Άνθιμος Καρβούνης, *εἰς μνημόσυνον αἰώνιον τοῦ καλλιεργήσαντος καὶ τῶν Γονέων καὶ συγγενῶν ἐν ἔτει τῆς ἐνσάρκου θείας Οἰκονομίας ΑΨΠΑ*. Καταγράφηκαν δύο αξιόλογες εικόνες του 18ου αι., Υπαπαντή, διαστ. 0,40Χ0,2 85 μ. και Μεταμόρφωση, διαστ. 0,40Χ2,85 μ.

Ο ναός χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας 100 μ. περιμετρικά (ΦΕΚ 49/Β/26-1-89).

Μέσα Βούργο Κάστρου Χώρας

Στην τειχισμένη προς Β. επέκταση του Κάστρου Χώρας Κυθήρων, την αποκαλούμενη Μέσα Βούργο, χαρακτηρίστηκε ως διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 52/Β/30-1-1990), το αρχοντικό ιδιοκτησίας κληρονόμων Καλούτση, χρονολογούμενο πριν από το 1830.

Το κτίσμα περιλαμβάνει διώροφα και τριώροφα τμήματα, εμφανίζοντας στο σύνολό του φρουριακό χαρακτήρα ειδικά στη βόρεια πλευρά του, προς το τείχος του Βούργου. Ο κεντρικός πυρήνας του κτίσματος καλύπτεται με τετράριχτη κεραμιδένια στέγη, στοιχείο σπάνιο για τα Κύθηρα, ενώ τα βοηθητικά κτίσματα έχουν επίπεδο δώμα.

Αξιόλογα επί μέρους μορφολογικά στοιχεία είναι το κεντρικό μπαλκόνι με περίτεχνη σιδεριά, στηριζόμενο σε μαρμάρινα φουρούσια και η κεντρική είσοδος που τονίζεται με μαρμάρινα περιθυρώματα. Η αυλή του αρχοντικού καλύπτεται με βοτσαλωτό.

Κάτω Χώρα Μυλοποτάμου

Ακριβώς μπροστά στην κεντρική Πύλη Εισόδου του Ενετικού Κάστρου με χρονολογία 1566, βρίσκεται το κτίριο του Παλαιού Δημοτικού Σχολείου, ιδιοκτησίας κοινότητας Μυλοποτάμου[47]. Είναι πέτρινο ορθογωνικής κάτοψης και η μορφή του είναι επηρεασμένη από ενετικά πρότυπα (ανοίγματα με πώρινα πλαίσια που καταλήγουν σε οξυκόρυφα τόξα, φρουριακή απόληξη δώματος) (Πίν. 67 β). Επάνω από την είσοδο του κτίσματος σώζεται η πιο κάτω επιγραφή: *Αἰσθητικαὶ τῶν ὠφελίμων τῆς ἀνατροφῆς ἐμψυχωθέντες ἀπὸ πατριωτισμὸν οἱ Μυλοποταμίται, μ' ὅλα τῶν τὰ δυνατά καὶ κόποις ἀνύψωσαν ταύτην τὴν σχολὴν εἰς ἀφιέρωσιν τῶν μεταγενεστέρων 1825 Προεστοί Αθαν. Καρύδης, Πρωτομάστορας Παν. Στρατηγός*. Το κτίσμα χαρακτηρίσθηκε ως διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 582/Β/17-9-86).

ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Από ομάδα μελετητών της Διευθύνσεως Αποτυπώσεως και Συντηρήσεως κτιρίων του ΤΑΠ, έγινε ένα πρώτο βήμα για την αποτύπωση των σημαντικών αρχαιολογικών χώρων, που αποτελούν τα κάστρα του νησιού, με την τοπογραφική αποτύπωση των Κάστρων Χώρας, Μυλοποτάμου, Αυλέμονα και Καστριού Παλαιοπόλεως.

ΕΛ. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Τανάγρα

Μεσαιωνικός Πύργος

Περίπου 1 χλμ. βορειοδυτικά του σημερινού χωριού, πάνω σ' ένα χαμηλό λόφο βρίσκεται ένας πύργος, σχεδόν τετράγωνος σε κάτοψη και με σωζόμενο ύψος 5 μ. περίπου.

Είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και πλίνθους, ενώ λαξευτές πέτρες έχουν χρησιμοποιηθεί στις γωνίες του κτίσματος και στο κάτω μέρος των τοίχων. Στη μία από τις τέσσερις πλευρές του σώζεται μία «καταχύτρα» ή «φονιάς» (Πίν. 68 α). Στο εσωτερικό διακρίνονται τα ίχνη δύο ορόφων.

Από τη βόρεια πλευρά του είχε αποτοιχιστεί παλιότερα μία σημαντικότατη, λόγω του περιεχομένου της, παλαιοχριστιανική επιτύμβια επιγραφή[48],

47. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 191.
48. ΑΕ 1937, Β', σ. 655-667.

που βρίσκεται σήμερα στην αρχαιολογική συλλογή στο Σχηματάρι. Μια δεύτερη επιτύμβια επιγραφή της ίδιας περιόδου προέρχεται επίσης από την περιοχή της Τανάγρας, πράγμα που αποδεικνύει την ύπαρξη νεκροταφείου, όπως αναφέρεται στην πρώτη επιγραφή. Είναι άλλωστε γνωστό ότι η Τανάγρα αποτέλεσε κατά τον 4ο αι. μ.Χ. έδρα μιας από τις δέκα επισκοπές της Βόρειας Ελλάδας.

Ο πύργος, όπως συμπεραίνουμε από τον τρόπο της τοιχοδομίας του, πρέπει να ανήκει στους μεσαιωνικούς χρόνους. Γι' αυτό μετά από εισήγησή μας χαρακτηρίστηκε με Υπουργική Απόφαση που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 236/Β'/3-4-89, ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με ζώνη προστασίας 100 μ. περιμετρικά.

Δομβραίνα

Πύργος Καραϊσκάκη

Βρίσκεται στην κορυφή λόφου και δεσπόζει του χωριού. Έχει θεμελιωθεί στο φυσικό βράχο, η κάτοψή του έχει σχήμα οκτώ και είναι χτισμένος με αργολιθοδομή από ντόπιο υλικό με πρόχειρο συνδετικό κονίαμα, το οποίο σε πολλά σημεία έχει διαβρωθεί (Πίν. 68 β).

Σώζεται σε ύψος 5-6 μ. και αρχικά είχε επίστεψη από πολεμίστρες, οι περισσότερες από τις οποίες σήμερα δεν υπάρχουν. Στο εσωτερικό διακρίνονται τα ίχνη δύο ενδιαμέσων πατωμάτων. Στα τρία επίπεδα που δημιουργούνται ανοίγονται πολλές τυφεκιοθυρίδες. Στον πύργο αυτό είναι γνωστό ότι πολέμησε ο Γεώργιος Καραϊσκάκης το 1826, γι' αυτό και πήρε το όνομά του. Για ιστορικούς, λοιπόν, λόγους χαρακτηρίστηκε και αυτός ο πύργος, με την ίδια Υπουργική Απόφαση, όπως και ο προηγούμενος, ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο, με ζώνη προστασίας 100 μ. περιμετρικά.

ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΑΣ

Ζωριάνο Δωρίδας

Οικία Μαρίας Κοσιώνη και Αντ. Βήτα

Πρόκειται για έναν απλό τύπο σπιτιού με τετράγωνη σχεδόν κάτοψη, που αποτελείται από ισόγειο και κατώι, μικρότερης επιφάνειας όμως, λόγω της κλίσης του εδάφους.

Είναι χτισμένο με πέτρα, ιδιαίτερη προσοχή δε έχει δοθεί στους γωνιόλιθους, που έχουν λαξευτεί. Εμφανείς ξυλοδεσιές περιζώνουν το κτίριο για μεγαλύτερη αντοχή, χαρίζοντάς του, όμως κι αυτό το ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό στοιχείο που συναντάμε σε πολλές περιοχές της χώρας μας (Πίν. 69 α). Η στέγη αυτή είναι τετράριχτη ξύλινη, με επικάλυψη από βαρειές σχιστόπλακες της περιοχής, τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη, χωρίς συνδετικό υλικό. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στον τονισμό των ακμών.

Τα ανοίγματα είναι δύο πόρτες στη βόρεια πλευρά, που οδηγούν στο ισόγειο και μία στην ανατολική, που είναι η είσοδος του κατωγιού. Από ένα παράθυρο ανοίγεται στις πλευρές ανατολική, δυτική και νότια.

Τα παράθυρα είναι στενά, ορθογώνια, έξω δε από τα σκούρα και περασιά με τις επιφάνειες των εξωτερικών τοίχων υπάρχει από ένα δρύινο σκαλιστό διάφραγμα που φθάνει από το περβάζι μέχρι τα μισά περίπου του ύψους του παραθύρου[49].

Οι χώροι του σπιτιού περιορίζονται στους πλέον απαραίτητους. Το ισόγειο αποτελείται από δύο δωμάτια, ένα για ύπνο και ένα για μαγείρεμα, αλλά και καθημερινό. Κάτω από το ισόγειο βρίσκεται το κατώι, όπως είπαμε, που χρησίμευε για τα ζώα.

Μία αξιοσημείωτη λεπτομέρεια είναι ότι και στο ισόγειο και στο κατώι υπάρχουν πολεμίστρες, εντελώς σχεδόν αθέατες εξωτερικά. Το γεγονός αυτό μας κάνει να πιστεύουμε ότι το σπίτι θα χτίστηκε σε μία περίοδο ανασφάλειας, επομένως πριν το 1830.

Παρά την απλότητά του το κτίριο αυτό συμβάλλει σημαντικά στη γνώση της λαϊκής μας αρχιτεκτονικής, στην απομονωμένη αυτή ορεινή περιοχή, μιας και είναι το μοναδικό παράδειγμα που απόμεινε από ένα μεγαλύτερο αριθμό που υπήρχε αρχικά, σύμφωνα με μαρτυρίες ηλικιωμένων.

Για τους λόγους αυτούς, μετά από εισήγησή μας, χαρακτηρίστηκε, ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο με Υπουργική Απόφαση που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 236/Β/3-4-89.

Πρόθεση των εντοπίων είναι να στεγάσουν στους χώρους του σπιτιού κάποια λαογραφική συλλογή.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

49. Σχεδόν όμοια στο «Ελληνομουσείο» Ζαγοράς, βλ. Ιορδάνης Δημακόπουλος, Η κατοικία στην Ελλάδα από τον 15ο στον 20ό αι., Αθήνα 1981, εικ. 146, 147.

ΝΟΜΟΣ ΕΥΒΟΙΑΣ

Χαλκίδα

Φρούριο Καράμπαμπα[50]

Στον οικισμό του Κανήθου γύρω από το κηρυγμένο Φρούριο του Καράμπαμπα, εποχής τουρκοκρατίας, στη Χαλκίδα η Εφορεία ασκούσε από παλιότερα οικοδομικό έλεγχο κατά περίπτωση για την προστασία του Φρουρίου και του περιβάλλοντος χώρου του.

Για τη διευκόλυνση του έργου της Υπηρεσίας αλλά και των πολιτών κηρύχθηκε, μετά από εισήγηση της Εφορείας, από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο μια πρώτη αδόμητη ζώνη προστασίας και χώρος πρασίνου και μια δεύτερη ευρύτερη ζώνη, όπου θεσμοθετήθηκαν συγκεκριμένοι όροι δόμησης. Οι όροι αυτοί συμπεριλήφθησαν και στο Προεδρικό Διάταγμα, που εκδόθηκε από το ΥΠΕΧΩΔΕ και αφορά έγκριση πολεοδομικής μελέτης για την ένταξη στο σχέδιο της εκτός σχεδίου περιοχής του οικισμού του Καράμπαμπα (Πίν. 69 β).

Το παραπάνω Διάταγμα περιλαμβάνει τμήμα της κηρυγμένης ζώνης, ενώ το υπόλοιπο τμήμα της, που αφορά περιοχή εντός σχεδίου, θα συμπεριληφθεί στην αναθεώρηση του εγκεκριμένου σχεδίου του οικισμού για την οποία θα εκδοθεί νέο Προεδρικό Διάταγμα.

Σπαθάρι

Ναός Αρχαγγέλου

Ο ναός του Αρχαγγέλου Γαβριήλ, μετόχι της μονής Γαλατάκη, κοντά στο χωριό Σπαθάρι της Εύβοιας, βρίσκεται μέσα στο χώρο των Μεταλλείων Σκαλιστήρη.

Σήμερα έχει τη μορφή τρίκλιτης βασιλικής και συμπεράσματα για τον αρχικό αρχιτεκτονικό τύπο του ναού, σταυροειδής εγγεγραμμένος ή τρίκλιτη βασιλική, θα εξαχθούν με βεβαιότητα μετά τη μελέτη του μνημείου. Στοιχεία, που συγκλίνουν στη χρονολόγηση της παλιότερης φάσης του ναού στον 11ο αι. είναι τα αξιόλογα αρχιτεκτονικά γλυπτά, που βρίσκονται κατά χώραν, ή εντοιχισμένα σε β΄ χρήση, οι κίονες, όπου εδράζονται οι μεταγενέστερες τοξοστοιχίες και η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, που αποκαλύφθηκε κάτω από τα νεότερα επιχρίσματα στην ανατολική πλευρά (Πίν. 70 α).

Ο ναός κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο της Χώρας με ζώνη προστασίας σε ακτίνα 40 μ. γύρω του.

ΑΙΚ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Ωρωπός

Οικόπεδο Δερμιτζόγλου

Ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο οικόπεδο Δερμιτζόγλου, που βρίσκεται κοντά στον ερειπωμένο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη[51], έξω από τον οικισμό του Παλιού Ωρωπού. Η έρευνα έδειξε ότι τα πήλινα πιθάρια, που φαίνονταν στο οικόπεδο, ήταν νεότερα, εντοιχισμένα στο δάπεδο υπαίθριου χώρου[52] (Πίν. 70 β). Εκτός από πενιχρά επιφανειακά όστρακα, η ανασκαφή δεν απέδωσε κανένα άλλο εύρημα και συνεπώς το οικόπεδο δεν συνδέεται, όπως είχε υποτεθεί με τον παρακείμενο ναό.

ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΑΣ

Νέα Κούκουρα

Οικόπεδο Δάμου

Στο οικόπεδο αυτό, όπου το περασμένο έτος αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου με ψηφιδωτό δάπεδο, κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για ανέγερση οικοδομής, πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή, προκειμένου να διαπιστωθεί ο χαρακτήρας του παραπάνω κτιρίου. Κατά την ανασκαφή ήρθαν στο

50. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 73-74· 28 (1973): Χρονικά, σ. 311 (όπου και βιβλιογραφία για παλιότερες εργασίες)· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 512· Α. Ζήβας, Το Κάστρο του Καράμπαμπα, ΑΕΜ, ΙΔ΄ (1968), σ. 247-262. Θ.Ι. Σκούρας, Οχυρώσεις στην Εύβοια, ΑΕΜ, Κ΄ (1975), σ. 387-88. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Η Μεσαιωνική Χαλκίδα και τα μνημεία της, ΑΕΜ, ΙΣΤ΄ (1970), σ. 195-196.

51. Ι. Κουμανούδης, Συμπληρωματική έρευνα επί των Χριστιανικών μνημείων του Ωρωπού, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄-τ. Β΄ (1969), σ. 71-74.

52. Ανάλογα πιθάρια, σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων του χωριού, είναι εντοιχισμένα σε αυλές σπιτιών του Παλιού Ωρωπού.

φως θεμέλια ημικυκλικής αψίδας και τμήμα από τις βαθμίδες συνθρόνου[53] (Πίν. 71 α).

Διαπιστώθηκε κατ' αυτόν το τρόπο, ότι πρόκειται για παλαιοχριστιανική βασιλική, στην οποία προφανώς ανήκουν και τα μαρμάρινα μέλη (επίθημα παραστάδας, τμήμα πλαισίου από διάτρητο θωράκιο και τμήμα βάσης κίονα), που βρέθηκαν στις επιχώσεις. Το οικόπεδο Δάμου, καθώς και άλλα γειτονικά προτάθηκαν για απαλλοτρίωση, προκειμένου να αρχίσει συστηματική ανασκαφή της βασιλικής.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Θήβα

Κατά το 1988 συνεχίστηκε η ανασκαφή του οικοπέδου όπου πρόκειται να ανεγερθεί το 2ο Δημοτικό Σχολείο Θηβών[54].

Παράλληλα όμως έγιναν έρευνες και σε πολλές οδούς μέσα στην Καδμεία, όπου η Υπηρεσία Ύδρευσης-Αποχέτευσης Θηβών συνεχίζει το έργο της κατασκευής αποχετευτικής δικτύου.

Πλην της υπογράφουσας στις ανασκαφές έλαβε μέρος και η αρχαιολόγος Καλλιόπη Καραθανάση, που απασχολήθηκε εποχιακά και τις δύο προηγούμενες χρονιές.

Περιοχή Αγίας Τριάδας

Οδός Κασσάνδρου (Ο.Τ. 328, οικόπεδο 2ου Δημοτικού Σχολείου) (Σχέδ. 2, αριθ. 1).

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή με τη νέα τομή Ι, ανατολικότερα του χώρου που είχε ανασκαφεί τις προηγούμενες χρονιές (Πίν. 71 β) καθώς και την τομή ΣΤ στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου.

Απλές ακτέριστες ταφές αποκαλύφθηκαν και πάλι στα πρώτα στρώματα. Κάτω από αυτές βρέθηκαν τα κτίρια των βυζαντινών εργαστηρίων με τα λαξευμένα στο βράχο ορύγματα. Λαξευμένος στο βράχο είναι κι ένας υπόγειος θάλαμος που βρέθηκε στην τομή ΣΤ.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε είναι άφθονη και δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη η εξέτασή της. Το ίδιο συμβαίνει και με τα νομίσματα. Από τα 80 που βρέθηκαν συνολικά ένα μέρος μόνο έχει ταυτιστεί. Αρκετά είναι αρχαία, τα περισσότερα όμως ανήκουν στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και τη Φραγκοκρατία.

Βρέθηκαν επίσης δύο μολυβδόβουλλα που κατατέθηκαν, όπως κι εκείνο της προηγούμενης χρονιάς, στο Νομισματικό Μουσείο. Το πρώτο έχει στην εμπρόσθια όψη την Παρθένο γυρισμένη κατά τα τρία τέταρτα προς τα δεξιά με τα χέρια υψωμένα σε στάση δέησης. Επάνω δεξιά είναι «το χέρι του Θεού». Στην πίσω όψη υπάρχει η επιγραφή:

Θ (εοτόκ) ε

Μιχαήλ
λάτρην (ή Λατράν)
σκέπ(ε)

Η πιθανή χρονολόγησή του, κατά τη συνάδελφο Μ. Κρίκου-Γαλάνη, είναι περί τον 11ο-12ο αι. μ.Χ.

Το δεύτερο μολυβδόβουλλο, του οποίου λείπει μεγάλο μέρος του πετάλου του, έχει στην εμπρόσθια όψη προτομή κατενώπιον της Θεοτόκου δεομένης με το Θείο Βρέφος σε μετάλλιο και στην πίσω δυσανάγνωστη επιγραφή σε πέντε (;) σειρές.

Λεπτομερέστερη περιγραφή, καθώς και σχέδιο της ανασκαφής θα δοθούν τον επόμενο χρόνο που ολοκληρώνεται η έρευνα.

Οδός Θίσβης 6 (Ο.Τ. 297, οικόπεδο Θανάσαινα)

Από τη Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο (Σχέδ. 2, αριθ. 2). Στο νοτιότερο άκρο του και σε επαφή με το οικόπεδο Αφών Νικολιδάκη αποκαλύφθηκε τμήμα τείχους σε μήκος 7,5 μ. περίπου (Σχέδ. 3· Πίν. 72 α).

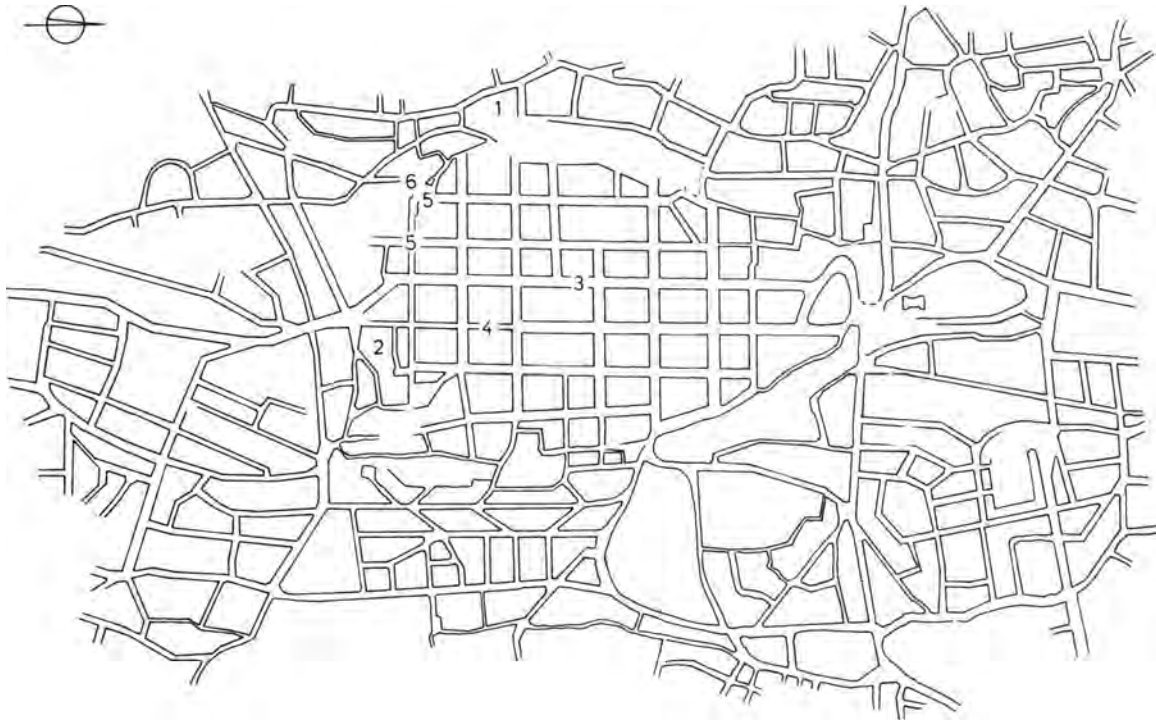
Το τείχος, όπως διαπιστώσαμε, συνεχίζεται προς Δ. δεν είναι όμως προσιτό, γιατί έχουν προσκολληθεί σ' αυτό διάφορες αυθαίρετες κατασκευές. Είναι χτισμένο με λαξευμένους λίθους σε β΄ χρήση με συνδετικό υλικό λάσπη. Τεμάχια πλίνθων σπάνια παρεμβάλλονται. Στην πάνω επιφάνειά του βρίσκεται εντοιχισμένο πώρινο τοξωτό πλαίσιο. Παρ'όλο που μας λείπουν τα ανασκαφικά δεδομένα πιστεύουμε ότι το τείχος ανήκει στους χρόνους της φραγκοκρατίας.

Αποχετευτικό δίκτυο Θηβών

Το πλάτος των τάφρων είναι συνήθως 1,20 μ.,

53. Ο χώρος της αψίδας είχε χρησιμοποιηθεί μετά την καταστροφή της εκκλησίας ως νεκροταφείο, όπως δείχνουν οι δύο πρόχειρες ταφές που βρέθηκαν στις επιχώσεις.

54. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 27· 42 (1987): Χρονικά, σ. 117.

Σχέδ. 2. Θήβα. Τοπογραφικός χάρτης όπου σημειώνονται οι ανασκαφές του 1988.
1. Κασσάνδρου (Ο.Τ. 328), 2. Θίσβης 6 (Ο.Τ. 297), 3. Επαμεινώνδα (Αντιγόνης-Δημοκρίτου), 4. Πινδάρου (Δίρκης-Οιδίποδος), 5. Δράκου-Κάδμου, Δράκου-Ηλέκτρας, 6. Πλαταιών.

εκτός εάν πρόκειται για κατασκευή φρεατίων οπότε η εκσκαφή διευρύνεται.

Όπως είναι αυτονόητο ο κίνδυνος καταστροφής των αρχαίων από τα μηχανικά μέσα που χρησιμοποιούνται είναι πολύ μεγάλος, το εργατικό προσωπικό εντελώς ανειδίκευτο και επομένως οι δυνατότητες επιστημονικής έρευνας πολύ περιορισμένες, αν προστεθεί και η επικινδυνότητα, σε πολλές περιπτώσεις, των τάφρων.

Οι οδοί όπου αποκαλύφθηκαν βυζαντινές αρχαιότητες είναι οι ακόλουθοι:

Οδός Επαμεινώνδα

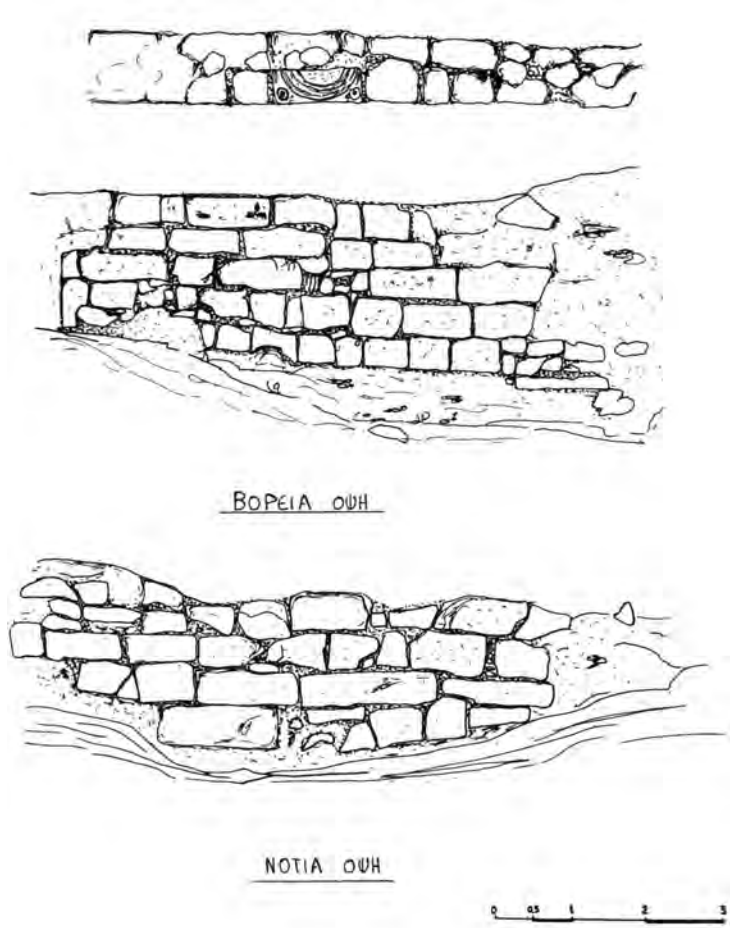
Η εκσκαφή στο τμήμα ανάμεσα στις οδούς Αντιγόνης και Δημοκρίτου (πρώην Μεταξά), στην καρδιά της Καδμείας (Σχέδ. 2, αριθ. 3), αποκάλυψε, τμήμα του βυζαντινού οικισμού, όπως φαίνεται από την πυκνή δόμηση (Σχέδ. 4· Πίν. 72 β).

Οδός Πινδάρου

Η εκσκαφή έγινε στο μέσον της οδού και στο τμήμα μεταξύ των οδών Δίρκης και Οιδίποδος (Σχέδ. 2, αριθ. 4).

Ενδιαφέρον εδώ παρουσιάζουν οι ταφές που αποκαλύφθηκαν. Ο τάφος 1 στη διασταύρωση με την οδό Δίρκης και σε βάθος 2 μ. από το οδόστρωμα είναι κτιστός ορθογώνιος και καλύπτεται με μεγάλες λίθινες πλάκες. Στο ανατολικό άκρο του υπάρχει λίθινο σκαλοπάτι. Ο σκελετός έχει ύψος 1,60 μ. Το κεφάλι έχει κλίση προς τα δεξιά. Κοντά στα πόδια βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα, Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081), φόλλις νομισματοσκοπείου Κωνσταντινουπόλεως.

Ο τάφος 2 είναι καμαροσκεπής στο δυτικό τμήμα του, ανατολικά δε, ένα σκαλοπάτι οδηγεί σε μικρότερο χώρο που καλύπτεται με πλάκα. Είναι πολύ καλοχτισμένος (Πίν. 73 β). Οι πλίνθοι που χρησιμοποιήθηκαν για το χτίσιμο της καμάρας έχουν πάχος 0,03 μ. και εναλλάσσονται με ίσου πάχους κονίαμα. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε ως οστεοφυλάκειο αφού βρέθηκαν 15 συνολικά κρανία. Εκτός από ορισμένα όστρακα, τα περισσότερα άβαφα, δε βρέθηκε τίποτε περισσότερο.

Σχέδ. 3. Θήβα. Οδός Θίσβης. Όψεις του βυζαντινού τείχους.

Ο τάφος 3 είναι επίσης κεραμοσκέπαστος και περιείχε πολλές ταφές ακτέριστες. Το δάπεδο είναι στρωμένο με τετράγωνες πήλινες πλάκες (Σχέδ. 5).

Ορισμένοι κτιστοί τάφοι που υπήρχαν βορειότερα διαλύθηκαν από το εκσκαφικό μηχάνημα. Ερευνήθηκαν τέλος και τέσσερις καλυβίτες, ακτέριστοι επίσης.

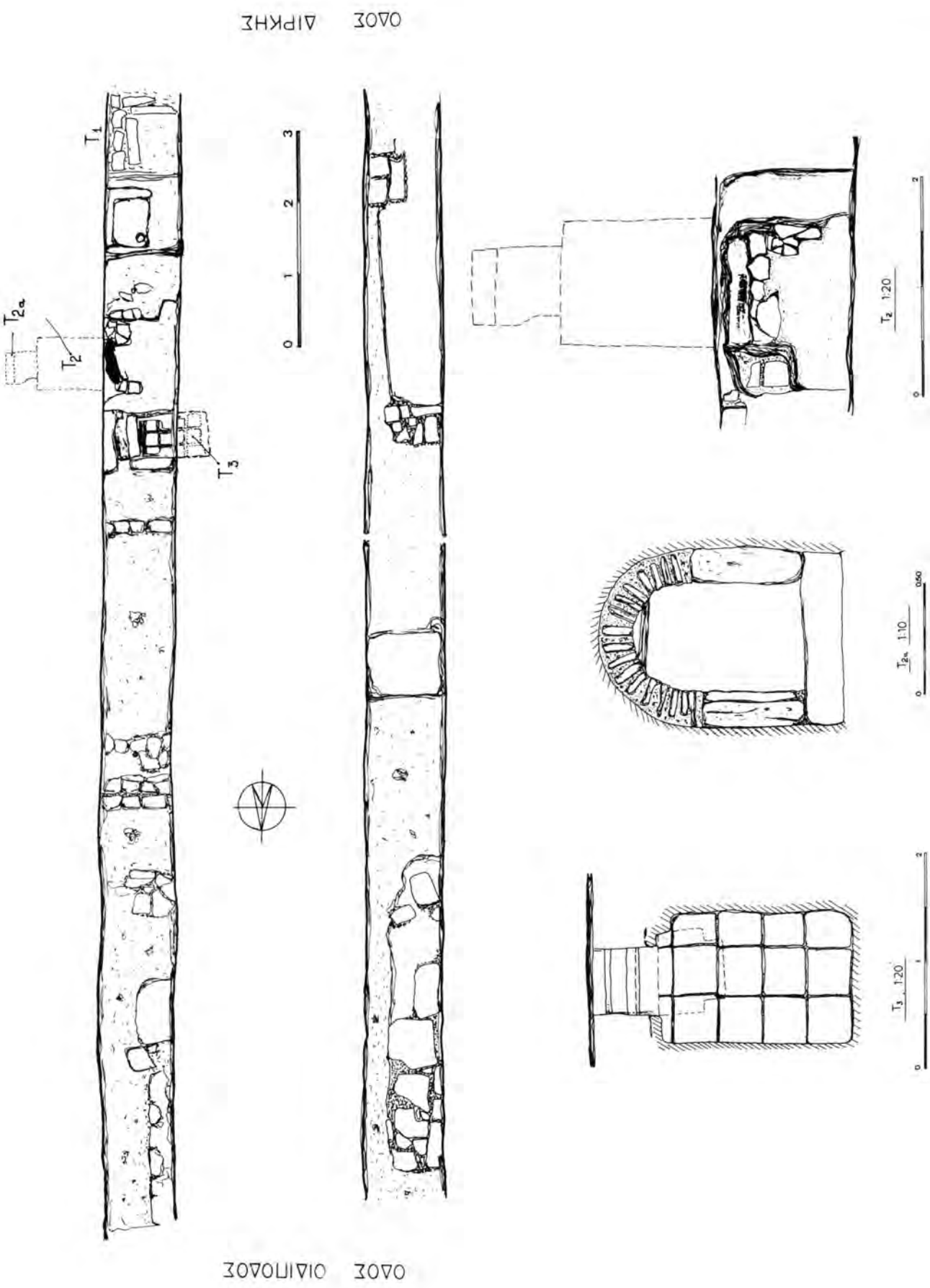
Οδός Δράκου

Στη διασταύρωση με τον οδό Κάδμου (Σχέδ. 2, αριθ. 5) και σε βάθος 3,40 μ. από το οδόστρωμα αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,70 μ. τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι χτισμένος με λαξευμένους λίθους μεσαίου μεγέθους, προς Ν. έχει ενσωματωθεί ένας ογκόλιθος σε β΄ χρήση.

Πλίνθοι έχουν χρησιμοποιηθεί σε οριζόντια κυρίως διάταξη. Σε πολύ μικρή έκταση διατηρήθηκε και τμήμα λευκού επιχρίσματος. Το πάχος του είναι 0,55 μ. και το σωζόμενο ύψος 1,50 μ. περίπου. Ανατολικά του τοίχου μέσα στην επίχωση διακρίναμε δύο καλυβίτες τάφους, δεν είχαμε όμως δυνατότητα να ερευνήσουμε το χώρο. Δυτικά του τοίχου αποκαλύφθηκε, κάτω από στρώμα καταστροφής, τμήμα δαπέδου στρωμένου με τετράγωνες πήλινες πλάκες, πλευράς 0,25 και πάχους 0,03 μ. (Σχέδ. 6).

Μέσα στο στρώμα καταστροφής και 0,05 μ. ψηλότερα από το δάπεδο βρέθηκε τμήμα αναγλύφου επιστυλίου τέμπλου, μήκ. 0,80 μ. (Πίν. 73 α). Η κάτω επιφάνεια, πλ. 0,27 μ., κοσμείται με τρεις εφαπτομένους κύκλους, από τα σημεία επαφής των οποίων φύεται από ένα τρίφυλλο. Οι δύο ακραίοι κύκλοι κοσμούνται με ακτινωτό κόσμημα, ενώ ο μεσαίος μαζί με το μικρότερο που εγγράφεται σ' αυτόν κοσμούνται με ρόδακες. Η εμπρόσθια όψη, πλ. 0,14 μ., φέρει λυροειδή κοσμήματα που σχηματίζονται από ημίφυλλα άκανθας με ένα μακρυστέλεχο κισσό-

Σχέδ. 4. Θήβα. Οδός Επαμεινώνδα. Κάτοψη και όψεις βυζαντινών ερειπίων.

Σχέδ. 5. Θήβα. Οδός Πινδάρου. Κατόψεις της ανασκαφής και των τάφων Τ3-Τ2α και όψη του τάφου Τ2.

φυλλο ανάμεσά τους. Τέλος η ακμή των γωνιών κοσμείται με αστράγαλο. Τα θέματα και η τεχνική σχετίζουν άμεσα το γλυπτό αυτό με χρονολογημένα γλυπτά του τέλους του 9ου αι. από τη Σκριπού στον Ορχομενό[55].

Από τον ίδιο χώρο περισυλλέχθηκαν επίσης και άλλα μαρμάρινα μέλη, βάση κίονα, τμήμα κιονίσκου, επίθημα κιονίσκου ακόσμητο, αμφικιονίσκος παραθύρου και ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με λυρόσχημη απόληξη, κλασικών χρόνων.

Λίγα όστρακα με απλή εφυάλωση μόνο και τμήμα πιάτου με μαρμαρώδη τεχνική συγκεντρώθηκαν πάνω από το δάπεδο, καθώς επίσης και ένα χάλκινο νόμισμα, ανώνυμος follis, class K, 1085-1092.

Σε απόσταση 1,55 μ. δυτικά του τοίχου που αναφέραμε και προς Ν. ξεκινά ένας δεύτερος, κάθετος προς τον πρώτο τοίχος που φθάνει δυτικά μέχρι μήκος 9,50 μ. περίπου. Στο ανατολικό άκρο του έχει ενσωματωθεί πώρινη κολόνα, διάμ. 0,45 και ύψ. 0,90 μ. Το πάχος του είναι 0,45, ενώ το ύψος κυμαίνεται από 0,90-0,50 μ. Η βόρεια όψη του τοίχου αυτού, που είναι και η μόνη ορατή, είναι επιχρισμένη μη επιτρέποντας έτσι την εξέταση της τοιχοποιίας.

Στο δυτικότερο άκρο της ίδιας οδού και στη διασταύρωση με την οδό Ηλέκτρας (Σχέδ. 2, αριθ. 5), βρέθηκαν τμήματα τοίχων που ανήκουν σίγουρα στο ίδιο κτίριο, εξαιρετικά καλοχτισμένο.

Ο τοίχος Α (Σχέδ. 7· Πίν. 74 α) βαίνει παράλληλα προς το βόρειο τοίχο του ναού της Μεγάλης Παναγίας και βρίσκεται σε απόσταση 5,50 μ. περίπου απ' αυτόν. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 15 μ. από το δυτικότερο άκρο του ναού και προς Α.

Λαξευμένοι λίθοι μικρών και μεγάλων διαστάσεων έχουν χρησιμοποιηθεί στην τοιχοποιία καθώς και ένα μαρμάρινο επίθημα κιονίσκου με διακόσμηση ανάλογη γλυπτών του 9ου και 10ου αι.

Οι πλίνθοι που χρησιμοποιούνται για την πλήρωση των κενών ποικίλλουν σε πάχος από 0,25-0,45 μ. και η τοποθέτησή τους είναι πάντα οριζόντια και σε περισσότερες από μία σειρές.

Είναι έντονος λοιπόν ο τονισμός της οριζόντιας γραμμής, που όπως έχει παρατηρηθεί, αποτελεί ένα από τα χαρακτηρισικά των τοιχοποιιών κατά το 12ο αι. Την ίδια ακριβώς μορφή τοιχοποιίας εμφανίζει και ο τοίχος Β (Σχέδ. 7) που αποκαλύφθηκε λίγο δυτικότερα στη διασταύρωση με την οδό Ηλέκτρας.

Από την επίχωση περισυλλέχθηκε ένα επιστύλιο κλασικών χρόνων με ιωνικό κυμάτιο και αστραγάλους μήκ. 1,40 μ., ένας ορθογώνιος ογκόλιθος, διαστ. 0,62x0,35x0,90 μ. και τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου ύψ. 0,30 και διαμ. 0,20 μ.

Οδός Πλαταιών (Σχέδ. 2, αριθ. 6)

Κατά μήκος της τάφρου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, μήκ. 8 μ. περίπου, που στο νότιο άκρο του γωνιάζει προς Α. Η γωνία είναι κατασκευασμένη από λαξευτούς ογκόλιθους.

Νοτιότερα στα πρανή της τάφρου διακρίνονται και από τις δύο πλευρές λιθόκτιστα οστεοφυλάκια και τάφοι καλυβίτες. Από τις ταφές προέρχεται ένα χάλκινο δαχτυλίδι, πιθανώς βυζαντινών χρόνων.

Ακραίφνιο

Ναός Αγίου Γεωργίου

Κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης ανάμεσα στη βόρεια πλευρά του ναού και τον αναλημματικό περίβολο που αναφέραμε αποκαλύφθηκαν τρεις πρόχειρες ταφές. Στην ταφή 1 βρέθηκαν ένα υστερορωμαϊκό νόμισμα και μία χάλκινη πόρπη (;) με κομμάτι υφάσματος στη μία άκρη (Πίν. 74 β).

Στην ταφή 2 βρέθηκαν ένα υστερορωμαϊκό νόμισμα, ένα χάλκινο δαχτυλίδι βυζαντινών πιθανότατα χρόνων, όπως προκύπτει από τη διακόσμησή του (Πίν. 74 γ) κι ένα σιδερένιο πέταλο παπουτσιού.

Η ταφή 3 ήταν εντελώς ακτέριστη.

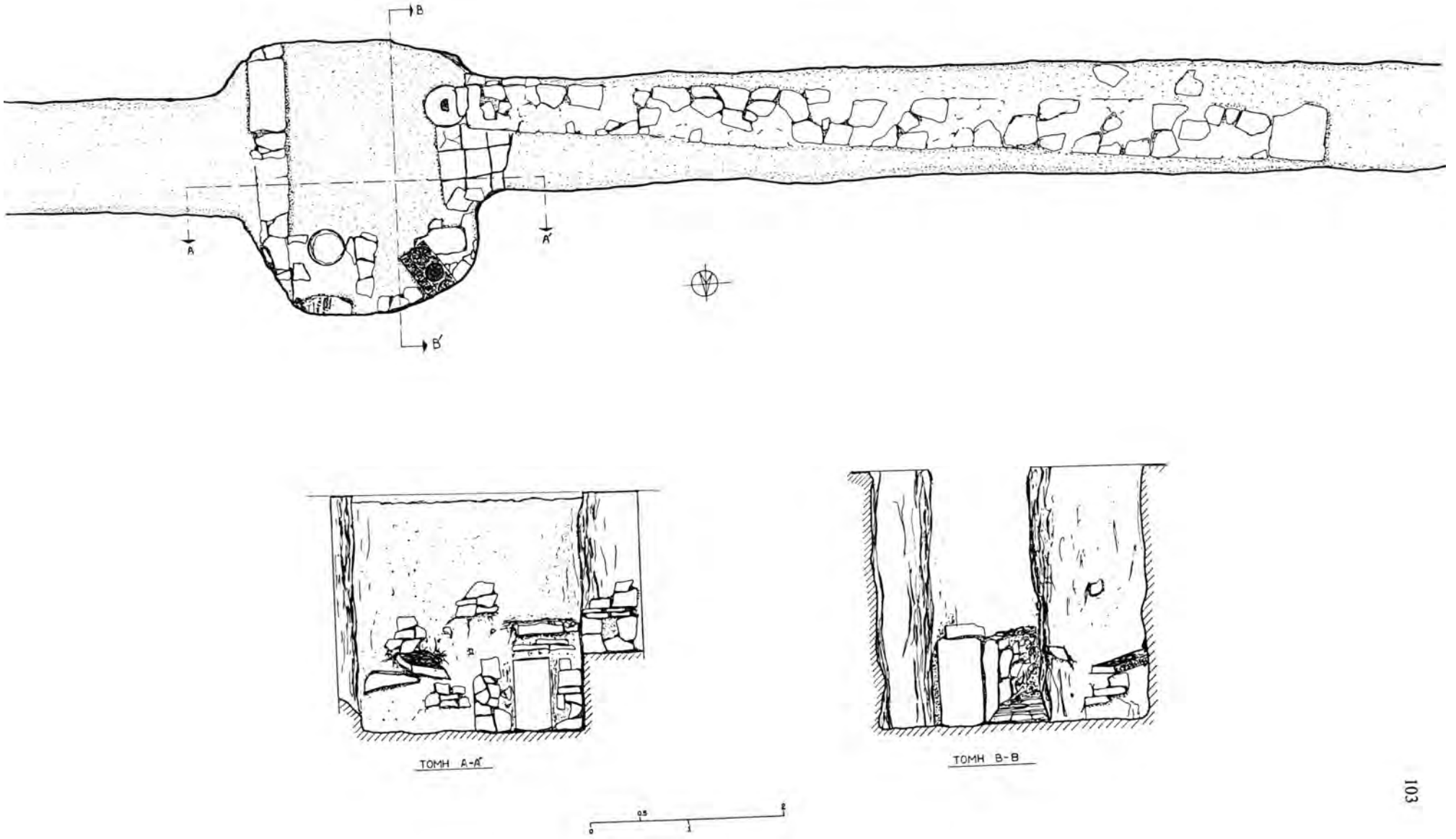
Από τον ίδιο χώρο περισυλλέχθηκε ένα χάλκινο νόμισμα του Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071) και ένας λίθινος ζωόμορφος κιονίσκος με ορθογώνια βάση ύψ. 0,45 μ.

Στη θεμελίωση του αναλημματικού τοίχου που στερεώθηκε, στη νότια όψη του, βρέθηκε, μαζί με όστρακα του τέλους του 12ου-αρχών 13ου αι., ένα σιδερένιο δικέλι (Πίν. 74 δ) γεωργικό εργαλείο που το χρησιμοποιούσαν στην αμπελουργία και κατά τους βυζαντινούς χρόνους, όπως φαίνεται σε εικονογραφημένο Ευαγγέλιο του 11ου αι.[56].

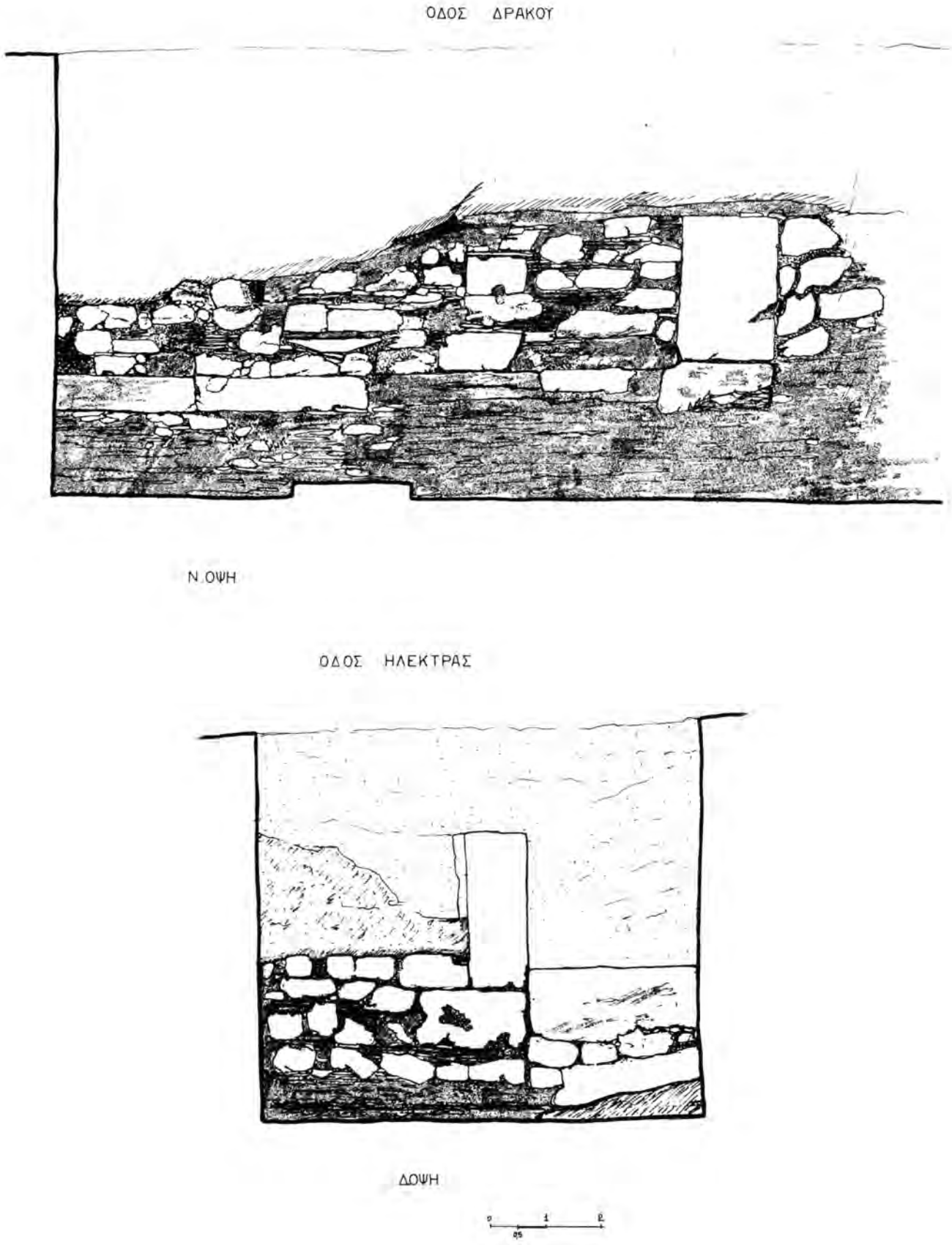
ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

55. ΑΕ 1931, σ. 119-157, εικ. 18, 19 και 1924, εικ. 21, 23.

56. Βλ. ΙΕΕ, τ. Η΄, σ. 702.

Σχέδ. 6. Θήβα. Οδός Δράκου. Κάτοψη και τομές Α-Α και Β-Β βυζαντινών ερειπίων.

Σχέδ. 7. Θήβα. Οδός Δράκου και Ηλέκτρας. Όψεις νότιου και δυτικού τοίχου μεσοβυζαντινού κτιρίου.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

ΚΥΘΗΡΑ

Από το τοπικό συνεργείο της Εφορείας, έγιναν οι καθιερωμένοι καθαρισμοί στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία, περισυλλογή χρήσιμου οικοδομικού υλικού και διάνοιξη μονοπατιών στα Κάστρα Χώρας, Μυλοποτάμου, Παληόχωρας.

Στο σπήλαιο Αγίας Σοφίας Μυλοποτάμου, τοποθετήθηκε νέα ξύλινη θύρα, σε αντικατάσταση της κατεστραμμένης παλιάς. Έγινε επίσης συντήρηση των ξύλινων θυρών και παραθυρων των ναών, καθώς και των περιφράξεων των μνημείων.

Στο Κάστρο Χώρας αντικαταστάθηκε φθαρμένο συρματόπλεγμα, που είχε τοποθετηθεί για λόγους ασφαλείας σε ετοιμόρροπο τμήμα του τείχους.

ΕΛ. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

ΑΔ 41 (1986): Χρονικά
Σελ. 24, στ. β, σειρά 12: αντί 3ου-4ου αι. μ.Χ., διάβ. 4ου-3ου αι. π.Χ.

Δ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Δ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΙΣΘΜΙΑ

Στη διάρκεια των εργασιών του 1988 στην Ισθμία (Ιούνιος-Αύγουστος) ερευνήθηκε ο γεωλογικός χαρακτήρας του ιερού και των περιχώρων, σχεδιάστηκαν διατομές των εναποθέσεων σε εννέα τάφρους, ως προπαρασκευαστικό στάδιο για τις ανασκαφές του 1989, και συνεχίστηκε η μελέτη των αντικειμένων για την τελική δημοσίευση.

Ερευνήθηκε η διαμόρφωση του εδάφους μέσα και γύρω από το ιερό με τη βοήθεια ραντάρ (μόνο το 1987), ηλεκτρομαγνητικού μέτρου και μαγνητόμετρου πρωτονίου. Στόχος της έρευνας ήταν η συσχέτιση της θέσης των βωμών-δρόμων και άλλων χαρακτηριστικών στοιχείων του ιερού με την αρχική μορφή του εδάφους και οι αλλαγές που προήλθαν στο τοπίο από την ανθρώπινη επέμβαση. Πρόθεση της έρευνας ήταν, επίσης, ο καθορισμός της έκτασης των μνημείων που είχαν μερικώς ανασκαφεί.

Η χρήση του ηλεκτρομαγνητικού μέτρου για τη χαρτογράφηση χαρακτηριστικών τοπογραφικών στοιχείων και ανίχνευση ενδείξεων μεταγενέστερων αλλαγών, αποδείχτηκε εξαιρετικά αποδοτική. Μια απροσδόκητη όσο και ενδιαφέρουσα ανακάλυψη του 1987 ήταν η κοίτη ενός χειμάρρου κατά μήκος της βόρειας πλευράς του παλιού λατρευτικού χώρου με κατεύθυνση από το δυτικό άκρο του Πρώιμου Σταδίου προς τον άξονα του Θεάτρου. Η κοιλότητα μπροστά από τον αρχαϊκό ναό δεν είχε γίνει αντιληπτή γιατί προς το τέλος του 6ου αι. π.Χ. ήταν καλυμμένη από μια μεγάλη βαθμίδα. Στη διάρκεια της γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής εποχής η ρεματιά ίσως αποτελούσε το κυριότερο σημείο προσέγγισης στην περιοχή του λατρευτικού χώρου και κατά τους κλασικούς χρόνους ένα κοίλωμα που βρισκόταν στη μία πλευρά του προς Α. χρησίμευε σαν τραπεζαρία. Παρακινημένοι από τα ευρήματα αυτά, το 1988 ερευνήσαμε την κορυφή προς Ν. του ιερού (που ονομάζεται Ράχη) και την περιοχή των δύο σταδίων.

Το μαγνητόμετρο πρωτονίου εντοπίζει κεραμικά, μεταλλικό ή άλλο υλικό που έχει εκτεθεί σε πυρκαγιά και χρησιμοποιήθηκε σε περιοχές που πρόκειται να ανασκαφούν. Στις περιοχές αυτές περιλαμβάνεται ο ελληνιστικός οικισμός στη Ράχη και η περιοχή νότια του Ναού του Ποσειδώνα όπου υπάρχει υπόνοια ότι βρισκόταν ένα τέμενος αφιερωμένο στον ήρωα Μελικέρτη-Παλαίμονα. Στη δεύτερη αυτή περιοχή, μια σειρά από έντονες ανωμαλίες στο ανατολικό μισό της επιφάνειας μαρτυρούν την παρουσία υπολειμμάτων καύσεων αλλά μόνο η ανασκαφή θα μπορούσε να δείξει αν αυτές συνδέονται με τη λατρεία κάποιου ήρωα.

Το ραντάρ αποκάλυψε υπολείμματα κτιρίων στη νότια παρυφή του ρωμαϊκού Παλαιμόνιου. Κατόρθωσε νε εντοπίσει τοίχους κάτω το σύγχρονο δρόμο, αλλά τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας δεν έχουν ακόμη αναλυθεί πλήρως. Στα νότια της ρωμαϊκής εισόδου στο Τέμενος του Ποσειδώνα εντοπίστηκαν, επίσης, τοίχοι ρωμαϊκών οικιών.

Η Catherine Morgan (Cambridge University) ολοκλήρωσε τον κατάλογο της γεωμετρικής και μυκηναϊκής κεραμικής. Με τη βοήθεια του εμπειρογνώμονα Jerry Rutter (Dartmouth College) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το μυκηναϊκό υλικό ανήκε στην ΥΕ ΙΙΙΑ και Β εποχή και ήταν αντιπροσωπευτικό των αντικειμένων τα οποία εντοπίστηκαν σε οικισμούς αυτής της εποχής. Η έλλειψη κεραμικής ανάμεσα στο τέλος της εποχής του χαλκού και στα δείγματα κεραμικής που μπορούν να συνδεθούν με τις πρώτες θυσίες στον Ποσειδώνα, τοποθετείται ανάμεσα στα μέσα του 12ου και τα μέσα του 11ου αι. π.Χ. ή ίσως λίγο νωρίτερα. Προς το παρόν δεν φαίνεται να υπάρχει συνέχιση μεταξύ της εποχής του χαλκού και της πρώιμης εποχής του σιδήρου, αλλά είναι πιθανόν οι επόμενες ανασκαφές να αποκαλύψουν περισσότερα στοιχεία σχετικά με αυτή τη σημαντική περίοδο.

Ο John Hayes (Royal Ontario Museum) συνέχισε την εργασία του σχετικά με την ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στους κλειστούς αποθέτες. Ο David Mitten (Harvard University) αφιέρωσε μεγάλο μέρος της μελέτης του στα συνευρήματα των ειδωλίων, σε μια προσπάθεια να συνδέσει το σημείο ανακάλυψης με την αρχική τους τοποθεσία μέσα και γύρω από τον αρχαϊκό ναό. Ο Alastar Jackson (Manchester University) ανέλαβε μια ανάλογη μελέτη για τα όπλα και τις πανοπλίες. Η Virginia Anderson-Stojanovic (Wilson College) ολοκλήρωσε έναν κατάλογο με κεραμικά από τις παλιές ανασκαφές στον οικισμό Ράχη. Στο διάστημα αυτής της περιόδου, η μελέτη της συγκεντρώθηκε στο περιεχόμενο ενός διαστρωμένου πη-

γαδιού από το οποίο πιθανόν να προκύψουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τη χρονολογία της κορινθιακής κεραμικής ανάμεσα στα τέλη του 4ου και τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Επίσης, συνεργάστηκε με την ομάδα επιφανειακής έρευνας προκειμένου να εντοπιστούν οι κατάλληλοι χώροι ανασκαφής στη Ράχη.

Για την αντιμετώπιση της αυξημένης φωτογραφικής δραστηριότητας του επόμενου έτους, εγκαταστάθηκε σκοτεινός θάλαμος στο Μουσείο Ισθμίας, έτσι ώστε όλες οι εμφανίσεις εκτυπώσεις να γίνονται επιτόπου. Επίσης, κατασκευάστηκαν δύο μεγάλα τραπέζια με διαχωριστικό για την τακτοποίηση της κεραμικής. Επεκτάθηκαν και αναδιοργανώθηκαν τα στοιχεία στο μικροϋπολογιστή (D-Base III+) έτσι ώστε να είναι προσιτές στο μέλλον όλες οι πληροφορίες από τα αρχεία των οικοπέδων. Η C. Norman φωτογράφησε την κεραμική και τα ειδώλια. Τον περασμένο χειμώνα έγιναν εκτεταμένες επισκευές στους τοίχους και τη στέγη του Μουσείου προκειμένου να αποτραπούν οι διαρροές.

ELIZABETH R. GEBHARD

ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΗΣ ΝΕΜΕΑΣ

Είκοσι πέντε περίπου ερευνητές μελέτησαν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από το λόφο της Τσούγκιζας και υλικό από το Μουσείο Νεμέας μεταξύ 4 Ιουλίου - 14 Αυγούστου 1988.

Πρωταρχικός στόχος του ερευνητικού προγράμματος του 1988 ήταν η μελέτη της στρωματογραφίας και των επιχώσεων στην Τσούγκιζα. Απαραίτητη προϋπόθεση αποτέλεσε ο καθαρισμός και η συγκόλληση μεγάλου αριθμού κεραμικής, ο σχεδιασμός και η φωτογράφιση. Έγινε σημαντική πρόοδος στην τελική μελέτη του οικισμού της πρώιμης εποχής του χαλκού από τον καθηγητή D. Pullen. Ο P. Thomas συμπλήρωσε σχεδόν τη μελέτη δύο εκτεταμένων μυκηναϊκών επιχώσεων (ΥΕ ΙΙΙΑ2, ΥΕ ΙΙΙΒ1). Ο καθηγητής J. Rutter ασχολήθηκε με τη διαλεύκανση των φάσεων της ύστερης μεσοελλαδικής και πρώιμης μυκηναϊκής κεραμικής της περιοχής. Ο καθηγητής J. Wright και η M. Dabney μελέτησαν την αρχιτεκτονική και τη στρωματογραφία των οικισμών της πρώιμης και ύστερης μυκηναϊκής εποχής αντίστοιχα. Η K. Krattenmaker ολοκλήρωσε τη μελέτη σχετικά με τα λίθινα εργαλεία και η A. Kugler τη μελέτη πάνω στη νεολιθική κεραμική. Η R. Mersereau ολοκλήρωσε επίσης τη μελέτη του οικοδομικού υλικού και της οικοδομικής τεχνικής που χρησιμοποιήθηκε στην Τσούγκιζα. Ο Δρ. P. Halstead έκανε μία σύντομη μελέτη των οστών που έχουν συγκεντρωθεί.

Με εξαίρεση τη μελέτη της βυζαντινής κεραμικής από την Ε. Αθανασοπούλου και την εθνογραφική έρευνα που διεξήγαγε ο W. Alexander, το πρόγραμμα δεν περιλάμβανε εργασίες στην ύπαιθρο.

JAMES C. WRIGHT

ΚΟΡΙΝΘΟΣ

Με την ευκαιρία αυτή θα επιθυμούσα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία, και ειδικότερα, στο διευθυντή της Ι. Τζεδάκι για την εκτίμηση με την οποία περιβάλλει το έργο της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Κόρινθο και τη χορήγηση άδειας για τη συνέχιση των ανασκαφών το 1988. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς την Φ. Παχύγιαννη, Προϊσταμένη της Δ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και το προσωπικό της Εφορείας που εδρεύει στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου, οι οποίοι μας προσέφεραν κάθε δυνατή βοήθεια.

Η ανασκαφή της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής μέσα και γύρω από το θέατρο και νότια του Ναού Ε στην Κόρινθο, διεξήχθη από τις αρχές Απριλίου ως τις αρχές Ιουλίου 1988 και ήταν συνέχεια της ανασκαφής του 1987, τα πορίσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό Hesperia το 1988. Ωστόσο, οι εργασίες στο Ναό Ε δεν πρόσθεσαν παρά ελάχιστα στοιχεία στο ήδη δημοσιευμένο έργο. Δεν αναγνωρίστηκαν νέα ρωμαϊκά επίπεδα και η ανασκαφή στα επίπεδα βυζαντινής περιόδου και φραγκοκρατίας περιορίστηκε στη συνέχιση των εργασιών του 1987.

Ανατολικά του θεάτρου. Κτίριο 7

Μολονότι στόχος των εργασιών του 1988, ανατολικά της Ανατολικής Οδού του Θεάτρου, υπήρξε η πλήρης αποκάλυψη του Κτιρίου 7, απρόβλεπτες δυσχέρειες στη συντήρηση και μετακίνηση των τοιχογραφιών που είχαν καταρρεύσει στην αίθουσα 4 επιβράδυναν τις ανασκαφές (Πίν. 75 γ). Έτσι, δεν είναι δυνατόν να διατυπωθεί ακόμη ολοκληρωμένο σχέδιο του κτιρίου. Η περιγραφή των αιθουσών 1-3 του κτιρίου 7 περιλαμβάνεται στις δύο προηγούμενες εκθέσεις.

Ο Α.-Δ. άξονας της αίθουσας 4 αποκαταστάθηκε μέχρι τα 8,30 μ. περίπου. Ο Β.-Ν. άξονας είναι 5,36 μ. Ένας μεσότοιχος εξέχει προς Β. 1,85 μ. από το

νότιο τοίχο, δημιουργώντας ένα χώρισμα στη νοτιοδυτική γωνία, πλ. 1,25 μ. Αρχικά, η αίθουσα διέθετε μια ευρύχωρη είσοδο, πλ. 2,46 μ. στον ανατολικό τοίχο της η οποία την συνέδεε με την αίθουσα 5. Ωστόσο, η είσοδος αυτή κλείστηκε στη διάρκεια κάποιας μεταγενέστερης μετατροπής της αίθουσας. Η αίθουσα 5 είναι μικρότερη από την 4, και οι διαστάσεις της είναι 3,60 και 3,50 μ. πλάτος από Β. προς Ν. επί 4,55 μ. μήκος.

Η στρωματογραφία στην αίθουσα 4 του κτιρίου 7 χωρίζεται σαφώς σε τέσσερις ενότητες. Η πρώτη είναι ένας αριθμός γενικών στρωμάτων χρήσης πάνω από ένα πυκνό στρώμα λειψάνων ωμών πλίνθων 1,80-1,90 μ. Η δεύτερη είναι καταρρεύσεις από τους τοίχους του σπιτιού και υπολείμματα λάσπης ανάμικτα με λεπτά στρώματα πλακιδίων, υδραυλικού κονιάματος λείψανα λίθων. Αυτό το στρώμα περιείχε τις τοιχογραφίες οι οποίες είχαν καταπέσει από τον τοίχο της αίθουσας 4 καθώς 1,89 μετρικούς τόννους κεράμων και 192 κιλά από θραύσματα πλίνθων. Το τρίτο επίπεδο αντιπροσωπεύεται από ένα λεπτό στρώμα μάργας, το οποίο προφανώς είχε τοποθετηθεί ως βάση για δάπεδο. Το τέταρτο είναι ένα δάπεδο ακριβώς κάτω από τη μάργα πάνω στο οποίο βρέθηκε σημαντική απόθεση ξυλανθράκων και στάχτης.

Οι τοιχογραφίες εντοπίστηκαν το 1987 προσκολλημένες στο βόρειο τοίχο της αίθουσας 4 του κτιρίου 7, κοντά στους ορθοστάτες της θύρας μεταξύ των αιθουσών 4 και 5, και σε δύο πώρινους λιθόπλινθους οι οποίοι είχαν καταπέσει από το βόρειο τοίχο της αίθουσας 4. Στο βόρειο ορθοστάτη της θύρας, που βρισκόταν στο ανατολικό άκρο της αίθουσας 4 είχαν απεικονιστεί πτηνά ενώ στους πλάγιους τοίχους φαίνεται ότι είχαν απεικονιστεί ανθρώπινες μορφές. Στη διάρκεια των εργασιών του 1988, ανασύρθηκαν μέσα από υπολείμματα κονιάματος μια γυναικεία μορφή, προφανώς η Ήρα (Πίν. 75 α), μια ανδρική μορφή σε όρθια στάση, προφανώς ο Ζεύς (Πίν. 75 β), τα γόνατα πιθανόν της Αφροδίτης και τμήματα από Έρωτα. Στους πλάγιους τοίχους οι μορφές χωρίζονταν από ζωγραφισμένους κορινθιακούς κίονες.

Το Θέατρο

Μία σειρά από τρεις πώρινες βαθμίδες συγκρατεί τη χαμηλότερη επίχωση που συνδέεται με την κατασκευή του τοίχου του κοίλου του ρωμαϊκού θεάτρου. Αυτές οι βαθμίδες αποτελούν το δυτικό κράσπεδο του Β.-Ν. δρόμου που υψώνεται προς την Πηγή της Γλαύκης. Είναι άτεχνα κατασκευασμένες, απρόσεχτα τοποθετημένες, και υψώνονται μαζί με την πλαγιά του λόφου σε μια σχεδόν βόρεια κατεύθυνση. Αν και κακής κατασκευής, στοιχειοθετούν την άποψη ότι οι δρόμοι της ρωμαϊκής αποικίας ήταν σχεδιασμένοι σε ένα δίκτυο Β.-Ν. και Α.-Δ. όπου αυτό ήταν χρήσιμο.

Αντίθετα με έναν αριθμό μνημείων της Κορίνθου πριν από το Μόμμιο, το θέατρο δεν αποκαταστάθηκε από τους Ρωμαίους σύμφωνα με την ελληνική του μορφή. Οι Ρωμαίοι επέκτειναν το κοίλο πέρα από ότι ήταν κατά την ελληνική περίοδο με την κατασκευή ενός περιφερειακού τοίχου. Στην αρχική ρωμαϊκή ανακαίνιση, τα καθίσματα του κοίλου υψώνονται ελαφρά πάνω από το ελληνικό επίπεδο. Ωστόσο, αργότερα, οικοδομήθηκαν πάνω σε υψηλότερους τοίχους με αργούς λίθους και βαθιά επίχωση, προκειμένου να δημιουργηθεί μεγαλύτερη κλίση.

Στη συνέχεια αναφέρονται πρόσθετες παρατηρήσεις που έγιναν στο διάστημα των εργασιών του 1988. Οπωσδήποτε υπάρχουν δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις στο ρωμαϊκό κοίλο. Επίσης, είναι πιθανόν οι Ρωμαίοι να κατασκεύασαν αρχικά το θέατρό τους με ένα μόνο διάζωμα μέσα στο κοίλο, αυτό στην 45η ελληνική σειρά, και μια πτέρυγα στο πίσω μέρος του κοίλου. Στην αρχική του μορφή το ρωμαϊκό θέατρο είχε μόνο μια φάση οικοδόμησης και αποκαταστάθηκε με δύο διαζώματα που το χαμηλότερο βρισκόταν στο επίπεδο της σειράς 18 του ελληνικού κοίλου.

Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η αλλαγή κλίσης των καθισμάτων και των διαζωμάτων πιθανό να μην είχε σχέση με την ανακατασκευή του θεάτρου ή τις επισκευές των οικοδομημάτων που βρίσκονται στην ανατολική του πλευρά. Οι αλλαγές μέσα στο κοίλο πιθανόν να έγιναν μετά από υπόδειξη κάποιου πολίτη ή πολιτών της Κορίνθου για να ικανοποιηθούν νέες ανάγκες ή λειτουργίες του κοίλου.

Χρονολογία

Θα πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή σχετικά με τη χρονολογία της τελικής μετατροπής του κοίλου με θέσεις τοποθετημένες σε αισθητά μεγαλύτερη κλίση. Η ύπαρξη οστράκων του 3ου αι. σε ορισμένες ποσότητες κεραμικής δείχνει ότι πιθανόν η ανακαίνιση να έγινε κατά τη διάρκεια του 3ου αι. μ.Χ. Ο Stillwell έχει ήδη εκφράσει τη γνώμη ότι το θέατρο της Κορίνθου μετατράπηκε σε αρένα μεταξύ των ετών 211 και 217 εν όψει μιας επίσκεψης του Καρακάλλα. Το πιο κάθετο κοίλο ίσως να υπέστη ριζική τροποποίηση αργότερα, τον 3ο αι. μ.Χ., την εποχή που η ορχήστρα μετατράπηκε

σε αρένα και οι δέκα χαμηλότερες σειρές καθισμάτων του αρχικού ρωμαϊκού κοίλου αφαιρέθηκαν αλλά όχι απαραίτητα για την επίσκεψη του Καρακάλλα.

CHARLES K. WILLIAMS, II

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΑΡΓΟΣ

Θέατρο

Οι εργασίες είχαν διάρκεια τριών εβδομάδων από τις 30 Μαΐου μέχρι και τις 2 Ιουλίου με τέσσερις ομάδες εργατών.

Η ανατολική στοά

Το 1987 δεν μπορέσαμε να ερευνήσουμε το νότιο άκρο της στοάς. Μόνο η ανασκαφή του δυτικού τμήματος είχε αποπερατωθεί. Η ανασκαφή του ανατολικού τμήματος επιβεβαίωσε τη χρονολόγηση της φάσης Ι (α΄ τρίτο του 3ου αι. π.Χ.) και την ύπαρξη στη φάση ΙΙ ενός μικρού δωματίου, 2,75 (Β.-Ν.)x5,50 μ. (Α.-Δ.), στο νότιο άκρο της στοάς.

Το κοίλον

Ο κύριος στόχος της έρευνας ήταν ο προσδιορισμός των ορίων του κοίλου. Ήταν γνωστή η μεγαλύτερη διάμετρός του (μέσα τμήμα του κοίλου 77,28 μ., δηλαδή 87 βαθμίδες εκτός από την προεδρία). Το ίδιο γνωστή ήταν και η κατώτερη διάμετρος: στη νότια πλευρά οι πρώτοι δόμοι του αναλήμματος φαίνονται ολόκληροι. Τερματίζεται σε απόσταση 43,25 μ. από το κέντρο της ορχήστρας. Στη βόρεια πλευρά το ανάλημμα καλύπτεται σε μεγάλο τμήμα του από το λεγόμενο υδραγωγείο του Αδριανού (C 2), αλλά αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ. ο τοίχος που στρέφεται προς Δ. σε ορθή γωνία (S 88/II). Αυτή η στροφή που βρίσκεται σε απόσταση 42,85 μ. από το κέντρο της ορχήστρας, πλαισιώνεται από έναν αγωγό (1ος αι. μ.Χ.) με μεγάλη κλίση (Πίν. 76 β). Έτσι υποθέσαμε σύμφωνα με τη μορφή της επιχωμάτωσης που βρίσκεται σήμερα δίπλα στα τμήματα των λαξευμένων βαθμίδων, ότι το κατώτερο μέρος του κοίλου (από την ορχήστρα μέχρι το δεύτερο διάζωμα, το μόνο που ανήκει στη φάση Ι) ήταν περιορισμένο από ευθύγραμμους τοίχους, κάθετους στους τοίχους του αναλήμματος που πλαισιώνουν τις παρόδους.

Σε δύο δοκιμαστικές τομές (S 88/II και 88/IV) δεν μπορέσαμε να ανακαλύψουμε λείψανα αυτών των τοίχων στο νότιο κοίλο, είτε επειδή η υπόθεσή μας είναι εσφαλμένη, είτε γιατί οι τοίχοι έχουν εντελώς εξαφανιστεί. Κλίνουμε μάλλον προς αυτή τη δεύτερη υπόθεση: Θα ήταν περιττό να συγκρατήσουν με έναν πραγματικό αναλημματικό τοίχο το έδαφος που βρίσκεται στα νότια του θεάτρου και που φθάνει, όπως φαίνεται, σε στάθμη ανάλογη μ' αυτήν της επιχωμάτωσης του κοίλου. Ένα ελαφρύ στηθαίο θα αρκούσε για να σημειώσει τον περίγυρο. Δεν θα έπρεπε ασφαλώς να μας κάνει εντύπωση ότι το τελευταίο αυτό δεν άφησε ίχνη, ότι παρασύρθηκε από τη διάβρωση ή ότι οι λίθοι του, όπως και όλες οι βαθμίδες που έμειναν στο ύπαιθρο, ξηλώθηκαν για να χρησιμεύσουν ξανά.

Στο νότιο τμήμα της τομής 88/III αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου που ήταν σε χρήση τον 6ο και 5ο αι. π.Χ. (δύο αρχαϊκές τεφροδόχες κάλπες που περιείχαν η μία (Πίν. 76 α) μία τρίποδη πυξίδα, μία άλλη με σφαιρική κοιλιά χωρίς λαβές και δύο σκύφους σε μικρογραφία, η άλλη μία τρίποδη πυξίδα και έναν σκύφο σε μικρογραφία· δύο τάφοι κλασικής εποχής καλυμμένοι με κεραμίδες· τη γωνία ενός τάφου που ορίζουν πλάκες από πωρόλιθο). Η επιχωμάτωση του νότιου κοίλου έγινε πάνω σ' αυτό το νεκροταφείο.

Κάτω από τα κυπαρίσσια που βρίσκονται σήμερα πάνω στην επιχωμάτωση του νότιου κοίλου, άρχισε η αποκάλυψη δύο τοιχαρίων από μικρές πέτρες που μοιάζουν να συνεχίζουν τις λαξευτές βαθμίδες. Πιθανόν να πρόκειται για βάθρα πέτρινων ή ξύλινων βαθμίδων.

Για να προσδιορίσουμε τα όρια του ανώτερου τμήματος του κοίλου, ακολουθήσαμε με μια τάφρο προς Ν. τη γραμμή του τρίτου διαζώματος. Διατηρείται επί 24 μ. από τον Α.-Δ. άξονα του θεάτρου και μετά χάνεται χωρίς να είναι δυνατό να ορίσουμε την άκρη του. Στο τέλος των εργασιών οι τομές επιχωματώθηκαν.

JEAN-CHARLES MORETTI

Θέρμες

Η ανασκαφή αφιερώθηκε στην έρευνα του υδραυλικού συστήματος της φάσης Ι του κτιρίου, που διάφοροι συλλογισμοί μας οδήγησαν να ταυτίσουμε ως Σαραπιείο-Ασκληπιείο.

Η αποπεράτωση μιας προηγούμενης τομής, δίπλα στο νότιο τοίχο της εισόδου στα υπόγεια της φάσης ΙΙ, απέδειξε ότι ο αγωγός c.44-46, κάτω από την ανατολική στοά, ανήκει ασφαλώς στη φάση Ι, διακόπηκε από τη φάση ΙΙ και στη διάρκεια της φάσης αυτής χρησίμευε ως έξοδος του νερού μιας δεξαμενής.

Από τη βόρεια και νότια άκρη, οι κατωφέρειες συγκεντρώνουν τα νερά προς την εγκάρσια διακλάδωση που διασχίζει τον ανατολικό τοίχο της αυλής της φάσης Ι στον άξονα του κτιρίου. Αυτός ο αγωγός που εκβάλλει στο πάνω μέρος του τοίχου της αυλής, καθώς και η χαμηλή αποχέτευση που έχει τοποθετηθεί στη βορειοανατολική γωνία αυτής της αυλής κάτω από τη βόρεια στοά, τέλος η διάμετρος των αγωγών, δείχνουν ότι, στο βάθος της αυλής, απέναντι στη μνημειώδη σκάλα του πρόναου, υπήρχε μια σημαντική υδραυλική εγκατασταση. Μια δοκιμαστική τομή που έγινε στο Β5 για να βρεθεί ενδεχομένως κάποια σχέση μεταξύ αυτής της εγκατάστασης και των υδραγωγείων της παρόδου, έφερε στο φως μόνο ένα τμήμα τοίχου ριγμένο μέσα σε μια επίχωση.

Στη νότια πάροδο του θεάτρου στα ΑJ.ΑΚ 41.43, αποκαλύφθηκε το θολωτό υδραγωγείο c.18 με κατεύθυνση Α.-Δ., είχε ήδη επισημανθεί το 1974, και αυτό επέτρεψε να προσδιορισθούν τα χαρακτηριστικά του. Κατ' αρχήν, φαίνεται καθαρά ότι δεν πρόκειται για παλιότερη χάραξη του c.2, αλλά για αγωγό που προέρχεται από τις πλαγιές του υψώματος Πρων, ανάμεσα στο θέατρο και στο ωδείο. Μπορούμε λοιπόν να διατυπώσουμε, σε σχέση με τη φύση του, τρεις υποθέσεις: περιφερειακή αποχέτευση του ενός ή του άλλου κτιρίου ή συγκέντρωση νερών πηγής. Σε μια δεύτερη φάση, το c.18 φαίνεται να τέμνεται από το c.1 (αρχές 2ου αι.), που όμως συγκέντρωνε τα νερά. Η πρώτη φάση χρονολογείται λοιπόν στον 1ο αι. μ.Χ. Αργότερα, γύρω στα 300, το c.1 εγκαταλείπεται και αντικαθίσταται από το c.2, το οποίο, όπως και το άλλο, τέμνει και συγκεντρώνει τα νερά του c.18. Τον 5ο αι. όταν η δίοδος της παρόδου σκεπάζεται κατά τα 3/4 από ένα κτίσμα, το εγκαταλελειμμένο τμήμα του c.18, ανατολικά από το c.2, ισοπεδώνεται.

Φαίνεται ότι βρισκόμαστε μπροστά σε έναν αγωγό που οδηγεί προς την πρώιμη φάση του μεγάλου ναού ή προς την αγορά. Τέλος συνδέσαμε στη ροή του c.1 και κατόπιν του c.2 που τροφοδοτούσαν διαδοχικά το μεγάλο ναό μετασχηματισμένο σε θέρμες.

PIERRE AUPERT

Οικόπεδο Καρμόγιαννη

Η τέταρτη ανασκαφική περίοδος στο οικόπεδο Καρμόγιαννη διήρκεσε από τις 13 Ιουνίου ως τις 15 Ιουλίου 1988 και εργάσθηκαν 15 εργάτες. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε σε τρεις διαφορετικές ζώνες: νοτιοανατολικά στη βυζαντινή παραβίαση, νοτιοδυτικά κοντά στο βόρειο τοίχο της Υπόστυλης Αίθουσας και στα βόρεια της κρηπίδας που είχε έρθει στο φως το 1987.

1. Η βυζαντινή παραβίαση

Στο νοτιοδυτικό τέταρτο του ΑΡ 78, ανοίξαμε μια τομή με σκοπό να αποκαλύψουμε ένα λίθο της εσωτερικής όψης της κυκλικής κατασκευής με τόξο μεγαλύτερο από ημικύκλιο. Η βόρεια πλαγιά της παραβίασης καλύπτεται με συμφύρματα θραυσμάτων πωρόλιθου που προέρχονται πιθανότατα από το πελέκημα των θεμελίων του νότιου τμήματος της κυκλικής κατασκευής. Οι βορειοδυτικές και δυτικές παρυφές της παραβίασης σχηματίζονται από ένα στρώμα χαλικιού με ελαφρά κλίση. Το 1989 θα πρέπει να επαναλάβουμε τον καθαρισμό για να αποκαλύψουμε ένα λίθο της εξωτερικής όψης της κυκλικής κατασκευής, που ένα μέρος του είχε έρθει στο φως το 1988.

2. Η περιοχή κοντά στο βόρειο τοίχο της Υπόστυλης Αίθουσας

α) Μετά τη μερική αποκάλυψη (Αύγουστος 1987) των υπολειμμάτων των θεμελίων από πωρόλιθο του βόρειου τοίχου της Υπόστυλης Αίθουσας (στο ΑQ 73-74, και μιας παράξενης πώρινης κατασκευής (Οκτώβριος 1987) που εισχωρεί κάτω από την πρόσφατη τσιμεντόπλακα του καφενείου Καρμόγιαννη, ανοίξαμε μια δοκιμαστική τομή, στο ΑΡ-ΑQ 73. Μέσα στο καστανότεφρο στρώμα επίχωσης που συναντάμε σ' όλη την έκταση του οικοπέδου, είχαν ανοιχτεί τρεις λακκοειδείς τάφοι που ανήκουν σ' ένα νεότερο νεκροταφείο πιθανότατα τον 19ο αι. Κάτω από το στρώμα αυτό, στη νότια παρυφή μιας πλάκας από σύμφυρμα σκόνης πωρόλιθου, κάθετης στους λίθους που βρέθηκαν το 1987, αποκαλύφθηκε στρώμα με αρχαϊκό υλικό. Το στρώμα αυτό διακόπτεται από μια τάφρο διαρπαγής των λίθων του βόρειου τοίχου της Υπόστυλης Αίθουσας και περιέχει ύστερη ρωμαϊκή κεραμική. Το ίδιο στρώμα ξαναβρίσκουμε να κατεβαίνει βαθμιδωτά προς Ν. κάτω από ένα καστανοπορτοκαλί παχύ στρώμα με χαλίκι και βότσαλο.

β) Στο βόρειο τμήμα του βόθρου 3, η τάφρος της

ύστερης ρωμαϊκής εποχής βρισκόταν πάνω σε ένα ύστερο στρώμα καταστροφής (στάχτες ανακατεμένες με ξαναλαξευμένα θραύσματα πωρόλιθου και τεφρού κονιάματος).

Κάτω από το στρώμα αυτό ήρθαν στο φως μια σειρά από λεπτά στρώματα που σχηματίζονταν διαδοχικά από μαύρες στάχτες και ξυλοκάρβουνο, ψημένο άργιλο, τεφρές στάχτες. Τα διαδοχικά αυτά στρώματα βρίσκονταν πάνω από ένα θόλο καλυμμένο με θραύσματα επίπεδων κεραμίδων πιθανόν κλίβανος - που βυθίζεται κάτω από τους μάρτυρες της τομής καθώς και κάτω από την πώρινη κατασκευή της βορειοανατολικής γωνίας. Επειδή, μετά από εντολή του ΤΑΠΑ, η ανασκαφή διακόπηκε και η τομή επιχωματώθηκε, δεν είναι δυνατό να καθορίσουμε ούτε τη φύση, ούτε τη χρονολόγηση των λειψάνων αυτών.

γ) Τέσσερις λακκοειδείς τάφοι βρέθηκαν στο τετράγωνο ΑΡ 74, να διαπερνούν το συμπαγές στρώμα που ερμηνεύτηκε ως οδός (;) στο ΑQ 73-74, μέσα στους βόθρους 1 και 3, καθώς και στο ΑΝ 75. Περιείχε πέντε σκελετούς, ανήκαν στο νεότερο νεκροταφείο και κάτω από αυτούς υπήρχε μια δεύτερη σειρά σκελετών.

3. Βόρεια της κρηπίδας (Πίν. 76 γ)

α) Στο σύνολο των τομών του 1988 βρέθηκαν αρχικά έξι σκελετοί που ανήκουν στο νεότερο νεκροταφείο.

β) Η ανασκαφή του τετραγώνου ΑΜ 77 έφερε στο φως, ακριβώς στα βόρεια της δεύτερης βαθμίδας της κρηπίδας της στοάς (;) που κλείνει την αγορά από Β. μια παράλληλη τάφρο πλάτους 1,50 μ. Βρέθηκαν στα ανατολικά ο κατώτερος δόμος των πώρινων θεμελίων που ίσως ανήκουν στην κιονοστοιχία, και, δυτικά τα υπολείμματα λάξευσης των πώρινων λίθων που έχουν χαθεί. Από την κεραμική που βρέθηκε στην τάφρο, η καταστροφή της στοάς πρέπει να χρονολογηθεί στον 5ο ή 6ο αι. μ.Χ. Ο κατώτερος δόμος των θεμελίων της κιονοστοιχίας είναι αντίθετα καλύτερα διατηρημένος στο τετράγωνο ΑΝ 75. Στο βόρειο άκρο αυτής της τάφρου μια αρκετά πλατειά λωρίδα από πελεκήματα ασβεστόλιθου πρέπει να έχει συσταθεί από τα υπολείμματα της οικοδόμησης της κρηπίδας.

γ) Στις τρεις άλλες τομές αποκαλύφθηκαν κτίσματα μεταγενέστερα τη στοάς. Στο ΑΜ 76 ένα στρώμα από κεραμίδια και πλίνθους της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου βρέθηκε ακριβώς πάνω σ' ένα πήλινο πλακόστρωτο δάπεδο πολύ καλά διατηρημένο (Πίν. 77 α).

Στη βορειοδυτική γωνία του ΑΜ 76, στο AL 76 και AL 77, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του νότιου τοίχου του μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ., παράλληλου με τη στοά που είχε έρθει στο φως το 1972 στο AL-AM / 73-74-75[1]. Στο AL 76 ένα τοιχάριο προσκρούει κάθετα στον τοίχο αυτό. Ανάμεσα στους δύο αυτούς τοίχους, στη βορειοανατολική γωνία του AL 76 υπάρχει ένας κλίβανος (Πίν. 77 β) που χρονολογείται πιθανότατα στην ύστερη ελληνιστική περίοδο ή στα πρώτα αυτοκρατορικά χρόνια.

Στο AL 76 επίσης, βρέθηκε η συνέχεια της βόρειας διακλάδωσης του αγωγού του ρωμαϊκού κτιρίου που είχε ήδη αποκαλυφθεί στο ΑΜ 75 το 1972. Στο AL 77 ο νότιος τοίχος του ρωμαϊκού κτιρίου διαπέρασε επάλληλα στρώματα από χώμα ανακατεμένο με στάχτες και οστά ζώων. Τα στρώματα αυτά επίχωσαν —ίσως κατά το 2ο αι. π.Χ.— μια τάφρο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., η οποία έκοψε ένα πώρινο δάπεδο που είχε ίση σχέση με τη στοά. Το πλήθος των μεταλλικών σκωριών που επισημάνθηκαν μέσα στην επίχωση μπορεί να συνδέονται με το γειτονικό κλίβανο.

δ) Τέλος στο τετράγωνο ΑΝ 77 βρέθηκε όπως περιμέναμε κάτω από το στρώμα επίχωσης με ετερογενές υλικό όπου είχε ανοιχτεί ένας λακκοειδής τάφος του νεότερου νεκροταφείου (Πίν. 77 γ), ένα δάπεδο από σκυρόδεμα στο εσωτερικό του κυκλικού κτίσματος με τόξο μεγαλύτερο από ημικύκλιο, όταν αυτό μετατράπηκε σε δεξαμενή. Επίσης στη βορειοδυτική γωνία εμφανίστηκε ένα τμήμα της επίχωσης από λιθάρια και λάσπη που χρησίμευε για να ισοσταθμίσει στην κάθετη όψη της κρηπίδας, τη διαφορά στάθμης ανάμεσα στην ευθυντηρία και το ίδιο το δάπεδο.

Η ανασκαφική περίοδος 1989 θα έχει τους εξής στόχους:

α) Συνέχιση της ανασκαφής στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, με σκοπό τη μελέτη της διαμόρφωσης του χώρου γύρω από το βόρειο τοίχο της Υπόστυλης Αίθουσας· επίσης τη μελέτη της αινιγματικής πώρινης κατασκευής που είχε τοποθετηθεί πάνω στον κλίβανο.

β) Συνέχιση της ανασκαφής στο βόρειο τμήμα

1. Βλ. BCH 97 (1973), σ. 482-489.

του οικοπέδου για να διαπιστώσουμε ότι παρ'όλες τις αλλεπάλληλες ελληνιστικές και ρωμαϊκές εκσκαφές, μπορούμε να αναγνωρίσουμε και να χρονολογήσουμε κάποια λείψανα της βόρειας στοάς.

γ) Εάν το οικόπεδο Ναννόπουλου απαλλοτριωθεί, συνέχιση της αποκάλυψης του κυκλικού κτίσματος και της κεντρικής του βάσης πάνω στην οποία πρέπει να υπήρχε ένας βωμός με τρίγλυφα.

ANNE PARIENTE

Ε΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Ε΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΛΑΚΩΝΙΑ

Ακρίες

Η έρευνα στο ιερό της Μητέρας των Θεών στις Ακρίες έγινε σε συνεργασία της Ε΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με την αποστολή του Πανεπιστημίου της Lille, κάτω από κοινή διεύθυνση του Θ. Σπυρόπουλου και της J. de la Genière. Διήρκεσε από τις 18 Μαΐου ως τις 18 Ιουνίου 1988, με τη βοήθεια επτά ως οκτώ εργατών. Πραγματοποιήθηκε σε πολλές φάσεις. Έπρεπε καταρχήν να ταυτιστεί με περισσότερη βεβαιότητα η πόλη των Ακριών πριν γίνει οποιαδήποτε απόπειρα για τον εντοπισμό του ιερού της θεάς και κατόπιν να ερευνηθεί.

Από κείμενα του Στράβωνα (VIII, 363 = 5,2) και του Πτολεμαίου (Γεωγρ. III, 16) έχουμε μόνο δύο ενδείξεις: οι Ακρίες ήταν παραθαλάσσια πόλη και βρισκόταν ανατολικά της εκβολής του Ευρώτα. Αντίθετα ο Παυσανίας (III, 22, 3) δίνει μεταξύ Γυθείου και Ακριών, ένα ακριβές οδοιπορικό που έπρεπε να επαληθευτεί.

Σε απόσταση 30 σταδίων από το Γύθειο βρίσκεται η **Τρινασός** (Πίν. 78 α).

Πάνω σε ένα λόφο που δεσπόζει πάνω από τα τρία παράκτια νησιά, 5,5 χλμ. από το Γύθειο, ένα μικρό αρχαίο οχυρό ταιριάζει απόλυτα με το κείμενο του Παυσανία: *ἔστιν ἐν τῇ ἠπείρῳ Τρινασοῦ καλουμένης τείχη, φρουρίου ποτὲ ἐμοὶ δοκεῖν καὶ οὐ πόλεως*. Πρόκειται πράγματι για ένα μικρό παρατηρητήριο, απ' όπου μπορεί κανείς συγχρόνως να ελέγχει τον όρμο του Γυθείου, την κοιλάδα του Ευρώτα και τον όρμο του Ασωπού. Το τείχος διαγράφει κύκλο περικλείοντας ένα χώρο με διάμετρο 30 μ. περίπου. Η τοιχοδομία —δύο λαξευμένες όψεις με μεγάλους λίθους και έμπλεκτο με μικρότερους—, φαίνεται να χαρακτηρίζει την αρχή της ελληνιστικής εποχής (πλάτος 2 μ. περίπου). Δεν υπάρχει κανένα ίχνος κατοίκησης.

Έλος (σε απόσταση 80 περίπου σταδίων από την Τρινασό).

Αναφέρεται από τον Όμηρο (*Ιλ.* Β, 584) και πρέπει να είναι προελληνική τοποθεσία. Όπως δείχνει το όνομά του, πρέπει να βρίσκεται κοντά σε έλος. Σε απόσταση 14-15 χλμ. από την Τρινασό ακολουθώντας το δρομολόγιο του Ph. Le Bas το 1845[1], δηλαδή διασχίζοντας τον Ευρώτα στο Λεμονά, συναντάμε ένα λόφο που υψώνεται πάνω από παλιά έλη (λόφος Καραούση) κοντά στο χωριό Αστέρι. Οι έρευνες των Βρετανών[2] αναγνώρισαν το υλικό, που μπορεί να χρονολογηθεί από τη νεολιθική εποχή, καθώς και άφθονα όστρακα της ΥΕ Ι-ΙΙΙ περιόδου. Η τοποθεσία βρίσκεται ακριβώς στην απόσταση που υποδεικνύεται από τον Παυσανία, έτσι η ταύτιση με το Έλος φαίνεται να επιβεβαιώνεται (η θέση του Αγίου Στεφάνου που προτείνεται από την αγγλική αποστολή είναι πολύ κοντά στη Τρινασό).

Ακρίες (σε απόσταση 30 περίπου σταδίων από το Έλος).

Η απόσταση ανάμεσα στο Αστέρι και την Κοκκινιά ακολουθώντας το σημερινό δρόμο είναι λίγο μεγαλύτερη. Αφήνουμε τον παραλιακό δρόμο για να ανέβουμε πάλι στους πρόποδες των λόφων του όρους Κούρκουλα και να ξανακατέβουμε στη συνέχεια προς τη θάλασσα στα νότια. Η σημασία των αρχαιολογικών λειψάνων της Κοκκινιάς, η παράλια θέση της, σε συνδυασμό με την απουσία κάθε άλλου αρχαίου κέντρου νοτιότερα ως την Πλύτρα, επιτρέπουν την ταύτιση της Κοκκινιάς με τις Ακρίες, όπως είχε ήδη προταθεί από τους Wace και Hasluk[3] και αργότερα από τον Παπαχατζή.

Έρευνα στο ιερό της Μητέρας των Θεών στις Ακρίες

Οι περιγραφές των περιηγητών οδηγούσαν στο βορειοδυτικό τομέα, κοντά στο ερειπωμένο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου.

Ο Boblaye είδε στην Κοκκινιά *τη θέση ενός ναού, όπου υπήρχε μια μικρή εκκλησία και πολλά χαλάσματα* (1835).

Ο Ph. Le Bas, χωρίς να καθορίσει με ακρίβεια το χώρο της έρευνάς του, βλέπει *μια μικρή εκκλησία, μερικούς κορμούς κιόνων, μερικά θραύσματα κιο-*

1. RA 1845, σ. 212-213.
2. BSA 1960, σ. 89-92.
3. BSA 1907-1908, σ. 162.

νοκράνων και νομίζει ότι αυτό το υλικό θα μπορούσε να ανήκει στο ιερό της Μητέρας των Θεών.

Οι Wace και Hasluk δεν ξαναβρίσκουν το παρεκκλήσι, το οποίο είναι εντελώς ερειπωμένο το 1906 και κατευθύνονται προς τον Άγιο Ιωάννη που βρίσκεται βορειότερα.

Αρχίσαμε με την επαλήθευση αυτών των στοιχείων.

Παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου

Έχοντας βρει επιτόπου τα ίχνη του παρεκκλησιού που είδαν οι Boblaye και Le Bas, προχωρήσαμε σε επιφανειακό καθαρισμό και κατόπιν σε δοκιμαστική τομή σε βάθος. Αυτές οι εργασίες μας επέτρεψαν να καταλάβουμε τις αφηγήσεις των περιηγητών του 19ου αι. Το κάτω μέρος των τοίχων του παρεκκλησιού, στη βόρεια και στη νότια πλευρά, αποτελείται από δύο στρώσεις αρχαίων λίθων σε β΄ χρήση. Η ανατολική πλευρά, βαθύτερα θεμελιωμένη, είχε επίσης κατασκευαστεί από υλικό σε β΄ χρήση (Πίν. 78 β)· ένα ωραίο δωρικό κιονόκρανο είχε ξαναχρησιμοποιηθεί στο πολύ ανώμαλο πλακόστρωτο του παρεκκλησιού (Πίν. 78 γ).

Καθώς η δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε έδειξε ότι το παρεκκλήσι δεν βρισκόταν πάνω σε αρχαία κτίσματα, στραφήκαμε αλλού και προχωρήσαμε ταυτόχρονα: στην εξακρίβωση των τομέων του οικισμού, όπου σημειώθηκε η παρουσία ορθογωνισμένων λίθων μεγάλου μεγέθους και στην εξερεύνηση των λόφων πέρα από τον οικισμό.

Οικισμός

Βρίσκεται στον πιο συμπυκνωμένο τομέα, ένα οροπέδιο που ξεδιπλώνεται προς την πλευρά της θάλασσας και καλύπτει μια έκταση 70-80 στρεμμάτων περίπου. Κατοικήθηκε, τουλάχιστον στο νοτιοανατολικό τμήμα από τη μεσοελλαδική περίοδο (σποραδικό υλικό). Μία βαθειά δοκιμαστική τομή στο χώρο έδωσε ενδείξεις για εγκατάσταση στο α΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. Οι κατοικίες του 3ου αι. π.Χ. δεν περιορίζονται σε πυκνό δίκτυο, αλλά ξεπερνούν κατά πολύ τα όρια του οροπεδίου. Μία από τις δοκιμαστικές μας τομές αποκάλυψε την ύπαρξη ενός ρωμαϊκού υπόγειου τάφου, ιδιαίτερα σημαντικού (Πίν. 79 α-β), που ανήκει σ' έναν τύπο γνωστό από την Πλύτρα και τον Ασωπό και του οποίου υπάρχει και ένα άλλο μικρότερο παράδειγμα στις Ακρίες. Σε ένα κοίλωμα του τοίχου αυτού του οικογενειακού τάφου βρέθηκε μια μολύβδινη τεφροδόχος (Πίν. 80 α). Μια άλλη δοκιμαστική τομή έφερε στο φως μια σημαντική κατοικία, της οποίας ο ένας τοίχος ήταν κατασκευασμένος από ορθογωνισμένους λίθους. Μπορεί προφανώς να χρονολογηθεί στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή.

Ιερό. Προκαταρκτικές τομές

Το κείμενο του Παυσανία, που συγκρίνει τη θεότητα των Ακριών με αυτή της Μαγνησίας του Σιπύλου, μας προέτρεπε να κοιτάξουμε προς το βουνό και κυρίως προς τους πρώτους λόφους εκεί που οι ελιές δίνουν τη θέση τους στους θάμνους και στα όρια της εσχατίας. Σ' ένα ύψωμα, του οποίου μάθαμε πρόσφατα το αποκαλυπτικό όνομα, Καστράκι, παρατήρησα μερικά όστρακα ελληνιστικών αγγείων. Η απουσία αρχιτεκτονικών μελών και πήλινων αντικειμένων δεν μας επέτρεψε ακριβή ταύτιση. Επιστρέφοντας στο χώρο, ανακαλύψαμε ένα κιονόκρανο αφημένο παράμερα από τον ιδιοκτήτη (Πίν. 80 γ-ε). Το καθάρισμα του υψηλότερου μέρους του λόφου, που ήταν καλυμμένο από πυκνά αγκάθια, μας επέτρεψε να αρχίσουμε μια σειρά δοκιμαστικών τομών που δείχνουν χωρίς αμφιβολία την ύπαρξη σ' αυτό το χώρο ενός σημαντικού ιερού.

Τα κτίσματα που καταλάμβαναν την κορυφή του μικρού αυτού βραχώδους πλατώματος εξαρμόστηκαν για να χρησιμοποιηθεί το υλικό τους στην κατασκευή του παρεκκλησιού το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ., κοντά στη θάλασσα. Επιτόπου απομένουν μερικοί πωρόλιθοι (βάσεις;), θραύσματα ενός μονολιθικού κίονα και μερικά θραύσματα δωρικών κιονοκράνων τα οποία διακρίνουμε σε δύο ομάδες: το ένα, πολύ αρχαϊκό, θα μπορούσε να ανήκει στο α΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. (Πίν. 80 β), ενώ τα άλλα, νεότερα, είναι ανάλογα με το κιονόκρανο που βρίσκεται στο πλακόστρωτο του παρεκκλησιού του Αγίου Νικολάου.

Περισυλλέχθηκε ένας σημαντικός αριθμός πήλινων αναθημάτων: στάμνοι με διάτρητο πυθμένα, ανάγλυφα αγγεία, κυλινδρικά αντικείμενα με προτομές ζώων, επιθέματα. Τα περισσότερα από αυτά ανήκουν στην προχωρημένη ελληνιστική εποχή.

Ένα θραύσμα αγγείου της ύστερης γεωμετρικής περιόδου (μέσα ή β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ.), μια μικρή δαιδαλική κεφαλή και μερικά θραύσματα κεραμικής του 7ου και του 6ου αι. π.Χ., μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι υπήρξαν και παλιότερες φάσεις του ιερού.

Αρχίσαμε να ξερριζώνουμε τους θάμνους από χαμηλά. Σε αρκετούς τομείς ο βράχος, λαξευμένος, θυμίζει οδό πομπής. Στα αμέσως χαμηλότερα άνδηρα η αφθονία θραυσμάτων κεραμίδων μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχαν και άλλα κτίσματα που συμπλήρωναν το ιερό.

Ιερός χώρος προς το βουνό Κούρκουλα

Μία εξερεύνηση των λόφων που υψώνονται πάνω από τον τομέα του λιμανιού και του παρεκκλησιού του Αγίου Νικολάου μας επέτρεψε να ανακαλύψουμε, σε ύψος 300 μ. περίπου και σε απόσταση 2 χλμ. από την ακτή, μια πολύ περιορισμένη ζώνη όπου υπήρχαν στην επιφάνεια άφθονοι μικροί κύαθοι με πόδι. Η σταθερή επανάληψη του ίδιου σχήματος δείχνει την τελετουργική τους χρήση. Πρόκειται εδώ, κατά πάσα πιθανότητα, για έναν ιερό χώρο για τον οποίον όμως λείπουν οι χρονολογικές ενδείξεις: μερικά θραύσματα μελαμβαφών αγγείων θα μπορούσαν να ανήκουν στον 3ο αι. π.Χ.

Απολογισμός της περιόδου εργασιών 1988 στις Ακρίες

Η αποκάλυψη του ιερού στο Καστράκι δίνει απαντήσεις σε αρκετά ερωτήματα που έχουν τεθεί εδώ και καιρό. Ουσιαστικά, αν και δεν έχει ακόμα βρεθεί στις επιγραφές το όνομα της θεότητας, είναι σίγουρο ότι πρόκειται για το ιερό που θαύμαζε ο Παυσανίας: τα αρχαϊκά αρχιτεκτονικά μέλη και τα αναθήματα επιβεβαιώνουν τη σημασία μιας λατρείας που η τοπογραφία του χώρου καταδεικνύει σαν θεότητα της άγριας φύσης. Επιπλέον, η συστηματική καταστροφή των κτισμάτων από τους Χριστιανούς δείχνει πόση σημασία είχε η λατρεία αυτής της θεότητας στα χρόνια της ειδωλολατρίας.

Για τον εμπλουτισμό των στοιχείων που αποκτήσαμε κατά τη διάρκεια αυτής της πρώτης περιόδου των εργασιών πρέπει: Να συνεχιστεί το καθάρισμα του λόφου και το ξερρίζωμα των θάμνων του και να συνεχιστούν οι δοκιμαστικές τομές που άρχισαν το 1988 στην κορυφή, όπως επίσης και στα άνδηρα που ανήκουν στο τέμενος.

Μία τεκμηρίωση που θα διευρυνθεί μ' αυτό τον τρόπο θα επιτρέψει την ανασύνθεση των κυρίων φάσεων του ιερού και την απάντηση στα ερωτήματα από τα οποία ξεκίνησε η έρευνά μας. Η Μητέρα των Θεών στις Ακρίες είναι κληρονόμος της Μητέρας των Θεών που αναφέρεται στις πινακίδες της Πύλου; Οφείλει ένα μέρος της ακτινοβολίας ή της αναβίωσης της λατρείας της την αρχαϊκή εποχή, στις σχέσεις της Λακωνίας με την Ανατολή; Πώς τίθενται οι προτεραιότητες, τι είδους σχέσεις υπάρχουν μεταξύ του οικισμού των Ακριών και του ιερού; Το πρώτο στάδιο της έρευνας μας επιτρέπει να ελπίζουμε ότι στο μέλλον όλα αυτά τα ερωτήματα δεν θα μείνουν χωρίς απάντηση.

JULIETTE DE LA GENIÈRE

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Εφορεία λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Αιμιλίας Μπακούρου. Το υπόλοιπο επιστημονικό προσωπικό αποτελούσαν οι αρχαιολόγοι Καλλιόπη Διαμαντή, Αναστασία Οικονόμου, Καλλίμαχος Αντωνάκος και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Πλάτωνας Πετρίδης και Θεόδωρος Κουκούλης. Οι αρχιτέκτονες Γεωργία Μαρίνου, Αναστέι Παρίση και η υπομηχανικός Αγγελική Θεοδωροπούλου. Ο συντηρητής έργων τέχνης Σταύρος Παπαγεωργίου, με τα τοπικά συνεργεία συντηρητών του Μυστρά και του Γερακίου, είχε την ευθύνη της συντήρησης του ζωγραφικού διακόσμου των ναών.

Στον τομέα της στερέωσης των μνημείων εργάστηκαν οι αρχιτεχνίτες Ευστράτιος Βαχαβιώλος, Χρήστος Μαρουδάς, Κωνσταντίνος Βαχαβιώλος με τα τοπικά εργατοτεχνικά συνεργεία του Μυστρά, Γερακίου, Καλαμάτας και Μεθώνης.

Η Εφορεία εκτέλεσε έργα στους ακόλουθους τομείς: ανασκαφικές διερευνήσεις, στερέωση μνημείων, διαμορφώσεις και καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων, συντήρηση τοιχογραφιών-εικόνων-ξυλογλύπτων. Σημαντικό έργο έγινε στον τομέα του οικοδομικού ελέγχου παραδοσιακών οικισμών και αρχαιολογικών χώρων, που απορρόφησε μεγάλο μέρος της δραστηριότητας του προσωπικού.

Παράλληλα παραγματοποιήθηκαν: κηρύξεις για την πληρέστερη προστασία των μνημείων, καταγραφή μνημείων-εικόνων-εκκλησιαστικών κειμηλίων, αυτοψίες, εγκρίσεις ορίων οικισμών, μελέτες μνημείων, εμπλουτισμός και συστηματικότερη οργάνωση των επιστημονικών αρχείων της Εφορείας, εμπλουτισμός της βιβλιοθήκης με νέες αγορές.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μυστράς

Οδηγήτρια

Για τις ανάγκες των εργασιών στεγανοποίησης του νότιου και ανατολικού τοίχου της Οδηγήτριας, πραγματοποιήθηκε από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά ανασκαφική έρευνα[1] σε επαφή με τους ανωτέρω τοίχους.

Το μήκος των τομών, που διανοίχτηκαν τμηματικά, κάλυψε το μήκος των δύο προαναφερθέντων τοίχων του ναού. Το πλάτος κυμάνθηκε στο 1,10-1,20 μ. και το βάθος μέχρι 0,98 μ.

Αποκαλύφθηκε συστάδα τάφων κτισμένων ή απλά διαμορφωμένων μέσα στο φυσικό έδαφος, με ευτελούς κατασκευής τοιχία. Μόνον ένας τάφος, που ανασκάφηκε στην ανατολική πλευρά του παρεκκλησίου της Οδηγήτριας, ήταν διαμορφωμένος με επιμέλεια και περιείχε πολλαπλές ταφές. Οι ταφές είχαν γίνει κατά κανόνα εντός του φυσικού εδάφους. Αποκαλύφθηκαν αδιατάρακτες ταφές και ατάκτως τοποθετημένα ανθρώπινα οστά.

Στη συμβολή του νότιου και ανατολικού τοίχου εντοπίστηκε η μεγαλύτερη συγκέντρωση οστών από ανακομιδές.

Οι ταφές, φτωχικές κατά κύριο λόγο, έδωσαν μόνο πόρπες ζώνης και κανένα άλλο εύρημα.

Οι σκελετοί σώζονταν σε καλή κατάσταση, ήταν δε αξιοπρόσεκτη η καλή διάσωση των οδόντων των νεκρών.

Τέλος, επισημάνθηκε μια σειρά πηλίνων αγωγών, κυκλικής διατομής, σε απόσταση 1,25 μ. από τον τοίχο, ο οποίος σκεπαζόταν από στρώμα κεράμων που συνδέονταν με κονίαμα. Τμήμα του αγωγού είχε ήδη εντοπισθεί το 1977-1978 κατά τη διάρκεια έρευνας, μικρής έκτασης, στον ίδιο χώρο, που διενεργήθηκε από την υπογράφουσα. Η ανασκαφική έρευνα έδωσε ελάχιστη κεραμική, που δεν μπορεί προς το παρόν να θεμελιώσει ασφαλή χρονολόγηση των ταφών.

Παλάτια

Με αφορμή την εκτέλεση αναστηλωτικού έργου στα Παλάτια Μυστρά, διενεργήθηκε, από την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, ανασκαφική διερεύνηση[2], τη χρονική περίοδο Μαρτίου-Απριλίου 1988. Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στο χώρο του αναλημματικού τοίχου του πλατώματος των Παλατιών. Διανοίχτηκαν οκτώ τομές.

Η εικόνα των ευρημάτων, που συνίσταντο σε ανθρώπινα οστά, οστά ζώων, τεμάχια υάλου, μεταλλικά αντικείμενα, τεμάχια κεράμων, πίπες, λίθους, θαλάσσια όστρεα, τμήματα αρχιτεκτονικών μελών

1. Την εποπτεία της έρευνας είχε ο αρχαιολόγος Θ. Κουκούλης.
2. Την εποπτεία της έρευνας άσκησε κι εδώ ο αρχαιολόγος Θ. Κουκούλης.

και δύο νομίσματα (τα οποία δεν έχουν καθαρισθεί ακόμα και ανήκουν πιθανότατα στην εποχή της Φραγκοκρατίας), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα χώματα προήλθαν από επιχωμάτωση του χώρου, μετά την κατασκευή του αναλημματικού τοίχου.

Στα ανωτέρω στρώματα, όπως άλλωστε θα ανέμενε κανείς, εμφανίζονται πιο συχνά όστρακα της περιόδου της Τουρκοκρατίας, χωρίς όμως να λείπουν και τα βυζαντινά.

Γενικά τα ευρήματα της κεραμικής, όστρακα εφυαλωμένα αλλά και κοινά από πηλό, μπορούν να χρονολογηθούν από το 13ο ως το 19ο αι.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ - ΣΤΕΡΕΩΣΗ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μυστράς

Έργο 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Το εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας συνέχισε το από ετών εκτελούμενο έργο της στερέωσης-συντήρησης κτισμάτων του αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά και συγκεκριμένα φέτος: α) συνεργάστηκε με την Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά σε έργα στερέωσης-συντήρησης κτιρίων του Μυστρά, και β) εκτέλεσε εργασίες συντήρησης λειψάνων κτιρίων, ειδικότερα: μικρής έκτασης στερεωτικές εργασίες, στεγανοποιήσεις απολήξεων τοίχων, αρμολογήματα τοιχοποιιών καθώς επίσης και αποχωματώσεις, διαμορφώσεις μικρής έκτασης και καθαρισμούς. Εκτέλεσε ακόμη εργασίες υποδομής στον ανωτέρω αρχαιολογικό χώρο και συγκεκριμένα επιδιόρθωσης και επέκτασης υπάρχοντος υδρευτικού δικτύου καθώς και σύνδεσής του με νέα πηγή ύδρευσης.

Έργο Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά

Η Επιτροπή Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά, η οποία συγκροτήθηκε με την υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/26593/1100/14.9.1984 Απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού[3], συνέχισε το έργο της στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά, το 1988, με τις ακόλουθες δραστηριότητες, οι οποίες τελούσαν κάτω από την εποπτεία του αρχιτέκτονα, άμισθου καθηγητή του ΕΜΠ της Αθήνας, Στεφάνου Σίνου.

Στα κτίρια κοσμικής αρχιτεκτονικής συνεχίσθηκαν οι εργασίες, που εντοπίσθηκαν: α) στα Παλάτια, β) στο ονομαζόμενο συγκρότημα Κρεββατά και γ) στην οικία Λάσκαρη.

Παλάτια

Στο χώρο των Παλατιών[4] πραγματοποιήθηκε η αποκατάσταση του ανατολικού αναλημματικού τοίχου του συγκροτήματος, ο οποίος είχε καταρρεύσει αιφνίδια, μετά από την πρωτοφανή κακοκαιρία που είχε πλήξει το Μυστρά, το Μάρτιο του 1987 με παρατεταμένες χιονοπτώσεις παγετούς και στη συνέχεια βροχοπτώσεις.

Η κατασκευή του αναλημματικού τοίχου στην ανατολική πλευρά των Παλατιών[5] πραγματοποιήθηκε από λιθοδομή με παρεμβολή τεμαχίων πλίνθων κατ' απομίμηση της υπάρχουσας υφής των γειτονικών επιφανειών του τείχους και με χρησιμοποίηση των προϊόντων κατάρρευσης του αρχικού τοίχου. Ο νέος τοίχος βαρύτητας έχει συρραφεί με τα παλιά τμήματα κατά τις δύο πλευρές του και έχει

3. Η Επιτροπή απαρτίζεται από τα ακόλουθα μέλη:
α) Μυρ. Μιχαηλίδη, αρχαιολόγο, Διευθυντή της ΔΒΜΜ του ΥΠΠΟ μέχρι το 1987. Μετά την αποχώρησή του από την υπηρεσία ανέλαβε ο Ν. Ζίας, αρχαιολόγος, Διευθυντής έκτοτε της ανωτέρω Διεύθυνσης του ΥΠΠΟ και επίκουρος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. β) Ντ. Μουρίκη, αρχαιολόγο, καθηγήτρια της Ιστορίας της Τέχνης στην Αρχιτεκτονική Σχολή του ΕΜΠ Αθήνας. γ) Στ. Σίνο, αρχιτέκτονα, ομότιμο καθηγητή του ΕΜΠ. δ) Αθ. Χριστοφίδου, αρχιτέκτονα, Διευθύντρια της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ. ε) Αιμ. Μπακούρου, αρχαιολόγο, Προϊσταμένη της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Στο τεχνικό Γραφείο της Επιτροπής εργάσθηκαν το 1988 οι αρχιτέκτονες Γ. Μαρίνου και Ελ. Καλλίρη. Οι πολιτικοί μηχανικοί Γ. Χρήστου και Μ. Φέστα συνεργάσθηκαν επίσης στη σύνταξη μελετών και επίβλεψη εργασιών αντίστοιχα.

4. ΑΒΜΕ Γ΄ (1937), σ. 11-52. Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς, Αθήνα 1956, σ. 96-99 και ο ίδιος, Μυστράς, Αθήνα 1992, σ. 111-116. St. Sinos, JdI 1986, 70ff. Ο ίδιος, Architectura 17 (1987), 105ff.

5. Το έργο αυτό εκτελέστηκε σύμφωνα με τη μελέτη του πολιτικού μηχανικού του Τεχνικού Γραφείου της Επιτροπής, Γ. Χρήστου, τη σχετική εισήγηση της Επιτροπής και την έγκριση του Κ.Α.Σ. Η επίβλεψη των εργασιών έγινε από την αρχιτέκτονα του Τεχνικού Γραφείου Γ. Μαρίνου και την πολιτικό μηχανικό Μ. Φέστα. Την εποπτεία των εργασιών από πλευράς υπηρεσιακής ασκούσε η Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών Μεταβυζαντινών Μνημείων και η 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

κατασκευασθεί με βαθμιδωτή διατομή ακολουθώντας το φυσικό ανάγλυφο του βράχου, πάνω στον οποίο εδράζεται. Οι εργασίες περιλάμβαναν προηγούμενη αποχωμάτωση της περιοχής (σε απόσταση μέχρι 4,5 μ. από το συγκρότημα των Παλατιών), όπου διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα.

Στον ίδιο χώρο, των Παλατιών, έγινε στερέωση των επιχρισμάτων του ονομαζόμενου φράγκικου κτιρίου.

Επίσης έγιναν στερεώσεις των επιχρισμάτων και της τοιχοποιίας της οικίας Ζ, δίπλα στην πτέρυγα της αίθουσας του θρόνου.

Συγκρότημα Κρεββατά

Στο μεγάλο κτιριακό συγκρότημα Κρεββατά[6], που βρίσκεται έξω από τα τείχη της Κάτω Πόλης, έγιναν καθαρισμοί του χώρου και στερεωτικές εργασίες της τοιχοιποιίας των κτισμάτων.

Οικία Λάσκαρη

Στην οικία Λάσκαρη[7] έγιναν καθαρισμοί του χώρου και στερεωτικές εργασίες στη νοτιοδυτική περιοχή του κτιρίου.

Επίσης συνεχίσθηκαν οι εργασίες προστασίας και ανάδειξης των Εκκλησιών του Μυστρά, με έργα στην Παντάνασσα, την Περίβλεπτο, την Οδηγήτρια και τον Άγιο Νικόλαο.

Παντάνασσα

Άρχισαν οι εργασίες ανακεράμωσης του καθολικού[8], οι οποίες αποσκοπούσαν στην πληρέστερη προστασία της εκκλησίας από τις καιρικές συνθήκες και την αντιμετώπιση της υγρασίας, που είχε επισημανθεί παλαιότερα και δημιουργούσε προβλήματα, στο ζωγραφικό διάκοσμο.

Οι εργασίες στο καθολικό της μονής έγιναν στην ανατολική και στη βόρεια κεραία καθώς και στην αψίδα του Ιερού.

Όπως διαπιστώθηκε μετά την αποξήλωση των κεραμιδιών, οι ημικυλινδρικοί θόλοι της βόρειας και ανατολικής κεραίας του ναού, είχαν κατά πολύ μπαζωθεί από τις διάφορες μεταγενέστερες ανακεραμώσεις. Το μπάζωμα αυτό έφθανε στις περιοχές των υδρορροών μέχρι 0,40 μ. και είχε ως συνέπεια το κλείσιμο των παραθύρων των γωνιακών τρούλων.

Κατά την τελευταία ανακεράμωση, εκτός από το παχύ τσιμεντοκονίαμα που χρησιμοποιήθηκε, έγινε και μείωση του εύρους των υδρορροών, με αποτέλεσμα το νερό να πλημμυρίζει στις υδρορροές, και να εισχωρεί πλευρικά στο κονίαμα και ακολούθως στη θολοδομία.

Με τις εργασίες ανακεράμωσης αντιμετωπίσθηκαν και επιλύθηκαν τα προβλήματα ως ακολούθως:

α) Οι στάθμες των θόλων επανήλθαν στην αρχική τους θέση, διανοίχτηκαν τα παράθυρα του βορειοανατολικού τρουλίσκου και διαπλατύνθηκαν οι υδρορροές. Όσον αφορά στη στεγανοποίηση της θολοδομίας, αυτή έγινε, μετά από σχετική μελέτη, με τη χρήση αποκλειστικά παραδοσιακών υλικών πολύ καλής ποιότητας και με άριστη επεξεργασία τους.

β) Εξάλλου συνεχίσθηκε η στερέωση του περιμετρικού τείχους της μονής, με εργασίες στη δυτική του πλευρά.

γ) Έγιναν καθαρισμοί εντός του περιβόλου της μονής και στην περιοχή κάτω από τα κελιά της.

δ) Τέλος έγιναν εργασίες επιδιόρθωσης της κεράμωσης των κελιών της μονής.

Μονή της Περιβλέπτου

Στη Μονή της Περιβλέπτου[9] έγιναν στερεωτικές εργασίες[10] στη σκάλα, που οδηγεί στη νότια είσοδο του ναού (αρχική κύρια είσοδος), και αποκαταστάθηκε η πρόσβαση προς τη σημερινή είσοδο (δευτερεύουσα) του καθολικού της μονής.

Έγιναν επίσης καθαρισμοί και διαμορφώσεις μικρής έκτασης στο εσωτερικό του περιβόλου της μονής.

Ναός Αγίου Νικολάου

Στη μεταβυζαντινή εκκλησία του Μυστρά, κτίσμα της εποχής της Τουρκοκρατίας, που ανήκει

6. Λακωνικά Α΄, Αθήνα (1932), σ. 190-195. Στο ίδιο, ό.π., σ. 174 κ.ε.

7. ΑΒΜΕ Γ΄ (1937), σ. 109-113. Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς, Αθήνα 1956, σ. 101. ΔΧΑΕ, περ. Δ΄-τ. Γ΄ (1985-86), σ. 261-278.

8. Οι εργασίες έγιναν από συνεργεία της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.

9. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 106· 24 (1969): Χρονικά, σ. 170· 38 (1983): Χρονικά, σ. 100. Ν. Ζίας, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 1975, τ.Β΄, Αθήνα 1976-1978, σ. 329-330.

10. Οι εργασίες έγιναν από συνεργεία της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά.

στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου[11] ναού, πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες και αρμολόγημα της εσωτερικής τοιχοποιίας των κεραιών του ναού και των προσκτισμάτων του.

Οδηγήτρια

Στη νότια και ανατολική πλευρά του ναού της Οδηγήτριας, έγινε η διάνοιξη τάφρου και η τοποθέτηση αποστραγγιστικού αγωγού για τη συλλογή των υδάτων και την υγρομόνωση των νότιων παρεκκλησίων[12].

Η τάφρος διανοίχθηκε στη στάθμη θεμελίωσης των νότιων παρεκκλησίων καθώς και στην ανατολική πλευρά του κυρίως ναού. Ακολούθως τοποθετήθηκε συλλεκτήριος αγωγός και πληρώθηκε η τάφρος με διαβαθμισμένο υλικό. Στη συνέχεια κατασκευάσθηκε λεπτή πλάκα από μπετόν, η οποία καλύφθηκε με κοσκινισμένο χώμα.

Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς

Ναός Αγίου Νικολάου

Συνεχίστηκε φέτος το έργο που είχε αρχίσει το 1987, για τη στεγανοποίηση της στέγης του ναού, με σκοπό να θεραπευθεί το πρόβλημα της έντονης υγρασίας, που παρουσιαζόταν στο εσωτερικό και θα είχε βλαπτικές συνέπειες για τις σημαντικές τοιχογραφίες του ναού.

Τις εργασίες που εκτελέστηκαν μετά από τη σχετική έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού, με τεχνική έκθεση και επίβλεψη του ιδιώτη αρχιτέκτονα Αλ. Καλλιγά, ενίσχυσε οικονομικά το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του ναού και τις επόπτευσε η 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Έγινε αφαίρεση των κεραμιδιών, εξυγίανση, αρμολόγημα και στερέωση της θολοδομίας, επίστρωση των θόλων με τσιμεντοκονία (ενισχυμένη με στεγανοποιητικό μάζας) και τέλος κάλυψή τους με τα παλιά κεραμίδια (συμπληρωμένα με όμοια από κατεδαφίσεις). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στατικά προβλήματα δεν παρουσίαζε ο ναός.

Οι εργασίες επεκτάθηκαν εκτός του κυρίως ναού και του νάρθηκα και στη στέγη της λιτής στα δυτικά, στους τρεις τυφλούς τρούλους της (ημισφαιρικός ο μεσαίος και πυραμιδοειδείς κατά το σχήμα τους οι δύο ακραίοι, όπως έγινε φανερό μετά την αποκάλυψή τους) καθώς και στη θολωτή στέγη του νεότερου παρεκκλησίου του Αγίου Χαραλάμπους στα βόρεια του ναού.

Παράλληλα με τις ανωτέρω εργασίες αποφασίστηκε να εκτελεστεί και το έργο της αποκάλυψης και αποκατάστασης της εξωτερικής επιφάνειας της τοιχοδομίας του ναού, που ήταν καλυμμένη με νεότερα επιχρίσματα.

Ήλθαν στο φως πολύ ενδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεία, που θα συμβάλλουν καθοριστικά στη μελέτη και τη χρονολόγηση του μνημείου. Η τοιχοδομία του ναού αποκαλύφθηκε ότι είναι αμελής λιθοδομή με άφθονη χρήση κεραμιδιών. Στις ημικυκλικές αψίδες του Ιερού διανοίγονται από ένα δίλοβο στη μεσαία και από ένα μονόλοβο παράθυρο στις πλάγιες. Το δίλοβο είχε σημαντικά αλλοιωθεί και από αυτό δεν σώζεται πλέον ο διαχωριστικός κιονίσκος. Περιβάλλεται από δύο ημικυκλικές, διακοσμητικές, κεραμοπλαστικές ταινίες, με κάθετες πλίνθους η εσωτερική και με οδοντωτή ταινία η εξωτερική, οι οποίες καλύπτουν όλο το μήκος του παραθύρου, μέχρι την ποδιά του.

Ψηλότερα, η ίδια κόγχη διακοσμείται από δύο ταινίες: Η χαμηλότερη με ιχθυάκανθα και η ανώτερη με ζιγκ-ζαγκ. Ανάμεσά τους αποδίδεται σχηματικά μικρό κυπαρίσσι. Τα μονόλοβα παράθυρα της πρόθεσης και του διακονικού διακοσμούνται με μία μόνο ταινία, από κάθετες πλίνθους, που φθάνει μέχρι την ποδιά τους. Ο οκτάπλευρος τρούλος, κτισμένος κατά το ισόδομο πλινθοπερίκλειστο σύστημα, διατρυπάται από τέσσερα μονόλοβα παράθυρα, που διακοσμούνται με διπλή ταινία: Οδοντωτή η εξωτερική και με κάθετες πλίνθους η εσωτερική. Οι δύο ταινίες περιβάλλουν μόνο το τόξο του παραθύρου και δεν προχωρούν χαμηλότερα[13].

Ένα άλλο ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο που αποκαλύφθηκε είναι τα διαφράγματα των παραθύρων του τρούλου, που τμήματά τους διασώθηκαν κατά χώραν.

Στα τύμπανα της βόρειας, δυτικής και νότιας κε-

11. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, Αθήναι 1942, σ. 498. Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς, Αθήνα 1987, σ. 108.

12. Στις εργασίες που εκτελέσθηκαν βάσει της εγκεκριμένης από το ΥΠΠΟ μελέτης του πολιτικού μηχανικού Γ. Χρήστου και της αρχιτέκτονος Γ. Μαρίνου απασχολήθηκαν και συνεργεία της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Επίβλεψη Ε. Καλλίρη.

13. Για τον ορισμό του αθηναϊκού τρούλου βλ. Λασκαρ. Φιλιππίδου, Η χρονολόγηση της Μεταμορφώσεως Σωτήρος Αθηνών, ΕΕΠΣΑΠΘ 4 (1969-1970), 1970, σ. 84 και Νικ. Γκιολές, Βυζαντινή ναοδομία (600-1204), Αθήνα 1987, σ. 131 κ.ε.

ραίας του σταυρού ανοίγεται από ένα δίλοβο παράθυρο, ενώ στην ανατολική το τύμπανο καλύπτεται σχεδόν ολόκληρο από την υπερυψωμένη μεσαία κόγχη.

Τα δίλοβα παράθυρα διακοσμούνται από μία μόνο ταινία με κάθετες πλίνθους, η οποία όμως δεν κατεβαίνει χαμηλά αλλά σταματάει επάνω από το κιονόκρανο του πώρινου κιονίσκου. Επάνω από τα δίλοβα παράθυρα της νότιας και δυτικής κεραίας σώζεται μόνον η μικρή κοιλότητα, όπου είχε τοποθετηθεί ανά ένα σκυφίο, ενώ δύο διακοσμούσαν το αντίστοιχο της βόρειας.

Μετά την αποκάλυψη των ανωτέρω, μια πρόχειρη εκτίμηση των αρχιτεκτονικών μορφών και της διακόσμησης του μνημείου οδήγησαν στην επισήμανση συγγενικών στοιχείων με τα γειτονικά μνημεία Άγιο Σώζοντα και Άγιο Αθανάσιο Γερακίου.

Τις εργασίες αποκάλυψης της τοιχοδομίας ακολούθησε το αρμολόγημα και η στερέωση των εξωτερικών επιφανειών του ναού. Για να προχωρήσει το έργο της αποκατάστασης της αρχικής μορφής του μνημείου, θα πρέπει να γίνουν ακόμη: Κατασκευή και τοποθέτηση των πώρινων διαφραγμάτων στα παράθυρα και αντικατάσταση των σύγχρονων κακότεχνων θυρών. Ακόμη, η διαμόρφωση του περιβάλλοντος του ναού θα συμβάλλει κατά πολύ στην πληρέστερη ανάδειξή του στο χώρο.

Γεράκι

Ναός Αγίου Σώζοντα

Στο ναό του Αγίου Σώζοντα[14], ο οποίος είναι χτισμένος επάνω σε λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής και στο χώρο όπου απλωνόταν ο παλαιοχριστιανικός και τμήμα του μεσαιωνικού οικισμού, έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

α) Για τη στεγανοποίηση του ναού, επιδιόρθωση της στέγης.

β) Για την αισθητική αποκατάσταση του εσωτερικού του ναού, ανακατασκευή των εσωτερικών επιχρισμάτων του στα σημεία όπου δεν υπήρχαν αγιογραφίες. Τα επιχρίσματα έγιναν, κατά τα γνωστά, σε δύο στρώσεις και χρωματίσθηκαν κατάλληλα ώστε να εναρμονίζονται με τον ζωγραφικό διάκοσμο.

Ναός Αγίου Αθανασίου[15]

Έγιναν εσωτερικά επιχρίσματα σε δύο στρώσεις και στον κατάλληλο χρωματισμό, ώστε να εναρμονίζονται αισθητικά με το σωζόμενο τοιχογραφικό διάκοσμο.

Κάστρο

Έγιναν εργασίες στερέωσης σε ναούς και οικίες του Κάστρου οι οποίες συνίσταντο σε έλεγχο και επιδιορθώσεις κεραμιδιών και αρμολογήματα τοιχοποιιών. Το τοπικό εργατοτεχνικό συνεργείο εκτέλεσε επίσης εργασίες διευθέτησης χώρου και καθαρισμό του μεσαιωνικού φρουρίου.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Καρύταινα

Κάστρο

Στο φράγκικο[16] κάστρο της Καρύταινας έγιναν εργασίες στερέωσης και διαμόρφωσης τμημάτων του:

Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκε η υποστήλωση της εισόδου του κάστρου, που παρουσίαζε σοβαρά στατικά προβλήματα, με ξύλινη κατασκευή, ώστε να επιτρέπεται η ασφαλής δίοδος των επισκεπτών. Έγινε στερέωση της τοιχοποιίας των ετοιμόρροπων τμημάτων με ενισχυμένη τσιμεντοκονία, με συμπλήρωση των κενών και αρμολογήματα κατά περίπτωση. Επίσης έγιναν στερεωτικές επεμβάσεις και σε τμήματα των τειχών με ανάλογα προβλήματα ετοιμορροπίας, με σεβασμό προς την υπάρχουσα κατάσταση των στοιχείων δομής και μορφής των κτισμάτων.

Τέλος, πραγματοποιήθηκε εκθάμνωση και κοπή δένδρων γύρω από την είσοδο και περιμετρικά του κάστρου, ώστε να αναδειχθεί το οικοδόμημα και να γίνει δυνατή η στερέωσή του και η μελλοντική μελέτη αποτύπωσης και αποκατάστασής του.

Ναός Παναγίας

Μεταβυζαντινών χρόνων ναός κάτω από το φρά-

14. ΑΑΑ X (1977), σ. 83-92. Επίσης Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι, Οι εκκλησίες του οικισμού, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 172-219.

15. Ό.π., σ. 138-169.

16. Ν. Μουτσόπουλος, Από την βυζαντινή Καρύταινα, Πελοποννησιακά ΙΣΤ΄ (1985-1986), Φίλιον Δώρημα εις τον Τ. Γριτσόπουλον, Αθήνα 1986, σ. 131-133.

γκικο Κάστρο της Καρύταινας, που εντάσσεται στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς με τρούλο, δικιόνιου τύπου ναούς[17].

Η στέγη του λιθόκτιστου μνημείου βρισκόταν σε κακή κατάσταση, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται έντονα προβλήματα υγρασίας στο εσωτερικό. Η επαφή της βόρειας πλευράς του ναού με το βράχο και το υπερυψωμένο εκεί έδαφος δημιουργούσε επίσης ανάλογα προβλήματα.

Οι εργασίες επισκευής της στέγης, που προγραμματίστηκαν, εκτελέστηκαν με χρηματοδότηση από τη Νομαρχία Αρκαδίας και την τεχνική επίβλεψη[18] και επιστημονική εποπτεία της Εφορείας.

Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Ο ναός[19] που ανήκει στο σύνθετο τετρακιόνιο τύπο και έχει μεταγενέστερο διώροφο νάρθηκα, παρουσίαζε αυξημένα προβλήματα υγρασίας, που προέρχονταν από την αποδιοργάνωση της κεράμωσής του και την αποσάθρωση των κεραμιδιών. Έγιναν περιορισμένης έκτασης εργασίες επιδιόρθωσης της κεράμωσης.

Ναός Αγίου Νικολάου

Είναι ο ναός του νεκροταφείου, βρίσκεται στη βορειοδυτική άκρη της πόλης, ανήκει στο σύνθετο τετρακιόνιο τύπο και χρονολογείται στο 16ο αι.

Η ανατολική και η δυτική κεραία του σταυρού[20] στεγάζονται με ενιαίες δικλινείς στέγες, οι οποίες καλύπτουν και τα πλάγια διαμερίσματα, ενώ εξέχουν τα τέσσερα φουρνικά. Με αυτοτελείς δικλινείς στέγες καλύπτονται, κατά τα συνήθη, η βόρεια και η νότια κεραία του σταυρού. Παρατηρείται ότι η ανατολική κεραία διαμορφώνεται σε μήκος υπερδιπλάσιο των άλλων.

Ο ναός παρουσιάζει σοβαρά στατικά προβλήματα, που οφείλονται κυρίως στο χρόνο και στην κακή έδραση και έχουν επιδεινωθεί από σεισμούς. Αποτελέσματα των ρηγματώσεων και της κακής κατάστασης της στέγης ήταν η εμφάνιση μεγάλης υγρασίας στο εσωτερικό του ναού. Η Εφορεία, λόγω πολλαπλών δυσχερειών, αντιμετώπισε προσωρινά το πρόβλημα με επιδιόρθωση της κεράμωσης.

Οπωσδήποτε ο ναός έχει ανάγκη ριζικής αντιμετώπισης αφενός του στατικού του προβλήματος, αφετέρου της στεγανοποίησης της στέγης.

Γέφυρα στον Αλφειό ποταμό

Στα νοτιοανατολικά της Καρύταινας, στον αρκαδικό ποταμό Αλφειό, σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση η γνωστή βυζαντινή γέφυρα[21]. Τμήμα της γέφυρας (μήκ. 16,20 μ.), το οποίο πριν από χρόνια είχε ανακατασκευασθεί και επικαλυφθεί με ξύλινη επίστρωση, είχε εκ νέου υποστεί σοβαρές φθορές. Για την αποκατάσταση αυτού του επικίνδυνου τμήματος εκτελέστηκαν, με χρηματοδότηση της Νομαρχίας Αρκαδίας και την εποπτεία της Εφορείας οι ακόλουθες εργασίες, σύμφωνα με την τεχνική έκθεση του αρχιτέκτονα Αντώνη Μανιουδάκη. Αφαιρέθηκαν τα αποσαθρωμένα δοκάρια και αντικαταστάθηκαν με καινούργια (διατομής 0,09x0,13x5 μ. μήκος) που ενώθηκαν μεταξύ τους κατά την τοποθέτηση με τρία μεγαλύτερα δοκάρια. Ακόμη, για λόγους ασφαλείας των περαστικών, κατασκευάστηκε στηθαίο, ύψ. 1 μ.

Ατσίχολος

Νέα Μονή Καλαμίου

Από πολλά χρόνια είχαν επισημανθεί τα σοβαρά στατικά κυρίως, προβλήματα που παρουσίαζε το καθολικό της διαλελυμένης σήμερα Νέας Μονής Καλαμίου, που βρίσκεται στην αριστερή όχθη του Γορτυνιακού Λούσιου ποταμού, κοντά στο χωριό Ατσίχολος[22].

Η μονή διασώζει το καθολικό και σε ερείπια τα κελιά, διατεταγμένα σε σχήμα Γ, στη δυτική και βόρεια πλευρά του περιβόλου. Το καθολικό, που είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ανήκει στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς με τρού-

17. Ν. Μουτσόπουλος, Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας, Αθήνα 1956, σ. 84-87. Α. Καββαδία, Για δύο κιονόκρανα στην Καρύταινα, Πελοποννησιακά ΙΗ΄ (1989-1990), σ. 197-224.

18. Το έργο επέβλεψε η υπομηχανικός Αγγ. Θεοδωροπούλου.

19. Ν. Μουτσόπουλος, Η αρχιτεκτονική... ό.π., σ. 48-60.

20. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 174.

21. Ν. Μουτσόπουλος, Η γέφυρα της Καρύταινας, Τεχνικά Χρονικά, τ. 73-74 (1-15 Ιαν. 1955), σ. 13-15. Ο ίδιος, Από την βυζαντινή Καρύταινα, Πελοποννησιακά ΙΣΤ΄, ό.π., σ. 163, 183. Επίσης A. Bon, La Morée franque, σ. 677-679.

22. Ν. Μουτσόπουλος, Η αρχιτεκτονική..., ό.π., σ. 83-84. Ν. Αντωνακάτου - Τ. Μαύρος, Ελληνικά Μοναστήρια, Πελοπόννησος, Β΄, Μονές Αρκαδίας, Αθήνα 1979, σ. 171-172.

λο, τετρακιόνιου τύπου, ναούς και έχει αγιογραφηθεί το 1713 από τους αδελφούς Πέτρο και Μιχαήλ τους Πεδιώτες, σύμφωνα με τη σχετική επιγραφή.

Οι φθορές που είχαν προκληθεί από την πάροδο του χρόνου (πιθανή αφετηρία τους θα πρέπει να τοποθετηθεί στην πυρκαγιά κατά την επιδρομή του Ιμπραήμ) και την κακή θεμελίωση, είχαν επιδεινωθεί με το σεισμό της Μεγαλόπολης.

Εντοπίζονταν σε σοβαρές ρωγμές στα εσωτερικά τόξα και στους θόλους, στις κόγχες του Ιερού αλλά και στους κάθετους τοίχους, ιδίως στο νότιο (διαμπερείς). Απόκλιση από την κατακόρυφο παρουσίαζε ο νοτιοανατολικός κίονας. Οι ελκυστήρες απουσίαζαν.

Η είσοδος της υγρασίας, τόσο από την σε κακή κατάσταση στέγη, όσο και από τα χαμηλά μέρη των τοίχων, προξενούσε φθορές και αποτελούσε για τη ζωγραφική του ναού σημαντική απειλή.

Μεγάλη ήταν η κινητοποίηση της Αδελφότητας του απανταχού εκτός Ατσιχόλου Ατσιχολιτών «Ο Άγιος Αθανάσιος» για τη συντήρηση-στερέωση του ναού. Το 1985, με την οικονομική συμβολή του Συλλόγου, εκτελέστηκαν από την Εφορεία οι πρώτες εργασίες, σωστικού χαρακτήρα. Εσωτερική υποστήλωση του ναού, επιδιόρθωση της κεράμωσης και κάλυψη των ετοιμόρροπων τμημάτων των τοιχογραφιών με γάζα.

Με τη φροντίδα της ανωτέρω Αδελφότητας και της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, συντάχθηκε μελέτη για τη στερέωση του ναού και μετά την έκδοση της σχετικής έγκρισης εκτελέστηκαν εφέτος, με οικονομική συμβολή και εποπτεία της 5ης Εφορείας, οι ακόλουθες εργασίες:
Α) Για την ενίσχυση και στεγανοποίηση των θεμελίων του ναού:

Διανοίχθηκε, τμηματικά, τάφρος περιμετρικά του ναού πλ. 1 μ. και βάθους όσο το βάθος των θεμελίων, των οποίων έγινε στη συνέχεια στερέωση και κατάλληλη μόνωση. Ακολούθως κατασκευάσθηκε τοιχίο από οπλισμένο σκυρόδεμα για τον εγκιβωτισμό των θεμελίων με παράλληλη υποθεμελίωση. Μετά την επίχωση της τάφρου έγινε κατασκευή πεζοδρομίου πλ. 1-1,20 μ. και με κατάλληλη, προς τα έξω, κλίση για την απομάκρυνση των νερών.
Β) Για την επισκευή της στέγης:

Καθαίρεση των παλιών κεραμιδιών, εξυγίανση και ακολούθως στερέωση-στεγανοποίηση των θόλων, διαμόρφωση κλίσεων με περλιτόδεμα, στη συνέχεια τελική διαμόρφωση των επιπέδων της στέγης με τσιμεντοκτονία (οπλισμένη με κοτετσόσυρμα) και τέλος επικάλυψη με βυζαντινά κεραμίδια.

Οι εργασίες για τη στερέωση του ναού θα συνεχισθούν.

Στεμνίτσα

Ναός Παναγίας Μπαφέρω[23]

Ο ναός βρίσκεται σε ύψωμα, στα νότια του οικισμού. Είναι μονόχωρο, καμαροσκέπαστο οικοδόμημα (εσωτ. διαστ. 8,70Χ3,80 μ.) με ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη Ιερού και μεταγενέστερο εξωνάρθηκα. Στο εσωτερικό του είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, που μπορούν να χρονολογηθούν στο 17ο αι.

Στο μνημείο, που παρουσίαζε προβλήματα υγρασίας, ξεκίνησαν εργασίες στεγανοποίησης των θεμελίων το έτος 1987 και ολοκληρώθηκαν το έτος 1988. Οι εργασίες έγιναν με χρηματοδότηση της Νομαρχίας Αρκαδίας και εποπτεία του επιστημονικού προσωπικού της Εφορείας μας, σύμφωνα με την τεχνική έκθεση της αρχιτέκτονος Α. Μουτσοπούλου και ήταν οι ακόλουθες: Τμηματική διάνοιξη περιμετρικής τάφρου πλ. 1 μ. και βάθους μέχρι τη στάθμη της θεμελίωσης, ακολούθως στεγανοποίηση των θεμελίων με ασφαλτικά, μονωτικά υλικά, κατασκευή τοιχίου από οπλισμένο σκυρόδεμα, τοποθέτηση διάτρητων υδροσωλήνων σε τρεις σειρές ανά 0,40 μ. για τον αερισμό των θεμελίων, δημιουργία καναλιού στη βάση του τοιχίου για τη συλλογή των νερών της βροχής και την απομάκρυνσή τους από τα θεμέλια, γέμισμα της τάφρου με λιθορριπή, κατασκευή πεζοδρομίου πλ. 1,50 μ. περιμετρικά του ναού από οπλισμένο σκυρόδεμα με κατάλληλη κλίση και με επικάλυψη από πλάκες Καρύστου.

Ο ναός έχει ανάγκη περαιτέρω εργασιών στερέωσης και στεγανοποίησης οι οποίες θα πρέπει να αναληφθούν στο άμεσο μέλλον.

Πλάτανος Κυνουρίας

Ναός Αγίων Θεοδώρων

Ο μικρός ναός βρίσκεται σε πλαγιά βουνού, στα βορειοδυτικά του οικισμού.

Είναι μονόχωρο, ξυλόστεγο οικοδόμημα (εξωτ. διαστ. 5,40Χ3,85 μ.), χτισμένο από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει χαμηλά σε ημικυκλική αψίδα. Η είσοδος

23. Ν. Μουτσόπουλος, Η αρχιτεκτονική..., ό.π., σ. 128-131.

ανοίγεται στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς. Στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες κάτω από νεότερα ασβεστώματα. Διακρίνονται: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού η Παναγία Βρεφοκρατούσα με δύο σεβίζοντες αγγέλους, στον ημικύλινδρο τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες και στο δυτικό τοίχο ολόσωμες αδιάγνωστες μορφές, ιεράρχη, αγίας και ενός εφίππου στρατιωτικού αγίου. Οι τοιχογραφίες είναι καλής τέχνης και χρονολογούνται πιθανότατα στο 14ο αι.

Προγραμματίστηκε η αποκάλυψη των τοιχογραφιών του ναού.

Στο ναό εκτελέστηκαν με χρηματοδότηση της Νομαρχίας Αρκαδίας και την εποπτεία της Εφορείας μας και σύμφωνα με την τεχνική έκθεση του αρχιτέκτονα Ιωάννη Βεντουράκη οι ακόλουθες εργασίες: Ανακεράμωση: Αφού αφαιρέθηκαν από τη στέγη τα κεραμίδια και τα άχρηστα υλικά στερεώθηκαν οι περιμετρικοί τοίχοι. Στη συνέχεια έγινε αντικατάσταση της ξύλινης στέγης και στεγανοποίησή της με ασφαλτόπανο και ακολούθως επανατοποθέτηση των ίδιων παλιών κεραμιδιών, βυζαντινού τύπου, κατά το «κολυμπητό» σύστημα. Πάνω από την κόγχη του Ιερού, που δεν είχε κεράμωση, έγινε στεγανοποίηση με τσιμεντοκονία και τοποθετήθηκαν κεραμίδια. Ακόμη έγιναν: Καθαρισμός των αρμών της τοιχοποιίας και στη συνέχεια αρμολόγημα και στερέωση των εξωτερικών επιφανειών των τοίχων του ναού. Έγινε στεγανοποίηση και στερέωση της υποθεμελίωσης του βόρειου τοίχου, αντικατάσταση της θύρας εισόδου με άλλη ξύλινη καρφωτή απλής μορφής, καθαρισμός από θάμνους και λοιπή βλάστηση του περιβόλου και κατασκευή τοίχου από αργολιθοδομή για τη στήριξη των πρανών του εδάφους.

Παλαιοχώρι Κυνουρίας

Μονή Ταξιάρχη Μιχαήλ της Μουράς

Το μοναστήρι της Μουράς βρίσκεται στην περιοχή των Λυμποχωρίων, νότια της Τσακωνίας και στα μισά περίπου του δρόμου που οδηγεί από το Παλαιοχώρι στον Άγιο Βασίλη.

Τον περίβολο της μονής, ο οποίος διαμορφώνεται σε σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου, συνέθετε ερειπωμένο σήμερα διώροφο οικοδομικό συγκρότημα με φρουριακό χαρακτήρα.

Το καθολικό (διαστ. 8,20Χ5,55 μ.) που είναι μονόκλιτος, θολοσκέπαστος ναός με τρούλο, με ημιεξάπλευρη κόγχη Ιερού, έχει κτισθεί με κοινή αργολιθοδομή με πλίνθους και καλύπτεται με σχιστολιθικές πλάκες. Το δάπεδο του ναού είναι στρωμένο με μεγάλες λιθοπλάκες. Στα δυτικά, υψώνεται μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο.

Στο εσωτερικό ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης, με στοιχεία από την τέχνη του Γεωργίου Μόσχου και του Δημητρίου Κακκαβά, που μπορούν να χρονολογηθούν στα πρώτα τριάντα χρόνια του 18ου αι.[24].

Στο μνημείο, που βρισκόταν σε κακή κατάσταση διατηρήσης, έγιναν εργασίες στερέωσης με την οικονομική φροντίδα ομάδας ομογενών και την εποπτεία και επίβλεψη της Εφορείας και της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, σύμφωνα με τη μελέτη της αρχιτέκτονος Ιφ. Γεωργοπούλου.

Οι εργασίες που έγιναν στο καθολικό ήταν οι παρακάτω: Έγινε υποστήλωση των τόξων. Αφαιρέθηκαν η επικάλυψη της στέγης και τα υλικά πλήρωσης που βρίσκονταν κάτω απ' αυτήν. Κατασκευάστηκε μανδύας στο εξωρράχιο της καμάρας. Επανατοποθετήθηκε η επικάλυψη με τη χρησιμοποίηση του αρχικού υλικού. Οι σχιστόλιθοι που είχαν καταστραφεί, αντικαταστάθηκαν από άλλους. Αφαιρέθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα και έγινε πλήρωση των ρωγμών με ισχυρή τσιμεντοκονία και αρμολόγημα της τοιχοποιίας. Κατά την αφαίρεση των επιχρισμάτων, το κυμάτιο που διατρέχει το ανώτερο τμήμα της περιμετρικής τοιχοποιίας, διαμορφώθηκε σύμφωνα με την αρχική του μορφή. Εσωτερικά τοποθετήθηκαν δύο μεταλλικοί ελκυστήρες, στις θέσεις όπου αρχικά υπήρχαν ξύλινοι.

Τέλος επάνω από την είσοδο του περιβόλου της μονής συμπληρώθηκαν τα διάκενα των ψευδοεπάλξεων, που είχαν διαμορφωθεί εκεί, έτσι ώστε η τοιχοποιία να καταλήγει σε απλή οριζόντια γραμμή.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Νέο Ηραίο (Χώνικας)

Ναός Κοίμησης Παναγίας

Ο ναός, από τους χαρακτηριστικούς του 12ου αι.

24. Ισιδ. Κακούρης, Το Μοναστήρι του Ταξιάρχη Μιχαήλ της Μουράς, Πελοποννησιακά ΙΣΤ' (1985-1986), Φίλιον Δώρημα εις τον Τάσον Α. Γριτσόπουλον, Αθήναι 1986, σ. 305-332.

στην Αργολίδα[25], ανήκει στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους με τρούλο, του σύνθετου τετρακιόνιου τύπου.

Στα δυτικά έχει κατασκευασθεί, συγχρόνως με το ναό, νάρθηκας, επάνω από τη δυτική είσοδο του οποίου υψώνεται δίλοβο κωδωνοστάσιο.

Ο ναός έχει υποστεί αρκετές αλλοιώσεις, στα ανώτερα τμήματα κυρίως λόγω μεταγενεστέρων επεμβάσεων.

Από χρόνια είχαν επισημανθεί στο κτίριο σοβαρά στατικά προβλήματα (ρωγμές στους θόλους, τα τόξα και τους κάθετους τοίχους) και άλλες βλάβες, όπως φθορές στην τοιχοδομία και στη στέγη, που οφείλονταν στο χρόνο και στην επιβάρυνση του κτίσματος από τους σεισμούς.

Τα έτη 1959-1963 έγιναν από την Αρχαιολογική Εταιρεία, με την επίβλεψη του Ευσταθ. Στίκα, εργασίες για την αποκατάσταση τμημάτων του ναού[26]. Επειδή πρόσφατα εμφανίστηκαν στις εσωτερικές, νεωτερικές (γύρω από το 1925) διακοσμήσεις, σοβαρότατα προβλήματα υγρασίας, κρίθηκε απαραίτητη σε πρώτη φάση η στεγανοποίηση της στέγης του ναού. Συντάχθηκε[27] μελέτη στερέωσης και στεγανοποίησης του ναού και μετά την έγκρισή της από το Υπουργείο Πολιτισμού άρχισε το έργο με χρηματοδότηση από τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα, μέσω της Νομαρχίας Αργολίδας, με την επίβλεψη της ΤΥΔΚ και εποπτεία της Εφορείας και της ΔΑΒΜΜ.

Οι εργασίες άρχισαν από τη στέγη με τμηματική αποκάλυψη των θόλων του ναού, ώστε να μην είναι αναγκαία η υποστήλωσή του, και έγιναν τα ακόλουθα:

Απομάκρυνση των κεραμιδιών και αποκάλυψη των εξωρραχίου των θόλων, εντοπισμός των ρωγμών και πλήρωσή τους με ισχυρή τσιμεντοκονία, εξυγίανση των θόλων και στη συνέχεια στερέωση και στεγανοποίησή τους, με επικάλυψη με τσιμεντοκονία και ασφαλτικό υλικό και τέλος επίστρωση με παλιά, βυζαντινού τύπου, κεραμίδια.

Επίσης έγιναν και εργασίες αρμολογήματος των επιφανειών του τρούλου.

Οι εργασίες θα συνεχισθούν και τον επόμενο χρόνο, στα υπόλοιπα τμήματα της στέγης.

25. ΑΜ 1909, σ. 196-201.

26. ΠΑΕ 1960, σ. 349· 1963, σ. 220.

27. Από τον αρχιτέκτονα Α. Πορτελάνο.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΑΜΕΣΑ ΣΩΣΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ ΣΕ ΜΝΗΜΕΙΑ

Όπως είναι γνωστό το Σεπτέμβριο του 1986, ισχυρότατοι σεισμοί έπληξαν κυρίως την πόλη της Καλαμάτας και προκάλεσαν σοβαρότατες βλάβες έως και καταρρεύσεις μνημείων της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της. Το έργο της λήψης των άμεσων σωστικών μέτρων ανέλαβαν τα οργανωμένα εργατοτεχνικά συνεργεία της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, που έδρευαν στην Πύλο, σε συνεργασία με τη ΔΑΒΜΜ και με το επιστημονικό εργατοτεχνικό και το υπεύθυνο για τη συντήρηση των τοιχογραφιών προσωπικό της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Το 1988 υπήρξε ανάγκη ελέγχου της αποτελεσματικότητας των ληφθέντων, κατά τα προηγούμενα χρόνια 1986-1987 μέτρων, καθώς και της συμπλήρωσής τους, έργο που εκτέλεστηκε από τα ειδικευμένα πλέον συνεργεία της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων[28].

Τα μνημεία, στα οποία έγιναν οι ανωτέρω εργασίες, ήταν τα ακόλουθα:

Καλαμάτα

Ναός Αγίου Χαραλάμπους Νεκροταφείου

Διώροφο κτίσμα, βυζαντινών χρόνων[29], με αξιόλογο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Το ισόγειο, που σήμερα βρίσκεται κάτω από τη στάθμη του εδάφους, είναι αφιερωμένο στον Άγιο Χαράλαμπο και ο όροφος στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Το 19ο και 20ο αι. δέχθηκε μια σειρά επεμβάσεων και προσθηκών, όπως κατεδάφιση της δυτικής όψης και προσθήκη μιας μονόκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής, η οποία στη συνέχεια επεκτάθηκε σε τρίκλιτη. Πιθανόν την ίδια εποχή το σύστημα στέγασης του παλαιού τμήματος αντικαταστάθηκε από μια μονόρριχτη στέγη. Ο ναός υπέστη σοβαρότατες βλάβες

28. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ανεστέι Παρίση και την εποπτεία του αρχαιολόγου Καλλίμαχου Αντωνάκου, ο οποίος συνέταξε και τις σχετικές εκθέσεις των εργασιών.

29. A. Bon, Eglises byzantines de Kalamata, Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών, 1951, σ. 41-46. Επίσης Κ. Καλοκύρης, Βυζαντιναί εκκλησίαι της Ι. Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 42.

από τους σεισμούς. Στο μνημείο είχαν ληφθεί το 1986 ως πρώτα σωστικά μέτρα εσωτερικές υποστηλώσεις, αντιστηρίξεις και επικάλυψη της στέγης με ασφαλτόπανο.

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου

Πρόκειται για το καθολικό της ομώνυμης γυναικείας μονής κοντά στο κάστρο της Καλαμάτας. Είναι μονόκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική με πολλές οικοδομικές φάσεις. Η ημιεξαγωνική κόγχη του Ιερού θα μπορούσε να χρονολογηθεί στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Ο κυρίως ναός στους χρόνους της Β΄ Ενετοκρατίας και τέλος η καθ' ύψος προσθήκη από το πώρινο γείσο και επάνω, στο 19ο αι. Το κτίσμα υπέστη σοβαρές βλάβες από τους σεισμούς του 1986. Οι εργασίες που είχαν γίνει ήταν: αντιστήριξη της βόρειας και ανατολικής πλευράς και υποστήλωση εσωτερικά της κόγχης του Ιερού.

Ναός Αγίου Νικολάου Εφεσίου

Βρίσκεται στην οδό Μητροπολίτου Μελετίου. Πρόκειται για μικρό μονόκλιτο ναό, με ημιεξαγωνική κόγχη Ιερού, νεοκλασικής αντίληψης, ιδιαίτερα όσον αφορά τη μορφολογία των όψεων που χρονολογείται στο β΄ μισό του 19ου αι. Ιδρύθηκε από τη γνωστή εμπορική οικογένεια των Εφεσίων. Από τους σεισμούς του 1986 υπέστη μεγάλες ζημιές. Σε συνεργασία με τον Δήμο Καλαμάτας έγινε περίδεση, επικάλυψη της στέγης με PVC και υποστήλωση των τοξωτών ανοιγμάτων.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Είναι κτισμένος στο λόφο «Τούρλες» κοντά στο κάστρο της Καλαμάτας, αριστερά του δρόμου που οδηγεί στη Σπάρτη. Στη σημερινή του μορφή ο ναός είναι μικρός μονόχωρος, ξυλόστεγος με ημιεξαγωνική εξωτερικά κόγχη και δίριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη και με αρχική σταυρεπίστεγη κάλυψη. Χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Στο εσωτερικό σώζει τοιχογραφίες μεταβυζαντινών χρόνων από τις οποίες οι περισσότερες είναι επιζωγραφισμένες με λαδομπογιά. Από τους σεισμούς του 1986, κατέρρευσε πλήρως ο δυτικός και μέρος του νότιου τοίχου. Αποδιοργανώθηκε η στέγη. Εκτεταμένες ρηγματώσεις δημιουργήθηκαν στο νότιο, βόρειο και ανατολικό τοίχο καθώς και στο ζωγραφικό διάκοσμο. Οι εργασίες που έγιναν το 1988 ήταν απομάκρυνση των μπάζων και συλλογή του χρήσιμου υλικού, με το οποίο φράχθηκε η δυτική πλευρά του ναού με το κτίσιμο πρόχειρης ξερολιθιάς, υποστήλωση του τυφλού τόξου του βόρειου τοίχου, αντιστήριξη της νότιας πλευράς, διαμόρφωση του φυσικού εδάφους για την απομάκρυνση των βρόχινων νερών, συγκράτηση και στερέωση των τοιχογραφιών και τέλος καθαίρεση της νεωτερικής ψευδοροφής και περίφραξη του χώρου.

Νοσοκομείο του αγώνα

Βρίσκεται στους πρόποδες του κάστρου, σε πάροδο της οδού Αγίου Ιωάννη και είναι ιδιοκτησία Κ. Μουραφέτη. Πρόκειται για ένα μακρύ, διώροφο, λιθόκτιστο, κεραμοσκέπαστο κτίριο, χτισμένο με κροκάλες και πελεκητούς λίθους στις ακμές του, έργο του τέλους του 18ου αι. Το κτίσμα, κατά την παράδοση, χρησίμευσε τους πρώτους χρόνους μετά την επανάσταση του 1821 ως χώρος περίθαλψης. Οι βλάβες που έπαθε από τους σεισμούς του 1986 ήταν έντονες ρηγματώσεις στη βόρεια, στενή πλευρά και πλήρης αποδιοργάνωση της στέγης. Οι εργασίες που είχαν γίνει ήταν αντιστήριξη της βόρειας πλευράς, επικάλυψη της στέγης με φύλλα PVC. Στη συνέχεια λόγω της μεγάλης επιφάνειας της στέγης και των κακών καιρικών συνθηκών κατεστράφη το PVC και έγινε το 1988 καθαίρεση των κεραιών και επικάλυψη με φύλλα λαμαρίνας.

Ναός Αγίου Γεωργίου (Παλιά Μητρόπολη της Καλαμάτας)

Βρίσκεται στην οδό Αλαγονίας, κοντά στο κάστρο. Πρόκειται για μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με πολλές οικοδομικές φάσεις, των οποίων η αρχική ανάγεται στην περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας. Πίσω από την αδιάφορη σημερινή όψη του ναού υπάρχει ένα από τα πιο ενδιαφέροντα μνημεία της πόλης[30]. Οι σεισμοί του 1986 καταπόνησαν ιδιαίτερα το κτίσμα. Κατέρρευσε μεγάλο μέρος της στέγης, η αετωματική απόληξη του δυτικού τοίχου και το κωδωνοστάσιο, όπως και η βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία. Ακόμη έπαθε έντονες ρηγματώσεις στην περιμετρική τοιχοποιία, κατάρρευση της ψευδοροφής και σοβάδων ενώ ο νότιος τοίχος πα-

30. Ι.Γ. Σταμπολτζής, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στην Καλαμάτα, Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (2-4 Δεκεμβρίου 1977). Πελοποννησιακά: Παράρτημα 5 εν Αθήναις 1978, σ. 210-214.

ρουσίασε απόκλιση από την κατακόρυφο. Οι ιδιαίτερες δυσκολίες των σωστικών εργασιών προέρχονταν από την αδυναμία πρόσβασης στο εσωτερικό του ναού, λόγω της κατάρρευσης της στέγης, από την ετοιμορροπία του δυτικού τοίχου και από τον περιβάλλοντα χώρο, ο οποίος δεν διευκόλυνε τις εργασίες. Οι επεμβάσεις που έγιναν το 1988 ήταν: Καθαίρεση με μηχανικό μέσο των ετοιμόρροπων τμημάτων του δυτικού τοίχου, απομάκρυνση των μπάζων, προσωρινή αποκατάσταση της βορειοδυτικής και νοτιοδυτικής γωνίας, με ανάκτηση της λιθοδομής ως την έδραση της στέγης, προστασία με ισχυρό κονίαμα της άνω απόληξης ασκεπών τοίχων, πρόχειρη ξυλοκατασκευή, ως υποδομή της με λαμαρίνα προσωρινής στέγασης. Επίσης, έγινε περίδεση με συρματόσχοινο σε τρεις σειρές. Τα αντικείμενα της εκκλησίας μεταφέρθηκαν για φύλαξη στους αποθηκευτικούς χώρους του ναού Υπαπαντής Καλαμάτας.

Τουρκικό Φρουραρχείο

Διώροφο αρχοντικό των χρόνων της Τουρκοκρατίας στο συνοικισμό Ράχη της Καλαμάτας. Το κτίσμα υπέστη σοβαρότατες βλάβες από τους σεισμούς του 1986. Κατάρρευση του μεγαλύτερου μέρους του ορόφου και μέρους του ισογείου. Η προσπάθεια απομάκρυνσης των μπάζων και αντιστήριξης του κτίσματος δεν απέδωσε, λόγω της ετοιμορροπίας και της επικινδυνότητας που παρουσίαζε. Οι συνεχείς σεισμικές δονήσεις και η ένταξή του σ' έναν πυκνό πολεοδομικό ιστό βάρυναν αποφασιστικά στην απόφαση για κατεδάφισή του, σύμφωνα και με τις σχετικές εισηγήσεις του Υπουργείου Χωροταξίας-Δημοσίων Έργων. Πριν από την κατεδάφιση έγινε αποτύπωση, αναλυτική φωτογράφηση και συλλογή οστράκων από το υλικό πλήρωσης της καμάρας του ισογείου.

Ελαιοχώριο

Καθολικό Μονής Δήμιοβας[31]

Βρίσκεται ανατολικά της Κοινότητας Ελαιοχωρίου. Για την πρώτη αντιμετώπιση των σοβαρότατων βλαβών που υπέστη από τους σεισμούς έγιναν εργασίες υποστήλωσης, αντιστήριξης, περίδεσης του ναού και επικάλυψης της στέγης με PVC. Επίσης συγκρατήσεις - στερεώσεις των τοιχογραφιών. Το Δεκέμβριο του 1988, μετά το σφοδρό κύμα κακοκαιρίας που έπληξε την περιοχή, καταστράφηκε η ανωτέρω προσωρινή επικάλυψη της στέγης και για την προστασία του ναού έγινε πρόχειρη ανακεράμωση.

Καθολικό Μονής Αγίας Τριάδας

Βρίσκεται στο όρος Καλάθι στα νότια της Κοινότητας Ελαιοχωρίου. Πρόκειται για μικρό ναό, σε σχήμα ελεύθερου σταυρού με τρούλο, του 17ου αι.[32]. Ο εικονογραφικός διάκοσμος, λαϊκής τεχνοτροπίας, ανήκει στο α΄ μισό του 18ου αι. Το ωραίο, ξυλόγλυπτο τέμπλο έχει τη χρονολογία 1762. Το καθολικό υπέστη σοβαρότατες βλάβες από το σεισμό του 1986, ρηγματώσεις μεγάλης έκτασης σε όλη την τοιχοποιία, διαμπερείς ρωγμές στο τύμπανο του τρούλου, πλήρη αποδιοργάνωση του κωδωνοστασίου, αποδιοργάνωση της στέγης, αποκολλήσεις τοιχογραφιών κτλ. Οι εργασίες που έγιναν το 1988 ήταν υποστηλώσεις στις τέσσερις κεραίες, αντιστηρίξεις περιμετρικά του ναού, περίσφιξη του τρούλου και επικάλυψή του με νάυλον, καθαίρεση του κωδωνοστασίου, προσωρινή διευθέτηση της στέγης με πρόχειρη ανακεράμωση, συγκρατήσεις και στερεώσεις των τοιχογραφιών. Επίσης έγινε καταγραφή των εικόνων του επιστυλίου του τέμπλου και μεταφορά τους μαζί με το σταυρό και τα λυπηρά στη Μονή Δήμιοβας για φύλαξη.

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα λαϊκά, ξυλόγλυπτα έργα της περιοχής, το τέμπλο της Κοίμησης Ελαιοχωρίου, βρέθηκε μετά τους σεισμούς του 1986 και την ολοκληρωτική κατάρρευση του ανατολικού μέρους της εκκλησίας, θαμμένο κάτω από τα μπάζα. Τις πρώτες ημέρες μετά το σεισμό έγινε περισυλλογή της στέψης (σταυρός και λυπηρά). Το 1988 απομακρύνθηκαν τα μπάζα και ανασύρθηκε το μεγαλύτερο μέρος του τέμπλου. Αφού έγινε αναλυτική καταγραφή και φωτογράφηση, συσκευάστηκε και μεταφέρθηκε για φύλαξη στη Μονή Καλογραιών Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης της Καλαμάτας.

Νέδουσα Αλαγονίας

Καθολικό Μονής Μαρδακίου

Βρίσκεται στην περιοχή της Αλαγονίας του

31. Κ. Καλοκύρης, ό.π., σ. 201.

32. Κ. Καλοκύρης, ό.π., σ. 229.

όρους Ταΰγετος, νότια της Κοινότητας της Νέδουσας. Ο ναός είναι σχήματος ελεύθερου σταυρού με νάρθηκα, κατάγραφος με τοιχογραφίες πολύ καλής τέχνης του 17ου αι.[33]. Οι βλάβες που υπέστη από τους σεισμούς του 1986 ήταν βαρύτατες και μεγάλες μεγάλης έκτασης: Διαμπερείς ρωγμές σχεδόν σε όλη την τοιχοποιία, καταστροφή της στέγης, πλήρης αποδιοργάνωση του κωδωνοστασίου, σχεδόν πλήρης κατάρρευση του δυτικού τοίχου της βόρειας κεραίας, εκτεταμένες καταρρεύσεις και ρηγματώσεις των τοιχογραφημένων επιφανειών. Οι εργασίες που έγιναν το 1987-1988 ήταν: υποστήλωση των καμαρών των κεραιών του ναού, ανάκτιση του νότιου τοίχου της βόρειας κεραίας, πλήρωση των διαμπερών ρωγμών του δυτικού τοίχου, αντιστήριξη της περιμετρικής τοιχοποιίας, πρόχειρη διευθέτηση των κεράμων της στέγης και καθαίρεση του ετοιμόρροπου κωδωνοστασίου.

Οι εργασίες για το ζωγραφικό διάκοσμο του ναού θα αναφερθούν στο οικείο κεφάλαιο.

Αίπεια

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

Βρίσκεται στον οικισμό Αίπειας της Κοινότητας Άνθειας, 20 χλμ. δυτικά της Καλαμάτας. Πρόκειται για μονόχωρο ναό των αρχών του 19ου αι. Για την αντιμετώπιση των βλαβών που υπέστη από τους σεισμούς έγιναν εργασίες περίδεσης και υποστήλωσης του κωδωνοστασίου.

Οικία Φίλιππου Γκίζα

Διώροφο κτίσμα με ξύλινη κεραμοσκέπαστη στέγη. Η είσοδος στο ισόγειο γίνεται από λιθόκτιστο, θολωτό διαβατικό. Το λίθινο κλιμακοστάσιο ανόδου στον όροφο είναι σε σχήμα Γ. Στο ανώφλι της θύρας εισόδου του ορόφου, είναι χαραγμένη η χρονολογία *1810*. Στις όψεις του κτιρίου είναι εντοιχισμένα λαϊκά λιθανάγλυφα (αποτροπαϊκές κεφαλές κτλ.). Στο ανώτερο κτίσμα έγινε περίδεση, υποστήλωση των έντονα ρηγματωμένων ανοιγμάτων του ορόφου και επικάλυψη της στέγης με PVC.

Ελαιοτριβείο Γκίζα

Κτίσμα των χρόνων της Τουρκοκρατίας που αργότερα μετετράπη σε ελαιοτριβείο. Έγιναν εργασίες αντιστήριξης της δυτικής πλευράς.

33. Κ. Καλοκύρης, ό.π., σ. 174.

Άμμος

Ναός Αγίου Αθανασίου

Μονόκλιτος ναός μεγάλων διαστάσεων του 19ου αι., χωρίς κανένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα. Εξαιρετικό όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει το ξυλόγλυπτο τέμπλο του, για τη διάσωση του οποίου κρίθηκε τότε απαραίτητη η αντιστήριξη της ανατολικής πλευράς και η υποστήλωση της κόγχης του Ιερού.

Σταυροπήγιο (Μεσσηνιακής Μάνης)

Ναός Αγίου Ιωάννη - Αγίου Νικολάου

Δίκλιτος, καμαροσκέπαστος ναός βυζαντινών χρόνων με δύο στρώματα τοιχογράφησης[34]. Έγιναν εργασίες πρόχειρης επισκευής της στέγης, η οποία παρουσίαζε σχετική αποδιοργάνωση, και διαμόρφωση του χώρου γύρω από το Ιερό.

Κάστρο Ζαρνάτας

Κρυφό Σχολειό (Άγιος Νικόλαος)

Μικρός, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός, με σημαντικές υστεροβυζαντινής εποχής τοιχογραφίες[35]. Οι φθορές που παρουσίαζε προέρχονταν κυρίως από τη χρόνια εγκατάλειψη. Οι εργασίες που έγιναν ήταν καθάρισμα της στέγης από τα φυτά, απομάκρυνση των μπάζων και των συσσωρευμένων άχρηστων αντικειμένων από το εσωτερικό, καθαρισμός υπόγειας θολωτής κατασκευής, η οποία χρησίμευε πιθανόν ως στέρνα, και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου για ευκολότερη πρόσβαση. Από τα μπάζα της «στέρνας» έγινε συλλογή οστράκων και μετάλλινων αντικειμένων.

Μεγ. Μαντινεία

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα

Μονόχωρος ναός του 18ου αι. στον οικισμό Μ. Μαντίνεια της Μεσσηνιακής Μάνης. Η στέγη του κατεστράφη από το σφοδρό κύμα κακοκαιρίας που έπληξε την περιοχή τον Δεκέμβριο του 1988.

Οι εργασίες που έγιναν ήταν πρόχειρη διευθέτηση της απόληξης της περιμετρικής τοιχοποιίας και επικάλυψη με φύλλα λαμαρίνας.

34. ΑΑΑ XIV (1981), σ. 37.

35. ΠΑΕ 1976, σ. 238· 1981, σ. 482.

Οροβάς

Ναός Αγίου Βασιλείου

Βρίσκεται στον οικισμό Οροβάς της Κοινότητας Κάμπου της Μεσσηνιακής Μάνης και επλήγη από την κακοκαιρία του Δεκεμβρίου του 1988. Η επέμβαση που έγινε ήταν πρόχειρη ανακεράμωση της στέγης.

ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ-ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Καλαμάτα

Ναός Αγίων Αποστόλων[36]

Σημαντικός ναός βυζαντινών χρόνων σε σχήμα ελεύθερου σταυρού με οκταγωνικό τρούλο και ημιεξαγωνική κόγχη. Κατά τους χρόνους της Β΄ Ενετοκρατίας κατεδαφίστηκε η δυτική κεραία του αρχικού κτίσματος και προστέθηκε ένας μονόχωρος σταυροειδής με οκταγωνικό τρούλο χώρος, που αποτελούσε πλέον τον κυρίως ναό ενώ το παλαιό τμήμα στέγαζε μόνο το Ιερό. Η προσθήκη, κτισμένη με ισόδομη λαξευτή τοιχοποιία, τοξωτά θυρώματα στηριγμένα πάνω σε παραστάδες με επίκρανα, στρογγυλούς φεγγίτες και αετωματικές στέψεις, παρουσιάζει έντονες δυτικές επιδράσεις.

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων υπέστη σοβαρές βλάβες από τους σεισμούς του 1986. Κατέρρευσε το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού, βόρειου και νότιου τοίχου και όλη η στέγαση της προσθήκης της Β΄ Ενετοκρατίας. Μικρότερης έκτασης βλάβες υπέστη το βυζαντινό τμήμα. Η αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης έγινε από το Τμήμα Φωτογραμμετρίας και Αποτυπώσεων και η μελέτη αποκατάστασης από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεσαιωνικών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού. Οι εργασίες έγιναν με εργολαβία και με αυτεπιστασία από συνεργεία της υπηρεσίας μας και της ΔΑΒΜΜ. Η επίβλεψη των εργασιών έγινε από τη ΔΑΒΜΜ (Ε. Δεληνικόλα, Κ. Φλώρος, Σ. Βογιατζής) και την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (Α. Παρίση). Από τα συνεργεία της 5ης Εφορείας έγιναν όλες οι τελικές διαμορφώσεις των όψεων (Αύγουστος -Οκτώβριος 1988), καθώς και οι ερευνητικές εργασίες που απαιτήθηκαν κατά τη διάρκεια της μελέτης και του έργου. Οι ερευνητικές εργασίες έγιναν κάτω από ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες (Δεκέμβριος 1987, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1988) λόγω του κατεπείγοντος χαρακτήρος του έργου, της κακοκαιρίας που επικρατούσε αυτό το διάστημα (καταρρακτώδεις βροχές, χιονοπτώσεις κτλ.) και του γεγονότος ότι γίνονταν κάτω από ετοιμόρροπα τμήματα του ναού, ανάμεσα σε υποστηλώσεις και παράλληλα με τις οικοδομικές εργασίες. Από τις ερευνητικές εργασίες αποκαλύφθηκε η αρχική στάθμη του ναού και το λιθόστρωτο του περιβάλλοντος χώρου καθώς και οστεοφυλάκιο σε επαφή με το νότιο τοίχο του κυρίως ναού, το οποίο αργότερα είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθέτης. Νομίσματα, κεραμικά και γυάλινα, που βρέθηκαν στον αποθέτη, εκτείνονται χρονικά από τις αρχές του 18ου έως το τέλος του 20ου αι. Στο εσωτερικό του ναού αποκαλύφθηκε κάτω από νεωτερικές επιστρώσεις δάπεδο από μαλτεζόπλακες μεγάλων διαστάσεων. Ό,τι υλικό προέκυψε από τις ερευνητικές εργασίες μελετάται.

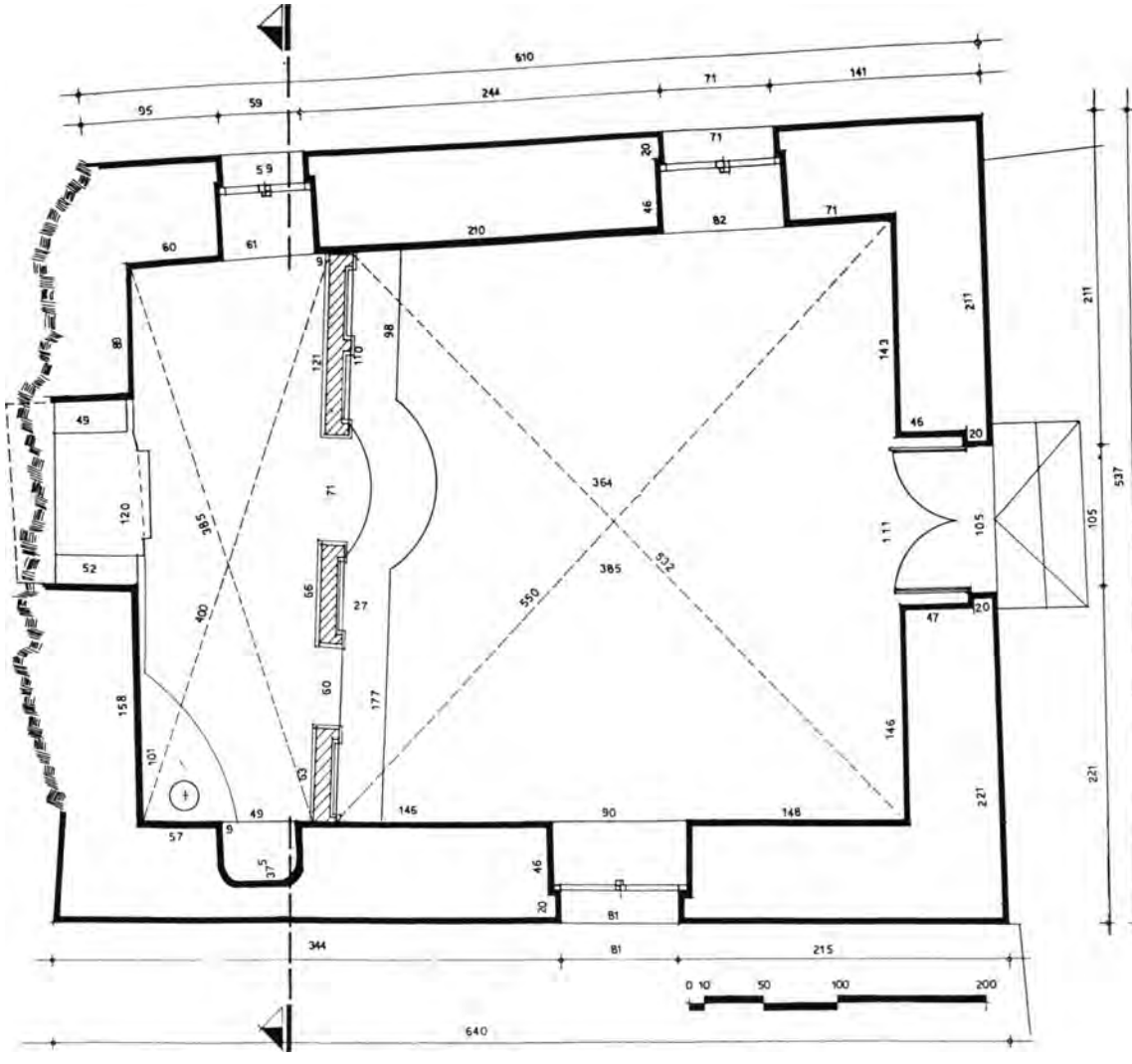
Ναός Αγίας Κυριακής

Ο ναός βρίσκεται στην οδό Γορτυνίας στους πρόποδες του κάστρου της Καλαμάτας. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο, λιθόκτιστο, ξυλόστεγο ναό, μεταβυζαντινών χρόνων, του οποίου η ανατολική πλευρά διαμορφώνεται επάνω στο φυσικό βράχο (Σχέδ. 1). Οι βλάβες του κτίσματος από τους σεισμούς του 1986 ήταν εκτεταμένες και σοβαρές. Πλήρης αποδιοργάνωση της ξύλινης κεραμοσκέπαστης στέγης, διαμπερείς ρωγμές στο βόρειο, νότιο και δυτικό τοίχο. Κατάρρευση των επιχρισμάτων στο εσωτερικό και το εξωτερικό. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 1987-1988 ήταν: Καθαίρεση και ανακατασκευή της στέγης. Καθαίρεση των εξωτερικών νεωτερικών επιχρισμάτων και βαθύ αρμολόγημα. Καθαρισμός των ρωγμών και λιθοσυρραφές. Αποκατάσταση της αετωματικής επίστεψης πάνω από τη θύρα εισόδου. Αντικατάσταση των φθαρμένων πωρόλιθων στα πλαίσια των ανοιγμάτων. Καθαίρεση των σοβάδων εσωτερικά, καθαρισμός των αρμών, αρμολόγημα με σοβάτισμα. Απομάκρυνση της ψευδοροφής από hard - board, στεγανοποίηση περιμετρικά του ναού και καθαρισμός του απλού, ξύλινου τέμπλου.

Κάστρο

Η κατάρρευση από τους σεισμούς του νεότερου τοίχου στην παρειά της σκάλας, αμέσως μετά την πύλη του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου της Καλαμάτας, δημιούργησε σοβαρά προβλήματα διάβρωσης του όγκου του χώματος που ήταν συσσω-

36. Α. Bon, ό.π., σ. 37.

Σχέδ. 1. Καλαμάτα. Ναός Αγίας Κυριακής. Κάτοψη.

ρευμένο πίσω του. Η καθαίρεση μεγάλου μέρος του τοίχου, που ήταν ετοιμόρροπος, κρίθηκε απαραίτητη. Στη συνέχεια έγινε ανακατασκευή με τη χρήση του ίδιου υλικού. Επίσης σε συνεργασία με το Δήμο Καλαμάτας έγινε κατεδάφιση του τουριστικού περιπτέρου, το οποίο προσέβαλε αισθητικά το χώρο και επιβάρυνε το ήδη καταπονημένο από τους σεισμούς κάστρο. Τέλος έγινε εξυγίανση του νεωτερικού κτίσματος στον εσωτερικό περίβολο. Καθαίρεση επιχρισμάτων, καθαίρεση σταλακτικών και άλλων διαμορφώσεων (τεχνητής λίμνης) γύρω απ᾽ αυτό κτλ.

Κάτω Βέργα

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου

Πρόκειται για μικρό, μονόχωρο λιθόκτιστο, κεραμοσκεπή ναό, με δίριχτη στέγη και ημικυλινδρική κόγχη Ιερού[37].

Στον ανατολικό τοίχο σώζονται τοιχογραφίες,

37. ΠΑΕ 1981, ό.π., σ. 453.

λαϊκής τέχνης, του 18ου αι. Οι βλάβες που υπέστη το κτίσμα από τους σεισμούς του 1986 ήταν πολλές και σοβαρές (πλήρης αποδιοργάνωση της στέγης, έντονη αποδιοργάνωση της ανατολικής και δυτικής όψης και ειδικότερα στις γωνίες, διαμπερείς ρωγμές μεγάλης έκτασης στη βόρεια πλευρά). Οι εργασίες που εκτελέστηκαν άρχισαν το 1987 και ολοκληρώθηκαν το 1988: καθαίρεση και ανακατασκευή της στέγης, καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων, βαθύς καθαρισμός των αρμών, καθαρισμός και λιθοσυρραφή των ρωγμών, τσιμεντενέματα με βαρύτητα, κατασκευή έγχυτου σενάζ στην περιμετρική τοιχοποιία, στερέωση των τοιχογραφιών, αντικατάσταση της σιδερένιας θύρας εισόδου με ξύλινη. Τέλος έγινε και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου, για την ανάδειξή του στο χώρο.

Σταυροπήγιο

Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Ο μικρός, λιθόκτιστος ναός του 17ου αι.[38] με τις αξιόλογες τοιχογραφίες, υπέστη ελαφρές βλάβες από τους σεισμούς του 1986, ενώ μια σειρά παλιότερων επεμβάσεων είχαν αλλοιώσει αισθητά το κτίσμα. Για την επισκευή και αποκατάσταση της μορφής του μνημείου έγιναν οι παρακάτω εργασίες[39]. Καθαίρεση της επικάλυψης από ελλενίτ που είχε αντικαταστήσει τη στέγη. Εξυγίανση της τοιχοποιίας περιμετρικά, για την ασφαλή έδραση της στέγης, η οποία ανακατασκευάστηκε (με καλάμια, συρματόπλεγμα, ασφαλτόπανο, ασβεστοκονίαμα και κεραμίδια χειροποίητα, βυζαντινού τύπου, σε β΄ χρήση, ημικολυμβητά).

Ακόμη έγινε καθαρισμός με πλήρωση των ρωγμών της τοιχοποιίας, αντικατάσταση του τσιμεντένιου περβαζιού στο παράθυρο της βόρειας όψης με λίθινο και καθαρισμός του περιβάλλοντος χώρου.

Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου

Ο μονόχωρος, λιθόκτιστος, καμαροσκέπαστος ναός, κατάγραφος με τοιχογραφίες των αρχών του 19ου αι.[40], υπέστη ελαφρές βλάβες από τους σεισμούς του 1986. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 1978[41] είναι: καθαίρεση και ανακατασκευή της στέγης, αποκατάσταση του λίθινου γείσου που την περιέτρεχε, αρμολόγημα των όψεων, όπου υπήρχε ανάγκη, μόνωση της θεμελίωσης του νότιου τοίχου, καθαρισμός του περιβάλλοντος χώρου.

Κάστρο Ζαρνάτας

Ναός Ζωοδόχου Πηγής

Οι βλάβες του σταυρεπίστεγου μεταβυζαντινού ναού (Σχέδ. 2) που δεσπόζει πάνω στο κάστρο της Ζαρνάτας[42], στην Κοινότητα Σταυροπηγίου, οφείλονται τόσο στους σεισμούς του 1986, όσο και στη φθορά του χρόνου. Παλιότερες επεμβάσεις, που είχαν γίνει στη στέγη του κτίσματος, είχαν επιφέρει αλλοιώσεις στο μνημείο. Παρατηρήθηκε μεγάλης έκτασης αποδιοργάνωση στη στέγη, μερική κατάρρευση του κωδωνοστασίου, ρήγματα σ' όλο το μήκος της ανατολικής και δυτικής κεραίας, αποσάθρωση των ξύλινων συνδετήρων κτλ. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 1988 είναι: τμηματική καθαίρεση της στέγης και προσεκτικός καθαρισμός των θόλων. Πλήρωση των ρωγμών με ασβεστοκονίαμα και ανακατασκευή της στέγης με κεραμίδια βυζαντινού τύπου, σε β΄ χρήση, κολυμπητά. Ακόμη έγιναν εργασίες αποκατάστασης του κωδωνοστασίου.

Προσήλιο

Ναός Ταξιαρχών

Μικρός, μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός στην Κοινότητα Προσηλίου της μεσσηνιακής Μάνης. Στο εσωτερικό όλος ο ανατολικός τοίχος και μέρος του βόρειου και νότιου καλύπτονται από τοιχογραφίες, λαϊκής τέχνης, των αρχών του 19ου αι. Στο ναό επισημάνθηκαν βλάβες από τους σεισμούς του 1986 (πλήρης αποδιοργάνωση της στέγης, διαμπερής ρωγμή στον ανατολικό τοίχο), καθώς και έντονα προβλήματα υγρασίας στο βόρειο τοίχο. Οι εργασίες που έγιναν το 1988 είναι: Στερέωση των τοιχογραφιών, προσεκτικός καθαρισμός των ρωγμών και λιθοσυρραφή, παράλληλα με ενέματα, μόνωση της θεμελίωσης ανατολικής και βόρειας πλευράς, κα-

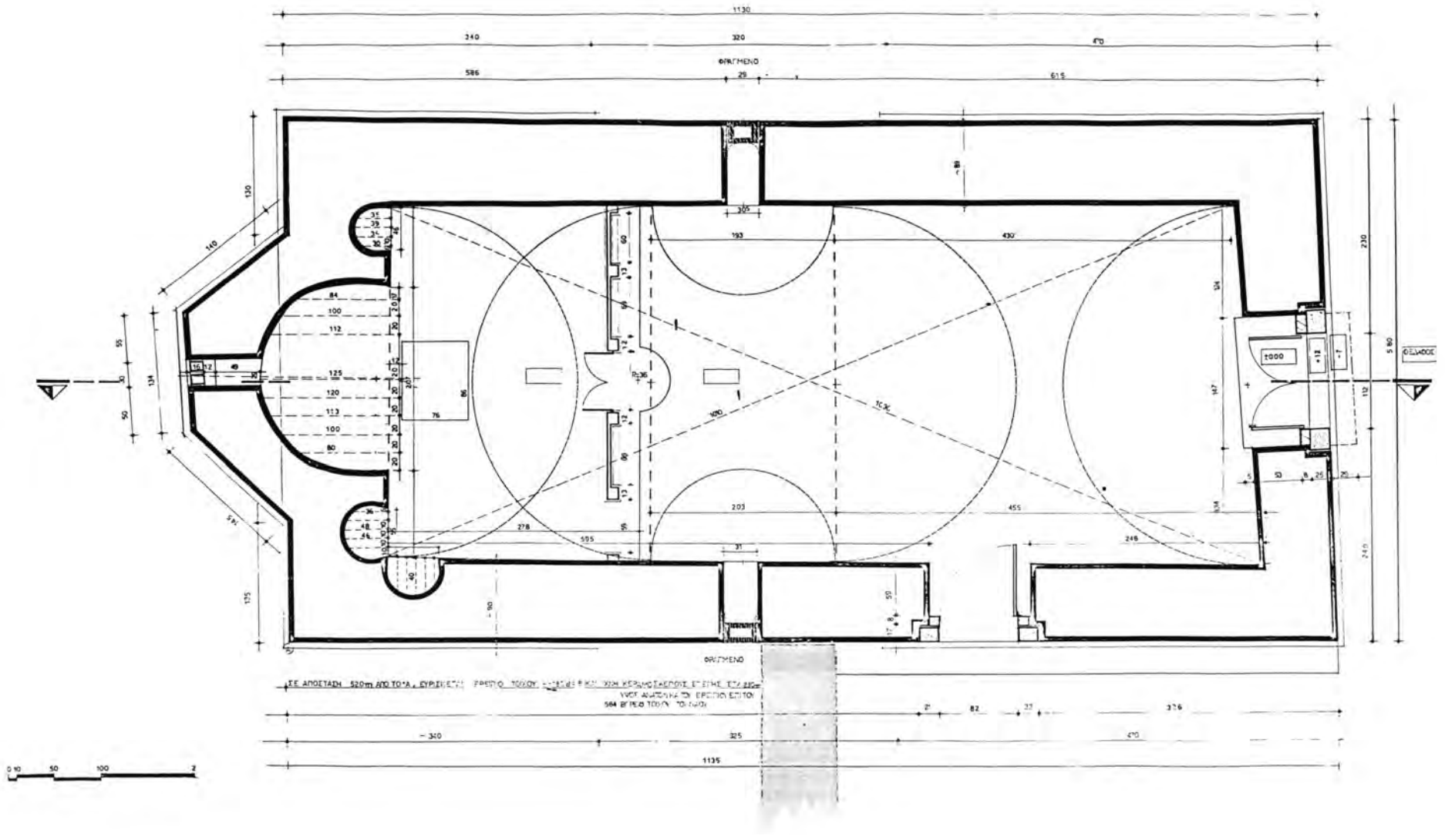
38. Ό.π., σ. 478.

39. Το έργο εκτελέστηκε με τη συνδρομή της πολιτικού μηχανικού Δημ. Πίκουλα.

40. ΠΑΕ 1981, ό.π., σ. 475.

41. Συμμετείχε επίσης η πολιτικός μηχανικός Δημ. Πίκουλα.

42. ΠΑΕ 1976, σ. 234.

Σχέδ. 2. Κάστρο Ζαρνάτας. Ναός Ζωοδόχου Πηγής Σταυροπηγίου. Κάτοψη.

θαίρεση και ανακατασκευή της στέγης, αντικατάσταση των νεωτερικών μωσαϊκών πλακιδίων στο εσωτερικό από κεραμικές, χειροποίητες πλάκες (0,30x0,30 μ.), αποκατάσταση των πωρολίθων της τοξωτής θύρας εισόδου, αντικατάσταση των σιδερένιων κουφωμάτων με ξύλινα και τέλος διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

Πλάτσα

Ναός Αγίου Νικολάου (θέση Καμπινάρι)

Το πολύ σημαντικό βυζαντινό μνημείο με τις εξαιρετικές τοιχογραφίες του 14ου αι.[43], είχε υποστεί μεγάλης έκτασης αποδιοργάνωση της στέγης του, με αποτέλεσμα να εμφανισθούν έντονα φαινόμενα υγρασίας στο εσωτερικό. Έγινε πλήρης καθαίρεση των καμαρών, καθαρισμός και διευθέτηση του υλικού πλήρωσης των θόλων και ανακατασκευή με χρήση κεραμιδιών βυζαντινού τύπου.

Τα κτίσματα, που βρίσκονται στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου και που χρονολογούνται στους μεταβυζαντινούς χρόνους, ήταν σε ερειπιώδη κατάσταση. Μεγάλα τμήματα είχαν καταρρεύσει, ενώ άλλα απειλούνταν με κατάρρευση.

Οι εργασίες που έγιναν το 1988 ήταν: Ανακατασκευή των τμημάτων της περιμετρικής τοιχοποιίας που είχαν καταρρεύσει, ενίσχυση των υπαρχόντων με τσιμεντέματα και βαθιά αρμολογήματα, κατασκευή σενάζ μέσα στο πάχος του τοίχου. Ανακατασκευή του μανδρότοιχου, που όριζε προαύλιο χώρο του ναού, καθαρισμός του περιβάλλοντος χώρου.

Μεθώνη

Φρούριο

Με ελάχιστο εργατοτεχνικό προσωπικό συνεχίσθηκε η φροντίδα για το φρουριακό συγκρότημα της Μεθώνης.

Έγιναν περιορισμένης έκτασης στερεωτικές και στεγανοποιητικές εργασίες κυρίως όμως η δραστηριότητα αναλώθηκε σε καθαρισμούς και διαμορφώσεις του εσωτερικού χώρου του φρουρίου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Ο κλάδος συντήρησης τοιχογραφιών της Εφορείας[44], κάτω από τις οδηγίες, παρακολούθηση και επί τόπου εργασία του υπευθύνου συντήρησης, συντηρητού έργων τέχνης, Σταύρου Παπαγεωργίου και την εποπτεία του επιστημονικού προσωπικού της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, εκτέλεσε τις εργασίες που περιγράφονται παρακάτω:

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μυστράς

Ναός Αγίου Δημητρίου

Όπως είναι γνωστό τα κάτω μέρη του ναού καλύπτονται με τη σημαντικότατη ζωγραφική 13ου-αρχές 14ου αι.[45].

Οι επιφάνειες της ανωδομής από το γυναικωνίτη κι επάνω (προσθήκη που αποδίδεται στο Μητροπολίτη Ματθαίο[46], κατά το 15ο αι.), καλύπτονταν με επιχρίσματα.

Μετά όμως από δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορα σημεία διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοιχογραφιών στο χώρο του τρούλου. Έτσι αναλήφθηκε η αποκάλυψή τους, με μηχανικό τρόπο, έργο επίπονο και χρονοβόρο λόγω του γεγονότος ότι τα ασβεστώματα είχαν, με την πάροδο του χρόνου και την επίδραση της υγρασίας, κρυσταλλοποιηθεί.

Αποκαλύφθηκε στο κέντρο του τρούλου η παράσταση του Παντοκράτορα. Σε δεύτερη ζώνη μέσα σε αψιδώματα που διαμορφώνονται από τις νευρώσεις του τρούλου εικονίζονται προς το μέρος του Ιερού, η Παναγία δεόμενη και απέναντί της, δυτικά ο Πρόδρομος. Ο κύκλος συμπληρώνεται με έξι αρχαγγέλους, δύο μετωπικούς στον άξονα Β.-Ν. και τους υπόλοιπους σεβίζοντες. Όλες οι μορφές παριστάνονται ολόσωμες και σε μέγεθος μεγαλύτερου του φυσικού.

Από τις πρώτες εκτιμήσεις πρόκειται για μια ρωμαλέα, αξιόλογη ζωγραφική, που ακολουθεί καλά

43. Ντ. Μουρίκη, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Πλάτσα της Μάνης, Αθήναι 1975.

44. Εργάσθηκαν αλφαβητικά οι συντηρητές αρχαιοτήτων: Θεοδ. Βαχαβιώλος, Κωνστ. και Γ. Ζήτσας, Αθ. Μήτρης, Παν. Μπουγάδης, Χ. Μπουγάδης, Ιω. Ντελής και Π. Τότσης. Επίσης σε ορισμένες εργασίες ασχολήθηκε και η συντηρήτρια έργων τέχνης του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών Θάλεια Παπαγεωργίου.

45. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, σ. 64. ΔΧΑΕ, περ. Δ΄-τ. Θ΄ (1977-1979), σ. 142-175. Μ. Χατζηδάκης, Μυστράς, Αθήνα 1989, σ. 35-45.

46. Ό.π., σ. 28.

πρότυπα, και συνθέτει το εικονογραφικό της θέμα από τους τρούλους της Μονής της Χώρας της Κωνσταντινούπολης και της Περιβλέπτου του Μυστρά, κυρίως.

Ο πληρέστερος καθαρισμός των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν, καθώς και η συνέχιση των εργασιών αποκάλυψης, θα επιτρέψουν την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων για την εικονογραφία και την τεχνοτροπία του διακόσμου του τρούλου, καθώς και για τη χρονολόγησή του.

Ευαγγελίστρια

Συνεχίστηκαν[47] οι εργασίες για τον καθαρισμό, τη στερέωση και ανάδειξη των σημαντικών και με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, για την ιστορία της τέχνης, τοιχογραφιών του ναού[48].

Το φετινό χρόνο, οι εργασίες περιορίστηκαν κυρίως στα κατώτερα τμήματα των τοίχων του Ιερού και του νάρθηκα, όπου έγιναν καθαρισμοί της ζωγραφικής επιφάνειας με μηχανικό τρόπο.

Ναός Αγίου Νικολάου

Κατά τη διάρκεια του φετινού χρόνου συνεχίστηκε το έργο της συντήρησης της ζωγραφικής του ναού, ο οποίος ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και χρονολογείται στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Συγκεκριμένα εκτελέσθηκαν οι ακόλουθες εργασίες: α) αφαίρεση παλιότερων κακότεχνων στερεώσεων (τσιμέντων), β) καθαρισμοί των τοιχογραφιών και γ) στερεώσεις του υποστρώματός τους.

Ναός Αγίας Σοφίας

Συνεχίστηκε[49] η συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού και το φετεινό χρόνο εκτελέσθηκαν κυρίως εργασίες αφαίρεσης των κακότεχνων στερεώσεων (τσιμέντων) που είχαν τοποθετηθεί παλιότερα για τη συγκράτηση των τοιχογραφιών.

Εκτελέσθηκαν επίσης καθαρισμοί της ζωγραφικής επιφάνειας από άλατα και στερεώσεις του υποστρώματός της.

Άγιος Ιωάννης Σπάρτης

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού, που ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγεγραμμένου με τρούλο.

Στα δυτικά του ναού και σε μεταγενέστερους χρόνους έχει προστεθεί νάρθηκας, ο οποίος σήμερα καλύπτεται με ξύλινη στέγη, επειδή η θολοδομία του κάποτε κατέπεσε. Οι λοιπές εσωτερικές επιφάνειες του νάρθηκα καλύφθηκαν με τοιχογραφίες καλής λαϊκής τέχνης, που θα πρέπει να χρονολογηθούν στο 18ο αι.

Κατά τη συντήρηση των ανωτέρω τοιχογραφιών έγιναν συγκρατήσεις της ζωγραφικής επιφάνειας με ειδικό κονίαμα, ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματός της με κόλλα, καθώς επίσης καθαρισμοί από άλατα και ασβεστώματα.

Στο χώρο του κυρίως ναού, όπου οι επιφάνειες των τοίχων καλύπτονταν με νεότερα επιχρίσματα, έγινε έλεγχος για την ύπαρξη τοιχογραφιών ο οποίος ήταν θετικός στα κατώτερα μέρη καθώς και σε εκείνα των πεσσών. Θα επακολουθήσει η αποκάλυψη της ζωγραφικής αυτής και βέβαια η συνέχιση της συντήρησης στο νάρθηκα.

Χρύσαφα

Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα

Κατάγραφο με τοιχογραφίες καλής τέχνης, έργο του ζωγράφου Γ. Μόσχου[50], είναι το καθολικό της νέας μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα.

Ανήκει στους τρίκογχους, αγιορείτικου τύπου, ναούς με σύγχρονο νάρθηκα. Τμήματα της ζωγραφικής του κυρίως ναού και μεγάλο μέρος εκείνης του νάρθηκα έχουν υποστεί επιζωγραφίσεις στα νεότερα χρόνια από το ζωγράφο Καλλιτεράκη.

Μετά τις εργασίες της συντήρησης του νάρθηκα (αφαίρεση κατόπιν σχετικής έγκρισης, επιζωγραφίσεων, στερεώσεις και καθαρισμούς) τη φετινή χρονιά το συνεργείο της Εφορείας προχώρησε στη συντήρηση του κυρίως ναού, όπου αντιμετωπίσθηκαν οι ανάγκες και τα προβλήματα της ζωγραφικής στο δυτικό τοίχο καθώς και στη δυτική καμάρα. Ειδικότερα έγιναν: στερέωση της ζωγραφικής επι-

47. Βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 126 και 38 (1983): Χρονικά, σ. 103.

48. Μ. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 91-93.

49. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 103.

50. Βλ. Τ. Γριτσόπουλος, Δύο λακωνικά χριστιανικά μνημεία με έργα του Γεωργίου Μόσχου, Πελοποννησιακά Ζ΄ (1969-1970), σ. 1-28.

φάνειας και του υποστρώματός της, καθαρισμοί και τέλος αισθητική παρουσίαση για την ανάδειξη του διακόσμου. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

Γεράκι

Ναός Αγίου Νικολάου

Επαναλήφθηκαν εργασίες που απέβλεπαν αφενός στον έλεγχο της κατάστασης των ήδη συντηρημένων τοιχογραφιών του κυρίως ναού, αξιόλογου έργου ζωγραφικής του τέλους 13ου-αρχές 14ου αι.[51] και αφετέρου στην ολοκλήρωση της συντήρησης των παραστάσεων του Ιερού. Εκεί έγιναν συγκρατήσεις των τοιχογραφιών με κονίαμα, στερεώσεις του αποσαθρωμένου υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθώς επίσης και καθαρισμός της από άλατα και ασβεστώματα κτλ.

Ναός Προφήτη Ηλία Κάστρου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ανωτέρω μνημείου, που ανήκει στον τύπο του μονόχωρου, καμαροσκέπαστου ναού και είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, που πρόσφατα χρονολογήθηκαν στο 15ο αι. και εντάχθηκαν σε ένα ευρύτερο κύκλο ζωγραφικής της εποχής αυτής, που εντοπίζεται στο Γεράκι[52]. Εδώ πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις και κλείσιμο φθορών με κονίαμα, στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθώς και συστηματικοί καθαρισμοί των τοιχογραφιών του ναού από άλατα. Οι εργασίες συνεχίζονται.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Αδάμι Ναυπλίας

Μονή Καλαμίου

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στο καθολικό της μονής, που είναι αφιερωμένο την Κοίμηση της Θεοτόκου και που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου, καμαροσκέπαστου ναού. Συντελέστηκε πλήρης συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού, που χρονολογούνται το *1616*, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή.

Έγιναν συγκρατήσεις με κονίαμα, στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί αλάτων, καθώς επίσης και αισθητική παρουσίαση του ζωγραφικού διάκοσμου. Τέλος προγραμματίστηκε περιοδικός έλεγχος για την εξασφάλιση της καλής κατάστασης του έργου.

Νέα Επίδαυρος

Καθολικό Μονής Αγνούντος[53]

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στο καθολικό της μονής, που τοποθετείται χρονολογικά μετά το 16ο αι., και που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της μονόκλιτης βασιλικής με τρούλο. Συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού (οι οποίες χρονολογούνται το 1759) από το ύψος του κοσμήτη και κάτω.

Έγιναν: συγκράτηση των τοιχογραφιών και κλείσιμο των φθορών με κονίαμα, στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας με κόλλα, καθώς επίσης και καθαρισμός αλάτων με μηχανικό τρόπο.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Καλαμάτα

Ναός Αγίων Αποστόλων

Έγιναν εργασίες πλήρους συντήρησης των τοιχογραφιών του ανατολικού, παλιότερου τμήματος του ναού, που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελευθέρου σταυρού με οκταγωνικό τρούλο και που χρονολογείται στα τέλη του 11ου και στις αρχές του 12ου αι.

Έγιναν συγκρατήσεις και στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθα-

51. ΔΧΑΕ, περ. Δ΄-τ. Δ΄ (1964-1965), Αθήναι 1966, σ. 266-270. Επίσης, Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι, ό.π., σ. 49-73.

52. Βλ. Τζ. Παπαγεωργίου, Η χρονολόγηση του ναού των Ταξιαρχών στο Κάστρο Γερακίου, Ι΄ Συμπόσιο της ΧΑΕ 1990, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 68-69.

53. Βλ. Ν. Ζίας, Συντήρηση μνημείων Πελοποννήσου (1950-1978), Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1973, εν Αθήναις 1976-1978, σ. 323-324, πίν. ΡΚΖ, εικ. 1. Ευθ. Στίκας, Η εν Αργολίδι Μονή Αγνούντος, Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον, Β΄ (1966), σ. 309-319, εικ. 1-4, πίν. LIII-LXIII, Ντ. Αντωνακάτου - Τ. Μαύρος, ό.π., σ. 62-66.

ρισμοί αλάτων με μηχανικό τρόπο και αισθητική παρουσίαση του ζωγραφικού διακόσμου.

Προτείνεται ο περιοδικός έλεγχος για την εξασφάλιση της καλής κατάστασης των τοιχογραφιών του ναού.

Ναός Αγίας Κυριακής

Κατά τη διάρκεια της αποκατάστασης του μνημείου και συγκεκριμένα μετά την καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων από την κόγχη του Ιερού, που διαμορφώνεται επάνω στο βράχο, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοιχογραφίας στον ημικύλινδρο. Πρόκειται για την παράσταση του Μελισμού, από την οποία σώζονται σε καλή κατάσταση οι δύο ιεράρχες που πλαισιώνουν το θέμα στραμμένοι προς το κέντρο με ανοικτά, υψωμένα προς τα επάνω, ειλητάρια. Η ζωγραφική, από την εικονογραφία της κυρίως, χρονολογείται σε μεταβυζαντινά χρόνια.

Έγιναν εργασίες στερέωσης της τοιχογραφίας.

Δόλοι

Ναός Αγίας Παρασκευής

Ο ναός είναι το καθολικό διαλελυμένης μονής και ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με οκτάπλευρο τρούλο. Τοποθετείται στα μεταβυζαντινά χρόνια. Οι τοιχογραφίες, που έχουν χρονολογία *1698*, είναι έργο *διὰ χειρὸς Παναγιώτη Μπενιζέλου.*

Το φετινό χρόνο έγινε επικάλυψη των τοιχογραφιών του τρούλου του ναού με γάζα, με σκοπό την εξασφάλιση της προστασίας τους στη διάρκεια εργασιών στερέωσης του μνημείου.

Βέβαια η πλήρης συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού, θα πραγματοποιηθεί αφού ολοκληρωθεί το έργο της στερέωσης και στεγανοποίησής του.

ΚΗΡΥΞΕΙΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Έλικας (επ. Επιδαύρου Λιμηράς)

Ναός Παναγίας (θέση Κεφαλιές)

Πρόκειται για μονόχωρο, μικρών διαστάσεων, καμαροσκέπαστο ναό. Η κόγχη του Ιερού διαμορφώνεται ημικυκλική εξωτερικά, χωρίς άνοιγμα. Είσοδος από δυτικά, ενώ ένα παράθυρο ανοίγεται στο νότιο τοίχο. Εσωτερικά, ο βόρειος και νότιος τοίχος του ναού διαρθρώνεται με τρία τυφλά αψιδώματα ο καθένας. Το τέμπλο είναι κτιστό. Μαζί με την κόγχη της πρόθεσης είναι τα μόνα μέρη του ναού, που διασώζουν εμφανή λείψανα της ζωγραφικής του. Χρονολογείται στο τέλος του 19ου αι.

Ίχνη χρώματος κάτω από ασβεστώματα, σε ορισμένα σημεία του νότιου τοίχου του κάνουν πιθανή την ύπαρξη κι εκεί τοιχογραφιών. Ο ναός έχει υποστεί επεμβάσεις στους νεότερους χρόνους, όταν ανακατασκευάστηκε μέρος της κάμαρας και του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης, προφανώς λόγω κατάπτωσής τους. Έχει όμως υποστεί σοβαρή, αισθητική βλάβη από την κατασκευή ενός κακότεχνου, τσιμέντινου προστώου στα δυτικά.

Πύρριχος (επ. Γυθείου)

Εντοπίστηκαν και κηρύχτηκαν ως διατηρητέα μνημεία οι ναοί της Παναγίας και του Αγίου Γεωργίου.

Ο ναός της Παναγίας είναι μονόχωρο, καμαροσκέπαστο κτίσμα με ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά και τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης, που χρονολογούνται (σύμφωνα με επιγραφή) στο *1809.*

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου μονόχωρος, αρχικά καμαροσκέπαστος στεγάζεται τώρα από δίρριχτη, ξύλινη στέγη. Στα ανατολικά διαμορφώνεται ημικυκλική κόγχη. Στο εσωτερικό διασώζει τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης 18ου-19ου αι.

Χειμάρρα (Κοινότητα Πυρρίχου, επ. Γυθείου)

Κηρύχτηκαν ως διατηρητέα μνημεία οι ναοί της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, της Μεταμορφώσεως του Σωτήρα και του Αγίου Αθανασίου.

Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη θέση Βλίστικο είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με τοιχογραφίες τοπικής, λαϊκής τέχνης του 19ου αι.

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρα είναι μονόχωρο, καμαροσκέπαστο κτίσμα, που καταλήγει ανατολικά σε τρεις ημικυκλικές αψίδες. Στο εσωτερικό διασώζει τοιχογραφίες τοπικής λαϊκής τέχνης, που χρονολογούνται με επιγραφή στο *1853.*

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου[54] στο δρόμο για το Βλίστικο είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά. Διασώζει τοιχογραφίες στο κτιστό τέμπλο τοπικής λαϊκής τέχνης του 18ου-19ου αι.

54. ΠΑΕ 1978, σ. 163.

Κίττα

Κηρύχτηκε ως ιστορικό, διατηρητέο μνημείο ο ναός του Αγίου Θεράποντα. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο κτίσμα με ημικυκλική κόγχη. Στο εσωτερικό του διατηρούνται, σε κακή δυστυχώς κατάσταση, τοιχογραφίες λαϊκής έμπνευσης του 18ου-19ου αι. Στο κτιστό τέμπλο έχει εντοιχισθεί τμήμα επιστυλίου τέμπλου του 12ου αι.

Επίσης κηρύχτηκε ως ιστορικό, διατηρητέο μνημείο ο Ναός του Προφήτη Ηλία. Πρόκειται για μονόχωρο, καμαροσκέπαστο κτίσμα με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά. Στο Ιερό διασώζει τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης του 19ου αι.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Καλαμάτα

Ναός Παναγίας Καλομάτας

Ιδιότυπος, μικρός ναός, ιδρυμένος μέσα στον πύργο του εσωτερικού περιβόλου του κάστρου της Καλαμάτας.

Ναός Αγίου Νικολάου Φραγκολίμνας - Αγίου Αθανασίου Τζάνε

Βρίσκεται στην οδό Μητροπολίτου Μελετίου. Μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική πιθανόν των αρχών του 19ου αι., αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο, στην οποία προστέθηκε αργότερα ένας πανομοιότυπος ναός, αφιερωμένος στον Άγιο Αθανάσιο, σε ανάμνηση του ομώνυμου κατεδαφισθέντος ναού στη συμβολή των οδών Υπαπαντής και Τζάνε. Πιθανόν την ίδια εποχή τοποθετήθηκαν και τα θυρώματα στη βόρεια όψη του ναού του Αγίου Νικολάου, τα οποία είναι σε β΄ χρήση και προέρχονται από ναό της εποχής της Β΄ Ενετοκρατίας.

Ναός Αγίων Αναργύρων

Βρίσκεται στην πλατεία Υπαπαντής. Πρόκειται για παρεκκλήσι της κατεδαφισμένης σήμερα οικίας Αλεξάκη. Μονόχωρος, ξυλόστεγος, με ημιεξαγωνική κόγχη και αξιόλογες εικόνες των αρχών του 19ου αι. στο κτιστό τέμπλο του.

Σπηλαιώδης ναός Αγίου Ιωάννου

Βρίσκεται νοτιοδυτικά του κάστρου της Καλαμάτας, πίσω από την οικία Κούβελα. Η κόγχη του ναού και τα παραβήματα είναι λαξευμένα στο φυσικό βράχο. Η είσοδός του είναι διαμορφωμένη με αργολιθοδομή. Στο εσωτερικό σώζει τοιχογραφίες μεταβυζαντινών χρόνων, σε δύο στρώματα.

Οικία Αγά Αρναούτογλου

Βρίσκεται στην πλατεία Υπαπαντής. Κτίσμα της εποχής της Τουρκοκρατίας, αποτελούσε, σύμφωνα με την παράδοση, κατοικία του Τούρκου αγά. Έχει υποστεί κατά καιρούς πολλές μετατροπές και προσθήκες. Ο αρχικός πυρήνας ήταν ένα μακρόστενο τριώροφο, κεραμοσκεπές κτίσμα, του οποίου το ισόγειο διαμορφώνεται με ευρύ, ημικυλινδρικό θόλο.

Ναός Αγίου Σώζοντα

Βρίσκεται σε πάροδο της οδού Αλαγονίας. Από το αρχικό κτίσμα σώζεται μόνο ένας τοίχος, μήκους 4,5 μ. με επιμελημένη τοιχοδομία εξωτερικά. Το εσωτερικό του διαμορφώνεται με ένα τυφλό τόξο, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του. Κατά τόπους σώζονται σπαράγματα τοιχογραφιών. Το τυφλό τόξο έχει διαμορφωθεί έτσι ώστε, ακόμα και σήμερα, το κτίσμα να αποτελεί λατρευτικό χώρο.

Οικία Αναστασοπούλου - Σαλμά

Βρίσκεται επί της οδού Κυριανού 2. Πρόκειται για χαρακτηριστικό δείγμα κατοικίας των χρόνων της Τουρκοκρατίας, με προστατευμένη αυλή και έντονο τον αμυντικό χαρακτήρα. Το κτίριο κατά καιρούς υπέστη πολλές επισκευές και μετατροπές.

Οικία Παπουλάκου

Βρίσκεται στην οδό Αγίου Ιωάννου 22. Πρόκειται για διώροφη, κεραμοσκέπαστη οικία, της οποίας ο αρχικός πυρήνας πιθανόν να τοποθετείται στους τελευταίους χρόνους της Τουρκοκρατίας.

Οικία Κατσικέα

Βρίσκεται σε πάροδο της οδού Αγίου Ιωάννου. Διώροφο, κεραμοσκέπαστο κτίσμα με προστατευμένη αυλή και σαχνισί στη νότια όψη, το μοναδικό στην περιοχή της Καλαμάτας.

Οικία Κάρβελα

Βρίσκεται σε πάροδο της οδού Αγίου Ιωάννη. Πρόκειται για διώροφο, κεραμοσκέπαστο κτίσμα, με έντονο τον αμυντικό χαρακτήρα. Εσωτερικά, σε ένα από τα δωμάτια του ορόφου σώζει περίτεχνο ξύλινο ταβάνι με φατνώματα.

Ναός Τριών Ιεραρχών

Βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Αλαγονίας και Βιλλεαρδουίνου. Είναι μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός με εμφανείς τις νεοκλασικές επιδράσεις στη μορφολογία των όψεων. Χρονολογείται στα τέλη του 19ου αι.

Οικία Παπαδοπούλου

Βρίσκεται στην οδό Φαρών 115. Λιθόκτιστο, διώροφο, κεραμοσκέπαστο κτίσμα, με λαξευμένη στη θύρα εισόδου του στον όροφο τη χρονολογία *1831*.

Ναός Ταξιαρχών Ασπροχώματος

Βρίσκεται στην κοινότητα Ασπροχώματος της επαρχίας Καλαμάτας. Μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός με συμφυές κωδωνοστάσιο στη βορειοδυτική πλευρά. Ενδιαφέρον δείγμα νεοκλασικίζουσας εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Στο εσωτερικό διατηρείται η αρχική διακόσμηση (ψευδοροφή, τέμπλο κτλ.).

Ναός Αγίου Νικολάου

Βρίσκεται ανάμεσα στις οδούς Αγίου Νικολάου και Αριστοδήμων στην Καλαμάτα. Κτίστηκε το 1866, στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με φανερά τα νεοκλασικά στοιχεία στις όψεις του.

Οικία Λυμπεροπούλου

Διώροφο κτίσμα με ξύλινη, κεραμοσκέπαστη στέγη. Η κάτοψή του είναι σε σχήμα Γ στην εσωτερική γωνία του οποίου αναπτύσσεται το αλλοιωμένο σήμερα χαγιάτι. Το ισόγειο αποτελείται από δύο μεγάλους χώρους από τους οποίους ο ένας στεγάζεται με ένα ευρύ ημικυλινδρικό θόλο ενώ ο άλλος με ξυλοκατασκευή. Το κτίσμα ήταν το κονάκι του τελευταίου Τούρκου πασά της περιοχής, του Χασάν-Πασά. Το 1825 χρησιμοποιήθηκε για λίγες μέρες ως στρατηγείο του Ιμπραήμ και αργότερα περιήλθε στην οικογένεια Λυμπεροπούλου.

Μονή Βελανιδιάς

Βρίσκεται βορειοδυτικά της πόλης της Καλαμάτας. Πριν από τους σεισμούς του 1986 τα κτίρια της μονής συνέθεταν ένα μεγάλο, τετράπλευρο συγκρότημα, του οποίου τη βόρεια πλευρά έκλεινε το καθολικό. Μετά την άρση της ετοιμορροπίας, που έγινε το 1987, απέμεινε το ισόγειο της ανατολικής πλευράς και το καθολικό.

Το καθολικό είναι ξυλόστεγη, βασιλική με ημιεξαγωνική κόγχη, ανεπίχριστο εξωτερικά. Σύμφωνα με επιγραφή κτίστηκε το 1862 στη θέση παλιότερου, που κατέρρευσε από το σεισμό του 1860.

Γαργαλιάνοι

Ναός Αγίου Νικολάου

Βρίσκεται στο Δήμο Γαργαλιάνων, στην περιοχή της ενορίας του Αγίου Σπυρίδωνος. Μονόκλιτος, ξυλόστεγος, κεραμοσκεπής ναός. Χρονολογείται στα τέλη του περασμένου αιώνα και διατηρεί την τυπική για την εποχή εκείνη εσωτερική διακόσμηση.

Αρτεμισία

Ναός Υπαπαντής

Πρόκειται για μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, εξωτ. διαστ. 17,50x11,40 μ., με εξωνάρθηκα και ημικυλινδρικές κόγχες Ιερού. Είναι λιθόκτιστη, ανεπίχριστη με εξαίρεση τη νότια όψη που επιχρίστηκε πρόσφατα. Οι ακμές του κτιρίου είναι κτισμένες από κανονικά λαξευμένους, πώρινους γωνιόλιθους. Τα τοξωτά ανοίγματα του εξωνάρθηκα έχουν φραχθεί και ο χώρος χρησιμοποιείται ως αποθήκη. Πάνω από την κύρια θύρα εισόδου, που ανοίγεται στη νότια πλευρά, υπάρχει εντοιχισμένη μαρμάρινη επιγραφή στην οποία είναι χαραγμένο με κεφαλαία γράμματα: *ΠΡΑΘΕΙΣΗΣ/ΤΗΣ ΑΚΙΝΗΤΟΥ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚ/ΛΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΤΣΕΡΝΙ/ΤΣΑΣ ΠΡΟΘΥΜΩΣ ΣΥΝΔΡΑΜΟΝΤΩΝ ΤΟ/ΙΕΡΟΝ ΤΕΜΕΝΟΣ ΤΗΣ ΥΠΑΠΑΝΤΗΣ ΤΟΥ ΚΥ/ΡΙΟΥ ΕΚ ΘΕΜΕΛΙΟΥ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩ/ΤΗΡΙΩ ΑΩΝΗ* (1858).

Τα διαφορετικής αντίληψης μεμονωμένα στοιχεία του ναού (δομικά και διακοσμητικά), όπως οι αποτροπαϊκές κεφαλές, τα πεσσόκρανα, τα λιθανάγλυφα, τα ανακουφιστικά τόξα των ανοιγμάτων, η χρήση του πωρόλιθου, οι κοσμήτες, τα γείσα και ο μικρός φεγγίτης της δυτικής όψης, τον καθιστούν ιδιαίτερο δείγμα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της περιοχής σε μια εποχή που την κυρίαρχη τάση αποτελεί ο νεοκλασικισμός.

Αιθαία

Ναός Αγίας Μαρίνας

Κηρύχτηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Σύμφωνα με επιγραφή κτίστηκε το 1830. Πρόκειται για ναό εγγεγραμμένο σταυροειδή με τρούλο του σύνθετου τετρακιόνιου τύπου. Τρεις κόγχες ανοί-

γονται στα ανατολικά, εκ των οποίων η μεσαία είναι πεντάπλευρη εξωτερικά ενώ οι άλλες δύο είναι ημιεξαγωνικές. Τα ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με φουρνικά ενώ τα δυτικά με κατά μήκος θόλους.

Ο ναός έχει νεότερες επεμβάσεις που του πρόσθεσαν ξένα στοιχεία, όπως ακροκέραμα στον τρούλο, τονισμό των ανοιγμάτων του με πλαίσια κτλ. Αρχικά ήταν ανεπίχριστος, τυχαίες όμως και κατά τόπους καταρρεύσεις του,μεταγενέστερου επιχρίσματος επέτρεψαν την αποκάλυψη της τοιχοδομίας η οποία αποτελείτο από λαξευμένους πωρόλιθους, τοποθετημένους κατά το ισόδομο σύστημα.

Το τέμπλο του ναού είναι κτιστό με εικόνες του 1832 και την υπογραφή *Χεὶρ Ἰωάννου Κρήτης*.

Σύμφωνα με έγγραφα που υπάρχουν στο ναό, για την αποπεράτωσή του βοήθησε οικονομικά, μετά από αίτημα των κατοίκων, ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας.

Η στέγαση γίνεται με κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

Πλατύ

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Είναι ο ενοριακός ναός του χωριού. Πρόκειται για ναό μεγάλων διαστάσεων της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αι. Θα μπορούσε να καταταγεί στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς με νάρθηκα και τρούλο αν και η βόρεια και νότια κεραία του σταυρού εξέχουν λίγο από τις αντίστοιχες πλευρές. Η μορφολογία και ειδικά ο εξωτερικός διάκοσμος είναι επηρεασμένα από τον νεοκλασικισμό. Οι αετωματικές επιστέψεις των θυρών, τα μεγάλα τοξωτά ανοίγματα (μονόλοβα, δίλοβα και τρίλοβα) με μαρμάρινα λαξευμένα διαφράγματα και πλαισιωμένα με κορνίζες, οι παραστάδες των θυρών με τα επίκρανα, τα ακροκέραμα κ.ά. αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία του ναού. Η στέγασή του γίνεται με γαλλικά κεραμίδια. Στο τύμπανο της αετωματικής στέψης της θύρας εισόδου της νότιας όψης υπάρχει χαραγμένη η χρονολογία *1886*. Στην ανατολική όψη του ναού υπάρχει εντοχισμένη δυσανάγνωστη επιγραφή, σε β΄ χρήση. Ο ναός αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα νεοκλασικής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Δίδυμα

Εντοπίστηκε και κηρύχτηκε ως αρχαίο μνημείο μικρή σπηλιά, με ζώνη προστασίας 100 μ. περιμετρικά.

Πρόκειται για κυκλικό χάσμα στο έδαφος (διαμ. 100 μ.), στο οποίο οδηγεί λαξευτή, βαθμιδωτή κλίμακα. Στα τοιχώματά του έχουν λαξευτεί και χτισθεί δύο ναΐσκοι: Ο ναός του Αγίου Γεωργίου με τοιχογραφίες βυζαντινών χρόνων και ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα. Ακόμη στα τοιχώματά του υπάρχουν κοιλώματα, που χρησίμευαν ως κατοικίες ασκητών.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Δημητσάνα

Κηρύχτηκαν ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία: ο αλευρόμυλος, ο μπαρουτόμυλος και το βυρσοδεψείο, που βρίσκονται στην κοιλάδα του Λούσιου ποταμού, με ζώνη προστασίας 30 μ. περιμετρικά, λείψανα κτιρίων του άλλοτε οργανωμένου βιοτεχνικού οικισμού, μετόχι της μονής Αιμυαλών.

Ο αλευρόμυλος είναι ισόγειο, λιθόκτιστο, δρομικό κτίσμα (διαστ. 17,65Χ5,60 μ.) αρχικά θολοσκέπαστο, σήμερα όμως με ξύλινη κεραμοσκέπαστη στέγη. Η βόρεια άκρη του κτιρίου χρησίμευε ως οικία του μυλωνά. Τα πατώματα ήταν λιθόστρωτα και γεφύρωναν τις υπόγειες διελεύσεις του νερού με θόλους. Το νεραύλακο της φτερωτής είχε ξύλινο πάτωμα, σήμερα κατεστραμμένο. Ο παραδοσιακός μηχανικός εξοπλισμός (νεροτριβή, βαγένια και άλλα ξύλινα στοιχεία του αλευρόμυλου) σώζονται αποσπασματικά. Η σιδερένια φτερωτή και οι μυλόπετρες υπάρχουν κατά χώραν. Στη δυτική έξοδο του σπιτιού υπήρχε το ξύλινο γεφύρωμα του νεραύλακου, που έχει καταρρεύσει.

Ο μπαρουτόμυλος είναι κτίσμα παρόμοιας οικοδομικής μορφής με εκείνη του αλευρόμυλου, αλλά πολύ μικροτέρων διαστάσεων (7Χ5 μ. περίπου). Αρχικά ήταν αλευρόμυλος όπως συμπεραίνεται από σωζόμενο υπόγειο θολωτό νεραύλακο, διασκευάστηκε όμως τη δεκαετία του 1960, σε μπαρουτόμυλο παλαιάς τεχνολογίας. Ο μηχανικός εξοπλισμός του (φτερωτή, στρόφαλος, κόπανοι, γουδιά κτλ.) σώζεται αποσπασματικά.

Το βυρσοδεψείο είναι κτίσμα παρόμοιας οικοδομικής μορφής με τα ανωτέρω δύο κτίρια και διατηρεί τις αναγκαίες τεχνικές εγκαταστάσεις του όπως «κρεμάσεις», υδατοδεξαμενές, νεροτριβή κτλ.

Ο αλευρόμυλος, ο μπαρουτόμυλος και το βυρσοδεψείο αποτελούν ένα παραδοσιακό κτιριακό-βιοτεχνικό σύνολο του 19ου αι., δεμένο με το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, απαραίτητο για την

κατανόηση του οικονομοτεχνικού συστήματος βιοπορισμού και ανάπτυξης της παραδοσιακής κοινωνίας της ορεινής Γορτυνίας και είναι αντιπροσωπευτικά μνημεία της νεοελληνικής ιστορίας και τεχνολογίας[55].

Πράσινο (πρώην Καρνέσι, επ. Γορτυνίας)

Ναός Αγίου Αθανασίου

Κατά τη φετινή χρονιά, έγινε η καταγραφή του ανωτέρω ναού, που είναι μονόκλιτη βασιλική, με τονισμένο τον κατά μήκος άξονά της και ημικυκλική κόγχη Ιερού.

Η στέγασή του γίνεται με ξύλινη δίριχτη στέγη. Είναι λιθόκτιστος, με αμελή τοιχοδομία, η οποία είναι ασβεστωμένη εξωτερικά. Η είσοδος στο ναό γίνεται από τη μοναδική θύρα στη βόρεια πλευρά, που διαμορφώνεται με πώρινα πλαίσια και ευθύ ενιαίο πώρινο υπέρθυρο. Επάνω από αυτό ανοίγεται τετράγωνη κόγχη, η οποία περιέχει τετράγωνη λίθινη πλάκα, πάνω στην οποία σε χαμηλό ανάγλυφο έχει λαξευθεί ισοσκελής σταυρός και επιγραφή *18...*

Ο βόρειος τοίχος διατρυπάται ακόμη από δύο παράθυρα ενώ αριστερά της θύρας εισόδου ανοίγεται ορθογώνια κόγχη. Τέλος ένα ακόμη παράθυρο, μεγαλυτέρων όμως διαστάσεων, ανοίγεται στο δυτικό τοίχο.

Ο ναός στη νότια πλευρά του είναι καλυμμένος σε αρκετό ύψος, λόγω της υπερύψωσης εκεί του εδάφους, που προήλθε από τη δημιουργία του οδοστρώματος του νέου δρόμου. Θα πρέπει δε να σημειωθεί ότι σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων στη διάρκεια των ανωτέρω εργασιών εκσκαφής ήλθε στο φως μεγάλος αριθμός ανθρώπινων οστών, δείγμα ότι πιθανώς ο ναός ήταν κοιμητηριακός.

Στο εσωτερικό, το δάπεδο του ναού καλύπτεται από καλντερίμι φθαρμένο κατά τόπους.

Στο ξύλινο τέμπλο σώζονται και καταγράφηκαν τρεις εικόνες. Δύο δεσποτικές του Χριστού και της Παναγίας και η τρίτη του επώνυμου αγίου του ναού, που χρονολογούνται στο 19ο αι. Στο προσκυνητάρι, μια ακόμη εικόνα του Αγίου Αθανασίου, διαστ. 1Χ0,6 μ. όπου διακρίνεται η επιγραφή: *Εν Καρνέσι 1863. ιστορήθησαν υπαρών εικόναις παρά του Ζωγράφου Ν.Γ. Μπουροπούλου.*

Λεωνίδιο

Ναός Αγίας Κυριακής

Μονόκλιτος ναός ξυλόστεγος της εποχής της Τουρκοκρατίας. Κατά τη διάρκεια αυτοψίας, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοιχογραφιών μόνο στα κάτω τμήματα του γυναικωνίτη, όπου υπάρχει μία νεότερη διακοσμητική ζώνη, η οποία στο βόρειο τμήμα της παρουσιάζει ανάγκη συντήρησης. Το πρόβλημα προγραμματίστηκε να αντιμετωπισθεί με συγκράτηση της ζωγραφικής επιφάνειας με κονίαμα και στερέωση του χρώματος. Ο ναός έχει ένα ενδιαφέρον ξυλόγλυπτο τέμπλο που χρονολογείται στο 18ο αι. και έχει εικόνες σύγχρονές του, με την επιγραφή: *Χειρ Γεωργίου τους Κριτός 1798.*

Εξωτερικά στη νότια πλευρά του μνημείου βρίσκονται εντοιχισμένες δύο επιγραφές:

α) *Ἀνεκαινίσθη ὁ θεῖος ναὸς οὗτος ἐκ βάθρων γῆς καὶ ἐθρονιάστη Ἁγία Κυριακὴ διὰ ἐξόδου τοῦ Τιμιωτάτου Κὺρ Μανουὴλ Μανολάκη ἐκ Χώρας Πραστοῦ. Μνήστητι Κύριε τὴν ψυχὴν αὐτοῦ - Ἔτους ἀπὸ Χριστοῦ 1714 Ιανουαρίου-ΠΣΤ Ἐτελιόθη*

και

β) *+ ΤΟΝΔΕ ΝΕΩΝ ΠΡΑΣΤΟΥ ΝΑΕ ΤΑΙ ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΑΝ ΩΔΕ, ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΑΓΙΗΣ ΣΗΜΑ ΘΕΟΦΡΟΣΥΝΗΣ. ΜΝΩΕΟ ΤΩΝΔΕ ΘΕΟΥ ΠΟΓΕΔΜΩΩΝ ΚΟΣΜΟΔΟΜΗΤΟΡΙ ΣΕΥΕΝΙΚΟΙΡΑΝΙΗ ΛΑΜΠΡΑ ΕΛΕΥΣΟΜΕΝΟΣ. ΕΚΤΙΣΘΗ ΜΕΝ ΟΥΤΟΣ Ο ΠΕΡΙΚΛΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΕΠΙ ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΡΕΟΝΤΟΣ - ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩ ΑΨγΕ΄ - ΙΟΥΛΙΟΥ ΙΓ.*
ΗΝ ΔΕ΄ ΕΠΙΣΤΑΤΗΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΚΑΡΜΠΟΥΝΗΣ ΠΟΙΗΤΗΣ Δ΄ ΕΠΕΩΝ ΕΜΜΑΛΟΗΛ ΤΡΟΧΑΝΗΣ:-

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ[56]

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Παλαιοχώρι

Έγινε καταγραφή και φωτογράφηση των εικόνων, που βρίσκονται στον ενοριακό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου, ως ακολούθως:

55. Η σύνταξη της έκθεσης βασίστηκε στη μελέτη του αρχιτέκτονα Γιάννη Κίζη, με την οποία έγινε στερέωση και αποκατάσταση των κτιρίων και δημιουργία Μουσείου Υδροκίνησης στο χώρο με δαπάνη της ΕΤΒΑ και σχετικές εγκρίσεις από το ΥΠΠΟ.

56. Τις καταγραφές των εικόνων διενήργησε η αρχαιολόγος της Εφορείας Καλλιόπη Διαμαντή, η οποία συνέταξε και τις εκθέσεις.

1. Ο Χριστός η Άμπελος (διαστ. 0,805x0,605x 0,03 μ.). Η σύνθεση είναι συμμετρικά οργανωμένη, με τη μορφή του Χριστού στο κέντρο και τους αποστόλους σε προτομή, μέσα σε στηθάρια που σχηματίζουν οι κληματίδες και σε κατακόρυφη διάταξη στις δύο μακριές πλευρές της εικόνας. Ο Χριστός παριστάνεται ένθρονος στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα. Ευλογεί με το δεξί και κρατεί με το αριστερό ανοιχτό βιβλίο με την επιγραφή: *ΕΓΩ ΕΙΜΙ/Η ΑΜΠΕΛΟC/ΥΜΕΙC Τ/Α ΚΛΗΜΑ/ΤΑ ΚΑΙ Ο ΠΑΤΗ/Ρ ΜΟΥ Ο ΓΕωΡΓΟC ΕΣΤΙΝ.*
Κάτω αριστερά υπογραφή: *ΧΕΙΡ ΚΥΡΙΑΚΟΥ/ΚΟΥΛΙΔΑ ΑΨΞΒ* (1762).

2. Εικόνα της Παναγίας του τύπου η Κυρία των Αγγέλων (διαστ. 0,825x0,605x0,035 μ.). Εικονίζεται η Παναγία Βρεφοκρατούσα, καθισμένη σε θρόνο, με πολυποίκιλτο ερεισίνωτο και παραστάσεις Ευαγγελιστών στα πόδια. Πλαισιώνεται αριστερά από άγγελο με στρατιωτική στολή και δεξιά από άγγελο με στολή διακόνου. Ψηλά δύο ιπτάμενοι άγγελοι τη στέφουν με κορώνα και κρατούν ανοιχτά, ενεπίγραφα ειλητάρια. Μέσα σε μετάλλια, αριστερά και δεξιά του φωτοστέφανου, οι επιγραφές: *ΜΗΛ ΘΟΥ* και ψηλά *Η ΚΥΡΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ.* Κάτω από το δεξί πόδι του θρόνου με κεφαλαία: *ΜΝΗCΘΗΤΙ ΚΥΡΙΕ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ CΟΥ Π/ΕΤΡΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ / ΚΥ ΑΨΞΗ* (1768).
Η τεχνοτροπία της εικόνας και ο χαρακτήρας των γραμμάτων θυμίζουν έργα των αδελφών Κουλιδά.

3. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (διαστ. 0,84x 0,625x0,02 μ.). Εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός, με φτερά αγγέλου να ευλογεί με το δεξί και με το αριστερό να κρατεί ανεπτυγμένο ειλητάριο με την επιγραφή: *ΜΕΤΑΝΟ/ΕΙΤΕ ΗΓΓΙΚ/ΓΑΡΗΒΑCΙ/ΛΕΙΑ ΤΟΥΡΑ/ΝΩΝ.* Στο βάθος βραχώδες τοπίο και αριστερά το δένδρο με την αξίνη. Στο κάτω μέρος της εικόνας, δύο μικρές σκηνές, αριστερά το συμπόσιο του Ηρώδη και δεξιά η αποτομή του Προδρόμου. Επάνω από τη δεξιά σκηνή, δυσδιάκριτη επιγραφή: *ΜΝΗCΘΗΤΙ...* Η τεχνοτροπία της εικόνας και ο χαρακτήρας των γραμμάτων θυμίζουν έργα των αδελφών Κουλιδά (β΄ μισό 18ου αι.).

4. Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 0,84x0,625x 0,02 μ.).

Στη μέση της σύνθεσης η νεκρική κλίνη με την Παναγία. Πάνω απ' αυτήν ο Χριστός, πλαισιωμένος από δύο αγγέλους, ευλογεί με το δεξί χέρι και με το αριστερό κρατεί την ψυχή της Παναγίας, παιδική, γυναικεία μορφή με φωτοστέφανο. Αριστερά και δεξιά, στην κεφαλή και στα πόδια της Θεοτόκου, οι Απόστολοι, σε δύο ομάδες. Μπροστά από την κλίνη το επεισόδιο του Ιεφωνία. Την όλη σύνθεση κλείνουν δύο πυργοειδή υψηλά οικοδομήματα στο βάθος. Ψηλά, στην ουράνια σφαίρα εικονίζεται η Μετάσταση της Παναγίας: Η Παναγία ένθρονη, σε ελλειπτική δόξα, πλαισιωμένη από δύο αγγέλους. Χαμηλότερα, μέσα σε σύννεφο, στηθαίος, αδιάγνωστος άγιος. Ψηλά διακρίνεται η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜ(ΗCΗC) ΤΗC ΘΚΟΥ.*

Η παράσταση ακολουθεί την αποκρυσταλλωμένη εικονογραφία που κυριάρχησε σ' όλη τη μεταβυζαντινή περίοδο. Θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο τέλος του 18ου αι.

5. Άγιος Νικόλαος (διαστ. 0,87x0,455x0,03 μ.).

Εικονίζεται περίπου ολόσωμος, μετωπικός, «γέρων, φαρακλός, στρογγυλογένης» κατά το «σχήμα της Ερμηνείας». Ευλογεί με το δεξί και κρατεί σταχωμένο διάλιθο ευαγγέλιο με το αριστερό. Φοράει στιχάριο, κατάκοσμα επιμανίκια, επιτραχήλιο, επιγονάτιο με παράσταση σεραφείμ, άσημο φαιλόνιο με κατάκοσμες παρυφές, ωμοφόριο και εγκόλπιο. Αριστερά και δεξιά στο ύψος του φωτοστέφανου στηθαίοι μέσα σε σύννεφα οι μικρές μορφές του Χριστού και της Παναγίας προσφέρουν στον άγιο το Ευαγγέλιο και το ωμοφόριο αντίστοιχα.

Η εικόνα φαίνεται ότι επηρεάζεται από καλά πρότυπα και θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 18ο-19ο αι.

6. Άγιος Δημήτριος (διαστ. 0,78x0,59x0,03 μ.).

Εικονίζεται έφιππος, σε κόκκινο άλογο να λογχίζει και με τα δύο χέρια το Σκυλογιάννη. Είναι ντυμένος με χειριδωτό χιτώνα, θώρακα, αναπετάρι που ανεμίζει και ενδρομίδες. Η ιπποσκευή αποτελείται από στρογγυλό κατάκοσμο έποχο, προστερνίδια με θυσσάνους και τριγωνικούς αναβολείς. Στο βάθος μέσα σε τείχη εικονίζεται η πόλη της Θεσσαλονίκης. Ψηλά, δεξιά, μέσα σε σύννεφα ο Χριστός ένθρονος κρατώντας τη σφαίρα του κόσμου ευλογεί τον άγιο, ενώ ιπτάμενος άγγελος τον στέφει. Ο άγγελος κρατεί ανεπτυγμένο ειλητάριο με την επιγραφή: *Χαῖρε/μάρτυς/τοῦ Χρι/στοῦ στρα/τιώτα Δη/μήτρια.* Χαμηλά στο μέσον της εικόνας, μέσα σε πλαίσιο, αφιερωτική επιγραφή με την υπογραφή του ζωγράφου: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἰωά/ννου Μανιάτι τῆς συζύγου καὶ τῶν / τέκνων αὐτῶν. 1865 Κοσμᾶ/Χείρ. Α. Κουρτέσι.*

7. Άγιος Δημήτριος με δεκατέσσερις σκηνές από το βίο του και το βίο του Αγίου Νέστορα (διαστ. 0,825x0,635x0,035 μ.).

Στην κεντρική παράσταση ο Άγιος Δημήτριος, έφιππος, φονεύει τον Ιωαννίτζη. Κρατεί λόγχη και ασπίδα με ενδιαφέρουσα παράσταση αποτροπαϊκής μορφής. Αριστερά, μέσα από δόξα, τον ευλογεί το χέρι του Χριστού και δεξιά τον στέφει ιπτάμενος

άγγελος. Στα δεκατέσσερα τετράγωνα διάχωρα που περιβάλλουν τον άγιο εικονίζονται: Επάνω σειρά: ο άγιος διδάσκων, ο άγιος προ του Μαξιμιανού, ο άγιος στη φυλακή φονεύων το σκορπιό και στεφόμενος υπό αγγέλου, ο άγιος ευλογών το Νέστορα. Δεξιά σειρά: το Μαρτύριο του αγίου, ο άγιος οδηγεί τον επίσκοπο στη Θεσσαλονίκη, η αιχμαλωσία του επισκόπου. Στην κάτω σειρά, λόγω της φθοράς, οι σκηνές δύσκολα ταυτίζονται. Αριστερά: ο Νέστωρ φονεύων τον Λυαίο, το Μαρτύριο του Νέστορα, η ίαση του Μαριανού.

8. Άγιος Γεώργιος (διαστ. 0,80Χ0,60Χ0,03 μ.).

Εικονίζεται έφιππος και με ορμητική κίνηση λογχίζει το δράκοντα κρατώντας το δόρυ με τα δύο του χέρια. Φορά χειριδωτό χιτώνα, φολιδωτό θώρακα και αναπετάρι που ανεμίζει προς τα πίσω. Το φωτοστέφανό του είναι ανάγλυφα διακοσμημένο. Η ιπποσκευή αποτελείται από στρογγυλό έποχο, προστερνίδια και χαλινούς. Στη ράχη του ανασηκωμένου αλόγου δύσκολα κρατείται ο μικρός σκλάβος, κρατώντας οινοχόη ενώ μπροστά στα ορθωμένα πόδια του ζώου η μικρή βασιλοπούλα έντρομη σε φυγή. Ψηλά, δεξιά ιπτάμενος άγγελος στέφει τον άγιο. Στο βάθος της εικόνας, δεξιά, διακρίνονται τρεις ανδρικές μορφές μέσα σε ψηλό κτίριο. Πάνω από το φωτοστέφανο του αγίου διαβάζεται: *Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ*. Μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη 18ου-αρχές 19ου αι. Η εικόνα έχει ανάγκη συντήρησης.

9. Αγία Τριάδα (διαστ. 0,825Χ0,605Χ0,03 μ.).

Μέσα σε έναστρη ελλειπτική δόξα ο Πατέρας, ο Υιός και το Άγιο Πνεύμα. Δεξιά ο Πατέρας δείχνει με το δεξί του χέρι το Χριστό ενώ με το αριστερό κρατεί ανοιχτό ειλητό με τη μικρογράμματη επιγραφή: *ουτοσ/εστιν ο γός μου/ὁ ἀγαπητός/ενῶ εὐ-/δόκησα/αυτόν/ακου/ετε.* Αριστερά ο Υιός ευλογεί με το δεξί ενώ με το αριστερό στηρίζει ανοιχτό βιβλίο με την επιγραφή: *όταμ δε/ελθη ὁ/παρακλεῖ/τος ὅνε/γώ πέμ/ψω Ημῖν/παρά του/ΠΡC/ ἐκ πορεύ/εται εκεῖ/μος μαρ/τυρήσει.* Ο Πατέρας και ο Υιός κάθονται σε θρόνο που τον συνθέτουν εξαπτέρυγα και πατούν σε τροχούς. Ανάμεσά τους, μέσα σε κύκλο, η περιστερά του Αγίου Πνεύματος στρέφεται προς τον Πατέρα. Και οι τρεις έχουν φωτοστέφανα. Στις τέσσερις γωνίες της εικόνας τα σύμβολα των Ευαγγελιστών. Χαμηλά, ανάμεσα στα σύμβολα του Μάρκου και του Λουκά η υπογραφή: *(Χειρ) ΚΑΝΑΚΗ ΙΕΡΕΑ*.

Η εικονογραφία της εικόνας ακολουθεί τον τύπο της εικόνας του Εμμανουήλ Τζάνε της συλλογής Γεωργίου Τσακύρογλου, η οποία έχει χρονολογηθεί στο γ΄ τέταρτο του 17ου αι.

10. Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 0,84Χ0,625Χ 0,02 μ.).

Στο κέντρο της σύνθεσης η νεκρική κλίνη με την Παναγία. Αριστερά και δεξιά, γύρω από το προσκεφάλι και στα πόδια του κρεβατιού, με έντονα εκφρασμένη τη θλίψη στα πρόσωπά τους, εικονίζονται οι Απόστολοι σε δύο ομίλους. Μπροστά και κάτω από το κρεβάτι, το επεισόδιο του Ιεφωνία. Στη σκηνή μετέχουν και δύο Επίσκοποι. Ψηλά δεξιά ο όμιλος των γυναικών και ψηλότερα μέσα στα σύννεφα οι απόστολοι προσέρχονται εκ περάτων της γης. Επάνω από το νεκρό σώμα της Παναγίας εικονίζεται ο Χριστός, πλαισιωμένος από αγγέλους, να κρατάει την ψυχή της, που αποδίδεται ως παιδική γυναικεία μορφή. Στην ουράνια σφαίρα, η Μετάσταση της Παναγίας. Στο κέντρο η Παναγία ολόσωμη στεφανώνεται από την Αγία Τριάδα.

Η εικόνα έχει κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά με τα έργα των αδελφών Κουλιδά (β΄ μισό 18ου αι.).

11. Κοίμηση της Θεοτόκου. Εικόνα του 19ου αι. στον παραδοσιακό εικονογραφικό τύπο.

12. Αγία Τριάδα (διαστ. 1,08Χ0,080 μ.). Ο εικονογραφικός τύπος αποδίδεται παραδοσιακά. Έχει χρονολογία *1871*.

13. Αγία Τριάδα (διαστ. 0,325Χ0,245Χ0,025 μ.). Ακολουθεί τον παραδοσιακό τύπο. Έχει χρονολογία 1887.

14. Σύναξη των Ασωμάτων (διαστ. 0,865Χ0,60Χ 0,03 μ.). Χρονολογείται πιθανώς στο 19ο αι.

15. Παναγία Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,71Χ0,62Χ 0,03 μ.). Η Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα πλαισιωμένη από δύο σεβίζοντες αγγέλους. Όλες οι μορφές έχουν περίτεχνα φωτοστέφανα. Θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 18ο-19ο αι.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

Ζ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Νεοχώρι Κυλλήνης

Μεγάλος, ελάχιστα κατεστραμμένος και αδιατάρακτος, ως προς το περιεχόμενο, ταφικός πίθος, βρέθηκε πλαγιαστός, στο αμμώδες έδαφος, στο κτήμα Νικ. Πιλαρινού. Η τοποθεσία (Λαύριο) βρίσκεται σε απόσταση 6 χλμ. περίπου ανατολικά του Κάστρου Κυλλήνης, όπου και παλιότερα είχαν βρεθεί όμοιοι τάφοι[1]. Ο πίθος είχε μήκος κατά χώραν 1,95 και διαμ. σώματος 1,25 μ. Το στόμιο του, στερεωμένο με συμπαγές γλινόχωμα, φραζόταν από πήλινο δισκοειδές πώμα και κροκαλοπαγή, σχεδόν ορθογώνιο λίθο (Πίν. 81 β). Δυτικά του στομίου είχε εναποτεθεί πήλινη σπασμένη οινοχόη ως εξωτερικό κτέρισμα. Στο εσωτερικό του πίθου βρέθηκαν στη θέση τους, με ελάχιστα μετακινημένα τα κρανία, δύο ταφές, που από το είδος και τη θέση των κτερισμάτων, υποθέτουμε ότι ανήκαν σε ζεύγος ενηλίκων. Βρέθηκαν δύο ωοειδείς «ηλειακές» λήκυθοι (Π 4110, Π 4111), ύψ. 0,016 και 0,017 μ., δύο άωτα μελαμβαφή φιαλίδια (Π 4115, Π 4116), ύψ. 0,043 και 0,047 μ., σκυφοειδής κύλιξ (Π 4114), ύψ. 0,066 μ., δύο δακρυδόχα αγγεία πρώιμου τύπου (Π 4112, Π 4113), ύψ. 0,012 και 0,07 μ., πήλινο πηνίο (Π 4118) και δίσκος απλού χάλκινου καθρέφτη με καρδιόσχημη συνάφεια και κρίκο εξάρτησης (Μ 1391) (Πίν. 81 δ), καθώς και υπολείμματα από χάλκινο επίχρυσο διάδημα (Μ 1393) μαζί με εξήντα πήλινα επιχρυσωμένα σφαιρίδια - καρπούς προφανώς μυρτιάς (Δ 244). Τέλος, τις ταφές συνόδευαν και υπολείμματα από χάλκινη βελόνη, κομμάτια από δύο τουλάχιστον περόνες (Μ 1394), και δύο ασημένιοι οβολοί (ΒΕ 323α-β) εκ των οποίων ένας καλά διατηρημένος ηλειακός, και άλλος βοιωτικός φθαρμένος. Το εύρημα μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄-γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.[2].

Σε μικρή απόσταση από το μεγάλο ταφικό πίθο εντοπίστηκαν υπολείμματα και άλλου, ο οποίος δεν ερευνήθηκε.

Άγιος Ηλίας Ολυμπίας

Κατά τη διαπλάτυνση της αγροτικής οδού από Άγιο Ηλία προς Γιαννιτσοχώρι επαρχίας Ολυμπίας και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από τον Άγιο Ηλία, στη θέση Σκαλίτσα, αποκαλύφθηκε πλαγιαστός πίθος, σωζ. μήκ. 1,50 μ., με το στόμιο προς Ν. με κυλινδρική μικρή βάση, σωζόμενος ο μισός κατά το ύψος και κενός περιεχομένου.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ψάρι Τριφυλίας

Αποψιλώσεις, καθαρισμοί και φωτογραφήσεις έγιναν φέτος σε διάφορα σημεία του υψώματος Μετσίκι και σε μεγίστη ακτίνα 150-200 μ. περίπου νοτιοδυτικά του ερευνημένου μυκηναϊκού θολωτού τάφου 1 και του εντοπισμένου θολωτού τάφου 2. Τις εργασίες παρακολούθησε και η φοιτήτρια του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ Linda Mol μετά το σχετικό αίτημά της προς την Εφορεία. Από το σύνολο των εργασιών αυτών, κατά τη διάρκεια των οποίων συνεχίστηκε για λίγο το κοσκίνισμα των χωμάτων της ανασκαφής του θολωτού τάφου 1, και απομακρύνθηκε μετά από σχεδιαστική αποτύπωση των στρωμάτων ο μάρτυρας της επίχωσης του δρόμου του τάφου αυτού, ενδιαφέρον παρουσίασε χαμηλή έξαρση του εδάφους στο ανατολικό-νοτιοανατολικό τμήμα του λόφου, όπου και η καλύτερη θέα προς το χωριό Ψάρι και την πεδιάδα του Σουλιμά. Στη θέση αυτή, όπου περισυλλέχθηκε αρκετή ενδεικτική κεραμική της εποχής του χαλκού, μία ακέραιη μικρή αιχμή βέλους και δόναξ πυριτόλιθου καθώς και σφαιρικό - πεπιεσμένο πήλινο ακέραιο σφονδύλι, έγινε μερική αποψίλωση της πυκνής θαμνώδους βλάστησης και περιορισμένης έκτασης καθαρισμός μεταξύ των λίθων που καλύπτουν την έξαρση αυτή του εδάφους. Οι λίθοι, παρακολουθήθηκαν σε τόξο 8-10 μ. περίπου. Από τον καθαρισμό προέκυψαν δύο πήλινα κολουροκωνικά,

1. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 210-211· 23 (1968): Χρονικά, σ. 164-165· 25 (1970): Χρονικά, σ. 189, Πίν. 164.

2. Βλ. Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου, Ταφικοί πίθοι στην Ηλεία κατά τον 4ο αι. π.Χ. και τους ελληνιστικούς χρόνους, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου: Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία (Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989), Κ.Ε.Π.Α., Μελετήματα αριθ. 13, Αθήνα 1991, όπου δημοσιεύεται το εύρημα και υπάρχει πλήρης βιβλιογραφία για όμοιες περιπτώσεις στην Ηλεία.

σφονδύλια, τμήμα μεγάλης αιχμής βέλους από πυριτόλιθο, άφθονα απολεπίσματα πυριτόλιθου, ελάχιστα όμοια οψιανού, και αρκετή κεραμική, κατά το πλείστον χειροποίητη.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Ολυμπία

Από τον αρχαιολογικό χώρο (Άλτις) παραδόθηκαν και φέτος τα ακόλουθα αρχαία: Από την περιοχή του Εργαστηρίου του Φειδία ο φύλακας Παν. Παναγόπουλος παρέδωσε τέσσερα χάλκινα φθαρμένα νομίσματα (ΒΕ 316α-β, ΒΕ 334α και ΒΕ 339) και ένα όμοιο ηλειακό καλής διατήρησης (ΒΕ 334β). Ο φύλακας Σπ. Κονδύλης, από την ίδια περιοχή παρέδωσε ένα φθαρμένο νόμισμα (ΒΕ 333α). Από την περιοχή του Λεωνιδαίου παραδόθηκε ένα ακόμα φθαρμένο νόμισμα (ΒΕ 336α) από το φύλακα Παν. Παναγόπουλο, και ο φύλακας Γ. Χριστόπουλος παρέδωσε άλλο ένα χάλκινο νόμισμα καλής διατήρησης με παραστάσεις και στις δύο όψεις (ΒΕ 341), που βρέθηκε στην περιοχή του Θεηκολεώνος.

Πλην των νομισμάτων αξιόλογη είναι η εύρεση και δύο χάλκινων αναθηματικών ειδωλίων, τα οποία παρέδωσε ο φύλακας Παν. Παναγόπουλος: πρόκειται για ένα ατυχούς κατασκευής, πεπιεσμένο ιππάριο γεωμετρικών χρόνων (Μ 1399), σωζ. μήκ. 0,042 μ., που βρέθηκε δυτικά της Στοάς της Ηχούς, και για ένα χάλκινο βοοειδές, συμπαγές ειδώλιο καλής διατήρησης (Μ 1400), μήκ. 0,055 και μέγ. ύψ. 0,04 μ. περίπου, γεωμετρικής περιόδου, από το Πρυτανείο.

Επίσης, σε απόσταση περίπου 150 μ. νότια-νοτιοανατολικά του ιερού της Ολυμπίας, στη θέση Μουρλού, κατά τη διαμόρφωση του αγρού της Βασιλικής Γ. Χρυσανθακοπούλου, βρέθηκε και παραδόθηκε από την ιδιοκτήτρια χάλκινο συμπαγές αναθηματικό ειδώλιο βοοειδούς (Μ 1395), μέγ. ύψ. 0,042 και μέγ. μήκ. 0,073 μ., του τέλους του 8ου - αρχών 7ου αι. π.Χ.[3] (Πίν. 81 γ).

Πελόπιον

Στη θέση Άγιος Γεώργιος βρέθηκε επιφανειακά από τον Νικ. Μαρούδα, χάλκινο νόμισμα με οπή για ανάρτηση, εποχής ενετοκρατίας (ΒΕ 330).

Αγία Τριάδα

Κατά τη διάρκεια καθαρισμών που έγιναν προκαταρκτικά και μετά από λανθρανασκαφική επέμβαση σε μυκηναϊκό θαλαμοειδή τάφο, περισυλλέχθηκαν από την τοποθεσία Άγιος Ιωάννης ή Παλιομπουκουβίνα περιοχής Πανόπουλου Ηλείας, όστρακα ύστατων μυκηναϊκών χρόνων και πρώιμης γεωμετρικής περιόδου (ΒΕ 342).

Βελανίδι

Από κιβωτιόσχημο τάφο που καταστράφηκε κατά την καλλιέργεια αγρού στη θέση Σούλι, διασώθηκαν μία πήλινη πρόχους με δίδυμες λαβές (Π 4119), ύψ. 0,018 μ., και ελλιπής μελαμβαφής κάνθαρος (Π 4120), σωζ. ύψ. 0,072 και διάμ. βάσεως 0,048 μ., του 4ου αι. π.Χ.[4]. Τα αγγεία παρέλαβε η Εφορεία από το Αστυνομικό Τμήμα Τάξεως Εφύρας.

Αρχαία Ήλιδα

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Ήλιδας παραδόθηκαν από τη Φωτεινή Γ. Βλασσοπούλου είκοσι τρία, χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων δώδεκα ρωμαϊκά, πέντε ελληνικών χρόνων, ένα βυζαντινής περιόδου και έξι ακαθάριστα φθαρμένα (ΒΕ 324), τα οποία βρέθηκαν επιφανειακά στη θέση Χτίρια. Επίσης, παραδόθηκαν και δύο χάλκινα νομίσματα, ένα φθαρμένο και άλλο με δυσδιάκριτη παράσταση (ΒΕ 325α-β) προερχόμενα από τον αγρό Ανδρ. Χριστοδουλόπουλου.

Κυλλήνη

Σε επίσκεψη-αυτοψία που πραγματοποιήθηκε μετά από ειδοποίηση του Υπολιμεναρχείου Κυλλήνης στη νησίδα Καυκαλίδα (θέση Φάρος), διαπιστώθηκε καταστροφή δύο τουλάχιστον κεραμοσκεπών τάφων ρωμαϊκής εποχής και περισυλλέχθηκε άφθονη κεραμική της περιόδου μαζί με τμήμα πίθων και χονδροειδών αγγείων, καθώς και όστρακα με αυλακώσεις, πρωτοχριστιανικής περιόδου (ΒΕ 328). Η εύρεση δύο λεπίδων οψιανού και πυριτολίθου αντίστοιχα (ΒΕ 329) βεβαιώνουν και την παλιότερη

3. Πρβλ. Ol. Forschungen XII, 1979, πίν. 103, αριθ. 813 για ένα παρεμφερή τύπο, καθώς και όμοιο βλ. Hesperia 49 (1980), σ. 235-236, σημ. 67, πίν. 65, b. (B22).

4. Πρβλ. πρόχειρα, Ol. Bericht III, πίν. 34e και πίν. 36, με ελάχιστη διαφοροποίηση στο περίγραμμα του χείλους.

κατοίκηση του χώρου, ο οποίος στο απώτατο παρελθόν είχε αποκοπεί από την απέναντι στεριά.

Λαδικό Ολυμπίας

Από τη θέση Ξεσπιθάτη, βορειοανατολικά του παλιού χωριού Λαδικό (σήμερα Καλλίκωμο), παραδόθηκαν: τμήμα κυπέλλου τύπου Κεφτί και όστρακα από μόνωτο ευρύστομο κύπελλο με διακόσμηση ripple pattern της ΥΕ Ι μυκηναϊκής περιόδου, καθώς και τμήμα μονόστομου μυκηναϊκού μαχαιριδίου, μαζί με οστά και τμήμα κρανίου, προερχόμενα από κατεστραμμένο τάφο μυκηναϊκής εποχής (ΒΕ 343).

Κάτω Σαμικό Ολυμπίας

Από διαμόρφωση στην ιδιοκτησία Αντ. Παναγόπουλου στη θέση Κλειδί και σε απόσταση 200 μ. περίπου βορειοανατολικά των ΜΕ τύμβων, περισυλλέχθηκαν όστρακα ελληνιστικών χρόνων.

Τέλος, από το Αστυνομικό Τμήμα Βάρδας Ηλείας, παραδόθηκαν στην Εφορεία, προερχόμενα από κατάσχεση στο δάσος της Στροφιλιάς, αγνώστων όμως άλλων στοιχείων, τα ακόλουθα μαρμάρινα αρχαία:

α) Θραύσμα «γιρλάντας» από σαρκοφάγο με ανάγλυφες παραστάσεις. Σώζονται δύο ρόδακες, τμήματα από διπλό τσαμπί σταφυλιού και δύο κισσόφυλλα. Σωζ. μήκ. 0,23 μ. (Λ 2077). β) Τμήμα τραπεζοφόρου με μορφή Καρυάτιδος. Σωζ. ύψ. 0,18 μ. (Λ 2078). γ) Άνω τμήμα ακέφαλου γυναικείου κορμού (τύπος Αθηνάς), με δωρικό χιτώνα και αιγίδα. Λείπει το δεξί χέρι του κορμού από τη βάση του ώμου, ενώ το αριστερό σώζεται μέχρι τον αγκώνα. Σωζ. ύψ. 0,19μ. (Λ 2079). δ) Κεφαλή Διονύσου με αποκεκρουμένη τη μύτη, τα χείλη και το πηγούνι. Φορεί ταινία από εναλλασσόμενα ζεύγη κισσοφύλλων και κόμβων. Σωζ. ύψ. 0,178 μ. (Λ 2080). ε) Αγαλμάτιο γυναικείας ενδεδυμένης μορφής. Λείπει το δεξί της χέρι από τη βάση του βραχίονα. Σωζ. ύψ. 0,275 μ. (Λ 2081). στ) Γυναικείο αγαλμάτιο με δωρικό χιτώνα στον τύπο της Αρτέμιδος. Λείπει το κεφάλι και τα δύο χέρια από τη βάση των ώμων Σωζ. ύψ. 0,31 μ. (Λ 2082).

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Σε αυτοψίες που έγιναν σε κοινότητες της Μεσσηνίας, για τις οποίες προβλεπόταν επέκταση ορίων οικισμού, δόθηκε η ευκαιρία να επιβεβαιωθούν αρχαιολογικές θέσεις που είχαν επισημανθεί επιφανειακά προ τριακονταετίας[5]. Έτσι, περισυλλέχθηκαν δείγματα κεραμικής ΜΕ και ΥΕ χρόνων από τις εξής θέσεις: α) Διαβολίτσι (Λούτσες — ΒΕ 321), β) Μαργέλι Τριφυλίας (Φτερόλακα και Κουτσουβέρι — ΒΕ 319 και ΒΕ 320), γ) Κορυφάσιο Πυλίας (Πισάσκιο).

Αρχαιότητες προέρχονται και από τις ακόλουθες τοποθεσίες:

Βοϊδοκοιλιά Πυλίας

Από τους ανατολικούς πρόποδες του βορείου βραχίονος του όρμου Βοϊδοκοιλιάς, όπου ο πρόσφατα ανεσκαμμένος ΜΕ τύμβος και ΠΕ οικισμός, περισυλλέχθηκαν από κατολίσθηση τοιχίου ελληνιστικών χρόνων, τμήμα μελαμβαφούς κύλικας και άλλα όστρακα των ίδιων χρόνων (ΒΕ 318).

Σουληνάρι Πυλίας

Από την τοποθεσία Αμπέλια Σουληναρίου προέρχεται πήλινο άβαφο αγγείο, σπασμένο σε πολλά κομμάτια, αλλά όχι και πρακτικώς ακέραιο, καθώς και κεραμίδες και λίγα οστά, από καταστροφή τάφου - πιθανότατα κεραμοσκεπούς - τα οποία παραδόθηκαν από την Αστυνομική Διεύθυνση Καλαμάτας (ΒΕ 322).

Δώριο Τριφυλίας

Από τους νότιους πρόποδες του λόφου Κόντρα περισυλλέχθηκαν όστρακα, οστά και κεραμίδες από κατεστραμμένους θηκοειδείς τάφους που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάνοιξη αρδευτικού καναλιού (ΒΕ 327).

Αριστομένης

Κατά τη διαμόρφωση επαρχιακού δρόμου στην τοποθεσία Τρανή Συκιά, καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς και καλύφθηκε με επιχωματώσεις θάλαμος μυκηναϊκού λαξευτού τάφου, από τον οποίο παραδόθηκε πήλινος σφαιρικός αμφορέας (Π 4125), ελλιπής κατά το στόμιο, με διακόσμηση από καστανέρυθρες εξίτηλες ταινίες και κρεμαστό φυτικό κόσμημα, παρατακτικώς επαναλαμβανόμενο στο σώμα του αγγείου (Πίν. 81 α). Λείπει η μία οριζόντια αψιδωτή λαβή· ο ώμος διακοσμείται επίσης και με δύο εκ διαμέτρου αντίθετα τοποθετημένες μαστοειδείς αποφύσεις. Από το σχήμα και τη διακό-

5. Βλ. Richard Hope Simpson, Mycenaean Greece, New Jersey 1981, 141 (F 232) / 131-132 (F 130) /115 (F 2) αντίστοιχα.

σμηση το αγγείο μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΙΓ (ίσως πρώιμη) περίοδο[6]. Σωζ. ύψ. 0,33, μέγ. διάμ. 0,34 μ.

Χώρα Τριφυλίας

Από τον αρχαιολογικό χώρο του Ανακτόρου του Νέστορος στον Άνω Εγκλιανό προέρχεται πήλινο αντικείμενο, είδος σφραγίσματος (nodule), διαμορφωμένο προφανώς με τα δάκτυλα ώστε να σχηματίζονται τρεις επιφάνειες αμυγδαλοειδούς σχήματος. Κατά το μήκος φέρει σωληνίσκο ανάρτησης και παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για το γεγονός ότι στις τρεις επιφάνειες φέρει σημεία της Γραμμικής Γραφής Β (αριθ. Ευρ. Μ. Χώρας 3539). Έχει διαστάσεις 0,125x0,278x0,238μ. Το αντικείμενο βρήκε και παρέδωσε στο Μουσείο της Χώρας ο φιλόπονος και παρατηρητικός αρχαιοφύλακας Ιω. Ροκανάς.

Γαργαλιάνοι

Στο νοτιότερο τμήμα του πάλαι ποτέ επιμήκους τυμβοειδούς εξάρματος, που σήμερα εμφανίζεται με τη μορφή δύο ουσιαστικά χαμηλών λοφίσκων με την ονομασία Τύμβος του Κανάλου, 2 χλμ. περίπου Δ.-ΝΔ. των Γαργαλιάνων και 1,5 χλμ. περίπου νότια της επαρχιακής οδού Γαργαλιάνων-Μαραθούπολης, καταστράφηκε θηκοειδής τάφος, λαξευτός στο πορώδες έδαφος, ο οποίος περιείχε μία ακτέριστη, εκτάδην ταφή. Το γεγονός προέκυψε από διαμόρφωση στην ιδιοκτησία Γ. Γεωργακόπουλου και έγινε γνωστό στην Εφορεία από την Αστυνομία των Γαργαλιάνων με την οποία έγινε η αυτοψία στη θέση. Ίχνη-βυθίσματα τουλάχιστον δύο-τριών ομοίων τάφων διακρίνονται στον ίδιο χώρο. Περισυλλέχθηκαν όστρακα διαφόρων χρονολογικών περιόδων (ΒΕ 335α-β), κυρίως των μέσων και ύστερων φάσεων της εποχής του χαλκού, και ορισμένα ελληνιστικών και πρωτοχριστιανικών χρόνων.

Λείψανα κατεργασμένων πωρολίθων από κτίσμα κλασικών χρόνων είναι και σήμερα ορατά, ενώ η πηγή Κάναλος στους νότιους πρόποδες, κρυμμένη μέσα σε πυκνή βλάστηση από καλαμιές, εντοπίζεται με δυσκολία.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η επιφανειακή εύρεση οστράκου από υψηλό κύπελλο του τύπου Κεφτί (ΒΕ 335γ) με «στολιδωτή» διακόσμηση (ripple pattern) και σωζ. ύψ. 0,089 μ.[7] στο βορειότερο σημείο του τύμβου, όπου και διαπιστώθηκε ισχυρή υποχώρηση του εδάφους από τα νερά των βροχών, με αποτέλεσμα να έχει παρασυρθεί σημαντική ποσότητα κεραμικής ΜΕ και ΥΕ χρόνων καθώς και κομμάτια κυλίκων της ΥΕ ΙΙΙΑ περιόδου.

Το γεγονός ότι με βραδύ αλλά σταθερό ρυθμό καταστρέφονται αρχαία κατάλοιπα στη θέση αυτή, της οποίας το αξιόλογο έχει ήδη επισημανθεί κατά τις περιηγήσεις των W. McDonald και R. Hope Simpson[8], και όπου η χρήση φαίνεται πως υπήρξε συνεχής έως τους μεταγενέστερους χρόνους, καθιστά αναγκαία μια δοκιμαστική έρευνα για διαπιστώσεις περί της φύσεως των αρχαίων, αλλά και για τη λήψη μέτρων προστασίας τους.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ναός Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών

Μετά την τοποθέτηση του προσωρινού στεγάστρου στο ναό του Επικουρίου Απόλλωνος Βασσών Φιγαλείας, το έργο της Επιτροπής και της Ομάδας Εργασίας, επικεντρώθηκε κυρίως στη συνέχιση των μελετών και των ερευνητικών προγραμμάτων[9], καθώς και στην έναρξη νέων.

Μέσα στα πλαίσια ενδιαφέροντος της Unesco για την επίδραση των σεισμών στα μνημεία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς εκπονήθηκε και υποβλήθηκε από την Επιτροπή ειδικό πρόγραμμα για τον τεχνικό εξοπλισμό της με κατάλληλα όργανα και συσκευές.

Στο ίδιο πρόγραμμα εντάχθηκε και η χρηματοδότηση της Επιτροπής από τον ίδιο Οργανισμό του συστήματος για την παρακολούθηση των μικροκλιματικών παραμέτρων. Η παρακολούθηση των

6. Πρβλ. P. Mountjoy, Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification, Göteborg 1986, σ. 136, 24, και για το σχήμα η ίδια, ό.π., σ. 207, εικ. 272, σχ. 58.

7. Όμοια στο μέγεθος όστρακα από κύπελλα τύπου Κεφτί, που σώζονται πάνω από τον πλαστικό δακτύλιο, προέρχονται από τους θολωτούς μυκηναϊκούς τάφους της Περιστεριάς και του Ρούτση Μυρσινοχωρίου· βλ. σχετικά Γ.Σ. Κορρές, Το ευμέγεθες κύπελλο Κεφτί της Κουκουνάρας, Στήλη εις μνήμην Νικ. Κοντολέοντος, Αθήνα 1979, σ. 604-605, πίν. 276 δ (όπου το εικονιζόμενο όστρακο από Ρούτση είναι όμοιο και ως προς τη διακόσμηση με το όστρακο της Κανάλου).

8. Βλ. σχετικά W. McDonald - R. Hope Simpson, Prehistoric Habitation in SW Peloponnese, AJA 65 (1961), σ. 236-237, εικ. 7 (38), και R. Hope Simpson, ό.π., σ. 121 (Φ 43).

9. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 132-134.

νέων μικροκλιματικών συνθηκών μέσα στο ναό μετά την τοποθέτηση του στεγάστρου έχει ενδιαφέρον για να αξιολογηθεί η συμβολή του: α) στην προστασία του υλικού δομής του μνημείου και β) στη βελτίωση ή μη του εσωτερικού ως χώρου εργασίας.

Υπενθυμίζεται ότι οι βασικοί λόγοι για τους οποίους τοποθετήθηκε το στέγαστρο είναι η προστασία του μνημείου από τις καιρικές συνθήκες και η αύξηση του ωφέλιμου χρόνου εργασίας.

Έγινε η απαραίτητη προπαρασκευή (αγορά εξοπλισμού, δημιουργία κατάλληλου χώρου κτλ.) για τη μελέτη των ειδικών κονιαμάτων που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν στις εργασίες συμπλήρωσης και συγκόλλησης των αρχιτεκτονικών μελών και υπήρξε μια πρώτη σειρά συμπερασμάτων σχετικά με την αποτελεσματικότητα υδροφόβων ως μέσων επιφανειακής προστασίας του υλικού δομής.

Τα αποτελέσματα από τη μελέτη και την έρευνα που διεξάγεται για τα μέσα και τις μεθόδους για τη συντήρηση του υλικού δομής ανακοινώθηκαν σε διεθνή συνέδρια με σχετικό αντικείμενο, από τους Ν. Μπελογιάννη, χημικό μηχανικό και Π. Θεουλάκη, μεταλλειολόγο μηχανικό.

Από το ιταλικό συνεργείο που είχε αναλάβει την τοποθέτηση του στεγάστρου πραγματοποιήθηκε η ρύθμιση των τάσεων των καλωδίων της ανωδομής του στεγάστρου. Επίσης, έγινε ενεμάτωση του ελεύθερου τμήματος των αγκυρίων με ειδική ελαστική τσιμεντοκονία για την προστασία του οπλισμού των αγκυρίων από τους παράγοντες του περιβάλλοντος.

Για τη συλλογή και την απομάκρυνση των επιφανειακών ομβρίων υδάτων από το υπέδαφος και τη θεμελίωση του ναού κατασκευάστηκε αποστραγγιστικό σύστημα περιμετρικά του προσωρινού στεγάστρου. Αποτελείται από αβαθείς λεκάνες με στεγανωτική μεμβράνη πολυαιθυλενίου, φρεάτια και δίκτυο κλειστών αγωγών από PVC. Το σύστημα μελετήθηκε έτσι ώστε όλες οι κατασκευές που το αποτελούν να περιοριστούν μόνο στην επιφάνεια του εδάφους, για να μη διαταραχθούν οι αρχαίες επιχώσεις γύρω από το μνημείο.

Η έρευνα για τη γενική συνθετική μελέτη του μνημείου επικεντρώθηκε στην οικοδομική σύνθεση του ναού με απώτερους στόχους την αναγνώριση και ένταξη των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών, την προσέγγιση της διατήρησης του αυθεντικού υλικού και τη σχεδιαστική αναπαράσταση. Από τους αρχιτέκτονες της Ομάδας Εργασίας, Ι. Ρήγο και Δ. Σβολόπουλο, εκπονήθηκε εισαγωγική έκθεση για την επέμβαση, στην οποία γίνεται αναφορά στα αίτια της φθοράς του μνημείου, στους στόχους και τις αρχές της επέμβασης και διατυπώνονται επιγραμματικά η σκοπιμότητα και οι προτάσεις της επέμβασης.

Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Πατρών

Συνεχίστηκαν οι καταγραφές των νέων ευρημάτων που προήλθαν, είτε από τις σωστικές ανασκαφές είτε από παράδοση. Στα εργαστήρια της Εφορείας, παρά την αποχή των συντηρητών, συνεχίστηκε η επείγουσα συντήρηση αγγείων, γλυπτών, μικροτεχνημάτων και ψηφιδωτών.

Την ευθύνη των καταγραφών είχαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας, τη δε συντήρηση των ευρημάτων οι Κ. Ηλιογάμβρου, Θεοδ. Χριστόπουλος, Βασ. Αναστούλης, Ν. Κατσαΐτης, Άννα Μπούμπουκα (εργαστήριο ψηφιδωτών), Λεων. Παυλάτος, Θεοδ. Ρουγκάλας, Γεωργ. Μπούμπουκα, Παν. Γεωργοπούλου (εργαστήριο συντήρησης αντικειμένων).

Παράλληλα συνεχίστηκε η στοιχειώδης τακτοποίηση των αρχαιολογικών ευρημάτων στις αποθήκες του Μουσείου και των εργαστηρίων.

Οι εργασίες διαρρύθμισης του ισόγειου χώρου του Μουσείου Πατρών, που άρχισαν κατά το παρελθόν έτος, ολοκληρώθηκαν. Η διαρρύθμιση αυτή μας έδωσε τη δυνατότητα να μεταφέρουμε και να οργανώσουμε στους χώρους που δημιουργήθηκαν, νέα έκθεση των ευρημάτων της Πάτρας και της ευρύτερης περιοχής της.

Εν συντομία η έκθεση του Μουσείου Πάτρας αναπτύσσεται ως εξής (Σχέδ. 1): Για τον εισερχόμενο στο Μουσείο στο αριστερό τμήμα έχουμε:

Α) Τον προθάλαμο με το εκδοτήριο εισιτηρίων και τα λίθινα (Πίν. 83 α).

Β) Κυρία αίθουσα: Τα εκθέματα της αίθουσας είναι σχεδόν τα ίδια με τα παλιά. Δεξιά στον εισερχόμενο έχουμε την ομάδα των κλασικών γλυπτών (Πίν. 82 α), ακολουθούν η γυναικεία κεφαλή του 4ου αι. π.Χ. (αριθ. Ευρ. 13), το αναθηματικό ανάγλυφο (αριθ. Ευρ. 208) (Πίν. 82 β), η κεφαλή του Αυγούστου ή Τιβερίου (αριθ. Ευρ. 172) και το σημαντικότερο εύρημα, το ρωμαϊκό αντίγραφο της Αθηνάς Παρθένου (αριθ. Ευρ. 6) (Πίν. 83 γ). Επίσης εκτίθενται τα υπ' αριθ. Ευρ. 8, 129 και 133 αγάλματα.

Στη νότια πλευρά της αίθουσας έχουν εκτεθεί γλυπτά και τεφροδόχοι. Ανάμεσά τους το αγαλμάτιο Αφροδίτης (αριθ. Ευρ. 69), η κεφαλή κόρης (αριθ. Ευρ. 220), η εικονιστική γυναικεία κεφαλή (αριθ. Ευρ. 40), η τεφροδόχος κάλπη (αριθ. Ευρ. 2730), η τεφροδόχος κάλπη (αριθ. Ευρ. 2558), και η ανδρική προτομή (αριθ. Ευρ. 12), αντίγραφο του Ευβουλέα της Ελευσίνας. Στην ανατολική πλευρά παρέμειναν στις παλιές τους θέσεις: το άγαλμα σατύρου (αριθ. Ευρ. 14), η τεφροδόχος κάλπη (αριθ. Ευρ. 5), το επιτύμβιο ανάγλυφο οπλίτη (αριθ. Ευρ. 2) και το άγαλμα Ηρακλή (αριθ. Ευρ. 1) (Πίν. 83 β).

Στη θέση του παρέμεινε και το μεγάλο ψηφιδωτό δάπεδο, που προέρχεται από την περιοχή των Ψηλαλωνιών και που τα θέματά του αναφέρονται στη μουσική και τη γυμναστική τέχνη (Πίν. 84).

Γ) Για τον εισερχόμενο στο Μουσείο, δεξιά έχουμε την αίθουσα των αγγείων και άλλων μικροευρημάτων. Η αίθουσα η οποία υποδιαιρείται σε τρεις μικρότερες, προήλθε από τη διαρρύθμιση του ισογείου χώρου του Μουσείου.

Στο νέο χώρο καταβλήθηκε προσπάθεια για μία διαχρονική έκθεση των ευρημάτων.

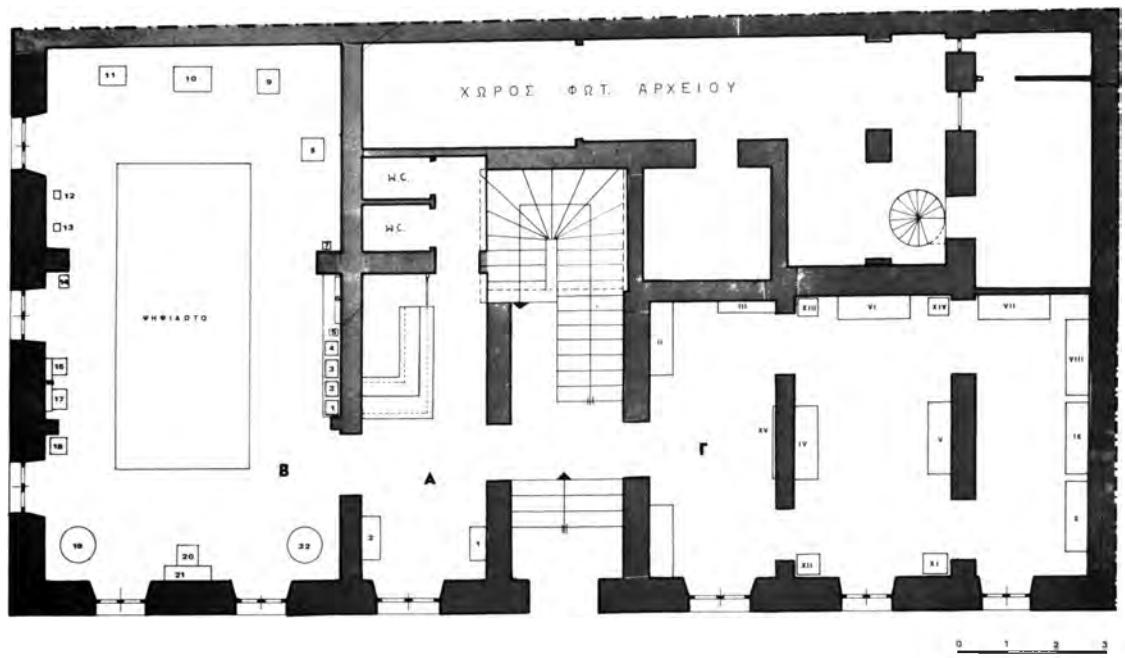
Στην πρώτη μικρή αίθουσα τρεις προθήκες (1, 2, 3) με ευρήματα της Πάτρας και της ευρύτερης περιοχής της που χρονολογούνται από το 3.000-800 π.Χ. Πρόκειται για ευρήματα είτε από οικισμούς είτε από νεκροταφεία, είτε από ιερά.

Στη δεύτερη μικρή αίθουσα τρεις προθήκες (αριθ. 4, 5, 6) με ευρήματα των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, που κυρίως προέρχονται από τις σωστικές ανασκαφές της Πάτρας. Τα σημαντικότερα στην αίθουσα αυτή είναι τα χρυσά και ασημένια ευρήματα των προθηκών αριθ. 5 και 6, που προέρχονται από τους τάφους, που βρέθηκαν στις οδούς Κανακάρη, Αγίας Σοφίας και Αγίων Σαράντα.

Σε ειδικά βάθρα έχουν τοποθετηθεί μεμονωμένα τα ευρήματα όπως το χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο με παράσταση κενταυρομαχίας (αριθ. Ευρ. 1098), το τεφροδόχο αγγείο-κάλπη (αριθ. Ευρ. 7329), το σύνολο ασημένιων στλεγγίδων (αριθ. Ευρ. 3374) και το χρυσό στεφάνι πάνω σε κρανίο σκελετού (αριθ. Ευρ. 3772).

Στην τρίτη μικρή αίθουσα τέσσερις προθήκες (αριθ. 7, 8, 9, 10) με ευρήματα της ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής περιόδου, που προέρχονται από τις σωστικές ανασκαφές της πόλης των Πατρών (Πίν. 85). Σε ειδικό βάθρο έχει τοποθετηθεί ο γυάλινος δίσκος (αριθ. Ευρ. 2049), πιθανώς υαλόφραγμα παραθύρου.

Στην έκθεση βοήθησαν οι συνάδελφοι Μ. Κωτσάκη-Μηλιτσοπούλου και Μαρία Σταυροπούλου-Γάτση και ο συντηρητής της Εφορείας Λεων. Παυλάτος.

Σχέδ. 1. Πάτρα. Μουσείο. Κάτοψη των αιθουσών της έκθεσης.

Μουσείο Αιγίου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αναπαλαίωσης της παλιάς αγοράς για την ίδρυση Αρχαιολογικού Μουσείου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Μ. Κωτσάκη, Μ. Λακάκη, Λ. Παπακώστα, Μ. Πετριτάκη, Μ. Πετρόπουλος, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση και επιστάτευσαν οι εμπειρότατοι υπάλληλοι της Εφορείας Νικ. Χριστόπουλος στην Πάτρα, Μ. Παπαδόπουλος στο Αίγιο, Γ. Καλύβας και Αθαν. Αναστασόπουλος στην Κ. Αχαγιά και ο Γ. Μητρόπουλος στην περιφέρεια της Πάτρας.

Επίσης την ευθύνη για την ακριβή σχεδίαση και αποτύπωση των κινητών και ακινήτων αρχαιολογικών ευρημάτων της Εφορείας, είχαν οι σχεδιαστές Μ. Πετροπούλου-Φιλιπποπούλου, Χαρ. Μαρινόπουλος και Ελισ. Αλεξοπούλου. Στις ανασκαφές βοήθησαν και οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Χάρις Στούπα και Αλίνα Καλοφώνου.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Πάτρα

Το έτος 1988 η Εφορεία μας παρακολούθησε τις εκσκαφές σε 316 οικόπεδα. Αρχαία αποκαλύφθηκαν στα εξής:

ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ

Οδός Μπουμπουλίνας 7 και Κανάρη

Τμήμα του λιμανιού της ρωμαϊκής πόλης βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου αυτού. Σ' επαφή με τοίχο πλάτους 0,90 μ. βρέθηκε κρηπίδωμα με δόμους από πωρολιθικές και ασβεστολιθικές πλάκες, μεταξύ των οποίων διακρίνονται και παλιότερα οικοδομικά υλικά σε β΄ χρήση. Η όλη κατασκευή εντάσσεται στο χώρο του ρωμαϊκού λιμανιού της Πάτρας, γνωστού από παλιότερες ανασκαφές[1].

Οδός Τσαμαδού 78 και Καραϊσκάκη

Τοίχος ρωμαϊκών χρόνων κτισμένος με opus mixtum, βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου. Στον υπόλοιπο χώρο της ανασκαφής, βρέθηκαν διάσπαρτα, πολλά όστρακα, πιθανώς από νεότερες προσχώσεις.

1. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 114 (Μπουμπουλίνας 10).

Οδός Ερενστρώλε 22-24

Κατά μήκος της ανατολικής μεσοτοιχίας του οικοπέδου βρέθηκε δρόμος με κατεύθυνση Ν.-Β. Το κατάστρωμά του είναι κατεστραμμένο, πιθανώς όμως ήταν χαλικόστρωτος. Από το δυτικό παρόδιο κτίσμα στο οποίο η είσοδος γίνεται μέσω ενός ασβεστολιθικού κατωφλιού, ανασκάφηκαν τρεις μεγάλοι χώροι και τμήματα δύο ακόμη μικρότερων, με τοίχους χτισμένους κατά το σύστημα του opus quasi reticulatum. Σ' έναν χώρο βρέθηκαν δυό ακτέριστοι νηπιακοί κεραμοσκεπείς τάφοι.

Οδός Βότσαρη 71 και Γ. Ρούφου

Εντελώς αποσπασματικά σώθηκαν στο οικόπεδο αυτό τοίχοι υστερορωμαϊκών χρόνων, χτισμένοι με υλικά σε β΄ χρήση (κεραμίδια, πέτρες και πηλό). Διαπιστώθηκε επίσης η ύπαρξη τμήματος δαπέδου από πήλινες και μαρμάρινες πλάκες που όμως δεν κατέστη δυνατόν να ενταχθεί σε κάποιο χώρο.

Οδός Κ. Παλαιολόγου και Γερμανού 172

Η ανασκαφή του οικοπέδου αυτού αποκάλυψε χώρο κατοικίας ρωμαϊκής εποχής. Δεν σώθηκε δάπεδο, οι τοίχοι είναι χτισμένοι με το σύστημα του opus reticulatum και έχουν πλάτος 0,48-0,52 μ.

Οδός Παπαδιαμαντοπούλου 91

Αποσπασματικά ανασκάφηκαν οι τοίχοι ενός παραλληλόγραμμου χώρου, υστερορωμαϊκών χρόνων, χτισμένοι με πέτρες, κομμάτια κεραμίδων και ασβεστοκονίαμα.

Οδός Χρυσοβιτσίου 11

Στο χώρο της αυλής υπάρχουσας οικίας έγιναν μικρές δοκιμαστικές τομές σε σκάμματα και ανευρέθηκαν, εντελώς αποσπασματικά, τοίχοι μυκηναϊκών χρόνων, που ανήκουν στο γνωστό ήδη χώρο του μυκηναϊκού οικισμού της συνοικίας Παγώνας.

Οδός Λυσίου-Μαραγκοπούλου

Σε δοκιμαστικές τομές και καθαρισμό του χώρου επιδοθήκαμε στο οικόπεδο αυτό, που βρίσκεται στις υπώρειες του λόφου του συνοικισμού Παγώνας, όπου και έχει εντοπιστεί μυκηναϊκός οικισμός. Η έρευνα περιόρισε πρός Ν. τα όρια του οικισμού και απέφερε σωρούς οστράκων και λίθων που κατολίσθησαν από τα κτίρια του οικισμού.

Οδός Καλαβρύτων 62

Τμήματα τοίχων χτισμένων με πέτρες, κομμάτια κεραμίδων και ασβεστοκονίαμα, βρέθηκαν στο οικόπεδο αυτό. Πιθανώς ανήκουν στην υστερορωμαϊκή εποχή και αποτελούν τμήμα κάποιου εργαστηρίου.

Οδός Αετορράχης 18

Μικρό τμήμα κατοικίας βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, αποτελούμενο από τμήμα τοίχου χτισμένου με ξερολιθιά. Στα ανατολικά του εφάπτεται κατεστραμμένη εστία· πάνω σε μια στρώση κομματιών πήλινων πλακών βρέθηκαν έντονα ίχνη φωτιάς. Πιθανώς ρωμαϊκών χρόνων.

Οδός Ανθείας 206

Δύο κτιστές κυκλικές κατασκευές, υστερορωμαϊκών χρόνων, βρέθηκαν στο οικόπεδο αυτό (Σχέδ. 2· Πίν. 86 α). Γύρω τους υπάρχουν υπολείμματα δαπέδων από ποταμίσιους λίθους και φαίνεται ότι αποτελούν τμήμα εργαστηρίου.

Οδός Κανακάρη και Μιαούλη 59

Αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων, τμήμα αγωγού και λείψανα αιθρίου με δεξαμενή ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων.

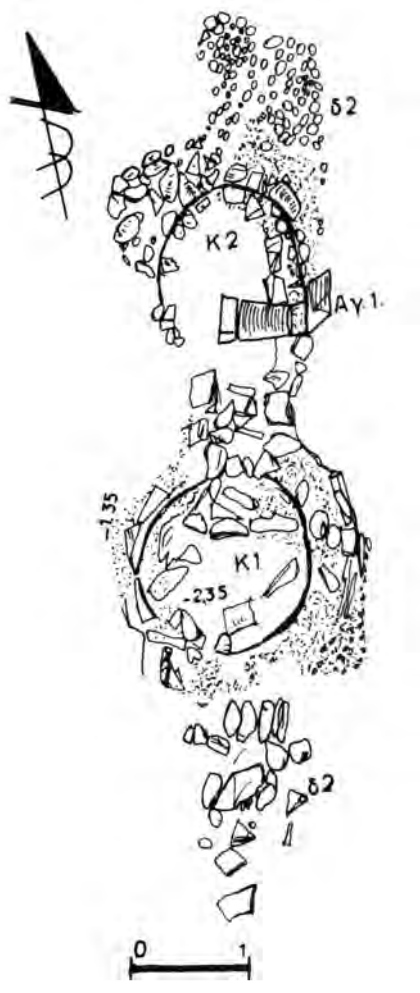
ΜΑΡΙΑ ΚΩΤΣΑΚΗ

Οδός 25ης Μαρτίου 21 (Έργα αποχέτευσης)

Στο κέντρο του δρόμου και μεταξύ των οδών Φιλοποίμενος-Παντανάσσης, σε βάθος 0,50 μ. από το επίπεδο του σημερινού καταστρώματος, αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι που αποτελούν γωνία κτιρίου με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 4x1x0,50 και 0,93x 0,70x0,53 μ., αντίστοιχα και τμήμα ενός τρίτου, διαστ. 1,10x0,65x0,45 μ., με επιχρισμένες και τις δύο σωζόμενες πλευρές που όμως δεν εξακριβώθηκε αν ανήκε ομοίως σε γωνία αντίστοιχου κτιρίου.

Αγία Αλεξιώτισσα στην Εγλυκάδα

Στο κέντρο περίπου της νότιας πλευράς του οικοπέδου εντοπίστηκε τοίχος ρωμαϊκών χρόνων, διαστ. 8,50x0,45x1,70 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. και απόκλιση 70° από Β.-Α. Χτισμένος με κροκάλες,

Σχέδ. 2. Πάτρα. Οδός Ανθείας 206. Κάτοψη της ανασκαφής.

κομμάτια κεραμίδων, χώμα και ασβέστη, ίσως ήταν αναλημματικός.

Οδός Καρπενησίου 11

Στο οικόπεδο ανασκάφηκε δρόμος βυζαντινών χρόνων με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., του οποίου αποκαλύφθηκαν δύο φάσεις. Το κατάστρωμά του, πάχ. 0,08 μ., αποτελείται από μικρά κομμάτια τούβλων, στρογγυλές πέτρες και σκληρό κουρασάνι με χώμα ενώ το υπόστρωμα του έχει πάχος 0,30 μ. και είναι κατασκευασμένο με κομμάτια τούβλων, κεραμιδιών και αργών λίθων με χώμα.

Όριο του δρόμου προς Ν., δίδυμος τοίχος που είναι η νεότερη φάση ενός, υστερορωμαϊκών χρόνων. Σύγχρονος με τη δεύτερη αυτή φάση του τοίχου είναι και ο δρόμος με όμοια κατεύθυνση με αυτή του μεταγενέστερού του, κατασκευασμένος με ψιλό χαλίκι, μικρά κομμάτια κεραμιδιών και ψιλή αμμοκονία.

Αγωγοί τούρκικης περιόδου με πήλινα κιούνια για μεταφορά καθαρού νερού μας δείχνουν την κατάργηση του βυζαντινού δρόμου στα χρόνια αυτά.

Οδός Λόντου 67

Κατά τη διάρκεια έργων του δήμου για τοποθέτηση σωλήνων αποχέτευσης και στο ύψος της οικίας της οδού Λόντου 67, βρέθηκε τοίχος ρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση Β.-Ν. χτισμένος κατά το opus testaceum.

Οδός Βασ. Ρούφου 88

Αποκαλύφθηκε η συνέχεια αρχιτεκτονικών λειψάνων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων κτιρίου του οποίου το μεγαλύτερο τμήμα είχε φανεί στο προς Β. όμορο οικόπεδο (Πίν. 86 β) (βλ. και παρακάτω ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Βασ. Ρούφου και Καρατζά 14). Αξιόλογη η μνημειώδης είσοδος στο μεγαλύτερο από τους χώρους του, του οποίου το δάπεδο ήταν καλυμμένο με ψηφιδωτό γεωμετρικής παράστασης. Η νότια πλευρά του ίδιου χώρου και καθόλο το μήκος της ήταν διαμορφωμένη σε στυλοβάτη με πλάκες λίθου Αστακού, συνολ. σωζ. μήκ. 5,40 και πλ. 0,68 μ.

Οδός Λόντου 42 (Σχέδ. 3-4· Πίν. 87 α)

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν τμήματα δύο χώρων ανεξάρτητων μεταξύ τους με πλακόστρωση από τους οποίους ο ένας (Χ3), εσωτ. διαστ. 4,60x3,40 μ., συνεχίζεται προς Β. και σώζεται σε καλή κατάσταση με εντυπωσιακό κατώφλι εισόδου, μήκ. 2 και πλ. 0,70 μ., το οποίο φέρει δύο μικρούς τετράγωνους τόρμους στα άκρα του για την τοποθέτηση θύρας.

Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μεγάλες πήλινες πλάκες και χρησιμοποιείται ως συνδετικό υλικό χονδρή κίτρινη αμμοκονία.

Τμήματα τοιχογραφίας πεσμένα μαρτυρούν την ύπαρξη τοιχογραφιών στις εσωτερικές πλευρές των τοίχων Γ και Α προς τον Χ2.

Σε απόσταση 4,20 μ. ανατολικά των παραπάνω αρχιτεκτονικών λειψάνων εντοπίστηκε τμήμα κήπου, εξωτ. διαστ. 5,20x4,80 μ., του οποίου τα άκρα

διαμορφώνονται σε ημικυκλικές δεξαμενές, διαμ. 1,30 μ., που συνδέονται μεταξύ τους με αυλάκι, πλ. 0,80 μ. Όλοι οι τοίχοι εξωτερικά και εσωτερικά καθώς και τα δάπεδα είναι επενδυμένα με μαρμάρινες πλάκες. Πάνω στους εξωτερικούς τοίχους σώζονται βάσεις κατασκευασμένες από λίθο Αστακού, διαστ. 0,78x0,82 μ., πιθανώς κιόνων ή και αγαλμάτων ενώ στο κέντρο του κήπου θα υπήρχε μνημειώδης κατασκευή κεντρικής διακόσμησης της οποίας ελάχιστα ίχνη σώζονται[2].

Πάνω από το παχύ στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης και χώμα, πάχ. 0,60 μ., που κάλυπτε τους χώρους 2 και 3, βρέθηκαν δύο τάφοι που ανήκουν σε νεότερα χρόνια.

Οδός Γερμανού 125 και Βότσαρη (οικόπεδο Μακατσιώρη)

Τμήματα δύο κτιρίων ρωμαϊκών χρόνων εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Από το προγενέστερο βρέθηκε η γωνία χώρου του οποίου το δάπεδο ήταν κατασκευασμένο με πλάκες τοποθετημένες πάνω σε παχύ υπόστρωμα, πάχ. 0,07 μ., καθώς και το κατώφλι που μας ορίζει την είσοδο του κτιρίου στα νότια.

Οδός Γερμανού 111 (οικόπεδο Σκέντζου)

Τμηματική σε τρία μέρη έρευνα του οικοπέδου, λόγω επικινδυνότητας των όμορων, αποκάλυψε τμήματα τοίχων, αγωγών και δαπέδων, ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, που συνεχίζονται και κάτω από τις προς Α. και Δ. όμορες οικοδομές.

Οδός Καραϊσκάκη 212 και Καλαμογδάρτη

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικοπέδου, ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις: πρώιμη και ύστερη ρωμαϊκή.

Στην πρώτη φάση (Σχέδ. 5-6) ανήκουν οι τοίχοι 2, 4, 7 και 9, οι οποίοι αποτελούν τα όρια και την εσωτερική διάταξη χώρων εργαστηρίων κεραμικών κλιβάνων, τα οποία εντοπίζονται βόρεια του πλακόστρωτου δρόμου ρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση Α.-Δ.[3]. Οι κυκλικοί κεραμικοί κλίβανοι 3, 2 και 4 (Πίν. 87 β), αποκαλύφθηκαν μέχρι το επίπεδο που πατούσε η εσχάρα τους. Σε δύο από αυτούς (αριθ. 2 και 4) διασώθηκαν οι εσωτερικοί πεσσίσκοι και οι δρόμοι τους. Πλήθος αγγείων ακέραιων και τοξυλλίων βρέθηκαν στο εσωτερικό τους. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στο χώρο 4 διασώθηκε ο χώρος παρασκευής του πηλού.

Ο νεότερος κλίβανος 1 χρησιμοποιεί ολόκληρη την έκταση των κλιβάνων 3 και 4 (Πίν. 88 α), τους οποίους εκμεταλλεύεται και ως θαλάμους θέρμανσης (Σχέδ. 7). Τα τοξύλλια της κάλυψης του δεύτερου ορόφου βρέθηκαν κατά χώραν, διατηρημένα σε καλή κατάσταση (Πίν. 88 β). Σύγχρονο του κλιβάνου 1, το δάπεδο με τις πλάκες που κάλυψε ολόκληρη την έκταση του χώρου των εργαστηρίων μαζί με τον αγωγό α.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

Οδός Καρατζά 14 - Βασ. Ρούφου (Σχέδ. 8)

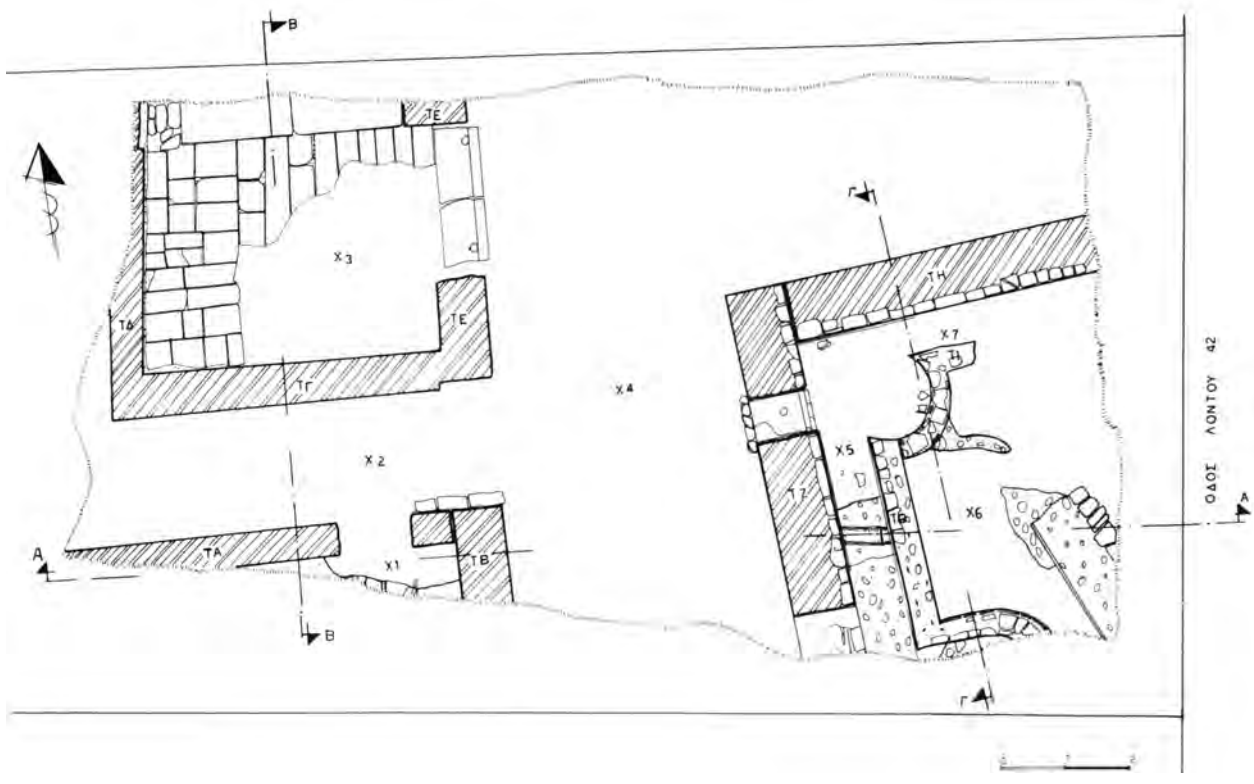
Ο χώρος του οικοπέδου φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για κατοίκηση συνεχώς από τον 4ο αι. π.Χ., τουλάχιστον ως και τα σημερινά χρόνια (Πίν. 89 α). Δρόμος από την ελληνιστική περίοδο, χαλικόστρωτος σώθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, με κατεύθυνση Β.-Ν. και απόκλιση 20° από Β.-Α., που ήταν σε χρήση ως τη βυζαντινή εποχή. Κτιστός υπόνομος στο κέντρο του δρόμου με κλίση πρός Ν., αποχέτευε τα παρόδια κτίρια και είχε χρησιμοποιηθεί ως τις αρχές του αιώνα, όπως αποδεικνύεται από σύγχρονους αγωγούς επενδυμένους με τσιμέντο που χύνονταν σ' αυτόν.

Της ελληνιστικής περιόδου διακρίθηκαν δύο φάσεις. Αξιολογότεροι είναι τοίχοι χτισμένοι με μεγάλες κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους, που πρέπει να ανήκουν σε δημόσια κτίρια. Η αποσπασματική διατήρησή τους δεν επιτρέπει την ταύτισή τους με συγκεκριμένα κτίρια. Τρεις φάσεις διακρίθηκαν και στα κτίρια της ρωμαϊκής περιόδου, όπου είχαμε αλλεπάλληλες μετατροπές των χώρων. Στην παλαιοχριστιανική εποχή ανήκει ο χώρος 7, με λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου κάτω από το οποίο είχε αποκρυβεί θησαυρός 107 χάλκινων υποδιαιρέσεων του 5ου-6ου αι. μ.Χ. Ο τοίχος Η στην ανατολική πλευρά διατηρεί τέσσερις ορθογώνιες κόγχες. Στην ίδια εποχή ανήκουν δύο κεραμοσκεπείς και ένας κιβωτιόσχημος τάφος, που κατασκευάστηκαν στα ερείπια των ρωμαϊκών κτισμάτων.

Στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια ανήκει κτίριο στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, του οποίου σώθηκε

2. A.G. McKay, Houses, Villas and Palaces in the Roman World, σ. 52, εικ. 16 και σ. 54, εικ. 19.

3. Βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 91 (Οδός Καλαμογδάρτη 24)· 40 (1985): Χρονικά, σ. 115-116 (Οδός Καλαμογδάρτη 10 και Κανακάρη).

Σχέδ. 3. Πάτρα. Οδός Λόντου 42. Κάτοψη της ανασκαφής.

τμήμα τοίχου Μ, πάνω στο οποίο πιθανώς πατούσαν οι δύο κίονες Κ1 και Κ2. Λείψανα ψηφιδωτών βρέθηκαν και στους χώρους 1 και 3, των ρωμαϊκών χρόνων. Αποκαλύφθηκαν επίσης τμήματα τοίχων των βυζαντινών χρόνων. Ορισμένοι ελληνιστικοί και υστερορωμαϊκοί τοίχοι έσωζαν επιχρίσματα. Οι ελληνιστικοί έφεραν ερυθρό χρώμα και οι υστερορωμαϊκοί κυανούν, άσπρο και κόκκινο.

Σημαντικά ήταν τα κινητά ευρήματα: 35 χάλκινα νομίσματα, δύο ιωνικά κιονόκρανα, μολύβδινο τετράγωνο βάρος με την επιγραφή *ΤΕ* (τέσσαρα) στο ελληνιστικό στρώμα, πόδι πυραύνου με ανάγλυφο κεφάλι ταύρου, αρρετινό όστρακο με τη σφραγίδα *OCTPRO* σε planta pedis και δυσνόητη χαρακτή επιγραφή, μεγαρικός σκύφος, πατητήρι λίθινο, 13 πήλινα αγγεία, ένα πήλινο ειδώλιο, σιδερένιο ελληνιστικό δρεπάνι, γυάλινα, χάλκινα, μολύβδινα και σιδερένια μικροαντικείμενα κτλ.

Η συνεχής χρήση του χώρου είχε ως αποτέλεσμα την αποσπασματική διατήρηση τοίχων και χώρων. Η συνέχεια των κτιρίων σώζεται στα ανασκαφέντα όμορα οικόπεδα Καρατζά 12[4] και Βασ. Ρούφου 88 (βλ. και παραπάνω).

Οδός Παν. Αναγνωστοπούλου 16 Α (περιοχή Αστυνομικά Συνόρων)

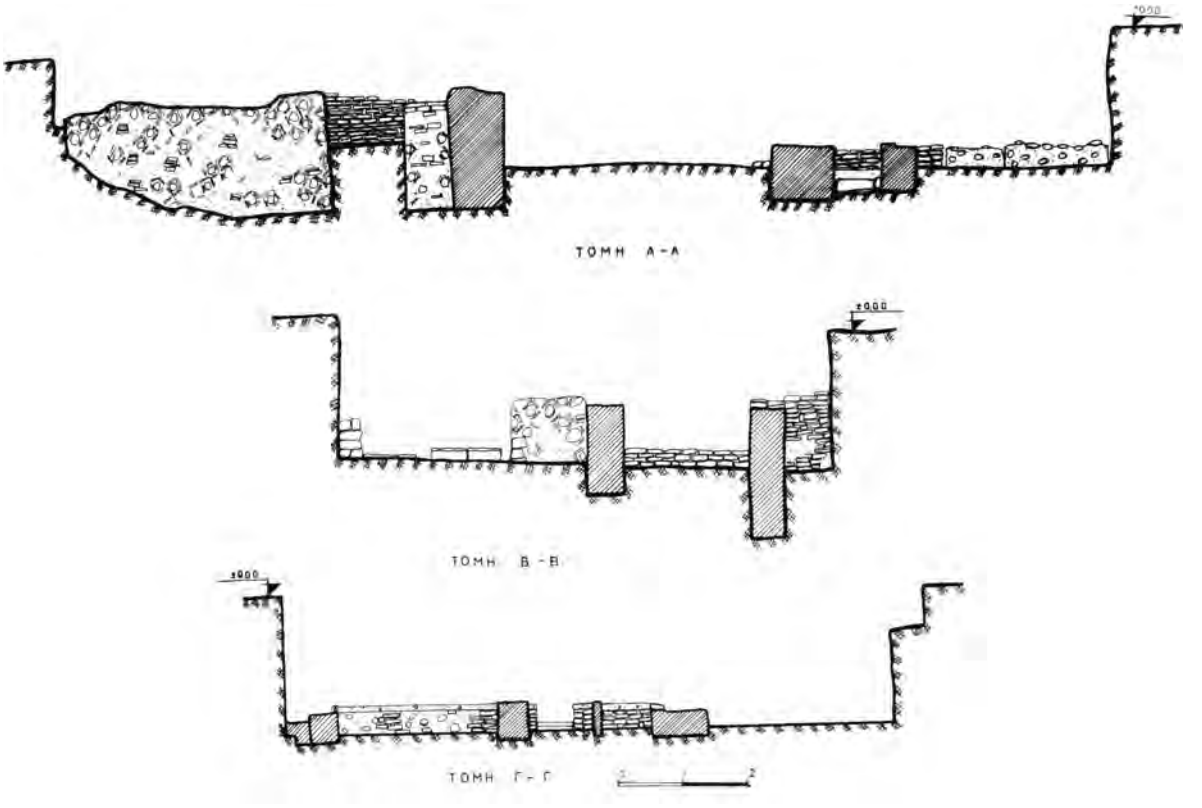
Σε πέδιλα που ανοίχτηκαν για την επέκταση του υπάρχοντος κτιρίου πρός την αυλή βρέθηκαν τμήματα δύο παράλληλων ρωμαϊκών τοίχων χτισμένων κατά το opus quasi reticulatum.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Οδός Ιερού Λόχου 1 και Χρ. Ροδοπούλου (σύνορα Πατρών)

Στη βορειοδυτική μεσοτοιχία αποκαλύφθηκε σε βάθος μόνο 0,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, τοίχος χτισμένος από πέτρες και λάσπη, ενώ κοντά στο πεζοδρόμιο της οδού Ιερού Λόχου, αλλά σε βάθος 3 μ., υπήρχε στρώμα καταστροφής από πήλινες κεραμίδες και έντονα ίχνη πυρακτωμένης γής.

4. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 76.

Σχέδ. 4. Πάτρα. Οδός Λόντου 42. Οι τομές.

Οδός Θησέως 10 (Μποζαΐτικα Πατρών)

Σε βάθος 1,50 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε υδρευτικός αγωγός ρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Είχε κτιστά τοιχώματα, πλ. 0,40 μ., και ο πυθμένας του, πλ. 0,32 μ., ήταν επενδυμένος με υδραυλικό κονίαμα.

ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Οδός Κανακάρη 133

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε σημαντικό τμήμα του γνωστού βόρειου νεκροταφείου της πόλης των Πατρών[5]. Συγκεκριμένα ανασκάφηκαν μέρος της χαλικόστρωτης ταφικής οδού με άξονα από Β. προς Ν., τμήμα ημιυπόγειου ταφικού θαλάμου, αξιόλογο υπέργειο ταφικό κτίριο με μνημειακή μορφή, καθώς και μεμονωμένοι κοινοί κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς τάφοι, που δεν εντάσσονται σε θαλάμους (Πίν. 89 β).

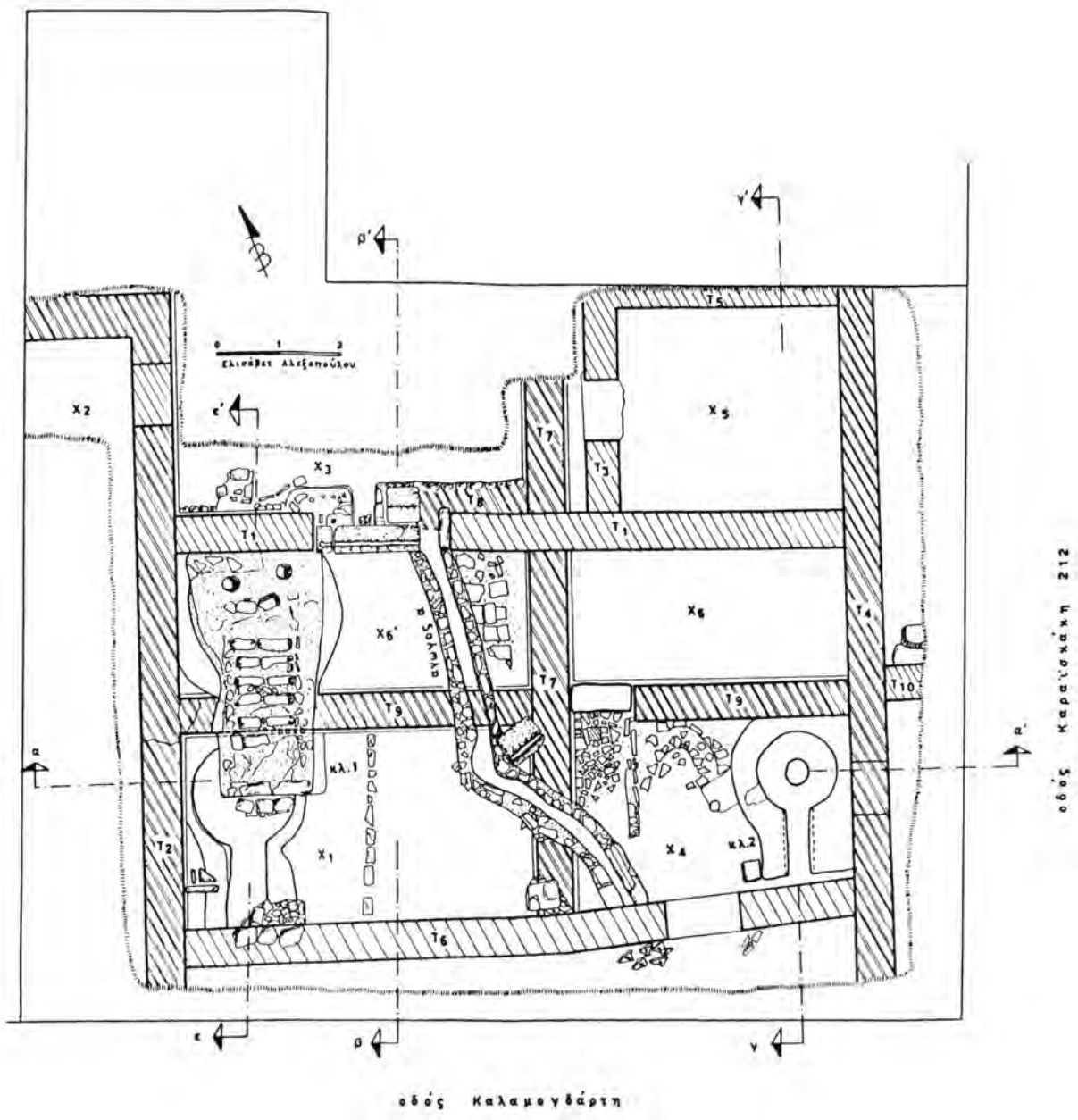
Η ταφική οδός (Σχέδ. 9) εντοπίστηκε στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου, κοντά στον ακάλυπτο χώρο της πρός ανέγερση οικοδομής, και δεν ήταν δυνατό να αποκαλυφθεί όλο το πλάτος της, τοοποίο όμως είναι γνωστό από άλλες ανασκαφές στην περιοχή[6].

Από τον ημιυπόγειο ταφικό θάλαμο που ανήκει στον τύπο του columbarium[7] και χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ., ανασκάφηκε μικρό μόνο τμήμα,

5. Για το βόρειο νεκροταφείο βλ. σχετικά: Ι.Α. Παπαποστόλου, Κτερίσματα ταφής σε ρωμαϊκό μαυσωλείο στην Πάτρα, ΑΕ 1983 σ. 1.

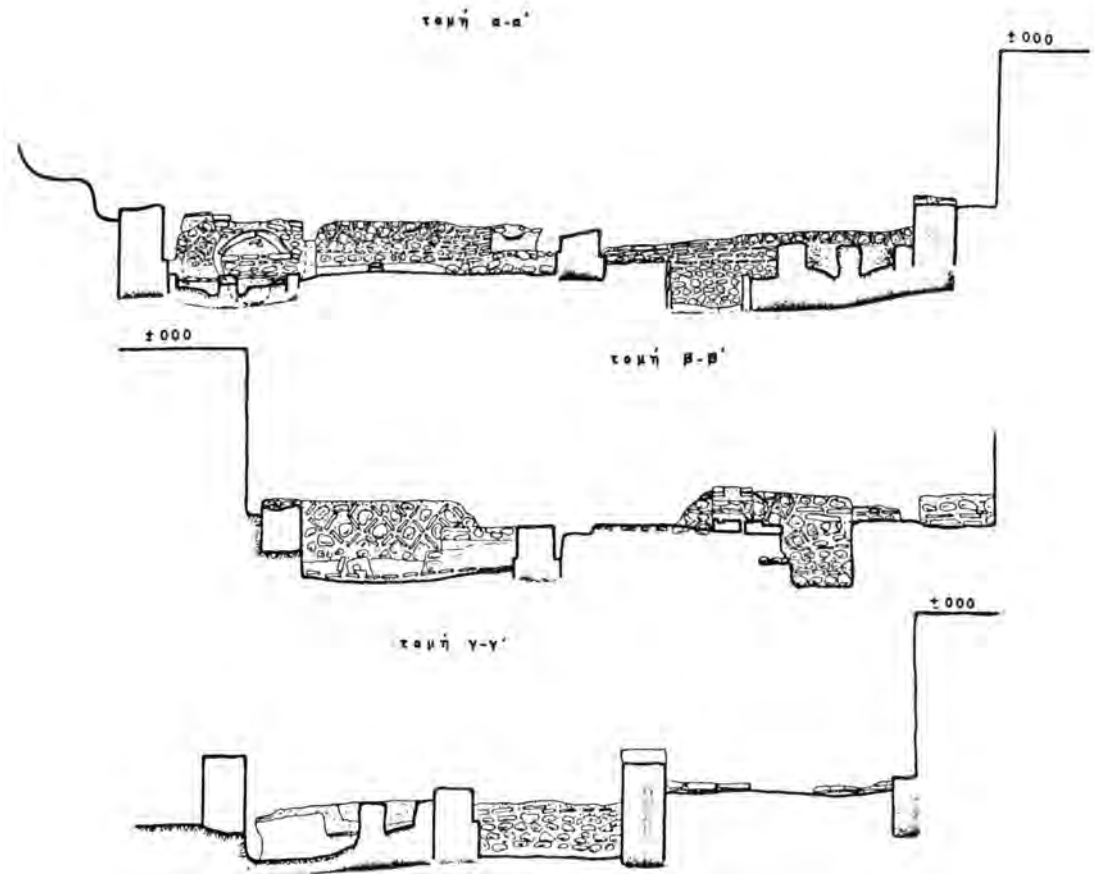
6. Για την ίδια ταφική οδό βλ. σχετικά: Ι. Δεκουλάκου, Ρωμαϊκό μαυσωλείο στην Πάτρα, Στήλη, Τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος, Αθήνα 1979, σ. 557 και ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 92, Σχέδ. 5.

7. Columbaria έχουν αποκαλυφθεί και άλλες φορές στην Πάτρα, Ι. Δεκουλάκου, ό.π., σ. 565.

Σχέδ. 5. Πάτρα. Οδός Καραϊσκάκη 212 και Καλαμογδάρτη. Κάτοψη της ανασκαφής κατά την α΄ φάση.

εσωτ. διαστ. 4,50x1,50 και σωζ. ύψ. 1,90 μ. (βλ. Χ3 στο Σχέδ. 9). Το υπόλοιπο βρίσκεται κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Κανακάρη και κάτω από την πρός Β. όμορη ιδιοκτησία. Στο εσωτερικό του θαλάμου, στους τοίχους, είχαν ανοιχτεί κόγχες που είχαν εντοιχισμένα στην ποδιά τους από ένα πήλινο τεφροδόχο η κάθε μία. Είναι ορατές δύο στο νότιο και μία στον ανατολικό τοίχο. Κιβωτιόσχημος τάφος και μονόλιθη πώρινη σαρκοφάγος που βρέθηκαν επίσης στο εσωτερικό του θαλάμου ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση. Δάπεδο από μεγάλες λίθινες πλάκες και αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, που κάλυψαν το θάλαμο μετά την καταστροφή της θολωτής οροφής του και μετά την αχρήστευσή του,

Σχέδ. 6. Οδός Καραϊσκάκη 212 και Καλαμογδάρτη. Οι τομές.

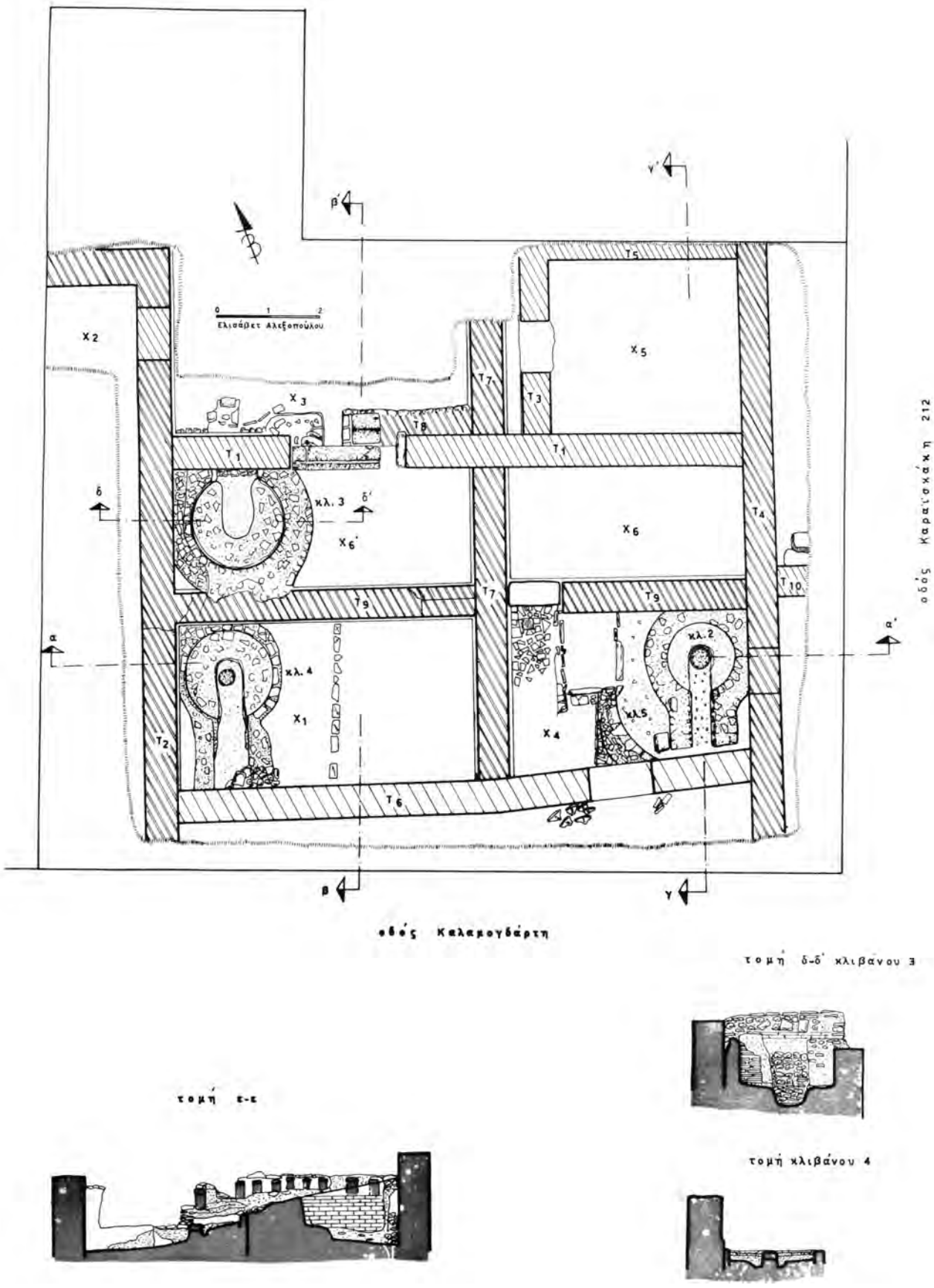
μαρτυρούν τη συνεχή χρήση του χώρου ακόμη και μετά τους ρωμαϊκούς χρόνους (Σχέδ. 9).

Το υπέργειο ταφικό κτίριο μνημειακής μορφής είχε πρόσοψη στην ταφική οδό (Σχέδ. 10-11). Πρόκειται για τετράπλευρο οικοδόμημα με λίθινο βαθμιδωτό κρηπίδωμα, διαστ. 5,35x4,65 μ., και λίθινη επένδυση στις όψεις του που σώζονταν μέχρι ύψος 1,10 μ.

Οι επιμήκεις λιθόπλινθοι των τριών βαθμίδων του κρηπιδώματος συνδέονταν μεταξύ τους με πειόσχημους σιδερένιους συνδέσμους. Η ανώτερη από τις βαθμίδες είχε λαξευμένο κοιλόκυρτο κυμάτιο και χρησίμευε ως τοιχοβάτης του μνημείου. Διατηρούσε εκτός από τους συνδέσμους και τους γόμφους με τους οποίους στερεώνονταν οι ορθοστάτες της επένδυσης των κατακόρυφων όψεων του μνημείου (Σχέδ. 12· Πίν. 90 α). Στα άκρα της κύριας όψης σχημάτιζε βάσεις για παραστάδες και στο κέντρο δημουργούσε ημικυκλική εσοχή για τη διαμόρφωση της εξέδρας που πλαισιωνόταν από λίθινους ημικίονες, των οποίων σώθηκαν οι ιωνικές βάσεις (Πίν. 90 β). Η εξέδρα έβλεπε πρός την οδό, είχε επίσης λίθινη επένδυση και την περιέτρεχε χαμηλά, θρανίο που στηριζόταν σε δύο λεοντοπόδαρα και χρησίμευε για την ανάπαυση των επισκεπτών του μνημείου (Σχέδ. 13). Έτσι η πρόσοψη του μνημείου (το οποίο πάντως δεν γνωρίζουμε άν είχε δεύτερο όροφο και πώς στεγαζόταν), με τους ημικίονες και τις παραστάδες που την κοσμούσαν αποκτούσε μνημειακή μορφή[8].

Από τις πλάγιες όψεις του ορατή ήταν μόνον η βόρεια πλευρά, στην οποία διατηρήθηκε και μέρος

8. Η αρχιτεκτονική μορφή της πρόσοψης του μνημείου έχει κοινά στοιχεία με την πρόσοψη του ναόμορφου υπέργειου οικοδομήματος του μαυσωλείου της Πάτρας, βλ. Ι. Δεκουλάκου, ό.π.,

Σχέδ. 7. Πάτρα. Οδός Καραϊσκάκη 212 και Καλαμογδάρτη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές κατά τη β΄ φάση.

της λίθινης επένδυσής της. Ολόκληρη η νότια πλευρά καθώς και οι δύο αντίστοιχες γωνίες βρίσκονται κάτω από την προς Ν. όμορη ιδιοκτησία. Στο συμπαγή πυρήνα του μνημείου είχε ανοιχτεί μικρός ορθογώνιος ταφικός θάλαμος στον οποίο οδηγούσε είσοδος με λίθινο κατώφλι, που βρισκόταν στην πίσω πλευρά. Ο θάλαμος, διαστ. 1,77x1,05 και μεγ. σωζ. ύψ. 1,20 μ., είχε τη μορφή πολύ μικρού columbarium: στον απέναντι της εισόδου τοίχο υπήρχαν δύο κόγχες και από μια στους εκατέρωθεν. Τεφροδόχα αγγεία δεν βρέθηκαν. Ακριβώς όμως κάτω από το δάπεδο του θαλάμου (που βρισκόταν στο ύψος της δεύτερης βαθμίδας του κρηπιδώματος και αντιστοιχούσε με το δάπεδο της εξέδρας), υπήρχε μολύβδινο τεφροδόχο αγγείο ενσωματωμένο στον πυρήνα του θεμελίου του κτιρίου. Αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες απόσπασης όλων των λίθινων μελών, για μελλοντική αποκατάστασή του σε καταλληλότερο χώρο. Ο θάλαμος είχε χρησιμοποιηθεί και σε μεταγενέστερη φάση. Με βάση το κυμάτιο του τοιχοβάτη, το κτίριο μπορεί να χρονολογηθεί στον 1ο αι. μ.Χ.[9].

Οδός Πουκεβίλ 25-27

Ανασκάφηκε μικρό, αλλά πολύ σημαντικό τμήμα του βόρειου νεκροταφείου. Στο σημείο αυτό, το νεκροταφείο δεν ήταν οργανωμένο, δηλαδή, απουσίαζαν τόσο οι ταφικοί περίβολοι όσο και οι ταφικοί θάλαμοι. Εξήγηση μπορεί να αποτελεί το γεγονός ότι βρίσκεται μακριά από την κεντρική ταφική οδό[10].

Οι τάφοι ήταν πυκνά διατεταγμένοι σε επάλληλες στρώσεις και χρονολογούνταν από τα κλασικά έως τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Ερευνήθηκαν πολλοί λακκοειδείς, ένας κιβωτιόσχημος με ασβεστολιθικές πλάκες και πολλοί με κορινθιακού τύπου κεραμίδες, καθώς και κοινοί κεραμοσκεπείς με λακωνικού τύπου κεραμίδες. Πραγματικά εντυπωσιακός υπήρξε ο μεγάλος αριθμός των τεφροδόχων αγγείων. Περισυλλέχθηκαν είκοσι δύο πήλινα και ένα μολύβδινο, τα οποία ήταν τοποθετημένα σε ορθογώνιους λάκκους και καλύπτονταν συχνότερα με μια επίπεδη πήλινη πλάκα και σπανιότερα με μια κυρτή κεραμίδα. Σε λίγες περιπτώσεις τα τοιχώματα των λάκκων (που είχαν εσωτ. διαστ. 0,40x 0,26x0,40 μ.), ήταν επενδυμένα με επίπεδες πήλινες πλάκες. Χαρακτηριστική ακόμη υπήρξε η παρουσία δώδεκα μικρών αβαθών λάκκων που περιείχαν τα υπόλοιπα της καύσης του νεκρού μαζί με τα κτερίσματά του και καλύπτονταν με μια πήλινη πλάκα.

Τα κτερίσματα των τάφων ήταν συχνά πλούσια και αξιόλογα: στεφάνι από χρωματιστά και επιχρυσωμένα πήλινα λουλούδια, πήλινα ειδώλια και αγγεία, νομίσματα και χρυσές δανάκες, χρυσά κοσμήματα, ασημένια ελάσματα, χάλκινοι καθρέφτες και άλλα μικροαντικείμενα, κελύφη αυγών κτλ. Στο στόμα του νεκρού, κεραμοσκεπούς τάφου, υπήρχαν τρία χάλκινα νομίσματα. Από το χώρο της ανασκαφής προέρχονται ακόμη πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη και τμήματα επιτύμβιας στήλης με αετωματική επίστεψη.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Οδός Κύπρου-Δοϊράνης (58ο Δημοτικό Σχολείο)

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου αυτού διασώθηκε συστάδα τεσσάρων κεραμοσκεπών τάφων. Από αυτούς οι τρεις ήταν ακτέριστοι, ενώ ο τέταρτος είχε έναν σκύφο. Μεταξύ τους διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός οξυπύθμενου αμφορέα και ενός ακόμη αγγείου του οποίου σώθηκε μικρό μόνο τμήμα. Οι τάφοι είναι ρωμαϊκών χρόνων.

ΜΑΡΙΑ ΚΩΤΣΑΚΗ

ΝΟΤΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Οδός Μεσολογγίου 11

Αποκαλύφθηκε εκτεταμένο τμήμα του νεκροταφείου που ανήκει στα ύστερα ρωμαϊκά και παλαιότερα χριστιανικά χρόνια. Αποτελεί συνέχεια άλλων τμημάτων του που είχαν ανασκαφεί στα όμορα προς Β. οικόπεδα, Μεσολογγίου 9 και Μεσολογγίου 7[11]. Ερευνήθηκαν συνολικά εξήντα οκτώ κιβωτιόσχημοι με κτιστά τοιχώματα και κεραμοσκε-

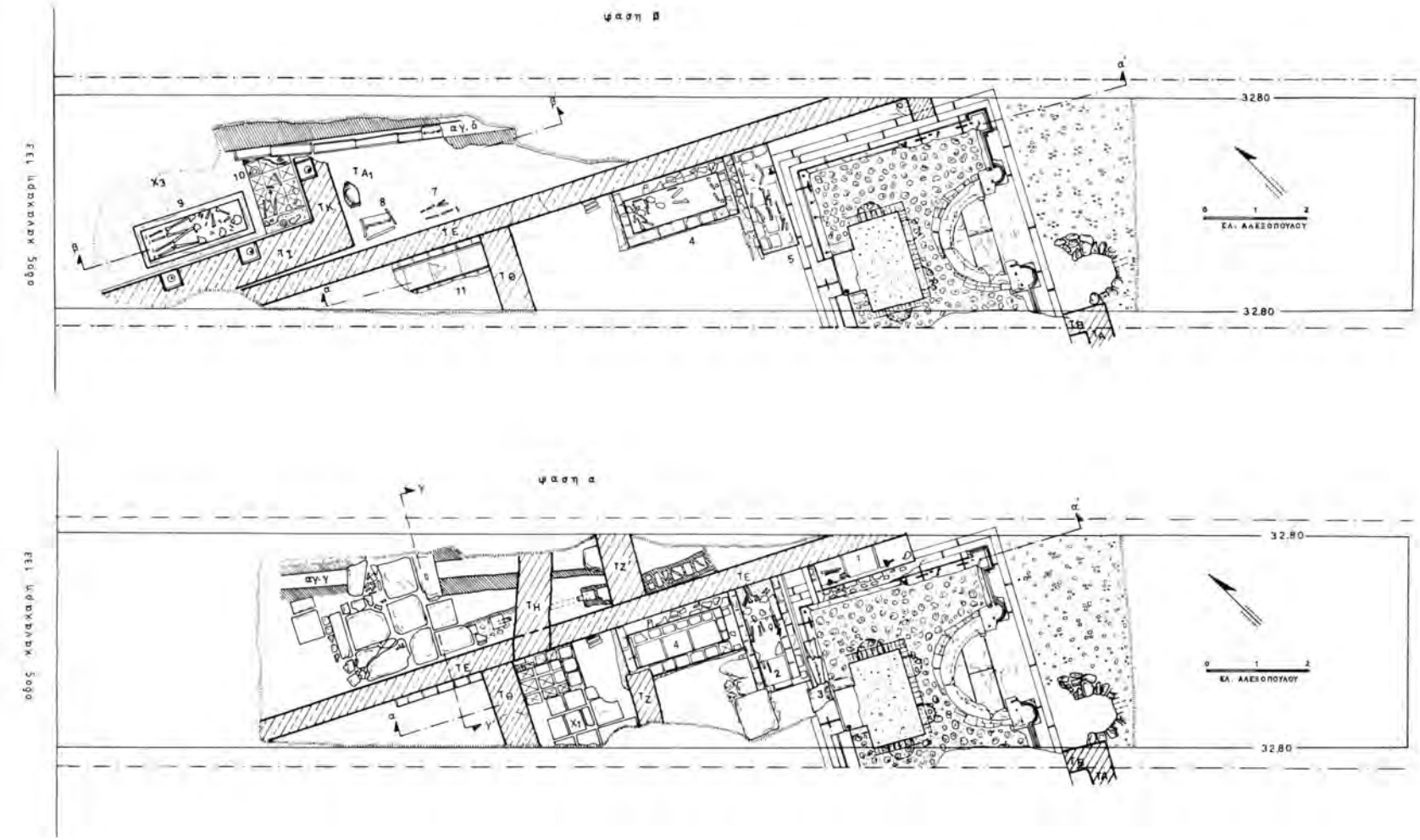
σ. 573, όπου γίνεται και αναφορά σε παρόμοια ταφικά μνημεία. Ομοιότητα έχει και με άλλο ναόμορφο ταφικό μνημείο, βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 92.

9. Ίδια χρονολόγηση ισχύει και για το μαυσωλείο της οδού Ερμού, Ι. Δεκουλάκου, ό.π., σ. 569, και για το ταφικό μνημείο της οδού Καραϊσκάκη 136, ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 94.

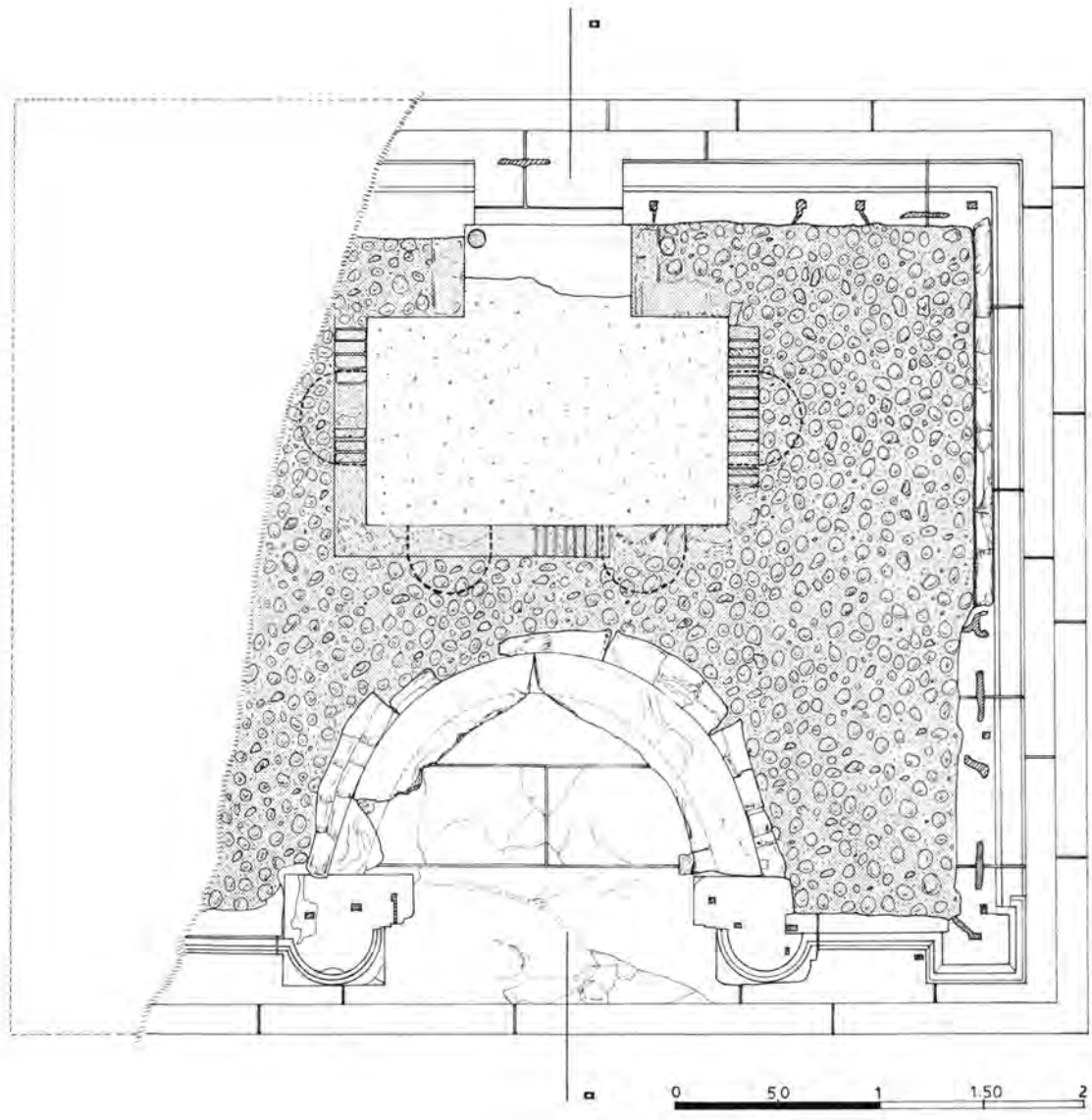
10. Το πλησιέστερο οργανωμένο τμήμα του νεκροταφείου ήταν αυτό που ανασκάφηκε στο οικόπεδο της οδού Κορίνθου-Πουκεβίλ 17-19, ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 95.

11. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 147 και 32 (1977): Χρονικά, σ. 93.

Σχέδ. 8. Πάτρα. Οδός Καραϊσκάκη 14 και Βασ. Ρούφου. Κάτοψη της ανασκαφής.

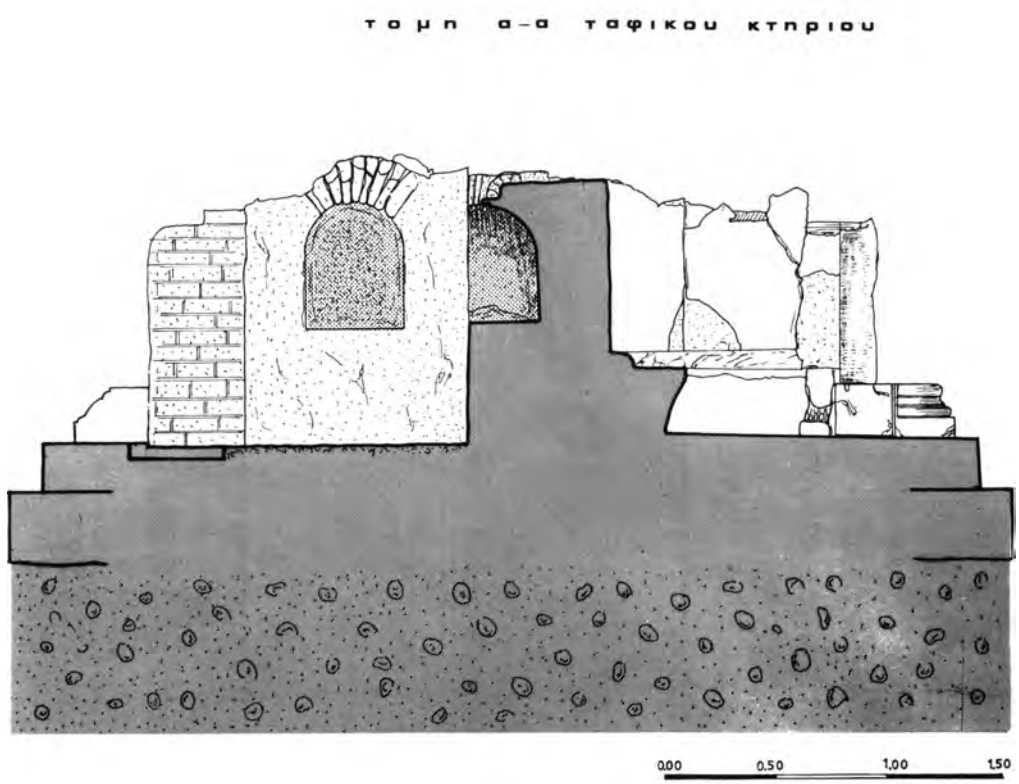
Σχέδ. 9. Πάτρα. Οδός Κανακάρη 133. Κάτοψη των δύο φάσεων της ανασκαφής.

Σχέδ. 10. Πάτρα. Οδός Κανακάρη 133. Κάτοψη του ταφικού κτιρίου.

πείς με λακωνικού τύπου κεραμίδες τάφοι (Πίν. 91 α). Όλοι είχαν προσανατολισμό από Α. προς Δ., με ελάχιστες αποκλίσεις. Οι περισσότεροι από τους κιβωτιόσχημους ήταν οργανωμένοι κατά συστάδες σε συνεχόμενες σειρές. Τα τοιχώματά τους ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους και οπτοπλίνθους και έφεραν επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα. Οι σκελετοί ήταν τοποθετημένοι, είτε απευθείας στο χώμα, είτε πάνω σε κεραμίδες λακωνικού τύπου ή και σε επίπεδες πήλινες πλάκες. Κάλυψη είχε διατηρηθεί μόνο στους τάφους 38 και 68. Του τάφου 38 αποτελείτο από μία μαρμάρινη και δύο λίθινες πλάκες, ενώ του τάφου 68 από τρεις λίθινες, που ήταν «σφραγισμένες» με κονίαμα στις ακμές τους. Ο τελευταίος είχε παραβιαστεί από την ανατολική στενή πλευρά, γι' αυτό και ο σκελετός του βρέθηκε ταραγμένος. Επειδή ο σκελετός του τάφου 48 διατηρείτο σε άριστη σχεδόν κατάσταση, μεταφέρθηκε στα εργαστήρια της Εφορείας χωρίς να διαλυθεί για πιθανή μελλοντική έκθεση.

Λίγοι από τους τάφους περιείχαν ελάχιστα, κυρίως φτωχά κτερίσματα, με εξαίρεση ζεύγος χρυ-

Σχέδ. 11. Πάτρα. Οδός Κανακάρη 133. Τομή α-α του ταφικού κτιρίου.

σών ενωτίων, δύο ασημένιες περόνες και ασημένιο εργαλείο καλλωπισμού.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Οδός Μπεν. Ρούφου 71

Το κεντρικό τμήμα του χώρου ανασκαφής καταλαμβάνει δρόμος χαλικόστρωτος με κατεύθυνση Β.-Ν. Αυτός εντάσσεται στο γνωστό από παλαιότερες ανασκαφές νοτιοδυτικό νεκροταφείο της Πάτρας. Ο παρόδιος τοίχος του στα ανατολικά, που βρέθηκε σε μικρό μόνον τμήμα, σώθηκε μόνο στα θεμέλια και περιορίζει τους ταφικούς χώρους, από τους οποίους ανασκάφηκε ένας μόνο τάφος. Είναι μονολιθική πώρινη σαρκοφάγος που περιέχει δύο, όχι σύγχρονες, ακτέριστες ταφές, ρωμαϊκών χρόνων.

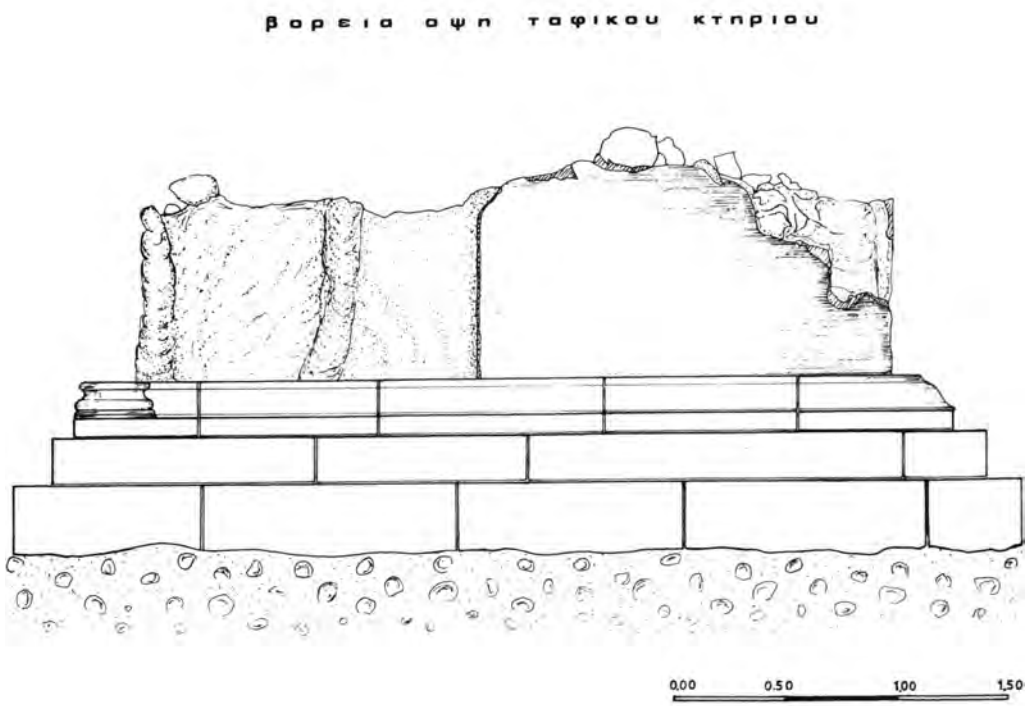
Ο όλος χώρος διαμορφώθηκε, σε νεότερη εποχή, σε εργαστήριο, με την προσθήκη τοίχων πάνω στο κατάστρωμα του δρόμου, που μετατράπηκε πλέον σε δάπεδο χώρων. Επίσης δημιουργείται αποθηκευτικός χώρος στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου και ανοίγεται και κτιστό πηγάδι, διαμ. 0,74 μ.

Οδός Δ. Υψηλάντου 57-Βασιλειάδου

Τρεις κατεστραμμένοι κεραμοσκεπείς τάφοι ακτέριστοι και τμήμα ενός κτιστού κιβωτιόσχημου, με ένα μικρό συρμάτινο δακτυλίδι και μια χάντρα από υαλόμαζα, ήταν τα μόνα ευρήματα του οικοπέδου αυτού.

Οδός Ακτής Δυμαίων 21

Ερευνήθηκαν ένας ολόκληρος και τμήματα τριών ακόμη ταφικών θαλάμων των υστερορωμαϊκών χρόνων (Πίν. 91 β). Οι τοίχοι τους ήταν χτισμένοι κατά το opus quasi reticulatum ή το opus mixtum, είχαν πλάτος που κυμαινόταν από 0,45-0,75 μ. και σώζονταν σε χαμηλό ύψος. Αξιόλογα ήταν τρία ασβεστολιθικά κατώφλια που διατηρούνται σε αντίστοιχες θέσεις πάνω στους τοίχους και οδηγούσαν αφενός σε δύο από τους θαλάμους και αφετέρου σε στενό διάδρομο που είχε διαμορφωθεί

Σχέδ. 12. Πάτρα. Οδός Κανακάρη 133. Βόρεια όψη του ταφικού κτιρίου.

έπειτα από μεταγενέστερη μετατροπή.

Συνολικά ερευνήθηκαν δέκα κιβωτιόσχημοι τάφοι, όλοι συλημένοι εκτός από ένα. Κάτω από τα δάπεδα των θαλάμων ερευνήθηκαν πέντε πρωιμότεροι κεραμοσκεπείς τάφοι και περισυλλέχθηκαν έξι θραυσμένα τεφροδόχα αγγεία.

ΜΑΡΙΑ ΚΩΤΣΑΚΗ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Οδός Πατρών-Κλάους 1

Αποκαλύφθηκε συγκρότημα από τέσσερις ρωμαϊκούς ταφικούς θαλάμους που ήταν διατεταγμένοι σε κοινό άξονα, καθώς και τμήμα ενός χώρου που ανήκει πιθανότατα σε μεταγενέστερο κτίριο άγνωστου προορισμού. Από τους θαλάμους, ολόκληρος ερευνήθηκε μόνον ένας (Πίν. 92 α), εσωτ. διαστ. 4,35x3,70 μ. και στον τοίχο της ανατολικής του πλευράς διέσωζε κατώφλι, διαστ. 1,17x 0,76 μ. Ερευνήθηκαν συνολικά δώδεκα τάφοι από τους οποίους οι έξι ήταν κιβωτιόσχημοι με κτιστά τοιχώματα και οι υπόλοιποι κοινοί κεραμοσκεπείς. Περισυλλέχθηκαν λίγα, φτωχά κυρίως, κτερίσματα. Διαπιστώθηκαν ακόμη τέσσερις περιπτώσεις καύσης νεκρών των οποίων η τέφρα είχε τοποθετηθεί σε αντίστοιχα πήλινα αγγεία.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

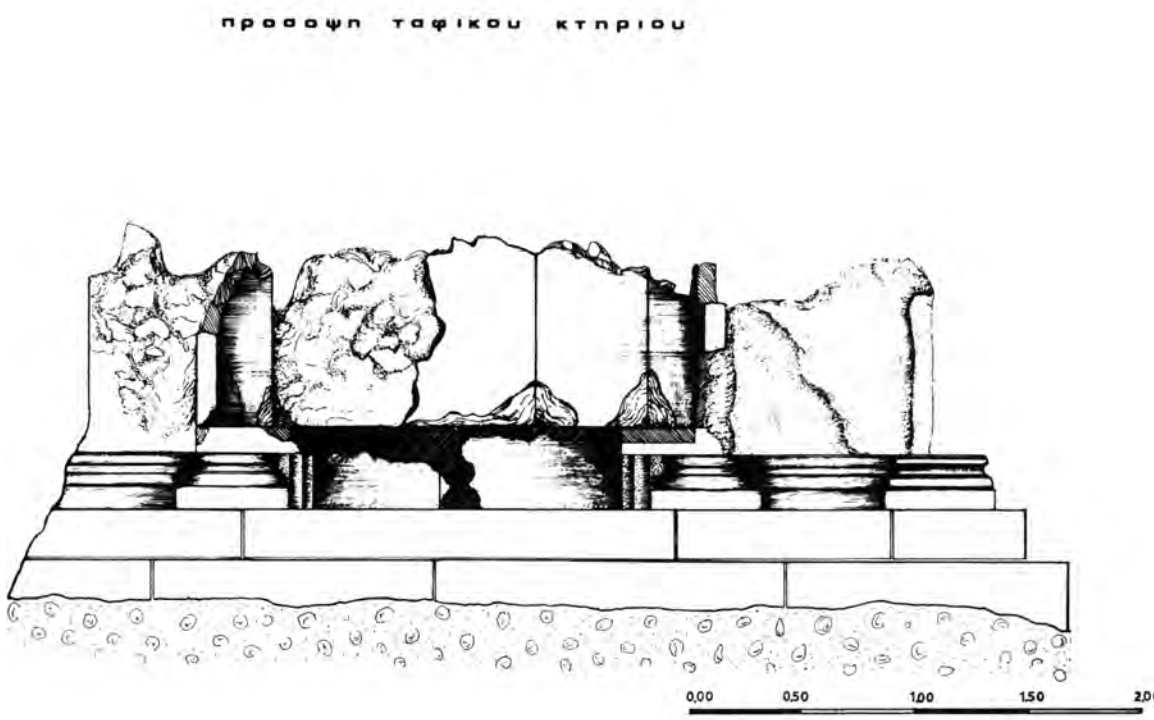
Οδός Καλαβρύτων 69

Ο ανατολικός τοίχος ταφικού περιβόλου ρωμαϊκών χρόνων, βρέθηκε κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οικοπέδου αυτού, χτισμένος κατά το σύστημα του opus mixtum.

ΜΑΡΙΑ ΚΩΤΣΑΚΗ

Οδός Πατρών-Κλάους 3 (οικόπεδο Παπαναγιώτου) (Σχέδ. 14)

Αποκαλύφθηκε τμήμα συγκροτήματος ληνών (Πίν. 92 β) που ήταν σε χρήση από το τέλος του 1ου αι. π.Χ. ως και τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Συγκεκριμένα βρέθηκαν τρεις ληνοί με τα υπολήνιά τους (Πίν. 93 α-β), ένα υπολήνιο, χωρίς το ληνό και δύο ληνοί χωρίς τα υπολήνια. Ο χώρος του κάθε ληνού χωριζόταν με τοίχο από τον επόμενο, χτισμένο με ποταμίσιους λίθους και λάσπη, ενώ όμοιος τοίχος περιέβαλε ολόκληρο το συγκρότημα.

Σχέδ. 13. Πάτρα. Οδός Κανακάρη 133. Πρόσοψη του ταφικού κτιρίου.

Στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος σώθηκε τμήμα του αποθηκευτικού χώρου με το κάτω μέρος πίθου κατά χώραν. Το συγκρότημα εγκαταλείφθηκε λόγω ανάγκης επέκτασης του ανατολικού νεκροταφείου της Πάτρας, στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. Μια πλημμύρα χειμάρρου στα βορειοδυτικά του οικοπέδου, τον 3ο αι. μ.Χ., αχρήστεψε και το νεκροταφείο και στην επίχωσή του κατασκευάστηκε κτίριο (Χ5) αγνώστου χρήσης.

Οι τάφοι ήταν κυρίως κεραμοσκεπείς με καμπύλες και επίπεδες κεραμίδες (σύνολο 16), ένας κιβωτιόσχημος (Τ8), με τοιχώματα επενδυμένα με επίπεδες κεραμίδες και ένας λακκοειδής (Τ18), ορθογώνιος, με κάλυψη από τρεις ασβεστολιθικές πλάκες. Μόνον ο τελευταίος είχε στον πυθμένα δύο κοίλες κεραμίδες. Περιείχαν από ένα σκελετό χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό, εκτός του τάφου 13, που περιείχε δύο ενήλικες και του τάφου 14, που περιείχε ένα γυναικείο και δύο παιδικούς. Τα κτερίσματα ήταν γενικά φτωχά, λύχνοι, αγγεία, αγνύθες, και χάλκινα νομίσματα-δανάκες, στους ανδρικούς μόνον σκελετούς. Πλούσιος ήταν ο γυναικείος τάφος 8, στον οποίο βρέθηκαν χρυσό περίαπτο με έκτυπη Αφροδίτη, ένα χρυσό σκουλαρίκι με πράσινη πέτρα, γυάλινη δακρυδόχος με περίτεχνη κάθετη λαβή και μια χρυσή χάντρα.

Διαπιστώθηκαν ακόμη τρεις καύσεις νεκρών, των οποίων η στάχτη είχε τοποθετηθεί σε τεφροδόχα αγγεία. Το συγκρότημα των ληνών διατηρήθηκε σε κατάχωση.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Αρχαίος Κλείτωρ

Με επιχορήγηση της Νομαρχίας Αχαΐας, πραγματοποιήθηκε στην αρχαία πόλη του Κλείτορα — ανάμεσα στη σημερινή Άνω και Κάτω Κλειτορία Καλαβρύτων — δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα, η οποία απέδωσε ενδιαφέροντα στοιχεία για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης, το χρονολογικό φάσμα της κατοίκησής της, για την κατά τόπους έκταση και το βαθμό διατήρησης των καταλοίπων των πολιτιστικών της εκφάνσεων.

Συγκεκριμένα, στον κάμπο, εντοπίστηκε τμήμα αξιόλογης οχυρωματικής εγκατάστασης των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων, συνδεόμενης άμεσα με τη νοτιοδυτική πύλη της πόλης, η οποία ήταν προσανατολισμένη στην κύρια οδό που οδηγούσε προς την αρχαία Ψωφίδα και Κύναιθα. Σαφείς ενδείξεις ύπαρξης διπλής πύλης, με προαύλειο χώρο νότια και άλλο αμυντικό ενδιάμεσα, η οποία πλαι-

σιώνεται με ορθογώνια οικοδομήματα καθώς και ένα με ημικυκλική την εξωτερική όψη, συγκροτούν, μέρος μιας επιβλητικής από πλευράς κλίμακας εγκατάστασης. Η εγκατάσταση αυτή σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία ανασκαφικά και επιφανειακά, που επιτρέπουν τη συμπλήρωση και ολοκλήρωση του συστήματος λειτουργίας της και τη συσχέτισή της με την τείχιση της πόλης, αναδεικνύουν ένα σημαντικό δείγμα οχυρωματικής τέχνης. Δεν θα ήταν υπερβολή να το θεωρήσουμε αντίστοιχης αξίας με τη φήμη της στρατιωτικής δύναμης των Κλειτορίων όπως αυτή διαγράφεται από τους αρχαίους συγγραφείς και η οποία τους εξασφάλιζε την ικανότητα να αμύνονται αλλά και να ασκούν με επιτυχία την επεκτατική πολιτική τους στο γύρω χώρο.

Στην ίδια περιοχή σε άλλη θέση, εντοπίστηκαν κτιριακά λείψανα της ρωμαϊκής περιόδου και δόθηκαν χρήσιμα στοιχεία αναφοράς για τη χωροθέτηση της πόλης κατ' αυτή την περίοδο, το οικιστικό της κέντρο και την αγορά.

Τέλος στην περιοχή του Φραγκοκκλησιού, διαπιστώθηκε συνεχής κατοίκηση από τους κλασικούς έως τους χρόνους της φραγκοκρατίας και προσκομίσθηκαν χρήσιμες πληροφορίες για το χαρακτήρα της πολλαπλής χρήσης του συγκεκριμένου χώρου κατά τις διάφορες περιόδους, μέχρι και τον επαναπροσδιορισμό του Φραγκοκκλησιού στο χώρο και το χρόνο.

Πρέβεδος

Νέα χάραξη οδού Πατρών - Τρίπολης

Κατά τις εργασίες διάνοιξης της νέας οδού Πατρών-Τρίπολης και συγκεκριμένα στο τέταρτο τμήμα της καινούργιας χάραξης, εκεί όπου το εκκλησάκι της Παναγιάς στον Πρέβεδο, ήλθαν στο φως κτιριακά λείψανα σχεδόν εμφανή, επιφανειακά και σε ευρεία κλίμακα αναπτυσσόμενα. Η έρευνα στο βαθμό που διενεργήθηκε, απέφερε κτίσμα με πέντε παρατακτικά διατεταγμένους χώρους, ενώ σκόρπιες ενδείξεις μαρτυρούν την περαιτέρω διασύνδεση του κτιρίου και εξυφαίνουν τον ιστό παράλληλης εγκατάστασης και οργάνωσης.

Η κεραμική της επίχωσης, παλαιοχριστιανική και υστερορωμαϊκή κλιμακώνεται σταδιακά προς τα κάτω και σε δύο προγενέστερες αρχιτεκτονικές φάσεις που εντοπίστηκαν σε βάθος, φτάνει τους ελληνιστικούς χρόνους.

Η χωρική ζώνη άμεσης πλαισίωσης της παραπάνω εγκατάστασης, σχετίζεται με την αρχαία πόλη των Φαρών παρά τον ποταμό Πείρο και εμφανείς κτιριακές εγκαταστάσεις των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, επιτύμβιες στήλες και διάσπαρτο δομικό υλικό, εμπλουτίζουν αλλά και σηματοδοτούν τη σύγχρονη οπτική του χώρου, όπως αυτός μορφοποιήθηκε στη ροή του χρόνου από την καταστροφή της σύγχρονης επέμβασης και τις επιπτώσεις των διαδικασιών των φυσικών φαινομένων.

Σταροχώρι

Θέση Ξηρόκαμπος

Με αφορμή τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση κτιρίου σφαγείων της Γεωργικής Ένωσης Πατρών, διαπιστώθηκαν στη θέση Ξηρόκαμπος Σταροχωρίου, λείψανα μεσοελλαδικού οικισμού.

Ο λόφος πάνω στον οποίο είχε γίνει η εγκατάσταση, παρά τον ποταμό Πείρο, σε μεγάλο βαθμό διαβρωμένος και σχεδόν απογυμνωμένος από τις επιχώσεις του, διατηρούσε το ΜΕ στρώμα, ευθύς μετά τη μικρή επιφανειακή απόθεση, στην τελευταία στρώση του θεμελίου. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκε κατά τόπους ένα λεπτό στρώμα καταστροφής, που εδραζόταν σε εδαφική στρώση σκληρή αργιλοαμμώδη με χαλίκια και λόγω της άμεσης σχέσης με την επιφάνεια είχε διαβρωθεί, αλλά κατά περίπτωση και σφραγιστεί από δομικά υλικά και όστρακα των ελληνιστικών χρόνων, των οποίων σημειωτέον υπάρχουν εμφανή κτιριακά κατάλοιπα και στους όμορους χώρους μαζί με ενδείξεις άλλων περιόδων.

Εξαίρεση αποτέλεσε μικρό κυκλοτερές κτίσμα, χώρος δευτερεύουσας χρήσης, θεμελιωμένο και οικοδομημένο σε λάξευμα μέσα στο προαναφερθέν παρθένο έδαφος, το οποίο πέρα από τη διάσωσή του, διατηρώντας και την επίχωση στο εσωτερικό του, μας εφοδίασε με κάποια περαιτέρω στοιχεία.

Η κεραμική είναι κατ' εξοχήν οικιακής χρήσης, ημιχονδροειδής (semicoarse), κατακερματισμένη και κακής ποιότητας. Ωστόσο είναι δυνατό να διακρίνει κανείς δείγματα αντιπροσωπευτικών κατηγοριών της ΜΕ εποχής (γκρίζα μινύεια, κίτρινα και Αργίεια μινύεια) και να επισημάνει τοπικά γνωρίσματα δεσπόζοντα στο υλικό εξ ολοκλήρου.

Ριόλο

Θέση Καταρράχια

Στον κοινοτικό δρόμο από Λάππα προς Ριόλο, κατά τις εργασίες άροσης που πραγματοποιήθηκαν στον αγρό ιδιοκτησίας Βασ. Παπαγεωργόπουλου στη θέση Καταρράχια Ριόλου, ανασύρθηκαν στην

Σχέδ. 14. Πάτρα. Οδός Πατρών-Κλάους 3. Το νότιο τμήμα της ανασκαφής.

επιφάνεια με μηχανικό μέσο, λιθόπλινθοι και αργοί λίθοι προερχόμενοι από κτίσμα της ελληνιστικής μάλλον περιόδου. Οι λιθόπλινθοι, διαστ. ± 1,35x 0,85-0,55 μ., από υπόλευκο πωρόλιθο, φαίνεται να προέρχονται από κάποιο κτίσμα μεγάλης κλίμακας και δημόσιου χαρακτήρα, που μέχρις ότου γίνει ανασκαφή παραμένει άγνωστος ο προορισμός του.

Η θέση εύρεσης των ογκολίθων σε χώρο πεδινό και σε απόσταση με τη σημερινή σύνθεση του τοπίου, περίπου 150 μ. από τον ποταμό Λάρισο, γνωστό με το όνομα Ριολίτικο ποτάμι, μας φέρνει αμέσως στο νου, το παραδιδόμενο από τον Παυσανία ..... *Ἀχαιοῖς δὲ ὅρος καὶ ἠλείοις τῆς χώρας ποταμός τε Λάρισος καὶ Ἀθηνᾶς ἐπὶ τῷ ποταμῷ ναὸς ἐστί λαρισαίας...* (Αχαϊκά VII, 17,5). Ωστόσο κάθε διασύνθεση είναι πρόωρη και επισφαλής. Οι ογκόλιθοι παραμένουν όπως ανασύρθηκαν πλην τεσσάρων, οι οποίοι μεταφέρθηκαν κοντά στο χείμαρρο χωρίς να επιστρέψουν στον τόπο προέλευσής τους.

Στην κεραμική η οποία προέκυψε, πέρα από τα όστρακα της κλασικής-ελληνιστικής περιόδου, εντοπίστηκαν και όστρακα της ΥΕ και ΜΕ εποχής, τα οποία σαφώς διασυνδέονται με προϊστορική εγκατάσταση παρά τον ποταμό Λάρισο· ποταμό ο οποίος ίσως οφείλει το όνομά του σε πόλη Λάρισα *κειμένη ἐν τῇ αὐτῇ μεθορίᾳ* όπως μας αναφέρει ο Θεόπομπος (8, 440).

ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ

Αίγιο

Οδός Ομαγυρίου Διός 10 (Σχέδ. 15)

Σε βάθος μόλις 0,15 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους ήλθαν στο φως λείψανα αρχαίου κτιρίου, του οποίου αποκαλύφθηκαν πέντε χώροι. Αξιολογότερος ήταν ο χώρος 1, διαστ. 3,63x3,05 μ., διότι έσωζε ρωμαϊκό ψηφιδωτό δάπεδο με κατεστραμμένη παράσταση στο έμβλημα, ίσως ψάρια, από πολύχρωμες ψηφίδες. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ψηφιδωτό κατασκευάστηκε πρώτα στο εργαστήριο σε πέντε κομμάτια, όπως αποδεικνύεται από τους αρμούς προσαρμογής. Κατασκευάστηκαν τέσσερα τραπεζιόσχημα τμήματα από λευκές ψηφίδες και το έμβλημα ξεχωριστά (Πίν. 94 β).

Στο χώρο Χ2 υπάρχει δάπεδο από κουρασάνι και κυκλικό βύθισμα που περιβάλλεται από ταινίες ψηφιδωτού. Πάνω στο δάπεδο αυτό βρέθηκαν κομμάτια από ανάγλυφη εντοίχια διακόσμηση από κονίαμα (άνθος λωτού-σπείρα-κορνίζα κτλ.), που διατηρεί ερυθρό χρώμα. Τμήματα κονιαμάτων με ερυθρό χρώμα βρέθηκαν στο Χ1. Ίχνη δαπέδου από κουρασάνι σώθηκαν και στους Χ3 και Χ4. Στο Χ5 βρέθηκε ψηφιδωτό δάπεδο με λευκές ψηφίδες που το περιτρέχει στις τέσσερις πλευρές μαύρη ταινία. Πάνω σ' αυτό βρέθηκε αγωγός της τουρκοκρατίας από πήλινους σωλήνες εγκλωβισμένους σε δύο τοιχία.

Το κτίριο καταστράφηκε από πυρκαγιά το 2ο αι. μ.Χ.. Στα βόρεια του κτιρίου υπάρχει δρόμος χαλικόστρωτος, πλ. 4 μ. περίπου. Πρέπει να είναι ο αρχαίος δρόμος που οδηγούσε από την πάνω πόλη στην παραλία, της οποίας διάδοχος είναι η σημερινή Ομαγυρίου Διός.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ελάχιστα τμήματα των τοίχων του κτιρίου σώθηκαν. Λάκκος πυράς με όστρακα βενετσιάνικα πιθανώς, μαρτυρεί την εποχή που αφαιρέθηκαν οι πωρόπλινθοι των τοίχων. Το ψηφιδωτό του Χ5 διατηρήθηκε σε κατάχωση.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

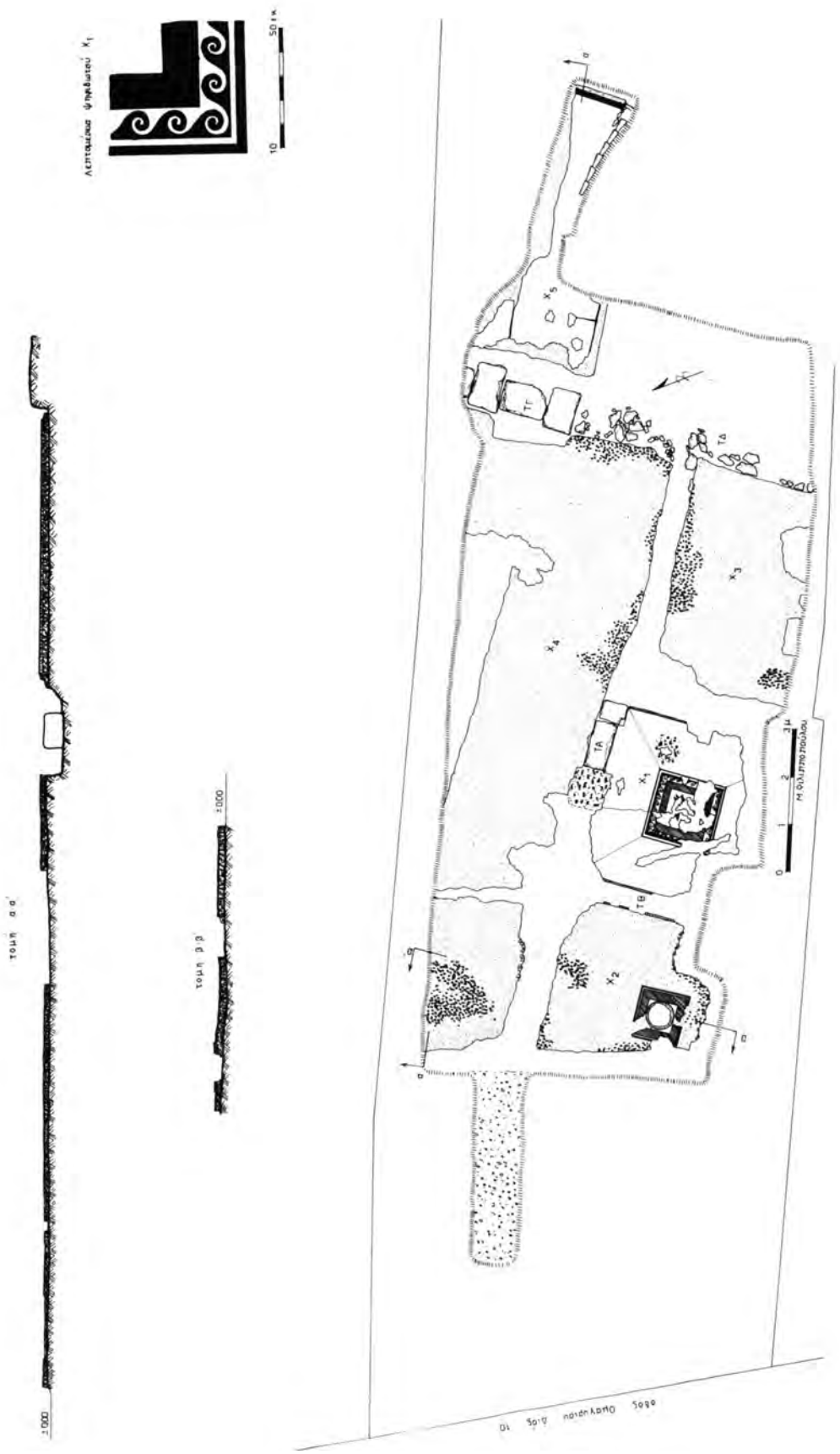
Οδός Αιγιαλέως 62 (οικόπεδο Ρουμελιώτη)

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δάπεδα δύο χώρων ρωμαϊκής περιόδου που χωρίζονται με σύγχρονό τους τοίχο, διαστ. 2,10x 0,80x0,42 μ., που είναι κατασκευασμένος με μεγάλες στρογγυλές πέτρες, κομμάτια τούβλων και κουρασάνι και επιχρισμένος κατά μήκος της νότιας όψης του, με λεπτή στρώση αμμοκονίας. Το δάπεδο του ενός χώρου έχει διαστάσεις 2,15x2,40x0,13 μ. και είναι κατασκευασμένο με ψιλά κομμάτια τούβλων και λεπτό κουρασάνι με το όποιο είναι επιχρισμένο σε όλη την σωζόμενη έκταση. Το υπόστρωμά του, πάχ. 0,07 μ., είναι κατασκευασμένο με κροκάλες. Το δάπεδο του άλλου χώρου είναι ψηφιδωτό με γεωμετρική παράσταση, διαστ. 2,03x1,35x 0,05 μ. Άσπρες, μαύρες και κόκκινες ψηφίδες σχηματίζουν ρόμβους και σκακιέρα σε μια πλατιά ζώνη πλαισίου, ενώ στο εσωτερικό του υπήρχαν πέλτες. Κομμάτια από τοιχογραφία που βρέθηκαν πεσμένα πάνω στο ψηφιδωτό ίσως ανήκουν στη νότια όψη του τοίχου.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

Μαυρίκι

Ανασκάφηκε ύστερος γεωμετρικός ή πρώιμος αρχαϊκός ταφικός πίθος, μήκ. 1,77 και διαμ. κοιλιάς 1,17 μ., σωζόμενος κατά το ήμισυ και συλημένος. Ανήκε στο ίδιο νεκροταφείο που είχε ερευ-

Σχέδ. 15. Αίγιο. Οδός Ομαγυρίου Διός 10. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

νηθεί το 1978[12]. Το στόμιο κλεινόταν με κομμάτι επίπεδης κεραμίδας στέγης με χείλος τριγωνικής τομής στη μια στενή πλευρά.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Κάτω Αχαγιά

Οδός Αράξου και Γερμανού (οικόπεδο Καραμπελιά)

Στο κέντρο σχεδόν του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένος με πέτρες, κομμάτια από πήλινες πλάκες και λάσπη, διαστ. 3,94x0,60x0,46 μ.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

Επαρχία Πατρών

Άνω Σουδενέικα

Σε έρευνα που έγινε στα πλαίσια εκσκαφών για την ανεύρεση κρυμμένου θησαυρού από τον Γ. Συμβουλόπουλο, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αποθέτη με όστρακα μυκηναϊκά μέχρι και ρωμαϊκά, όπως και τμήματα μεγάλων ταφικών πίθων, πιθανώς γεωμετρικών χρόνων.

Πετρωτό

Τμήματα ταφικών πίθων γεωμετρικών χρόνων διαπιστώθηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών για διάνοιξη δρόμου. Οι πίθοι είχαν καταστραφεί από το μηχάνημα εκσκαφής.

ΜΑΡΙΑ ΚΩΤΣΑΚΗ

Βούντενη

Θέση Αμυγδαλιά

Επτά χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Πάτρας στη θέση Αμυγδαλιά του χωριού Βούντενη άρχισε η έρευνα λαξευτών θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων, που ανήκουν στο γνωστό, από το έτος 1933 νεκροταφείο, όπου ο Ν. Κυπαρίσσης ερεύνησε άγνωστο αριθμό τάφων[13].

Το νεκροταφείο καταλαμβάνει μία τεράστια έκταση 60 και πλέον στρεμμάτων μαλακού εδάφους (κιμηλιάς), που παρατηρείται στη θέση Αμυγδαλιά, αλλά και στους γύρω απ' αυτή γηλόφους. Η πρώτη φάση της έρευνας περιορίστηκε σε τέσσερις τάφους, από τους οποίους ο 1 και 2 βρέθηκαν συλημένοι, ο 3 μικρός και λαξευμένος στην κάθετη πλευρά ημιτελούς δρόμου, ενώ ο 4 είναι πολύ μεγάλος, μνημειώδης και μοναδικός για την περιοχή.

Τάφος 1: Ο τάφος, διαστ. 2,43x3,08x2 μ., είναι τετράπλευρος με τετράριχτη καμαρόσχημη οροφή, η οποία στα σημεία αφετηρίας της με τις κάθετες πλευρές σχηματίζει πατούρα, ενώ οι ενώσεις των επικλινών πλευρών τους δεν καταλήγουν σε γωνίες, αλλά σε αβαθή κοιλότητα, η οποία διαχωρίζει τη μία πλευρά από την άλλη.

Ο δρόμος του τάφου είναι μικρός και κατηφορικός και το μήκος του είναι 4 μ., ενώ το πλάτος του είναι 0,80-1 μ. Η ξερολιθιά βρέθηκε πεσμένη, ενώ η θύρα είναι ορθογώνια και μικρή, διαστ. 0,63x0,75 μ.

Από τα κτερίσματα του τάφου βρέθηκαν ελάχιστα και ανήκουν σε ανακομιδή, που δεν περιήλθε στην αντίληψη των αρχαιοκαπήλων, οι οποίοι τον σύλησαν πρόσφατα.

Τάφος 2: Ο τάφος, διαστ. 4,10x2,20x1,82 μ., είναι τετράπλευρος με καμαρόσχημη οροφή· βρέθηκε γεμάτος από νεότερη επίχωση. Η ξερολιθιά της θύρας βρέθηκε διαταραγμένη. Δεν αποκλείεται να είναι ένας απ' αυτούς που ερεύνησε ο Ν. Κυπαρίσσης.

Ο δρόμος του τάφου είναι μικρός και κατηφορικός και το μήκος του είναι 3,30 και το μέγ. πλάτος του 0,90 μ.

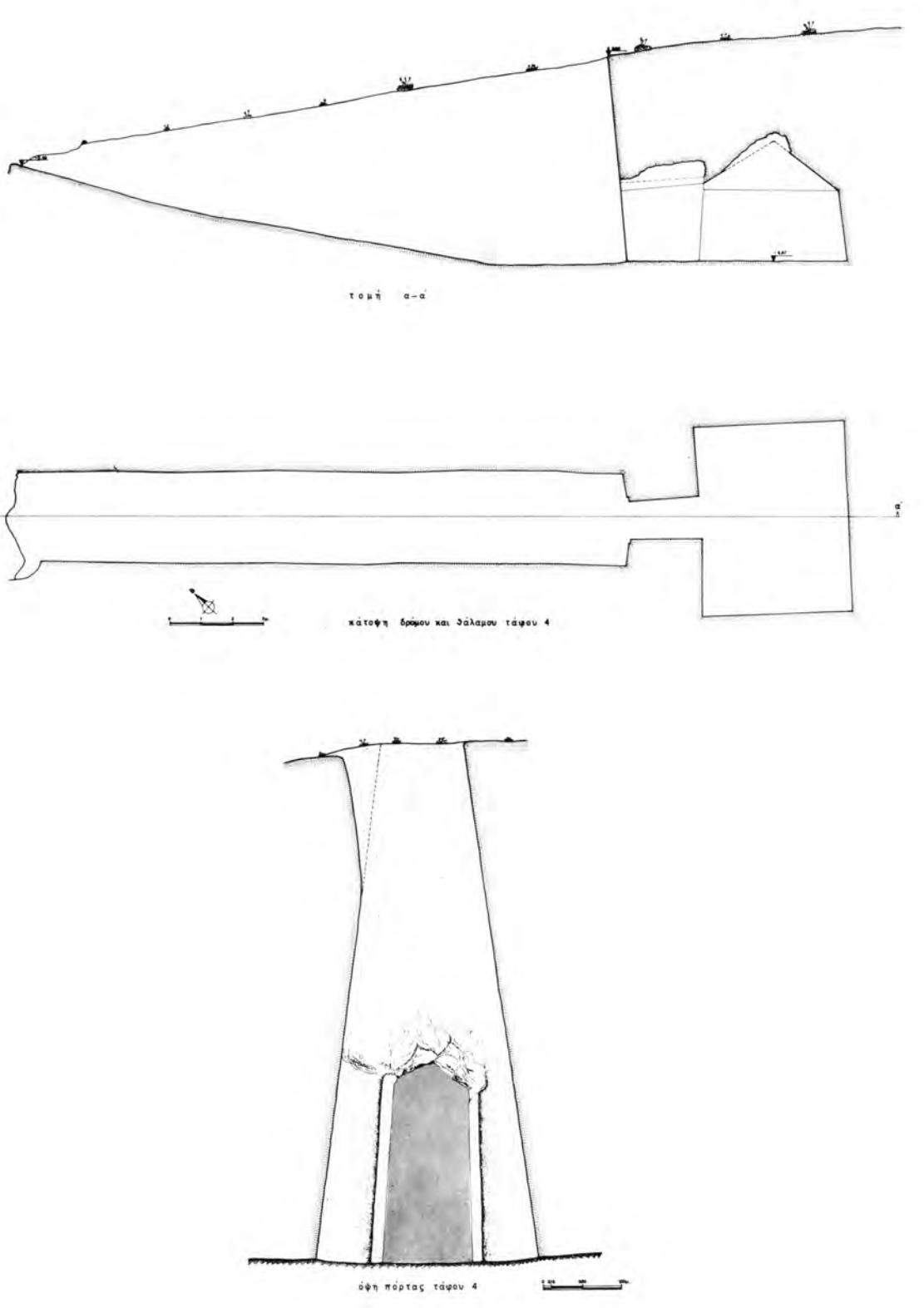
Τάφος 3: Ο τάφος είναι μικρός, ημικυκλικής διατομής με διαστάσεις 1,10x0,98 μ. Είναι λαξευμένος στην κάθετη πλευρά ημιτελούς δρόμου και περιείχε μόνο το πίσω μέρος παιδικού κρανίου.

Τάφος 4: Ο τάφος είναι μνημειώδης (Σχέδ. 16), με μεγάλο κατηφορικό δρόμο, που οδηγεί στο θάλαμο μέσα από επιβλητική θύρα, η οποία φέρει περιθύρωμα (πατούρα) και αετωματική επίστεψη (Πίν. 94 α). Ο θάλαμος του τάφου είναι ορθογώνιος, τετράπλευρος με τις πλευρές συγκλίνουσες προς τα πάνω, φέρει τετράριχτη οροφή, της οποίας οι ενώσεις των επικλινών πλευρών της είναι σβησμένες απαλά και δε δημιουργούν γωνίες.

Το μεγαλύτερο μέρος της οροφής είναι γκρεμισμένο. Οι διαστάσεις του τάφου είναι 5,95x4,72x 3,80 μ. Ο δρόμος, μήκ. 19,80, πλ. 2,85 έχει μέγ. ύψος στο σημείο της πρόσοψης του τάφου 6,47 μ.

Συνολικά στους τέσσερις τάφους ερευνήθηκαν

12. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 101-102.
13. ΠΑΕ 1933, σ. 92.

Σχέδ. 16. Βούντενη Πατρών, θέση Αμυγδαλιά. Κάτοψη, τομή και όψη του τάφου 4.

δέκα ταφές, από τις οποίες μία ήταν παιδική, μία ανακομιδή, μία καύση και επτά συνήθεις. Περιείχαν τριάντα τρία αγγεία διαφόρων τύπων, ένα ειδώλιο τύπου Φ, πολλά μικροευρήματα, τρεις αιχμές δοράτων, δύο μαχαιρίδια, μία χάλκινη λαβίδα, ένα ξυρό, μία χάλκινη πόρπη, εκατοντάδες χάνδρες και έξι σφραγιδόλιθους. Οι τάφοι χρονολογούνται από την ΥΕ ΙΙΙΑ έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Η λεπτομερής δημοσίευση των τάφων θα γίνει, όταν ολοκληρωθεί η ανασκαφή του νεκροταφείου και η πλήρης συντήρηση των ευρημάτων.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Προβοδός

Στο κτήμα της Ειρήνης Καττή, νότια της Αγίας Κυριακής του Προβοδού, ανατολικά του δρόμου Αιγίου-Σαλμενίκου και στη διασταύρωση προς Ζήρια, ύστερα από λαθρανασκαφή του συζύγου της ιδιοκτήτριας έγινε μικρή δοκιμαστική έρευνα κατά την οποία αποκαλύφθηκαν λείψανα τριών ακτέριστων κεραμοσκεπών τάφων. Η περιοχή ως την εκκλησία της Αγίας Κυριακής, αλλά και στον έναντι του δρόμου Αιγίου-Σαλμενίκου λόφο, παρουσιάζει άφθονη επιφανειακή κεραμική και κομμάτια κεραμίδων, προφανώς από κάποιον οικισμό. Η κεραμική ανήκει στους κλασικούς, ελληνιστικούς, ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους.

Νέο Σαλμενίκο

Στο κτήμα της Δήμ. Αθανασοπούλου παρά το Υδραγωγείο στη θέση Καρφάκια, ύστερα από λαθρανασκαφή που έγινε κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου, ήλθε στο φως ορθογώνιος λάκκος αποθέτη, που περιείχε όστρακα αγγείων του 4ου αι. π.Χ., αγνύθες, κεραμίδες και μικκύλα αγγεία. Η βόρεια πλευρά του αποθέτη, που πρέπει να ανήκει σε κάποιο ιερό, ήταν επενδυμένη πρόχειρα με αργούς λίθους.

Ρακίτα (Άνω Μαζαράκι Πατρών)

Μετά από τρεις ανασκαφικές περιόδους, κατά τις οποίες ελέγχθηκε ο αποθέτης του ιερού, εφέτος η ανασκαφή επεκτάθηκε νοτιότερα από αυτόν και έφερε στο φως μια σειρά έντεκα βάσεων από αμμόλιθο για ξύλινους κίονες και τμήμα λιθόκτιστου τοίχου θεμελιωμένων στο γεωμετρικό στρώμα (Σχέδ 17· Πίν. 95 α, γ). Ο τοίχος και οι βάσεις πιθανώς ανήκουν στο ναό του ιερού.

Παυλόκαστρο

Κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου στη θέση Παπαρρηγόπουλου, σε απόσταση 200 μ. από τον εθνικό δρόμο Πατρών-Κάτω Αχαγιάς, καταστράφηκαν τέσσερις ακτέριστοι τάφοι, οι τρεις κεραμοσκεπείς και ο τέταρτος κτιστός με αργούς λίθους. Είχαν προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. με τα κρανία στα ΝΔ.

Από επιφανειακά ευρήματα οι τάφοι μπορούν να χρονολογηθούν στα υστεροκλασικά ή στα ελληνιστικά χρόνια.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Σαραβάλι

Σε βάθος 0,20 μ. κάτω από τη σημερινή καλλιεργούμενη επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος, εσωτ. διαστ. 5,80Χ5,20 μ., που ανήκει σε κτίριο ελληνιστικών χρόνων. Οι τοίχοι του, πλ. 0,45 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,45 μ., είχαν καλοδουλεμένη μόνο την προς την εσωτερική πλευρά του χώρου όψη τους, γιατί είχαν προσαρμοστεί στο φυσικό πετρώδες έδαφος της περιοχής, το οποίο στο σημείο αυτό μάλιστα πρέπει να ήταν λαξευμένο για το σκοπό αυτό. Στο βόρειο τοίχο διατηρείτο άνοιγμα εισόδου, πλ. 0,90 μ., και στη βόρεια γωνία του χώρου υπήρχε στρώση από πλακοειδείς λίθους. Περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα, άβαφα κυρίως, από αγγεία καθημερινής χρήσης.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

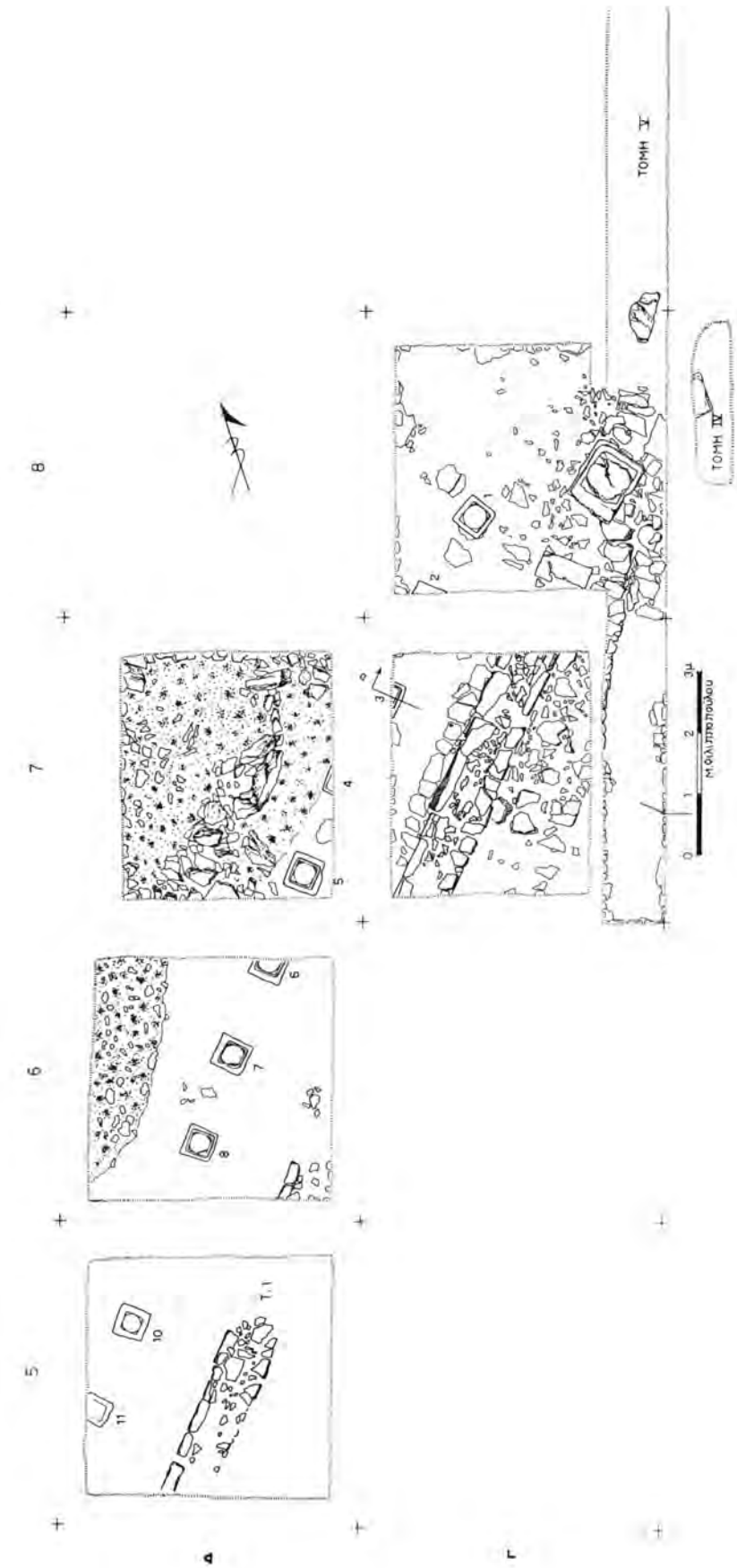
Επαρχία Καλαβρύτων

Σιγούνι

Στη θέση Βορούς σώζεται ημικυκλικός τοίχος από ασβεστολιθικούς αργούς λίθους και δάπεδο από κομμάτια οπτοπλίνθων κάθετα τοποθετημένων στο χώμα.

Εκατό μέτρα βορειοανατολικά σώζεται γωνία τοίχων με ημίεργους ασβεστόλιθους. Παρόμοιοι τοίχοι σώζονταν παλιότερα στο νοτιοανατολικό ύψωμα Τσούκα. Στη θέση Σκάλα είχε βρεθεί επίσης χάλκινο ανδρικό ειδώλιο, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων.

Σ' όλη αυτή την έκταση σώζονται οπτόπλινθοι και κεραμίδια στέγης, αλλά απουσιάζουν εντελώς τα επιφανειακά όστρακα.

Σχέδ. 17. Ρακίτα (Άνω Μαζαράκι Πατρών). Κάτοψη της ανασκαφής.

Η θέση αυτή, που υποδείχτηκε από τους παλιούς εργάτες της Υπηρεσίας Παν. Παναγιωτόπουλο και Κωνστ. Μαλαμή, βρίσκεται κοντά στους αρχαίους Λουσούς και μέσα στα όρια της χώρας τους, των οποίων πιθανώς αποτελεί οικισμό.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Μαστορέικα Χαλανδρίτσας

Από την περιοχή Τσαγκοβούνι απέναντι από τα Κανελέικα προέρχεται επιτύμβια ελληνιστική στήλη (Πίν. 95 β), σώζ. ύψ. 0,36, πλ. 0,61 και πάχ. 0,11 μ., που παραδόθηκε από τον κ. Νικόλαο Παπαλεξόπουλο. Λείπει το αριστερό άκρο, ενώ στο δεξιό φέρει κορινθιακό ημικίονα που στηρίζει επιστύλιο, πάνω στο οποίο σώζεται η επιγραφή - *-] ΗΡΟΚΛΗ ΔΡΑΚΩΝΟΣ ΧΑΙΡΕ.* Στην πάνω επιφάνεια τόρμος για την ένθεση δεύτερου μέλους, πιθανώς αετώματος (αριθ. Ευρ. Μ. Πατρών 2715).

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά το έτος 1988 συνεχίστηκαν οι εργασίες καταγραφής αρχαιολογικών ευρημάτων στα Μουσεία Αγρινίου, Θέρμου, Θυρρείου και στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου. Την ευθύνη των καταγραφών είχαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας και ειδικότερα οι Γ. Αλεξοπούλου, Ν. Σαραγά και Ανδρ. Σωτηρίου.

Επίσης στο εργαστήριο συντήρησης στο Μουσείο Αγρινίου, συνεχίστηκε η συντήρηση παλιών και νέων ευρημάτων της περιοχής και κυρίως των πήλινων ειδωλίων, που προέρχονται από το αρχαϊκό ιερό της Σπολάιτας Αιτωλοακαρνανίας[14].

Την ευθύνη της συντήρησης είχε η συντηρήτρια αρχαίων Αναστ. Μπέκου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ[15]

Επαρχία Βάλτου

Λουτρό

Στη θέση Μπαλωμάτια εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 1,80x0,70x0,70 μ. Ανήκει στο δυτικό νεκροταφείο του Αμφιλοχικού Άργους, το οποίο αναπτύσσεται εκατέρωθεν αρχαίου δρόμου Αμφιλοχικού Άργους-Αμβρακίας. Ο τάφος, όπως και άλλοι παρακείμενοί του, ήταν συλημένος και είχε προσανατολισμό από Β.-Ν.

Αμπελάκι

Στις θέσεις Καστρί και Λίβα του οικισμού Αριάδας ερευνήθηκαν τα υπολείμματα κιβωτιόσχημων τάφων, οι οποίοι ήταν δομημένοι με πρόχειρο υλικό της περιοχής. Ανήκουν σε αρχαίο νεκροταφείο, το οποίο στο σύνολό του πρέπει να είναι συλημένο.

Κεχρινιά

Πλησίον της αρχαίας ακρόπολης στη θέση Μπελεγρινιάτσα, κατά τη διάρκεια εκτέλεσης τεχνικών έργων στο κοινοτικό δρόμο Κεχρινιάς-Λεπενούς, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Οι τάφοι ήταν δομημένοι από ασβεστολιθικό υλικό, διαστ. ± 1,85x0,75x0,70 μ. και βρέθηκαν συλημένοι.

Στράτος

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου Κάκου και σε βάθος 0,80 μ. εντοπίστηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι είχαν προσανατολισμό από Β. προς Ν. Ο ένας είχε διαστάσεις 1,70x0,73x0,65 μ. και έφερε δύο ταφές διαταραγμένες. Από τις ταφές διατηρήθηκαν οστά των άκρων και των κρανίων.

Βρέθηκαν τέσσερα πήλινα αγγεία, εκ των οποίων ακέραια ήταν μια οινοχόη και ένα λυχνάρι. Το υλικό δομής του τάφου προήρχετο από ασβεστολιθικά πετρώματα Λεπενούς. Καλυπτήριες πλάκες δεν βρέθηκαν. Ο άλλος τάφος είχε σχεδόν τις ίδιες διαστάσεις με τον προηγούμενο (1,90x0,72x0,69 μ.), ήταν κιβωτιόσχημος και χτισμένος με πλάκες Λεπενούς. Περιείχε τέσσερις ταφές ακτέριστες. Κα-

14. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 117-119.

15. Τις ανασκαφές επόπτευσαν εκτός του υπογράφοντος, οι αρχαιολόγοι Γ. Αλεξοπούλου, Ν. Σαραγά και Α. Σωτηρίου. Στις ανασκαφές του νομού Αιτωλοακαρνανίας συνέβαλε αποφασιστικά ολόκληρο το φυλακτικό και εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας. Ιδιαίτερο δε ζήλο επέδειξε ο εμπειρότατος αρχιφύλακας Χ. Κοσμάς. Την ευθύνη της σχεδίασης και αποτύπωσης των αρχαίων της περιοχής είχαν ο Θ. Αυγούλης, αρχιτέκτων της Εφορείας, καθώς και οι σχεδιαστές Ε. Αλεξοπούλου, Χαρ. Μαρινόπουλος και Κ. Στασινού.

λυπτήριες πλάκες δεν βρέθηκαν. Χρονολογούνται και οι δύο στον 3ο αι. π.Χ.

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης βόθρου στον ακάλυπτο χώρο της οικίας του Γ. Μπέκου, αρχιφύλακα της περιοχής, εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 1,97x0,88x0,45 μ. Ο τάφος είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν. και ήταν χτισμένος από πλάκες Λεπενούς.

Περιείχε οστά δύο ταφών με τα κρανία προς Ν. Τα κτερίσματα του τάφου ήσαν πλούσια και χρονολογούνται από τα μέσα του 4ου αι. έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Τα σπουδαιότερα ήταν: ένας σκύφος, δύο αμφορείς, έξι δακρυδόχοι, τρία λυχνάρια, ένα πινάκιο, ένα κομμάτι πυξίδας, τρεις κοτύλες, χάλκινος καθρέπτης, φύλλα χρυσού στεφανιού, δύο κάνθαροι, ένα κυάθιο, ένας αρύβαλλος, ένα ασημένιο νόμισμα κτλ.

Όλα τα ευρήματα μεταφέρθηκαν για συντήρηση στα εργαστήρια της Εφορείας.

Επαρχία Ξηρομέρου και Βονίτσης (Λουτράκι)

Θέση Αμπάρια

Στο αγρόκτημα του Απ. Σουλιώτη, που βρίσκεται στη θέση Αμπάρια, εντοπίστηκε θολωτός μυκηναϊκός τάφος, ο οποίος φαίνεται ότι ήλθε στο φως, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου, που έγινε παλιότερα.

Από τον τάφο διακρίνεται η κτιστή είσοδός του, στην οποία διαπιστώσαμε προσπάθεια λαθρανασκαφής (Πίν. 96 β).

Εκατέρωθεν του τάφου περισυλλέχθηκαν όστρακα μυκηναϊκής και προμυκηναϊκής περιόδου και σε μία πρώτη αυτοψία της περιοχής διαπιστώσαμε και την ύπαρξη, άγνωστου μέχρι στιγμής, οικισμού αυτής της χρονικής περιόδου και βέβαια μοναδικού στην περιοχή του Αμβρακικού.

Αρχαιολογικός χώρος Οινιαδών

Κατά τη διάρκεια συντήρησης της παλιάς πρόσβασης του αρχαιολογικού χώρου Οινιαδών αποκαλύφθηκε δίβαθμο κατώφλι εισόδου, διαστ. 1,45x 0,70x0,35 μ. (πάτημα βαθμίδας), από ντόπιο ασβεστόλιθο.

Επαρχία Τριχωνίδας (Καινούργιο)

Θέση Πετρωτό

Μετά από βαθειά άροση στο αγρόκτημα του Χρ. Πέτρου, στη θέση Πετρωτό, διαταράχθηκαν οι θεμελιώσεις αρχαίου οικισμού, ο οποίος χρονολογείται από το τέλος της αρχαϊκής περιόδου έως τα ύστερα κλασικά χρόνια. Τα θεμέλια των τοίχων υπέστησαν ολική καταστροφή κα' από τη σωστική έρευνα που επακολούθησε, περισυλλέχθηκαν λίγες αγνύθες και όστρακα αγγείων (Πίν. 96 α).

Επαρχία Μεσολογγίου

Νέα Πλευρώνα

Θρασύτατη αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα στο δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, από ομάδα έξι ατόμων, μεταξύ των οποίων και αξιωματικός της Αστυνομίας, μας υποχρέωσε να ερευνήσουμε τόσο τα υπολείμματα λαθρανασκαφέντος τάφου, όσο και όμορο προς αυτόν ταφικό περίβολο, στον οποίο αποπειράθηκαν να εντοπίσουν τάφους χωρίς αποτέλεσμα.

Ο τάφος τον οποίο οι αρχαιοκάπηλοι επιχείρησαν να συλήσουν, ήταν κτιστός κιβωτιόσχημος με τρεις σειρές δόμων κατά τις μακρές πλευρές και μία κατά τις στενές. Είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν. και οι διαστάσεις του ήταν 2,15x1,45x1,20 μ. Η είσοδος βρισκόταν στη νότια πλευρά, η οποία φράζονταν από μονολιθική πόρτα. Από τις καλυπτήριες πλάκες διασώθηκαν ελάχιστα τμήματα-θραύσματα, που προκλήθηκαν από την επέμβαση των αρχαιοκαπήλων. Ο τάφος έφερε στο εσωτερικό επίχωση 0,15 μ. περίπου, ικανή για να παραπλανήσει τους δράστες, ότι ο τάφος ήταν κενός.

Έτσι μετά τον καθαρισμό των θραυσμάτων, εντός του τάφου βρέθηκαν τρία δακρυδόχα αγγεία, ένας χάλκινος αρύβαλλος, δύο λύχνοι, ένα χάλκινο νόμισμα, ψήγματα χρυσού και μία χάλκινη στλεγγίδα αρίστης διατήρησης.

Ο ταφικός περίβολος μπορεί ν' απέφυγε τη σύληση των σύγχρονων αρχαιοκαπήλων, φαίνεται όμως πως δεν είχε την ίδια τύχη από άλλους παλιότερων εποχών. Είχε διαστάσεις 7x6,15 μ. και ο προσανατολισμός του ήταν από Α. προς Δ. Η νότια πλευρά διατηρούσε τέσσερις σειρές καλοδουλεμένων κατά την εξωτερική τους πλευρά δόμων, ενώ η δυτική διατηρούσε τρεις σειρές δόμων. Ο περίβολος ήταν ορατός κατά τη νότια και μέρος της δυτικής πλευράς. Εδράζεται στο επικλινές του εδάφους, γι' αυτό και τμήμα της δυτικής πλευράς ορίζεται από τους φυσικούς βράχους. Εντός του περιβόλου εντοπίστηκαν δύο υπόγειοι κτιστοί θαλαμωτοί τάφοι με κλίνες και τρεις κιβωτιόσχημοι του συνήθους τύπου. Η έρευνα των τάφων θα γίνει τον επόμενο χρόνο.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Ναύπακτος

Λεωφόρος Αθηνών - Θ. Νόβα (οικόπεδο Αθαν. Κονιστή)

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε αναλημματικός τοίχος, θεμελιωμένος στο κεκλιμένο επίπεδο της περιοχής με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος στήριζε στα βόρεια δρόμο (Σχέδ. 18). Ερευνήθηκε σε μήκος 3,70 μ., είχε πλάτος 0,70 και ύψος 1 μ. και είναι δομημένος κατά το ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα.

Από τον αρχαίο δρόμο αποκαλύφθηκε μικρό μόνο τμήμα, το οποίο αποτελείτο από πατημένο χώμα και μικρά χαλίκια. Το πλάτος του δεν το γνωρίζουμε, γιατί βρίσκετια κάτω από τη σημερινή λεωφόρο Αθηνών.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους της αρχαίας πόλης της Ναυπάκτου. Το κυρίως σκέλος, που ερευνήσαμε, έχει κατεύθυνση από Β. προς Ν., μήκ. 8,50 και πλ. 2,90 μ.

Σώζεται η θεμελίωση και ο κατώτερος δόμος. Είναι κατασκευασμένο κατά το ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης, από μεγάλες λιθοπλίνθους, αδρά δουλεμένες.

Σώζονται και οι δύο παρειές του τείχους, ο δε πυρήνας του αποτελείται από λατύπη και χώμα.

Στο αποκαλυφθέν τμήμα του και κατά διαστήματα διατηρούνται τα γνωστά εγκάρσια ζεύγματα[16], που ένωναν τις παρειές του τείχους. Στη δυτική του όψη είναι προσαρμοσμένο μικρότερου πλάτους σκέλος (1,30 μ.), που σχηματίζει ορθή γωνία και πιθανώς ανήκει σε πύλη (Σχέδ. 18, ΤΟ2· Πίν. 96 γ). Σύγχρονος με το τείχος είναι και αγωγός, που αποτελείται από πήλινους κυλινδρικούς σωλήνες και σώζεται σε τρία σημεία του οικοπέδου: στα δυτικά σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα του, μήκ. 3,90 μ. κατεύθυνσης Β.-Ν., το οποίο διατηρεί και φρεάτιο καθαρισμού, ενώ στα βόρεια σώζονται τα δύο άλλα τμήματά του σε πολύ μικρό μήκος το καθένα και με αντίθετη κατεύθυνση από το προηγούμενο. Διασχίζουν εγκάρσια το τείχος και οπωσδήποτε συναντούσαν το τμήμα με κατεύθυνση από Β.-Ν.

Το τμήμα αυτό του τείχους, που ερευνήθηκε, βρίσκεται πολύ ανατολικότερα σε σχέση με άλλα τμήματα του τείχους (πλην ενός) που έχουν μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί στην πόλη της Ναυπάκτου[17]

16. ΑΕ 1985, σ. 217-236.

17. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 434· 42 (1987): Χρονικά, σ. 170 κ.ε.

Στον 3ο αι. μ.Χ. ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο και εξακολούθησε να είναι σε χρήση μέχρι τα ύστερα βυζαντινά χρόνια, όπως μας μαρτυρούν αγωγοί αυτής της εποχής, που διασώζονταν πάνω στο τείχος.

Οδός Τζαβέλλα 111 (οικόπεδο Κ. Δημόπουλου-Σακελλάρη κτλ.)

Ερευνήθηκε τμήμα τοίχου (Τ1) (Σχέδ. 19· Πίν. 97 β), κατεύθυνσης Δ.-Α., διαστ. 4,10x0,60-0,70x 0,50 μ., ο οποίος προς Α. σχηματίζει κόγχη με χορδή τόξου 5,25 μ. Τόσο ο τοίχος όσο και η κόγχη είναι χτισμένα από λίθους μικρού κυρίως μεγέθους, κομμάτια κεραμίδων, ασβεστοκονίαμα και ανήκει στο τέλος της υστερορωμαϊκής περιόδου.

Σε βαθύτερο επίπεδο και εν μέρει κάτω από τα προαναφερθέντα αρχιτεκτονικά λείψανα, ερευνήθηκε μικρό τμήμα άλλου κτιρίου, που ανήκε στα ελληνιστικά χρόνια. Σώζονταν τμήματα δύο τοίχων καθώς και σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου. Στο εσωτερικό της κόγχης υπήρχαν πολύ μεταγενέστερες κατασκευές καθώς και κτιστός τάφος.

Οδός Φαρμάκη και Τζαβέλλα (οικόπεδο Ε.Τ.Ε.)

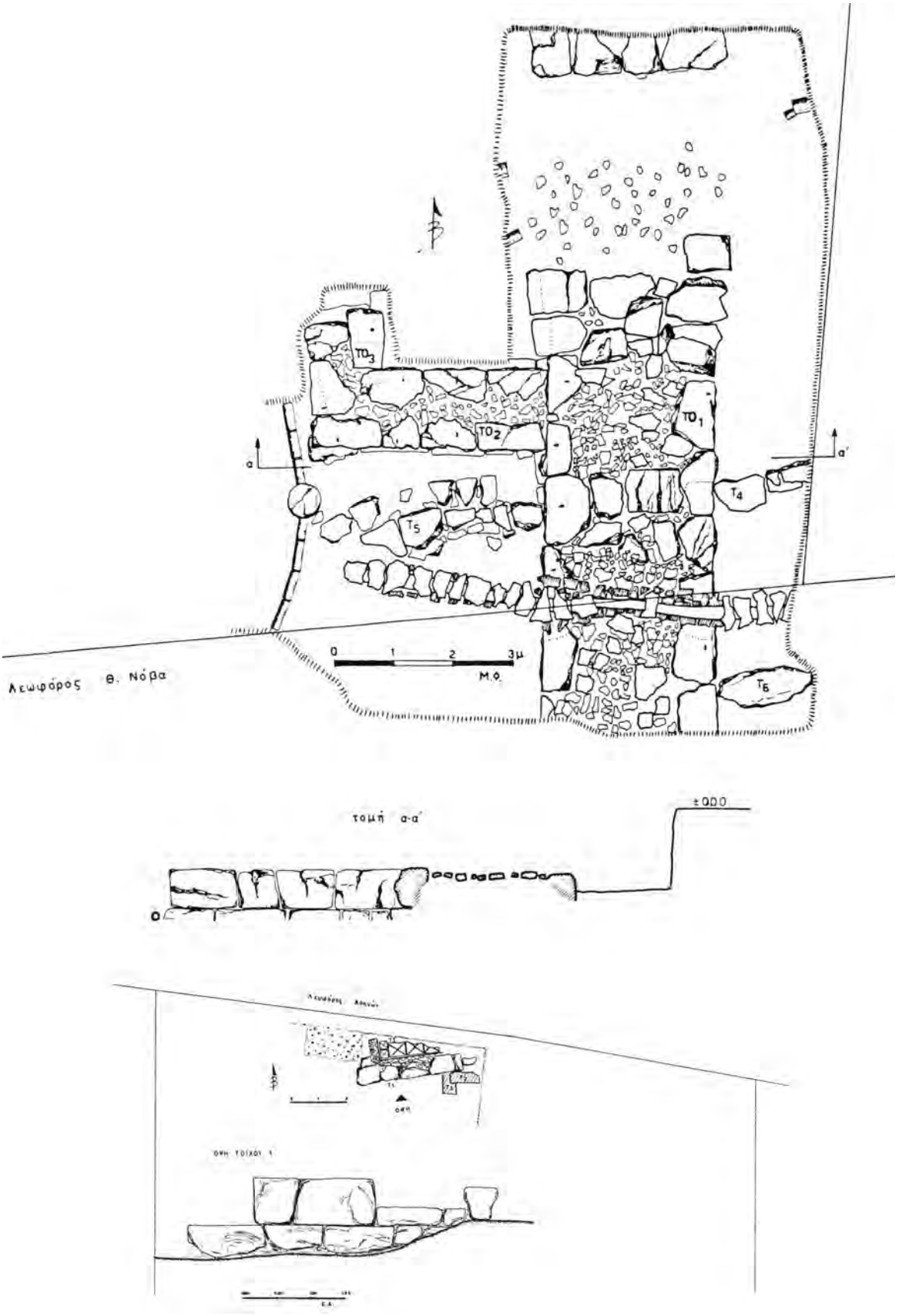
Στο οικόπεδο εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που ανήκουν σε δύο διαφορετικές χρονικές φάσεις.

Στην α΄ φάση ανήκουν τμήματα μιας ή δύο κατοικιών, που χρονολογούνται στους υστεροκλασικούς-πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους (Σχέδ. 20, Χ1-Χ7). Ξεχώρισαν κυρίως αποθηκευτικοί χώροι. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι από πλακοειδείς λίθους και λάσπη. Σώζονταν σε ύψος έως 0,80 μ. Τα δάπεδα, όπου σώζονταν, ήταν στρωμένα από μικρά βότσαλα και κιτρινωπό κονίαμα.

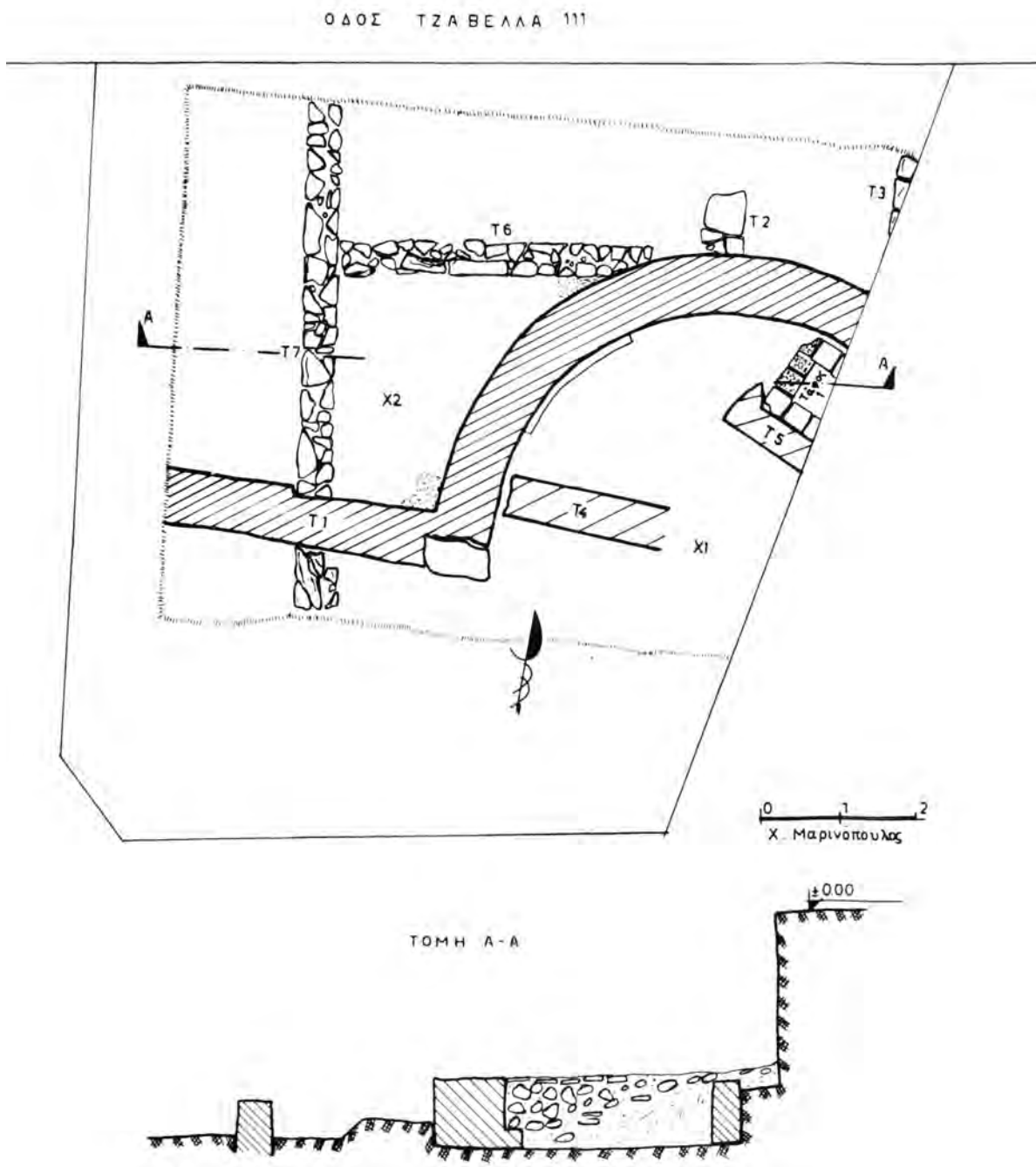
Στα βόρεια των κατοικιών βρέθηκε επιμήκης αποχετευτικός αγωγός (Σχέδ. 20· Πίν. 97 α), αποτελούμενος από πήλινα μέλη, σχήματος ανεστραμμένου Π. Είχε κάλυψη από ορθογώνιες πήλινες πλάκες.

Στη β΄ φάση ανήκει τμήμα άλλου κτιρίου, το οποίο χρονολογείται επίσης στα ελληνιστικά χρόνια. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι από μεγάλες αδρά δουλεμένες πέτρες, πλ. 1,20-1,40 και σώζ. μέγ. ύψ. 1 μ. Ο ακριβής προσδιορισμός του κτιρίου δεν μπόρεσε να διαπιστωθεί, αφενός μεν λόγω του περιορισμένου χώρου, στον οποίο έγινε η ανασκαφή και αφετέρου λόγω του ότι ανέβλυζαν διαρκώς νερά.

Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου βρέθηκε και τάφος ρωμαϊκών χρόνων.

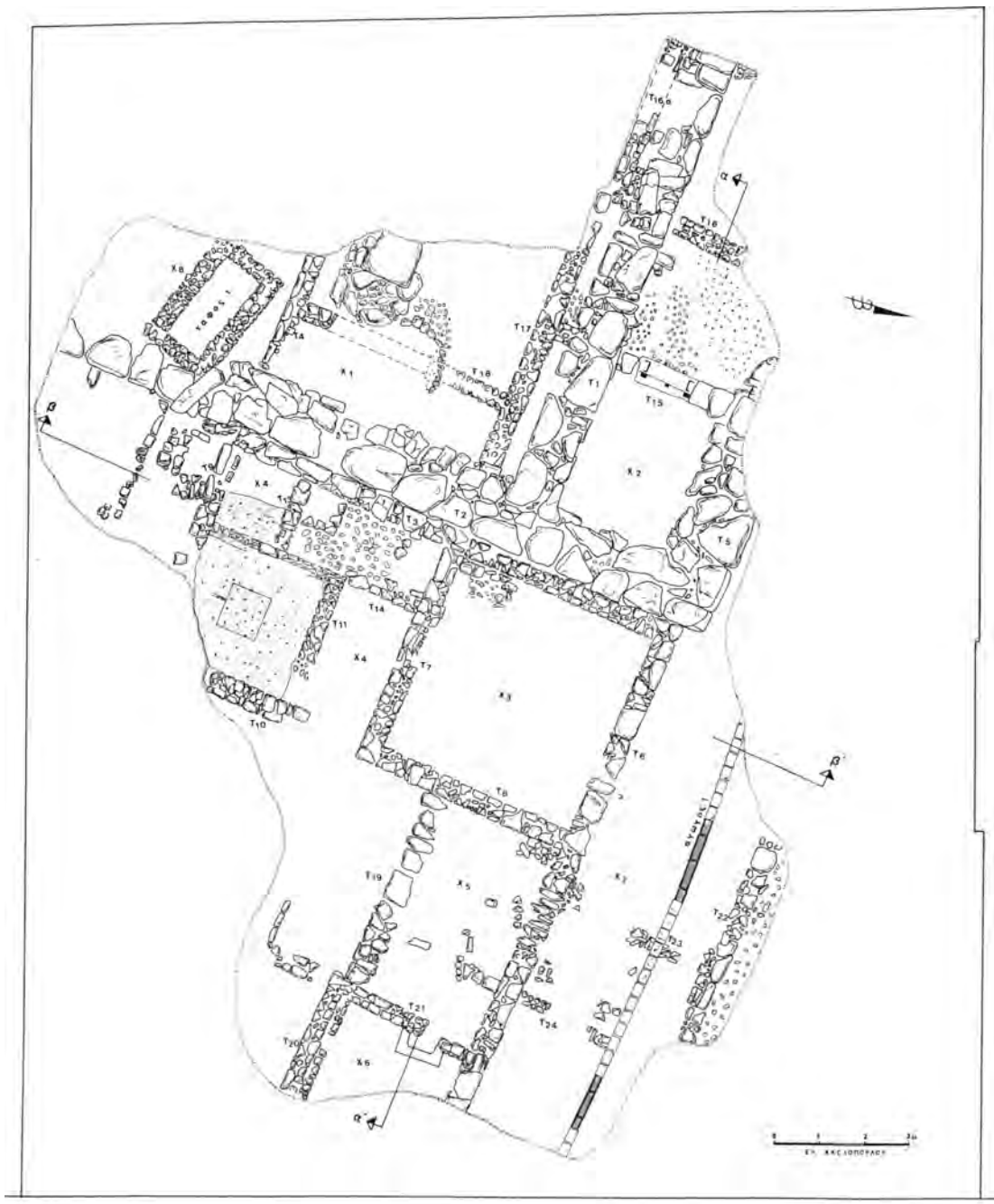
Σχέδ. 18. Ναύπακτος. Λεωφόρος Αθηνών-Θ. Νόβα. Κάτοψη, τομή της ανασκαφής και όψη του τοίχου 1.

Σχέδ. 19. Ναύπακτος. Οδός Τζαβέλλα 111. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Συμβολή οδών Καπουρδέλη και Καρακουλάκη (οικόπεδο Ελένης Ράικου)

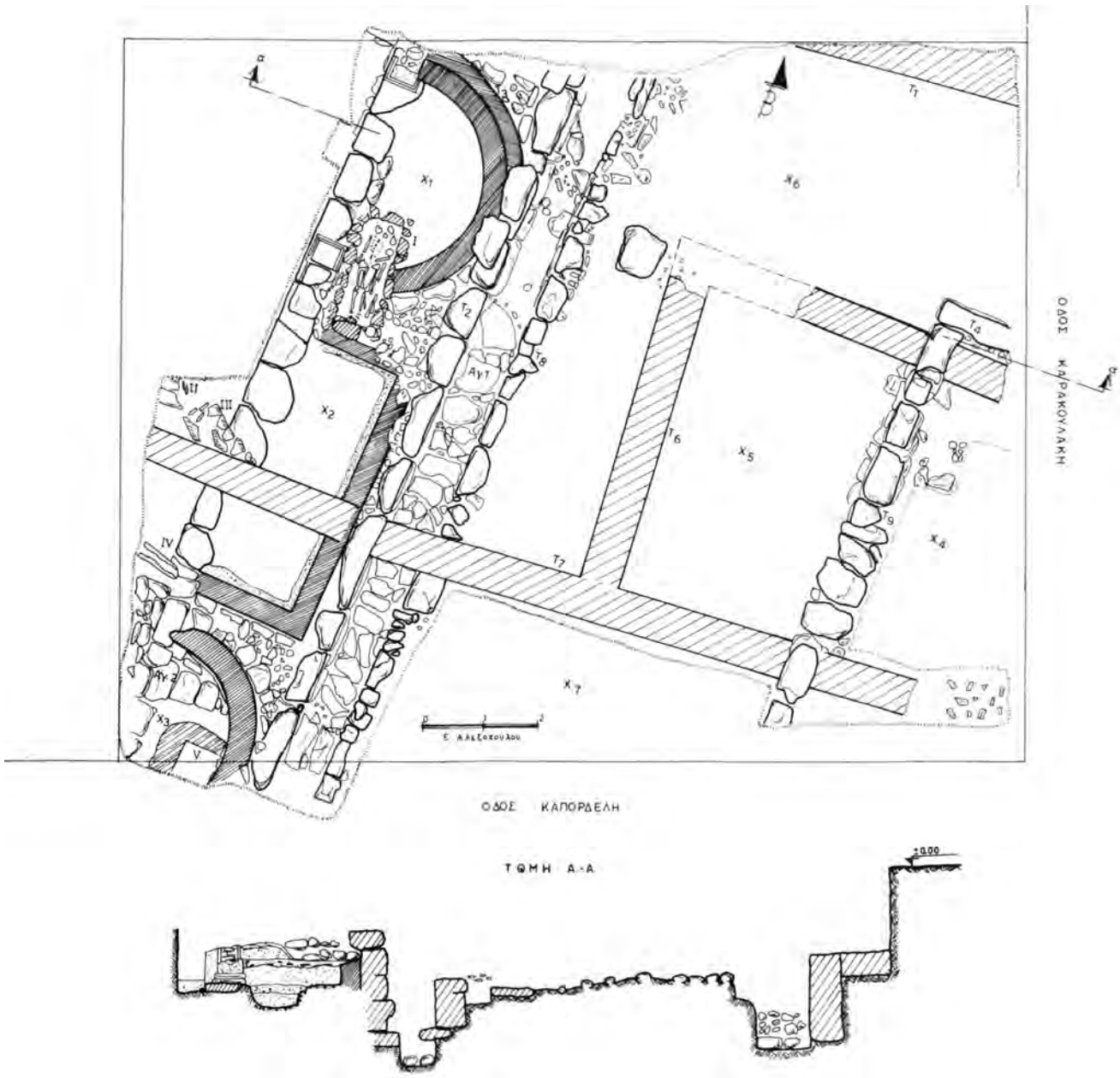
Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα του τείχους της πόλης της Ναυπάκτου καθώς και λείψανα μεταγενέστερων κτιριακών εγκαταστάσεων. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκε μεσοπύργιο διάστημα του τείχους με κατεύθυνση από

Σχέδ. 20. Ναύπακτος. Οδός Φαρμάκη και Τζαβέλλα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Β.-Ν. Διασχίζει το οικόπεδο κατά πλάτος, έχει μήκος 13,50, πλάτος 3,20 και σωζ. ύψος 1,40 μ. (Σχέδ. 21, Τ2).

Είναι χτισμένο κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα με δουλεμένες αδρά λιθοπλίνθους. Η δυτική παρειά του τείχους σώζεται σε ύψος 0,30, ενώ η ανατολική σε ύψος 1,40 μ. και οι λιθόπλινθοί της έχουν δουλεμένη την επιφάνεια και τονισμένους τους αρμούς (Πίν. 96 δ). Σ' αυτή την πλευρά σώζονται δύο δόμοι (Σχέδ. 22, ανατολική όψη Τ2). Η ύπαρξη τρίτου δόμου κοντά στο βόρειο άκρο του τείχους αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, που έγινε κατά

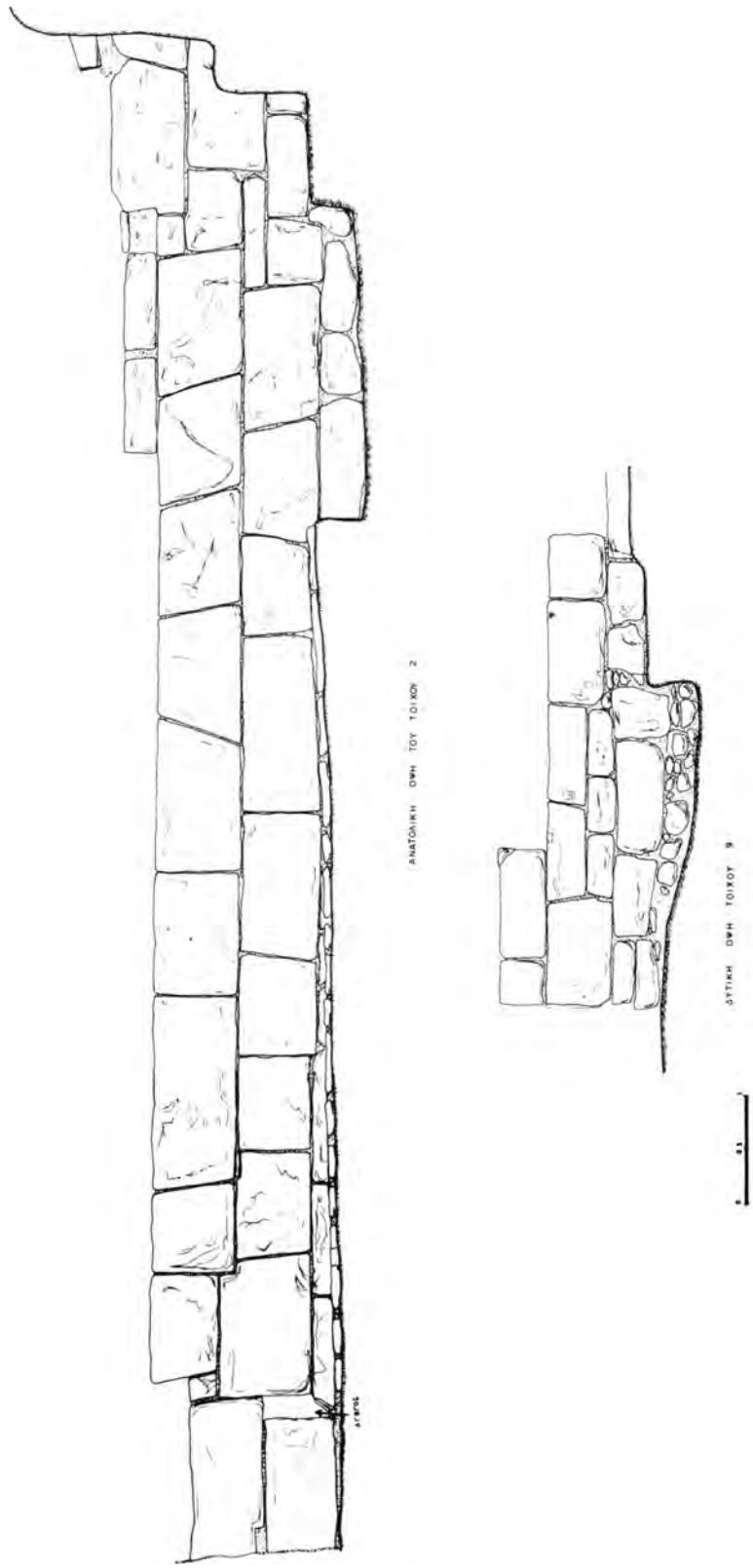

Σχέδ. 21. Ναύπακτος. Συμβολή οδών Καπουρδέλη και Καρακουλάκη. Κάτοψη και τομή Α-Α της ανασκαφής.

τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σ' επαφή με την ανατολική παρειά του αποκαλύφθηκε συλλεκτήριος αγωγός, που ακολουθεί το τείχος σε όλο του το μήκος. Έτσι η όψη αυτή του τείχους χρησιμεύει και ως δυτικό τοίχωμα του αγωγού, ενώ το ανατολικό τοίχωμά του το αποτελεί τοίχος (Σχέδ. 21, Τ8, Αγ. 1), κατασκευασμένος από πλακοειδείς μετρίου μεγέθους λίθους και λάσπη (Πίν. 96 ε).

Ο πυθμένας του αγωγού αποτελείται από ακανό-

Σχέδ. 22. Ναύπακτος. Συμβολή οδών Καπουρδέλη και Καρακουλάκη. Όψεις των τοίχων Τ2 και Τ9.

νιστους διαφόρου μεγέθους πλακοειδείς λίθους και το πλάτος του είναι 0,80 μ. και ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους από Β. προς Ν.

Κοντά στο νότιο άκρο του τείχους, άλλος αγωγός τέμνει εγκάρσια το πλάτος του στο ύψος του α΄ δόμου και προφανώς χρησίμευε για τη διοχέτευση των ομβρίων υδάτων στο συλλεκτήριο αγωγό[18] (Σχέδ. 21, Αγ. 2· Πίν. 98 α). Χαρακτηριστικό είναι το ορθογώνιο άνοιγμα που υπάρχει στην ανατολική όψη του τείχους και αντιστοιχεί στο στόμιο του αγωγού (Σχέδ. 22, ανατολική όψη Τ2, Αγ. 2).

Ο πυρήνας του τείχους έχει σχεδόν αφανισθεί, γιατί στους ρωμαϊκούς χρόνους στο σημείο αυτό ιδρύθηκε εγκατάσταση λουτρών.

Διατηρούνται σε παράταξη τρείς κόγχες, δύο ημικυκλικές και μία ορθογώνια[19] (Σχέδ. 21, Χ1, Χ2, Χ3· Πίν. 98 β).

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η γωνία μεγάλου κτιρίου, πιθανώς δημόσιου, του οποίου ο δυτικός τοίχος είναι ορατός. Είναι κατασκευασμένος από μεγάλες λιθοπλίνθους, μήκ. 8, πλ. 0,60-0,80 και σώζ. ύψ. 1,45 μ. (Σχέδ. 22, δυτική όψη Τ9), χρονολογείται δε στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Μετά την αχρήστευση των λουτρικών εγκαταστάσεων ο χώρος εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και κατά τους χριστιανικούς χρόνους, όπως μας μαρτυρούν αφενός μεν αλλεπάλληλοι τάφοι, που βρέθηκαν μέσα και πάνω στις κόγχες καθώς επίσης και πρόχειρα χτισμένοι τοίχοι σε ακόμα ψηλότερο επίπεδο. Μία πιθανή αιτία οριστικής εγκατάλειψης του χώρου είναι η πυρκαγιά, ίχνη της οποίας βρέθηκαν στη βόρεια κόγχη των λουτρών και ανατολικά του τοίχου 9.

Ανώνυμη δημοτική οδός (Ο.Τ. 130, οικόπεδο Δημ. Αλτανόπουλου)

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τοίχοι, που σώζονταν σε χαμηλό ύψος, ανήκαν στο ίδιο κτίριο και μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Στους σχηματιζόμενους χώρους, βρέθηκε στρώμα καταστροφής από κεραμίδες σικελικού τύπου. Επίσης, αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού, ο οποίος ήταν κατασκευασμένος από κεραμίδες στέγης κορινθιακού τύπου, ορατού μήκους 4 μ.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκε τμήμα δεξαμενής ρωμαϊκών χρόνων, εσωτ. διαστ. 1,65Χ1,50 μ., της οποίας τα τοιχώματα ήταν χτισμένα από αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Στον ανατολικό τοίχο της είχε τοποθετηθεί κατώφλι, το οποίο είχε χρησιμεύσει και για την εκροή των υδάτων της δεξαμενής.

Ανώνυμη δημοτική οδός, θέση Μεγαλομάτα

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών ύδρευσης βρέθηκε τμήμα κτιστού αγωγού, επιχρισμένου εσωτερικά και με κατεύθυνση Δ.-Α. Βόρεια του αγωγού αποκαλύφθηκαν λείψανα δύο τοίχων κατεύθυνσης Β.-Ν. και Α.-Δ. αντίστοιχα, που ήταν χτισμένοι από αργούς λίθους διαφόρου μεγέθους. Σώζονταν σε χαμηλό ύψος και πιθανότατα ανήκαν σε κτίριο υστερορωμαϊκών χρόνων.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Στα πλαίσια της προγραμματικής σύμβασης Αμβρακικού συνεχίστηκε ο καθαρισμός και η φροντίδα των αρχαιολογικών χώρων: α) του Αμφιλοχικού Άργους, β) των αρχαίων Κρηνών (;), στη θέση Παλιααυλή της Κοινότητας Σαρδινίων, γ) των αρχαίων Ολπών (;) στη θέση Αγριλοβούνι, δ) της αρχαίας Λιμναίας (;) στην Αμφιλοχία, ε) του αρχαίου Πραντός (;), στη θέση Μπελεγρινιάτσα της Κοινότητας Κεχριναίς, στ) του αρχαίου Εχίνου, στη θέση Ρούγα της Κοινότητας Παλιαμπέλων, ζ) αρχαίου ναού στη θέση Χαλίκι της Κοινότητας Παλιαμπέλων, η) της αρχαίας Ηράκλειας (;), στη θέση Σπαρτάρια του δήμου Βόνιτσας, θ) άγνωστου οικισμού σε λόφο της Κοινότητας Αγίου Νικολάου Βόνιτσας και ι) αταύτιστου ιερού στη θέση Προφήτης Ηλίας της Κοινότητας Πλαγιάς.

Στα πλαίσια της ίδιας σύμβασης και προκειμένου να εγκριθεί από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η μελέτη στερεωτικών εργασιών του τείχους της αρχαίας Λιμναίας (;), που συνέταξε ο αρχιτέκτονας της Εφορείας μας Θ. Αυγούλης, διενεργήσαμε δοκιμαστικές τομές σε διάφορα σημεία του τείχους της αρχαίας πόλης, καθώς και σε τοίχους δημοσίων κτιρίων για τη λήψη χρονολογικών στοιχείων και κατάστασης του υπεδάφους. Οι εν λόγω δοκιμαστικές τομές έγιναν σύμφωνα με την αριθ. 1/26.1. 1988 Πράξη του ΚΑΣ.

18. ΑΕ 1985, σ. 225.

19. Barry Cunliffe, Roman Bath, Aquae Sulis, Oxford 1969, σ. 1 κ.ε., πίν. 31.

Στα πλαίσια υλοποίησης προγράμματος προστασίας των αρχαιολογικών χώρων του νομού Αιτωλοακαρνανίας, το οποίο χρηματοδοτήθηκε από τη Νομαρχία, έγιναν οι καθαρισμοί των εξής χώρων:

Στράτος

Έγινε καθαρισμός του τείχους, του ναού του Διός και άλλων ορατών τμημάτων δημοσίων κτιρίων. Με την ίδια πίστωση κατεδαφίστηκε και μέρος των σπιτιών του παλιού οικισμού (Σουροβίγλι), τα οποία είχαν κτιστεί πάνω σε κτίσματα της αρχαίας πόλης.

Αρχαιολογικός χώρος Οινιαδών

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός του τείχους, του θεάτρου, των κατοικιών, της ακρόπολης και των νεωρίων της αρχαίας πόλης.

Παλαιομάνινα

Άρχισε ο καθαρισμός του τείχους της αρχαίας Σαυρίας (;) και κυρίως στο σημείο των παραποτάμιων πυλών.

Αγρίνιο

Στη θέση Παλιόκαστρο Σπολάιτας συνεχίσθηκε ο καθαρισμός του αρχαίου τείχους, που ταυτίζεται με την ακρόπολη του αρχαίου Αγρινίου[20].

Θέρμο

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός του περιβόλου του ιερού και η απομάκρυνση μετά από έλεγχο μπαζών των παλιών ανασκαφών.

Σιταράλωνα

Στη θέση Μεσοβούνι συνεχίστηκε ο καθαρισμός του υπάρχοντος εκεί αταύτιστου αρχαίου οικισμού.

Νέα Πλευρώνα

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός του τείχους, του ανατολικού και δυτικού νεκροταφείου, του θεάτρου, της δεξαμενής, της αγοράς και άλλων αταύτιστων δημοσίων κτιρίων της αρχαίας πόλης.

Καλυδώνα

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός του τείχους, του Ηρώου, του Λαφριαίου καθώς και θαλαμωτών τάφων του ανατολικού και δυτικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης.

Μακύνεια (;)

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός της ακρόπολης και του θεάτρου της αρχαίας πόλης.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Σκάλα Ναυπακτίας

Έπειτα από χρηματοδότηση της Νομαρχίας Αιτωλοακαρνανίας στον υπάρχοντα εκεί σημαντικό αρχαιολογικό χώρο[21] έγινε έναρξη συστηματικής ανασκαφής.

Στη θέση Δραγατσούλα αποκαλύφθηκε επίμηκες κτίριο, του οποίου η έρευνα συνεχίζεται.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Κατά το έτος 1988 στην περιοχή της Κεφαλληνίας, αντιμετωπίσαμε μόνο τα θέματα προστασίας των αρχαιολογικών χώρων. Έτσι ολοκληρώθηκε η μελέτη στέγασης των περίφημων ψηφιδωτών της ρωμαϊκής βίλλας στη Σκάλα Κεφαλληνίας, καθώς επίσης και ο προγραμματισμός περίφραξης των μυκηναϊκών νεκροταφείων στη περιοχή των Μαζαρακάτων και Μεταξάτων.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

20. ΠΑΕ 1928, σ. 96-110.

21. W. Woodhouse, Aetolia. Its Geography, Topography and Antiquities, Oxford 1897, σ. 331. L. Lerat, Les Locriens de l'Ouest, Topographie et ruines, Paris 1952, τ. I, σ. 93.

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1988 στην 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων εργάστηκαν εκτός από την υπογράφουσα οι αρχαιολόγοι Αφέντρα Μουτζάλη και Διαμάντω Ρηγάκου στην έδρα της Εφορείας, η Κωνσταντίνα Σκαρμούτσου στην Αρχαία Κόρινθο και η Ζωή Μυλωνά στη Ζάκυνθο.

Η έλλειψη αρχιτέκτονα στην Εφορεία (η οργανική θέση παραμένει κενή από το 1986), εκτός από μικρό διάστημα που καλύφθηκε από τον αρχιτέκτονα Τρύφωνα Μαυρίκη στα πλαίσια του προγράμματος της Ε.Ο.Κ., δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στη λειτουργία της Εφορείας και ιδιαίτερα στην εκτέλεση του αναστηλωτικού προγράμματος.

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Φρούριο Ρίου

Σημαντικότατα προβλήματα εντοπίσθηκαν στο βορειοανατολικό εξωτερικό τείχος του Φρουρίου που είναι εκτεθειμένο στο Βορρά και στη θάλασσα. Στο τμήμα αυτό η τοιχοποιία είναι διπλή για λόγους ενίσχυσής της, εξωτερικά δε παρουσίαζε τεράστια ανοίγματα στο ύψος του θεμελίου εξαιτίας της διάβρωσης από τα κύματα (στην πλευρά αυτή η ακτή έχει πλάτος από 3-5 μ. σε ήρεμες καιρικές συνθήκες). Οι δύο επάλληλες λιθοδομές είχαν αποσυνδεθεί με αποτέλεσμα να δημιουργείται κίνδυνος και για τη σκάλα που υπάρχει στο τμήμα αυτό για την άνοδο στις επάλξεις, σκάλα που χρησιμοποιούν όλοι οι επισκέπτες γιατί είναι από τα λίγα σημεία με πρόσβαση, για να δεί κανείς προς τα έξω, της βόρειας πλευράς.

Οι εργασίες του 1988 αφορούσαν τη στερέωση και αποκατάσταση όλου αυτού του τμήματος με την κατασκευή στοιχειώδους υποθεμελίωσης, το «γέμισμα» και την επανασύνδεση της διπλής τοιχοποιίας, τη στερέωση και συμπλήρωση της σκάλας και το αρμολόγημα της λιθοδομής και στις δύο όψεις (Πίν. 99 α-β, 100α).

Μονή Αγίων Πάντων Βελιμαχίου

Η μεταβυζαντινή μονή των Αγίων Πάντων, ιστορικό διατηρητέο μνημείο της ορεινής περιοχής Τριταίας κοντά στο χωριό Βελιμάχι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί διατηρείται χωρίς πολλές νεότερες επεμβάσεις και προσθήκες. Η κατάσταση όμως του μνημείου είναι ιδιαίτερα προβληματική. Πιθανότατα λόγω καθίζησης οι δύο εξωτερικές πλευρές, βόρεια και δυτική, παρουσιάζουν απόκλιση από την κατακόρυφο, με συνέπεια τα δάπεδα του ορόφου των χώρων που εφάπτονται της εξωτερικής τοιχοποιίας, να έχουν μείνει χωρίς στήριξη. Το πρόβλημα γίνεται σοβαρότατο επίσης στη βόρεια πλευρά, όπου στο ύψος του ορόφου υπάρχει χώρος παρεκκλησίου κατάγραφος από τοιχογραφίες.

Το καθολικό της μονής παρουσίαζε άλλα προβλήματα. Ξυλόστεγη βασιλική με ωραίο ξυλόγλυπτο τέμπλο, στη νότια πλευρά ήταν μπαζωμένη εξαιτίας της υψομετρικής διαφοράς του εδάφους. Επί πλέον η στέγη είχε σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί με αποτέλεσμα τα νερά της βροχής να κατακλύζουν το ναό.

Το 1988 με επιχορήγηση της Νομαρχίας και του Υπουργείο Πολιτισμού, έγιναν εργασίες αποκατάστασης του καθολικού και ειδικότερα: α) λήφθηκαν μέτρα προστασίας και στερέωσης του τέμπλου, β) έγινε αποχωμάτωση της νότιας πλευράς, γ) έγινε αποξήλωση και ανακατασκευή της στέγης και ανακεράμωση. Στο παρεκκλήσιο της εισόδου λήφθηκαν τα απαραίτητα μέτρα για την εξασφάλιση των τοιχογραφιών ενώ η Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών της Νομαρχίας ανέλαβε τη σύνταξη μελέτης για την αντιμετώπιση των στατικών προβλημάτων της βόρειας και δυτικής πλευράς της μονής (Πίν. 100 β).

Μονή Αγίων Θεοδώρων Αροανίας

Η βυζαντινή μονή των Αγίων Θεοδώρων, εγκαταλελειμμένη για πολλά χρόνια μετά τη δολοφονία του μοναχού και την κλοπή των κειμηλίων της μονής, μετετράπη σε γυναικεία και επαναλειτούργησε τα τελευταία χρόνια. Σημαντικές επεμβάσεις χωρίς τις απαιτούμενες μελέτες αλλοίωσαν την αρχική μορφή του εσωτερικού της μονής, κυρίως με τα κακότεχνα αρμολογήματα της λιθοδομής από τσιμέντο. Πολλά πάντως παραμένουν τα στερεωτικά προβλήματα. Το 1988 και επειδή δεν υπήρχε η δυνατότητα σύνταξης μελέτης για τη γενικότερη αντιμετώπιση της στερέωσης και αποκατάστασης της μονής, έγιναν μόνο στερεωτικές εργασίες, κυρίως του θολωτού διαβατικού της εισόδου, όπου ετίθετο θέμα ασφαλείας των εισερχομένων και του βόρειου τοίχου του ναού (Πίν. 101 α-β).

Πάτρα

Παλαιός ναός Αγίου Ανδρέα

Ο παλαιός ναός του Αγίου Ανδρέα παρουσίαζε σημαντικές ρωγμές στα εξωτερικά επιχρίσματα και το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο αποφάσισε την ανακατασκευή τους. Η μερική καθαίρεση των σοβάδων αποκάλυψε κάποια παλιά στοιχεία των όψεων, τις λιθόχτιστες από λαξευτούς πωρόλιθους γωνίες και πλαίσια παραθύρων κλεισμένων σήμερα στη βόρεια πλευρά. Στη δυτική όψη οι πεσσοί είναι όλοι από λαξευτό πωρόλιθο, καθώς και τα τόξα. Η Εφορεία ανέλαβε τον καθαρισμό και στερέωση όλων των λαξευτών τμημάτων, ώστε να μείνουν ανεπίχριστα, ενώ στα υπόλοιπα μέρη ανακατασκευάστηκαν τα επιχρίσματα (Πίν. 102 α-β).

Τούρκικα χαμάμ

Το μοναδικό στην Πάτρα σωζόμενο σήμερα τούρκικο χαμάμ βρίσκεται στην Πάνω πόλη, στο κέντρο της περιοχής, όπου στα χρόνια της τουρκοκρατίας βρισκόταν το «τάσι», το εμπορικό κέντρο της πόλης. Άλλα χαμάμ έχουν σωθεί πολλά στον ελλαδικό χώρο, ώστε είναι γνωστοί οι τρόποι κατασκευής και λειτουργίας τους, εκτός όμως από της Ρόδου, κανένα απ' όσο γνωρίζω δεν λειτουργεί μέχρι σήμερα.

Το κτίριο, που έχει οικοδομηθεί απ' αρχής για τη χρήση χαμάμ, ιστορικά μπορεί να ταυτιστεί με ένα από τα τρία χαμάμ που αναφέρονται στην περιγραφή του Εβλιγιά Τσελεμπή από την επίσκεψή του στην Πάτρα στα μέσα περίπου του 17ου αι.

Σειρά δημοσιευμάτων ή διαφημίσεων σε εφημερίδες, βεβαιώνουν τη συνεχή λειτουργία του από τον προηγούμενο αιώνα μέχρι σήμερα, τα τελευταία δε χρόνια άρχισε ν' αποκτά ιδιαίτερα μεγάλη κίνηση, σε συνάρτηση με τις νέες απόψεις υγιεινής διαβίωσης κτλ.

Το κτίριο ήταν άγνωστο μέχρι πρόσφατα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία γιατί εξωτερικά δεν φαίνεται η παλιά κατασκευή του. Στην κύρια πρόσοψή του, επί της οδού Μπουκαούρη, καλύπτεται από νεότερο κτίσμα των αρχών του αιώνα (περί το 1925), διότι τμήμα του αρχικού κτιρίου κατεδαφίστηκε κατά τη διάνοιξη της οδού και στη θέση του χτίστηκε το σημερινό ισόγειο κεραμοσκέπαστο οικοδόμημα, που είναι εσωτερικά διαμορφωμένο σε καμπίνες και αποδυτήρια.

Πίσω από το νεότερο αυτό τμήμα σώζονται οι κυρίως αίθουσες του χαμάμ, συνεχόμενοι τετράγωνοι χώροι στεγασμένοι με ημισφαιρικούς θόλους μέσω χαμηλών σφαιρικών τριγωνικών λοφίων. Το πάνω τμήμα των θόλων παρουσιάζεται διάτρητο, όπως συχνά παρατηρείται σε ανάλογης χρήσης κτίσματα, για το φωτισμό και αερισμό. Η επικοινωνία των χώρων γίνεται με ιδιαίτερα χαμηλές τοξωτές πόρτες. Ο πρώτος χώρος είναι ευρύτερος, οι δύο ακραίοι είναι οι κύριοι χώροι λούσης, ο αριστερός με την υψηλότερη θερμοκρασία (halvet), στον οποίο υπάρχουν τρεις αγωγοί θερμού νερού και ο δεξιός, χλιαρός (mejdan), με αγωγό.

Πίσω από τις αίθουσες αυτές υπάρχει η δεξαμενή, ο φούρνος και η είσοδος στα υπόκαυστα.

Με τις εργασίες συντήρησης που γίνονταν κατά καιρούς στο παρελθόν, οι κιονίσκοι των υποκαύστων είχαν αντικατασταθεί από τμήματα τσιμεντοσωλήνα και τα διπλά δάπεδα, αρχικά από σχιστόπλακες, από μία στρώση πλάκες Πηλίου και μάρμαρα.

Οι χώροι δεξαμενής, καυστήρα κτλ. είχαν υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις από αλλεπάλληλες επεμβάσεις και κυρίως από τη μετατροπή του καυστήρα από ξύλα σε μαζούτ. Οι μεγάλες αυξομειώσεις της θερμοκρασίας που προκλήθηκαν από την αλλαγή του καυσίμου υλικού και η διάχυση διοξειδίου του θείου κατά την καύση συνετέλεσαν: 1) στη διάβρωση και καταστροφή των οικοδομικών υλικών των υποκαύστων, 2) στη δημιουργία ρωγμών στα τοιχώματα της δεξαμενής και στους εφαπτόμενους τοίχους και 3) στην καταστροφή των δαπέδων των χώρων λούσης.

Εξωτερικά το κτίριο παρουσίαζε αλλοίωση και υποβάθμιση εξαιτίας πρόχειρων προσθηκών, φουγάρων κτλ. Οι κύριοι όμως χώροι διατηρούσαν την αρχική μορφολογία τους, εκτός από την αντικατάσταση των δαπέδων, την πολλαπλή επικάλυψη των τοίχων από επιχρίσματα και την εξωτερική επίστρωση με τσιμεντοκονία των τρούλων, η οποία και εξαφάνισε τα ίχνη της αρχικής επικάλυψής τους.

Το κτίριο των χαμάμ έγινε γνωστό στην Υπηρεσία μας, όταν, αφού άρχισαν εργασίες, οι ιδιοκτήτες, ενδιαφέρθηκαν για το θέμα δανειοδότησής τους.

Η Εφορεία εισηγήθηκε στο Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων την κήρυξη του κτιρίου ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου και σε σύντομο χρονικό διάστημα ολοκληρώθηκε η διαδικασία.

Οι ιδιοκτήτες ζήτησαν την έγκριση συγκεκριμένων εργασιών, οι οποίες κατά κύριο μέρος αφορούσαν στην αποξήλωση των νεότερων επεμβάσεων, επιχρισμάτων κτλ., εργασίες που ήταν απαραίτητες για την οποιαδήποτε παραπέρα μελέτη και επέμβαση στο κτίριο.

Οι εργασίες εγκρίθηκαν από την Εφορεία με τον όρο, ότι θα γίνονταν με την επίβλεψή μας και ότι

εφόσον θα προέκυπτε ανάγκη ουσιαστικών επεμβάσεων θα ακολουθούσε ειδική αρχιτεκτονική μελέτη, πρόταση και πλήρης αποτύπωση.

Κατά την αποξήλωση των επιχρισμάτων αποκαλύφθηκε, ότι η όλη κατασκευή παρουσίαζε σημαντικά προβλήματα από ρηγματώσεις, διότι το συνδετικό κονίαμα της λιθοδομής είχε αποσαθρωθεί πλήρως. Παράλληλα αποκαλύφθηκε πυκνό δίκτυο πήλινων σωλήνων σε όλους τους κατακόρυφους τοίχους, που διέτρεχαν οριζόντια και κάθετα τη λιθοδομή, επικοινωνώντας με το δίκτυο των υποκαύστων κάτω από το δάπεδο. Το όλο σύστημα είχε σκοπό τη γρήγορη θέρμανση του χώρου, ώστε να αποκτά και να διατηρεί τις απαιτούμενες θερμοκρασίες για χαμάμ.

Επομένως για τη σωστή αντιμετώπιση της στερέωσης της τοιχοδομίας, απαιτείτο ειδική έρευνα για τα υλικά που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν. Ανάλογη έρευνα έπρεπε να γίνει και για την αντικατάσταση του καυστήρα και του καυσίμου υλικού, δεδομένου ότι έπρεπε οπωσδήποτε ν' αντικατασταθεί το μαζούτ.

Οι ιδιοκτήτες όμως επείγοντο να επαναλειτουργήσουν τα χαμάμ, πίεσαν χρονικά τους μηχανικούς που είχαν αναλάβει το έργο και έτσι χωρίς έγκριση της Υπηρεσίας μας και σε συντομότατο χρονικό διάστημα, προέβησαν στην κατασκευή Gunite με τοποθέτηση πλέγματος σε όλες τις εσωτερικές επιφάνειες τοίχων και με εκτοξευμένη ισχυρή τσιμεντοκονία με στεγανωτικό.

Το αποτέλεσμα φυσικά ήταν να απομονωθεί η όλη κατασκευή θέρμανσης και να τεθεί εκτός χρήσης. Επιπλέον τα ήδη στενά και χαμηλά ανοίγματα επικοινωνίας των χώρων υπέστησαν μείωση κατά 0,07-0,10 μ. από κάθε πλευρά, από το πρόσθετο στη λιθοδομή πάχος του Gunite, συν τα επιχρίσματα.

Στο σημείο αυτό παρενέβη η Υπηρεσία μας και διέκοψε τις εργασίες προκειμένου ν' αντιμετωπιστεί σωστότερα τουλάχιστον η εξωτερική αποκατάσταση του κτιρίου.

Αποκλείστηκε απαρχής η εφαρμογή του Gunite και εξωτερικά, διότι ειδικά στις βάσεις και στα ελαχίστου ύψους γείσα των τρούλων θα δημιουργούσε σημαντικές μορφολογικές αλλοιώσεις.

Έτσι αποφασίστηκε η χρήση πατητής τσιμεντοκονίας για τη στερέωση της λιθοδομής εξωτερικά και η τοποθέτηση κεραμιδιών στους τρούλους, για την αρχική επικάλυψη των οποίων δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις.

Τις εργασίες της εξωτερικής στερέωσης και αποκατάστασης εκτέλεσε ειδικευμένο συνεργείο της Εφορείας με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Τρ. Μαυρίκη που απασχολήθηκε εποχιακά το τελευταίο τετράμηνο του έτους.

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Καταγραφή βλαβών από τους σεισμούς

Τον Οκτώβριο 1988 μεγάλης έντασης σεισμοί με επίκεντρο στην περιοχή Κυλλήνης - Βαρθολομιού προκάλεσαν σοβαρότατες ζημιές στα μνημεία του Νομού Ηλείας.

Φρούριο Χλεμούτσι

Συνεχίστηκαν οι εργασίες ανακατασκευής του θόλου της αίθουσας Γ[1]. Έγιναν στερεώσεις και σε ορισμένα τμήματα που κρίθηκε αναγκαίο, συμπληρώσεις στα ανοίγματα προς το κεντρικό προαύλιο, αφού το καθένα άνοιγμα αποτυπώθηκε σχεδιαστικά στην υπάρχουσα κατάσταση. Συνεχίστηκαν επίσης περιμετρικά του εξωτερικού τείχους στερεώσεις και όπου για λόγους ασφαλείας των επισκεπτών απαιτείτο συμπληρώθηκαν στηθαία ασφαλείας (Πίν. 103 α).

Σημειώθηκαν καταρρεύσεις τμημάτων τοίχων σε διάφορα σημεία του εξωτερικού τείχους, αλλά και στις αίθουσες Ε και Β. Οι σημαντικότερες βλάβες όμως αφορούν: α) Το θόλο της αίθουσας Β στον οποίο παρουσιάστηκαν νέες διαμπερείς ρωγμές, ενώ και όλες οι παλιότερες διευρύνθηκαν (Πίν. 103 β). Απαιτείται άμεση επέμβαση πρωταρχικά τουλάχιστον για την εξασφάλιση και στεγανοποίησή του από το «δώμα», ώστε ν' αποφευχθεί η διάβρωση της λιθοδομής του θόλου από τα όμβρια ύδατα. β) Την αίθουσα Ε. Στην αίθουσα αυτή είχαν γίνει εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης από τα έτη 1976-77. Επειδή ο θόλος της αίθουσας αυτής είχε σε μεγάλο μέρος καταρρεύσει και για να δεθούν οι δύο κατά μήκος εξωτερικοί τοίχοι είχαν κατασκευαστεί τρία εγκάρσια τοξωτά δοκάρια από οπλισμένο σκυρόδεμα επενδεδυμένα με λιθοδομή. Οι κατασκευές αυτές μετά τους σεισμούς παρουσίασαν σημαντικές ρηγματώσεις, ενώ παράλληλα παρουσιάστηκε απόκλιση του εξωτερικού τοίχου, που στη στάθμη του δαπέδου του ορόφου (από κάτω

1. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 45-46· 42 (1987): Χρονικά, σ. 185.

υπάρχει δεξαμενή) έφθασε τα 0,15 μ. Η αντιμετώπιση της κατάστασης φαίνεται ιδιαίτερα δύσκολη δεδομένου ότι δεν είναι εφικτή η αντιστήριξη του τοίχου από την εξωτερική πλευρά, όπου το έδαφος διαμορφώνεται με μεγάλες κλίσεις.

Βυζαντινός ναός μονής Παναγίας Βλαχερνών

Σοβαρότατες είναι οι ζημιές που προκλήθηκαν στο καθολικό, το οποίο παρουσίαζε ήδη στατικά προβλήματα που είχαν επισημανθεί από το προηγούμενο έτος[2].

Ειδικότερα σημειώθηκε καθίζηση της βορειοανατολικής γωνίας του νάρθηκα με αποτέλεσμα οι δύο δυτικοί πεσσοί του εξωνάρθηκα ν' αποκλίνουν της κατακορύφου, σε όλα τα τόξα να παρουσιασθούν στο κέντρο τους σημαντικές ρωγμές και μετακίνηση των κλειδιών τους. Στο εσωτερικό του ναού αντίστοιχα τα δυτικά σταυροθόλια παρουσίασαν σημαντικές ρωγμές, κυρίως δε το βόρειο, του οποίου η νεύρωση από λαξευτούς πωρόλιθους αποκολλήθηκε. Το μαρμάρινο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου παρουσίασε στο κέντρο μεγάλη ρωγμή, ενώ το μαρμάρινο κιονόκρανο του βορειοανατολικού κίονα του τρούλου κόπηκε διαγώνια και το τμήμα αυτό κατέπεσε.

Η Εφορεία προέβη άμεσα στην υποστήλωση των επικινδύνων τμημάτων μέχρι να συνταχθεί από την ΔΑΒΜΜ μελέτη για τη στερέωση και αποκατάσταση του μνημείου, που σε αυτή τη φάση κρίνεται ότι δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται για τον εκκλησιασμό.

Μονή Ελεούσας Λυγιάς (Βαρθολομιού)

Η μεταβυζαντινή μονή Ελεούσας υπέστη σημαντικότατες βλάβες, διαμπερείς ρηγματώσεις στον περίβολο και στη θολωτή είσοδο και εγκαταλείφθηκε αμέσως από τους διαμένοντες μοναχούς. Επικίνδυνη κυρίως κρίνεται η κατάσταση του αμυντικού πύργου της μονής, που βρίσκεται στο κέντρο του περιβόλου. Μεγάλα τμήματα τοίχων κατέρρευσαν και διαμπερείς ρωγμές σημειώνονται σε όλες τις πλευρές.

Βυζαντινός ναός καθολικής Γαστούνης

Σε όλους τους θόλους του ναού παρουσιάστηκαν τριχοειδείς ρωγμές που δεν αποτελούν ιδιαίτερο πρόβλημα. Επικίνδυνη φαίνεται μόνο η κατάσταση του νεότερου καμπαναριού, και του κτιστού μεταγενέστερου επίσης τέμπλου, το οποίο αποσυνδέθηκε από την τοιχοποιία των κατά μήκος τοίχων και μικρό τμήμα του κατέρρευσε.

Μεταβυζαντινός ναός Αγίου Γεωργίου Νεοχωρίου

Σημαντικότατες είναι οι ρωγμές σε όλες τις όψεις του ναού, που δεν έχει χαρακτηριστεί διατηρητέο μνημείο, παρουσίαζε όμως αξιόλογα στοιχεία της ναοδομίας του 18ου αι. και ενδιαφέρον ξυλόγλυπτο τέμπλο και οροφή. Επικίνδυνο κρίνεται όμως, κυρίως το νεότερο κωδωνοστάσιο και τμήμα του νεότερου νάρθηκα που προστέθηκε στα δυτικά του κυρίως ναού (Πίν. 104 α).

Κάστρο Γλαρέντζας

Μεγάλα τμήματα της τοιχοδομίας της δυτικής πλευράς κατέρρευσαν και κατολίσθησαν στη θάλασσα (Πίν. 104 β).

Τα σεισμόπληκτα μνημεία επισκέφθηκε κλιμάκιο της ΔΑΒΜΜ η οποία και ανέλαβε τη σύνταξη των απαιτούμενων μελετών.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Με τις εργασίες του Νομού Κεφαλληνίας ασχολήθηκε όπως και τα προηγούμενα έτη η αρχαιολόγος Διαμάντω Ρηγάκου. Επειδή όμως απουσιάζει στο εξωτερικό από το περασμένο έτος με εκπαιδευτική άδεια και δεν έστειλε τις σχετικές εκθέσεις, συνοπτικά εκτίθενται οι εργασίες από την υπογράφουσα:

Μονή Αγίων Φανέντων περιοχής Σάμης

Το καθολικό της από ετών εγκαταλελειμμένης μονής, σώζει τον τοιχογραφικό διάκοσμο ημιερειπωμένο κυρίως στο ανατολικό τμήμα. Προσπάθειες αποτοίχισης των τοιχογραφιών που έκανε η Εφορεία παλιότερα δεν απέδωσαν, αφενός εξ αιτίας τεχνικών δυσκολιών, δεδομένης και της δυσκολίας πρόσβασης στο μνημείο, αφετέρου λόγων εντόνων αντιδράσεων των κατοίκων της περιοχής.

Κατά το 1988 και ύστερα από την έγκριση μελέτης που συνέταξε η αρχιτέκτων του ΤΑΠ Ιφ. Γεωργοπούλου-D'Amico αποφασίστηκε και κατασκευάστηκε στέγαστρο για την προστασία κατά το δυνατόν των τοιχογραφιών (Πίν. 105 β).

2. ΑΔ 42 ό.π., σ. 185-6.

Πουλάτα

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα

Ο ναός, κτίσμα του 1777, σε ρυθμό επτανησιακού μπαρόκ, είναι μια από τις ελάχιστες εκκλησίες που σώθηκαν από τους σεισμούς του 1953 στην Κεφαλονιά. Από το 1976 συντάχτηκε από ιδιώτη μηχανικό μελέτη στερέωσής του, η οποία είχε εγκριθεί από το Υπουργείο Πολιτισμού. Οι εργασίες όμως δεν έγιναν και η κατάσταση του μνημείου παρουσίαζε σημαντική επιδείνωση, με αποτέλεσμα το 1986 να πέσει μέρος του θαυμάσιου ξυλόγλυπτου τέμπλου και του γυναικωνίτη.

Το 1987 ειδικευμένο συνεργείο της Εφορείας περισυνέλεξε και μετέφερε το τέμπλο σε διπλανό οίκημα καθώς επίσης και όλες τις εικόνες για συντήρηση. Η μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης τροποποιήθηκε από τη ΔΑΒΜΜ και το 1988 εκτελέστηκαν οι παρακάτω εργασίες, με επίβλεψη των αρχιτεκτόνων της ΔΑΒΜΜ Ε. Δεληνικόλα και Α. Ποζιόπουλο και της Εφορείας:

α) αποξήλωση της στέγης και καθαίρεση όλων των επιχρισμάτων (διατηρήθηκαν δείγματα μόνο που χρησίμευσαν ως οδηγοί για την ανακατασκευή).

β) καθαρισμός της λιθοδομής και ενίσχυσή της με ενέματα μείγματος που προσδιόρισε η ΔΑΒΜΜ.

γ) ανακατασκευή επιχρισμάτων.

δ) ανακατασκευή της στέγης (Πίν. 106 β).

Παράλληλα έγιναν εργασίες συντήρησης των ξυλόγλυπτων του τέμπλου ώστε να είναι έτοιμο να επανατοποθετηθεί όταν ολοκληρωθούν οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου (Πίν. 106 α).

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Ναός Αγίας Μαρίνας

Συνεχίζονται οι εργασίες αναστήλωσης του κωδωνοστασίου του ναού Αγίας Μαρίνας στην ομώνυμη κοινότητα, σύμφωνα με τη μελέτη του καθηγητή Διον. Ζήβα.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΕΙΚΟΝΩΝ

Πάτρα

Το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας στην Πάτρα βασικά απαρτίζεται από τους Απόστολο Θεοδωρακόπουλο, Αγγελική Θεοδωρακοπούλου και Ζώη Γκρίλλα.

Δημοτικό Θέατρο Πατρών

Στο Δημοτικό Θέατρο, από τα γνωστότερα νεοκλασικά κτίρια, έργο του Τσίλλερ, έγιναν μεγάλης έκτασης επισκευαστικές εργασίες από το Δήμο Πατρέων, που ζήτησε τη συμβολή της Εφορείας μας για τον καθαρισμό και την αισθητική παρουσίαση των τοιχογραφιών, που καλύπτουν τα τύμπανα των τοξωτών ανοιγμάτων του εξώστη στην κύρια όψη του θεάτρου.

Οι τοιχογραφίες, σύγχρονες του κτιρίου, εκτελεσμένες με την τεχνική της ξηρογραφίας, απεικονίζουν γυμνές νεανικές μορφές με άρπες ή κρουστά και μεγάλους διακοσμητικούς κρατήρες. Σε σκούρο φόντο παρουσιάζουν περιορισμένες χρωματικές διαβαθμίσεις και συνοπτική απόδοση των μορφών (Πίν. 105 α).

Η ζωγραφική επιφάνεια είχε σημαντικότατες φθορές που προέρχονταν κυρίως από την υγρασία, που διαπερνούσε την οροφή του εξώστη και συντελούσε στην απολέπιση του χρώματος. Σκληρά άλατα κάλυπταν μεγάλο μέρος, ενώ υπήρχαν και σημαντικές επιζωγραφήσεις από παλιότερες προσπάθειες συντήρησης.

Κατά το 1988 έγινε καθαρισμός, αφαίρεση των επιζωγραφήσεων, στερέωση και αισθητική παρουσίαση των τοιχογραφιών δύο τοξωτών τυμπάνων και της ενδιάμεσης τριγωνικής επιφάνειας.

Μονή Αγίων Θεοδώρων Αροανίας

Στη βυζαντινή μονή των Αγίων Θεοδώρων διατηρείται τοιχογραφικός διάκοσμος στο καθολικό και στο παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη που χρονολογείται στα 1740.

Το καθολικό είναι κατάγραφο, αλλά οι τοιχογραφίες ήταν τελείως μαυρισμένες από κάπνα. Διαπιστώθηκε όμως ότι σε παλιές εργασίες συντήρησης (στις οποίες αναφέρεται επιγραφή του ζωγράφου στον τοίχο που χωρίζει τον κύριο ναό από το νάρθηκα), είχε περαστεί ένα βερνίκι που προστάτευε τη ζωγραφική επιφάνεια κι έτσι ο καθαρισμός έγινε πολύ εύκολος και τ' αποτελέσματα εντυπωσιακά. Ο καθαρισμός έγινε κυρίως στους θόλους, όπου οι παραστάσεις του Παντοκράτορα, της ένθρονης Θεοτόκου με την επιγραφή: *Η χορα του αχορίτου* (Πίν. 107 α), ζώνης Προφητών, των Ευαγγελιστών, παράστασης επιγραφόμενης *Παρθενικόν καύχημα* (Πίν. 107 β), της Σταύρωσης κ.ά.

Παρεκκλήσι Αγίου Ιωάννου

Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν σημαντικά προβλήματα αποκολλήσεων που αντιμετωπίστηκαν με ενέματα, πρεσσάρισμα και στεφανώματα περιμετρικά. Λόγω της στενότητας του χώρου και της έλλειψης αερισμού η στερέωση έγινε σε ποσοστό 70-75% (Πίν. 108 β).

Εργαστήριο Συντήρησης

Στα εργαστήρια της Εφορείας συντηρήθηκαν εικόνες της Μητροπολιτικής Συλλογής Αιγίου, της Μονής Αγίων Πάντων Βελιμαχίου, των Αγίων Θεοδώρων Αροανίας και μία εικόνα από τη Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Πορετζούς Ηλείας.

Οι αξιολογότερες απ' αυτές είναι οι παρακάτω:

1) Παναγία Οδηγήτρια, επιγραφόμενη *Η Πάντων Ελπίς* από τη μονή Πορετζούς, διαστ. 0,63x0,45 μ.

Η εικόνα (Πίν. 108 α) παρουσιάζει τη Θεοτόκο αριστεροκρατούσα στον αυστηρό βυζαντινό τύπο της Οδηγήτριας. Ακολουθεί το πρότυπο και την τεχνοτροπία της κρητικής τέχνης και μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 16ου αι.

Η εικόνα ήταν σκαφιδωτή με αυτόξυλο πλαίσιο πάνω και κάτω. Το ξύλο ήταν σε σημαντικό βαθμό κατεστραμμένο από τερμίτες και για να συγκρατηθεί του είχαν κολλήσει χονδρό ύφασμα. Η αποσαθροποίησή του είχε φθάσει μέχρι τη ζωγραφική επιφάνεια κυρίως στο κεντρικό τμήμα. Έφερε επίσης σημαντικές επιζωγραφήσεις σε λεπτομέρειες που χαρακτηρίζονταν από το σκληρό γράψιμο, σε αντίθεση με το μαλακό πλάσιμο της αρχικής ζωγραφικής. Το φόντο είχε περαστεί με κίτρινο χρώμα κάτω από το οποίο όμως δεν είχε διατηρηθεί το αρχικό χρυσό βάθος.

Κατά τις εργασίες συντήρησης αφαιρέθηκε όλο το κατεστραμμένο ξύλο που αντικαταστάθηκε με καινούργιο και η ζωγραφική με την τοποθέτηση πυκνών τρέσσων επανήλθε στην αρχική της επίπεδη επιφάνεια που είχε παραμορφωθεί από την κυρτότητα του ξύλου. Στη συνέχεια στερεώθηκε και καθαρίστηκε χωρίς ν' αφαιρεθούν όλες οι επιζωγραφήσεις, δεδομένου ότι κάλυπταν τελείως κατεστραμμένα τμήματα.

2) Ένθρονη Θεοτόκος από τη μονή Αγίων Πάντων Βελιμαχίου, διαστ. 1,16x0,615 μ. (Πίν. 109).

Η εικόνα, πιθανότατα δεσποτική, παρουσιάζει ένθρονη την Παναγία με τον Χριστό καθισμένο στην ποδιά της. Το θρόνο πλαισιώνουν οι Προφήτες Ηλίας και Ιερεμίας με ανοικτά ειλητάρια και ψηλότερα εικονίζονται δύο άγγελοι σε στάση δέησης.

Η εικονογραφία δεν απομακρύνεται από τον καθιερωμένο τύπο, το πλάσιμο όμως των μορφών και οι χρωματικές διαβαθμίσεις μαρτυρούν πολύ καλό ζωγράφο, γνώστη της κρητικής τέχνης των εικόνων και μπορεί χρονολογικά να τοποθετηθεί γύρω στο 1600.

Το ξύλο της εικόνας παρουσιάζει σημαντική κύρτωση καθώς του είχαν αφαιρεθεί τα αρχικά τρέσσα. Η ζωγραφική επιφάνεια είχε προβλήματα απολέπισης και ορισμένα τμήματα είχαν αποκοληθεί. Φαίνεται ότι η εικόνα είχε υποστεί κάποιες επιζωγραφήσεις (κυρίως στα ενδύματα της Θεοτόκου και στα πρόσωπα), ενώ ο αριστερός άγγελος είναι εξ ολοκλήρου ζωγραφισμένος. Παράλληλα είχε καλυφθεί από παχύρευστο βερνίκι που από την υγρασία είχε συρρικνωθεί επιδεινώνοντας έτσι τις φθορές.

Οι εργασίες συντήρησης καταρχήν έγιναν για την επαναφορά του ξύλου στην αρχική του κατάσταση, αφού προηγήθηκε η στερέωση της ζωγραφικής με κερομαστίχη. Ακολούθησε η στερέωση, η αφαίρεση κατά το δυνατόν των επιζωγραφήσεων και ο καθαρισμός. Για την αισθητική παρουσίαση τοποθετήθηκε ύφασμα για να καλύψει το ξύλο στο κάτω τμήμα της μορφής του Χριστού που ήταν κατεστραμμένο.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Κοντογενάδα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ύστερα από μικρής κλίμακας στερεωτικές εργασίες συνεχίστηκε ο καθαρισμός και στερέωση των βυζαντινών τοιχογραφιών του ναού. Οι εργασίες εκτελέστηκαν με την ευθύνη της ζωγράφου-συντηρήτριας Μαρίας Ρουσσέα, με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ύστερα από πρόγραμμα που υπέβαλε η βυζαντινολόγος Μαρία Θεοχάρη, η οποία και έχει αναλάβει τη δημοσίευση του μνημείου.

Πάστρα

Έγιναν στερεωτικές εργασίες του βυζαντινού διάκοσμου του ερειπωμένου ναού, του οποίου η κατάσταση επιδεινώθηκε μετά την πυρκαγιά που κατέστρεψε όλη την περιοχή (Πίν. 110).

Καταγραφή εικόνων Εκκλησιαστικού Μουσείου Μηλαπηδιάς και συλλογής Ευαγγελίστριας Κάστρου

Με την πρόσληψη της αρχαιολόγου Αλεξοπού-

λου και την εποπτεία της Δ. Ρηγάκου, έγινε πλήρης καταγραφή των εικόνων και άλλων κειμηλίων που έχουν συγκεντρωθεί στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της μονής Αγίου Ανδρέα Μηλαπιδιάς. Η καταγραφή συνεχίστηκε στις εικόνες που έχουν συγκεντρωθεί στο ναό της Ευαγγελίστριας του Κάστρου, καθώς και άλλων ναών της περιοχής.

Τέλος αφού έχουν ολοκληρωθεί οι εργασίες αποκατάστασης του παλιού καθολικού της μονής Μηλαπιδιάς με την επίβλεψη της υπογράφουσας έγινε η επανέκθεση των εικόνων και αποτοιχισμένων τοιχογραφιών στο χώρο, ο οποίος θα λειτουργήσει ως Εκκλησιαστικό Μουσείο.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

α) Τοιχογραφίες:

1. Ενώθηκαν και έγινε η πρετοιμασία για μεταφορά σε μόνιμο τελάρο δύο τεμαχίων αποτοιχισμένης τοιχογραφίας, διαστ. 2x0,40 και 2,30x0,35 μ., από τον Άγιο Νικόλαο Μεγαλομάτη Σκοπού Ζακύνθου.

2. Μεταφορά σε μεταλλικό τελάρο της αποτοιχισμένης από το ναό Αγίου Γεωργίου Κοντογενάδας Κεφαλληνίας, τοιχογραφίας με θέμα τη Δέηση και ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασής της.

β) Εικόνες:

1. Άγιος Γεώργιος (αριθ. εκθ. 150), διαστ. 1,95x0,96 μ. Συνεχίζονται οι εργασίες συντήρησης.

2. Βρεφοκρατούσα (αριθ. αποθ. 400), διαστ. 0,93x 0,70 μ. Αφαιρέθηκε η ασημένια επένδυση και αποκαλύφθηκε η ύπαρξη εκμαγείου από κερί και λινάρι, το οποίο κολλήθηκε σε τουλουπάνι και τοποθετήθηκε σε πίνακα. Η εικόνα έχει στρώμα προετοιμασίας με ανάγλυφο το σχέδιο της μορφής της Παναγίας και είναι στρωμένο με φύλλο από ασήμι. Κάτω από την προετοιμασία αυτή βρέθηκε χρυσό φόντο με ανάγλυφο και έκτυπο διακοσμητικό θέμα.

Από ναούς της Ζακύνθου:

1. Από το ναό Αγίας Αικατερίνης Σινά, Κήπων Ζακύνθου: Ιάκωβος, Μάρκος, Βαρθολομαίος, διαστ. 1,40x0,64 μ., αφαίρεση οξειδώσεων. Αγία Τριάδα, διαστ. 1,15x0,90 μ. Αφαίρεση νεότερου στοκαρίσματος και στερέωσης. Βρεφοκρατούσα, διαστ. 1,17x0,99 μ. Αφαιρέθηκε το οξειδωμένο σκληρό βερνίκι και η επιζωγράφηση με κίτρινο χρώμα του χρυσού φόντου. Μετά τον καθαρισμό, αποκαλύφθηκε δεξιά επιγραφή. Οι εργασίες συνεχίζονται.

2. Από το ναό του Σωτήρος κοινότητας Παντοκράτορος: Έγερση Λαζάρου, διαστ. 0,49x0,26 μ. Συντήρηση και αποκατάσταση. Ιωάννης Χρυσόστομος, θύρα, διαστ. 2x0,81 μ. Στερέωση ζωγραφικής επιφάνειας.

3. Από το ναό του Αγίου Κηρύκου, ομώνυμης κοινότητας, συντηρήθηκαν: Γέννηση του Χριστού, διαστ. 0,61x0,41 μ., Υπαπαντή, διαστ. 0,75x0,46 μ., Αγία Μαρίνα, διαστ. 0,75x0,45 μ.

4. Από το ναό του Αγίου Γρηγορίου κοινότητας Φιλοτίου: Άγιος Γρηγόριος, διαστ. 0,53x0,39 μ.

5. Από το ναό της Υπεραγίας Θεοτόκου, κοινότητας Σκουληκάδου: Υπαπαντή, διαστ. 0,48x0,46 μ., Ευαγγελισμός, διαστ. 0,48x0,37 μ., Βαϊοφόρος, διαστ. 0,47x0,38 μ.

6. Από το ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, κοινότητας Λαγοπόδου: Εσταυρωμένος Λιτανείας, διαστ. 1,20x1 μ. Συναρμολογήθηκαν τα σπασμένα κομμάτια και έγιναν στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας. Οι εργασίες συνεχίζονται.

7. Από το ναό των Αγίων Πάντων της ομώνυμης κοινότητας: Βάπτιση, διαστ. 0,50x0,33 μ. Έγιναν καθαρισμός και στερεώσεις.

8. Από το ναό της Ευαγγελίστριας κοινότητας Κάτω Γερακαρίου: Σταύρωση, διαστ. 0,67x0,51 μ.

9. Από το ναό της Αγίας Παρασκευής, κοινότητας Αγίου Λέοντα: Κοίμηση Θεοτόκου, διαστ. 0,46x0,34 μ., Υπαπαντή, διαστ. 0,48x0,36 μ., Βάπτιση, διαστ. 0,48x0,36 μ.

10. Ιδιωτικές: Παναγία η Σκοπιώτισσα, διαστ. 0,45x0,35 μ., Δέηση, Αγία Αικατερίνη, διαστ. 0,35x0,25 μ., Παναγία με το Χριστό Εσταυρωμένο, διαστ. 0,32x0,23 μ., Ο Σωτήρ του κόσμου, διαστ. 0,83x0,54 μ.

Στη συντήρηση τοιχογραφιών εικόνων και ξυλογλύπτων εργάσθηκαν οι συντηρητές: Μ. Ρουσσέα, Μ. Ραζή, Αντ. Ραζής, Άννα Μάνεση, Δημ. Σταμίρης.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Κάστρο

Πραγματοποιήθηκε ο ετήσιος καθαρισμός του Κάστρου Ζακύνθου. Καθαρισμοί έγιναν επίσης και σε άλλα μνημεία του νησιού: ναός Παναγίας των Αγγέλων στην πόλη, πύργος Δομενεγκίνι στο Αργάσι, ναός Αγίου Δημητρίου στο Μελινάδο, ναός Αγίου Σπυρίδωνα στο Αργάσι και ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου το Βουγιάτο.

Ο σεισμός του Οκτωβρίου του 1988 επέφερε νέες ζημιές στα μνημεία του νησιού. Αρχιτέκτονες της ΔΑΒΜΜ και αρχαιολόγοι της ΔΒΜΜ και της 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, πραγματοποίησαν αυτοψίες και άρχισαν καταγραφή των ζημιών, σύνταξη μελετών στερέωσης και προτάσεις για λήψη άμεσων μέτρων προστασίας των μνημείων.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πάτρα

Οδός Κανακάρη 46-52 (οικόπεδο Νότη Παρασκευόπουλου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο της Κάτω Πόλης. Ανασκαφική έρευνα που έγινε σ' αυτό το καλοκαίρι του 1988 αποκάλυψε, σε βάθος 2,20 μ. από το σημερινό επίπεδο του δρόμου, παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο[3] των αρχών του 6ου αι.

Το δάπεδο βρέθηκε κατά χώραν και ανήκει —πιθανότατα— σε παλαιοχριστιανική βασιλική. Το κτίριο σώζεται σε επίπεδο θεμελίων και έχει κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΔ. με απόκλιση 30°. Κατά χώραν βρέθηκε το κατώφλι μιας δίφυλλης θύρας που διασώζει και τους γόμφους στήριξής της. Η θύρα αυτή εξασφάλιζε την πρόσβαση στον επιστρωμένο με ψηφιδωτό δάπεδο χώρο. Από το στρώμα καταστροφής του κτιρίου ανασύρθηκαν δύο παλαιοχριστιανικοί αμφικιονίσκοι παραθύρου —ο ένας με το κιονόκρανό του— και κορμός στριπτού κιονίσκου.

Όπως έδειξε η ανασκαφική έρευνα, σημαντικές ζημιές στο παλαιοχριστιανικό κτίριο προκάλεσε η νεοκλασική οικία που χτίστηκε πάνω σ' αυτό. Πάνω από το στρώμα καταστροφής του παλαιοχριστιανικού κτιρίου, σε βάθος 1,25-1,55 μ. από το επίπεδο του οδοστρώματος και σε απόσταση 4,40 μ. από το κατώφλι, ανασκάφηκαν δύο τάφοι των νεοτέρων χρόνων. Οι τάφοι, κιβωτιόσχημος και κεραμοσκέπαστος αντίστοιχα, είχαν προσανατολισμό από Δ. προς Α., περιείχαν από ένα σκελετό και ήταν ακτέριστοι.

3. Αφέντρα Μουτζάλη, Η αρχαιολογική σκαπάνη ανακαλύπτει την Πάτρα του Βυζαντίου, εφημ. Πελοπόννησος, φ. 31-8-1988, σ. 1, 3.

Το εύρημα της οδού Κανακάρη, όπως και άλλα ανάλογα της τελευταίας —κυρίως— εικοσαετίας, παρά την αποσπασματικότητά του, είναι σημαντικό για την τοπογραφία της πόλης των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο[4]. Την εποχή αυτή τα κτίσματα των βασιλικών, γίνονται τα σημεία αναφοράς, τα «landmarks» των πόλεων, μικρών και μεγάλων, σ' ολόκληρη τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία[5].

Οδός Ερμού 64 (οικόπεδο Παναγιώτη Κανελλόπουλου)

Το Δεκέμβριο άρχισε στο παραπάνω οικόπεδο, ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε, σε βάθος 1,70 μ. από το οδόστρωμα της Ερμού, τη συνέχεια του παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου, που την κατασκευή του χρηματοδότησε η «Θεοφιλεστάτη διάκονος Αγριππιανή». Το γνωστό αυτό από τη βιβλιογραφία[6] ψηφιδωτό, χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. και ανήκει σε μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική, κοιμητηριακού —πιθανώς— χαρακτήρα, που εντοπίστηκε σε τρεις διαφορετικές, χρονολογικά, ανασκαφικές περιόδους, κοντά στην πλατεία βασιλέως Γεωργίου Α΄ της Κάτω Πόλης.

Σημαντικές ζημιές στη βασιλική της διακόνου Αγριππιανής προκάλεσε η νεότερη οικία του 19ου αι., επειδή οι οικοδόμοι της, εκμεταλλευόμενοι τη σταθερότητα και τη στεγανοποίηση που προσέφερε το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο, την θεμελίωσαν πάνω σ' αυτό. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΑΦΕΝΤΡΑ ΜΟΥΤΖΑΛΗ

4. Αφέντρα Μουτζάλη, Η πόλη των Πατρών κατά την Πρωτοβυζαντινή περίοδο, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για την Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Αθήνα 19/21-5-1989. Η ίδια, Τοπογραφικά της Μεσαιωνικής Πάτρας, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη (υπό εκτύπωση) και Στοιχεία πολεοδομικής εξέλιξης της Βυζαντινής Πάτρας, Αρχαιολογία 30 (1989), σ. 82-87.

5. Γ.Π. Λάββας, Οι χριστιανικές Θήβες της Θεσσαλίας: αστική οργάνωση και πολεοδομικά χαρακτηριστικά, Αρμός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 997.

6. Ε. Μαστροκώστας, Τρεις παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί εν Αχαΐα, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Β΄, Αθήνα 1976, σ. 370-371. D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, Roma 1977, σ. 185. M. Spiro, Critical Corpus of Mosaic Pavements of the Greek Mainland, New York 1978, σ. 86, 654. Π. Βελισσαρίου, Χρονολόγηση χριστιανικής ψηφιδωτής επιγραφής από την Πάτρα, Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου Αχαϊκών Σπουδών, Αθήνα 1986, σ. 123-126. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Ελλάδος, 2, Πελοπόννησος-Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 86-87.

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

Κάστρο Ζακύνθου

α) Ναός Υπεραγίας Θεοτόκου Λαουρέντζαινας

Μονόκλιτη βασιλική του 15ου αι. Στην εξωτερική πλευρά του νοτιοδυτικού τοίχου της βρέθηκε πλακόστρωτος διάδρομος, θαυμάσιο δείγμα κατασκευής για την απορροή των ομβρίων υδάτων. Κατά τη διενέργεια της ανασκαφής βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών (17ος αι.).

β) Ενετικές φυλακές

Μετά τις αποχωματώσεις, που πραγματοποιήθηκαν, διαπιστώθηκε ότι πιθανότατα τα δύο κτίσματα που τις αποτελούν ήταν ενωμένα με κοινό διάδρομο και είχαν κοινή είσοδο, σε μία τουλάχιστον από τις οικοδομικές φάσεις του κτιρίου.

Στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε λίθινη κρηπίδα που πιθανώς στήριξε σιδερένιο κιγκλίδωμα. Καθαρίστηκαν οι στέγες των δύο κτιριακών συγκροτημάτων από όγκο χωμάτων που τις σκέπαζαν και έτσι είναι δυνατή η μελέτη τους από αρχαιολογική και αρχιτεκτονική άποψη. Αποκαλύφθηκε, επίσης, ένας μεγάλου μήκους τοίχος, ο οποίος ίσως χρησίμευε ως περίβολος των φυλακών.

γ) Ενετική πυριτιδαποθήκη

Αποκαλύφθηκε η πλακόστρωση του περιβόλου, μπροστά από την εξωτερική είσοδο. Επίσης βρέθηκε λίθινο πλακόστρωτο αυλάκι για την αποστράγγιση των ομβρίων υδάτων της αυλής και ίχνη βοτσαλωτού διαδρόμου για τη συλλογή των υδάτων της στέγης, τα οποία διοχετεύονταν σε δεξαμενή.

Αναδείχθηκε γενικά το κτίριο, με τη διαμόρφωση του εξωτερικού περιγύρου του, μετά την απομάκρυνση των μπάζων. Ανακατασκευάστηκε η στέγη και συντηρήθηκε η τοιχοποιία.

Ο σεισμός του Οκτωβρίου του 1988 επέφερε νέες βλάβες στο κτίριο, με συνέπεια να σταματήσουν όλες οι εργασίες, προκειμένου να συσταθεί διεπιστημονική επιτροπή για τη συνολική αντιμετώπιση των προβλημάτων.

δ) Στρατώνας, περιόδου Αγγλοκρατίας

Στη βορειοανατολική πλευρά του Φρουρίου σωζόταν και ήταν ορατά τμήματα μόνο των τοίχων του οικοδομήματος, που πιθανότατα ήταν ο Αγγλικός στρατώνας, όπως τον περιγράφει ο Αυστριακός δούκας, περιηγητής I. Salvator στη Ζάκυνθο, στα τέλη του 19ου αι. Μετά την ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε, αποκαλύφθηκε ένα πολύ μεγάλο κτίριο που έχει διαστάσεις εξωτερικά, μήκος 55 και πλάτος 35 μ. περίπου. Έχει πολλούς εσωτερικούς τοίχους, μεταγενέστερους.

Το χαρακτηριστικό γνώρισμα του κτιρίου είναι ο περιφερειακός βοτσαλωτός διάδρομος, που χρησίμευε για τη συλλογή των υδάτων της στέγης, που διοχετεύονταν τελικά σε μεγάλους κτιστούς αγωγούς. Βρέθηκε επίσης υπόγεια θολωτή κατασκευή, μάλλον περιόδου ενετοκρατίας, την οποία οι Άγγλοι χρησιμοποίησαν ως λάκκο απορριμμάτων. Τα όστρακα που βρέθηκαν κατά τη διενέργεια των παραπάνω ανασκαφικών εργασιών χρονολογούνται, κυρίως, στην υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο (εφυαλωμένη κεραμική γνωστών μέχρι σήμερα κατηγοριών). Βρέθηκε, επίσης, σε μικρότερη ποσότητα, αστρωματογράφητη ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική.

ΖΩΗ ΜΥΛΩΝΑ

Θ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Θ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES

SKOURTA PLAIN

The third season of Stanford's archaeological survey in the Skourta plain was conducted from July 12 through August 22, 1988. Despite permit restrictions, which confined work to study and verification of previously identified sites, the season has yielded major discoveries and substantial additions to our understanding of the settlement history of the area. Through intensive study, and with the assistance of visiting experts, new periods have been identified and suspected periods confirmed on several of our sites; new architectural features have been recognized; site boundaries have been clarified; local informants have reported to us four previously unknown ancient sites (to be studied in 1989); through a study permit granted by the B΄ Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, significant sites immediately adjacent to our own study area were studied for comparative purposes; a major breakthrough was achieved by the discovery of an inscription at our site A1 Panakton which at long last proves that this actually was the Athenian fortress of Panakton.

The location of Panakton has long been in dispute. Some have believed that our site was an unidentified Boiotian outpost, and have identified Panakton with the fortress of Gyphtokastro (Kaza). Our discovery of a fragmentary ephebic decree of the Attic tribe Leontis demonstrates beyond doubt that our site was an Attic fort, and can therefore only be Panakton. Gypthokastro is therefore to be identified with Eleutherai, as most scholars have believed.

Thanks in part to the expertise of Jeremy Rutter, of Dartmouth College, we have refined and corrected identifications for several of the prehistoric sites in the plain. At present, EH material, which is found at B20 in the Mazareika valley, and in the Vountima valley, is absent in the Skourta plain itself. Most of the sites previously thought to be EH are in fact neolithic, with early neolithic found at A10, B21, and C11, middle neolithic at A8, and late neolithic at B19, and perhaps A11. At Panakton, where traces of neolithic material are also now identified, the continuous sequence of prehistoric material from MH II through LH IIIC and into protogeometric is confirmed. Two mountaintop sites north of the Vountima valley, within the B΄ Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, have produced unexpected finds. J1, Kastro-Malli Mesi, is a fortified summit with abundant evidence for MH occupation. J2, Ayia Marina, is likewise a fortified mountaintop settlement, but of the LH IIIB and C periods. At nearby B21 in the Mazareika valley is a settlement spanning LH II through LH IIIB.

Classical and hellenistic material was studied at Panakton, where the examination of surface remains has yielded a better plan of the site. Likewise, traces of more classical and hellenistic houses, constituting a sizable open settlement, were recognized at the adjacent sites B11 Panayia and B18 Ayios Dimitrios. New traces of ancient road were found near C3 Kokkini, and a greater length of the Panakton-Oinoe road, A19, was traced. In the B΄ Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities, a mountaintop rubble enclosure on Megalo Vouno above Phyle, once identified by Skias as the probable site of Thrasyboulos' camp of 403 B.C., is now seen to have had its chief occupation a century later. Classical and hellenistic remains were also studied at A14, B20, B21, B26, C1, and in the Vountima valley. Previously unknown sites, of classical or hellenistic date, were pointed out to us by local informants at Polonia A28, Ayios Yiorgos C14, and Pyrgari C15. These will be studied in 1989. Late roman remains were studied at A14, B11, B20, B21, and C1, and informants pointed out a late roman cemetery on Koutsomiti, B24.

The study of medieval sites revealed a more extensive middle byzantine presence in our area than we had previously suspected. Byzantine material was examined at the Zoodochos Piyi monastery site, A20. With the expert advice of Guy Sandars, Assistant Director of the Archaeological British School at Athens, we studied a rich variety of decorated pottery, some as early as the 11th century, and much of the 12th-14th centuries. A similar range of material was studied on the settlement sites of Loukisia A30, and Alonia B20, and at the sites of ruined monasteries at Panayia B11, and Klisa Stamou B21.

In 1989 we look forward to extending our investi-

gations into areas we have not yet studied, especially around the villages of Stephani, Skourta, and Pyli. We also look forward to learning more of the geomorphological history of the plain. In a brief visit this summer, Eberhard Zangger, of Cambridge University, was able to give us some insights on what he sees as the remarkable stability, since the last Ice Age, of much of the landscape of the Skourta plain. Eberhard plans to return in 1989 for an extended period of geomorphological study.

We thank Eberhard Zangger, Guy Sandars, and Jeremy Rutter for their advice this summer, and Angeliki Andreiomenou, Ephor of Antiquities, Alexandra Christopoulou, Epimeletria of the Thebes Museum, and William D. E. Coulson, Director of the American School of Classical Studies, for their continued support of our project. The work was carried out by a team of nine undergraduate students under our direction, with the assistance of Martha Taylor, graduate student in Classics. The work was supported by the Department of Classics and the Tresidder fund of Stanford University, by a grant from the David and Lucile Packard Foundation, and by private gifts. We sincerely thank all of our coworkers and supporters.

MARK H. MUNN
MARY LOU ZIMMERMAN-MUNN

ΙΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ερέτριας (Πίν. 111 α)

Ολοκληρώνονται οι εργασίες στο Μουσείο Ερέτριας που κατασκευάζεται από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή. Συγκεκριμένα, επεκτάθηκαν οι αποθήκες του Μουσείου και δημιουργήθηκε μία ακόμα αίθουσα έκθεσης. Στις αποθήκες έγιναν εργασίες ταξινόμησης κατά έτος ανασκαφής και κατά περιοχή. Επίσης ανακαινίστηκε το Εφορείο και περιφράχτηκε το αρχαίο θέατρο και ταξινομήθηκε το υλικό στο προαύλιο (Πίν. 111 β).

Συλλογή Άνω Ποταμίας Κύμης (Πίν. 112 α)

Ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του χώρου συλλογής της Άνω Ποταμίας. Τα λιγοστά αντικείμενα που εκτίθενται είναι ελληνιστικής κυρίως περιόδου από το Καστρί Ποταμίας. Εκτίθενται ακόμη όστρακα και κεραμική από τα ΠΕ έως και τα βυζαντινά χρόνια από την ευρύτερη περιοχή της Κύμης αφού πρώτα καθαρίστηκαν και έγινε η διαλογή τους. Η συλλογή παραμένει κλειστή λόγω ελλείψεως φυλάκων.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χαλκίδα

Οδός Ωρίωνος και Παπασκιαδά (οικόπεδο Χάρινγκ-Φλώρου)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα πώρινου ραβδωτού κίονα, ύψ. 0,60 μ., που είχε χρησιμοποιηθεί στο χτίσιμο νεότερης οικοδομής.

Οδός Αρεθούσης (οικόπεδο Κ. Κιαπέκου)

Στο βόρειο τμήμα του παραπάνω οικοπέδου βρέθηκε τμήμα τοίχου από πώρινους δόμους ο οποίος συνεχίζεται στην προς Β. ιδιοκτησία και ίσως και στο προς Α. οικόπεδο. Ο τοίχος αυτός βρέθηκε σε μικρό βάθος από την επιφάνεια (0,20 μ.) ενώ τα κτίρια που έχουν βρεθεί στα παρακείμενα οικόπεδα ήταν σε βάθη άνω των 2 μ. Ο τοίχος του οικοπέδου Κιαπέδου είναι πιθανόν να έχει σχέση με το κτίριο που αποκαλύφθηκε παλιότερα ανατολικά του οικοπέδου[1] και είναι θεμελιωμένος πάνω σε μπάζα. Συγκεντρώθηκε λίγη ελληνιστική κεραμική (λαβές αμφορέων, χονδροειδή αγγεία) και θαλασσινά όστρεα.

12ο Δημοτικό Σχολείο

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες στο οικόπεδο του 12ου Δημοτικού Σχολείου Χαλκίδας. Η φετινή έρευνα εντοπίστηκε ιδιαίτερα στο βόρειο και στο δυτικό τμήμα του υπό ανέγερση κτιρίου. Το δυτικό τμήμα είχε υποστεί καταστροφή από σύγχρονο κεραμοποιείο.

Συνεχίστηκε η αποκάλυψη των ρωμαϊκών και των υποκείμενων ελληνιστικών σπιτιών (Πίν. 112 β) καθώς και του δρόμου που οδηγεί από ΝΔ.-ΒΑ.[2] και αποτελούν συνέχεια των αποκαλυφθέντων σε προηγούμενες περιόδους κτιρίων. Τέλος αποκαλύφθηκαν, τμήματα αγωγών τόσο της ελληνιστικής όσο και της ρωμαϊκής περιόδου (Πίν. 113 α).

Μάνικα

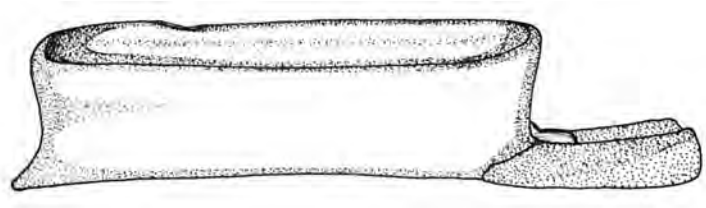
Λεωφόρος Χαλκίδας-Αρτάκης (οικόπεδο Π. Μπεληγιάννη)

Στο παραπάνω οικόπεδο ανοίχτηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές κατά τη διάνοιξη των οποίων εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν επτά λαξευτοί θαλαμωτοί ΠΕ τάφοι του χαρακτηριστικού τύπου της περιοχής (Τάφοι Α-Ζ).

Οι τάφοι είναι σε καλή κατάσταση εκτός από δύο των οποίων έχει καταρρεύσει η θόλος. Αποτελούνται από ένα θάλαμο, διαστ. 1Χ1 μ. περίπου, και ύψ. 1,50 μ. και από ένα δρόμο, μήκ. 1 μ. περίπου, με ένα ή δύο σκαλοπάτια μπροστά στην είσοδο του θαλάμου (Πίν. 113 β).

Οι τάφοι απέδωσαν σημαντική ΠΕ κεραμική και άλλα κινητά ευρήματα. Πιο συγκεκριμένα: ο τάφος Α έδωσε κυρίως χονδροειδή κεραμική και λίγες λεπίδες οψιανού. Ο τάφος Γ απέδωσε τρία ακέραια τηγανόσχημα σκεύη, από τα οποία το ένα φέρει οπή στη λαβή (Σχέδ. 1). Στον τάφο Δ βρέθηκε τμήμα χάλκινης λαβής, ενώ μία χάλκινη σπάτουλα βρέθηκε στον τάφο ΣΤ. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και κατά την ερχόμενη περίοδο.

1. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 247-249.
2. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 208.

Σχέδ. 1. Μάνικα. Οικόπεδο Π. Μπεληγιάννη. Τηγανόσχημο σκεύος από τον τάφο Γ.

Θέση Έξω Παναγίτσα. Λεωφόρος Αρτάκης-Χαλκίδας (οικόπεδο Ευαγγ. Κυράνα-Γκόλα)

Σε δοκιμαστικές τομές που ανοίχτηκαν στο παραπάνω οικόπεδο, σε ένα σημείο στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε λάκκος που πιθανότατα αποτελούσε κατεστραμμένο και συλημένο ΠΕ τάφο.

Λεωφόρος Χαλκίδας-Αρτάκης (οικόπεδο Αικ. Κυράνα) (Σχέδ. 2· Πίν. 114 α)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν έξι ΠΕ τάφοι. Οι τάφοι είναι όλοι προσανατολισμένοι από ΒΔ. προς ΝΑ. Πρόκειται για θαλαμοειδείς τάφους, λαξευτούς στο βράχο. Οι δύο είναι μικρών διαστάσεων και προορίζονταν πιθανώς για παιδικές ταφές (διαστ. κατά μέσο όρο 0,50Χ0,70Χ1,20 μ.). Οι υπόλοιποι έχουν κατά μέσο όρο διαστάσεις θαλάμου 1,50Χ1,50 μ., ενώ το ύψος του θαλάμου φθάνει στο 1,20 μ. Ο δρόμος σε μερικές περιπτώσεις καταλήγει σε λίθινο σκαλοπάτι στην είσοδο του θαλάμου.

Όλοι οι τάφοι ήταν συλημένοι και μόνο λιγοστά οστά και λίγη κεραμική βρέθηκαν στο εσωτερικό τους. Συγκεκριμένα βρέθηκαν δύο τηγανόσχημα σκεύη, όστρακα από χονδροειδή αγγεία, ταινιόσχημες και κυλινδρικές λαβές, λεπίδες οψιανού και λίγα θαλασσινά όστρεα.

Οδός Ορτανσίας (οικόπεδο Αθ. Παπαδιώτη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην οδό Ορτανσίας και βορειοδυτικά των οικοπέδων Σ. Μπεληγιάννη και Ελαιοτριβιάρη, όπου ανασκάφεται το σημαντικό ΠΕ νεκροταφείο της Μάνικας.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ένα δωμάτιο και δυτικότερα δύο ακόμα τοίχοι. Νοτιοανατολικά του ορατού τμήματος του κτιρίου βρέθηκε τμήμα δαπέδου, στρωμένου με βότσαλα που ίσως αποτελούσε δάπεδο κάποιου ανοιχτού χώρου και το οποίο ήταν ημικατεστραμμένο. Στο σημείο αυτό ο φυσικός βράχος αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50 μ., ενώ στον υπόλοιπο χώρο εμφανίστηκε σε μεγαλύτερο βάθος. Από τα μέχρι στιγμής ορατά οικοδομικά λείψανα φαίνεται πως αυτά ανήκουν σε δύο τουλάχιστον διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Τα κινητά ευρήματα που απέδωσε η ανασκαφή είναι λίγη ΠΕ ΙΙ-ΙΙΙ κεραμική, πυρήνες και λεπίδες οψιανού. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οδός Πανσέδων (οικόπεδο Κ. Χρηστούλα) (Σχέδ. 3)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι και δύο εγκάρσιοι τοίχοι που σχηματίζουν τέσσερις χώρους. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους και σώζονται σε τρεις δόμους. Στη γωνία του ενός ήρθε στο φως πηγάδι, που είναι επίσης κατασκευασμένο από αργούς λίθους. Ελάχιστη ήταν η κεραμική ΠΕ περιόδου που βρέθηκε σ' αυτό το χώρο.

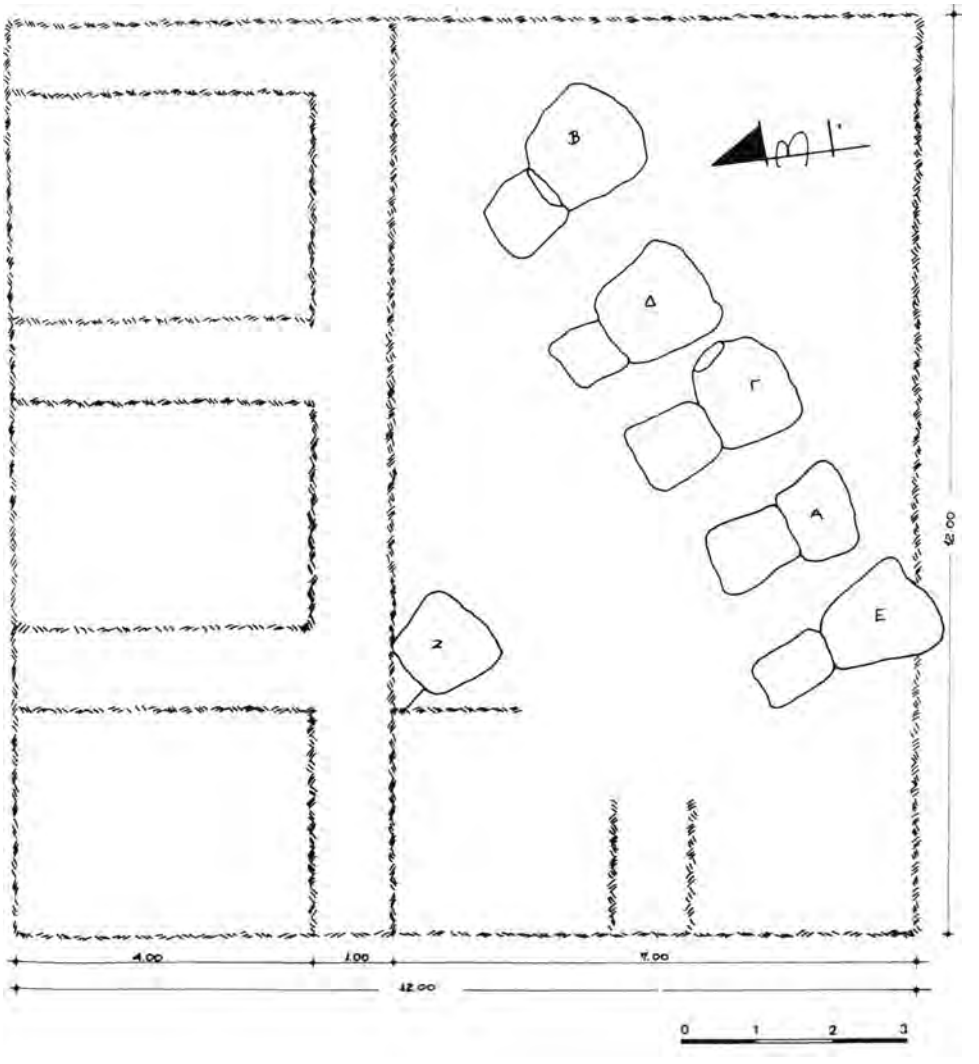
Στην προς Β. προέκταση του οικοδομήσιμου χώρου αποκαλύφθηκε αποθέτης που απέδωσε πλούσια χονδροειδή ΠΕ κεραμική και τέσσερα ακέραια πήλινα σφονδύλια εξαιρετικά καλής κατασκευής και ποιότητας.

Ερέτρια

Οικόπεδο ΒΥΜΕΝ Α.Ε. (Σχέδ. 4-5· Πίν. 115 α-β)

Κατά τη διάρκεια ανασκαφής σε οικόπεδο της Τεχνικής Εταιρείας ΒΥΜΕΝ Α.Ε. βόρεια της οδού Ελπινίκου Νικομάχου, στην πόλη της Ερέτριας, βρέθηκε τμήμα του αρχαίου τείχους της πόλης, μήκ. 23 και πλ. 2,60 μ. Το τείχος είναι χτισμένο με μεγάλους ορθογώνιους λίθους εξωτερικά, ενώ στο εσωτερικό του είναι γεμισμένο με μικρές ασβεστολιθικές πέτρες ακανόνιστου σχήματος. Γύρω από το τείχος συγκεντρώθηκε λιγοστή ελληνιστική κεραμική.

Σημειώνεται ότι τα τελευταία χρόνια έχουν αποκαλυφθεί σε σωστικές ανασκαφές και άλλα σημεία των τειχών της πόλης:

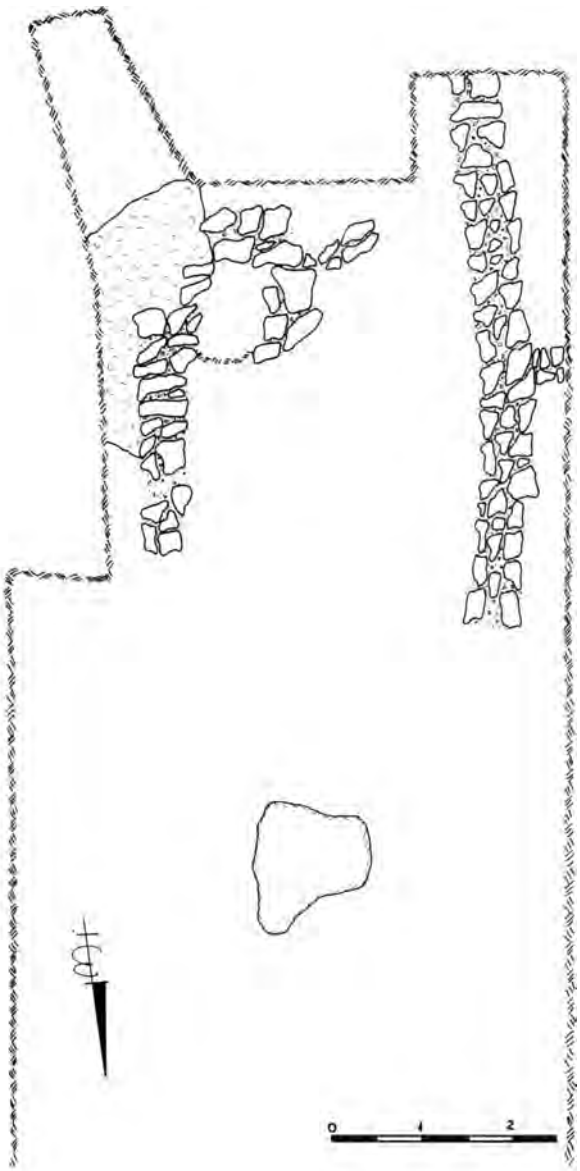
Σχέδ. 2. Μάνικα. Οικόπεδο Αικ. Κυράνα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Α. Στο οικόπεδο Θεοδώρου στη συμβολή των οδών Αμαρυνθίας Αρτέμιδος και Αποστόλη 24, είχε αποκαλυφθεί τμήμα της θεμελίωσης του παράκτιου τείχους που διατηρείται στο τμήμα αυτό σε μήκος 5,30, πλάτος 3,40 μ. και σώζεται σε ύψος ενός δόμου. Το παράκτιο τείχος έφτανε μέχρι τα λουτρά και στρεφόταν προς ΝΑ.[3].

Β. Στο κοινοτικό οικόπεδο (αριθ. 102-103-104), που ορίζεται από τις οδούς Αριστονίκου Ερατωνύμου, Ευδήμου Κραταιμένους και Κανάρη, ανασκάφηκε τμήμα του διατειχίσματος, δηλαδή της εσωτερικής γραμμής του παρακτίου τείχους της πόλης, που απέχει 70 μ. από το επάκτιο, συνεχίζεται δε προς Δ. στα οικόπεδα 106-107 επί της οδού Αριστογείτονος Κραταιμένους που είχαν ανασκαφεί το 1969[4]. Το τμήμα που ερευνήθηκε πρόσφατα διατηρεί δύο δόμους θεμελίωσης από πωρόλιθους με μικρούς ακανόνιστους λίθους ενδιάμεσα. Το τμήμα αυτό αποκαλύφθηκε σε μήκος 21 και πλάτος 2,45 μ., κατά μήκος δε της εσωτερικής πλευράς βρέθη-

3. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 152 όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία· 24 (1969): Χρονικά, σ. 193.

4. ΑΔ 24 ό.π., σ. 193.

Σχέδ. 3. Μάνικα. Οικόπεδο Κ. Χρηστούλα. Κάτοψη της ανασκαφής.

καν τέσσερις αντηρίδες που απέχουν μεταξύ τους περί τα 4,5 μ. και χρησίμευαν προφανώς για τη στήριξη ξύλινων δοκών πατώματος του περιδρόμου του τείχους, όπως είχε φανεί και στο τμήμα που είχε ανασκαφεί το 1969 από τον Π. Θέμελη[5]. Το τμήμα του διατειχίσματος του οικοπέδου 102-104 επιβεβαιώνει την πορεία του προς τα θερμά λουτρά.

Οδός Αρχαίου Θεάτρου

Κατά τη διάνοιξη φρεατίου στην παραπάνω οδό, αποκαλύφθηκε τοίχος ελληνιστικών χρόνων ορατού μήκους 2,10 και πλάτους 0,35-0,40 μ. με κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ. και τμήμα δεύτερου τοίχου κάθετου στον πρώτο. Οι τοίχοι αυτοί αποτελούν τμήμα ελληνιστικού κτιρίου που καταστράφηκε εν μέρει κατά την εκτέλεση των έργων. Στη μικρή έρευνα που επακολούθησε βρέθηκαν μαρμάρινη βάση περιρραντηρίου, μικρό μελαμβαφές αγγείο και πολλά κεραμίδια.

Κοτρώνι

Στο Κοτρώνι Ερέτριας, κατά την εκσκαφή υδρευτικής τάφρου επισημάνθηκε συστάδα κεραμοσκεπών και κιβωτιόσχημων τάφων.

Αμάρυνθος

Παλαιοχώρα

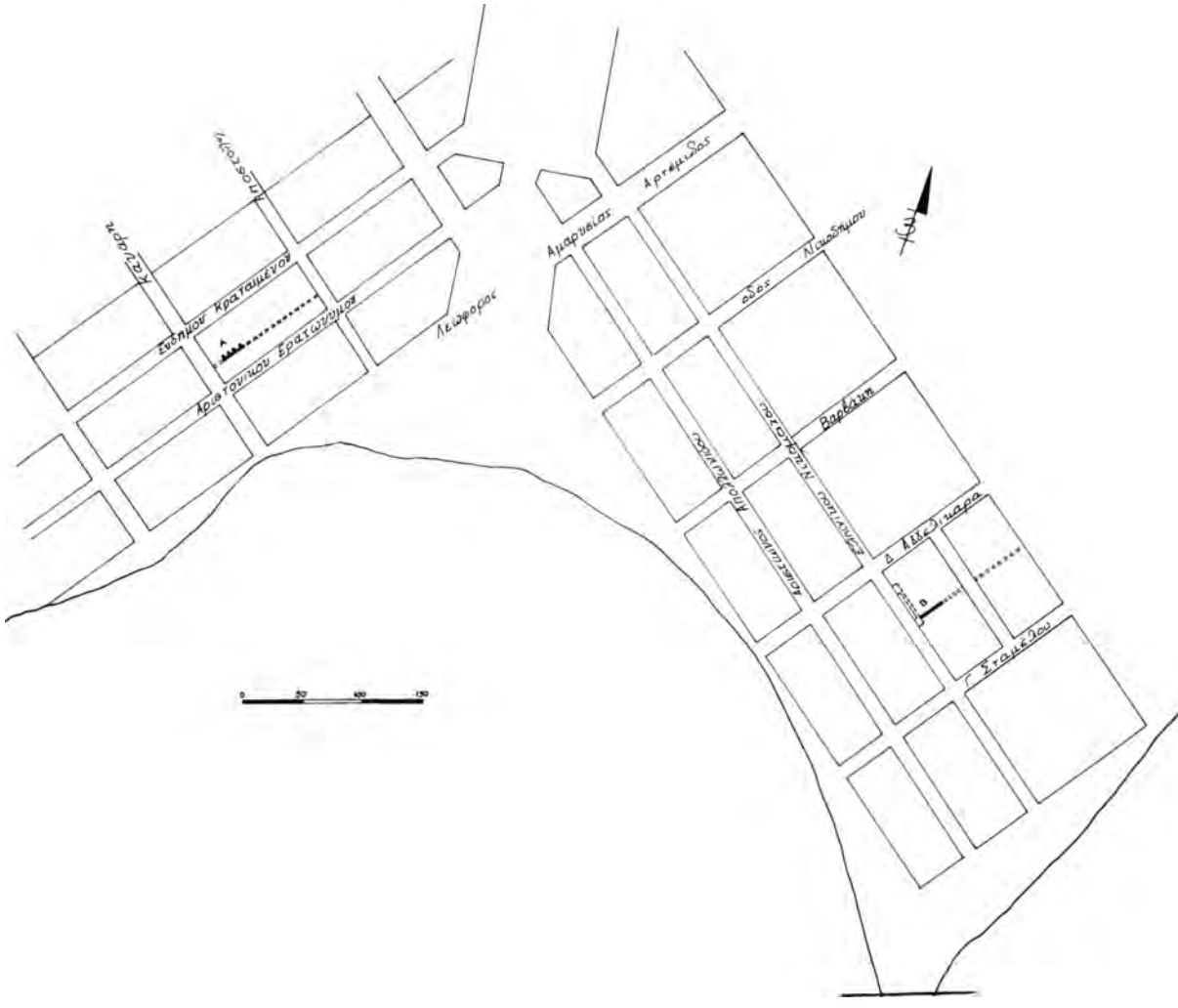
Το Σεπτέμβριο του 1988, στο λόφο Παλαιοχώρα της Αμαρύνθου διενεργήθηκε μικρή ανασκαφική έρευνα, όταν κατά τη διάρκεια αυτοψίας διαπιστώθηκε ότι είχαν γίνει τομές αρχαιοκαπήλων. Με την ευκαιρία αυτή έγινε και ευρύτερη τοπογραφική έρευνα στην περιοχή.

Ο λόφος Παλαιοχώρα είναι ένα τεχνητό ύψωμα στη δυτική παραλία του Ευβοϊκού κόλπου, νότια της Ερέτριας και της σημερινής Κ. Βάθειας (Αμάρυνθος). Ο λόφος είναι γνωστός και με το όνομα Γεράνι αν και συνηθέστερα χρησιμοποιείται το όνομα Παλαιοχώρα, Παληχώρια ή Παλαιοκλησιές, εξαιτίας των δύο βυζαντινών ναών που δεσπόζουν στο λόφο (της Μεταμόρφωσης και της Κοίμησης της Θεοτόκου), αλλά και παλιότερων που έχουν καταστραφεί.

Τη θέση Παλαιοχώρα ή Γεράνι που σχετίζεται με πολλούς τοπικούς μεσαιωνικούς θρύλους, είχε επισημάνει αρχαιολογικά ο Κουρουνιώτης[6] και ο Παπαβασιλείου εξαιτίας της εύρεσης αρχαίων στηλών στο λόφο. Ο χώρος είχε συσχετισθεί από νωρίς με την αρχαία Αμάρυνθο που είναι κυρίως

5. Ό.π., σ. 195, Σχέδ. 3.

6. ΑΕ 1900, σ. 50 κ.ε.

Σχέδ. 4. Ερέτρια. Τοπογραφικό με τμήμα του παράκτιου και εξωτερικού τείχους.

γνωστή από τη λατρεία της Αμαρύνθιας ή Αμαρυσίας Αρτέμιδος[7].

Η προϊστορική κατοίκηση του λόφου εύκολα διαπιστώνεται με μία απλή περιήγηση καθώς η επιφάνεια είναι διάσπαρτη με όστρακα της ΠΕ, ΜΕ και μυκηναϊκής περιόδου[8]. Στην ανατολική πλευρά του λόφου είχε διενεργηθεί το 1979 μικρή ανασκαφική έρευνα από τη Λ. Παρλαμά[9], η οποία είχε αποκαλύψει λείψανα της ΠΕ κυρίως αλλά και των ΜΕ και ΥΕ περιόδων ενώ η αναφορά του ονόματος της Αμαρύνθου στις πινακίδες που βρέθηκαν[10] πιστοποιεί την ύπαρξη μυκηναϊκής πόλης με το όνομα αυτό.

Η έρευνα του 1988, αν και μικρή, πλούτισε σημαντικά τις γνώσεις μας για την προϊστορία του λόφου καθώς σε όλες τις τομές διαπιστώθηκε η συνεχής χρήση του χώρου από την ΠΕ τουλάχιστον περίοδο μέχρι και τη βυζαντινή.

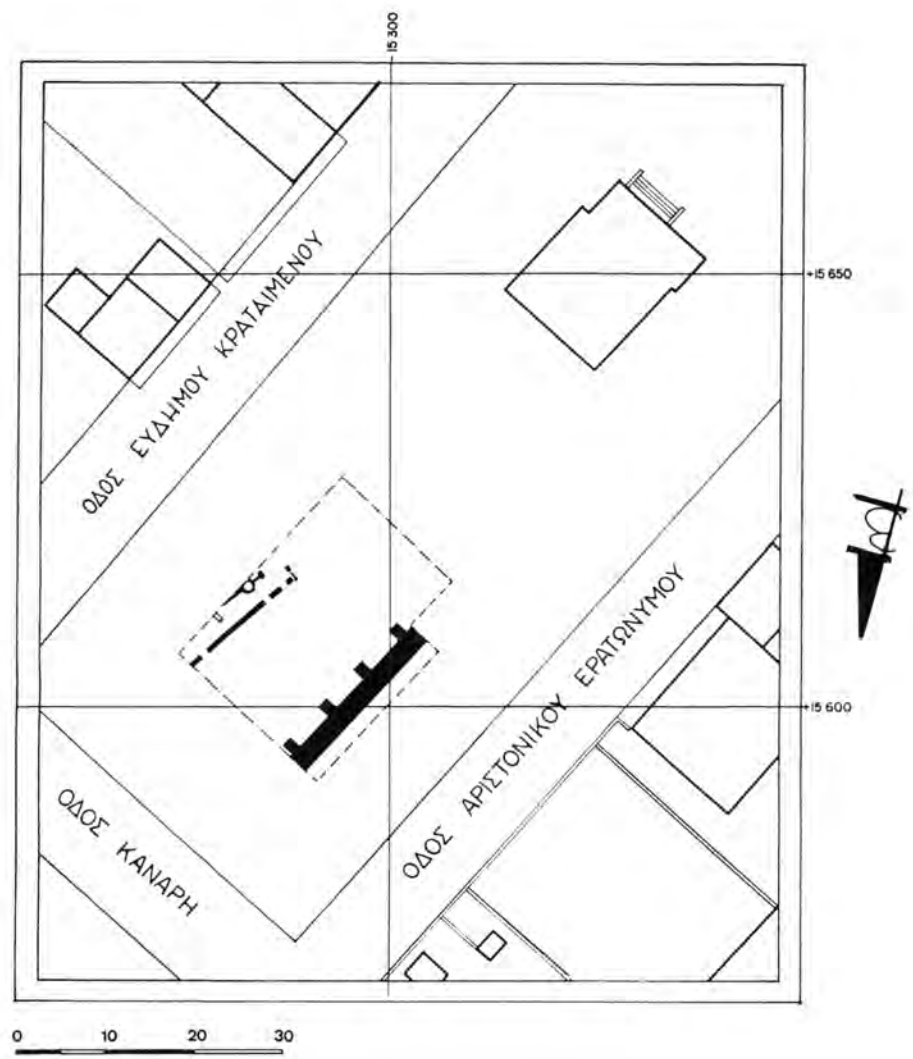
Συνολικά ανοίχτηκαν πέντε τομές (Α-Ε) (Σχέδ.

7. Βλ. παλιότερη βιβλιογραφία, Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη, Αμάρυνθος-Παλαιοχώρα και η σχέση της με την Ερέτρια στα μυκηναϊκά χρόνια, Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά Ι, 1986, σ. 67 κ.ε.

8. BSA 61 (1967), σ. 64 κ.ε.

9. ΑΑΑ XII (1979), σ. 6.

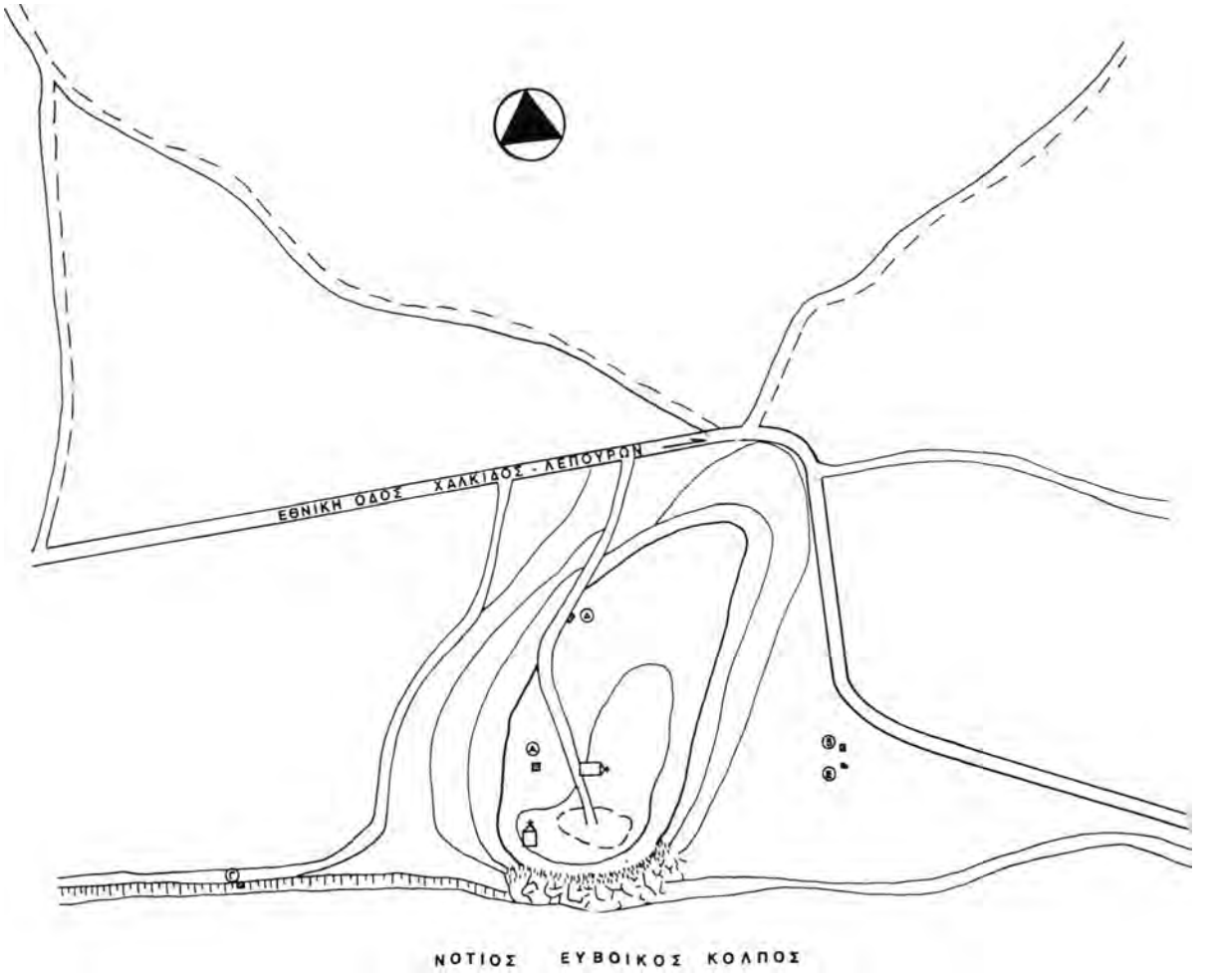
10. Ε. Σαπουνά-Σακελλαράκη ό.π., σ. 69, πίν. 2.

Σχέδ. 5. Ερέτρια. Τμήμα του παράκτιου τείχους στο κοινοτικό οικόπεδο.

6). Η τομή Α ανοίχτηκε στο ψηλότερο σημείο της δυτικής κλιτύος του λόφου όπου είχε διαπιστωθεί η επέμβαση των αρχαιοκαπήλων. Μία δεύτερη τομή (τομή Β), ανοίχτηκε στις ανατολικές ρίζες του λόφου, δίπλα σε μία αυθαίρετη οικοδομή. Η τομή Γ ανοίχτηκε στη δυτική ρίζα του λόφου, δίπλα στην παραλιακή οδό, ενώ μία τέταρτη τομή (τομή Δ), ανασκάφηκε στη βορειοδυτική πλευρά δίπλα στο δρόμο που οδηγεί από την κεντρική αρτηρία προς την κορυφή του λόφου, σε σημείο όπου από την υποχώρησή του εδάφους άρχισαν να φαίνονται δόμοι τοίχου. Μία ακόμη τομή (τομή Ε), ανοίχτηκε νότια της τομής Β.

Τομή Α: Η τομή Α (Πίν. 114 β) ανοίχτηκε 21 μ. δυτικά του βυζαντινού ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος και δίπλα στην αυθαίρετη οικοδομή του Μ. Μαρίνη. Στην τάφρο, διαστ. 3x3 μ., αποκαλύφθηκαν πέντε τοίχοι που ανήκουν τουλάχιστον σε δύο περιόδους της εποχής του χαλκού και τέσσερις χώροι. Όλοι οι αποκαλυφθέντες τοίχοι έχουν κατεύθυνση από Β. προς Ν. ή από Α. προς Δ., πλην του τοίχου Α που παρουσιάζει απόκλιση, έχει δηλαδή κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ. και βρέθηκε σε βάθος 0,20 μ., ενώ οι υπόλοιποι αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,80 μ. Ο τοίχος Α έχει ορατό μήκος 3, πλάτος 0,57 και σωζόμενο ύψος 0,75 μ. Είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους σε δύο σειρές μεταξύ των οποίων υπάρχει τρίτη σειρά με κάθετα

Σχέδ. 6. Αμάρυνθος. Παλαιοχώρα. Τοπογραφικό του λόφου.

σφηνωμένες πέτρες και σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος από τους άλλους. Κάτω από αυτόν βρέθηκε παλιότερος τοίχος που ονομάσθηκε τοίχος Ε. Ο τοίχος Β (ορατό μήκος 1,60 μ.), είναι θεμελιωμένος σε βάθος 1,30 μ., δηλαδή, σε σχετικό βάθος με τον τοίχο Α. Ας σημειωθεί ότι μικρότερες διαφορές στα βάθη θεμελίωσης οφείλονται στην κλίση του εδάφους από Α. προς Δ. Στο ίδιο βάθος και εντελώς κάθετα στον τοίχο Β είναι θεμελιωμένος και ο τοίχος Γ, που είναι κατασκευασμένος από δύο σειρές πλακοειδών λίθων.

Ένα στενότερο τοιχάριο διαπιστωμένου μήκους 1,20 και πλάτους 0,30 μ., είναι παράλληλο και σε επαφή με τον τοίχο Β (τοίχος Δ) και κάθετο στο τοιχάριο Ε που βρίσκεται κάτω από τον τοίχο Α. Το μικρό τμήμα του τοίχου Ε, δένει με τον τοίχο Β, επομένως πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη η σύγχρονη κατασκευή του με τους τοίχους Β-Δ, συνεπώς και με τον τοίχο Γ.

Οι τοίχοι που προαναφέρθηκαν ορίζουν μέχρι στιγμής τέσσερις χώρους (I-IV) (Σχέδ. 7). Ο χώρος Ι βρίσκεται μεταξύ των τοίχων Γ, Α και Β. Χώρος ΙΙ ονομάζεται η γωνία μεταξύ των τοίχων Δ και Ε. Χώρος ΙΙΙ η γωνία που σχηματίζεται από τους τοίχους Β και Γ στο νοτιοανατολικό τμήμα της τάφρου, ενώ Χώρος IV, η γωνία της τάφρου βορειοδυτικά του τοίχου Α.

Ο Χώρος Ι παρουσίαζε μεγάλη στρωματογραφική διατάραξη που είχε υποστεί στα βυζαντινά χρόνια, όπως διαπιστώθηκε από την ανεύρεση βυζαντινών οστράκων μέχρι βάθους 1,20 μ., που συνοδεύονται και από λείψανα πυράς (βλ. Χώρο ΙΙΙ).

Η διατάραξη αυτή είχε διαπιστωθεί και το 1979 κατά την έρευνα της Λ. Παρλαμά[11]. Από την κεραμική πάντως φαίνεται ότι υπήρξε συνεχής κατοίκηση του λόφου από τα ΠΕ μέχρι τα βυζαντινά χρόνια. Αναφέρονται χαρακτηριστικά, εφυαλωμένα βυζαντινά όστρακα, τμήμα ελληνιστικού κανθάρου και μεγαρικός σκύφος, που βρέθηκαν μαζί με ΠΕ όστρακο και urfirnis κεραμική παράλληλη με εκείνη της Μαγούλας και της Μάνικας. Βρέθηκαν ακόμα τεφρά και κίτρινα μινυακά όστρακα ενώ ελάχιστα ήταν τα μυκηναϊκά. Η κεραμική ήταν αμιγώς ΜΕ από βάθος 1,50 μ. και πρώιμη ΜΕ-ΠΕ σε μεγαλύτερα βάθη.

Στο χώρο ΙΙ υπήρχε επίσης διατάραξη αλλά σε μικρότερο βαθμό. Ο χώρος αυτός ήταν σημαντικός κατά τη ΜΕ περίοδο όπως αποδεικνύει η κεραμική των κατωτέρων στρωμάτων (Πίν. 116 α) τεφρά και ερυθρά μινυακά, αντίστοιχα με εκείνα του Τύμβου του Σαλγανέα στις Βοιωτικές ακτές και της Μαγούλας Ερέτριας[12]. Σημαντική ήταν επίσης η μυκηναϊκή κεραμική (ΥΕ ΙΙΙΓ), όπως πόδια κυλίκων και σκύφοι (Πίν. 116 β) που βρέθηκαν μαζί με θαλασσινά όστρεα και μία λαβή ξίφους από λευκό αλάβαστρο (Πίν. 116 γ) που υποδηλώνει τη σημασία του χώρου στα μυκηναϊκά χρόνια.

Στο Χώρο ΙΙΙ τα ανώτερα στρώματα ήταν διαταραγμένα όπως στο Χώρο Ι. Στα στρώματα αυτά βρέθηκαν ανάμεικτα κλασικά πινάκια, μεγαρικοί σκύφοι, οξυπύθμενοι αμφορείς, lacrimaria αλλά και μυκηναϊκή κεραμική, τεφρά μινύεια (υψίποδα κύπελλα), λεκάνες (Πίν. 116 δ), ερυθρά μινύεια καθώς και τμήμα βάσης και σώματος ΠΕ αγγείου. Όστρακο ΠΕ, με διακόσμηση ψάθας βρέθηκε σε επιφανειακό στρώμα.

Στο ανατολικό τμήμα του Χώρου ΙΙΙ, σε βάθος 0,80 μ., βρέθηκε σειρά λίθων σε κυκλοτερή διάταξη που περιέκλειαν πυρά. Το χρώμα του χώματος ήταν κόκκινο στα ανώτερα 0,10 μ. και γκρίζο βαθύτερα. Το δεύτερο εκτεινόταν σ' ολόκληρο το χώρο χωρίς να φθάνει κάτω από τους τοίχους. Το στρώμα αυτό του καμένου χώματος ήταν και πάνω από αμιγή στρώματα της εποχής του χαλκού. Από βάθος 1,60 μ. τα στρώματα ήταν αμιγώς ΜΕ (μινύεια, φρουτοδόχες με γωνιώδες σώμα, πολύχρωμη κεραμική του τύπου του Σαλγανέα και της Μάνικας). Στο βάθος αυτό βρέθηκε στρώμα λίθων που προέρχονται από διάλυση τοίχου της ΜΕ περιόδου.

Παρόμοια με το Χώρο ΙΙΙ ήταν η κατάσταση στο Χώρο IV, ο οποίος όμως δεν ερευνήθηκε σε μεγάλο βάθος.

Τομή Β. Στην τομή Β αποκαλύφθηκε λιθοσωρός προερχόμενος πιθανότατα από κατεστραμμένα κτίρια. Στην τομή αυτή βρέθηκε ανάμεικτη κεραμική (ρωμαϊκά comb-ware) (Πίν. 117 γ), γραπτό μυκηναϊκό όστρακο με ταινία, ΠΕ φιάλη του τύπου Λευκαντί Ι καθώς και όστρακα ξεστής ΠΕ κεραμικής (scored-ware) (Πίν. 117 α) και κηλιδωτής (mottled) (Πίν. 117 β).

Η διατάραξη των στρωμάτων καθώς και η καταστροφή των κτιρίων οφείλονται στις βαθειές αρόσεις που γίνονταν επί σειρά ετών στην περιοχή.

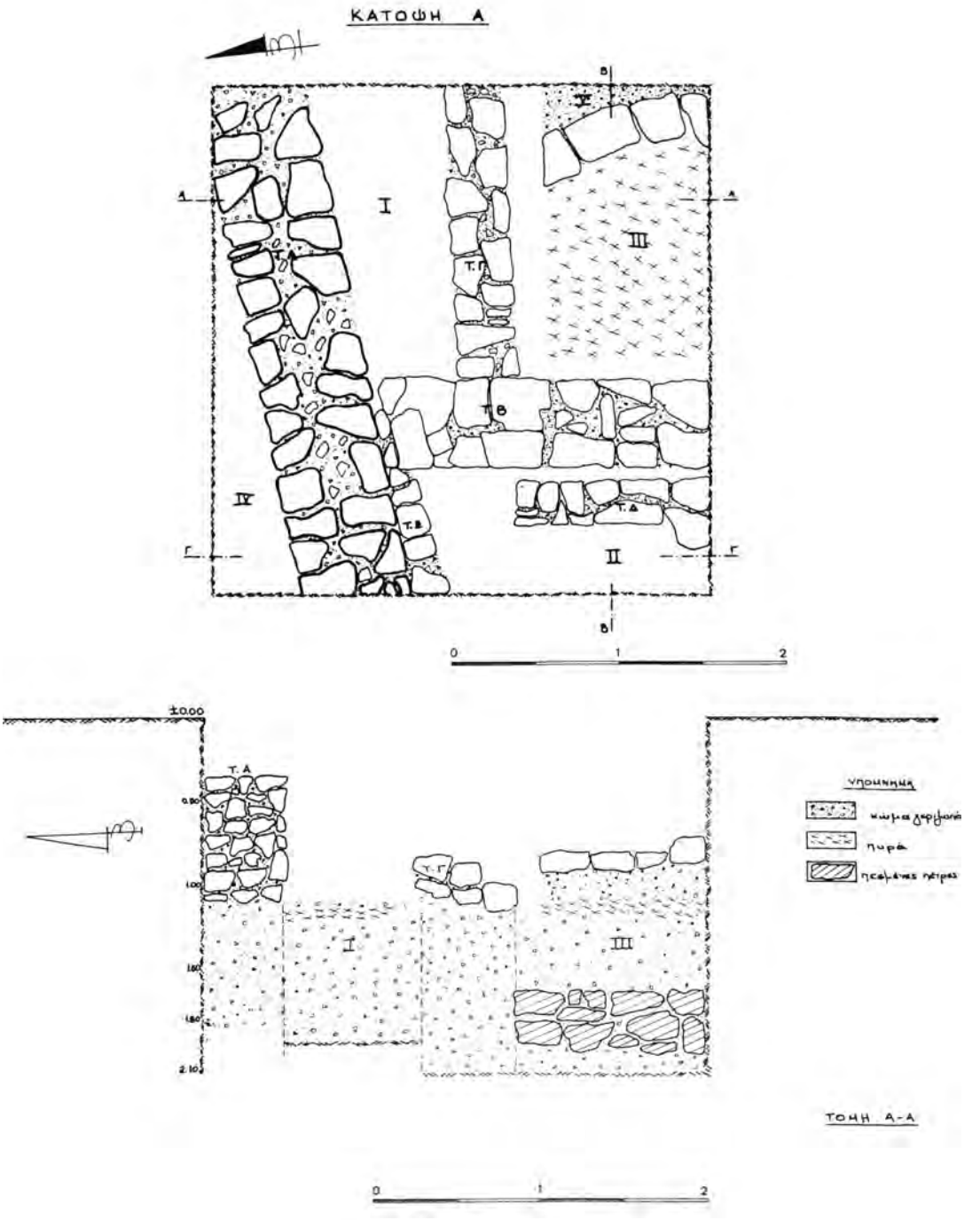
Τομή Γ. Η τομή Γ ανοίχτηκε στη δυτική παρυφή του λόφου, δίπλα στον αμαξιτό δρόμο και μπροστά στο αυθαίρετο κτίσμα αριθ. 8 της παραλιακής οδού. Αποκαλύφθηκε σειρά λαξευτών πωρόλιθων, που εισχωρούν στο δρόμο με κατεύθυνση προς ΒΑ. Ανήκουν πιθανώς σε μεγάλο κτίσμα της ελληνιστικής περιόδου, όπως αποδεικνύεται από τους μεγαρικούς σκύφους με φυτική διακόσμηση του 3ου και 2ου αι. π.Χ.[13], τα figured bowls[14] που εικονίζουν πιθανώς Ηρακλή ή Ερμή και λαβή μελαμβαφούς κανθάρου του τέλους του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ. Εξαιρετική είναι επίσης η ΠΕ κεραμική που βρέθηκε αναμεμειγμένη με την ελληνιστική (πινάκιο urfirnis με έσω νεύοντα χείλη (Πίν. 117 β) και ψηλό πόδι πιθανώς από φρουτοδόχη). Τέλος βρέθηκε τμήμα χάλκινου ελάσματος με οπή προσήλωσης (Πίν. 118 α).

Τομή Δ. Στην τομή Δ αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου δωματίου μετά την αποχωμάτωση που έγινε με τη διαπλάτυνση του παρακείμενου δρόμου. Τα στρώματα που ήταν επίσης διαταραγμένα απέδωσαν εφυαλωμένα βυζαντινά όστρακα, δακρυδόχους, κωνικές αγνύθες ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 117 γ) αλλά και μυκηναϊκά όστρακα που επιβεβαιώνουν τη συνεχή χρήση του χώρου.

Τομή Ε. Η τομή Ε ανοίχτηκε ύστερα από την άροση ιδιώτη, νότια της τομής Β όταν εμφανίστηκαν λίθοι πιθανότατα προερχόμενοι από κατεστραμμένο κτίριο. Το τμήμα αυτό έδωσε θαυμάσια ΠΕ κεραμική (urfirnis, τμήματα πίθων) (Πίν. 117 δ), τεφρή μινύεια κεραμική, μυκηναϊκές κύλικες και κλασικό αλατοδοχείο.

Η ανασκαφή στην Παληοχώρα Αμαρύνθου είναι

11. Ό.π., σ. 7.
12. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 210-213.
13. Agora XXII, πίν. 10, αριθ. 62, 59.
14. Ό.π., πίν. 19, αριθ. 76-84.

Σχέδ. 7. Αμάρυνθος. Παλαιοχώρα. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

ανάγκη να συνεχιστεί συστηματικότερα, αφού γίνουν οι απαραίτητες απαλλοτριώσεις. Οι φετινές τομές, η πιθανή σχέση των ελληνιστικών λειψάνων του λόφου με τον αποθέτη της Αγίας Κυριακής[15], η ανεύρεση σημαντικών επιγραφών και στηλών στο

15. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 213.

παρελθόν, η σύνδεση του χώρου με τη λατρεία της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος, η διαπίστωση κατοίκησής του στα γεωμετρικά χρόνια (στη θέση Γύρος) και το σημαντικό υλικό όλων των περιόδων της εποχής του χαλκού το επιβάλλουν.

Κάραβος Αλιβερίου

Κατά τις εργασίες που έγιναν από το Δήμο Αλιβερίου και την ΑΓΕΤ για την τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης χωρίς την άδεια της Υπηρεσίας βρέθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι με πλευρές από σχιστόλιθο που είχαν καταστραφεί από τις εργασίες ύδρευσης. Μέσα στους τάφους δε βρέθηκαν κτερίσματα αλλά στα χώματα περισυλλέχθηκαν ένα μικρό δίωτο, χυτροειδές μινυακό αγγείο, τεφρή ΜΕ κεραμική (πόδια και χείλη από φρουτοδόχες) και γραπτή ΜΕ ΙΙ.

Στην περιοχή περισυλλέχθηκαν επίσης όστρακα από μυκηναϊκή κεραμική (χείλος κρατήρα), δύο χείλη σκύφων (το ένα με τρέχουσα σπείρα) καθώς και ελάχιστα λείψανα ΠΕ κεραμικής, ένα πηνίο, τεμάχια οψιανού και τμήμα χάλκινης λαβής (;) με χρυσή επένδυση (αριθ. Ευρ. 6034).

Η περιοχή κρίνεται εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και η έρευνα θα συνεχιστεί στο μέλλον. Από τη Μαγούλα Αλιβερίου περισυλλέχθηκε επίσης θαυμαστή μυκηναϊκή κεραμική. Αναφέρεται ιδιαίτερα τμήμα σκύφου και δύο ειδώλια, ένα τύπου Φ και ένα τύπου Ψ (Σχέδ. 8).

Βόρεια Εύβοια (Ωρεοί)

Οικόπεδο Ιω. Κουρούπη

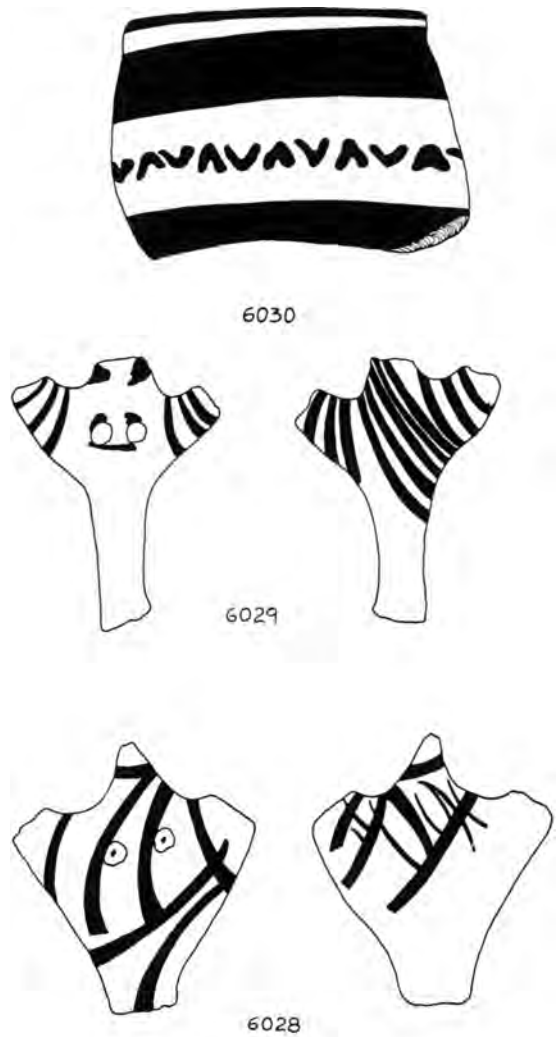
Στο οικόπεδο Ιω. Κουρούπη στους Ωρεούς, κατά τη διάρκεια εκσκαφών βρέθηκε τμήμα πήλινου αγωγού και μικρό τμήμα τοίχου, η επίχωση του οποίου περιείχε αρκετές σπασμένες κεραμίδες. Βρέθηκαν λίγα ελληνιστικά όστρακα και συγκεκριμένα ένα όστρακο από "west slope ware", βάση από "fish teller", βάση οξυπύθμενου αμφορέα κ.ά.

Ανθηδόνα, θέση Παλιάμπελα

Οικόπεδο Αθ. Ματσούκα

Στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκαν από τον ιδιοκτήτη του πέντε μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες. Οι στήλες δεν βρέθηκαν στη θέση τους, αλλά η εύρεσή τους και μόνο στο σημείο αυτό μαρτυρεί την ύπαρξη νεκροταφείου στην περιοχή.

Αναλυτικά οι στήλες είναι οι εξής:

Σχέδ. 8. Μαγούλα Αλιβερίου.
Τμήμα σκύφου και ειδώλια τύπου Ψ και Φ.

1. Αετωματική στήλη σε δύο τεμάχια, ύψ. 0,67, πλ. 0,40, πάχ. 0,10 μ. και ύψ. 0,67, πλ. 0,40, πάχ. 0,10 μ. Κάτω από το αέτωμα υπάρχει η επιγραφή: *ΕΠΙ ΑΝΤΙΓΟΝΩ*. Ακολουθούν δύο ανάγλυφοι ρόδακες μεταξύ των οποίων υπάρχει η επιγραφή: *ΕΠΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΩ*.

2. Απλή στήλη σχεδόν ακέραια, ύψ. 1,58, πλ. 0,48, πάχ. 0,15 μ. Στο άνω τμήμα επιγραφή:

ΔΙΩΝ
ΘΕΟΓΕΙΤΩΝΟΣ

Ακολουθούν δύο ανάγλυφοι ρόδακες και από κάτω επιγραφή: *ΖΩΣΙΜΗ / ΧΡΗΣΤΗ ΧΑΙΡΕ*. Η στήλη έχει χρησιμοποιηθεί δύο φορές.

3. Στήλη με επίστεψη ανθεμίου και ακάνθης με

λίγες αποκρούσεις, ύψ. 1,80, πλ. 0,40-0,46, πάχ. 0,15 μ. Κάτω από την επίστεψη υπάρχει η επιγραφή: *ΑΛΕΞΑΝΔΡΕ / ΧΡΗΣΤΕ ΧΕΡΕ*. Ακολουθούν δύο ανάγλυφοι ρόδακες. Ανάμεσά τους επιγραφή: *ΕΠΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ*. Η στήλη χρησιμοποιήθηκε δύο φορές. Η δεύτερη επιγραφή προηγείται χρονικά.

4. Αετωματική στήλη, ελλιπής κατά το αριστερό τμήμα, ύψ. 1,05, πλ. 0,36, πάχ. 0,10 μ. Κάτω από το αέτωμα δύο πρόστυποι ανάγλυφοι ρόδακες. Από κάτω η επιγραφή: *ΠΡΟΚΛΗΣ / ΞΕΝΟΤΙΜΟΣ*.

5. Απλή στήλη χωρίς επίστεψη, ύψ. 1,05, πλ. 0,45, πάχ. 0,10 μ. Φέρει επιγραφή τριών στίχων: *ΤΙΤΟΣ/ ΚΟΝΤΙΟΣ / ΚΑΙΚΙΛΙΟΣ*.

Κάτω από την επιγραφή δύο ανάγλυφοι ρόδακες.

Βαθύ Αυλίδας - Ριτσώνα

Θέση «Μνήμα Κατή» (οικόπεδο Αφων Χαρολίδου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα η οποία απέδωσε άφθονες καλυπτήριες πλάκες κεραμοσκεπών τάφων, υστερορωμαϊκών ή βυζαντινών χρόνων. Κεραμική ή άλλα ευρήματα δεν βρέθηκαν ενώ οι πλάκες είχαν πιθανότατα μεταφερθεί από αλλού.

Τύμβος Σαλγανέα

Ο Τύμβος του Σαλγανέα είναι φυσικός λόφος με έκταση 140x160 και ύψος 20 μ. Μαζί με τη Γλύφα αποτελεί μία από τις σημαντικότερες προϊστορικές θέσεις των βοιωτικών ακτών. Πρόκειται για παραθαλάσσια θέση στο δρόμο αρχαίας Ανθηδόνας - Χαλκίδας, σε εύφορη πεδιάδα που κλείνει δυτικά από το Μεσσάπιο όρος (Κτυπάς). Σύντομες ανασκαφικές έρευνες έχουν γίνει από τον Θ. Σπυρόπουλο[16]. Συγκεκριμένα το 1970 έγινε μικρή στρωματογραφική έρευνα στη βόρεια κλιτύ, ενώ το 1978, στη βορειοανατολική πλευρά εντοπίστηκαν από την Εφορεία λείψανα ΜΕ αψιδωτής οικίας που απέδωσε μινυακή γκρίζα και ερυθρά κεραμική καθώς και πολύχρωμη. Λίγο ψηλότερα στη δυτική πλευρά του λόφου, το 1983-84, σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Βαρβαρέσου είχαν επισημανθεί λείψανα τείχους μυκηναϊκών χρόνων και ελάχιστα παλιότερα[17], τα οποία ενίσχυαν την άποψη ότι ο λόφος και η περιφέρειά του είχαν κατοικηθεί τόσο στα ΜΕ όσο και στα μυκηναϊκά χρόνια. Στην ΥΕ ΙΙΙΒ φάση διαπιστώθηκε καταστροφή από φωτιά σε όλες τις τομές που είναι παράλληλη με την καταστροφή που έχει υποστεί η Γλύφα την ίδια περίοδο. Σε μικρή έρευνα στο οικόπεδο Β. Κοντογιάννη αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι (Πίν. 118 γ). Τα στρώματα ήταν διαταραγμένα και συλλέχθηκε κυρίως ΥΕ και λίγη ΜΕ κεραμική. Ο εντοπισμός τόσο σημαντικών ΠΕ, ΜΕ (Πίν. 118 β) και ΥΕ λειψάνων τόσο στην κορυφή όσο και στην περιφέρεια επιβάλλει την άμεση και συστηματική έρευνα του λόφου που συνδέεται με τόσους μύθους[18].

Γλύφα

Οικόπεδο Εταιρείας Χατζηλουκά

Ο λόφος της Γλύφας στις βοιωτικές ακτές επισημάνθηκε από τον Θεοχάρη[19]. Ανασκαφές είχαν διεξαχθεί το 1977 από την Αικ. Δημακοπούλου[20] με αφορμή αίτηση του ιδιοκτήτη, για την εγκατάσταση λεβήτων αερίου. Οι ανασκαφές άρχισαν πάλι την περίοδο 1986-87 με τα λίγα χρήματα της Εφορείας και με χρήματα του ιδιώτη.

Το 1988 έγιναν 22 τομές σε διάφορα σημεία του λόφου, όπου αποκαλύφθηκε η συνέχεια του τείχους που είχε αποκαλυφθεί στις προηγούμενες περιόδους. Το τείχος ανήκει στη μυκηναϊκή περίοδο ενώ βρέθηκαν και τοίχοι οικιών δύο τουλάχιστον φάσεων της ίδιας περιόδου (ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ Α-Β).

Σημαντική είναι επίσης η ΜΕ κεραμική που βρέθηκε κάτω από τις ΥΕ επιχώσεις (ερυθρά, κόκκινη μινύεια και πολύχρωμη matt-painted), η οποία είναι συγγενής με αυτή στο Σαλγανέα και στο Δράμεσι των βοιωτικών ακτών και με εκείνη της Μαγούλας και της Αμαρύνθου Ευβοίας.

Ελάχιστη είναι η ΠΕ κεραμική της Γλύφας που είχε περισυλλεχθεί το 1987 και η οποία παρουσιάζει άμεση σχέση με αυτή της Μάνικας, της Μαγούλας και του Λευκαντί στην Εύβοια[21].

Επειδή η θέση του λόφου είναι εξαιρετικά επίκαιρη και γειτνιάζει με την κλασική Αυλίδα κρίνεται απαραίτητη η συνέχιση της ανασκαφής.

16. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 222 κ.ε. ΑΔ 1915 Ν. Παπαδάκης.
17. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 125-126.
18. S. C. Bakhuizen, Salganeus and the Fortification on its Mountains, Groningen 1970.
19. ΑΕΜ 1966, σ. 57.
20. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 98 κ.ε. Πίν. 64-66.
21. ΑΑΑ XX (1987), σ. 191-210.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ-ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ-ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ

Ο ιδιώτης Αθ. Παπακωνσταντίνου, κάτοικος Ωρεών, παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Ωρεών δύο μαρμάρινες ενεπίγραφες πλίνθους του τέλους της κλασικής και των αρχών της ελληνιστικής περιόδου τις οποίες βρήκε στη θέση Καραμίχια:

α) Αριθ. ευρ. 300: Τετράπλευρη πλίνθος από ανοιχτό γκρίζο μάρμαρο με ελλειψοειδή υποδοχή στην άνω επιφάνεια. Στη μία πλευρά υπάρχει σχηματοποιημένο ανάγλυφο κόσμημα. Στην παράπλευρη επιφάνεια επιγραφή σε δύο στήλες:

[-] ΔΕ ΑΝΕΘΕΣΑΝ

	ΠΡΟΞΕΝΟΣ	*ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ*
	ΙΩΝ	*ΦΙΛΟΞΕΝΟΣ*
	ΦΑΣΩΝ	*ΦΑΙΔΡΟΣ*
5	*ΛΑΚΩΝ*	*ΘΕΟΦΑΝΤΟΣ*
	ΑΣΦΑΠΤΟΣ	*ΑΝΤΙΔΩΡΟΣ*
	ΟΝΗΣΙΠΠΟΣ	*ΧΑΙΡΕΛΕΙΔΗΣ*
	ΕΥΒΟΥΛΙΔΗΣ	*ΕΠΙΚΡΑΤΗΣ*

Μήκ. 0,32, πλ. 0,24, ύψ. 0,09 μ.

β) Αριθ. ευρ. 301: Μικρή πλίνθος από άσπρο μάρμαρο, ελλιπής. Σώζεται μία ελλειψοειδής υποδοχή. Στη μία κάθετη επιφάνεια επιγραφή δύο στίχων,

Μήκ. 0,24, πλ. 0,145, ύψ. 0,05 μ.

Ο ιδιώτης Π. Βίλλας, κάτοικος Ερέτριας παρέδωσε μαρμάρινη επιτύμβια στήλη (αριθ. Ευρ. 15867) ύψ. 0,27, πλ. 0,24 μ. Από την επιγραφή σώζονται τμήματα τριών στίχων:

ΦΑΙΤΑ - - - -
ΞΕΝΙ - - - -
ΤΕΝ - - - -

Ο Δήμαρχος Λίμνης περισυνέλεξε από τη θέση Παναγίτσα ή Καστριά μυκηναϊκά όστρακα. Η θέση είναι γνωστή από τους μυκηναϊκούς τάφους που εντοπίστηκαν από τους Άγγλους στο παρελθόν[22].

Περισυλλέχθηκαν στην Ερέτρια (θέση Πλακάκια) επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες με τις επιγραφές: *- - - ΑΡΙΚΛΕΙΑ και ΑΡΙΣ - - - ΛΕΟΝ* και ένα αρχιτεκτονικό μέλος (αριθ. Ευρ. 15876-15898-15899).

Από το τμήμα Ασφαλείας Χαλκίδας κατασχέθηκαν δύο πήλινα ειδώλια της ελληνιστικής εποχής που απεικονίζουν παιδιά. Τα ειδώλια είχε στην κατοχή του ο ιδιώτης Σ. Τσατσαρώνης, κάτοικος Βασιλικού.

Τη νύχτα της 3ης προς 4η Οκτωβρίου 1988, άγνωστοι διέρρηξαν τη σιδερένια πίσω θύρα της συλλογής Ωρεών και έφυγαν απαρατήρητοι αποκομίζοντας 15 από τα σημαντικότερα ευρήματα της συλλογής (γλυπτά-κεραμικά-επιτύμβιες στήλες κτλ.). Οι δράστες καθώς και τα κλοπιμαία δεν εντοπίστηκαν μέχρι στιγμής.

Η συλλογή των Ωρεών στεγάζεται σε δύο δωμάτια στο ίδιο κτίριο και κάτω από το Αστυνομικό Τμήμα και το Λιμεναρχείο Ωρεών αλλά δε φυλάγεται από νυχτερινό αρχαιοφύλακα.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

22. BSA 61 (1967), σ. 49.

ΙΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1988 δεν υποχώρησε σημαντικά ο αριθμός των οικοδομικών αδειών, που ανήλθε σε 295, με αποτέλεσμα την εκτέλεση μεγάλου επίσης αριθμού σωστικών ανασκαφών, που αυξάνεται από ένα εξ ίσου υψηλό αριθμό παρανόμων ανασκαφών, οι οποίες επίσης προκάλεσαν την ανασκαφική επέμβαση της υπηρεσίας. Παρά ταύτα διενεργήθηκαν και τέσσερις συστηματικές ανασκαφές· στην Πυρά Ηρακλέους στην Οίτη, υπό την διεύθυνση του υπογράφοντος· στη θέση Πύργος Λιβανατών (αρχαία Κύνος), υπό τη διεύθυνση της Φ. Δακορώνια· στο Φανό Γλύφας (αρχαία Αντρών), υπό τη διεύθυνση της Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, ενώ ελληνοαυστριακή ανασκαφή έγινε στο μυκηναϊκό νεκροταφείο Ελατείας (θέση Αλωνάκι).

Π. Α. ΠΑΝΤΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λαμία

Οδός Δαναών και Αγίων Αναργύρων

Στη δυτική παρειά του παραπάνω οικοπέδου, ιδιοκτησίας Νικ. Ράρρα αποκαλύφθηκε και καταστράφηκε εν μέρει από το εκσκαπτικό μηχάνημα λακκοειδής προφανώς τάφος, λαξευμένος στο βραχώδες έδαφος και καλυμμένος με πωρολιθική πλάκα. Η ανώτερη επιφάνεια της καλυπτήριας βρισκόταν σε βάθος 1,26 μ. και το δάπεδο του τάφου σε βάθος 2,03 μ. από τη στάθμη της οδού Αγίων Αναργύρων. Το λάξευμα είχε διαστάσεις 0,40x 0,50x0,60 μ. Στο εσωτερικό του, που ήταν γεμάτο με μαλακό χώμα, δεν βρέθηκε τίποτα.

Οδός Χατζοπούλου (οικόπεδο Αικ. και Παν. Βελέντζα)

Μετά από σύντομη ανασκαφική έρευνα με αφορμή τη διάνοιξη βάσεων για την ανέγερση νέας οικοδομής, βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα του παραπάνω οικοπέδου αρχαίοι τοίχοι (Σχέδ. 1· Πίν. 119 α). Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε η νοτιοανατολική γωνία δωματίου (δύο κάθετοι τοίχοι από ορθογώνιους λαξευτούς πωρόλιθους σωζόμενοι σε ύψος 1-2 δόμων και εδραζόμενοι στο στέρεο, σε βάθος 1,23-1,28 μ. από τη στάθμη του δρόμου). Το δωμάτιο εκτεινόταν προς Δ., κάτω από την όμορη οικοδομή. Μεταξύ των δύο τοίχων χτίστηκε σε μεταγενέστερη εποχή τοίχος πρόχειρης κατασκευής από αργολιθοδομή και κεραμίδες. Τα περισσότερα όστρακα από τις διαταραγμένες επιχώσεις προέρχονται από χονδροειδή άβαφα αγγεία (συγκολλήθηκε εν μέρει μεγάλο ανοιχτό αγγείο και κατά τα 2/3 αγγείο βυζαντινών χρόνων). Μεταξύ των οστράκων υπάρχουν μελαμβαφή και βυζαντινά. Βρέθηκε μία αγνύθα.

Οδός Ποσειδώνος 55Α (οικόπεδο Ι. Αγγελακόπουλου)

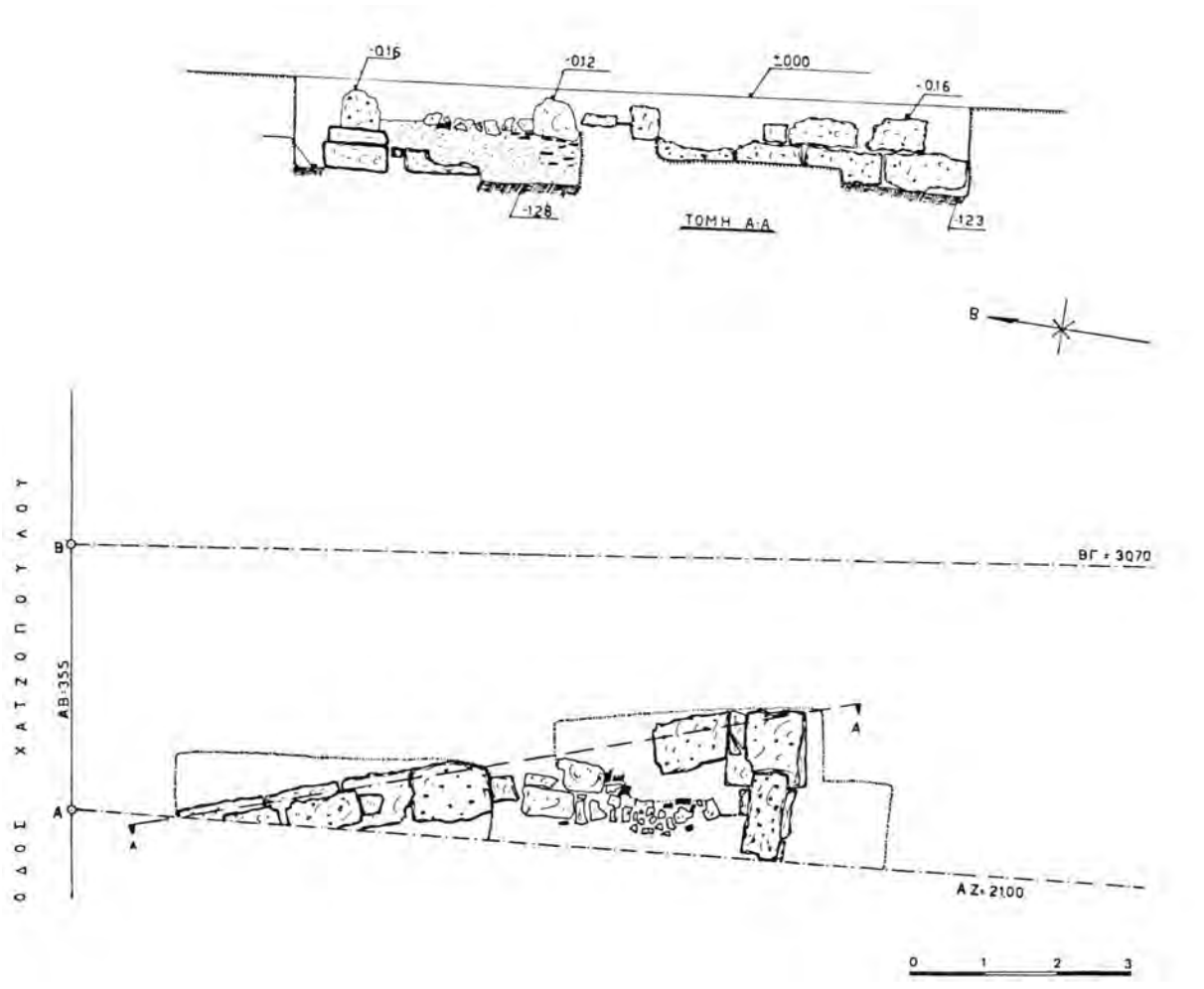
Κατά τη διάρκεια εκβραχισμού για τη διάνοιξη θεμελίων νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου της Ακρολαμίας, αποκαλύφθηκαν τάφοι (Σχέδ. 2). Στην περιοχή αυτή έχουν βρεθεί και άλλοι τάφοι στο παρελθόν[1].

Τάφος Ι: Κατεστραμμένος προφανώς από παλιά. Σωζόταν τμήμα του δαπέδου του επιστρωμένο με κουρασάνι και η νότια γωνία του λαξεύματος. Θα πρέπει να ήταν θαλαμωτός.

Τάφος ΙΙ: Θαλαμωτός, λαξευμένος στο βραχώδες έδαφος με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Στην οροφή του που ήταν καμαρωτή και έσπασε κατά την εκσκαφή βρέθηκαν καρφωμένα 8 σιδερένια καρφιά (εσωτ. διαστ. θαλάμου 2,65x2,08x1,35 μ.). Την είσοδο, απλό ορθογώνιο όρυγμα στα βορειοδυτικά, έφραζε ορθογώνιος πωρόλιθος (Πίν. 119 β). Μεταξύ αυτού και του βράχου είχε τοποθετηθεί ως σφήνα τμήμα ανάγλυφης πλάκας. Η πρόσβαση - κάθοδος επιτυγχανόταν με λαξευτή κλίμακα δύο βαθμίδων.

Ο θάλαμος είχε τρεις κλίνες σε σχήμα Π και κεντρικό ορθογώνιο λάξευμα με δύο λαξευτούς αναβαθμούς στα βορειοδυτικά και ένα κτιστό από επάλληλες στρώσεις κεραμίδων και λάσπη που έχουν επιχρισθεί στα νοτιοανατολικά. Ήταν επιχρισμένος εσωτερικά με κονίαμα, ίχνη του οποίου σώζονταν στη νότια γωνία, στο μέσον της νοτιοδυτικής πλευράς και στο ορθογώνιο λάξευμα. Κάτω από το κονίαμα του δαπέδου υπήρχε υπόστρωμα από κομμάτια κεραμίδων. Κεραμίδες και λάσπη που

1. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 189 (οικόπεδο Β. Κούκιου)· 38 (1983): Χρονικά, σ. 164 (οικόπεδο Τρ. Τσαδήμα)· 42 (1987): Χρονικά, σ. 215-217 (οικόπεδο Π. Ζδράλη).

Σχέδ. 1. Λαμία. Οδός Χατζοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

επιχρίστηκαν με κονίαμα, χρησιμοποιήθηκαν επίσης για την επισκευή φθοράς, σε τμήμα της νοτιοδυτικής πλευράς όπου υποχώρησε ο βράχος.

Στο εσωτερικό του τάφου, πάνω από το επίπεδο των κλινών υπήρχε χώμα, κομμάτια βράχων και κεραμίδων. Τα οστά ήταν διαταραγμένα και άσχημα διατηρημένα και δεν έδιναν επαρκείς πληροφορίες για τη θέση-αριθμό των νεκρών. Καλύτερα διατηρημένα βρέθηκαν αυτά της βορειοανατολικής κλίνης, όπου θα πρέπει να είχε συντελεστεί και μία ταφή βρέφους, όπως προκύπτει από τα οστά.

Κτερίσματα: α) Νοτιοανατολική κλίνη. Ακέραιο δακρυδόχο[2], δύο ελλιπή δακρυδόχα και ένα λυχνάρι με ανάγλυφη διακόσμηση που συγκολλήθηκε.

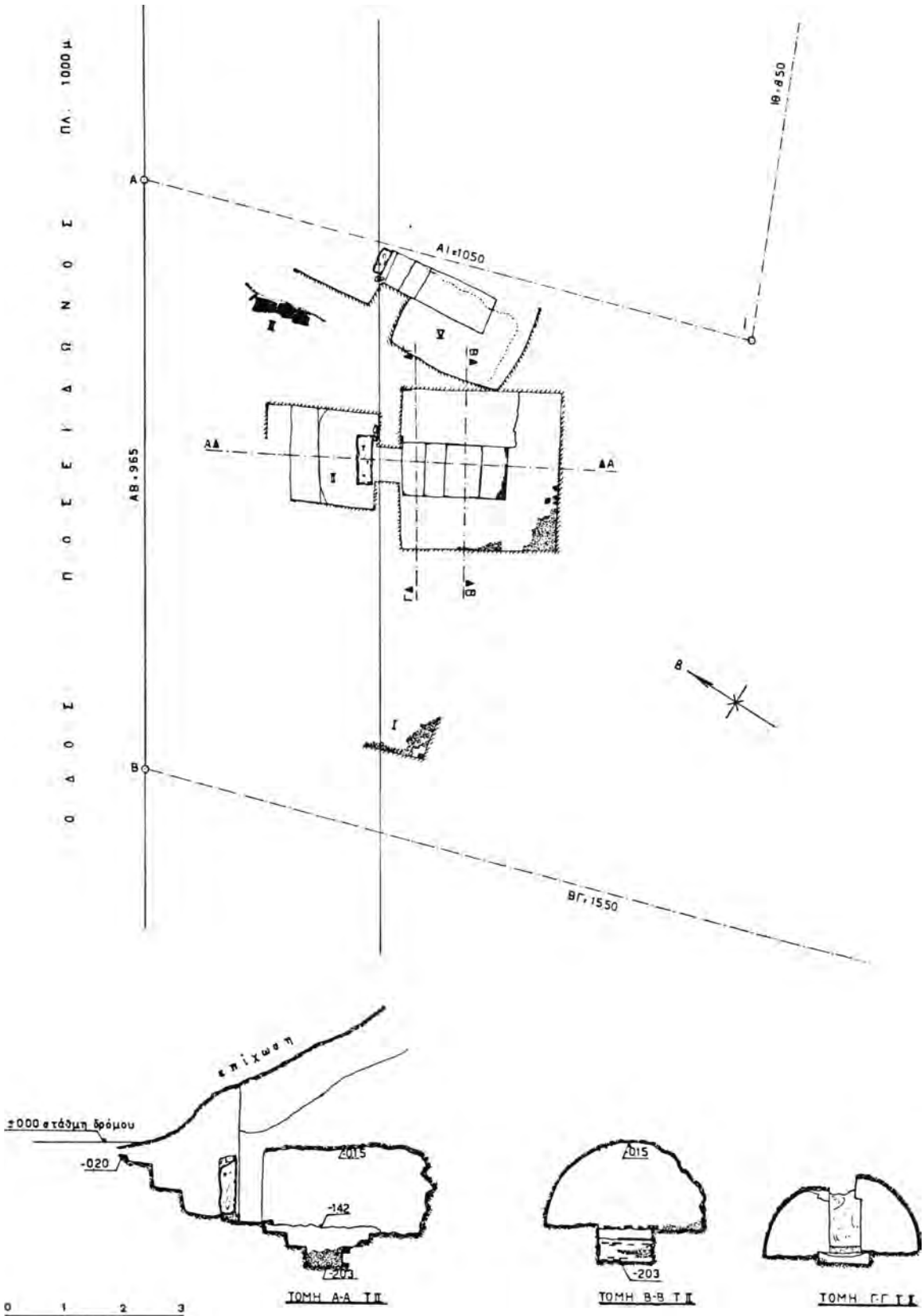
β) Κεντρικό λάξευμα. Βάθος 0,25-0,35 μ.: Χάλκινη πόρπη, χάλκινο νόμισμα, ακέραιο λυχνάρι, άνω τμήμα ειδωλίου ερωτιδέως, τρία ακέραια δακρυδόχα[3], δακρυδόχο ελλιπές συγκολλημένο[4], δακρυδόχο ελλιπές στο λαιμό, συγκολλημένο[5], 21 αστράγαλοι.

2. Πρβλ. Στ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, Αθήνα 1980, αριθ. Π 1404, πίν. 26, 2ος αι. π.Χ.

3. Πρβλ. Kerameikos IX, 387, σ. 7, πίν. 69, 2ος αι. π.Χ.

4. Ό.π. Ε 101, 1, πίν. 96, 2ος αι. π.Χ.

5. Ό.π. Ε 103, 2.

Σχέδ. 2. Λαμία. Οδός Ποσειδώνος 55Α. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές του τάφου ΙΙ.

Βάθος 0,35-0,45 μ.: Δύο ακέραια λυχνάρια 2ου αι. π.Χ., δύο δακρυδόχα[6], δακρυδόχο[7], δακρυδόχο ελλιπές κατά το λαιμό, σιδερένιο καρφί, κομμάτια χαλκού, 21 αστράγαλοι.

Βάθος 0,45-0,55 μ.: Πήλινος αναρτώμενος δίσκος με ανάγλυφη παράσταση ερωτιδέα με ίχνη λευκού, ερυθρού και μαύρου χρώματος, συγκολλημένος-ελλιπής, τρία ακέραια λυχνάρια, δακρυδόχο[8].

Βάθος 0,55-0,70 μ.: Ακέραιο λυχνάρι 2ου αι. π.Χ., 19 αστράγαλοι. Μέσα στο λάξευμα σε διάφορα βάθη βρέθηκαν επίσης όστρακα, τεμάχια ειδωλίων, τεμάχια κονιάματος πεσμένα από τις πλευρές του, τεμάχια κεραμίδων, οστά.

γ) Δρόμος. Όστρακα, τεμάχια ειδωλίων, τεμάχια χάλκινων αντικειμένων, τέσσερις αστράγαλοι, τεμάχια σιδερένιας στλεγγίδας. Από τα όστρακα συγκολλήθηκαν δύο δακρυδόχα του α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. Επίσης βρέθηκε ένα ακέραιο δακρυδόχο[9] και δύο ελλιπή δακρυδόχα.

Τάφος III: Κεραμοσκεπής καλυβίτης 1,30 μ. βορειοδυτικά του τάφου ΙΙ. Εσωτ. διαστ. 1Χ0,25Χ0,45 μ. Έχει προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και εδράζεται στο στέρεο. Στα νοτιοανατολικά βρέθηκε κρανίο μέτρια διατηρημένο.

Τάφος IV: Βρέθηκε ημικατεστραμμένος στο βορειοανατολικό όριο του προς το δρόμο τμήματος του οικοπέδου, κατά τη διάρκεια εργασιών αντιστήριξης της όμορης οικοδομής. Θα πρέπει να ήταν καλυβίτης με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. Εδραζόταν στο στέρεο. Έξω από τον τάφο βρέθηκε ένα μελαμβαφές όστρακο και στο εσωτερικό του λίγα οστά και ένα μολύβδινο αγγείο σπασμένο.

Τάφος V: Βορειοανατολικά του τάφου ΙΙ και σε επαφή με αυτόν. Θαλαμωτός με κατεστραμμένη οροφή. Τμήμα της βορειοδυτικής κλίνης του προχωρά κάτω από την προς ΒΑ. οικοδομή. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και την είσοδο, ορθογώνιο όρυγμα που έφραζε μία πλάκα, στα βόρεια. Ο δρόμος δεν είχε σκαλιά. Η εσωτερική διαμόρφωση του θαλάμου είναι όμοια με του τάφου ΙΙ. Στην ανατολική κλίνη βρέθηκε σκελετός εκτάδην σε καλή κατάσταση με το κρανίο προς Β. και ελαφρά στραμμένο προς Α. Στο κεντρικό όρυγμα, που ίσως έφερε επένδυση από κεραμίδες, βρέθηκε ένα δακρυδόχο. Στο βορειοανατολικό όριο βρέθηκε επίσης ένα μεγάλο αγγείο νεοτέρων χρόνων με πλαστικούς δακτυλίους, σε τεμάχια.

Έργα ΔΕΥΑΛ

Κατά τη διάνοιξη τάφρου για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού ομβρίων υδάτων αποκαλύφθηκαν αρχαία:

α) Πλατεία Ελευθερίας

Σε βάθος 3,05 μ., μπροστά στο ζαχαροπολαστείο Remezzo, βρέθηκε δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα και τμήματα δύο παράλληλων τοίχων με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Ο ένας τοίχος (ΝΑ.) ήταν χτισμένος από πέτρες, κεραμίδες και συνδετικό υλικό, βρέθηκε κάτω από το νότιο άκρο του δαπέδου και εδραζόταν στο στέρεο σε βάθος 4,30-4,55 μ. Ο δεύτερος τοίχος από αργολιθοδομή και λίγες κεραμίδες εδραζόταν στο δάπεδο. Κάτω από το δάπεδο, που είχε πάχος 0,03 μ., υπήρχε υπόστρωμα, πάχ. 0,40 μ., από πέτρες και λευκό κουρασάνι. Τα λείψανα αυτά που προχωρούν βορειοδυτικά κάτω από την Πλατεία Ελευθερίας θα πρέπει να ανήκουν σε δεξαμενή. Συγκεντρώθηκαν όστρακα βυζαντινών χρόνων.

β) Οδός Υψηλάντου και Καζούλη (Σχέδ. 3)

Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,22 μ., τμήμα τοίχου ισχυρής κατασκευής και επιμελημένης δόμησης, γνωστό από παλιότερη ανασκαφή[10], διαστ.: 3,50Χ 3,40Χ2 μ. ύψος. Είναι χτισμένο από δύο παράλληλες σειρές ορθογώνιων λαξευτών πωρολίθων με γέμισμα στο μεταξύ τους κενό, πλ. 1,43 μ. Πιθανά ανήκει στο εγκάρσιο (;) τείχος της πόλης. Επειδή δε στάθηκε δυνατή η διατήρηση του, οι ογκόλιθοι μεταφέρθηκαν μετά την αρίθμησή τους, στο χώρο του Κάστρου της Λαμίας.

γ) Οδός Υψηλάντου

Τάφος Ι: (Υψηλάντου 18-20). Κιβωτιόσχημος με πλευρές πωρολιθικές πλάκες επιχρισμένες εσωτερικά με κονίαμα. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Στη θέση τους βρέθηκαν η βόρεια και δυτική πλευρά τους και μικρό τμήμα της νότιας. Περιείχε ελάχι-

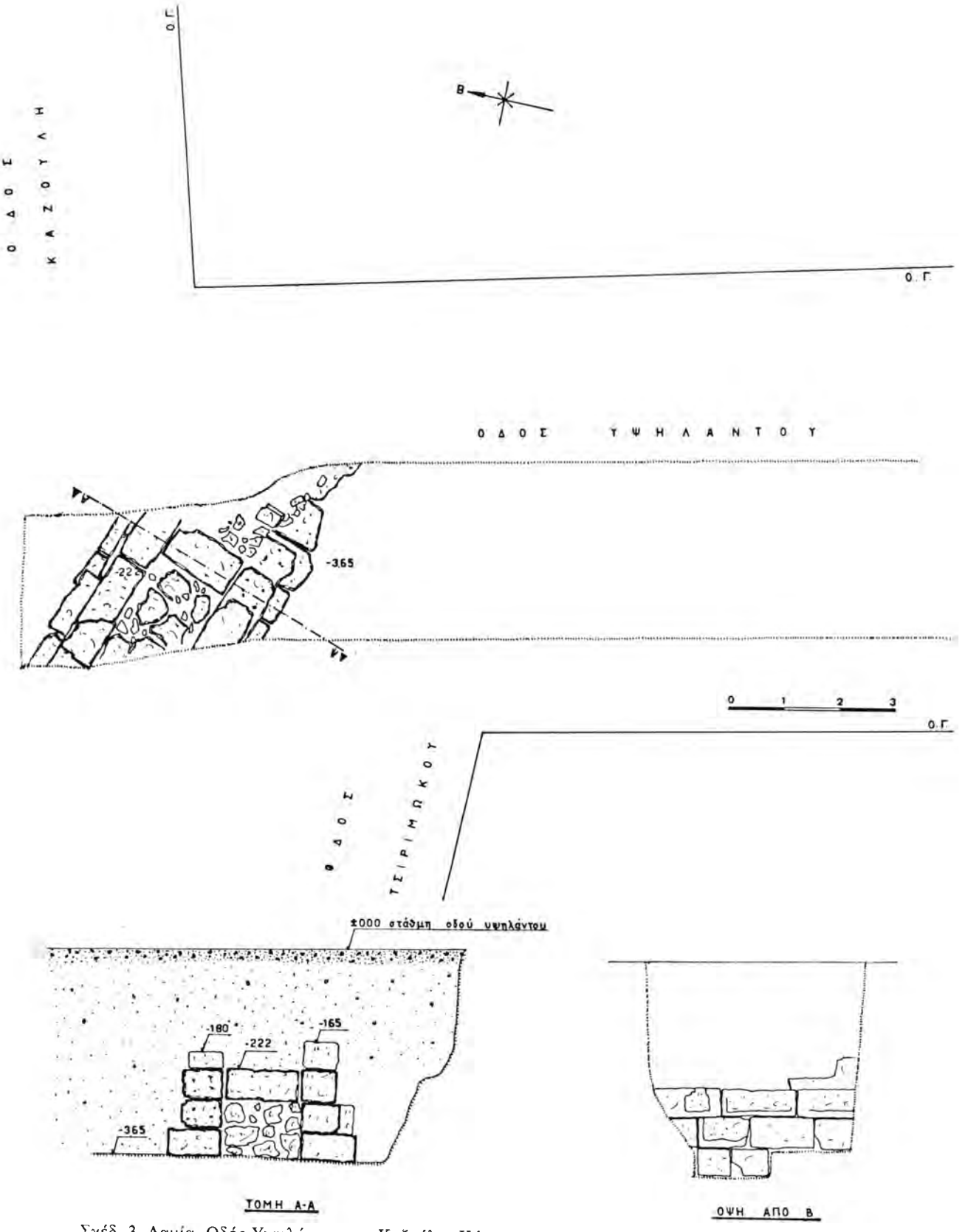
6. Ό.π., σ. 7, 387 (SW 155), πίν. 69.

7. Πρβλ. Alt-Ägina II, 1, αριθ. 719, πίν. 56, μέσα - έως προχωρημένος 2ος αι. π.Χ.

8. Πρβλ. Kerameikos IX, 390 (HW 205), πίν. 69, 2ος αι. π.Χ.

9. Ό.π. 388 (HN 2), πίν. 69, 200-150 π.Χ.

10. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 263-264.

Σχέδ. 3. Λαμία. Οδός Υψηλάντου και Καζούλη. Κάτοψη της ανασκαφής, όψη από Β και τομή Α-Α.

στα οστά. Βρέθηκαν: Δύο δακρυδόχα του 2ου αι. π.Χ. και ένα του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ.[11]. Από τα μπάζα της εκσκαφής περισυλλέχθηκε σπασμένο αγγείο.

Τάφος ΙΙ: (Υψηλάντου 19α). Βρέθηκε ημικατεστραμμένος από τον εκσκαφέα στη δυτική παρειά της τάφρου. Κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ., περιείχε 4-5 νεκρούς.

Στο εσωτερικό του βρέθηκαν όστρακα από τα οποία συγκολλήθηκαν εν μέρει δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια με ανθέμιο και ένας κάνθαρος του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Τα υπόλοιπα κτερίσματα είναι: Μελαμβαφές κυάθιο συγκολλημένο, ακέραιο κυάθιο[12], μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο ελλιπές κατά τη λαβή και ένα ακόμη ακέραιο με ερυθρόμορφη παράσταση πτηνού, συγκολλημένη κύλικα-σκύφος, αμφορίσκος, δακρυδόχο, πρόχους, δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια με μελανόμορφο ανθέμιο, μελαμβαφής φιάλη, μελαμβαφές πινάκιο, χάλκινο κάτοπτρο, χάλκινα σκουλαρίκια, χάλκινος κρίκος, ακέραιο ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής.

Τάφος ΙΙΙ: Απέναντι από τον προηγούμενο, στην παρειά της τάφρου. Κεραμοσκεπής, κατεστραμμένος προφανώς από παλιά, από έργα του ΟΤΕ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα οστά από παιδική ταφή και ένα όστρακο.

Τάφος ΙV: (Υψηλάντου 25). Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. στην παρειά της τάφρου. Ο μισός καταστράφηκε κατά τη θεμελίωση της παρακείμενης οικοδομής. Οστά δε βρέθηκαν. Βρέθηκε ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο με πλαστική διακόσμηση.

Τάφος V: (Υψηλάντου 27). Κιβωτιόσχημος από πωρολιθικές πλάκες όμοιου τύπου με τους προηγούμενους. Κτερίσματα (σε βάθος 0,73 μ.): πέντε ακέραια δακρυδόχα[13] 3ου-2ου αι. π.Χ. και τρία σπασμένα, πρόχους, όστρακα από πλαστικό αγγείο και ακέφαλο γυναικείο ειδώλιο. Κάτω από τα οστά, σε βάθος 0,82 μ. βρέθηκαν: έξι ακέραια δακρυδόχα, δύο ελλιπή στο χείλος και τέσσερα συγκολλημένα (όλα του τέλους 4ου-3ου αι. π.Χ.), φιάλη ακέραια και φιάλη συγκολλημένη, πρόχους ακέραιη, πρόχους συγκολλημένη στη λαβή, δύο αμφορείς, λεκανίδα συγκολλημένη ελλιπής στο χείλος.

Τάφος VI: (Υψηλάντου 27). Κιβωτιόσχημος χωρίς καλυπτήριες, κατεστραμμένος παλιότερα από έργα του ΟΤΕ.

Τάφος VII: (Υψηλάντου 27). Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. και επιχρισμένος εσωτερικά με κονίαμα. Βρέθηκε στα βόρεια του προηγούμενου (Πίν. 119 γ).

Τάφος VIII: (Υψηλάντου 33-34). Κιβωτιόσχημος από τετράγωνες κεραμίδες διαστ. 0,48x0,48 μ. Συγκολλήθηκε φιαλίδιο[14].

Τάφος IX: (Υψηλάντου 33). Κεραμοσκεπής, ημικατεστραμμένος, απέναντι από τον τάφο VIII. Βρέθηκαν όστρακα και οστά.

Τάφος X: (Υψηλάντου 33). Τμήμα ταφικού πίθου.

Τάφος XI: (Υψηλάντου 33). Κεραμοσκεπής. Περιείχε οστά, όστρακα από μελαμβαφή αγγεία και άβαφα όστρακα από μεγάλα αγγεία, τέσσερις αστραγάλους, αγγείο με ίχνη πυράς και μέσα σ' αυτό ένα μεγαρικό σκύφο.

Τάφος XII: (Υψηλάντου 33). Αποτύπωμα μικρού πιθαριού.

Τάφος XIII: (Υψηλάντου 36). Κιβωτιόσχημος. Περιείχε οστά με ίχνη πυράς. Κτερίσματα: Αμφορέας συγκολλημένος ελλιπής, ακέραιη μεγάλη πρόχους, πυξίδα συγκολλημένη ελλιπής χωρίς πώμα (τέλη 3ου-2ου αι. π.Χ.), δύο ακέραια δακρυδόχα, δύο ελλιπή στο λαιμό και ένα συγκολλημένο[15], τρία λυχνάρια, λεκανίδα ελλιπής, τεμάχια χρυσού νήματος, χάλκινος κρίκος, ένα όστρεο.

Τάφος XIV: (Υψηλάντου 42). Κεραμοσκεπής, στη δυτική παρειά της τάφρου. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ένα όστρακο.

Τάφος XV: (Υψηλάντου 42). Κεραμοσκεπής ημικατεστραμμένος στην ανατολική παρειά της τάφρου. Έξω από τον τάφο βρέθηκε ένα φιαλίδιο[16].

Τάφος XVI: (Υψηλάντου 51). Κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. Περιείχε λίγα σαθρά οστά.

Τάφος XVII, XVIII: (Υψηλάντου 53). Διπλός κιβωτιόσχημος από πωρολιθικές πλάκες επιμελημένης κατασκευής με προσανατολισμό Α.-Δ.

Τάφος XVII. Το εσωτερικό του ήταν επιχρισμένο με κονίαμα σε δύο ζώνες: κόκκινο χαμηλά και υπόλευκο ψηλότερα. Βρέθηκαν οστά κάτω άκρων, άλλα σαθρά οστά και όστρακα. Βρέθηκαν ένα κύπελλο και ένα δακρυδόχο.

Τάφος XVIII. Τα οστά δε στάθηκε δυνατόν να καθαριστούν γιατί περιείχε νερό. Κτερίσματα: Πυ-

11. Kerameikos IX, Ε84, πίν. 96, 325-300 π.Χ.

12. Πρβλ. Agora XII, αριθ. 948, πίν. 34, 350-325 π.Χ.

13. Για ένα από αυτά πρβλ. Alt-Ägina II, 1, 714, πίν. 56, προχωρημένος 3ος αι. π.Χ.

14. Πρβλ. Médeon de Phocide, V 115 bis. 4, βοιωτικό, α΄ μισού 3ου αι. π.Χ.

15. Kerameikos E 101, 1, πίν. 96, 2ος αι. π.Χ.

16. Agora XII, αριθ. 884, πίν. 33, 375-350 π.Χ.

ξίδιο με πώμα[17], μικρό δακρυδόχο[18], δύο άλλα δακρυδόχα, φιαλίδιο[19], φιαλίδιο[20], φιάλη[21].

δ) Οδός Παπαφλέσσα 2

Δύο ημικατεστραμμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι από πωρολιθικές πλάκες.

Τάφος Ι: Είχε μετακινηθεί η καλυπτήρια και κοπεί οι μακρές πλευρές (νότια παρειά τάφρου).

Τάφος ΙΙ: Κτερίσματα: τρία συγκολλημένα φιαλίδια, κύλικα-σκύφος συγκολλημένη, αγγείο σε τεμάχια, χάλκινο κάτοπτρο.

ε) Οδός Λεωνίδου και Αριστείδου

Τάφος Ι: Κιβωτιόσχημος, κατεστραμμένος από παλιά έργα του ΟΤΕ και ερευνημένος.

Τάφος ΙΙ: Κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος από τετράγωνες πήλινες πλάκες. Κάλυμμα από όμοιες πλάκες. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν δύο ειδώλια. Στο εσωτερικό του βρέθηκε σιδερένιο καρφί και πήλινο κυκλικό αντικείμενο.

Τάφος ΙΙΙ: Κιβωτιόσχημες πωρολιθικές πλάκες. Έξω από τον τάφο βρέθηκε ακέφαλο γυναικείο ειδώλιο. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος εκτάδην με το κρανίο ανατολικά. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν: χάλκινο νόμισμα, αμφορίσκος, αμφορέας συγκολλημένος, πρόχους, γυάλινο αγγείο και ένα ακόμη σε τεμάχια, ειδώλιο σε τεμάχια, σιδερένιο αντικείμενο, οκτώ σιδερένια καρφάκια. Στα βόρεια του τάφου ΙΙΙ εμφανίστηκε μέσα στην τάφρο ένας πωρόλιθος που ίσως ανήκει σε τοίχο.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ

Οδός Ησαΐα (έργα ΔΕΥΑΛ)

1. Στην αρχή της οδού Ησαΐα και πρό της οικίας αριθ. 6 βρέθηκε τμήμα τοίχου από πωρολίθους, μία σειρά, με κατεύθυνση Α.-Δ. (Σχέδ. 4). Εδράζεται σε σκληρό χώμα με μικρές πέτρες ως σφήνες.

2. Λίγο περαιτέρω πρό της πολυκατοικίας αριθ. 9 βρέθηκε άλλο τμήμα τοίχου, χτισμένο από ορθογώνιους πωρολίθους, τοποθετημένους δρομικά σε ισοδομική τοιχοποιία. Σώζεται σε ύψος τριών δόμων, αποκαλ. μήκ. 5,70, πλ. 0,63, ύψ. 1,37 μ., που εδράζονται σε βάθος 2,52 μ. από την επιφάνεια της ασφάλτου, επάνω σε σκληρό χώμα με μικρές ή μετρίου μεγέθους πέτρες.

Τα ανωτέρω τμήματα τοίχων ανήκουν πιθανότατα στο ίδιο οικοδόμημα, ή σε αναλημματικό τοίχο σε μία περιοχή της Λαμίας, όπου αρχίζει ν' ανέρχεται απότομα η κλιτύς της Ακρολαμίας. Αφετέρου η συλλεγείσα κεραμική (κυρίως μελαμβαφή όστρακα, αλλά και πολλά καθημερινής χρήσεως) τοποθετεί τη χρονολόγησή του το αργότερο εντός του 4ου αι. π.Χ. Ενδιαφέρον είναι όστρακο ερυθρομόρφου αγγείου με παράσταση άρματος.

3. Το αρχαίο τείχος της Λαμίας που είχε βρεθεί στο οικόπεδο Π. Μιτάκου[22], βρέθηκε το 1988 και στην οδό Ησαΐα προ του αριθ. 26. Σώζονται οι δύο κατώτερες σειρές δόμων, από την οποία η κατωτέρα εξέχει. Οι δόμοι έχουν επιμελημένη όψη και αρμογή, ενώ στο γέμισμα παρατηρείται και ύπαρξη λιθοπλίνθου. Προς την ανατολική (εξωτερική) όψη του τείχους έχουν πέσει μερικοί λιθόπλινθοι, το μεταξύ του δε διάστημα βρέθηκε γεμάτο με χώμα και πέτρες.

Αχινός

Οικόπεδο Σπ. Σπυροπούλου

Στο ανώτερο επίμηκες (Β.-Ν.) οικόπεδο, είχε γίνει το 1984 ανασκαφή που αποκάλυψε τοίχο από πελεκημένους λιθόπλινθους με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος και διατηρήθηκε ορατός. Νέα σωστική ανασκαφή έγινε το 1988 προς Ν. του τοίχου αυτού και μέσα στο ίδιο οικόπεδο (Σχέδ. 5-6· Πίν. 120 β). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. ένας ακόμη τοίχος, όμοιας κατεύθυνσης, χτισμένος με πελεκημένους λίθους, που στην ανώτερη σωζόμενη σειρά φέρουν περιταίνια. Πρός Β. του τοίχου αυτού (Τ1) και μέχρι ενός παραλλήλου τοίχου (Τ7), ο οποίος είναι χτισμένος με μεγάλες λιθοπλίνθους (σώζονται δύο σειρές), δημιουργούνται δύο μεγάλα δωμάτια, το νότιο 5x5 μ. (±0,50 μ. λόγω ακανονίστου σχήματος) και το βόρειο 5,70x3,50 μ., οριζόμενα από τοίχους (Τ2, Τ8, Τ10 και ο διαχωριστικός Τ9) χτισμένους με αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων, και χρήση αρχιτεκτονικών μελών παλιότερων οικοδομημάτων.

Μέσα στο νότιο δωμάτιο βρέθηκαν λείψανα προ-

17. Για το σώμα πρβλ. Στ. Δρούγου-Ι. Τουράτσογλου, ό.π., αριθ. Π 2167, πίν. 65.

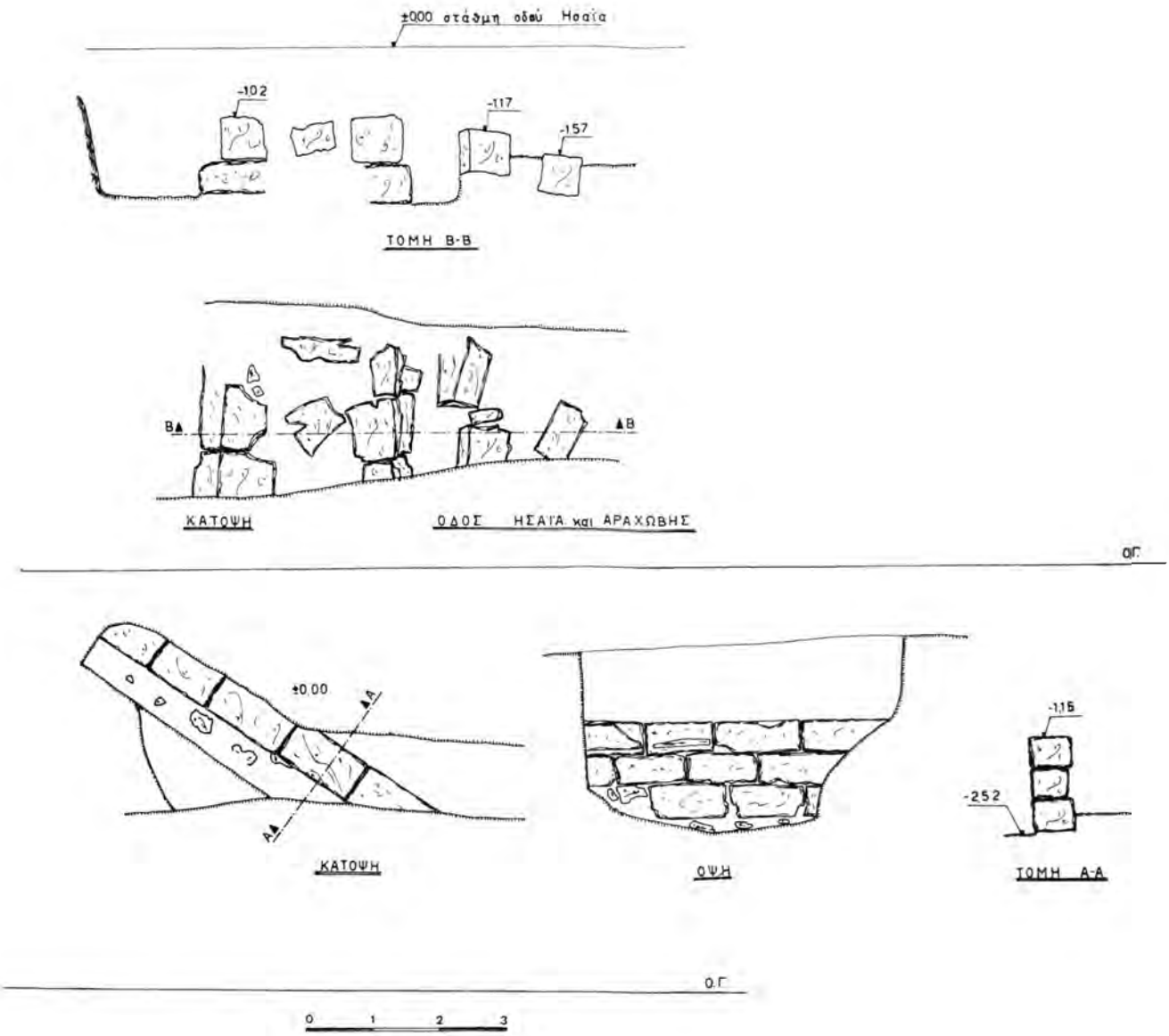
18. Ό.π. αριθ. Π 2148, πίν. 61.

19. Ό.π. αριθ. Π 2164, πίν. 64.

20. Ό.π. αριθ. Π 2141, πίν. 60.

21. Για το κόσμημα πρβλ. ό.π. αριθ. Π 1428.

22. Βλ. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 129, Σχέδ. 1, Πίν. 41α.

Σχέδ. 4. Λαμία. Οδός Ησαΐα και Αραχώβης. Κατόψεις και τομές Α-Α και Β-Β.

γενεστέρων κτισμάτων. Ένας από τους τοίχους (Τ11) είναι παράλληλος και σύγχρονος προς το δυτικό τοίχο (Τ10) του δωματίου. Στην προέκτασή του παρά τον Τ9 ανασκάφηκε εστία.

Μέσα στο βόρειο δωμάτιο που χωριζόταν με δύο αμφικίονες σε δύο χώρους (Α. και Δ.), βρέθηκαν επάνω σε στρώμα καταστροφής, από αργούς λίθους και κεραμίδια, πλήθος αρχιτεκτονικών μελών (λιθόπλινθοι, κατώφλια, τμήματα κιόνων αρράβδωτων, βάθρο (;) κτλ.). Είναι προφανές ότι το υλικό αυτό, κατά μεγάλο μέρος προέρχεται από την αρχική φάση του μεγάλου οικοδομήματος και τοποθετήθηκε μέσα στο βόρειο δωμάτιο, όσο δε χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή των μεταγενεστέρων τοίχων. Πάντως πρέπει να είχε μεταφερθεί για οικοδομική χρήση και υλικό από άλλα κτίσματα, όπως επάνω μέρος ναΐσκου με γεισήποδες και γείσο, επάνω στο οποίο διασώζεται μέρος της επιγραφής: - -*ΧΙΔ* - - (Πίν. 120 α). Με την απόφαση 55469/2172/27.12.1988 του Υπουργείου Πολιτισμού τα αρχαία διατηρήθηκαν ορατά και επισκέψιμα κάτω από το ισόγειο της οικοδομής.

Άλλοι τοίχοι προεκτείνονται προς Β., Α. και Δ. πέραν του χώρου της ανασκαφής. Από τα κινητά ευρήματα στις διαταραγμένες επιχώσεις του οικοπέδου σημειώνομε:

Τεμάχιο οστέινο με οπή επάνω από λαβή εργαλείου (;), ψήφος από πρασινωπή ύαλο, χάλκινα νομίσματα, χάλκινος και σιδερένιος κρίκος, σιδερένια λαβή (;), κεφαλή πηλίνου γυναικείου ειδωλίου, το σώμα πηλίνου λύχνου, κορμός ατρακτοειδούς μυροδοχείου, πολλά θραύσματα υαλίνων αγγείων, από τα οποία ένα βαθυκύανο με σειρά εναλλάξ ανεστραμμένων ανθεμίων, τεμάχια κονιαμάτων με ερυθρά βαφή, πολλές δισκόμορφες αγνύθες, από τις οποίες δύο με ανάγλυφη ακτινωτή κόσμηση, μερικές κωνικές και πυραμιδόσχημες, μία με αποτύπωμα δακτυλιδιού (γρύπας;), ομάδα στρογγυλών λίθων και ενός λειασμένου, θραύσμα πίθων, τεμάχια ορθομαρμαρώσεως κτλ.

Οδός 28ης Οκτωβρίου και Λεωνίδου (οικόπεδο Βασ. Ε. Χαρμαντζή)

Κατά την εκσκαφή στο οικόπεδο αυτό και σε βάθος 1,90 μ. από τη στάθμη της οδού Λεωνίδου αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, από τον οποίο είχε απομακρυνθεί η μία από τις δύο καλυπτήριες πλάκες (εσωτ. διαστ. 1,83χ±0,57χ±0,75 μ.). Περιείχε σαθρά διαλυόμενα οστά του νεκρού στο ανατολικό του μέρος, ενώ στο δυτικό μέρος συλλέχθηκαν τμήματα ατρακτοειδών μυροδοχείων, κομμάτια πηλίνου ειδωλίου και όστρακα αγγείων. Οι πλευρικές πλάκες του τάφου και η καλυπτήρια είχαν πάχος ± 0,27 μ., ενώ το δάπεδο αποτελούνταν από χώμα και χαλίκια.

Αυλή Δημοτικού Σχολείου

Στην αυλή του Δημοτικού Σχολείου του Αχινού και στην παρειά σκάμματος που ανοίχτηκε για την κατασκευή βόθρου αποκαλύφθηκε η όψη τοίχου κτιρίου, με ωραία τοιχοδομία, σε μήκος 7 μ. περίπου. Σώζεται σε ύψος μέχρι τριών δόμων (Σχέδ. 7· Πίν. 121 α).

Η αυλή του Δημοτικού Σχολείου συνορεύει προς το απαλλοτριωθέν οικόπεδο Γ. Αλεξίου (βλ. παρακάτω), το κτίριο όμως αυτό δε σχετίζεται προς όσα ανασκάφηκαν εκεί και πρέπει να είναι αρχαιότερο.

Οδός Β. Ηπείρου (οικόπεδο Λ. Μπούρχα)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Λ. Μπούρχα αποκαλύφθηκε λαξευτός θαλαμωτός τάφος (Τ1), του οποίου είχε καταπέσει κατά το ήμισυ η οροφή (Σχέδ. 8). Ο δρόμος είχε δύο βαθμίδες λαξευτές. Ο θάλαμος ήταν λαξευτός στο μαλακό ημίβραχο. Εντός του θαλάμου και προς τη βορειοδυτική γωνία βρέθηκαν λίγα σαθρά οστά, κομμάτια πηλίνων ειδωλίων, ένα γυναικείο πήλινο ειδώλιο ακέραιο (ύψ. 0,34 μ.), και άλλο, πήλινο σύμπλεγμα Αφροδίτης και Έρωτος επί βάθρου, σωζόμενο αποσπασματικά. Τα δύο τελευταία ειδώλια, ιδίως δε το πρώτο διατηρούν πολύ καλά τα αρχαία χρώματα. Οστά βρέθηκαν επίσης στη βορειοανατολική γωνία, καθώς και ένα ατρακτοειδές μυροδοχείο. Αμέσως μετά το άνοιγμα θύρας υπάρχει λάκκος (1,24χ0,50 μ.), εντός του οποίου συλλέχθηκαν δύο ερυθροβαφή πινάκια και όστρακα και πολύ σαθρά οστά.

Στο βόρειο όριο του οικοπέδου και στην παρειά της εκσκαφής υπήρχε άλλος τάφος (Τ2) κατεστραμμένος, πήλινη λάρνακα, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Το κρανίο ήταν προς ΒΑ. Στα ευρήματα αναφέρονται δύο μεγάλοι μολύβδινοι σύνδεσμοι από επισκευή της λάρνακας, κομμάτι της οποίας σώζεται στον ένα και κομμάτι γυαλιού.

Στο δυτικό άκρο παρατηρούνται επίσης στην παρειά δύο λαξεύματα τάφων (Τ3, Τ4), από δε τον Τ3 προέρχεται πήλινο σπασμένο ειδώλιο.

Π. Α. ΠΑΝΤΟΣ

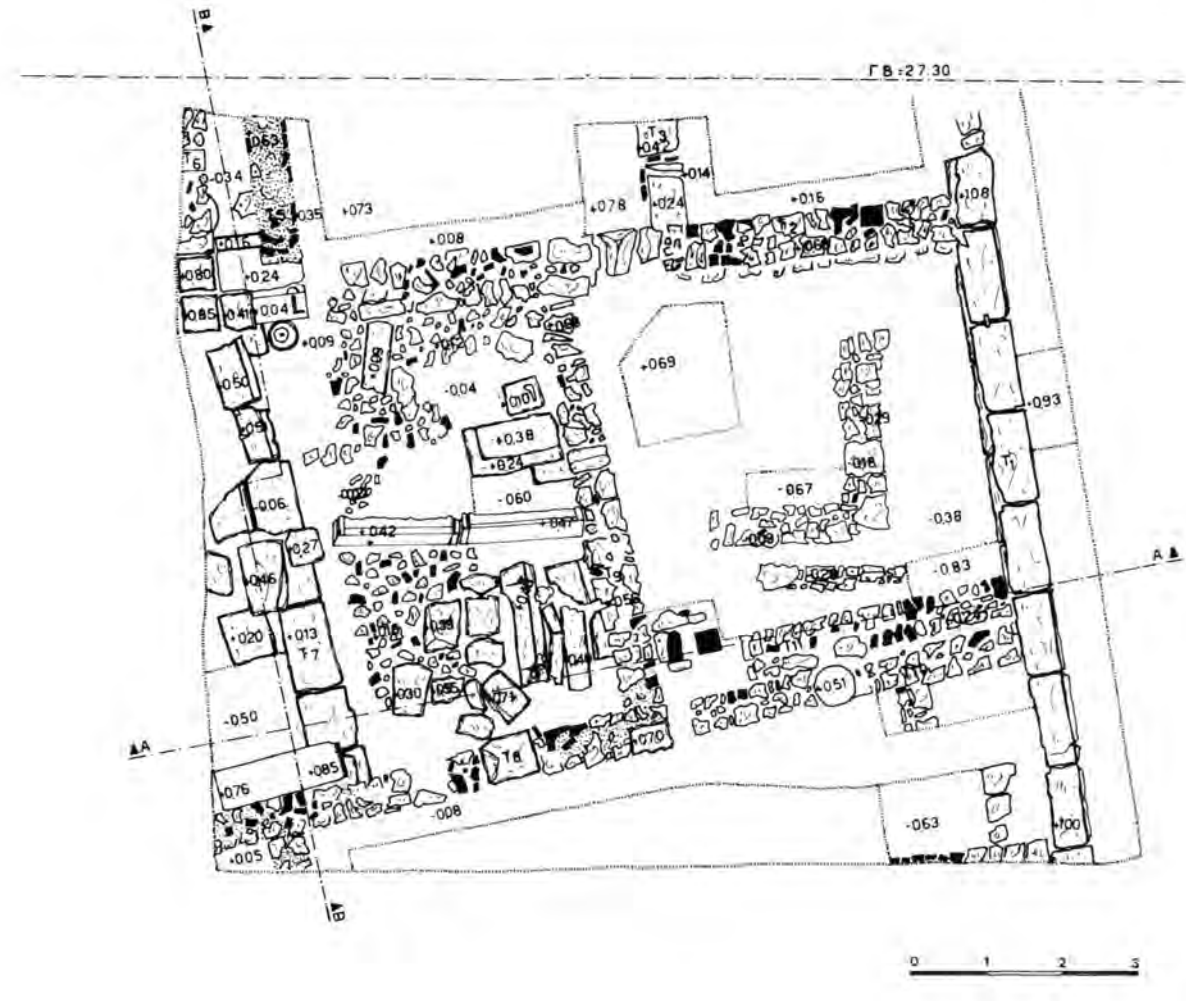
Οικόπεδο Γ. Αλεξίου (Σχέδ. 9-10)

Το οικόπεδο βρίσκεται κοντά στο βορειοανατολικό όριο του οικισμού στο βορειοδυτικό πρανές του λόφου της ακρόπολης του αρχαίου Εχίνου. Κατά τη διάρκεια εργασιών ισοπέδωσης και κατασκευής αναλημματικού τοίχου βρέθηκαν αρχαία.

Η ανασκαφική έρευνα έγινε σε δύο φάσεις: Αρχικά αποκαλύφθηκε σε απόσταση 15,75 μ. από την οικοδομική γραμμή, τοίχος από αργολιθοδομή και λίγες ορθογώνιες λιθόπλινθους σε β΄ χρήση με κατεύθυνση Α.-Δ. Είχε μήκος 13,80, πλάτος 0,45 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1 μ. Εδραζόταν σε μπαζώματα σε βάθος 1,50 μ. από τη στάθμη του δρόμου, δηλαδή 0,35 μ. ψηλότερα από το στέρεο. Από τον καθαρισμό του συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα και μία αγνύθα. Περισυλλέχθηκε μαρμάρινος κιονίσκος.

Στο μέσον του μήκους του τοίχου, 0,35 μ. κάτω από το τέρμα του, βρέθηκε τετράπλευρη κατασκευή από επάλληλες στρώσεις κεραμίδων συνδεδεμένων με κουρασάνι, διαστ. (σωζ. μήκος) 0,32 χ0,70χ0,55 μ. Στο εσωτερικό της έφερε υδραυλικό κονίαμα.

Κατασκευάστηκε το τοιχίο αντιστήριξης αφού

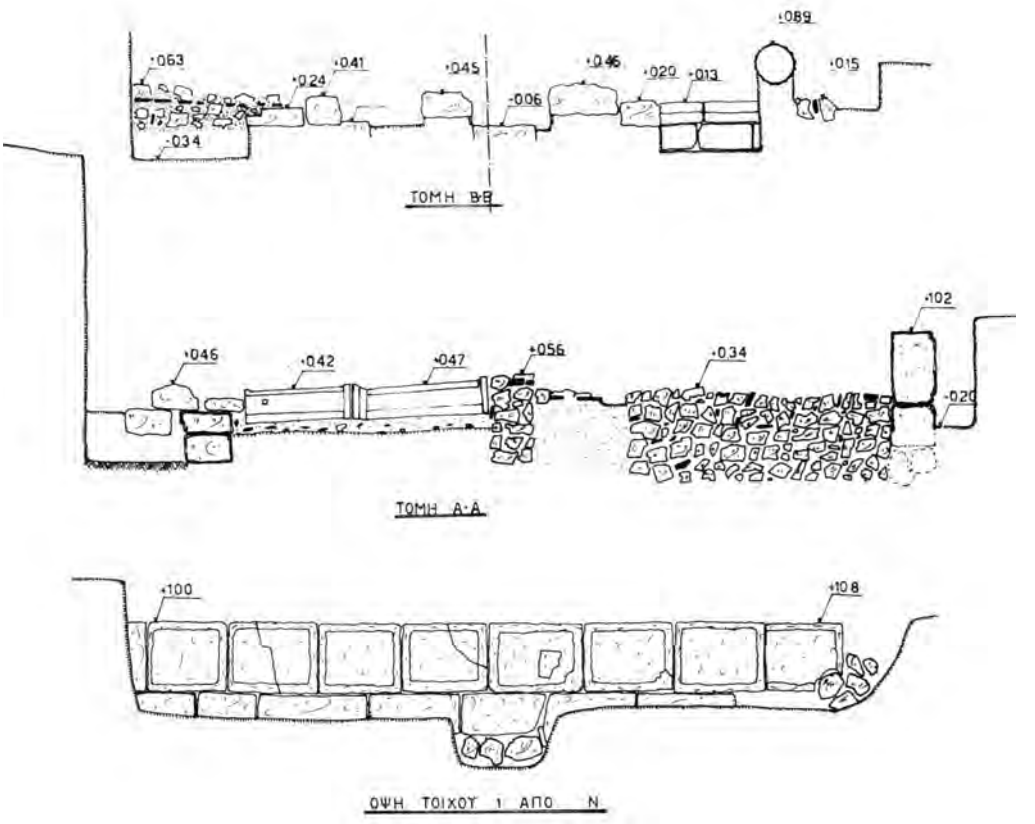
Σχέδ. 5. Αχινός. Οικόπεδο Σπ. Σπυρόπουλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

λήφθηκαν κατάλληλα μέτρα προστασίας για τη διατήρηση του αρχαίου τοίχου.

Ακολούθησε ανασκαφή στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, όπου μετά την ισοπέδωση-διαμόρφωση είχαν εμφανιστεί πωρόλιθοι, και ήρθαν στο φως οικοδομικά λείψανα διαφορετικών φάσεων και εποχών.

Στο δυτικό μισό του οικοπέδου βρέθηκε η τριβαθμιδωτή κρηπίδα ορθογωνίου ναϊσκόμορφου κτίσματος, εσωτ. διαστ. 5Χ7 μ., χτισμένη από ορθογώνιες λαξευτές λιθοπλίνθους (Πίν. 121 β). Δύο τοίχοι διαιρούν το εσωτερικό του σε τρεις χώρους. Το δάπεδο του κεντρικού χώρου είναι εν μέρει επιστρωμένο με ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες. Πάνω στο βόρειο εγκάρσιο τοίχο είναι τοποθετημένο μαρμάρινο κυματιοφόρο υπόβαθρο, μήκ. 2,50, πλ. 0,50 και ύψ. 0,33 μ. Η πρόσβαση στο βορειότερο χώρο που βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο από τον κεντρικό, επιτυγχάνεται από τα ανατολικά, με μικρή μαρμάρινη κλίμακα που οδηγεί σε είσοδο την οποία έκλεινε μαρμάρινη πόρτα. Ως κατώφλι είχε τοποθετηθεί επιτύμβια στήλη σε β΄ χρήση με εγχάρακτα τα ονόματα των νεκρών. Το κτίριο αυτό θεμελιώθηκε στους ύστερους ελληνιστικούς-πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στο βόρειο τμήμα του βρέθηκε στρώμα καταστροφής από πεσμένους ογκόλιθους, κεραμίδες και καμένο χώμα (Πίν. 122 α). Το σχήμα των ογκολίθων είναι τέτοιο που υποδηλώνει τη χρησιμοποίησή τους σε κάποια τοξωτή κατασκευή ή καμάρα. Κάτω από το στρώμα αυτό βρέθηκε μαρμάρινο ακέφαλο άγαλμα σε φυσικό μέγεθος σχεδόν ανέπαφο,

Σχέδ. 6. Αχινός. Οικόπεδο Σπ. Σπυρόπουλου. Οι τομές Α-Α, Β-Β και όψη του τοίχου 1 από Ν.

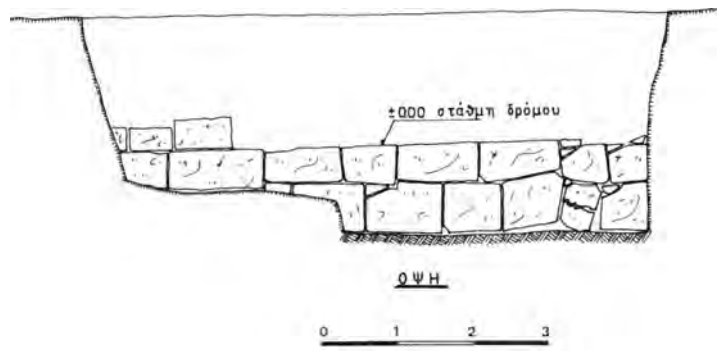
που παριστάνει κάποιον επιφανή Ρωμαίο. Το κεφάλι βρέθηκε στα νότια του βάθρου, λίγο πάνω από το μαρμάρινο δάπεδο.

Γύρω από το άγαλμα βρέθηκαν τμήματα ποδιών μαρμάρινης τράπεζας προσφορών, τμήματα άλλων μαρμάρινων αντικειμένων, δύο χρυσά φύλλα από στεφάνι, δύο λυχνάρια, τρία χάλκινα νομίσματα, κεφαλή πήλινου ειδωλίου αλόγου, τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης κεφαλής κοριτσιού, τεμάχια ειδωλίων, τμήματα σιδερένιων και χάλκινων αντικειμένων. Στη θεμελίωση του κτιρίου βρέθηκε ακέφαλο μαρμάρινο γυναικείο αγαλμάτιο ελληνιστικών χρόνων.

Η καταστροφή του κτιρίου, όπως φαίνεται από τα ευρήματα του στρώματος καταστροφής, συντελέστηκε γύρω στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. και θα πρέπει να οφείλεται σε σεισμό τον οποίο ακολούθησε πυρκαγιά.

Σε απόσταση 2 μ. ανατολικά του οικοδομήματος αυτού βρέθηκε τμήμα τοίχου κλασικών χρόνων με κατεύθυνση από Β.-Ν. Ήταν χτισμένος κατά το ορθογώνιο τραπεζιόσχημο σύστημα και το κτίριο στο οποίο αρχικά ανήκε δεν είναι γνωστό. Ο τοίχος αυτός υπέστη προσθήκες κατ' επέκταση προς Ν. κατά το ορθογώνιο σύστημα, στις οποίες χρησιμοποιήθηκαν ογκόλιθοι από την κατεστραμμένη ανωδομή του διπλανού οικοδομήματος και καθ' ύψος (αργολιθοδομή), σε μεταγενέστερες εποχές, οπότε χτίστηκαν και οι διαχωριστικοί τοίχοι που διαγράφουν τους τρεις συνεχόμενους από Β.-Ν. χώρους. Ο βορειότερος χώρος μετατράπηκε σε υδατοδεξαμενή, αφού επιχρίστηκε με υδραυλικό κονίαμα και το δάπεδό του επιστρώθηκε με τετράγωνες πήλινες πλάκες. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου υπάρχει αδόμητο τμήμα, πλ. 3 μ., που διατρέχεται από πήλινο κυλινδρικό αγωγό, αποκαλ. μήκ. 12 μ. (δρόμος;) και ακολουθούν άλλα κτίρια, από αργολιθοδομή και λιθόπλινθους σε β΄ χρήση, που εκτείνονται προς την κατεύθυνση του όμορου Δημοτικού Σχολείου.

Στις επιχώσεις των οικοδομημάτων που βρίσκονται στα Α. του ναϊσκόμορφου κτιρίου βρέθηκαν

Σχέδ. 7. Αχινός. Αυλή Δημοτικού Σχολείου. Όψη τοίχου.

εννέα χάλκινα νομίσματα, ένας μελαμβαφής σκύφος, ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ένα λυχνάρι, πήλινο αντικείμενο με σφραγίδα *LVKAON*, μολύβδινη αγνύθα, πήλινες αγνύθες, χάλκινη περόνη, τμήματα γυάλινων και μεταλλικών αντικειμένων, καθώς επίσης θραύσματα μαρμάρινων αντικειμένων και αρχιτεκτονικών μελών.

Κινήθηκε η διαδικασία απαλλοτρίωσης του οικοπέδου.

Οικόπεδο Βασ. Συναχέρη

Στο δυτικό όριο του ανωτέρω οικοπέδου, στον ακάλυπτο χώρο της υπό ανέγερση οικοδομής, φάνηκαν κατά την εκσκαφή ογκόλιθοι. Ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα που έφερε στο φως τμήμα του τείχους του αρχαίου Εχίνου[23]. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και αποκαλυφθέν μήκος 5,30 μ. Εδράζεται στον ημίβραχο σε βάθος 2,40 μ. από τη στάθμη του δρόμου και σώζεται σε ύψος 2-4 δόμων. Είναι χτισμένο κατά το ισόδομο σύστημα από δύο παράλληλες σειρές ορθογωνίων λαξευτών ασβεστολίθων με βελόνιασμα στην εξωτερική τους όψη. Κάθε σειρά έχει πλάτος 0,55-0,70 μ. Το μεταξύ των δύο σειρών κενό, πλ. 1,30 μ., έχει γέμισμα από μικρές πέτρες (Πίν. 122 β).

Κατά τον καθαρισμό του τείχους βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Θεσσαλών 196-1ος αι. π.Χ.[24]. Τα όστρακα ανήκουν στους βυζαντινούς κυρίως χρόνους, γεγονός που οφείλεται προφανώς στις διαταραγμένες επιχώσεις, καθώς η χρονολόγηση του τείχους στον 4ο αι. π.Χ.[25] δεν πρέπει να βρίσκεται μακριά από την πραγματικότητα.

Το τείχος σώζεται ανάμεσα στα σπίτια του Αχινού αποσπασματικά σε ελάχιστα σημεία. Στα ανατολικά διατηρείται ορατό στην ιδιοκτησία Σκούφου. Μετά το οικόπεδο Συναχέρη καταλήγει στον ορθογώνιο πύργο στην ανατολική γωνία της κορυφής του λόφου, που διέθετε ιδιαίτερο οχυρωματικό περίβολο.

Στυλίδα

Οδός Λαμίας (οικόπεδο Γ. Οικονόμου)

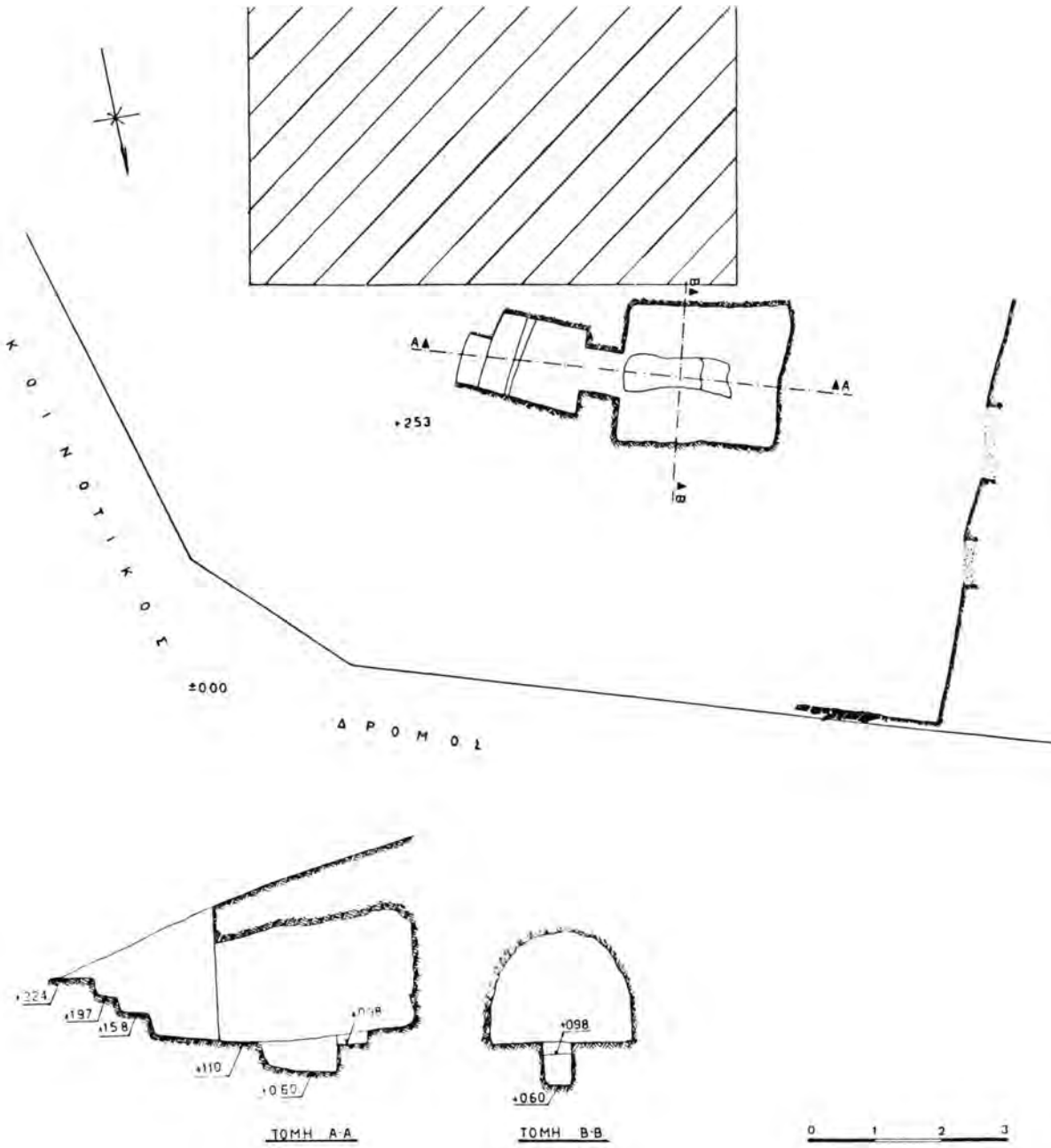
Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής βρέθηκε κοντά στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου ένας κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων. Το οικόπεδο βρίσκεται απέναντι σχεδόν από την Αγία Αικατερίνη, από τον περίβολό της διέρχεται το τείχος. Έτσι ο τάφος θα πρέπει να βρισκόταν, στην αρχή του εκτός των τειχών ελληνιστικού-ρωμαϊκού νεκροταφείου.

Οι πλευρές του είναι μονολιθικές πλάκες πωρολίθου. Καλυπτήριες δύο όμοιες πλάκες, η μία από τις οποίες βρέθηκε ελαφρά μετακινημένη από τον εκσκαφέα. Εσωτ. διαστ. 2x0,60x0,80 μ. Δάπεδο το παρθένο έδαφος σε βάθος 3,78 μ. από τη στάθμη του δρόμου. Ο τάφος βρέθηκε γεμάτος μπάζα που έπεσαν κατά την εκσκαφή και το χώμα άρχιζε από βάθος 0,61 μ. από το επίπεδο των πλευρών. Περιείχε ένα νεκρό εκτάδην με το κρανίο ΒΑ. Στα νοτιοδυτικά υπάρχουν οστά από ανακομιδή. Έξω από τον τάφο βρέθηκε μία πρόχους σπασμένη, ένα λυ-

23. F. Stählin, Das hellenische Thessalien, Stuttgart 1924, σ. 186 κ.ε. Yv. Béquignon, La vallée du Sperchéios, Paris 1937, σ. 299-303.

24. SNG Evelp. αριθ. 1644.

25. Ό.π. F. Stählin, Yv. Béquignon.

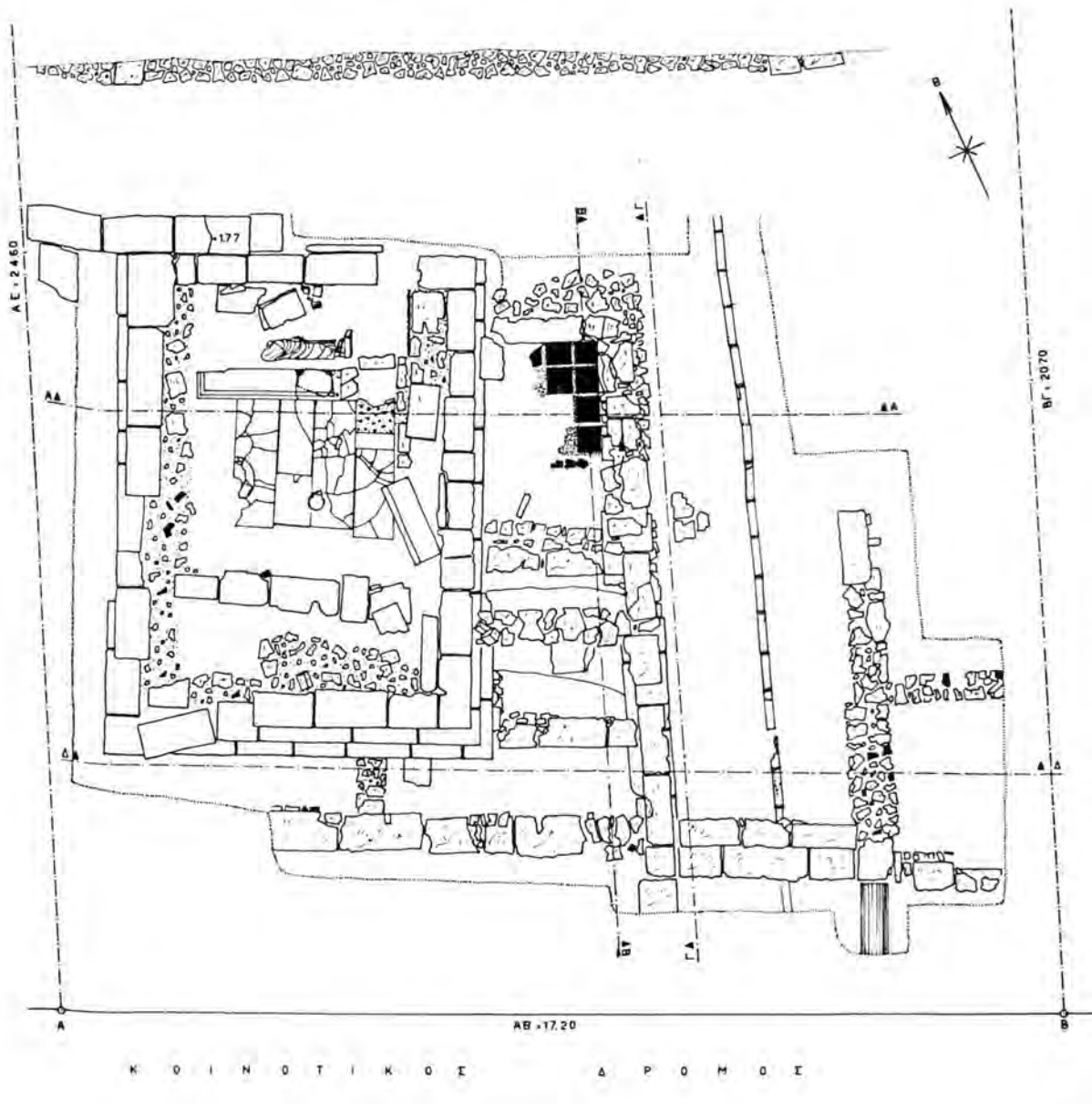
Σχέδ. 8. Αχινός. Οδός Β. Ηπείρου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές των τάφων (Τ1 και Τ2).

χνάρι με ανάγλυφη διακόσμηση[26], τρεις λαιμοί και τεμάχια γυάλινων αγγείων. Πάνω στο στήθος του νεκρού βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα. Ένα ακόμη νόμισμα βρέθηκε ανάμεσα στα οστά της ανακομιδής. Στο αριστερό του χέρι ο νεκρός κρατούσε ένα γυάλινο ακέραιο αγγείο.

Οδός ιδιωτική (οικόπεδο Ταξιάρχη Κυριακού)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ταξιάρχη Κυριακού

26. Πρβλ. Agora, VII, πίν. 7, αριθ. 216, τέλος 1ου αι. μ.Χ.

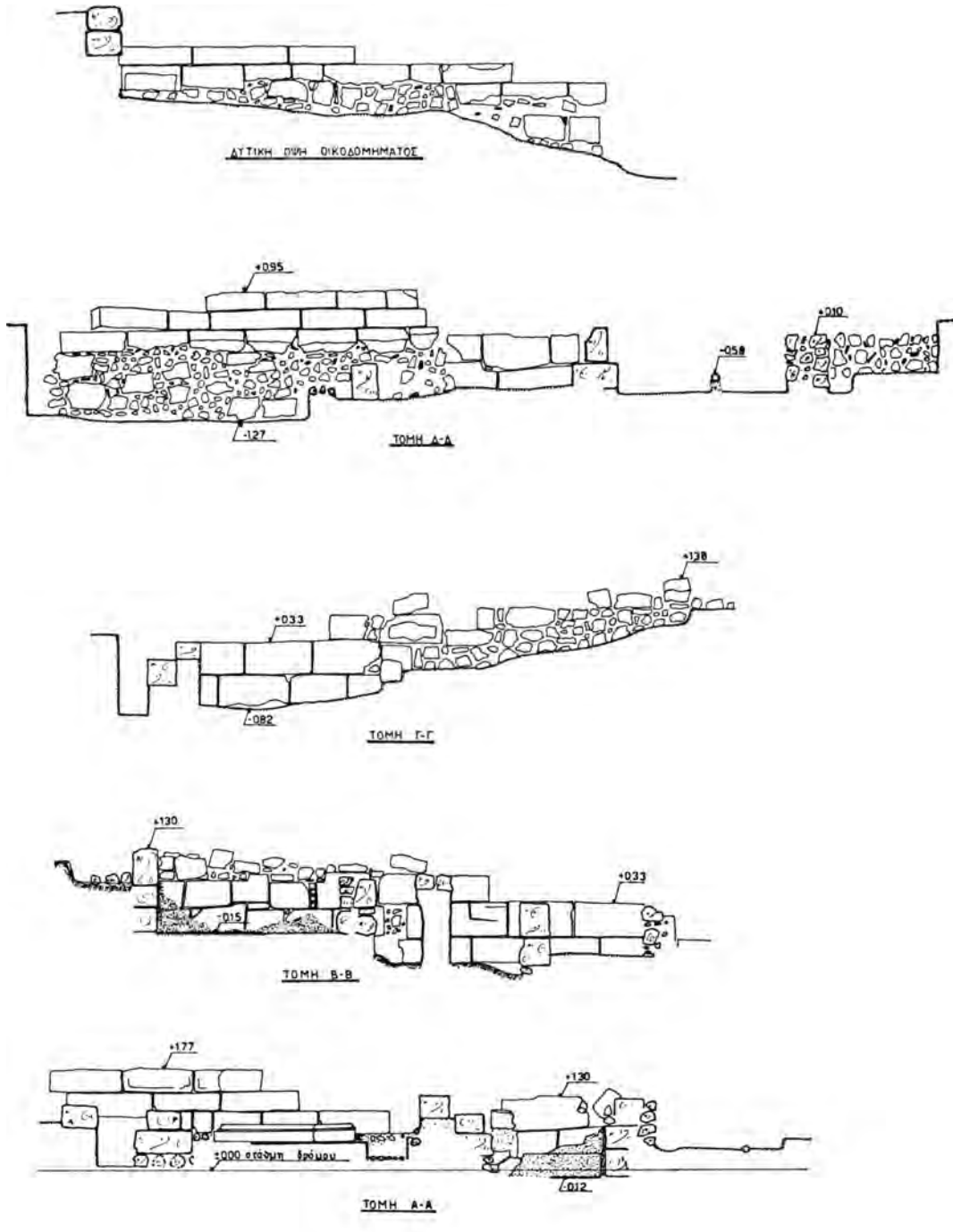

Σχέδ. 9. Αχινός. Οικόπεδο Γ. Αλεξίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

στο κέντρο της Στυλίδας βρέθηκαν κατά την εκσκαφή βόθρου δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι του 4ου αι. π.Χ. Ήταν κατασκευασμένοι από καλά λαξευμένες πλάκες πωρολίθου, ανά μία σε κάθε πλευρά και είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Δάπεδό τους το παρθένο έδαφος.

Τάφος Ι: Προχωρούσε κατά το ήμισυ πέρα από το δυτικό όριο του βόθρου. Η ανατολική καλυπτήρια παραμερίστηκε κατά την εκσκαφή και επανατοποθετήθηκε στη θέση της. Βρέθηκε γεμάτος κατανό μαλακό χώμα και περιείχε δύο νεκρούς θαμμένους εκτάδην σε βάθος 0,50-0,56 μ. με τις κεφαλές προς Δ. (Εσωτ. διαστ. 1,88x0,65x0,69-0,72 μ.). Εκτός από ένα φιαλίδιο[27] που κρατούσε ο ένας νεκρός (Β) στο αριστερό του χέρι, τα υπόλοιπα κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί στα δυτικά δηλαδή,

27. Πρβλ. Agora XII, 1, πίν. 34, αριθ. 943, 375-350 π.Χ.

Σχέδ. 10. Αχινός. Οικόπεδο Γ. Αλεξίου. Οι τομές και η δυτική όψη του οικοδομήματος.

στα πόδια και ήταν τα εξής: Λεκανίδα με δύο συγκολλημένες λαβές, μελαμβαφές φιαλίδιο με εμπίεστο ανθέμιο στον πυθμένα, ακέραιη μόνωτη μελαμβαφής κύλικα-σκύφος[28], ακέραιο μελαμβαφές αρυβαλλοειδές ληκύθιο με κάθετες πλαστικές αυλακώσεις στο σώμα, λεκανίδα ελλιπής κατά τις λαβές με μελανόμορφο κόσμημα στη μία όψη, ακέραιη λεκανίδα και σιδερένιο δρεπανόσχημο αντικείμενο.

Τάφος ΙΙ: Το μεγαλύτερο τμήμα του προχωρούσε έξω από το ανατολικό όριο του βόθρου. Σε βάθος 0,42-0,57 μ. στα δυτικά βρέθηκαν έξι κρανία που δεν καλύπτονταν από χώμα και σωρός οστών (εσωτ. διαστ. 1,99x0,62x0,72 μ.).

Κτερίσματα: Ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας, δύο όμοια ακέραια μελαμβαφή αρυβαλλοειδή ληκύθια με κάθετες πλαστικές αυλακώσεις στο σώμα, μελαμβαφές φιαλίδιο συγκολλημένο, δακρυδόχο ελλιπές συγκολλημένο[29], ακέραιο μελαμβαφές λυχνάρι, μελαμβαφής λεκανίδα με πώμα[30], γυναικείο ειδώλιο, τέσσερα ακέφαλα ειδώλια, πρισματική λαβή γυάλινου αντικειμένου, δύο επίχρυσες χάνδρες περιδεραίου και ένα θαλασσινό.

Μ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ

Οδός Αγίου Δημητρίου 6 (οικόπεδο Ευαγγ. Μίχα)

Στο οικόπεδο αυτό, το οποίο βρίσκεται στην περιοχή προς το αρχαίο λιμάνι των Φαλάρων, αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές τοίχοι κτιρίων που ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον φάσεις, κάτω δε από αυτούς τα λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου (Σχέδ. 11· Πίν. 123 γ). Το ψηφιδωτό δάπεδο ήταν αρκετά εκτεταμένο, διότι βρέθηκαν διάφορα κομμάτια στο ανατολικό τμήμα του οικόπεδου, αλλά και ίχνη του υποστρώματός του στη γωνία των τοίχων Τ8 και Τ9 προς την οδό Αγίου Δημητρίου.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του τοίχου Τ3, υπάρχει ζώνη με φολιδωτό θέμα και στενότερη με δύο ελισσόμενες γραμμές. Προς Α. υπήρχε κυκλικό διάχωρο με «κουκουνάρα» αποτελούμενη από τρίγωνα. Έξω από την περιφέρεια του σώθηκε τμήμα ψαριού. Πέρα από τον τοίχο Τ2 προς Α. σώθηκαν τμήματα από τετράγωνα διάχωρα: το πρώτο περιβάλλεται από ζώνη με πλοχμό και φέρει στο εσωτερικό εναλλάξ σειρές δύο τετραγώνων με ένα ρόμβο (ή αντιστρόφως). Οι ρόμβοι έχουν ως κόσμημα σταυρούς εντός κύκλου και τα τετράγωνα κόμβο του Σολομώντος. Το δεύτερο διάχωρο περιβάλλεται από μία εξωτερική ζώνη, όπου ελισσόμενος βλαστός με κισσόφυλλα και μία εσωτερική, όπου πλοχμός τριών ελισσομένων γραμμών. Το υπόστρωμα του ψηφιδωτού είναι από σκληρό κουρασάνι, αλλά πολύ λεπτό, πράγμα που εξηγεί και την εκτεταμένη καταστροφή του δαπέδου.

Φαίνεται ότι οι τοίχοι Τ2, Τ3 και Τ8, Τ9 ανήκουν στην ίδια φάση, προγενέστερη του ψηφιδωτού, σε άλλη δε φάση μεταγενέστερη του ψηφιδωτού ανήκουν οι τοίχοι Τ5, και Τ6, καθώς και ο Τ7 μαζί με τον πιοειδή αγωγό στο δυτικό μέρος του οικοπέδου. Ο Τ1, με κατεύθυνση Δ.-Α., είναι ο μεταγενέστερος όλων. Προς Δ. του νοτίου άκρου του Τ2 και σε βαθύτερο επίπεδο από το ψηφιδωτό, βρέθηκε τμήμα κυκλικού τοίχου, χτισμένου με αργούς λίθους. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν στάχτες και όστρακα.

Από τα κινητά ευρήματα του οικοπέδου αναφέρουμε εδώ: λεπίδες οψιανού, δύο θραύσματα πλακοειδούς ακονίου, θαλάσσια όστρεα και όστρακα αγγείων, πολλά με εφυάλωση.

Αυλάκι

Θέση Άγιος Αθανάσιος (αγρός Ηλία Δ. Καλλιώρα)

Στον αγρό του Ηλία Δ. Καλλιώρα στη θέση Άγιος Αθανάσιος, περί τα 2 χλμ. δυτικά του Αυλακίου Φθιώτιδος, εντός χαμηλού τυμβοειδούς υψώματος ανασκάφηκε από λαθρανασκαφείς κτιστός λακκοειδής τάφος, διαστ. 2,26x1,10x1,55-1,70 μ. Ο τάφος είναι χτισμένος με πλακοειδείς λίθους, που στο πάνω μέρος κατά τις μακρές πλευρές εκφέρονται προς το εσωτερικό, το δε πλάτος του ανοίγματος που μειώνεται έτσι καλύπτεται με λίθινες πλάκες. Οι πλευρές ήταν εν μέρει κεκονιαμένες, το δε δάπεδο χωμάτινο με μικρούς λίθους. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα, στα δε μπάζα των λαθρανασκαφέων υπήρχαν μόνο δύο κομμάτια οστών.

Αταλάντη

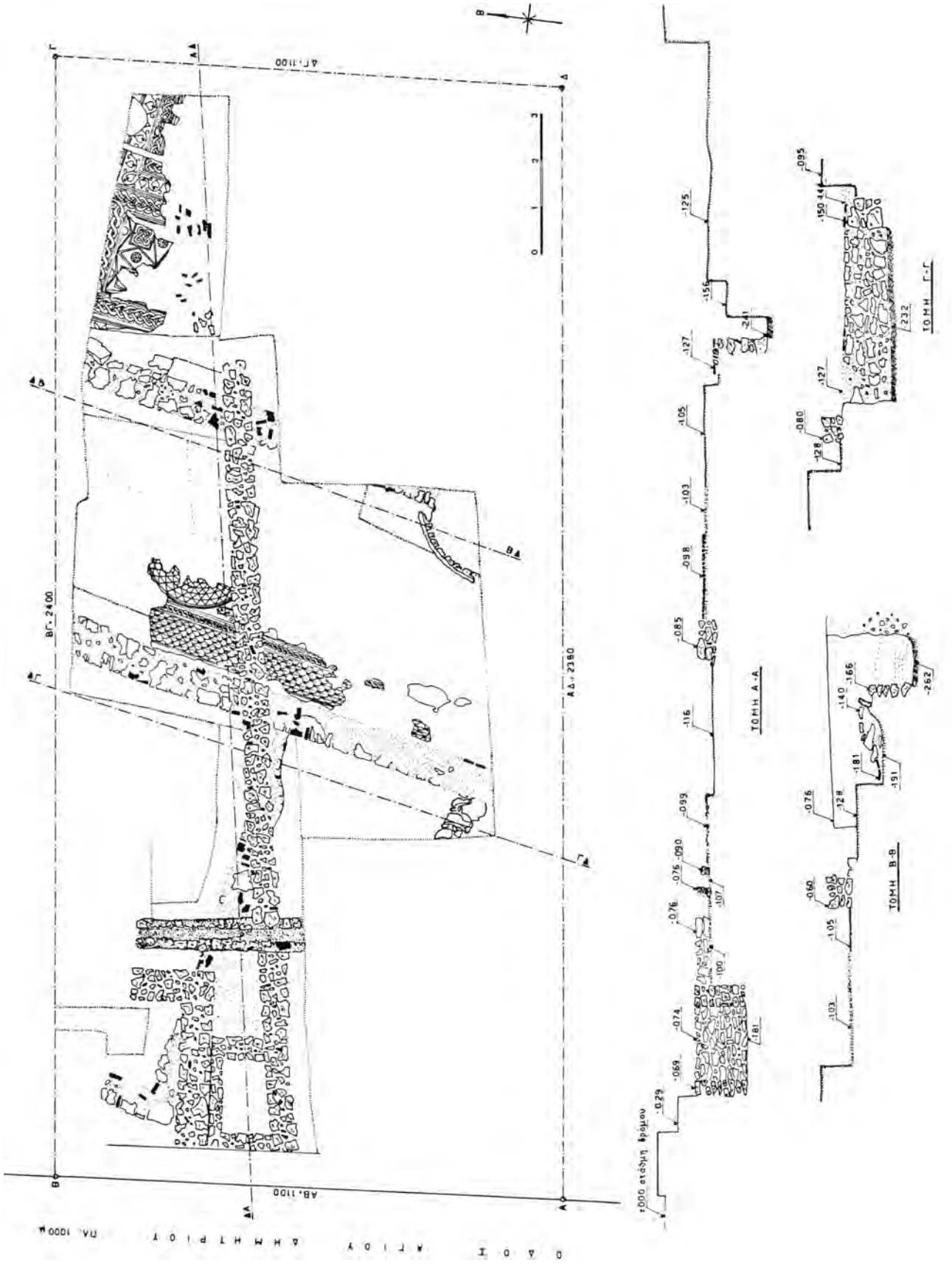
Οδός Μ. Αλεξάνδρου (οικόπεδο Ιω. Χαραλαμπογιάννη)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο άνω μέρος της Αταλάντης σε κατωφερή θέση και περί τα 50 μ. από τη μεγάλη πηγή η οποία είχε διαμορφωθεί με κρηναίο οικοδόμημα (δυστυχώς παρα-

28. Ό.π., πίν. 31, αριθ. 762, 350-325 π.Χ.

29. Πρβλ. Médéon de Phocide V, 115.4, γύρω στο 300 π.Χ.

30. Για το πώμα πρβλ. Agora, XII, 1 πίν. 41 αριθ. 1240, 375-350 π.Χ.

Σχέδ. 11. Συκέα. Οδός Αγίου Δημητρίου 6. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

μορφώθηκε προ ολίγων δεκαετιών), οι εκσκαφές στο οικόπεδο Ιω. Χαραλαμπογιάννη προκάλεσαν κατάρρευση των χαλαρών χωμάτων της δημοτικής οδού προς ΝΑ. Μέσα στα καταρρεύσαντα χώματα υπήρχαν κομμάτια ενός αγάλματος με πανοπλία, ίσως αυτοκράτορος (Πίν. 123 α). Από το μυϊκό θώρακα σώζεται το κάτω μέρος με δύο δελφίνια.

Από επιγραφή (IG IX,1, αριθ. 282) είναι γνωστό ότι ο Γναίος Καλπόρνιος Έλιξ, *ὁ ἱερεὺς Θεοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος καὶ ἄρχων, ἀγορανομήσας ἐν τε τῷ αὐτῷ ἐνιαυτῷ ἀγωνοθετήσας τῶν τριετηρικῶν Διονυσείων ἐκ τῶν ἰδίων, δήμῳ Ρωμαίων καὶ θεᾷ Σεβαστῷ Καίσαρι καὶ δήμῳ Ὀπουντίων τὴν κρήνην καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἀγάλματα καὶ τὴν ληνόν.* Δεδομένου ότι η επιγραφή αυτή βρέθηκε *inter reliquias aqueductus prope areas oppidi hodierni Atalanti*, δηλαδή κοντά στη μεγάλη πηγή και την παραδοσιακή κρήνη, όπως και ο ανδριάς, δεν είναι απίθανο ο τελευταίος αυτός να προέρχεται από τα αγάλματα της κρήνης που «εκ των ιδίων» κατασκεύασε ο Γναίος Καλπόρνιος Έλιξ.

Σε σημείο του οικοπέδου ανασκάφηκε βόθρος και σε βάθος 2,55 μ. (ή περί τα 7 μ. από την προς ΝΑ. οδό) βρέθηκε στρώση πλακών (Πίν. 123 β) αρχαίας οδού ή πλακόστρωτου. Λόγω των πολύ μεγάλων επιχώσεων, σημειώθηκε η ακριβής θέση του και η ανασκαφή του αφέθηκε για τον αρχαιολόγο του μέλλοντος.

Π. Α. ΠΑΝΤΟΣ

Οδός Μεταξά (οικόπεδο Κ. Κυριακόπουλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο στη συνοικία Μποδοβάτσα, οι εκσκαφές για την ανέγερση νέας οικοδομής υπήρξαν η αφορμή να αποκαλυφθεί τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου (Πίν. 124 α) της αρχαίας πόλης, σημαντικό στοιχείο για την τοπογραφία της, εφ' όσον για πρώτη φορά διαπιστώνεται η ύπαρξή του σε αυτή τη θέση.

Μέσα στο οικόπεδο σωζόταν τμήμα τείχους με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., πλ. 1,50, σωζ. μήκ. 8,30 και σωζ. ύψ. 1μ. Ήταν κατασκευασμένο με αργούς λίθους αρμοσμένους χωρίς συνδετικό υλικό, κατά τις δύο όψεις και στο εσωτερικό είχε γέμισμα από μικρότερες πέτρες, χώμα και θραύσματα κεράμων.

Στο βορειοανατολικό άκρο του τείχους ορθογώνια κατασκευή του αυτού τρόπου δόμησης, ασφαλώς ταυτίζεται με πύργο, σωζ. διαστ. 3x2,90 μ. Προς ΝΔ. το τείχος συνεχίζεται κάτω από τα όμορα οικόπεδα.

Το τείχος εδραζόταν σε παρθένο έδαφος σε βάθος 4,90 μ. κάτω από τη στάθμη του σύγχρονου δρόμου και οι επιχώσεις ήταν διαταραγμένες. Τα κινητά ευρήματα, που βρέθηκαν μέσα σ' αυτές, αγνύθες, σιδερένια καρφιά, πήλινο λυχνάρι, κοτυλίσκη, κεφαλή ειδωλίου, χάλκινα νομίσματα, και κυρίως τα όστρακα, μας προσανατολίζουν σε μία ευρεία χρονολόγηση μεταξύ 3ου και 2ου αι. π.Χ., αν και μεταξύ των οστράκων διαπιστώθηκε η παρουσία μερικών παλιότερων εποχών (πρωτοελλαδικά, μυκηναϊκά, κλασικά).

Το ευρεθέν τμήμα του τείχους διατηρήθηκε με κατάχωση κάτω από τη νέα οικοδομή μετά από κατάλληλη διαρρύθμιση των πεδίλων θεμελίωσης.

Περιοχή Μακεδονικά

Κατά την εκσκαφή για ανέγερση νέας οικοδομής στο κτήμα ιδιοκτησίας Νίκου στην παραπάνω θέση που βρίσκεται εκτός σχεδίου πόλεως μέσα στον ελαιώνα της Αταλάντης, βρέθηκαν δύο τάφοι των ελληνιστικών χρόνων. Ο ένας ήταν κεραμοσκεπής, που καταστράφηκε από τον εκσκαφέα. Στη θέση τους βρέθηκαν τμήματα δύο κεραμίδων και κάτω από αυτές το κρανίο του νεκρού, γύρω από το οποίο συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα. Ο προσανατολισμός του τάφου και του νεκρού είναι αδύνατον να προσδιοριστούν λόγω καταστροφής.

Ο δεύτερος τάφος (ΙΙ) (Πίν. 124 β) ήταν ένας μεγάλος πίθος τοποθετημένος πλάγια με το στόμιο δυτικά, το οποίο έφραζε μία κεραμίδα ορθογώνια. Στο εσωτερικό του πίθου βρέθηκαν τα σαθρά οστά ενός νεκρού, που είχε ταφεί συνεσταλμένος με το κεφάλι προς το στόμιο. Ο νεκρός ήταν κτερισμένος με αγγεία, που βρέθηκαν γύρω από τα πόδια του στον πυθμένα του πίθου τα περισσότερα σε όστρακα, και δώδεκα χάλκινα νομίσματα, διασκορπισμένα μέσα στον πίθο.

Τα αγγεία είναι: ένα πινάκιο ομφαλωτό μελαμβαφές εσωτερικά, εξωτερικά άβαφο, ερυθροβαφές λυχνάρι, άβαφη πρόχους και αρυβαλλοειδές μελαμβαφές ληκύθιο. Από τα όστρακα του κεραμοσκεπούς τάφου συγκολλήθηκε ελλιπής άβαφος μόνωτος κύαθος.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Γλύφα

Θέση Φανός

Συνεχίστηκε για τρεις εβδομάδες κατά τη θερινή

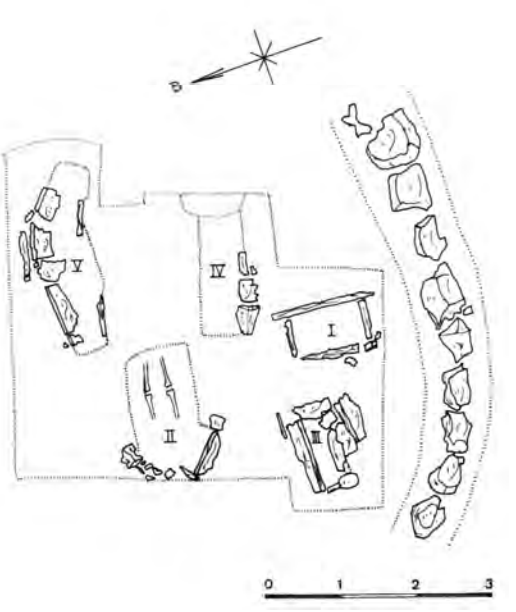
περίοδο η συστηματική έρευνα του νεκροταφείου της αρχαίας Αντρώνας[31].

Στον ελαιώνα Κλεάνθη Κατσαρού διανοίχτηκε άλλη μία τομή και ενοποιήθηκαν πέντε από τις τομές των προηγουμένων ετών. Βρέθηκαν δεκαοκτώ τάφοι (δεκαπέντε λακκοειδείς, ένας εγχυτρισμός και δύο κεραμοσκεπείς) και δύο λάκκοι με υπολείμματα πυράς. Οι περισσότεροι τάφοι ανήκουν στους κλασικούς χρόνους και δεν έχουν σταθερό προσανατολισμό. Οι ελληνιστικοί έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. και οι ρωμαϊκοί Β.-Ν.

Η διατήρηση των κτερισμάτων δεν είναι καλή. Στις κλασικές ταφές επικρατέστερα κτερίσματα είναι οι λήκυθοι, τα αρυβαλλοειδή ληκύθια και οι σκύφοι, στις ελληνιστικές τα δακρυδόχα και τα λυχνάρια και στις ρωμαϊκές τα γυάλινα αγγεία. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και το επόμενο θέρος.

Στα νοτιοδυτικά του κλασικού νεκροταφείου στην κορυφή του ίδιου λόφου, στον ελαιώνα ιδιοκτησίας Κωνστ. Σχοινά εντοπίστηκε και σκάφτηκε εν μέρει τύμβος της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου περιβαλλόμενος από ημικυκλικό περίβολο (Σχέδ. 12). Ανοίχτηκαν πέντε τάφοι λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι, που περιείχαν νεκρούς θαμμένους εκτάδην οι πρώτοι και σε συνεσταλμένη στάση οι δεύτεροι. Ένας από τους λακκοειδείς τάφους περιείχε δύο χάλκινα σκουλαρίκια που δεν επιδέχονται χρονολόγηση, ενώ στον κιβωτιόσχημο βρέθηκε μία πρόχους και ένα χάλκινο μαχαίρι με βάση τα οποία χρονολογήθηκε ο τύμβος. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ

Σχέδ. 12. Γλύφα. Θέση Φανός. Κάτοψη της ανασκαφής.

Κύνος

Η συστηματική ανασκαφική διερεύνηση του κτιρίου της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου στη θέση Πύργος Λιβανατών, που ταυτίζεται με τον αρχαίο Κύνο, συνεχίστηκε και κατά το θέρος του 1988 επί διάστημα πέντε εβδομάδων.

Ο σκοπός της ανασκαφής αυτής δεν υπήρξε εξ αρχής η επέκταση της έρευνας, ώστε να αποκαλυφθεί πλήρως το οικοδομικό συγκρότημα στο οποίο ανήκουν οι αποθηκευτικοί χώροι, που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή[32]. Η επιδίωξή μας ήταν και είναι η επιβεβαίωση στρωματογραφικά μέχρι το στέρεο των αλλεπάλληλων οικιστικών φάσεων της θέσης, που γνωρίζουμε από άλλα στοιχεία ότι αρχίζουν τουλάχιστον από τη ΜΕ. Δεν κατέστη δυνατόν όμως να φθάσουμε στο στόχο μας, που είναι το στέρεο, διότι τα αλλεπάλληλα οικοδομικά λείψανα εμποδίζουν την ανασκαφική έρευνα σε βάθος, με αποτέλεσμα να πρέπει να επεκτείνουμε συνέχεια τις τομές ή να ανοίγουμε καινούργιες. Ανασταλτικός παράγοντας εξ άλλου είναι και ο κίνδυνος κατάρρευσης των τομών λόγω βάθους και σαθρότητας των επιχώσεων. Μέχρι σήμερα εξ άλλου έχει αποφευχθεί διάλυση τοίχων.

Συνολικά οι τομές, που έχουν ανοιχτεί είναι 9 (Α-Θ). Κατά το 1988 η έρευνα συγκεντρώθηκε στις τομές Ε, Β, Θ, και Η.

Στην τομή Ε κάτω από το επίπεδο έδρασης των τοίχων ενός υστερορωμαϊκού κτιρίου, διαπιστώθηκε ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής με μεγάλο πάχος, που αποτελείται από σωρούς καμένων πλίνθων, κομμάτια ωμών πίθων, πηνία, όλα με έντονα ίχνη καύσης. Επειδή ο διαθέσιμος χρόνος δεν επαρκούσε πλήρως για την σε μεγαλύτερο

31. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 74· 42 (1987): Χρονικά, σ. 223.

32. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 173-174· 41 (1986): Χρονικά, σ. 68-69· 42 (1987): Χρονικά, σ. 234.

βάθος έρευνα της τομής, όπου σε βάθος 2,30 μ. περίπου κάποια κενά, η διάταξη των πεσμένων πλίνθων και η πληθώρα των πηνίων, μας δημιούργησαν την υποψία ότι επρόκειτο για κλίβανο, σταματήσαμε την ανασκαφή και κατασκευάσαμε πρόχειρο στέγαστρο αφού στερεώσαμε με στερεωτικά υγρά τις πλίνθους.

Στην τομή Η, η οποία ανοίχτηκε φέτος, διαπιστώθηκε η συνέχεια των υστερορωμαϊκών τοίχων και αμέσως κάτω από αυτούς, όπως ήδη και στις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους διαπιστώθηκε[33], ότι βρίσκονται τοίχοι αμελούς κατασκευής της ύστατης ΥΕ ΙΙΙΓ - υπομυκηναϊκής περιόδου με το δάπεδο από πηλό μέσα στο οποίο βρέθηκε πάλι ένας μικρός κιβωτιόσχημος τάφος παιδιού με κτέρισμα μία πρόχου (Πίν. 125 α).

Στην τομή Θ, η οποία επίσης ανοίχτηκε φέτος, προχωρήσαμε μόνον μέχρι το σημείο έδρασης των υστερορωμαϊκών τοίχων, που συμπίπτει με τα πρώτα αδιατάρακτα στρώματα της ΥΕ ΙΙΙΓ. Βρέθηκε ένα στρώμα καταστροφής από κεραμίδες στέγης του υστερορωμαϊκού κτιρίου και ένας ακόσμητος πίθος στη θέση του της ίδιας εποχής. Είναι ενδιαφέρον να επισημάνει κανείς ότι και τότε όπως και στην ΥΕ ΙΙΙΓ, ο χώρος είχε καταληφθεί από αποθήκες.

Στην τομή Β εξ άλλου μετά την αφαίρεση ενός στρώματος καταστροφής από πεσμένες πλίνθους με έντονα ίχνης καύσης βρέθηκε απιόσχημη κατασκευή από ωμά τοιχώματα από ακάθαρτο πηλό, μαύρη από καύση, που εικάζεται ότι ήταν κλίβανος (Πίν. 125 γ). Και αυτή στερεώθηκε και καλύφθηκε με στέγαστρο, προκειμένου να ερευνηθεί καλύτερα σε επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής κατά το 1988 ήταν το ίδιο ενδιαφέροντα, όπως και των προηγουμένων ετών, και συνίστανται σε μεγάλο αριθμό οστράκων καλής ποιότητας κεραμικής της ΥΕ ΙΙΙΓ, ιδιαίτερα πολλών εικονιστικών αγγείων (Πίν. 125 β), πολλά σφονδύλια, πηνία, εργαλεία, οστέινες βελόνες, τμήματα ειδωλίων κ.ά.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

Πυρά Ηρακλέους στην Οίτη

Το 1988 επανήρχισε στην Πυρά Ηρακλέους στην Οίτη με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ.14/28257/1257/10.7.1987) η διακοπείσα το 1922 ανασκαφή[34]. Σύμφωνα με το πρόγραμμα εργασιών έγινε νέα ακριβής τοπογράφηση του χώρου και ανοίχτηκαν τομές νότια και ανατολικά του ναού, με πολλά ευρήματα (αργυρά και χάλκινα νομίσματα, σιδερένια όπλα, αιχμές, ξίφος, όστρακα αγγείων κτλ). Μία δεύτερη αρχαιολογική θέση εντοπίστηκε στη βορειοανατολική πλαγιά του Ξεροβουνιού της Παύλιανης, περί τα 1000 μ. από το ιερό και παρά την οδό που συνέδεε την κοιλάδα του Δάφνου, με την κοιλάδα του Σπερχειού προς τη Λαμία. Λεπτομερής έκθεση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής, η οποία σε πρώτη φάση έχει ως αντικείμενο το χώρο της ίδιας της πυράς και τα περί αυτόν (καθώς και τα μπάζα των ανασκαφών 1919-22), θα δημοσιευθεί μετά την ολοκλήρωσή της στο σημείο αυτό.

Περιβόλι Φθιώτιδος

Θέση Κοτρώνι

Η ανασκαφή που άρχισε το 1987 περί τον ελληνιστικό τάφο στη θέση Κοτρώνι του Περιβολίου Φθιώτιδος[35] συνεχίστηκε το φθινόπωρο του 1987 με διάνοιξη νέων τομών, ή με επέκταση εκείνων του 1987. Διαπιστώθηκε αριθμός λιθόκτιστων τοίχων οικιών, που δε δίνουν προς το παρόν κάποιο ολοκληρωμένο σχέδιο, και στα ερείπιά τους ανασκάφηκαν και λίγοι τάφοι καλυβίτες. Δεδομένου ότι η πλαγιά αυτή κατολισθαίνει, επείγει η ανασκαφή και αποκάλυψη του αρχαίου αυτού οικισμού.

Π.Α. ΠΑΝΤΟΣ

Ρεγκίνι

Κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου νοτιοανατολικά του λόφου Παληοκάστρα της κοινότητας Ρεγκινίου στη θέση Διάσκελο ο μηχανικός εκσκαφέας έφερε στο φως και μερικώς κατέστρεψε αρχαίους κεραμοσκεπείς τάφους. Η διάνοιξη του δρόμου έγινε παράνομα, χωρίς άδεια της Υπηρεσίας μας, και οι τάφοι εντοπίστηκαν από τον αγροφύλακα της περιοχής.

Ο λόφος Παληοκάστρα είναι γνωστός αρχαιολο-

33. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 173-174· 41 (1986): Χρονικά, σ. 68-69.

34. Βλ. ΑΔ (1919) παρ., σ. 25-33· Y. Bequignon, ό.π., σ. 207 κ.ε.

35. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 221 κ.ε.

γικός χώρος, όπου σώζονται επιφανειακά λείψανα οχύρωσης και οικοδομημάτων και έχει ταυτιστεί από επιγραφή, που βρέθηκε στους βόρειους πρόποδες με την αρχαία Νάρυκα[36].

Καθαρίστηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά ένδεκα τάφοι. Οι μακριές πλευρές τους αποτελούντο από κυρτές λακωνικές κεραμίδες τοποθετημένες με τρόπο, ώστε να σχηματίζουν τόξο του οποίου ο αρμός της κορυφής καλυπτόταν από άλλες κεραμίδες. Οι στενές πλευρές έκλειναν με κάθετα τοποθετημένες πήλινες πλάκες. Οι κεραμίδες εξωτερικά στηρίζονταν από πέτρες. Οι τάφοι είχαν κατασκευαστεί μέσα σε λάκκους σκαμμένους στο χώμα, με δάπεδο το στέρεο ημίβραχο. Είχαν όλοι προσανατολισμό Α.-Δ. και σε όσους βρέθηκαν οστά είναι βέβαιο ότι οι νεκροί θάφτηκαν με την κεφαλή προς Δ. Εκτός ολίγων οστράκων, που συλλέχθηκαν από τις επιχώσεις των τάφων, δε βρέθηκαν άλλα κινητά ευρήματα. Τα όστρακα, άβαφα χονδροειδή τα περισσότερα, μας επιτρέπουν μία ευρεία χρονολόγηση των τάφων μεταξύ του 1ου και 3ου αι. μ.Χ.

Ζέλι - Γολέμι

Στη θέση Άγιος Γεώργιος Ζελίου κοντά στον αγροτικό δρόμο Ζελίου-Γολεμίου της πρώην επαρχίας Λοκρίδας του νομού Φθιώτιδας στον αγρό ιδιοκτησίας Γ. Γεωργίου είχαν ανασκαφεί το 1985 δύο θαλαμωτοί μυκηναϊκοί τάφοι μετά από λαθρανασκαφή[37]. Νέες επιδρομές στο χώρο κατέδειξαν ότι οι δύο εκείνοι τάφοι δεν ήταν μεμονωμένοι αλλά ανήκαν σε ένα νεκροταφείο, του οποίου βρέθηκαν και ερευνήθηκαν άλλοι δεκαέξι τάφοι.

Ο χώρος, όπου το νεκροταφείο, εκτείνεται στη βόρεια πλευρά ενός χαμηλού υψώματος. Οι τάφοι είχαν διανοιγεί στο μαλακό πωρόλιθο σε σειρές με κατεύθυνση Β.-Ν.

Όλοι οι τάφοι ήταν θαλαμωτοί, με δρόμους μακρύτερους ή κοντύτερους με συγκλίνοντα άνω τοιχώματα, στο βόρειο τοίχωμα των θαλάμων, εισόδους ορθογώνιες ή τετράγωνες ή ανακανόνιστες, που έκλειναν με ξερολιθιά και θαλάμους μετρίου μεγέθους με κατόψεις ορθογώνιες ή τετράγωνες με στρογγυλευμένες γωνίες, ή ελλειψοειδείς ακανόνιστες. Δύο από τους τάφους (VIII και XI) είχαν πολύ μικρούς θαλάμους, σαν μικρά σπηλαιώδη ορύγματα αν και διέθεταν σχετικά μακρύ δρόμο. Λάκκοι και κόγχες στο δρόμο ή στο θάλαμο είναι σπάνιοι. Οι οροφές των θαλάμων ήταν θολωτές και μερικών είχαν καταπέσει μέσα στους θαλάμους.

Μερικοί είχαν παραβιαστεί από τους αρχαιοκάπηλους με αποτέλεσμα να διαταραχτούν οι επιχώσεις τους και να βρεθούν οι σκελετοί και όσα ευρήματα —κυρίως μικρά— είχαν διαφύγει τη σύληση ανακατεμένα. Όσοι βρέθηκαν αδιατάρακτοι διατηρούσαν τους σκελετούς και διαπιστώθηκε ότι οι νεκροί είχαν ταφεί συνεσταλμένοι.

Από τα κινητά ευρήματα, που συγκεντρώθηκαν από τους τάφους, συνάγεται ότι το νεκροταφείο ήταν σε χρήση από την ΥΕ ΙΙΙΒ εποχή μέχρι την ύστατη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ, ίσως και μέχρι την αρχή της υπομυκηναϊκής περιόδου.

Τα ευρήματα κατά τάφο είναι τα ακόλουθα:

Τάφος Ι: α) Ακέραιος ψευδόστομος αμφορίσκος, β) προχοΐσκη καμένη (ίσως κατά την όπτησή της), γ) όστρακα, δ) ακέραιη χάλκινη δρεπανοειδής μάχαιρα, ε) χάλκινη τριχολαβίδα, στ) επτά χάνδρες από ήλεκτρο, ζ) πέντε κωνικά κουμπιά από στεατίτη, η) μεγάλος αριθμός από μικρές χάνδρες και υαλόμαζα, καρνεόλη, ορεία κρύσταλλο και φαγεντιανή, θ) πλακόσχημες χάνδρες από υαλόμαζα με ανάγλυφες διακοσμήσεις.

Τάφος ΙΙ: Δύο ακέραιοι ψευδόστομοι, ακέραιος αμφορίσκος, μεγάλος ακέραιος αμφορέας με οριζόντιες λαβές στο ευρύτερο σημείο της κοιλιάς, ελλιπής ολόβαφη μελανή προχοΐσκη, δύο κωνικά κουμπιά από στεατίτη, πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, τέσσερα χάλκινα στρεπτά και θραύσματα περισσοτέρων, χάλκινος κρίκος με ανοιχτά άκρα, τρεις ελλιπείς χάλκινες δοξαρωτές πόρπες με τόξο σχοινοειδές, τμήμα οστέινης περόνης, ποικιλία ωραίων χανδρών από υαλόμαζα, ορεία κρύσταλλο και φαγεντιανή, χάλκινη τριχολαβίδα.

Τάφος ΙΙΙ: Μεγάλη τρίωτη πυξίδα ελλιπής κατά τμήμα του χείλους.

Τάφος ΙV: Θαλασσινό κοχύλι με οπή για ανάρτηση.

Τάφος V: Χάλκινος λεπτός κρίκος, σφαιρική χάνδρα από υαλόμαζα, ακέραιος σφραγιδόλιθος από στεατίτη, σπασμένος ελλιπής σφραγιδόλιθος από ορεία κρύσταλλο.

Τάφος VI: Δύο αμφικωνικά κουμπιά από στεατίτη, άβαφο πεπιεσμένο τρίωτο αλαβαστροειδές από συγκόλληση οστράκων ελλιπές.

Τάφος VII: Δύο τρίωτα αλάβαστρα, ελλιπές χειροποίητο χονδροειδές κύπελλο, ελλιπής χάλκινη τριχολαβίδα.

Τάφος VIII: Μόνον όστρακα.

Τάφος ΙΧ: Τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο, δύο

36. ΑΔ 6 (1920-21), σ. 142. K. Pritchett, Passes from Thermopylai to Elateia, Studies in Ancient Greek Topography IV, σ. 156 κ.ε.

37. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 169-173.

άωτα αλαβαστροειδή.

Τάφος X: Τέσσερα κωνικά κουμπιά από στεατίτη, οστέινη βελόνα, τμήμα λεπίδας οψιανού, δύο χάνδρες από όστρεα.

Τάφος XI: Σφραγιδόλιθος από στεατίτη, δύο χάνδρες από υαλόμαζα και μία από ήλεκτρο, θαλασσινό κοχύλι.

Τάφος XII: Δύο κωνικά κουμπιά από στεατίτη, δύο σφραγιδόλιθοι, ο ένας από υαλόμαζα και ο άλλος από στεατίτη, οστέινη περόνη, ελλιπής χάλκινος κρίκος, λεπτή χάνδρα από υαλόμαζα, θαλασσινό κοχύλι.

Τάφος XIII: Ακέραιη υδρία, ακέραιη πρόχους, αμφορίσκος με λαβές κάθετες επί του ώμου, τέσσερα άωτα αλαβαστροειδή, τρίωτος πιθαμφορίσκος, τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο, ολόβαφη προχοΐσκη, μικρός ψευδόστομος αμφορίσκος, χειροποίητη ελλιπής πρόχους, χειροποίητο ελλιπές κύπελλο, πέντε κωνικά κουμπιά από στεατίτη, ένδεκα αμφικωνικά κουμπιά, δοξαρωτή χάλκινη πόρπη με σχοινοειδές τόξο, μεγάλος αριθμός χανδρών διαφόρων σχημάτων και υλικού, υαλόμαζα, καρνεόλη, φαγεντιανή κ.ά.), σφραγιδόλιθος από στεατίτη, τρεις ακέραιοι χάλκινοι κρίκοι και τεμάχια περισσοτέρων, τεμάχια οστέινων περονών.

Τάφος XIV: Ερυθροβαφής προχοΐσκη ελλιπής, ένας ακέραιος και ένας ελλιπής ψευδόστομος αμφορίσκοι, είκοσι έξι χάλκινοι κρίκοι και τεμάχια περισσοτέρων, δύο χάλκινες ελλιπείς πόρπες από τις οποίες η μία φυλλόσχημη και η άλλη με τόξο διακοσμημένο με δύο ρομβόσχημα εξογκώματα, τμήματα χάνδρας από στεατίτη.

Τάφος XV: Ακέραιη προχοΐσκη, ακέραιο μεγάλο τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο (Πίν. 126 α), ακέραιο μικρό τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο, ελλιπές τρίωτο αλάβαστρο με κάθετα τοιχώματα, δύο σφραγιδόλιθοι από στεατίτη, τέσσερα αμφικωνικά κουμπιά από στεατίτη, αριθμός μικρών χανδρών από διάφορα υλικά (υαλόμαζα, καρνεόλη κ.ά.).

Τάφος XVI: Είκοσι τρία κουμπιά από στεατίτη, τεμάχια χάλκινων κρίκων, τεμάχια οστέινων περονών, τμήμα λεπίδας από πυριτόλιθο.

Κυρτώνη (τ. Κολάκα)

Θέση Αη-Γιάννης

Με αφορμή πάλι δραστηριότητες αρχαιοκαπήλων, οι οποίοι εντόπισαν και λαθρανέσκαψαν τέσσερις μυκηναϊκούς θαλαμωτούς τάφους στη θέση Αη-Γιάννης, όπου κατά το παρελθόν[38] από την ίδια αφορμή, βρέθηκαν και ανασκάφηκαν αριθμός όμοιων τάφων, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή.

Ερευνήθηκαν και καθαρίστηκαν οι τάφοι. Είχαν και οι τέσσερις θαλάμους ελλειψοειδείς ακανόνιστους (II, III, IV) ή τετράγωνο ακανόνιστο (I), λαξευμένους στο βράχο με κατεύθυνση Β.-Ν., μακρείς και στενούς δρόμους στο νότιο τοίχωμα των θαλάμων, με τοιχώματα συγκλίνοντα προς τα άνω και στενές ορθογώνιες εισόδους, που έκλειναν με ξερολιθιά. Επειδή οι τάφοι είχαν παραβιαστεί, οι είσοδοι βρέθηκαν κατεστραμμένες και οι πέτρες, που τις έφραζαν διασκορπισμένες. Στο δρόμο του Τ ΙΙ υπήρχε μακρύς ορθογώνιος λάκκος στον οποίο βρέθηκαν λίγα ανακατεμένα οστά και δύο όστρακα, το ένα των οποίων από χείλος σκύφου, ίσως ολόβαφο. Οι θάλαμοι και οι δρόμοι ήταν γεμάτοι χώματα ανασκαμμένα με ανακατεμένα όστρακα και οστά και μόνο στον ένα τάφο (I) κατά τον καθαρισμό, βρέθηκε στη θέση του στο δάπεδο του θαλάμου πλησίον της βορειοανατολικής γωνίας, ακέραιος ψευδόστομος αμφορίσκος (Πίν. 126 β).

Στις διαταραγμένες επιχώσεις του ίδιου τάφου βρέθηκαν πέντε κωνικά κουμπιά από στεατίτη και τέσσερις χάνδρες από υαλόμαζα.

Από τις επιχώσεις των υπολοίπων τάφων συγκεντρώθηκαν: από τον τάφο II, μικρή σιδερένια αιχμή δόρατος, από τον τάφο III, κωνικό κουμπί από στεατίτη και σφαιρική χάνδρα από ορεία κρύσταλλο, και από τον τάφο IV, δύο κωνικά κουμπιά από στεατίτη.

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

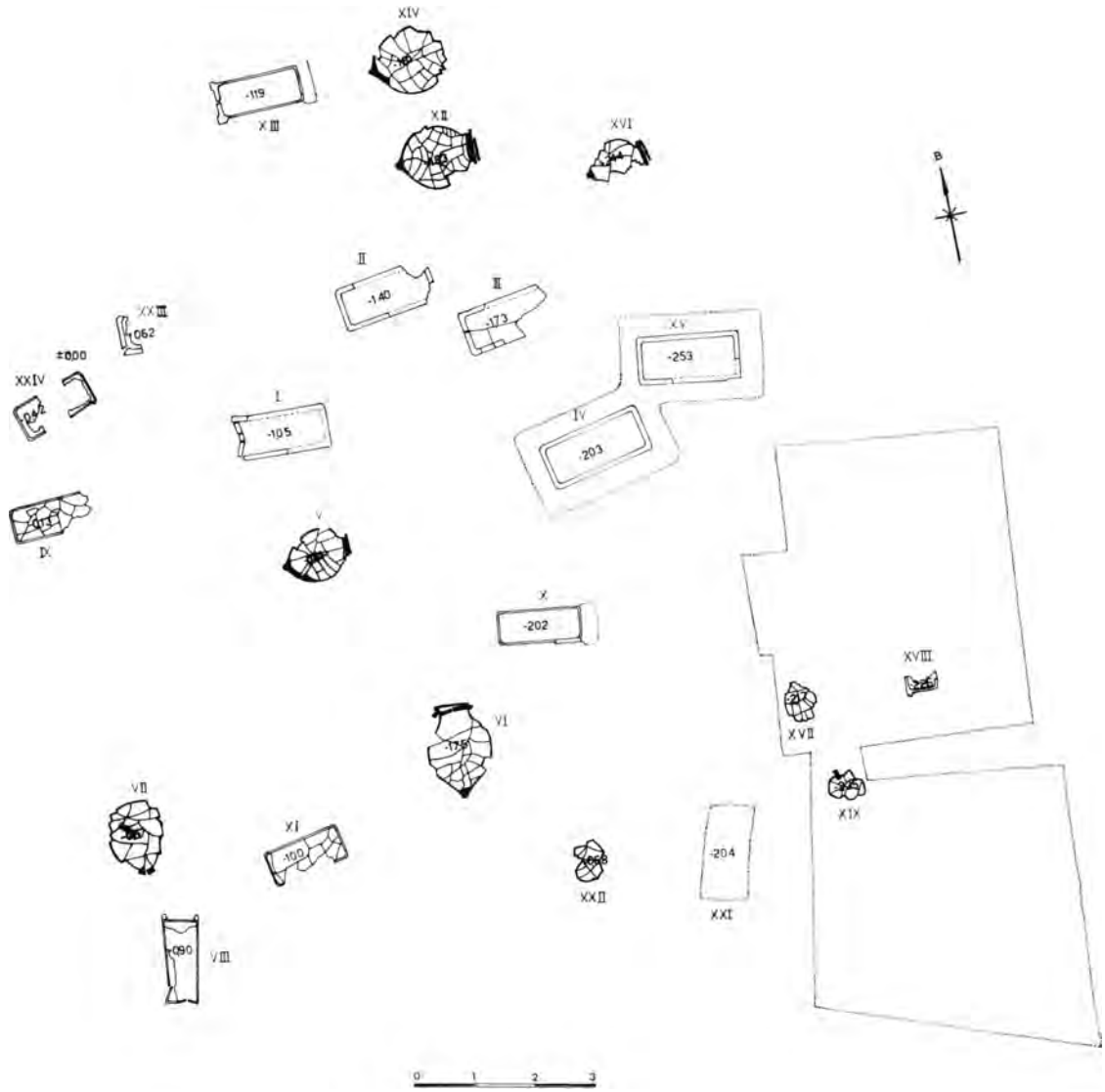
Αγρός Δημ. Μαρκοστάμου

Στον αγρό του Δημ. Μαρκοστάμου, ο οποίος βρίσκεται προς Δ. και περί τα 200 μ. από το αρχαίο φρούριο με τον ιστάμενο Πύργο στην Κυρτώνη (τ. Κολάκα)[39], αρχαιοκάπηλοι διενήργησαν παράνομες ανασκαφές. Κατόπιν τούτου έγινε επιφανειακή αποχωμάτωση του αγρού και ανασκάφηκαν είκοσι τέσσερις τάφοι, όλοι σχεδόν διαταραγμένοι και κατεστραμμένοι στο άνω μέρος, από προηγηθείσα βαθειά άροση (Σχέδ. 13).

Τάφος I: Λαξευτός σε πωρόλιθο, διαστ. 1,48x0,62

38. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 157-158.

39. Βλ. BCH 1976, III Suppl., σ. 32-41, εικ. 6· J. Fossey, The Ancient Topography of Opountian Lokris 1990, σ. 58-61, σχέδ. 11, πίν. 31-36.

Σχέδ. 13. Κυρτώνη. Αγρός Δ. Μαρκοστάμου. Κάτοψη της ανασκαφής.

μ. Σώζεται το δυτικό μέρος του. Μέσα στα μπάζα της επίχωσης συλλέχθηκαν θραύσματα χάλκινου αγγείου και μελαμβαφή όστρακα (κανθάρων, κυλίκων).

Τάφος ΙΙ: Λαξευτός σε πωρόλιθο, διαστ. 1,41x 0,70 μ. Σώζεται το δυτικό μέρος και τμήμα της ανατολικής πλευράς. Εντός αυτού συλλέχθηκαν πολλά μελαμβαφή όστρακα (κυρίως κανθάρων). Λίγα σαθρά οστά.

Τάφος ΙΙΙ: Λαξευτός σε πωρόλιθο, σωζ. διαστ. 1,45x0,56 μ. Και εδώ σώθηκε μόνο το δυτικό μέρος. Συλλέχθηκαν όστρακα μελαμβαφών αγγείων (βάσεις σκύφων), καθώς και κύλικας με διακόσμηση ανθεμίων.

Τάφος ΙV: Λαξευτός σε πωρόλιθο, διαστ. 1,74x 0,75x±0,31 μ. Σαθρά οστά. Συλλέχθηκε πλήθος οστράκων μελαμβαφών αγγείων (κανθάρων, σκύφων κτλ.), καθώς και κυλίκων με διακόσμηση ζώνης ανθεμίων. Επίσης τεμάχια σιδερένιας στλεγγίδας.

Τάφος V: Πίθος με το στόμιο προς τα Α., ύψ. 1,09, διάμ. 0,84 μ., φρασσόμενο με πήλινη πλάκα. Περιείχε όστρακα μελαμβαφών αγγείων (σκύφων, κυλίκων), καθώς και κύλικας με ζώνη που φέρει διακόσμηση σχηματοποιημένων ανθεμίων.

Τάφος VI: Πίθος με το στόμιο φρασσόμενο από πήλινη κεραμίδα, ύψ. 1,34, διάμ. 1,05 μ. Περιείχε θραύσματα πηλίνων ειδωλίων και όστρακα μελαμβαφών αγγείων (κανθάρων, σκύφων). Διαταραγμένα βρέθηκαν και τα οστά.

Τάφος VII: Πίθος, ύψ. 1,16, διάμ. 0,87 μ. με το στόμιο κατεστραμμένο. Λίγα όστρακα από μελαμβαφή αγγεία (σκύφου κτλ.).

Τάφος VIII: Πήλινη λάρνακα, διάστ. 1,32x0,48 μ. Περιείχε όστρακα, κυρίως σκύφων και κυλίκων, μελαμβαφών ή με διακόσμηση ερυθρών ζωνών, και κομμάτι πηλίνου ειδωλίου.

Τάφος IX: Πήλινη λάρνακα, διαστ. 1,33x0,52 μ. Περιείχε όστρακα κυλίκων, σκύφων, καθώς και τμήμα χείλους χάλκινου αγγείου.

Τάφος X: Πήλινη λάρνακα, διαστ. 1,42x0,68 μ. Περιείχε λίγα μελαμβαφή όστρακα, σκύφων κυρίως, και πολλά τεμάχια πηλίνων ειδωλίων.

Τάφος XI: Πήλινη λάρνακα διαστ. 1,35x0,60 μ. Περιείχε όστρακα μικρών κυρίως μελαμβαφών αγγείων, αλλά και καστανοχρόων καθημερινής χρήσης, και τεμάχιο λαβής σιδερένιου μαχαιριού.

Τάφος XII: Πίθος, ύψ. 1,14, διάμ. 0,58 μ., με στόμιο φρασσόμενο με δύο πήλινες κεραμίδες. Περιείχε πλήθος οστράκων μελαμφαβών κανθάρων, κυλίκων με ζώνη σχηματοποιημένων ανθεμίων κτλ. Επίσης στην επίχωση υπεράνω του πίθου, συλλέχθηκαν όστρακα ομοίων αγγείων, μιας μελανόμορφης ληκύθου με παράσταση ανθεμίου κτλ. Από το πλήθος των οστράκων συγκολλήθηκαν, αλλά όχι ακέραιοι, μερικοί κάνθαροι και καρχήσια.

Τάφος XIII: Πήλινη λάρνακα, διαστ. 1,53x0,70x 0,88 μ. Το σημαντικότερο εύρημα που περιείχε ήταν μία χάλκινη κύλικα στη βορειοανατολική γωνία και θραύσματα δευτέρου χάλκινου αγγείου (μόνωτης λεκάνης;) στο κέντρο και παρά την ανατολική μακριά πλευρά. Επάνω του βρέθηκαν θραύσματα μαχαιριού. Στη νοτιοανατολική γωνία, βρέθηκαν δύο μικροί χάλκινοι κρίκοι και οφθαλμός από υαλόμαζα. Πολλά ήταν τα όστρακα αγγείων, κυρίως κυλίκων με διακόσμηση ζώνης ανθεμίων. Επίσης πολλά θραύσματα γυναικείων πηλίνων ειδωλίων.

Τάφος XIV: Πίθος, διάστ. 1,23x1,17 μ. Σκόρπια οστά με το κρανίο προς το στόμιο που δεν σώθηκε. Περιείχε όστρακα κυλίκων με φυτική κόσμηση, μελαμβαφών λεκανίδων κτλ., θραύσματα πηλίνων ειδωλίων, και δύο χάλκινου αγγείου.

Τάφος XV: Λαξευμένος σε πωρόλιθο, διαστ. 1,72x0,78 μ. Στην επίχωση υπεράνω του τάφου, συλλέχθηκαν όστρακα τριών τουλάχιστον κυλίκων, με κόσμηση ανθεμίων, ενώ εντός του τάφου είχαμε πολλά όστρακα σκύφων, και κυλίκων κτλ. Ένα ακέραιο πήλινο ληκύθιο βρέθηκε στη βορειοανατολική γωνία του τάφου. Άλλα ευρήματα: ασήμαντα θραύσματα χάλκινου αγγείου και λαβή-κρίκος χάλκινου αγγείου σε καρδιόσχημη βάση.

Τάφος XVI: Πίθος μικρός, διαστ. 1,03x0,51 μ., με στόμιο φρασσόμενο με κεραμίδια. Περιείχε πολλά όστρακα, κυρίως μελαμβαφών καρχησίων, τεμάχιο πλαστικού αγγείου (;) και ελάχιστα θραύσματα χάλκινου αγγείου.

Τάφος XVII: Μικρός πίθος, σωζόμενος ελλιπώς, διάμ. 0,68 μ. Χωρίς ευρήματα.

Τάφος XVIII: Λάρνακα, από την οποία σώθηκε μόνο η νότια στενή πλευρά. Περιείχε όστρακα άβαφων και λίγα μελαμβαφών αγγείων, καθώς και θραύσματα πηλίνων ειδωλίων.

Τάφος XIX: Τμήμα πυθμένος πίθου που περιείχε ελάχιστα άβαφα όστρακα και μικρό θραύσμα χαλκίνου ελάσματος.

Τάφος XX: Σώθηκε μόνον τεμάχιο πίθου, του οποίου σώθηκε και το αποτύπωμα στο χώμα, νότια του τάφου XXI. Στη θέση συλλέχθηκαν όστρακα άβαφων αγγείων (πρόχου, κύλικας κτλ.).

Τάφος XXI: Σώθηκε μόνον το αποτύπωμα πήλινης λάρνακας. Στη θέση αυτή συλλέχθηκαν όστρακα μιας κύλικας με ταινίες και ζώνη καρδιόσχημων φύλλων στο χείλος και άλλα άβαφα.

Τάφος XXII: Σώθηκε μόνον ο πυθμένας του πίθου, ανατολικά του τάφου XXI. Περιείχε όστρακα μελαμβαφών και άβαφων αγγείων, καθώς και πολλά θραύσματα πηλίνων ειδωλίων (νεανιών με σκύλο, γυναικείων κτλ.). Επίσης συγκολλήθηκε μικκύλο ληκύθιο, μελαμβαφές με παράσταση σχηματοποιημένου ανθεμίου στην κοιλιά.

Τάφος XXIII: Σώθηκε η νοτιοδυτική γωνία πήλινης λάρνακας. Περιείχε όστρακα μελαμβαφών κανθάρων, τουλάχιστον πέντε, μόνωτο κύπελλο, σκυφίδιο. Μερικά συγκολλήθηκαν, αλλά δεν αποκαταστάθηκαν πλήρως.

Τάφος XXIV: Πήλινη λάρνακα, διαστ. 1,40x0,60 μ. Περιείχε λίγα μελαμβαφή όστρακα.

Τομές που έγιναν γύρω από τάφους, οι οποίοι εδράζονταν στο στερεό έδαφος, δεν έδειξαν την ύπαρξη κτερισμάτων εξωτερικά των τάφων. Στην περιοχή του νεκροταφείου αυτού έγινε περισυλλογή πολλών οστράκων αγγείων, ομοίων προς τα ευρεθέντα και εντός των τάφων, καθώς και σε έξι τομές που ανοίχθηκαν γύρω από αυτούς. Πολλά συγκολλώνται, όλα δε προέρχονται από τη διαταραχή των τάφων με τη βαθειά άροση.

Π. Α. ΠΑΝΤΟΣ

Ελάτεια

Μυκηναϊκό νεκροταφείο

Κατά το θέρος του 1988 άρχισε η ανασκαφή του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Ελάτειας σε συνεργασία της ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και του Πανεπιστημίου του Salzburg μετά από σχετική άδεια του Υπουργείου Πολιτισμού.

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Ελατείας αποκαλύφθηκε μετά από δραστηριότητες αρχαιοκαπήλων το 1985. Επί τρία χρόνια (1985, 1986, 1987) η ΙΔ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, έσπευδε μετά από κάθε επιδρομή να περισώσει όσον το δυνατόν περισσότερα στοιχεία και ευρήματα. Ερευνήθηκαν έτσι είκοσι θαλαμωτοί τάφοι, από τους οποίους οι περισσότεροι είχαν προηγουμένως συληθεί[40].

Επειδή από την αρχή φάνηκε, ότι το νεκροταφείο αποτελεί ένα σημαντικό εύρημα, που μας παρέχει πολύτιμες και πρωτόφαντες κάποτε πληροφορίες για την εποχή από το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ μέχρι και την πρωτογεωμετρική εποχή, κρίθηκε αναγκαίο να οργανωθεί μία συστηματική έρευνα σ' αυτό και έτσι οδηγηθήκαμε στην απόφαση να ζητήσουμε την άδεια μιας συστηματικής ανασκαφικής συνεργασίας, που προγραμματίστηκε για τρεις περιόδους, αφού εξασφαλίστηκαν και οι σχετικές πιστώσεις και από τις δύο πλευρές. Σημαντική βοήθεια σε χρήματα και άλλες διευκολύνσεις (κατάλυμα, αποθήκες, αποχωματώσεις κ.ά.) μας παρέσχε και ο Δήμος Ελατείας.

Κατά το 1988 ερευνήθηκαν συνολικά 20 θαλαμωτοί τάφοι. Όλοι οι ερευνημένοι μέχρι σήμερα τάφοι είναι διατεταγμένοι σε σειρές με προσανατολισμό Β.-Ν. στη νότια πλαγιά εξάρματος, που βρίσκεται στις νοτιοδυτικές απολήξεις της ακρόπολης της αρχαίας Ελατείας.

Ήταν όλοι ορυγμένοι στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα της περιοχής και πολλών από αυτούς είχε καταπέσει η οροφή, προστατεύοντας συχνά τα ευρήματα από τη σύληση. Όλοι είχαν μακρύτερους ή κοντύτερους δρόμους προς Ν. και εισόδους, που έκλειναν με ξερολιθιά συνήθως, αλλά κάποτε και με πλάκες λίθινες.

Τυπολογικά οι τάφοι εντάσσονται σε δύο ομάδες:

Ομάδα α

Οι τάφοι της ομάδας αυτής ανταποκρίνονται στην κανονική μορφή των μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων, με δρόμο-στόμιο-θάλαμο (Σχέδ. 14).

Στα τοιχώματα των δρόμων, κυρίως στη δυτική πλευρά, βρίσκονται σε μερικές περιπτώσεις κόγχες, εκείνη δε του τάφου XXIV αναγνωρίστηκε ως παιδική ταφή. Ο τάφος XXXI είχε κόγχες και στο θάλαμο. Συχνότερα από κόγχες στα τοιχώματα, οι τάφοι είχαν λάκκους στο δάπεδο κυρίως των θαλάμων αλλά και των δρόμων. Οι λάκκοι στους δρόμους κείνται γενικώς στις άκρες και είναι σκαμμένοι εν μέρει και κάτω από τα τοιχώματα, κυρίως κοντά στο στόμιο. Η πλειονότητα των λάκκων των δρόμων και μερικοί από τους εντός των θαλάμων ήταν καλυμμένοι με πέτρες και πλάκες. Στο βόρειο τοίχωμα του θαλάμου του τάφου XXXVI, απέναντι από το στόμιο, ανοίγεται ένας μικρός πλευρικός θάλαμος.

Οι πλείστοι των λάκκων και στους δρόμους και στους θαλάμους περιείχαν σκελετικά κατάλοιπα και κτερίσματα παλιότερων χρήσεων. Σε λίγες μόνον περιπτώσεις διατηρήθηκαν οι ταφές στη θέση τους και δείχνουν ότι οι νεκροί είχαν ταφεί σε συνεσταλμένη θέση.

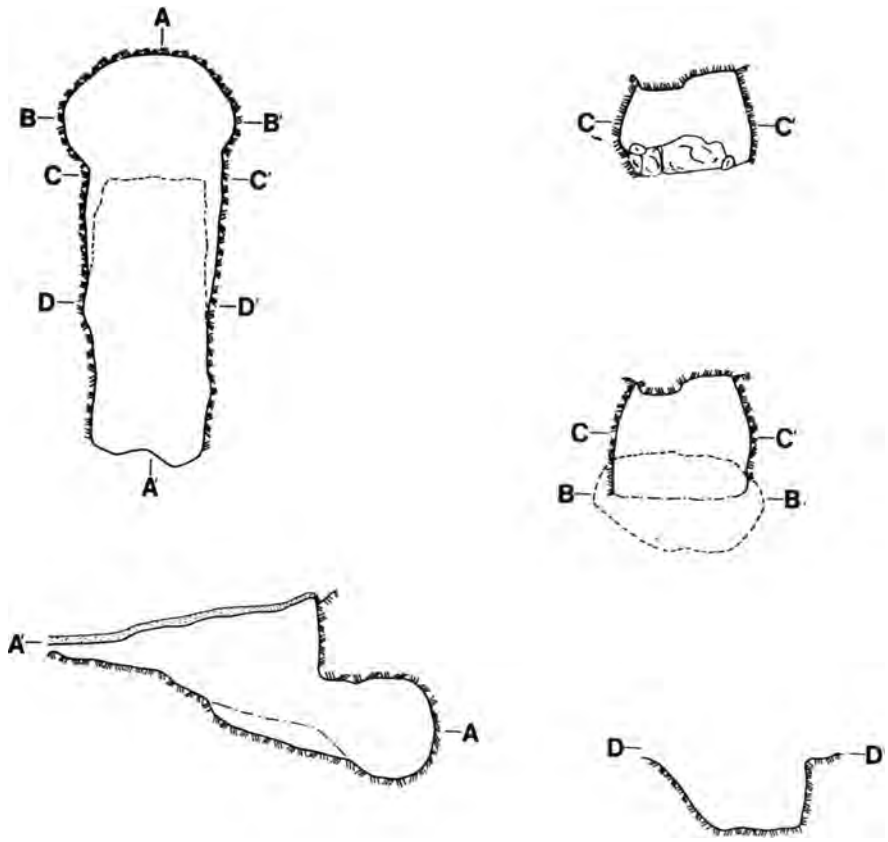
Ομάδα β

Οι τάφοι αυτής της ομάδας, εγκατεσπαρμένοι μεταξύ εκείνων της προηγούμενης και κυρίως στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής, είναι και αυτοί θαλαμωτοί. Οι δρόμοι τους είναι ακανόνιστοι, όχι επιμελώς λαξευμένοι και στους τάφους XXXI και XXX πολύ κοντοί. Μόνον το μέτωπο της εισόδου είναι επιμελώς δουλεμένο, όπως και στους άλλους τάφους. Λείπει ένα γνήσιο με σαφές περίγραμμα στόμιο. Ο δρόμος καταπίπτει απότομα, σχηματίζεται ένα σκαλοπάτι και μόνο μία οξεία άκρη φανερώνει την είσοδο. Ο ίδιος ο θάλαμος καλύτερα μπορεί να περιγραφεί σαν ένας σπηλαιώδης λάκκος. Βρίσκεται βαθύτερα από την είσοδο και διαθέτει χώρο μόνο για ένα διαγωνίως τοποθετημένο νεκρό (στον τάφο XXV, ο δεύτερος νεκρός είχε στριμωχθεί πάνω από την προηγούμενη ταφή). Από αυτούς τους τάφους λείπουν οι κόγχες και οι λάκκοι (Σχέδ. 15). Ανήκουν μόνο σε μία εποχή.

Οι τάφοι του τύπου (α) περιείχαν πλούσια ευρήματα, κυρίως στους λάκκους με τα κατάλοιπα παλαιότερων τάφων. Τα ευρήματα κατά τάφο είναι τα εξής:

Τ XXIII: Έξι αγγεία, αριθμό χανδρών από υαλόμαζα, καρνεόλη, στεατίτη και αμέθυστο, χάλκινο κρίκο, σφραγιδόλιθο από ορεία κρύσταλλο, έξι κω-

40. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 171· 41 (1986): Χρονικά, σ. 65-78· 42 (1987): Χρονικά, σ. 231-234.

Σχέδ. 14. Ελάτεια. Μυκηναϊκό νεκροταφείο. Ο τάφος XXX, κάτοψη και τομές.

νικά σφονδύλια από στεατίτη και ένα αμφικωνικό, χάλκινη χάνδρα, δύο περίαπτα από στεατίτη.

Τ XXIV: Είκοσι τρία αγγεία, δεκαοχτώ σφονδύλια, πέντε χάλκινες περόνες, τέσσερις πόρπες, δεκαέξι χάλκινους δακτύλιους, αριθμό χανδρών και περίαπτων από υαλόμαζα, φαγεντιανή, χρυσό κ.ά.

Τ XXV: Ένα δακτύλιο, δύο σφονδύλια.

Τ XXVI: Δύο αγγεία, ένα δακτύλιο και ένα κομμάτι οψιανού.

Τ XXVII: Τρία αγγεία, ένα ειδώλιο τύπου Φ, μία χάλκινη περόνη, πέντε χάλκινοι κρίκοι, τρεις χρυσοί σφηκωτήρες, σφραγιδόλιθος από στεατίτη, λίθινη αξίνα, αριθμός χανδρών από χρυσό (2), καρνεόλη, υαλόμαζα, κεχριμπάρι, ορεία κρύσταλλο, στεατίτη.

Τ XXVIII: Χάλκινο νόμισμα στο δρόμο, απολέπισμα οψιανού, δύο χάλκινα νομίσματα στο θάλαμο, δεκαεπτά αγγεία, δύο πήλινες αγνύθες, όστρεο, εννέα κωνικά σφονδύλια και ένα αμφικωνικό, είκοσι πέντε χάλκινοι κρίκοι, ένα χάλκινο δαχτυλίδι με σφενδόνη, δύο χάλκινα στρεπτά, μία χάλκινη πόρπη, τμήματα περονών και πορπών, ένας ασημένιος κρίκος, πέντε σφραγιδόλιθοι από στεατίτη, πήλινο πηνίο, τμήμα οστέινης περόνης, ένα σιδερένιο και ένα χάλκινο μαχαιρίδιο, αριθμός χανδρών από υαλόμαζα, ορεία κρύσταλλο, καρνεόλη και μία χρυσή.

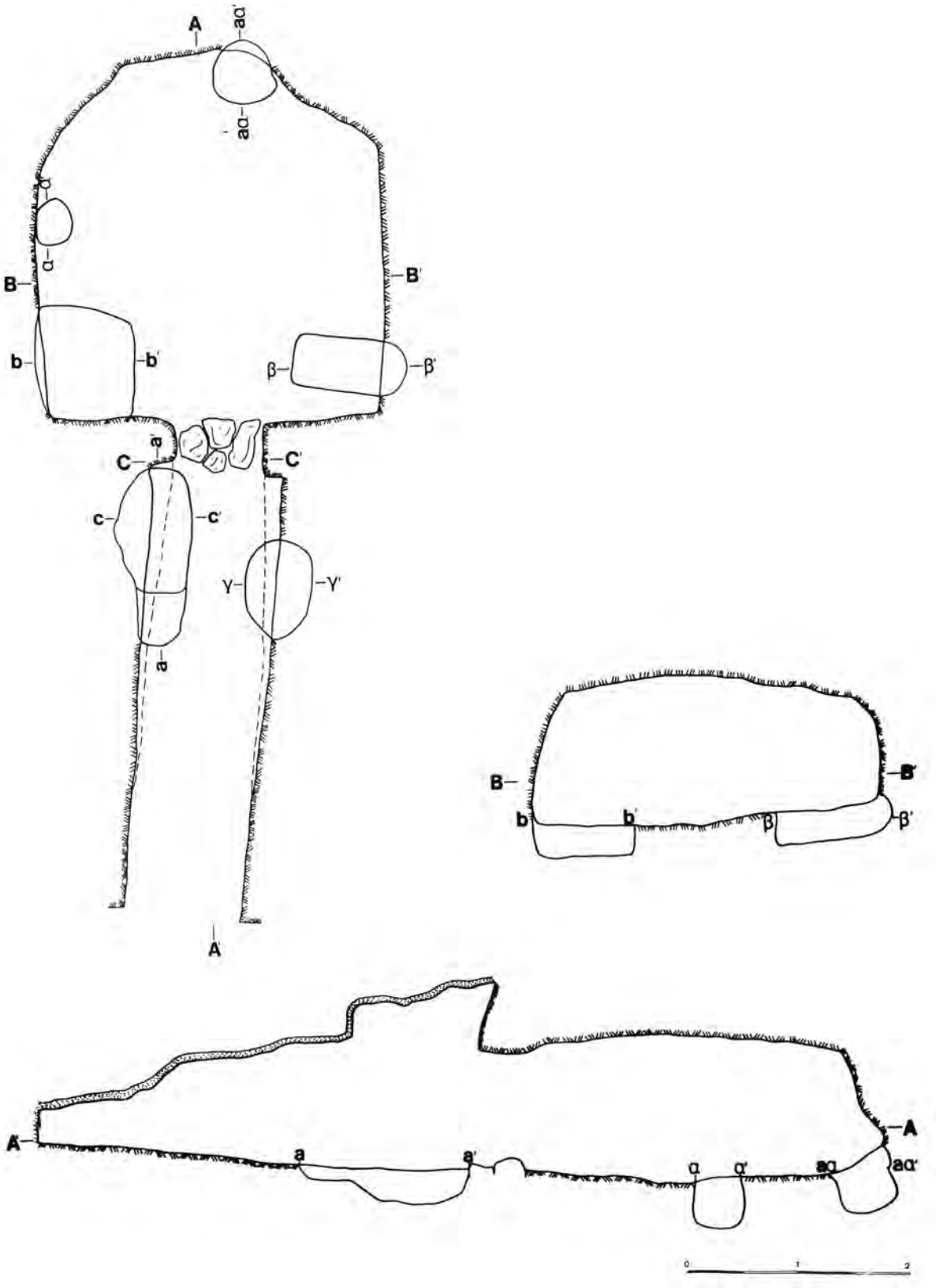
Τ XXIX: Όστρακα.

Τ XXX: Όστρακα.

Τ XXXI: Δεκατέσσερα αγγεία, τρεις χάλκινες περόνες, τέσσερα σφονδύλια, έξι χάλκινους δακτύλιους, αριθμό χανδρών και αποτμήματα χαλκού.

Τ XXXII: Τρία αγγεία, δεκαπέντε χάλκινοι κρίκοι και τμήματα άλλων δύο ειδώλια τύπου Φ, μία χάλκινη περόνη, δύο χάλκινες πόρπες, ένα χάλκινο στρεπτό, ασημένιος κρίκος, δέκα κωνικά σφονδύλια, σφραγιδόλιθος από στεατίτη, χάλκινη τριχολαβίδα, περίαπτο λίθινο δισκοειδές με ιδεόγραμμα, απολεπίσματα οψιανού και πυριτόλιθου, αριθμός χανδρών από υαλόμαζα, ορεία κρύσταλλο, κεχριμπάρι, στεατίτη και καρνεόλη.

Τ XXXIII: Οκτώ αγγεία, πέντε χάλκινοι κρίκοι και τμήματα αγγείων, έξι κωνικά σφονδύλια λίθινα και ένα πήλινο, μία χάλκινη περόνη, δύο σφραγιδόλιθοι από στεατίτη, μηνοειδές περίαπτο από στεατίτη, αριθμός χανδρών από υαλόμαζα φαγεντιανή,

Σχέδ. 15. Ελάτεια. Μυκηναϊκό νεκροταφείο. Ο τάφος XXXV, κάτοψη και τομές.

καρνεόλη και ορεία κρύσταλλο, κομμάτι πυρήνα οψιανού.

Τ XXXIV: Όστρακα.

Τ XXXV: Οκτώ αγγεία, δεκατέσσερα σφονδύλια, δέκα χάνδρες (κυρίως υαλόμαζα και μία χρυσή), τρείς χάλκινες περόνες, πέντε πόρπες, τριάντα έξι χάλκινους δακτύλιους, δύο σφραγιδόλιθους, μία τριχολαβίδα, ένα τεμάχιο οψιανού.

Τ XXXVI: Είκοσι έξι αγγεία, είκοσι δύο χάλκινους δακτύλιους, τρεις χάλκινες περόνες, μία πόρπη, τουλάχιστον πενήντα επτά χάνδρες και αποτμήματα από υαλόμαζα, δώδεκα χάνδρες από καρνεόλη, φαγεντιανή, ορεία κρύσταλλο, ένα περίαπτο στεατίτη, εννέα σφραγιδόλιθους, ένα σφονδύλι.

Τ XXXVII: Οκτώ αγγεία, μία χάλκινη περόνη, τέσσερις χάλκινοι κρίκοι και τμήματα άλλων, χάλκινοι κρίκοι με σφενδόνη και τμήματα άλλων, οστέινη περόνη και τμήματα άλλης, χάλκινο ενώτιο, επτά κωνικά λίθινα σφονδύλια και ένα πήλινο, αριθμός λίθινων χανδρών.

Τ XXXVIII: Δεκατρία αγγεία, ένα ειδώλιο τύπου Ψ, έντεκα χάνδρες, ένα σφραγιδόλιθος μία πόρπη, επτά δακτύλιοι, τέσσερα σφονδύλια.

Τ XXXIX: Τρία αγγεία, δέκα επτά χάλκινοι κρίκοι, δύο χάλκινες πόρπες, οστέινη βελόνα, πέντε κωνικά λίθινα σφονδύλια, δύο σφραγιδόλιθοι, αριθμός χαντρών από καρνεόλη, υαλόμαζα και στεατίτη, τμήμα λεπίδας οψιανού.

Τ XL: Έξι αγγεία, τρεις χάλκινοι κρίκοι και τμήματα άλλων, δύο χάλκινες περόνες και τμήματα άλλων, χρυσό περίαπτο με σχηματική απεικόνιση μέλισσας, με κοκκίδωση και ένθεση υαλόμαζας, χάλκινο εργαλείο, αριθμός χανδρών από καρνεόλη και στεατίτη, τεμάχια χάλκινης πόρπης, κομμάτια από γυαλιά, χάλκινο στρεπτό σε κομμάτια, χάλκινη σφενδόνη σε κομμάτια, σιδερένιο καρφί και κομμάτια άλλων, πολλές κεραμίδες.

Τ XLI: Δύο αγγεία, πέντε δακτύλιους, δύο περόνες, σφονδύλια και κοσμήματα.

Τ XLII: Εννέα αγγεία, οκτώ χάλκινοι κρίκοι και τμήματα άλλων, μία χάλκινη περόνη, μία χάλκινη πόρπη και τμήματα άλλων, επτά κωνικά σφονδύλια λίθινα, μία χάντρα από υαλόμαζα.

Η κεραμική και τα χάλκινα (τοξωτές και φυλλόσχημες πόρπες, υπομυκηναϊκές και υπομυκηναϊκές-πρωτογεωμετρικές περόνες) χρονολογούν τις νεότερες ταφές των τάφων του τύπου (α) και τους τάφους του τύπου (β) στη μεταβατική εποχή από την ύστατη μυκηναϊκή φάση (ΥΕ ΙΙΙΓ τέλος-υπομυκηναϊκή) έως την πρώιμη πρωτογεωμετρική. Ιδιαιτέρως σημαντικά είναι τα χειροποίητα αγγεία και εκείνα τα οποία έχουν χαρακτηριστεί από τον Schachermayer ως «μεταβατικά» (Zwischenware).

Τα κατάλοιπα των παλιότερων χρήσεων των τάφων του τύπου (α) σύμφωνα με την κεραμική χρονολογούνται κυρίως στη μέση και ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ. Εμφανίζεται και η ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη. Μερικοί τάφοι κατασκευάστηκαν σύμφωνα με την κεραμική στην ΥΕ ΙΙΙΒ.

Από αυτά συνάγεται ότι το τμήμα του νεκροταφείου, για το οποίο γίνεται λόγος, χρησιμοποιήθηκε εντατικά κυρίως από τη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ μέχρι και την πρώιμη πρωτογεωμετρική εποχή. Κυρίως οι τάφοι του τύπου (α) ξαναχρησιμοποιήθηκαν (ο τάφος XXXVIII για πρώτη φορά κατασκευάστηκε στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ), οι τάφοι του τύπου (β) κατασκευάστηκαν μόλις στην ύστατη φάση της ΥΕ ΙΙΙΓ.

Ο πλούτος των κτερισμάτων είναι εκπληκτικός και εντυπωσιακός κυρίως των χαλκών (τα κοσμήματα μπορεί να προέρχονται από τις παλιότερες ταφές). Αξιοσημείωτη είναι η διαφορά μεταξύ των πλούσιων τάφων του τύπου (α) και των φτωχών του τύπου (β).

Το μεγαλύτερο μέρος των ταφών ήταν ενταφιασμοί. Οι τελευταίες ταφές στον τάφο XXVIII (ύστατη ΥΕ ΙΙΙΓ) συνίσταντο από τα κατάλοιπα καύσης τοποθετημένα μέσα σε αγγεία. Ο μεγαλύτερος αριθμός των τάφων δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε μετά την πρωτογεωμετρική. Μερικοί, από τους τάφους μας έδωσαν όμως στοιχεία χρήσης τους και στους γεωμετρικούς χρόνους.

Φ. ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ - SIGRID DEGER-JALKOTZY

Παναγίτσα Ελάτειας

Οικόπεδο Δημ. Ζαχαροπούλου

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται σε επαφή με το νεκροταφείο που ανασκάφηκε εδώ το 1979[41] και 1981[42]. Στο οικόπεδο αυτό και σε τομή στη βόρεια πλευρά του υφιστάμενου παλιού οικήματος, βρέθηκε μέρος παλιού τάφου από όρθιες πλάκες (λείπουν οι στενές πλευρές) και δάπεδο χαλικιών, καθώς και δύο λακκοειδών σκαμμάτων, ενός κυκλικού, χωρίς ευρήματα και ενός ακανόνιστου τετραπλεύρου, μέσα στο οποίο βρέθηκαν τρία αγγεία (κύ-

41. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 193-194.
42. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 221-222.

λικα, δύο οινοχόες). Οι λάκκοι διακρίνονταν εύκολα από το κοκκινόχωμα που περιείχαν.

Οικόπεδο Σ. Φακίρη

Προς τα νοτιοδυτικά του προηγούμενου οικοπέδου συνορεύει το οικόπεδο ιδιοκτησίας Σ. Φακίρη. Εντός αυτού και προς τη νότια πλευρά του βρέθηκαν κατά τις εκσκαφές και ανασκάφηκαν εννέα ταφές των γεωμετρικών χρόνων, που αποτελούν προέκταση του ανασκαμμένου νεκροταφείου (1979, 1981) και θα συμπεριληφθούν στη δημοσίευσή του.

Π.Α. ΠΑΝΤΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

Στο πλαίσιο του προγράμματος της Εφορείας μας για τον εντοπισμό, καταγραφή, αποτύπωση και φωτογράφηση των αρχαιολογικών χώρων του νομού Ευρυτανίας, το οποίο άρχισε να εκτελείται το 1986 και συνεχίστηκε το 1987[43] κατά το 1988 περιηγηθήκαμε το ανατολικό τμήμα του νομού.

Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας, στην οποία έλαβαν μέρος η αρχαιολόγος Έλσα Νικολάου, Δημήτριος Καλαμάτας, φύλακας αρχαιοτήτων και ένας έως δύο εργάτες, όλοι υπάλληλοι της ΙΔ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, είναι τα ακόλουθα:

Στην περιοχή της κοινότητας Πετραλώνων στη βόρεια όχθη του ποταμού Αγιατριδιώτικου, στην περιοχή Θειαφονέρι, εντοπίστηκε σπήλαιο, προφανώς λατρευτικό, από το οποίο προέρχονται τα ευρήματα (ειδώλια, λυχνάρια, δακρυδόχα, χάλκινα νομίσματα, όστρακα), που μας παρέδωσαν οι κάτοικοι της περιοχής, Βάκας και Γανάνης. Το σπήλαιο φωτογραφήθηκε και αποτυπώθηκε. Εντοπίστηκε επίσης κατεστραμμένος τάφος ελληνιστικής εποχής του κτιστού «μακεδονικού» τύπου. Ο τάφος φωτογραφήθηκε και αποτυπώθηκε.

Στη θέση Κοκκάλια βρέθηκαν λείψανα οχύρωσης από ογκώδεις λιθοπλίνθους, κατά το πλείστον μετακινημένων, και ο χώρος φωτογραφήθηκε και αποτυπώθηκε επίσης. Από αυτόν το χώρο προέρχεται και αιχμή δόρατος και μολύβδινη πυραμιδόσχημη αγνύθα, που μας παραδόθηκαν από κάτοικο της περιοχής.

Στη θέση Ζαγορά της κοινότητας Ψιανών σώζονται τμήματα ελληνιστικής οχύρωσης από πελεκητούς λιθόπλινθους, μερικά σε μεγάλο ύψος και χαμηλότερα εντοπίστηκαν κατεστραμμένοι και συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι. Η οχύρωση αποτυπώθηκε και φωτογραφήθηκε.

Στη θέση Παναγιά της κοινότητας Κρικέλου βρέθηκαν επιφανειακά θραύσματα κεραμίδων και πίθων και χονδροειδή όστρακα.

Στη θέση Γεροδήμα της ίδιας κοινότητας, σε απότομη και δύσβατη πλαγιά του υψώματος εντοπίστηκε κατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος, του οποίου οι πλευρές ήταν από αδροκομμένες πλάκες σχιστολίθου.

Η θέση Πόλεμος της κοινότητας Ασπροπύργου είναι μία έκταση διάσπαρτη με τεμάχια κεραμίδων και χονδροειδή όστρακα.

Στο χωριό Στάβλος, στη θέση Κάτω Βρύση επίσης εντοπίστηκε χώρος διάσπαρτος με κεραμίδια και χονδροειδή όστρακα και μέσα στο χωριό στην πλατεία βρέθηκε τμήμα μαρμάρινου σπονδύλου με διαμπερή οπή. Τέλος από τη θέση Τούρλα της κοινότητας Στενώματος περισυλλέξαμε χείλος πίθου με εγχάρακτη διακόσμηση, λίθινο πεσσό και μερικά όστρακα, από τα οποία το ένα μόνο μελαμβαφές, τα άλλα άβαφα.

Μικρό Χωριό

Κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του προγράμματος εντοπισμού και τοπογράφησης των αρχαιολογικών χώρων του νομού Ευρυτανίας[44], ανακαλύφθηκε ελληνιστική οχύρωση στη θέση Άγιος Σώστης του Παλαιού Μικρού Χωριού.

Μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα και καθαρισμός του χώρου αποκάλυψαν τμήματα του τείχους και της θεμελίωσης μιας πλευράς ενός ορθογωνίου πύργου. Το τείχος είναι κατασκευασμένο με μεγάλες αδροκομμένες λιθόπλινθους και ακανόνιστους μικρότερους λίθους. Σώζεται σε μέγιστο ύψος δύο δόμων ήτοι, 1 μ. και έχει πλάτος 0,80 μ. (Πίν. 126 γ). Μεγάλο μέρος του τείχους έχει κατολισθήσει στο γκρεμό, όπως επίσης άλλο τμήμα του έχει καταστραφεί από διάνοιξη αγροτικού δρόμου.

Η θέση της οχύρωσης, πάνω σε ένα απόκρημνο

43. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 75· 42 (1987): Χρονικά, σ. 238.

44. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 238.

έξαρμα, που δεσπόζει ενός φυσικού διαδρόμου μεταξύ των ορεινών όγκων της περιοχής, ο οποίος έχει κατεύθυνση Α.-Δ., συνηγορεί με τη λειτουργία της ως φρουρίου-φυλακής αυτού του περάσματος. Ο τρόπος δόμησης επίσης προσανατολίζει τη χρονολόγηση στον 3ο αι. π.Χ. και δη στο τέλος του, κατά τη διάρκεια των πολέμων των Αιτωλών εναντίον των Μακεδόνων.

Κινητά ευρήματα άξια λόγου δεν βρέθηκαν, ούτε και οι δοκιμαστικές τομές στο χώρο, που περιβάλλεται από την οχύρωση απέδωσαν κάτι σημαντικό εκτός μικρού αριθμού άβαφων κυρίως οστράκων, θραυσμάτων κεραμίδων λακωνικών και δύο σιδερένιων καρφιών. Από τα όστρακα συνάγεται μία ευρεία χρονολογική τοποθέτηση των λειψάνων στην ύστερη ελληνιστική εποχή (2ος-1ος αι. π.Χ.).

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

1. Διάφορες εργασίες τακτοποιήσης του υλικού έγιναν τόσο στις αποθήκες της Λαμίας, όσο και της Αταλάντης. Στην τελευταία, με την κατασκευή ραφιών έγινε τακτοποίηση ολοκλήρου του εκεί αρχαιολογικού υλικού. Στη Λαμία μεταφέρθηκαν και διασφαλίσθηκαν μαρμάρινα ευρήματα της παλιάς συλλογής που έκειντο στο χώρο της Νομαρχίας Φθιώτιδος, με την προοπτική της έκθεσης τους στο Κάστρο Λαμίας. Διάφορες μικρές κατασκευές που υποβοηθούν τη συντήρηση έγιναν από τον έκτακτο υπάλληλο Χρ. Ιακωβίδη, ενώ εκατοντάδες πήλινα, μετάλλινα κτλ. αντικείμενα συντηρήθηκαν από τους συντηρητές Χρ. Βαπεράκη και Γ. Κωνσταντοπούλου.

2. Οι συντηρητές των ψηφιδωτών Θ. Μώρης και Ε. Μώρη, έφεραν σε πέρας με πλήρη επιτυχία τη συντήρηση τμημάτων των αποκολλημένων ψηφιδωτών από την παραλία Πελασγίας[45], Αταλάντης (οικόπ. Μπαλάσκα), ενώ συγχρόνως έγινε πειραματισμός σε καινούργια κουρασάνια για τη μείωση του βάρους των αποκολληθέντων ψηφιδωτών. Η Ε. Μώρη σχεδίασε με ασύγκριτη επιμέλεια ευρήματα των ανασκαφών Αταλάντης[46], Ελατείας (Θέση Αλωνάκι), Τραγάνας[47], Αχινού[48].

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ - ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

1. Έγινε πλήρης διαμόρφωση στο απαλλοτριωμένο υπόγειο της οδού Θερμοπυλών 6, Λαμία, όπου έχουν διατηρηθεί αρχαιότητες και όπου δημιουργήθηκε χώρος για τη φύλαξη αρχαιολογικού υλικού. Οι λαξευτοί τάφοι του οικοπέδου Π. Ζδράλη, οδός Μαλιέων 23, Λαμία[49] καθαρίστηκαν και φράχτηκαν με προστατευτικό κιγκλίδωμα.

2. Ο χώρος της «στοάς» και του «σταδίου» στην υποτιθεμένη θέση της αρχαίας Ανθήλης[50] καθαρίστηκαν φέτος από την πυκνή βλάστηση πρίνων που σταδιακά τους εκάλυψε. Μικρές επισκευές έγιναν στο Μουσείο Θερμοπυλών, ενώ καθαρισμοί και ψεκασμοί στους αρχαιολογικούς χώρους Θερμοπυλών, Ακρολαμίας, Αλών Λοκρίδος, Μεγαπλατάνου[51], Αταλάντης[52].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Η μεγάλη καθυστέρηση που παρατηρείται στην πληρωμή των αμοιβών εκ μέρους του Υπουργείου Πολιτισμού εξηγεί ίσως τη μείωση των παραδόσεων αρχαίων στην Εφορεία κατά το 1988, ενώ συγχρόνως παρατηρήθηκε μεγάλη αύξηση των παρανόμων ανασκαφών ιδίως στην περιοχή της Λοκρίδος.

α) Ο Ιωάννης Δ. Παπαδημητρίου βρήκε στον αγρό του, στη θέση Γιαννιτσού της Κυρτώνης (τ. Κολάκας) την ανθεμωτή επίστεψη μιας μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης του 2ου αι. π.Χ., την οποία και παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Αταλάντης (αριθ. καταγραφής Λ. 51).

β) Ο Παναγιώτης Α. Κεράτσος βρήκε κατά την άροση στον αγρό της κ. Μαρίας Βασ. Φαρρά, στη θέση Μάρμαρα του Παλαιοχωρίου Δωριέων, επι-

45. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 225-226 (αγρός Δ. Δημητρέλλου).

46. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 226 (οικόπεδο Γκούρα).

47. Ό.π., σ. 235 (οικόπεδο Καπετανάκου).

48. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 184-185· 38 (1983): Χρονικά, σ. 174 (οικόπεδο Χάδου).

49. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 215.

50. Βλ. Y. Béquignon, ό.π., σ. 181 κ.ε. BCH 104 (1980), σ. 757-760.

51. ΑΔ. 40 (1985): Χρονικά, σ. 175-176 (αγρός Αγγέλου).

52. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 62, 64 (τείχος στη θέση Μακεδονικά).

τύμβια στήλη με ανθεμωτή επίστεψη. Στον κορμό μεταξύ των δύο σχηματοποιημένων ροδάκων και του κυμάτιου φέρει την επιγραφή *ΑΓΕΔΑΜΟΣ/ ΦΗΓΕΥΣ*, επάνω δε στο κυμάτιο, προφανώς σε β΄ χρήση, *ΔΗΜΟΦΑΝΗΣ*. Η στήλη παραδόθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Λαμίας (αριθ. Λ 727) και έχει μεταφερθεί στην Ακρολαμία[53].

γ) Ο Κωνσταντίνος Βασ. Κολοφώτης, κάτοικος Παλαιοχωρίου Δωριέων, παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Λαμίας μία πήλινη μήτρα κατασκευής λυχναριών (άνω μέρος του «βορειοαφρικανικού» παλαιοχριστιανικού τύπου (αριθ. Λ 3018).

δ) Από τη θέση Μακεδονικά της Αταλάντης ο Χρ. Κατσούλας παρέδωσε το 1987 επιτύμβια στήλη ελληνιστικών χρόνων[54]. Το 1988 ο ίδιος παρέδωσε μία σειρά θραυσμάτων άλλων επιτυμβίων στηλών, μερικών ενεπίγραφων, που βρέθηκαν στην ίδια περιοχή, των ελληνιστικών επίσης χρόνων που εισήχθησαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Αταλάντης και αξίζει να αποτελέσουν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

Π.Α. ΠΑΝΤΟΣ

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Κατά το 1988 έγιναν οι σχετικές ενέργειες (τοπογράφηση, φωτογράφηση, έρευνα βιβλιογραφική και εισηγήσεις) με σκοπό την κήρυξη αρχαιολογικών χώρων του Νομού Φθιώτιδας για την καλύτερη προστασία τους.

Μετά από σχετική γνωμοδότηση κηρύχτηκαν οι εξής χώροι:

1) Η προϊστορική «μαγούλα» «Κομμένο Τζαμί» της Κοινότητας Νέου Μοναστηρίου (αρχαία Προέρνα), που καλύπτει οικισμό της νεολιθικής περιόδου (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ14/40071/1662/10-10-1988).

2) Οι θέσεις Σιδερόπορτα και Τεσσαράγκωνη της κοινότητας Ηρακλείας, όπου σώζονται λείψανα οχύρωσης και οικοδομημάτων της αρχαίας πόλης Ηρακλείας (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ14/28149/1214/ 4-8-88-ΦΕΚ 663/Β/9-9-88).

Το ύψωμα στη θέση Παληοκάστρα Αηγιάννης της Κοινότητας Ρεγκινίου, όπου διατηρούνται λείψανα αρχαίας οχύρωσης, οικοδομημάτων και τάφων. Η θέση έχει ταυτιστεί από επιγραφή[55] με την αρχαία Νάρυκα, γενέτειρα κατά την παράδοση του Αίαντα του Λοκρού (Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ14/-40073/1660/10-10-88).

ΦΑΝΟΥΡΙΑ ΔΑΚΟΡΩΝΙΑ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΟΛΛΑΝΔΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΕΥΡΥΤΑΝΙΑ

Και το 1988 συνεχίστηκε στο Νομό Ευρυτανίας το πρόγραμμα "Aetolian Studies Project" υπό τη διεύθυνση των Seb. Bommeljé και Peter K. Doorn[56]. Γενικός σκοπός της έρευνας είναι η κατανόηση της οργάνωσης του χώρου και της ιστορίας των Αιτωλών κατά την αρχαιότητα. Σύμφωνα με προσωρινή έκθεση των ερευνητών, το 1988 διενήργησαν έρευνες σχετικά με τη γεωργία, την κτηνοτροφία, τις καλλιέργειες, την οικονομία εν γένει, και τις οικιακές συναλλαγές, πριν από την ανάπτυξη της σύγχρονης τεχνολογίας σε 18 χωριά της Ευρυτανίας, με τη μέθοδο των συνεντεύξεων. Όσον αφορά στις αρχαιότητες της Ευρυτανίας, επιχειρήθηκαν επιφανειακές έρευνες με σκοπό: α) τον καθορισμό της ακριβούς θέσης τους και β) την αξιολόγησή τους ως προς ενδεχόμενες συμπληρωματικές έρευνες. Στα πλαίσια αυτά εντοπίστηκαν και περιγράφηκαν μνημεία, κυρίως της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου, κοντά στα χωριά Άνω Μαραθέα, Καρπενήσι, Άνω Φραγκίστα, Κάτω Μαραθέα, Βίνιανη, Μονή Τατάρνας, Στεφάνι, Τσούκα, Προυσσός, Γρανίτσα, Άγραφα, Βελαώρα, Τοπόλιανα, Βούλπη, Βούτυρο, Κερασοχώρι, Άγιος Δημήτριος, Δάφνη, Κρέντη, Καλεσμένο (λεπτομερέστερη έκθεση θα δημοσιευθεί μετά τη συμπλήρωση των ερευνών, το 1989).

Π.Α. ΠΑΝΤΟΣ

53. BCH 114 (1990), σ. 454-6, αριθ. 6, εικ. 8.
54. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 228.
55. ΑΔ 6 (1920-21), σ. 143.
56. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 241.

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΛΟΚΡΙΔΑ

Το 1988 πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική επιφανειακή έρευνα στην Ανατολική Λοκρίδα η οποία διήρκεσε από 1ης Ιουνίου ως 31 Ιουλίου[1]. Οι δραστηριότητες του προγράμματος περιλάμβαναν δοκιμαστική έρευνα με μανητόμετρο στη θέση Μήτρου στις 5 και 6 Ιουλίου με την εποπτεία των S. Soter και V. Murphy.

Το 1988 η επιφανειακή έρευνα είχε ως επίκεντρο τις Αλές και τη νησίδα Μήτρου, που αποτελούν και τις κυριότερες θέσεις στην περιοχή της έρευνας, έτσι ώστε οι μέθοδοι καταγραφής να αναπτυχθούν, να δοκιμαστούν και να εξακριβωθούν κάτω από τις καλύτερες δυνατές συνθήκες. Ένας άλλος στόχος της έρευνας ήταν η συγκέντρωση ικανού αριθμού αντικειμένων σε καλή κατάσταση που να καλύπτουν ευρύ χρονολογικό φάσμα για να συγκριθούν με άλλα λιγότερο καλά διατηρημένα ευρήματα από μελλοντικές ανασκαφές. Η περισυλλογή των ευρημάτων επιφανείας έγινε σύμφωνα με το σύστημα που έχει υιοθετηθεί από το Αρχαιολογικό Πρόγραμμα της Κοιλάδας της Νεμέας, το οποίο θεωρείται πρότυπο για επιφανειακές έρευνες στην Ελλάδα, έτσι ώστε να είναι δυνατή η σύγκριση των αποτελεσμάτων με εκείνα άλλων περιοχών της Ελλάδας.

Πρώτο μέλημα υπήρξε η συλλογή αντιπροσωπευτικών δειγμάτων στο Μήτρου. Τοποθετήθηκε κάνναβος με τετράγωνα 20x20 μ. και συλλέχθηκαν δείγματα με τη βοήθεια αναρροφητήρα με καλή ορατότητα. Συγκεντρώθηκε ένας μεγάλος αριθμός θραυσμάτων και άλλων αντικειμένων τα οποία χρονολογούνται στην πρώιμη, μέση και ύστερη εποχή του χαλκού καθώς και στην ύστερη νεολιθική. Το υλικό της ύστερης εποχής του χαλκού είναι ιδιαίτερα αξιόλογο και περιλαμβάνει θραύσματα ειδωλίων. Στόχος των εργασιών είναι η περισυλλογή με αναρροφητήρα δειγμάτων και από τα υπόλοιπα τετράγωνα του Μήτρου το 1989.

Παρόμοια περισυλλογή δειγμάτων με αναρροφητήρα έγινε σε όλη την επιφάνεια της ακρόπολης των Αλών. Η ορατότητα στις Αλές ήταν καλή, χάρη στην τακτική της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να αποψιλώνει την περιοχή από τη βλάστηση κάθε χρόνο. Σημαντικός αριθμός θραυσμάτων που χρονολογούνται στη νεολιθική εποχή προήλθε από τις παλιές τάφρους που είχαν ανασκάψει οι Goldman και Walkep - Κοσμόπουλος και συγκεντρώθηκε μια αντιπροσωπευτική συλλογή υλικού από την αρχαϊκή εποχή ως τη βυζαντινή περίοδο.

Η περιοχή του αρχαίου οικισμού έξω από την ακρόπολη των Αλών ήταν πολύ μεγάλη για να χρησιμοποιηθεί κάνναβος. Έτσι, υιοθετήθηκε άλλη λύση προκειμένου να καθοριστούν τα γενικά όρια της πόλης σύμφωνα με την πυκνότητα των αντικειμένων. Εντοπίστηκαν και ταυτίστηκαν εκτάσεις 100x100 μ. με τη μέθοδο της αεροφωτογράφησης και ερευνήθηκαν από εργάτες τοποθετημένους σε απόσταση 10 μ. Οι εργάτες μετρούσαν τόσο τα θραύσματα όσο και τις κεράμους, έτσι ώστε να υπολογιστεί ο μέσος όρος του αριθμού των αντικειμένων κατά γραμμικό μέτρο για κάθε έκταση. Όταν αυτές οι πυκνότητες συγκριθούν με άλλες εκτός θέσης σε μελλοντικές ανασκαφές θα μας επιτρέψουν να υπολογίσουμε, με μεγάλο βαθμό ακριβείας, την αρχική έκταση των Αλών.

Οικοδομικές δραστηριότητες στον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο, τη σύγχρονη πόλη μέσα στην οποία βρίσκονται οι Αλές, έφεραν στο φως —το χειμώνα του 1987-88— πολλούς αρχαίους τάφους τους οποίους ανέσκαψε η Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία πριν από την άφιξή μας. Οι τάφοι αυτοί ανήκαν προφανώς σε ένα νεκροταφείο πλησίον του νότιου άκρου της αρχαίας πόλης και παρατηρήθηκε μια αξιόλογη αύξηση της πυκνότητας των αντικειμένων στο χώρο μεταξύ νεκροταφείου και ακρόπολης.

Έγινε επίσης σύντομη μελέτη των ημιβυθισμένων θεμελίων βορειοδυτικά της ακρόπολης. Προς το παρόν, προκύπτει το συμπέρασμα ότι αυτά τα θεμέλια αποτελούσαν τμήμα κάποιου οχυρωματικού συστήματος και δεν ανήκαν σε ποιμνιοστάσια ή σε εγκαταστάσεις ναυπηγείου, όπως είχε αρχικά υποτεθεί.

Εξετάσθηκε, επίσης, η θέση Προσκυνάς-Παλαιόκαστρο. Τα ερείπια που βρίσκονται εκεί χρονολογούνται κυρίως στην ανατολίζουσα, αρχαϊκή και κλασική εποχή.

JOHN E. COLEMAN

1. Το πρόγραμμα αυτό τελεί υπό την αιγίδα του Πανεπιστημίου Cornell και διευθύνεται από τους John E. Coleman, Cornell University και William M. Murray, University of South Florida. Στο πρόγραμμα συμμετείχαν οι: A. Widdowson, ειδική για υπολογιστές, G. Maseman, σχεδιάστρια, Δ. Σάγιας, τελειόφοιτος κλασικής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Indiana, Δ. Κατσονοπούλου, υποψήφια δρ. κλασικής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Cornell, Z. Borcowski υποψήφιος δρ. από το Πανεπιστήμιο Βαρσοβίας καθώς και επτά σπουδαστές και τελειόφοιτοι του Πανεπιστημίου Cornell. Στο αρχικό στάδιο εργασίας ήταν παρών και ο J. Maseman, συντηρητής.

Ι΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η Ι΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΩΡΙΔΑ

Με την άδεια της Εφορείας Δελφών πραγματοποιήθηκε, από 6/9-5/10/88, στο νομό Φωκίδας, στην περιοχή του χωριού Γραβιά, αποστολή με σκοπό τη μελέτη των αρχαίων περιοχών που ανήκαν στις πόλεις της Δωρίδας.

Οι τοποθεσίες που επισκεφθήκαμε είναι οι ακόλουθες:

Στα ανατολικά της Γραβιάς, κοντά στη γνωστή και μελετημένη βυζαντινή μονή Πανασσάρας, αναζητήσαμε τα πιθανά ίχνη εγκατάστασης από την αρχαιότητα όπως υποθέτει ένας από τους σύγχρονους επισκέπτες, ο J. Koder. Αφού ρωτήσαμε τους χωρικούς και τους δασονόμους, πιστοποιήσαμε ότι σ' αυτήν την περιοχή, δεν είναι γνωστό κανένα αρχαίο λείψανο και δεν παρατηρήσαμε καμιά δεύτερη χρήση αρχαίων λίθων στο βυζαντινό κτίσμα.

Στη Γραβιά, μελετήσαμε το οχυρό πάνω από το χωριό, βρήκαμε την επιγραφή που δημοσίευσε ο J.-P. Michaud στο BCH (1969) και σημειώσαμε την παρουσία ενός μεγάλου λίθου που ανήκε σε μιαν αρχαία μυλόπετρα (Πίν. 128 β).

Διανύσαμε και πάλι τη θέση Καλύβια-Χλωμού, της οποίας οι οχυρώσεις είναι γνωστές· δεν παρατηρήσαμε νέα λείψανα.

Στην Ευαγγελίστρια-Καστέλλια, επισκεφθήκαμε τα τείχη που βρίσκονται πάνω από το νεκροταφείο αλλά δεν βρέθηκαν νέα στοιχεία. Μελετήσαμε τη μικρή συλλογή αρχαίων που στεγάζεται στην αίθουσα της ενορίας: εκτός από όστρακα, απαρτίζεται από πέντε ενεπίγραφους λίθους, σύντομες επιτύμβιες επιγραφές μέτριας ποιότητας χαραγμένες πάνω σε εύθρυπτο ψαμόλιθο (Πίν. 127 α-γ).

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας έδωσαν οι κάτοικοι, θα πρέπει να προέρχονται από το Παληόκαστρο (στη μέση της κοιλάδας), όπου υπάρχει αυτό το είδος της πέτρας στη θέση αυτή, που ονομάζεται επίσης και Κεραμιδαριό, είναι κατάσπαρτη από όστρακα, αλλά δεν υπάρχει κανένα ίχνος από κτίσμα.

Ανεβαίνοντας την κοιλάδα του Κηφισσού, νοτιοανατολικά από τα Καστέλλια, επισκεφθήκαμε τη θέση Πύργος-Λογγιές, όπου υπάρχουν αρχαίες και μεσαιωνικές οχυρώσεις: επισημάναμε ίχνη πρόσφατης λαθρανασκαφής (Πίν. 128 γ).

Στο Άνω-Καστέλλι, απέναντι, επισκεφθήκαμε τις περιοχές των παρεκκλησίων του Αγίου Γεωργίου και Αγίου Ιωάννη: στην επιφάνεια βρίσκονται πολλά όστρακα και βρήκαμε τα λείψανα που επισημαίνει ο E.W. Kase[1] καθώς και μια ενδιαφέρουσα ανέκδοτη επιγραφή, από το βωμό των θεών αυτοκρατόρων που τοποθετήθηκε από ταγούς, πράγμα που σημαίνει ότι αυτή η περιοχή πρέπει να ανήκε στη θεσσαλική επιρροή (Πίν. 128 α).

Τέλος επισκεφθήκαμε και πάλι την οχυρωμένη θέση Οινοχώριον χωρίς όμως να επισημάνουμε νέα λείψανα.

Στο τέλος αυτής της έρευνας, διανύσαμε και πάλι την περιοχή μαζί με την Δ. Σκορδά, επιμελήτρια της Ι΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, για να επισημάνουμε τα πιο σημαντικά νέα στοιχεία (λαθραία ανασκαφή Πύργου, ανέκδοτη επιγραφή στο Άνω-Καστέλλι) και για να φροντίσουμε τις επιγραφές: η επιγραφή από το Άνω-Καστέλλι θα μεταφερθεί για φύλαξη στα Καστέλλια (όπου έγινε επαλήθευση του ευρετηρίου), και η επιγραφή της Γραβιάς πρόκειται να εκτεθεί στην πλατεία του χωριού.

DENIS ROUSSET

1. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 113.

ΙΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Βόλου

Διαμόρφωση Χώρων Μουσείου Βόλου: Έγινε πλακόστρωση με πλάκες Πηλίου από συνεργεία της Εφορείας στο τμήμα του κήπου που είναι μπροστά από το Μουσείο Βόλου. Τοποθετήθηκε καινούργια σιδερένια μεγάλη πόρτα στην κύρια είσοδο του Μουσείου επί της οδού Αθανασάκη, στη θέση της παλιάς. Ανοίχτηκε άλλη μεγάλη είσοδος και τοποθετήθηκε η παλιά πόρτα, στον περίβολο του Μουσείου επί της ίδιας οδού, στο κάτω τμήμα του κήπου, όπου ο πεύκωνας. Τοποθετήθηκε δεύτερη παροχή ύδρευσης στο κάτω τμήμα του κήπου και έγινε επέκταση του δίκτυου ύδρευσης. Έγινε σύνδεση των τουαλετών του Μουσείου με το αποχετευτικό δίκτυο. Τοποθετήθηκαν αρκετά νέα φυτά και δένδρα τόσο στο Μουσείο Βόλου, όσο και στους αρχαιολογικούς χώρους της Εφορείας, στους οποίους έγιναν καθαρισμοί και ψεκασμοί.

Λ.Π. ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Διμήνι

Το έτος 1988 συνεχίστηκαν στο Διμήνι οι σωστικές ανασκαφές σε διάφορα οικόπεδα, όπου εντοπίστηκαν αρχαία, κατά τη διάρκεια των σκαπτικών εργασιών.

Όλα τα οικόπεδα που σκάφτηκαν βρίσκονται μέσα στο μυκηναϊκό οικισμό που εκτείνεται στην επίπεδη πεδιάδα κάτω από το λόφο με τα νεολιθικά ερείπια προς τη μεριά της θάλασσας.

Οικόπεδο Μ. Βαϊτσόπουλου

Το οικόπεδο συνορεύει με το οικόπεδο Ζωγράφου, όπου η Υπηρεσία μας το 1984 είχε πραγματοποιήσει πλήρη σωστική ανασκαφική έρευνα και είχε αποκαλύψει ένα κτιριακό συγκρότημα που αποτελείται από έξι δωμάτια και δύο μικρότερους βοηθητικούς χώρους, για το οποίο έχει ήδη εκδοθεί απόφαση απαλλοτρίωσης[1].

Η ανασκαφή στο οικόπεδο Βαϊτσόπουλου έγινε στο χώρο όπου επρόκειτο να κατασκευασθεί ο βόθρος της οικίας. Εκεί ανοίχτηκε μικρή δοκιμαστική τομή με διαστάσεις 2Χ4 μ., λόγω στενότητας χώρου. Η τομή έφθασε έως το βάθος των 1,80 μ. Στο βάθος αυτό βρέθηκε το φυσικό έδαφος.

Το μυκηναϊκό στρώμα το συναντήσαμε μετά από ελάχιστη επιφανειακή επίχωση 0,20 μ. Στο στρώμα αυτό διαπιστώσαμε δύο οικιστικές φάσεις. Στην πρώτη φάση ανήκει ο βόρειος εξωτερικός τοίχος ενός σπιτιού και μια μεσοτοιχία με κατεύθυνση Β.-Ν. Στη βόρεια εξωτερική πλευρά του σπιτιού βρέθηκε, κατά μήκος του τοίχου ένα στενό πλακόστρωτο που στεγανοποιούσε το βόρειο τοίχο της οικίας από τα νερά της βροχής.

Στην επίχωση της φάσης αυτής βρέθηκαν όστρακα της ΥΕ ΙΙΙΒ2. Αναγνωρίστηκαν όστρακα που ανήκουν σε μονόχρωμες κύλικες ή κύπελλα, σκύφους, αμφορείς, χύτρες καθώς και σε αγγεία αποθηκευτικά. Παράλληλα συνυπάρχουν και όστρακα χειροποίητα σε μικρό ποσοστό.

Αμέσως κάτω από το τμήμα της οικίας αυτής, αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα τοίχων που ανήκουν σε προγενέστερη μυκηναϊκή οικία. Οι τοίχοι αυτοί είναι παράλληλοι μεταξύ τους και απέχουν ο ένας από τον άλλο 2,5 μ. Οι τοίχοι που έχουν κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλύφθηκαν σε μήκος 2 μ. και συνεχίζονται προς Δ. και προς Α. κάτω από την επίχωση. Είναι χτισμένοι με αργούς λίθους τοποθετημένους αντωπά και έχουν πάχος 0,50 μ.

Ανάμεσα στους τοίχους αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,90 μ. πήλινο δάπεδο, πάνω σε λεπτή στρώση χαλικιού, καθώς και ένα μικρό τμήμα πήλινης εστίας που το μεγαλύτερο μέρος της βρίσκεται κάτω από την επίχωση.

Στις επιχώσεις του σπιτιού αυτού βρέθηκε μυκηναϊκή κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΒ. Πρόκειται για όστρακα κυρίως μονόχρωμα από αγγεία οικιακής χρήσης με κυρίαρχα τις χονδροειδείς χύτρες και τα χειροποίητα πιθάρια. Σημειώνουμε ακόμα ότι στην επίχωση του δωματίου αυτού βρέθηκε σημαντικός αριθμός από θαλασσινά όστρεα.

Κάτω από το δάπεδο της οικίας αυτής, στη βορειοδυτική πλευρά της τομής είχε τοποθετηθεί ένας παιδικός κιβωτιόσχημος τάφος με μονοκόμματη καλυπτήρια πλάκα, κατεστραμμένος στο βορειοανατολικό τμήμα του. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν

1. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 138.

ελάχιστα τριμμένα οστά μικρού παιδιού, καθώς και δύο μεγάλα θαλασσινά όστρεα που αποτελούσαν ίσως τα μοναδικά κτερίσματα στο παιδί ενός φτωχού ψαρά.

Ένα προγενέστερο δάπεδο αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,10 μ., που ανήκει στην ίδια οικία με άφθονη κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΑ2.

Στην επίχωση του δαπέδου αναγνωρίστηκαν όστρακα από ψευδόστομο αμφορέα και ένα όστρακο από αλάβαστρο με σπογγωτή διακόσμηση.

Κάτω από το δεύτερο δάπεδο βρέθηκε ένα στρώμα με ανάμικτη κεραμική. Υπήρχαν ελάχιστα όστρακα μονόχρωμα τροχήλατα αλλά τα περισσότερα ήταν χειροποίητα. Επίσης βρέθηκαν και λίγα όστρακα μεσοελλαδικά. Στο στρώμα αυτό ήταν θεμελιωμένοι οι δύο τοίχοι της μυκηναϊκής οικίας (βάθ. 1,40 μ.).

Στο σημείο που ήταν τοποθετημένος ο τάφος αποκαλύφθηκε βαθύτερα ένας μικρός βόθρος, σε σχήμα κόλουρου κώνου, που είχε ανοιχθεί κάτω από τη θεμελίωση του τοίχου. Ο βόθρος περιείχε κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου καθώς και οστά οικιακών ζώων. Μετά το στρώμα αυτό συναντήσαμε το φυσικό έδαφος. Στη στρωματογραφική έρευνα του οικοπέδου Βαϊτσόπουλου αποκαλύφθηκαν δύο οικιστικές φάσεις. Στην πρώτη φάση ανήκει το τμήμα της οικίας που χρησιμοποιήθηκε στην ΥΕ ΙΙΙΒ2, ενώ στη δεύτερη φάση ανήκει ο χώρος -το δωμάτιο- που χρησιμοποιήθηκε στην ΥΕ ΙΙΙΒΙ-ΥΕ ΙΙΙΑ2 (Σχέδ. 1).

Οικόπεδο Ν. Κωτσαλή

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά της μυκηναϊκής πόλης και συνορεύει με το οικόπεδο Καρυοφίλη όπου το 1980 η Υπηρεσία μας είχε αποκαλύψει τα πιο σημαντικά λείψανα της μυκηναϊκής εποχής στην περιοχή μας. Τότε είχε αποκαλυφθεί ένας φαρδύς δρόμος και αριστερά και δεξιά από το δρόμο είχαν αποκαλυφθεί πέντε ανεξάρτητες ιδιωτικές κατοικίες[2]. Μία από τις κατοικίες αυτές, η οικία Α, βρίσκεται σε επαφή με το δυτικό όριο του οικοπέδου Κωτσαλή.

Στο οικόπεδο Κωτσαλή ορίσαμε δοκιμαστική ανασκαφική τομή, διαστ. 12Χ4 μ. παράλληλα προς το απαλλοτριωμένο ήδη οικόπεδο Καρυοφίλη. Στην τομή αποκαλύφθηκαν τμήμα από δύο συνεχόμενα δωμάτια μιας μυκηναϊκής οικίας αμέσως μετά από μια λεπτή στρώση επίχωσης μόλις 0,30 μ. Και στα δύο δωμάτια σε βάθος 0,54 μ. βρέθηκαν τα πήλινα δάπεδα. Η ανασκαφή στο οικόπεδο σταμάτησε στο επίπεδο αυτό, για λόγους ανεξάρτητους της θέλησής μας, με σκοπό να συνεχιστεί το συντομότερο δυνατό. Έτσι στη μυκηναϊκή αυτή οικία δεν ερευνήθηκαν οι πρωιμότερες φάσεις, ούτε ολοκληρώθηκε η κάτοψη της οικίας.

Το μόνο που διαπιστώθηκε ήταν η τελική φάση της οικίας που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδο και ότι έχει ενιαίο προσανατολισμό με τα ερείπια των κατοικιών που έχουν αποκαλυφθεί στο γειτονικό οικόπεδο και ότι οπωσδήποτε ανήκουν στο ίδιο οικιστικό σύνολο.

Κεραμική. Η κεραμική τακτοποιήθηκε στο νεοχτισμένο φυλάκειο του Διμηνιού. Από τα δύο τμήματα των δωματίων βρέθηκαν όστρακα που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδο.

Αν και τα όστρακα δεν είναι πολλά, ωστόσο αναγνωρίστηκαν όστρακα από σκύφους τύπου Α (FS 284), από μονόχρωμες κύλικες, από μεγάλες μονόχρωμες λεκάνες, από μονόχρωμους αμφορείς και αμφορίσκους. Τα περισσότερα όμως όστρακα ανήκουν σε μεγάλα πιθάρια με δύο λαβές, γνωστά και από τις άλλες ανασκαφές σε μυκηναϊκές οικίες του Διμηνίου καθώς και σε χύτρες.

Έξω από τα δωμάτια, σε χώρο που πιστεύουμε ότι βρίσκεται σε αυλή βρέθηκαν πεταμένα μεγάλα χονδροειδή όστρακα από πήλινο λουτήρα.

Στο δάπεδο του ενός δωματίου βρέθηκαν και δύο γραπτά γυναικεία ειδώλια, ελλιπή. Το ένα έχει σχήμα Ψ και το άλλο σχήμα Φ.

Απ' ό,τι διαπιστώνουμε και στο οικόπεδο αυτό, το μυκηναϊκό Διμήνι εγκαταλείφθηκε στην ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδο. Λίγα όστρακα της ΥΕ ΙΙΙΓΙ που βρέθηκαν σε άλλα σημεία του οικισμού, δείχνουν ότι στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙ ο οικισμός κατοικήθηκε σε μικρή έκταση. Οι επί πλέον ανασκαφές θα μας δείξουν πότε ιδρύθηκε αυτή η πόλη και ποια έκταση είχε στις διάφορες εποχές.

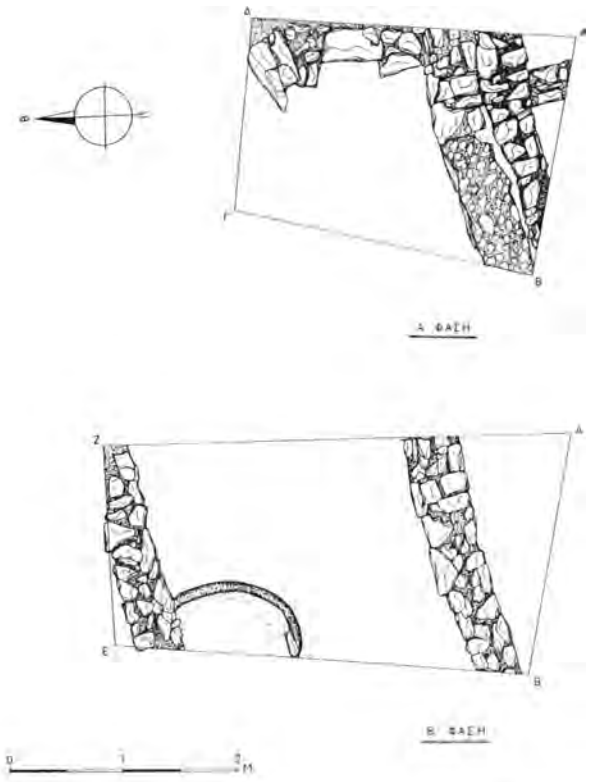
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

Βόλος (συνοικία Παληά)

Οδός Βελισαρίου 38 (οικόπεδο Αγγ. Κοκότσικα)

Στο οικόπεδο αυτό, που βρίσκεται στην κορυφή του λόφου της Ιωλκού, σε απόσταση 20 μ. περίπου βόρεια της παλιάς ανασκαφής του Δ.Ρ. Θεοχάρη,

2. Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία, στη μνήμη του Δ. Ρ. Θεοχάρη, Αθήνα 1992, σ. 272 κ.ε.

Σχέδ. 1. Βόλος. Οδός Βελισαρίου 38. Στρωματογραφική τομή, α΄ και β΄ φάση.

αποφασίστηκε η διενέργεια στρωματογραφικής ανασκαφικής έρευνας.

Η τομή που χαράκτηκε ήταν διαστάσεων 4Χ4 μ. Αφού αφαιρέθηκε η επιφανειακή επίχωση, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων, αποτελούμενων από λίγο-πολύ ακατέργαστους λίθους με κεράμους ενδιάμεσα, δάπεδα από στρώματα ισχυροποιημένου πηλού και θαλασσινό χαλίκι ενδιάμεσα, με κομμάτια κονιαμάτων και τμήματα κεραμίδων. Τα οικοδομικά αυτά λείψανα ανήκαν στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Η περισυλλεγμένη κεραμική ήταν μονόχρωμη ερυθρού πηλού ή διακοσμημένη με λεπτές εγχάρακτες γραμμές, ραβδώσεις ή αβαθείς γλυφές και αυλακώσεις, ενίοτε υπήρχε εφυάλωση. Τα όστρακα προέρχονταν κυρίως από αγγεία ευρύστομα, πινάκια, υδρίες, αμφορείς, ενώ δεν έλειπε και η χοντρή κεραμική από αγγεία καθημερινής χρήσης (χύτρες, πιθάρια κ.ά.). Περισσυλέχθηκαν ακόμα, τμήματα γυάλινων λεπτών αγγείων και κομμάτια υαλοπινάκων. Σ' αυτή τη φάση ανήκουν και μερικά μικροαντικείμενα όπως, σιδερένια καρφιά, χάλκινα νομίσματα, λίθινα, χάλκινα και σιδερένια εργαλεία.

Δύο αποθέτες που υπήρχαν μέσα στο χώρο της ανασκαφής, εκ των οποίων ο ένας έφθανε μέχρι βάθος 4 μ. περίπου, διατάραξαν τη συνοχή των βαθύτερων επιχώσεων μέχρι αυτό το βάθος. Στα επόμενα στρώματα εμφανίστηκε και ερευνήθηκε σημαντικότατο στρώμα γεωμετρικής και πρωτογεωμετρικής περιόδου, πάχ. 2 μ. περίπου, όπως προκύπτει από τη μελέτη της συλλεγμένης κεραμικής και των μικροαντικειμενών (κουβαρίστρες, πηνία σφονδύλια, αγνύθες, βελόνες εργαλεία χάλκινα και σιδερένια) (Πίν. 129 α).

Η έρευνα αποκάλυψε τμήματα τεσσάρων επάλληλων οικοδομικών φάσεων. Τα οικοδομικά λείψανα αποτελούνταν από τμήματα κατοικιών με τοίχους από αργούς ακατέργαστους λίθους, ενώ τα ενδιάμεσα κενά γεμίζουν με μικρούς λίθους που συνδέονταν με λάσπη. Στρώματα από ισχυρό πηλό, πεσμένες πλίνθους και διάσπαρτες καμένες ύλες μαρτυρούν για κάποιες καταστροφές που επέβαλαν και τη μετασκευή των οικοδομημάτων και τη δημιουργία νέων οικοδομικών φάσεων. Ανάμεσα στους τοίχους και πάνω σε δάπεδα από πηλό ή πηλόχωμα, αποκαλύφθηκαν εστίες φτιαγμένες από μικρές σχιστοειδείς πέτρες και πασσαλότρυπες κατάλληλες για τη στέγαση κάποιων υπαίθριων χώρων. Κάτω από τα οικοδομικά λείψανα αυτής της περιόδου, σε βάθος 5-5,40 μ. αποκαλύφθηκαν τρεις παιδικοί κιβωτιόσχημοι πρωτογεωμετρικοί τάφοι, διάσπαρτοι μέσα στο χώρο της τομής και μόνο ο ένας ήταν κτερισμένος με αγγεία και χάλκινα αντικείμενα. Οι τάφοι ήταν σκαμμένοι σε στρώμα από ερυθρωπό πηλόχωμα με πολλά όστρακα μυκηναϊκά.

Τα οικοδομικά λείψανα της μυκηναϊκής εποχής δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντικά και λόγω της αποσπασματικότητάς τους είναι δύσκολο να ερμηνευτεί η σημασία τους και ο χαρακτήρας τους.

Επίσης, λόγω των διαταραχών και της στενότητας του χώρου ήταν δύσκολο να ερμηνευτούν οι διάφορες οικοδομικές φάσεις που φθάνουν μέχρι βάθος 6,80 μ. Από την περισυλλεγμένη κεραμική το μεγαλύτερο μέρος ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙΒ1 - ΥΕ ΙΙΙΒ2 περίοδο σε ορισμένα από τα όστρακα αυτής της περιόδου αναγνωρίστηκε η ύπαρξη και χονδροειδούς χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής με ανάγλυφη διακόσμηση (barbarian) (Πίν. 129 β). Υπάρχουν ακόμα όστρακα κεραμικής ΥΕ ΙΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΙΓ.

Η ανασκαφική στρωματογραφική έρευνα προχώρησε μέχρι βάθος 9,10 μ. σε μια προσπάθεια να συλλεγούν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για ακόμα αρχαιότερα στρώματα.

Έτσι αποκαλύφθηκε ένα σημαντικό μεσοελλα-

δικό στρώμα, πάχ. γύρω στα 2 μ., με τμήματα τριών τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων. Επρόκειτο για υπολείμματα κτιρίων με τοίχους φτιαγμένους από μεγάλους και μικρούς ακατέργαστους λίθους συνδεδεμένους με λάσπη. Το πλάτος των τοίχων κυμαινόταν από 0,40-0,90 μ. και το ύψος τους έφθανε μέχρι και 0,80 μ. Τα δάπεδα που αποκαλύφθηκαν ήταν ιδιαίτερα αξιόλογα και χαρακτηριστικά. Αποτελούνταν από αλλεπάλληλες στρώσεις πηλού ανακατεμένου με μικρά χαλίκια θαλάσσης και σπασμένα κοχύλια. Η περισυλλεγμένη κεραμική ανήκει στους τύπους: γκρίζα μινυακή (gray-minyan), πολύχρωμη μινυακή (red-minyan), αμαυρόχρωμη (matt-painted), πολύχρωμη (polychrome). Σε μια τελευταία προσπάθεια συνέχισης της στρωματογραφίας, ανοίχτηκε μικρή διερευνητική τομή 1x1 μ. και η οποία προχώρησε βαθύτερα των 9,10 μ. βάθους, όπου διαπιστώθηκε και νέο τμήμα οικοδομικών λειψάνων μεσοελλαδικών χρόνων. Η έρευνα μέσα στη διερευνητική στρωματογραφική τομή στάθηκε αδύνατη σε βάθος μεγαλύτερο των δύο στρώσεων (πάσες), γιατί έφθασε στο επίπεδο του υδροφόρου ορίζοντα και η επίχωση του ανασκαμμένου χώρου μεταβλήθηκε σε λάσπη.

Το σημαντικότερο συμπέρασμα που προκύπτει από την παραπάνω έρευνα είναι η συνεχής κατοίκηση του χώρου από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι τα μεσοελλαδικά, ίσως και πρωτοελλαδικά και ότι κατά την παλαιοχριστιανική, γεωμετρική και μεσοελλαδική περίοδο υπήρχε εδώ ισχυρή και σημαντική κατοίκηση του χώρου και έντονη δραστηριότητα, όπως διαπιστώνεται από τα διάφορα μικροαντικείμενα καθημερινής χρήσης που βρέθηκαν σε κάθε μία από τις παραπάνω πολιτιστικές περιόδους.

ΖΩΗ ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ

Δημητριάδα

Σε διάφορες σωστικές ανασκαφές μικρής κλίμακας που διενεργήθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο Δημητριάδας, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα της πόλης.

Στο οικόπεδο Κ. Καραγιάννη, νότια του αρχαίου θέατρου, κατά τις εργασίες κατασκευής δεξαμενής διαστάσεων 12,80x4 μ., αποκαλύφθηκε τοίχος και τμήμα της κεράμωσης κτιρίου. Κεραμική ή άλλα μικρά ευρήματα δεν βρέθηκαν.

Στη συνοικία Αϊβαλιώτικα κατά τη διάρκεια εργασιών για την κατασκευή κρασπέδου ήρθε στο φως αρχαίος τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 24 μ. (όσο και το οικοδομικό τετράγωνο προς το οποίο βαίνει παράλληλα) και συνεχίζεται και προς τις δύο κατευθύνσεις, ανατολικά κάτω από την οδό Δημ. Πούλιου και το Δημοτικό Σχολείο και δυτικά κάτω από την οδό Χρ. Λαδά. Το συνολικό ύψος του μαζί με τη θεμελίωση είναι 1,10 και το πλάτος του 0,65 μ. Η εξωτερική (βόρεια) παρειά του είναι χτισμένη με μεγάλους δόμους ενώ η εσωτερική με μικρούς αργούς λίθους (Πίν. 130 α).

Στο οικόπεδο Τριαντ. Ζέρβα που βρίσκεται στην περιοχή της μαγούλας Πευκάκια αρχίσαμε δοκιμαστική τομή στην οποία εντοπίστηκε η βορειοδυτική γωνία περιστυλίου που ανήκει σε ελληνιστική οικία (Πίν. 130 γ).

Στη συνοικία Αιβαλιώτικα κατά τη γενική εκσκαφή του οικοπέδου Κ. Βεργιώτη στην οδό Πευκακίων για ανέργεση οικοδομής αποκαλύφθηκε τοίχος, μήκ. 10,80 μ., χτισμένος με μικρές πέτρες αλλά και μεγάλους γωνιόλιθους που συνδέονται με κουρασάνι. Ο τοίχος αυτός συνεχίζεται και στις δύο κατευθύνσεις, αλλά δεν ήταν δυνατή η πλήρης αποκάλυψή του, διότι συνεχίζεται έξω από τα όρια του οικοπέδου (Πίν. 130 β). Προς τη νοτιοδυτική πλευρά γωνιάζει με τοίχο, μήκ. 1,65 μ., παρόμοιας κατασκευής. Η κεραμική απ' αυτό το χώρο είναι υστερορωμαϊκή.

Στη βόρεια παρειά του πρώτου τοίχου και σε επαφή μ' αυτόν υπάρχει τρίτος τοίχος πλατύς, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 6 και πλάτος 1,55 - 1,60 μ. Ο τοίχος αυτός χτισμένος με αργολιθοδομή συνεχίζεται προς Α. έξω από τα όρια του οικοπέδου. Τη δυτική γωνία του κατέστρεψε ο εκσκαφέας. Ίσως αυτός ο πλατύς τοίχος σχετίζεται με την οχύρωση της Δημητριάδας κατά την υστερορωμαϊκή εποχή αφού στη βάση αυτού του τοίχου βρέθηκε λίθινη σφαίρα.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Αρχαία Δημητριάδα

Οικόπεδο Θεοδ. Συρή

Το οικόπεδο βρίσκεται στην αρχαία Δημητριάδα στα νότια του δρόμου που οδηγεί στα Πευκάκια. Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιρίου σε βάθος 0,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ακολούθησε ανασκαφή που βασίστηκε σε κάναβο δώδεκα τετραγώνων, διαστάσεων 3x3 μ. Σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση τα θεμέλια ακανόνιστου δωματίου, διαστ. 6x4 μ., στη νοτιοδυτική γωνία του

οικοπέδου με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Το δωμάτιο είναι χτισμένο με ακατέργαστους μικρούς και μεγάλους λίθους, χώμα και κονίαμα. Τα υπόλοιπα λείψανα του κτιρίου αποτελούν προεκτάσεις του δωματίου αυτού σε ολόκληρο το χώρο του οικοπέδου στους ίδιους άξονες. Στα νοτιοανατολικά του το δωμάτιο συνδέεται μέσω ενός μικρού εγκάρσιου τοίχου με άλλον, παράλληλο προς αυτό, από όπου ξεκινούν τρείς εγκάρσιοι τοίχοι, δημιουργώντας έτσι, ακανόνιστους αποσπασματικούς επιμέρους χώρους του κτιρίου, οι οποίοι σώζονται σε διαστάσεις 2,70Χ1,70 μ. περίπου.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκε πλούσιο οικοδομικό υλικό από κουρασάνι, κεραμίδες και πέτρες. Η κεραμική ήταν άφθονη της ρωμαϊκής, κυρίως περιόδου και απέδωσε εκτός των άλλων και θραύσματα λυχναριών. Επίσης βρέθηκαν οστέινα αντικείμενα, χάλκινα νομίσματα και καρφιά. Σύμφωνα με τη χρονολόγηση των ευρημάτων, θα τοποθετούσαμε την αρχική κατασκευή του κτιρίου στον 1ο αι. π.Χ.

Αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη έξι κεραμοσκεπών τάφων, χτισμένων σχεδόν αποκλειστικά στους τοίχους του κτιρίου, σε μια μεταγενέστερη, ίσως χρήση του. Οι σκελετοί σώζονταν σε καλή κατάσταση, ενώ σε έναν από αυτούς υπήρχε και ταφή μωρού. Στους τάφους βρέθηκαν μόνο λίγα όστρακα.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι δύσκολο να συμπεράνουμε τη χρονολογική σχέση των τάφων με το κτίρι, καθώς και τη συγκεκριμένη χρήση του κτιρίου, εξαιτίας της μικρής έκτασης ανασκαφής.

ΒΑΣΩ ΡΟΝΤΗΡΗ

Σωρός (θέση Ασπρόγεια Νέων Παγασών)

Στην περιοχή Σωρός Βόλου έγιναν σωστικές ανασκαφές σε δύο οικόπεδα όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα του νεκροταφείου της πόλης που βρίσκεται πάνω στο γειτονικό ύψωμα Σωρός. Μεγάλο τμήμα αυτού του νεκροταφείου ανασκάφηκε το 1985 και 1987.

Οδός Δουλκέρογλου (οικόπεδο Χρήστου Μπάνου)

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 2χ0,75χ0,66 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΑ. Κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές πλάκες που έχουν αναθύρωση πλάτους 0,06 μ. και στις τέσσερις πλευρές. Τρεις ταφές σε ακαθόριστη θέση, επειδή τα οστά ήταν πολύ ανακατεμένα. Ακτέριστος. Έξω από τον τάφο βρέθηκαν ένα μελαμβαφές πινάκιο και ένας μελαμβαφής ασκός. Χρονολογία: 375-350 π.Χ.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,90χ0,68χ0,66 μ. Προσανατολισμός Α.ΒΑ.-Δ.ΝΔ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες με διπλά τοιχώματα. Περιείχε μια ταφή με το κρανίο στα βορειοανατολικά. Ακτέριστος.

Τάφος 3. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,07χ0,77χ0,65 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές πλάκες. Περιείχε τρεις ταφές, με το κρανίο στα ΒΑ., από τις οποίες οι δύο ήταν παλιότερες. Τα κτερίσματα ήταν ένα μαρμάρινο αλάβαστρο, ένας δίωτος σκύφος, ένα λυχνάρι, ένα δακρυδόχο και ένα μικκύλο αγγείο.

Χρονολόγηση: τα δύο πρώτα είναι παλιότερα και αποτελούσαν κτερίσματα των πρώτων ταφών (380-350 π.Χ.), ενώ τα υπόλοιπα ανήκουν στη νεότερη ταφή (325-300 π.Χ.).

Οδός 28ης Οκτωβρίου (οικόπεδο Β.Ξ. Μητρίτσα)

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,80χ0,58χ0,55 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από γκρίζες μαρμαρόπλακες πάχους 0,08 μ. Περιείχε δύο ταφές ακτέριστες με το κρανίο στα ανατολικά.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,80χ0,40χ0,54 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από λεπτές σχιστόπλακες πάχους 0,02-0,03 μ. Περιείχε μια ταφή ακτέριστη με το κρανίο στα ανατολικά.

Τάφος 3. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,85χ0,59χ0,57 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από χονδροδουλεμένες σχιστόπλακες, πάχ. 0,80 μ., στις μακριές πλευρές και 0,03 μ. στις στενές. Τα οστά διάσπαρτα, ακτέριστος.

Τάφος 4. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,78-1,86χ0,55χ 0,52 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από λεπτές σχιστόπλακες στα πλάγια τοιχώματα και στον πυθμένα. Δεν βρέθηκε σκελετός σε κανονική θέση παρά μόνο διάσπαρτα οστά. Κτερίσματα: ένα λυχνάρι και κομμάτια από μελανόμορφο αμφορίσκο με εμπίεστη διακόσμηση, διάσπαρτα μέσα στην επίχωση του τάφου. Το λυχνάρι ανήκει στην κανονική ταφή, ενώ ο αμφορίσκος πρέπει να ήταν κτέρισμα παλιότερης ταφής (430-420 π.Χ.) και απέχει χρονολογικά δύο αιώνες περίπου.

Τάφος 5. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,07χ0,58χ0,55 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από μονοκόμματες σχιστόπλακες. Περιείχε μια ταφή ακτέριστη με το κρανίο στα ανατολικά.

Τάφος 6. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,68χ0,58χ0,30 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από

σχιστόπλακες στις πλάγιες πλευρές και στον πυθμένα. Δεν βρέθηκε σκελετός. Στη νοτιοδυτική γωνία βρέθηκε ένα μόνωτο κύπελλο που χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Τάφος 7. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,92x0,60-0,70x 0,62 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από χονδρές σχιστόπλακες. Περιείχε μια ακτέριστη ταφή.

Τάφος 8. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,76x0,57x0,64 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από λεπτές σχιστόπλακες. Βρέθηκε τμήμα ακτέριστου σκελετού.

Τάφος 9. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,95x0,42x0,30 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες. Δεν βρέθηκε ταφή, ακτέριστος.

Τάφος 10. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,98x0,34x0,26 μ. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες. Δεν βρέθηκε σκελετός παρά μόνο ένα ειδώλιο πουλιού πολύ κακής ποιότητας, διαλυμένο.

Τάφος 11. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,88x0,62x0,62 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες. Περιείχε μια ταφή με το κρανίο στα ανατολικά, ακτέριστος.

Τάφος 12. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,55x0,55, βάθος άγνωστο. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες. Μια ταφή με το κρανίο στα ανατολικά. Βρέθηκε ένα λυχνάρι (2ο ή 3ο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ).

Τάφος 13. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 1,55x0,58x0,60 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από σχιστόπλακες. Περιείχε μια ακτέριστη ταφή. Έξω από τον τάφο βρέθηκε σκυφίδιο άωτο που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος 14. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 2,16x0,60 μ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Κατασκευασμένος από λεπτές σχιστόπλακες. Μια ταφή με το κρανίο στα ανατολικά. Βρέθηκε ένα λυχνάρι που χρονολογεται στο τέλος 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.

Τάφος 15. Σαρκοφάγος από ασβεστόλιθο, διαστ. 2,10x0,70x0,47 μ. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα ούτε σκελετός. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Τάφος 16. Σαρκοφάγος από ασβεστόλιθο, διαστ. 1,76x0,75 μ. Δεν βρέθηκε σκελετός. Ο τάφος πρέπει να ήταν συλημένος. Βρέθηκε μόνο το καπάκι μιας λεκανίδας που χρονολογείται γύρω στο 480 π.Χ. Προσανατολισμός Α.-Δ.

Νέα Ιωνία Βόλου

Οδός Μπιζανίου 5 (οικόπεδο Τζ. Χατζηκοσμά)

Κατά τις σκαπτικές εργασίες για ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν δέκα τάφοι που χρονολογούνται από την κλασική ως τη ρωμαϊκή εποχή. Οι τάφοι αυτοί αποτελούν μέρος του μεγάλου νεκροταφείου που έχει κατά καιρούς αποκαλυφθεί από το 1981 και εξής στην περιοχή δυτικά του χειμάρρου Κραυσίδωνα, από τη θέση όπου βρίσκεται το εργοστάσιο της Θεσσαλικής Οινοπνευματοποιίας ως τη θέση Καζανάκι.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

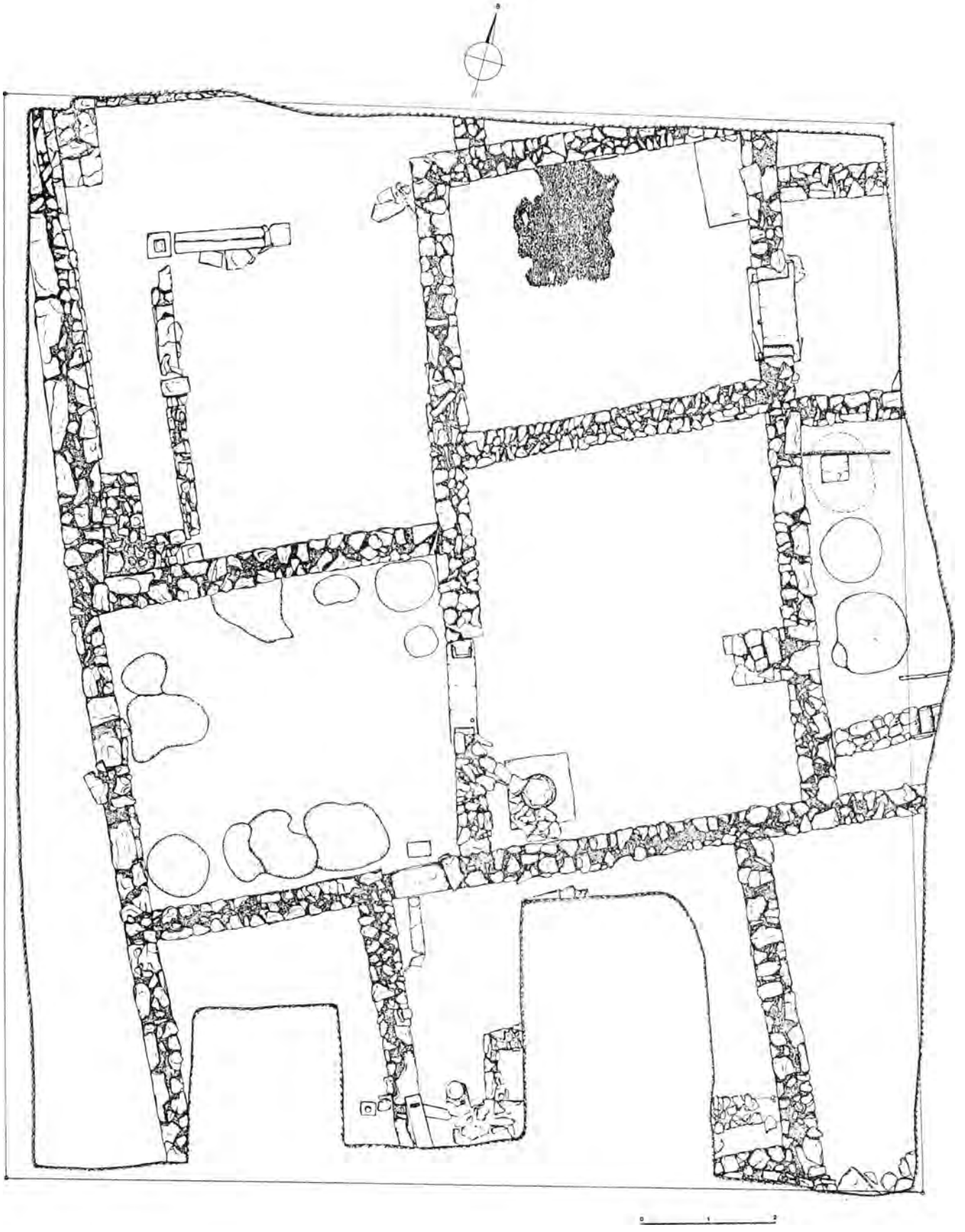
Βελεστίνο (αρχαίες Φεραί)

Οδός Φερών (οικόπεδο Γεωργίου και Θεοδώρου Αποστολίνα)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται προς Δ. του γνωστού Δημοτικού οικοπέδου της οδού Φερών, στις δυτικές παρυφές του σχεδίου πόλεως του Βελεστίνου και εμπίπτει στη νότια πλευρά της αρχαίας πόλης των Φερών, αλλά σχετικά κοντά στο κέντρο της. Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση οικίας αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 1,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, και ανασκάφηκαν, στο μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου, τα ερείπια μεγάλης οικίας ελληνιστικής εποχής (Σχέδ. 2).

Κατ' αρχήν εντοπίστηκε η θέση αρχαίου δρόμου, στα δυτικά της ελληνιστικής οικίας, με κατεύθυνση και κλίση από Ν. προς Β. και με οδόστρωμα αποτελούμενο από βότσαλα, σπασμένα κεραμίδια και όστρακα (Πίν. 131 α). Η ίδια η οικία ανασκάφηκε εν μέρει, σε χώρο διαστάσεων 16x13 μ. Αποκαλύφθηκε μόνο το δυτικό της όριο, προς την πλευρά του αρχαίου δρόμου. Ήταν θεμελιωμένη εν μέρει στο φυσικό έδαφος και εν μέρει σε επίχωση, που περιείχε όστρακα παλιότερων εποχών (μεσοχαλκής, πρωτογεωμετρικής, κλασικής). Δεν υπήρχε όμως στο σημείο αυτό κτίσμα προγενέστερο της ελληνιστικής οικίας, η οποία μάλιστα ακολουθούσε την κλίση του φυσικού εδάφους, από Ν. προς Β., με αποτέλεσμα το νότιο τμήμα της, να βρίσκεται σε επίπεδο κατά 1 μ. περίπου ψηλότερα από το βόρειο.

Η τοιχοδομία της δεν ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη. Το κάτω μέρος των τοίχων ήταν χτισμένο με ακατέργαστους ή ελαφρά κατεργασμένους λίθους διαφόρων ειδών, ενώ παρεμβάλλονταν ενδιάμεσα λίγα τμήματα κεραμιδιών. Ως συνδετική ύλη χρησιμοποιήθηκε λάσπη από χώμα. Υπήρχε επίσης εντοιχισμένο υλικό από παλιότερα κτίρια, κυρίως μικροί γωνιόλιθοι, αλλά και τα κατώφλια προ-

Σχέδ. 2. Βελεστίνο. Οδός Φερών. Κάτοψη της ανασκαφής.

φανώς βρίσκονταν σε β΄ χρήση. Οι τοίχοι είχαν πλάτος 0,50 μ. περίπου και σώζονταν σε μέγιστο ύψος, 0,60-0,90 μ. Η ανωδομή του κτιρίου αποτελείτο από ωμά πλιθιά, λιωμένες μάζες των οποίων κάλυπταν τα λιθόκτιστα τμήματά του, ενώ η κεράμωση ήταν λακωνικού τύπου. Πολλά από τα κεραμίδια έφεραν σφραγίσματα με ανδρικά ονόματα σε γενική πτώση.

Οι συνολικές διαστάσεις του κτιρίου παραμένουν άγνωστες, αλλά και τα ανασκαφικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι επρόκειτο για μια οικία με πολλά δωμάτια και χώρους που επικοινωνούν μεταξύ τους με μαρμάρινα κατώφλια, παρουσιάζοντας ένα αρχιτεκτονικό σχέδιο πολύπλοκο, με δαιδαλώδη διάταξη των χώρων μεταξύ τους. Τμήμα παρόμοιας οικίας της ίδιας εποχής ανασκάφηκε στην ίδια περιοχή των αρχαίων Φερών, στο οικόπεδο Ελ. Τουμπέκου[3].

Από την οικία του οικοπέδου αδελφών Αποστολίνα αποκαλύφθηκαν τρεις χώροι ολόκληροι, ένας σχεδόν ολόκληρος και έξι εν μέρει. Οι περισσότεροι από τους χώρους αυτούς μπορούσαν να ερμηνευθούν ως δωμάτια, ενώ ορισμένοι άλλοι προφανώς ήταν υπαίθριοι ή ημιυπαίθριοι. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά δωμάτια, το βόρειο είχε μήκος 4,60 και πλάτος 3,65 μ. και επικοινωνούσε με άλλο χώρο, προς Α. του, μέσω ενός κατωφλιού. Στο δωμάτιο αυτό σωζόταν τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου από γκριζωπά βότσαλα, χωρίς διακοσμητικά σχέδια (Πίν. 131 β) ενώ στη βορειοανατολική γωνία του υπήρχε μικρό θρανίο χτισμένο με ωμά πλιθιά. Οι εσωτερικές παρειές των τοίχων του δωματίου αυτού, αλλά και άλλων δωματίων έφεραν κονιάματα λευκού, μαύρου, κόκκινου, κίτρινου χρώματος, διατεταγμένα σε ζώνες, που μιμούνταν διακόσμηση με ορθομαρμαρώσεις. Μέρος των κονιαμάτων αυτών σωζόταν ακόμη στη θέση του, πάνω στο κατώτερο λιθόκτιστο τμήμα των τοίχων.

Ένα άλλο δωμάτιο, το δυτικό, που αποκαλύφθηκε ολόκληρο, είχε μήκος 5,20 και πλάτος 2,60 μ. και επικοινωνούσε με το προς Ν. του δωμάτιο μέσω μιας πρόχειρης σκάλας (Πίν. 131 α). Ένα κατώφλι οδηγούσε από το δυτικό δωμάτιο σε ένα χώρο προς Α., που επίσης αποκαλύφθηκε ολόκληρος, και είχε μήκος 5,80 και πλάτος 4,60 μ. Ο χώρος αυτός ίσως ήταν υπαίθριος (αυλή;), επειδή στη νοτιοδυτική γωνία του υπήρχε πηγάδι με μαρμάρινο πηγαδόστομο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε ο βορειοδυτικός χώρος, μήκ. 6,90 και πλ. 5,05 μ., που αποκαλύφθηκε σχεδόν ολόκληρος και προφανώς ήταν ημιυπαίθριος (Πίν. 132 α). Στη βόρεια και τη δυτική πλευρά του σχηματιζόταν μικρή στοά, ίσως από ξύλινους κίονες που στηρίζονταν σε μικρές λίθινες βάσεις. Σε μεταγενέστερη φάση, τα ανοίγματα μεταξύ των στηριγμάτων της στοάς κλείστηκαν με πρόχειρα τοιχία. Γενικά ήταν φανερό, κυρίως από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, ότι η οικία υπέστη επισκευές και μετασκευές κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης χρήσης της. Μέσα σε όλους σχεδόν τους χώρους της υπήρχαν σκαμμένοι ρηχοί λάκκοι - αποθέτες γεμάτοι με απορρίμματα των ενοίκων. Οι λάκκοι αυτοί ήταν καλυμμένοι με πατημένο χώμα, που αποτελούσε το δάπεδο των χώρων. Τα κινητά ευρήματα, τυπικά αντικείμενα της καθημερινής ζωής, προέρχονται κυρίως από τους αποθέτες αυτούς, και συνηγορούν για τη χρονολόγηση της οικίας στο 2ο και τον 1ο αι. π.Χ.

Στην ανασκαφή αυτή συνεργάστηκε και η αρχαιολόγος Π. Αραχωβίτη. Το σχέδιο που δημοσιεύεται εκπονήθηκε από την τοπογράφο Θ. Μακρή.

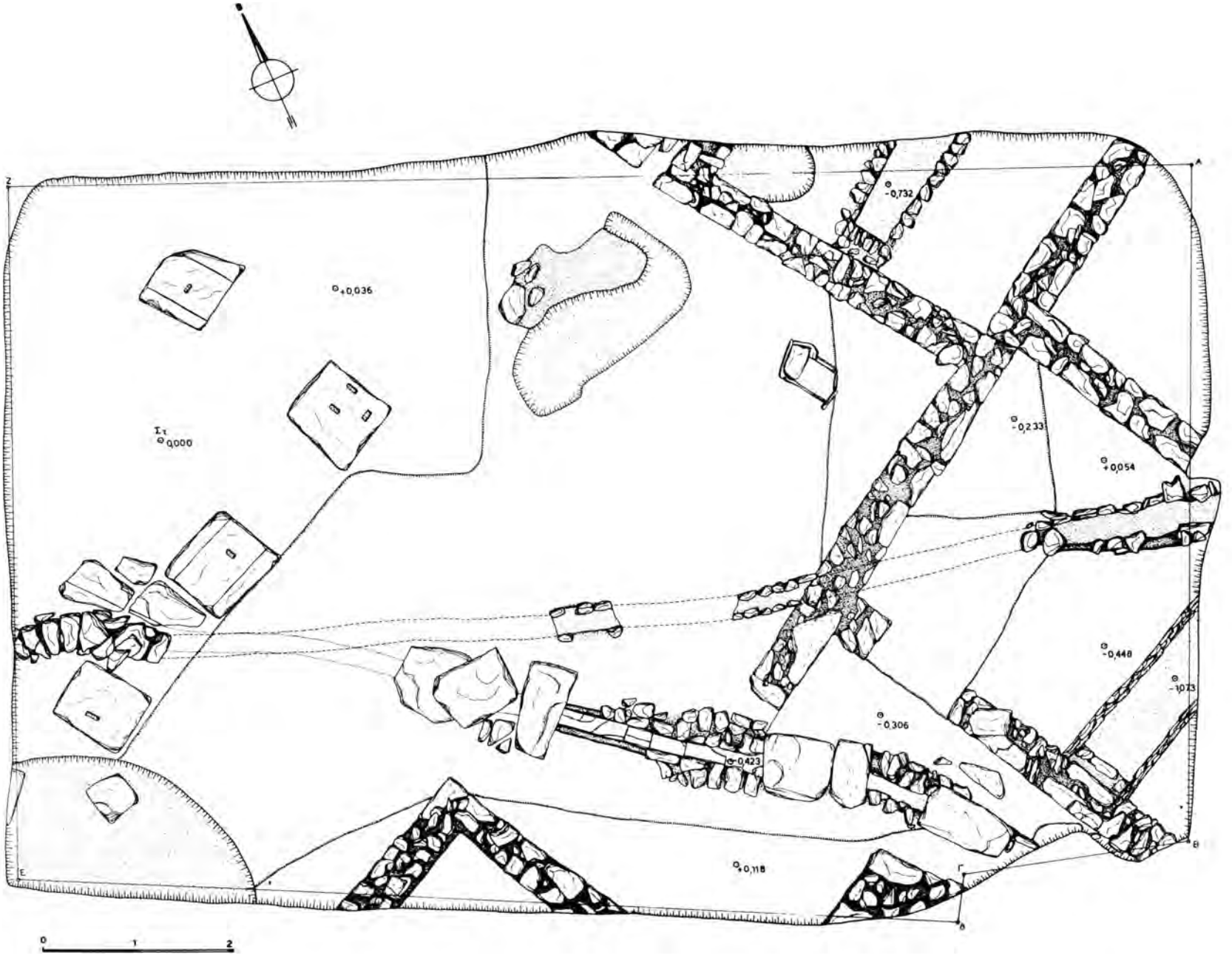
Οδός Μ. Αντύπα (οικόπεδο Ελευθερίου Χατζηθεοδώρου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του σημερινού Βελεστίνου, αλλά και της αρχαίας πόλης των Φερών, σε απόσταση 50 μ. περίπου βορειοδυτικά του οικοπέδου Αθ. Καραμπερόπουλου, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαίου τείχους (ανασκαφή Ευ. Κακαβογιάννη, 1980). Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για ανέγερση οικίας ήλθαν στο φως αρχαίοι τοίχοι και ακολούθησε σωστική ανασκαφή σε χώρο 13Χ8,50 μ., τον οποίο επρόκειτο να καταλάβει η νέα οικοδομή (Σχέδ. 3).

Σε βάθος 1,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους υπήρχε μικρός κτιστός αποχετευτικός αγωγός εποχής τουρκοκρατίας, εσωτ. πλ. 0,25 μ., καλυμμένος με μικρές επιμήκεις σχιστολιθικές πλάκες, που διέσχιζε το χώρο της ανασκαφής με κατεύθυνση από Δ. προς Α., ενώ σε δύο σημεία οι επιχώσεις ήταν διαταραγμένες από βόθρους της ίδιας εποχής.

Στη νότια και δυτική πλευρά της ανασκαφής, σε βάθος 1 μ. περίπου, αποκαλύφθηκαν λείψανα ελληνιστικής εποχής. Κατ' αρχήν βρέθηκαν δύο γωνίες ενός κτιρίου, με προσανατολισμό Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ., το μεγαλύτερο μέρος του οποίου βρίσκεται προς Ν., κάτω από τις επιχώσεις. Οι τοίχοι, μέσου πλάτους 0,50 μ., ήταν χτισμένοι με ακατέργαστους ή λίγο κατεργασμένους λίθους, συνδεδεμένους με λάσπη

3. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 225-226.

Σχέδ. 3. Βελεστίνο. Οδός Μ. Αντύπα. Κάτοψη της ανασκαφής.

από χώμα, και οι γωνίες ήταν ενισχυμένες με πιο καλοδουλεμένους μικρούς γωνιολίθους. Οι επιφάνειες των τοίχων, εσωτερικά και εξωτερικά, καλύπτονταν με κονιάματα λευκού, μαύρου και κιτρινωπού χρώματος και η γενική εικόνα τους ήταν ανάλογη με εκείνη της ελληνιστικής οικίας στο οικόπεδο αδελφών Αποστολίνα. Το δάπεδο, από πατημένο χώμα, βρισκόταν σε βάθος 1,30 μ. Προς Β. του ελληνιστικού κτιρίου υπήρχε κτιστός αποχετευτικός αγωγός της ίδιας εποχής, οι καλυπτήριες πλάκες του οποίου βρίσκονταν σε βάθος 1,40 μ. Στον πυθμένα του υπήρχαν τοποθετημένες στη σειρά καλυπτήριες κεραμίδες με την κοίλη επιφάνεια προς τα επάνω. Το εσωτερικό πλάτος του ήταν 0,15-0,20, το βάθος του 0,40 μ. και είχε κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ., ανάλογη με εκείνη του αγωγού της τουρκοκρατίας. Οι πορείες των δύο αγωγών συνέπιπταν στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής και προφανώς κατέληγαν στο χείμαρρο Μαλούκα που ρέει λίγο πιο ανατολικά. Ο ελληνιστικός αγωγός διέσχιζε κάποιο σύγχρονό του κτίσμα (στοά;) από το οποίο σώθηκαν μόνο τέσσερις τετράγωνες μαρμάρινες πλάκες, πλευράς 1 μ. περίπου (βάσεις πεσσοστοιχίας;), τοποθετημένες σε ίσες μεταξύ τους αποστάσεις, έτσι ώστε να σχηματίζουν ορθή γωνία. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ελληνιστικής εποχής σχετίζονταν άμεσα μεταξύ τους.

Στην ανατολική πλευρά της ανασκαφής και σε βάθος 1,30 μ., ήλθε στο φως τμήμα άλλου κτιρίου, λίγο προγενέστερου (κλασικού;), με τρία τουλάχιστον δωμάτια, τα οποία αποκαλύφθηκαν εν μέρει. Τόσο ο προσανατολισμός, όσο και η τοιχοδομία του ήταν ανάλογα με εκείνα του κτιρίου της ελληνιστικής εποχής. Στη δυτική πλευρά του ενός δωματίου υπήρχε είσοδος (Πίν. 132 β), ενώ στο μέσον του ίδιου δωματίου, όπως και σε ενός ακόμη, υπήρχαν δύο όμοιες ορθογώνιες κατασκευές, βάθους αντίστοιχα 0,65 και 0,40 μ., χτισμένες με μικρές πέτρες και λάσπη από χώμα, που χρησίμευαν ως αποθέτες. Το χείλος των αποθετών βρισκόταν στο επίπεδο του δαπέδου των δωματίων, που αποτελείτο από πατημένο χώμα. Το κτίριο αυτό ήταν θεμελιωμένο πάνω στο φυσικό έδαφος, σε βάθος 1,80 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Ένας μικρός κιβωτιόσχημος τάφος, μήκ. 0,70 και πλ. 0,40 μ., σκαμμένος στο φυσικό έδαφος και επενδυμένος με σχιστόπλακες, δε φαινόταν να σχετίζεται με τα κτίσματα. Περιείχε τα οστά βρέφους, θαμμένου σε ύπτια θέση, χωρίς κτερίσματα, και ανήκει μάλλον στη γεωμετρική εποχή.

Η αποτύπωση της ανασκαφής και η εκπόνηση του δημοσιευομένου σχεδίου έγιναν από τις τοπογράφους Ε. Παπαδημητρίου και Θ. Μακρή.

Θέση Αυλαγάδια (οικόπεδα Ιωάννη Γιάτσου και Μανώλη Τσουμπέκου)

Τα οικόπεδα βρίσκονται στις δυτικές παρυφές του σχεδίου πόλεως του Βελεστίνου και το νότιο όριό τους συμπίπτει με την πορεία του νότιου τείχους των αρχαίων Φερών. Στο χώρο αυτό το τείχος ήταν εν μέρει ορατό επιφανειακά και ήδη είχε πραγματοποιηθεί μερικός καθαρισμός με αφορμή την εκτέλεση έργου ύδρευσης του Δήμου Βελεστίνου[4]. Η φετινή δοκιμαστική ανασκαφή είχε σκοπό να αποκαλύψει σε έκταση ολόκληρο το τμήμα του τείχους, που εμπίπτει μέσα στα συνεχόμενα αυτά οικόπεδα, ώστε να εξεταστεί στη συνέχεια η δυνατότητα κατασκευής περίφραξής τους με τρόπο που να μη θίγει το μνημείο. Οι ανασκαφικές εργασίες περιορίστηκαν σε χώρο μήκους 45 και πλάτους 8 μ., και επιβεβαίωσαν την ύπαρξη του τείχους σε όλο το μήκος του νοτίου ορίου των οικοπέδων, αλλά και τη διατήρηση τόσο της εξωτερικής, όσο και της εσωτερικής παρειάς του σε καλή κατάσταση. Το τείχος είναι θεμελιωμένο στο φυσικό έδαφος και εδράζεται σε ευθυντηρία η οποία, όπως και η πρώτη σειρά δόμων, βρίσκονται μέσα σε αύλακα θεμελίωσης γεμισμένη με μικρούς αργούς λίθους, λατύπη, τμήματα κεραμιδιών και όστρακα. Από λατύπη αποτελείται και το εσωτερικό γέμισμα του τείχους. Στη δυτική πλευρά της ανασκαφής αποκαλύφθηκε καλύτερα ο πύργος, διαστ. 6,80x6,40 μ., το σωζόμενο ύψος του οποίου φθάνει τα 3,40 μ. (πέντε σειρές δόμων και η ευθυντηρία (Πίν. 133 α). Από τη νότια (εξωτερική) παρειά του τείχους σώζονται τέσσερις σειρές δόμων και η ευθυντηρία, συνολ. ύψ. 2,90 μ., ενώ από τη βόρεια (εσωτερική) παρειά του δύο σειρές δόμων, συνολ. ύψ. 1,50 μ. Το πλάτος του τείχους κυμαίνεται μεταξύ 3,40 και 3,45 μ. Στην ανατολική πλευρά της ανασκαφής εντοπίστηκε το ακριβές σημείο στο οποίο η πορεία του νότιου τείχους κάμπτεται σε αμβλεία γωνία και συνεχίζει κατευθυνόμενη προς Ν.ΝΑ. Η μορφή του νότιου τείχους, όπως έχει ήδη σημειωθεί, είναι παρόμοια με εκείνη του τείχους της Ακρόπολης, στο λόφο του Αγίου Αθανασίου, που χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.[5].

4. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 271.
5. ΑΑΑ X (1977), σ. 174-187.

Πλατεία Σμολένσκη (οικόπεδο Κυριάκου Κυριαζή)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του Βελεστίνου και εμπίπτει στο νοτιοανατολικό τμήμα των Φερών, σε σημείο αρκετά απομακρυσμένο από τη «Μαγούλα Μπακάλη», όπου ο αρχικός πυρήνας της αρχαίας πόλης. Κατά τη διάρκεια εκσκαφής βόθρου εντοπίστηκε, σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, και ανασκάφηκε μικρός κιβωτιόσχημος τάφος, μήκ. 0,70, πλ. 0,25 και βάθ. 0,30 μ. Τόσο οι πλάγιες πλευρές όσο και η καλυπτήρια αποτελούνταν από μονοκόμματες σχιστόπλακες. Τα οστά του νεκρού είχαν διαταραχτεί κατά την εκσκαφή, αλλά από τον τρόπο κατασκευής του τάφου και την κεραμική που υπήρχε γύρω του, μπορεί να χρονολογηθεί στη γεωμετρική εποχή. Η παρουσία του τάφου στο οικόπεδο Κυρ. Κυριαζή, καθώς και του σύγχρονού του στο οικόπεδο Ελ. Χατζηθεοδώρου, μαρτυρούν τη μεγάλη διασπορά των τάφων της γεωμετρικής εποχής γύρω από τη θέση του αντίστοιχου οικισμού, που βρισκόταν στη «Μαγούλα Μπακάλη» και στο προς Β. της πλάτωμα.

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Αγρός Αργύρη Μακρόπουλου

Ο αγρός βρίσκεται στα βορειοανατολικά του τείχους των αρχαίων Φερών στο λόφο Καστράκι σ' επαφή μ' αυτό και σε μικρή απόσταση στα δυτικά του απαλλοτριωμένου αγρού Σαμαρά, όπου έχει ανασκαφεί στοά ελληνιστικών χρόνων[6].

Αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες, κατώφλι, βάθρο), καθώς και υπόγειο σιλό ήταν ορατά επιφανειακά στον αγρό. Για το λόγο αυτό διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα όταν ζητήθηκε από τον ιδιοκτήτη άδεια εγκατάστασης εργαστηρίου επεξεργασίας μαρμάρου. Η ύπαρξη του αποθηκευτικού χώρου υπέβαλε την επιλογή της συγκεκριμένης θέσης της ανασκαφής.

Ερευνήθηκαν οι επιφανειακές επιχώσεις σε έκταση 96 μ.^{2} πλουσιότατες σε κεραμική ελληνιστικών χρόνων και έγινε καθαρισμός του υπόγειου αποθηκευτικού χώρου, χωρίς να βρεθεί ο πυθμένας του εξαιτίας της επικινδυνότητας της εργασίας. Το υπόγειο σιλό είναι κατασκευασμένο με κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου και επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα. Το ύψος είναι πάνω από 1,90 μ. και το κυλινδρικό του σώμα έχει διάμετρο 1,60 μ. ενώ το επίσης κυλινδρικό στόμιο, διάμετρο 0,80 μ. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Οδός Ρήγα Φεραίου (ιδιοκτησία Εμμ. Χατζηθεοδώρου)

Η διάνοιξη βόθρου μέσα στο καφενείο του κ. Χατζηθεοδώρου που βρίσκεται στην οδό Ρήγα Φεραίου είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη ενός τμήματος του τείχους της πόλης των αρχαίων Φερών που εμπίπτει στη νοτιοανατολική πλευρά της.

Σε βάθος 1,10 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους —το δάπεδο του καταστήματος— αποκαλύφθηκαν δύο γωνιόλιθοι σε σειρά, συνολ. μήκ. 2,40, πλ. 0,60 και ύψ. 0,40 μ., αδρά δουλεμένοι από λευκό και γκρίζο ασβεστόλιθο. Η ευθυντήρια του τείχους εντοπίστηκε κάτω από τους γωνιόλιθους κατασκευασμένη από μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες και είχε θεμελιωθεί απευθείας πάνω στο φυσικό έδαφος. Η παρουσία λατύπης κοντά στις παρειές των γωνιολίθων έδειξε ότι η τελική κατεργασία τους έγινε επί τόπου.

Η σειρά των δόμων που αποκαλύφθηκε ανήκει στην εξωτερική παρειά του τείχους και έχει διεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Εξαιτίας της έλλειψης χώρου δεν μπόρεσε να γίνει καμία παρατήρηση για το γέμισμα του αλλά η κατασκευή γενικά παρουσιάζει ομοιότητα με εκείνη της ακρόπολης των Φερών. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το τμήμα αυτό βρίσκεται στην πορεία άλλου τμήματος του νοτιοανατολικού τείχους που είχε αποκαλυφθεί σε γειτονικό οικόπεδο[7].

Οικόπεδο Γεωργίου Χ. Λαΐτσου

Με αφορμή αίτηση του ιδιοκτήτη για άδεια κατασκευής προσθήκης δωματίου στο υπάρχον σπίτι, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αυτό, που βρίσκεται στην κορυφή του λόφου Καστράκι, στα βορειοανατολικά της Υπέρειας Κρήνης και σε απόσταση λίγων μέτρων νότια του ορατού στην περιοχή αυτή τμήματος του τείχους της πόλης των αρχαίων Φερών.

Η έρευνα περιορίστηκε στα όρια μιας δοκιμα-

6. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 223.

7. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 258-259.

στικής τομής ανάλογης έκτασης με τις διαστάσεις της προσθήκης που επρόκειτο να γίνει και κύριος στόχος της ήταν ο έλεγχος της στρωματογραφίας. Ερευνήθηκαν οι επιχώσεις μέχρι το φυσικό υπόλευκο μαλακό πωρόλιθο, σε βάθος 3,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα επάλληλων οικοδομικών φάσεων και χρήσεων του χώρου, που καλύπτουν το διάστημα από την ελληνιστική περίοδο μέχρι και τη μυκηναϊκή, ενώ ο ίδιος χώρος στην περίοδο της τουρκοκρατίας χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Πιο συγκεκριμένα μέχρι βάθους 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, μέσα σε αρχαιότερη-ελληνιστική-επίχωση την οποία και διατάραξαν, βρέθηκαν πέντε τάφοι πρόχειρης κατασκευής και δύο ανακομιδές οστών που χρονολογήθηκαν στην περίοδο του τουρκοκρατίας. Για την κατασκευή τους είχε χρησιμοποιηθεί και υλικό που προερχόταν από τάφους ή οικοδομήματα ελληνιστικής και κλασικής περιόδου της περιοχής.

Στο διαταραγμένο από τους τάφους στρώμα της ελληνιστικής περιόδου ανήκει τμήμα τοίχου, μήκ. 2,80 και πλ. 0,45 μ., ενώ σε σχέση με αυτόν αποκαλύφθηκε χώρος που χαρακτηρίστηκε ως εξωτερικός (αυλή) μέσα στα όρια του οποίου υπήρχαν δύο λάκκοι απορριμμάτων ύψ. ως 0,50 μ., σύγχρονοι του τοίχου. Από το σημείο αυτό και κάτω περιορίστηκε περισσότερο ο χώρος της ανασκαφής και η έρευνα προχώρησε σε βάθος, σε τμήμα μόνο της αρχικής τομής στα βόρεια και ανατολικά, με συνέπεια τη μεγάλη αποσπασματικότητα των δεδομένων. Στην ελληνιστική περίοδο αλλά σε προγενέστερη οικοδομική φάση αποδόθηκαν τα υπολείμματα δύο άλλων τοίχων α και β (Πίν. 133 β) που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,45 και 1,60 μ. αντίστοιχα. Η τοιχοδομία τους ήταν αρκετά επιμελημένη αλλά σώθηκαν τελείως αποσπασματικά σε μήκος 1,16 μ. ο πρώτος α και 1,46 μ. ο δεύτερος β. Οι διευθύνσεις και η θέση τους μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι ανήκαν στο ίδιο κτίσμα και ενώνονταν σε γωνία. Χαρακτηριστικό της συνεχούς κατοίκησης του χώρου είναι ότι ο μικρότερος σε μήκος τοίχος έχει την ίδια διεύθυνση και θεμελιώθηκε ακριβώς πάνω από τον υποκείμενο μυκηναϊκό. Τμήμα ενός ακόμη τοίχου γ, που αποκαλύφθηκε σ' επαφή με το δεύτερο από τους προαναφερθέντες (Πίν. 133 β) δεν μπόρεσε να χρονολογηθεί σαφώς. Είναι οπωσδήποτε αρχαιότερος των άλλων, πιθανότατα κλασικής περιόδου.

Στη γεωμετρική περίοδο χρονολογήθηκαν τρεις τάφοι που είχαν διανοιχτεί στην επίχωση που κάλυψε υποκείμενο μυκηναϊκό κτίσμα —στρώμα καταστροφής του— διαταράζοντας σε μία περίπτωση και το μυκηναϊκό τοίχο. Βρέθηκαν σε μικρή απόσταση ο ένας από τον άλλο και με διαφορετικό προσανατολισμό. Οι δύο περιείχαν σκελετούς νεογέννητων βρεφών και ήταν πρόχειροι λάκκοι με μικρές καλυπτήριες πλάκες, ακτέριστοι ενώ ο τρίτος, μεγαλύτερος σε μέγεθος και πιο επιμελημένος, περιείχε το σκελετό μικρού παιδιού και μοναδικό κτέρισμα, πήλινο μόνωτο κύπελλο.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που χρονολογήθηκαν στη μυκηναϊκή περίοδο παρουσιάζουν δύο επάλληλες οικοδομικές φάσεις. Στη νεότερη ανήκει τοίχος δ, που σχηματίζει γωνία κατασκευασμένος με ακατέργαστους λίθους και λάσπη (Πίν. 133 β) (μήκος του ενός τμήματος 3,85, μήκος του άλλου 2,20, πλάτος τοίχου 0,45 μ.). Τμήμα του τοίχου έχει θεμελιωθεί απευθείας πάνω στον τοίχο της παλιότερης οικοδομικής φάσης που η διεύθυνσή του αποκλίνει ελαφρά από του νεότερου (Πίν. 133 γ). Ο αρχαιότερος τοίχος αποκαλύφθηκε τελείως αποσπασματικά σε δύο μόνο σημεία και η θεμελίωσή του έγινε σε πολύ λεπτό στρώμα επίχωσης της μεσοελλαδικής εποχής. Τα οικοδομήματα και των δύο μυκηναϊκών φάσεων καταστράφηκαν από φωτιά και χρονολογούνται στην όψιμη μυκηναϊκή περίοδο.

Η φύση των κινητών ευρημάτων που αντιστοιχούν σε καθεμιά από τις οικοδομικές φάσεις, μας οδηγεί να υποστηρίξουμε ότι τα λείψανα των τοίχων ανήκουν σε ιδιωτικές κατοικίες.

Άφθονα είναι τα κινητά ευρήματα: τμήματα ειδωλίων (Πίν. 134 α), τμήμα κεραμίδας με σφράγισμα (Πίν. 134 β), νομίσματα ελληνιστικής περιόδου. Επίσης χαρακτηριστικά είναι δύο μυκηναϊκά ειδώλια ζώων από πηλό, τμήματα λεπίδων από οψιανό καθώς και δύο όστρακα νεολιθικής εποχής που αποτελούν σπανιότατο εύρημα στο χώρος της αρχαίας πόλης, που μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί νεολιθικό στρώμα.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΡΑΧΩΒΙΤΗ

Φθιώτιδες Θήβες

Αγρός Νικηφόρου Νιφόρου

Κατά τη διάρκεια καλλιεργητικών εργασιών, βρέθηκαν αρχαίοι τάφοι στον αγρό του Νικ. Νιφόρου. Ο αγρός βρίσκεται αμέσως μετά το χωριό Μικροθήβες (τέως Άκετσι) προς την Αγχίαλο, πάνω στον Εθνικό δρόμο Βόλου-Αθηνών.

Η Υπηρεσία μας στο αγρό Νιφόρου διενήργησε

δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές και αποκαλύφθηκαν τρείς καμαροσκεπείς παιδικοί τάφοι, ένας λιθοσωρός από 35-40 μικρά θραύσματα επιτυμβίων στηλών (Πίν. 135 α) καθώς και ένας σημαντικός κυκλικός αποθέτης με πήλινα ειδώλια.

Στους παιδικούς τάφους βρέθηκαν μερικά ακέραια αγγεία, κάνθαροι, λύχνοι, όστρακα αγγείων καθώς και μεταλλικά αντικείμενα. Στα μεταλλικά αντικείμενα συγκαταλέγεται μία χάλκινη στλεγγίδα, καθώς και ασήμαντα σιδερένια καρφιά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μεγάλος κυκλικός αποθέτης όπου βρέθηκε σημαντικός αριθμός πηλίνων ειδωλίων γυναικείων, ανδρικών και παιδικών μορφών καθώς και ακέραια αγγεία, σιδερένια καρφιά και μολύβδινα ελάσματα.

Τα ευρήματα από τον αγρό Νιφόρου είναι συνήθη και καλύπτουν κυρίως τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους (4ος και 3ος αι. π.Χ.). Στην περιοχή αυτή που βρίσκεται ο αγρός Νιφόρου και από προηγούμενες σωστικές ανασκαφές έχει διαπιστωθεί, ότι απλωνόταν το μεγάλο νεκροταφείο των Φθιωτίδων Θηβών. Το νεκροταφείο εντοπίζεται ανατολικά από τον τραπεζοειδή λόφο όπου είναι η ακρόπολη της αρχαίας πόλης. Η πόλη εκτείνεται στα νοτιοανατολικά της Ακρόπολης και φθάνει μέχρι την Εθνική οδό Βόλου-Αθηνών.

Ζάστενη Αργαλαστής

Το χειμώνα του 1987 έγινε λαθρανασκαφή στο κτήμα του Γεωργίου Κωνσταντάκη και εντοπίστηκαν αρχαίοι τάφοι. Το κτήμα βρίσκεται πολύ κοντά στη θέση Ζάστενη, όπου έχουν εντοπιστεί αρχαία λατομεία.

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος τάφος από σχιστόπλακες, διαστ.: 0,80x1,87x0,60 μ. Ο τάφος βρέθηκε συληημένος, χωρίς καλυπτήρια πλάκα. Περιείχε τριμμένα οστά ενός νεκρού.

Τάφος 2. Σε μικρή απόσταση από τον τάφο 1 εντοπίστηκε ο δεύτερος τάφος, του οποίου είχε παρασυρθεί η μία καλυπτήρια πλάκα από σκαπτικό μηχάνημα, κατά τη διάνοιξη μικρού αγροτικού δρόμου. Κιβωτιόσχημος τάφος από σχιστόπλακες σκεπασμένος με δύο καλυπτήριες πλάκες. Διαστ.: 0,70x2,10x0,60 μ.

Πάνω στη μία καλυπτήρια πλάκα βρέθηκε ένα λυχνάρι και όστρακα αγγείου. Ο τάφος περιείχε τρία αγγεία. Μία μονόχρωμη υδρία, και δύο άλλα μικρότερα αγγεία. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν παραμερισμένα στη βορειοδυτική πλευρά τρία κρανία και τριμμένα οστά. Ο τάφος χρονολογείται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια και ανήκει σε τεχνίτες που δούλευαν στα διπλανά αρχαία λατομεία της Ζάστενης. Στο κτήμα δεν εντοπίστηκαν άλλοι τάφοι.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΔΡΥΜΗ-ΣΙΣΜΑΝΗ

ΣΚΟΠΕΛΟΣ

Αρχαία Πεπάρηθος

Ασκληπιείο[8]

Τον Αύγουστο του 1988 η Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών της Νομαρχίας Μαγνησίας άρχισε εργασίες επισκευής της κατεστραμμένης από τα κύματα προβλήτας και του παραλιακού δρόμου, μπροστά από το χώρο του Ασκληπιείου και από το προς Α. του ξενοδοχείου Αίολος. Πλωτό μηχάνημα με αρπάγη απομάκρυνε τις τσιμεντένιες πλάκες, κάτω από τις οποίες, σε βάθος 0,50 μ., βρισκόταν το τμήμα του αρχαίου τοίχου, που το 1984 έγινε αφορμή να εντοπιστεί και πάλι η θέση του Ασκληπιείου.

Κατά τη σωστική ανασκαφή που ακολούθησε, ο τοίχος, με κατεύθυνση Β.-Ν., αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,80 μ. Η προς Β., αλλά και η προς Δ. συνέχειά του, καταστράφηκε από τα κύματα της θάλασσας (γωνιόλιθοι στη σειρά από το διαλυμένο αρχαίο τοίχο ήταν ορατοί μέχρι πριν από λίγα χρόνια στον πυθμένα της θάλασσας, κοντά στην ακτή), ενώ η προς Ν. συνέχειά του πιθανότατα σώζεται ακόμη κάτω από τις επιχώσεις. Ο τοίχος είχε πλάτος 0,75 και σώθηκε σε ύψος 0,85 μ. Ήταν κατασκευασμένος από μαρμάρινους γωνιόλιθους, αρκετά καλά κατεργασμένους, μεγαλύτερους στην ανατολική παρειά και μικρότερους στη δυτική. Τα κενά μεταξύ των γωνιολίθων συμπληρώνονταν με μικρότερους λαξευμένους λίθους, ενώ ο χώρος μεταξύ των δύο παρειών ήταν γεμισμένος με μικρούς αργούς λίθους. Ως συνδετική ύλη χρησιμοποιήθηκε λάσπη από χώμα. Ο τοίχος πατούσε πάνω σε ευθυντηρία από χονδρές σχιστολιθικές πλάκες, συνολικού πλάτους 1,70 μ. Η όλη κατασκευή ήταν πολύ ισχυρή και αρκετά επιμελημένη και πιθανότατα αποτελούσε μέρος της βορειοανατολικής πλευράς του περιβόλου του Ασκληπιείου.

Μετά το τέλος της ανασκαφής ο τοίχος σκεπά-

8. Σχετικά με τις πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας μας στο χώρο του Ασκληπιείου αναφερθήκαμε στο ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 146-147.

στηκε με χώμα και διατηρήθηκε άθικτος κάτω από το νέο κατάστρωμα του παραλιακού δρόμου.

Αρχαία πόλη Πάνορμος

Οικόπεδο Αλέξανδρου Χατζηδρόσου

Το οικόπεδο εκτείνεται στη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου Παλιόκαστρο, όπου σώζονται ορατά τμήματα του τείχους, αναλημματικών τοίχων, και άλλων κτισμάτων της ακρόπολης της αρχαίας πόλης Πανόρμου, που ως γνωστό βρισκόταν στη νοτιοδυτική πλευρά του νησιού, στη θέση του σημερινού ομώνυμου οικισμού. Κατά τα έτη 1986-1987 ο ιδιοκτήτης προέβη σε ανέγερση μικρής ξενοδοχειακής μονάδας κοντά στους πρόποδες του λόφου, χωρίς την άδεια και την επίβλεψη της Εφορείας μας και με συνέπειες άγνωστες για τις υπάρχουσες εκεί αρχαιότητες. Σημειώνουμε ότι στα νησιά των Βορείων Σποράδων δεν υπάρχει φύλακας αρχαιοτήτων.

Με αφορμή την ανέγερση του ξενοδοχείου αυτού, πραγματοποιήσαμε κατά το 1988 δοκιμαστική ανασκαφή στο γύρω χώρο, με σκοπό τη διερεύνηση της ύπαρξης ή μη σημαντικών αρχαιοτήτων και των πιθανών καταστροφών που υπέστησαν κατά τις εκσκαφές και τις εκτεταμένες διαμορφώσεις. Από τις οκτώ μικρές ανασκαφικές τομές, στις περισσότερες από τις οποίες έγιναν απλώς καθαρισμοί των ορατών επιφανειακά αρχαιοτήτων, οι τέσσερις στόχευαν στην αποκάλυψη τμημάτων της νοτιοδυτικής πλευράς του αρχαίου τείχους. Διαπιστώθηκε ότι η πλευρά αυτή της οχύρωσης δεν καταστράφηκε και ότι η τοιχοδομία της είναι ανάλογη με εκείνη της βορειοδυτικής πλευράς, που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση και σε μεγάλο ύψος: οι παρειές αποτελούνται από μεγάλους γωνιόλιθους που συμπληρώνονται με μικρότερους δόμους, αλλά και με μικρές πλακαρές πέτρες διαφόρων μεγεθών, έτσι ώστε να παρουσιάζουν ένα αξιοπρόσεκτο συνδυασμό σε τέλεια συναρμογή (Πίν. 134 γ). Το υλικό που χρησιμοποιείται κυρίως είναι ο ντόπιος γκρίζος ασβεστόλιθος. Σε μια από τις τομές διαπιστώθηκε ότι το σωζόμενο ύψος της νοτιοδυτικής πλευράς του τείχους φθάνει τα 3 μ. και ότι αυτό πατά πάνω στο φυσικό βράχο. Το πλάτος του όμως παραμένει άγνωστο σ' αυτή την πλευρά.

Έξω από το τείχος και σε επαφή με τη νοτιοδυτική παρειά του αποκαλύφθηκε αποθέτης, που περιείχε μεγάλα τμήματα αμφορέων (Πίν. 134 δ), καθώς και κεραμιδιών, λακωνικού τύπου από πορτοκαλόχρωμο πηλό και κορινθιακού τύπου από κίτρινο πηλό. Ανάμεσά τους υπήρχαν αρκετά όστρακα άλλων αγγείων και ορισμένα μελαμβαφή. Όλα αυτά τα θραύσματα αποτελούσαν μια πυκνή, συμπαγή στρώση, πάχ. 0,80 μ., περίπου που ανασκάφηκε σε τομή, διαστ. 1,05x3,20 μ., χωρίς να προσδιοριστούν τα όριά της. Προφανώς επρόκειτο για αποθέτη εργαστηρίου κεραμικής, που μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Οι αμφορείς από τον αποθέτη του εργαστηρίου του Πανόρμου συμπεριλήφθηκαν ήδη σε κοινή μελέτη του καθηγητή Yvon Garlan και της υπογράφουσας[9]. Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού για τη μελέτη αυτή συγκεντρώθηκε κατά τη διάρκεια ελληνογαλλικών επιφανειακών ερευνών, που πραγματοποιήθηκαν τον Απρίλιο του 1988 στα νησιά Σκόπελο (αρχαία Πεπάρηθο) και Αλόννησο (αρχαία Ίκο). Από τα βασικά συμπεράσματα της μελέτης, ήταν η αναγνώριση των άγνωστων μέχρι τώρα τύπων των πεπαρηθιακών αμφορέων οίνου και η ταύτισή τους με σύνολα αμφορέων άγνωστης προέλευσης από τον Εύξεινο Πόντο, επιβεβαιώνοντας χωρίο του Ψευδοδημοσθένη (XXXV, 35) περί εισαγωγής κρασιού εκεί από την Πεπάρηθο.

ΑΛΟΝΝΗΣΟΣ

Αρχαία Ίκος

Οικόπεδα Alan Grammer και Michael Pery

Τα οικόπεδα βρίσκονται στη θέση Πρινάρι ή Καλιάγρες, στη Α.ΒΑ. πλευρά του Παλιού Χωριού της Αλοννήσου, μέσα στο νέο όριο του οικισμού, και σε μικρή απόσταση από το λόφο με το εξωκκλήσι του Αγίου Ιωάννη, όπου υπάρχει κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος, ο οποίος ταυτίζεται με τη μια από τις δύο πόλεις της αρχαίας νήσου Ίκου (η άλλη τοποθετείται στη θέση Κοκκινόκαστρο).

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση οικιών στα οικόπεδα αυτά εντοπίστηκε το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, που χρονολογείται στην κλασική εποχή. Ανασκάφηκαν τρείς τάφοι, οι οποίοι είχαν ήδη διαταραχτεί κατά τις εκσκαφές. Βρισκόταν σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, σκαμμένοι μέσα στο φυσικό βράχο, και ήταν ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι, με πλάγιες πλευρές και καλυπτήριες από χονδρές σχιστόπλακες. Περιείχαν οστά ενταφιασμένων νεκρών και μελαμβαφή αγγεία (κάνθαρο, σκύφο) ως κτερίσματα, όλα σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Ο ένας από τους τάφους, που διατηρήθηκε

9. BCH CXIV (1990), I, σ. 361-389.

καλύτερα, ήταν προφανώς παιδικός και είχε μήκος 1, πλάτος 0,50 και βάθος 0,50 μ.

Πρέπει να σημειωθεί ότι για πρώτη φορά πραγματοποιείται ανασκαφική έρευνα σ' αυτό το σημείο της Αλοννήσου.

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Μητρόπολη

Οικόπεδο Θωμά Κουκουζέλη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την κατασκευή βόθρου στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, μήκ. 1,70 και πλ. 0,48 μ. Είχε προσανατολισμό από Β. προς Ν. Μέσα στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν δεκαπέντε χάλκινα νομίσματα, όλα στο ίδιο σημείο. Από τα δεκαπέντε νομίσματα τα δώδεκα είναι του Κοινού των Θεσσαλών. Ο τάφος χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.

Γεωργικό

Κοινοτική έκταση

Στη θέση Μαλάματα, βορειοδυτικά της Κοινότητας Γεωργικού, σε κοινοτική σήμερα έκταση (παλιότερα ιδιοκτησία Καρατέλιου) απόπειρα λαθρανασκαφών επέβαλε την άμεση ανασκαφή τάφων. Στην πρώτη περίπτωση επρόκειτο για κιβωτιόσχημο τάφο, φτιαγμένο από πλάκες ψαμμόλιθου με εσωτερικές διαστάσεις 0,74x1,91, ύψος 0,70 μ. και προσανατολισμό Α.-Δ. Σωζόταν μία καλυπτήρια πλάκα. Ο τάφος ήταν συλημένος. Ελάχιστα όστρακα αχαρακτήριστα και οστά κνήμης βρέθηκαν μέσα στη διαταραγμένη επίχωσή του.

Στη δεύτερη περίπτωση επρόκειτο για δύο δίδυμους κιβωτιόσχημους τάφους από πλάκες ψαμμόλιθου με προσανατολισμό Β.-Ν. Οι τάφοι ήταν συλημένοι και κατεστραμμένοι. Ο πρώτος είχε εσωτερικές διαστάσεις 1,65x0,48 και ο δεύτερος 1,88x0,49 μ. Μέσα στον τάφο αυτό βρέθηκε χάλκινο νόμισμα. Οι τάφοι εντάσσονται στο νοτιοανατολικό νεκροταφείο της αρχαίας Μητρόπολης το οποίο υπάρχει στην παραπάνω θέση.

Συκιές

Τύμβος

Με αφορμή παράνομη εκσκαφή από αρχαιοκάπηλους και τη σύληση ενός τάφου στον τύμβο Συκεών, σε τμήμα του οποίου είχε πραγματοποιηθεί παλιότερα μια ανασκαφική έρευνα, ολοκληρώθηκε η έρευνα του τύμβου. Ο συλημένος τάφος, είναι αμέσως νότια του πρώτου τάφου που ερευνήθηκε το 1983[10]. Πρόκειται για λάρνακα ίδιας κατασκευής και ιδίων διαστάσεων με τον πρώτο τάφο (μήκ. 1,88, πλ. 0,67 και ύψ. 0,75 μ.). Τα οστά του νεκρού ήταν εντελώς διαταραγμένα. Μέσα στα χώματα του τάφου βρέθηκε ασημένιο δαχτυλίδι με παράσταση σκύλου στην ελλειψοειδή σφενδόνη.

Στο κέντρο του τύμβου αποκαλύφθηκε ακόμη ένας τάφος-λάρνακα, ίδιας κατασκευής με τους προηγούμενους. Είχε προσανατολισμό από ΝΑ. προς ΒΔ. Εξωτερικά ο τάφος καλυπτόταν από δύο μεγάλους ψαμμόλιθους, αδρά δουλεμένους. Εσωτερικά η κάλυψη του τάφου αποτελούνταν από μονόλιθους, ελαφρά σαμαρωτή πλάκα από ψαμμόλιθο, η οποία περιβάλλεται από προσκεφάλαια ένα σε κάθε πλευρά.

Η λάρνακα ήταν μονόλιθο κιβώτιο από ψαμμόλιθο, εσωτ. διαστ.: 1,80x0,625x0,725 μ. Στο δάπεδο της λάρνακας ο σκελετός ενός νεκρού σε ύπτια θέση, τα οστά του οποίου ήταν σαθρά. Ο σκελετός έδειχε «σφηνωμένος» μέσα στον τάφο. Στη θέση των ποδιών βρέθηκαν υπολείμματα καττυμάτων και υφάσματος, καθώς επίσης και στο μέσον των ΒΑ. και ΝΔ. πλευρών.

Ο τάφος αυτός ήταν σε κατώτερο επίπεδο από τους προηγούμενους τάφους, στο κέντρο του τύμβου και πρωιμότερος των άλλων ταφών που ήταν αναπτυγμένες στην περιφέρεια του τύμβου.

Αργιθέα (Κνίσοβο)

Κατά τη διάρκεια εργασιών διαπλάτυνσης της δημόσιας οδού, από το χωριό Αργιθέα του Νομού Καρδίτσας προς την Ήπειρο, από μηχανήματα της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών του Νομού Καρδίτσας, αποκαλύφθηκαν και εν μέρει καταστράφηκαν αρχαίοι τάφοι στη θέση Ελληνικά, όπου ο αρχαιολογικός χώρος της Αργιθέας. Πρόκειται για το ανατολικό[11] νεκροταφείο της αρχαίας πόλης που βρίσκεται στην πιο πάνω θέση. Σε διάστημα τριών μηνών από το τέλος Αυγούστου ως τις αρχές Δε-

10. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 197 κ.ε.

11. Σε πρόσφατη αυτοψία μας στον αρχαιολογικό χώρο της Αργιθέας εντοπίστηκε άλλο νεκροταφείο στα δυτικά του αρχαιολογικού χώρου.

κεμβρίου 1988, ανασκάφηκαν περίπου εκατόν εβδομήντα τάφοι, υστεροκλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Το νεκροταφείο απλωνόταν σε αρκετή έκταση.

Οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από ντόπιες πλακαρές ασβεστολιθικές πέτρες, περισσότερες από μία στις μακριές πλευρές. Πολλοί τάφοι ήταν κατεστραμμένοι και συλημένοι. Είχαν προσανατολισμό από Α.ΒΑ. προς Δ.ΝΔ. Στο ανατολικό άκρο του νεκροταφείου αποκαλύφθηκε ταφικό μνημείο, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχαν δύο τάφοι συλημένοι. Αρκετοί ήταν οι τάφοι που δεν είχαν κτερίσματα. Τα ευρήματα που βρέθηκαν στους κτερισμένους τάφους ήταν αγγεία, υφαντικά βάρη, λυχνάρια, ξίφη, μαχαίρια, περόνες, πόρπες, νομίσματα, δαχτυλίδια.

Δίπλα στον περίβολο που περιέβαλλε τον Τ.25 βρέθηκε επιτύμβια στήλη με την επιγραφή:

ΚΡΑΤΕΙΑΣ ΧΑΛΚΕΥΣ
ΕΙΡΟΤΙΝΟΣ ΠΡΑΤΕΙΑ
ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ

Μια ακόμη επιγραφή: *ΣΤΑΘΜΟΝΝΩ ΑΝΤΙΚΡΑΤΟΥΣ*, υπάρχει σε τμήμα επίστεψης ταφικού μνημείου.

Η ανασκαφή αυτού του σημαντικού νεκροταφείου δεν ολοκληρώθηκε, καθώς εξαντλήθηκαν οι πιστώσεις και το προσωπικό — που αποδείχτηκε ικανότατο και παραγωγικό — απολύθηκε.

Στην ανασκαφή συμμετείχαν και οι αρχαιολόγοι Βασιλική Ροντήρη και Ευαγγελία Σκαφιδά.

Μουζάκι (αρχαίοι Γόμφοι)

Στη θέση Επισκοπή της περιοχής Μουζακίου, όπου οι αρχαίοι Γόμφοι έγινε καθαρισμός και περαιτέρω ανασκαφική έρευνα τμημάτων του τείχους της αρχαίας πόλης των Γόμφων που είχαν αποκαλυφθεί το 1964[12]. Η αποκάλυψη του τείχους έγινε: α) στον απαλλοτριωμένο αγρό Γιαννούλη στη δυτική πλευρά του πετάλου των λόφων που περικλείουν τον αρχαιολογικό χώρο των Γόμφων και β) σε δασική έκταση βορειότερα του αγρού Γιαννούλη. Το τείχος ακολουθεί την κορυφογραμμή των λόφων με κατεύθυνση ΝΑ. προς ΒΔ. Στον αγρό Γιαννούλη αποκαλύφθηκε η εξωτερική παρειά του τείχους σε μήκος 63 μ. Σε γενικές γραμμές το τείχος σώζεται σε ύψος ενός δόμου, εκτός από τις περιπτώσεις όπου ακολουθώντας την ανηφορική πορεία του λόφου, δημιουργεί πατήματα και σώζεται σε ύψος δύο ή τριών δόμων. Αποκαλύφθηκαν δύο πύργοι, σε απόσταση 33,70 μ. μεταξύ τους. Ο πρώτος πύργος στα νότια του αγρού έχει μήκος 7,74 μ. —η ευθυντηρία του— και εξέχει κατά 2,70 μ. της παρειάς του τείχους. Ο δεύτερος πύργος έχει μήκος 7,45 μ. κατά προσέγγιση, γιατί στη συμβολή της ανατολικής πλευράς με το τείχος είναι κατεστραμμένος και σχηματίζει αμβλεία γωνία ± 110° στη δυτική του πλευρά με την βορειοδυτική πορεία του τείχους. Στο τμήμα του τείχους, από τη συμβολή του με τον πύργο και πάνω, υπάρχουν δόμοι εγκάρσια προς την εξωτερική του παρειά, δημιουργώντας χώρους πλάτους από 2,40-2,55 μ.

Στη δασική έκταση βορειότερα του αγρού Γιαννούλη το τείχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 22,50 μ. μαζί με έναν πύργο (Πίν. 135 β). Το μήκος της εξωτερικής παρειάς του τείχους που αποκαλύφθηκε νότια του πύργου έχει μήκος 10,80 μ. Σώζεται η ευθυντηρία και μία σειρά δόμων. Και στο τμήμα αυτό του τείχους υπάρχουν δόμοι εγκάρσια τοποθετημένοι με μεσοδιάστημα που ποικίλλει από 2,38-2,67 μ. Ο πύργος έχει μήκος 6,80 και εξέχει κατά 2,70 μ. της εξωτερικής παρειάς του τείχους. Και στον πύργο υπάρχει μια σειρά δόμων εγκάρσια τοποθετημένων, δημιουργώντας δύο χώρους πλάτους 2,18 ο ένας και 2,68 μ. ο άλλος. Ο πύργος σώζεται σε ύψος 0,98 μ. σε δύο σειρές δόμων, χωρίς να περιλαμβάνεται η ευθυντηρία. Βορειότερα του πύργου αυτού το τείχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,90 μ.

Το τείχος ήταν κατασκευασμένο από πωρόλιθο καλοδουλεμένο, με καλή αρμογή. Στην επίχωση έξω από το τείχος και σχεδόν σε όλο το μήκος που αποκαλύφθηκε υπάρχουν πολλά κομμάτια από κεραμίδες στέγης, μάλλον από τους πύργους και τους αμυντικούς διαδρόμους[13]. Το τείχος καταστράφηκε για πρώτη φορά από τον Αμύνανδρο, το βασιλιά των Αθαμάνων, που κατέλαβε τους Γόμφους το 198 π.Χ. Δόμοι πωρόλιθου έχουν χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή οικοδομημάτων στην αρχαία πόλη, σε φάσεις ρωμαϊκές-υστερορωμαϊκές.

ΛΕΩΝ. Π. ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

Άγιοι Θεοδώροι

Αγρός Μαρίας Τρούκη

Ο αγρός αυτός βρίσκεται στη θέση Παλιάκαστρα

12. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 263.

13. F. Stählin, Das hellenische Thessalien, Amsterdam 1967, σ. 126.

1800 μ. περίπου βόρεια του χωριού των Αγίων Θεοδώρων, αμέσως ανατολικά του δρόμου που οδηγεί στους Γοργοβίτες. Ο αγρός είναι όμορος με τον αγρό του κ. Ντούρλια Βαΐου, όπου το 1985 και 1987 είχαν ανασκαφεί δύο μεγάλοι αποθέτες, που περιείχαν πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη και πήλινα κεραμίδια αντίστοιχα[14].

Ύστερα από άροση του παραπάνω αγρού και επειδή ήρθαν στην επιφάνεια τμήματα πώρινων αρχιτεκτονικών μελών και αναθηματικών βάσεων, πραγματοποιήσαμε μικρής έκτασης σωστική ανασκαφή. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο κτιρίων που κατέλαβαν διαδοχικά τον ίδιο χώρο.

Κτίριο Α

Αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική γωνία του κτιρίου Α που είναι το παλιότερο από τα δύο κτίρια. Από το κτίριο Α, που έχει προσανατολισμό Β.-Ν. αποκαλύφθηκε ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος που σώζονται σε μήκος 4,75 και 1,80 μ. αντίστοιχα. Κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του βόρειου τοίχου βρέθηκαν στη θέση τους τρεις υποθεμελιώσεις αναθηματικών βάσεων, που αποτελούνται από μεμονωμένες πλάκες με επίπεδες τις πάνω τους επιφάνειες και τρεις τετράγωνες βάσεις αναθημάτων με τετράγωνες βαθύνσεις στην πάνω τους επιφάνεια για τη στήριξη των αναθημάτων. Μεταξύ της εσωτερικής παρειάς του βόρειου τοίχου και των βάσεων των αναθημάτων βρέθηκε ένα κεφάλι και ένα πόδι με τμήμα της πλίνθου του, που ανήκουν σε μαρμάρινο άγαλμα μικρού κοριτσιού. Η επίχωση που κάλυπτε το κτίριο Α ήταν κιτρινωπό χώμα που έμοιαζε με το φυσικό έδαφος της περιοχής.

Κτίριο Β

Στην περιοχή του ανατολικού τμήματος του κτιρίου Α αποκαλύφθηκε το μεταγενέστερο κτίριο Β. Κατά την κατασκευή του κτιρίου Β καταστράφηκε το ανατολικό τμήμα του αποκαλυφθέντος βόρειου τοίχου του κτιρίου Α, ενώ ολόκληρο το κτίριο Α, στο σημείο της ανασκαφής τουλάχιστον, καλύφθηκε από το κτίριο Β.

Το τμήμα του κτιρίου Β που αποκαλύφθηκε, έχει την ίδια γενική κατεύθυνση με το κτίριο Α και πρέπει να ανήκει σε κάποιο στωικό κτίριο σε σχήμα Γ. Στον εσωτερικό χώρο της γωνίας του κτιρίου υπήρχε υπαίθρια αυλή. Τα αποκαλυφθέντα ερείπια ανήκουν στην υποθεμελίωση του στυλοβάτη που έχει πλάτος 1,30 μ. (Πίν. 136 α). Μόνο στη συμβολή των πλευρών της γωνίας που σχηματίζει το κτίριο, σώθηκε ένας λίθος από την κατώτερη βαθμίδα της κλίμακας, πάνω στην οποία πατούσε ο στυλοβάτης. Προς την πλευρά της αυλής και κατά μήκος της υποθεμελίωσης με κατεύθυνση Β.-Ν., σώθηκε σε μήκος 8,10 μ., λίθινο ρείθρο για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων. Μερικά εκατοστά ανατολικότερα του ρείθρου και παράλληλα με την ανατολική του πλευρά, βρέθηκαν τοποθετημένα σε μια σειρά τέσσερις παραλληλόγραμμες βάσεις αναθημάτων, παρόμοιες με εκείνες που βρέθηκαν μέσα στο κτίριο Α.

Το χώμα πάνω από την υποθεμελίωση του στωικού κτιρίου και στην περιοχή της αυλής, ήταν μαύρο σε αντίθεση με το κιτρινωπό χώμα που κάλυπτε το κτίριο Α. Μέσα στο σκουρόχρωμο αυτό χώμα βρέθηκαν τα περισσότερα ευρήματα της ανασκαφής, που είναι κυρίως θραύσματα μαρμάρινων παιδικών αγαλμάτων και τμήματα πώρινων αρχιτεκτονικών μελών. Ανάμεσα στα γλυπτά που βρέθηκαν, ξεχωρίζουν ένας κορμός αγαλματιδίου του Ασκληπιού και ένας άλλος της Αφροδίτης.

Όπως γίνεται φανερό τόσο από τα ευρήματα, όσο και από την παρουσία των αναθηματικών βάσεων, που σχετίζονται με τα δύο κτίρια Α και Β, η χρήση του χώρου θα πρέπει να ήταν λατρευτική και τα δύο κτίρια να εξυπηρετούσαν τις ανάγκες ενός ιερού.

Από τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά αποτελέσματα δεν είναι δυνατή η χρονολόγηση της κατασκευής των κτιρίων Α και Β. Εκείνο όμως που μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο, είναι ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για λατρευτική χρήση από τον 4ο έως το 2ο ή 1ο αι. π.Χ.

Καλλίθηρο

Λόφος Αγίου Αθανασίου

Στη νοτιοανατολική πλευρά του λόφου του Αγίου Αθανασίου, στον οποίο τοποθετείται η ακρόπολη της αρχαίας πόλης Καλλίθηρας, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε ένα σημείο, όπου ήταν ορατά τμήματα γωνιολίθων, καθώς επίσης και χαντάκια που δημιουργήθηκαν από τη συστηματική εξαγωγή λίθων από τους κατοίκους του χωριού για την κατασκευή των σπιτιών. Από πληροφορίες των κατοίκων, μας έγινε γνωστό, ότι η λιθοθηρία συνεχίστηκε μέχρι και τη δεκαετία του 1950.

Με την ανασκαφή, η οποία δεν έχει ολοκληρωθεί, αποκαλύφθηκε σε μήκος 21 μ., τμήμα του τείχους της αρχαίας πόλης. Το πλάτος του είναι 2,70

14. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 196· 42 (1987): Χρονικά, σ. 265-266.

μ. και στο μεγαλύτερο αποκαλυφθέν μήκος του σώζεται η μία σειρά δόμων. Σε μικρά τμήματα της εσωτερικής κυρίως παρειάς διασώζεται και η δεύτερη σειρά δόμων, ενώ υπάρχουν σημεία όπου δεν έχουν απομείνει λίθοι παρά μόνο τα χαντάκια θεμελίωσης των δύο παρειών του τείχους, τα οποία με το αρκετά μεγάλο βάθος τους διαγράφουν καθαρά την ευθύγραμμη πορεία του τείχους σε όλη την έκταση της ανασκαφής. Το τείχος αποτελείται από την εσωτερική και εξωτερική παρειά του που κατασκευάστηκε με γωνιόλιθους ντόπιου γκρίζου ασβεστόλιθου. Οι ορατές παρειές τους είναι ελαφρά κυφωτές, χωρίς όμως να έχουν υποστεί λεπτομερειακή επεξεργασία. Μεταξύ των δύο παρειών του τείχους, σε αρκετά σημεία, βρέθηκαν υπολείμματα από το γέμισμά του, το οποίο ήταν κυρίως ποταμίσιες κροκάλες και χώμα. Σε αρκετά επίσης σημεία, στην περιοχή του γεμίσματος του τείχους, αποκαλύφθηκε το φυσικό έδαφος, το οποίο διατηρούσε ακόμη την αρχική του κλίση, πριν από την κατασκευή του τείχους. Η περιοχή όπου αποκαλύφθηκε το τείχος είναι έντονα επικλινής από Δ.-Α.

Προς το εσωτερικό της πόλης, πίσω από το τείχος, αποκαλύφθηκε ένας δρόμος, πλ. 3,65 μ., με πορεία παράλληλη με εκείνη του τείχους. Η επίχωση που κάλυπτε το δρόμο δεν απομακρύνθηκε σε όλο το μήκος του, αλλά σε ένα πολύ μικρό τμήμα του. Από τη μελέτη της στρωματογραφίας στο μικρό αυτό τμήμα του δρόμου διαπιστώθηκε, ότι πάνω στο κατάστρωμά του, το οποίο δημιουργήθηκε με την ισοπέδωση του φυσικού εδάφους, υπάρχει ένα λεπτό στρώμα με κεραμίδια λακωνικού τύπου. Το στρώμα αυτό καλύπτεται από ένα παχύτερο στρώμα κιτρινωπού λιπαρού χώματος, πάχ. 0,57 μ., το οποίο δεν περιείχε ευρήματα και φαίνεται ότι δημιουργήθηκε από την πτώση και την εν συνεχεία διάλυση τοίχου χτισμένου με ωμά πλιθιά. Πάνω από το στρώμα αυτό υπήρχε το καστανό επιφανειακό χώμα, το οποίο σε ορισμένα σημεία είχε πάχος 0,89 μ., και περιείχε αντικείμενα που είχαν κυλίσει από ψηλότερα σημεία του λόφου.

Μέσα στα όρια της μικρής αυτής τομής στην περιοχή του δρόμου, απέναντι από το τείχος, αποκαλύφθηκε τμήμα της κατακόρυφης παρειάς ενός ισχυρού αναλημματικού τοίχου σε ύψος 1,82 μ. Ο τοίχος σώζεται σε τέσσερις δόμους γωνιολίθων, οι οποίοι έχουν χάσει τη συνοχή τους από τις μεγάλες πιέσεις των χωμάτων που συγκρατούν (Πίν. 136 β). Οι κατακόρυφες ορατές επιφάνειες των γωνιολίθων του αναλημματικού τοίχου είναι ελαφρά κυφωτές, όπως και οι ανάλογες του τείχους. Για να προσδιορισθούν τα δύο όρια του τοίχου αυτού καθαρίστηκαν μόνο οι πάνω επιφάνειες των λίθων που βρίσκονταν στη θέση τους και διαπιστώθηκε ότι το συνολικό μήκος ήταν 9,75 μ. και η πορεία του παράλληλα με το τείχος και το δρόμο.

Στο εσωτερικό της πόλης, λίγα μέτρα βόρεια του αναλημματικού τοίχου, αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι με γενικό προσανατολισμό Α.-Δ. Οι τάφοι βρίσκονταν πάνω στο στρώμα που παρατηρήσαμε πιο πάνω, ότι δημιουργήθηκε από τη πτώση τοίχου και τη διάλυση των ωμών πλιθιών από τα οποία αποτελούνταν. Ο ένας από τους δύο τάφους (ανασκάφηκε μόνο το ανατολικό του τμήμα, που ενέπιπτε μέσα στα όρια της ανασκαφής) ήταν λακκοειδής με το κεφάλι του νεκρού προς Δ. (βρέθηκαν τα οστά των ποδιών στο ανατολικό τμήμα του τάφου) και δεν περιείχε κτερίσματα. Στο ανατολικό όριο του τάφου υπήρχε τοποθετημένο το σήμα του, που το αποτελούσε μια όρθια τοποθετημένη ακατέργαστη πέτρα. Ο δεύτερος τάφος ήταν κεραμοσκεπής και βρισκόταν 2,15 μ. βορειότερα του πρώτου. Τον τάφο κάλυπταν τέσσερις πήλινοι λακωνικού τύπου στρωτήρες, από δύο σε κάθε μακρά πλευρά. Στο μέσον του τάφου τον αρμό ένωσης των στρωτήρων κάλυπταν τρία κομμάτια λακωνικών καλυπτήρων. Στο εσωτερικό εκτός των οστών του νεκρού που ήταν τοποθετημένος με το κεφάλι προς Δ. δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Από τα ανευρεθέντα αντικείμενα δεν είναι δυνατή η χρονολόγηση της κατασκευής του τείχους, του αναλημματικού τοίχου και των τάφων. Η παρουσία πάντως των τάφων στο εσωτερικό του αμυντικού περιβόλου, δείχνει ότι η περιοχή της αρχαίας πόλης κατοικήθηκε και μετά την κατάρρευση του τείχους.

Οικόπεδο Ευάγγελου Σκορδά

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται αμέσως δυτικά του οικοπέδου του Βλάχου Βαΐου, που είχε ανασκαφεί το 1987[15]. Ύστερα από ολιγοήμερη ανασκαφή αποκαλύφθηκε τμήμα τοιχοβάτη, μήκ. 5,30 μ., που αποτελείται από μεγάλες πλάκες ασβεστόλιθου, όμοιες στη λάξευση με τις πλάκες του τοιχοβάτη που είχαν αποκαλυφθεί στο όμορο οικόπεδο του κ. Βλάχου. Στο βόρειο αποκαλυφθέν όριο ο τοιχοβάτης έχει μια εσοχή προς Α., πλ. 0,56 μ. και στη συνέχεια κατευθύνεται με ελαφρά αλλαγμένη πορεία προς τα ΒΔ. Η δυτική παρειά του τοιχοβάτη

15. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 266.

είναι κομμένη σε ευθεία γραμμή, ενώ οι πλευρές των πλακών του προς Α. έχουν αφεθεί ανώμαλες χωρίς να έχουν υποστεί καμμία επεξεργασία. Η παράλληλη πορεία των δύο τοιχοβατών που βρέθηκαν στα οικόπεδο του Β. Βλάχου (1987) και του Ε. Σκορδά, μας κάνει να πιστεύουμε, ότι τα δύο αυτά αρχιτεκτονικά λείψανα πρέπει να ανήκουν σε μια αρχιτεκτονική κατασκευή. Η θέση που βρέθηκαν, σύμφωνα με τα μέχρι τώρα στοιχεία που διαθέτουμε για την έκταση και τα όρια του οικισμού, καθώς επίσης και η σχέση των δύο τοιχοβατών μεταξύ τους, μας κάνει να πιστεύουμε ότι τα τμήματα των δύο τοιχοβατών ανήκουν στα τείχη της αρχαίας πόλης και μάλιστα ότι στη θέση αυτή υπήρχε ένας πύργος.

Στο εσωτερικό γέμισμα του πύργου βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα Λαρίσης, το οποίο προσδιορίζει κατά προσέγγιση το χρόνο κατασκευής του τείχους στον 4ο αι. π.Χ.

Ξυνόβρυση

Η θέση αυτή είναι γνωστή ως θέση νεκροταφείου ήδη από το 1987[16], όταν είχαν αποκαλυφθεί με ανασκαφή ένας εγχυτρισμός και ένας κεραμοσκεπής τάφος. Φέτος με αφορμή κάποιες αρχαιοκαπηλικές δραστηριότητες στην περιοχή, πραγματοποιήσαμε ανασκαφική έρευνα, μερικά μέτρα βορειότερα από τη θέση των περυσινών τάφων, σε ένα σημείο όπου ήταν ορατή η βορειοδυτική γωνία ενός κτιρίου. Μετά την ολόκληρωση της ανασκαφής αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος καμαροσκεπής τάφος ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 137 β). Οι εξωτερικές του διαστάσεις είναι 5,30x5,30 και οι εσωτερικές του 3,55x3,70 μ. Το αρχικό ύψος του κτιρίου ήταν 3 μ. που διασώθηκε μόνο στο δυτικό του τοίχο. Η καμάρα της οροφής έχει πέσει και τα υπολείμματά της βρέθηκαν στο εσωτερικό του τάφου. Η είσοδος, πλ. 0,83 μ., βρίσκεται στον ανατολικό τοίχο και το κατώφλι της είναι αρκετά ψηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου του τάφου. Εσωτερικά κάτω από το κατώφλι της εισόδου δεν παρατηρούνται ίχνη κάποιας κτιστής κλίμακας. Το ισοπεδωμένο φυσικό έδαφος αποτελεί το δάπεδο του τάφου, ενώ περιμετρικά δίπλα στους τοίχους του είναι εμφανές το χείλος της τάφρου που σκάφτηκε για τη θεμελίωση των τοίχων του κτιρίου. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων δεν σώζουν επιχρίσματα, θραύσματα επιχρισμάτων δεν βρέθηκαν ούτε κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του τάφου. Στις εσωτερικές παρειές των τοίχων, υπάρχουν κατά διαστήματα παραλληλόγραμμες μικρές τρύπες, οι οποίες θα πρέπει να έχουν σχέση με τη στερέωση των ξύλινων ικριωμάτων, που θα χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του τάφου. Μόνο στον ανατολικό τοίχο διαπιστώθηκε ότι οι δύο τρύπες που βρίσκονται δεξιά και αριστερά της εισόδου ήταν διαμπερείς.

Για την κατασκευή του τάφου χρησιμοποιήθηκαν πέτρες και κροκάλες χωρίς να φέρουν ίχνη ιδιαίτερης επεξεργασίας. Μόνο στη βόρεια και νότια εσωτερική παρειά έχουν χρησιμοποιηθεί οπτόπλινθοι, που σχηματίζουν μια πλατειά ζώνη στο μέσο περίπου του ύψους των τοίχων. Οπτόπλινθοι χρησιμοποιήθηκαν επίσης στην κατασκευή των παραστάδων της εισόδου και της καμάρας πάνω από το τύμπανο του δυτικού τοίχου του τάφου.

Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του κτιρίου διαπιστώθηκε ότι μέχρι ύψους 2 μ. από το δάπεδό του, ο τάφος ήταν γεμάτος από το οικοδομικό υλικό της πεσμένης καμάρας της οροφής. Στο εσωτερικό του τάφου δεν βρέθηκαν κτερίσματα εκτός από ένα νόμισμα της αυτοκράτειρας Σαλωνίνας, που βρέθηκε πάνω από το στρώμα καταστροφής της κάμαρας και αποτελεί ένα terminus ante quem για την κατασκευή του κτιρίου.

Η έλλειψη κτερισμάτων και ταφής στο εσωτερικό του τάφου, η απουσία εσωτερικών επιχρισμάτων και η μη διαμόρφωση του δαπέδου, που άφηνε μάλιστα ορατά τα χείλη της τάφρου θεμελίωσης των τοίχων του κτιρίου, μας κάνει να πιστεύουμε ότι ο τάφος αυτός έμεινε ημίεργος, επειδή έπεσε η καμάρα της οροφής πριν ολοκληρωθεί το κτίριο και κατά συνέπεια δεν χρησιμοποιήθηκε.

Λόγω της καλής διατήρησης του μνημείου, κατασκευάστηκε πρόχειρο προστατευτικό ξύλινο στέγαστρο μέχρι να ολοκληρωθεί η μελέτη για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, που γίνεται με την προοπτική να δημιουργηθεί ένας ένας επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος.

Φίλια

Αγρός αδελφών Ξανά

Ο αγρός βρίσκεται βορειοανατολικά του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου του πανθεσσαλικού ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς. Στο δυτικό τμήμα του αγρού, από παλιά, κατά την εκτέλεση των γεωργικών εργασιών, έβγαιναν γωνιόλιθοι σε μια σειρά παράλληλη περίπου με τη δυτική πλευρά του

16. Ό.π., σ. 267.

αγρού, που οριοθετείται από έναν αγροτικό δρόμο. Για την προστασία των αρχαίων που βρίσκονταν σε αυτό το τμήμα του αγρού δεσμεύθηκε μια λωρίδα πλάτους 8 περίπου μ. και πραγματοποιήθηκε ανασκαφή.

Με την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι οι γωνιόλιθοι, που έβγαιναν από το σημείο εκείνο του αγρού, προέρχονταν από έναν τοίχο με κατεύθυνση Β.-Ν., που σώθηκε στο ύψος ενός δόμου. Ο τοίχος αυτός μαζί με μερικά κενά, που δημιουργήθηκαν από την αφαίρεση των λίθων κατά τις γεωργικές εργασίες, αποκαλύφθηκε σε μήκος 13 μ. Έχει ευθύγραμμη παρειά μόνο από τα ανατολικά και αποτελείται από γωνιόλιθους ασβεστολίθου και ψαμμολίθου σε β΄ χρήση. Προς το νότιο τμήμα του αποκαλυφθέντος τοίχου και στην ανατολική του παρειά υπάρχει φαρδειά αντηρίδα, πλ. 2,25 μ. Δυτικά του τοίχου αποκαλύφθηκαν πολύ μικρά τμήματα δύο κτιρίων ρωμαϊκών χρόνων, που απέχουν μεταξύ τους 8,25 μ. Οι ανατολικοί τοίχοι των δύο κτιρίων έχουν παράλληλη κατεύθυνση με τον τοίχο με τους γωνιολίθους και έχουν αντηρίδες πλάτους 0,50 μ. στην ανατολική τους παρειά.

Ανατολικά του τοίχου με τους γωνιολίθους βρέθηκαν δύο παραλληλόγραμμοι κεραμευτικοί κλίβανοι. Ο μεγαλύτερος έχει διαστάσεις 2,60x2,88 μ. και έχει δύο σύριγγες που δημιουργούνται με πέντε πεσσούς χτισμένους σε σειρά στο μέσο του πλάτους του κλιβάνου. Οι πεσσοί, στο ψηλότερο σημείο τους που δεν σώθηκε, ενώνονται με τόξα με αντίστοιχες παραστάδες που υπάρχουν στα πλαϊνά τοιχώματα του κλιβάνου, πάνω στα οποία στηριζόταν η εσχάρα όπτησης των πήλινων αντικειμένων. Στο δάπεδο των συρίγγων βρέθηκαν πεσμένα κομμάτια της εσχάρας, παραμορφωμένες κυκλικές αγνύθες με ανάγλυφους κύκλους και αμυγδαλόσχημα πήλινα στηρίγματα, που χρησιμοποιούνταν για τη στερέωση των αντικειμένων που επρόκειτο να ψηθούν. Η τροφοδοσία της φωτιάς στις σύριγγες γινόταν από δύο ξεχωριστές εισόδους, μία για κάθε σύριγγα.

Ο μικρότερος κλίβανος βρέθηκε βόρεια του μεγαλυτέρου και έχει διαστάσεις 1,69x1,24 μ. Στο μέσο του πλάτους των δύο πλαϊνών πλευρών του, έχει από μια παραστάδα για τη στήριξη της εσχάρας όπτησης των πηλίνων αντικειμένων. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν υπολείμματα της εσχάρας, ούτε άλλα αντικείμενα, εκτός από δύο αμυγδαλόσχημα πήλινα στηρίγματα. Η τροφοδοσία των υποκαύστων γινόταν από μία είσοδο πλ. 0,70 μ., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,62 μ.

Το πλουσιότερο σε ευρήματα στρώμα της ανασκαφής ήταν ένα στρώμα από γκρίζο λιπαρό χώμα, πάχ. 0,30 μ. περίπου, μέσα στο οποίο βρέθηκαν δεκάδες ψήφων όρμου από υαλόμαζα ποικίλων σχημάτων, πολλά κομμάτια χάλκινων πορπών διαφόρων γνωστών τύπων και άλλα μικροαντικείμενα που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 8ου και α΄ μισό του 7ου αι. π.Χ.

Η κλίση του εδάφους προς Α. η θέση του τοίχου με τους γωνιόλιθους κατά μήκος του ανατολικού κρασπέδου της «μαγούλας» όπου ο περιφραγμένος χώρος του ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς και η ύπαρξη κτιρίων μόνο δυτικά του τοίχου αυτού, σε αντίθεση με τους κεραμευτικούς κλιβάνους που βρίσκονται στα ανατολικά του, αποτελούν τις ενδείξεις για τη διατύπωση της υπόθεσης ότι ο τοίχος με τους γωνιόλιθους ήταν τμήμα ενός αναλήμματος ή περιβόλου, που οριοθετούσε προς τα ανατολικά το χώρο του ιερού κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Φίλια

Κτίριο με ψηφιδωτά δάπεδα

Στο ρωμαϊκό κτίριο με τα ψηφιδωτά δάπεδα, που είχε ανασκαφεί από το Δ.Ρ. Θεοχάρη[17] μέσα στην έκταση του πανθεσσαλικού ιερού της Ιτωνίας Αθηνάς, διαπιστώθηκε ότι η πάροδος του χρόνου και οι βροχές συνετέλεσαν στη σταδιακή απομάκρυνση του στρώματος της άμμου που κάλυπτε τα ψηφιδωτά δάπεδα. Έτσι, άρχισαν να έρχονται στην επιφάνεια τμήματα των ψηφιδωτών με κίνδυνο την άμεση καταστροφή τους. Με σκοπό την προστασία τους, απομακρύνθηκε, σε πρώτη φάση, το υπόλοιπο του στρώματος της παλιάς άμμου και έγινε πρόχειρη στερέωση με κονίαμα ελάχιστων ψηφίδων, όπου υπήρχε κίνδυνος να μετακινηθούν. Με τον καθαρισμό των δαπέδων διαπιστώθηκε ότι τα ψηφιδωτά δάπεδα δεν είχαν υποστεί ιδιαίτερη φθορά, παρά το γεγονός ότι μεσολάβησαν είκοσι τέσσερα χρόνια από την αρχική τους αποκάλυψη[18]. Στη συ-

17. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά σ. 137. Η δημοσίευση των ψηφιδωτών δαπέδων έγινε από την Τ. Παπαζαφείρη, Ρωμαϊκά ψηφιδωτά απ' το ιερό της Αθηνάς στη Φίλια, Θεσσαλικά Ε΄ (1966), σ. 54-70.

18. Δεν αναφερόμαστε στο σημείο αυτό στην καταστροφή του ψηφιδωτού δαπέδου στο δωμάτιο με την αψίδα, που έγινε το 1980 και οφείλεται στη δράση αρχαιοκαπήλων.

νέχεια έγινε φωτογράφιση του ψηφιδωτού και ακολούθησε η επικάλυψή τους με καθαρή ποταμίσια άμμο. Το στρώμα της άμμου έφθασε τα 0,20 μ. και στο μέσο του πάχους του, τοποθετήθηκε φύλλο διαφανούς πλαστικού για να μειωθούν οι πιθανότητες ανάπτυξης φυτών στο χώρο των ψηφιδωτών δαπέδων[19].

ΜΠΑΜΠΗΣ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Βελεστίνο (αρχαίες Φεραί)

Ο Λάμπρος Ρήγας του Γεωργίου παρέδωσε μια μικρή μαρμάρινη επιτύμβια στήλη την οποία περισυνέλεξε στο χώρο του βόρειου νεκροταφείου των Φερών, μεταξύ Βελεστίνου και Χλόης και συγκεκριμένα κοντά στον τύμβο που είχε ανασκαφεί στη θέση Θυμαράκια[20]. Πρόκειται για μια στήλη με αετωματική απόληξη και με πολύ απλή μορφή, που φέρει την επιγραφή:

ΑΨΕΥΔΟΝ
ΟΝΟΚΟΠΑ

Το σωζόμενο ύψος της στήλης είναι 0,35 το πλάτος της 0,20 και το πάχος της 0,08 μ. Μπορεί να χρονολογηθεί στην πρώιμη ελληνιστική εποχή. Τόσο το όνομα της νεκρής (;) όσο και το πατρώνυμο είναι ασυνήθιστα. Ίσως πρόκειται για επιτύμβια στήλη δούλης (;).

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Συκιές

Σε αγρό του στην κοινοτική περιφέρεια Συκεών ο Χρήστος Αλ. Σπανός, βρήκε τμήμα ενεπίγραφου μαρμάρου (μήκ. 0,36, πλ. 0,215 και πάχ. 0,05 μ.) το οποίο παρέδωσε στο Μουσείο Βόλου (ΒΕ 6753). Στην εμπρόσθια στενόμακρη πλευρά φέρει προευκλείδια επιγραφή σε δύο στίχους.

Ερμήτσι

Ο Ευθύμιος Αργυρόπουλος βρήκε στο εκκλησιαστικό οικόπεδο της κοινότητας Ερμητσίου τμήμα χείλους πιθαριού με αρχαϊκή επιγραφή, αποσπασματική. Το αρχαίο αντικείμενο παρέδωσε στην Εφορεία μας (ΒΕ 7393).

Ματαράγκα

Διακόσια σαράντα δύο αρχαία αντικείμενα, τα οποία βρήκε στον αγρό της ύστερα από όργωμα στη θέση Άγιος Ανδρέας της κοινότητας Ματαράγκας, παρέδωσε στην Εφορεία μας η Παναγιώτα Βασιλείου. Στα αντικείμενα (ΒΕ 6951 έως ΒΕ 7193) περιλαμβάνονται χάλκινα βραχιόλια και δακτύλιοι γεωμετρικής περιόδου, μυκηναϊκό ειδώλιο τύπου Φ, χάλκινα δακτυλίδια διαφόρων εποχών, λίθινα σφονδύλια σφραγιδόλιθοι, χάλκινα νομίσματα ελληνιστικά και ρωμαϊκά, ασημένιο σκυφωτό βυζαντινό νόμισμα και διάφορα άλλα αντικείμενα.

Πύργος Κιερίου

Ο Αθανάσιος Μπακάλης παρέδωσε στην Εφορεία μας είκοσι τέσσερα αρχαία αντικείμενα (ΒΕ 7394 έως ΒΕ 7409) από τα οποία πιο αξιόλογα είναι ένα νόμισμα Θεσσαλών, δύο Μακεδονικά (ένα Κασσάνδρου, ένα Δημητρίου Πολιορκητή) και ένα Κιερίου.

Τα αντικείμενα αυτά βρήκε ο Αθ. Μπακάλης σε αγρούς του, στην κοινοτική περιφέρεια Πύργου Κιερίου.

Ο Παναγιώτης Λάππας παρέδωσε στην Εφορεία μας (ΒΕ 6754) αρχαία μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, που έφερε αετωματική επίστεψη με ακρωτήρια που προεξείχαν από το επίπεδο του αετώματος της στήλης και καταστράφηκαν. Στο τύμπανο της στήλης το θέμα αποτελείται από πέντε όρθιες ανθρώπινες μορφές —τρεις ανδρικές, μία γυναικεία— ανά δύο ζεύγη και μία παιδική στραμμένη προς τη γυναικεία μορφή (Πίν. 137 α). Στην επάνω οριζόντια προεξοχή φέρει επιγραφή αρκετά φθαρμένη. Η στήλη, διαστ.: ύψ. 0,80, πλ. 0,70 μ. είναι αρκετά κατεστραμμένη. Ο Π. Λάππας βρήκε τη στήλη σε αγρό στη θέση Μαγκαράδες της κοινοτικής περιφέρειας Πύργου Κιερίου.

19. Για την κάλυψη των ψηφιδωτών δαπέδων ακολουθήθηκαν οι οδηγίες του συντηρητή αρχαιοτήτων της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δημητρίου Μαλτέζου, προς τον οποίο και εκφράζουμε θερμές ευχαριστίες.

20. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 223-225 και ΑΑΑ XVI (1983), σ. 23-42.

Παλαμάς

Στην περιφέρεια του Δήμου Παλαμά στη θέση Μουσίτσες στον αγρό του Σωτηρίου Μπούτα, καταστράφηκε τάφος, ύστερα από βαθειά άροση. Στα χώματα γύρω από τον τάφο βρέθηκε ακέραιο λυχνάρι (ΒΕ 6452), ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο παραδόθηκε από το φύλακα αρχαιοτήτων Δημήτριο Αραμπατζή στο Αστυνομικό Τμήμα Παλαμά και κατόπιν στην Εφορεία μας.

Γόμφοι

Ο Αθανάσιος Αλεξανδρής βρήκε στο αμπέλι στη θέση Επισκοπή Μουζακίου, όπου αρχαίοι Γόμφοι, και παρέδωσε στην Εφορεία μας διάφορα αρχαία αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται πήλινες αγνύθες, όστρακα διαφόρων αγγείων, τμήμα μήτρας ειδωλίων και οκτώ χάλκινα νομίσματα, τρία Θεσσαλών, ένα Αθαμάνων, δύο ρωμαϊκά και δύο αδιάγνωστα.

Τρυγόνα

Ο Κωνστ. Πάντος, κάτοικος του οικισμού Τρυγόνα, κοινότητας Δρακότρυπας, παρέδωσε στην Εφορεία μας (ΒΕ 6914), ένα τμήμα ασβεστόλιθου με επιγραφή, το οποίο υπήρχε στο σπίτι του.

Καρδίτσα

Από την Αστυνομική Διεύθυνση Καρδίτσας παραδόθηκαν στην Εφορεία μας είκοσι τρία νομίσματα, τα οποία βρέθηκαν στο σπίτι του αποθανόντος Αποστόλου Γ. Λιακάτη.

Ύστερα από εξέταση στο Νομισματικό Μουσείο, διαπιστώθηκε ότι από τα είκοσι τρία νομίσματα τα δεκατέσσερα ήταν νεότερες απομιμήσεις αρχαίων ελληνικών νομισμάτων και τα υπόλοιπα εννιά ήταν αρχαία, ήτοι: τρεις δραχμές Αλεξάνδρου Γ΄, μια δραχμή Λάρισας, μια δραχμή Ρόδου, ένα δίδραχμο Σικυώνας, ένα δίδραχμο Βοιωτών, ένα τετράδραχμο Πτολεμαίου Α΄ ή Β΄ και ένα δηνάριο ρωμαϊκής δημοκρατίας.

Το Δεκέμβριο του 1987 από την Αστυνομική Διεύθυνση Καρδίτσας κατασχέθηκαν στο σπίτι του Ανάργυρου Βήτα ογδόντα οκτώ αρχαία και νεότερα αντικείμενα τα πιο πολλά αποσπασματικά και ασήμαντης αξίας. Τα πιο αξιόλογα ήταν ορισμένα νομίσματα, όπως τρία χάλκινα νομίσματα Θεσσαλών, 1ου αι. π.Χ., ένα χάλκινο Αλεξάνδρου Γ΄, ένα χάλκινο Κασσάνδρου, ένα χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου Γονατά, ένα Φαλάννης του 400-344 π.Χ., ένα χάλκινο Κιερίου του 400-344 π.Χ., ένα χάλκινο νόμισμα της Χαλκίδας, ένα χάλκινο νόμισμα Κωνστάντιου Β΄ (;), ένα βυζαντινό χάλκινο Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα, νομισματοσκοπείου Θεσσαλονίκης, ένα χάλκινο νόμισμα πιθανώς Ιωάννη Βατάτζη, ένα μολυβδόβουλλο, 10ου-11ου αι. μ.Χ., ένα νόμισμα χάλκινο Gazzetta 17ου αι. μ.Χ., και ένα ασημένιο τριώβολο Φιλίππου Β΄, ύποπτης γνησιότητας.

Όλα τα νομίσματα ελέγχθηκαν στο Νομισματικό Μουσείο.

Καταφύλλι Αργιθέας

Ο Βασίλειος Τσιάκαλος παρέδωσε στην Εφορεία ένα χάλκινο νόμισμα της Αιτωλικής Συμπολιτείας 3ου-2ου αι. π.Χ. (ΒΕ 6451) και ένα πήλινο λυχνάρι (ΒΕ 6450), τα οποία βρήκε σε ιδιοκτησία του στη θέση Ταμπούρι της Κοινότητας Καταφυλλίου.

ΛΕΩΝ. Π. ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, Β1

Σελ. 271, στ. α, σειρά 12: η συμπλήρωση της επιγραφής έχει ως εξής:

Ἀστόλ[αος]
Μοίραις π̣[α]
τρούαις
ὀ̣νέθεικ[ε]

Στην ίδια σελίδα και στήλη, σειρά 31 αντί IG, IMX 2, αριθ. 397, διάβ. I.G., IX_2, αριθ. 397.

ΙΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συνεχίστηκαν και κατά το 1988 οι δραστηριότητες της Εφορείας με ανασκαφές, αυτοψίες, τοπογραφικές έρευνες και περισυλλογές αρχαιοτήτων, στους τρεις νομούς της αρμοδιότητάς της. Πραγματοποιήθηκε ακόμη συστηματική συντήρηση αρχαιοτήτων στα εργαστήρια του Μουσείου της Λάρισας και της αρχαιολογικής συλλογής των Τρικάλων και καταγραφή στις αρχαιολογικές συλλογές των Γόννων και των Φαρσάλων.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογική Συλλογή Γόννων

Η Αρχαιολογική Συλλογή των Γόννων στεγαζόταν μέχρι τις αρχές του 1988 στην κατοικία του φύλακα της περιοχής Ιωάννη Γουγουλιά. Μετά τη συνταξιοδότηση του φύλακα, ο οποίος επί 30 χρόνια προσέφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες στην αποτελεσματική προστασία της σπουδαίας αρχαίας πόλης των Γόννων, μισθώθηκε από την Εφορεία ένα ισόγειο κατάστημα νεόδμητου κτιρίου, το οποίο βρίσκεται κοντά στην κεντρική πλατεία της κοινότητας και είναι αρκετά ασφαλές. Έτσι μεταφέρθηκαν εδώ όλες οι αρχαιότητες της Συλλογής (κυρίως ενεπίγραφες μαρμάρινες στήλες και ορισμένα γλυπτά), ταξινομήθηκαν και καταγράφηκαν. Φύλακας της Αρχαιολογικής Συλλογής Γόννων ανέλαβε ο Παντελής Ιωαννίδης, ο οποίος μετατέθηκε για το σκοπό αυτό από το Μουσείο της Λάρισας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Λάρισα

Οδός Νιρβάνα 12 (οικόπεδο Δημητρίου και Θωμά Αγραφιώτη)

Κατά την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών στο οικόπεδο αυτό επισημάνθηκε στη βόρεια παρειά του και σε βάθος 2 μ. μια ορθογώνια δεξαμενή ρωμαϊκών χρόνων (2ος-3ος αι. μ.Χ.) Το μεγαλύτερο μέρος της βρισκόταν κάτω από τη θεμελίωση παλιάς πλινθόκτιστης κατοικίας του διπλανού οικόπεδου, το οποίο έχει πρόσοψη στην οδό Γαριβάλδη 28 και γιαυτό το λόγο η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε. Η δεξαμενή αυτή, διαστ. μήκ. 2,60, πλ. 1,30, ύψ. 2 μ. περίπου, ήταν κατασκευασμένη με τετράγωνες οπτοπλίνθους και συνδετικό υλικό κουρασάνι. Το εσωτερικό της ήταν επενδεδυμένο με παχύ στρώμα, πλ. 0,12 μ., υδραυλικού κονιάματος. Για την επικάλυψή της χρησιμοποιήθηκαν παλιότερα αρχιτεκτονικά μέλη και δύο μαρμάρινες ενεπίγραφες στήλες. Η μια από αυτές ενιαίου μήκους πλέον των 2 μ., είχε σε πολλούς στίχους απελευθερωτικές επιγραφές. Δυστυχώς δεν στάθηκε δυνατό να αποσπασθεί από τη θέση της διότι η παλιά κατοικία του διπλανού οικοπέδου, κάτω από την οποία βρισκόταν, ήταν ετοιμόρροπη και απειλούνταν με κατάρρευση. Ακόμη δεν μπορέσαμε, παρά τις προσπάθειες του ανασκαφικού συνεργείου της Εφορείας, να αποτυπώσουμε πλήρως τις επιγραφές, εκτός από ορισμένες λέξεις. Η δεύτερη στήλη βγήκε με μεγάλες δυσκολίες από τη θέση της. Ατυχώς όμως έσπασε σε έξι τεμάχια εξαιτίας κάποιων ρωγμών που είχε. Η στήλη αυτή μεταφέρθηκε στα εργαστήρια του Μουσείου Λάρισας, όπου συγκολλήθηκε, περιγράφεται δε συνοπτικά παρακάτω:

(ΑΕΜΛ 88/80). Αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο με οριζόντια επίστεψη. Είναι συγκολλημένη από έξι μεγάλα τεμάχια. Στο πάνω μέρος της μπροστινής επιφάνειας έχει την επιγραφή:

Ποτειδοῦνι
Κλείτια Κινιαία πὲρ
τοῖ παιδὸς λύτρον

Ύψ. 1,85, πλ. 0,30, πάχ. 0,17 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Οδός Θεσσαλονίκης 174 (οικόπεδο Ευθυμίου Σαΐτη)

Στο οικόπεδο αυτό βρέθηκαν σε βάθος 2 μ. πέντε κεραμοσκεπείς τάφοι και ένας ορθογώνιος, που ήταν κατασκευασμένος με τετράγωνες οπτοπλίνθους. Οι τάφοι αυτοί είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν εντελώς ακτέριστοι.

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου 167 (οικόπεδο Ν. Παπαϊωάννου - Ν. Καλαϊτζή - Χρ. Τσάτσου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση πολυκατοικίας στο οικόπεδο αυτό επισημάνθηκαν αρκετοί αρχαίοι τάφοι, από τους οποίους ορισμένοι καταστράφηκαν. Από τους διαλυμένους τάφους και τις αναμοχλευμένες επιχώσεις έγινε περισυλλογή των παρακάτω αρχαίων αντικειμένων (Πίν. 138 α-δ):

Μία ακέραιη γυάλινη οινοχόη, επτά γυάλινα δακρυδόχα, ένα σπασμένο γυάλινο δακρυδόχο, οκτώ

ακέραια πήλινα δακρυδόχα, επτά σπασμένα πήλινα δακρυδόχα, τέσσερις ακέραιες πήλινες λάγηνοι, μία σπασμένη πήλινη λάγηνος, ένας ακέραιος μεγαρικός σκύφος, δύο σπασμένοι μεγαρικοί σκύφοι, τρεις ακέραιοι πήλινοι άωτοι σκύφοι, τέσσερις ακέραιοι πήλινοι μόνωτοι σκύφοι, ένας πήλινος κάδος σε τεμάχια, που περιείχε εγχυτρισμό, δύο οινοχόες σε τεμάχια, ένα μόνωτο κύπελλο, τέσσερα αρυβαλλοειδή ληκύθια, ένας κρατήρας σε τεμάχια, ένα ακέραιο μικκύλο μελαμβαφές σκυφίδιο, ένα πήλινο ομοίωμα τραγικής μάσκας, δύο τεμάχια πηλίνων ειδωλίων, ένα χάλκινο ενώτιο, δύο λύχνοι, τρείς πυραμιδοειδείς αγνύθες, αρκετά όστρακα και σιδερένια καρφιά, χάλκινα νομίσματα, τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με την ορθογώνια βάση της (Α.Ε.Μ.Λ. 88/88). Στην κύρια όψη διασώζει ίχνη χαρακτής παράστασης ερμαϊκής στήλης. Διαστ. στήλης: ύψ. 0,30, πλ. 0,23, πάχ. 0,07 μ. Διάστ. βάσης: μήκ. 0,38, πλ. 0, 36, ύψ. 0,18 μ. Πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με αετωματική επίστεψη (Α.Ε.Μ.Λ. 88/89). Στην μπροστινή επιφάνεια έχει την επιγραφή:

Κλεοπάτρα
Νεικοδήμου
Χρηστή χαῖ
ρε.

Κάτω από την επιγραφή έχει χαρακτή παράσταση ερμαϊκής στήλης και δακρυδόχου αγγείου.

Κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 1,90-2,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, και ερευνήθηκαν συστηματικά 43 τάφοι και 6 εγχυτρισμοί. Ανάλογα με τον τρόπο κατασκευής τους διακρίνονται σε κεραμοσκεπείς, ανοιχτές ταφές και μια πήλινη λάρνακα. Παρακάτω δίνεται σύντομη περιγραφή τους με τα αξιολογότερα κτερίσματά τους.

Τάφος 1: Κεραμοσκεπής που περιέκλειε παιδική ταφή. Στρωτήρας κέραμος λακωνικού τύπου κάλυπτε το νεκρό, ενώ αποτμήματα άλλων δύο έκλειναν τις στενές του πλευρές. Στο δάπεδο δεν υπήρχε κέραμος. Το παιδί ήταν τοποθετημένο σε ύπτια στάση με τα χέρια διπλωμένα στην κοιλιακή χώρα. Το κεφάλι ήταν προς Δ. Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστ. 0,85x0,30 μ. Ο τάφος ήταν ακτέριστος.

Τάφος 2: Κεραμοσκεπής που καταστράφηκε κατά το ήμισυ από εκσκαπτικό μηχάνημα. Δύο στρωτήρες κέραμοι, λακωνικού τύπου, κάλυπταν το σκελετό, που ήταν σε εύθρυπτη κατάσταση. Ακτέριστος. Διαστ.: σωζ. μήκος 0,50, πλ. 0,48 μ.

Τάφος 3: Κεραμοσκεπής που περιείχε δύο παιδικές ταφές. Τα δύο παιδιά είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια θέση, το ένα δίπλα στο άλλο με τα χέρια κατά μήκος των μηρών, και είχαν καλυφθεί με δύο στρωτήρες κεράμους λακωνικού τύπου. Διαστ.: μήκ. 0,80, πλ. 0,47 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 4: Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και διαστ. 1,98x0,85 μ. Καλυπτόταν με στρωτήρες κεράμους και περιείχε τρεις νεκρούς τοποθετημένους διαδοχικά τον ένα πάνω στον άλλο. Κτερίσματα: Ερυθροβαφής λάγηνος, πορτοκαλόχρωμου πηλού, δύο ακέραιοι κύαθοι, καστανέρυθρου πηλού, δίωτο κυλινδρικό κύπελλο, δίωτος σκύφος ερυθρωπού πηλού, αρυβαλλοειδές ληκύθιο.

Τάφος 5: Ανοιχτή ταφή. Ο νεκρός τοποθετήθηκε σε αβαθή λάκκο, ύπτια με τα χέρια διπλωμένα στην κοιλιακή χώρα. Διαστ. 1x0,50 μ. Κτερίσματα: Αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ακέραιη λάγηνος, άωτος σκύφος με πλαστική διακόσμηση κάθετων διακεκομμένων γραμμών. Η λάγηνος και ο σκύφος είχαν τοποθετηθεί στην αριστερή πλευρά του νεκρού στο ύψος των μηρών, ενώ το αρυβαλλοειδές ληκύθιο ανάμεσα στα σκέλη (Πίν. 139 γ).

Τάφος 6: Κεραμοσκεπής. Ο νεκρός τοποθετήθηκε σε αβαθές κοίλωμα, ύπτια με τα χέρια διπλωμένα στο στήθος. Στη συνέχεια καλύφθηκε με τεμάχια κεράμων στέγης λακωνικού τύπου. Προσανατολισμός Β.-Ν., διαστ. 1,60x1,20 μ. Κτερίσματα: Βρέθηκαν: Αμφορέας γκρίζου πηλού με σφαιρικό σώμα, ψηλό κυλινδρικό λαιμό, ταινιωτές λαβές και δακτυλοειδή βάση. Ύψ. 0,26 μ. (Πίν. 139 α). Μόνωτος σκύφος, ερυθρωπού πηλού, με οριζόντια ταινιωτή λαβή, δακτυλιόσχημη βάση και έξω νεύον χείλος, ύψ. 0,10 μ., ακέραιος μεγαρικός σκύφος, ερυθρωπού πηλού με φυτική διακόσμηση, ύψ. 0,06 μ., δίωτο μελαμβαφές κύπελλο, ερυθρωπού πηλού, άωτος σκύφος, γκρίζου πηλού με έντυπη διακόσμηση φυτικού κοσμήματος στον πυθμένα, απότμημα πήλινης κωμικής μάσκας, ύψ. 0,10 μ., ακέραιο ζωόμορφο ειδώλιο που παριστάνει όνο φορτωμένο με δύο καλάθια (Πίν. 139 β), ύψ. 0,095, πλ. 0,15, πάχ. 0,06 μ.

Τάφος 7: Κεραμοσκεπής. Ο νεκρός τοποθετήθηκε σε ύπτια θέση με τα χέρια κατά μήκος των μηρών και καλύφθηκε με τέσσερις στρωτήρες κεράμους λακωνικού τύπου. Προσανατολισμός Β.-Ν. Σωζ. διαστ.: 0,80x0,50 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 8: Ανοιχτή ταφή. Ο νεκρός σε στάση πλάγια με τα χέρια διπλωμένα στο κεφάλι. Σωζ. διαστ.: 0,50x0,30 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 9: Ανοιχτή ταφή ημικατεστραμμένη. Ο νεκρός σε ύπτια στάση. Σωζ. διαστ. 0,80x0,50 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 10: Κεραμοσκεπής. Ο νεκρός σε ύπτια θέση με τα χέρια κατά μήκος των μηρών. Προσα-

νατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ. 1,80Χ0,40 μ. Κτερίσματα: Αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ερυθρωπού πηλού, δίωτος ερυθροβαφής σκύφος.

Τάφος 11: Κεραμοσκεπής, που περιέκλειε παιδική ταφή. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Διαστ. 0,90Χ 0,68. Κτερίσματα: Μεγαρικός σκύφος με διακόσμηση ομόκεντρων ημικυκλίων και στιγμών, πήλινη λεκανίδα, λάγηνος, ακέραιο πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής, που φορεί ιμάτιο, πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής σπασμένο σε πολλά τεμάχια.

Τάφος 12: Ανοιχτή ταφή. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. 1,20Χ0,50 μ. Κτερίσματα: Αρυβαλλοειδές ληκύθιο, καστανού πηλού, ερυθροβαφής άωτος σκύφος, σιδερένιο ενώτιο.

Τάφος 13: Ανοιχτή ταφή. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. 1,45Χ0,45 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 14: Κεραμοσκεπής, μισοκατεστραμμένος από το εκσκαπτικό μηχάνημα. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. 1Χ0,40 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 15: Κεραμοσκεπής, που περιέκλειε δύο ταφές με διάταξη σταυροειδή. Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστ. 1,60Χ0,40 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 16: Ανοιχτή ταφή. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με τα χέρια κατά μήκος των μηρών. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. 1,70Χ 0,46 μ. Κτερίσματα: Ένα ακέραιο αρυβαλλοειδές ληκύθιο ερυθρωπού πηλού.

Τάφος 17: Ανοιχτή ταφή. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Διαστ. 1,50Χ0,40 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 18: Ανοιχτή ταφή. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ. 1,40Χ0,45 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 19: Ανοιχτή ταφή. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ. 1,50Χ0,42 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 20: Ανοιχτή διπλή ταφή ενηλίκων, που θάφτηκαν συγχρόνως σε αβαθή λάκκο σε στάση ύπτια με τα χέρια κατά μήκος των μηρών. Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστ. 1,90Χ0,40 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 21: Ανοιχτή ταφή. Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστ. 1,60Χ0,45 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 22: Κεραμοσκεπής μισοκατεστραμμένος. Ο νεκρός τοποθετήθηκε σε ύπτια στάση και καλύφθηκε με στρωτήρες κεράμους λακωνικού τύπου. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Σωζ. διαστ. 0,60Χ0,55 μ. Κτερίσματα: Ακέραιη λάγηνος με ταινιωτή διακόσμηση.

Τάφος 23: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστ. 1,30Χ1,20 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 24: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. 1,65Χ0,40 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 25: Ανοιχτή ταφή ενηλίκου. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ. 1,50Χ0,40 μ. (Πίν. 140 β). Κτερίσματα: Δύο πήλινα άωτα σκυφίδια, τέσσερα γυάλινα δακρυδόχα, ένας δίωτος σκύφος με ταινιωτή διακόσμηση (Πίν. 140 α), ένας μόνωτος σκύφος, δύο γυάλινα άωτα σκυφίδια, μία λίθινη αξίνη με οπή ανάρτησης.

Τάφος 26: Ανοιχτή ταφή. Προσανατολισμός Δ.-Α. Διαστ. 1,60Χ0,42 μ. Κτερίσματα: Τέσσερα πήλινα αρυβαλλοειδή ληκύθια, ένα γυάλινο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο, μία χάλκινη περόνη.

Τάφος 27: Ανοιχτή ταφή. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Διαστ. 1Χ0,50 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 28: Ανοιχτή ταφή. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Διαστ. 1,20Χ0,40 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 29: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΔ. Διαστ. 1,25Χ0,40 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 30: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Διαστ. 1,45Χ0,50 μ. Κτερίσματα: Δύο πήλινα δακρυδόχα αγγεία.

Τάφος 31: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. 1,45Χ0,65 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 32: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός ΝΔ.-ΒΑ. Διαστ. 1Χ0,85 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 33: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Διαστ. 1,55 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 34: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. 1,60Χ0,55 μ. Κτερίσματα: Πήλινο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, γυάλινο δακρυδόχο, ένα χάλκινο νόμισμα.

Τάφος 35: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Β.-Ν. Σωζ. διαστ. 0,80Χ0,55 μ. Κτερίσματα: Πήλινο δακρυδόχο αγγείο, σιδερένιο εγχειρίδιο.

Τάφος 36: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Διαστ. 1,70Χ0,50 μ. Κτερίσματα. Ένα μόνωτο κύπελλο.

Τάφος 37: Κεραμοσκεπής ενηλίκου ατόμου. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση και καλυπτόταν με τέσσερις στρωτήρες κεράμους λακωνικού τύπου. Προσανατολισμός Α.-Δ. Διαστ. 1,80Χ0,50 μ. Κτερίσματα: Έξι δακρυδόχα αγγεία.

Τάφος 38: Ανοιχτή ταφή ενηλίκου ατόμου σε ύπτια στάση, με τα χέρια κατά μήκος των μηρών. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Διαστ. 1,60Χ0,55 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 39: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. 1,30Χ0,30 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 40: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Διαστ. 1,80Χ0,55 μ. Κτερίσματα: Μόνωτος κύαθος ερυθρού πηλού, αβαθές κυάθιο κιτρινωπού πηλού.

Τάφος 41: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Β.-Ν. Διαστ. 1,80Χ0,60 μ. Ακτέριστος.

Τάφος 42: Πήλινη λάρνακα, η οποία καταστράφηκε κατά το ήμισυ περίπου. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Σωζ. διαστ. 1,10x0,65 μ. Συλημένη.

Τάφος 43: Κεραμοσκεπής. Προσανατολισμός Δ.-Α. Διαστ. 2x0,50 μ. Ακτέριστος.

Εγχυτρισμός 1 (Ε1): Στάμνος που περιείχε τα οστά μικρού παιδιού. Το αγγείο ήταν ελλιπές από τους ώμους και πάνω. Σωζ. ύψ. 0,35, διαμ. κοιλίας 0,30 μ. Ακτέριστος.

Εγχυτρισμός 2 (Ε2): Στάμνος ελλιπής από τα μέσα της κοιλίας και πάνω, που περιείχε οστά βρέφους. Σωζ. ύψ. 0,27, διαμ. κοιλίας 0,32 μ. Ακτέριστος.

Εγχυτρισμός 3 (Ε3): Διαλυμένη στάμνος που περιείχε οστά βρέφους. Ύψ. 0,53, διάμ. κοιλίας 0,26 μ. Ακτέριστος.

Εγχυτρισμός 4 (Ε4): Στάμνος κατά το ήμισυ περίπου που περιείχε οστά μικρού παιδιού. Σωζ. ύψ. 0,26, διαμ. κοιλίας 0,26 μ. Ακτέριστος.

Εγχυτρισμός 5 (Ε5): Τμήμα στάμνου που περιείχε οστά μικρού παιδιού. Σωζ. ύψ. 0,40, διάμ. κοιλίας 0,30 μ. Ακτέριστος.

Εγχυτρισμός 6 (Ε6): Τμήμα μεγάλου οξυπύθμενου αμφορέα, που περιείχε τα οστά ενηλίκου ατόμου. Σωζ. ύψ. 0,65, διάμ. κοιλίας 0,45 μ. Κτερίσματα: Δίωτο πήλινο πινάκιο.

Οι τάφοι των παραπάνω γειτονικών οικοπέδων (Θεσσαλονίκης 174 και Ηρώων Πολυτεχνείου 167) ανήκουν στο νότιο νεκροταφείο της αρχαίας Λάρισας, το οποίο καταλαμβάνει μεγάλη έκταση κατά μήκος του κυρίου οδικού άξονα προς τη Σκοτούσσα και τη Φάρσαλο. Στις κατά καιρούς ανασκαφές της Εφορείας έχουν αποκαλυφθεί αρκετοί τάφοι από το νεκροταφείο αυτό, από τους οποίους οι παλιότεροι ανάγονται στον 4ο προχριστιανικό αιώνα και οι νεότεροι στα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια. Το ίδιο συμβαίνει και στο παραπάνω οικόπεδο (Ηρώων Πολυτεχνείου 167), με τη διαφορά ότι οι παλιότεροι τάφοι χρονολογούνται στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. και οι νεότεροι στον 4ο αι. μ.Χ. Τα βασικά χαρακτηριστικά τους είναι τα εξής:

Κεραμοσκεπείς τάφοι: Οι νεκροί τοποθετήθηκαν σε αβαθή λάκκο και καλύφθηκαν απλά με τεμάχια στρωτήρων ή καλυπτήρων κεράμων λακωνικού τύπου. Εκτός του τάφου 11 σε καμιά άλλη περίπτωση δεν διαπιστώθηκε στρώση κεράμων στο δάπεδο.

Ανοιχτές ταφές: Οι νεκροί τοποθετήθηκαν σε αβαθή λάκκο χωρίς τη χρήση κεράμων ή άλλων υλικών. Στις περισσότερες από αυτές βρέθηκαν σιδερένιοι ήλοι, οι οποίοι μαρτυρούν τη χρήση ξύλινων φορείων.

Ορισμένοι από τους τάφους αυτούς κατασκευάστηκαν δίπλα ή επάνω σε προγενέστερους, τους οποίους κατέστρεψαν. Οι νεκροί βρέθηκαν σε ύπτια εκτεταμένη στάση, με τα χέρια είτε κατά μήκος των μηρών είτε διπλωμένα στην κοιλιακή χώρα. Σε μια μόνο περίπτωση (Τ8), ο νεκρός ήταν σε πλάγια ημιεκτεταμένη θέση, με τα χέρια υψωμένα στο κεφάλι. Σπάνια παρατηρήθηκε ταυτόχρονη ταφή δύο ή περισσοτέρων νεκρών στον ίδιο αβαθή λάκκο. Η κτέριση ήταν σε γενικές γραμμές φτωχή. Αποτελούνταν κυρίως από πήλινα αγγεία, ενώ σπανιότερα ήταν τα γυάλινα αγγεία (κυρίως δακρυδόχα). Οι περισσότεροι τάφοι ήταν εντελώς ακτέριστοι. Ανάμεσα σ' αυτούς παρατηρήθηκαν ορισμένοι λάκκοι με σωρούς οστών, απορρίμματα παλιότερων ταφών, οι οποίοι φαίνεται ότι είχαν σκοπό τη δημιουργία ελεύθερων χώρων για την ταφή νέων νεκρών.

Συμπερασματικά είναι δυνατόν να διατυπωθεί η άποψη, ότι έχουμε μπροστά μας τμήμα του νότιου νεκροταφείου της αρχαίας Λάρισας, μεγάλης χρονικής διάρκειας, στο οποίο οι νεκροί θάφτηκαν με προχειρότητα και συνοδεύτηκαν με ελάχιστα ή καθόλου κτερίσματα.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

Οδός Ασκληπιού 55 (οικόπεδο Α. Ψυχούλη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση πολυώροφης οικοδομής στην οδό Ασκληπιού 55, αποκαλύφθηκαν τμήματα μεγάλου δημόσιου λουτρώνα των ρωμαϊκών χρόνων, στον οποίο αναγνωρίστηκαν δύο κατασκευαστικές φάσεις.

Στη δεύτερη (νεότερη) φάση του λουτρώνα ανήκουν οι χώροι Α, Β και Γ (Σχέδ. 1· Πίν. 141 α). Ο χώρος Γ δεν σημειώνεται στο σχέδιο.

Ο χώρος Α σώζει στο βόρειο μέρος του μικρό τμήμα του δαπέδου του υπογείου των υποκαύστων, καθώς και πέντε σειρές (κατά άξονα Α.-Δ.) πήλινων κιονίσκων, που υποβάσταζαν το υπερκείμενο δάπεδο του χώρου αυτού. Το δάπεδο του υπογείου είναι μια στρώση σκληρού γκριζωπού ασβεστοκονιάματος, πάχ. 0,05 μ.[1]. Η θεμελίωσή του, πάχ. 0,30-0,40 μ. αποτελείται από μικρές αργές πέτρες κολυμπητές σε ασβεστοκονίαμα, ίδιο μ' αυτό του

1. Δάπεδο υποκαύστων με σχιστόπλακες βρέθηκε σ' ένα άλλο ρωμαϊκό λουτρώνα της Λάρισας, βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 235.

δαπέδου. Οι πήλινοι κιονίσκοι της κάθε σειράς απέχουν μεταξύ τους 0,34 μ. ενώ η απόσταση ανάμεσα στις σειρές τους είναι 0,22 μ. Αποτελούνται δε από κυλινδρικές οπτοπλίνθους, διάμ. 0,20-0,25 και πάχ. 0,05-0,06 μ. Οι βάσεις τους είναι τετράγωνες οπτόπλινθοι, διαστ. 0,28x0,04 μ. Κατά κανόνα τοποθετούνται τρεις ή τέσσερις τέτοιες οπτόπλινθοι, αλλά και σε μια περίπτωση οκτώ. Οι κιονίσκοι της πρώτης σειράς εφάπτονται στο βόρειο τοίχο του χώρου Α.

Το υπόγειο των υποκαύστων δεν πρέπει να ξεπερνούσε το ύψος των 0,70 μ., όπως υποδεικνύει ένα μικρό σωζόμενο τμήμα του δαπέδου του χώρου Α. Η μελέτη σπασμένων τμημάτων του δαπέδου αυτού, δείχνει ότι για την κατασκευή του τοποθετήθηκαν επάνω στους πήλινους κιονίσκους, τετράγωνες οπτόπλινθοι, διαστ. 0,60x0,07 μ.[2]. Επάνω σ' αυτές απλώθηκε η θεμελίωση του δαπέδου του χώρου Α, πάχ. 0,20 μ., η οποία αποτελούνταν από αργές πέτρες κολυμπητές σε ροζ ασβεστοκονίαμα με άφθονη τριμμένη κεραμική ύλη (κουρασάνι). Στο επάνω μέρος της, μια λεπτή στρώση από το ίδιο υλικό αποτελούσε το δάπεδο του χώρου αυτού. Πιθανότατα το δάπεδο ήταν επιστρωμένο με μικρά ρομβοειδή πλακίδια, αρκετά από τα οποία βρέθηκαν στις επιχώσεις του υπογείου. Ο ανατολικός τοίχος του χώρου Α έχει σωζ. μήκος 9,80, πλάτος 1,50 και σωζ. ύψος 1,45 μ. Είναι κατασκευασμένος από αργές πέτρες κολυμπητές σε γκριζωπό ασβεστοκονίαμα. Στο ύψος που σώζεται διακρίνεται λεπτή στρώση ασβεστοκονιάματος, επάνω στην οποία εδράζονταν οι πλίνθοι της ανωδομής του. Ο βόρειος τοίχος του ίδιου χώρου έχει σωζ. μήκος 8,25 (υπολογίζεται και το τμήμα του στο χώρο β), πλάτος 0,80-0,85 και σωζ. ύψος 3,45 μ. Η κατασκευή του είναι όμοια μ' αυτή του ανατολικού τοίχου. Στην ανωδομή του μαζί με τις οπτοπλίνθους χρησιμοποιούνται ακανόνιστα και αργές πέτρες. Οι παρειές του δε ήταν επιχρισμένες με γκριζωπό ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,05 μ. Ο δυτικός τοίχος του χώρου Α σώθηκε σε μήκος 2,65, πλάτος 2,15 και ύψος 1 μ. Στο ανώτερο σημείο του σώζονται οπτόπλινθοι της ανωδομής του.

Από το χώρο Β του λουτρώνα σώθηκε πολύ αποσπασματικά το βορειοανατολικό τμήμα του δαπέδου του, το οποίο είναι κατασκευασμένο όπως το δάπεδο του υπογείου των υποκαύστων του χώρου Α. Στη βορειοδυτική γωνία του έχει καταστραφεί από το σύγχρονο αποχετευτικό βόθρο. Το γεγονός ότι η επιφάνειά του είναι κατά τόπους μαυρισμένη σε συνδυασμό με την εύρεση στις επιχώσεις του πολλών κυλινδρικών οπτοπλίνθων και μαρμάρινων πλακιδίων, συνηγορεί στο ότι και ο χώρος Β είχε υπόκαυστα, δηλαδή μαζί με το χώρο Α ανήκαν στα θερμά διαμερίσματα του λουτρώνα. Ωστόσο δεν είναι δυνατή η διάκριση των παραπάνω χώρων σε tepidarium ή caldarium.

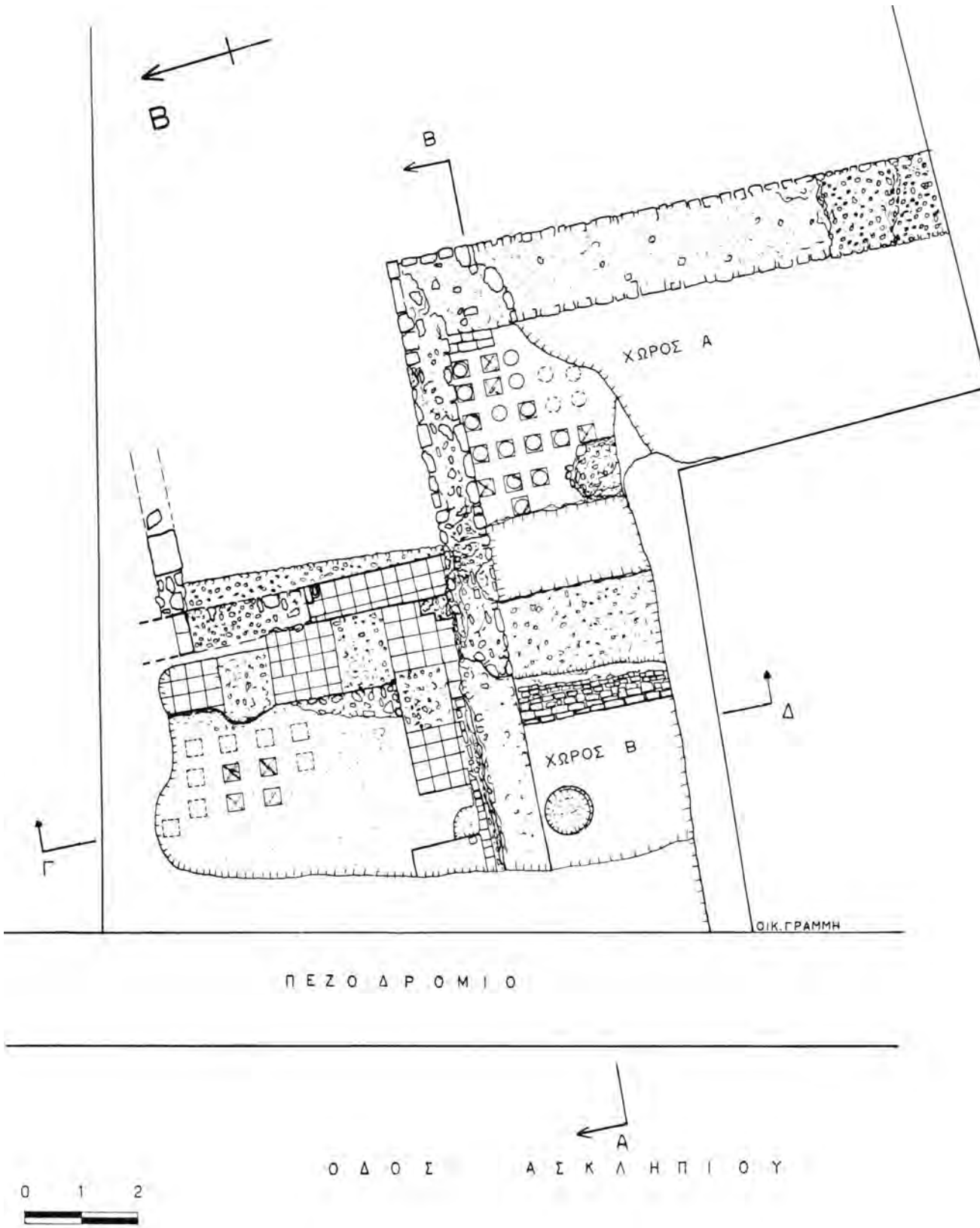
Από το χώρο Γ που εκτείνονταν βόρεια του χώρου β, σώθηκε αποσπασματικά τμήμα δαπέδου, το οποίο είχε κατεύθυνση Ν.-Β. και σώζονταν επί της δυτικής παρειάς του οικοπέδου σε μήκος 4,90 ενώ εξείχε 2,30 μ. ανατολικά αυτής. Το δάπεδο του χώρου Γ καλύπτονταν από επιχώσεις πάχ. 2,20 μ. ενώ τα δάπεδα των χώρων Α και Β από επιχώσεις πάχους 1,70 και 1,95 μ. αντίστοιχα. Η επιφάνειά του ήταν στρωμένη από ακέραιες και σπασμένες τετράγωνες οπτοπλίνθους και η υποθεμελίωσή του πάχ. 0,50 μ., αποτελείται από αργές πέτρες, τμήματα ασβεστοκονιαμάτων παλιότερων φάσεων και κεραμίδες στέγης, όλα κολυμπητά σε γκριζωπό ασβεστοκονίαμα.

Στα υπόκαυστα του χώρου Α βρέθηκαν τετράγωνες οπτόπλινθοι με συμφυή κωνικά πηνία, οι οποίες ήταν τοποθετημένες στις εσωτερικές παρειές των τοίχων και επέτρεπαν έτσι την κυκλοφορία του θερμού αέρα. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε και τμήμα από μαρμάρινο ανθρώπινο μέλος γλυπτού με φίδι, που μαρτυρεί την ύπαρξη στο λουτρώνα αγάλματος του κύκλου του Ασκληπιού.

Στην πρώτη φάση του λουτρώνα ανήκει δάπεδο υπόγειου χώρου υποκαύστων που βρέθηκε 0,50 μ. βαθύτερα από το δάπεδο του χώρου Γ και 3,35 μ. από την παρακείμενη οδό Ασκληπιού. Το πρώτο δάπεδο έχει κατεύθυνση Ν.-Β. και συνέχιζε στο άσκαφτο προς Β. και Δ. τμήμα του οικοπέδου. Η νότια πλευρά του έχει σωζ. μήκος 3,40, η ανατολική 4,20, η βόρεια 4,20 μ. και η δυτική 4,40 μ. Ένα τετράγωνο τμήμα του πλευράς 0,88 μ. εξέχει της νότιας πλευράς του και υποδεικνύει τη θέση του praefurnium. Στο μέσον περίπου του δαπέδου σώζονται κατά χώραν τέσσερις βάσεις κιονίσκων των υποκαύστων, ενώ είναι ορατά τα ίχνη περισσότερων, πάνω στο ασβεστοκονίαμα (κουρασάνι) της επιφάνειάς του. Η υποθεμελίωση του δαπέδου έχει πάχος 0,30 μ. και είναι όμοιας κατασκευής με τα δάπεδα των χώρων Α και Β.

Προς Ν. και Α. του δαπέδου της πρώτης φάσης

2. Διαφορετικός τρόπος κατασκευής δαπέδου παρατηρήθηκε σ' άλλο λουτρό της Λάρισας, επίσης των ρωμαϊκών χρόνων, βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 212-213.

Σχέδ. 1. Λάρισα. Οδός Ασκληπιού 55. Κάτοψη της ανασκαφής

και 0,30 μ. βαθύτερα απ' αυτό, σώζεται θεμελίωση, πάχ. 0,28 μ., από αργές πέτρες κολυμπητές σε γκριζωπό ασβεστοκονίαμα. Η επιφάνειά της καλύπτεται από καθαρή στρώση ιδίου κονιάματος πάχους 0,08 μ. Επάνω σ' αυτήν διακρίνονται τα ίχνη τετράγωνων οπτοπλίνθων κατά σειρές, όμοιων με τις βάσεις των κιονίσκων του ψηλότερου δαπέδου. Δεν είναι σίγουρο αν η εν λόγω θεμελίωση αποτελεί τη βάση ισχυρών τοίχων που περιέβαλλαν το χώρο των υποκαύστων, ή αν πρόκειται για δάπεδο ενός χώρου του λουτρώνα παλιότερης φάσης. Το σωζ. μήκος και πλάτος της νότιας και ανατολικής πλευράς της είναι 5,60x1,15 και 5,30x2,20-2,30 μ. αντίστοιχα. Προβληματικός επίσης είναι και ένας αποσπασματικός τοίχος που εδράζεται στην ανατολική πλευρά της βαθύτερης αυτής θεμελίωσης και έχει κατεύθυνση Ν.-Β. Ο τοίχος αυτός γωνιάζει με το βόρειο τοίχο του χώρου Α αλλά δεν δένεται οργανικά μαζί του. Ο τοίχος αυτός σε μήκος 2,55 μ. είχε άνοιγμα-είσοδο απροσδιόριστου πλάτους, ενώ ίχνη του εντοπίστηκαν μέχρι τη βόρεια παρειά του οικοπέδου. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν τετράγωνες οπτόπλινθοι σε σειρές, συνδεόμενες με γκριζωπό ασβεστοκονίαμα. Το πλάτος του υπολογίζεται 0,70-0,80 μ. Ανατολικά του παραπάνω τοίχου με κατεύθυνση Δ.-Α., αλλά θεμελιωμένου πολύ ψηλότερα από τον τοίχο του λουτρώνα. Ανήκει σε κτίριο των νεοτέρων χρόνων και κατασκευάστηκε από οικοδομικά υλικά του λουτρώνα. Επίσης σε τοίχο κτιρίου των νεότερων χρόνων βρέθηκε εντοιχισμένο μικρό τμήμα στήλης με επιγραφή που σώζει αποσπασματικά γράμματα σε τέσσερις στίχους.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

Συνοικισμός Καλού Νερού

Στην κτηματική περιφέρεια του Καλού Νερού Λάρισας, 500 μ. περίπου βόρεια του οικισμού, είχε βρεθεί το 1969 κατά τη διάνοιξη αποστραγγιστικής τάφρου, τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου ρωμαϊκών χρόνων[3]. Η κεντρική παράσταση του με την Νίκη που στεφανώνει τον αγώνα, είχε αποκολληθεί από τότε και είχε μεταφερθεί στο Μουσείο Λάρισας, όπου σήμερα εκτίθεται (Πίν. 142 α). Το 1988 με την ευκαιρία της διεύρυνσης της παλιάς αποστραγγιστικής τάφρου έγινε σωστική ανασκαφική έρευνα στο χώρο αυτό που είχε ως αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν λείψανα ενός μεγάλου κτιρίου και νέα τμήματα του ίδιου ψηφιδωτού (Πίν. 142 β). Από το κτίριο στάθηκε δυνατό να ανασκαφούν εν μέρει τρεις χώροι. Ακριβή μετρητικά στοιχεία δεν ήταν δυνατό να ληφθούν, επειδή το μεγαλύτερο μέρος τους εισχωρούσε στις παρειές της αποστραγγιστικής τάφρου.

Χώρος 1: Στη νότια πλευρά του οριζόταν από τοιχάριο, πλ. 0,30 μ., το οποίο είχε θεμελίωση από μικρές ακατέργαστες πέτρες. Στη βόρεια όψη του είχε ορθομαρμάρωση με λεπτές πλάκες λευκού μαρμάρου. Στο εσωτερικό του βρέθηκε τμήμα ενός αγωγού ο οποίος ήταν κατασκευασμένος με τετράγωνες πήλινες πλάκες. Είχε κατεύθυνση ΝΑ. προς ΒΔ., σωζ. μήκ. 4,5 και πλ. 0,50 μ. Από το δάπεδο του χώρου αυτού, το οποίο κάλυπτε και τον αγωγό, αποκαλύφθηκε μόνο τμήμα του υποστρώματος, το οποίο αποτελούνταν από μικρούς αργούς λίθους συνδεδεμένους με κουρασάνι.

Χώρος 2: Οριζόταν από Β. και Ν. με μεσοτοιχία. Σωζ. πλάτος 3 μ.

Χώρος 3: Το σωζόμενο πλάτος του ήταν 4 μ. Οι τοίχοι του (βόρεια και νότια) είχαν πάχος 0,30 και σώθηκαν σε ύψος 1 μ. Είχαν κρηπίδα από μικρούς αργούς λίθους και ανωδομή από τετράγωνες οπτοπλίνθους. Εσωτερικά είχαν επένδυση από παχύ στρώμα κονιάματος. Ο χώρος αυτός είχε ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο καταστράφηκε κατά ένα μέρος κατά την παλιά διάνοιξη της τάφρου. Οι σωζ. διαστάσεις του ήταν 4x3 μ. και ήταν κατασκευασμένος με μικρές τετράγωνες μαρμάρινες ψηφίδες χρώματος λευκού, μελανού και πορτοκαλόχρωμου. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε με τη σωστική ανασκαφή είχε μόνο γεωμετρικό κόσμημα. Ζώνη ατέρμονος κοσμήματος (key-pattern) κατασκευάστηκε με το συνδυασμό αντωπών μαιάνδρων, οι οποίοι τέμνονται κάθετα με τρόπο ώστε να δημιουργούν εναλλάξ οριζόντια και κάθετα ορθογώνια, που πληρούν ρόμβοι, διαστ. 0,70x0,35 μ. Δύο ταινίες μελανού χρώματος (πάχ. 0,03 μ.), περιορίζουν τη σύνθεση σε όλες τις πλευρές. Το κενό μεταξύ των ταινιών διακοσμείται με μια σειρά μελανών συμπαγών τριγώνων, σχεδόν ισοσκελών με ελαφρώς καμπυλούμενες τις δύο πλευρές. Για το βάθος του ψηφιδωτού χρησιμοποιήθηκαν λευκές ψηφίδες, για τους μαιάνδρους μελανές και για τους ρόμβους πορτοκαλόχρωμες. Το υπόστρωμα, πάχ. 0,15 μ., αποτελείται από δύο στρώσεις: α) μια κατώτερη, πάχ. 0,10 μ., από πλίνθους, αργές πέτρες και κουρασάνι και β) μια στρώση κουρασανίου, πάχ. 0,05

3. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 174· 24 (1969): Χρονικά, σ. 225.

μ. Το ψηφιδωτό αυτό δάπεδο αποσπάστηκε από τη θέση του και μεταφέρθηκε στις αποθήκες του Μουσείου Λάρισας. Από τη μελέτη όλων των ανασκαφικών δεδομένων προέκυψε το συμπέρασμα ότι το κτίριο στο οποίο ανήκει το ψηφιδωτό ήταν συγκρότημα ρωμαϊκού λουτρώνα, του οποίου λόγω της περιορισμένης ανασκαφής δεν έχουν ταυτιστεί οι χώροι. Ο οικισμός στον οποίο ανήκει το λουτρό, απλώνεται στις βορειοανατολικές υπώρειες ενός παρακειμένου μεγάλου γηλόφου, ο οποίος καλύπτει τα λείψανα προϊστορικών οικισμών με εμφανή επιφανειακά όστρακα της νεότερης νεολιθικής και της χαλκοκρατίας.

Γυρτώνη

Αγρός Αναστασίου Τσέτσιλα

Ο μικρός σύγχρονος οικισμός Γυρτώνη βρίσκεται 13 χλμ. βόρεια της Λάρισας και απλώνεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του πάνω σε μια προϊστορική μαγούλα. Στη βόρεια κτηματική περιοχή του εκτείνονται τα ερείπια μιας κώμης της αρχαιότητας με εμφανή αρχαιολογικά λείψανα των ελληνιστικών χρόνων. Στη θέση αυτή τοποθετείται από πολλούς ειδικούς η περίφημη θεσσαλική πόλη Γυρτώνη[4], από όπου καταγόταν η ονομαστή αριστοκρατική οικογένεια των Ιτάλων, χωρίς βέβαια μέχρι τώρα να βρεθεί κάποιο αρχαιολογικό στοιχείο που να πιστοποιεί την ταύτιση αυτή. Ειδικότερα στη θέση του υψώματος Κάστρο, όπου τοποθετείται η αρχαία ακρόπολη, δεν υπάρχει καμιά αρχαιολογική ένδειξη.

Στη θέση του οικισμού των ελληνιστικών χρόνων, στον αγρό του Αναστασίου Τσέτσιλα, αποκαλύφθηκε κατά την εκτέλεση γεωργικών εργασιών, σε βάθος 0,15 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, και κατάστραφηκε πλήρως, η θεμελίωση ενός ορθογωνίου αρχαίου κτιρίου. Η θεμελίωση αυτή, διαστ. 10x20 μ., είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν διαμορφωμένη περιμετρικά (κενή στο εσωτερικό). Οι ογκόλιθοι της θεμελίωσης ήταν ως επί το πλείστον ορθογώνιοι με γενικές διαστάσεις 2x1x 0,20 μ. Το υλικό τους ήταν ντόπιος πρασινωπός σχιστόλιθος. Σε απόσταση 20 μ. ανατολικά της θεμελίωσης αυτής αποκαλύφθηκε εκτός θέσης ένα μαρμάρινο πεσσόκρανο, που ανήκει μάλλον στο ορθογώνιο οικοδόμημα. Στην ευρύτερη περιοχή του βρέθηκαν αρκετά τεμάχια αναθηματικών στηλών χωρίς επιγραφές. Αυτό το στοιχείο αποτελεί ένδειξη για τον προορισμό και τη χρήση του μεγάλου αρχαίου κτιρίου. Ίσως πρόκειται για κάποιο ναό ενός ευρύτερου συγκροτήματος ιερού των ύστερων ελληνιστικών χρόνων.

Ελασσόνα

Πύθιο

Στον αγρό Ιωάννη Σκρέτου, 100 μ. νότια του λόφου Άγιοι Απόστολοι, όπου εκτείνεται η ακρόπολη του αρχαίου Πυθίου[5] επισημάνθηκαν κατά την άροση πολλά τεμάχια αναθηματικών στηλών και δύο αποθηκευτικά πιθάρια. Εδώ παλιότερα, σύμφωνα με ασφαλείς πληροφορίες, βρέθηκαν αναθηματικές επιγραφές στον Πατρώο Ποσειδώνα[6], και αυτό το στοιχείο μαζί με τις υπόλοιπες επιφανειακές αρχαιολογικές ενδείξεις, δίνουν τη δυνατότητα να διατυπωθεί η άποψη ότι στην ευρύτερη περιοχή του αγρού απλώνεται το λαμπρό ιερό, το οποίο ήταν αγαπητό από όλους τους κατοίκους της αρχαίας Περραιβίας. Εξαιτίας αντικειμενικών δυσκολιών της Εφορείας, η εργασία περιορίστηκε μόνο στην περισυλλογή επιφανειακών αρχαιολογικών στοιχείων και τη βιαστική έρευνα των δύο πιθαριών, τα οποία βρίσκονταν στη θέση τους. Τα πιθάρια αυτά είχαν συληθεί συστηματικά από αγνώστους και στο εσωτερικό τους δεν βρέθηκαν παρά μόνο ελάχιστα τεμάχια ελληνιστικής κεραμικής. Το πρώτο είχε διαστ.: διάμ. χείλ. 0,57, ύψ. 1,60 μ. και το δεύτερο, διάμ. χείλ. 0,65, ύψ. 1,95 μ.

Δολίχη

Σε κεντρικό σημείο του σύγχρονου οικισμού Δολίχης[7] Ελασσόνας, κοντά στο Δημοτικό Σχολείο υπήρχε ένας χαμηλός γήλοφος, διαμ. 8, ύψ. 1,80 μ.

4. Για τη θέση βλ. Ν. Γεωργιάδης, Θεσσαλία, Βόλος 1894, σ. 154 και F. Stählin, Das hellenische Thessalien, σ. 91 κ.ε.

5. Για το αρχαίο Πύθιο βλ. Γεωργιάδης, ό.π., σ. 176-177, F. Stählin, ό.π., σ. 37-38 και N.G.L. Hammond, A History of Macedonia, I, 1972, σ. 117 κ.ε.

6. Για τον Πατρώο Ποσειδώνα βλ. Αθ. Τζιαφάλιας, 42 ανέκδοτες επιγραφές από την Περραιβία. Θεσσαλικό Ημερολόγιο Η΄ (1985), σ. 113 κ.ε. και Chr. Habicht, Neue Inschriften aus Thessalien, Demetrias V (1987), σ. 317.

7. Για τη θέση της αρχαίας Δολίχης βλ. Θ. Τζιαφάλιας, Προανασκαφική έρευνα για την θέση της Περραιβικής Δολίχης στο Σαραντάπορο Ελασσόνας, Θεσσαλικό Ημερολόγιο Η΄ (1985), σ. 140-144.

περίπου, ο οποίος θεωρούνταν ταφικός. Για την πλήρη εφαρμογή του εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου της κοινότητας αποφασίστηκε η ανασκαφή του με μηχανικό εκσκαφέα. Με την έρευνα αυτή αποδείχθηκε ότι ο γήλοφος αυτός ήταν φυσικός και δεν παρουσίαζε κανένα αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

Επαρχία Λάρισας

Κιλελέρ

Σκάβοντας στο οικόπεδό του σπιτιού του για να κατασκευάσει βόθρο ο Αθ. Μπαλάς, κάτοικος Κιλελέρ, βρήκε τάφο μυκηναϊκών χρόνων, από τον οποίο, όπως μας είπε, περισυνέλεξε τέσσερα ακέραια αλάβαστρα αγγεία, όστρακα 5ου αι., μια σφαιρική χάντρα από ορεία κρύσταλλο, ανθρώπινα οστά, καθώς και λίγα όστρακα κλασικών χρόνων από τις επιχώσεις του τάφου. Τα παραπάνω αντικείμενα παρέδωσε στη συνέχεια στο Τμήμα Ασφαλείας Λάρισας από το οποίο και ειδοποιήθηκε σχετικά η Υπηρεσία μας.

Στη μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για λακκοειδή τάφο ανοιγμένο στο σκληρό ασπρόχωμα (ασπρόγεια κατά την τοπική έκφραση) της περιοχής σε βάθος 1,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Από βόρεια και δυτικά οριζόταν από τετραγωνισμένους και ακανόνιστους ασβεστολιθικούς λίθους που τους βρήκαμε κατά χώραν. Παρόμοιοι λίθοι όριζαν τον τάφο και από τις δύο άλλες πλευρές σύμφωνα με τα λεγόμενα του ιδιοκτήτη του οικοπέδου, σχηματίζοντας έτσι ένα παραλληλόγραμμο, διαστάσεων 2,60Χ1,60 μ. καθ' υπολογισμό.

Από τα προαναφερθέντα αλάβαστρα αγγεία τα τέσσερα είναι κατασκευασμένα από κιτρινωπό πηλό και το πέμπτο από κοκκινωπό. Η διακόσμησή τους είναι απλή, με κοινά για την εποχή μοτίβα, όπως παράλληλες γραμμές, δικτυωτό και βραχώδες κόσμημα, ημιρόδακες. Με βάση την τυπολογία τους χρονολογούνται μεταξύ της ΥΕ ΙΙΙΑ1 και ΥΕ ΙΙΙΒ1 περιόδου[8]. Εξαιτίας της έλλειψης σαφέστερων ανασκαφικών δεδομένων η χρονική αυτή διαφορά είναι δύσκολο να εξηγηθεί. Παρ' όλα αυτά όμως, η ανεύρεση του συγκεκριμένου τάφου αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την τοπογραφία της περιοχής στη συγκεκριμένη εποχή. Είναι ο πρώτος τάφος που επισημάνθηκε από το νεκροταφείο του μυκηναϊκού οικισμού, που απλωνόταν στη μαγούλα Κυψέλη Ι (αριθ. τοπογραφικού αρχείου Εφορείας: 265). Η μαγούλα βρίσκεται αμέσως Ν.ΝΑ. του σημερινού χωριού και ο τάφος απέχει από αυτή 700 μ. περίπου βορειοδυτικά της.

8. P.A. Mountjoy, Mycenaean Decorated Pottery, Göteborg 1986, σ. 57-58, 72-74, 99-100.

Επαρχία Φαρσάλων

Ερέτρια

Ανασκαφή στο χώρο του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας πόλεως Ερέτριας έφερε στο φως κιβωτιόσχημο τάφο με προσανατολισμό από Α. προς Δ., διαστ.: μήκ. 1,95, πλ. 0,80 και βάθ. 0,84 μ. Τα πλαϊνά του τοιχώματα ήταν επενδυμένα από πλάκες πρασινωπού σχιστόλιθου, τρεις στη νότια και από μία στις υπόλοιπες πλευρές του. Από το ίδιο υλικό ήταν και οι δύο καλυπτήριες πλάκες, από τις οποίες κατά χώραν, βρέθηκε μόνο αυτή του ανατολικού τμήματος. Λόγω της σαθρότητας του εδάφους η πλάκα της βόρειας πλευράς μετακινήθηκε προς το εσωτερικό του τάφου, με αποτέλεσμα να διαταράξει το περιεχόμενό του.

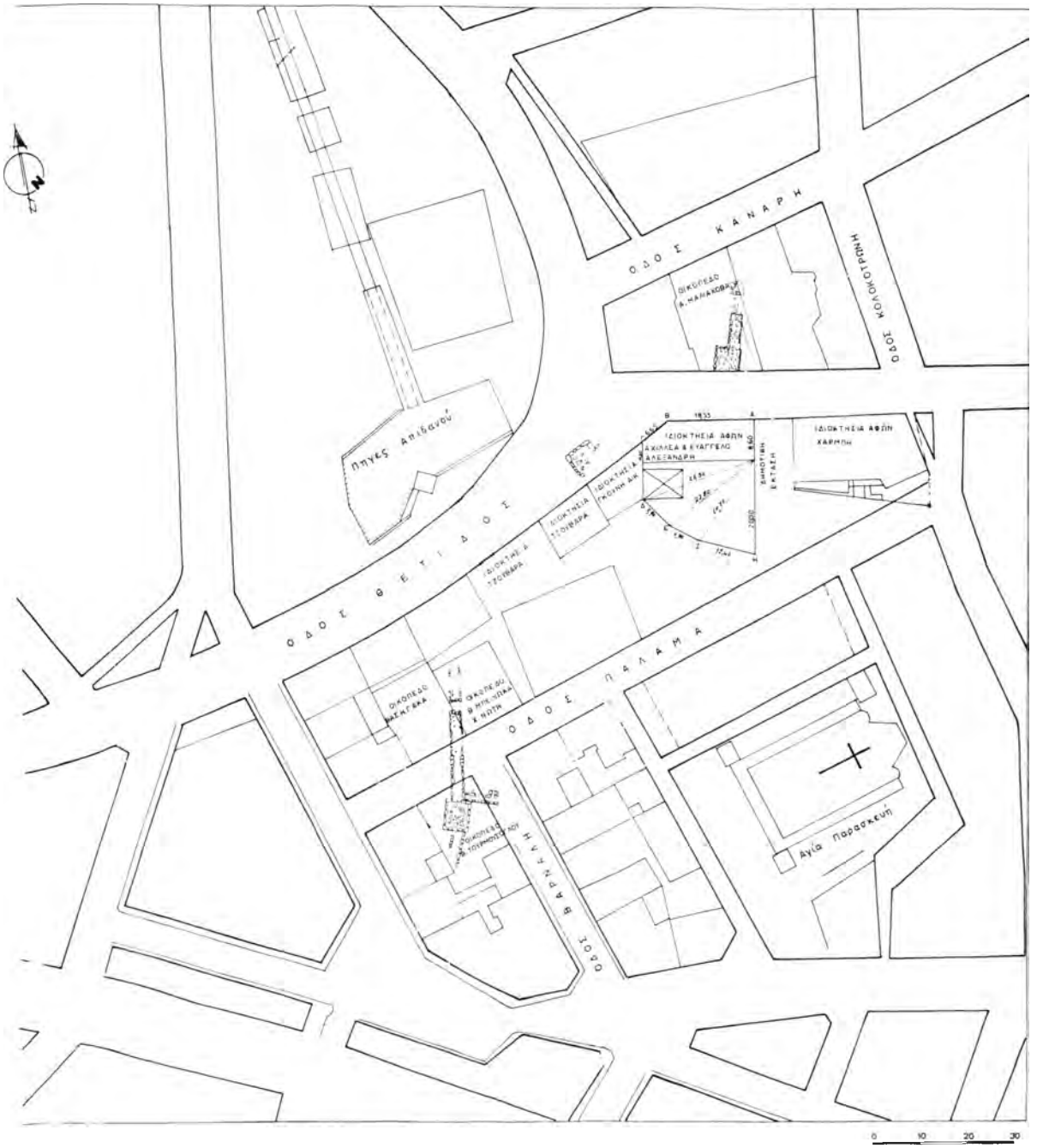
Ο τάφος περιείχε τρεις σκελετούς και τα εξής κτερίσματα: ένα χάλκινο μακεδονικό νόμισμα με παράσταση μακεδονικής ασπίδας στον εμπροσθότυπο και μακεδονικού κράνους στον οπισθότυπο, αρκετά φθαρμένο. Έναν αμφορέα του λεγομένου «μακεδονικού τύπου» από πορτοκαλόχρωμο πηλό, τρία μυροδοχεία, ένα άωτο σκυφίδιο με έξω νεύον χείλος και ένα μεγαρικό σκύφο με φυτική διακόσμηση από hymphaea caerulea πέταλα και ελικοειδείς βλαστούς.

Η κατασκευή του τάφου ανάγεται στην εποχή του Φιλίππου Ε΄ και η χρήση του συνεχίστηκε μέχρι και τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Φάρσαλα

Λόφος Αγίας Παρασκευής (οικόπεδα Βασ. Μπελιώκα, Χρ. Νώτη, Βασιλικής Γάκα και Αθ. Μαλιαχόβα)

Σε ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν σε οικόπεδο στο λόφο της Αγίας Παρασκευής ήλθε στο φως τμήμα του δυτικού και βορειοδυτικού τείχους της αρχαίας Φαρσάλου συνολικού μήκους 43,20 μ. (Σχέδ. 2). Συγκεκριμένα, στο όριο των δύο γειτονικών οικοπέδων ιδιοκτησίας Βασ. Μπελιώκα-Χρ. Νώτη και Βασιλ. Γάκα, βρέθηκε πυλίδα του τεί-

Σχέδ. 2. Φάρσαλα. Λόφος Αγίας Παρασκευής. Κάτοψη των αποκαλυφθέντων λειψάνων του αρχαίου τείχους.

χους, ενώ στο οικόπεδο Αθ. Μαλιαχόβα, πύργος και μία από τις κύριες πύλες του (Πίν. 141 β).

Το τείχος που αποκαλύφθηκε είναι διπλό, κατασκευασμένο από ισοϋψείς κυβόλιθους ντόπιου γκριζόλευκου λίθου, σύμφωνα με το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα τειχοδομίας. Στο εσωτερικό του έχει γέμισμα από χώμα και αργές πέτρες. Εδράζεται είτε απευθείας στον κατάλληλα λαξευμένο φυσικό βράχο (οικ. Β. Μπελιώκα, Χρ. Νώτη και Β. Γάκα), είτε στο πεδινό έδαφος, οπότε οι δόμοι του πατούν

σε ευθυντηρία (οικ. Αθ. Μαλιαχόβα). Η εξωτερική επιφάνεια των ογκολίθων του είναι κυφωτή, αδρά επεξεργασμένη με σφυρί. Το πλάτος του φτάνει τα 2,80 μ. και διατηρείται σε ύψος δύο δόμων, δηλαδή 0,95 μ.

Η πυλίδα, πλ. 2 μ., ανοίγεται κάθετα στο τείχος. Το θυραίο άνοιγμά της βρίσκεται στο εξωτερικό μέτωπο αυτού και περιορίζεται με στενές λίθινες παραστάδες (πλάτος θυραίου ανοίγματος: 1,30 μ.). Η θέση της πυλίδας είναι καίρια, γιατί συνδέεται άμεσα με την προμήθεια νερού από τις πολύτιμες για την πόλη πηγές του Απιδανού ποταμού, αλλά και με την προστασία αυτών. Η υπεράσπισή της δε γινόταν αποτελεσματικότερη από τον πύργο που είναι τοποθετημένος στα αριστερά της (οικόπεδο Βασ. Τουρμούσογλου)[9] έτσι, ώστε να βάλλεται η δεξιά ακάλυπτη πλευρά των επιτιθεμένων. Σε ορισμένους κυβόλιθους των εκατέρωθεν της πυλίδας σκελών του τείχους, έχουν λαξευθεί αγωγοί τετράγωνης τομής, για την απομάκρυνση των νερών της βροχής.

Ο πύργος στο οικόπεδο Αθ. Μαλιαχόβα είναι ορθογώνιος. Αποκαλύφθηκε η βόρεια (μήκ. 5,60 μ.) και το μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής (μήκ. 5,30 μ.), καθώς και της δυτικής (μήκ. 5,20 μ.) πλευράς του. Προβάλλεται της εξωτερικής παρειάς του τείχους κατά 2,50 μ. και της εσωτερικής κατά 1 μ. περίπου.

Η πύλη, πλ. 4,10 μ., είναι της ίδιας μορφής με την πυλίδα. Από δυτικά έκλεινε με δίφυλλη πόρτα, όπως μαρτυρούν οι υποδοχές για τις παραστάδες και οι τόρμοι για τις στρόφιγγές της, που βρέθηκαν κατά χώραν. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη σωζόμενη πύλη του αρχαίου τείχους. Ο δρόμος που θα ξεκινούσε από αυτή και ο οποίος δεν εντοπίστηκε, περνούσε μέσα ή σε κοντινή απόσταση από το εκτεταμένο δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας Φαρσάλου.

Το τμήμα του τείχους που ήλθε στο φως, στο οικόπεδο Αθ. Μαλιαχόβα ειδικότερα, αποτελεί σημαντικό τοπογραφικό στοιχείο. Αποδείχτηκε, τελικά, ότι μετά τον πύργο που βρίσκεται στην οδό Θέτιδας[10] το τείχος οδεύει ακόμη βορειότερα στην πεδιάδα. Έτσι επιβεβαιώθηκαν και απόψεις παλιότερων περιηγητών[11], που είχαν τεθεί υπό αμφισβήτηση.

Τα αποκαλυφθέντα λείψανα του αρχαίου τείχους χρονολογούνται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία η πόλη επεκτεινόμενη προς Β. αποκτά τη μεγαλύτερη έκτασή της.

ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΤΑΚΟΥΤΑ

Οδός Αθηνάς 154 (οικόπεδο Στεργιόπουλου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο για την κατασκευή χώρου στάθμευσης και αποχετευτικού βόθρου, βρέθηκε τμήμα του ανατολικού τείχους της Φαρσάλου το οποίο σώζει αποσπασματικά και τμήμα πύργου[12].

Το σωζόμενο τμήμα του τείχους έχει κατεύθυνση λοξή από Ν.ΝΑ. προς Β.ΒΔ. (Πίν. 143 α) και μήκος 2,50 μ. Το πάχος των επιχώσεων ήταν 0,80 μ. Στην πραγματικότητα αποκαλύφθηκε μόνον η ανατολική (εξωτερική) πρόσοψή του και μέρος του γεμίσματος του τείχους, ενώ η δυτική πρόσοψή του εμπίπτει στο παρακείμενο οικόπεδο. Για τις πλάκες της θεμελίωσης που εξέχουν ελαφρώς από τον πρώτο δόμο, καθώς και για τους ογκόλιθους των δύο δόμων, στο ύψος των οποίων σώζεται το τείχος, χρησιμοποιήθηκε ο ντόπιος γκριζόλευκος ασβεστόλιθος. Το εν λόγω τμήμα του τείχους είναι χτισμένο με το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης (όπως άλλωστε και το μεγαλύτερο μέρος της οχύρωσης της πόλης)[13] με την εξωτερική επιφάνεια των ογκολίθων αδρά επεξεργασμένη με σφυρί. Ο κάθε δόμος έχει ύψος 0,48 μ. Το γέμισμα του τείχους αποτελείται από αργές πέτρες διαφόρων μεγεθών και χώμα. Μέσα σ' αυτό παρατηρήθηκαν επίσης απολεπίσματα που προήλθαν από την επί τόπου λάξευση των ογκολίθων του τείχους (χαρακτηριστικές οι οξείες ακμές τους), καθώς και τμήματα του βραχώδους εδάφους, από την ισοπέδωσή του για το στρώσιμο των πλακών της θεμελίωσης.

Ο πύργος προβάλλει κάθετα στη γραμμή του τείχους και προς Α.[14]. Από τη νότια πλευρά του, μήκ.

9. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 576-578.

10. Ό.π., σ. 567.

11. Fr. Stählin, Pharsalos. Topographische und geschiechtliche Unterschuchungen über die Hauptstadt der Phtiotis. Nürnberg 1914.

12. Η ακριβής θέση του πύργου αυτού στη συνολική πορεία του τείχους της Φαρσάλου σημειώνεται στο τοπογραφικό διάγραμμα των Σ. Κατακούτα - Γ. Τουφεξή. Τα τείχη της αρχαίας Φαρσάλου, Αρχαιολογία 34 (1990), σ. 71, αμέσως Β. της πυλίδας 3.

13. Ό.π., σ. 74.

14. Πιθανότατα οι στενές πλευρές του πύργου προεκτείνονταν και της εσωτερικής πρόσοψης του τείχους κατά τα ανάλογα ανασκαμμένα παραδείγματα, βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 576-578.

2,30 μ., σώζονται μόνον οι πλάκες της θεμελίωσης, όπως και στο νότιο τμήμα της ανατολικής πλευράς του, η οποία έχει σωζ. μήκος 5,30 μ. Το βόρειο τμήμα της ίδιας πλευράς, δηλαδή της ανατολικής, σώζει τμήμα του πρώτου δόμου και είναι θεμελιωμένο κατά 0,80 μ. χαμηλότερα λόγω της έντονης κλίσης του βραχώδους εδάφους προς ΒΔ. Οι πλάκες θεμελίωσης του πύργου έχουν ακανόνιστο τετράπλευρο σχήμα, με αδρά επεξεργασμένη την επιφάνειά τους, που προορίζονταν για την έδραση του πρώτου δόμου. Πριν από το στρώσιμό τους λαξεύτηκε πρώτα με επιμέλεια το βραχώδες έδαφος.

Η κατασκευαστική μορφή του αποκαλυφθέντος τείχους και πύργου υποδεικνύουν μια χρονολόγησή τους στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Διασταύρωση οδών Αθηνάς και Χονδροπούλου (οικόπεδο αδελφών Τσουμάνη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο για ανέγερση τριώροφης οικοδομής, εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίων κτιρίων. Διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή η οποία αποκάλυψε κτίρια της Τουρκοκρατίας και κάτω απ' αυτά κτίρια της ελληνιστικής εποχής.

Κτίρια της Τουρκοκρατίας: Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και σε μια έκταση 17x15 μ. περίπου, σώθηκαν αποσπασματικά τοίχοι που ανήκαν σε περισσότερα από ένα κτίρια. Καλύπτονταν δε από επιχώσεις, πάχ. 1 μ. και ανήκαν σε δύο κατασκευαστικές φάσεις. Από τα ευρήματα αξίζει να σημειωθεί ένας σημαντικός αριθμός πήλινων τσιμπουκιών, που βρέθηκαν στη δεύτερη φάση των κτιρίων της Τουρκοκρατίας.

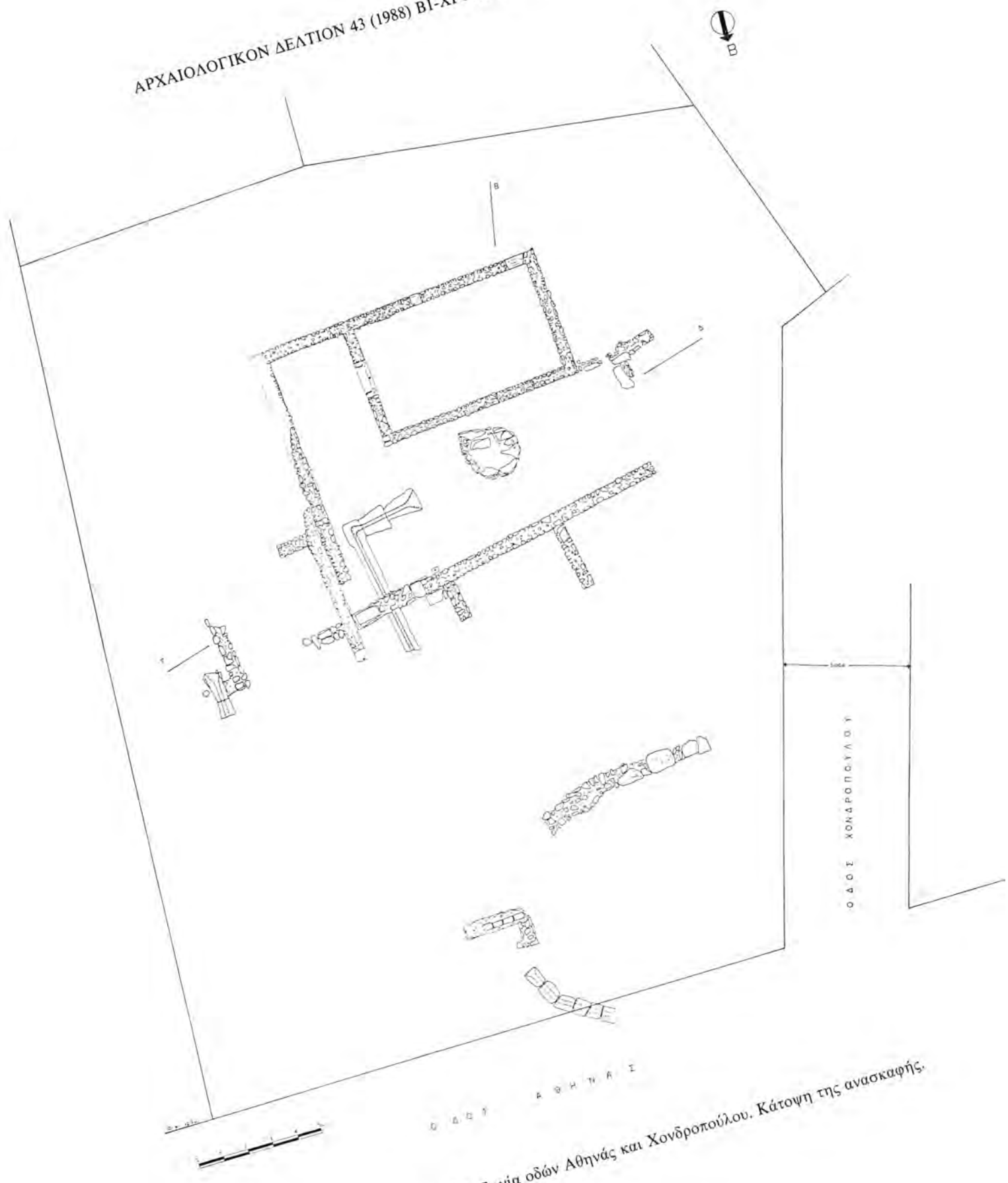
Κτίρια ελληνιστικής εποχής: Πρόκειται για οικίες που αποκαλύφθηκαν στο βόρειο και νότιο τμήμα του οικοπέδου, στην πρώτη περίπτωση σε πολύ αποσπασματική κατάσταση. Το πάχος των επιχώσεων που τις κάλυπτε ήταν 1,80 μ. περίπου. Η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στα κτίρια του βόρειου και νότιου τμήματος του οικοπέδου οφείλεται στο γεγονός ότι αυτά ήταν χτισμένα σε ανδηρωτή διάταξη, ακολουθώντας την έντονη προς Β. κλίση του εδάφους στην περιοχή αυτή της πόλης, η οποία βρίσκεται στις βορειοανατολικές πλαγιές του λόφου της ακρόπολης.

Το νότιο τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνουν τα λείψανα δύο οικιών (Σχέδ. 3· Πίν. 143 β). Από την οικία Α ανασκάφηκε η αυλή της, ένα δωμάτιο νότια αυτής, καθώς και τρία άλλα δωμάτια που σώζονται αποσπασματικά στη βόρεια πλευρά της αυλής. Ανατολικά της οικίας Α σώζονται λείψανα της οικίας Β, ενώ στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα μιας τρίτης οικίας, της Γ.

Η οικία Α έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και καταλαμβάνει έκταση 14x13 μ. περίπου. Μεταξύ του βόρειου και νότιου τμήματός της υπάρχει ευρύχωρη και μακρόστενη αυλή, σωζ. μήκ. 12,5 μ., η οποία είναι 1,10 μ. φαρδύτερη στην ανατολική πλευρά της απ' ό,τι στη δυτική, στην οποία πρέπει να οδηγούσε και η είσοδος της κατοικίας. Περίπου στο μέσον της και μόλις 0,50 μ. βόρεια του νότιου δωματίου της οικίας, βρέθηκε ιερός αποθέτης-οικιακό ιερό-με ωοειδές σχήμα και κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Οι διαστάσεις του είναι 6,55x5,10x0,67 μ. (βάθος)[15]. Είναι δε κατασκευασμένος με αργές πέτρες, λοξά τοποθετημένες στο χώμα έτσι, ώστε η περίμετρος του πυθμένα του αποθέτη να είναι μικρότερη απ' αυτή της ανώτερης επιφάνειάς του. Μέσα στον αποθέτη και λίγο ανατολικότερα του μέσου του, βρέθηκε κατά χώραν βάση από ακανόνιστο ογκόλιθο μικρής αναθηματικής μαρμάρινης στήλης. Η τελευταία βρέθηκε έξω από τον αποθέτη, σε απόσταση 0,55 μ. βόρεια-βορειοανατολικά του. Στο εσωτερικό του αποθέτη βρέθηκαν αρκετά πήλινα ειδώλια, ακέραια και σπασμένα, καθώς και πολλά μικρά μη συνανήκοντα τμήματα με διαβρωμένες τις επιφάνειές τους, λίγα σιδερένια καρφιά και όστρακα, δύο μικρά χάλκινα ελάσματα, μολύβδινο καμπύλο αντικείμενο, λίγα οστά ζώων και ελάχιστα τμήματα άνθρακα. Σχεδόν όλα τα ειδώλια του αποθέτη παριστάνουν γυναικείες ανακεκλιμένες μορφές που φορούν στεφάνη ή πόλο (Πίν. 144 β) και χρονολογούνται στο τέλος του 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ. Συνηγορούν δε με ασφάλεια στη λατρεία της Δήμητρας στο μικρό ιερό της οικίας Α. Στη λατρεία της ίδιας θεάς οδηγούν και ειδώλια ένθρονων γυναικείων μορφών, κεφάλια σπασμένων ειδωλίων γυναικών με πόλο, καθώς και σπασμένο ειδώλιο κουροτρόφου, όλα της ίδιας περιόδου με τα ειδώλια του αποθέτη, τα οποία βρέθηκαν σε επιχώσεις της οικίας Α. Παρόμοια ειδώλια βρέθηκαν και σε αποθέτες στη βόρεια πλαγιά του λόφου της ακρόπολης και σε σχετικά κοντινή απόσταση από την οικία[16]. Εξάλλου στα Αμπέλια Φαρσάλου ένας μεγάλος

15. Σε ελληνιστική οικία της Φαρσάλου είναι γνωστοί αποθέτες με ειδώλια και στο εσωτερικό δωματίων, βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 289-291.

16. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 578-579.

Σχέδ. 3. Φάρσαλα. Γωνία οδών Αθηνάς και Χονδροπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

αριθμός ειδωλίων προέρχεται πιθανότατα από αποθέτη ιερού της Δήμητρας του τέλος του 6ου-α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ.[17]. Εξωτερικά του αποθέτη της οικίας Α και σε ακτίνα 1-2 μ., βρέθηκαν επίσης σπασμένα ειδώλια και λίγα οστά ζώων.

Σχεδόν σε επαφή με το βόρειο τοίχο της αυλής και στο ύψος του μεσότοιχου του ανατολικού και μεσαίου δωματίου των βόρειων διαμερισμάτων της οικίας Α, βρέθηκε κατά χώραν λίθινος βωμός, η ανώτερη επιφάνεια του οποίου φέρει χαμηλή ανάγλυφη μαστοειδή προεξοχή[18].

Στην ανατολική πλευρά της αυλής υπάρχει αγωγός απομάκρυνσης των νερών της βροχής, σωζ. μήκ. 8 μ., από πλάκες ασβεστολίθου. Έχει σχήμα Γ με έντονη κλίση προς Β. και διαπερνά τη θεμελίωση του νότιου τοίχου του ανατολικού δωματίου των βόρειων διαμερισμάτων της οικίας. Ο συλλεκτήρας του αγωγού έχει τη μορφή χοάνης και η αύλακά του πλάτος 0,20-0,23 και βάθος 0,08 μ. Η κάλυψή του γίνονταν με πλακαρές πέτρες.

Νότια της αυλής υπάρχει ορθογώνιο δωμάτιο, διαστ. 7,20x4,30 μ. με είσοδο προς Α. Το μαρμάρινο κατώφλι δείχνει ότι η ξύλινη πόρτα ήταν δίφυλλη και άνοιγε προς το εσωτερικό του δωματίου, ενώ υπήρχαν ξύλινες παραστάδες. Ανατολικά του δωματίου αυτού υπάρχει ορθογώνιος προθάλαμος, διαστ. 5,15x3 μ., που ήταν ανοιχτός στην αυλή αλλά στεγασμένος. Η διάταξη των δύο παραπάνω χώρων, ταυτίζει το πρώτο δωμάτιο με τον οίκο-ανδρώνα της οικίας και τον προθάλαμό του με ένα είδος προστάδας.

Βόρεια της αυλής σώζονται πολύ αποσπασματικά τρία δωμάτια της ίδιας οικίας. Στο σωζ. ύψος των 0,60 μ. του νότιου τοίχου τους δεν εντοπίστηκαν ανοίγματα προς την αυλή. Αυτά θα πρέπει να βρίσκονταν λίγο ψηλότερα, αφού και τα δάπεδα των δωματίων ήταν ψηλότερα, λόγω της κλίσης του εδάφους προς Β.

Ο ανατολικός τοίχος της οικίας Α αντικαταστάθηκε σε δεύτερη φάση από έναν άλλο που χτίστηκε σε επαφή με τον πρώτο και μετατόπισε το ανατολικό όριο της οικίας 0,50 μ. προς Δ. Ο δεύτερος τοίχος θεμελιώθηκε κατά 0,30 μ. ψηλότερα στο βόρειο τμήμα του. Στο βαθύτερο δε τμήμα της υποθεμελίωσής του, αμέσως ανατολικά του και σε απόσταση 1,90 μ. νότια της γωνίας του με το βόρειο τοίχο της αυλής, εντοπίστηκε στρώμα καύσης, πάχ. 0,20 και διαμ. 0,65-0,75 μ. Μέσα σ' αυτό βρέθηκαν τέσσερα μικρά αγγεία με μία ή δύο λαβές, καθώς και τρία καπάκια τους και τμήμα σκύφου με λαβή. Όλα τα παραπάνω αγγεία ήταν έντονα μαυρισμένα από επίδραση φωτιάς (Πίν. 144 γ). Τα τρία μικρά αγγεία βρέθηκαν αναποδογυρισμένα και μόνον ένα όρθιο. Το γεγονός ότι η καύση και τα ευρήματά της βρέθηκαν στο κατώτατο τμήμα της υποθεμελίωσης του τοίχου και οπωσδήποτε κάτω από το επίπεδο δαπέδου, οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται μάλλον για τελετουργική καύση και τα αγγεία της αποτέλεσαν πιθανόν μια προσφορά θεμελίωσης του σπιτιού. Προσφορά θεμελίωσης είναι γνωστή στη Θεσσαλία από τις αρχές της νεότερης νεολιθικής[19].

Σε απόσταση 4 μ. περίπου ανατολικά της οικίας Α, εντοπίστηκε τοίχος, σωζ. μήκ. 3 μ., με κατεύθυνση Ν.-Β., ο οποίος γωνιάζει με έναν άλλο με κατεύθυνση Δ.-Α. και σωζ. μήκ. μόλις 0,40 μ. Δίπλα σ' αυτόν βρέθηκε αγωγός παρόμοιος μ' αυτόν της οικίας Α, σωζ. μήκ. 2,90 μ. και κατεύθυνσης Ν.-Β.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε τοίχος με σωζ. μήκος 7 μ. και κατεύθυνση Α.-Δ. και βορειοανατολικά αυτού τμήμα αγωγού από κεραμίδες στέγης, σωζ. μήκ. 1,65 μ. και κατεύθυνσης Α.-Δ. βόρεια του δυτικού άκρου του αγωγού αυτού εντοπίστηκε τμήμα τοίχου και βορειότερα λίθινος αγωγός παρόμοιας κατασκευής μ' αυτούς των οικιών Α και Β. Ο λίθινος αγωγός έχει σωζ. μήκος 4,15 μ. και κατεύθυνση καμπύλη από Ν. προς ΒΔ., συνεχίζει δε και κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Αθηνάς που βρίσκεται 1,70 μ. ψηλότερά του. Τα περιγραφόμενα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αρχιτεκτονικά λείψανα ανήκουν πιθανόν σ' ένα κτίριο που χαρακτηρίστηκε συμβατικά ως οικία Γ.

Οι τοίχοι των αρχαίων οικιών του οικοπέδου Τσουμάνη είναι χτισμένοι από αργές πέτρες και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Στο κατώτερο τμήμα τους τοποθετούνται συνήθως μεγαλύτερες πέτρες, κυρίως σε όρθια διάταξη. Οι γωνίες τους είναι σε μερικές περιπτώσεις επιμελημένες με ορθογώνιους

17. Αλ. Δάφφα-Νικονάνου, Θεσσαλικά ιερά Δήμητρας και κοροπλαστικά αναθήματα, Βόλος 1973, σ. 27-28.

18. Παρόμοιες ημισφαιρικές προεξοχές με λατρευτική σημασία βρέθηκαν στην Ερέτρια βλ. I. Blum, Die Stadt Eretria in Thessalien Survey, Bauaufnahme und Historische Einordnung, αδημοσίευτη διατριβή στο Πανεπιστήμιο Μονάχου, σ. 78-80, πίν. 79-80. Επίσης στα Φάρσαλα, βλ. παρακάτω, σ. 283 (Φ. 101).

19. K. Gallis, A Late Neolithic Foundation Offering from Thessaly, Antiquity LIX (1985), σ. 20-24. Επίσης βλ. Χ. Μπουλώτης, Μινωικοί αποθέτες θεμελίωσης, Πεπραγμένα Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Α΄, Ηράκλειο 1985, σ. 248-257.

κυβόλιθους. Ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιούνται κάποτε και μέλη παλιότερων κτιρίων. Το πάχος των τοίχων είναι κατά μέσον όρο 0,45-0,50 μ., ενώ το μεγαλύτερο σωζ. ύψος τους είναι 0,90 μ. Η μη ανεύρεση πλιθιών δείχνει ότι και η ανωδομή των τοίχων ήταν λίθινη.

Τα δάπεδα των δωματίων ήταν πήλινα από πατημένο καστανέρυθρο πηλό. Σκληρό χώμα αποτελούσε το δάπεδο της αυλής. Πολλές κεραμίδες στέγης έφεραν στην εξωτερική τους πλευρά ευθύγραμμες ή συχνότερα καμπυλόγραμμες αυλακιές.

Στην οικία Α βρέθηκαν ειδώλια της ελληνιστικής εποχής (Έρωτας, καθιστές γυναικείες μορφές των οποίων η κόμη είναι στολισμένη με λουλούδια και στεφάνι) (Πίν. 144 α), λίγα χάλκινα νομίσματα (Φαρσάλου, Λάρισας, Αντιγόνου Γονατά) και αρκετή κεραμική (πιθάρια, σκύφοι, λοπάδες, πινάκια, δακρυδόχα, λυχνάρια κτλ.).

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Μεγάλο Σειρήνι

Θέση Άγιος Αθανάσιος

Στην περιοχή Άγιος Αθανάσιος του χωριού Μεγάλο Σειρήνι ανασκάφηκε τάφος, ο οποίος είχε συληθεί πρόσφατα από λαθρανασκαφείς. Ο τάφος βρίσκεται μόλις 5 μ. ανατολικά του ομώνυμου εικονοστασίου και σε κάπως υπερυψωμένο τμήμα του χωραφιού. Είναι κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ. και έχει διαστάσεις 2,05x0,50x0,60 μ. Οι πλευρές του αποτελούνται από πλακαρές γκριζωπές πέτρες, πάχ. 0,07-0,10 μ. εκτός της δυτικής στενής πλευράς η οποία είναι χτισμένη με μικρές αργές πέτρες. Η κάλυψή του γινόταν με στενόμακρες πλακαρές πέτρες τοποθετημένες κατά τον άξονα του πλάτους τους. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν διασκορπισμένα λίγα οστά του νεκρού και ελάχιστα απροσδιόριστα όστρακα.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Δασοχώρι

Ύψωμα Καστρί

Στο ύψωμα Καστρί που απέχει 1 χλμ. περίπου Ν.ΝΑ. του χωριού Δασοχώρι υποδείχτηκε στην Εφορεία μας από τον πρόεδρο της Κοινότητας Δασοχωρίου κ. Κακαγιάννη αρχαιολογική θέση.

Το ύψωμα Καστρί βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες των Αντιχασίων και ελέγχει προς Β. τη μικρή κοιλάδα, την οποία διαπερνά το ρέμα Ποταμιά. Αμέσως δυτικά του βρίσκεται το ύψωμα Ορφανός από το οποίο χωρίζεται με το βαθύ ρέμα της Παναγίας που αποτελεί φυσική οχύρωση για τη δυτική πλευρά του υψώματος Καστρί. Στην έκταση του υψώματος παρατηρούνται λιθοσωροί από διαλυμένους τοίχους (κυρίως στο νότιο μέρος του), όστρακα, σπασμένες κεραμίδες στέγης κτλ. Η διαμόρφωση του εδάφους υποδεικνύει ότι ο οικισμός περιβαλλόταν από τείχος ή περιβόλους. Από τους κατοίκους του χωριού αναφέρεται ότι Β.ΒΔ. και Β.ΒΑ. του υψώματος Καστρί, και στο πεδινό μέρος, βρέθηκαν τάφοι. Τα όστρακα και άλλα ευρήματα που συλλέχθηκαν με επιφανειακή έρευνα, χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή και στην Τουρκοκρατία.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Αγιόκαμπος

Θέση Σκιαθά

Το 1988 έγιναν εκτεταμένες αρχαιολογικές έρευνες στην παραλιακή ζώνη του Αγιοκάμπου της Λάρισας, με στόχο την ανεύρεση και την ταύτιση της περίφημης πόλης της αρχαίας Μαγνησίας, της Μελιβοίας, η οποία αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Όμηρο ως πατρίδα του Φιλοκτήτη. Η περιοχή αυτή είναι ημιορεινή ή ορεινή, με υποτυπώδες οδικό δίκτυο και καλύπτεται από πυκνή δασική βλάστηση. Έτσι, το αρχαιολογικό έργο ήταν αρκετά δυσχερές και η προσπάθεια για την αναζήτηση της αρχαίας πόλης επίπονη. Μετά από επανειλημμένες αυτοψίες στον Αγιόκαμπο, η κύρια αρχαιολογική δραστηριότητα περιορίστηκε στη θέση Σκιαθά, όπου εκτείνεται ένας γνωστός από παλιότερα αρχαίος τειχισμένος οικισμός, ο οποίος από ορισμένους ειδικούς ταυτίστηκε με την αναζητούμενη πόλη[20]. Ο αρχαιολογικός χώρος βρίσκεται μέσα σε ενιαία δασική έκταση και καλυπτόταν, πριν από τις αρχαιολογικές εργασίες, από δάσος δρυών και πυκνή θαμνώδη βλάστηση, σε σημείο ώστε το μεγαλύ-

20. Βλ. Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών 2 (1985), σ. 127 κ.ε. και Demetrias V (1987), σ. 334.

τερο μέρος του να μην είναι εύκολα προσπελάσιμο (Πίν. 145 α). Γι' αυτόν το λόγο ο προσδιορισμός των ορίων του αρχαίου οικισμού έγινε αρχικά με βάση ορισμένες ασαφείς επιφανειακές ενδείξεις για την πορεία του αρχαίου τείχους και το βόρειο νεκροταφείο, από το οποίο παλιότερα είχαν επισημανθεί ορισμένοι τάφοι κατά την εκτέλεση διαφόρων ιδιωτικών εργασιών εκχέρσωσης. Για την καλύτερη γνωριμία του αρχαιολογικού χώρου και την ταύτιση της θέσης αποφασίσθηκαν από την ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων εργασίες καθαρισμού και μικρών ανασκαφικών ερευνών με στόχο την επισήμανση της πορείας του εξωτερικού τείχους και τον ακριβή προσδιορισμό των ορίων του. Πιο συγκεκριμένα με χρηματοδότηση 4.000.000 δραχμών του Νομαρχιακού Ταμείου της Λάρισας και ειδική άδεια του Δασαρχείου της Αγιάς έγιναν επί τετράμηνο ευρύτατες εργασίες υλοτομίας και αποψίλωσης από την πυκνή θαμνώδη κυρίως βλάστηση. Ο πλήρης καθαρισμός βέβαια απαιτεί μακρόχρονη προσπάθεια και μεγάλες πιστώσεις, ωστόσο με τις εργασίες αυτές στάθηκε δυνατό να επισκεφθούν για πρώτη φορά αρχαιολόγοι το εσωτερικό του αρχαιολογικού χώρου. Ειδικότερα με διάδρομο πλ. 8 μ. περίπου, που διανοίχθηκε, παρακολουθήθηκε η πορεία του εξωτερικού τείχους στο συνολικό μήκος των 1.000 μ. περίπου. Με στενότερους εσωτερικούς διαδρόμους, πλ. 4 μ., κάθετους προς το εξωτερικό τείχος, έγιναν προσβάσεις στο εσωτερικό της πόλης και συγκεντρώθηκαν για πρώτη φορά αρκετά επιστημονικά στοιχεία για τη μορφή και την οργάνωσή της.

Η αρχαία πόλη εκτείνεται στα ανατολικά πρόβουνα του όρους Μαυροβούνι, το οποίο συνδέει την οροσειρά της Όσσας προς Β. και την οροσειρά του Πηλίου προς Ν. Από το ύψωμα Κάστρο, το οποίο είναι και το ψηλότερο σημείο, καταλήγει στις βραχώδεις ακτές του βορείου Αιγαίου, όπου υπάρχουν δύο φυσικοί ορμίσκοι, οι οποίοι αποτελούν τα δύο λιμάνια του αρχαίου οικισμού. Φαίνεται πολύ πιθανό ότι ο αρχαίος οικισμός χρησιμοποιούσε και τους δύο φυσικούς ορμίσκους για τις λιμενικές εγκαταστάσεις του. Το βόρειο, όταν ο καιρός ήταν ήπιος, και το νότιο, όταν έπνεε βόρειος άνεμος (ο λεγόμενος από τους σύγχρονους αλιείς «τραμουντάνα»). Ο αρχαιολογικός χώρος ορίζεται στα βόρεια, δυτικά και νότια από ένα ενιαίο ρεύμα, βάθους σ' ορισμένα σημεία πάνω από 20 μ., το οποίο τους χειμερινούς μήνες είναι γεμάτο με νερό και θα αποτελούσε στην αρχαιότητα φυσική οχύρωση. Αμέσως βόρεια από το βόρειο σκέλος του ρεύματος αυτού, εκτείνεται νεκροταφείο, το οποίο απλώνεται στα πρανή του εκεί υψώματος. Νεκροταφείο επισημάνθηκε επίσης στο πλάτωμα «Μνήματα», νότια από το νότιο σκέλος του ρεύματος. Η ευθυντηρία και η πρώτη σειρά των δόμων του εξωτερικού τείχους αποτελούνται από μαρμάρινους κυβόλιθους, ενώ η προς τα πάνω συνέχειά του από πλάκες ντόπιου γρανίτη. Κατά διαστήματα έχει τετράγωνους πύργους, από τους οποίους με ασφάλεια εξακριβώθηκαν τέσσερις (Πίν. 145 β). Το πλάτος του είναι 2,50 και το σωζόμενο ύψος του 1,80 μ. Η διατήρηση του εξωτερικού τείχους δεν είναι καλή. Και αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι έγιναν ζημιές από πρόσφατες (προ εικοσαετίας περίπου) εκχερσώσεις και διανοίξεις δρόμων από τους ιδιοκτήτες της δασικής έκτασης. Με τον τρόπο αυτό καταστράφηκε σχεδόν στο σύνολό του το ανατολικό παράκτιο σκέλος του. Η μεγαλύτερη καταστροφή του έγινε από τα ασβεστοποιεία (βρέθηκαν δύο τέτοια στα πρανή του βορείου ρεύματος), στα οποία μεταμορφώνονταν οι αρχαίοι μαρμάρινοι κυβόλιθοι σε ασβέστη. Οι άγνωστοι ασβεστοποιοί στην έντονη προσπάθειά τους για την αναζήτηση μαρμάρων διέλυσαν το αρχαίο τείχος και το μετέτρεψαν σε ενιαία γραμμή λιθοσωρών. Άλλη αιτία καταστροφής του αρχαίου τείχους είναι οι κατολισθήσεις, στις οποίες είναι επιρρεπής όλη η έκταση των χαμηλών προβούνων του Μαυροβουνίου. Σε όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου είναι διάσπαρτα άφθονα όστρακα κεραμικής των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων. Ιδιαίτερη είναι ανάμεσα σ' αυτά η παρουσία αρκετών ενσφράγιστων λαβών οξυπύθμενων αμφορέων, οι οποίες δείχνουν τις στενές εμπορικές σχέσεις του αρχαίου οικισμού με τα μεγάλα εμπορικά λιμάνια της αρχαιότητας. Τα παλιότερα από τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. και τα νεότερα στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. Από τα μέσα του 2ου αι. φαίνεται ότι ο χώρος εγκαταλείφθηκε οριστικά, χωρίς να κατοικηθεί σε κάποια νεότερη εποχή. Από εκεί και πέρα καλύφθηκε από πυκνή δασώδη βλάστηση και παρέμεινε αλώβητος μέχρι τα τελευταία χρόνια.

Από πολλούς ερευνητές υποστηρίχθηκε η άποψη ότι στο χώρο αυτό απλώνονται τα ερείπια της αρχαίας πόλης Μελιβοίας. Στοιχεία όμως που να συνηγορούν για την ταύτιση αυτή δεν βρέθηκαν στις μέχρι τώρα αρχαιολογικές έρευνες. Απεναντίας υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις οι οποίες αντικρούουν την άποψη αυτή και που θα αναπτυχθούν διεξοδικά από τον γράφοντα σε άλλη θέση. Θεωρείται δηλαδή πιο πιθανό ο αρχαίος αυτός οικισμός να αποτελεί το επίνειο κάποιας μεγάλης πόλης της ενδο-

χώρας. Αν ληφθεί υπόψη βέβαια ότι η θέση αυτή είναι η μοναδική διέξοδος της Θεσσαλίας προς το Αιγαίο πέλαγος, τότε ίσως πρέπει να τη θεωρήσουμε ως το κύριο εμπορικό θεσσαλικό λιμάνι προς την κατεύθυνση αυτή.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ-ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στο Μουσείο Λάρισας και στις τοπικές αρχαιολογικές Συλλογές μεταφέρθηκαν από διάφορες αρχαιολογικές θέσεις των Νομών Τρικάλων και Λάρισας αρκετές αρχαιότητες, οι οποίες ήρθαν τυχαία στο φως κατά την εκτέλεση διαφόρων γεωργικών εργασιών. Πολλές από αυτές παραδόθηκαν ή υποδείχθηκε η θέση τους από αγρότες. Παρακάτω δίνονται τα στοιχεία των αξιολογότερων με τις ενδείξεις του μουσείου ή της αρχαιολογικής Συλλογής όπου βρίσκονται σήμερα.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Άτραξ

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/5). Πάνω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Είναι αδρά δουλεμένη σ' όλες τις πλευρές της εκτός από μια λεπτή ταινία (πλ. 0,065 μ.) της μπροστινής επιφάνιας, όπου έχει την επιγραφή[21]:

Φιλομβρότα

Ύψ. 0,39, πλ. 0,27, πάχ. 0,13 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. (Πίν. 146 α).

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/6). Κάτω τμήμα επιτύμβιας στήλης με χαρακτή παράσταση ερμαϊκής στήλης. Ύψ. 0,47 πλ. 0,30, πάχ. 0,17 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/7). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο. Στην κύρια όψη της έχει την επιγραφή:

Εὔδαμος

Ύψ. 1,38, πλ. 0,62, πάχ. 0,18 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. (Πίν. 146 β).

(Α.Ε. Μ.Λ. 88/8). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:

Φερένικο[ς]

Ύψ. 1,40, πλ. 0,38, πάχ. 0,18 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/9). Ακέραιη τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο. Είναι αδρά δουλεμένη σ' όλες τις πλευρές της εκτός από μια λεπτή ταινία της μπροστινής επιφανείας της, όπου έχει επιμελημένη εργασία λάξευσης. Στην ταινία αυτή είναι χαραγμένη η επιγραφή:

[Κρα]νόπολις

Το κάτω μέρος της στήλης, που έμπαινε στο έδαφος, είναι εντελώς άπεργο. Ύψ. 0,97, πλ. 0,40, πάχ. 0,20 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ.). Επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με τοξωτή επίστεψη, σπασμένη στο κάτω μέρος. Όλες οι πλευρές της είναι δουλεμένες με χοντρό βελόνι. Στο πάνω μέρος της μπροστινής επιφανείας της είναι χαραγμένο σε λεπτή λειασμένη ταινία, πλ. 0,10 μ. το παρακάτω όνομα:

Φιλλείας

Ύψ. 0,85, πλ. 0,30, πάχ. 0,14 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/27). Πάνω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Έχει αδρή λάξευση σ' όλες τις επιφάνειές της εκτός από μια λεπτή λειασμένη ταινία της κύριας όψης (πλ. 0,07 μ.), όπου είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Πολυξένα

Ύψ. 0,43, πλ. 0,12, πάχ. 0,22 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/28). Πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από άσπρο χοντρόκοκκο μάρμαρο με τοξωτή επίστεψη. Έχει την επιγραφή:

Ἄσανδρος

Ύψ. 0,55, πλ. 0,45, πάχ. 0,12 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/29). Ακέραιη επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με τοξωτή επίστεψη. Το κάτω μέρος, που χρησίμευε για τη στερέωσή της στο έδαφος, είναι εντελώς άπεργο. Όλες οι επιφάνειές της είναι κατεργασμένες με χοντρό βελόνι εκτός από μια λεπτή ταινία, πλ. 0,08 μ., της μπροστινής πλευράς η οποία είναι επιμελώς λειασμένη και έχει την επιγραφή:

Ἀθθόνειτος

Ύψ. 0,88, πλ. 0,41, πάχ. 0,14 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/30). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:

Ἀγίας

Ύψ. 1,25, πλ. 0,63, πάχ. 0,13 μ. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/31). Κάτω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:

Ἑρμῆ χθονίῳ

Ύψ. 0,75, πλ. 0,45, πάχ. 0,11 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 2ου αι π.Χ.

21. Το κοινό όνομα Φιλομβρότα μαρτυρείται στον Άτραγα με δύο επιγραφές (αριθ. 1 και 27).

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/32). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο χοντρόκοκκο μάρμαρο. Στην κύρια όψη της διακρίνονται ελάχιστα ίχνη γραπτής παράστασης. Ύψ. 0,31, πλ. 0,26, πάχ. 0,035 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/33). Ακέραιη ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο χοντρόκοκκο μάρμαρο. Στην κύρια όψη της έχει αρκετές φθορές από τη μηχανική καλλιέργεια του αγρού όπου βρέθηκε. Ύψ. 0,26, πλ. 0,25, πάχ. 0,04 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/34). Κάτω τμήμα ναϊσκόσχημης αναθηματικής στήλης από άσπρο μάρμαρο. Στην μπροστινή της επιφάνεια σώζει ορισμένα ίχνη γραπτής παράστασης. Ύψ. 0,37, πλ. 0,31, πάχ: 0,05 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/35). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο χοντρόκοκκο μάρμαρο. Στην κύρια όψη της, κάτω από τον οριζόντιο κανόνα που χώριζε την επίστεψη από τον κυρίως κορμό της, έχει τη δίστιχη επιγραφή:

[Ἀ]ντιπάτρα Κλευγεν[είο]α
Ἀρτέμιδι νεβεύσα[ν]σα

Στο μέσο της κάτω πλευράς η στήλη σώζει το έμβολο για τη στήριξή της στη βάση. Ύψ. 0,44, πλ. 0,55, πάχ. 0,40 μ. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. (Πίν. 146 γ, αριστερά).

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/36). Τμήμα ενεπίγραφης στήλης από άσπρο χοντρόκοκκο μάρμαρο με την αποσπασματική ψηφισματική επιγραφή:

[----------]
[Ἐ]βουλήθησαν κ[-------]
πλῆθος οὔκ ΟΛ [-------]
Σ καὶ ΔΥΣΑΕΡΙΑΝ [-------]
[----] ΠΟΛΛΟ [-------]

Ύψ. 0,22, πλ. 0,10, πάχ. 0,08 μ. (Πίν. 146 γ, μέσο).

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/38). Κάτω τμήμα ενεπίγραφης στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Στην μπροστινή της επιφάνεια διασώζει τμήμα τιμητικού ψηφίσματος:

[----5-6----]αν ἀσφάλει-
[αν 5-6] αὐτῶι καὶ
[ἔνκτη]σιν και πολέ-
μου και εἰρήνης τα-
γευόντων Γενυίδα
Φιλίππου, Κλεομά-
χου Λαῖστα. Εὐά-
δρου Ἱππονίκου.

Ύψ. 0,48, πλ. 0,30, πάχ. 0,09 μ. (Πίν. 146 γ, δεξιά).

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/39). Μικρό τεμάχιο ενεπίγραφης στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο, το οποίο διασώζει ελάχιστα ίχνη ψηφισματικής επιγραφής:

[-----]ΑΙ ΑΛΩ[-----]
[-----]ΣΑ ΕΥΠΟ[-----]
[-----]Μένωνος[-----]
[-----]ΧΟΥ ΦΑΝΑΝ[-----]

Ύψ. 0,22, πλ. 0,17, πάχ. 0,10 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/40). Ακέραιος αναθηματικός βωμίσκος από γκριζόλευκο μάρμαρο. Ύψ. 0,19, πλ. 0,21, πάχ. 0,18 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/42). Κορμός μικρής ερμαϊκής στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Ύψ. 0,42, πλ. 0,06, πάχ. 0,04 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/46). Ακέραιη επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με τοξωτή επίστεψη, η οποία εξέχει από τον κορμό της κατά 0,02 μ. Η πίσω πλευρά της είναι αδρά κατεργασμένη με χοντρό βελόνι. Αντίθετα οι άλλες πλευρές έχουν επιμελημένη λάξευση με ξοΐδα. Ο κορμός της στήλης παρουσιάζει αισθητή μείωση προς τα πάνω, όπως και οι περισσότερες θεσσαλικές τοξωτές επιτύμβιες στήλες. Το κατώτατο μέρος της, ύψ. 0,15 μ., είναι εντελώς άπεργο και χρησίμευε για τη στερέωσή της στο έδαφος. Κάτω από την επίστεψη στην κύρια όψη της έχει την επιγραφή:

[Παν]αρίστα

Ύψ. 1,69, πλ. 0,63, πάχ. 0,24. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/47). Κάτω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Η πίσω επιφάνεια, καθώς και το κάτω μέρος που δεν ήταν ορατό, ήταν αδρά δουλεμένη με χοντρό βελόνι. Στην κύρια όψη διασώζει την επιγραφή:

[------] ΛΛΟΥ [-------]

Ύψ. 0,65, πλ. 0,42, πάχ. 0,10 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/48). Κάτω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκρίζο μάρμαρο. Στην μπροστινή της επιφάνεια είχε ανάγλυφη παράσταση μιας ναϊσκόσχημης στήλης, από την οποία σώθηκε μόνο τμήμα της κάτω πλευράς και το έμβολο. Δεξιά και αριστερά από το έμβολο έχει την επιγραφή:

Ἑρμῆι χθονίωι

Κάτω από την επιγραφή διακρίνονται ίχνη χαρακτής παράστασης ερμαϊκής στήλης. Ύψ. 0,27, πλ. 0,55, πάχ. 0,17 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/49). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Στο μέσον περίπου της μπροστινής πλευράς της, σε λειασμένη ταινία, πάχ. 0,08 μ., είναι χαραγμένο το όνομα της νεκρής:

Λυσιδίκα

Ύψ. 0,82, πλ. 0,30, πάχ. 0,22 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/50). Ακέραιη τοξωτή επιτύμβια

στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:

Ἀλέξ[ι]ος

Ύψ. 0,97, πλ. 0,50, πάχ. 0,22 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/51). Πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με τοξωτή επίστεψη, η οποία εξέχει από τον κορμό της κατά 0,02 μ. Έχει την επιγραφή[22]:

Σπάρτα

Ύψ. 0,98, πλ. 0,56, πάχ. 0,20 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/52). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από άσπρο χοντρόκοκκο μάρμαρο. Το κάτω μέρος της είναι διαμορφωμένο σε ορθογώνια βάση (0,19x0,34 μ.). Στο πάνω μέρος της κύριας όψης έχει την επιγραφή:

Φιλονβρότα

Ύψ. 0,58, πλ. 0,34, πάχ. 0,17 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/53). Ακέραιη ενεπίγραφη στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο. Στο πάνω μέρος της κύριας επιφάνειας έχει την επιγραφή[23]:

Θεοῦ Σεβαστ/οῦ
Καίσαρος
Σωτῆρος

Ύψ. 0,69, πλ. 0,28, πάχ. 0,22 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/54). Τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από γκρίζο μάρμαρο. Η επίστεψή της διακοσμείται με ένα πλούσιο ανάγλυφο ανθέμιο, το οποίο αποτελείται από τρία πλατιά φύλλα άκανθας, από δύο έλικες και από άλλα μικρότερα φύλλα. Στον κορμό της είχε ανάγλυφη παράσταση μιας ναϊσκόσχημης στήλης, από την οποία σώθηκε μόνο τμήμα της αετωματικής επίστεψης και του δεξιού δωρικού ημικίονα. Στο επιστύλιο της επίστεψης είναι χαραγμένη η επιγραφή:

[Δικα]ιοκράτης Ἰολάου

Ύψ. 0,59, πλ. 0,60, πάχ. 0,22 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/56). Πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με τοξωτή επίστεψη. Η πίσω επιφάνειά της είναι αδρά δουλεμένη με το βελόνι, ενώ οι υπόλοιπες έχουν κατεργασθεί με επιμέλεια. Στο πάνω μέρος της μπροστινής πλευράς έχει την επιγραφή:

Εὐφροσύνα

Ύψ. 0,45, πλ. 0,30, πάχ. 0,16 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/57). Πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Η τοξωτή επίστεψή της διακοσμείται με ανάγλυφο ανθέμιο. Έχει την επιγραφή:

Ἀστοδίκα

Ύψ. 0,52, πλ. 0,31, πάχ. 0,14 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/59). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή[24]:

[Δ]αϊκ[ρ]ά τα

Ύψ. 0,40, πλ. 0,35, πάχ. 0,11 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/61). Πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:

[Δ]ίκαιος
[Ἵ]ππονίκειος

Ύψ. 0,64, πλ. 0,33, πάχ. 0,08 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/62). Ακέραιο δωρικό κιονόκρανο, το οποίο χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Ο εχίνος είναι συμφυής με τον άβακα και παρουσιάζει επιμελημένη εργασία λάξευσης. Ύψ. 0,21, πλ. 0,42 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/65). Πάνω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Η επίστεψή της διακοσμείται με πλούσιο ανάγλυφο ανθέμιο, το οποίο αποτελείται από τρία πλατιά φύλλα άκανθας και τρεις στρεπτούς μίσχους. Οι μίσχοι καταλήγουν στα άκρα τους σε άνθη. Στην κύρια επιφάνειά τους έχει ανάγλυφη παράσταση ναϊσκόσχημης στήλης, από την οποία σώθηκε η αετωματική επίστεψή της. Δεξιά και αριστερά από το κεντρικό ακρωτήριο του αετώματος ο χώρος διακοσμείται με δύο ανάγλυφα ασπίδια. Στο επιστύλιο της επίστεψης της ναϊσκόσχημης στήλης έχει την επιγραφή:

Φρυνῖσκε Σιμύλου χαῖρε

Ύψ. 0,90, πλ. 0,63, πάχ. 0,20 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/71). Πάνω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή[25]:

22. Σπάρτα. Όνομα αμάρτυρο στις θεσσαλικές επιγραφές.

23. Θεός, σεβαστός, καίσαρ και σωτήρ αποκαλείται στις θεσσαλικές επιγραφές ο ρωμαίος αυτοκράτορας Οκταβιανός Αύγουστος.

24. Δαϊκτράτα. Το όνομα αυτό δεν μαρτυρείται στις επιγραφές της Θεσσαλίας. Είναι γνωστό όμως από τις επιγραφές άλλων περιοχών. Βλ. σχετικό λήμμα στο Lexicon of Greek Personal Names, τ. Ι.

25. Χαρουνίδας: υποκοριστικό του κοινού ονόματος Χάρων.

Χαρουνίδας

Ύψ. 0,50, πλ. 0,35, πάχ. 0,11 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/94). Τοξωτή επίστεψη στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με ανάγλυφο ανθέμιο. Ύψ. 0,62, πλ. 0,42, πάχ. 0,17 μ.

Καλόγηροι[26]

(Τ.31). Πάνω τμήμα ναϊσκόσχημης επιτύμβιας στήλης από γκρίζο μάρμαρο, με αρκετές φθορές σε όλες τις επιφάνειές της. Είναι συγκολλημένη από δύο συνανήκοντα τεμάχια. Στο τύμπανο του αετώματος έχει ανάγλυφη διακόσμηση ανθεμίου. Στον οριζόντιο κανόνα που όριζε την επίστεψη και τον κορμό της στήλης είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Μόνιμος Λέοντος Φιλόξενον Φιλοκράτους ἥρωα

Ύψ. 0,36, πλ. 0,56, πάχ. 0,10 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

Κλοκωτός (αρχαία Φαρκαδών)[27]

(Τ.32). Ενεπίγραφη ορθογώνια βάση αναθήματος από γκρίζο μάρμαρο. Στην μπροστινή επιφάνεια έχει την επιγραφή:

Ἀντίγον[ος]
ἀνέθηκε

Ύψ. 0,87, πλ. 0,34, πάχ. 0,23 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Πετρόπορος (αρχαίο Πελινναίον)[28]

(Τ.33). Δεξιό τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο με οριζόντια επίστεψη. Στην κύρια όψη της σώζει τμήμα επιγραφής:

[----------] Ἀντιγενεί[α]

Ύψ. 0,87, πλ. 0,29, πάχ. 0,13 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Τ.34). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από άσπρο μάρμαρο, με φθορές στην μπροστινή της επιφάνεια από την άροση. Σώζει την επιγραφή:

ΚΑ[---]ΕΛΑ [----- Ἀντ]ιμαχεία
ἀνέθεικαν

Ύψ. 0,31, πλ. 0,40, πάχ. 0,04 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 2ου αι. π.Χ.

Τρίκκη

(Τ.35). Τμήμα επιτύμβιας στήλης από άσπρο μάρμαρο με την επιγραφή:

Στάσιμος Ζωσίμην τὴν
αὐτοῦ γυναίκα μνήμης χάριν,
Τὴν Φιλότεκνον Ζωσῶν καὶ
χάριν εὐσεβίης.
[-------]τῆς ἐτῶν[-------]

Ύψ. 0,21, πλ. 0,42, πάχ. 0,16 μ.

Γόμφοι

(Τ.37). Τοξωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφο ανθέμιο. Ύψ. 0,87, πλ. 0,29, πάχ. 0,13 μ.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Ραχούλα[29]

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/1). Επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με οριζόντια επίστεψη. Στο πάνω μέρος της κύριας όψης έχει μέσα σε ρηχό ναϊσκόσχημο βάθυσμα, ανάγλυφη παράσταση των δύο προτομών του νεκρού ζεύγους σε στάση εναγκαλισμού. Κάτω από τις προτομές είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Κυρηναῖον Ζωσινείκαν Κυρηναῖ-
ος τοὺς ἑαυτοῦ γονεῖς ἥρωας

Στο κάτω μέρος της μπροστινής επιφάνειας έχει εγχάρακτη παράσταση ερμαϊκής στήλης (Πίν. 147 α). Ύψ. 1,66, πλ. 0,55, πάχ. 0,19 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/2). Ορθογώνιο κάλυμμα σαρκοφάγου από γκριζόλευκο μάρμαρο με την επιγραφή:

Κύναγος
Νικοδάμειος

26. Στο χωριό Καλόγηροι Τρικάλων βρέθηκε η περίφημη επιτύμβια στήλη του Εχενίκου (Κ.Α. Ρωμαίος, ΑΔ 5 (1919), σ. 123 κ.ε.), η οποία είναι ακόμα στημένη στην πλατεία του χωριού. Ο μικρός αρχαίος οικισμός, όπου ανήκει και η νέα επιτύμβια στήλη, απλώνεται αμέσως κάτω από το σημερινό χωριό στη δεξιά όχθη του ποταμού Πορταϊκού. Ακριβώς απέναντι από τους Καλογήρους, στην αριστερή όχθη του Πορταϊκού αμέσως κάτω από την κοινότητα της Ελάτης (πρώην Τύρνας), επισημάνθηκε ένας νέος άγνωστος μέχρι τώρα αρχαίος οικισμός.

27. Φαρκαδών. Για την ταύτιση της θέσης βλ. Γεωργιάδης, ό.π., σ. 186, Stählin, ό.π., σ. 116 και RE XIX2, λήμμα Pharkadon (E. Kirsten).

28. Πελινναίο. Ταύτιση θέσης, Γεωργιάδης, ό.π., σ. 188, Stählin, σ. 116 και RE XIX1, λήμμα Pelinna (F. Stählin).

29. Οι επιτύμβιες στήλες με τους αριθ. 44, 45, 46, 47 και 48 βρέθηκαν σε μη αρχαιολογική περιοχή της κοινοτικής περιφέρειας Ραχούλας Λάρισας και χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή ποιμνιοστασίων. Πιθανόν προέρχονται από τον παρακείμενο (2 χλμ. δυτικότερα) αρχαιολογικό χώρο του Ἀτραγα.

Ύψ. 1,45, πλ. 0,60, πάχ. 0,24 μ. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/3). Επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο. Στην κύρια επιφάνειά της έχει μεγάλο ορθογώνιο βάθυσμα, όπου στην αρχαιότητα θα υπήρχε γραπτή παράσταση. Στο επιστήλιο της επίστεψης είναι χαραγμένη η επιγραφή:

[Ἀρ]ιστόνου Ἱππονίκου χρηστὲ χαῖρ[ε]

Ύψ. 1,45, πλ. 0,67, πάχ. 0,14 μ. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/4). Πάνω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφο ανθέμιο. Στην μπροστινή της πλευρά είχε ορθογώνιο βάθυσμα, με πιθανή γραπτή παράσταση, και πάνω από αυτό δύο ανάγλυφα ασπίδια. Επιγραφή υπήρχε στο επιστήλιο της επίστεψης, η οποία όμως καταστράφηκε από νεότερη επέμβαση.

Ύψ. 1,15, πλ. 0,60, πάχ. 0,14 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/72). Επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο με ανάγλυφο ανθέμιο στην τοξωτή επίστεψη. Στο κάτω μέρος είναι σπασμένη διαγώνια. Στο μέσον περίπου της κύριας όψης έχει ένα χαρακτό τετράγωνο πλαίσιο, το οποίο στην αρχαιότητα πιθανόν έφερε γραπτή παράσταση ερμαϊκής στήλης. Κάτω από την επίστεψη έχει σε δύο στίχους την επιγραφή:

Ἀγεισίας
Ἱστόρειος

Ύψ. 1,35, πλ. 0,38, πάχ. 0,20 μ. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. (Πίν. 147 β).

Χάλκη

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/11). Ναϊσκόσχημη αναθηματική στήλη από γκρίζο μάρμαρο. Βρέθηκε στον περίβολο της εκκλησίας και παραδόθηκε στην Εφορεία από τον πρόεδρο της κοινότητας. Στην κύρια όψη έχει ορθογώνιο βάθυσμα, όπου πιθανόν υπήρχε γραπτή παράσταση. Στο επιστήλιο της επίστεψης έχει την επιγραφή:

Ἀγαθὸς Θεὸς

Η επιγραφή είναι μεταγενέστερη (2ος-3ος αι. μ.Χ.) και προκειμένου να χαραχθεί στην παλιότερη στήλη (μάλλον 2ος αι. π.Χ.) λειάνθηκε το επιστήλιο. Ύψ. 0,42, πλ. 0,34, πάχ. 0,065 μ.

Καστρί Αγιάς

(Α.Ε.Μ.Λ. 85/15). Από τον κάτοικο της κοινότητας Ευάγγελο Ευστρατίου παραδόθηκε στο Μουσείο Λάρισας μια ενδιαφέρουσα ενεπίγραφη στήλη από γκρίζο μάρμαρο, που βρέθηκε σε αγροτική περιοχή βορειοανατολικά του σύγχρονου οικισμού. Η στήλη είναι σπασμένη από τις τρεις πλευρές και το δεξιό τμήμα που διασώθηκε έχει αρκετούς στίχους επιγραφής με απελευθερωτικές πράξεις.

Ύψ. 1, πλ. 0,15, πάχ. 0,11 μ.

Ευαγγελισμός Λάρισας

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/16 και 88/17). Επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με τοξωτή επίστεψη, η οποία διακοσμείται με ανάγλυφο ανθέμιο. Στο βάθος του ανθεμίου διακρίνονται ίχνη ερυθρωπού χρώματος. Η στήλη είναι σπασμένη σε δύο τεμάχια και φέρει αποκρούσεις σε όλες τις επιφάνειές της. Κάτω από την επίστεψη είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Κρατίνος Θαυμίαιος
Σουσικράτεις Κρατίνειος
χαίρετε

Κάτω από την επιγραφή υπάρχουν δύο ανάγλυφοι ρόδακες. Στο κάτω μέρος της κύριας όψης έχει χαρακτή παράσταση ερμαϊκής στήλης και την επιγραφή:

Ἑρμάου χθονίου

Ύψ. 2,30, πλ. 0,59, πάχ. 0,19 μ. Χρονολογείται στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

Κραννών

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/76). Τμήμα ναϊσκόσχημης αναθηματικής στήλης από γκρίζο μάρμαρο. Στην κύρια όψη της είχε ανάγλυφη παράσταση του Διός, από την οποία σώθηκε μόνο ο κεραυνός. Στο επιστήλιο της αετωματικής επίστεψης έχει την επιγραφή:

Μέγας Ζεὺς

Το τύμπανο του αετώματος διακοσμείται με ανάγλυφο ασπίδιο. Ύψ. 0,46, πλ. 0,50, πάχ. 0,12 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/78). Πάνω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Η επίστεψή της διακοσμείται με ανάγλυφο ανθέμιο. Στην μπροστινή όψη της έχει την επιγραφή:

Λιμναῖον
Εὐδαμεία

Ύψ. 1,15, πλ. 0,48, πάχ. 0,12 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/18). Ενεπίγραφος θησαυρός από γκρίζο μάρμαρο. Στην πάνω επιφάνειά του έχει στρογγυλή οπή και περιμετρικά από αυτήν τέσσερις ορθογώνιους τόρμους για τη στερέωση μικρού μαρμαρίνου πώματος. Από το μαρμάρινο πώμα (το οποίο πρέπει να είχε μικρή σχισμή) έρριχναν τα νομίσματα στην εσωτερική κωνική κοιλό-

τητα του θησαυρού, η οποία έχει βάθος 0,35 μ. και διάμετρο στο κάτω μέρος 0,30 μ. Στην κάτω πλευρά έχει τέσσερις ορθογώνιους τόρμους για τη στερέωση μαρμάρινης σφραγιστικής πλάκας. Στην μπροστινή του πλευρά είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Κλεοπτόλεμος
Παρμενιούνειος
Ἀσκλαπιοῖς
ὀνέθεικε

Ύψ. 0,37, πλ. 0,51. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Ομόλιο

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/45). Πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκρίζο μάρμαρο με αετωματική επίστεψη. Στην μπροστινή επιφάνεια, κάτω από την επίστεψη, έχει την επιγραφή:

Σιμυλὶς Εὐβι-
οτεία γυνᾶ

Ύψ. 0,49, πλ. 0,30, πάχ. 0,07 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Αμυγδαλή

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/75). Πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκρίζο μάρμαρο. Στην τοξωτή επίστεψή της εικονίζεται προτομή γυναικείας μορφής σε υψηλό ανάγλυφο. Η μορφή φορεί χιτώνα και ιμάτιο με καλύπτρα. Κάτω από την επίστεψη έχει μέσα σε ρηχό τετράγωνο βάθυσμα ανάγλυφη παράσταση εφίππου νέου προς τα δεξιά. Κάτω από την παράσταση είναι χαραγμένη η τετράστιχη επιγραφή:

Μάξιμος Ζωσίμης
τῆς ἑαυτοῦ συμβίου
μνήμης χάριν
ἡρω[ὶς χρηστ]ὴ χαῖρε

Ύψ. 0,86, πλ. 0,42, πάχ. 0,17 μ.

Νίκαια Λάρισας

Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη άγνωστης προέλευσης, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως παραστάδα εισόδου του ιερού ναού Αγίου Χαραλάμπους Νίκαιας. Η επιγραφή:

Τέρμων ἕως
τῶν τάφων
ἄκαιναι
ἑβδομήκοντα τέσ-
σαρες ἥμισυ

Ύψ. 1,50, πλ. 0,36, πάχ. 0,23 μ.

Πύθιο Ελασσόνας

(Π.39). Τοξωτή επίστεψη επιτύμβιας στήλης από άσπρο μάρμαρο. Στην μπροστινή της επιφάνεια έχει ανάγλυφη προτομή γυναικείας μορφής, η οποία φορεί χιτώνα και ιμάτιο με καλύπτρα.

Ύψ. 0,51, πλ. 0,47, πάχ. 0,17 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

Αρχαιολογική Συλλογή Πυθίου

Από την Αρχαιολογική Συλλογή Πυθίου, η οποία στεγάζεται στο κοινοτικό κατάστημα κλάπηκαν από αγνώστους οι τρεις παρακάτω μαρμάρινες στήλες:

(Π.21). Επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο, διαστ.: ύψ. 1,16, πλ. 0,45 μ., η οποία στην μπροστινή της όψη έχει ανάγλυφη ανδρική μορφή σε προτομή. Λείπει το κεφάλι της μορφής. Κάτω από την παράσταση είναι χαραγμένη ερμαϊκή στήλη. Η στήλη αυτή είναι αδημοσίευτη.

(Π.23). Τμήμα ενεπίγραφης στήλης από γκρίζο μάρμαρο με τιμητικό ψήφισμα 20 στίχων. Η στήλη είναι δημοσιευμένη[30].

(Π.24). Πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκρίζο μάρμαρο με αετωματική επίστεψη. Διασώζει την επιγραφή:

[Ἐλεφά]ντα [Θρασ]υ-
μάχου

Η στήλη είναι δημοσιευμένη[31].

Λάρισα

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/74). Μικρή επιτύμβια στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με ανάγλυφη παράσταση ανδρικής προτομής στην τοξωτή επίστεψή της. Κάτω από την προτομή έχει την επιγραφή:

Κισαρίων χρησ-
τὲ χαῖρε

Στο κάτω μέρος της κύριας όψης είναι χαραγμένη ερμαϊκή στήλη. Ύψ. 0,40, πλ. 0,23, πάχ. 0,08 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/79). Πάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Η τοξωτή επίστεψή της διακοσμείται με ρηχό ανάγλυφο ανθέμιο. Στο μέσον περίπου της κύριας πλευράς υπάρχει τετράγωνο βάθυσμα για ζωγραφική παράσταση πιθανόν, και αμέσως πάνω από αυτό δύο ανάγλυφα ασπίδια. Κάτω από τον οριζόντιο κανόνα που χώριζε την επίστεψη από τον κορμό της έχει την επιγραφή:

Πεισικράτεις Βουχίλαιος

30. ΑΔ 35 (1980): Μελέτες, σ. 226-241.

31. Βλ. Αθ. Τζιαφάλιας, 42 ανέκδοτες επιγραφές από την Περραιβία, ό.π., σ. 122.

Η στήλη ήταν εντοιχισμένη σε παλιά κατοικία στη γωνία των οδών Κύπρου και Ανδρούτσου και το κείμενό της ήταν γνωστό από παλιά. Αναδημοσιεύθηκε από τον καθηγητή Chr. Habicht με διόρθωση του πατρωνύμου[32]. Μετά τη μεταφορά στα εργαστήρια του Μουσείου και τον καθαρισμό της από νεότερα επιχρίσματα στάθηκε δυνατό να διαβασθεί με ασφάλεια το κύριο όνομα του νεκρού. Ύψ. 0,90, πλ. 0,50, πάχ. 0,15 μ.

Ερέτρια Φαρσάλων

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/77). Επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο, συγκολλημένη από πολλά τεμάχια. Στο πάνω μέρος της κύριας όψης έχει ανάγλυφη προτομή ανδρικής μορφής κατενώπιον, η οποία φορεί χιτώνα και ιμάτιο. Κάτω από τη μορφή είναι χαραγμένη η επιγραφή:

[Ἀρ]ίστων Νικολόχου
[χρη]τέ χαῖρε. Νικόλοχος ἔστησε.

Στο μέσο της κύριας πλευράς της έχει ανάγλυφη ναϊσκόσχημη στήλη και παράσταση τριών ορθίων μορφών, δύο γυναικείων και μιας ανδρικής σε στάση δεξίωσης. Ύψ. 1,19, πλ. 0,48, πάχ. 0,12 μ.

Αρχαιολογική Συλλογή Φαρσάλων

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Φαρσάλων, η οποία στεγάζεται σε μισθωμένο κτίριο επί της οδού Λαμίας 99, έγιναν επανεκθετικές εργασίες, καταγραφή και ταύτιση των αρχαιοτήτων που από πολλά χρόνια ήταν αποθηκευμένα, προκειμένου αυτή να γίνει επισκέψιμη για το κοινό. Ανάμεσα στις αρχαιότητες που καταγράφηκαν υπάρχουν και αρκετές ενδιαφέρουσες επιγραφές, εντελώς άγνωστες στην επιστημονική έρευνα. Στη συνέχεια δίνονται τα κείμενα των πιο αξιόλογων από αυτές:

Σκοτούσα

(Φ.5). Ενεπίγραφη στήλη από ντόπιο ψαμμιτόλιθο με οριζόντια επίστεψη. Στην κύρια όψη της έχει το ακόλουθο τιμητικό ψήφισμα (Πίν. 147 γ):

Ἀγαθᾶι τύχαι. Ἀ[πολλο]φάτου
Διοδοτείου Σκιαθίου ἔδ-
ουκε ἁ πόλις Σκοτοεσσαί-
ουν πολιτείαν καὶ ἔνκτα
σιν πάντουν καὶ κοινὸν εἶ-
μεν πάντουν τοῦν περ καὶ
τὸς λοιπός, Σκοτοεσσαῖος
καὶ φυλᾶς ἔμμεν ποίας κε
βέλλειται· ταγευόντουν
Ξενοφάντοιο Ἀγασσαίοι-
ο, Σουίδαο Σουιδαίοιο,
Ἀστοκλέαο Ὀρθαγοραίοιο,
Δαμοκράτεος Δαμαγειτεί-
οιο, Συλόχοιο Λακουνείοιο·
εἵλετο ἔμμεν Οἰλυκίδας.

Η επιγραφή έχει αναγραφεί στοιχηδόν. Ύψ. 0,71, πλ. 0,75, πάχ. 0,17 μ.

(Φ. 61). Τμήμα μαρμάρινης στήλης με την απελευθερωτική επιγραφή (Πίν. 148 α):

[Στρατ]ηγοῦντο[ς]
Ἱπποδρόμου τοῦ
Πτολεμαίου, μηνὸς
Ἀφρίου ἕκτη. Ταμιεύον-
τος τῆς πόλεως Ἱπποκρά-
του τοῦ Δημητρίου·
[τ]αγευόντων τῶν πε-
[ρὶ Σώ]σανδρον Ἀρκεσιλά-
[ου -]ΟΥΙΠΠΟΣ ὁ φάμενος ἀπη-
[λευθε]ρῶσθαι ξενικῆ ὑ-
[πό Σω]σάνδρου τοῦ Ἀρκεσι-
[λάου] ἔδωκε τὰ γεινό-
[μενα] τῇ πόλει δ[ηνάρια] ΚΒ <

Ύψ. 0,25, πλ. 0,31, πάχ. 0,25 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/55). Τμήμα μαρμάρινου κυβόλιθου με την επιγραφή:

[---------γ]υμνασιαρχούντων
[----------Εὐ]πείθου τοῦ Θράσωνος
[----------Νικα]σίππου τοῦ Θράσωνος

Ύψ. 0,77, πλ. 0,39, πάχ. 0,17 μ.

Φάρσαλα

(Φ.9). Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από άσπρο μάρμαρο. Είναι σπασμένη στο πάνω και κάτω μέρος και αποτελείται από δύο συνανήκοντα τεμάχια. Στο πάνω μέρος της κύριας επιφάνειας έχει διακόσμηση από δύο ανάγλυφους ρόδακες (Πίν. 148 β). Κάτω από τους ρόδακες είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Μένιππος
Παναίρου

Ύψ. 1,67, πλ. 0,68, πάχ. 0,12 μ. Χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

(Φ.23). Πάνω τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από γκρίζο μάρμαρο με την επιγραφή:

[Δ]ικαία[Δ]εινονοστρά-
του ἡρώισσα χαῖρε

32. Chr. Habicht, Eine Hellenistische Urkunde aus Larisa. Demetrias I (1976), σ. 165.

Κάτω από την επιγραφή έχει δύο χαρακτούς ρόδακες. Ύψ. 0,68, πλ. 0,40, πάχ. 0,11 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 1ου αι. π.Χ.

(Φ.29). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκρίζο μάρμαρο. Όλες οι επιφάνειές της είναι αδρά δουλεμένες εκτός από μια λεπτή ταινία της κύριας όψης, όπου έχει επιμελημένη εργασία λάξευσης. Στην ταινία αυτή είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Τόνδε τάφον κατέχ/ει
Σαυλίνος Μνασίου υἱός

Ύψ. 1,12, πλ. 0,39, πάχ. 0,20 μ. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 148 γ).

(Φ.11). Τμήμα καλύμματος μαρμάρινης σαρκοφάγου, το οποίο σε χρόνια νεότερα χρησιμοποιήθηκε ως εντοίχιο γείσο χριστιανικού ναού. Στην κάτω επιφάνειά του έχει την αποσπασματική επιγραφή:

[Ἅϊδος ἐν δα]πέδοις Νεῖλον [--------]
κούρης δ' αὖτε φίλας ἐσθλὸν νόον οὕνεκα πᾶσας
νείκησ/εν γαμετᾶς σώφροσιν ἀμφί τρόποις

Ύψ. 0,29, πλ. 0,96, πάχ. 0,16 μ.

(Φ. 101). Μαρμάρινος κυβόλιθος με τρεις μαστοειδείς αποφύσεις, στην πάνω επιφάνειά του. Στην μπροστινή του πλευρά έχει την επιγραφή:

Εὐπάτρα ἀν-
έθεικε

Μήκ. 0,51, πλ. 0,30, πάχ. 0,24 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 3ου αι. π.Χ. (Πίν. 148 δ).

Σταυρός

(Φ. 104). Επιτύμβια στήλη των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων από γκριζόλευκο μάρμαρο. Στην κύρια όψη της έχει μέσα σε ρηχό βάθυσμα δύο όρθιες ανάγλυφες μορφές κατενώπιον, οι οποίες αποδόθηκαν με αδεξιότητα. Η στήλη αυτή αποτελεί τεμάχιο μιας παλαιότερης επιτύμβιας στήλης, το οποίο χρησιμοποιήθηκε ανάποδα. Από την παλιά χρήση της στήλης σώζεται η επιγραφή:

Ἑρμά[ου] χθον<ν>ίου

Ύψ. 0,93, πλ. 0,43, πάχ. 0,17 μ.

Ρήγαιο

(Φ. 107). Τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή:

Φιλόνικ[ος]

Κάτω από την επιγραφή είχε ανάγλυφη ανδρική παράσταση, από την οποία σώθηκε μόνο τμήμα του κράνους που φορούσε.

Ύψ. 0,26, πλ. 0,16, πάχ. 0,10 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

Αρχαιολογική Συλλογή Ιωάννη Γκατζηρούλη

Ο κάτοικος Τυρνάβου Ιωάννης Γκατζηρούλης παρέδωσε στο Μουσείο Λάρισας 1000 περίπου αρχαία αντικείμενα τα οποία είχε κατά καιρούς περισυλλέξει από επιφανειακές έρευνές του σε διάφορες αρχαιολογικές θέσεις της Θεσσαλίας. Ανάμεσα σ' αυτά υπάρχουν και τα ακόλουθα.

Καστρί Τυρνάβου (αρχαία Φάλαννα)

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/84). Επιτύμβια διποδική τράπεζα από ντόπιο ψαμμιτόλιθο. Αποτελείται από δύο συνανήκοντα τεμάχια. Τα επιμήκη πόδια της καταλήγουν στην μπροστινή και πίσω όψη τους σε οπλές λιονταριών. Ύψ. 0,34, πλ. 0,60, πάχ. 0,26 μ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/85). Ενεπίγραφος κυβόλιθος από γκρίζο μάρμαρο. Είναι σπασμένος σε δύο τεμάχια. Στην μπροστινή πλευρά του έχει την επιγραφή:

Πολέμμε[ις]

Ύψ. 0,29, πλ. 0,30, πάχ. 0,22 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/86). Τμήμα ενεπίγραφου κυβολίθου από γκρίζο μάρμαρο με την επιγραφή:

[Πολ]ύφυλλα

Ύψ. 0,16, πλ. 0,27, πάχ. 0,28 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(Α.Ε.Μ.Λ. 88/87). Κάτω τμήμα επιτύμβιας στήλης από γκριζόλευκο μάρμαρο. Στην κύρια όψη της είχε ανάγλυφη παράσταση ανδρικής μορφής με κίνηση προς τα δεξιά, από την οποία σώζονται μόνο τα κάτω άκρα. Η μορφή φορούσε κοντό χιτώνα. Ύψ. 0,77, πλ. 0,41, πάχ. 0,12 μ. Χρονολογείται πιθανόν στον 4ο αι. π.Χ.

Άργισσα

(88/99). Τμήμα τοξωτής επιτύμβιας στήλης από ντόπιο ψαμμιτόλιθο. Στην μπροστινή επιφάνεια, έχει την επιγραφή:

[Δί]καια Ἐπιμ[ε]ιδεία

Ύψ. 0,43, πλ. 0,26, πάχ. 0,13 μ. Χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ.

(88/100). Τμήμα αναθηματικής στήλης από γκρίζο μάρμαρο με οριζόντια επίστεψη. Στο επιστήλιο της επίστεψης έχει την επιγραφή:

Δικα[ία] τοῖς ἀρίστοις [---]

Ύψ. 0,438 πλ. 0,40, πάχ. 0,08 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

Γόννοι

(Γ. 102). Τοξωτή επιτύμβια στήλη από γκριζό-

λευκο μάρμαρο. Στο πάνω μέρος της κύριας όψης, κάτω από την επίστεψη, έχει την επιγραφή:

Ἀσίχα Πεταλίου
γυνῆ.

Στο μέσο περίπου της ίδιας όψης είναι χαραγμένη η επιγραφή:

Ἑρμῆι χθονίωι

Ύψ. 1,51, πλ. 0,48, πάχ. 0,12 μ. Χρονολογείται στο τέλος του 3ου αι π.Χ. (Πίν. 148 ε).

Μονή Αγίου Παντελεήμονος Αγιάς

Κατά την επισκευή του καθολικού της μονής από συνεργεία της 7ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων βρέθηκε μια ενδιαφέρουσα αναθηματική στήλη, σπασμένη σε τέσσερα τεμάχια, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί για την πλακόστρωση του κεντρικού κλίτους. Η στήλη αποκολλήθηκε από τη θέση της και συναρμολογήθηκε στο προαύλιο της μονής, όπου ακόμα βρίσκεται. Πρόκειται για μεγάλη στήλη από γκριζόλευκο μάρμαρο με αετωματική επίστεψη, από την οποία λείπει το κεντρικό ακρωτήριο. Στο πάνω μέρος της μπροστινής επιφανείας της μέσα σε ρηχό βάθυσμα (0,48Χ0,43Χ0,02 μ.) έχει ανάγλυφη παράσταση Διός σε όρθια στάση και κίνηση προς τα δεξιά. Με το δεξί χέρι κρατάει κεραυνό και με το αριστερό αετό. Μπροστά από τη μορφή του Διός υπάρχει τριβαθμιδωτός βωμός. Πάνω από το βάθυσμα της παράστασης η στήλη έχει ένα τετράγωνο τόρμο. Μικρότεροι τετράγωνοι τόρμοι υπάρχουν και στο πάνω μέρος των πλαϊνών πλευρών. Αυτά τα στοιχεία σημαίνουν ότι η στήλη είχε προγενέστερη χρήση ως αναθηματική. Κάτω από τον οριζόντιο κανόνα της επίστεψης, στην κύρια όψη, είναι χαραγμένη η επιγραφή:

[------]ΝΙΟΣ εὐξάμε[νος]

Ύψ. 2,35, πλ. 0,53, πάχ. 0,18 μ.

Νομίσματα

Η Αρχαιολογική Συλλογή Τρίκκης πλουτίσθηκε με 70 αρχαία νομίσματα, τα οποία παρέδωσε ο κ. Ζαμζαράς και τα οποία προέρχονται από τον αρχαιολογικό χώρο του Κλοκωτού Τρικάλων (αρχαία Φαρκαδών).

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Η επιφανειακή έρευνα που είχε προγραμματισθεί για το 1988 διήρκεσε από τις 23 Ιουλίου μέχρι τις 21 Αυγούστου 1988 με τη συμμετοχή των B. Helly, L. Darmezin, J.C. Decourt, G. Lucas καθώς και της S. Muller και του A. Benkert. Την ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων αντιπροσώπευε η δ. Α. Ζαούρη. Εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας ιδιαίτερα στους υπεύθυνους της Εφορείας Κ. Γαλλή και Α. Τζιαφάλια, με τους οποίους είχαμε πολύ καλή συνεργασία.

Επιφανειακή έρευνα στα Χάσια

Σ' αυτήν την πρώτη περίοδο, περιορίσαμε την έρευνα στα Αντιχάσια, στο νοτιοανατολικό τμήμα της οροσειράς, με κέντρο την κοιλάδα του Μεγάλου Ελευθεροχωρίου ανάμεσα στον Τιταρήσιο και τον Πηνειό. Η μόνη πιθανή θέση για σημαντική αρχαία εγκατάσταση τοποθετείται στο Γριζάνο πάνω από τη Φαρκαδόνα. Οι επιτόπιοι έλεγχοι δε μας επέτρεψαν να επιβεβαιώσουμε την ύπαρξη εγκατάστασης παλιότερης από το ήδη γνωστό βυζαντινό οχυρό, αν και τα ορατά λείψανα σε ορισμένα σημεία φαίνεται να έχουν οικοδομηθεί πάνω σε τοίχους διαφορετικής τοιχοδομίας.

Δυτικότερα, στις εκβολές του Νεοχωρίτη, μέσα στην κοιλάδα του Πηνειού είχε επισημανθεί μια σημαντική θέση κοντά στο Νεοχώριο-Οιχαλία. Οι επαληθεύσεις καταρρίπτουν εντελώς την υπόθεση ότι υπήρχε μια πόλη σ' αυτή τη θέση, όπου δεν είδαμε παρά ένα βυζαντινό κάστρο. Αντίθετα, τα στοιχεία που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας θυμίζουν την παρουσία μιας αρχαίας πόλης στο κάστρο των Νέων Σμολίων, κοντά στην Αγριλιά.

Τέλος, κοντά στο Διάσελλο επισκεφθήκαμε ένα σημαντικό κάστρο, του οποίου η σπουδαιότητα ερμηνεύεται από τη σημαντική του θέση.

Επιφανειακή έρευνα στη μέση κοιλάδα του Τιταρήσιου

Από τις τρεις πόλεις που βρίσκονται σ' αυτό το τμήμα της κοιλάδας, η θέση των δύο ήταν βεβαιωμένη: της Μάλλοιας και των Χυρετιών. Η θέση της τρίτης, του Ερικίνιου, δεν ήταν καλά προσδιορισμένη.

Οι έρευνες του 1988 μας επέτρεψαν να εξακριβώσουμε αυτό το τελευταίο σημείο. Εάν πρέπει να αποκλείσουμε δύο τοποθεσίες, είναι το Καστρί της

Παλαιάς Συκιάς και το σύγχρονο χωριό Μάλλοια. Αντίθετα το Καστρί του Βλαχογιάννη, που αναφέρει και ο Stählin, διαθέτει αρκετά στοιχεία για να μπορεί να ταυτιστεί με μια αρχαία πόλη.

Εξάλλου, στο ύψωμα της Αγγλίστρας μπορέσαμε να παρατηρήσουμε ίχνη σημαντικής προ- ή πρωτοϊστορικής εγκατάστασης.

Τέλος στα νότια του Βλαχογιάννη επισκεφθήκαμε ένα ισχυρό κάστρο με παρά πολύ καλά διατηρημένους πολυγωνικούς τοίχους.

Επιφανειακή έρευνα στην άνω κοιλάδα του Τιταρήσιου

Λεκανοπέδιο του Λουτρού Ελασσόνας.

Η θέση του χωριού Παλαιόκαστρο στα νότια του δρόμου Ελασσόνας-Δεσκάτης έχει πρωταρχική σημασία και παρουσιάζει όλα τα απαραίτητα χαρακτηριστικά μιας πόλης. Σύμφωνα με τα κείμενα των επιγραφών προτείνουμε να ταυτιστεί με την αρχαία πόλη Μονδαία.

Λεκανοπέδιο της Καρυάς.

Η λεπτομερειακή επιφανειακή έρευνα που έγινε στο λεκανοπέδιο απέδειξε ότι εκτός από το κάστρο Ντιτνάτα, δεν υπάρχει κανένα ίχνος από την ιστορική εποχή και επιβεβαιώνει αντίθετα την παρουσία οικισμών προ- και πρωτοϊστορικών. Στα νότια του λεκανοπέδιου η επιφανειακή έρευνα που έφτασε μέχρι τους πρόποδες επέτρεψε να αναγνωρισθεί στο χωριό Αργυροπούλι ένας σημαντικός οικισμός με θαυμάσιες οχυρώσεις, πράγμα που μας κάνει να αμφισβητήσουμε τις παραδοσιακές ταυτίσεις των πόλεων.

Φαίνεται πάντως ότι το λεκανοπέδιο της Καρυάς αντιπροσωπεύει μια περιθωριακή ζώνη της οποίας η εκμετάλλευση δεν πρέπει να ήταν σημαντική, ίσως και αδύνατη, την προϊστορική εποχή, εξαιτίας των ελών της περιοχής.

Μπορούμε λοιπόν να αναρωτηθούμε αν η πόλη Ασκουρίς, που δεν μπορεί να βρίσκεται στην Καρυά, δεν θάπρεπε να αναζητηθεί μερικά χιλιόμετρα δυτικότερα, μέσα στην κοιλάδα του Σπαρμού, όπου είδαμε πολλά λείψανα.

Τα αποτελέσματα της επιφανειακής έρευνας του 1988 μας επιτρέπουν να ελπίζουμε σε μια ευνοϊκή εξέλιξη του προγράμματος στα Χάσια και να θεωρήσουμε ως σχεδόν ασφαλείς όλες τις ταυτίσεις των κλασικών και ελληνιστικών πόλεων στα βόρεια της Ελασσόνας.

B. HELLY - L. DARMEZIN
J.C. DECOURT - G. LUCAS

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΓΡΕΒΕΝΑ

Η έρευνα συνεχίστηκε υπό τη γενική διεύθυνση της Nancy Wilkie και την περιοδική συμμετοχή των περισσοτέρων μελών της αποστολής[1].

Επειδή η έρευνα είχε ως στόχο της να καλύψει όλες τις περιόδους κατοίκησης σε ολόκληρο το νομό, οι μέθοδοι που ακολουθήθηκαν ευνοούν, αναγκαστικά, την έκταση και όχι το βάθος. Γενικά, οι κάτοικοι της περιοχής αποτέλεσαν την καλύτερη πηγή πληροφοριών σχετικά με τοποθεσίες αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Το 1988 ερευνήθηκαν συνολικά 67 θέσεις. Τα αρχαιότερα κεραμικά που βρέθηκαν χρονολογούνται στην πρώιμη νεολιθική εποχή και προέρχονται από έξι θέσεις από τις οποίες σημαντικότερες είναι το Κομμάτι/Δήμητρα και Παλαιοκκλήσι/Δήμητρα. Δύο τοποθεσίες, από τις οποίες η πιο σημαντική είναι ο Άγιος Αθανάσιος/Καρπερό, έδωσαν υλικό της μέσης νεολιθικής. Από την ίδια θέση προέρχεται επίσης ένας μεγάλος αριθμός θραυσμάτων της πρώιμης (;) και μέσης εποχής του χαλκού. Η τελευταία διαπιστώνεται επίσης στο Παλαιόκαστρο/Σύδενδρο και στο Παλαιοκνίδη. Υστερομυκηναϊκό υλικό ανακαλύφθηκε στο Βατόλακκο, Τζιάνι/Σπήλιο και Προφήτη Ηλία/Ιτέα. Η πρώιμη εποχή του σιδήρου αντιπροσωπεύεται από το Παλαιόκαστρο/Σύδενδρο, Προφήτη Ηλία/Ιτέα, Τζιάνι/Σπήλιο και Άγιο Νικόλαο/Άγιο Γεώργιο. Υπάρχουν επίσης αρκετές θέσεις με ελληνιστικά ρωμαϊκά κατάλοιπα. Οι πιο σημαντικές από αυτές είναι το Παλαιόκαστρο/Σύδενδρο, ο Προφήτης

1. Η Βικτώρια Δημητρίου, της Εφορείας Λάρισας, παρακολούθησε και διευκόλυνε τις εργασίες σε όλο το διάστημα της παραμονής μας και ο Γεώργιος Τουφεξής μας επισκέφθηκε δύο φορές. Επίσης, επιθυμούμε να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας στον Κ. Γαλλή, Έφορο Αρχαιοτήτων Λάρισας, για τη συνεργασία του και τον ενθουσιασμό με τον οποίο περιέβαλλε το πρόγραμμα ενθαρύνοντας έτσι το έργο μας. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στον Θωμά Καρά, γραμματέα της ΝΕΛΕ Γρεβενών, ο οποίος μας εξασφάλισε τον απαραίτητο για τα ευρήματα αποθηκευτικό χώρο. Τέλος, θα επιθυμούσαμε να ευχαριστήσουμε για μια ακόμη φορά τους αναρίθμητους κρατικούς λειτουργούς των Γρεβενών οι οποίοι μας προσέφεραν εξαιρετικά σημαντικές πληροφορίες, τους κατοίκους της περιοχής που μας οδήγησαν στις διάφορες αρχαιολογικές θέσεις τη Άννα Ράσιου του ΙΓΜΕ Κοζάνης για την ενθάρρυνση (και το μεταφορικό μέσο) και τον Γρηγόρη Μηλιώνη που φρόντισε ώστε η διαμονή μας στο ξενοδοχείο του να είναι ευχάριστη.

Ηλίας/Ιτέα, ο Άγιος Νικόλαος/Άγιος Γεώργιος, το Παλαιομονάστηρο/Πολύνδενδρο, το Τζιάνι/Σπήλιο, ο Μέγας/Δήμητρα, το Μαυρομαντήλι/Κατακάλι και Καταφύγι/Καλλιθέα, όπου διακρίνονται λείψανα ισχυρού οχυρωματικού τείχους που πιθανότατα ανήκει στην ελληνιστική περίοδο.

Βυζαντινή αρχαιολογία

Ο John Rosser συμμετείχε στο πρόγραμμα για πρώτη φορά, προκειμένου να μελετήσει τη βυζαντινή ιστορία και αρχαιολογία του νομού. Στην εργασία αυτή βοήθησε αποτελεσματικά η αρχαιολόγος Αναστασία Λαζαρίδου από την 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Δυστυχώς η συλλογή των οστράκων δεν απέδωσε παρά ελάχιστα τεμάχια τα οποία θα μπορούσαν να χρονολογηθούν με βεβαιότητα στη βυζαντινή εποχή και δε βρέθηκε κανένα που να ανήκει στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Παρόλα αυτά, υπήρχαν ενδείξεις κατοίκησης κατά τη βυζαντινή περίοδο σε οκτώ θέσεις, από τις οποίες οι περισσότερες ήταν εκκλησίες που χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Επιπλέον, τα φρούρια στο Σπήλιο, Κάστρο και Καταφύγι/Καλλιθέα φαίνεται πως οχυρώθηκαν σε αυτήν την περίοδο. Οι μεταβυζαντινές τοποθεσίες είναι εξαιρετικά πολυάριθμες. Συνολικά, ερευνήθηκαν 39 θέσεις που χρονολογούνται στους τελευταίους αιώνες.

Έρευνα των σπηλαίων στο Σπήλιο

Μολονότι υπήρχε άδεια της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας για την έρευνα των σπηλαίων, δεν τα επισκεφθήκαμε επειδή η Εφορεία δεν είχε τη δυνατότητα να διαθέσει αρχαιολόγο για να παρακολουθήσει την έρευνα. Τα σπήλαια είναι πολύ γνωστά στους κατοίκους της περιοχής οι οποίοι τα χρησιμοποιούν σαν μαντριά. Τα σπήλαια αυτά χρησίμευσαν και ως καταφύγια στη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Κεραμική ανάλυση

Έγινε επιλογή 100 οστράκων από τα πιο αντιπροσωπευτικά των διαφόρων εποχών που υπήρχαν στη συλλογή μας. Πρωταρχική φροντίδα, ωστόσο, ήταν ο διαχωρισμός των οστράκων χαμηλής ποιότητας της ελληνιστικής και μεταβυζαντινής περιόδου και περισσότερα από τα μισά επιλέχτηκαν με αυτό το σκεπτικό. Έγινε φωτογράφιση και περιγραφή όλων των οστράκων. Θα επιστραφούν στην Ελλάδα μετά από την ανάλυση που θα γίνει στο Carleton College.

Γεωφυσική έρευνα

Το καλοκαίρι του 1988 έγιναν γεωφυσικές έρευνες σε εννέα θέσεις. Τα όργανα που χρησιμοποιήθηκαν ήταν ένα μαγνητόμετρο πρωτονίου μισθωμένο από την EG και G Geometrics και ένας μετρητής ειδικής αντίστασης Bison, ιδιοκτησίας του Carleton College. Η έρευνα διεξήχθη από τους φοιτητές του Carleton College: Jeff Bartlett και Tom Upshaw με την επίβλεψη της Mary Savina, γεωλόγου του προγράμματος. Οι εννέα θέσεις που ερευνήθηκαν είναι οι εξής: Παλαιόκαστρο/Σύδενδρο, Λειψοκούκι, Λαγκαδάκια, Προφήτης Ηλίας/Ταξιάρχης, Παναγιά/Ιτέα, Τζιάνι/Σπήλιο, Αγία Βαρβάρα/Άγιος Γεώργιος, Αρσαλέα/Άγιος Γεώργιος και Άγιος Αθανάσιος/Καρπερό. Οι θέσεις που έδωσαν τα σημαντικότερα αποτελέσματα, δηλαδή στοιχεία τα οποία δεν μπορούν να αποδοθούν εύκολα σε γεωλογική ή πρόσφατη ανθρώπινη δραστηριότητα, είναι το Λαγκαδάκι, Παναγιά/Ιτέα, και Αγία Βαρβάρα. Στο αντίθετο άκρο ανήκουν οι τοποθεσίες Λειψοκούκι και Σύδενδρο όπου τα στοιχεία ήταν παραπλανητικά ή εξαιρετικά ύποπτα.

Έρευνα μεταλλευμάτων χαλκού στο Περιβόλι

Εντοπίστηκε κοίτασμα χαλκού στο χωριό Περιβόλι όπου λέγεται ότι λειτούργησε μεταλλείο αρκετά πρόσφατα. Δεν βρέθηκαν ίχνη σκωρίας. Συλλέχθηκε δείγμα μεταλλεύματος για ανάλυση.

Γεωμορφολογικές μελέτες

Το 1988 η Mary Savina ολοκλήρωσε προκαταρκτική μελέτη του βραχώδους υποστρώματος και της επιφανειακής γεωλογίας του νομού. Καταρτίστηκε μια χρονολογική διαδοχή για την εξέλιξη του εδάφους που μπορεί να έχει εφαρμογή σε όλη την έκταση του νομού. Ο Richard Doyle μελέτησε το έδαφος στο ρέμα του Λειψοκουκιού ανάμεσα στο Σύδενδρο και το Μέγα Σειρήνι και η Holly Ewing έκανε μία παρόμοια εργασία κοντά στον Άγιο Γεώργιο. Στις μελέτες τους αυτές είχαν σύμβουλο τον καθηγητή Ν. Γιασόγλου, της Γεωπονικής Σχολής Αθηνών.

Ιστορική οικολογία

Στις αρχές της άνοιξης ο Oliver Racham και η Jennifer Moody αφιέρωσαν 10 ημέρες για τη μελέτη της βλάστησης στην περιοχή Γρεβενών. Ήταν η πρώτη επίσκεψή τους στο χώρο κατά τη διάρκεια της ανθοφορίας και έτσι είχαν την ευκαιρία να ταυτίσουν το μεγαλύτερο τμήμα βλάστησης από ό,τι

τον προηγούμενο χρόνο. Οι μελέτες τους θα συνεχίσουν να έχουν ως επίκεντρο την ανασύνθεση του παλιού τοπίου και τα αίτια των αλλαγών στη βλάστηση.

Εθνοαρχαιολογικές μελέτες

Συνεχίστηκε η μελέτη της γεωργικής οικονομίας του νομού από τον Stan Aschenbrsnner. Ο Hal Koster μελέτησε τα πρότυπα κτηνοτροφίας και βοσκής και η Mari Clark ερεύνησε τα πρότυπα του σύγχρονου οικισμού και την ιστορία του πληθυσμού. Στην αποστολή συμμετείχε, για πρώτη φορά, και η Claudia Chang η οποία εργάστηκε στο χωριό Μέγαρο και μελέτησε κτίρια που συνδέονται με τους σύγχρονους κτηνοτρόφους.

NANCY WILKIE

7η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η τεράστια έκταση της περιφέρειας της Εφορείας, η μείωση κατά το 1988 του επιστημονικού προσωπικού κατά δύο αρχαιολόγους (η Ευαγγελία Ιωαννιδάκη-Ντόστογλου αποσπάσθηκε στην Κεντρική Υπηρεσία και η Αικατερίνη Καλαντζή έλαβε τη διετή εκπαιδευτική της άδεια), η αδυναμία της Υπηρεσίας για εξεύρεση ειδικευμένου εργατοτεχνικού προσωπικού, η έλλειψη πιστώσεων για εκτός έδρας μεταβάσεις του προσωπικού της Εφορείας, ήταν οι παράγοντες της ανασχέσεως του έργου της.

Παρ'όλα αυτά η δραστηριότητά μας υπήρξε έντονη, αφού με προσωπικές θυσίες όλων των υπαλλήλων το έργο μας στο σύνολό του ήταν ικανοποιητικό. Οι αρχαιολόγοι Σταυρούλα Σδρόλια, Ασπασία Ντίνα, Σουζάνα Χούλια καθώς και η έκτακτη Κρυστάλλω Μαντζανά, μαζί με το νεοδιορισθέντα με σύμβαση αορίστου χρόνου αρχιτέκτονα Δημήτριο Καραγκούνη, τα ολιγοπρόσωπα συνεργεία αναστήλωσης και το τριμελές συνεργείο συντήρησης, με το συντονισμό και την εποπτεία του υπογράφοντος, κατορθώσαμε τα όσα στη συνέχεια περιληπτικά από τον καθένα εκτίθενται.

Οι ανασκαφές στον αρχαιολογικό χώρο της Νέας Αγχιάλου έφεραν και πάλι στο φως κτίρια διαφόρων χρήσεων, τα οποία μας δίνουν την εικόνα της πόλης αυτής, συμπληρώνουν δε τις ανασκαφικές έρευνες των γνωστών βασιλικών που αποκάλυψε ο Γ. Σωτηρίου κατά το παρελθόν και συνέχισε με δαπάνες της Αρχαιολογικής Εταιρείας ο τέως Έφορος Αρχαιοτήτων κ. Παύλος Λαζαρίδης († 1992). Τις ανασκαφικές αυτές εργασίες παρακολουθεί η αρχαιολόγος Ασπασία Ντίνα, σύμφωνα με το νόμο, τα δε αποτελέσματα αυτών δημοσιεύονται στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Η Ασπ. Ντίνα διεξάγει και τις ανασκαφικές έρευνες της Εφορείας με την εποπτεία του υπογράφοντος.

Επίσης στη Νέα Αγχίαλο εργάζονται εργατοτεχνίτες και συντηρητές, αφού τα ανασκαφικά ευρήματα είναι πάρα πολλά.

Σημαντικές είναι οι εκτελούμενες κατ' έτος εργασίες στα Μετέωρα, όπου και εργάζεται μονίμως συνεργείο πέντε εργατοτεχνιτών. Η κατά το τρέχον έτος απασχόλησή τους περιορίστηκε στη μονή της Μεταμορφώσεως, όπου και κατασκευάστηκε τοίχος αντιστήριξης της βορειοανατολικής γωνίας της μονής, καθώς και τμήμα του βόρειου τοίχου πλησίον του παλιού νοσοκομείου, ώστε να αποκλειστεί, η από του σημείου του παρεκκλησίου του Αγίου Αθανασίου του Μετεωρίτου, λαθραία είσοδος ανεπιθύμητων επισκεπτών.

Επίσης κατά το 1988 επισκευάστηκε η στέγη του καθολικού της μονής της Αγίας Τριάδας, όπου διασώζεται ο τοιχογραφικός διάκοσμος του 17ου αι.

Τέλος όσον αφορά στη συντήρηση των τοιχογραφιών και εικόνων της περιφερείας μας, το τριμελές συνεργείο απασχολήθηκε με τη συντήρηση των τοιχογραφιών της μονής της Παναγίας Άνω Ξενιάς νομού Μαγνησίας του 16ου αι. και επραγματοποίησε αυτοψίες σε μνημεία, όπου ο κίνδυνος είναι άμεσος αφού, ως γνωστόν, συνεχίζεται η αποχή τους από τα επικίνδυνα υλικά της συντήρησης.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΔΕΡΙΖΙΩΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ[1]

Φθιώτιδες Θήβες (Νέα Αγχίαλος)

1. Συντήρηση στυλίσκων και πεσσίκων του υποκαύστου-λουτρού που έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Π. Ιλτσόπουλου.

2. Καθαρισμός, ταύτιση, και συγκόλληση ενεπιγράφων επιτυμβίων στηλών προερχομένων από την έρευνα τάφων σε οδούς της κωμόπολης.

3. Συντήρηση (ταύτιση, συγκόλληση και συμπλήρωση) ημικυκλικής τράπεζας από πέτρωμα ανοικτού ερυθρού χρώματος προερχομένης από ανασκαφή της οδού Διαμαντοπούλου 1986.

4. Στερέωση - εναποθέτηση ενός κίονα της στοάς νότια της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.

5. Στερέωση - εναποθέτηση δύο κιόνων στο τρίβηλο μεταξύ χώρου VI και VIII της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου.

6. Καθαρισμός, ταύτιση και συγκόλληση μαρμαρίνων μελών προερχομένων από σωστικές ανασκαφές καθώς και από τη βασιλική του Αρχιερέως Πέτρου.

1. Η συντήρηση αρχαίων μνημείων και χώρων έγινε από το συνεργείο του συντηρητού Ιωάννου Βέγγου, η συντήρηση και συγκόλληση μαρμαρίνων μελών από το συνεργείο του συντηρητού Κωνσταντίνου Δασκαλόπουλου, ο καθαρισμός και η συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων από το συνεργείο του συντηρητού Δημητρίου Μαλτέζου και η συντήρηση χαλκών, κεραμικών και νομισμάτων από τη συντηρήτρια Αναστασία Ντίνα.

7. Καθαρισμός, ταύτιση και συγκόλληση μαρμαρίνων μελών προεχομένων από τις ανασκαφές των βασιλικών στα Πλατανίδια.

8. Συγκόλληση διάτρητου δικτυωτού θωρακίου προερχομένου από τη βασιλική του Προφήτη Ηλία στη Δημητριάδα.

9. Καθαρισμός και συντήρηση σπαραγμάτων ψηφιδωτού δαπέδου τα οποία περισυλλέχθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Ε. Αναστασόπουλου.

10. Συνέχιση καθαρισμού και συντήρησης ψηφιδωτού δαπέδου στο ανατολικό τμήμα του βορείου κλίτους, της τρίτης περιόδου της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου (Πίν. 149 β) το οποίο αποκαλύφθηκε πέρυσι[2].

11. Αποκόλληση έκτασης 46μ.[2] από το ψηφιδωτό του δευτέρου διαχώρου του νοτίου κλίτους της τρίτης βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου του 6ου αι. μ.Χ. Η επιφάνεια του ψηφιδωτού διαιρέθηκε σε 46 τμήματα με τρόπο ώστε να μην προξενηθεί ζημιά στα διακοσμητικά θέματα. Η αποκόλληση έγινε από ειδικευμένους συντηρητές της Υπηρεσίας και ήταν πολύ επίπονη και δυσχερέστατη γιατί το υπόστρωμα ήταν εξαιρετικά ισχυρό και κατασκευασμένο με πολλή επιμέλεια. Στη λιθορριπή είχαν χρησιμοποιηθεί πολλά θραύσματα μαρμαρίνων μελών, κιόνων, κιονοκράνων, επιθημάτων, θωρακίων κτλ., κολυμπητά σε δυνατό μείγμα θηραϊκής γης, ασβέστη και χαλικιού (Πίν. 149 α).

12. Επανατοποθέτηση ψηφιδωτού δάπεδου βόρεια της βασιλικής του Αρχιερέως Πέτρου. Το ψηφιδωτό είχε αποκολληθεί κατά το 1987 προκειμένου να συνεχιστεί η ανασκαφική διερεύνηση λειψάνων τοιχοποιίας παλιοτέρων του παραπάνω συγκροτήματος.

13. Συνέχιση συντήρησης και καθαρισμού ψηφιδωτού δαπέδου νάρθηκα και βορείου κλίτους της βασιλικής του Μαρτυρίου (Πίν. 150 α-β).

14. Καθαρισμός τεμαχίων ψηφιδωτού δαπέδου, με παράλληλη στερέωση ψηφίδων, προερχομένων από το οικόπεδο Κακλέα, τα οποία μεταφέρθηκαν για το σκοπό αυτό από την Υπάτη στο εργαστήριο της Εφορείας στη Νέα Αγχίαλο.

15. Καθαρισμός, διαλογή, ταύτιση, συγκόλληση και συμπλήρωση κεραμικών ευρημάτων προερχομένων από σωστικές ανασκαφές στη Νέα Αγχίαλο.

16. Διαλογή, ταύτιση και συγκόλληση πινακίων προερχομένων από σωστική ανασκαφή στην οδό Διαμαντοπούλου κατά το 1986. Πρόκειται για γραπτά πινάκια με πολύ ενδιαφέροντα διάκοσμο (κισσόφυλλα, κουκουνάρες, σπείρες, τρίγωνα, κύκλους κ.ά.) σε διάφορους συνδυασμούς. Σημειώνεται η επίπονη εργασία λόγω της ύπαρξης σημαντικού αριθμού τύπων των πινακίων.

17. Συντήρηση ορισμένων κεραμικών ευρημάτων από τις ανασκαφές Νέας Αγχιάλου και χρωματική αποκατάσταση στα σημεία που υπάρχουν συμπληρώσεις, τα οποία μεταφέρθηκαν στη Θεσσαλονίκη για τη Διεθνή Έκθεση Τουρισμού «Φιλοξενεία».

18. Συνέχιση καθαρισμού πινακίων του βυζαντινού ναυαγίου Πελαγοννήσου Αλοννήσου Βορείων Σποράδων.

19. Συμπλήρωση και χρωματική αποκατάσταση πινακίων από το Κοσμικό κτίσμα.

20. Συντήρηση πέντε πινακίων, ενός αμφορέα, ενός σκύφου και μιας δακρυδόχου προερχομένων από σωστικές ανασκαφές.

21. Καθαρισμός οκτώ χαλκίνων νομισμάτων από σωστικές ανασκαφές.

22. Καθαρισμός τεσσάρων χαλκίνων νομισμάτων, δύο δακτυλιδιών και μίας πόρπης προερχομένων από το Καστρί Αγιάς.

23. Καθαρισμός χάλκινου μετάλλιου προερχομένου από τα Παληά Βόλου.

24. Συνέχιση συντήρησης των τοιχογραφιών της Άνω Μονής Ξενιάς στο εργαστήριο της Εφορείας στο Βόλο.

25. Λήψη μέτρων προστασίας των τοιχογραφιών στο ναό Ταξιαρχών Μηλεών Πηλίου[3].

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Βελεστίνο

Θέση Κράνοβο

Πραγματοποιήθηκε αυτοψία στη θέση Κράνοβο περιοχής Βελεστίνου και διαπιστώθηκε η ύπαρξη λειψάνων υδραγωγείου. Αποτελούνται από τρεις γέφυρες σε μεγάλη απόσταση η μία από την άλλη:

1. Στο ψηλότερο σημείο και σε θέση όπου σχηματίζεται στενή χαράδρα, κοντά στις πηγές του Κρανόβου, σώζεται μονοκάμαρο γεφύρι σε πλήρες ημικύκλιο. Οι θολίτες είναι από ελαφρά πελεκη-

2. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 300.

3. Η συντήρηση τοιχογραφιών στους ταξιάρχες και στην Άνω Μονή έγινε από τους συντηρητές Ι. Σκοτεινιώτη, Κ. Κορμάζο, Κ. Χρυσόπουλο.

μένες πέτρες από επιτόπιο πέτρωμα συνδεδεμένοι με ασβεστοκονίαμα (Πίν. 151 α). Στη μία πλευρά του γεφυριού που σώζεται καλύτερα διατηρείται ακόμη ο κτιστός αγωγός του νερού - κιούγκι, τετράγωνης διατομής. Η πορεία του αγωγού αυτού δεν μπορεί να καθοριστεί πέραν από ελάχιστα μέτρα.

2. Στη θέση Μαυρολίθι σώζεται σε καλή κατάσταση μονοκάμαρο γεφύρι λιθόκτιστο από απελέκητες βουνίσιες πέτρες συνδεδεμένες με ελάχιστο ασβεστοκονίαμα. Στην κορυφή του γεφυριού σώζονται ίχνη του κτιστού αγωγού τετραγώνου διατομής, του οποίου η συνέχεια προς το ένα άκρο μπορεί να παρακολουθηθεί σε αρκετά μέτρα.

3. Τα υπολείμματα μεγάλου γεφυριού στην περιοχή Κιούγκι. Σήμερα σώζεται το ένα μόνο οξυκόρυφο τόξο και οι γενέσεις άλλων δύο εκατέρωθέν του (Πίν. 151 β, 152 α). Υπολογίζοντας το άνοιγμα της χαράδρας μπορεί να υποθέσει κανείς ότι το γεφύρι αυτό θα είχε τουλάχιστον τέσσερα τόξα. Η κατασκευή του είναι πολύ επιμελημένη από μακρόστενες σιδερόπετρες και ισχυρό μείγμα από χοντρόκοκκη άμμο με ανάμειξη ασβέστη, πορσελάνης και τουβλόσκονης. Στο μεσαίο ποδαρικό προεξέχουσα αντηρίδα ενίσχυε την αντίσταση της κατασκευής στην πίεση του νερού. Για τον ίδιο λόγο η πλευρά προς την κάθοδο των νερών ήταν επιχρισμένη με ισχυρό κουρασάνι. Από τα σωζόμενα στοιχεία και από τη διαφορά του ύψους του υπάρχοντος τόξου με τα εκατέρωθεν του, καθώς και με την κλίση του εδάφους στα πρανή της χαράδρας, υπολογίζεται ότι η γέφυρα ήταν διώροφη. Τον κτιστό αγωγό - κιούγκι που έφερνε το νερό μπορεί να παρακολουθήσει κανείς σε απόσταση 100 μ. Σύμφωνα με πληροφορίες του Συλλόγου Βελεστινιωτών υπάρχει και τέταρτο γεφύρι τη θέση του οποίου δεν κατορθώσαμε να προσδιορίσουμε.

Από την εξέταση της τεχνικής που εφαρμόστηκε στην κατασκευή των γεφυριών, από τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν και από τη μορφή τους, μπορεί να υπολογισθεί ως πιθανότερη χρονολογία η μέση εποχή Τουρκοκρατίας (17ος-18ος αι.).

Επειδή τα πιο πάνω γεφύρια είναι σημαντικά ιστορικά στοιχεία για την περιοχή του Βελεστίνου, προτάθηκε ο χαρακτηρισμός των σωζομένων λειψάνων του υδραγωγείου ως ιστορικών διατηρητέων μνημείων.

Παλαιόκαστρο

Περιοχή Αγίου Βλασίου

Πραγματοποιήθηκε αυτοψία στη θέση Παλαιόκαστρο περιοχής Αγίου Βλασίου, όπου στο στενότερο σημείο του χειμάρρου υπάρχει γεφύρι μονοκάμαρο, λιθόκτιστο με συνδετικό μείγμα ασβεστοκονίαμα, διαστ.: ύψος τόξου 6,30, άνοιγμα τόξου 10,70, πλάτος τοιχοποιίας 2,50 μ. Οι θολίτες του τόξου είναι από πελεκημένους πωρολίθους. Τα ποδαρικά στηρίζονται πάνω σε βράχους. Η εκατέρωθεν του τόξου λιθοδομή σώζεται ως τις όχθες του χειμάρρου. Στην κορυφή της λιθοδομής και του τόξου υπάρχει ο δρόμος - καλντερίμι, στρωμένος κατά το σύστημα των βυζαντινών γεφυριών, πλ. 1,90 μ. Προστατεύεται από τις δύο πλευρές του από στηθαίο, πλ. 0,25 και ύψ. 0,50 μ., από κοινή τοιχοποιία με ασβεστοκονίαμα.

Το καλντερίμι συνεχίζεται προς Α. ενώ προς Δ. έχει καταστραφεί. Αποτελείται από απελέκητες σιδερόπετρες επιμήκεις ως επί το πλείστον, τοποθετημένες με τον κατά μήκος άξονά τους κατά το πλάτος του γεφυριού. Κατά διαστήματα υπάρχουν ζώνες υπερυψωμένες από τις ίδιες πέτρες σ' όλο το πλάτος του καλντεριμιού για τον εγκιβωτισμό του. Από την εξέταση της τεχνικής που εφαρμόστηκε στην κατασκευή του γεφυριού, από τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν και από τη μορφή του μπορεί να υπολογισθεί ως πιθανότερη χρονολογία ο 16ος-17ο αι.

Προτάθηκε ο χαρακτηρισμός του ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Άγιος Γεώργιος Φερών

Επίσκεψη και εξέταση πύργου ο οποίος βρίσκεται στην ιδιοκτησία Ν. Μησιάκου και παρουσιάζει μεγάλες φθορές. Καταρτίστηκε πρόγραμμα στερέωσης.

Ναός Αγίου Νικολάου Καναλίων

Επίσκεψη και εξέταση κατάστασης στην οποία βρίσκεται το μοναδικό για την περιοχή βυζαντινό μνημείο. Καταρτίστηκε πρόγραμμα διάσωσης του μνημείου από τεχνικό της Εφορείας, συντήρησης των τοιχογραφιών και γλυπτών και γενικά προστασίας του μνημείου.

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στην Αμαλιάπολη

Επίσκεψη και εξέταση του ναού. Πρόκειται για σταυροειδή μετά τρούλου ναό με επιμηκυμένο το δυτικό τμήμα, του έτους 1857. Το κωδωνοστάσιο μεταγενέστερο του έτους 1920, στη βορειοδυτική πλευρά του ναού με έντονες διαμπερείς ρηγματώσεις στους τοίχους, στα περιμετρικά σενάζ, στα

κλειδιά των ανοιγμάτων και στον τρούλο. Στο ναό φυλάσσονται εικόνες του 19ου αι. Καταρτίστηκε πρόγραμμα καταγραφής.

Μονή Αγίας Τριάδας στις Νήες Σούρπης

Επίσκεψη και εξέταση της μονής της Αγίας Τριάδας μοναδικού μνημείου του β΄ μισού του 12ου αι. στην περιοχή Βόλου. Καταρτίστηκε πρόγραμμα καθαρισμού από την άγρια βλάστηση, απομάκρυνση των ποιμνιοστασίων που υπάρχουν σε επαφή με τον περίβολο αλλά και μέσα σ' αυτόν, κατασκευή περίφραξης γύρω από τον περίβολο της μονής για την προστασία του μνημείου και σύνταξη μελέτης για στερέωση των τοίχων του μνημείου που έχουν απομείνει.

Φρούριο Βόλου

Εξέταση της κατάστασης στην οποία ευρίσκεται το τείχος του Φρουρίου Βόλου και ειδικά στη βόρεια πλευρά, όπου από το Δήμο Βόλου άρχισε η διαμόρφωση της πλατείας του βρεφονηπιακού σταθμού στα πλαίσια ανάπλασης της συνοικίας των Παλαιών. Καταρτίστηκε πρόγραμμα καθαρισμού, αποχωμάτωσης και ανασκαφικής έρευνας, προκειμένου να αποκαλυφθεί όλη η πλευρά, αναστήλωσης στα σημεία που απαιτείται καθώς και στερέωσης της βορειοδυτικής γωνίας όπου η αντηρίδα εποχής Τουρκοκρατίας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πλατανίδια Βόλου

Μετά τη διάλυση και αφαίρεση της σύγχρονης πλάκας από σκυρόδεμα στο χώρο του Ιερού της Βασιλικής Α΄ Πλατανιδίων[4] έγινε συμπληρωματική έρευνα κατά την οποία αποκαλύφθηκε η ημικυκλική αψίδα της βασιλικής και ψηφιδωτό δάπεδο με φολιδωτό διάκοσμο, τεμνόμενους κύκλους και πλαίσιο με πλοχμό.

Μονή Αγίου Νικολάου στην Πάου Αργαλαστής

Με την ευκαιρία εργασιών που εκτελούσε η Τεχνική Υπηρεσία του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στη νότια και δυτική πτέρυγα των κελιών της μονής Αγίου Νικολάου διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα προκειμένου να διαπιστωθεί η μορφή της δυτικής πτέρυγας. Αποδείχθηκε ότι η δυτική πλευρά έχει την ίδια μορφή με τη νότια δηλαδή πέτρινη τοξοστοιχία στο ισόγειο και ξύλινους ορθοστάτες στον όροφο.

ΣΚΙΑΘΟΣ

Θέση Τρούλλος (οικόπεδο Ν. Ζάχου)

Κατά ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιίας (T_1-T_2), τα οποία πιθανώς να ανήκουν στον περίβολο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Σοφίας[5]. Παράλληλα έγινε σχεδιαστική αποτύπωση τμημάτων τοιχοποιίας βόρεια και ανατολικά της βασιλικής.

Φθιώτιδες Θήβες (Νέα Αγχίαλος)

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας (οικόπεδο Δ. Τοκαλή)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης βόθρου αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιίας κτίσματος το οποίο συνδέεται στα δυτικά με την ιδιωτική παλαιοχριστιανική κατοικία που ήλθε σε φως στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο πρώην Π. Μάντζη[6]. Βρέθηκαν επίσης δύο δάπεδα (Δα, Δβ) από πηλόχωμα και ένα κατώφλι μεταξύ των τοίχων T_1 και T_2.

Περισυλλέχθηκαν δεκαπέντε χάλκινα νομίσματα, δύο ακέραια λυχνάρια, δύο ελλιπή και δεκατέσσερα θραύσματα, πάρα πολλά κομμάτια πήλινων αγγείων κυρίως αμφορέων και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Οδός βόρεια του παλιού Οινοποιείου

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της οδού, η οποία γειτνιάζει με ένα από τους λόφους της αρχαίας πόλης αποκαλύφθηκαν:

1) Σε βάθος 0,50-1 μ. το τείχος της αρχαίας πόλης των Φθιωτίδων Θηβών, πλ. 2,90 μ. Η σύστασή του ήταν από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό και πορσελάνη. Ερευνήθηκε σε μήκος 4 μ. περίπου. 2) Πέντε τοίχοι (T_1-T_5) ασβεστόχτιστοι με αραιή χρήση πλίνθων. 3) Εννέα τοίχοι (T_6-T_{14}) χωματόχτιστοι. 4) Ένα φρεάτιο και μία δεξαμενή. Τα αριθ. 2, 3, 4, ευρήματα ανήκουν προφανώς στο σύστημα των εγκαταστάσεων της ύδρευσης της αρχαίας πόλης[7].

4. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 221-222, Πίν. 87 β και 88 α.

5. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 341.

6. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 190-192, Πίν. 138 γ-δ, 140 α.

7. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 88-89.

Οδός Ελληνικής Αεροπορίας (οικόπεδο Γ. Κυρτσόγλου)

Κατά τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν σε βάθος ± 2 μ. ένας τοίχος χωματόχτιστος (T_1) πλ. 0,75 μ. σε μήκος ± 3 μ., καθώς και ένα δάπεδο (Δα), αποτελούμενο από ασβεστολιθικές πλάκες διαφόρων σχημάτων και διαστάσεων, τα οποία πιθανώς να ανήκαν σε αυλή παλαιοχριστιανικής κατοικίας.

Οδός Ευλογημένου και Σταυρίδη (οικόπεδο Ε. Αναστασόπουλου)

Ολοκληρώθηκε η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα η οποία είχε αρχίσει το προηγούμενο έτος [8] και είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη τμημάτων ενός κοσμικού κτιρίου παλαιοχριστιανικής εποχής, του οποίου όμως από τα μέχρι τώρα στοιχεία, δεν μπορεί να καθοριστεί η μορφή και ο προορισμός του (Πίν. 152 β, 153 α-β).

Πρόκειται για επτά ασβεστόκτιστους τοίχους (T_1-T_7), δύο δάπεδα από πήλινες πλάκες (Δα, Δγ) και δύο από πατημένο χώμα (Δβ, Δδ). Είναι πολύ πιθανό τα λείψανα αυτά να σχετίζονται με άλλα κτίρια τα οποία έχουν έλθει σε φως κατά παλιότερες έρευνες στα παρακείμενα οικόπεδα και δρόμους, τα οποία τότε δεν κρίθηκαν διατηρητέα.

Από την έρευνα περισυλλέχθηκαν: 22 χάλκινα νομίσματα, θραύσματα από λυχνάρια, ένα ταφικό αγγείο, πάρα πολλά όστρακα τα οποία ανήκουν σε αμφορείς και σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, τα θέματα του οποίου είναι γεωμετρικά σχήματα συμπλεκόμενα: τετράγωνα, τρίγωνα, εξάγωνα, ρόμβοι κτλ. και τα χρώματα των ψηφίδων άσπρο, μαύρο ώχρα, κεραμιδί, βυσσινί, ρόζ.

Οδός Στ. Μαλτέζου (αγρός κληρονόμων Κωνστ. Κίνη)

Κατά τις εργασίες βαθιάς άροσης επισημάνθηκαν λείψανα αρχαίων κτιρίων. Δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη επτά τοίχων (T_1-T_7) πολύ επιμελημένης και ισχυρής κατασκευής σε μήκος ± 20 μ. Το πάχος των τοίχων κυμαίνεται από 0,65-1 μ. Η κατασκευή τους και οι διαστάσεις τους δείχνουν ότι πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό κτίριο των πρώιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων μεγάλης έκτασης, του οποίου βέβαια η μορφή και ο προορισμός δεν είναι δυνατόν για την ώρα να προσδιοριστεί. Κατά την ανασκαφή περισυλλέχθηκαν τμήμα αμφιγλύφου θωρακίου, αρράβδωτου κίονα, ορθομαρμαρώσεις και αρκετά όστρακα. Η έρευνα θα συνεχιστεί κατά το επόμενο έτος.

Οδός Αχιλλέως και Τοπάλη (οικόπεδο Κ. Δημόπουλου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για οικοδόμηση αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι παλαιοχριστιανικής εποχής: ένας κιβωτιόσχημος κτιστός πλακοσκεπής, διαστ. 2,05x0,85x0,65 μ. και ένας λακκοειδής πλακοσκεπής.

Οδός Παπαδοπούλου (οικόπεδο Αν. Ρίζου)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης βόθρου αποκαλύφθηκαν τρείς τάφοι καλυβίτες τους συνήθους τύπου στην περιοχή. Περιείχαν σκελετούς σε θέση χριστιανικής ταφής.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λάρισα

Πυριτιδαποθήκη

Στο ιδιαίτερα σημαντικό αυτό μνημείο της εποχής της Τουρκοκρατίας, συνεχίστηκαν οι εργασίες για την αποκατάστασή του, που είχαν αρχίσει το 1986[9]. Πραγματοποιήθηκε η αποκατάσταση της στέγης, αντικαταστάθηκε η σαθρή ξυλεία, έγινε επίστρωση με ασφαλτικό μονωτικό υλικό και αντικατάσταση των φθαρμένων κεράμων με νέες βυζαντινού τύπου. Πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια μερική διαμόρφωση του γύρω χώρου. Τοποθετήθηκαν πλάκες Πηλίου στη δυτική και ανατολική πλευρά, αφού πρώτα έγινε ενίσχυση με ημιοπλισμένο σκυρόδεμα. Τοποθετήθηκαν ακόμα ξύλινα κουφώματα και υαλοπίνακες στα παράθυρα και μελετάται η μορφή των σιδηρών κιγκλιδωμάτων των παραθύρων που θα αντικαταστήσουν τα παλιά.

8. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 301.

9. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 299.

Αμπελάκια

Αρχοντικό Γ. Σβαρτς (Πίν. 154 α)

Η αποκατάσταση του μνημείου, το οποίο λειτουργεί ως Μουσείο, είχε αρχίσει το 1986 με χρηματοδότηση του Ταμείου Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και του Υπουργείου Πολιτισμού[10]. Στη δυτική και τη βόρεια πλευρά του μνημείου ολοκληρώθηκε η αρμολόγηση της τοιχοδομίας. Στο εσωτερικό του κτιρίου, ολοκληρώθηκαν οι χρωματισμοί της τοιχοποιίας και αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα ξύλινα τμήματα, κυρίως στα κλιμακοστάσια. Επιτεύχθηκε επίσης η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος και έγινε η σχεδιαστική αποτύπωση του μνημείου.

Αρχοντικό Δ. Σβαρτς

Γύρω από το αρχοντικό πραγματοποιήθηκαν ορισμένες δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να διερευνηθούν τόσο η κατάσταση των θεμελίων όσο και η σύσταση του εδάφους, δεδομένου ότι εκπονείται ήδη η οριστική μελέτη αναστήλωσής του.

Τύρναβος

Τουρκικά Λουτρά

Στο μνημείο[11] αυτό έγινε μερικός καθαρισμός του εσωτερικού καθώς και τοποθέτηση σιδερένιων θυρών για λόγους προστασίας. Άρχισε η λεπτομερής αποτύπωση του κτιρίου και υπάρχει η προοπτική της παραχωρησής του στο Δήμο Τυρνάβου για πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Αγιά

Αρχοντικό Αλεξούδη

Στο αρχοντικό αυτό του τέλους του 18ου αι., πραγματοποιήθηκαν ορισμένες στερεωτικές εργασίες στα επιχρίσματα της πρόσοψης. Συγχρόνως άρχισε η σχεδιαστική αποτύπωση των δύο πτερύγων του μνημείου — της Ηρακλειδίου πτέρυγας και της άλλης που πρόσφατα δωρήθηκε στο Δημόσιο, από την ιδιοκτήτρια Καλυψώ Αλεξούλη — προκειμένου να συνταχθεί η μελέτη αναστήλωσης.

Μονή Αγίου Παντελεήμονα

Στο σημαντικότατο αυτό πρώιμο μεταβυζαντινό μοναστηριακό συγκρότημα[12] η Υπηρεσία με τη συνεργασία του Πανεπιστημίου Ball State University των Η.Π.Α. είχε προβεί στην αναστήλωση του καθολικού και του ηγουμενείου, το δε παρελθόν έτος έγινε ο καθαρισμός της πτέρυγας των παλιών κελιών[13], διότι το μοναστήρι λειτουργεί πάλι. Στην παλιά Τράπεζα της μονής, δυτικά του καθολικού, στον ανατολικό και δυτικό τοίχο της οποίας διασώζονται τοιχογραφίες των αρχών του 17ου αι., πραγματοποιήθηκαν κατά το 1988 ορισμένες εργασίες. Συγκεκριμένα έγιναν νέα επιχρίσματα στην τοιχοδομία, αποκατάσταση της ξύλινης οροφής καθώς και τοποθέτηση πλακών δαπέδου.

Καστρί Αγιάς

Ναός Αγίου Δημητρίου

Με συνεργείο και την επίβλεψη της Εφορείας έγινε αποκατάσταση του δαπέδου του κυρίως ναού. Πριν από την τοποθέτηση του καινούργιου υποστρώματος και των πλακών του δαπέδου, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές, κατά τις οποίες δεν εντοπίστηκαν στοιχεία από την παλιότερη οικοδομική φάση του ναού.

Τσαρίτσανη Ελασσόνας

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο σημαντικό αυτό, από εικονογραφικής κυρίως άποψης, μνημείο του 17ου αι. άρχισε η τμηματική αποκατάσταση της στέγης του ναού, η οποία είχε υποστεί εκτεταμένες ζημιές. Έγινε σχεδόν ολοκληρωτική αντικατάσταση της φθαρμένης ξυλείας, επίστρωση ασφαλτικού μονωτικού υλικού και κάλυψη με βυζαντινού τύπου κεραμίδια.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

1. Στερεωτικές εργασίες μικρής κλίμακας πραγματοποιήθηκαν σε τοιχογραφίες της Αγίας Παρασκευής Μεταξοχωρίου Αγιάς (οπλισμοί στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού) και του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης Ελασσόνας (οπλισμοί και δειγματοληπτικός καθαρισμός στο βόρειο τοίχο του νότιου εξωνάρθηκα, όπου η παράσταση της Ρίζας Ιεσσαί).

2. Στο εργαστήριο ψηφιδωτών της Λάρισας συντηρήθηκε το αποκολληθέν ψηφιδωτό δάπεδο από

10. Ό.π., σ. 299-300.

11. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 160.

12. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 422.

13. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 299.

το οικόπεδο της οδού Κύπρου 95 καθώς και το μέχρι πρόσφατα φυλασσόμενο στη Μητρόπολη Ελασσόνας, ψηφιδωτό δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Ελασσόνας.

3. Έγινε έλεγχος της κατάστασης του ζωγραφικού διάκοσμου των αρχοντικών Γεωργίου και Δημητρίου Σβαρτς στα Αμπελάκια, των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα Κοιλάδας καθώς και του ψηφιδωτού δαπέδου, που είχε βρεθεί στην Κρήνη Φαρσάλων και παραμένει κατά χώραν.

4. Ύστερα από υπουργική απόφαση αποτοιχίστηκαν τμήματα τοιχογραφιών από το ναό των Αγίων Αθανασίου και Αντωνίου Δένδρων Τυρνάβου, με δαπάνη της Λαογραφικής Εταιρείας Λάρισας. Η αποτοίχιση κρίθηκε αναγκαία διότι ο ναός τελεί υπό κατάρρευση. Τα αποκολληθέντα τμήματα προέρχονται κυρίως από το νάρθηκα του ναού και φέρουν παραστάσεις της Κοίμησης της Θεοτόκου, της Δευτέρας Παρουσίας, των Πρωτοπλάστων, της Σφαγής των Νηπίων, αδιαγνώστων αγίων, καθώς και σκηνές από το μαρτύριο του Αποστόλου Ανδρέα.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λάρισα

Συμβολή οδών Κύπρου και Ανδρούτσου (οικόπεδο Ιωάννη Μότσιου, Στέργιου Γκουντή, Ελευθερίου Σαΐτη)

Στο οικόπεδο αυτό που συνορεύει προς Δ. με το οικόπεδο του Ι. Βασιλόπουλου στο οποίο είχε αποκαλυφθεί κατά το 1978 παλαιοχριστιανική βασιλική[14], έγινε εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομής και αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα πλακόστρωσης που μπορούν να σχετισθούν με το αίθριο της βασιλικής. Συγκεκριμένα στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε σε βάθος 2,45 μ. τμήμα πλακόστρωσης από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες συνολ. διαστ. 3,5x2 μ., ενώ στο κέντρο του οικοπέδου και σε βάθος 2,85 μ. τμήματα πλακών συνδεομένων με σύστημα αποχέτευσης, που μπορούν να αποδοθούν ίσως στην κρήνη του αιθρίου (Πίν. 154 β). Στα αρχαία του οικοπέδου προξενήθηκε μεγάλη καταστροφή από τις οικοδομές που είχαν κτιστεί εκεί στο παρελθόν με συνέπεια να υπάρξουν μόνο μεμονωμένα ευρήματα. Ανασκάφηκαν επίσης αρκετοί αποθέτες που απέδωσαν αγγεία, στην πλειοψηφία τους, της εποχής της Τουρκοκρατίας, ενώ από τα μπάζα ανασύρθηκαν αρκετοί αρράβδωτοι κίονες καθώς και τμήματα τριταινιωτού επιστυλίου που σχετίζονται με τη βασιλική.

14. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 173· 34 (1979): Χρονικά, σ. 231.

Οδός Κύπρου 95

Στο τμήμα του πεζοδρομίου που βρίσκεται μπροστά στην πολυκατοικία με αριθ. 95, εντοπίστηκε τμήμα πολύχρωμου ψηφιδωτού δαπέδου κατά τη διάρκεια εκσκαφής για τη σύνδεση με τον κεντρικό αγωγό αποχέτευσης σε βάθος 1,40 μ.

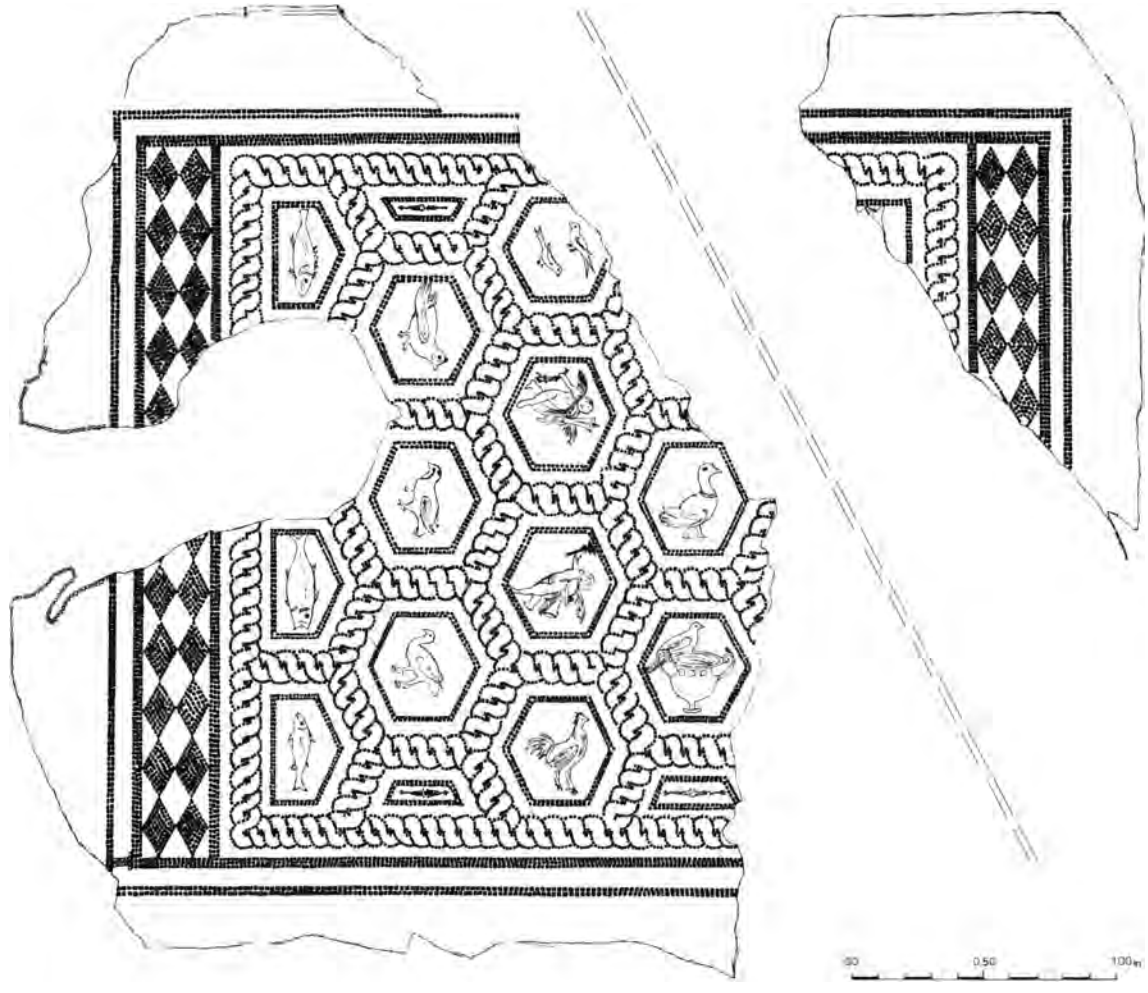
Με μικρή διεύρυνση της τομής ερευνήθηκε τμήμα ψηφιδωτού διαστ. 2,95x2,53 μ. με παραστάσεις από το ζωϊκό βασίλειο (Πίν. 155). Συγκεκριμένα απεικονίζονται ψάρια και πουλιά μέσα σε εξάγωνα ή ημιεξάγωνα πλαίσια που περιβάλλονται από πολύχρωμο πλοχμό, ενώ στα δύο κεντρικά διάχωρα εικονίζονται δύο ερωτιδείς. Νότια υπάρχει ταινία με διπλή σειρά ρόμβων σε άσπρο και μαύρο χρώμα, ενώ το σύνολο περιβάλλεται από πλατιά ταινία (0,40 μ.) με λευκές ψηφίδες. Το βόρειο τμήμα του δαπέδου είχε καταστραφεί αλλά βρέθηκε η βορειοδυτική γωνία του σε τομή που έγινε κάτω από το κατάστρωμα της οδού Κύπρου (Σχέδ. 1). Η πολυχρωμία του ψηφιδωτού, το μικρό μέγεθος των ψηφίδων και η φυσιοκρατική διάθεση απόδοσης των μορφών οδηγούν στη χρονολόγησή του στους ρωμαϊκούς χρόνους, πιθανόν στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Με την ολοκλήρωση της έρευνας το ψηφιδωτό αποκολλήθηκε από το συντηρητή της Εφορείας Στ. Σφέτσα και μεταφέρθηκε στο Εργαστήριο της Εφορείας για συντήρηση.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

Οδός Απόλλωνος

Στη συμβολή των οδών Μανωλάκη και Απόλλωνος στη Λάρισα, κατά τη διάρκεια εργασιών τοποθέτησης αποχετευτικών αγωγών, αποκαλύφθηκαν τάφοι σε βάθος ενός μέτρου από το οδόστρωμα, και συγκεκριμένα δύο κεραμοσκεπείς και τρείς κιβωτιόσχημοι· όλοι συλλημένοι, καθώς και τμήματα αγωγών, που χρονολογούνται πιθανότατα στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια. Από την περιοχή των τάφων περισυλέχθηκαν διάσπαρτα οστά, λίγα σπαράγματα τοιχογραφιών καθώς και τεμάχια κεραμικής, που

Σχέδ. 1. Λάρισα. Οδός Κύπρου 95. Τμήμα πολύχρωμου ψηφιδωτού δαπέδου.

μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Εφορείας για καθαρισμό και συντήρηση.

Νερόμυλοι Αγιάς

Αγρός Γ. Μουστάκα

Κατά τη διάρκεια γεωργικών εργασιών στον αγρό ιδιοκτησίας Γ. Μουστάκα, στους Νερόμυλους Αγιάς (θέση Μύλοι), αποκαλύφθηκε τάφος σε βάθος 0,75 μ., χρονολογούμενος στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος και ήταν κτιστός, διαστ. 1,46x0,43 μ., καλυπτόμενος με πλάκα μαρμάρου, διαστ. 1,10x0,40x0,12 μ., με απολεπίσεις και φθορές σε αρκετά σημεία. Ερευνήθηκε η γύρω περιοχή και περισυλλέχθηκαν λίγα τεμάχια κεραμικής της υστεροβυζαντινής περιόδου και της Τουρκοκρατίας.

Αγρός Κ.Χ. Βλαχοκώστα

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών στον αγρό ιδιοκτησίας Κ. Βλαχοκώστα στους Νερόμυλους Αγιάς (θέση Γκόρτσια ή Αυλαγάς Γαζέπη) αποκαλύφθηκαν ερείπια κτίσματα σε ελάχιστο βάθος. Άρχισε αμέσως συστηματική ανασκαφή κατά την οποία διαπιστώθηκε ότι τα ερείπια, που κάλυπταν μεγάλο τμήμα του αγρού, ανήκαν σε λουτρό. Αποκαλύφθηκαν τμήματα των υποκαύστων, καθώς και ψηφιδωτά

δάπεδα, χρονολογούμενα στα ρωμαϊκά χρόνια. Την ανασκαφή τότε ανέλαβε η ΙΕ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ[15]

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πεζούλα

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Συνεχίσθηκε και φέτος η επισκευή του ναού[16], η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Ερανική Επιτροπή με συμβολή του Νομαρχιακού Ταμείου Καρδίτσας. Έγινε πλήρωση των ρωγμών που υπήρχαν στο εσωτερικό μέρος του βόρειου τοίχου με χρήση τσιμεντενέσεων. Επίσης συντηρήθηκαν οι τοίχοι αντιστήριξης που βρίσκονται στη δυτική πλευρά του μνημείου.

Καταφύγι

Μονή Πέτρας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης του ναού[17] με την κατασκευή υποθεμελίωσης στο νότιο και ανατολικό τοίχο του παρεκκλησίου της Μεταμόρφωσης. Επίσης άρχισε η επισκευή της στέγης του παρεκκλησίου με την αφαίρεση της τσιμεντένιας πλάκας που την κάλυπτε, καθώς και των συσσωρευμένων υλικών κάτω από την πλάκα, διότι το βάρος τους είχε δημιουργήσει ρωγμές στο θόλο.

Λεύκη

Ναός Αγίου Γεωργίου

Συνεχίσθηκε η επισκευή της στέγης του μνημείου[18] με την τοποθέτηση των κεραμιδιών στο Ιερό αφού προηγήθηκε μόνωση με στρώσεις πίσας. Επίσης απομακρύνθηκε το τσιμεντένιο δάπεδο του ναού που είχε κατασκευαστεί τα τελευταία χρόνια, ερευνήθηκε το παλιότερο λιθόστρωτο δάπεδο, που σωζόταν κατά τόπους, και στη συνέχεια καλύφθηκε και κατασκευάστηκε νέο από γκρο-μπετόν με την προοπτική αργότερα να γίνει πλακόστρωση. Επίσης έγινε αντικατάσταση των ξύλινων φθαρμένων παραθύρων με νέα, όμοιας κατασκευής με τα παλιά.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΔΡΟΛΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λαμία

Παναγία Αρχοντική

Με την επίβλεψη της Εφορείας πραγματοποιήθηκαν αναστηλωτικές εργασίες στην Παναγία Αρχοντική, κοντά Φρούριο της Λαμίας. Ο ναός παρουσίαζε πολλά προβλήματα, εδώ και αρκετά χρόνια, αν και στο παρελθόν η Υπηρεσία είχε κάνει αρκετές εργασίες. Το καλοκαίρι του 1988, έγινε πλήρης ανακατασκευή της στέγης και των εξωτερικών επιχρισμάτων καθώς και ενίσχυση των πλευρικών αντηρίδων.

Δίβρη

Ναός Αγίας Βαρβάρας

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική απολήγουσα ανατολικά σε ημικυκλική κόγχη (Πίν. 156 α). Ο ναός φέρει δίριχτη στέγη και καλύπτεται εσωτερικά, με καμάρα στο κεντρικό κλίτος και φουρνικά στα πλάγια. Δύο τοξοστοιχίες φερόμενες επί πεσσών και αρράβδωτων κιόνων εναλλάξ, ορίζουν τα κλίτη. Ο ναός, που δεν φέρει τοιχογραφίες, χτίστηκε γύρω στο 1860 και έκτοτε έχει υποστεί αρκετές επεμβάσεις και αλλοιώσεις. Στους σεισμούς του 1980 υπέστη πολλές ζημιές και η αποκατάστασή τους πραγματοποιήθηκε με τις υποδείξεις και την επίβλεψη της Εφορείας. Συγκεκριμένα αφαιρέθηκαν όλα τα κεραμίδια και αδρανή υλικά της στέγης και πληρώθηκαν οι ρηγματώσεις με τσιμεντοκονία. Κατασκευάστηκε αφανές περιμετρικό σενάζ και αποκαταστάθηκε η λίθινη κορνίζα στην αρχική της μορφή και θέση. Αποκαταστάθηκε η στέγη με την επίστρωση στεγανωτικής

15. Το μεγαλύτερο μέρος της δαπάνης κατέβαλε, όπως και τα προηγούμενα χρόνια το Νομαρχιακό Ταμείο Καρδίτσας, ενώ οι εργασίες διεξήχθησαν υπό την εποπτεία του Τεχν. Μηχανικού της Εφορείας Ι. Παπαδόπουλου.

16. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 298.

17. Ό.π.

18. Ό.π.

μάζας, ασφαλτικού μονωτικού υλικού και καλύφθηκε με κοίλα κεραμίδια. Αποκαταστάθηκαν οι ρωγμές της τοιχοποιίας με τη μέθοδο των ρητινενέσεων και έγινε κατάλληλο επίχρισμα των εξωτερικών και εσωτερικών επιφανειών.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

1. Κατά το έτος 1988 εκπονήθηκαν και εγκρίθηκαν οι μελέτες για τη συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Δημητρίου στο Μαυρίλο (1728)[19] και του καθολικού της Μονής Αγάθωνος, που φέρει τοιχογραφίες του 16ου, 17ου και 18ου αι.[20].

2. Οι ανασκαφικές έρευνες που γίνονται εδώ και πολλά χρόνια στην περιοχή της Υπάτης, έχουν φέρει στο φως ένα μεγάλο αριθμό ψηφιδωτών δαπέδων με πλούσια και ενδιαφέρουσα θεματολογία. Το δάπεδο του οικοπέδου Κοντογιώργου[21] μεταφέρθηκε και συντηρείται στο εργαστήριο της Εφορείας στη Λάρισα. Τα δάπεδα των οικοπέδων Κακλέα[22] καθώς και του Βαπτιστηρίου[23] μεταφέρθηκαν και συντηρούνται στα εργαστήρια της Νέας Αγχιάλου, ενώ έγινε επί τόπου καθαρισμός και προστατευτική κάλυψη του δαπέδου, που βρέθηκε στα Βαρκά Υπάτης.

ΣΟΥΖΑΝΑ ΧΟΥΛΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αταλάντη

Θέση Παλαιομάγαζα

Στη θέση Παλαιομάγαζα του Δήμου Αταλάντης, κατά μήκος της παραλίας και μέσα στη θάλασσα επισημάνθηκε πλήθος οικοδομημάτων, τα οποία καλύπτουν μια μεγάλη χρονική περίοδο, από τους ελληνιστικούς χρόνους μέχρι και τους πρώιμους παλαιοχριστιανικούς. Πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα[24], κατά την οποία αποκαλύφθηκε τρίκογχο οικοδόμημα, με ισχυρή τοιχοποιία και χρήση αρχαίου υλικού, τα περισσότερα δάπεδα του οποίου είναι στρωμένα με ψηφιδωτά (Πίν. 156 β, 157 α).

Βόρεια του τρικόγχου ήλθαν στο φως και τμήματα άλλων οικοδομημάτων δύο από τα οποία στη νότια πλευρά τους καταλήγουν σε κόγχη ίδιας εποχής με το τρίκογχο κτίσμα (Σχέδ. 2). Τα δάπεδα του τρικόγχου οικοδομήματος καθώς και των άλλων κτισμάτων στα βόρεια αυτού κοσμούνται με γεωμετρικές παραστάσεις (κυρίως συμπλεκόμενοι κύκλοι, ρόμβοι, τρίγωνα, πέλτες, έλικες, οκτάγωνα συνδεόμενα με σβάστικες κτλ.) πλαισιούμενες από κληματίδες κι άλλα φυτικά κοσμήματα (Πίν. 158 α-β).

Από τα κτιριακά στοιχεία καθώς και από τα ευρήματα, κυρίως θραύσματα αγγείων, τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν στην παραλία της Αταλάντης με μεγάλη πιθανότητα μπορούν να χρονολογηθούν στους πρώιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και πιθανόν να ανήκουν σε εκκλησιαστικό κτίσμα, (βασιλική) και σε λουτρά.

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Τα σημαντικότερα μνημεία που καταγράφηκαν σε περιοδείες του 1988 είναι τα εξής:

Τρίκαλα

Ναός Ταξιαρχών στην Κοινότητα Μουριάς

Τρίκλιτη βασιλική με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος και μεταγενέστερη στοά στη βόρεια πλευρά. Στη δυτική πλευρά πρέπει να υπήρχε νάρθηκας, ο οποίος σήμερα δεν διασώζεται. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος που κάλυπτε εσωτερικά το ναό σώζεται σήμερα αποσπασματικά και με επιγραφή χρονολογείται στο 1859, ενω ως ζωγράφοι αναφέρονται οι Σαμαρινιαίοι Αθανάσιος και Ζήσης.

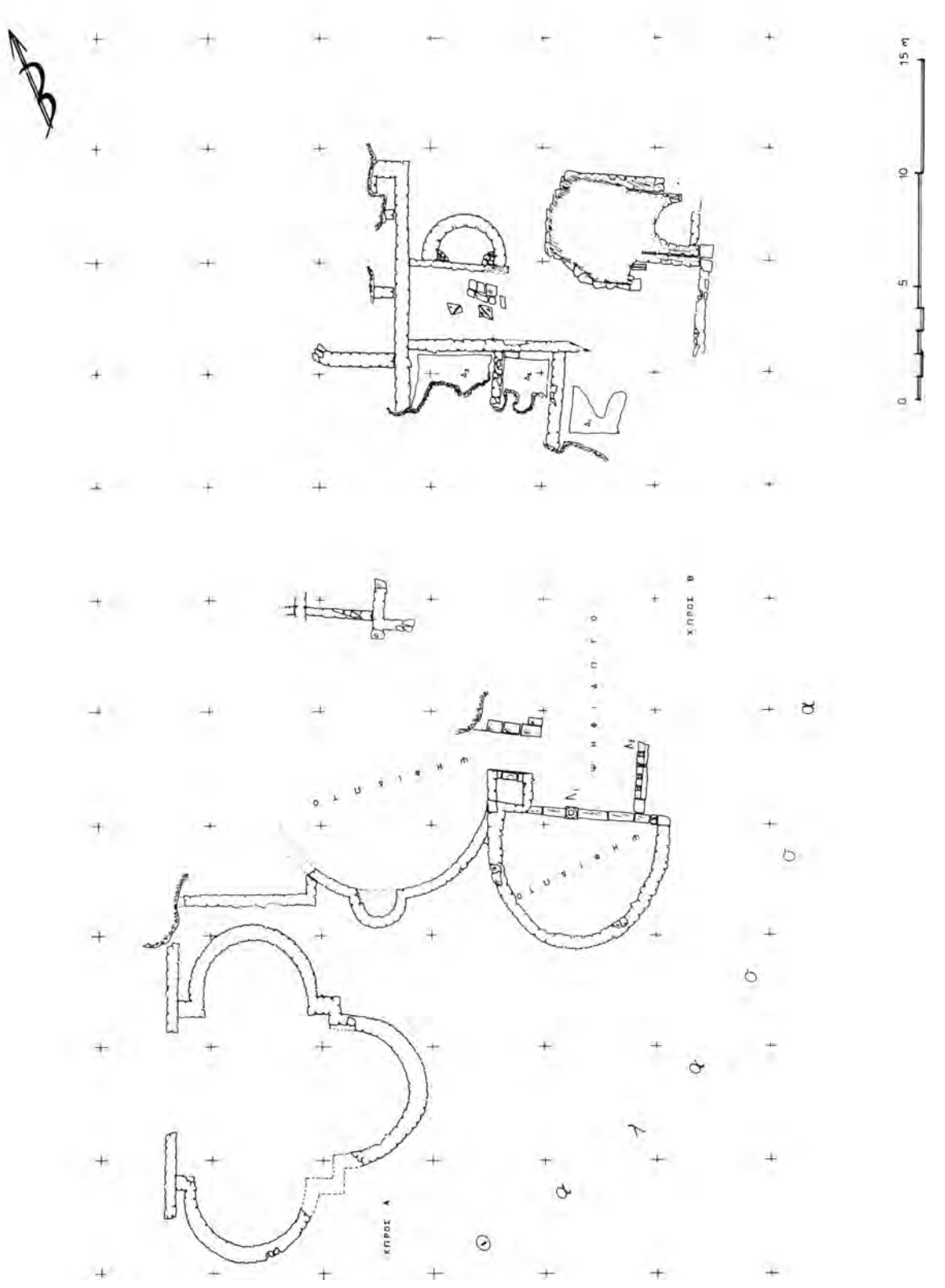
Καταγράφηκαν ένδεκα εικόνες και το Βημόθυρο του ναού τα οποία σήμερα φυλάσσονται στο νεότερο ενοριακό ναό των Παμμεγίστων Ταξιαρχών.

Καλαμπάκα

Ναός Αγίου Νικολάου στην Αγία Παρασκευή

Πρόκειται για ευρύχωρο μονόχωρο κτίσμα, που μεταγενέστερα με δύο σειρές μαρμάρινων κιονοστοιχίων μετετράπη σε τρίκλιτη βασιλική. Πρόσφατα ανακαινίσθηκαν η ανατολική πλευρά, η

19. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 168-169.
20. Ό.π., σ. 166.
21. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 223.
22. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 99.
23. ΑΔ 34 (1979): Μελέτες, σ. 100-109.
24. Στην ανασκαφή μετείχαν επίσης και οι αρχαιολόγοι Ασπασία Ντίνα, Σταυρούλα Σδρόλια και Καλλιόπη Φλώρου.

Σχέδ. 2. Αταλάντη. Θέση Παλαιομάγαζα. Κάτοψη της ανασκαφής.

στέγη και η ξύλινη οροφή, η οποία καλύφθηκε με γύψινη διακόσμηση. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 18ου αι. Καταγράφηκαν επτά δεσποτικές εικόνες και τα εικονίδια του επιστυλίου και του Αποστολικού του τέμπλου του ναού.

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στο Κεφαλόβρυσο

Τρίκογχος θολοσκέπαστος ναός με ψηλοτύμπανο τρούλο και μεταγενέστερη στοά στη δυτική και νότια πλευρά. Επιγραφή σε μαρμάρινη πλάκα, εντοιχισμένη δεξιά της εισόδου αναφέρει ως έτος ανεγέρσεως του ναού το 18ο αι. Εσωτερικά καλύπτεται με τοιχογραφίες, δυστυχώς πολύ αμαυρωμένες, οι οποίες με επιγραφή χρονολογούνται στα 1885 και ως ζωγράφος αναφέφερεται ο Νικόλαος Γρεβενίτης. Καταγράφηκαν οκτώ δεσποτικές εικόνες (Πίν. 157 β), το βημόθυρο, τα είκοσι ένα εικονίδια του επιστυλίου του τέμπλου και τρεις φορητές εικόνες που φυλάσσονται στο ναό.

Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Μαλακάσι

Βρίσκεται 2 χλμ., έξω από το χωριό. Πρόκειται για τρίκλιτη λιθόκτιστη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα στη δυτική πλευρά. Δυστυχώς έχει δεχθεί πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις.

Καταγράφηκαν έξι δεσποτικές εικόνες (Πίν. 159 α-β) που χρονολογούνται στο 18ο και 19ο αι., βημόθυρο με επιγραφή 1892, επιτάφιος με επιγραφή 1849, και είκοσι τρία λειτουργικά βιβλία (Μηναία, Ευαγγέλια, Ευχολόγιον, Τριώδιον κτλ.).

Ναός Αγίας Παρασκευής στο Ξυλοπάροικο

Ενοριακός, μονόχωρος ναός, μικρών διαστάσεων, με μεταγενέστερο νάρθηκα στη δυτική πλευρά ενώ ξύλινη στοά περιτρέχει τη βόρεια πλευρά.

Από τον τοιχογραφικό διάκοσμο διασώζονται σήμερα αποσπάσματα στη βόρεια και νότια πλευρά καθώς και στην κόγχη του Ιερού που χρονολογούνται στο 17ο αι. Το αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού χρονολογείται με επιγραφή στο 1897.

Καταγράφηκαν επτά δεσποτικές εικόνες του 17ου-18ου και 19ου αι. και τα εικονίδια του Αποστολικού, που με επιγραφή χρονολογούνται στο 1772.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

Μενδενίτσα

Πραγματοποιήθηκε αυτοψία στο Φρούριο Μενδενίτσας ή Βοδονίτσας. Παλαιότερα η Αρχαιολογική Υπηρεσία είχε πραγματοποιήσει εργασίες συντήρησης και στερέωσης της τοιχοποιίας πολλών τμημάτων του μεσαιωνικού τείχους[25].

Συγκρίνοντας την κατάσταση της εποχής εκείνης με τη σημερινή διαπιστώθηκε ότι δεν έχουν προξενηθεί άλλες επικίνδυνες ζημιές στους δύο περιβόλους του κάστρου δηλαδή τον εξωτερικό και ευρύτερο, ο οποίος αποτελείται από το ελληνιστικό τείχος πάνω στο οποίο πάτησαν οι μεσαιωνικές συμπληρώσεις στον εσώτερο-στενότερο, ο οποίος αποτελούσε ένα είδος ακροπόλεως κατά την περίοδο της κυριαρχίας των Φράγκων όταν είχε εγκατασταθεί εκεί η διοίκηση της Μαρκιωνίας της Βοδονίτσας. Παρατηρήθηκε ότι οι ρωγμές σε ορισμένα σημεία κυρίως του μεσαιωνικού τμήματος μπορούν να αποβούν αιτία καταστροφής της τοιχοποιίας. Καταρτίστηκε πρόγραμμα καθαρισμού και στερέωσης του Φρουρίου.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τρίκαλα

Ασκληπιείο

Κατά το έτος 1988 συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα που είχε αρχίσει το 1985[26] στο νοτιοδυτικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου του λεγομένου Ασκληπιείου στο κέντρο της πόλης των Τρικάλων, με πιστώσεις του Νομαρχιακού Ταμείου Τρικάλων και με συνεργείο που παρεχώρησε στην Υπηρεσίας μας η 3η Δ.Ε.Κ.Ε.

Ήλθαν στο φως τα θεμέλια του Ιερού και του νάρθηκα μιας τρίκογχης βασιλικής (Πίν. 160 α). Στο χώρο του κυρίως ναού αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια τεσσάρων πεσσών, ύψ. 1,22, πλ. 0,96 μ., οι οποίοι υποβάσταζαν τις δύο τοξοστοιχίες και διεχώριζαν τα τρία κλίτη του ναού (Πίν. 160 β). Η τοιχοποιία των πεσσών καθώς και των εξωτερικών

25. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 391-392, Πίν. 328 β, 329 α· 28 (1973): Χρονικά, σ. 322-323, Πίν. 277-279 β.

26. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 210-211, Πίν. 77 γ.

τοίχων του ναού αποτελείται από αργολιθοδομή με χρήση κεραμιδιών και ασβεστοκονιάματος ως συνδετικού υλικού. Στη δυτική πλευρά αποκαλύφθηκε ο νάρθηκας, μήκ. 7,70-7,55 και πλ. 2,60-3,40 μ. Η τοιχοποιία του είναι αμελής από αργούς λίθους και χρήση αρχαίου υλικού. Σημειώνουμε ένα ακόσμητο κιονόκρανο, τμήμα γείσου και σπόνδυλο αρχαίου κίονα.

Από την ανασκαφική έρευνα περισυλλέχθηκαν: τμήμα κίονα, τμήμα θωρακίου με ανάγλυφη διακόσμηση, κάλυμμα χάλκινου θυμιατηρίου, σπαράγματα υποστρώματος τοιχογραφημένης επιφάνειας όπως και σπαράγματα τοιχογραφιών, τμήματα αγγείων, πολλά όστρακα με εφυάλωση (κυρίως κιτρίνου και πρασίνου χρώματος), αρκετά πινάκια και τέσσερα μικρά χάλκινα αδιάγνωστα νομίσματα.

Με βάση τα μέχρι τώρα κτιριακά στοιχεία καθώς και τα κινητά ευρήματα ως πιθανότερη χρονολογία θα μπορούσε με αρκετή επιφύλαξη να θεωρηθούν τα μεταβυζαντινά χρόνια.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

ΙΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η ΙΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας (μέχρι την ακούσια μετάθεσή της στην Αθήνα τον Οκτώβριο 1988) με ελάχιστο και πάλι επιστημονικό προσωπικό σε σχέση με τις υπάρχουσες ανάγκες. Η πρόσληψη και απασχόληση έκτακτου προσωπικού (αρχαιολόγων, σχεδιαστών, εργατών), με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ προς τους Δήμους Άρτας και Πρέβεζας, στα πλαίσια του Προγράμματος Προστασίας Αμβρακικού, προώθησε μεν τυπικά την επίλυση εκκρεμοτήτων, κυρίως τη διεκπεραίωση σωστικών ανασκαφών στην πόλη της Άρτας, δημιούργησε όμως άλλου είδους ουσιαστικά προβλήματα που οφείλονται στην ανυπαρξία υποδομής και κυρίως στην έλλειψη αντίστοιχων νομοθετικών ρυθμίσεων στα πλαίσια του ισχύοντος Οργανισμού του ΥΠΠΟ, ως ενιαίου φορέα προστασίας των μνημείων.

Παρά τις δυσκολίες και τα ποικίλα προβλήματα, το έκτακτο προσωπικό και ιδιαίτερα οι αρχαιολόγοι, κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για την προώθηση του έργου της Εφορείας.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ιωαννίνων

α) Επανέκθεση: Συνεχίστηκε στα εργαστήρια η συντήρηση, καταγραφή, ταξινόμηση και φωτογράφιση των χιλιάδων ευρημάτων, από τις σωστικές ανασκαφές στους τέσσερις νόμους αρμοδιότητας της Εφορείας, ιδιαίτερα στην Άρτα και τη Λευκάδα.

Στην αίθουσα Γ της έκθεσης, συμπληρώθηκε η παρουσίαση ευρημάτων από τις ανασκαφικές έρευνες στο αρχαίο νεκροταφείο (αρχαϊκών και κλασικών χρόνων) της περιοχής Δουρούτη Πανεπιστημιουπόλεως Ιωαννίνων. Σε τρεις προθήκες αναπτύχθηκαν ταφικά σύνολα με επεξηγηματικές πινακίδες και φωτογραφίες από το χώρο της ανασκαφής, για την πληρέστερη κατανόηση των ευρημάτων από τους επισκέπτες (Πίν. 161 α-β).

Στα εργαστήρια και τις αποθήκες του Μουσείου εξυπηρετήθηκαν Έλληνες και ξένοι ερευνητές που ασχολούνται με τη μελέτη του ηπειρωτικού χώρου.

β) Κτιριακά: Έγιναν εργασίες συντήρησης του κτιρίου του Μουσείου και αναχρωματισμός στους χώρους της έκθεσης, των γραφείων και των εργαστηρίων. Μετά από επανειλημμένες εισηγήσεις της Εφορείας προς το ΥΠΠΟ, μηχανικός της Διεύθυνσης μελετών Μουσείων, επισκέφθηκε το Μουσείο για να εξετάσει το κτίριο και να συντάξει μελέτη εφαρμογής συμπληρωματικών μέτρων ασφαλείας, διαχωρισμού εκθεσιακού χώρου από τα γραφεία κτλ.

Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας

Έγιναν διευθετήσεις σε απαλλοτριωμένα παλιά οικήματα του περιβόλου της Παρηγορήτισσας, για να χρησιμοποιηθούν ως προσωρινές αποθήκες οστράκων-ευρημάτων, των σωστικών ανασκαφών στην πόλη της Άρτας. Η έλλειψη σύγχρονου οργανωμένου Μουσείου στην Άρτα γίνεται καθημερινά αισθητή, δεδομένου ότι τα ευρήματα αυξάνονται, συσσωρεύονται και οξύνεται το πρόβλημα φύλαξης, ασφάλειας, συντήρησης και έκθεσής τους. Παράλληλα κινήθηκε διαδικασία για την αγορά ακινήτου στην περιοχή Μητροπόλεως (δίπλα στην κηρυγμένη οικία Ζορμπά, που στεγάζει το προσωπικό της Εφορείας στην Άρτα), το οποίο θα διαμορφωθεί σε αποθήκη και εργαστήρια.

Μουσείο Νικοπόλεως

Ολοκληρώθηκε η αποδελτίωση των ευρετηρίων του Μουσείου και συνεχίστηκαν οι καταγραφές του αρχαιολογικού υλικού που συσσωρεύεται στον περίβολο του Μουσείου. Έγινε προσπάθεια ελέγχου και ταξινόμηση καταγραμμένων ευρημάτων στις αποθήκες, στις οποίες έχει δημιουργηθεί αδιαχώρητο, σε βάρος της προστασίας, της ασφάλειας και της αναδείξεως των αρχαίων, που θα εξασφαλιστούν μόνο με την ίδρυση νέου σύγχρονου Μουσείου.

Αρχαιολογική Συλλογή Λευκάδας

Έγινε αναχρωματισμός των χώρων έκθεσης αποθήκευσης και μικρής έκτασης καταγραφές και ταξινόμηση υλικού. Έλληνες και αλλοδαποί επιστήμονες ασχολήθηκαν με τη μελέτη του υλικού των ανασκαφών του Dörpfeld.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κάτω Μερόπη

Νεκροταφείο τύμβων Πωγωνίου

Για δέκατη χρονιά φέτος συνεχίστηκε η ανασκαφή του νεκροταφείου τύμβων Πωγωνίου Ιωαννίνων. Η έρευνα περιορίστηκε στο χώρο γύρω από τον τύμβο στη θέση Γκλάβα Κάτω Μερόπης, ο οποίος είχε ερευνηθεί το 1983 και το 1984[1].

Ο χώρος που ερευνήθηκε νότια του τύμβου αποτελεί τη συνέχεια προς Ν., χωρίς να ανήκει σ' αυτόν. Η έρευνα είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό και την ανασκαφή είκοσι ενός τάφων. Οι περισσότεροι τάφοι (οι 19) ήταν ορθογώνιοι λάκκοι, σκαμμένοι μέσα στο φυσικό φλύσχη και καλύπτονταν από λιθοσωρούς, πέτρες δηλαδή, πολύ πυκνά τοποθετημένες πάνω στο σκελετό. Δύο μόνον τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι με κτιστά τοιχώματα, αλλά τρόπο κάλυψης είχαν τον ίδιο με τους προηγούμενους. Χρονολογικά καλύπτουν ευρύ χρονικό φάσμα, από τον 11ο αι. μέχρι τα μέσα του 3ου αι.

Όλοι οι νεκροί ήταν πλούσια κτερισμένοι. Από τους 21 τάφους, οι 5 χρονολογούνται στον 11ο αι. π.Χ. και περιείχαν από 1-5 πήλινα αγγεία, οι δε υπόλοιποι καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τους γεωμετρικούς μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους.

Τάφος 1/88: Λακκοειδής, διαστ. 1x0,60, βάθ. ±0,20 μ. Σκελετός παιδικός διαλυμένος από τον οποίο σώζονται λίγα οστά των κάτω άκρων. Τα αρκετά πλούσια κτερίσματα ήταν κομμάτια μεσόμφαλου πινακίου, ακέραιη γυάλινη τριφυλλόσχημη οινοχόη φοινικικού τύπου συγκολλημένη στη λαβή και τη βάση, μικρή μελανόβαφη λήκυθος, τμήμα ταινιωτού σιδερένιου δαχτυλιδιού, ασημένια περόνη (Πίν. 162 α), ασημένιος κρίκος κυκλικής τομής, τμήμα σιδερένιας αιχμής δόρατος, ασημένιο κρικοειδές σκουλαρίκι και χρυσό περίαπτο σε σχήμα αμφορέα.

Τάφος 2/88: Αβαθής λάκκος, διαστ. 1,25x0,70 μ. Από το διαλυμένο σκελετό βρέθηκαν υπολείμματα του κρανίου στο δυτικό όριο. Ο σκελετός είχε τοποθετηθεί πάνω σε στρώμα από μικρά ποταμίσια χαλίκια και λατύπες ασβεστολίθου. Στο ύψος των γονάτων βρέθηκε πήλινος κορινθιακός κάνθαρος και μικρή χειροποίητη πρόχους. Άλλα κτερίσματα του τάφου 2 ήταν τμήμα πήλινου κυαθίου με μαστοειδή απόφυση και τμήμα σιδερένιου μαχαιριού.

Τάφος 3/88: Λακκοειδής, διαστ. 1,20x0,80 μ. Σώζονται λίγα οστά του σκελετού. Στο ύψος περίπου των γονάτων βρέθηκαν δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων (η μία φυλλόσχημη ακέραιη, η δεύτερη με μεγαλύτερη λάμα) και σιδερένιο μαχαίρι.

Τάφος 4/88: Λακκοειδής, διαστ. 1,90x0,70, βάθ. ±0,50 μ. Δάπεδο ο φυσικός φλύσχης. Σκελετός άνδρα σε αρκετά καλή κατάσταση με το κρανίο στο δυτικό άκρο, πλούσια κτερισμένος. Στο ανατολικό άκρο, ανάμεσα στις κνήμες, βρέθηκε χάλκινη πρόχους (Πίν. 162 γ) με συμπαγή στρεπτή λαβή, μεγάλο σιδερένιο ξίφος κατά μήκος του αριστερού μηριαίου, χοανοειδές στόμιο χάλκινου αυλού, μικρότερο ξίφος κατά μήκος του αριστερού χεριού, σιδερένιο μαχαίρι κατά μήκος της δεξιάς κνήμης, καθώς και τμήμα σιδερένιου δαχτυλιδιού με χάλκινη ωοειδή σφενδόνη.

Τάφος 5/88: Λακκοειδής διαστ. 1,80x0,75 μ. Σκελετός άνδρα σε καλή κατάσταση, σε ύπτια στάση με το κρανίο στο δυτικό άκρο, πλούσια κτερισμένος. Στο ύψος του αριστερού ώμου είχε σιδερένια αιχμή δόρατος. Στο στήθος βρέθηκαν δύο χάλκινες περόνες (Πίν. 162 β) και μία σιδερένια.

Ο τάφος περιείχε επίσης δύο ακόμη αιχμές σιδερένιων δοράτων, σιδερένιο ξίφος, δύο χάλκινα δαχτυλίδια και σιδερένιο καμπύλο μαχαίρι.

Τάφος 6/88: Ο σκελετός είχε αποτεθεί κατευθείαν πάνω στο φλύσχη και ήταν διαλυμένος από τις ρίζες των θάμνων. Στα κτερίσματα του πρέπει να ανήκει ακέραιο χάλκινο δαχτυλίδι με οριζόντια φυλλόσχημη σφενδόνη και εγχάρακτη διακόσμηση στο μέσο.

Τάφος 7/88: Ο σκελετός του τάφου που ήταν επίσης διαλυμένος, όπως του τάφου 6, είχε τοποθετηθεί πάνω στο φλύσχη με το κρανίο προς τα ΝΔ. Στο ύψος των γονάτων βρέθηκε μελανόβαφος σκύφος σε κομμάτια και το κάτω μισό μελανόβαφης ληκύθου.

Τάφος 8/88: Στο νεκρό του τάφου με το διαλυμένο σκελετό πρέπει να ανήκει χάλκινος σφαιρικός αρύβαλλος.

Τάφος 9/88: Σκελετός παιδικός με το κρανίο προς τα ΝΑ., ο υπόλοιπος σκελετός ήταν σχεδόν διαλυμένος. Προς τα πόδια βρέθηκε μικρή χάλκινη τριχολαβίδα.

Τάφος 10/88: Λακκοειδής, διαστ. 2x1 μ., με πολλές πέτρες πυκνά τοποθετημένες πάνω στο σκε-

1. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 229· 39 (1984): Χρονικά, σ. 177.

λετό, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε ύπτια θέση, με το κρανίο προς τα ΒΔ. Κοντά στο κρανίο βρέθηκε μελανόβαφη κοτύλη σε πολλά κομμάτια. Ανάμεσα στις κνήμες, στο νότιο άκρο, υπήρχε σιδερένιο καμπύλο μαχαίρι, σιδερένιο ξίφος δίπλα στην αριστερή κνήμη, μεγάλη σιδερένια αιχμή δόρατος στο ύψος του αριστερού ώμου ενώ δεύτερη αιχμή δόρατος βρέθηκε στο ύψος του στήθους.

Τάφος 11/88: Αβαθής λάκκος, διαστ. 1,52x0,90, βάθ. 0,15 μ. Από το διαλυμένο σκελετό λίγα υπολείμματα βρέθηκαν στο βόρειο άκρο του τάφου. Ευρήματα: ασημένια περόνη με κεφαλή σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας και καρπού μήκωνος, τμήμα μελανόβαφης ληκύθου, τμήμα επίσης καστανόβαφου σκύφου καθώς και μικρή κορινθιακή πυξίδα.

Τάφος 12/88: Αβαθής λάκκος, διαστ. 1,50x0,65, βάθ. 0,17 μ. Ο σκελετός ήταν διαλυμένος, υπολείμματα του κρανίου βρέθηκαν στο νότιο άκρο. Στο ύψος των ώμων βρέθηκαν δύο χάλκινες περόνες και μια τρίτη μικρότερη βρέθηκε στην κορυφή του κρανίου. Τμήμα σιδερένιας φυλλόσχημης πόρπης βρέθηκε στο ύψος του δεξιού ώμου. Χάλκινο δαχτυλίδι, κρικοειδές, με ελεύθερα τα δύο άκρα υπήρχε στο δεξί χέρι, ενώ στο ύψος της λεκάνης βρέθηκε μικρή γυάλινη χάντρα τριγωνικής τομής.

Τάφος 13/88: Ορθογώνιος κτιστός μόνο κατά τις τρεις πλευρές, η ανατολική στενή ήταν ανοιχτή, διαστ. 2x0,50, βάθ. 0,40 μ. Ο σκελετός, ανδρικός σωζόταν σε αρκετά καλή κατάσταση σε ύπτια θέση, με το κρανίο στο βόρειο άκρο. Είχε καλυφθεί με πολλές μικρές και μεγάλες πέτρες, πυκνά τοποθετημένες. Η ταφή ήταν πλούσια κτερισμένη με σιδερένια όπλα, κοσμήματα και αγγεία. Συγκεκριμένα υπήρχαν: σιδερένιο εγχειρίδιο πάνω στο στήθος, σιδερένια αιχμή δόρατος στο ύψος του αριστερού ώμου, καμπύλο σιδερένιο μαχαίρι και δεύτερη αιχμή δόρατος κατά μήκος της αριστερής κνήμης, σιδερένια περόνη στο ύψος του αριστερού ώμου, χάλκινη διχαλωτή περόνη στο ύψος επίσης του αριστερού ώμου, τρία χάλκινα και ένα σιδερένιο δαχτυλίδι. Τα αγγεία-κτερίσματα ήταν μεγάλη κορινθιακή τριφυλλόσχημη οινοχόη με εγχάρακτη διακόσμηση, καθώς και πήλινος σφαιρικός αρύβαλλος από μαύρο πηλό, λακωνικού τύπου.

Τάφος 14/88: Λακκοειδής, διαστ. 1,30x0,60, βάθ. ± 0,40 μ. Ο σκελετός ήταν αναστατωμένος, κομμάτια του κρανίου σκόρπια υπήρχαν στο μέσον του τάφου. Κοντά στο κρανίο βρέθηκε μικρό σκουλαρίκι-κρίκος, επίσης βρέθηκε τμήμα καμπύλου σιδερένιου μαχαιριού και πήλινο άωτο λυχνάρι.

Τάφος 15/88: Λακκοειδής, εσωτ. διαστ. 1,85x 0,45, βάθ. 0,55-0,60 μ. Ο λάκκος είχε επένδυση και στις τέσσερις πλευρές του, στις τρεις με όρθιες πλάκες και στην τέταρτη δύο σειρές πλακοειδών λίθων. Ο σκελετός ήταν αρκετά καλά διατηρημένος με το κρανίο δυτικά και καλυπτόταν από πολύ πυκνά τοποθετημένες πέτρες. Κτερίσματα ήταν: χάλκινη πρόχους ανάμεσα στις κνήμες (Πίν. 163 α), τμήμα καμπύλου σιδερένιου μαχαιριού στο ύψος του αριστερού ώμου, τμήμα σιδερένιας διπλής περόνης στο ύψος του δεξιού ώμου και πήλινη κοτύλη τύπου γλαυκός σε επαφή με τη χάλκινη πρόχου.

Τάφος 16/88: Η ταφή είχε γίνει μέσα σε ακανόνιστη φυσική εγκοπή του βράχου, διαστ. 1,20x0,70 μ. και περιείχε υπολείμματα παιδικού σκελετού και όστρακα αγγείων ελληνιστικών χρόνων.

Τάφος 17/88: Λακκοειδής, διαστ. 1,30x0,64, βάθ. 0,40 μ. Ο λάκκος ήταν επενδυμένος με όρθιες πλάκες, ο σκελετός όμως είχε διαλυθεί. Κάτω από το σπασμένο κρανίο βρέθηκε σε κομμάτια διπλή σιδερένια περόνη ιλλυρικού τύπου. Βρέθηκε επίσης σιδερένια αιχμή δόρατος.

Τάφος 18/88: Αβαθής λάκκος, διαστ. 1,60x0,40 μ., με σκελετό διαλυμένο. Στο ύψος του αριστερού ώμου βρέθηκε τμήμα σιδερένιου καμπύλου μαχαιριού και κοντά στην αριστερή κνήμη τμήμα σιδερένιας περόνης.

Τάφος 19/88: Λακκοειδής, διαστ. 1,90x0,45 μ., βάθ. 0,27 μ. Στη νότια μακρά και στη δυτική στενή πλευρά ήταν κτιστός με τρεις σειρές πλακοειδών λίθων. Ο σκελετός βρέθηκε διαλυμένος σε ύπτια θέση, με το κρανίο προς Δ., καλυμμένος με πυκνό στρώμα από πέτρες και μεγάλες πλάκες επάνω. Κτερίσματα του τάφου ήταν: χάλκινη τριφυλλόσχημη οινοχόη πολύ διαλυμένη ανάμεσα στις κνήμες, σιδερένια αιχμή δόρατος κατά μήκος της δεξιάς κνήμης, τμήμα σιδερένιου καμπύλου μαχαιριού και χάλκινη περόνη με κεφαλή σχήματος καρπού ροιάς.

Τάφος 20/88: Αβαθής λάκκος, διαστ. 1,95x0,40, βάθ. 0,40 μ. Ο σκελετός βρέθηκε διαλυμένος σε ύπτια θέση με το κρανίο προς Β. σκεπασμένος με χώμα. Κτερίσματα του τάφου ήταν: Πήλινη χειροποίητη οπισθότμητη πρόχους σε κομμάτια, ανάμεσα στις κνήμες. Διπλή σιδερένια περόνη σχήματος Ω πάνω στο στήθος. Στο στήθος επάνω βρέθηκε επίσης σιδερένια αιχμή δόρατος. Άλλη σιδερένια αιχμή δόρατος βρέθηκε κατά μήκος της δεξιάς κνήμης.

Τάφος 21/88: Σε φυσική κοιλότητα του βράχου ήταν συγκεντρωμένα τα οστά του νεκρού και ανάμεσά τους τα κτερίσματα που συνόδευαν το νεκρό: χάλκινη περόνη, σιδερένια αιχμή δόρατος, σιδερένιο καμπύλο μαχαίρι, σιδερένιο ξίφος.

Βρέθηκαν επίσης τρία μικρά σιδερένια καρφιά. Μεταξύ των τάφων, εκτός από τα όστρακα, βρέθηκαν και διάφορα άλλα αγγεία (Πίν. 163 β-γ) και κοσμήματα.

Κρύα

Σε κοινοτικό χώρο, διαστ. 150Χ70 μ., προς το δυτικό άκρο του χωριού και επί της οδού προς Λυκοτρίχι, κατά τη διάρκεια διαμόρφωσης του χώρου με μηχανικό προωθητήρα για την κατασκευή γηπέδου τον Ιούνιο του 1988, αποκαλύφθηκαν στο ανατολικό τμήμα του χώρου (σε απόσταση 10-15 μ. δυτικά της οικίας του Δημητρίου Μπούκη) και καταστράφηκαν τουλάχιστον έξι ταφικά πιθάρια, όπως διαπιστώθηκε στην αυτοψία που ακολούθησε μετά από καταγγελία ιδιώτη.

Ακολούθησε έρευνα μικρής έκτασης, δηλαδή καθαρίστηκαν τα υπολείμματα των έξι πιθαριών (Πίν. 164 α) καθώς και λείψανα θεμελίων τοίχων, τα οποία διακρίνονταν στο δυτικό τμήμα του χώρου. Επίσης έγινε περισυλλογή διάσπαρτων επιφανειακά σ' όλη την περιοχή οστράκων, χειροποίητων αγγείων προϊστορικών χρόνων από κιτρινωπό ή κόκκινο πηλό, με ανάγλυφη σχοινοειδή ή εγχάρακτη διακόσμηση (Πίν. 164 β). Βρέθηκαν και λίγα όστρακα γραπτά με μελανό χρώμα (Πίν. 165 α-β), καθώς και τρία σφονδύλια (ένα ακέραιο αμφικωνικό, ένα επίσης ακέραιο σχήματος κόλουρου κώνου και τμήμα τρίτου αμφικωνικού επίσης (Πίν. 165 γ). Τα ευρήματα αποδεικνύουν κατοίκηση του χώρου στην ύστερη εποχή του χαλκού και προσθέτουν μια ακόμα θέση στις ήδη γνωστές προϊστορικές του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Πάροδος Αετορράχης (οικόπεδο Λάκκα)

Η έρευνα έγινε με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Ι. Χριστογιώργου και αποκάλυψε τμήμα δρόμου της Αμβρακίας και λείψανα σπιτιών στη δυτική πλευρά του, με χρήση στον 3ο και 2ο αι. π.Χ.

Ο δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν. αποκαλύφθηκε σε μήκος 14 μ. και σε μέρος του πλάτους του, το υπόλοιπο βρίσκεται κάτω από τη συνεχόμενη ανατολικά ιδιοκτησία. Κατά μήκος του δυτικού αναλήμματος σώζεται πλακόστρωτο πεζοδρόμιο, πλ. 1 μ., όπως άλλωστε συνηθίζεται στη μία πλευρά των δρόμων της Αμβρακίας.

Το δυτικό ανάλημμα του δρόμου στο μήκος που αποκαλύφθηκε αποτελεί τον εξωτερικό τοίχο (πρόσοψη) τμημάτων δύο σπιτιών, τα οποία χωρίζονται με στενωπό, συνηθισμένη στις οικοδομικές νησίδες της Αμβρακίας. Από το νότιο σπίτι αποκαλύφθηκαν αρκετοί χώροι, με σημαντικότερο και καλύτερα διατηρημένο τον ανδρώνα που καταλαμβάνει τη βορειοανατολική γωνία του σπιτιού και έχει διαστάσεις 6,50Χ4,50 μ. Το δάπεδό του αποτελείται από κονίαμα με χαλίκια πάνω σε υπόστρωμα από κροκάλες, είναι δε κατά τόπους κατεστραμμένο από μεταβυζαντινούς λάκκους-αποθέτες (Πίν. 166 α).

Από το σπίτι βόρεια της στενωπού πολύ μικρό τμήμα αποκαλύφθηκε (το υπόλοιπο βρίσκεται κάτω από την υπό διάνοιξη πάροδο Αετορράχης), σημαντικό όμως γιατί περιλαμβάνει τμήματα δύο κλιβάνων και μικρή δεξαμενή, προφανώς κατασκευές κεραμικού εργαστηρίου. Φαίνεται ότι το αρχικό σπίτι μετατράπηκε σε εργαστήριο, αφού καταργήθηκε η στενωπός, φράχτηκε με τοίχο η έξοδος της προς το δρόμο και οι νέες εγκαταστάσεις έγιναν σε επαφή με το βόρειο τοίχο του νότιου σπιτιού.

Η έρευνα στην περιοχή παρουσιάζει ενδιαφέρον δεδομένου ότι ήδη το 1976 είχαν αποκαλυφθεί σε γειτονικό οικόπεδο (ιδ. Σμύρη-Πανούτσου) ευρήματα, τα οποία ενίσχυαν την υπόθεση ύπαρξης κεραμικών εργαστηρίων στη γύρω περιοχή[2] (στην οποία άλλωστε τοποθετούνται και τα εργαστήρια των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων[3].

Οδός Αγίου Νικολάου 5 (οικόπεδο Τσώλη)

Η ανασκαφή έγινε με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Κ. Ορφανού και έφερε στο φως εσωτερικό τμήμα οικοδομικής νησίδος της Αμβρακίας, με αγωγό-στενωπό, κατεύθυνσης Β.-Ν., μήκ. 7 μ. και τμήματα σπιτιών στις δύο πλευρές του. Ο αγωγός σχηματίζεται από τους καλοχτισμένους εξωτερικούς τοίχους της πίσω πλευράς των σπιτιών και σειρές όρθιων πλακοειδών λίθων κατά μήκος της βάσης των τοίχων. Πάνω στους λίθους εδράζονταν οι καλυπτήριες πλάκες του αγωγού. Δυτικά του αποκαλύφθηκαν γωνίες δύο δωματίων το ένα από τα οποία σώζει δάπεδο από κονίαμα και λεπτές ψη-

2. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 204.

3. Βλ. Αγγ. Χαριτωνίδου, Νεοελληνική κεραμεική στην Άρτα επί Τουρκοκρατίας, Εθνογραφικά 3 (1981-82), σ. 7.

φίδες. Από το σπίτι ανατολικά του αγωγού αποκαλύφθηκαν θεμέλια που σχηματίζουν δωμάτια γύρω από αυλή, επάλληλα δάπεδα της οποίας διασώθηκαν, το πρώτο από τα οποία ήταν πλακόστρωτο και ένα μεταγενέστερο χαλικόστρωτο. Στο δυτικό τμήμα της αυλής, πάνω από το πλακόστρωτο, υπήρχε τετράπλευρη εστία από αμμολιθικές πλάκες (Πίν. 166 β).

Από τους υπόλοιπους χώρους του σπιτιού σαφέστερα διαγράφεται δωμάτιο μεταξύ της αυλής και του αγωγού, στο οποίο διασώθηκαν τμήματα δαπέδου διαφόρων φάσεων. Στους άλλους χώρους σώζονται μόνο τμήματα θεμελίων τοίχων κατεστραμμένα και από τις επεμβάσεις στους βυζαντινούς-μεταβυζαντινούς χρόνους, όταν στο οικόπεδο ανοίχτηκαν λάκκοι αποθέτες. Τα κινητά ευρήματα χρονολογούν τα αρχαία σπίτια στον 3ο-2ο αι. π.Χ.

Οδός Μαξ. Γραικού (Α΄ Δημοτικό Σχολείο)

Στις εκσκαφές για τη θεμελίωση επέκτασης του Α΄ Δημοτικού Σχολείου Άρτας, αποκαλύφθηκαν θεμέλια σπιτιών της Αμβρακίας. Η ανασκαφή που ακολούθησε με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Ι. Χριστογιώργου, έφερε στο φως τμήμα δρόμου της Αμβρακίας με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 14 και πλ. 5 μ., με οδόστρωμα από πατημένο χώμα, χονδρά χαλίκια και όστρακα. Το δυτικό ανάλημμα σχηματίζεται με δύο διαφορετικές τοιχοδομίες, το νότιο τμήμα δηλαδή, που κατασκευάστηκε με καλοδουλεμένες ασβεστολιθικές πλίνθους και το βόρειο που χτίστηκε με αργούς ή αδρά δουλεμένους πλακοειδείς λίθους. Κατά μήκος του δυτικού αναλήμματος σώζεται μέσα στο πλάτος του δρόμου το πλακόστρωτο πεζοδρόμιο, πλ. 1 μ. (Πίν. 167 α). Αποκαλύφθηκαν επίσης μικρά τμήματα θεμελίων τοίχων κάθετων προς το ανάλημμα, τα οποία προφανώς όριζαν χώρους σπιτιού δυτικά του δρόμου. Το ανατολικό ανάλημμα σε όλο του το μήκος σώζεται σε ύψος δύο δόμων με καλοδουλεμένους ασβεστολιθικούς ογκολίθους. Ο κάτω δόμος αποτελεί το θεμέλιο. Ανατολικά του τοίχου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τα θεμέλια δωματίων σπιτιού της Αμβρακίας, ένα από τα οποία διαγράφεται ολόκληρο σε κάτοψη, σώζει δάπεδο από κονίαμα και μικρές ψηφίδες και διατηρεί σε εσωτερικό τοίχο, παράλληλο προς το ανάλημμα, κατώφλι λαξευμένο σε ασβεστολιθική πλάκα (Πίν. 167 β). Οι κατασκευές χρονολογούνται στον 3ο-2ο αι. π.Χ.

Οδός Αράχθου (οικόπεδο Ι. Πολύμερου)

Η έρευνα στο οικόπεδο παρουσιάζει ενδιαφέρον επειδή αυτό βρίσκεται στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο και σε μικρή απόσταση από το μεγάλο θέατρο της Αμβρακίας, του οποίου έχει εντοπιστεί τμήμα του αναλήμματος της δυτικής παρόδου[4]. Οι μικρές διαστάσεις του χώρου που ερευνήθηκε δεν προσφέρονταν για εκτεταμένη έρευνα και συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων, αποκαλύφθηκαν όμως δυτικά του αγωγού θεμέλια στωικής κατασκευής (Πίν. 168 α) που πρέπει να έχει σχέση με κτίριο αμέσως δυτικά του θεάτρου. Η ανασκαφή έγινε με την παρακολούθηση της αρχαιολόγου Ι. Χριστογιώργου.

Οδός Πριοβόλου και Μανωλάκη (οικόπεδο Μπανταλούκα)

Την έρευνα επέβλεψε η αρχαιολόγος Κ. Ορφανού. Αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου της Αμβρακίας, μήκ. 10 μ., κατεύθυνσης Β.-Ν. με οδόστρωμα από λατύπες και χαλίκια και πεζοδρόμιο, πλ. 1 μ., από ασβεστολιθικές πλάκες, κατά μήκος του ανατολικού αναλήμματος. Δυτικά του δρόμου διαγράφονται τμήματα δύο χώρων αρχαίου σπιτιού, ενώ ανατολικά αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα δεύτερου σπιτιού, το οποίο παρουσιάζει οικοδομικές φάσεις από τα μέσα του 4ου μέχρι και τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. (Πίν. 168 β).

Στο τμήμα του σπιτιού που αποκαλύφθηκε, σώθηκε η θεμελίωση τοίχων που σχηματίζουν δωμάτια στις τρεις πλευρές της αυλής. Από το δρόμο η είσοδος γίνεται κατ' ευθείαν στην επιμήκη χαλικόστρωτη αυλή, από την οποία ανοίγονται θύρες προς τα γύρω δωμάτια. Δίπλα σε δύο τοίχους της αυλής και συγκεκριμένα στον τοίχο προς το δρόμο, δίπλα στην είσοδο, και στο βόρειο επιμήκη τοίχο σώζονται θρανία. Στον ίδιο τοίχο υπάρχουν δύο θύρες των οποίων σώζονται τα ασβεστολιθικά κατώφλια. Η δυτική θύρα οδηγεί στον ανδρώνα του σπιτιού, διαστ. 6,20x4,50 μ., με αρκετά καλά διατηρημένο δάπεδο από χαλίκια και κονίαμα. Διακρίνεται ευκρινέστατα η περιμετρική υπερυψωμένη ζώνη που κατελάμβαναν τα θρανία, σώζεται μάλιστα η λίθινη βάση ενός. Στον ελεύθερο κεντρικό χώρο του δωματίου το δάπεδο αποτελείται από λεπτότερες ψηφίδες ενώ στο περίγραμμά του σώζονται ίχνη χρώματος στο κονίαμα. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου έχει ενσωματωθεί μικρός πίθος στο δάπεδο, ενώ σε μεταγενέστερη φάση χρήσης του σπιτιού, τοποθετήθηκε στο δυτικό τμήμα του ελεύθερου χώρου ορθογώνια εστία. Το συνεχόμενο ανα-

4. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 263.

τολικά δωμάτια έχει επίσης είσοδο από την αυλή και αποτελούσε μάλλον αποθήκη ή μαγειρείο, δεδομένου ότι εδώ βρέθηκαν κατά χώραν, δύο μεγάλα πιθάρια. Τόσο η έρευνα στο ανατολικό σπίτι, κυρίως στο χώρο της αποθήκης, όσο και η τομή που έγινε στο οδόστρωμα, αποδεικνύουν ότι υπήρξε παλιότερη οικοδομική φάση, περίπου γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και ότι κατά τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ. υψώθηκε το οδόστρωμα του δρόμου, τοποθετήθηκε το πεζοδρόμιο και παράλληλα υψώθηκαν τα θεμέλια των αναλημμάτων και των σπιτιών. Στους νεότερους χρόνους ανοίχτηκε πηγάδι μέσα στο πλάτος του αρχαίου δρόμου, ενώ εν τω μεταξύ είχε χρησιμοποιηθεί ο χώρος και είχαν διαταραχθεί οι επιχώσεις κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους.

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών θεμελίων στην Άρτα αποκαλύφθηκαν αρχαία και στα παρακάτω οικόπεδα, τα οποία θα ερευνηθούν συστηματικά:

Οδός Πριοβόλου (οικόπεδο Γ. Μάνου)

Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο οικόπεδο προκειμένου να ανεγερθεί νέα οικοδομή, αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου, τοίχοι σπιτιών της Αμβρακίας, τμήμα πλακόστρωτου και δύο αρχαία λιθόκτιστα πηγάδια.

Οδός Μακρυγιάννη (οικόπεδο Κληρ. Κατσαούνου)

Σε εκσκαφές για θεμελίωση νέας οικοδομής αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού αναλήμματος δρόμου της Αμβρακίας, με κατεύθυνση Β.-Ν. και μέρος του πλάτους του αρχαίου δρόμου.

Οδός Σολωμού και Παλαμά (οδ. Ι.Μ. Οσίου Γρηγορίου)

Στις εκσκαφές για την ανέγερση νέας πολυώροφης οικοδομής αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου, το οποίο πρέπει να ανήκει σε κατάστρωμα λεωφόρου της Αμβρακίας με κατεύθυνση Α.-Δ.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Θεσπρωτικό

Θέση Κιμπαντάνια

Στη θέση Κιμπαντάνια στη διάρκεια εργασιών διάνοιξης αγροτικού δρόμου φάνηκαν θεμέλια τοίχων αρχαίου κτιρίου. Στη συνέχεια έγινε καθαρισμός και μικρή έρευνα, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη της πάνω επιφάνειας γωνίας δύο τοίχων κατασκευασμένων από μεγάλους ασβεστολιθικούς ογκόλιθους (Πίν. 169 δ). Το κτίριο συνεχίζεται κάτω από το πρανές του λόφου προς τα ΝΔ. και από τα όστρακα που βρέθηκαν χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Κατούνα

Στη θέση Βουρλάκι της κοινότητας Κατούνας Λευκάδος, μέσα στον ελαιώνα του Ιωάννη Μανωλίτση, τον Μάιο 1988 σε εργασίες διαμόρφωσης αποκαλύφθηκε η πάνω επιφάνεια μεγάλης δουλεμένης ασβεστόπλακας.

Η μικρής έκτασης έρευνα που έγινε στο συγκεκριμένο χώρο, είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη κιβωτιόσχημου τάφου με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Ήταν κατασκευασμένος από λαξευμένες ασβεστολιθικές πλάκες στις τέσσερις πλευρές και είχε καλυφθεί με τρεις παχύτερες πλάκες. Οι εσωτερικές διαστάσεις του ήταν 1,90Χ0,35 και το βάθος 0,75 μ., με δάπεδο το χώμα. Ο σκελετός βρέθηκε σχεδόν διαλυμένος σε ύπτια στάση, με το κρανίο προς Β. Μέσα στον τάφο, στο ύψος του αριστερού ώμου, υπήρχαν, ακέραιο πήλινο λυχνάρι και μελαμβαφές κυάθιο, ενώ στο ύψος της δεξιάς κνήμης, μικρή μελαμβαφής λήκυθος.

Επιφανειακά σ' όλη την περιοχή υπάρχουν πολλά άβαφα όστρακα χονδρών αγγείων και λίγα μελαμβαφή των ελληνιστικών χρόνων.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Λευκάδα

Περιοχή Καλιγόνι (οικόπεδο Α. Σουλαϊδόπουλου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα και τις αλυκές. Στην πρώτη φάση της έρευνας έγινε: α) επιφανειακός καθαρισμός που αποκάλυψε τμήμα του τείχους της αρχαίας Λευκάδας και β) έναρξη της ανασκαφής στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου.

Το τείχος βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, προς τη θάλασσα, και διαγράφονται δύο σκέλη του που σχηματίζουν γωνία.

Το ανατολικό σκέλος συνεχίζεται πέραν του βορείου ορίου του οικοπέδου, ενώ το νότιο αποκαλύφθηκε επιφανειακά σε μήκος 17 μ. Στο δυτικό άκρο του φαίνεται ότι σχηματίζει άνοιγμα πύλης. Έχει πλάτος 4,50 μ., και είναι κατασκευασμένο στις δύο όψεις από μεγάλες δρομικές λιθοπλίνθους, αδρά δουλεμένες, που ενισχύονται κατά διαστήματα με διάτονες. Το γέμισμα αποτελείται από μικρότερους αργούς λίθους, λατύπες, χώμα και όστρακα (Πίν. 169 γ).

Η έρευνα στο εσωτερικό δυτικό άκρο του τείχους, δίπλα στην πύλη, έδειξε ότι ο χώρος είχε παραβιαστεί και υπήρχαν λάκκοι στο εσωτερικό του. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν λαξεύματα στις λιθοπλίνθους της στενής πλευράς που ορίζει την πύλη και είδος εσωτερικής κατασκευής με κλίμακα, μέσα στο πλάτος του τείχους.

Βόρεια του νότιου σκέλους του τείχους αποκαλύφθηκε ελεύθερος χώρος-πλατεία, καλυμμένη με είδος οδοστρώματος από άμμο, χαλίκια και θρυμματισμένα όστρακα. Το οδόστρωμα είχε καλύψει παλιότερα οικοδομικά λείψανα αλλά και πηγάδι, πρόχειρης κατασκευής αγωγό κτλ. (Πίν. 170 α).

Τα όρια της πλατείας εκτείνονται βόρεια και ανατολικά, πέραν του οικοδομήσιμου χώρου του οικοπέδου που ερευνήθηκε σ' αυτή τη φάση. Δυτικά και σε απόσταση 30 μ. από το τείχος αποκαλύφθηκε ακριβώς στο δυτικό όριο του ανασκαμμένου χώρου, τμήμα πλακόστρωτου, το οποίο συνεχίζεται προς Δ. στον άσκαφτο χώρο. Στο βόρειο (ορατό) άκρο του πλακόστρωτου, αποκαλύφθηκε το άκρο μεγάλης ακανόνιστης πλίνθου, πάνω στην οποία στηρίζονται άλλες επάλληλες. Νότια, το πλακόστρωτο ορίζεται από τοίχο κατεύθυνσης Α.-Δ., ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,60 μ. και παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις. Ο τοίχος έχει θεμελιωθεί εγκάρσια πάνω σε θεμέλια παλιότερου κτιρίου από το οποίο αποκαλύφθηκε μόνο γωνία δύο τοίχων και σειρά βάθρων. Νότια και κατά μήκος του νεότερου τοίχου πρέπει να υπήρχε δρόμος της αρχαίας πόλης, δεδομένου ότι αποκαλύφθηκε ζώνη, πλ. ± 5 μ., με επάλληλα οδοστρώματα. Εμπρός στο ανατολικό άκρο του τοίχου, δηλαδή στη γωνία της πλατείας, θεμελιωμένη στο κατώτερο οδόστρωμα, αποκαλύφθηκε στη θέση της στήλης ασβεστολιθική με εγχάρακτη διακόσμηση διπλού σχηματοποιημένου άνθους, λατρευτικού-αποτρεπτικού χαρακτήρα. Μεταξύ του πρώτου οδοστρώματος το οποίο καλύπτει το παλιότερο κτίριο, και του δεύτερου που αντιστοιχεί στη δεύτερη οικοδομική φάση του νεότερου τοίχου, παρεμβάλλεται στρώμα σπασμένων αγγείων, πάχ. 0,60 μ. περίπου, είδος δηλαδή μπαζώματος για την ανύψωση της στάθμης του δρόμου. Το μπάζωμα, αρκετά χαλαρό, αποτελείται κατά το μεγαλύτερο μέρος του από σπασμένους αμφορείς αλλά και άλλα αγγεία. Πολλές από τις λαβές των αμφορέων που συγκεντρώθηκαν είναι ενσφράγιστες (Πίν. 169 α-β) και κατά πάσα πιθανότητα ανήκουν σε προϊόντα τοπικού εργαστηρίου[5]. Η περιοχή ενδείκνυται για την εγκατάσταση εργαστηρίων αλλά και αποθηκών, επειδή βρίσκεται δίπλα στο τείχος και μάλιστα σε πύλη που οδηγεί προς τη θάλασσα και το λιμάνι της αρχαίας Λευκάδας. Η ύπαρξη της πλατείας, ευνοεί την άνετη διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων, δεν αποκλείεται δε, οι κτιριακές κατασκευές που ελάχιστα αποκαλύφθηκαν, να ανήκουν σε στοές και δημόσια κτίρια και η ευρύτερη περιοχή να αποτελεί την αγορά της Λευκάδας. Η συνέχιση της έρευνας ελπίζουμε ότι θα προσφέρει περισσότερα στοιχεία για την ακριβή ταύτιση των λειψάνων.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Νεοκαισάρεια

Θέση Κολωνιάτι

Σε αυτοψία για έλεγχο εγκατάστασης λατομείου αδρανών υλικών, διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν επιφανειακές ενδείξεις κατοίκησης του χώρου κατά την προϊστορική εποχή.

Θεριακήσιο

Λόφος Καλογερίτσα

Με αφορμή τη διάνοιξη δρόμου για πρόσβαση στην κορυφή του λόφου που σώζεται αρχαία ακρόπολη[6] έγινε αυτοψία και φωτογράφιση μέρους των επιφανειακά σωζομένων τμημάτων του τείχους της ακρόπολης και τοίχων διαφόρων κτιρίων.

Η πρόσφατη αποκάλυψη τμήματος ενός ακόμα

5. Βλ. Ι. Ανδρέου, Ελληνιστική Κεραμεική Λευκάδος, Β΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμεική, Πρακτικά, Αθήνα 1990, σ. 54-57.

6. N.G.L. Hammond, Epirus, 1967, σ. 158-9.

αρχαίου οικισμού στην κοινότητα του Θεριακησίου[7], αποδεικνύει τη σπουδαιότητα της περιοχής ως θέσης ελέγχου των δρόμων προς τη Δωδώνη και την περιοχή Λάκκας Σουλίου, στην οποία σειρά ακροπόλεων προστάτευε τα σύνορα των Μολοσσών προς τη Θεσπρωτία.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Κατούνα (θέση Βουρλάκι)

Στον ελαιώνα Ιω. Μανωλίτση βρέθηκε ασβεστολιθική βάση, διαστ. 1,90x1x0,24 μ., με ορθογώνια εγκοπή στην άνω επιφάνεια για τη στερέωση στήλης.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Μουσείο Νικοπόλεως

Στον ικανό και δραστήριο φύλακα αρχαιοτήτων Γεώργιο Νούσια, οφείλεται ο εμπλουτισμός του Μουσείου με επιγραφές, τις οποίες εντόπισε σε αγρούς του ερειπιώνα Νικοπόλεως και μετέφερε στο Μουσείο. Συγκεκριμένα:

1) Από τον αγρό ιδιοκτησίας Κοσμά Ντόμαρη, ανατολικά του Ωδείου, προέρχεται ασβεστολιθικός βωμός ακέραιος, ύψ. 0,92 και πλευράς βάσης 0,54 μ. Στη μία όψη διατηρείται αρκετά καθαρά η επιγραφή:

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙ
ΚΑΙΣΑΡΙ ΤΡΑΙΑ
ΝΩΙ· ΑΔΡΙΑΝΩΙ
ΣΕΒΑΣΤΩΙ·Ο
ΛΥΜΠΙΩΙ. ΔΙΙ
ΔΩΔΩΝΑΙΩΙ

Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ.

2) Από τον αγρό ιδιοκτησίας Α. Τριμέρη στη θέση Κουμάσια, προέρχεται θραύσμα μαρμάρινης πλάκας, διαστ. 0,34x0,46x0,03 μ., με υπολείμματα λατινικής επιγραφής.

---ARI/DIVI---
-- TO

3) Από τον αγρό Ηλία Μπεϊντάρη στη θέση Κουμάσια προέρχεται ενεπίγραφη επιτύμβια μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 0,35x0,21x0,03 μ. Σώζει την επιγραφή:

ΕΡΩΤΙC
ΚΟΙΝΤΟΥ
ΕΤΩΝ
ΧΑΡΕ

Αρχαιολογική Συλλογή Λευκάδας

Παραδόθηκε από τον Κωνστ. Ταμπάκη, το πάνω μισό τμήμα αμφορέα, ύψ. 0,52 μ., που βρήκε στην περιοχή Αγίου Νικήτα Λευκάδας ο Βασ. Ρομπότης. Η επιφάνεια του αγγείου καλύπτεται από θαλάσσια όστρεα και οργανισμούς.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΧΩΡΩΝ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Δωδώνη

Συνεχίστηκε η επισκευή κτιρίων (πρώην ιδιοκτησίας ΕΗΜ) μέσα στον απαλλοτριωμένο αρχαιολογικό χώρο. Οι εργασίες γίνονται (βάσει μελέτης του ΤΑΠ) από ιδιώτη εργολάβο και έχουν σκοπό την ανάδειξη του χώρου αλλά και τη βελτίωση των παρεχομένων στους επισκέπτες υπηρεσιών και εξυπηρετήσεων. Έγινε συστηματικός καθαρισμός των μνημείων (θέατρο, ιερό, βουλευτήριο, στάδιο).

Κάτω Μερόπη

Διαμορφώθηκε και περιφράχθηκε ο χώρος του τύμβου στην περιοχή Γκλάβα και τοποθετήθηκε ενδεικτική πινακίδα (Πίν. 170 β).

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Σε συστηματική βάση έγιναν καθαρισμοί και εργασίες διαμόρφωσης στους απαλλοτριωμένους και μη αρχαιολογικούς χώρους (τείχους, μεγάλου θέατρου, ναού, μικρού θεάτρου, δημόσιου ταφικού μνημείου, αρχαίων σπιτιών κτλ.).

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

Νικόπολη

Έγινε καθαρισμός των σημαντικότερων μνημείων με δαπάνη του προγράμματος προστασίας Αμ-

7. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 113-114.

βρακικού (Ωδείο, Νυμφαίο, θέατρο, Μαυσωλείο, χώρος γύρω από το Μουσείο) και άρχισε η αποτύπωση των μνημείων από αρχιτέκτονες του ίδιου Προγράμματος (Μαυσωλείο).

Στο Ωδείο τοποθετήθηκαν υποστηλώματα στην καμάρα-στοά του κοίλου και συγκολλήθηκαν φθαρμένα τμήματα της πλακόστρωσης των εδωλίων.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Στενό Νυδριού

Καθαρίστηκε ο χώρος των τύμβων και έγινε προεργασία και συνεννοήσεις με τη Νομαρχία Λευκάδας για κατασκευή τοίχου αντιστήριξης του καταστρώματος της επαρχιακής οδού Νυδριού-Βασιλικής, η οποία διχοτομεί τον αρχαιολογικό χώρο.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Εφορεία λειτούργησε ολόκληρο το έτος με δύο μόνιμους αρχαιολόγους μετά την απόσπαση της Ευγενίας Χαλκιά στην 1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και την εκπαιδευτική άδεια του Δημ. Κωνστάντιου.

Χρέη προϊσταμένου άσκησε η υπογράφουσα, με επί πλέον αρμοδιότητα την επίβλεψη έργων και μνημείων των νομών Ιωαννίνων, Πρέβεζας, Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανίας, ενώ η συνάδελφος Βαρβάρα Παπαδοπούλου εξακολούθησε να ασχολείται με τους νομούς Άρτας, Θεσπρωτίας, Κέρκυρας με χρέη προϊσταμένου τους μήνες κανονικής άδειας και επιδημίας της υπογράφουσας.

Με τον οικοδομικό έλεγχο, τη σύνταξη εκθέσεων και μελετών και την επίβλεψη στερεωτικών εργασιών ασχολήθηκαν οι δύο αρχιτέκτονες Γ. Σμύρης και Δ. Κουνάβος. Επίσης μέσω του εκπαιδευτικού προγράμματος ΥΠΠΟ-ΕΟΚ και Αμβρακικού εργάστηκαν από το Σεπτέμβριο έως το Δεκέμβριο οι αρχαιολόγοι: Μαρία Τσιάπαλη (σωστικές ανασκαφές Άρτας), Ασημίνα Καρδάση (σωστικές ανασκαφές Κάστρου Ιωαννίνων), οι αρχιτέκτονες: Δ. Κυριακίδης (αποτυπώσεις ανασκαφών, τεχνικές εκθέσεις μνημείων Άρτας), Βασ. Κασκάνης (αποτύπωση σχεδιαστική και επίβλεψη εργασιών βυζαντινού ναού Ταξιαρχών Κωστάνιανης) και ο Σ. Δουκάκης (επίβλεψη οικοδομικών εργασιών Κέρκυρας). Παρά το δυσβάστακτο φόρτο εργασίας του μόνιμου επιστημονικού προσωπικού, εκτελέστηκαν αρκετές εργασίες καθαρισμών (Φρούριο Βόνιτσας-Ιωαννίνων, μνημείων Νικόπολης, Άρτας, Λευκάδας), στερεώσεων, διαμορφώσεων (Φρούριο Ναυπάκτου, Ναού Απόλπαινας Λευκάδας, Ταξιαρχών Κωστάνιανης κτλ.), σωστικών ανασκαφών (Άρτας, Ιωαννίνων), συντήρησης (Ουρανία Αγίου Σπυρίδωνα Κέρκυρας, εικόνες Νομού Ιωαννίνων).

Περατώθηκαν οι εργασίες επισκευής και διαμόρφωσης του κτιρίου του τέως Βασιλικού Περιπτέρου στο Ίτς-Καλέ του Φρουρίου Ιωαννίνων, για τη μελλοντική στέγαση του Βυζαντινού Μουσείου.

Το παρόν έτος λειτούργησε συστηματικά με χρηματοδότηση του Προγράμματος Αμβρακικού, το Γραφείο Επιτροπής Νικόπολης σε χώρο του Δημαρχείου Πρέβεζας, στελεχωμένο με δύο συμβασιούχους αρχαιολόγους (Ειρ. Καλογιάννη και Α. Παληκίδη), δύο αρχιτέκτονες (Α. Μαυρίδου, Κ. Παπαβασιλείου), σχεδιάστρια και δακτυλογράφο. Οι ανωτέρω εργάστηκαν με την εποπτεία των δύο συναρμόδιων για τη Νικόπολη Εφορειών.

Σχεδιάστηκε πλήρως η Βασιλική Δουμετίου από τον Κ. Παπαβασιλείου με την εποπτεία του καθηγητή Γ. Βελένη, μέλους της επιτροπής. Άρχισε η καταγραφή γλυπτών της Βασιλικής Α΄ Δουμετίου από τον Α. Παληκίδη με τις οδηγίες και καθοδήγηση της Ε. Χαλκιά μέλους της Επιτροπής.
Με την καθοδήγηση του συναδέλφου Κ. Ζάχου και της υπογράφουσας άρχισε η δημιουργία συστηματικού αρχείου Νικόπολης, έργο το οποίο συνεχίζεται από το προσωπικό του Γραφείου.

Μια ξεχωριστή και σημαντικότατη δραστηριότητα της 8ης Εφορείας υπήρξε η διοργάνωση της έκθεσης «Η φορητή εικόνα στην Ήπειρο, την περίοδο της Τουρκοκρατίας 15ος-19ος αι.» Οργανώθηκε στα πλαίσια του εορτασμού για τα 75 χρόνια από την απελευθέρωση των Ιωαννίνων, στην αίθουσα του Δημαρχιακού μεγάρου από 15/6/88 έως 30/7/88. Πραγματοποιήθηκε με την χρηματοδότηση κυρίως του ΥΠΠΟ και του ΤΑΠ και τη χρηματική συμβολή του Δήμου Ιωαννιτών. Παρουσιάστηκαν εκατό περίπου συντηρημένες εικόνες, προερχόμενες από την περιοχή κυρίως των Ιωαννίνων αλλά και Άρτας, Πρέβεζας, αντιπροσωπευτικά δείγματα της περιόδου.

Η επιλογή του θέματος, η αισθητική παρουσίαση, τα ενημερωτικά κείμενα και οι ομιλίες συνέτειναν στο να αποτελέσει η έκθεση σημαντικότατο πολιτιστικό γεγονός για τα δεδομένα της πόλης και αφορμή να γνωρίσουν οι πολυπληθείς επισκέπτες ένα μέρος του έργου της Εφορείας και του ΥΠΠΟ. Το αποτέλεσμα οφείλεται στο συλλογικό πνεύμα εργασίας της οργανωτικής ομάδας, αποτελουμένης από τους συντηρητές Χάρη Λιωνή, Γ. Ζήνδρο, Π. Μπεχλή, Α. Παπαβρανούση (συντηρητές), Β. Παπαδοπούλου, Δ. Κωνστάντιο, Φραγκίσκα Κεφαλωνίτου (αρχαιολόγοι), Γ. Σμύρη, Δ. Κουνάβο (αρχιτέκτονες), τη συνεργασία πολλών υπαλλήλων πέραν των υπηρεσιακών ωραρίων. Οφείλεται στη χρηματοδότηση και συμπαράσταση του ΥΠΠΟ, με την εισήγηση της Διεύθυνσης Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στη χρηματοδότηση του ΤΑΠ και την άμεση και εξαιρετική εργασία του τμήματος δημοσιευμάτων του (έκδοση ενημερωτικού φυλλαδίου, αφίσας, καταλόγου).

Η ηθική υποστήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ιωαννίνων υπήρξε θερμή σ' όλη τη διάρκεια της έκθεσης. Με τη διάθεση εικόνων από τις συλλογές Μητροπόλεως Ιωαννίνων και Άρτας και από τους ναούς και μονές της περιοχής, συγκεντρώθηκε το υλικό και κατορθώθηκε η θεαματική συνοχή της. Ο

ψυχαγωγικός, παιδαγωγικός και επιστημονικός χαρακτήρας της εργασίας αυτής συμπληρώθηκε από την έκθεση εικόνων και υλικού (κείμενα-φωτογραφίες-διαφάνειες) με θέμα τις μεθόδους συντήρησης εικόνων, που συμπληρώθηκε από τα ειδικά ενημερωτικά σεμινάρια σε ξεχωριστή αίθουσα του χώρου με την παρουσίαση του συντηρητή Χάρη Λιωνή.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Φρούριο Ιωαννίνων - Ακρόπολη Ιτς-Καλέ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι στερεώσεις στο χώρο του Ιτς-Καλέ. Από το μόνιμο συνεργείο της Εφορείας στερεώθηκαν αρκετά τμήματα των αποκαλυφθέντων ερειπίων εντεύθεν του κυκλικού πύργου (Πίν. 171 α-β, 172 β). Επίσης έγιναν στερεώσεις στα ερείπια αριστερά της κεντρικής πύλης του Ιτς-Καλέ, πλησίον του κτιρίου των μαγειρείων (Πίν. 172 α). Στα δεξιά της κεντρικής πύλης συνεχίστηκε η στερέωση της στέγης της στοάς που έχει πρόσοψη στο χώρο του αιθρίου[1] (Πίν. 172 γ).

Νησί Ιωαννίνων. Μονή Ντίλιου

Με μελέτη και επιστασία της Εφορείας και ενίσχυση με δύο τεχνίτες, εκτελέστηκαν από τη μοναστηριακή επιτροπή, εργασίες πλήρους επισκευής των κελιών στα νοτιοδυτικά του καθολικού. Έγιναν στερεωτικές εργασίες στην τοιχοποιία με συρραφή ρωγμών, κατασκευή περιμετρικού σενάζ, ανακατασκευή στέγης και επισκευή εσωτερικού (δάπεδα, διαχωριστικοί τοίχοι, ανοίγματα). Επίσης έγινε διαμόρφωση και καθαρισμός του εξωτερικού χώρου στα νότια (Πίν. 173 α-β).

Αγία Τριάδα

Αγία Παρασκευή

Στον ναό Αγίας Παρασκευής, κτίσμα του 18ου αι. έγιναν στερεωτικές εργασίες στις ρωγμές των φουρνικών της στέγης και ανακατασκευή ολόκληρης της στέγης, που καλύφθηκε με μαυρόπλακα. Οι εργασίες έγιναν με τη μελέτη και επίβλεψη του Δ. Κουνάβου και τη συμμετοχή δύο τεχνιτών του μόνιμου προσωπικού της Εφορείας, ενώ η δαπάνη καλύφθηκε από την Εκκλησιαστική Επιτροπή της Κοινότητας.

Αρίστη

Μονή Σπηλιώτισσας

Με δαπάνη του Νομαρχιακού Ταμείου Ιωαννίνων, μελέτη και επίβλεψη της Εφορείας (αρχιτ. Κουνάβος), άρχισε η επισκευή της στέγης του καθολικού της μονής και του τμήματος των κελιών δυτικά του καθολικού. Έγινε ανάσυρση και επανατοποθέτηση των σχιστολιθικών πλακών, καθώς και ανακατασκευή της ξύλινης οροφής δύο κελιών. Οι εργασίες θα πρέπει να συνεχιστούν για την αξιοποίηση και μελέτη του ενδιαφέροντος συγκροτήματος.

Βαγενήτι

Άγιος Γεώργιος

Με μελέτη και επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου και δαπάνη της εκκλησιαστικής επιτροπής έγινε επισκευή και αντικατάσταση πλακών του δαπέδου του νάρθηκα του ναού με λευκή γριπίδα.

Βασιλική

Μονή Αγίου Νικολάου

Με επίβλεψη της Εφορείας και δαπάνη της μοναστηριακής επιτροπής έγινε η αντικατάσταση της στέγης των κελιών της μονής Αγίου Νικολάου Τζώρας.

Βίτσα

Ναός Ταξιαρχών

Με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Δ. Κουνάβου και δαπάνη της εκκλησιαστικής επιτροπής (κληροδότημα Αγγελικής Παπάζογλου) έγινε ανάσυρση της στέγης του χαγιατιού του ναού, επισκευή της τοιχοποιίας του ναού και του χαγιατιού και ολοκληρωμένη διαμόρφωση του εξωτερικού χώρου στα δυτικά του μνημείου.

Δερβίζιανα

Άγιοι Απόστολοι

Έγινε ανακατασκευή στέγης του σταυρεπίστεγου καθολικού με δαπάνη της εκκλησιαστικής επι-

1. ΑΔ 38 (1983): (Χρονικά) σ. 235-236.

τροπής και επίβλεψη της Εφορείας, καθώς επίσης και πλακόστρωση της αυλής εντός του περιβόλου.

Κήποι

Μονή Γενεσίου Θεοτόκου

Με μελέτη και δαπάνη της εκκλησιαστικής επιτροπής (Ριζάρειος) και επίβλεψη της Εφορείας (αρχιτ. Κουνάβος) έγινε η στερέωση της τοιχοποιίας του καθολικού με βαθύ αρμολόγημα και συρράψεις ρωγμών, καθώς και η ανακατασκευή της στέγης με περιμετρικό σενάζ και τοποθέτηση σχιστόπλακας.

Κουκλέσι

Άγιος Νικόλαος

Με τη συνεργασία της Εφορείας συντάχθηκε διά της εκκλησιαστικής επιτροπής η μελέτη στερέωσης του μνημείου. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη αρχιτέκτονα της Εφορείας. Ανακατασκευάστηκε η στέγη με περιμετρικό σενάζ, έγινε στερέωση των ρωγμών με χρήση ενεμάτων τσιμεντοκτονίας και ρητινών στους θόλους (φουρνικά) της στέγης και κάλυψη με σχιστόπλακα.

Λίθινο Ζίτσας

Μονή Πατέρων

Μετά από λαθρανασκαφή στο δάπεδο του Ιερού, του κυρίως ναού και του νάρθηκα έγινε επισκευή του δαπέδου του καθολικού με μελέτη και επίβλεψη της Εφορείας και δαπάνη του Νομαρχιακού Ταμείου Ιωαννίνων. Στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν τα κατεστραμμένα πήλινα πλακίδια του δαπέδου και συντάχθηκε τεχνική έκθεση για την επισκευή της στέγης του σημαντικού μνημείου της περιοχής.

Κάτω Πεδινά

Άγιος Αθανάσιος

Με επίβλεψη της Εφορείας έγινε η ανακατασκευή του χαγιατιού του ναού.

Κωστάνιανη

Ταξιάρχες

Με μελέτη συνταχθείσα από τη ΔΑΒΜΜ, την επίβλεψη του συμβασιούχου αρχιτέκτονα Β. Κασκάνη και χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ (ΜΟΠ Νομού Ιωαννίνων), άρχισαν οι εργασίες διαμόρφωσης του εξωτερικού χώρου του βυζαντινού μνημείου για την προστασία του από την εισροή νερών της βροχής και της πηγής που βρίσκεται στα ανατολικά σε ανώτερη στάθμη από το ναό. Άρχισε η διαμόρφωση με την ανακατασκευή του ενός αναλημματικού πέτρινου τοίχου (α΄ επίπεδο) στα ανατολικά του μνημείου. Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης εντοπίστηκαν πολλές ταφές σε ένα στρώμα μικρού βάθους. Φαίνεται ότι το ανώτερο αυτό επίπεδο χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο από τα τέλη του 19ου έως τις αρχές του 20ου αι. (σε μία βρέθηκε νόμισμα του 1923).

Άρχισε να διαμορφώνεται και το β΄ επίπεδο με την καθαίρεση του παλιού αναλημματικού τοίχου και τη μερική ανακατασκευή του σε μεγαλύτερη απόσταση, σύμφωνα με τη μελέτη. Απομένει η ολοκλήρωση των εργασιών ανακατασκευής του β΄ τοίχου που καταλάμβανει τη βόρεια, την ανατολική και τη νότια πλευρά του χώρου του μνημείου. Επίσης η κατασκευή υπόγειας αύλακας και η εξωτερική διαμόρφωση του δαπέδου του χώρου της αυλής (Πίν. 174 α).

Κούρεντα

Μονή Αγγελομάχων

Με συνεργείο, υλικά και επίβλεψη της Εφορείας έγινε η εσωτερική υποστήλωση του καθολικού της μονής Αγγελομάχων, ενδιαφέροντος κτίσματος του 19ου αι. (σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλο). Το μνημείο παρουσιάζει μεγάλες φθορές (ρηγματώσεις των καμαρών και της τοιχοποιίας και θα πρέπει μελλοντικά να στερεωθεί από την Υπηρεσία.

Ροδοτόπι

Αγία Τριάδα

Με μελέτη της εκκλησιαστικής επιτροπής, εγκεκριμένη από τη ΔΑΒΜΜ, την επίβλεψη και συμμετοχή της Εφορείας (αρχιτέκτων και δύο αρχιτεχνίτες) και τη χρηματοδότηση του Νομαρχιακού Ταμείου Ιωαννίνων άρχισαν οι εργασίες στερέωσης του ναού. Έγινε συρραφή ρωγμών στα εσωράχια των θόλων, υποστήλωση των τόξων και επικάλυψη της στέγης με σχιστόπλακα. Οι εργασίες συνεχίζονται. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική του 19ου αι., κατάγραφη με τοιχογραφίες της ίδιας εποχής.

Χρυσοβίτσα Μετσόβου

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου

Με δαπάνη του εκκλησιαστικού συμβουλίου, μελέτη και επίβλεψη της Εφορείας (Φ. Κεφαλλωνίτου - Γ. Σμύρης - Δ. Κουνάβος) έγινε η ανακατασκευή ολόκληρης της στέγης του μνημείου. Έγινε αρχικά εξωτερική υποστήλωση της τοιχοποιίας στις τρεις πλευρές, βόρεια, ανατολική και νότια, καθαίρεση της στέγης τμηματικά, αφαίρεση ξυλείας, αντικατάσταση ζευκτών, περιμετρικό σενάζ στο κεντρικό κλίτος και στις πλάγιες τοιχοποιίες, επανατοποθέτηση της ξυλείας με εσωτερική υποστήλωση, σύνδεση παλιών και νέων ελκυστήρων και επανατοποθέτηση σχιστόπλακας. Κατά τις εργασίες ανακατασκευής της στέγης προέκυψαν ορισμένα νέα στοιχεία που μαρτυρούν για τη μορφή και τις επισκευές του μνημείου το 18ο αι. Η στέγη του κυρίως ναού φαίνεται ότι υπερείχε από αυτή του νάρθηκα και του σκευοφυλακείου στη νότια πλευρά και δεν υπήρχε η σημερινή ενιαία στέγαση, έτσι ώστε το μνημείο να δείχνει ψηλότερο και κομψότερο. Στο αέτωμα του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού, εξωτερικά υπάρχει κεραμικό πινάκιο και χρονολογία 1774. Η χρονολογία αναφέρεται στην εκτεταμένη επισκευή του 18ου αι. (ανάλογη ανακαίνιση υπάρχει στο εσωτερικό με τη νέα αγιογράφηση), η οποία άλλαξε τη μορφή του κατά παράδοση βυζαντινού μνημείου[2].

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Απόλπαινα

Ναός Οδηγήτριας

Με συνεργείο της Εφορείας έγινε εκτεταμένος καθαρισμός του εξωτερικού χώρου και στερέωση της στέγης του βυζαντινού ναού με ανάσυρση των κεραμιδιών (Πίν. 175 α-β).

Φτερνό

Κοίμηση

Με δαπάνη της εκκλησιαστικής επιτροπής, τεχνική έκθεση και επίβλεψη του αρχικτέκτονα Γ. Σμύρη έγινε η ανακατασκευή της στέγης του ναού.

2. Ό.π., σ. 243.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ναύπακτος

Φρούριο

Έγιναν εργασίες καθαρισμού του εσωτερικού χώρου του Φρουρίου κατά το μήνα Απρίλιο καθώς και συστηματική στερέωση από συνεργείο της Εφορείας (δύο τεχνίτες και δύο εργάτες) μεγάλου τμήματος του τείχους του γ΄ διαζώματος δεξιά της κεντρικής πύλης. Στερεώθηκε εσωτερικά μεγάλο τμήμα του πύργου που είχε καταρρεύσει κατά τη διάρκεια του χειμώνα (Πίν. 174 β).

Φ. ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Ναός Παρηγορήτισσας

Ολοκληρώθηκαν οι καθαιρέσεις των επιχρισμάτων που κάλυπταν τους εσωτερικούς τοίχους του ναού της Παρηγορήτισσας.

Η αφαίρεσή τους θεωρήθηκε αναγκαία, γιατί τα επιχρίσματα ήταν σαθρά και καθημερινά αποκολλώντο από τους τοίχους, με αποτέλεσμα το μνημείο να παρουσιάζει άσχημη εικόνα. Τμηματικές καθαιρέσεις επιχρισμάτων είχαν γίνει και παλιότερα από τον Αν. Ορλάνδο, κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών του ναού. Τα επιχρίσματα, έως τη γένεση των φουρνικών του νάρθηκα ήταν νεότερα, φτιαγμένα από χώμα, άχυρα και τρίχες ζώων. Διαφορά παρουσίαζαν αυτά των φουρνικών που ήταν από ασβεστοκονίαμα (η διαφορά της ποιότητας των επιχρισμάτων είναι εμφανής στους τοίχους του μνημείου). Μετά την απομάκρυνσή τους, φάνηκε ότι τα φουρνικά, είχαν υποστεί εγκάρσιες ρηγματώσεις, πολύ πριν σοβατιστούν. Η αφαίρεση των επιχρισμάτων, έδωσε επίσης αρκετά στοιχεία για την τοιχοδομία των ναού και τις επεμβάσεις που είχε αυτή υποστεί κατά καιρούς. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα δύο ανοίγματα δεξιά και αριστερά της κεντρικής εισόδου είχαν παλιότερα διευρυνθεί. Η αρχική τους μορφή ήταν τοξωτή με πλίνθινη οδοντωτή ταινία, περιέβαλλε την άντυγα του τόξου και εκτεινόταν και σε τμήμα της δυτικής πλευράς. Αρκετά εμφανή είναι επίσης τα στοιχεία της πρώτης φάσης του μνημείου, που ενσωματώθηκαν στη σημερινή κατασκευή.

Τα επιχρίσματα αφαιρέθηκαν, αφού πρώτα έγινε έρευνα σ' αυτά, για την ύπαρξη τυχόν τοιχογραφιών. Τοιχογραφίες εντοπίστηκαν αποσπασματικά στο βόρειο τοίχο του βόρειου παρεκκλησίου και στο νοτιοδυτικό τοίχο του βόρειου νάρθηκα.

Με την ευκαιρία των παραπάνω εργασιών, έγιναν στερεώσεις στο κτιστό τέμπλο του ναού (ανακατασκευάσθηκε εσωτερικά τμήμα του) και απομακρύνθηκε η παλιά άθλια ηλεκτρολογική εγκατάσταση. Δυστυχώς το πρόβλημα φωτισμού του μνημείου, αντιμετωπίσθηκε και πάλι πρόχειρα (δεν υπάρχει μελέτη ηλεκτροφωτισμού της Παρηγορήτισσας). Η νέα ηλεκτρολογική εγκατάσταση δεν είναι εμφανής και τοποθετήθηκε στο υπερώο του ναού, όπου προβολείς φωτίζουν τα ψηφιδωτά του τρούλου.

Μονή Κάτω Παναγιάς[3]

Αντικαταστάθηκε το μικρό ξύλινο στέγαστρο που υπήρχε στη δυτική πλευρά του καθολικού της ονομαστής μονής. Η αντικατάσταση κρίθηκε αναγκαία, γιατί το στέγαστρο ήταν μικρών διαστάσεων και δεν προστάτευε επαρκώς τις τοιχογραφίες που σώζονται εξωτερικά στο δυτικό τοίχο του ναού. Παλιότερα στο σημείο αυτό υπήρχε νάρθηκας, που κατεδαφίστηκε γύρω στα 1956[4].

Το νέο στέγαστρο που κατασκευάσθηκε είναι ξύλινο διαστ. 3x10,52 μ. και τοποθετήθηκε στα σημεία του δυτικού τοίχου, όπου πακτωνόταν και το παλιό. Αποτελείται από έξι κάθετα στοιχεία (αναγκαία λόγω του μεγάλου πλάτους του), ένα ζευκτό στη δυτική όψη του και δύο αμείβοντες σ' επαφή με τον τοίχο του καθολικού. Η στέγασή του έγινε με σανίδωμα, ασφαλτόπανο και βυζαντινά κεραμίδια (Πίν. 176 α). Η μελέτη του στεγάστρου και η επίβλεψη των εργασιών έγινε από τον αρχιτέκτονα Γ. Σμύρη.

Προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της υγρασίας του ναού, έγινε μερική αντικατάσταση της στέγης στα σημεία που τα κεραμίδια παρουσίαζαν προβλήματα. Αρχικά η Εφορεία είχε προγραμματίσει την αντικατάσταση ολόκληρης της στέγης του ναού, καθώς και μια σειρά από εργασίες, όπως π.χ. καθαρισμό των θόλων και συρραφή των ρωγμών τους, προκειμένου να εξασφαλισθούν οι τοιχογραφίες από την υγρασία της στέγης.

Όταν όμως έγινε η απομάκρυνση των παλιών κεραμιδιών, αποκαλύφθηκε κάτω από αυτά, ένα συμπαγές στρώμα, που αποτελείτο από παλιούς βυζαντινούς στρωτήρες σε σειρές και ισχυρό κονίαμα πάνω από τα οποία ήταν τοποθετημένα τα κεραμίδια του ναού. Το στρώμα αυτό προσέφερε μια πολύ καλή στεγανοποίηση στη στέγη του μνημείου και συνεπώς η υγρασία που παρουσιάζει δεν προέρχεται από τη στέγη.

Για το λόγο αυτό οι εργασίες αντικατάστασης των κεραμιδιών περιορίστηκαν στα σημεία που παρουσίαζαν προβλήματα, όπως το τμήμα της ανατολικής πλευράς, στο οποίο οι αψίδες διατηρούσαν την παλιά στέγη με τις σχιστόπλακες.

Τέλος έγιναν αρμολογήματα στην ανατολική πλευρά και στο σημείο έδρασης του ναού στο βράχο.

Αμπέλια Αμμότοπου

Αγία Παρασκευή του Δράκου[5]

Με δαπάνες του εκκλησιαστικού συμβουλίου έγιναν εργασίες διαμόρφωσης στο χώρο γύρω από το ναό. Επίσης έγιναν συρράψεις ρωγμών και μικροστερεώσεις στο μνημείο (Πίν. 176 β).

Ο ναός χρονολογείται τον 11ο ή 12ο αι. και έχει κτισθεί στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τετράγωνο νάρθηκα στα δυτικά.

Βλαχέρνα

Μονή Βλαχερνών[6] (Πίν. 177 α)

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στα κελιά που βρίσκονται στη νότια πλευρά του καθολικού της

3. Για τη Μονή της Κάτω Παναγιάς γενικά, βλ. Αν. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ Β΄ (1936), σ. 70-87, Pallas, λήμμα Epiros, στο RbK II, στ. 265-6 και 277-83 και Κ. Τσουρής, Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της ΒΔ. Ελλάδος, δακτυλογραφημένη διατριβή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Καβάλα 1988, σ. 29-32 και 194.

4. Ο νάρθηκας αυτός ήταν μεταγενέστερη ακαλαίσθητη προσθήκη, που είχε κατασκευαστεί στη θέση του αρχικού.

5. Βλ. Π. Βοκοτόπουλος, Η Αγία Παρασκευή του Δράκου, ΔΧΑΕ ΙΔ΄ (1987-88), σ. 49 και ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 163.

6. Για τη μονή της Βλαχέρνας, που θεωρείται το μαυσωλείο των Κομνηνοδουκάδων ηγεμόνων του Δεσποτάτου της Ηπείρου, γενικά βλ. Αν. Ορλάνδος, Η παρά την Άρταν Μονή των Βλαχερνών ΑΒΜΕ Β΄ (1936), σ. 3-50, Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δ. Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 20-28, 186, Pallas, ό.π., στ. 259-260 και 277-283, Κ. Τσουρής, ό.π., σ. 32-35 και 188 και ΑΑΑ VIII (1975), σ. 208-214.

μονής Βλαχερνών. Οι εργασίες είχαν αρχίσει παλιότερα και είχε συμβάλλει σ' αυτές οικονομικά ο ΕΟΤ.

Συγκεκριμένα, αντικαταστάθηκε η στέγη, που είχε σχεδόν καταρρεύσει και συμπληρώθηκαν μεγάλα τμήματα της τοιχοποιίας στη νότια και δυτική πλευρά των κελιών. Αντικαταστάθηκε η βορειοδυτική γωνία του νότιου κελιού και επανήλθε στην αρχική του θέση το οξυκόρυφο μαρμάρινο πλαίσιο της μικρής εισόδου. Έγινε επίσης καθαίρεση της μπαγδατής στο εν εσοχή ενδιάμεσο χώρο των δύο κελιών, που είχε καταρρεύσει και η οποία αντικαταστάθηκε με τοιχοποιία. Τέλος επισκευάστηκε μέρος του περιβόλου και έγιναν εργασίες καθαρισμού στη στέγη και περιορισμένης έκτασης στερεώσεις στο καθολικό της μονής.

Ροδαυγή[7]

Ναός Αγίας Παρασκευής[8] (Πίν. 177 β)

Με τη χρηματοδότηση του ΕΟΤ, έγινε μερική επισκευή στο χαγιάτι του ναού της Αγίας Παρασκευής. Συγκεκριμένα οι εργασίες[9] περιορίστηκαν στο βόρειο χαγιάτι, που βρίσκεται μπροστά από την είσοδο του μνημείου.

Αντικαταστάθηκαν τα περισσότερα δοκάρια και ο «ποταμός» σε όλο του το μήκος. Επίσης τα περισσότερα «ψαλίδια» της στέγης του χαγιατιού αντικαταστάθηκαν με άλλα καινούργια, τα οποία τοποθετήθηκαν πιο πυκνά.

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής είναι μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική που καλύπτεται εσωτερικά με τυφλούς τρουλίσκους. Στο κέντρο του κυρίως ναού υπάρχει τρούλος, που εξέχει πάνω από την ενιαία τετράκλινη στέγη. Εσωτερικά χωρίζεται με δύο τοξοστοιχίες οι οποίες συνεχίζονται και στο χώρο του γυναικωνίτη, που διαμορφώνεται 1 μ. περίπου ψηλότερα από τον υπόλοιπο ναό.

Ανατολικά ο ναός καταλήγει σε εξάπλευρη αψίδα η οποία διακοσμείται στο γείσο της στέψης με οδοντωτή ταινία.

Στη βόρεια και δυτική πλευρά υπάρχει χαγιάτι πάνω από το οποίο ανοίγεται μια σειρά από μικρά, σχεδόν τετράγωνα παράθυρα. Η σειρά των παραθύρων συνεχίζεται και στη νότια πλευρά όπου ανοίγονται άλλα δύο μεγαλύτερα. Στην ίδια πλευρά υπάρχουν δύο συμπαγείς αντηρίδες.

Ο ναός είναι του 19ου αι., σύμφωνα με τις χρονολογίες που υπάρχουν στα υπέρθυρα των δύο εισόδων. Η βόρεια είσοδος φέρει χρονολογία 1864 και η νότια 1863.

Εσωτερικά τοιχογραφίες υπάρχουν μόνο στην πρόθεση οι οποίες είναι νεότερες. Ο υπόλοιπος ναός είναι ασβεστοχρισμένος.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Σούλι

Η οικοδομική δραστηριότητα[10] του οικισμού του Σουλίου έχει σταματήσει από το 1985, μετά την απόφαση του ΥΠΠΟ να ορίσει επιτροπή, η οποία θα εξετάσει τα προβλήματα του οικισμού, την οριοθέτηση του κηρυγμένου χώρου κτλ. Επειδή όμως η επιτροπή δεν έχει καταθέσει ακόμη τις προτάσεις της και επειδή τα προβλήματα των κατοίκων του Σουλίου είναι πιεστικά, η Εφορεία κατανοώντας τα προβλήματά τους, τα οποία επιτείνουν οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, χορήγησε κατά καιρούς άδειες για μικρές κατασκευές. Πρόβλημα σοβαρό παραμένει επίσης η διάνοιξη δρόμων στον οικισμό για την οποία εκτός των άλλων, υπάρχει έλλειψη ενός ευρυτέρου χωροταξικού, στο οποίο θα προβλέπονται οι απαιτούμενοι δρόμοι με βάση την ιστορικότητα του χώρου, αλλά και τις ανάγκες των κατοίκων. Τα αιτήματα των κατοίκων πάντως είναι παρά πολλά, στα οποία δυστυχώς η Εφορεία δεν είναι σε θέση να δώσει λύσεις. Με την επίβλεψη της Εφορείας, έγιναν εργασίες σε δύο σουλιώτικα σπίτια.

7. Το παλιότερο όνομα του χωριού λέγεται Νησίστα και αναφέρεται για πρώτη φορά το 13ο αι. Στην περιοχή του νομού Άρτας υπάρχουν δύο χωριά με το ίδιο όνομα και δεν έχει διευκρινιστεί, για ποιο από τα δύο χωριά πρόκειται βλ. P. Soustal - J. Koder, Nikopolis und Kephallenia, TIB III, Wien 1981, σ. 117.

8. Η καταγραφή των εικόνων του ναού έγινε παλιότερα από τον Δημ. Τριανταφυλλόπουλο, βλ. ΑΔ 32(1977): Χρονικά, σ. 175.

9. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του εργοδηγού της υπηρεσίας μας κ. Καλαμπόκη.

10. Το 1965 άρχισε για πρώτη φορά να επιτρέπεται στους κτηνοτρόφους που διέμεναν στην περιοχή να «αναστηλώνουν» ερείπια στο Μεσοχώρι. Από τις αναστηλώσεις αυτές εξαιρέθηκαν τα επώνυμα σπίτια των Τζαβέλλα, Δαγκλή κτλ. και τα «Λιάπικα», δηλαδή τα σπίτια των Λιάπιδων τους οποίους εγκατέστησε στο Σούλι ο Αλή Πασάς μετά την πτώση του Σουλίου στους Τούρκους. Αιτιολογία για την εξαίρεση των Λιάπικων σπιτιών αποτέλεσε το γεγονός ότι αυτά είναι χτισμένα με ξερολιθιά σε αντίθεση με τα Σουλιώτικα, που έχουν στην τοιχοδομία τους συνδετικό κονίαμα. Για το Σούλι έχει κατατεθεί στο Ε.Μ.Π από τη Λουκία Πολίτη διδακτορική διατριβή.

Οικία Π. Μπούση

Πρόκειται για την οικία (Πίν. 178 α) που είχε επισκευαστεί παλιότερα από την Υπηρεσία[11] και η οποία στέγαζε μικρή συλλογή ευρημάτων και αντικειμένων σχετικών με το Σούλι. Η οικία ήταν για καιρό κλειστή εξαιτίας της ετοιμόρροπης στέγης της και της κακής κατάστασης των ξυλίνων δαπέδων της.

Με τη χρηματοδότηση του ΕΟΤ έγιναν επισκευές στη στέγη, αντικατάσταση της φθαρμένης ξυλείας και σχιστόπλακας. Επίσης έγιναν σποραδικά αρμολογήματα. Τις εργασίες επέβλεψε ο αρχιτέκτονας της Υπηρεσίας Δημ. Κουνάβος.

Οικία Λάμπρου Τζαβέλλα (Πίν. 178 β)

Με δαπάνες του Λάμπρου Τζαβέλλα, απογόνου της ιστορικής οικογένειας, έγιναν επισκευές στο Τζαβελλέικο. Η οικία είναι τυπικό σουλιώτικο σπίτι με ισόγειο θολοσκεπές και όροφο. Εξωτερική σκάλα οδηγεί στον όροφο. Η στέγη δεν σώζεται. Προβλήματα επίσης παρουσίαζε και η νοτιοανατολική γωνία, η οποία είχε καταρρεύσει.

Κατά τις εργασίες έγιναν συρράψεις στις ρωγμές, αρμολογήματα και επισκευάστηκε η νοτιοανατολική γωνία. Για τη μεταφορά υλικών στο Τζαβελλέικο, έγινε διάνοιξη δρόμου στη συνέχεια του δρόμου που οδηγούσε στο σπίτι του Πήλιου Γούση.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κέρκυρα

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα[12]

Με δαπάνες της Μητρόπολης Κέρκυρας έγιναν αρκετές εργασίες στο ναό του Αγίου Σπυρίδωνα, πολιούχου αγίου της πόλης της Κέρκυρας. Αντικαταστάθηκε η παλιά ηλεκτρολογική εγκατάσταση του ναού και έγιναν ελαιοχρωματισμοί στους εσωτερικούς τοίχους[13].

Επειδή στο ναό ανάβονται καθημερινά πολλά κεριά από το μεγάλο αριθμό των προσκυνητών —η κάπνα των κεριών έχει δημιουργήσει πολλά προβλήματα στις εικόνες, στην Ουρανία κτλ.— δημιουργήθηκε στο βόρειο τοίχο άνοιγμα για μανουάλια. Το άνοιγμα, έγινε κάτω από τον άμβωνα, όπου υπήρχε μικρός χώρος με τη σκάλα που οδηγούσε σ' αυτόν. Στο σημείο αυτό τοποθετήθηκαν ειδικά μηχανήματα εξαερισμού για να διώχουν τον καπνό των κεριών. Για τη δημιουργία του ανοίγματος απομακρύνθηκαν τρία από τα στασίδια του ναού.

Με την ευκαιρία των παραπάνω εργασιών άρχισαν από την Εφορεία μας οι εργασίες συντήρησης της Ουρανίας του ναού[14].

Ναός Ευαγγελίστριας (Πίν. 179 α)

Έγινε επισκευή της ξυλοστέγης του ναού που είχε παλιότερα καταρρεύσει, κατασκευάσθηκε περιμετρικό σενάζ στους τοίχους του μνημείου και έγινε βαθύ αρμολόγημα στη νοτιοδυτική γωνία του. Συγχρόνως απομακρύνθηκαν όλα τα μπάζα και λοιπά αντικείμενα που υπήρχαν εκεί, αφού ο χώρος χρησίμευε ως σκουπιδότοπος των περιοίκων. Όλες οι εργασίες έγιναν με τη χρηματοδότηση του ΕΟΤ και την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της Εφορείας Γ. Σμύρη.

Ο ναός της Ευαγγελίστριας βρίσκεται στην πλατεία Μπιτζάρου, στην παλιά πόλη της Κέρκυρας. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων ιδιόκτητο ναό (ιδιοκτησία Λινάρδου και Δαπέργολα) και αποτελεί μέρος κτιριακού συγκροτήματος της ίδιας ιδιοκτησίας. Ο ναός βρίσκεται στο δυτικό τμήμα, ενώ στο ανατολικό διαμορφώνονται δύο μικροί χώροι και το καμπαναριό που είναι ενσωματωμένο στην κύρια όψη του κτιρίου (Σχέδ. 1). Ο ναός επικοινωνεί με την πλατεία με στενόμακρο διάδρομο που περνά κάτω από το καμπαναριό, στη δεξιά και αριστερή πλευρά του οποίου διαμορφώνονται οι παραπάνω χώροι. Αρχικά το συγκρότημα έφερε τουλάχιστον άλλον έναν όροφο, όπως φαίνεται από παλιότερη γκραβούρα της πλατείας Μπιτζάρου, αλλά και από το εναπομείναν μικρό διώροφο τμήμα στη δεξιά πλευρά του κωδωνοστασίου.

Κατά τον Παπαγεωργίου[15] ο ναός χρονολογείται

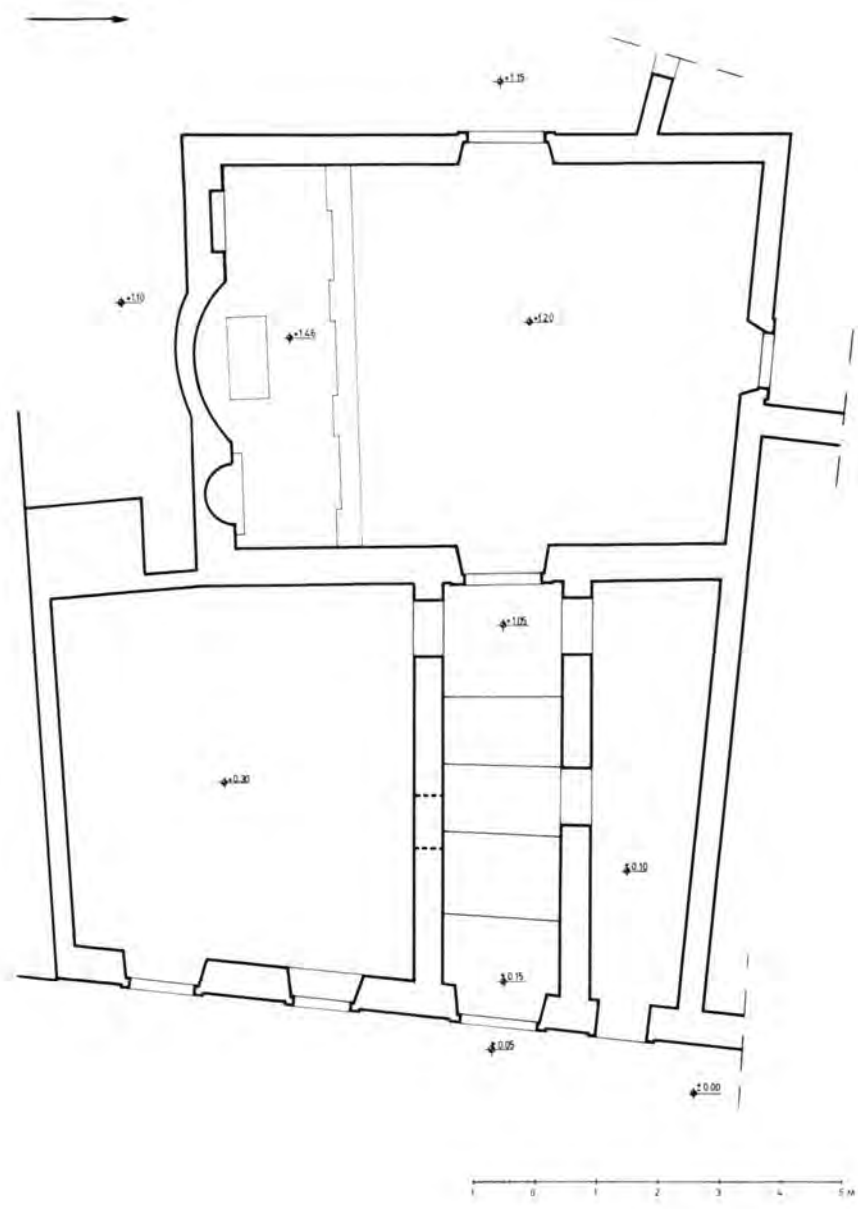
11. Βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 313. Γενικότερα για αναστηλώσεις σπιτιών στο Σούλι βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 224.

12. Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνα χτίστηκε το 1589, βλ. Σταματόπουλος, Old Corfu, Corfu 1978, σ. 146-161.

13. Ο ναός βάφτηκε στο αρχικό του χρώμα. Για να βρεθεί η απόχρωση στην οποία ήταν αρχικά χρωματισμένος ο ναός, έγιναν από τους συντηρητές του Μουσείου Αντιβουνιώτισσας, αρκετά δείγματα στους τοίχους του ναού, κάτω από τα παλιότερα κονιάματα.

14. Για τη συντήρηση του ναού βλ. παρακάτω, σ. 318.

15. Βλ. Σπ. Παπαγεωργίου, Ιστορία της Εκκλησίας της Κέρκυρας, Κέρκυρα 1920, σ. 206. Ο ναός είναι επίσης αφιερωμένος στον Άγιο Συμεών.

Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Ναός Ευαγγελίστριας. Κάτοψη του ναού.

πριν το 1700, αν και δεν αναφέρεται στον κατάλογο[16] των εκκλησιών της Κέρκυρας, που συνέταξε ο Μεγάλος Πρωτοπαπάς Αυλωνίτης το 1693.

Γαρίτσα

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες που έγιναν στο ναό με τη χρηματοδότηση του Ε.Ο.Τ. Συγκεκριμένα έγιναν καθαρισμοί εσωτερικά και εξωτερικά του μνημείου, επισκευή της στέγης, αρμολογήματα, συρράψεις ρωγμών και αντικατάσταση των κουφωμάτων.

Ο ναός έχει κτισθεί στις αρχές του 18ου αι.[17]

16. Βλ. ό.π., σ. 193.

17. Ο ναός ήταν αρχικά ιδιοκτησία της οικογένειας Σπίνουλα βλ. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 217.

πάνω σε αρχαίο πύργο του λιμανιού του Αλκινόου[18]. Εσωτερικά υπάρχουν τοιχογραφίες της ίδιας εποχής. Στην κόγχη της αψίδας εικονίζεται η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας και στην κόγχη της πρόθεσης τη Άκρα Ταπείνωση. Στη βόρεια πλευρά σώζεται η παράσταση του Αγίου Αθανασίου, ένθρονου.

Ο ναός έφερε αξιόλογες εικόνες[19] μερικές από τις οποίες σήμερα βρίσκονται στο Μουσείο Αντιβουνιώτισσας, όπως η εικόνα του Αγίου Γεωργίου[20] που χρονολογείται στα τέλη του 15ου -αρχές 16ου αι.

Αγραφοί

Ναός Οδηγήτριας

Με δαπάνη του εκκλησιαστικού συμβουλίου έγιναν διάφορες εργασίες στο ναό που χρονολογείται το 17ο αι. (Πίν. 179 β). Έγινε επισκευή της στέγης του, καθώς και της στέγης των στοών που υπάρχουν στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά. Συγχρόνως έγιναν στερεώσεις των ρωγμών, επισκευή της Ουρανίας και χρωμάτισμα των εξωτερικών και εσωτερικών όψεων. Την Εφορεία απασχόλησε ιδιαίτερα το πρόβλημα της ανανέωσης των εσωτερικών όψεων του ναού οι οποίες έφεραν διάκοσμο με σταμπωτά φυτικά κοσμήματα σε διάχωρα, με μια τεχνική που πλέον δεν χρησιμοποιείται στην Κέρκυρα. Με τις υποδείξεις των συντηρητών[21] του εργαστηρίου συντήρησης του Μουσείου Αντιβουνιώτισσας χρησιμοποιήθηκε η ίδια τεχνική με ικανοποιητικά αποτελέσματα.

Γουβιά

Ναός Υπαπαντής

Με τη χρηματοδότηση του ΕΟΤ έγιναν εργασίες στερέωσης στο ναό[22] που βρίσκεται στο δεύτερο Ποντικονήσι στον όρμο των Γουβιών.

Συγκεκριμένα έγιναν συμπληρώσεις της τοιχοποιίας στη νότια πλευρά του ναού, που βρέχεται από τη θάλασσα και έχει υποστεί μεγάλες φθορές από τους ανέμους και την υγρασία. Ανακατασκευάστηκε η στέγη που είχε σχεδόν καταρρεύσει και αφαιρέθηκε η τοιχοποιία που έφραζε τη νότια και δυτική είσοδο του ναού και είχε τοποθετηθεί σχετικά πρόσφατα από τους ιδιοκτήτες του ναού. Αφαιρέθηκαν τα παλιά κονιάματα, αντικαταστάθηκαν με νέα και τοποθετήθηκαν καινούργια κουφώματα. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του εργοδηγού της υπηρεσίας μας Καλαμπόκη.

Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ - ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας (Ιωάννινα) συντηρήθηκαν οι παρακάτω εικόνες:

α) Εικόνα Παναγίας Κυριώτισσας από τον Άγιο Νικόλαο Μετσόβου. Έγιναν ξυλουργικές εργασίες, στερέωση, καθαρισμός αισθητική αποκατάσταση.

β) Εικόνα Αγίου Γεωργίου από το ναό Αγίου Αθανασίου, Δελβινάκι Ιωαννίνων. Έγινε στερέωση, καθαρισμός, αισθητική αποκατάσταση της εικόνας. Πρόκειται για ενδιαφέρουσα εικόνα με τις χρονολογίες *αχκ* και *1620* γραμμένες με άσπρα γράμματα στο δεξιό τμήμα, καθώς και την επιγραφή: *κάστρο ΒερδΤΗ* στο μέτωπο της τοιχοποιίας του Κάστρου που εικονίζεται στο βάθος της κεντρικής παράστασης του αγίου Γεωργίου.

γ) Στερεώσεις έγιναν στις συντηρημένες παλιότερα εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα από τον Άγιο Βασίλειο Άρτας, Χριστού Παντοκράτορα του Τζάνε από τη μονή Κάτω Παναγιάς Άρτας, Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως από το Μουσείο Άρτας (αριθ. κατ. 201), Χριστού Μεγάλου Αρχιερέως από το Μητροπολιτικό Μέγαρο Ιωαννίνων, καθώς και στα αποστολικά (Ματθαίος, Πέτρος, Λουκάς, Θωμάς, Παύλος) του παρεκκλησίου Φανερωμένης Κοίμησης Θεοτόκου Λογγάδων.

ΦΡ. ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα (Πίν. 180)

Η αγιογράφηση της Ουρανίας[23] του Αγίου Σπυρίδωνα έγινε το 1863, από τον Κερκυραίο ζωγράφο Νικ. Ασπιώτη. Κατά μία εκδοχή ο Ασπιώτης αντι-

18. Βλ. Δοντάς, ΠΑΕ 1965, σ. 66-77.

19. Βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 400.

20. Βλ. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή τέχνη, Αθήνα 1985, σ. 128, αριθ. 131 και Π. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990, σ. 22 αριθ. 10.

21. Στα εργαστήρια του Μουσείου Αντιβουνιώτισσας εργάζονται οι Σπ. Σουρτζίνος, Πρ. Παπαδάτος και Φιλ. Χειμαριώτης.

22. Για το μνημείο βλ. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 203.

γράφει την παλιότερη Ουρανία του Δοξαρά του 1727, που καταστράφηκε.

Η Ουρανία αποτελείται από ελαιογραφίες σε καμβά και ξυλόγλυπτες κορνίζες, επιχρυσωμένες με στιλβωτό χρυσό. Σε μερικά σημεία των κορνιζών, έχουν χρησιμοποιηθεί στην προετοιμασία και βότσαλα θαλάσσης, για να αποδώσουν το ανάγλυφο του ξύλου.

Η κάπνα των κεριών που ανάβονται κατά εκατοντάδες καθημερινά έχουν προκαλέσει πολλά προβλήματα στην Ουρανία. Οι ελαιογραφίες είναι μαυρισμένες από την κάπνα και τη σκόνη που έχει επικαθήσει σ' αυτές, με αποτέλεσμα να έχει γίνει εύθραυστη η ζωγραφική επιφάνεια και να έχει απολεπισθεί το χρώμα σε αρκετά σημεία. Σε πολλά σημεία υπάρχουν επίσης σχισμένα τμήματα μουσαμά, ενώ αλλού οι πίνακες έχουν «κρεμάσει», γιατί λόγω των διαστάσεων τους δεν αντέχουν στο βάρος. Παλιότερα, μερικά από αυτά τα τμήματα είχαν κολληθεί στα σανίδια της οροφής. Τέλος φθορές έχουν προκαλέσει και τα καρφιά που συγκρατούν τις ελαιογραφίες στο τελάρο, τα οποία έχουν οξειδωθεί.

Η Ουρανία είχε συντηρηθεί παλιότερα αρκετές φορές. Πρόσφατα με την ευκαιρία των εργασιών[24] ανακαίνισης του ναού, η Μητρόπολη Κέρκυρας ανέθεσε σε ιδιώτη διακοσμητή τη συντήρησή της. Επειδή όμως το έργο είναι αρκετά προβληματικό και απαιτεί ειδικές γνώσεις συντήρησης, η Εφορεία πρότεινε στη Μητρόπολη να αναλάβουν οι συντηρητές της τον καθαρισμό της Ουρανίας. Οι εργασίες άρχισαν από το τμήμα πάνω από το Ιερό. Η συντήρηση γίνεται επιτόπου. Γίνεται επιφανειακός καθαρισμός και αφαιρούνται κάπνες, σκόνες και ρυπαρές άλλες ουσίες από την ζωγραφική επιφάνεια. Ανάλογες εργασίες γίνονται και στις κορνίζες από τις οποίες όμως δεν αφαιρούνται τα οξειδωμένα βερνίκια για να μην ταλαιπωρηθεί το έργο, το οποίο έχει υποστεί αρκετές ταλαιπωρίες από τους συχνούς καθαρισμούς. Στερεώνονται τα τμήματα του μουσαμά στα σημεία που δεν συγκρατούνται στο τελάρο. Οι εργασίες γίνονται από τους συντηρητές του Μουσείου Αντιβουνιώτισσας Φ. Χειμαριώτη και Π. Παπαδάτο, με την επίβλεψη του υπεύθυνου των εργαστηρίων Σπ. Σουρτζίνο, ο οποίος έκανε και τη μελέτη συντήρησης της Ουρανίας.

23. Για το ναό του Αγίου Σπυρίδωνα και τις εργασίες που έγιναν σ' αυτόν βλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 496.

24. Βλ. παραπάνω υποσημ. 14.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Καστέλλι στο Τοπ-Αλτί (Πίν. 181 α)

Το Καστέλλι βρίσκεται στη θέση Τοπ-Αλτί, κοντά στην εθνική οδό, 2 χλμ. από την παλιά γέφυρα της Άρτας[25]. Πρόκειται για ορθογώνιο, μικρών διαστάσεων Φρούριο, από το οποίο σώζεται σε μεγάλο ύψος (γύρω στα 10 μ.), η νοτιοανατολική γωνία του. Στη γωνία αυτή, εξωτερικά, εξέχει ένας σχεδόν τετράγωνος πύργος, που σώζεται σε ύψος 2 μ. περίπου και ο οποίος προστέθηκε μεταγενέστερα. Το πλάτος των τοίχων του είναι 2 μ. περίπου και οι διαστάσεις του 6,60x4,50 μ.

Παρόμοιος πύργος υπάρχει και στη νοτιοδυτική γωνία του Φρουρίου, όπως αποκάλυψε ο καθαρισμός του χώρου στο σημείο αυτό, καθώς και μικρή ανασκαφική έρευνα. Αντίστοιχα διαμορφωμένες πρέπει να ήταν και οι άλλες πλευρές του Φρουρίου, που σήμερα δεν σώζονται. Ένας μεγάλος λιθοσωρός υπάρχει κατά μήκος της νότιας πλευράς και σε αρκετή απόσταση από αυτή, κάτω από τον οποίο πιθανώς σώζονται τα θεμέλια του παράλληλου σ' αυτήν τοίχου. Έτσι σχηματιζόταν ένα μεγάλο ορθογώνιο στις γωνίες του οποίου εξείχαν τέσσερις σχεδόν τετράγωνοι πύργοι.

Το Καστέλλι είναι χτισμένο με ακανόνιστες πέτρες και ισχυρό κονίαμα, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται κεραμίδια, χωρίς όμως κανονική διάταξη. Αντίθετα έλλειψη κεραμιδιών παρουσιάζουν οι μεταγενέστερες προσθήκες στις γωνίες. Στην ανατολική πλευρά διατηρείται κάθετος σ' αυτήν τοίχος ο οποίος σώζει στο πάνω μέρος του λείψανα καμάρας. Πιθανόν στο σημείο αυτό να υπήρχε η είσοδος του Φρουρίου. Εσωτερικά, στο μέσον περίπου των σωζομένων πλευρών, υπάρχει μια σειρά από τετράγωνες οπές που συνεχίζονται σ' ολόκληρη τη νότια πλευρά. Πρόκειται για δοκοθήκες που στήριζαν το δάπεδο, το οποίο πιθανόν έφερε το Καστέλλι στο σημείο αυτό.

Απ' όσο γνωρίζουμε, δεν υπάρχουν πληροφορίες για το Καστέλλι στο Τοπ-Αλτί. Ο Σ. Ξενόπουλος[26]

25. Το Καστέλλι, δεν είναι ορατό σήμερα από την εθνική οδό, όπως παλιότερα, γιατί μπροστά από αυτό έχει κτιστεί νεότερη οικοδομή. Σήμερα βρίσκεται στο όριο δύο ιδιοκτησιών και το εσωτερικό του έχει περιφραχθεί.

26. Βλ. Σ. Ξενόπουλος, Δοκίμιον Ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης, Αθήναι 1884, (1986)[3], σ. 318.

αναφέρει ότι η λέξη Τοπ-Αλτί σημαίνει την περιοχή που βρίσκεται κάτω από τις βολές όπλων που ρίχνονται από Φρούριο.

Μαράτι

Τουρκικό κτίσμα (Πίν. 181 β)

Στο λόφο που υπάρχει στα βόρεια του Ιμαρέτ, επισημάνθηκε ορθογώνια λιθόκτιστη κατασκευή μικρών διαστάσεων, των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Αποτελείται από μια βάση, πάνω από την οποία διαμορφώνονται έξι ανοίγματα στις μεγάλες πλευρές και τέσσερα στις μικρότερες. Τα ανοίγματα χωρίζονται μεταξύ τους με λίθινους πεσσίσκους, που βαστάζουν επιστύλιο, ενώ πάνω από αυτό διαμορφώνονται διπλά τόξα. Το μνημείο είναι λιθόκτιστο με καλοπελεκημένους λίθους. Σήμερα δεν στεγάζεται πιθανώς γιατί η στέγη του έχει καταστραφεί. Περίεργη είναι η έλλειψη εισόδου που θα οδηγούσε στο εσωτερικό του. Σύμφωνα με πληροφορίες το μνημείο αναφέρεται ως τάφος του Φαΐκ-Πασά. Πρόκειται για τον Πασά που έκτισε το Ιμαρέτ της Άρτας, ο οποίος έζησε στα μέσα του 15ου αι. περίπου. Μία σύγκριση της τοιχοδομίας της κατασκευής του με την τοιχοδομία του Ιμαρέτ, μας οδηγεί σε μια ύστερη χρονολόγηση. Συνεπώς το μνημείο δεν πρέπει να σχετίζεται με τον Φαΐκ, στον οποίο είναι πιθανόν να ανήκει κάποιος από τους τάφους που ανασκάφτηκαν[27] πίσω από το τζαμί. Πάντως δεν αποκλείεται η κατασκευή να είναι ταφική και να ανήκει σε κάποιο επιφανές πρόσωπο της περιοχής.

Χαμάμ

Στο οικόπεδο Δημητρίου Σφαλτού, σε απόσταση 150 μ. περίπου από το τζαμί του Φαΐκ-Πασά, εντοπίστηκε ορθογώνιο κτίριο, που ήταν στο μεγαλύτερο μέρος του επιχωματωμένο. Μετά τις εργασίες αποχωμάτωσης, που έγιναν από την Εφορεία και δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για χαμάμ. Το κτίριο περιλαμβάνει έξι τετράγωνους χώρους, τους οποίους στέγαζαν αντίστοιχοι ημισφαιρικοί πλινθόκτιστοι θόλοι. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς, υπάρχει στενόμακρος χώρος· πρόκειται για τη δεξαμενή του χαμάμ που έφερε ημικυλινδρική καμάρα. Ένα άλλο μικροτέρων διαστάσεων τετράγωνο δωμάτιο προεξέχει στην ανατολική πλευρά του κτιρίου. Το χαμάμ σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση μέχρι τη γένεση των θόλων της στέγης. Η τοιχοδομία του είναι αργολιθοδομή στην οποία παρεμβάλλονται θραύσματα κεραμιδιών σε ακανόνιστα διαστήματα. Μικρή τομή στο νοτιοδυτικό τετράγωνο χώρο, αποκάλυψε τμήμα των υποκαύστων του χαμάμ.

Η αποκάλυψη του κοντά στο τζαμί του Φαΐκ-Πασά, επιβεβαιώνει τις μαρτυρίες ότι το τζαμί δεν υπήρξε μόνο του στο χώρο, αλλά το περιέβαλλε ένα σύνολο κτιρίων με κοινωφελείς σκοπούς.

Ιμαρέτ

Με την ευκαιρία των ανασκαφικών τομών, που έγιναν στο τζαμί καταγράψαμε και φωτογραφίσαμε όλα τα γλυπτά που εντοπίσθηκαν στο χώρο γύρω από αυτό.

Επίσης καταγράψαμε και τα γλυπτά της στοάς (ρεβάκ), που είχαν παλιότερα μεταφερθεί στα κελιά της Παρηγορήτισσας.

Πρόκειται για μαρμάρινα ανάγλυφα κομμάτια που διακοσμούσαν τα τόξα της στοάς. Τα γλυπτά αυτά φέρουν στην κύρια όψη ανάγλυφα φύλλα άκανθας, αντιθετικά τοποθετημένα που καταλήγουν κάτω σε ημιανθέμια. Στο ενδιάμεσο κενό των φύλλων υπάρχει σχεδόν ολόγλυφος καρπός, όπως π.χ. κουκουνάρες κτλ. (Πίν. 182 α-γ).

Τα περισσότερα από αυτά έχουν λαξευτεί σε παλιότερα κομμάτια μαρμάρου με ανάγλυφες παραστάσεις αρχαίες ή βυζαντινές. Από τα ανάγλυφα (αρχαία ή βυζαντινά) που εντοπίσαμε σημειώνουμε ενδεικτικά τα εξής: α) Τμήμα επίκρανου παραστάδας με κυμάτιο και γεισήποδες. β) Μαρμάρινο τραπεζοειδές επίθημα. Δύο από τις λοξότμητες πλευρές του διακοσμούνται με φύλλα άκανθας και σταυρό στο κέντρο. γ) Τμήμα λοξότμητου επιστυλίου με παράσταση ανάγλυφου ελικόφυλλου. Ένα άλλο μεγαλύτερο τμήμα με την ίδια παράσταση (Πίν. 182 α) είχε περισυλλεγεί παλιότερα από το χώρο του Ιμαρέτ και βρίσκεται σήμερα στην αρχαιολογική συλλογή της Άρτας. δ) Τμήμα σύνθετου γωνιαίου πεσσού. ε) Επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου με τρία ανάγλυφα λογχοειδή παράλληλα φύλλα. στ) Δύο τμήματα θωρακίων με ανάγλυφο ταινιωτό πλαίσιο. ζ) Τμήματα μαρμάρινων οδοντωτών ταινιών (βρέθηκαν δύο τμήματα στο μικρό, σχεδόν τετράγωνο τάφο, που ανασκάφτηκε πίσω από το τζαμί). η) Τμήμα ενεπίγραφης στήλης, πιθανόν εβραϊκή, που βρίσκεται στο δάπεδο της στοάς (ρε-

27. Για το Ιμαρέτ και την ανασκαφή που έγινε σ' αυτό βλ. παρακάτω, σ. 334 και υποσημ. 70.

βάκ). θ) Λίθινοι σπόνδυλοι κιονίσκων, που πιθανώς προέρχονται από υπόκαυστο. ι) Τμήμα με ανάγλυφη παράσταση ανθεμίων, που εγγράφονται σε κυκλικό ταινιωτό πλαίσιο.

Βίγλα

Ναός Παναγίας «Ρόδον το Αμάραντον»[28] (Πίν. 184 β)

Ο ναός ήταν καθολικό πλούσιου μοναστηριού, γνωστό ως μονή Ροδιάς[29], που για αιώνες έπαιζε σημαντικό ρόλο στην περιοχή. Από αυτό σώζεται σήμερα μόνο το νεότερο καθολικό.

Πρόκειται για λιθόκτιστο σταυρεπίστεγο ναό, με ψηλό και λεπτό τρούλο. Αποτελείται από τον κυρίως ναό, και ένα ορθογώνιο χαμηλότερο νάρθηκα. Εσωτερικά η στέγαση γίνεται με καμάρες.

Ο ναός είναι κατάγραφος με λαϊκές τοιχογραφίες του 19ου αι. (Πίν. 183).

Πάνω από την είσοδο της νότιας πλευράς υπάρχει η επιγραφή: *ὁ περίκαλλος οὗτος καί / πανσέπτος ναός ἐπ' ὀνόματι τῆς κοι/μήσεως τῆς ἀειπαρθένου κόρης τιμώμενος / ἱστορήται αρχιερατεύοντος μέν τοῦ παριερωτάτου μητρο/πολίτου πρεβέζης κυρίου ἀμβροσίου ἡγουμενεύοντος δὲ τοῦ πα/νοσιωτάτου κυρίου Θεοδοσίου κομνιώτου χειρ ἀθανασίου/ γεωργίου Βασιλείου των ζωγράφων ἔτει αωπδ 1884 Αὐγούστου 10 / εκ Σαμαρίνης.*

Μπροστά από το Ιερό υπάρχει εγκάρσια καμάρα, στο κέντρο της οποίας ανοίγεται ο τρούλος. Ο νάρθηκας χωρίζεται από τον κυρίως ναό με χαμηλό στηθαίο. Στην καμάρα φέρει τοιχογραφίες με σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη και μαρτύρια αγίων, όπως το μαρτύριο του αγίου Γεωργίου, της αγίας Αικατερίνης, της αγίας Παρασκευής κ.ά. Στους πλευρικούς τοίχους υπάρχουν τοιχογραφίες σε δύο σειρές· στη μια εικονίζονται μορφές ολόσωμων αγίων και στην άλλη πιο πάνω, άγιοι σε στηθάρια.

Οι τοιχογραφίες είναι πολύ λαϊκές με έντονα χρώματα και αρκετά δυτικά στοιχεία. Το τέμπλο του ναού είναι ξυλόγλυπτο με ζωγραφιστό φυτικό διάκοσμο στο κάτω μέρος. Σ' αυτό υπάρχουν οι εικόνες:

α) Κοίμηση, με την επιγραφή: *1884 χειρ Αθανασίου Σαμαρινέου*, β) Παντοκράτορας, με την επιγραφή: *Αναστασίου Μιχαήλ ζωγράφου Χιονιαδίτη επαρχία Κώντζας/1867 Ιουνίου 26 Άρτα.*

Του ιδίου ζωγράφου είναι και οι υπόλοιπες εικόνες του τέμπλου.

Εξωτερικά οι δύο είσοδοι του ναού εγγράφονται σε μεγάλα ορθογώνια πλαίσια και φέρουν ανάγλυφα τοξωτά υπέρθυρα.

Σε μικρή απόσταση από το ναό υπάρχει το καμπαναριό, χτισμένο στον τύπο των αντίστοιχων επτανησιακών (με διάτρητο τοίχωμα και πυραμοειδείς απολήξεις). Στο καμπαναριό υπάρχει εντοιχισμένη η επιγραφή: *ηγουμένου Θεοδοσίου εν κομένω/ μητροπολίτου Ζαχαρία.*

Έξω από το χωριό Βίγλα στη θέση Άγιος Γεώργιος (σήμερα υπάρχει μόνον ένα εικονοστάσι) περισυλλέξαμε εφυαλωμένα όστρακα και κεραμίδες με δακτυλιές. Στην ίδια θέση φαίνονται ίχνη κιβωτιόσχημων τάφων.

Σύμφωνα με πληροφορίες, η περιοχή που σήμερα καλύπτεται από τη θάλασσα τους χειμερινούς μήνες, ήταν παλιότερα κατοικήσιμη. Μέχρι πρόσφατα σωζόταν τα ερείπια ναού.

Λεπιανά

Ναός Υπαπαντής[30]

Μικρός μονόχωρος ναΐσκος που βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του χωριού.

Παλιότερα στη δυτική πλευρά έφερε τετράγωνο νάρθηκα από τον οποίο σήμερα σώζονται μόνον τα θεμέλια. Ο ναός είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και καλύπτεται με δίριχτη ξυλοστέγη και σχιστόπλακες, μεγάλο μέρος των οποίων αντικαταστάθηκε με κεραμίδια. Η ημικυκλική αψίδα εξέχει της ανατολικής πλευράς, ενώ οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφονται στο πάχος του τοίχου. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες μέτριας τεχνικής. Ολόσωμοι άγιοι με πλούσια διακοσμημένα ενδύματα πατάνε σε μια πρώτη ζώνη με διακοσμητικές γραμμές. Ακολουθεί μια τρίτη ζώνη με στηθάρια αγίων. Στη δυτική πλευρά, πάνω

28. Η επωνυμία της μονής προέρχεται από το αφιερωμένο στην Παναγία τροπάριο «Ρόδον το 'Αμάραντον χαῖρε, ἡ μόνη βλαστήσασα» που ψάλλεται στην ακολουθία του Ακαθίστου. Για την επωνυμία της Παναγίας ως «Ρόδον τὸ 'Αμάραντον» βλ. ΑΔ 26 (1971): Μελέται, σ. 225.

29. Βλ. Σ. Ξενόπουλος, ό.π., σ. 171. Μετόχια της μονής υπήρξαν, ο ναός Αγίου Νικολάου ο επονομαζόμενος της Ροδιάς, του 13ου αι. στο χωριό Κιρκιζάτες Άρτας, και ο ναός του Τιμίου Προδρόμου, ο οποίος πρέπει να ήταν χτισμένος στη θέση, όπου σήμερα υπάρχει το τζαμί του Φαΐκ - Πασά. Βλ. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ Β΄ (1936), σ. 130-147 και 200-201.

30. Βλ. Σ. Ξενόπουλος, ό.π., σ. 28.

από την είσοδο, υπάρχει πολυπρόσωπη σκηνή της Κοίμησης. Στην αψίδα εικονίζεται η Πλατυτέρα με το Χριστό σε προτομή μέσα σε δόξα (Πίν. 184 α) και κάτω απ' αυτή ολόσωμοι ιεράρχες και επίσκοποι: ο Άγιος Σιλβέστρος, ο Γρηγόριος Θεολόγος κ.ά. Πάνω από την αψίδα Άγγελοι και Χερουβείμ, κρατούν το Άγιο Μανδήλιο. Χαρακτηριστικά είναι τα ανάγλυφα με φυτικό διάκοσμο φωτοστέφανα και οι ανάγλυφες στιγμές που κοσμούν τα ενδύματα των μορφών.

Ναός Αποτομής του Προδρόμου

Χτίστηκε το 1952 στο χώρο της παλιότερης εκκλησίας[31]. Στο νέο ναό έχει ενσωματωθεί το ξυλόγλυπτο τέμπλο του παλιότερου ναού. Το τέμπλο φέρει ολόγλυφες σχεδόν παραστάσεις εξαιρετικής τέχνης.

Φανερωμένη

Ναός Φανερωμένης

Το χωριό βρίσκεται σε υψόμερο 900 μ. και κατοικείται τους θερινούς μήνες μόνο, από μερικές οικογένειες κτηνοτρόφων. Ο ναός, ο μοναδικός του χωριού, είναι απλός καμαροσκέπαστος με νεότερο νάρθηκα, και χτίσθηκε το 1800 σύμφωνα με τη χρονολογία που υπάρχει στο λίθινο υπέρθυρο της βόρειας εισόδου.

Στη βόρεια πλευρά έφερε χαγιάτι με μικρά ανοίγματα που έχει δεχτεί πρόσφατα αρκετές επισκευές. Ανάλογες επισκευές και προσθήκες έχει δεχτεί και το χαγιάτι της νότιας πλευράς. Ο ναός εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1803, κατάμαυρες από την αιθάλη των κεριών. Στην επιγραφή, που υπάρχει πάνω από τη δυτική είσοδο, διαβάζουμε με δυσκολία τα ονόματα των ζωγράφων: *Κωνσταντίνου ιερέως και των υιών Ιωάννη ιερέως και Χριστοδούλου εκ κώμης Κορίτιανης.*

Το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο με νεότερες εικόνες. Στην ανατολική πλευρά, εξωτερικά, πάνω από την αψίδα του Ιερού υπάρχουν εντοιχισμένα πέντε πινάκια, που σχηματίζουν σταυρό.

Στο προαύλιο του ναού κοντά στο νεότερο καμπαναριό υπάρχει διώροφο κτίριο, που λειτουργεί ως Δημοτικό Σχολείο τους θερινούς μήνες.

31. Ό.π.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Φωτική[32]

Έγιναν εργασίες καθαρισμού στα περισσότερα μνημεία της Φωτικής, που τα σκέπαζε άγρια βλάστηση.

Με την ευκαιρία των εργασιών έγιναν και ορισμένες παρατηρήσεις στα μνημεία, τις οποίες θεωρούμε σκόπιμο να αναφέρουμε.

Ναός Παναγίας Λαμποβήθρας[33] (Πίν. 185 α)

Παρουσιάζει σχεδόν τετράγωνη κάτοψη με τρίπλευρη αψίδα ανατολικά. Ο ναός είναι επιχωμένος, έως το παράθυρο της αψίδας. Στο βόρειο τοίχο του παρουσιάζει μικρή ορθογώνια εσοχή και σε απόσταση 2,44 μ. από αυτή υπάρχει άνοιγμα. Άνοιγμα υπάρχει και στην απέναντι νότια πλευρά στο ίδιο περίπου ύψος.

Στη νότια πλευρά του ανατολικού τοίχου έχει κτιστεί μεταγενέστερα κάθετος τοίχος με μικρή κόγχη. Ο τοίχος αυτός δημιουργεί με τον αντίστοιχο νότιο τοίχο του ναού ένα μικρό στενόμακρο χώρο, πλ. 1,30 μ.

Ο δυτικός τοίχος καλύπτεται με λιθοσωρό και είναι αδύνατον να προσδιοριστεί το ακριβές πλάτος τους. Στην ίδια πλευρά υπάρχουν όρθιοι δύο μονολιθικοί κίονες που απέχουν 3,30 μ. μεταξύ τους. Οι κίονες φέρουν στην πάνω πλευρά οπή γόμφωσης και λεπτό κυμάτιο. Ένας τρίτος κίονας σώζεται σε μικρότερο ύψος βορειοανατολικά, στο ύψος περίπου της ορθογώνιας εσοχής.

Η αψίδα εξωτερικά και στο ύψος της ποδιάς του παραθύρου κοσμείται με πλίνθινη οδοντωτή ταινία. Πάνω από αυτή διατηρούνται ίχνη από μια άλλη ταινία με διαγώνια τοποθετημένους πλίνθους.

Στη βόρεια πλευρά του ναού και σε απόσταση 300 μ. υπάρχει άλλος παράλληλος τοίχος που δεν αποκλείεται να ανήκει σε παλιότερο ναό, πιθανώς παλαιοχριστιανικής εποχής. Άλλωστε σ' αυτό συνηγορούν και τα αρχιτεκτονικά μέλη που καταγράψαμε, αν και στη δυτική πλευρά, σε μικρή από-

32. Βλ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Η μεσαιωνική Φωτική και η θέση της στην Παλαιά Ήπειρο, Actes du Xe Congrès International d'Archéologie Chrétienne, Thessaloniki 1980, τ. ΙΙ, σ. 577 και Soustal - Koder, ό.π., σ. 236-237 και Pallas, ό.π., στ. 237.

33. Βλ. Τριανταφυλλόπουλος, ό.π., σ. 580 και ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 624.

σταση από το λιθοσωρό που την καλύπτει, το έδαφος κόβεται απότομα και υπάρχει υψομετρική διαφορά.

Στο χώρο καταγράψαμε τα εξής αρχιτεκτονικά μέλη κ.ά.:

α) Τμήμα πεσσίσκου διαφράγματος πρεσβυτερίου, τετράγωνης διατομής, διαστ. 1,04x0,26 μ. Στην πάνω πλευρά υπάρχει συμφυής βάση (ύψ. 0,14) κιονίσκου, με καμπυλόκυρτα κυμάτια. Ο πεσσίσκος φέρει εγκοπή για την πάκτωση θωρακίου.

β) Τμήμα αμφικιονίσκου παραθύρου (διαστ. 0,41x 0,46 μ.).

γ) Τμήμα θωρακίου αποκεκρουμένο σε όλες τις πλευρές (μέγ. ύψ. 0,28 μ.). Φέρει ανάγλυφο διπλό σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες.

δ) Τμήμα ψηφιδωτού με χοντρό υπόστρωμα. Οι ψηφίδες είναι σε δύο χρώματα γκρίζο και λευκό.

ε) Μικρό τμήμα λατινικής επιγραφής. Σώζονται τα γράμματα: *--GATI.* Μεταφέρθηκε στο Μουσείο Ιωαννίνων.

Άγιος Αθανάσιος

Βρίσκεται σε ερείπια. Μικρών διαστάσεων ορθογώνιο κτίσμα, εσωτ. διαστ. 6,62x3,87 μ., με τρίπλευρη αψίδα ανατολικά. Στη θέση της κόγχης υπάρχει νεότερο εικονοστάσι και μπροστά σ' αυτό τμήμα κίονα.

Ο ναός είναι κατασκευασμένος με ακανόνιστες πέτρες στις οποίες παρεμβάλλονται πλίνθοι κατά διαστήματα.

Κοντά στο ναό εντοπίστηκε στη δυτική πλευρά μεγάλο πιθανώς υπέρθυρο (φέρει τρεις πλευρές λαξευμένες). Στην ίδια πλευρά, ακόμη μακρύτερα, εντοπίστηκαν λείψανα τοίχου.

Καθαρισμοί έγιναν επίσης και στα υπόλοιπα μνημεία της Φωτικής (Σχέδ. 2), όπως π.χ. στο κτίσμα που υπάρχει στη θέση Εβραϊκά[34] (Πίν. 185 β), στο κτίσμα στη θέση Σκαμνιά, στο ναό της Αγίας Φωτεινής στη θέση Βαλσαμάρι[35] (Πίν. 186 α) και στο ναό της Αγίας Παρασκευής στο Παλιοκκλήσι (Πίν. 186 β).

Επίσης έγιναν καθαρισμοί[36] και στους δύο λαξευτούς τάφους που υπάρχουν στη θέση Σαρμανίτσα, ανάμεσα στο Βαλσαμάρι και τον Άγιο Αθανάσιο. Οι τάφοι είναι λαξευμένοι σε βράχους, από τους οποίους ο ένας έχει μετακινηθεί και σήμερα είναι λοξά τοποθετημένος. Έχει διαστάσεις 1,66x 0,60 και βάθος 0,64 μ. και φέρει γύρω του ίχνη πατούρας, για την έδραση της καλυπτήριας πλάκας.

Στην όχθη του χειμάρρου Λίβερι, πολύ κοντά στο ναό Παναγίας Λαμποβήθρας βρέθηκε ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος[37]. Το βάθρο βρέθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών που έκαναν οι κάτοικοι της περιοχής, γιατί στη θέση αυτή υπήρχε παλιότερα βρύση. Το βάθρο φέρει στην πάνω και κάτω πλευρά ανάγλυφα κυμάτια και είναι διαστάσεων 0,60x 0,60x1,00 μ. (Πίν. 186 γ).

Η βάση του είναι μισοκατεστραμμένη. Έχει τις δύο πλευρές λαξευμένες ενώ η τρίτη είναι αδρή. Στην άλλη πλευρά υπάρχει η λατινική επιγραφή:

FORTI S SIMOETPIIS
SIMOC AE SARI' DN
CAEVAL .....
PFINV
CORONIV STITIANUS V'P
PRAES PROVVETEPIRI ...
NUMEORUM DICATISSI
MUS.

Η επιγραφή διαβάστηκε με δυσκολία γιατί το βάθρο βρίσκεται σχεδόν ολόκληρο στο νερό του χειμάρρου και ήταν αδύνατο να μετακινηθεί. Ως εκ τούτου δεν είμαστε σίγουροι για την ορθότητα της ανάγνωσης της επιγραφής του. Επίσης εντοπίστηκε λαξευτός τάφος[38] στην αυλή του σπιτιού του Ευαγγ. Βούτση.

Πετροβίτσα[39]

Ναός Γενεσίου Προδρόμου

Βρίσκεται στη θέση Άγιος Ιωάννης. Στην ίδια

34. Τριανταφυλλόπουλος, ό.π., σ. 581.

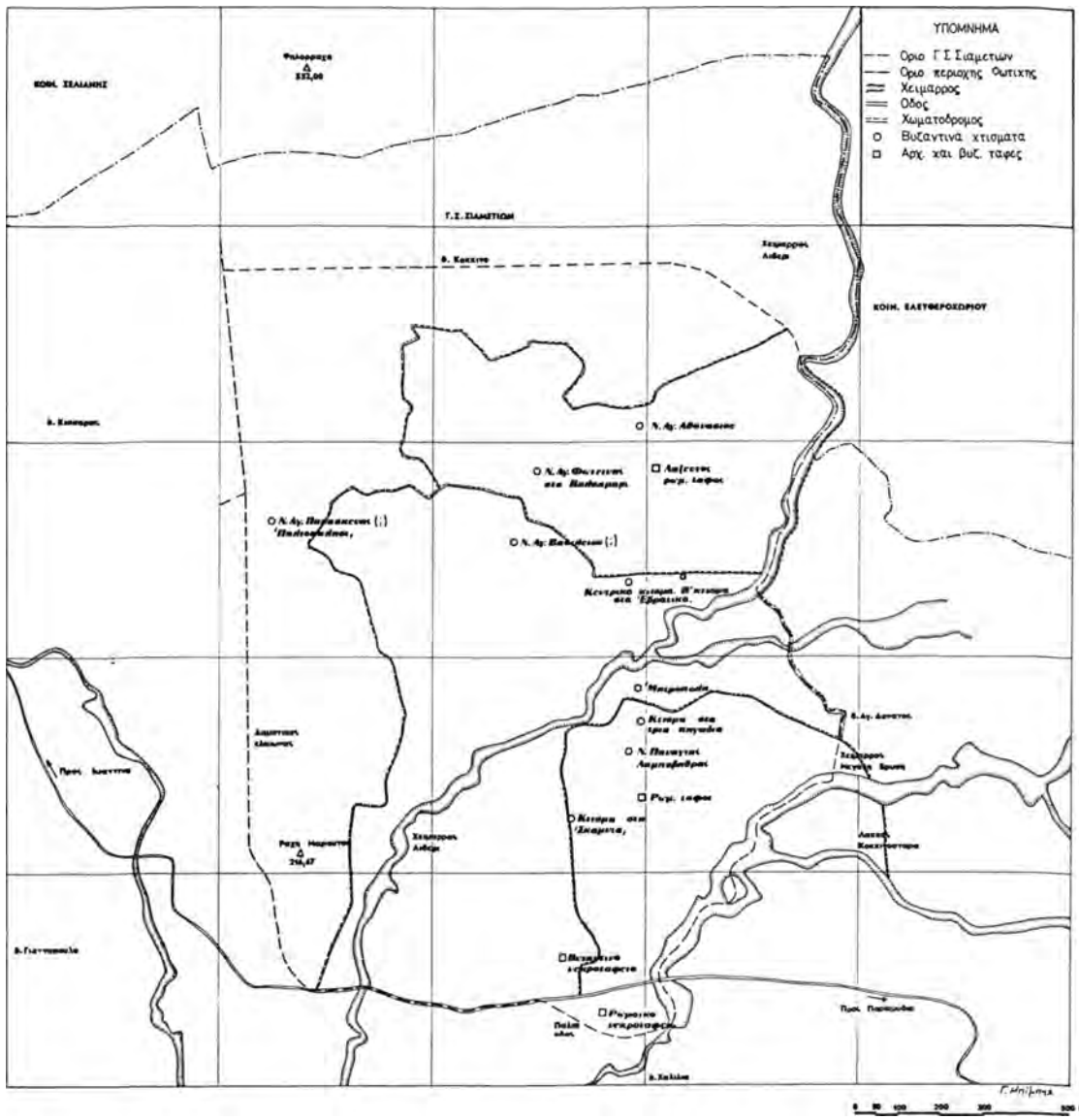
35. Ό.π., σ. 580 και ΑΑΑ ΙΙ (1969), σ. 44-46. Τα ρωμαϊκά βάθρα που βρέθηκαν στο ναό μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Ιωαννίνων.

36. Όλες οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του φύλακα της Υπηρεσίας μας Ν. Τσίπη, ο οποίος είναι υπεύθυνος για τα μνημεία της Θεσπρωτίας. Αισθάνομαι την υποχρέωση να τον ευχαριστήσω από το σημείο αυτό για την άριστη συνεργασία σε θέματα των μνημείων της Θεσπρωτίας, την οποία ακούραστα περιοδεύει.

37. Για το βάθρο ειδοποιήθηκε η Η' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κερκύρας, αρμόδια για τα ρωμαϊκά κτλ. μνημεία του νομού Θεσπρωτίας.

38. Στην περιοχή της Φωτικής έχουν βρεθεί παλιότερα ρωμαϊκοί τάφοι βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 312.

39. Στην Πετροβίτσα υπάρχει ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που σύμφωνα με πλίνθινη επιγραφή χρονολογείται το 1542. Τμήματα του παλιού γύψινου τέμπλου του ναού βρίσκονται στο Μουσείο Ιωαννίνων, βλ. ΑΕ 1952, σ. 12 και ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, 355· 24 (1969): Χρονικά, σ. 256.

Σχέδ. 2. Ν. Θεσπρωτίας. Φωτική. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

θέση, κατά πληροφορίες, υπήρχε επίσης το παλιό χωριό Σφακαριό, του οποίου οι κάτοικοι μετοίκησαν στην Πετροβίτσα.

Ο ναός έχει επισκευαστεί σχετικά πρόσφατα. Το κάτω μέρος της τρίπλευρης αψίδας του είναι χτισμένο με πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Αποτελείται από καλοδουλεμένους λίθους που περιβάλλονται από δύο κάθετες και μία οριζόντια σειρά πλίνθων.

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Φλωριάδα

Κούλια

Στα όρια των νομών Άρτης και Αιτωλοακαρνανίας, στα μέσα του δρόμου Κομποτίου - Φλωριάδας, σώζεται διώροφος πύργος —Κούλια— κυκλικής

διατομής (Πίν. 187 β).

Εσωτερικά φέρει μια δεύτερη ομόκεντρη κυκλική κατασκευή (μικρότερης διατομής) που ενώνεται στο πάνω μέρος με καμάρα, με τον εξωτερικό τοίχο της Κούλιας.

Η Κούλια αποτελείται από ισόγειο και όροφο (σώζονται οι δοκοθήκες για τη στήριξη του ξύλινου δαπέδου). Η πρόσβαση στον όροφο πρέπει να γινόταν με μια ξύλινη σκάλα. Αντίθετα η πρόσβαση στην οροφή του πύργου (ταράτσα επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα), γινόταν με εσωτερική λίθινη σκάλα που είναι ενσωματωμένη στη δεύτερη ομόκεντρη κατασκευή. Πρόκειται για επιμελημένη κατασκευή με εμφανή τοιχοποιία εξωτερικά ενώ εσωτερικά ήταν επιχρισμένη.

Η Κούλια της Φλωριάδας είναι χαρακτηριστικό κτίσμα τούρκικης φρουριακής αρχιτεκτονικής. Ατυχώς, για το κτίριο δεν είναι τίποτε γνωστό. Μια σύγκριση με με μια άλλη φρουριακή κατασκευή κυκλικής μορφής με έντονα δυτικά στοιχεία, την Κούλια της Κορωνησίας[40], που χρονολογείται το 1861, βοηθάει να χρονολογήσουμε τον πύργο της Φλωριάδας στο α΄ μισό του 19ου αι. Την εποχή αυτή το τουρκικό κράτος προσπαθεί να περιφρουρήσει τα εδάφη που απέμειναν μετά την προς Β. επέκταση των ορίων[41] του ελληνικού κράτους.

Μονή Συγγενών[42] (Πίν. 187 α)

Ο ναός είναι αφιερωμένος στο Γενέσιο της Θεοτόκου. Είναι μικρών διαστάσεων βασιλική, που μεταγενέστερα επεκτάθηκε δυτικά. Στη δυτική νεότερη πλευρά φέρει ενσωματωμένο καμπαναριό με τοξωτά ανοίγματα, που πλαισιώνει την είσοδο. Ο ναός πρέπει να χτίστηκε στις αρχές του 18ου αι. και να τοιχογραφήθηκε την ίδια περίπου εποχή.

Ο αρχικός πυρήνας του είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες κατανεμημένες σε τρεις ζώνες. Πάνω από τα στασίδια υπάρχει ζώνη ολόσωμων αγίων σε τοξύλια, πιο πάνω στηθαίοι άγιοι και τέλος, σκηνές από το βίο του Χριστού και της Παναγίας.

Ο ναός έχει ξυλόγλυπτο τέμπλο με χαμηλό ανάγλυφο στο οποίο καταγράφηκαν οι εξής εικόνες:

α) Εικόνα Ένθρονης Θεοτόκου, *ΑΨΛΓ*. Η Θεοτόκος κάθεται σε λιτό και μεγαλοπρεπή θρόνο με κόκκινο μαξιλάρι. Πάνω άγγελοι με χρυσά ενδύματα τη στέφουν. Στη δεξιά και αριστερή πλευρά εικονίζονται στηθαίοι προφήτες με ειλητάρια στα οποία αναγράφονται ύμνοι για την Παναγία.

β) Εικόνα Προδρόμου. Εικονίζεται στο γνωστό τύπο με μηλωτή και ιμάτιο. Κρατάει στο αριστερό, σταυρό με ταινία και επιγραφή: *Μετανοείται* κτλ., ενώ με το δεξί ευλογεί.

γ) Εικόνα Ένθρονου Χριστού. Κάθεται σε θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο στην παρυφή του οποίου υπάρχουν δύο από τα σύμβολα των Ευαγγελιστών. Τα άλλα δύο υπάρχουν στην παρυφή του μαξιλαριού. Στις πλευρές της εικόνας εικονίζονται στηθαίοι οι δώδεκα απόστολοι.

δ) Εικόνα Γέννησης της Θεοτόκου. Σε αβακωτό δάπεδο εικονίζεται η κλίνη με τη λεχώ. Στα πόδια της κλίνης ο Ιωακείμ κρατάει στην αγκαλιά του τη μικρή Θεοτόκο. Σε δεύτερο επίπεδο παριστάνονται δύο γυναίκες πίσω από τραπέζι με σκεύη.

Η εικόνα φέρει στο κάτω μέρος της την επιγραφή: *ηγουμενέβοντος χρητοφόρου ιερομονάχου αψΛΓ*.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Παλιές φυλακές Κέρκυρας

Οι φυλακές βρίσκονται σε μικρή απόσταση από την πόλη της Κέρκυρας στο λόφο του Σωτήρος[43], όπου υπήρχε παλιότερα το ομώνυμο βενετσιάνικο οχυρό.

Πρόκειται για ένα συγκρότημα κτισμάτων εποχής αγγλοκρατίας, που αποτελείται από ένα κυκλικό κεντρικό κτίριο και έξι ορθογώνια (πτέρυγες κελιών), σε ακτινωτή διάταξη.

Το κεντρικό κτίριο (διώροφο με ημιυπόγειο) στέγαζε, μέχρι πρόσφατα που κάηκε[44], στο ισόγειο τα γραφεία των φυλακών, του Διοικητή, εργαστήρια, ιατρείο κτλ. ενώ ο όροφος είχε διαμορφωθεί σε ναΐ-

40. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 622.

41. Βλ. Σ. Ξενόπουλος, ό.π., σ. 51.

42. Βλ. Αν. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, Αθήνα 1985, σ. 386.

43. Ο λόφος του Αγίου Σωτήρος οχυρώθηκε από τους Βενετούς μαζί με το λόφο Αβράμη στις αρχές του 18ου αι., μετά από υπόδειξη του στρατάρχη Schulemburg, προκειμένου να αντιμετωπιστεί ενδεχόμενη τουρκική επίθεση (ήδη το 1716 είχε αντιμετωπιστεί με επιτυχία η πολιορκία των Τούρκων). Αργότερα επί Αγγλοκρατίας το οχυρό του Αγίου Σωτήρος κατεδαφίστηκε. Την ίδια τύχη είχαν και τα οχυρά Αγίου Αθανασίου και Αγίου Χαραλάμπους, βλ. Σ. Μινωτού, Η κατεδάφισις των Φρουρίων της Κέρκυρας και η ουδετεροποίησις, Αθήναι, 1936, σ. 77.

44. Το κτίριο κάηκε το 1987 από τους κρατούμενους, όταν αυτοί ξεσηκώθηκαν ζητώντας καλύτερες συνθήκες διαβίωσης.

σκο. Το κτίριο επικοινωνεί με τέσσερις εισόδους στις οποίες οδηγούν μικρές σκάλες που περνούν πάνω από μια μικρή τάφρο, πλ. 1,50 μ. περίπου, που απομονώνει το χώρο. Στο ισόγειο υπάρχουν πέντε μικροί εξώστες, ενώ στον όροφο ανοίγονται μεγάλα τοξωτά παράθυρα.

Οι πτέρυγες των κελιών - ονομάζονται ακτίνες Α, Β, Γ κτλ. - είναι επιμήκη διώροφα ορθογώνια κτίρια που αποτελούνται από ένα μικρό προθάλαμο στο ισόγειο, που καλύπτεται με σταυροθόλια και ένα στενόμακρο διάδρομο που οδηγεί στα κελιά. Κάθε πτέρυγα (ακτίνα) περιλαμβάνει δεκαπέντε ατομικά κελιά, από τα οποία οκτώ είναι στο ισόγειο και επτά στον όροφο.

Τελευταία έγιναν κάποιες εργασίες, τα τρία κελιά μετατράπηκαν σε δύο και το ενδιάμεσο έγινε τουαλέτα και ντους. Ολόκληρο το συγκρότημα περιβάλλεται από έναν ψηλό 14/πλευρο περίβολο που φέρει τρεις ψηλές σκοπιές με ημικυκλική κάτοψη, που εξέχουν εξωτερικά (Πίν. 188 α).

Το συγκρότημα των φυλακών έχει όλα τα χαρακτηριστικά της εποχής της αγγλοκρατίας. Χτίσθηκε γύρω στα 1837 επί αρμοστίας Ντάγκλας και ήταν στην εποχή του το πιο σύγχρονο ίδρυμα του είδους του στην Ευρώπη. Αντίθετα με τις άλλες φυλακές που περιελάμβαναν μεγάλους θαλάμους, όπου οι κρατούμενοι έμεναν όλοι μαζί, στις φυλακές της Κέρκυρας προβλέπονταν για πρώτη φορά ατομικά κελιά.

Το συγκρότημα των φυλακών έχει κηρυχθεί ιστορικό διατηρητέο μνημείο, όχι μόνον για το αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει, αλλά γιατί αποτελεί μνημείο άμεσα συνδεδεμένο με τη νεότερη ιστορία της Ελλάδος (οι φυλακές λειτούργησαν και για πολιτικά αδικήματα). Απέναντι ακριβώς από την είσοδο των φυλακών ανήκει το παλιό Αγγλικό Νοσοκομείο, που σήμερα στεγάζει το Γ΄ Γυμνάσιο Κέρκυρας. Έξω από τον περίβολο των φυλακών βρίσκεται ένα άλλο συγκρότημα των σωφρονιστικών φυλακών επίσης της ίδιας εποχής.

Νεοκλασικό κτίριο οδού Ν. Ζαμπέλη 4[45] (Ξενοδοχείο «η Αγγλία και η Ωραία Βενετία»)

Πρόκειται για αξιόλογο νεοκλασικό κτίριο, που χτίστηκε στην τελευταία δεκαετία του περασμένου αιώνα (Πίν. 188 β). Αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία από τον ιδιοκτήτη Γουλέλιο και αργότερα από την Εθνική Τράπεζα (έως το 1940).

Μεταπολεμικά στέγαζε Γυμνάσιο Θηλέων. Μέχρι πρόσφατα που αγοράστηκε από την Α.Ε. Ακρωτήρι Παλαιοκαστρίτσα, ανήκε στους κληρονόμους Γουλέλιου. Το κτίριο είναι τριώροφο. Στην είσοδο της ανατολικής όψης υπάρχει προστώο με κίονες που δημιουργεί εξώστη με ανάγλυφο δωρικό επιστύλιο και μαρμάρινα κολωνάκια.

Προκειμένου το κτίριο να λειτουργήσει ως ξενοδοχείο από την ιδιοκτήτρια εταιρεία έγιναν σ' αυτό αναστηλωτικές εργασίες που σεβάστηκαν αρκετά την αρχική του μορφή.

Γουβιά

Φρούριο

Στο λόφο Κομμένο πάνω από τον όρμο των Γουβιών υπάρχει μικρό φρούριο σε ακτινωτή διάταξη (Σχέδ. 3). Το φρούριο αυτό έλεγχε τον όρμο των Γουβιών, όπου βρισκόταν ο βενετσιάνικος ναύσταθμος[46] της Κέρκυρας, αλλά και την ανοιχτή θάλασσα στην αντίθετη πλευρά του λόφου.

Στην πλευρά αυτή υπάρχει βενετσιάνικο πυροβολείο, που έχει ενσωματωθεί σε νεότερο κτίσμα, ιδιοκτησία σήμερα της οικογένειας Σκάρπα.

Το Φρούριο καλύπτεται με πυκνή βλάστηση και είναι εσωτερικά απροσπέλαστο. Στο εσωτερικό του διατηρούνται ερείπια κτιρίων, που στάθηκε αδύνατον να διευκρινιστεί η μορφή και η διάταξή τους.

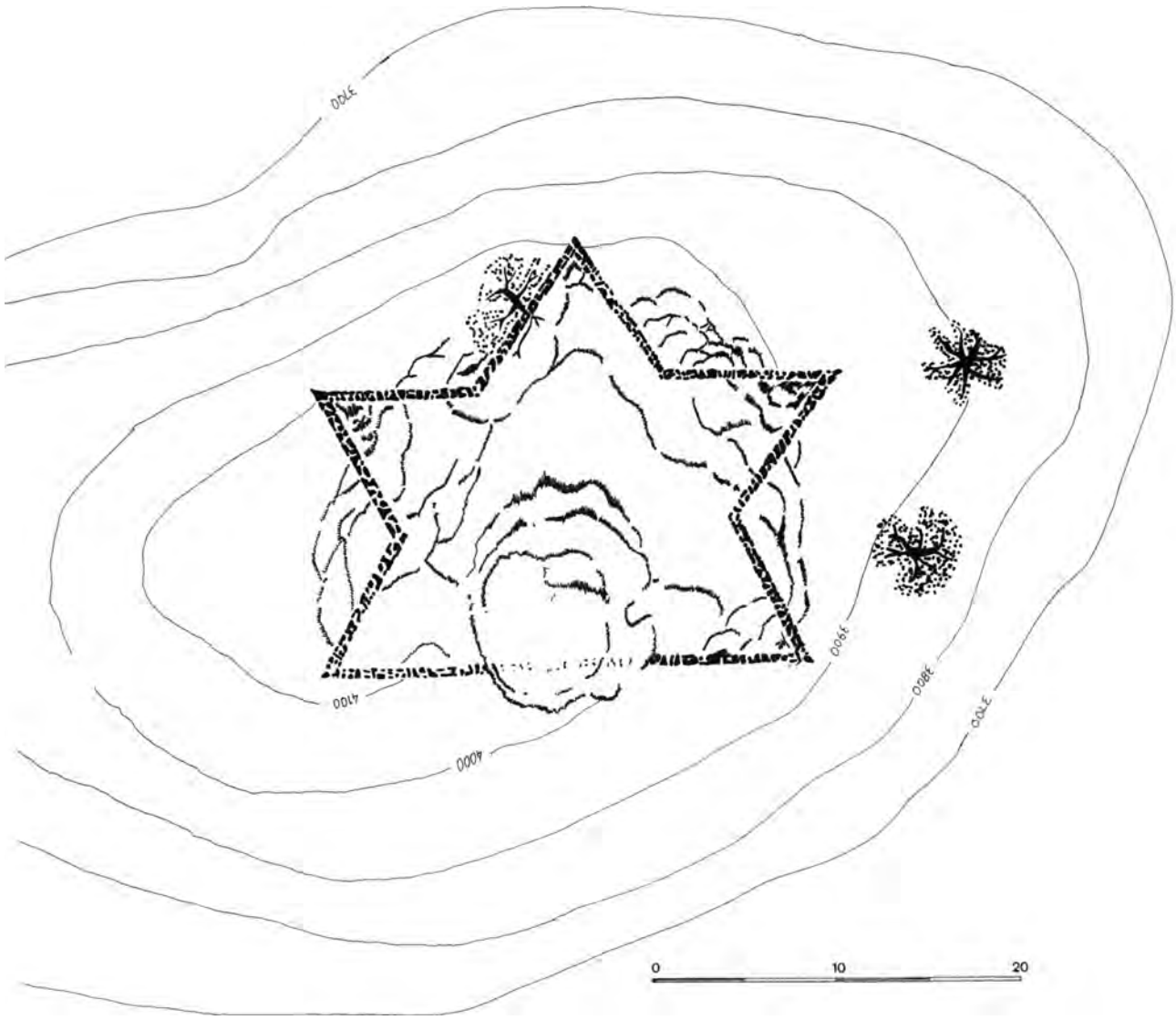
Σκριπερό

«Φοντάνα» Σπάθα

Το παλιό αρχοντικό των Σπάθα βρίσκεται στη θέση Γιαλλινά, 6 χλμ. από την κοινότητα Σκριπερού, στην κορυφή του λόφου. Το συγκρότημα αποτελείται από το κυρίως αρχοντικό, βοηθητικά κτίσματα, σταύλους, δεξαμενή κτλ. και περιβάλλεται από ψηλό μανδρότοιχο. Στη νότια πύλη υπάρχει η χρονολογία 1836, χωρίς να αποκλείεται το ενδεχό-

45. Βρίσκεται στην περιοχή Μπέλλα Βενέτσια ανάμεσα στους προμαχώνες Ραϋμόνδου και Αγίου Αθανασίου, κοντά στο ενετικό τείχος της παλιάς πόλης της Κέρκυρας, το οποίο λειτουργεί ως τοίχος αντιστήριξης της αυλής του. Για τις βενετσιάνικες οχυρώσεις της Κέρκυρας βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, Η αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας, Αθήναι 1975, σ. 34 κ.ε. όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

46. Ο βενετσιάνικος ναύσταθμος χρονολογείται το 1778, βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 488. Κατ' άλλους το φρούριο στα Γουβιά ήταν αρχικά βενετσιάνικη πυριτιδαποθήκη του 17ου αι.

Σχέδ. 3. Κέρκυρα. Γουβιά. Κάτοψη του φρουρίου.

μενο να έχει κτιστεί το αρχοντικό νωρίτερα.

Κοντά σ' αυτό υπάρχει ο ναός του Αγίου Ονούφριου. Σήμερα το συγκρότημα λειτουργεί ως ξενοδοχειακή μονάδα.

Κουραμάδες

Ναός Υπεραγίας Θεοτόκου Κυροπούλας

Ο ναός είναι μονόχωρη επτανησιακή βασιλική, με δύο εισόδους στη νότια και δυτική πλευρά, που φέρουν λίθινα πλαίσια (Πίν. 189 β). Πάνω από την είσοδο της δυτικής πλευράς υπάρχει αβαθής κόγχη ημικυκλική με πλίνθινη οδοντωτή ταινία. Στη νοτιοδυτική γωνία υπάρχει συμφυές πλινθόκτιστο καμπαναριό[47]. Αποτελείται από ένα απλό διάτρητο τοίχωμα, χωρίς αετωματική απόληξη, όπως συνηθίζεται σε άλλα καμπαναριά της Κέρκυρας.

Εσωτερικά υπάρχει ξυλόγλυπτο μεταγενέστερο τέμπλο καθώς και ξυλόγλυπτο μπαρόκ προσκυνη-

47. Για τα καμπαναριά της Κέρκυρας βλ. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη, ό.π., σ. 264-267.

τάρι. Στο δάπεδο σώζονται πέντε ταφόπλακες από τις οποίες τρεις ανήκουν σε μέλη της οικογένειας Πιέρρη.

Ο ναός αναφέρεται ήδη από το 17ο αι.[48] και ανήκε Jus Patronato στην οικογένεια των Χαλικιόπουλων[49] και αργότερα στις οικογένειες Πιέρρη και Μπαλτά. Στο Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας[50] σώζεται η απογραφή της περιουσίας του ναού που έγινε το 1730 από τους κτήτορες Δημ. και Χρ. Χαλικιόπουλο[51].

Πέλεκας

Αρχοντικό Πιέρρη

Βρίσκεται στους πρόποδες του υψώματος του Πέλεκα, στην περιοχή Χελάνων[52], που εκτείνεται έως και το χωριό Άφρα. Οι πεδινές εύφορες εκτάσεις της, προσέλκυσαν αρκετά νωρίς το ενδιαφέρον των αρχοντικών οικογενειών του νησιού, καθώς και των κατακτητών. Στην περιοχή αυτή σώζονται μέχρι σήμερα αξιόλογες αρχοντικές κατοικίες, όπως αρχοντικό Ανδρουτσέλη - Θεοτόκη[53], του Ροδόσταμου-Κουρκουμέλη[54], το αρχοντικό Γονέμη - Πετρετή κτλ.

Το αρχοντικό Πιέρρη είναι χτισμένο στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου στο 9ο χλμ. του δρόμου που οδηγεί από την πόλη στον Πέλεκα.

Αποτελείται από το κυρίως σπίτι και τους βοηθητικούς χώρους, αποθήκες, ελαιοτριβείο, σταύλους και χώρους κατοικίας του προσωπικού. Στο βόρειο τμήμα του συγκροτήματος υψώνεται πυργίσκος, 7 μ. περίπου, που επικοινωνεί μέσω μεγάλης αποθήκης με την κυρίως κατοικία, για την προστασία των ενοίκων του σπιτιού σε περίπτωση επιδρομής.

Το αρχοντικό είναι εποχής αγγλοκρατίας. Τμήμα που κάηκε το 1840 και ξανακτίστηκε το 1849. Το συγκρότημα κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μοσπίνα (Λύγγος)

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου[55]

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού της Κοίμησης Θεοτόκου αποτελείται από παλιότερο τμήμα, 16ου αι., στο βόρειο κλίτος και νεότερο, 18ου αι., στο κεντρικό και νότιο. Από τις εικόνες η σημαντικότερη είναι του Χριστού Ένθρονου με τη χρονολογία *ζργ* (1595) με επιζωγραφίσεις. Οι υπόλοιπες που καταγράφηκαν ανήκουν στα τέλη του 18ου αι. και στο 19ο αι.

Ναός Αγίας Τριάδας

Έξω από τον οικισμό βρίσκεται ο μονόχωρος ναός επισκευασμένος τα τελευταία χρόνια με αποτέλεσμα την αλλοίωση της μορφής του. Η εξωτερική τοιχοποιία έχει ενισχυθεί με τούβλα και νεότερο σοβά, ενώ το μικρό χαγιάτι στα δυτικά έχει καλυφθεί με γαλλικό κεραμίδι. Η αρχική στέγη του ναού ήταν ψηλότερη και δίριχτη. Το ξύλινο ταβάνι στο εσωτερικό είναι μεταγενέστερη προσθήκη, του 20ου αι. και καλύπτει τις τοιχογραφίες του δυτικού και ανατολικού αετώματος. Στη δυτική και ανατολική πλευρά σώζονται τοιχογραφίες του 18ου αι.,

48. Αναφέρεται στη διαθήκη του Αντωνέλου Ν. Χυτήρη του 1666 και στη διαθήκη της προεσβυτέρας Κατερίνας Βέργη του 1681. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας, τ. Γ, 101 σ. 7. Συμβολαιογράφοι.

49. Οι Χαλικιόπουλοι μετείχαν στο συμβούλιο της κοινότητας της Κέρκυρας από το 1490 και είχαν απέραντα κτήματα στους Κουραμάδες από το 16ο αι., όταν ο Αν. Χαλικιόπουλος παντρεύτηκε την κόρη του τιμαριούχου βαρώνου Μ. Καρτάνου, βλ. στο Αρχείο Αναγνωστικής Εταιρείας Κέρκυρας, το χειρόγραφο Famiglie Nobili di Corfù Dopo L' Assedio di Barbarossa sino nel 1783, σ. 9.

50. Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας, Φ 310. Έγγραφα Εκκλησιών 27/9/1730.

51. Τις πληροφορίες οφείλω στον Ι. Πιέρρη, μελετητή του Ιστορικού Αρχείου Κέρκυρας, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

52. Η περιοχή ανήκε στο βυζαντινό τιμάριο του Πριμιχερόπουλου, το οποίο το 13ο αι. ο Κάρολος Ανδηγαυός το παρεχώρησε μαζί με άλλες εκτάσεις στους προβηγκιανούς Ιππότες Αλαμάνους.

53. Βρίσκεται στο χωριό Άφρα, βλ. Γ. Πιέρρης, Το αρχοντικό Θεοτόκη Ανδρουτσέλη. Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας 13 (1976), σ. 91 κ.ε. Στην αυλή του σπιτού είχε επισημανθεί παλιότερα παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο του 6ου αι. βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 347. Από την Άφρα, την περιοχή Άγιος Ιωάννης, προέρχεται κι ένα άλλο κιονόκρανο μεσοβυζαντινών χρόνων, βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 260.

54. Έχει κηρυχθεί ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Βρίσκεται στο χωριό Βραγανιώτικα Κέρκυρας. Εκτός από το αρχοντικό με τους βοηθητικούς χώρους υπάρχει και οικογενειακό παρεκκλήσιο της Αγίας Παρασκευής κατάγραφο με τοιχογραφίες του 19ου αι.

55. BCH (1953), I, σ. 223, P. Soustal, TIB III, ό.π., σ. 209, Χ. Σούλης, Ηπειρ.Χρον. 9 (1934), σ. 96 (αριθ. 48, 111 (αριθ. 112).

ενώ η ζωγραφική στη βόρεια και νότια έχει ανακαινιστεί το 1934. Στο δυτικό τοίχο υπάρχει η επιγραφή: *Ἱστορήθη οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος/ ναὸς τῆς ἁγ. Τριάδας πατρός/υου και ἁγίου πνεύματος ἀρχιερατεύοντος/τοῦ πανιερωτάτου ἡμῶν κυρίου Μακαρίου/ διὰ συνδρομῆς κὺρ Παναγιώτου ἱερέος/ υὸς νικολάου ἱερέος κεκηραναστασίου/ἱερέος υὸς νικολάου κόλια ἐκ κόμης/Μ(οσπίνας). Ἱστορήθη διὰ χειρὸς Ἀθανασίου ἀναγνώστου/ καὶ Γεωργίου τῶν αὐτάδελφων ἐκ κώμης Φορτόση Τομαροχόρια/ ἔτος 1794 Ὀκτομβρίου 17*[56].

Σκλίβανη

Ναός Αγίου Γεωργίου

Βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού. Μονόχωρος ναός με νάρθηκα που κατεδαφίστηκε για τη διάνοιξη κοινοτικής οδού με χαγιάτι στη βόρεια πλευρά. Χρονολογείται στο 17ο αι. με τοιχογραφίες των αρχών του 18ου αι. Στο τέμπλο του 17ου αι. σώζονται οι εικόνες: α) Άγιος Γεώργιος με σκηνές του βίου του. Στην κεντρική παράσταση κάτω αριστερά η επιγραφή: *Κόπος Εὐσταθίου/ἱερέος/1642 Νοεμβρίου 14*[57] (Πίν. 189 α).
β) Χριστός Μέγας αρχιερεύς. Στο ανοικτό ευαγγέλιο που κρατεί ο Χριστός υπάρχει η επιγραφή: *Εὐσταθίου ἱερέος χείρ.*
γ) Αποστολικά με Δέηση τέμπλου. 17ος αι.
δ) Δωδεκάορτο. 18ος αι.
ε) Θεοτόκος, ένθρονη με προφήτες. 18ος αι. Το ξύλινο ταβάνι αποτελεί προσθήκη του 19ου αι. στον αρχικά καμαροσκέπαστο ναό.

Άγιος Βλάσιος

Μονόχωρος ναός με νάρθηκα, που η στέγη του έχει καταρρεύσει. Ο κυρίως ναός είναι κατάγραφος από τοιχογραφίες του 18ου αι. σε κακή κατάσταση, ενώ στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα σώζεται θαυμάσια παράσταση Δευτέρας Παρουσίας.

Μονή Αγίου Νικολάου

Το καθολικό είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με τρίπλευρη αψίδα. Στο ανώτερο τμήμα της ανάμεσα στην ζώνη με κεραμοπλαστικό διάκοσμο (ζικ-ζακ) υπάρχει η χρονολογία 1748. Το 1919 ο ναός επεκτάθηκε προς τα δυτικά. Τοιχογραφίες του 18ου αι. καλύπτουν το εσωτερικό επιζωγραφισμένες το 1903, σύμφωνα με τη νεότερη επιγραφή επαναγραμμένη πάνω από τη θύρα εισόδου: *Ἀνηγέρθη και ιστορίθη ο θείος.....ναός του εν ἁγίοις Πατρός ημών Νικολάου επισκόπου/Μύρων της Λυκίας του θαυματουργού δια συνδρομής και εξόδων του Πανωσιοτάτου εξ ιερομονάχοις και πνευματικού/Κυρ Διονυσίου Αρχιερατεύοντος του Πανιερωτάτου και λογιοτάτου Μητροπολίτου της αγιωτάτης/Μητροπόλεως Ιωαννίνων Κυρ. Κυρ. Γριγορίου σωτήριον έτος (αψνς) 1756 το σωτήριο κόσμου/ εν τη 1η Δεκεμβρίου κόπος και πόνως εμού του ταπεινού Νικολάου Ζωγράφου/εκ πόλεως Ἄρτης. Επισκευάσθη δε η ζωγραφία γενικώς δι εξόδων της Μονής ταύτης επιτροπεύοντος / του Κυρ. Χριστοδούλου λίτρα, χειρί δε Νικολάου Χρ. Παλιάνγα και Θωμά Βρέλη/Ἰωαννίτων το έτος 1903 τω μηνί Μαρτίω*[58]. Ξυλόγλυπτο τέμπλο του 18ου αι.

Εικόνες: α) Ένθρονη Θεοτόκος. Δεσποτική με προφήτες. Κάτω αριστερά η επιγραφή: *1791 δια συνδρομής/Αθανασίου ἱερέως μαϊου κδ/* και δεξιά: *χειρ Κωνσταντίνου ἱερέος εκ Κορύτιανης.*

β) Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, ένθρονος. Στο κέντρο αριστερά η επιγραφή: *ΧΕΙΡ ΤΑΠΕΙΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ/ΕΚ ΚΩΜΗΣ ΚΑΛΑΡΙΤΑΣ/ΕΤΟΣ 1737.*

γ) Άγιος Νικόλαος, ένθρονος. Κάτω αριστερά η επιγραφή: *αψζα* (1791) *Ιουνίου αη/δια συνδρομής Αθανασίου ἱερέος.*

δ) Ένθρονη Θεοτόκος, 18ος αι.

ε) Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, 18ος αι.

στ) Εικόνα ένθρονου αγίου ημικατεστραμμένη, 18ος αι.

ζ) Εικόνα Προδρόμου, 18ος αι.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Φρούριο Ιωαννίνων

Ακρόπολη Ιτς-Καλέ

Συνεχίζονται οι ανασκαφικές έργασίες-αποχωματώσεις- στα ερείπια εντεύθεν του τείχους του Βοη-

56. Στ. Μπέττη, Ηπ. Εστία 1964, σ. 404, όπου παραλείπονται λέξεις.

57. Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση, 1450-1830, Α΄, Αθήνα 1987, σ. 287.

58. Πρόκειται για τον αγιογράφο Παλιάγκα που έχει επιζωγραφίσει τις τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου της Μητρόπολης Ιωαννίνων.

μούνδου (Πίν. 190 α). Ανάμεσα στο τείχος και τη σχεδόν παράλληλη τοιχοποιία, που ορίζει τα ερείπια των δωματίων της Τουρκοκρατίας (Σεράι Αλή Πασά), σχηματίζεται μεγάλος διάδρομος. Ο χώρος επικοινωνεί με άλλο πλακόστρωτο χώρο προς Β. που έρχεται κάθετα προς το τείχος. Η διαμόρφωση αυτή, είτε χρησίμευε ως ισόγεια στοά, είτε ως διάδρομος. Εάν συμβαίνει το δεύτερο μπορούμε να υποθέσουμε ότι η δυτική πλευρά του συγκροτήματος των ερειπίων στη θέση αυτή δεν εφάπτονταν στο βυζαντινό τείχος, το οποίο χρησίμευσε εν μέρει ως υψηλός περίβολος του σεραγιού.

Επίσης συνεχίζεται η ανασκαφική έρευνα βορείως του θησαυροφυλακείου με αποκάλυψη μεγάλου τοίχου, κάθετου προς τις μακρές πλευρές του ανωτέρω κτιρίου. Βρέθηκαν πολλά όστρακα αγγείων της ύστερης Τουρκοκρατίας που πρέπει να μελετηθούν συνολικά.

Ακρόπολη Ασλάν Πασά

Δυτικά και βόρεια του μεντρεσέ έγινε αποχωμάτωση ενός τμήματος από Β.-Ν. Η έρευνα έγινε με σκοπό τη διαμόρφωση χώρου και αξιοποίηση του κτιρίου του μεντρεσέ από το Δήμο Ιωαννιτών. Σε επαφή με το μεγάλο άστεγο σήμερα δωμάτιο (βόρεια προέκταση μεντρεσέ) και στη δυτική πλευρά του αποκαλύφθηκε μπουχαρί και τα ίχνη δαπέδου δωματίου. Λίγο βορειότερα σε επαφή με το διπλανό θολοσκέπαστο κτίσμα αποκαλύφθηκε δάπεδο παλιότερου κτιρίου, πλακόστρωτο, καθώς και οι βάσεις δύο κιόνων και μερικοί σπόνδυλοι. Η αποχωμάτωση θα συνεχιστεί. Παρόμοιες εργασίες έγιναν ανατολικά της εστίας της ακρόπολης Ασλάν Πασά (Πίν. 190 β) με την αποκάλυψη μιας πρόσθετης και πιθανόν μεταγενέστερης, πέτρινης, χωρίς θεμέλια και χωρίς ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Είναι ορθογώνιας κάτοψης εξωτερικά και ελλειψοειδούς εσωτερικά. Μάλλον πρόκειται για μικρή στέρνα του εξωτερικού χώρου και δεν φαίνεται να σχετίζεται με υδραυλική εγκατάσταση της εστίας.

Στην ίδια πλευρά και σε επαφή με το βυζαντινό πύργο της ακρόπολης αποκαλύφθηκαν τα ερείπια κτίσματος της Τουρκοκρατίας, συνδεόμενου με την είσοδο του ισογείου του πύργου. Είναι μικρών διαστάσεων χωρισμένα σε δύο μικρούς χώρους. Στην ανατολική πλευρά εξωτερικά της τοιχοποιίας σώζονται οι βάσεις δύο κιόνων. Πιθανότατα πρόκειται για φυλάκειο αυτής της περιόδου[59].

59. Οι εργασίες έγιναν με την παρακολούθηση της έκτακτης αρχαιολόγου Α. Καρδάση.

Πέραμα

Ναός Αγίου Νικολάου

Με δαπάνη της Κοινότητας Περάματος (συνεργείο) έγινε ανασκαφική έρευνα στη βάση του ερειπίου του ναού Αγίου Νικολάου έξω από τον οικισμό. Στην αυτοβιογραφία των αδελφών μοναχών Νεκταρίου και Θεοφάνη των Αψαράδων, κτιτόρων της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα και της μονής Προδρόμου της Νήσου Ιωαννίνων, αναφέρεται και η μονή Αγίου Νικολάου στο Λεπενό ως δικό τους κτίσμα[60].

Λεπενό καλείται η θέση λόφου βόρεια του οικισμού Περάματος, όπου εντοπίζεται ερείπιο στους πρόποδες του λόφου, απέναντι από το Λυκοτρίχι (Κρύα). Μετά τον καθαρισμό του χώρου, όπου διακρίνεται μικρή ημικυκλική αψίδα άρχισε η ανασκαφή του ερειπίου από Α.-Δ. Μετά την αφαίρεση των μπάζων (πέτρες-κεραμίδια-χώμα) αποκαλύφθηκε το πέτρινο δάπεδο του Ιερού, που σώζεται σχεδόν ακέραιο. Στο κατώτερο τμήμα της αψίδας εσωτερικά σώζονται σπαράγματα τοιχογραφίας, όπου φαίνεται αμυδρά διακοσμητικό μοτίβο. Με την ανασκαφή του κυρίως ναού αποκαλύφθηκαν οι τοιχοποιίες του βόρειου, νότιου και δυτικού τοίχου (σώζονται σε ύψος ±0,70, ο βόρειος και ±0,40 μ. ο νότιος), και το ημικατεστραμμένο πέτρινο δάπεδο. Στη βορειοανατολική γωνία του κυρίως ναού βρέθηκε μικρό τεμάχιο νομίσματος. Όστρακα δεν εντοπίστηκαν (Πίν. 191 α). Με την αποχωμάτωση δυτικότερα του κυρίως ναού αποκαλύφθηκαν τα ίχνη των τοίχων του νάρθηκα και το δάπεδο από μικρές ακανόνιστες πέτρες. Ο νάρθηκας είναι ελάχιστων διαστάσεων και επικοινωνεί με τον κυρίως ναό μέσω μικρού ανοίγματος στο κέντρο της ανατολικής του πλευράς, όπου σώζεται ίχνος μικρού σκαλοπατιού. Είναι σύγχρονος με τον κυρίως ναό. Η τοιχοποιία της ανατολικής, νότιας και δυτικής πλευράς του έχει καταστραφεί ολόκληρη. Εξωτερικά του νάρθηκα προς Δ. και Ν. εκτείνεται λιθόστρωτο με μορφή καλντεριμιού, το οποίο φαίνεται ότι προστέθηκε μεταγενέστερα. Στο έδαφος προς Β. του καθολικού, υπάρχουν διάσπαρτοι λίθοι που πιθανώς σχετίζονται με την ύπαρξη ερειπίων κελιού ή κελιών. Η ανασκαφή περιορίστηκε στο χώρο του καθολικού και επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι πρόκειται για κτίσμα μικρών διαστάσεων[61] (Σχέδ. 1).

60. Νέος Ελληνομνήμων, 2 (1905), σ. 105-106, Τ. Τούρτα, Νεκτάριος και Θεοφάνης Αψαράδες, Ηπειρ. Χρον. (1980), σ. 64 κ.ε.

61. Τ. Τούρτα, ό.π.

Με βάση τη μορφή της σωζόμενης τοιχοποιίας του μνημείου μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 16ου αι. και σε συνδυασμό με τα ιστορικά στοιχεία των πηγών μπορεί να ταυτιστεί με την αναφερόμενη μονή αγίου Νικολάου των Αψαράδων[62].

ΦΡ. ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Οικόπεδο Κωσταδήμα

Ανασκαφική έρευνα που έγινε στο οικόπεδο Κωσταδήμα, στην οδό Κομμένου[63], αποκάλυψε τμήμα βυζαντινού δρόμου και ερείπια κτιρίων βυζαντινών χρόνων (Πίν. 191 β).

Ο δρόμος είχε κατεύθυνση από Ν.-Β. και είχε δεχθεί αλλεπάλληλες επισκευές, που εντοπίστηκαν αποσπασματικά. Το νεότερο οδόστρωμα του βρέθηκε σε βάθος 2,80 μ. από την επιφάνεια του σημερινού δρόμου και διαδεχόταν τρία παλιότερα οδοστρώματα σε βάθος 3,31, 3,45 και 3,86 μ. αντίστοιχα. Και τα τέσσερα ήταν κατασκευασμένα με μικρές πέτρες και βότσαλα, πατημένο χώμα, άμμο και τριμμένο κεραμίδι. Πάνω από αυτό ακολουθούσε μια λεπτή στρώση άμμου, με τριμμένο κεραμίδι, προφανώς για να γίνει πιο ομαλή η επιφάνεια του οδοστρώματος (αυτό εντοπίστηκε κυρίως πάνω από το β΄ οδόστρωμα). Οι επιχώσεις μεταξύ των οδοστρωμάτων έδωσαν λίγα εφυαλωμένα και άβαφα όστρακα και μερικά σκυφωτά νομίσματα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η χρήση του δρόμου περιοριζόταν στα πλαίσια της βυζαντινής περιόδου, αν και είναι βέβαιο ότι ο ίδιος δρόμος δεν έπαψε να χρησιμοποιείται ποτέ[64]. Χαρακτηριστικό είναι ότι τις επιχώσεις μεταξύ των παλαιοτέρων οδοστρωμάτων, αποτελούσαν μαύρα χώματα, στάχτη και αργιλώδης επίχωση.

Το ανατολικό κράσπεδο του δρόμου αναγνωρίστηκε στον τοίχο που αποκαλύφθηκε στην ίδια πλευρά του οικοπέδου. Το αντίστοιχο δυτικό δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί, γιατί στην ίδια πλευρά μεταγενέστερα θεμελιώθηκε μεγάλο κτίριο, με κατεύθυνση από Α.-Δ. Το κτίριο, που σώθηκε στο επίπεδο των θεμελίων του, εδραζόταν σε βάθος 3,38 μ. και φαίνεται ότι κατέλαβε τμήμα της δυτικής πλευράς του δρόμου. Ήταν χτισμένο με σχετικά μεγάλες πέτρες και στις δύο πλευρές και μικρότερες εσωτερικά. Σποραδικά υπήρχαν θραύσματα κεραμιδιών σ' οριζόντιες σειρές. Οι γωνίες του κτιρίου σχηματίζονταν με αρχαίους δόμους κατάλληλα λαξευμένους. Το κτίριο που συνεχιζόταν εκτός ορίων του οικοπέδου, είχε πλάτος 9,30 μ. και επρόκειτο για μια μεγάλων διαστάσεων κατασκευή, η οποία ενωνόταν νότια με άλλον, που βρέθηκε επί των ορίων του οικοπέδου τοίχο, με παρόμοια τοιχοποιία. Σε βάθος 3,86 μ. περίπου, εσωτερικά του κτιρίου, αποκαλύφθηκε, σε μεγάλη έκταση το παλιότερο κράσπεδο του δρόμου, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το αρχικό πλάτος του δρόμου ήταν πολύ μεγαλύτερο των 3 μ. ή ότι πιθανόν ο δρόμος μεταγενέστερα μετατοπίστηκε ανατολικότερα.

Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου, σε βάθος 4,20 μ. εντοπίστηκε λίθινο κατώφλι και τμήμα τοίχου κλασικών χρόνων. Κατά την ανασκαφή, βρέθηκαν λίγα όστρακα και 22 χάλκινα νομίσματα (που ατυχώς δεν έχουν ακόμα συντηρηθεί). Επίσης βρέθηκαν τμήματα από δύο χάλκινες πόρπες, ένα χάλκινο δακτυλίδι και τμήμα χρυσού κρίκου.

Μικρή ανασκαφική έρευνα, έγινε στο οικόπεδο Γιαννάκη, στην οδό Παντοκράτορος. Η ανασκαφή περιορίσθηκε στο μέσον περίπου της πλευράς που βρίσκεται προς το δρόμο όπου οι επιχώσεις στο σημείο έδωσαν πλήθος όστρακα και ολόκληρα νεότερα αγγεία. Το υπόλοιπο οικόπεδο ερευνήθηκε από την ΙΒ΄ Εφορεία Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων.

Σύμφωνα με πληροφορίες στο χώρο αυτό, πριν 50 χρόνια περίπου λειτουργούσε το αγγειοπλαστείο του Μανούσου.

Ανασκαφή οικοπέδου Τάχου-Μύλλερ

Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών στο οικόπεδο Τάχου-Μύλλερ, που βρίσκεται στη συμβολή της οδού Κομμένου με ανώνυμη δημοτική οδό εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα βυζαντινών χρόνων (Πίν. 192 α).

62. Η ανασκαφή έγινε με τη συνεργασία της έκτακτης αρχαιολόγου Γλ. Χατζούλη.

63. Το οικόπεδο Κωσταδήμα βρίσκεται σε απόσταση μόλις 20 μ. από το οικόπεδο Χαρίτου-Μανάρα, στο οποίο βρέθηκε παλιότερα μικρός υστεροβυζαντινός ναΐσκος και τμήμα της ιεράς οδού και νεκροταφείου της αρχαίας Αμβρακίας βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 259-260.

64. Ο δρόμος αυτός πρέπει να ταυτίζεται με την «οδόν της Βρύσεως» την οποία αναφέρει σε επιστολή του ο Πατριάρχης Ιερεμίας ο Β΄, το 16ο αι. και η οποία οδηγούσε από την Άρτα στη βυζαντινή μονή της Κάτω Παναγιάς.

Η ανασκαφική έρευνα περιορίσθηκε κυρίως στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου. Η έκταση που ερευνήθηκε καλυπτόταν μέχρι βάθους 3,70 μ. μ' ένα ομοιόμορφο σχεδόν στρώμα με αμμώδες χώμα, που προερχόταν από τις αποθέσεις των πλημμυρών του ποταμού Αράχθου.

Η ανασκαφή έφερε σε φως τα θεμέλια ενός σπιτιού[65], υστεροβυζαντινής εποχής, που σχημάτιζαν μια σχεδόν ορθογώνια κάτοψη (Σχέδ. 4). Το κτίριο είχε πλάτος 8,50 και μήκος πάνω από 10 μ. και αποτελείτο από δύο δωμάτια. Η βόρεια πλευρά του σπιτιού δεν έχει ακόμη ανασκαφεί γιατί το κτίριο συνεχίζεται κάτω από το διπλανό οικόπεδο.

Οι τοίχοι του πρώτου δωματίου ανατολικά ήταν κατασκευασμένοι κυρίως με μεγάλους αρχαίους δόμους (υλικά σε β΄ χρήση) και θραύσματα κεραμιδιών τοποθετημένα σποραδικά στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς. Το πλάτος τους κυμαίνονταν από 0,80 έως και 1,20 μ. και βρέθηκαν σε βάθος περίπου 2,12 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Το δωμάτιο εδραζόταν ανατολικά σε συμπιεσμένες επιχώσεις αρχαίων χρόνων (στρώμα με μικρές ακανόνιστες πέτρες και καφετιά χώματα, που οριοθετούσαν διαγώνια τοποθετημένοι παράλληλοι δόμοι). Δυτικά ήταν θεμελιωμένο σε αμμώδεις επιχώσεις που έφεραν κατά τόπους ίχνης καύσης. Ενδεικτικό είναι ότι ο νότιος τοίχος του δωματίου είχε δεχθεί εσωτερικά ισχυρή ενίσχυση με μικρότερες πέτρες και πολλά θραύσματα κεραμιδιών.

Στην ίδια οικοδομική φάση με το δωμάτιο Α΄, ανήκε και ο εσωτερικός διαχωριστικός τοίχος, που έτεμνε οριζόντια το κτίριο. Ο τοίχος αυτός ήταν επίσης κατασκευασμένος με αρχαίους δόμους και μικρότερους λίθους. Σε απόσταση 4,10 μ. από τη νότια πλευρά, δύο σειρές δόμων εξείχαν του διαχωριστικού τοίχου και σχημάτιζαν αναβαθμό, ενδεικτικό για την ύπαρξη εισόδου στο σημείο αυτό.

Το δεύτερο δωμάτιο, δυτικά, είχε πλάτος περίπου 3,50 και μήκος πάνω από 10 μ. Οι τοίχοι του ήταν χτισμένοι αποκλειστικά με πλακοειδείς λίθους σε οριζόντιες σειρές και θραύσματα κεραμιδιών, τοποθετημένα όχι κανονικά στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς.

Το πάχος τους δεν ξεπερνούσε τα 0,70 μ. Ήταν θεμελιωμένοι σε βάθος 3,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου, πάνω σε αμμώδεις επιχώσεις με ίχνη καύσης. Το διαφορετικό επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων του δωματίου και η διαφορετική μορφή της τοιχοδομίας, φανερώνουν ότι πρόκειται για μια εκ των υστέρων επέκταση του κτιρίου δυτικά, η οποία όμως δεν πρέπει να απείχε πολύ χρονικά από την αρχική κατασκευή του δωματίου Α΄.

Σε απόσταση 2,50 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία μια μικρή αβαθής κόγχη[66] διαστ. 0,90x0,50 μ., σχηματιζόταν στο πάχος του τοίχου.

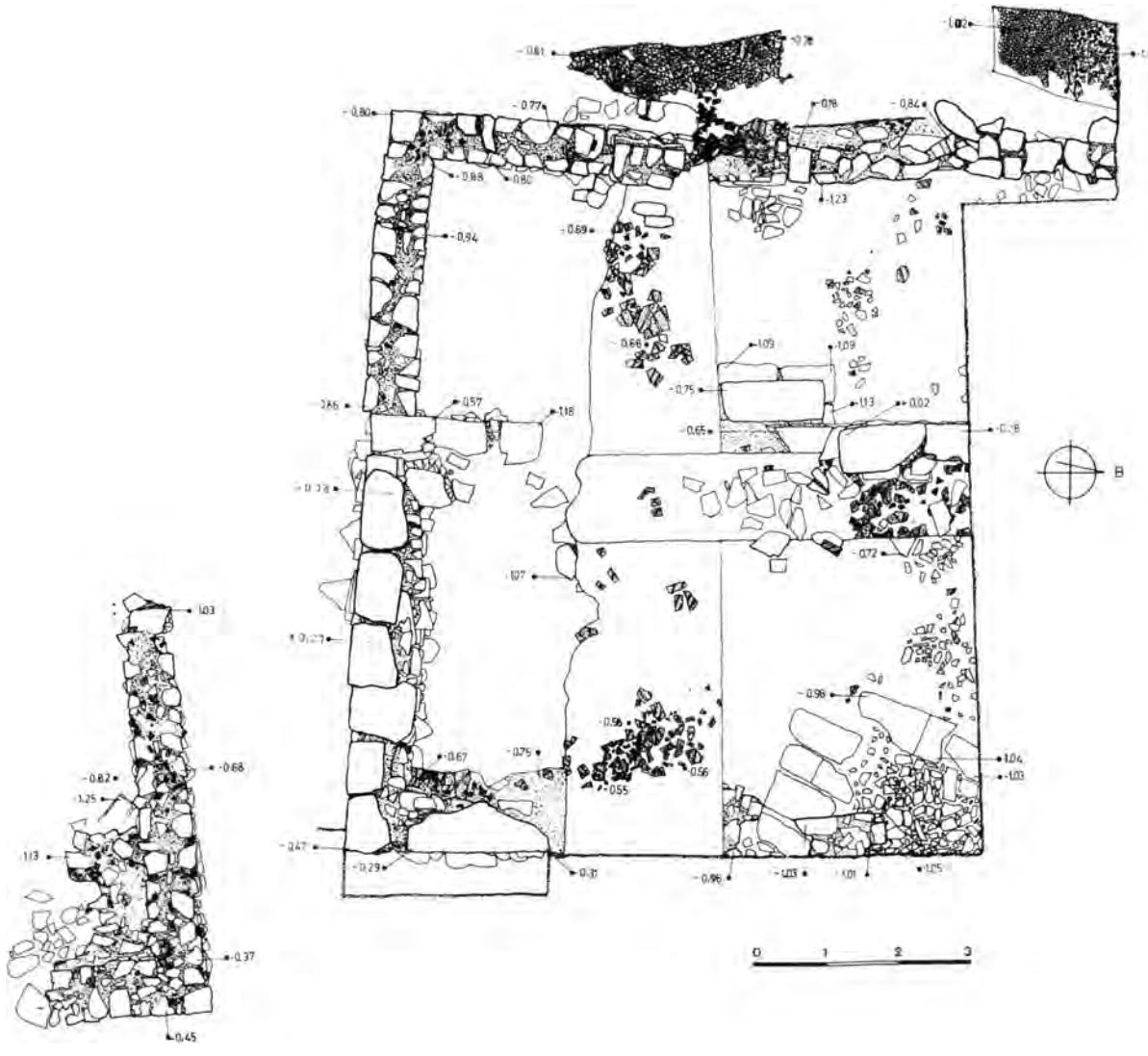
Μπροστά σχεδόν από αυτή διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας κατάγειας εστίας, το δάπεδο της οποίας αποτελείτο από ένα λεπτό στρώμα με μικρές πετρούλες, άμμο και τριμμένο κεραμίδι και η οποία διατηρούσε εμφανή ίχνη καύσης. Η παρουσία της εστίας βοήθησε στον καθορισμό του ύψους του δαπέδου του δωματίου, γύρω στα 3 μ. Το δάπεδο, που εντοπίστηκε αποσπασματικά αποτελείτο από μια λεπτή στρώση από πατημένο χώμα με κοκκινορόδινη απόχρωση. Η είσοδος του κτιρίου βρέθηκε σε απόσταση από τη νοτιοδυτική γωνία. Ένας κάθετα τοποθετημένος δόμος, αποτελούσε τμήμα της παραστάδας της εισόδου, το κατώφλι της οποίας είχε πλάτος 2 μ. Εξωτερικά του κτιρίου και σε απόσταση 1,20 μ. δυτικά της εισόδου εντοπίστηκε δάπεδο με μικρές κροκάλες του ποταμού και πατημένο χώμα. Στην ίδια πλευρά, ανασκάφηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής. Από τη θέση που είχαν οι κεραμίδες-λοξά πεσμένες φαίνεται ότι μετά την καταστροφή του κτιρίου, η στέγη του κατέρρευσε προς την πλευρά αυτή. Το κτίριο καλυπτόταν με ξυλοστέγη και μεγάλα βυζαντινά κεραμίδια. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν δύο ολόκληρες κεραμίδες διαστ. 0,27x0,39 μ. που έφεραν τις χαρακτηριστικές δακτυλιές. Επίσης βρέθηκαν 130 χάλκινα[67] νομίσματα αρκετά από τα οποία έφεραν την επιγραφή: *ΘΕΟΔΩΡΟC ΔΕCΠΟΤΗC Ο ΔΟΥΚΑC*. Τα νομίσματα αυτά μας δίνουν μια πρώτη χρονολόγηση του κτιρίου στο α΄ μισό του 13ου αι.[68]. Επίσης βρέθηκε ένα (Ν. 130) ασημένιο grossi. Η ανασκαφή έδωσε πολλά όστρακα εφυαλωμένων αλλά και άβαφων αγγείων καθώς και πολλά θραύσματα γυάλινων αντικειμένων. Αρκετά από αυτά έφεραν διάκοσμο με μαστοειδείς αποφύσεις,

65. Για τα βυζαντινά σπίτια βλ. πρόχειρα. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. Δ΄, Αθήναι 1951 και Αν. Ορλάνδος, Τα αστικά σπίτια του Μυστρά ΑΒΜΕ Γ΄ (1937), σ. 53 κ.ε.

66. Παρόμοια κόγχη υπήρχε σε τοίχο του υστεροβυζαντινού σπιτιού, που ανέσκαψε παλιότερα ο συνάδελφος Κ. Τσουρής, στο οικόπεδο Σπαή-Γιαννάκη, στην αρχή της οδού Κομμένου.

67. Τα νομίσματα δεν έχουν ακόμη καθαριστεί και ταυτιστεί, ώστε να έχουμε μια καλύτερη χρονολόγηση του κτιρίου.

68. Βλ. Ηπειρ. Χρον., 1982, σ. 130-150.

Σχέδ. 4. Άρτα. Οικόπεδο Κωσταδήμα. Κάτοψη υστεροβυζαντινής οικίας.

εγχαράξεις και διάκοσμο με ανάγλυφες πολύχρωμες γραμμές, που σχημάτιζαν κυκλικά κοσμήματα, ρόμβους κτλ. Χαρακτηριστικά ήταν τα λιγοστά μικροαντικείμενα της ανασκαφής. Αποκαλύφθηκαν δύο χάλκινα δαχτυλίδια (Μ1 και Μ6), τμήμα δακτυλήθρας (Μ4) και δύο χάλκινες πόρπες (Μ5). Κατά την ανασκαφή του δωματίου Α, βρέθηκε ένα χάλκινο (Μ2) θυμιατήρι (Κατζί)[69] που αποτελείται από μια αβαθή κούπα (για το θυμίαμα) με οδοντωτό χείλος και ένα ελλειψοειδή δίσκο ο οποίος καταλήγει σ' ένα μακρύ στέλεχος που αποτελεί τη λαβή του αντικειμένου. Ο δίσκος διακοσμείται με εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους και ενώνεται με την κούπα με τρία καρφιά (Πίν. 192 β).

Επίσης βρέθηκε ένα σιδερένιο ρόπτρο (Σ 30), ατυχώς αρκετά οξειδωμένο, που αποτελείται από καμπυλόσχημο σώμα στο πάνω μέρος του οποίου είναι προσαρμοσμένο λεπτό στέλεχος που σχηματίζει Π.

Σε απόσταση 3,20 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του σπιτιού, εντοπίστηκαν τα θεμέλια ενός άλλου σπιτιού του οποίου σώθηκε μόνο τμήμα της βορειοανατολικής του γωνίας και δύο ολόκληρες κεραμίδες από τη στέγη του. Η τοιχοδομία του

69. Τα κατζιά πιστεύεται ότι είχαν νεκρικό χαρακτήρα βλ. γενικά Αν. Ξυγγόπουλος, Πήλινον Βυζαντινόν θυμιατήριον, ΑΕ 1930, σ. 127-140 και Λ. Μπούρα, Επτά θυμιατήρια του Μουσείου Μπενάκη, περιοδ. Αρχαιολογία, τεύχ. 1, 1981.

ήταν ίδια μ' αυτή του δωματίου Β, με τη διαφορά ότι η κατασκευή της δεν ήταν επιμελημένη και οι πέτρες —διαφόρων μεγεθών— δεν σχημάτιζαν οριζόντιες σειρές. Η ανασκαφική έρευνα που έγινε στην εσωτερική γωνία του δεύτερου αυτού κτιρίου, αποκάλυψε ότι το κτίριο έφερε δάπεδο με ρόδινο ασβεστοκονίαμα.

Η ανασκαφή του οικοπέδου Τάχου-Μύλλερ υπήρξε πολύ σημαντική, γιατί εκτός από τα κινητά ευρήματα έδωσε αρκετές πληροφορίες για την αρχιτεκτονική των ιδιωτικών κατοικιών της Άρτας, κατά τα ύστερα βυζαντινά χρόνια. Υπήρξε επίσης διδακτική λόγω των προβληματισμών που θέτει σχετικά με τη γενικότερη τοπογραφία της βυζαντινής πόλης, τα όρια της οποίας παραμένουν μέχρι στιγμής άγνωστα.

Τα οικοδομικά λείψανα των δύο σπιτιών θα πρέπει να συσχετισθούν με το βυζαντινό δρόμο, που ανασκάφηκε στο οικόπεδο Κωσταδήμα σε απόσταση μόλις 50 μ. και ο οποίος δρόμος θα πρέπει να περνούσε ανατολικά των δύο κτιρίων. Η ύπαρξη εισόδου στη δυτική πλευρά του πρώτου κτιρίου υποδηλώνει την πιθανή ύπαρξη δρόμου και στα δυτικά του σπιτιού.

Ιμαρέτ ή Τζαμί του Φαΐκ Πασά[70]

Βρίσκεται στη δυτική όχθη του ποταμού Αράχθου, απέναντι ακριβώς από την πόλη της Άρτας. Το Τζαμί χρονολογείται στα τέλη του 15ου αι. και έχει την τυπική κάτοψη των πρώιμων οθωμανικών τζαμιών. Αποτελείται από μια τετράγωνη αίθουσα προσευχής και μια στοά στην κύρια όψη που στεγαζόταν με τρεις ημισφαιρικούς θόλους. Η στοά σωζόταν μέχρι το 1930 περίπου.

Τον Οκτώβριο, έγιναν από την Εφορεία εργασίες καθαρισμού και αποχωματώσεις στο χώρο της στοάς, καθώς και στη νότια πλευρά του Τζαμιού.

Με αφορμή την περισυλλογή βυζαντινών αναγλύφων[71] και τις μαρτυρίες[72] για την ύπαρξη βυζαντινού ναού — στη θέση του οποίου χτίστηκε το Τζαμί — έγινε εκεί μικρή ανασκαφική έρευνα. Η ανασκαφή περιορίστηκε στη νότια πλευρά και έφερε σε φως τρεις κτιστούς τάφους, διαστ. 2,25x0,57 μ. περίπου, οι δύο πρώτοι και 0,70x0,40 μ. ο τρίτος. Οι ταφές βρέθηκαν ακτέριστες.

Είναι γνωστό ότι ο χώρος γύρω από το Τζαμί χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα ως νεκροταφείο. Απο 'δω πιθανόν προέρχεται και η επιτύμβια πλάκα με τη χρονολογία *905 έτος Εγίρας* (1537) που αναφέρει ο Αν. Ορλάνδος[73].

Η ανασκαφή δεν έδωσε αξιόλογα ευρήματα. Επίσης, μέχρι στιγμής δεν είχαμε ενδείξεις —εκτός από τα βυζαντινά γλυπτά που περισυλλέχθηκαν— για την ύπαρξη παλιότερου κτίσματος στο χώρο.

Όπως ήδη αναφέρθηκε το μνημείο[74] χρονολογείται το 15ο αι. Ακριβέστερη χρονολόγηση που μπορεί να γίνει με βάση το Vakfiye (είδος διαθήκης) του Φαΐκ Πασά, που συντάχθηκε το 1493.

Το έγγραφο αυτό, που φυλάσσεται στη Γενική Διεύθυνση Βακουφίων Άγκυρας, μας δίνει σημαντικές πληροφορίες για την πολιτική και κοινωνική κατάσταση στην περιοχή, τα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

70. Το τζαμί χτίστηκε από τον Φαΐκ-Πασά, που ήταν ένας από τους πρώτους διοικητές της Άρτας αμέσως μετά την κατάληψη της από τους Τούρκους, το 1444. Κατά την παράδοση ο Φαΐκ-Πασάς, πέρασε τα τελευταία σαράντα χρόνια της ζωής του ως ιμάμης στο τζαμί βλ. Σ. Ξενόπουλος, ό.π., σ. 176-177 και Ορλάνδος, ό.π., σ. 200, όπου πληροφορίες για το τζαμί και γενικότερα για τα οθωμανικά μνημεία της Άρτας.

71. Βλ. παραπάνω, σ. 320. Από το χώρο είχε επίσης παλιότερα περισυλλεγεί μια ανάγλυφη μαρμάρινη πλάκα με την παράσταση φτερωτής μορφής του Προδρόμου, βλ. Αν. Ορλάνδος, ό.π., σ. 170.

72. Μαρτυρείται ότι στη θέση του τζαμιού υπήρχε ναός του Τιμίου Προδρόμου, που ήταν μετόχι της Μονής Θεοτόκου της Ροδιάς, στο χωριό Βίγλα, βλ. παραπάνω σ. 321 και υποσημ. 29. Επίσης βλ. Αν. Ορλάνδος, ό.π., σ. 131 και Soustal - Koder, ό.π., λήμμα Άρτα, όπου και οι σχετικές μαρτυρίες για την ύπαρξη της μονής.

73. Βλ. Αν. Ορλάνδος, ό.π., σ. 201.

74. Το τζαμί ονομάζεται επίσης Ιμαρέτ. Από την παραφθορά της λέξης αυτής, η περιοχή λέγεται σήμερα Μαράτι. Η λέξη Ιμαρέτ σημαίνει κτίριο, κουζίνα ή εστιατόριο, που προσφέρει φαγητό σε φτωχούς και κατ' επέκταση πτωχομείο. Από την τελευταία αυτή σημασία κατέληξε να σημαίνει ένα ολόκληρο συγκρότημα κτιρίων με κοινωφελείς σκοπούς, που περιλαμβάνει ένα τζαμί, χαμάμ, χάνι, μεντρεσέδες κτλ. βλ. Encyclopédie de l'Islam, λήμμα Imaret.

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Η΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε το 1988 τις παρακάτω εργασίες.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Συνεχίστηκε η καταγραφή[1] και αποδελτίωση των αρχαίων. Στους καταλόγους ευρημάτων της Κέρκυρας καταγράφηκαν 850 αντικείμενα και 295 νομίσματα που προέρχονται από τις ανασκαφές των οικοπέδων Μικάλεφ, Δουκάκη, Σάββα-Κογιεβίνα, Αφών Κυπρίων και αποδελτιώθηκαν 11.521 αρχαία. Στους καταλόγους ευρημάτων της Θεσπρωτίας καταγράφηκαν 631 αντικείμενα, 102 νομίσματα και 2.199 σφραγίσματα, από τις ανασκαφές Γιτάνης, Πύργου Ραγίου Παραποτάμου, Ελέας και αποδελτιώθηκαν 785 αρχαία.

Στο εργαστήριο συντήρησης[2], συντηρήθηκαν 577 νομίσματα, 560 πήλινα αντικείμενα, 23 κοσμήματα, 11 λίθινα αντικείμενα, 129 σφραγίσματα και πέντε μολύβδινα αντικείμενα.

Το φωτογραφικό αρχείο εμπλουτίστηκε[3] με πολλές νέες φωτογραφίες των ευρημάτων και των ανασκαφικών δραστηριοτήτων της χρονιάς.

Στο σχεδιαστήριο εκπονήθηκαν[4] τα σχέδια από τις ανασκαφές Μικάλεφ, Δουκάκη, Γιτάνης, Πύργου Ραγίου, Παραποτάμου, καθώς και σχέδια για τις δύο εκθέσεις που παρουσίασε η Εφορεία στη Θεσπρωτία και στην Κέρκυρα.

Μουσείο Ασιατικής Τέχνης

Συνεχίσθηκε η προληπτική συντήρηση[5] με την τοποθέτηση σε ειδική από ριζόχαρτο συσκευασία 5.000 ιαπωνικών ξυλογραφιών και άλλων έργων Κινεζικής και Ιαπωνικής ζωγραφικής.

Έκθεση στην Κέρκυρα[6]

Στα πλαίσια του Περιφερειακού Συνεδρίου Ιονίων Νήσων, πραγματοποιήθηκε τους μήνες Οκτώβριο και Νοέμβριο στο χώρο του αναψυκτηρίου του Δημοτικού Θεάτρου Κερκύρας έκθεση φωτογραφιών και σχεδίων, με θέμα «Πέντε χρόνια ανασκαφές και έρευνα στην Κέρκυρα, μέσα από σχέδια και φωτογραφίες, 1983-1988». Το έργο της Εφορείας παρουσιάστηκε σε τέσσερις ενότητες.

1. Προϊστορική Κέρκυρα: Έγινε μια εισαγωγή σχετικά με τις ιδιαιτερότητες της Κέρκυρας την εποχή αυτή σε σχέση με τη νότια Ελλάδα και παρουσιάστηκαν 14 νέες θέσεις που εντοπίστηκαν μετά από επιφανειακή έρευνα στο νησί από την Εφορεία και τους συνεργάτες της. Τα ευρήματα των θέσεων αυτών χρονολογούνται από την παλαιολιθική μέχρι και την ύστερη εποχή του χαλκού. Ιδιαίτερη μνεία έγινε στα ευρήματα του Αλμυρού που ανάγονται στους ΠΕ χρόνους καθώς και σε εκείνα από τα Μιγκλοβούνια που ανάγονται στους ΠΕ ΙΙ και ΙΙΙ χρόνους.

2. Κλασική και ελληνιστική Κέρκυρα: Παρουσιάστηκαν οι σωστικές και συστηματικές ανασκαφές της Εφορείας σε ενότητες ώστε να δίνουν στον επισκέπτη μια εικόνα της τοπογραφίας, τόσο της αρχαίας πόλης, όσο και της υπαίθρου χώρας.

α) Λιμάνι: Η ανασκαφή στα οικόπεδα Κοκοτού και τα διάφορα δημόσια έργα που έγιναν στην περιοχή του Ανεμόμυλου, έδωσαν νέα στοιχεία σχετικά με την περιοχή του λιμανιού του «Αλκινόου» και της Αγοράς.

β) Εργατοτεχνική συνοικία: Η αποκάλυψη στο Φιγαρέτο του μεγάλου εργαστηρίου κατασκευής αμφορέων, πινακίων, λύχνων, ειδωλίων και άλλων κεραμικών προϊόντων, επιβεβαίωσε τις πληροφορίες του Θουκυδίδη, για την ύπαρξη στην περιοχή αυτή της εργατοτεχνικής συνοικίας της αρχαίας πόλης. Στην έκθεση παρουσιάστηκαν οι οκτώ κεραμικοί κλίβανοι που βρέθηκαν, καθώς και οι τύποι των Κερκυραϊκών αμφορέων η εξέλιξη των οποίων, δείχνει μια διάρκεια ζωής, από την ύστερη αρχαϊκή εποχή μέχρι τον 3ο αι. π.Χ.

1. Στις μουσειακές εργασίες εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Υπ. Φάκλαρη, Σ. Αυγερινού, Γ. Ταυρόπουλος και ο φύλακας αρχαιοτήτων Σ. Μποτετζάγιας.

2. Τα αρχαία συντηρήθηκαν από τον εμπειρικό συντηρητή Στέφανο Σουρβίνο.

3. Τις φωτογραφίες έκανε ο Γ. Σαρακίνης και Σπ. Λέκκας.

4. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από τους αρχιτέκτονες Μ. Βραδή και Αλ. Ξενάκη και τη σχεδιάστρια Ελ. Χονδρογιάννη.

5. Στις μουσειακές εργασίες του Μουσείου Ασιατικής Τέχνης εργάστηκαν η αρχαιολόγος Π. Μελά και η εργατοτεχνίτρια Δ. Ζερνιώτη.

6. Για την έκθεση αυτή εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Π. Μελά, Γ. Ταυρόπουλος, Υπ. Φάκλαρη ο καλλιτέχνης Σπ. Αλαμάνος, η αρχιτέκτων Μ. Βραδή και η σχεδιάστρια Ελ. Χονδρογιάννη.

γ) Κατοικίες: Αντιπροσωπευτικοί χώροι ελληνιστικών κατοικιών, όπως εκείνοι που αποκαλύφθηκαν στα οικόπεδα Μιχαλάκη και Δουκάκη, μαζί με ευρήματα της καθημερινής ζωής των κατοίκων τους και σχέδια που αναπαριστούσαν τις ασχολίες τους, έδωσαν μια εικόνα της καθημερινής ζωής των αρχαίων Κερκυραίων.

δ) Νεκροταφεία: Τα ταφικά έθιμα των Κερκυραίων έδειξαν τα είδη προσφορών, οι τύποι των τάφων και οι μορφές των δύο μεγάλων νεκροταφείων που έχουν μέχρι τώρα εντοπισθεί στην Κέρκυρα. Το πρώτο απ' αυτά στην αμμώδη παραλία της Γαρίτσας, έξω από τα τείχη της αρχαίας πόλης και το δεύτερο στους αμμόλοφους του Αλμυρού στη Βόρεια Κέρκυρα. Ο οικισμός, ή οι οικισμοί στους οποίους ανήκε το νεκροταφείο του Αλμυρού δεν έχουν ακόμη εντοπισθεί. Η μορφή όμως της οργάνωσης του νεκροταφείου σε αμμόλοφους, που παραπέμπουν σε μορφή νεκροταφείου τύμβων, οδηγεί στην άποψη της ύπαρξης στη βόρεια Κέρκυρα οικισμών που είχαν δημιουργηθεί από διάφορα φύλα.

3. Ρωμαϊκή Κέρκυρα: Παρουσιάστηκαν σχέδια και φωτογραφίες των Λουτρών στα μωραΐτικα, στην Αχαράβη και στην Παλαιόπολη του Κανονιού.

4. Τυχαία ευρήματα: Τα σημαντικότερα από τα εκθέματα της κατηγορίας αυτής ήταν δύο χάλκινα αγαλμάτια του 2ου και 1ου π.Χ. αι. τα οποία παρέδωσαν στην Εφορεία ιδιώτες. Το πρώτο βρέθηκε στη θαλάσσια περιοχή του Μαραθιά Λευκίμμης και παριστά τον Ηρακλή δεξιούμενο (Πίν. 193 α). Το δεύτερο βρέθηκε σ' έναν αμμόλοφο του νεκροταφείου του Αλμυρού στη βόρεια Κέρκυρα και παριστάνει νεαρό «βοσκό» (Πίν. 193 β).

Έκθεση στη Θεσπρωτία[7]

Στο Δημοτικό Σχολείο της Ηγουμενίτσας οργανώθηκε έκθεση φωτογραφιών και σχεδίων με θέμα «Το έργο της Η΄ Εφορείας στο Νομό Θεσπρωτίας τα έτη 1986-1987». Η έκθεση διήρκεσε από τον Ιανουάριο μέχρι και το Φεβρουάριο και ήταν η δεύτερη με σχετικό θέμα μετά το 1985. Στην έκθεση παρουσιάστηκαν: Το ερευνητικό έργο της Εφορείας στο Νομό με βάση τις σωστικές και συστηματικές ανασκαφές και τις περιοδείες:

α) Οι σωστικές ανασκαφές στους Τσουκαλάδες Σαγιάδας, στα Χαλίκια Σμέρτου, στη βόρεια όχθη του φράγματος Καλαμά και στη Χρυσαυγή Παραμυθιάς, έδωσαν μια εικόνα των νεκροταφείων που υπάρχουν στις περιοχές αυτές.

β) Οι συστηματικές ανασκαφές: 1) Στη Γιτάνη και Ελέα, έδωσαν μια εικόνα της μορφής που πήραν οι διάφορες κώμες όταν συνοικήσθηκαν σε ενιαίο οικισμό, σύμφωνα με τα πρότυπα της πόλης των κλασικών χρόνων της νότιας Ελλάδας. 2) Στον Πύργο έδειξαν την οχυρωματική τεχνική των Κερκυραίων από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τον 4ο αι. π.Χ., την οποία ακολούθησαν αργότερα και οι Θεσπρωτοί, όταν κατέλαβαν το οχυρό. Η ανασκαφή στον Πύργο έδωσε ευρήματα τα οποία δείχνουν τη συνέχεια της ζωής στο χώρο από την προϊστορική εποχή μέχρι και το 19ο αι.

γ) Στην έκθεση παρουσιάστηκε ακόμη η μελέτη της αποτύπωσης και αποκατάστασης Πύργου του 19ου αι., που είχε ιδρυθεί πάνω στον αρχαίο Πύργο του τείχους του οχυρού και η πρόταση για τη διαμόρφωση του σε φυλάκειο και Μουσείο της ανασκαφής του χώρου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Γαρίτσα (περιοχή του αρχαίου νεκροταφείου της πόλης)

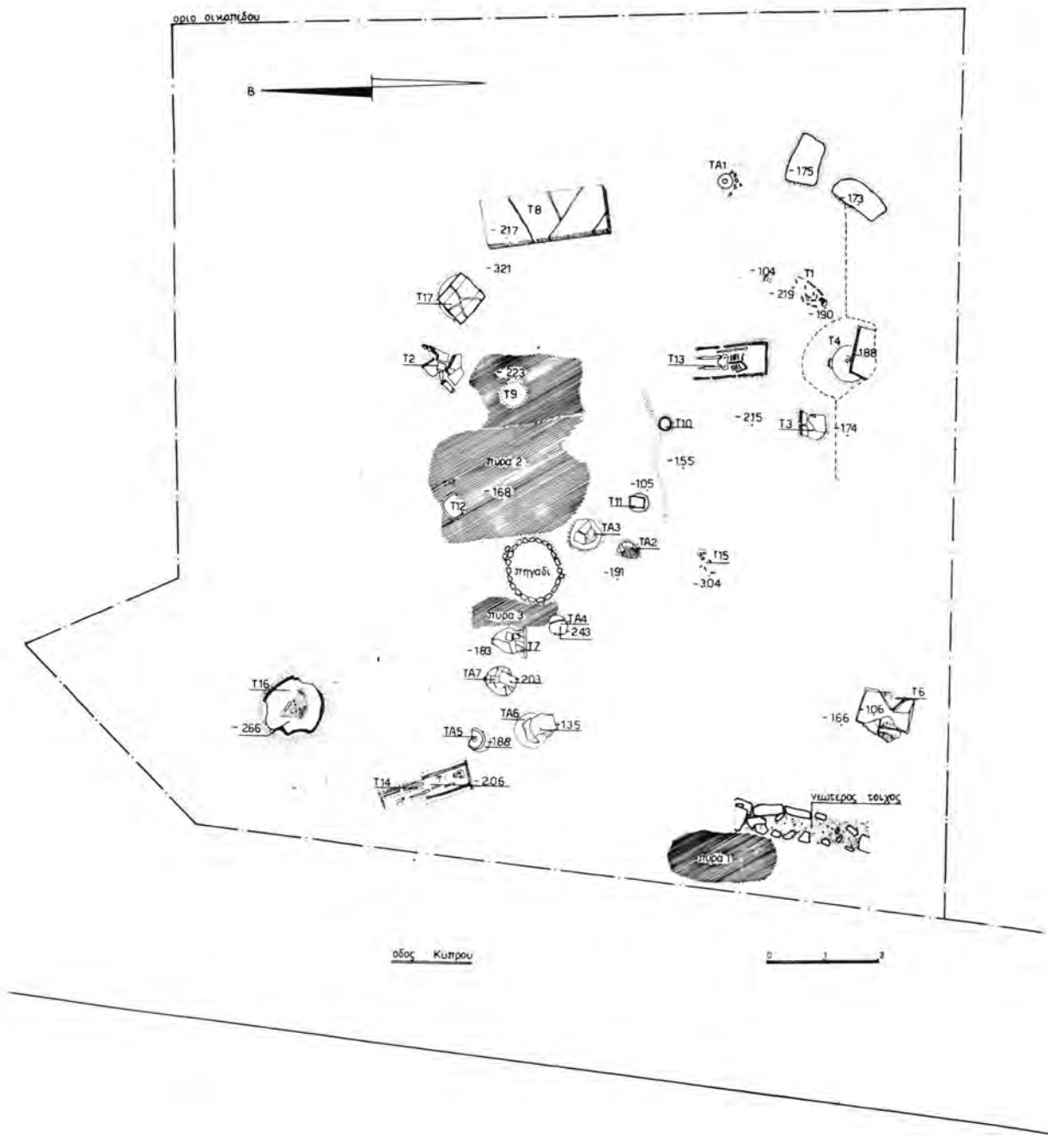
Οδός Κύπρου 7 (οικόπεδο αφών Κυπρίων)[8]

Στο οικόπεδο (Σχέδ. 1) το οποίο απέχει 15 μ. προς τα νοτιοανατολικά από το μνημείο του Μενεκράτη, κατά την ανασκαφή που έγινε, αποκαλύφθηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι, δύο λακκοειδείς, δύο μεγάλοι πίθοι, πυθμένας λίθινης σαρκοφάγου, δέκα πέντε ταφικά αγγεία και τρεις μεγάλες πυρές.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι Τ2, Τ6, Τ13, Τ14 ήταν κατασκευασμένοι από κεραμίδες, αλλά βρέθηκαν κατεστραμμένοι. Είχαν προσανατολισμό από ΝΔ. προς ΒΑ. Στο εσωτερικό των τάφων Τ2 και Τ14 αποκαλύφθηκαν ίχνη καύσης. Ο τάφος Τ13 βρέθηκε χωρίς κάλυψη. Ο τάφος Τ6 ανήκε σε μικρό παιδί και είχε ως δάπεδο μια μεγάλη κεραμίδα. Από τους τάφους αυτούς, μόνο ο τάφος Τ13 περιείχε κτερίσματα, από τα οποία διασώθηκαν: τμήμα φυλλόσχημου χρυσού ελάσματος, μελαμβαφή όστρακα και οξειδωμένο καρφί.

7. Στην έκθεση αυτή εργάστηκαν οι Γ. Ταυρόπουλος, Αλ. Ξενάκης, Σπ. Λέκκας, Γ. Μαρκής, Γ. Γραμμένος.

8. Στις ανασκαφές της Κέρκυρας και της Θεσπρωτίας έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Γ. Ταυρόπουλος, Υπ. Φάκλαρη, Σ. Αυγερινού, Χ. Χανλίδου, Ν. Παρίση, Π. Σπάτουλας.

Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Γαρίτσα. Οδός Κύπρου 7. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οι λακκοειδείς τάφοι Τ1, Τ15, είχαν προσανατολισμό από ΒΔ.-ΝΑ. Σε κανέναν από τους δύο δεν είχε διασωθεί ολόκληρος ο σκελετός του νεκρού. Βρέθηκαν ακτέριστοι και σχεδόν κατεστραμμένοι.

Από τους μεγάλους ταφικούς πίθους, Τ16 και Τ17, αποκαλύφθηκαν μόνο τμήματα, ο πυθμένας με σπαράγματα οστών από τον πρώτο, το κάλυμμα και μεγάλο τμήμα από τα πλευρικά τοιχώματα από το δεύτερο, μέσα σε στρώμα άμμου που κατακλυζόταν από νερό. Ο πυθμένας της λίθινης σαρκοφάγου, αποκαλύφθηκε σπασμένος και περιείχε μόνο μερικά θραύσματα γυάλινης δακρυδόχου.

Τα ταφικά αγγεία όσα έγινε δυνατόν να συγκολληθούν, ήταν κυρίως μικρά πιθάρια για τον εντα-

φιασμό μικρών παιδιών (Τ3, Τ4), οξυπύθμενοι αμφορείς (Τ12, Τ7), υδρία (Τ3) και μελαμβαφής κρατήρας (Τ5) που χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. π.Χ. Τα αγγεία είχαν χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχα και σε λίγα διασώθηκαν υπολείμματα οστών από την ατελή καύση. Από τα αγγεία μόνο το ταφικό αγγείο Τ6 περιείχε ως κτέρισμα χάλκινη επίχρυση ρομβόσχημη πόρπη (Πίν. 193 γ).

Οι χώροι Ι, ΙΙ, ΙΙΙ στους οποίους είχαν σχηματισθεί πυρές για καύση νεκρών προσδιορίζονταν από πήλινες κατασκευές πάχ. 0,10 μ. Οι πήλινες κατασκευές πιθανώς χρησίμευαν για τον περιορισμό της φωτιάς αλλά και για την αποτελεσματικότερη ίσως καύση. Οι κατασκευές αυτές δεν δίνουν σήμερα σαφή εικόνα του σχήματος που είχαν και η μόνη ένδειξη είναι ο κόκκινος πηλός που είχε χρησιμοποιηθεί γιαυτές. Οι συνθήκες περιβάλλοντος του νεκροταφείου αλλά και νεότερες επεμβάσεις (ανοικοδόμηση, σύγχρονη κεραμοποιία, διάνοιξη φρεάτων) συνετέλεσαν ώστε να γίνει μεγάλη καταστροφή στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου.

Σε όλη την έκταση του οικοπέδου εντοπίσθηκαν κομμάτια καμένου πηλού που προέρχονται από τις κατασκευές των πυρών ή από πιθάρια τάφου, που ίσως είχαν κατασκευασθεί κοντά στους χώρους ταφής.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής εκτός από αυτά που αναφέρθηκαν αξίζει να σημειωθούν:

Χάλκινο επίχρυσο δακτυλίδι (Πίν. 193 δ) που αποκαλύφθηκε στην επίχωση ανάμεσα σε νεότερα όστρακα και νομίσματα της ενετοκρατίας. Βάση κύλικας η οποία αποκαλύφθηκε μέσα στο δεύτερο στρώμα της κίτρινης άμμου με εγχάρακτη επιγραφή *ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ*. Σύμφωνα με τη μορφή των γραμμάτων η επιγραφή χρονολογείται στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο. Τα υπόλοιπα αγγεία δεν έδωσαν πολλές πληροφορίες επειδή η κατάσταση στην οποία βρέθηκαν ήταν κακή εξαιτίας της υγρασίας του εδάφους.

Φιγαρέτο (εργατοτεχνική συνοικία της αρχαίας πόλης)

Οικόπεδο Μικάλεφ[9]

Συνεχίστηκε για έκτη συνεχή χρονιά η ανασκαφή στα δυτικά του οικοπέδου, σε χώρο διαστάσεων 8x36 μ. (Σχέδ. 2). Το σημαντικότερο εύρημα ήταν η αποκάλυψη του κλιβάνου 8 στα νοτιοδυτικά του κλιβάνου 2 (Πίν. 193 ε). Ο κλίβανος κυκλικού τύπου ήταν θεμελιωμένος πάνω στον «καγιά» και είχε κατασκευαστεί, τουλάχιστον στο θάλαμο καύσης που διασώθηκε σε κακή κατάσταση, από οπτόπλινθους, οι οποίοι είχαν επιχρισθεί εσωτερικά με πηλό. Το δάπεδο του θαλάμου, που είχε κατασκευαστεί από πατημένο πηλό, βρέθηκε σε βάθος 2,43 μ. Ο θάλαμος καύσης, που είχε εσωτερική διάμετρο 1,10-1,30 μ., είχε είσοδο στα νοτιοδυτικά. Στο κέντρο του θαλάμου διασώζονται ο κυλινδρικός στυλίσκος στήριξης της εσχάρας, ύψ. 0,25 και διαμ. 0,25 μ. Ένα μικρό τμήμα της εσχάρας που διέσωζε πέντε οπές διέλευσης του θερμού αέρα, διαμ. 0,10 μ., στηρίζονταν ακόμα πάνω στο στυλίσκο και τα εξωτερικά τοιχώματα του θαλάμου στην ανατολική πλευρά του κλιβάνου.

Στο εσωτερικό του κλιβάνου και γύρω απ' αυτόν βρέθηκαν πλήθος θραυσμάτων αμφορέων, από το μπάζωμα που είχε γίνει μετά την αχρήστευση του κλιβάνου.

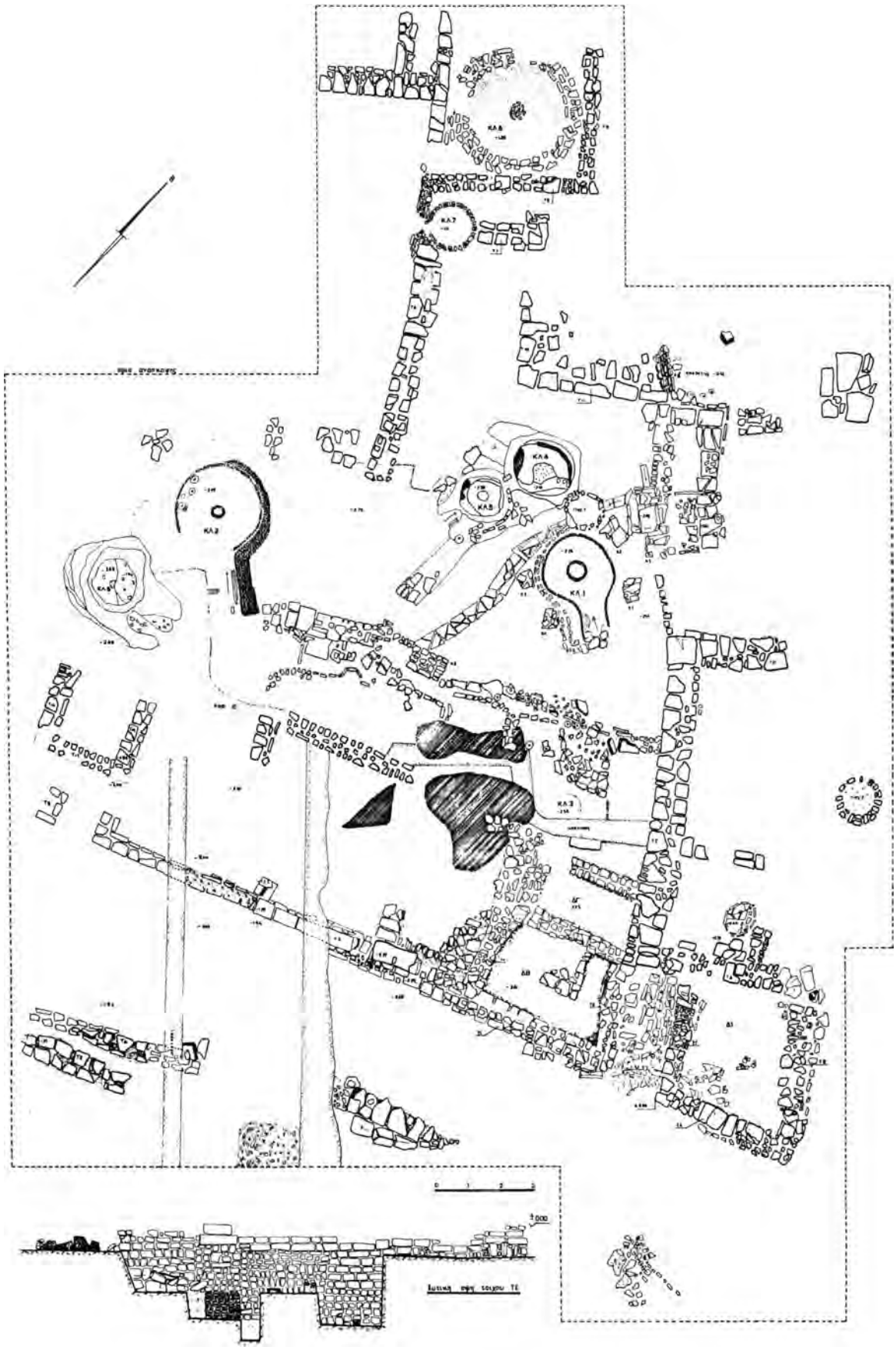
Στα νότια του κλιβάνου 8, σε βάθος 2 μ. στο πρώτο στρώμα, διασώθηκε θεμελίωση πιόσχημου ελληνιστικού κτιρίου αποτελούμενη από μία μόνο σειρά λίθων, εξωτ. διαστ. 3x2,50 μ., η οποία σχηματίζεται από τους τοίχους Τ16, Τ15, Τ17 που είναι χτισμένοι από καλά λαξευμένους ασβεστόλιθους.

Νοτιότερα σε απόσταση 1 μ. από το ελληνιστικό κτίριο και σε βάθος 1,94 μ., αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ3 από λαξευμένους λίθους, ολικού μήκους 12 μ. Το δυτικό άκρο του Τ3 σχηματίζει γωνία προς Β. Η τοιχοδομία του τμήματος αυτού του τοίχου, επίπεδοι λίθοι καλά εφαρμοσμένοι μεταξύ τους, είναι ανάλογη με εκείνη του ανατολικού άκρου ενός δεύτερου τοίχου που άρχισε να εμφανίζεται στα δυτικά του Τ3. Η θεμελίωση των δύο αυτών ισχυρών τοίχων, βρίσκεται κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης των κλιβάνων και η πιόσχημη διάταξή τους που σχηματίζει ανάμεσά τους θύρα, πιθανώς να έχει σχέση με τη χρήση τους ως περιβόλου του τμήματος του εργαστηρίου, μέσα στο οποίο περικλείονταν οι κλίβανοι.

Σε απόσταση 5 μ. νότια του Τ3, σε βάθος 1,94 μ. δύο παράλληλοι τοίχοι μήκ. 5,30 ο πρώτος και 3,30 ο δεύτερος, πλ. 0,50 και ύψ. 0,40 μ., χτισμένοι από δύο σειρές λαξευμένων λίθων δημιουργούν την εντύπωση αγωγού.

Στα βορειοδυτικά του κλιβάνου 6 και σε βάθος 0,44 μ., αποκαλύφθηκε ελληνιστικό κτίριο εξωτερικών διαστάσεων 4x3 μ. Σώζεται σε ύψος 0,50 μ.

9. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 252-254· 39 (1984): Χρονικά, σ. 209-211· 40 (1985): Χρονικά, σ. 228-229· 41 (1986): Χρονικά, σ. 125· 42 (1987): Χρονικά, σ. 336-337.

Σχέδ. 2. Κέρκυρα. Φιγαρέτο. Οικόπεδο Μικάλεφ. Κάτοψη της ανασκαφής και όψη τοίχου.

Σχηματίζεται από τους τοίχους Τ12, Τ13, Τ14, που είναι χτισμένοι από λαξευμένους λίθους που προέρχονται από την περιοχή των Σινιών, με συνδετικό υλικό πηλό και θραύσματα κεραμιδιών. Προφανώς είναι ένα ακόμα από τα κτίρια που κατασκευάστηκαν στο χώρο μετά την αχρήστευση των κλιβάνων.

Σε όλη την έκταση του ανασκαφικού χώρου βρέθηκαν τεράστιες ποσότητες οστράκων, που στην πλειοψηφία τους ανήκουν σε αμφορείς, κύριο προϊόν παραγωγής του εργαστηρίου, διάφοροι τύποι αγγείων χρονολογούμενων από την αρχαϊκή ως και την ελληνιστική εποχή, τμήματα πήλινων ειδωλίων αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων και πολλά χάλκινα νομίσματα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται κερκυραϊκά των χρόνων 450-400, 300-229, 229-248 π.Χ., μακεδονικών 289-288 π.Χ., ρωμαϊκής δημοκρατίας 211 π.Χ., Συρακουσών 304-289 π.Χ., Δυρραχίου 229-100 π.Χ., Κορίνθου 400-300 π.Χ., και Ηπείρου 238-168 π.Χ. κ.ά.

Οικόπεδο Δουκάκη[10]

Συνεχίστηκε για δεύτερη συνεχή χρονιά η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Δουκάκη σε δύο περιοχές: 1) στα βόρεια της ανασκαφής του 1987, σε χώρο διαστάσεων 15x9 μ. και 2) στην ανατολική πλευρά του Τ1, σε τομή διαστάσεων 2x1 μ. για την έρευνα της θεμελίωσής του (Σχέδ. 3).

Κατά την έρευνα της πρώτης τομής ολοκληρώθηκε η προς Δ. έρευνα των δύο παράλληλων τοίχων Τ6, και Τ7, οι οποίοι βρίσκονται σε τριγωνική διάταξη μεταξύ τους. Προς τα νοτιοδυτικά του Τ6 σε βάθος 1,25 μ. και στα μέσα περίπου του μήκους του, αποκαλύφθηκε μια σειρά από κάθετα τοποθετημένες στρωτήρες κεραμίδες μήκ. 4 μ., ενώ προς την απόληξή του, τμήματα διαφόρων θεμελιώσεων τοίχων. Οι τοίχοι αυτοί δημιουργούν έναν τουλάχιστον χώρο προς Β. στον οποίο διασώζονται ένας πήλινος αγωγός και ένα μικρό τμήμα του δαπέδου του στα ανατολικά, που είχε κατασκευαστεί από τριμμένα κεραμίδια ελληνιστικής εποχής. Στα νότια του χώρου αυτού, διασώθηκαν διάφορα λείψανα διαλυμένων τοίχων, ως οικοδομικό υλικό των οποίων, είχαν χρησιμοποιηθεί εκτός των άλλων και αρχιτεκτονικά μέλη, όπως μεγάλο τμήμα κίονα.

Η προς τα δυτικά απόληξη του Τ7 φαίνεται να διακόπτεται από τον τοίχο Τ8 ο οποίος κατευθύνεται προς Α. Ο Τ8 σώθηκε σε μήκος 7 μ. έχει πλάτος 0,70 και ύψος 0,40 μ., είναι κτισμένος από αργούς και κατεργασμένους λίθους με συνδετικό υλικό πηλό, ελληνιστικής εποχής.

Στο δυτικό τέλος άκρο της τομής αυτής, αποκαλύφθηκαν διάφορα λείψανα κτιρίων, χρονολογούμενα από το τέλος της αρχαϊκής εποχής, μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους. Από τους τοίχους των κτιρίων αυτών ο Τ25 είναι κτισμένος από λαξευμένους λιθόπλινθους μεγάλων διαστάσεων, σε δύο σειρές δόμων μήκ. 5,50 και πλ. 0,50 και δίνει την εντύπωση εξωτερικού τοίχου αρχαϊκού κτιρίου. Οι τοίχοι Τ23 και Τ24 ανήκουν στο κτίριο κλασικής εποχής, ενώ οι Τ26 και Τ27 σε κτίριο ελληνιστικής εποχής. Δύο διαδοχικά δάπεδα, από λεπτό χαλίκι αναμεμειγμένο με κόκκινο κονίαμα στα βόρεια και από πατημένο κιτρινωπό χρώμα στα νότια σημειώνουν τις διάφορες επισκευές του κτιρίου, που προσδιορίζεται από τους τελευταίους αυτούς τοίχους, κατά τη διάρκεια της χρήσης τους στην ελληνιστική εποχή.

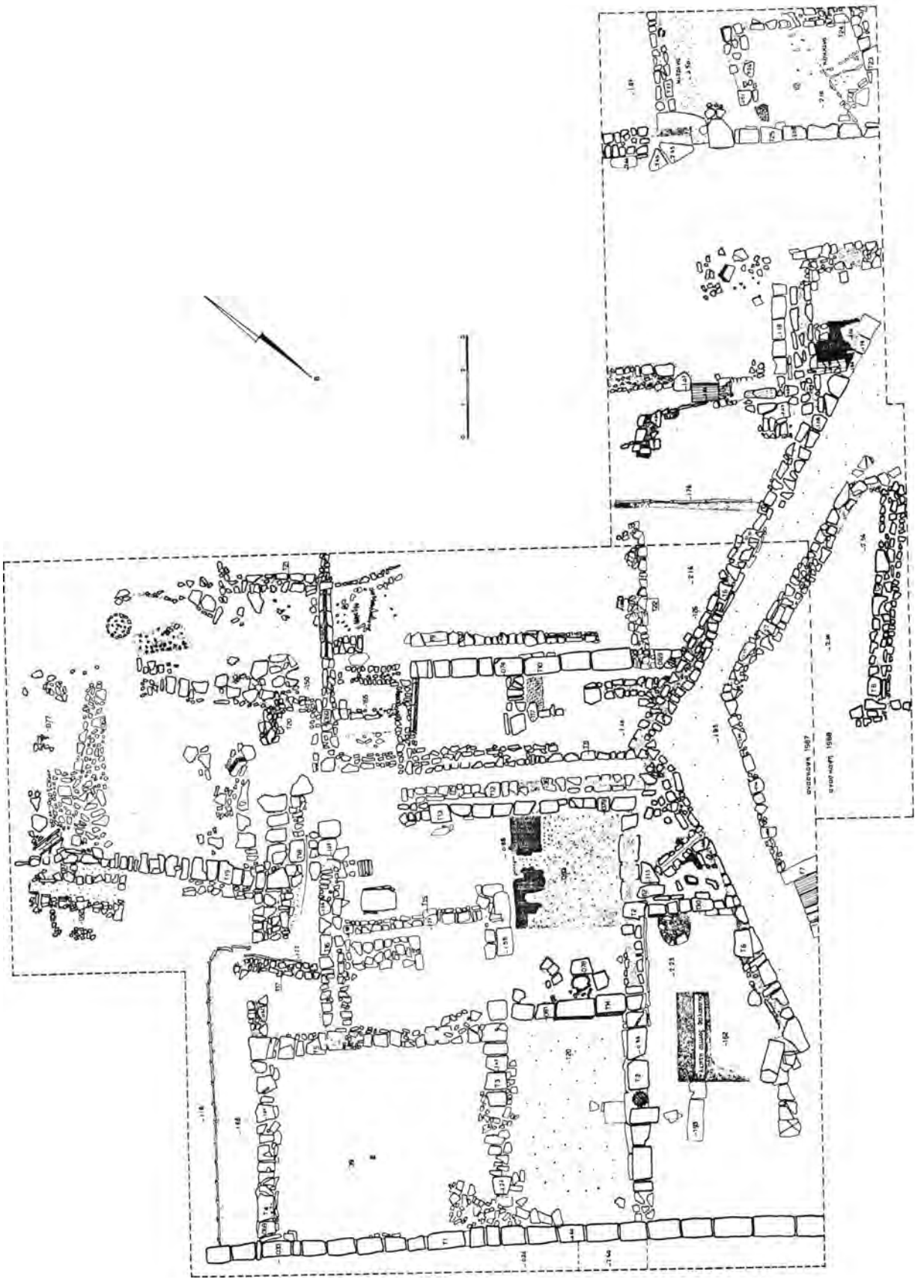
Η δεύτερη τομή στα ανατολικά του Τ1, έφθασε σε βάθος 2,60 μ. χωρίς να ολοκληρωθεί και έδωσε κεραμική του τέλους του 7ου αι. π.Χ., μεταξύ της οποίας και τμήμα οινοχόης με παράσταση λιονταριού[11] (Πίν. 194 α). Ο Τ1 αποκαλύφθηκε σε ύψος 2 μ. Ήταν θεμελιωμένος πάνω στον καγιά και ήταν κτισμένος κατά το ισοδομικό σύστημα με επτά σειρές δόμων. Οι δόμοι των τεσσάρων πρώτων σειρών που ήταν επιμελώς επεξεργασμένοι είχαν ύψος 0,40 και μήκος 1 μ., ενώ των τριών τελευταίων που αποτελούσαν τη θεμελίωση ήταν αργόλιθοι, ύψ. 0,20-0,30 μ. Σ' ένα από τους δόμους του τοίχου διατηρούνταν ακόμη οι μαστοί ανάρτησης, ενώ δύο κορινθιακοί στρωτήρες, οι οποίες θα αποτελούσαν τμήμα της επένδυσης του τοίχου, βρέθηκαν επικολλημένοι πάνω στην τέταρτη σειρά των δόμων σε βάθος 1,30 μ. από την επιφάνεια, σε στρώμα κλασικής εποχής.

Την αριθμητική υπεροχή μεταξύ των κινητών ευρημάτων του υπόλοιπου χώρου είχε η ελληνιστική κεραμική[12] (Πίν. 194 β-γ), αλλά αξιολόγο-

10. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 337-340.

11. Βλ. Payne, Necrocorinthia, πίν. 18,3 για το παραπληρωματικό θέμα, πίν. 26,2 για το λιοντάρι, πίν. 24,5 για τη σύνθεση 625-600 π.Χ.

12. Για το σκυφίδιο Agora, XII, II, πίν. 33, 841 (325 π.Χ.). Για το λυχνάρι: Agora IV, πίν. 43/515 (125-100 π.Χ.).

Σχέδ. 3. Κέρκυρα. Φιγαρέτο. Οικόπεδο Δουκάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

τερη ήταν η ύπαρξη της κλασικής κεραμικής του β΄ μισού του 5ου αι. (Πίν. 194 δ). Μεταξύ των Τ6 και Τ7 βρέθηκαν ευάριθμα ειδώλια των ελληνιστικών χρόνων[13] (Πίν. 194 ε-ζ) και τμήμα πήλινης μήτρας γυναικείου ειδωλίου (Πίν. 195 α) ελληνιστικής επίσης εποχής. Μεταξύ των 26 χάλκινων νομισμάτων την πλειονότητα έχουν τα κερκυραϊκά (των 450-400, 400-300, 300-229, 281 π.Χ. χρόνων) και ακολουθούν τα κορινθιακά (400-300 π.Χ.), των Συρακουσών (304-289 π.Χ.), της Μακεδονίας (285-288 π.Χ.) και τα της ρωμαϊκής δημοκρατίας (211 π.Χ.).

Περιοχή Παλαιοπόλεως

Οικόπεδο Κασφίκη

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η συστηματική ανασκαφή που γίνεται στην περιοχή της Παλαιοπόλεως από την υπογράφουσα σε συνεργασία με τον καθηγητή της κλασικής αρχαιολογίας και οικονομικής ιστορίας του Πανεπιστημίου Louvain La Neuve του Βελγίου, Tony Hackens, στην ομάδα του οποίου συμμετέχουν οι καθηγητές Rolf Winkes της ελληνιστικής και ρωμαϊκής αρχαιολογίας και Martha Joukowsky, καθηγήτρια της μεθοδολογίας ανασκαφών του Brown Πανεπιστημίου των Η.Π.Α.

Στα ανατολικά της τομής 1 που ερευνήθηκε το 1987 ανασκάφτηκαν τρεις νέες τομές. Οι τομές 2, 3 και 4, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Απ' αυτές η δεύτερη και τρίτη είχαν διαστάσεις 10x10 μ., ενώ η τέταρτη 8x5 μ. Συγχρόνως έγινε καθαρισμός της τομής του 1973 για την ενοποίηση του χώρου.

Ανάμεσα στο χώρο που ορίζεται από τις τομές 1, 2 και εκείνη του 1973 αποκαλύφθηκε συγκρότημα λουτρών με προσανατολισμό από ΝΑ. προς ΒΔ., αποτελούμενο από τέσσερα δωμάτια. Στα δωμάτια 1 (8x7 μ.) και 2 (5,6x8 μ.), σώζονται στυλίσκοι υποκαύστων κυκλικής και τετράγωνης κατόψεως. Το δωμάτιο 3 βρίσκεται στα δυτικά του δωματίου 1 και έχει διαστάσεις 5,60x8 μ. Το δωμάτιο 4 κείται στα ανατολικά του δωματίου 2, έχει διαστάσεις 8,30x8 μ. και καλύπτεται από ψηφιδωτό δάπεδο. Η ανασκαφή των δωματίων αυτών δεν ολοληρώθηκε ακόμη. Παράλληλα και νότια των δωματίων βρέθηκε αγωγός μεγάλων διαστάσεων με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ.

13. Βλ. Μ. Μπρούσκαρη, Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου, σ. 101 (Α.Ε. 1688), 3ος αι. π.Χ.

Στο χώρο της τομής 3 αποκαλύφθηκε το αψιδωτό δωμάτιο 7, frigidarium, που φέρει μαρμάρινη επένδυση, και στα δυτικά του το δωμάτιο 8 που καλύπτεται από δάπεδο κατασκευασμένο από κονίαμα. Στα βόρεια του δωματίου 8 αποκαλύφθηκε αγωγός που σχηματίζει γωνία με κατεύθυνση προς τα ΝΔ. Το συγκρότημα των λουτρών φαίνεται ότι θεμελιώθηκε κατά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή (330 μ.Χ.) και ότι παρέμεινε σε χρήση μέχρι το 675 μ.Χ.

Στην τομή 4, η οποία ερευνήθηκε μόνο μερικώς, αποκαλύφθηκαν ίχνη κτιρίων των οποίων η χρήση δεν προσδιορίστηκε ακόμη.

Περιοχή μεγάλου ναού Αρτέμιδος

Οικόπεδο Βενιζέλου και Παύλου Μπούα

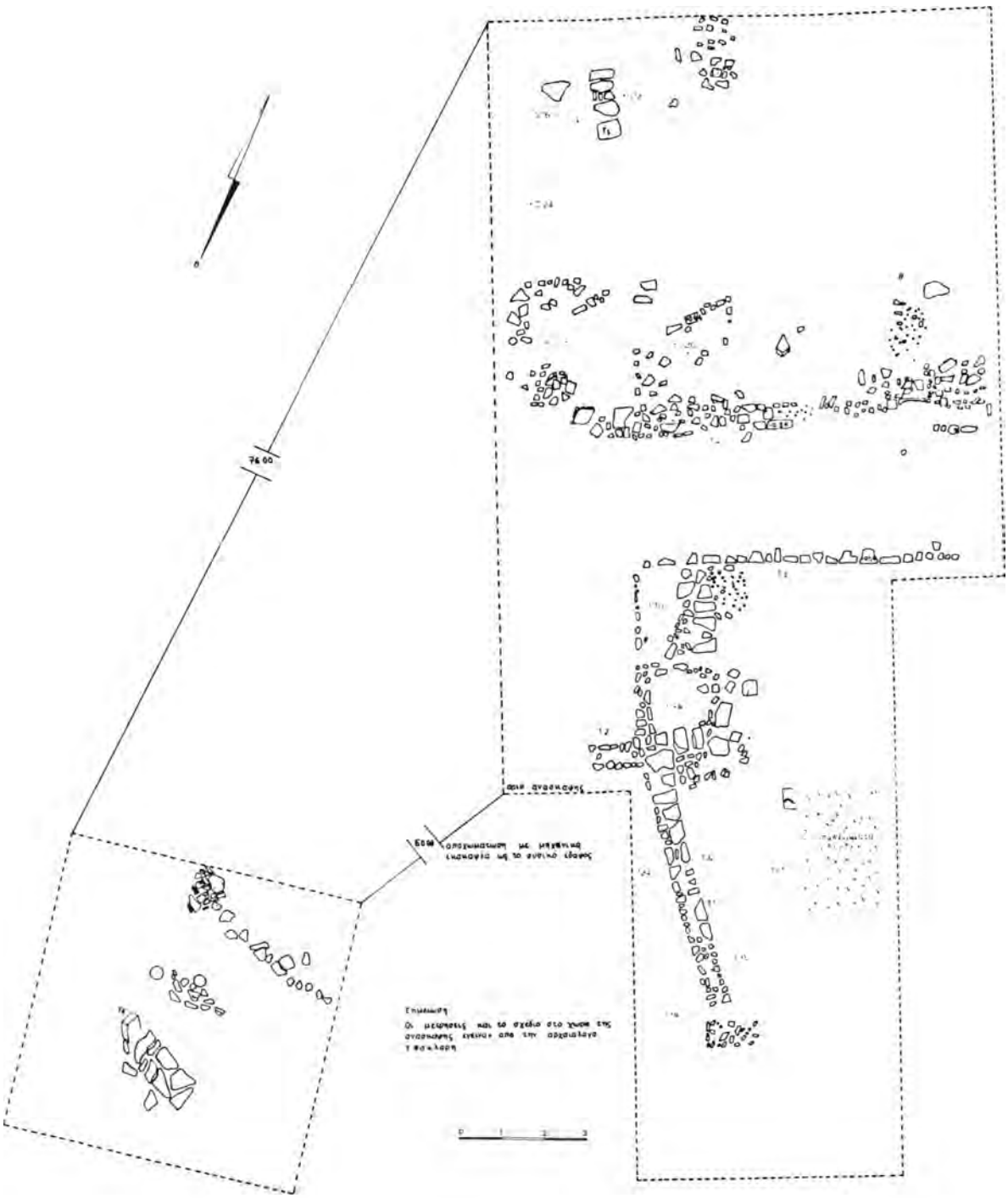
Σε απόσταση 50 μ. στα νότια του πύργου της Νεραντζίχας, στον κεκλιμένο από Β. προς Ν. χώρο του οικοπέδου Μπούα (Σχέδ. 4), εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα σε δύο τομείς Α και Β.

Τομέας Α (βορειοανατολικά του οικοπέδου, διαστ. 27x12 μ.): Στα νότια του ανασκαφικού αυτού χώρου αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ1 με κατεύθυνση από Β. προς Ν., μήκ. 6, πλ. 0,50 και ύψ. 0,40 μ., χτισμένος κατά το ισοδομικό σύστημα από λαξευμένους λίθους. Ο Τ1 στην προς τα ΒΔ. απόληξή του σχημάτιζε γωνία με τον τοίχο Τ2, που είχε κατεύθυνση προς Δ., μήκ. 1,20, πλ. 0,50 και ύψ. 0,20 μ. Οι τοίχοι 1 και 2 ήταν αμελώς κατασκευασμένοι.

Στα βόρεια των τοίχων αυτών και σε απόσταση 4 μ. ήρθε στο φως ο τοίχος Τ3, παράλληλος προς τον Τ2, αλλά με κατεύθυνση προς Α., αποτελούμενος από μία σειρά λαξευμένων λίθων μήκ. 7,50 και πλ. 0,30 μ. Το μεταξύ των τριών αυτών τοίχων διάστημα κάλυπταν πεσμένοι αργοί λίθοι, που πιθανώς, προέρχονταν από την καταστροφή άλλων ενδιάμεσων τοίχων που συγκροτούσαν κάποιο οικοδόμημα στο χώρο.

Την ίδια ασαφή εικόνα της ύπαρξης αποσπασματικών και ασύνδετων μεταξύ τους τοίχων, παρουσιάζει ο χώρος και βορειότερα. Σε απόσταση 3 μ., σειρά αργών λίθων διαφόρων μεγεθών «σχηματίζει» τον τοίχο Τ4, αμελούς κατασκευής, μήκ. 9,50, πλ. 0,60, ύψ. 0,30 μ. και στη βορειοδυτική περίπου γωνία του τομέα, ένα μικρό τμήμα θεμελίωσης Τ5, μήκ. 1,70, πλ. 0,50 και ύψ. 0,20 μ., από καλά λαξευμένους λίθους. Τα οικοδομικά αυτά λείψανα είχαν καλυφθεί από τα μπάζα της ανασκαφής του Κάιζερ από το γειτονικό μεγάλο ναό της Αρτέμιδος.

Ανάμεσα στην κεραμική του χώρου συγκαταλέγονται όστρακα άβαφων αγγείων, κυρίως αμφορέων, μελαμβαφή όστρακα μικρών αγγείων, λυχνά-

Σχέδ. 4. Κέρκυρα. Περιοχή μεγάλου ναού Αρτέμιδος. Οικόπεδο Βενιζέλου και Παύλου Μπούα. Κάτοψη της ανασκαφής.

ρια και σκυφίδια ελληνιστικής κυρίως εποχής, όστρακα σκύφων μερικοί από τους οποίους φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση, άκανθας και ροδάκων των 225-175 π.Χ. χρόνων και πήλινες κωνικές αγνύθες.

Τομέας Β (δυτικά του οικοπέδου, διαστ. 7x7 μ.): Αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά τμήμα θεμελί-

ωσης τοίχου Τ6, μήκ. 2,30, πλ. 0,80 και ύψ. 0,25 μ., από καλά λαξευμένους λίθους. Στον υπόλοιπο χώρο του τομέα και σε μεγαλύτερο βάθος, βρέθηκαν μικροί αργόλιθοι και τμήματα κεραμιδιών στέγης σε ασαφή διάταξη.

Η κεραμική του τομέα Β ήταν της ίδιας εποχής με εκείνη του τομέα Α, μεταξύ της οποίας συγκαταλεγόταν και ένα μελαμβαφές μυροδοχείο (του τέλους του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.), μία άβαφη μικρογραφική τριφυλλόσχημη οινοχόη, της ίδιας περίπου εποχής και ένα κεφάλι γυναικείου ειδωλίου με περίτεχνη κόμμωση ελληνιστικής εποχής.

Συνολικά και στους δύο τομείς βρέθηκαν 14 χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα από τα οποία είναι κερκυραϊκά (400-300, 229-48, 281 π.Χ.), ένα του κοινού των Ηπειρωτών (148 π.Χ) και λίγα νεότερα (ενετικά και του Ιονίου κράτους).

Σφακερά

Οικόπεδο Μιχαλάκη

Κατά την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο το οποίο απέχει 500 μ. περίπου ΝΔ. του δωρικού ναού της Ρόδας[14], αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο τμήμα μιας ελληνιστικής πιθανώς αγροικίας, της οποίας το μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής της πλευράς πρέπει να σώζεται κάτω από το γειτονικό προς την ιδιοκτησία Μιχαλάκη (οικόπεδο Αγά) (Σχέδ. 5).

Το κτίριο αυτό φαίνεται ότι αποτελείται από δύο επιμήκεις πτέρυγες κατά μήκος των δύο μακρών πλευρών ενός μακρόστενου διαδρόμου, ο οποίος σχηματίζεται μεταξύ των τοίχων Τ1 και Τ2, με κατεύθυνση από Β. προς Ν.

Από την ανατολική πτέρυγα του κτιρίου, που διασώθηκε καλύτερα αποκαλύφθηκαν έξι τουλάχιστον χώροι, I-VI, οι οποίοι σχηματίζονται μεταξύ των δύο παράλληλων τοίχων Τ2 και Τ9. Από τη δυτική πτέρυγα, που διασώθηκε πιο αποσπασματικά, εκτός από το παράλληλο αντίστοιχο προς την ανατολική πτέρυγα τμήμα, που απαρτίζεται από δύο τουλάχιστον χώρους, VI και VIII, φαίνεται να είχε και ένα δεύτερο τμήμα που διαρθρωνόταν μεταξύ της βορειοδυτικής απόληξης της δυτικής πτέρυγας (Τ10, Τ11, Τ12) και πιθανώς της βορειοανατολικής απόληξης της ανατολικής πτέρυγας του κτιρίου, χώρος IX.

Οι τοίχοι του κτιρίου σώζονται σε ύψος 0,20x 0,60 μ. και είναι κτισμένοι από μια έως τρεις σειρές, λαξευμένων κατά το μεγαλύτερο μέρος τους και αργών από ντόπιο ασβεστόλιθο λίθων. Ως συνδετικό υλικό για το κτίσιμο των τοίχων είχε χρησιμοποιηθεί λάσπη και θραύσματα κεραμιδιών. Η ανωδομή των τοίχων ήταν πιθανότατα από πλίνθους, κομμάτια των οποίων βρέθηκαν σ' όλο το χώρο της ανασκαφής και κυρίως στα βόρεια της αγροικίας.

Στα ανατολικά, αποκαλύφθηκε, ο μεγαλύτερος σε μήκος εξωτερικός της ανατολικής πτέρυγας και του κτιρίου τοίχος, Τ9, μήκ. 28,30, πλ. 0,50 και ύψ. 0,30-0,40 μ., από καλά λαξευμένους λίθους, παράλληλος προς τον Τ2, μήκ. 16, πλ. 0,50 και ύψ. 0,55 κτισμένος από αργούς και λαξευμένους λίθους. Μεταξύ των δύο παραλλήλων αυτών τοίχων και των καθέτα προς αυτούς τοίχων, Τ8, Τ4α, Τ4β, Τ5, Τ6 και Τ7 σχηματίζονται οι χώροι I, II, III, IV, V, VI από τους οποίους ο III δίνει την εντύπωση εσωτερικής αυλής. Ο χώρος αυτός έχει δάπεδο από ψηλό χαλίκι, στερεωμένο με κονίαμα, πάνω σε υπόστρωμα που αποτελείται από κροκάλες. Από τους υπόλοιπους χώρους οι I, II, V, και VI είχαν δάπεδα από λατύπη, ή από μικρούς λίθους.

Στη δυτική πτέρυγα και στη γωνία του χώρου VIII που σχηματίζετι από τους τοίχους Τ1 και Τ3 βρέθηκε στη θέση του, αποθηκευτικό πιθάρι, το οποίο δίνει ενδείξεις για τη χρήση της πτέρυγας αυτής ως αποθηκευτικού χώρου.

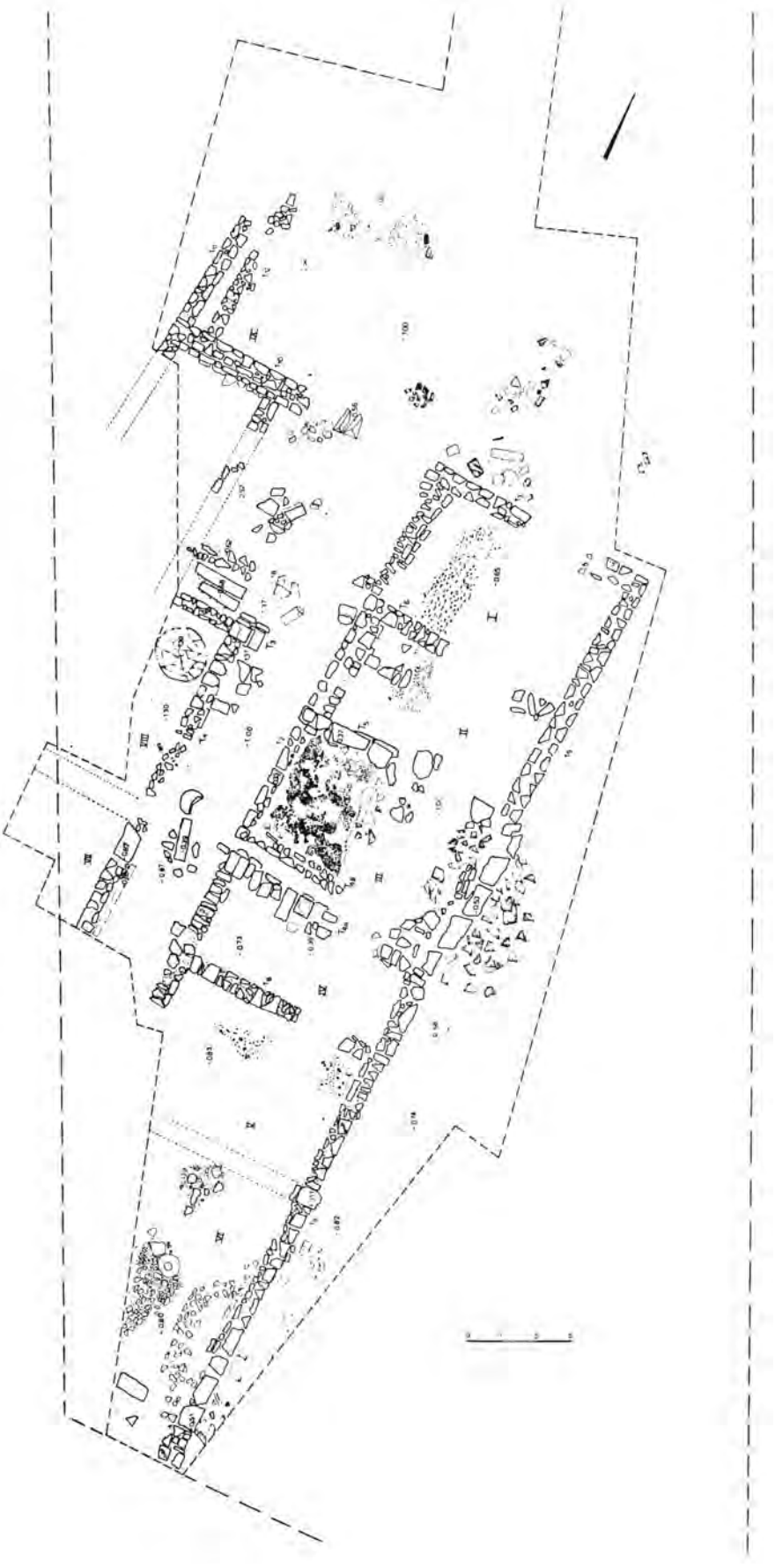
Η κεραμική που βρέθηκε στην ανασκαφή ήταν ολιγάριθμη. Ανάμεσα σ' αυτήν ήταν θραύσματα πίθων, κεράμων στέγης, όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων, μικρών μελαμβαφών και άβαφων αγγείων ελληνιστικής εποχής, ένα ακέραιο ληκύθιο του 325-300 π.Χ. και ένα λυχνάρι του τέλους του 4ου αι.π.Χ. (Πίν. 195 β-γ). Αποκαλύφθηκαν επίσης διάφορα γεωργικά εργαλεία, αρχιτεκτονικά μέλη, όπως τεμάχια κιόνων και ένα δωρικό κιονόκρανο και εννέα χάλκινα κερκυραϊκά νομίσματα, που χρονολογούνται στα 450-400, 400-300, 300-229 π.Χ.

Σφακερά (θέση Δημάκου)

Οικόπεδο Αυλωνίτη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν αργοί λίθοι διαφόρων διαστάσεων, η θέση των οποίων ήταν μάλλον τυχαία, χωρίς συγκεκριμένη διάταξη. Δεν βρέθηκαν όστρακα ή άλλα ευρήματα εκτός από δύο θραύσματα στρωτήρων κεραμίδων στέγης.

14. ΠΑΕ 1939, σ. 85-92.

Σχέδ. 5. Κέρκυρα. Σφακερά. Οικόπεδο Μιχαλάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αχαράβη

Οικόπεδο Τριβυζά

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο οικόπεδο, βρέθηκαν όστρακα πρωτοελλαδικής εποχής. Επακολούθησε ανασκαφική έρευνα κατά την οποία διαπιστώθηκε η χρήση του χώρου, από τη νεολιθική περίπου ως τη μέση ΠΕ εποχή.

Στα νοτιοανατολικά του ανασκαφικού χώρου και σε βάθος 0,32 μ., αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο από κροκάλες, μήκ. 12, πλ. 0,50 και πάχ. 0,20 μ.

Στον υπόλοιπο χώρο, ο οποίος παρουσιάζει κλίση από ΝΑ. προς ΒΔ., ήρθαν στο φως πεσμένοι αργοί λίθοι. Ανάμεσα σ' αυτούς αποκαλύφθηκαν δύο μικροί σωροί αποσαθρωμένων οστών Α και Β (Σχέδ. 6), σε απόσταση 1 και 2 μ. αντίστοιχα, βορειοδυτικά του λιθόστρωτου. Στον πρώτο από τους δύο σωρούς ορισμένα από τα οστά πιθανώς ανήκουν σε κρανίο.

Η στρωματογραφία του χώρου αποτελείτο από ένα επιφανειακό σκούρο χώμα, πάχ. 0,60 μ., που αφαιρέθηκε με μηχανικό εκσκαφέα, κάτω από το οποίο ακολουθούσε ένα αμμώδες κοκκινωπό με ίχνη καύσης και αρκετά όστρακα στρώμα, πάχ. 0,50 μ. και τέλος ένα υγρό σκουρότερο στρώμα, πάχ. 0,25 μ., με περισσότερα ίχνη καύσης και λιγότερα έως καθόλου όστρακα.

Τα όστρακα που βρέθηκαν ανήκουν σε χειροποίητα[15] αγγεία καθημερινής χρήσης (Πίν. 195 δ), πίθους, λεκανίδες και φιάλες με κάθετα τοιχώματα και προς τα μέσα νεύοντα χείλη ή φιάλες με στρογγυλεμένα χείλη, κάθετες ταινιωτές λαβές και βάση επίπεδη ή κυρτή. Ο πηλός από τον οποίο είχαν κατασκευαστεί τα αγγεία ήταν κοκκινωπός ή γαιώδης με μαύρο πυρήνα. Βρέθηκαν επίσης οριζόντιες λοβοειδείς συμπαγείς λαβών μεγάλων αγγείων (Πίν. 195 ε) της ΠΕ επίσης εποχής[16].

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Αρχαία Ελέα

Στην επαρχία Παραμυθιάς, ανατολικά του χωριού Βέλιανη, πάνω σ' ένα ευρύχωρο επίπεδο, στις πλαγιές του βουνού Κορίλας εκτείνονται τα ερείπια της Ελέας, αρχαίου τειχισμένου οικισμού των ύστερων κλασικών χρόνων[17]. Το όνομα του οικισμού και του φύλου ταυτίστηκαν με βάση τις επιγραφές και τα χάλκινα νομίσματα, που έκοψε και κυκλοφόρησε περιορισμένα, η αρχαία Ελέα, πρωτεύουσα της Ελεάτιδας, περιοχής όπου κατοικούσε το φύλο των Ελεατών. Η Ελέα περιβαλλόταν από ισχυρό πολυγωνικό τείχος (Πίν. 196 α) μήκους 1.550 μ. Η κύρια πύλη ήταν στα νοτιοδυτικά. Σ' αυτήν οδηγούσε ελικοειδής δρόμος. Μνημειώδες έργο εκτός από το τείχος είναι και η πύλη στην ανατολική του πλευρά. Η πύλη γεφυρώνεται από ογκώδη ανώφλια (Πίν. 196 β) και πλαισιώνεται από δύο επιμήκεις παραστάδες. Δεξιά της πύλης το τείχος σχηματίζει θλάση, που προεξέχει σαν μικρή προβολή. Το κατώτερο τμήμα του τείχους είναι χτισμένο με ογκώδεις ορθοστάτες (Πίν. 197 δ).

Κατά τα τελευταία χρόνια με χρηματοδότηση της Κοινότητας της Βέλλιανης άρχισαν μια σειρά από εργασίες, κυρίως καθαρισμοί και υποστηλώσεις των μνημείων. Επειδή όμως οι τοίχοι των μνημείων, κυρίως στην περιοχή του χώρου του θέατρου όπου έγιναν οι εργασίες, σώζονται πάνω από την επιφάνεια του εδάφους οι εργασίες αναπόφευκτα συνδυάστηκαν και με «ανασκαφή».

Αρχικά «ερευνήθηκε» επίμηκες[18] κτίριο με εσωτερική πεσσοστοιχία που έχει προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ, μήκ. 40,40 μ. και πλ. 8,50 μ. (Σχέδ. 7).

Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι κατά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοδομίας. Ο νοτιοδυτικός μακρύς τοίχος (Τ3), σώζεται μόνον εν μέρει προς τα ΒΔ. Οι βορειοδυτικοί και νοτιοανατολικοί στενοί τοίχοι (Τ1 και Τ4) είναι ιδιαίτερα ενισχυμένοι, από δύο σειρές λίθων έτσι ώστε το πλάτος τους να φθάνει το 1 μ.

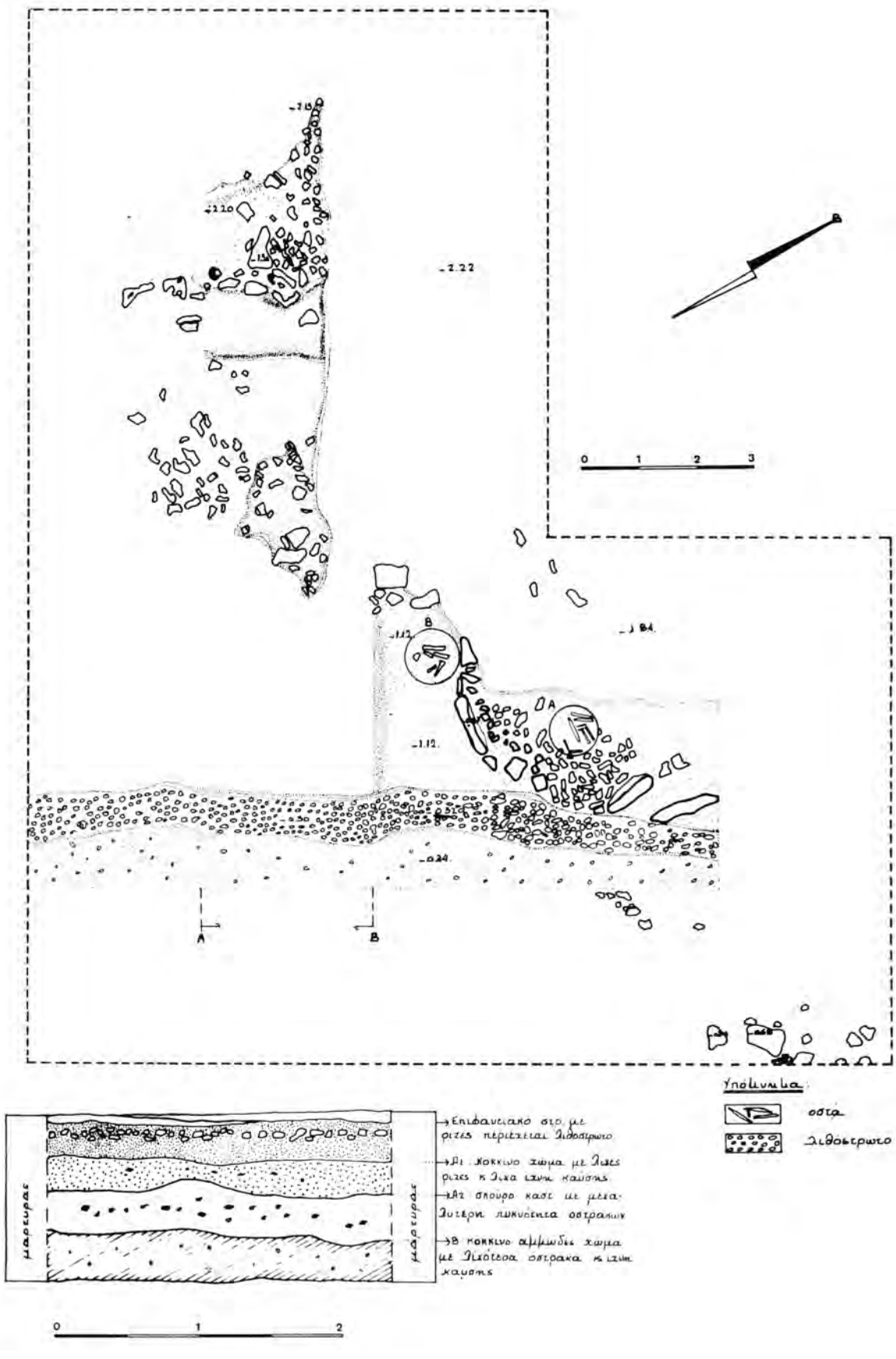
Ο βορειοανατολικός μακρύς τοίχος του κτιρίου (Τ2) σώζεται σε ύψος 1,20 μ. περίπου και το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος του νοτιοδυτικού τοίχου (Τ3) είναι 1 μ. περίπου. Σε ύψος 1 μ. σώζονται και οι νοτιοανατολικοί και βορειοδυτικοί (Τ1, Τ4) τοίχοι. Κατά μήκος του βορειοανατολικού μακρύ τοίχου (Τ2), του βορειοδυτικού στενού τοίχου (Τ4) και σε

15. H. Bulle, Ausgrabungen bei Aphiona auf Korfu, AM 59 (1984), πίν. 6 - 21, 23, 26. Agora XIII, The Neolithic and Bronze Age, πίν. 10, 139 145/πίν. 11, 161. Aslanis, Kastanas 4, πίν. 132-7. Χ. Τζαβέλλα-Evjen, Λιθαρές, Αθήνα 1984, πίν. 67.

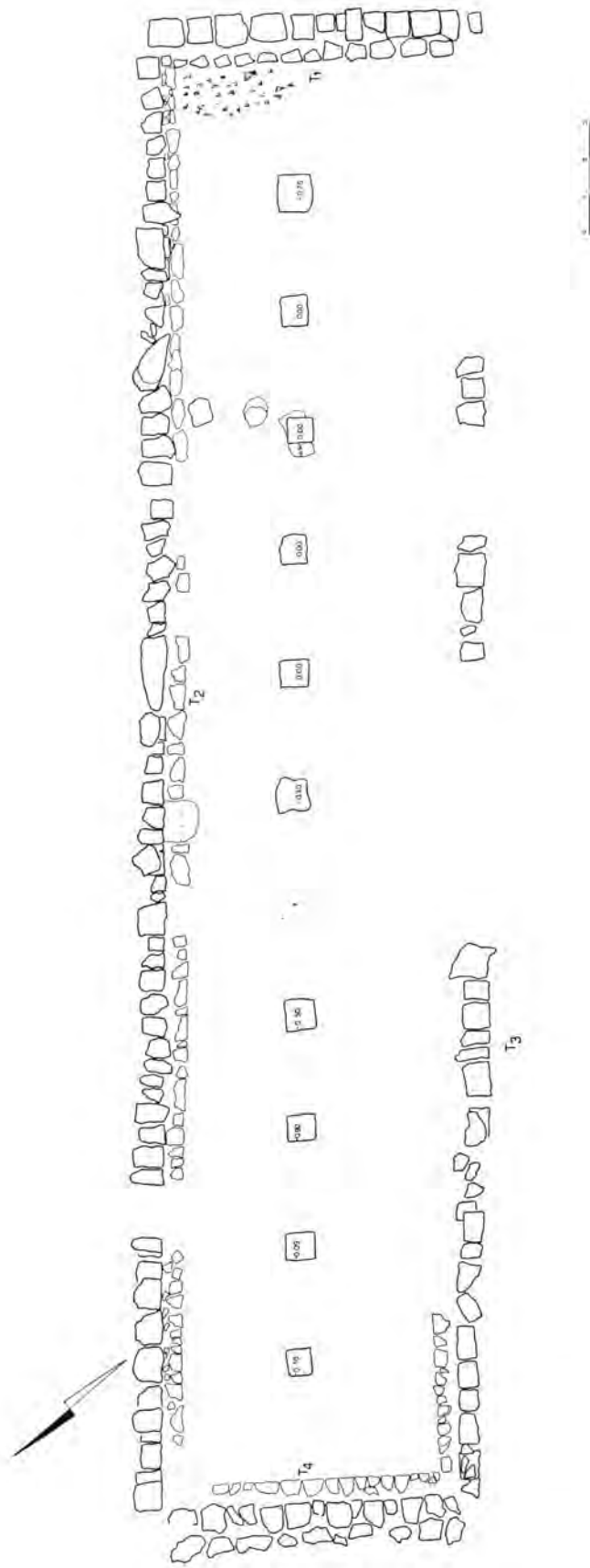
16. H. Bulle, ό.π., σ. 168, πίν. 5/2-4. Agora XIII, ό.π., πίν. 12/186. Aslanis, Kastanas 4 πίν. 129, 1-2-3. Χ. Τζαβέλλα-Evjen, ό.π., πίν. 64 α-γ.

17. Σ. Δάκαρης, Θεσπρωτία 15 (1972), σ. 37, 97.

18. Δάκαρης, ό.π., σχέδ. 43. Το κτίριο σημειώνεται ως στοά με τον αριθ. 6.

Σχέδ. 6. Κέρκυρα. Αχαράβη. Οικόπεδο Τριβυζά. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 7. Νομός Θεσπρωτίας. Αρχαία Ελέα. Κάτοψη κτιρίου Α.

τμήμα του νοτιοδυτικού μακρύ τοίχου (Τ3) αποκαλύφθηκε τοιχοβάτης (ή πεζούλι). Είναι κατασκευασμένος από ακανόνιστους λίθους με λειασμένες τις ορατές επιφάνειες ύψ. 0,50 και πλ. 0,50 μ. Το σωζόμενο μήκος του τοιχοβάτη στο νοτιοδυτικό μακρύ τοίχο (Τ3) είναι 4,15 μ. Η εσωτερική πεσσοστοιχία αποτελείται από 11 πεσσούς από τους οποίους σώζονται μόνον οι βάσεις - γωνιόλιθοι, ενώ από δύο (6ος-7ος από ΝΑ.) σώζονται μόνον τα ίχνη της θεμελίωσης τους.

Οι ακραίοι προς τους στενούς τοίχους πεσσοί απέχουν απ' αυτούς 3 μ. περίπου ενώ όλοι οι πεσσοί απέχουν μεταξύ τους από 2,40-2,50 μ. περίπου.

Η πεσσοστοιχία απέχει από τον τοιχοβάτη του βορειοανατολικού τοίχου Τ2 2,90 μ. περίπου, ενώ από το νοτιοδυτικό μακρύ τοίχο περίπου 3,70 μ. Οι γωνιόλιθοι των πεσσών δεν έχουν τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις, στους περισσότερους όμως το πλάτος φθάνει τα 0,70 μ. Το δάπεδο του κτιρίου ήταν από πατημένο κοκκινόχωμα με υπόστρωση λατύπης.

Το κτίριο συνδεόταν με την οδική αρτηρία της Ελέας που περνούσε από τα βορειοδυτικά του. Ο βορειοδυτικός στενός τοίχος του κτιρίου ήταν ταυτοχρόνως και ο νότιος τοίχος του δρόμου, τα άκρα του οποίου οριζόταν με ξερολιθιά.

Μεταξύ των κινητών ευρημάτων του χώρου συγκαταλλέγονται όστρακα αγγείων ελληνιστικής και ύστερη κλασικής εποχής, ακέραια αγγεία[19], λυχνάρια (Πίν. 197 γ), μυροδοχεία κ.ά., ένα χάλκινο δακτυλίδι και 12 νομίσματα, 11 χάλκινα και ένα ασημένιο Κερκύρας. Τα χάλκινα νομίσματα είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους κερκυραϊκά και ηπειρωτικά μεταξύ των οποίων ένα είναι της Ηπειρωτικής Συμμαχίας και ένα των Κασσωπαίων (από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.).

Στη συνέχεια ερευνήθηκε κτίριο[20], τραπεζοειδούς σχήματος με προσανατολισμό από Β. προς Ν., μήκ. 18 και πλ. 14 μ. (Σχέδ. 8).

Ο ανατολικός τοίχος (Τ1) του κτιρίου, αμελούς κατά το πολυγωνικό σύστημα κατασκευής, χρησίμευε παράλληλα και ως αναλημματικός για τη συγκράτηση των ισχυρά κεκλιμένων πρανών, που βρίσκονταν στην οπίσθια πλευρά του. Ο τοίχος της βόρειας στενής πλευράς (Τ8), στην οποία βρίσκεται η είσοδος του κτιρίου, είναι κτισμένος επιμελώς σύμφωνα με το ισοδομικό σύστημα. Η κεντρική είσοδος, οδηγεί κατ' ευθείαν σε ευρύ διάδρομο, πλ. 4 μ., που διασχίζει το κτίριο από Β. προς Ν., τέμνοντάς το σε δύο πτέρυγες, την ανατολική και τη δυτική. Οι δύο αυτές πτέρυγες αποτελούνται από χώρους παρατακτικά τοποθετημένους με αντιστοιχία μεταξύ τους τουλάχιστον στο βόρειο ήμισυ του κτιρίου.

Η ανατολική πτέρυγα αποτελείται από τέσσερις χώρους που έχουν εισόδους, προς τον ευρύ διάδρομο. Ο βορειότερος από τους χώρους αυτούς (χώρος 1), μήκ. 7,30 και πλ. 3,20 μ., χρησίμευε ως αποθήκη. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν στη θέση τους έξι μεγάλοι αποθηκευτικοί πίθοι. Ο επόμενος, χώρος 2, είναι τετράγωνος με μήκος και πλάτος 3 μ. τις ίδιες διαστάσεις, με το χώρο 2, έχουν και οι χώροι 3 και 4. Στους δύο αυτούς χώρους δεν έχει διασωθεί ο τοίχος που τους έκλεινε προς Δ. Άνοιγμα εισόδου στο νότιο τοίχο (Τ4) υποδεικνύει, ότι ο χώρος είχε δευτερεύουσα ανεξάρτητη είσοδο προς τη νότια πλευρά του κτιρίου.

Στη δυτική πτέρυγα, στο δάπεδο του χώρου 5, αποκαλύφθηκε χαμηλή από αργούς λίθους κατασκευή, σχήματος Γ, είδος θρανίου, της οποίας η μία πλευρά βρίσκεται σε επαφή με τον Τ10, ενώ η άλλη παράλληλα και σε απόσταση 2 μ. από τον Τ7. Η ανασκαφή των υπόλοιπων τοίχων της πλευράς αυτής δεν ολοκληρώθηκε ακόμη.

Το δάπεδο του κτιρίου που φαίνεται ότι καταστράφηκε από φωτιά, ήταν κατασκευασμένο από λεπτό χαλίκι.

Από την ανασκαφική έρευνα του κτιρίου προήλθαν όστρακα μελαμβαφή και άβαφα, ολόκληρα αγγεία, μεταξύ των οποίων μυροδοχεία, λύχνοι, λάγυνοι (Πίν. 197 α-β), ληκύθια που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ., σιδερένιες εφηλίδες[21], εργαλεία, αιχμή δόρατος και νομίσματα, αρκετά από τα οποία είναι της Αμβρακίας, Ηπείρου, Κερκύρας, ένα νόμισμα Μεγάλου Αλεξάνδρου, αλλά και νομίσματα αυτόνομης κοπής της ίδιας της αρχαίας Ελέας.

Παραπόταμος[22]

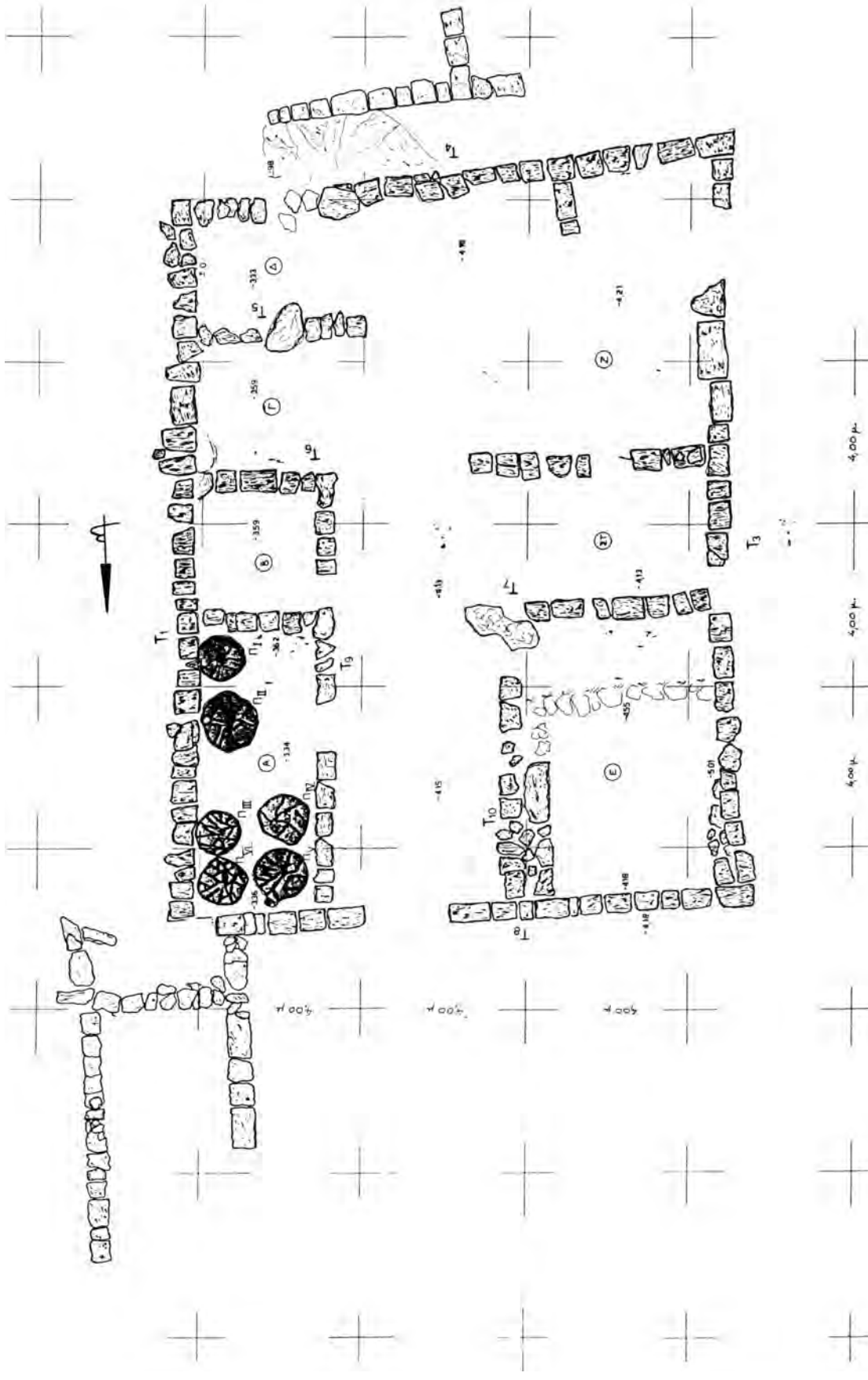
Στη θέση Τσιφλίκι του χωριού Παραπόταμος, νότια του βουνού Ντούλκα και 200 μ. νότια επίσης της όχθης του ποταμού Καλαμά εντοπίσθηκε το

19. Για παρόμοια λυχνάρια βλ. Isthmia III, πίν. 17, 125.

20. Δάκαρης, Θεσπρωτία, ό.π., το κτίριο σημειώνεται ως στοά με τον αριθ. 15.

21. Για παράλληλα αγγεία βλ. Agora XII, πίν. 38, 1137, 1138.

22. Για τη δημοσίευση της ανασκαφής του Παραποτάμου, βλ. στον Τιμητικό τόμο για τον Σ. Δάκαρη.

Σχέδ. 8. Νομός Θεσπρωτίας. Αρχαία Ελέα. Κάτοψη κτιρίου Β.

1986 έπειτα από λαθρανασκαφή για την οποία χρησιμοποιήθηκε μηχανικός εκσκαφέας, νεκροταφείο πάνω σε μικρή τούμπα, ύψ. 5 μ. (Σχέδ. 9).

Κατά την ανασκαφή που επακολούθησε ήρθαν στο φως 88 τάφοι, ίχνη κυκλικού περιβόλου από κροκάλες πρόχειρα κατασκευασμένου προς ΝΔ., στη βάση της τούμπας και πιθανώς, ενός δευτέρου, από λαξευμένους γωνιόλιθους στην ανατολική πλευρά του τύμβου.

Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν ήταν τοποθετημένοι σε όλη την έκταση του τύμβου σε μικρότερη πυκνότητα στη βορειοδυτική πλευρά και μεγαλύτερη στη νοτιοανατολική πλευρά. Ο προσανατολισμός των τάφων με ελάχιστες εξαιρέσεις ήταν από Α. προς Δ.

Μεταξύ των τάφων που ερευνήθηκαν, 80 ήταν κιβωτιόσχημοι, επτά λακκοειδείς και ένας εγχυτρισμός. Από τους κιβωτιόσχημους ο ένας ήταν λιθοπερίβλητος, οι 76 από αργούς λίθους κατασκευασμένοι και ο ένας επιμελούς κατασκευής, από καλά λαξευμένες πλάκες.

Η επιφάνεια του τύμβου καλυπτόταν από λεπτό στρώμα σκούρου καστανού χώματος με πολλές ρίγες. Είχε πάχος από 0,05-0,25 μ. και ήταν λεπτόπτερο στην κορυφή και στη βορειοδυτική πλευρά και παχύτερο στη νοτιοανατολική· μέσα σ' αυτό αποκαλύφθηκαν οι τάφοι 20, 34, 49, 61, 62 και 63.

Ακολουθούσε ένα στρώμα από καστανό χώμα που περιείχε μικρές κροκάλες μέσα στο οποίο βρέθηκε το σύνολο σχεδόν των τάφων του νεκροταφείου. Το στρώμα αυτό κάλυπτε όλη την έκταση του τύμβου εκτός από τα χαμηλότερα τμήματα της βορειοδυτικής πλευράς, όπου δεν υπήρχαν τάφοι.

Το τρίτο στρώμα αποτελείτο από κίτρινο αμμώδες χώμα με μεγάλες κροκάλες σε μεγάλη πυκνότητα. Το στρώμα αυτό που κάλυπτε το μεγαλύτερο τμήμα του τύμβου, εμφανίστηκε βαθύτερα προς τα νοτιοανατολικά απ' ό,τι στα βορειοδυτικά. Στη βόρεια και δυτική πλευρά το κατώτερο στρώμα που εμφανίστηκε μετά το επιφανειακό, ήταν κίτρινο αμμώδες και μέσα σ' αυτό αποκαλύφθηκε ο τάφος Τ4.2.

Από τους τάφους αυτούς ελάχιστοι περιείχαν κτερίσματα. Μεταξύ των κτερισμάτων συγκαταλέγονται χρυσά σπειροειδή ενώτια ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 198 α), χρυσά, ασημένια και χάλκινα κοσμήματα μεταβυζαντινών χρόνων και χάλκινα νομίσματα του 989 μ.Χ. Η κεραμική απουσίαζε σχεδόν ολοκληρωτικά. Βρέθηκαν μόνο λίγα όστρακα και μια ακέραια άβαφη πρόχους (Πίν. 198 β), ελληνιστικής εποχής. Από τα ευρήματα αυτά η χρήση του χώρου, ως νεκροταφείου, προσδιορίζεται από τους ελληνιστικούς, μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους.

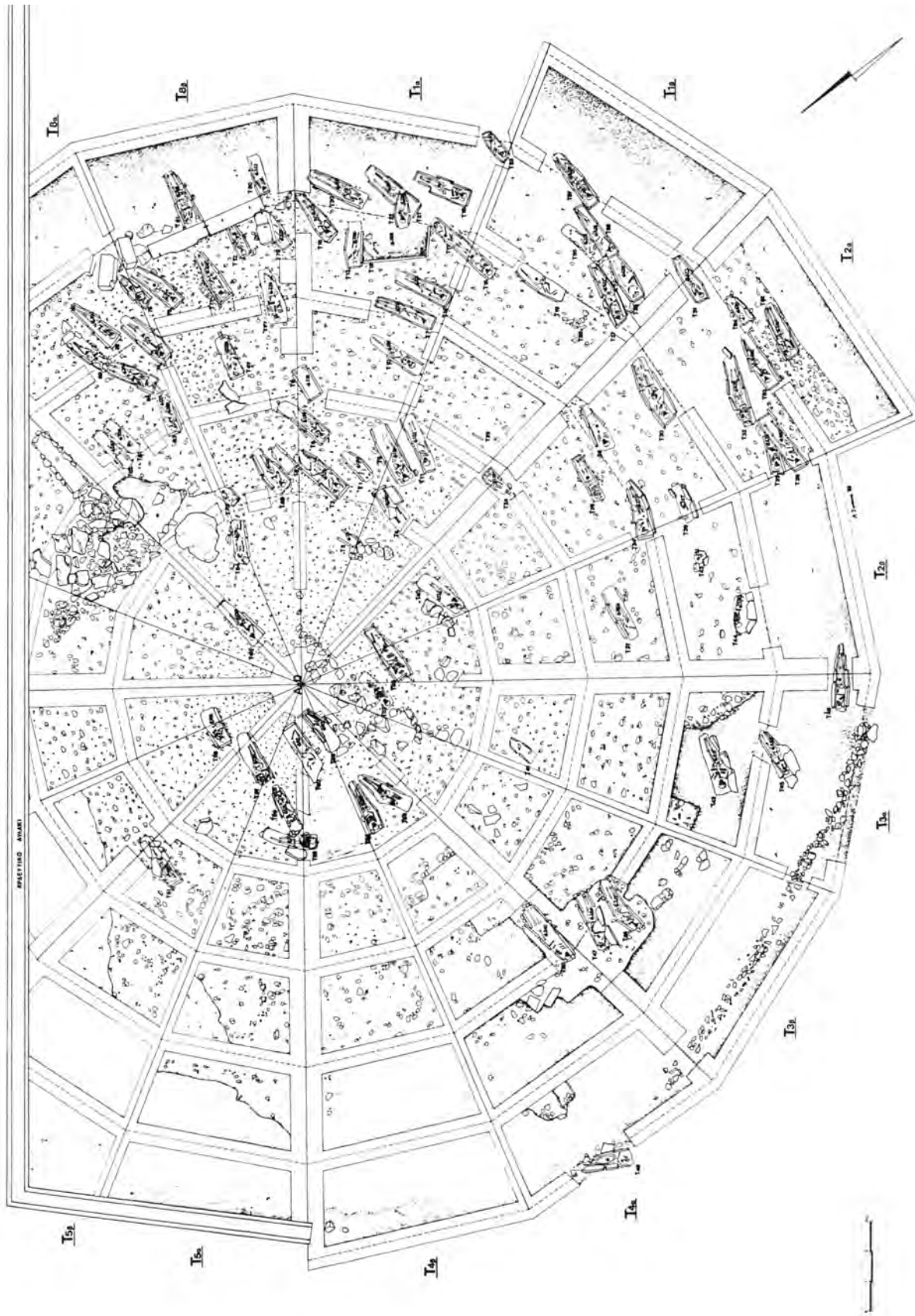
Κομμάτι Σμέρτου

Στη θέση Κομμάτι στην αριστερή πλευρά του δρόμου Ηγουμενίτσας - Σαγιάδας, εντοπίστηκαν τον Οκτώβριο του 1988 μέσα σε αποστραγγιστική τάφρο δύο κατεστραμμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι και διαμελισμένη επιτύμβια στήλη.

Οι τάφοι είχαν καταστραφεί μερικά από εκσκαφικό μηχάνημα και από τη διαβρωτική δύναμη του νερού, που συγκέντρωνε η τάφρος.

Ο τάφος Ι εντοπίστηκε στα μέσα περίπου της τάφρου, σε βάθος 4,35 μ. από το επίπεδο του οδοστρώματος. Για την κατασκευή του είχαν χρησιμοποιηθεί ακανόνιστες πλάκες σχιστολιθικού ασβεστόλιθου διαφόρων μεγεθών. Είχε προσανατολισμό από Δ. προς Α. με μικρή απόκλιση, το πλάτος του ήταν 0,50 μ. και το μήκος του πρέπει να ξεπερνούσε τα 1,60 μ. Ο σκελετός του νεκρού βρέθηκε σε κακή κατάσταση και ήταν δύσκολο να διαπιστωθεί η ακριβής στάση του. Είχε εναποτεθεί με το κεφάλι προς Δ. Το κρανίο ακουμπούσε πάνω σε μικρούς αργούς λίθους. Το αριστερό χέρι ήταν κεκαμμένο. Το μηριαίο οστό του σκελετού βρέθηκε σε απόσταση 1,60 μ. από τον τάφο. Γύρω από το σκελετό βρέθηκαν μικρά βότσαλα που πιθανώς αποτελούσαν τον πυθμένα του τάφου, ο οποίος είχε καταστραφεί. Η ταφή είχε γίνει μέσα σε στρώμα φυσικού αργιλώδους χώματος. Τα μοναδικά κτερίσματα του τάφου ήταν ελάχιστα όστρακα άβαφων και μελαμβαφών αγγείων. Ο τάφος ΙΙ εντοπίστηκε στο δυτικό πρανές της τάφρου ψηλότερα από τον τάφο Ι. Σώθηκαν μόνο μικρά τμήματα των τριών πλευρών του. Η κατασκευή ήταν ανάλογη με του τάφου Ι. Όμοιος ήταν και ο προσανατολισμός του. Οι σωζόμενες διαστάσεις του τάφου είναι: μήκ. 1,50, πλ. 0,34 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τα οστά του νεκρού, μετακινημένα από την αρχική τους θέση. Η στάση του δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί. Το κρανίο δεν σώθηκε, αλλά από τη φορά των οστών συμπεραίνεται πως πρέπει να βρισκόταν προς Δ. Το μηριαίο οστό του νεκρού βρέθηκε κατά μήκος της νότιας μακράς πλευράς του τάφου κι είχε μήκος 0,47 μ. Μέσα στον τάφο βρέθηκε μόνο ένα όστρακο.

Σε απόσταση 3 μ. περίπου, βορειοανατολικά του τάφου ΙΙ βρέθηκε επιτύμβια στήλη από τιτανόλιθο, σπασμένη σε πολλά τμήματα. Ήταν φανερά μετακινημένα από την αρχική της θέση, ανεστραμμένη μέσα σε στρώμα σκούρου καστανού ως μαύρου χώ-

Σχέδ. 9. Νομός Θεσπρωτίας. Παραπόταμος. Κάτοψη του νεκροταφείου.

ματος, που είχε προέλθει από διαταραχή. Η στήλη είχε αετωματική επίστεψη και έφερε καθ' ύψος δύο ανάγλυφες απομιμήσεις πεσσών, για τη δήλωση του βάθους. Στην επίπεδη επιφάνεια της κύριας όψης δεν διαπιστώθηκαν ίχνη χρώματος.

Πύργος Ραγίου (Σχέδ. 10)

Μια σειρά από εργασίες έγιναν τα τελευταία χρόνια στα εσωτερικά του οχυρού του Πύργου που προστάτευε από τα βορειοανατολικά τον οικισμό της Κερκυραϊκής Περαίας[23] στην περιοχή νότια του Καλαμά, στον οποίο καθαρισμός αποψίλωσης και δοκιμαστικές τομές είχαν ήδη αρχίσει από το 1978[24].

Αρχικά, στο εσωτερικό της βορειοδυτικής πλευράς του τείχους του οχυρού, το οποίο στην πλευρά αυτή είναι κτισμένο εξωτερικά κατά το πολυγωνικό σύστημα (Πίν. 198 γ), έγινε μια μικρή τομή κατά την οποία αποκαλύφθηκε κάθετα προς την εσωτερική παρειά του μια κτιστή κατασκευή, σχήματος διπλού γάμμα. Στα νότια, το πρώτο τμήμα της κατασκευής αποτελείται από τοιχάριο (αριθ. 2), ύψ. 0,50-0,60, πλ. 0,50-0,60 και μήκ. 3,50 μ., που εφάπτεται της εσωτερικής παρειάς του ογκώδους βράχου, ο οποίος παρεμβάλλεται ανάμεσα από το τείχος της δυτικής πλευράς. Το τοιχάριο (2) συνδέεται με πλατειά ορθογώνια κατασκευή (1) κάθετη προς αυτό και προς το τείχος. Η κατασκευή σώθηκε σε μια μόνο σειρά λίθων, ύψ. 0,90, πλ. 2,30 και μήκ. 3,40 μ. Ένας ογκόλιθος που διασώθηκε στη βόρεια πλευρά της κατασκευής δείχνει ότι το ύψος της συνεχιζόταν μέχρι τουλάχιστον τα 1,10 μ. Η κατασκευή ήταν κτισμένη από ογκόλιθους κατεργασμένους στην εξωτερική τους μόνο πλευρά που είχαν τοποθετηθεί στις εξωτερικές της παρειές, ενώ ανάμεσα σ' αυτές το κενό είχε γεμισθεί από αργούς λίθους. Την αυτή διάταξη, τρόπο κατασκευής και σχεδόν διαστάσεις έχει και το δεύτερο στα βόρεια του πρώτου τμήματος της κατασκευής. Το δεύτερο τμήμα αποτελείται από ένα τοιχάριο (αριθ. 3), ύψ. 0,60, πλ. 0,60 και μήκ. 3,45 μ., κατασκευασμένο από μεγάλους όρθια και σε επαφή με την εσωτερική παρειά του τείχους λίθους. Το μεταξύ του τείχους και των όρθια τοποθετημένων λίθων κενό πληρούται από αργούς λίθους. Η ορθογώνια και κάθετη προς αυτό κατασκευή (αριθ. 4) είναι όμοια με εκείνη του πρώτου τμήματος, αλλά έχει ύψος 1,08, πλάτος 0,70 και μήκος 3,50 μ.

Βορειότερα, κοντά στο βορειοδυτικό πύργο του τείχους αποκαλύφθηκε η από αργούς λίθους θεμελίωση τούρκικου κτιρίου. Το κτίριο (5) αποτελείται από δύο συνεχόμενους ορθογώνιους χώρους, πλ. 5 και συνολ. μήκ. 15 μ. Ο δυτικός τοίχος του κτιρίου εδράζεται πάνω στους δόμους της εσωτερικής παρειάς του βορειοδυτικού τμήματος τους αρχαίου τείχους. Το δάπεδο του κτιρίου, το οποίο ήταν θεμελιωμένο πάνω σε επίχωση μέσα στην οποία αποκαλύφθηκαν μελαμβαφή και άβαφα όστρακα ελληνιστικών και κλασικών χρόνων, ήταν κατασκευασμένο από πλακίδια γυψόλιθου.

Τόσο στο κατώτερο στρώμα πάνω από το οποίο είχε οικοδομηθεί το τούρκικο κτίριο, όσο και στο κατώτερο στρώμα της σε σχήμα διπλού γάμμα κατασκευής της περιοχής του κρηναίου, αποκαλύφθηκαν όστρακα των προϊστορικών χρόνων. Τα όστρακα αυτά είναι[25]: 1. Χειροποίητα με πλαστική διακόσμηση (Κ2) (Πίν. 200 α). 2. Χειροποίητα με εγχάρακτη διακόσμηση. 3. Λεπτά καστανομέλανα (Πίν. 200 β). 4. Λεπτά πορτοκαλόχρωμα (ταινιόσχημες λαβές). 5. Λεπτά με αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Ίχνη μόνιμων κατασκευών στο προϊστορικό στρώμα δεν εντοπίσθηκαν.

Στο βόρειο και ανατολικό τμήμα του εσωτερικού τμήματος του οχυρού έγινε εκτεταμένος καθαρισμός κατά τη διάρκεια του οποίου ήρθαν στο φως οι θεμελιώσεις διαφόρων αμελούς κατασκευής κτιρίων (Σχέδ. 10, αριθ. 7, 8, 9, 10, 11, 12), πιθανώς της Τουρκοκρατίας. Καθαρισμός έγινε επίσης στο εσωτερικό (αριθ. 6) του «Πύργου του Αγά», κτιρίου του 19ου αι. που είναι κτισμένο πάνω στο βόρειο πύργο του αρχαίου τείχους αμέσως δυτικά της βόρειας πυλίδας του τείχους (Πίν. 199 α-β). Το κτίριο αυτό, τύπου Kula σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση από τα θεμέλια μέχρι το σημείο που εδραζόταν η στέγη του (εκπονήθηκε μελέτη για την αναστήλωσή του).

Στα νοτιοανατολικά του οχυρού, περιοχή που χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερα βραχώδη και ανώμαλη διαμόρφωση του εδάφους έγιναν επίσης διάφορες τομές κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν τα λείψαναν έξι κτιρίων. Από το πρώτο (Σχέδ. 10, κτ. Α), διασώθηκαν μόνο μικρά τμήματα από τρία τοιχάρια της θεμελίωσής του. Το κτίριο σχετίζεται

23. Δάκαρης, Θεσπρωτία, ό.π., σ. 104.

24. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 223.

25. Για την τυπολογία ορισμένων απ' αυτά στον Δάκαρη, ΠΑΕ 1951, σ. 177 κ.ε.

Σχέδ. 10. Νομός Θεσπρωτίας. Πύργος Ραγίου. Κάτοψη του οχυρού του τείχους.

στα νοτιοανατολικά του με αγωγό κατασκευασμένο από πήλινες κοίλες κεραμίδες. Ο αγωγός, που σώθηκε σε μήκος 14 μ., είναι παράλληλος προς την εσωτερική παρειά του τείχους, συνδέεται με μια διακλάδωση ενός δεύτερου κάθετου προς αυτόν αγωγού, μήκους 3 μ. και εκβάλλει στα δυτικά σε πλακόστρωτο.

Στα βορειοδυτικά του κτιρίου αυτού, αποκαλύφθηκε η από αργούς επίσης λίθους θεμελίωση του κτιρίου Β. Το κτίριο αποτελείται από δύο χώρους (α, β). Το νοτιοανατολικό και το νοτιοδυτικό τμήμα του κτιρίου δεν ανασκάφηκαν, επειδή στο ανώτερο μέρος της επίχωσής του αποκαλύφθηκαν τοιχία που ανήκουν σε νεότερα κτίσματα. Ο χώρος β είναι τετράγωνος (5x5 μ.), έχει δάπεδο από χαλίκια, άνοιγμα εισόδου στο νοτιοανατολικό τοίχο, ενώ

υπόλειμμα θεμελίωσης κλίμακας στο νοτιοδυτικό τοίχο, υποδεικνύει την ύπαρξη και δεύτερου ορόφου. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής του κτιρίου αυτού ήταν πολλές σιδερένιες αιχμές και μολυβδίδες (Πίν. 200 γ). Στα βορειοδυτικά του κτιρίου Β διασώθηκε τμήμα της από αργούς λίθους θεμελίωσης του κτιρίου Γ. Για τη θεμελίωση του κτιρίου έχουν χρησιμοποιηθεί και οι βράχοι της περιοχής. Το κτίριο Γ είναι νεότερο από το κτίριο Β, μέρος του οποίου καλύπτει (Τ7 και Τ12). Στα ανατολικά του κτιρίου Β, διασώθηκε επίσης η θεμελίωση ορθογώνιου από αργούς λίθους, μονόχωρου κτιρίου Δ. Ο χώρος έχει δάπεδο από χαλίκια. Πάνω στην εσωτερική παρειά της νοτιοανατολικής απόληξης του τείχους διασώθηκε η θεμελίωση νεότερου κτιρίου Ε τετράγωνης κάτοψης. Στο κτίσμα, εσωτ. διαστ. 4,10x4,30 μ., που έχει άνοιγμα εισόδου και κατώφλι με δύο βαθμίδες στη βορειοανατολική του πλευρά, διασώζονται λείψανα κλίμακας στη δυτική εσωτερική του γωνία. Οι τοίχοι του κτιρίου που σώζονται σε μέγιστο ύψος 1 μ. περίπου, είναι φτιαγμένοι από αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα.

Στη νοτιότερη από τις τομές που έγιναν στο τμήμα αυτό του οχυρού διαπιστώθηκε η ύπαρξη και δεύτερης εισόδου προς την πλευρά αυτή, η οποία φαίνεται ότι ήταν μάλιστα η κύρια είσοδος του τείχους. Η είσοδος αυτή δημιουργήθηκε σε άνοιγμα, πλ. 10 μ., το οποίο σχηματίζεται μεταξύ του νοτιοδυτικού και νοτιοανατολικού τμήματος του τείχους. Ο χώρος αυτός, που μεταξύ των δύο απολήξεων του τείχους είναι βραχώδης και κεκλιμένος, κλείεται στη νοτιοδυτική ομαλότερη πλευρά του, από το κτίριο ΣΤ ενώ στην προς τα έσω απόληξη του κτιρίου ΣΤ από τμήμα τείχους ΙΙ που κατευθύνεται προς ΝΑ. και μέχρι το τμήμα του τείχους της ίδιας πλευράς. Το τμήμα του τείχους ΙΙ, μέγ. σωζ. μήκ. 16 μ. είναι κατασκευασμένο από μια μόνο σειρά, Τ1, μεγάλων ορθογώνιων λίθων, ενισχυμένων με τοίχο κατασκευασμένο από αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα, πλ. 2,50 μ.

Το κτίριο της εισόδου, κτ. ΣΤ, σχήματος ορθογωνίου παραλληλόγραμμου με προσανατολισμό, από Β. προς Ν., μήκ. 9,50 και πλ. 4 μ., έχει κατασκευασθεί από λευκούς, επιμελούς κατασκευής, λίθους.

Εσωτερικά χωρίζεται με παραστάδες σε δύο τμήματα (α και β) από τα οποία το βόρειο (α) έχει μήκος 3,30 και πλάτος 3,20 μ., ενώ το νότιο (β) μήκος 4,10 και πλάτος 3,30 μ. Ο δυτικός τοίχος του χώρου (β) δεν διασώθηκε σ' όλο του το μήκος. Ο δυτικός τοίχος του χώρου (α) σώζει κρηπίδωμα από δύο σειρές γωνιόλιθων και από ορατό τμήμα της ευθυντηρίας του προβάλλει τμήμα της ανωδομής του τοίχου. Οι πρώτοι ορατοί γωνιόλιθοι του τοίχου που εδράζονται στην ευθυντηρία είναι ίσοι στο ύψος με τους δόμους της υπερκείμενης σειράς αλλά διπλάσιοι στο πλάτος απ' αυτούς. Ο ανατολικός τοίχος παρουσιάζει την ίδια κατασκευή, αλλά το κρηπίδωμα του αποτελείται από τρεις σειρές γωνιολίθων εξαιτίας της κλίσης του εδάφους. Και οι δύο τοίχοι (Δ και Α) σώζονται σε ύψος 2 μ. από τη θεμελίωση. Στο νότιο τοίχο του κτιρίου σώζεται εκτός από το κρηπίδωμα και κατώφλι από δύο σειρές δύο δόμων, πλ. 0,96 μ. και ορθοστάτη, παραστάδες με τόρμο για την υποδοχή πόρτας. Στη βόρεια πλευρά του κτιρίου δεν σώζεται τοίχος αλλά σειρά λίθινων δόμων αμελέστερα δουλεμένων. Αυτή η σειρά θα πρέπει να αποτελούσε τμήμα της θεμελίωσης κεκλιμένου ανωφερούς επιπέδου ή κλίμακας που οδηγούσε από το κτίριο της εισόδου προς το εσωτερικό του τείχους καλύπτοντας έτσι την υψομετρική διαφορά. Από αυτήν την ανωφέρεια ή κλίμακα σώζονται αργοί και ημίεργοι λίθοι. Πίσω ακριβώς από τη βόρεια πλευρά του κτιρίου της εισόδου και προς το νοτιοδυτικό τμήμα του τείχους υπάρχει διαμπερής τετράγωνη οπή, διαστ. 0,49x0,37 μ., για τη διοχέτευση των νερών που θα συσσωρεύονταν σ' αυτό το σημείο εξαιτίας της κλίσης του εδάφους (Πίν. 201).

Εξωτερικά του κτιρίου της εισόδου, στο ύψος των παραστάδων του που διαιρούσαν το κτίριο σε δύο χώρους (α) και (β), διασώθηκε τμήμα από τοίχο Τ13 ο οποίος διευθύνετο προς το τείχος ΙΙ, σχηματίζοντας ένα τριγωνικό χώρο εξωτερικά και στο βόρειο ήμισυ του κτιρίου. Ο τριγωνικός αυτός χώρος καλυπτόταν από ισχυρή λιθορριπή η οποία σε συνδυασμό με τη βραχώδη διαμόρφωση του εδάφους συμπλήρωνε την οχύρωση και αυτής της περιοχής του λόφου· έτσι η μόνη πρόσβαση προς το φρούριο θα γινόταν δια μέσου της κεντρικής νότιας εισόδου, που θα έκλεινε με ισχυρή πόρτα και διά μέσου του ανωφερούς επιπέδου της σκάλας θα οδηγούσε στο εσωτερικό του φρουρίου. Η είσοδος επομένως της βόρειας πλευράς του τείχους, ως μικρότερη πυλίδα, πρέπει να θεωρηθεί δευτερεύουσα και ότι και το τείχος του Πύργου όπως και πολλές άλλες θεσπρωτικές ακροπόλεις διέθετε δύο εισόδους.

Στον ανασκαμμένο χώρο εκτός από τις κατασκευές που περιγράφηκαν παραπάνω αποκαλύφθηκαν και διάφορα τοιχία, υπολείμματα θεμελιώσεων κτιρίων, που όμως δεν μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένα κτίρια. Από την επίχωση του ανασκαμμένου χώρου προήλθαν διάφορα ευρήματα:

νομίσματα κλασικά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά, κερκυραϊκά στο μεγαλύτερο μέρος τους και λιγότερα ηπειρωτικά, όστρακα κλασικής και ελληνιστικής εποχής, ολόκληρα λυχνάρια ύστερα κλασικά και ελληνιστικά, πλήθος από σιδερένιες αιχμές και μολυβδίδες, τμήματα από ειδώλια αρχαϊκά (Πίν. 200 δ-ε) και ελληνιστικά. Από το κατώτατο στρώμα κυρίως από την περιοχή της νότιας κεντρικής εισόδου προέρχονται προϊστορικά όστρακα και λίθινα εργαλεία κυρίως από πυριτόλιθο. Τέλος, εξωτερικά του βορείου τμήματος του φρουρίου ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη προτειχίσματος του φρουρίου που βρίσκεται σε απόσταση 6 μ. από το κυρίως τείχος (Πίν. 202). Από το προτείχισμα, που κατασκευάστηκε στους ελληνιστικούς χρόνους διασώθηκε μια σειρά μόνο γωνιόλιθων που ενισχύεται εσωτερικά από αργόλιθους. Το δάπεδο του κτιρίου ήταν στρωμένο με πήλινες πλίνθους, όπως δείχνουν τμήματα που σώθηκαν στη θέση τους. Οι πήλινες πλίνθοι πατούσαν πάνω σε στρώση από χαλίκια.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

ΑΔ 41 (1986): Χρονικά

Σελ. 125, στ. β: αντί **Φιγαρέτο Κανονίου (οικόπεδο Μικάλεφ),**
διάβ. **Φιγαρέτο Κανονίου (οικόπεδο Μικάλεφ)** (Σχέδ. 3)

Σελ. 128: αντί Σχέδ. 3. Κέρκυρα. Ανεμόμυλος. Οικόπεδο Κοκοτού. Κάτοψη της ανασκαφής,
διάβ. Σχέδ. 3. Κέρκυρα. Φιγαρέτο Κανονίου (οικόπεδο Μικάλεφ). Κάτοψη της ανασκαφής.

ΠΙΝΑΚΕΣ

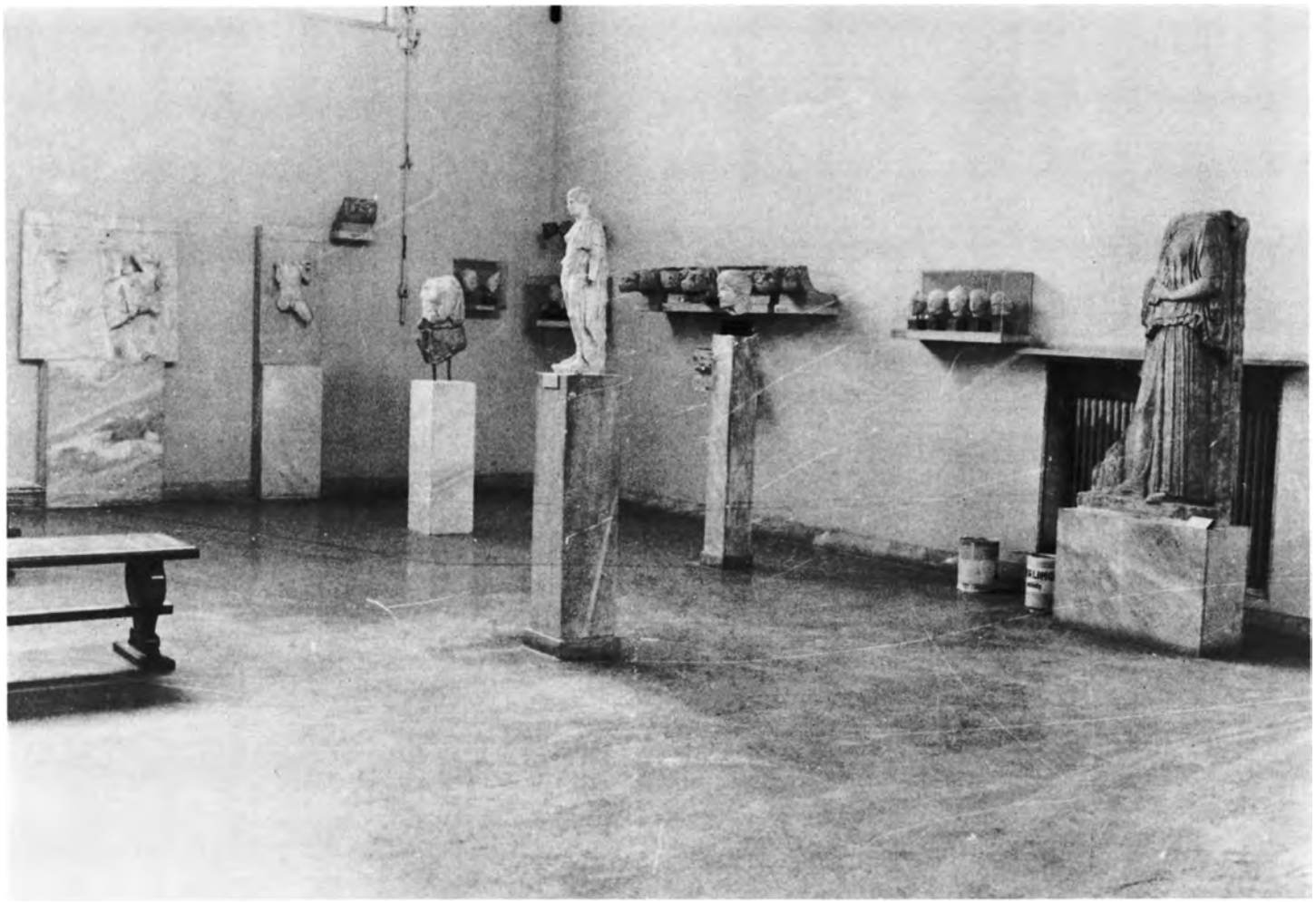

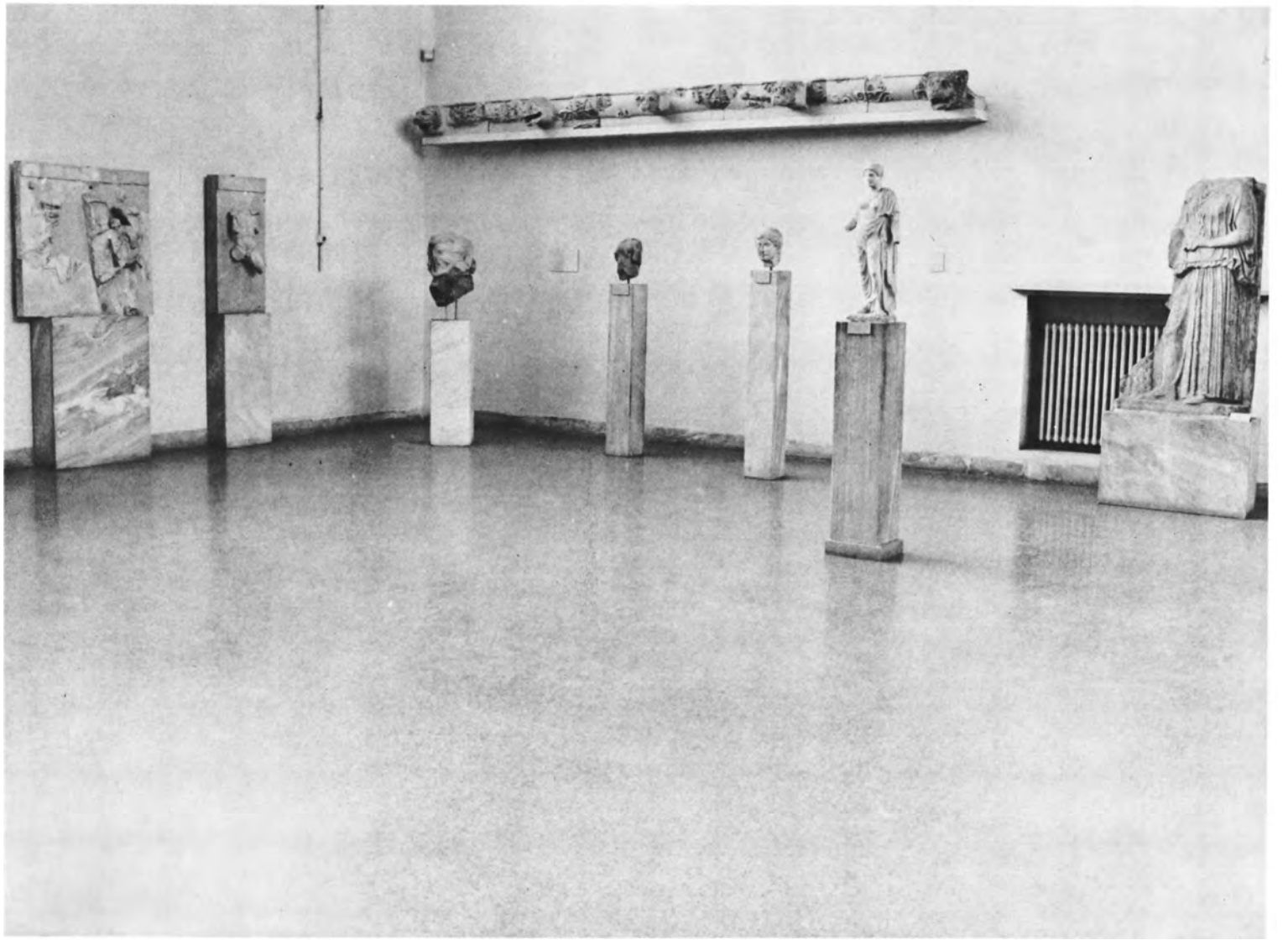
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: α-δ) Ο Κούρος του Κεραμεικού πριν και μετά την ανασύνθεση.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αίθουσα του Ηραίου του Άργους. Έκθεση αρχιτεκτονικού διακόσμου του ναού.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Αίθουσα του Ηραίου του Άργους. Έκθεση αρχιτεκτονικού διακόσμου του ναού.

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: α-β) Συλλογή Βλαστού. Ερυθρόμορφοι χόες, γ) Τμήματα από το χάλκινο άγαλμα φιλοσόφου από το ναυάγιο των Αντικυθήρων.

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Βυζαντινό Μουσείο. Αγγέλου, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Ανδρέα Ρίτζου, IHS.

Βυζαντινό Μουσείο: α) Παναγία Γλυκοφιλούσα, β) Αποτομή του Προδρόμου, μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Μονή Γηροκομείου Πατρών: α-β) Παναγία «Η Αληθινή» πριν και μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Βάπτιση, πριν και μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Παναγία, Madre della Consolazione πριν και μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α) Άγιος Οικουμένιος, μετά τη συντήρηση, β) Ένθρονη Παναγία «Η Φανερωμένη», μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α-β) Ηλιού Μόσκου, Προφήτης Ζαχαρίας, πριν και μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Μονή Γηροκομείου Πατρών. Πρόδρομος και Αποτομή, μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α) Μονή Γηροκομείου Πατρών. Πρόδρομος και Αποτομή, λεπτομέρεια του Πίνακα 17 μετά τη συντήρηση, β) Χριστός Μέγας Αρχιερεύς, μετά τη συντήρηση.

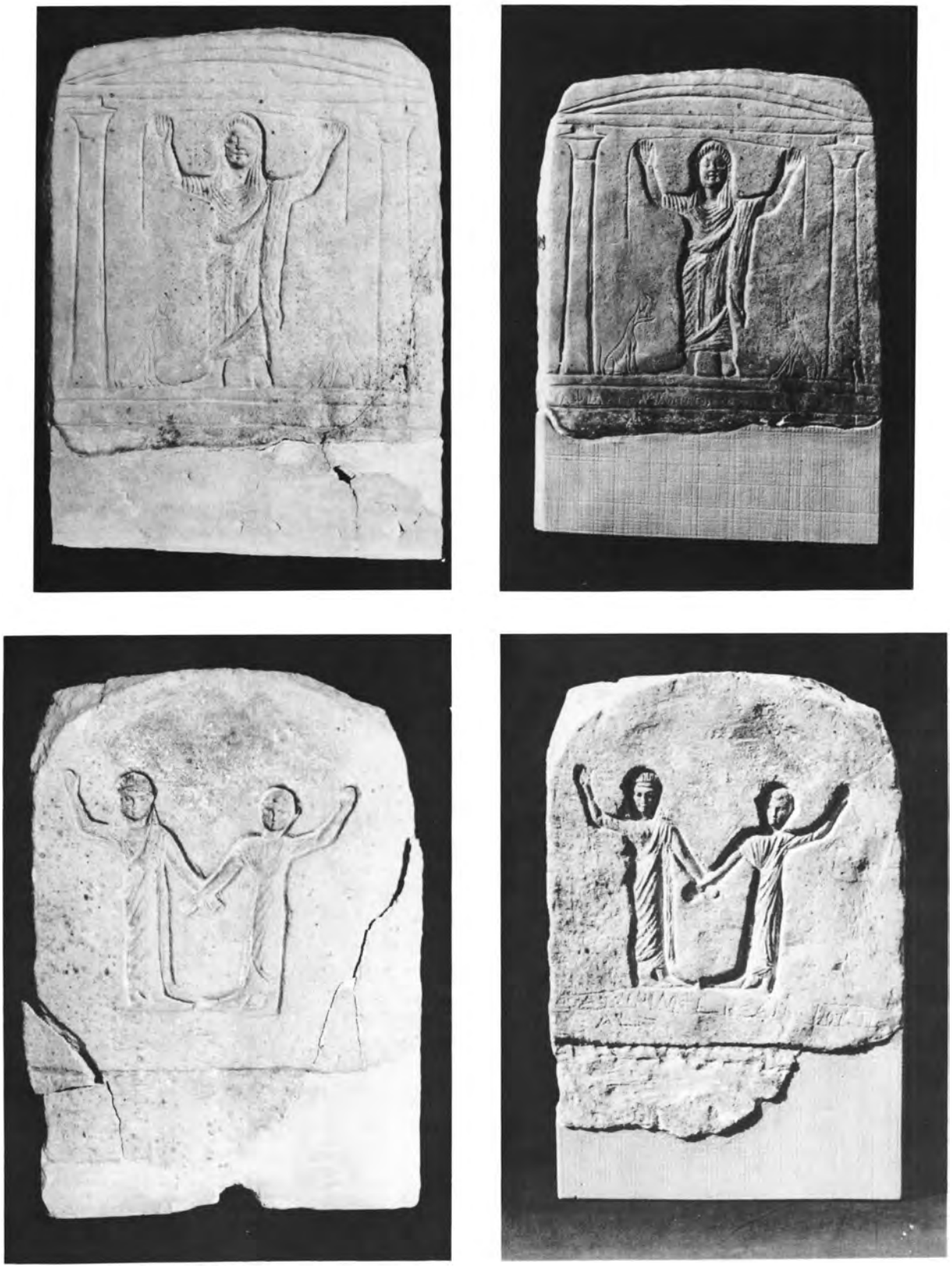
ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α) Μονή Γηροκομείου Πατρών. Παναγία η Οδηγήτρια, μετά τη συντήρηση,
β) Ιερέως Μπαλασίου, Αρχάγγελος Μιχαήλ, μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α-δ) Κοπτικές στήλες, πριν και μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α) Θωράκιο ξυλόγλυπτου τέμπλου, μετά τη συντήρηση, β) Κοίμηση του Αγίου Σπυρίδωνος, σχέδιο, μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο: α) Αγία Κερκύρα, σχέδιο, μετά τη συντήρηση, β) Αγία Θεοδώρα, σχέδιο, μετά τη συντήρηση.

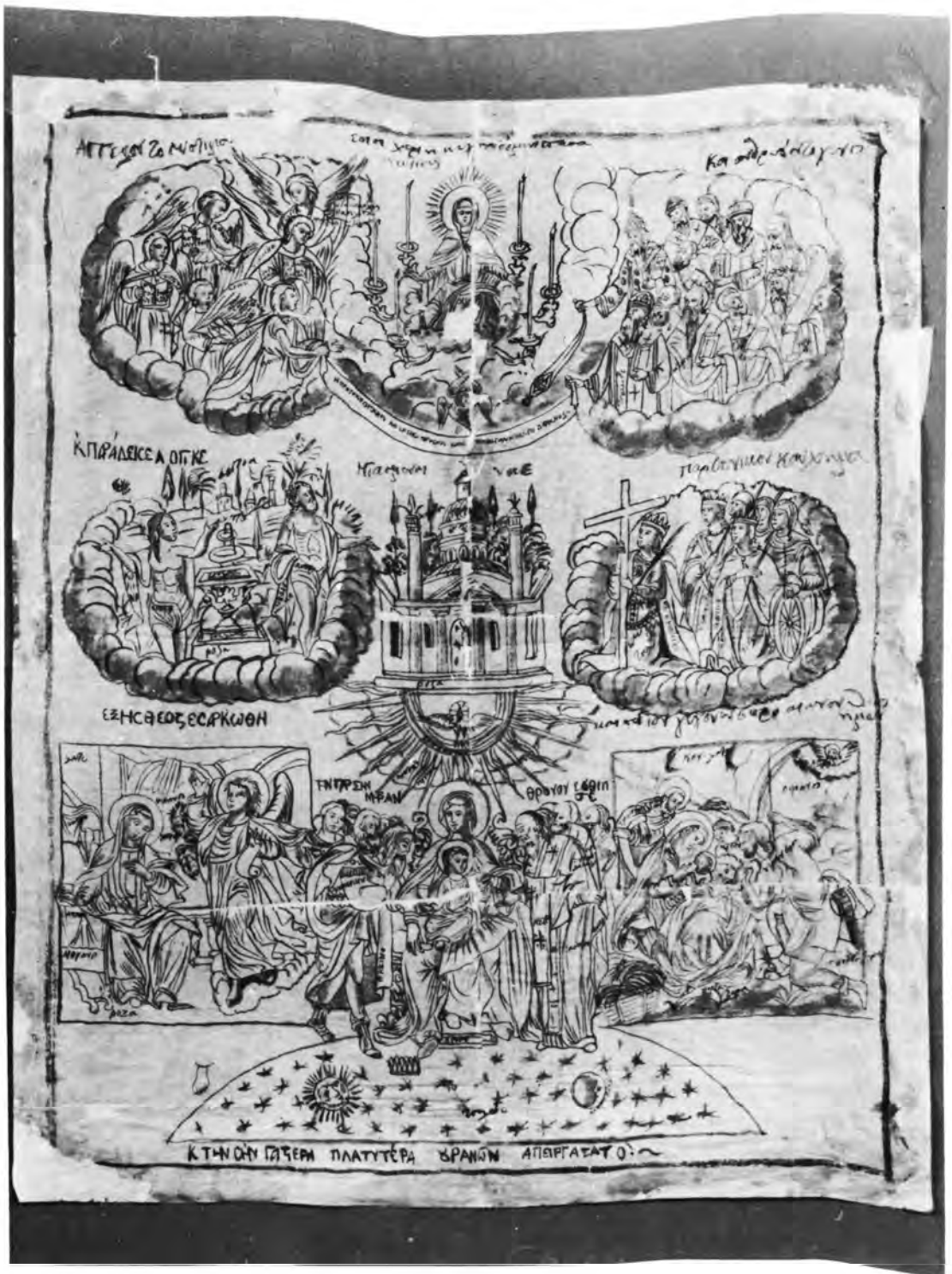
ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Βυζαντινό Μουσείο. Ένθρονη Παναγία στον τύπο της Λαμποβίτισσας, σχέδιο, μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Βυζαντινό Μουσείο. «Επί σοι χαίρει», σχέδιο, μετά τη συντήρηση.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Αθήνα. Προπύλαια. Υστερορωμαϊκή δεξαμενή: α) Νότιο άκρο της ανωδομής του ανατολικού τοίχου της βόρειας πτέρυγας (των Προπυλαίων), β) Λάκκος συλλογής ιζημάτων και δάπεδο στο βόρειο τμήμα της βόρειας πτέρυγας.

ΤΑΣΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ

Αθήνα. Προπύλαια: α) Βορειοανατολική γωνία της υστερορωμαϊκής δεξαμενής, β) Οι δύο μεταγενέστεροι ενισχυτικοί μανδύες του βόρειου τοίχου.

ΤΑΣΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ

Αθήνα. Προπύλαια: α) Τομή στο δάπεδο της υστερορωμαϊκής δεξαμενής, β) Τομή στον ανατολικό τοίχο της δεξαμενής, στα βόρεια του μεσαίου πεσσού.

ΤΑΣΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ

Αθήνα. Προπύλαια. Υστερορωμαϊκή δεξαμενή: α) Στρωτήρας στέγης λακωνικού τύπου, β) Χαρακτό σήμα εργαστηρίου.

ΤΑΣΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ

Αθήνα. Πλατεία Κοτζιά. Ο αρχαίος δρόμος Ι από Β.

Ο. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ - Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Αθήνα. Πλατεία Κοτζιά. Ο αρχαίος δρόμος ΙΙΙ και το βόρειο τμήμα των εργαστηρίων.

Ο. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ - Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Αθήνα. Πλατεία Κοτζιά: α) Κτερίσματα από τον τάφο 72, β) Κτερίσματα από τον τάφο 124.

Ο. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ - Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Αθήνα. Πλατεία Κοτζιά: α) Κτερίσματα από τον τάφο 127, β) Λήκυθοι από τον τάφο 109.

Ο. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ - Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Αθήνα. Πλατεία Κοτζιά: α) Ο κλίβανος XVII από Ν., β) Η εσχάρα του κλιβάνου XIII, γ) Η πλακοστρωμένη δεξαμενή VII από Α.

Ο. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ - Δ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ

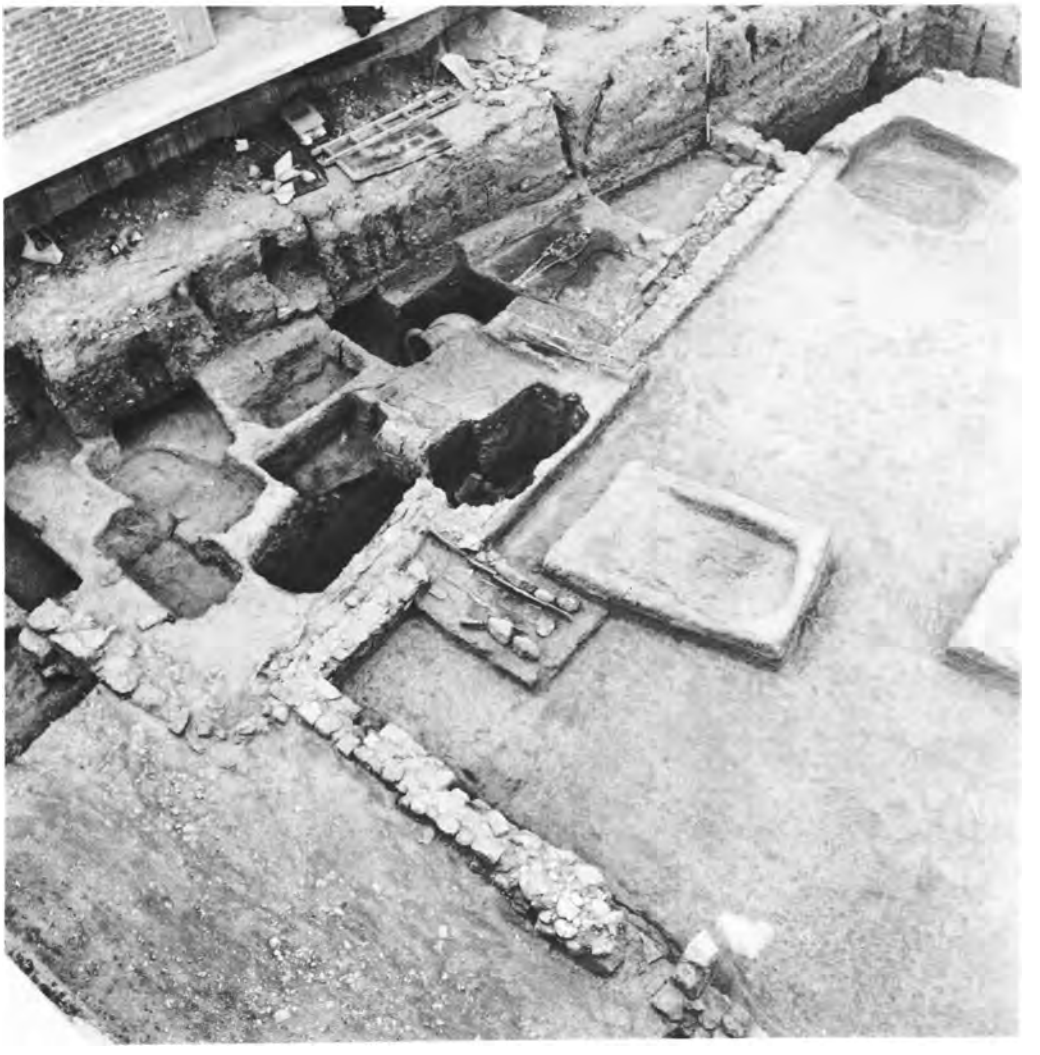

Αθήνα: α) Οδός Κορυζή 4. Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Οδός Πειραιώς 82 και Σαλαμίνας. Άποψη της ανασκαφής.

Ελευσίνα. Οδός Κυνεγείρου: α) Ο δρόμος και η ξερολιθιά της εισόδου του τάφου Ι, β) Ο θάλαμος του τάφου Ι, με το ταφικό στρώμα στο δάπεδό του.

Ελευσίνα: α) Οδός Παπαγιάννη. Ο πήλινος αγωγός στο οικόπεδο Κανάκη, β) Οδός Κουγιουμτζόγλου και Άρη Βελουχιώτη. Άποψη του νεκροταφείου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

Ελευσίνα: α) Οδός Δήμητρος. Εγχυτρισμός από τον τάφο 18, β) Οδός Ελευθ. Βενιζέλου και Σκόρδα. Άποψη της ανασκαφής.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ

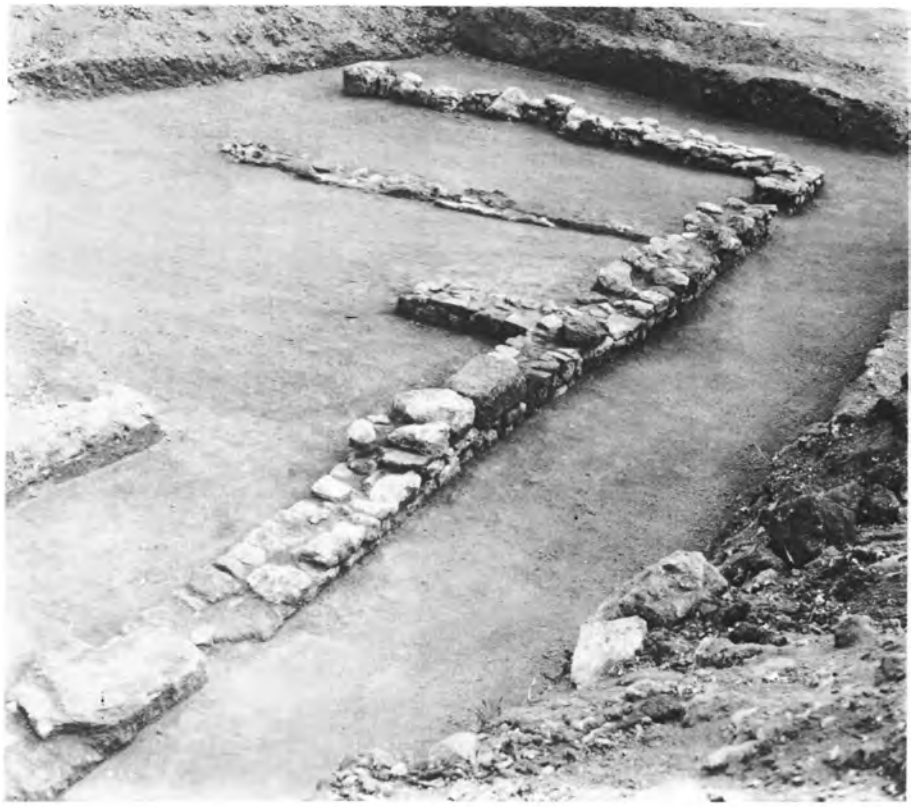

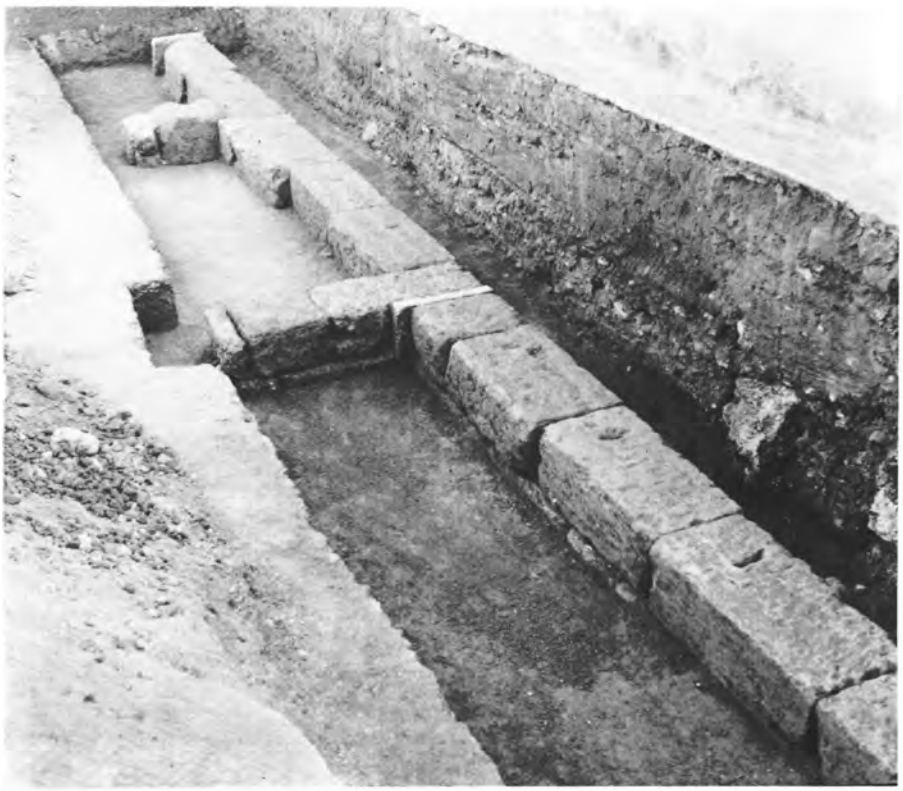
Ελευσίνα: α) Πάροδος Κοντούλη 39. Άποψη της ανασκαφής, β) Οδός Πεισιστράτου 72. Η όψη του τοίχου 1.

Μέγαρα. Οδός προς Χάνι (ΔΕΗ): α) Κτερίσματα του τάφου 1, β) Οδός προς Χάνι (οικόπεδο Α. Μπισταράκη). Οι τάφοι 3, 4, 5, 6.

Μέγαρα: α) Οδός Θράκης 20. Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Οδός Ελικώνος 16-18. Το προτείχισμα.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΖΟΡΙΔΗΣ

Μέγαρα: α) Οδός Δογάνη 27. Άποψη των χώρων Α΄ και Β΄ από Δ., β) Οδός Στ. Παπακωνσταντίνου 73. Το τείχος από Α.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΖΟΡΙΔΗΣ

α) Μεγαρίδα. Πυργάρι Αλεποχωρίου. Οικόπεδο Στ. Τσαΐρη. Ειδώλιο από τον τάφο 8, β) Μέγαρα. Προέκταση οδού Μυκηνών. Το τείχος από Δ.

Βούλα. Οδός Παπαφλέσσα: α) Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Το μικρό ιερό από Α.

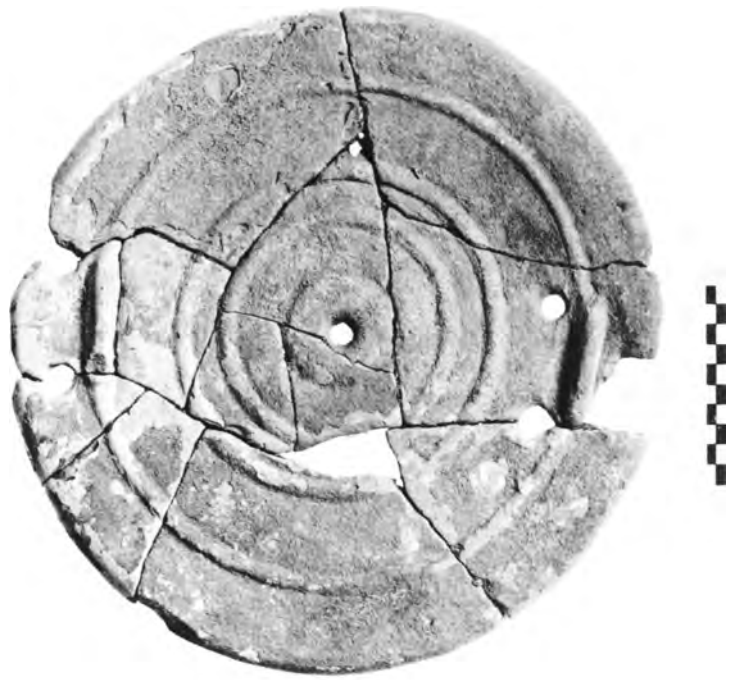
ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Βούλα. Οδός Παπαφλέσσα: α-β) Όστρακα από τη βάση, τα τοιχώματα και τα κυλινδρικά στεφάνια κυψελών, γ) Η βορειοανατολική γωνία κτιρίου από Β.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

α) Βούλα. Οδός Παπαφλέσσα. Δισκοειδές κάλυμμα κυψέλης, β) Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Ταφικός περίβολος Α.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ

α-β, δ) Σαλαμίνα. Αμπελάκια. Ερυθρόμορφη και μαρμάρινη λήκυθος και ίχνη από τις σφήνες της λατομίας, γ) Σκάλα Ωρωπού. Πήλινο ειδώλιο.

Ι. ΔΕΚΟΥΛΑΚΟΥ - Α. ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ

α) Μουσείο Σπετσών. Χάλκινες οινοχόες και θησαυρός νομισμάτων, β) Μέγαρα. Μονή Αγίας Βαρβάρας. Ανατολική κεραία.

Κύθηρα. Κάλαμος. Ναός Αγίου Νικήτα: α) Δυτική όψη, πριν τις εργασίες, β) Άποψη από ΝΔ., μετά τις εργασίες.

α) Κύθηρα. Κάλαμος. Ναός Αγίου Νικήτα. Δίζωνη εικόνα με τον Παντοκράτορα και τον άγιο Νικήτα,
β) Καρδίτσα. Ναός Αγίου Γεωργίου. Αναλημματικός περίβολος.

Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ - Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

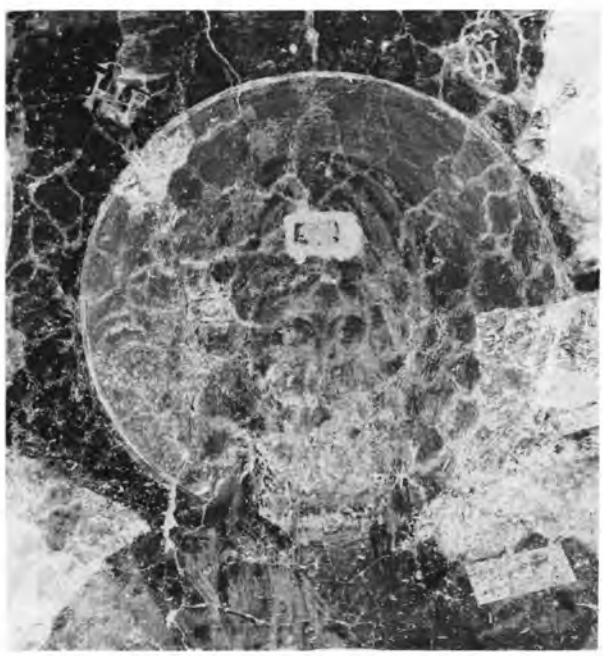

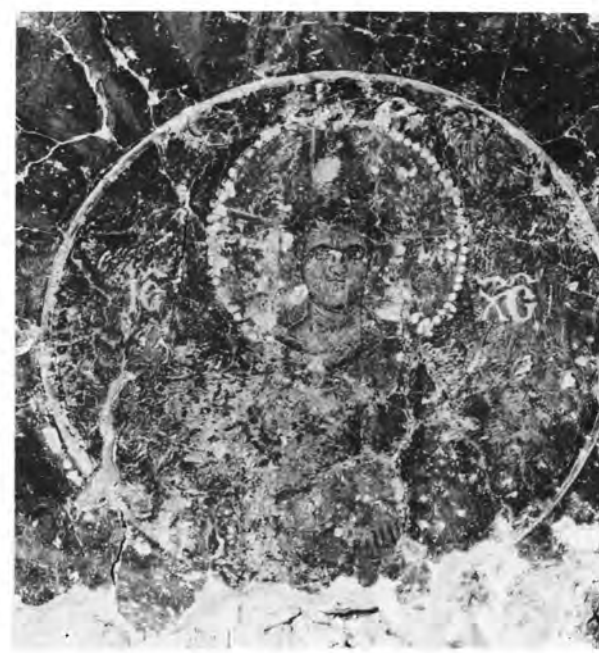

α) Αθήνα. Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης. Ένθρονος Χριστός τέμπλου, β) Εύβοια. Πύργος Τραχηλίου. Γενική άποψη.

Αθήνα. Άγιος Δημήτριος Λουμπαρδιάρης: α-β) Η Βλαχερνίτισσα της κόγχης, πριν και μετά τις εργασίες.

Πέτα. Άγιοι Θεόδωροι. Αψίδα Ιερού: α) Η Βλαχερνίτισσα (λεπτομέρεια), β) Μετάλλιο με το Χριστό, γ) Αρχάγγελος Μιχαήλ (λεπτομέρεια).

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Πέτα. Άγιοι Θεόδωροι: α-β) Ο αρχάγγελος Γαβριήλ στην αψίδα του Ιερού, γ) Τράπεζα Ιερού.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

α-δ) Πέτα. Άγιοι Θεόδωροι. Ενεπίγραφη στήλη από την Τράπεζα Ιερού, τμήμα λουτροφόρου, ασημένιο νόμισμα, ε) Λαύριο. Ψηφιδωτό δάπεδο, μετά τη συντήρηση.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Χαλάνδρι. Άγιος Γεώργιος: α-β) Τοιχογραφία της Πλατυτέρας και λεπτομέρεια.

Παιανία. Άγιος Αθανάσιος: α-β) Αποτοιχισμένη τοιχογραφία με παράσταση του Αγίου Νικολάου.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Κύθηρα. Άγιος Αθανάσιος Μυλοποτάμου: α-β) Εικόνα Παναγίας Γλυκοφιλούσας και λεπτομέρεια.

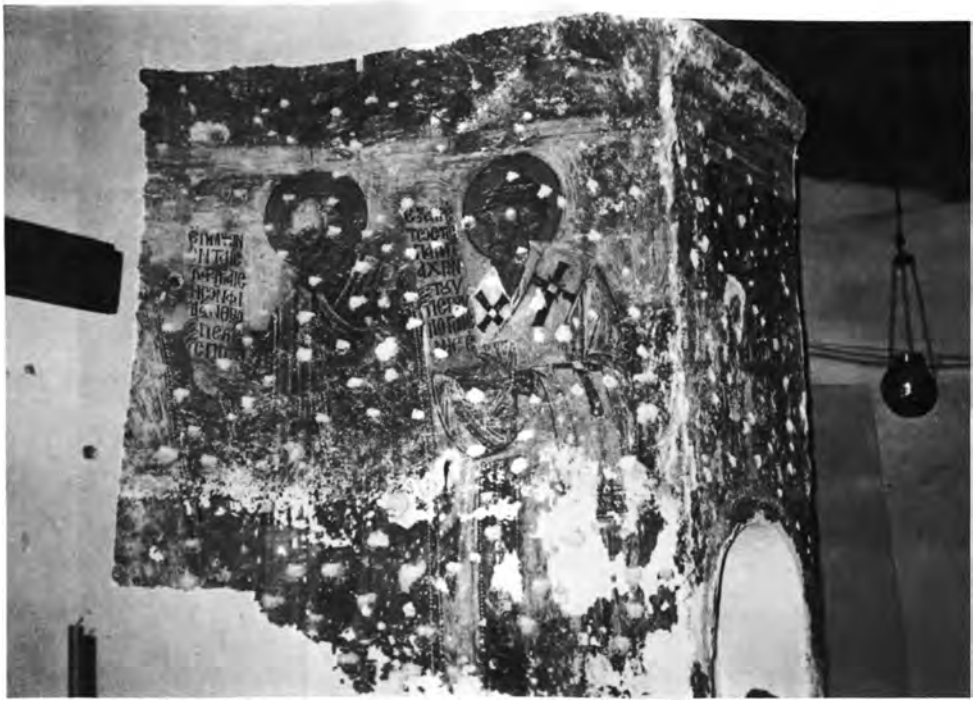
ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Κύθηρα. Άγιος Αθανάσιος Μυλοποτάμου: α-β) Εικόνα Προφήτη Ηλία και λεπτομέρεια.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

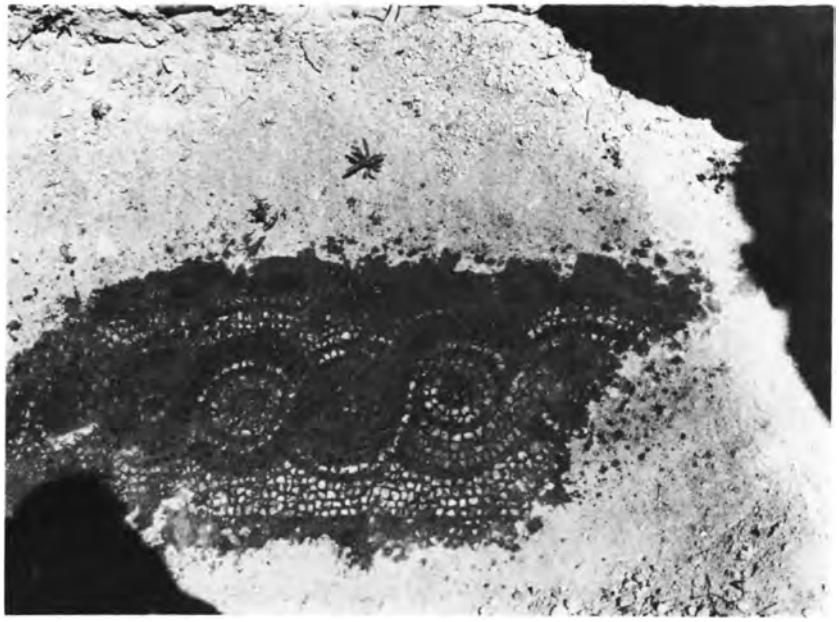

α) Αίγινα. Μητροπολιτικός ναός. Σταυρός από το ξύλινο εικονοστάσι, β) Σπέτσες. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου στο Καστέλλι. Τοιχογραφίες Ιερού.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ - Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

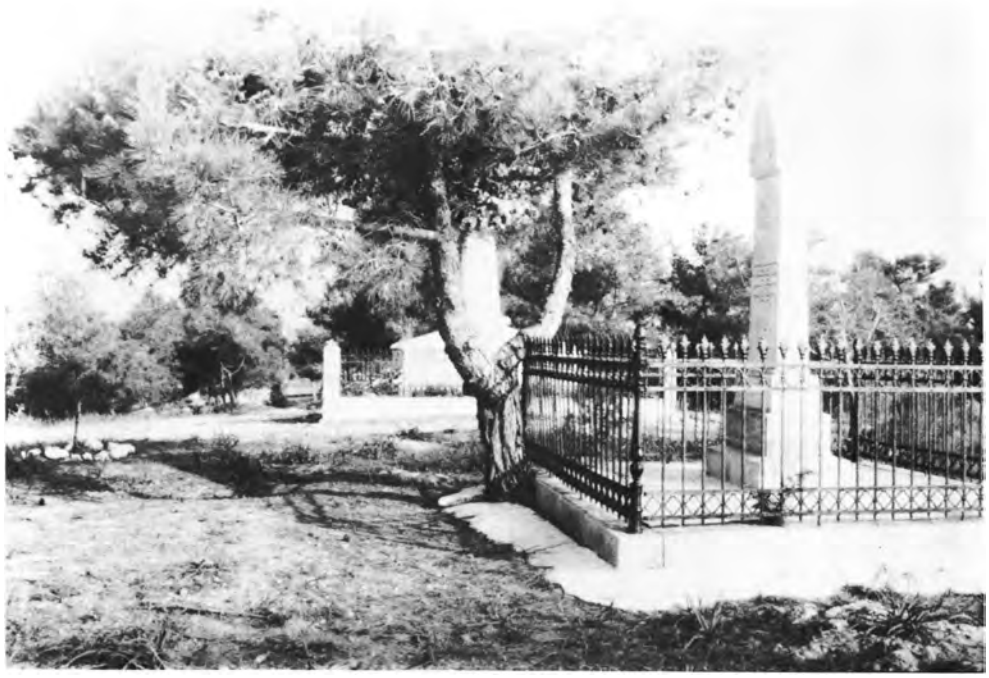

α) Ύδρα. Μονή Αγίου Νικολάου. Εικόνα Αγίου Νικολάου, β) Κύθηρα. Άγιος Ιωάννης στον Ποταμό. Ψηφιδωτό δαπέδου Ιερού.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ - Ε. ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Σπέτσες: α) Ναός Παναγίας Αρμάτας, β) Τάφοι αγωνιστών Α. Χατζηαναργύρου και Ι. Κούτση.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

α) Αυλώνα. Θέση Κοτρώνη. Λαθρανασκαφή καμαροσκεπούς τάφου, β) Πάρνηθα. Ναός Αγίας Τριάδας.

Πάρνηθα. Αγία Τριάδα: α) Το τέμπλο του ναού, β) Θωράκιο του τέμπλου.

α) Πάρνηθα. Ναός Αγίας Τριάδας. Τοιχογραφίες του Ιερού, β) Αίγινα. Άγιος Νικόλαος στο Αγκίστρι.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

α) Αίγινα. Άγιος Νικόλαος στο Αγκίστρι. Η αψίδα του Ιερού, β) Ύδρα. Μονή Αγίου Νικολάου.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

α) Ύδρα. Μονή Αγίου Νικολάου. Το Καθολικό, β) Κύθηρα. Πέτρινη γέφυρα στο Λειβάδι.

Κύθηρα: α) Καψάλι. Αίθριο λοιμοκαθαρτηρίου, β) Κάτω Χώρα Μυλοποτάμου. Δημοτικό Σχολείο.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

α) Τανάγρα. Μεσαιωνικός Πύργος, β) Δομβραίνα. Πύργος Καραϊσκάκη.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

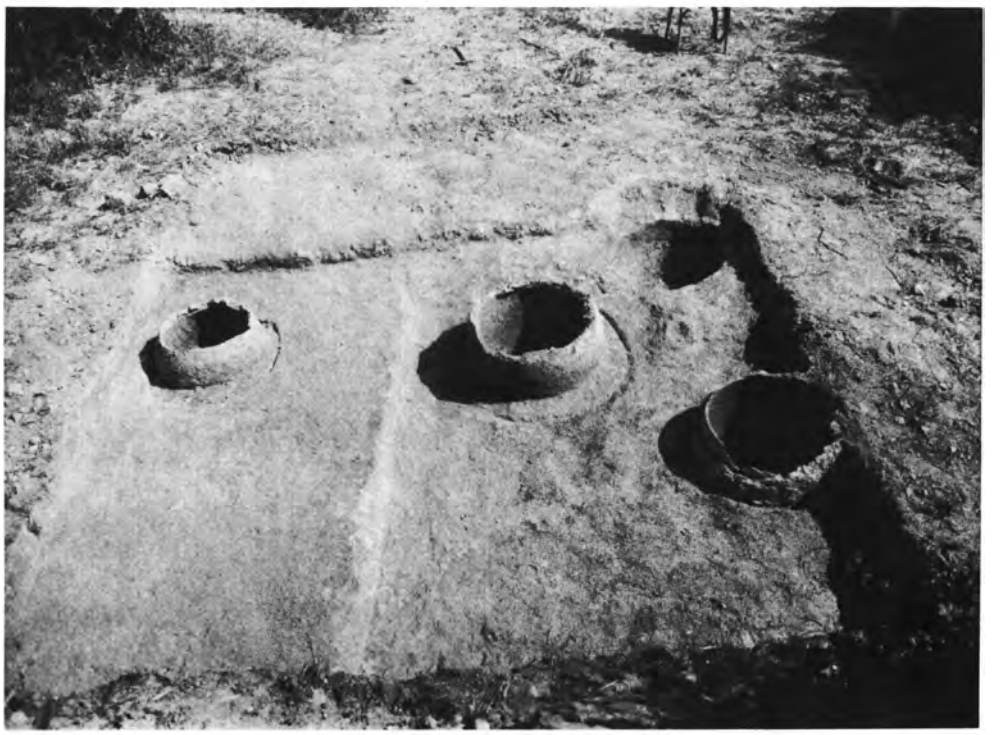

α) Δωρίδα. Ζωριάνο. Οχυρή κατοικία, β) Χαλκίδα. Φρούριο Καράμπαμπα.

Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ - Α. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ-ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ

α) Εύβοια. Ναός Αρχαγγέλου στο Σπαθάρι από Α., β) Ωρωπός. Οικόπεδο Δερμιτζόγλου. Πήλινα πιθάρια δαπέδου.

α) Φωκίδα. Νέα Κούκουρα. Βασιλική, β) Θήβα. Αγία Τριάδα. Η τομή Ι από Β.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ - Χ. ΚΟΙΛΑΚΟΥ

Θήβα: α) Οικόπεδο Θανάσαινα. Τμήμα του βυζαντινού τείχους, β) Οδός Επαμεινώνδα. Τμήματα βυζαντινών τοίχων.

Θήβα: α) Οδός Δράκου. Τμήμα βυζαντινού επιστυλίου τέμπλου, β) Οδός Πινδάρου. Εσωτερικό καμαροσκεπούς τάφου.

α) Θήβα. Οδός Δράκου. Τμήμα τοίχου μεσοβυζαντινού κτιρίου, β-δ) Ακραίφνιο. Ναός Αγίου Γεωργίου. Χάλκινη πόρπη (;), χάλκινο δακτυλίδι, δικέλι βυζαντινών χρόνων.

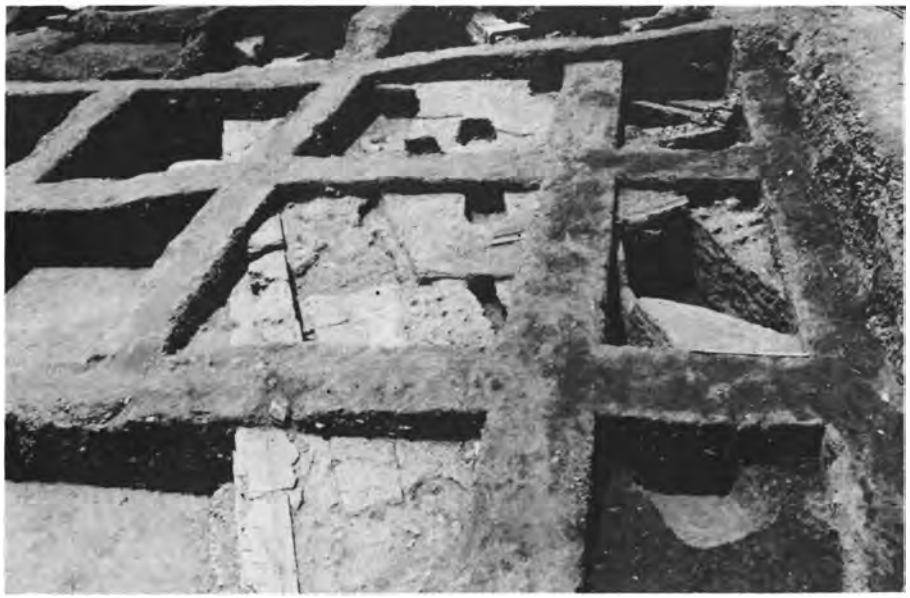

Κόρινθος: α-β) Τοιχογραφίες Ήρας (;) και Δία (;), στο βόρειο τοίχο του δωματίου 4, γ) Το δωμάτιο 4 από Ν.

C.K. WILLIAMS, II

Άργος: α-β) Θέατρο. Αρχαϊκή τεφροδόχος και η βορειοανατολική γωνία του αναλήμματος του κοίλου, γ) Οικόπεδο Καρμόγιαννη. Γενική άποψη του βόρειου τμήματος του οικοπέδου.

J.C. MORETTI - A. PARIENTE

Άργος. Οικόπεδο Καρμόγιαννη: α) Κρηπίδα και θεμέλια από πώρο στο AN75, β) Πήλινο πλακόστρωτο στο AM76, γ) Υπολείμματα κλιβάνου στο AL76.

ANNE PARIENTE

Λακωνία: α) Ακρίες. Η Τρινασός. Ερείπια αρχαίου οχυρού, β-γ) Κοκκινιά. Παρεκκλήσι Αγίου Νικολάου. Θεμέλια της αψίδας και κιονόκρανο.

J. DE LA GENIÈRE

Λακωνία. Κοκκινιά: α-β) Ταφικός υπόγειος χώρος και το πλάτωμά του.

J. DE LA GENIÈRE

Λακωνία: α) Κοκκινιά. Μολύβδινη τεφροδόχος, β-ε) Καστράκι. Θραύσμα αρχαϊκού κιονόκρανου και νεότερα κιονόκρανα.

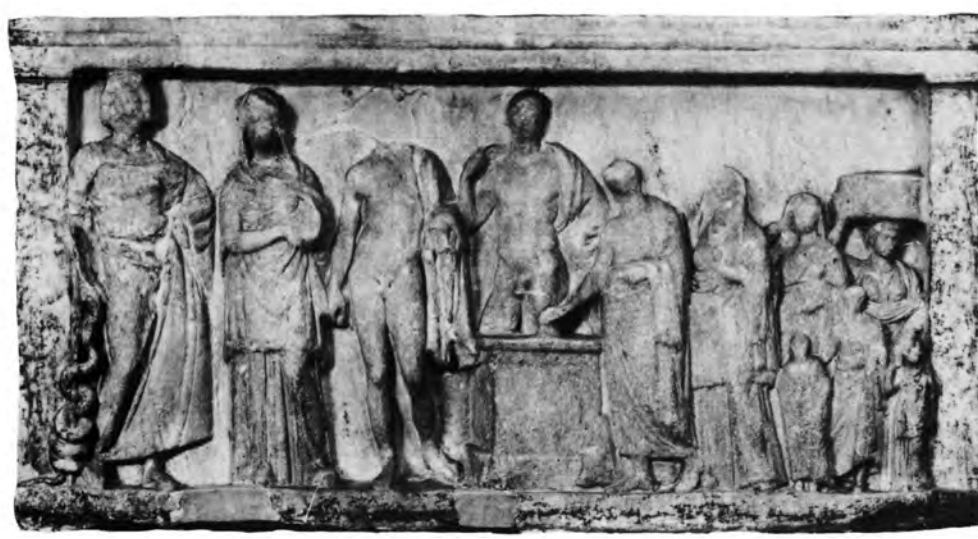

α) Μεσσηνία. Αριστομένης. Μυκηναϊκός αμφορέας, β, δ) Κυλλήνη. Νεοχώρι. Το στόμιο ταφικού πίθου και ευρήματα από αυτόν, γ) Ολυμπία. Χάλκινο αναθηματικό ειδώλιο.

Γ. ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Μουσείο Πατρών: α) Κλασικά γλυπτά, β) Αναθηματική στήλη.

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, Β1
Πίνακας 54α
Σκάλα Ωρωπού. Οικόπεδο Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων.
Η σωστή φωτογραφία των ταφικών κτισμάτων ΙΙΙ και IV (από Ν.) είναι η παρούσα.

Νομός Θεσπρωτίας. Πύργος Ραγίου. Εξωτερικό προτείχισμα στη βορειοανατολική πλευρά.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

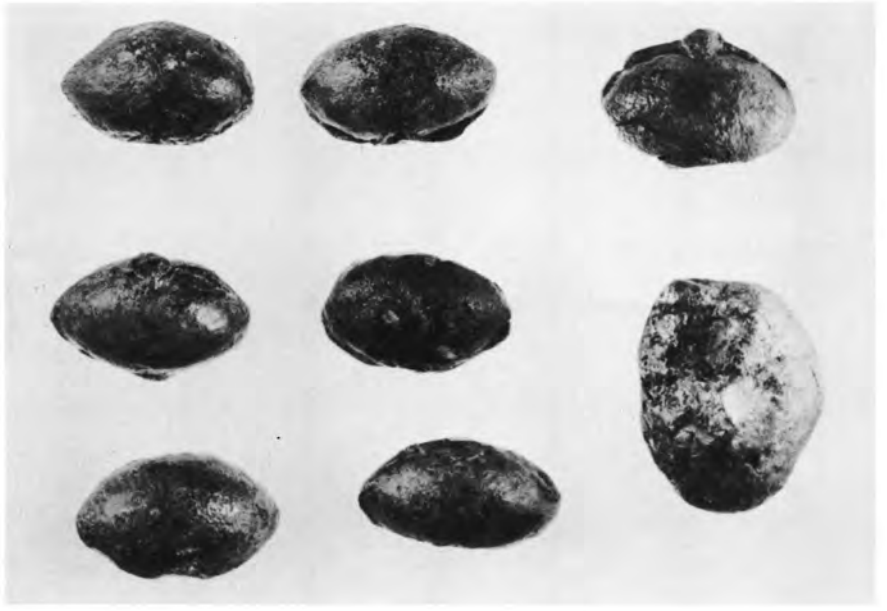

Νομός Θεσπρωτίας. Πύργος Ραγίου. Αποχετευτικός αγωγός.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Νομός Θεσπρωτίας: α-ε) Ευρήματα από διάφορα σημεία στον Πύργο Ραγίου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Νομός Θεσπρωτίας. Πύργος Ραγίου: α-β) Ο Πύργος του 19ου αι. κτισμένος πάνω στο βόρειο πύργο του αρχαίου τείχους.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Νομός Θεσπρωτίας: α-β) Παραπόταμος. Σπειροειδή ενώτια και πήλινη πρόχους, γ) Πύργος Ραγίου. Η βορειοδυτική πλευρά του τείχους.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Νομός Θεσπρωτίας. Αρχαία Ελέα: α-β) Αγγεία ελληνιστικής εποχής, γ) Ελληνιστικά λυχνάρια, δ) Άποψη της τοιχοδομίας του τείχους.

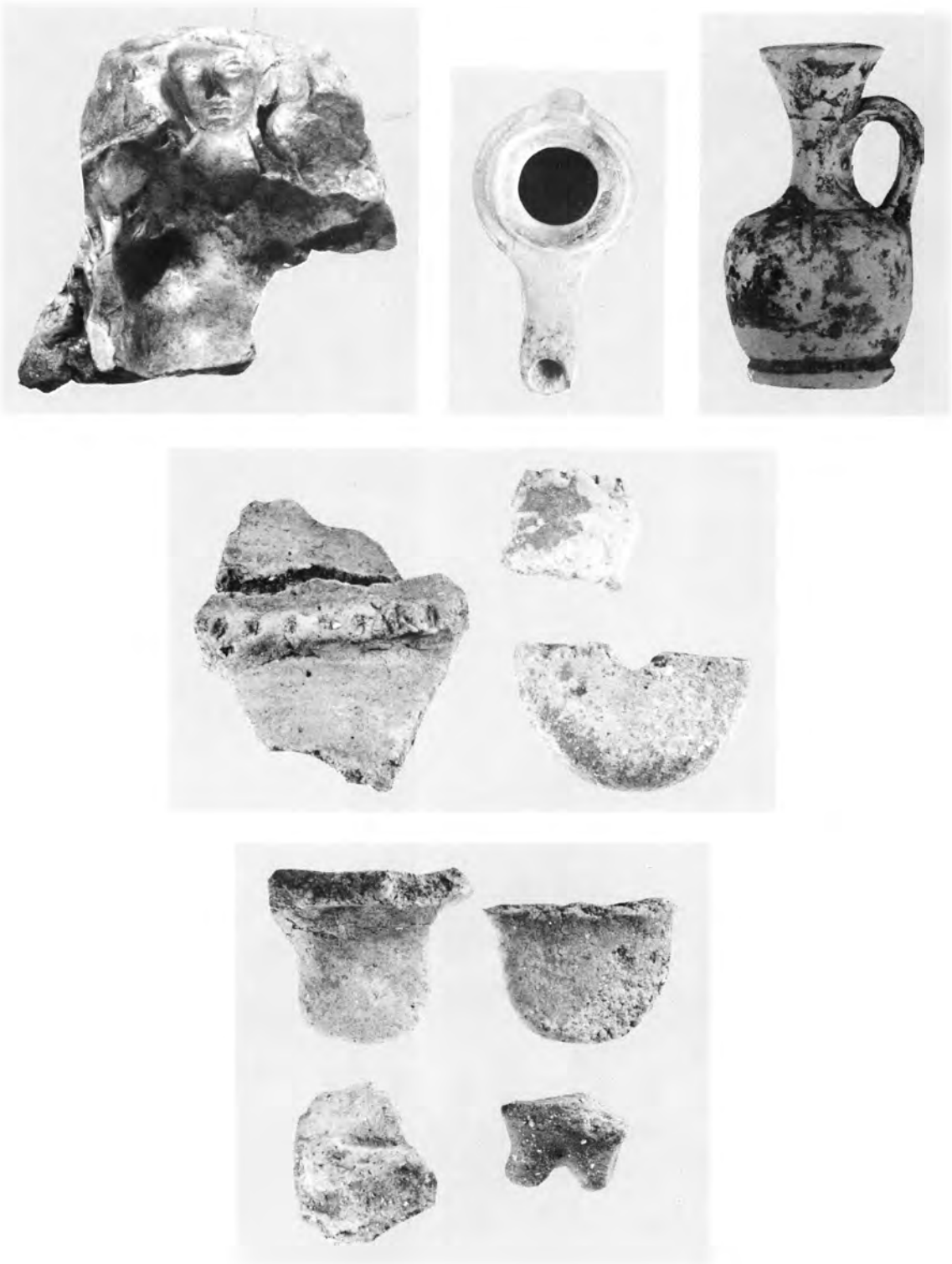
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

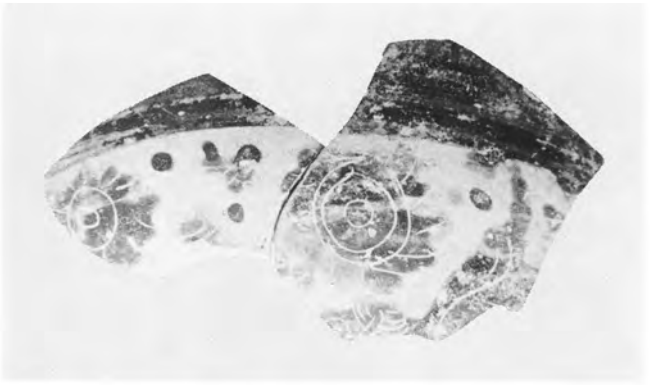
Νομός Θεσπρωτίας. Αρχαία Ελέα: α) Άποψη του τείχους, β) Η βορειοανατολική είσοδος του τείχους.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

α) Φιγαρέτο. Οικόπεδο Λουκάκη. Μήτρα γυναικείου ειδωλίου, β-γ) Σφακερά. Οικόπεδο Μιχαλάκη. Ελληνιστική κεραμική, δ-ε) Αχαράβη. Οικόπεδο Τριβυζά. ΠΕ κεραμική.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Φιγαρέτο. Οικόπεδο Δουκάκη: α-ζ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Κέρκυρα: α-β) Χάλκινα αγαλμάτια (από παράδοση ιδιωτών), γ-δ) Οδός Κύπρου 7. Ευρήματα από την ανασκαφή, ε) Φιγαρέτο. Οικόπεδο Μικάλεφ. Το σωζόμενο τμήμα της εσχάρας του κλιβάνου 8.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Άρτα. Οικόπεδο Τάχου - Μύλλερ: α-β) Η βυζαντινή οικία από Ν. και βυζαντινό θυμιατήρι.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

α) Ιωάννινα. Πέραμα. Ανασκαφή ερειπίων ναού Αγίου Νικολάου, β) Άρτα. Ανασκαφή του οικοπέδου Κωσταδήμα.

Φ. ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ - Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Ιωάννινα: α) Κάστρο Ιτς-Καλέ. Ανασκαφή δίπλα στο τείχος Βοημούνδου, β) Ακρόπολη Ασλάν. Ανασκαφή της εστίας από Ν.

ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

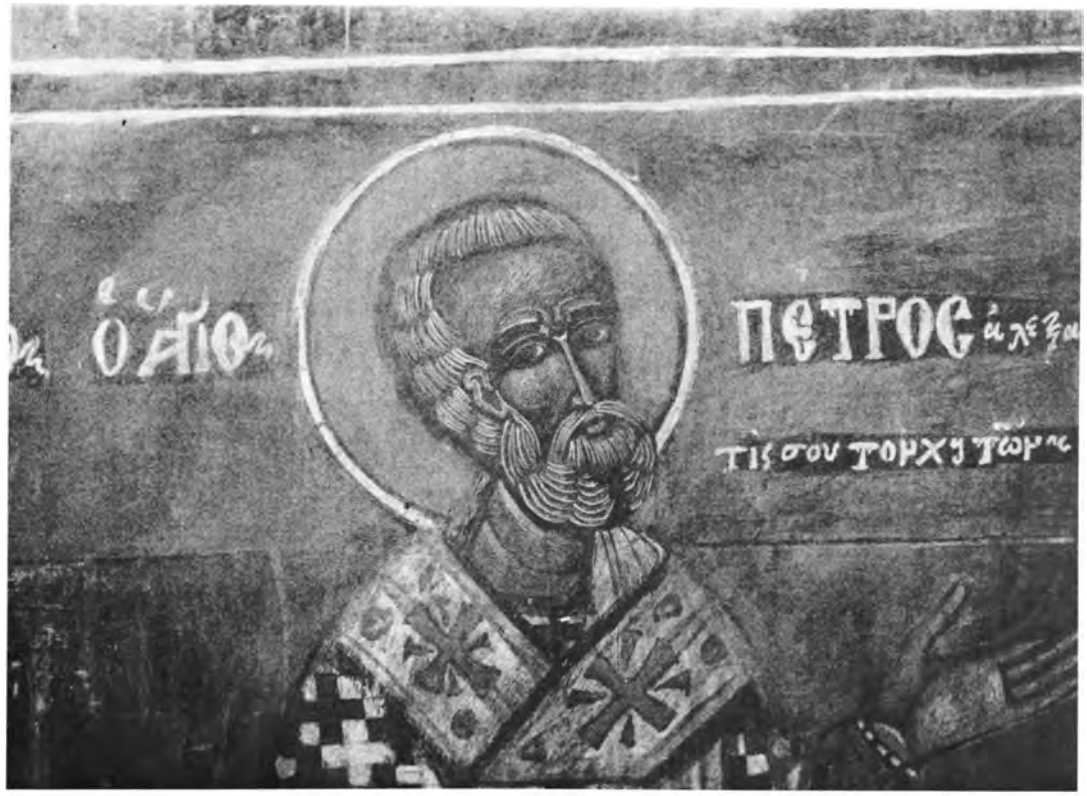
α) Σκλίβανη Ιωαννίνων. Εικόνα αγίου Γεωργίου, β) Κέρκυρα. Κουραμάδες. Ο ναός της Θεοτόκου Κυροπούλας από Δ.

Κέρκυρα: α) Η σκοπιά του εξωτερικού περιβόλου των παλιών φυλακών, β) Νεοκλασική οικία οδού Ν. Ζαμπέλη.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Αιτωλοακαρνανία. Φλωριάδα: α) Μονή Συγγενών. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας, β) Κούλια. Η είσοδος του πύργου.

Θεσπρωτία. Φωτική: α) Ο ναός της Αγίας Φωτεινής στη θέση Βαλσαμάρι, β) Ερείπια της αψίδας του ναού της Αγίας Παρασκευής στη θέση Παλιοκκλήσι, γ) Βάθρο από τον Λίβερι.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Θεσπρωτία. Φωτική: α) Ο ναός της Παναγίας Λαμποβήθρας από Α., β) Κτίσμα στη θέση Εβραϊκά.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Άρτα: α) Λεπιανά. Τοιχογραφία της Πλατυτέρας στην κόγχη του Ιερού, β) Βίγλα.
Ο ναός της Παναγιάς της Ροδιάς από ΝΔ.

Ἄρτα. Βίγλα. Τοιχογραφίες του ναού της Παναγιάς της Ροδιάς.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Άρτα. Μαράτι: α-γ) Αρχιτεκτονικά μέλη από τη στοά του Ιμαρέτ.

Άρτα: α) Καστέλλι στο Τοπ-Αλτί κατά τη διάρκεια των εργασιών καθαρισμού, β) Μαράτι. Τουρκικό κτίσμα.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Κέρκυρα. Ναός Αγίου Σπυρίδωνα. Τμήμα της Ουρανίας.

Κέρκυρα: α) Ο ναός της Ευαγγελίστριας, β) Αγραφοί. Ο ναός της Οδηγήτριας.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Θεσπρωτία. Σούλι: α) Οικία Π. Μπούση, β) Οικία Λ. Τζαβέλλα πριν τις εργασίες στερέωσης.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Άρτα: α) Μονή Βλαχέρνας. Εργασίες επισκευής των κελιών, β) Ροδαυγή. Ο ναός της Αγίας Παρασκευής από Ν.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Άρτα: α) Μονή Κάτω Παναγιάς. Το στέγαστρο στη δυτική πελυρά του ναού, β) Αμπέλια Αμμότοπου. Ο ναός της Αγίας Παρασκευής του Δράκου πριν τις εργασίες στερέωσης.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Λευκάδα. Απόλπαινα: α-β) Καθαρισμός και στερέωση της στέγης του ναού της Οδηγήτριας.

ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

α) Ιωάννινα. Κωστάνιανη, Ταξιάρχες. Διαμόρφωση του χώρου της αυλής, β) Ναύπακτος. Φρούριο. Στερέωση της τοιχοποιίας του πύργου.

Νησί Ιωαννίνων. Μονή Ντίλιου: α-β) Επισκευή κελιών στα ΝΔ. του καθολικού.

ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

Ιωάννινα. Κάστρο Ιτς-Καλέ. Στερεωτικές εργασίες: α) Στα ερείπια αριστερά της κεντρικής πύλης, β) Στον κυκλικό πύργο, γ) Στη στέγη της στοάς του αιθρίου.

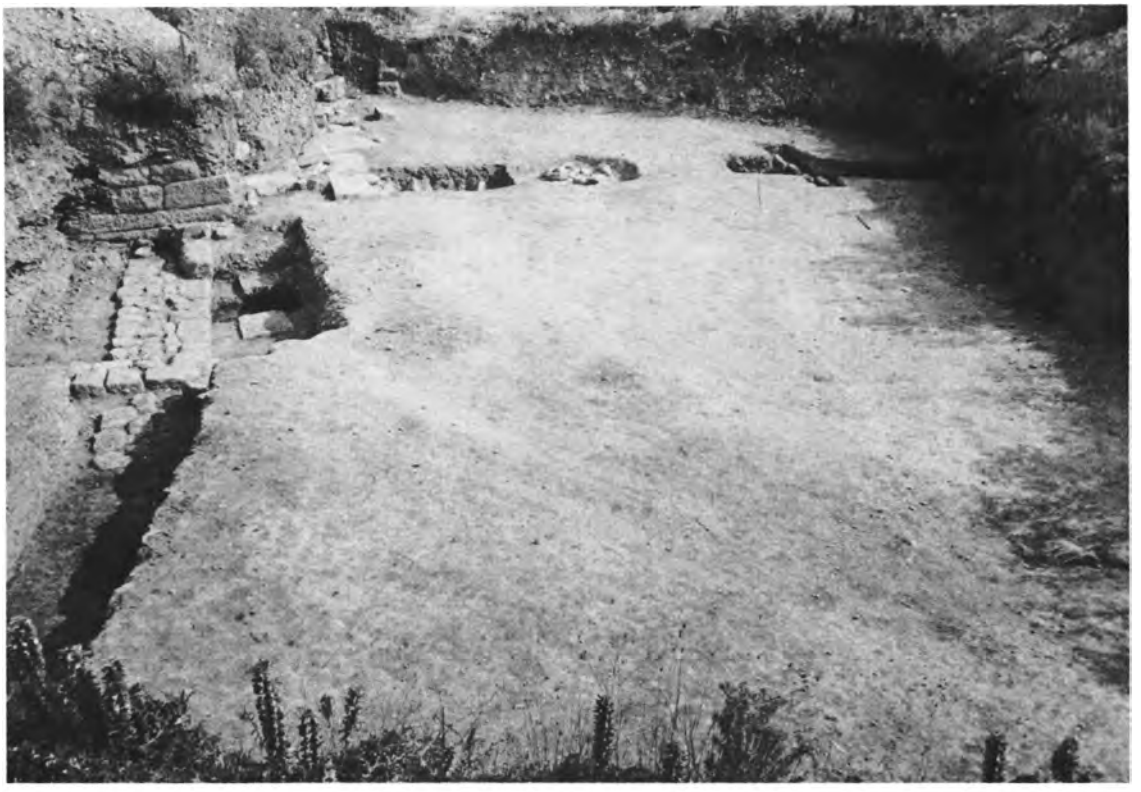
ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

Ιωάννινα. Κάστρο Ιτς-Καλέ: α-β) Στερεωτικές εργασίες στον κυκλικό πύργο.

ΦΡΑΓΚΙΣΚΑ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ

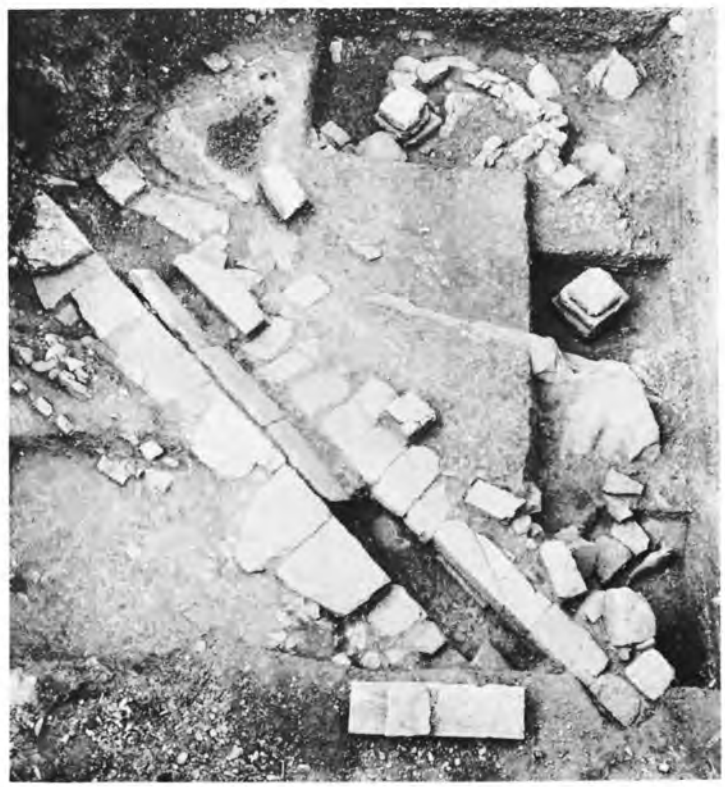

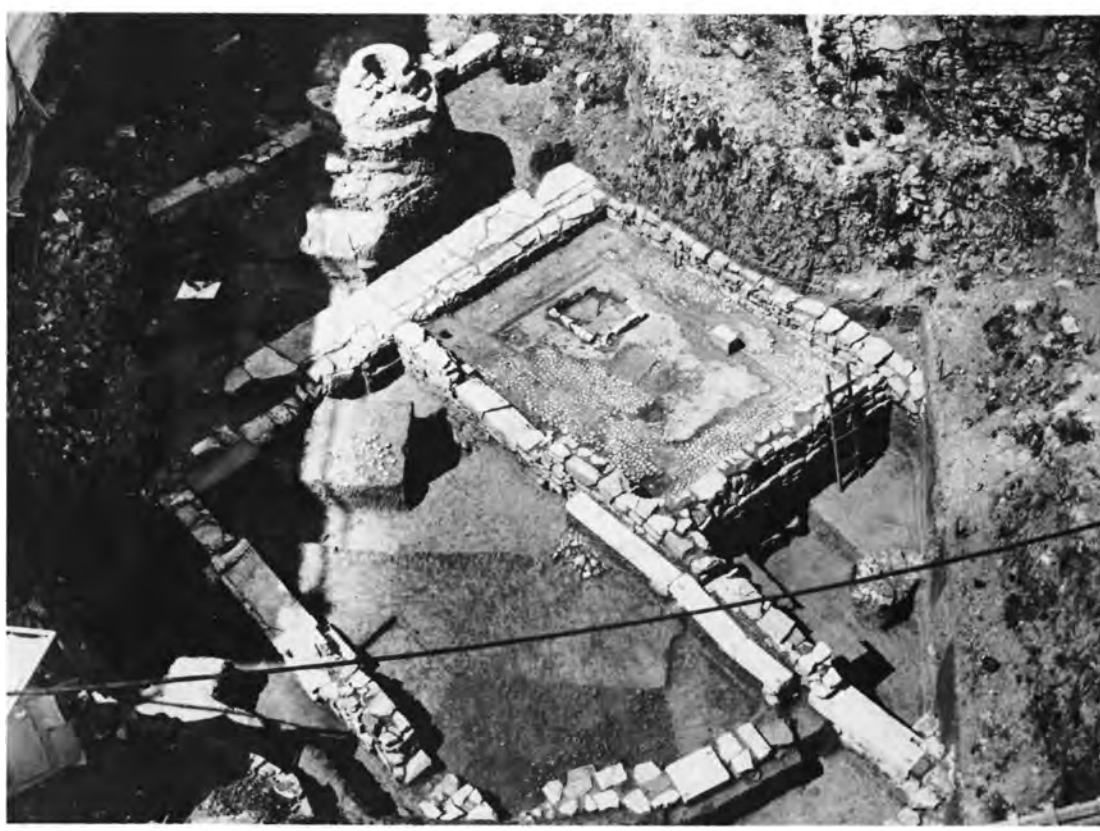
α) Λευκάδα. Οικόπεδο Α. Σουλαϊδόπουλου. Άποψη του χώρου της ανασκαφής από Ν., β) Μερόπη Πωγωνίου. Ο περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

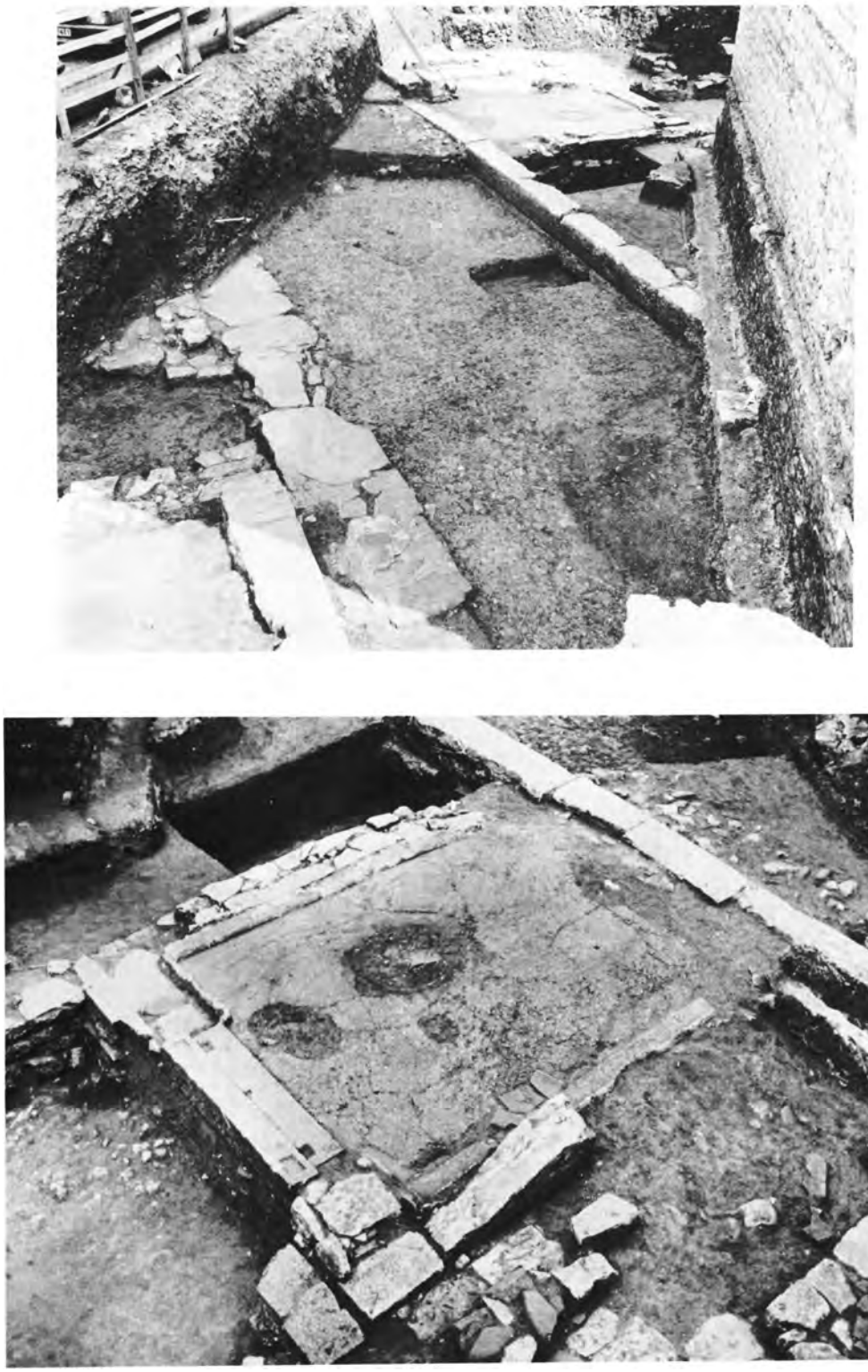

α-γ) Λευκάδα. Οικόπεδο Α. Σουλαϊδόπουλου. Ενσφράγιστες λαβές αμφορέα και τμήμα του τείχους της αρχαίας Λευκάδας, δ) Πρέβεζα. Θεσπρωτικό, θέση Κιμπαντάνια. Θεμέλια αρχαίου κτιρίου.

Άρτα: α) Οδός Αράχθου. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΒΑ., β) Οδός Πριοβόλου. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.

Άρτα. Χώρος επέκτασης Α΄ Δημοτικού Σχολείου: α) Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Δάπεδο δωματίου σπιτιού.

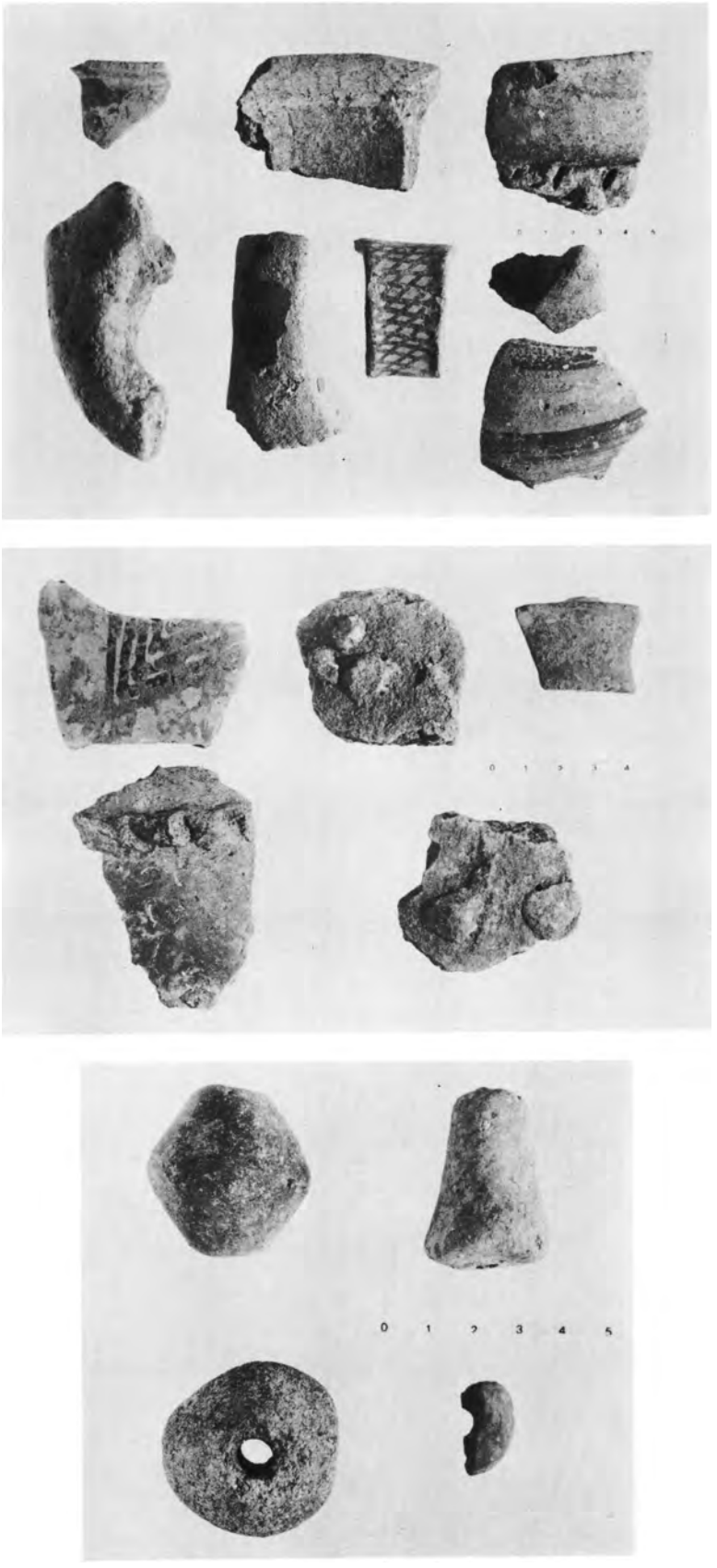
ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Άρτα: α) Οδός Αετορράχης. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ., β) Οδός Αγίου Νικολάου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

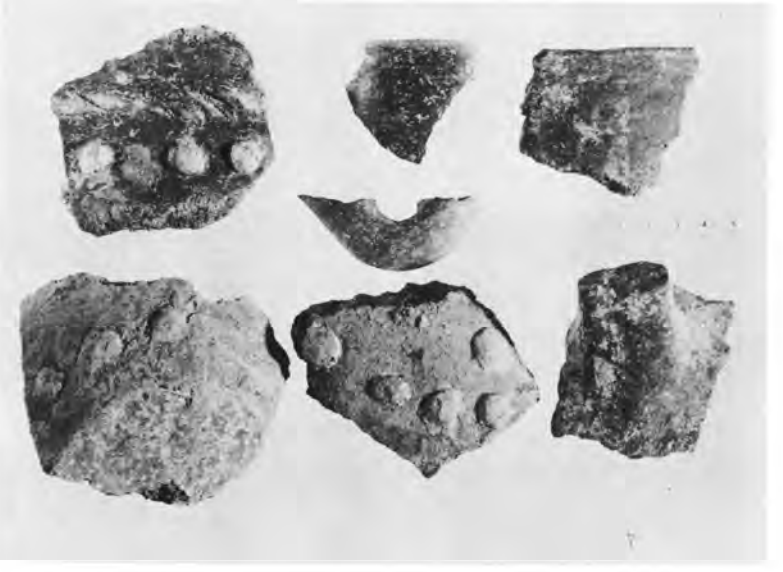
ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Ιωάννινα. Κρύα: α-β) Όστρακα με γραπτή και ανάγλυφη διακόσμηση, γ) Πήλινα σφονδύλια.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Ιωάννινα. Κρύα: α) Ταφικοί πίθοι, β) Όστρακα με ανάγλυφη διακόσμηση.

Μερόπη Πωγωνίου: α-γ) Κτερίσματα από τους τάφους 15/88 και 21/88.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Μερόπη Πωγωνίου: α-γ) Κτερίσματα από τους τάφους 1/88, 4/88 και 5/88.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

Ιωάννινα. Μουσείο: α-β) Έκθεση ευρημάτων από τους τάφους της περιοχής Δουρούτης Πανεπιστημιούπολης.

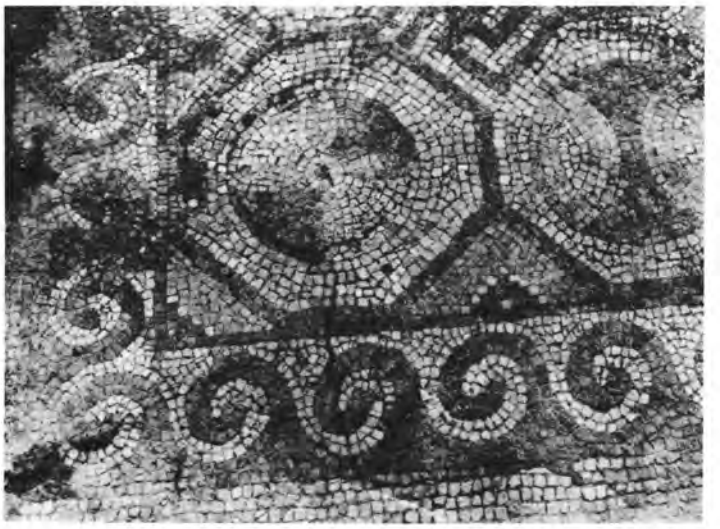
Τρίκαλα. «Ασκληπιείο»: α-β) Άποψη της ανασκαφής και ο χώρος του Ιερού.

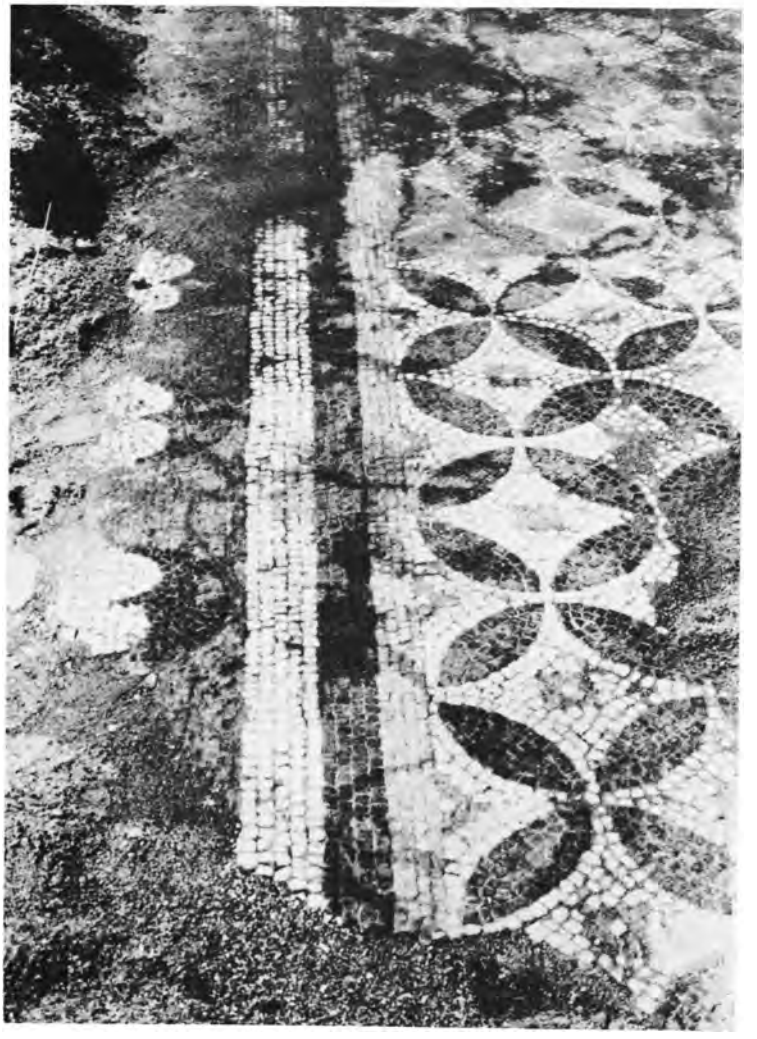
ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

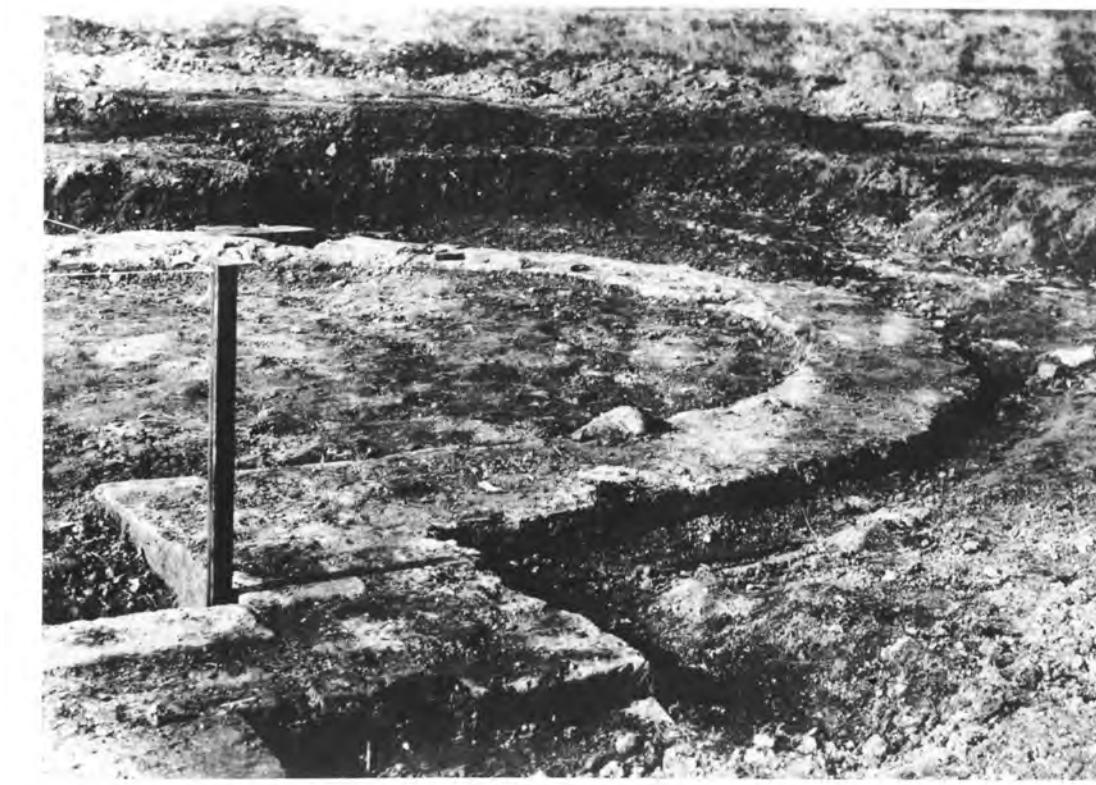
Τρίκαλα. Μαλακάσι. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Δεσποτική εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα.

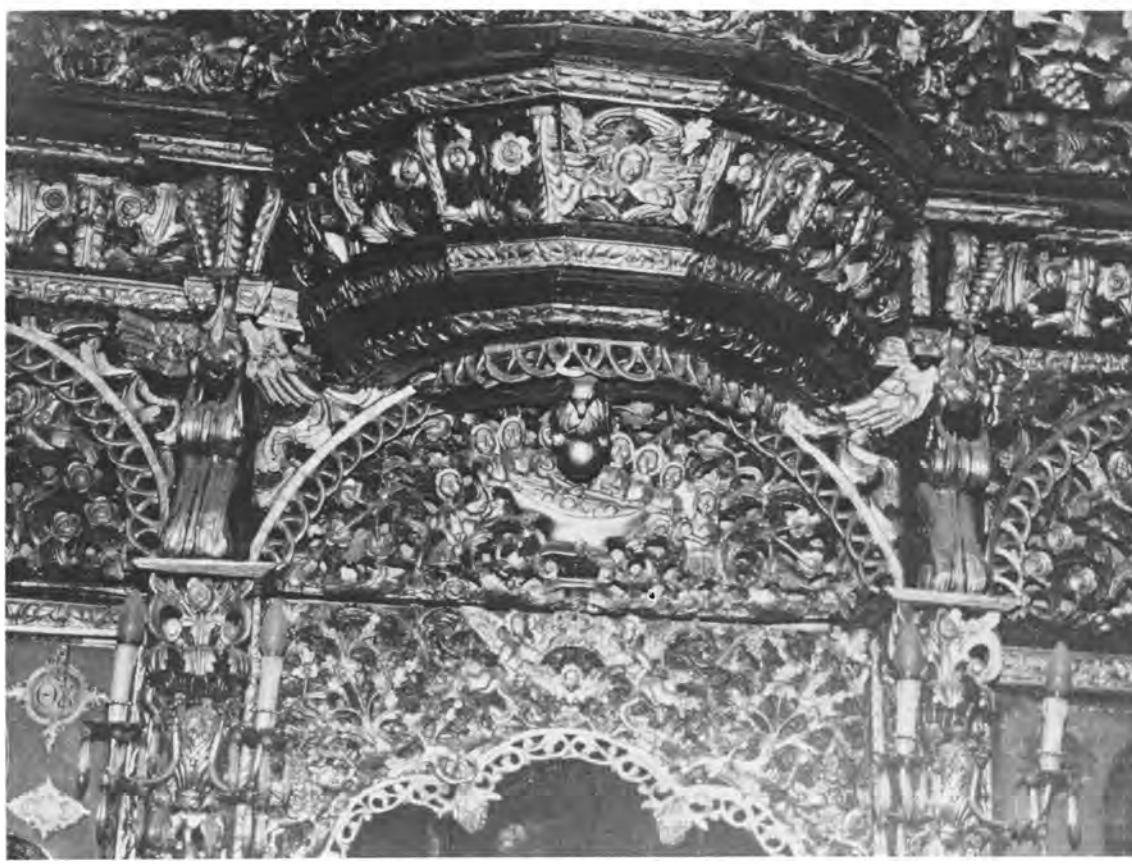
ΚΡΥΣΤΑΛΛΩ ΜΑΝΤΖΑΝΑ

Αταλάντη. Θέση Παληομάγαζα: α-β) Λεπτομέρεια ψηφιδωτών δαπέδων.

α) Αταλάντη. Θέση Παληομάγαζα. Ο χώρος της ανασκαφής από Ν., β) Τρίκαλα. Κεφαλόβρυσο. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης. Τμήμα του τέμπλου.

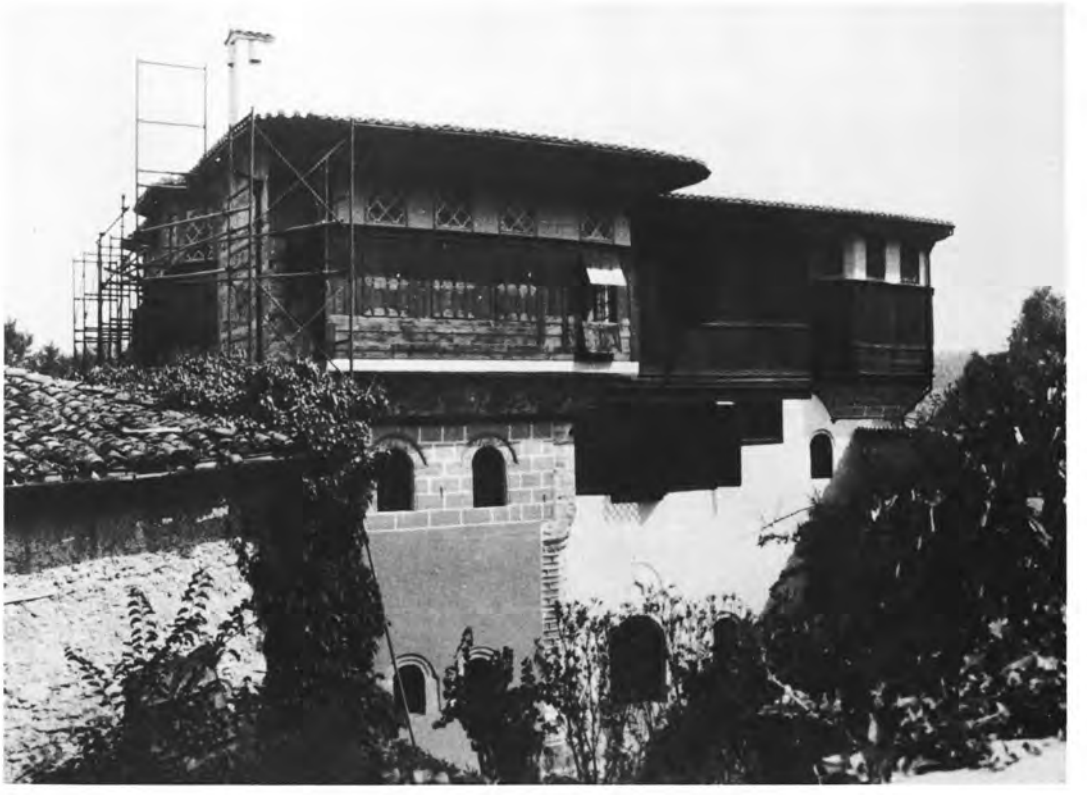

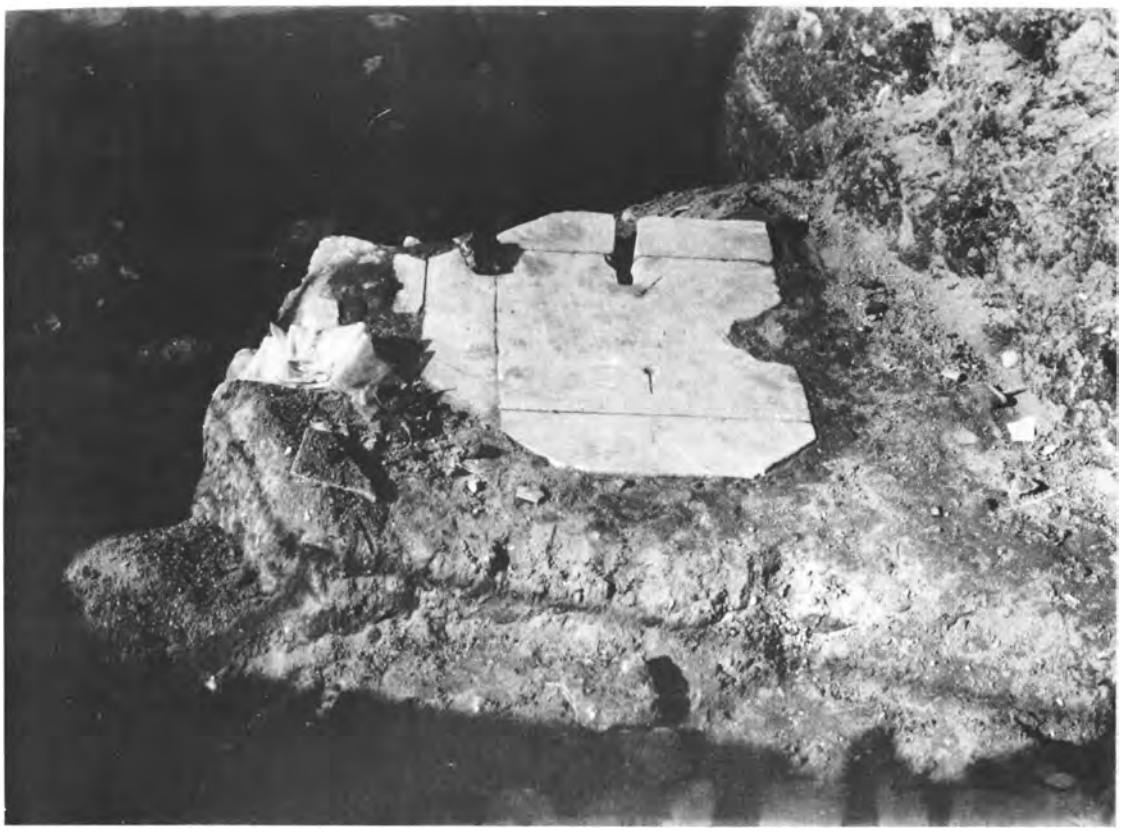

α) Δίβρη Φθιώτιδος. Ναός Αγίας Βαρβάρας. Άποψη του ναού από ΝΑ., β) Αταλάντη. Θέση Παληομάγαζα. Άποψη του χώρου της ανασκαφής.

Λάρισα. Οδός Κύπρου 95. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

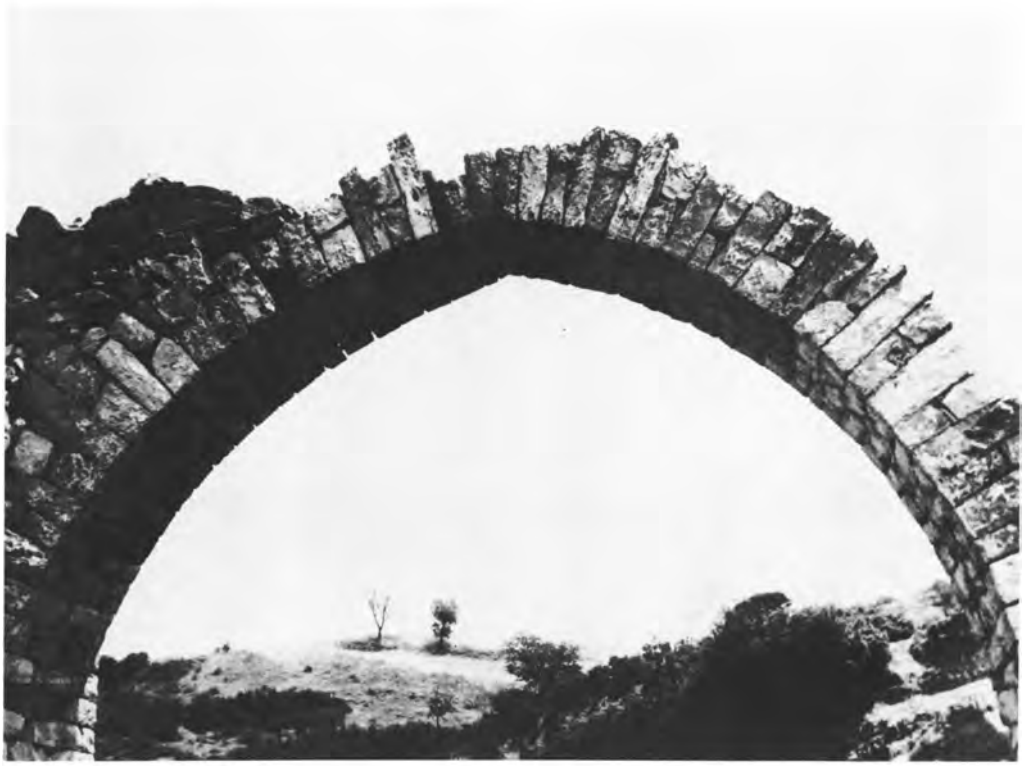
Λάρισα: α) Αμπελάκια. Άποψη του αρχοντικού του Γ. Σβαρτς από ΝΔ., β) Οδός Κύπρου και Ανδρούτσου. Τμήματα πλακών.

Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Ε. Αναστασόπουλου: α) Σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου, β) Δάπεδο από πήλινες πλάκες.

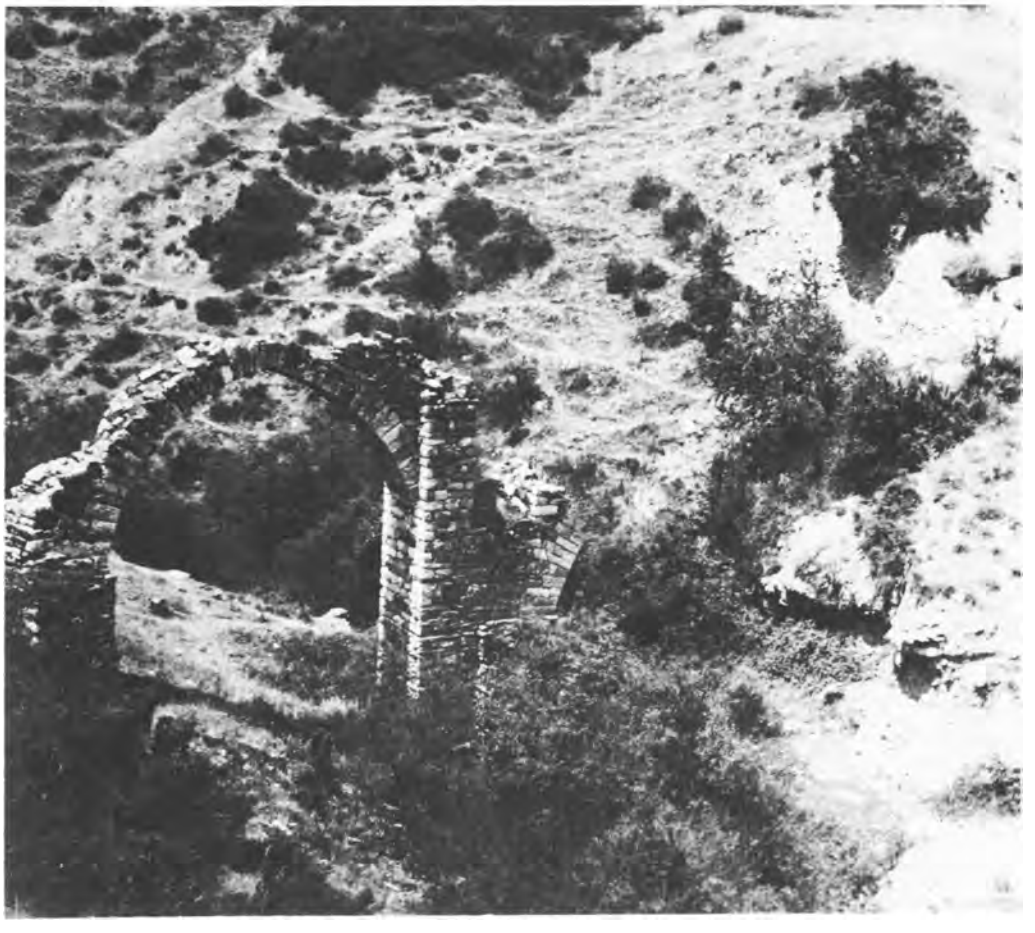
ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

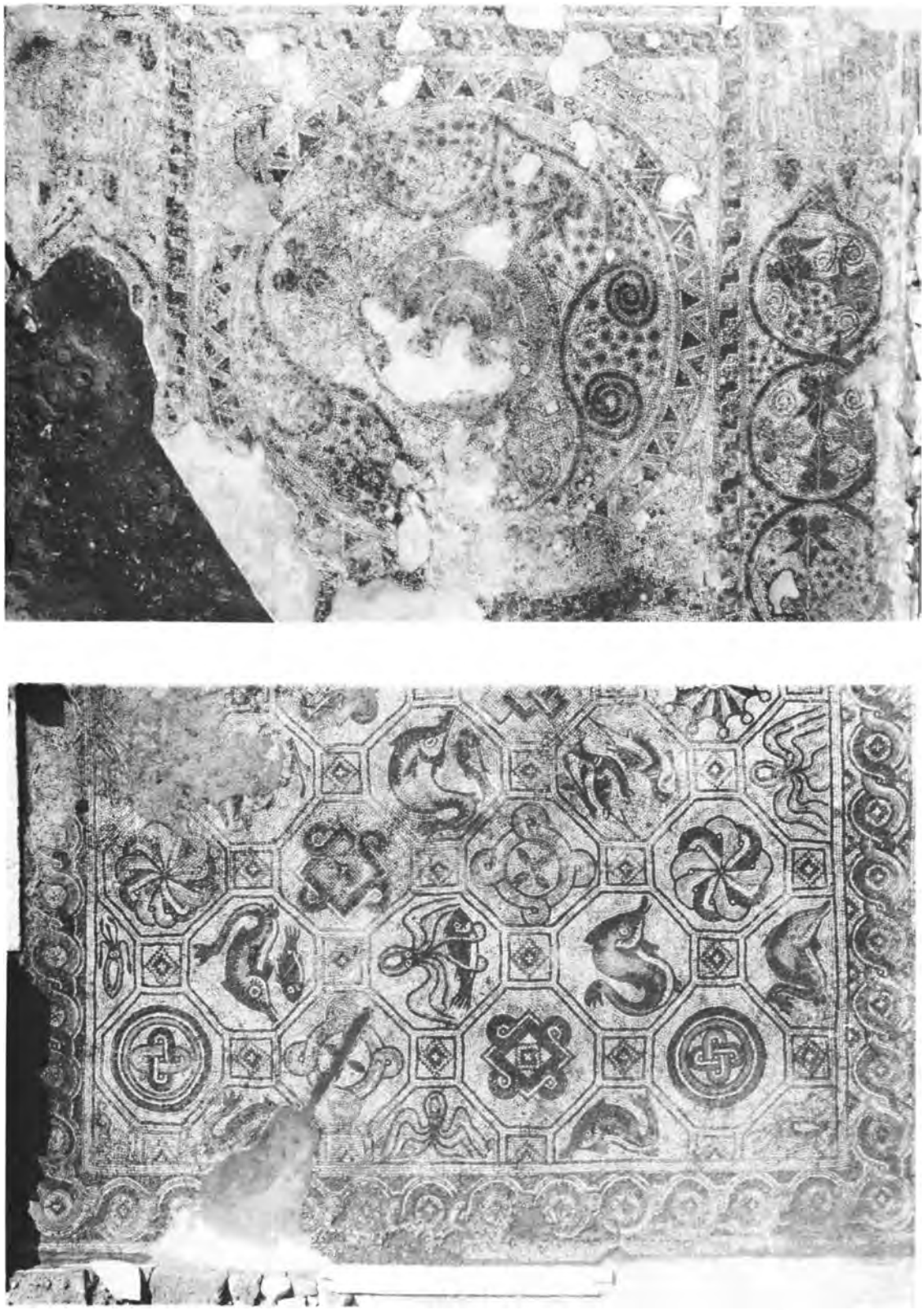

α) Βελεστίνο. Θέση Κράνοβο. Γεφύρι υδραγωγείου με οξυκόρυφο τόξο, β) Νέα Αγχίαλος. Οικόπεδο Ε. Αναστασόπουλου. Τμήματα κοσμικού κτιρίου.

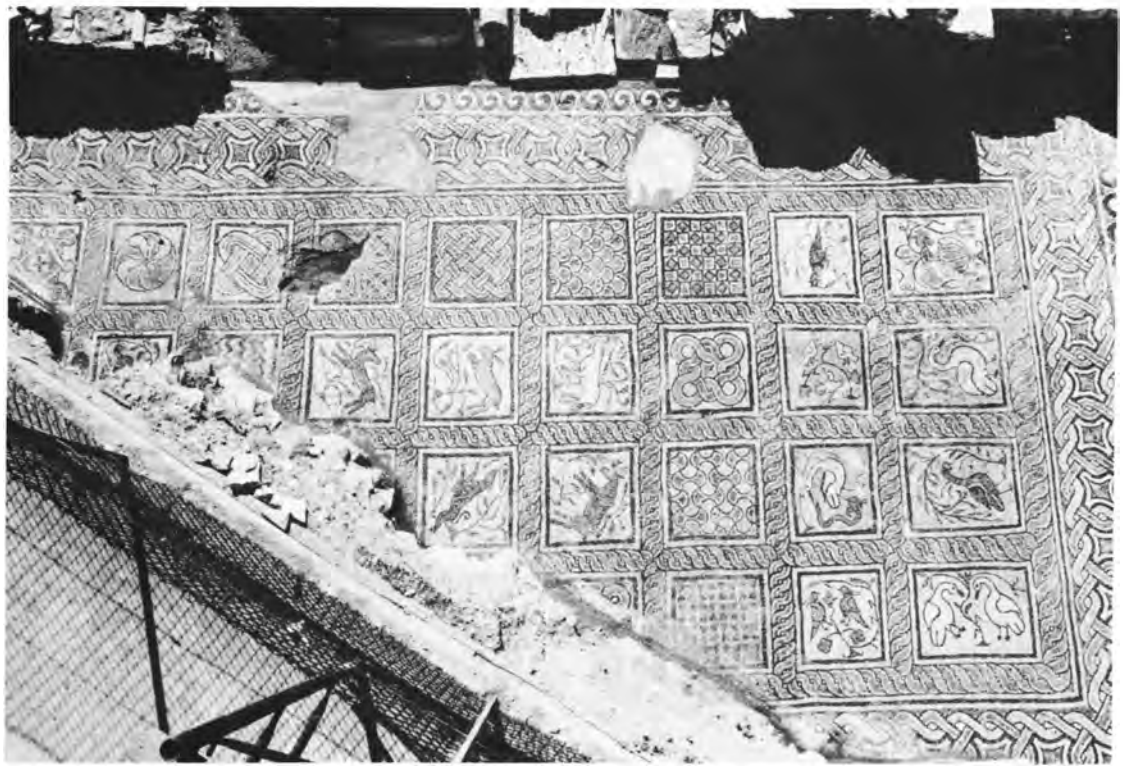

Βελεστίνο. Θέση Κράνοβο: α-β) Γεφύρια υδραγωγείου.

Νέα Αγχίαλος. Βασιλική Μαρτυρίου: α) Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από το βόρειο κλίτος, β) Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από το νάρθηκα.

Νέα Αγχίαλος. Βασιλική Αρχιερέως Πέτρου: α) Το υπόστρωμα αποκολλημένου τμήματος του ψηφιδωτού δαπέδου, β) Ψηφιδωτό δάπεδο στο ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους.

ΑΣΠΑΣΙΑ ΝΤΙΝΑ

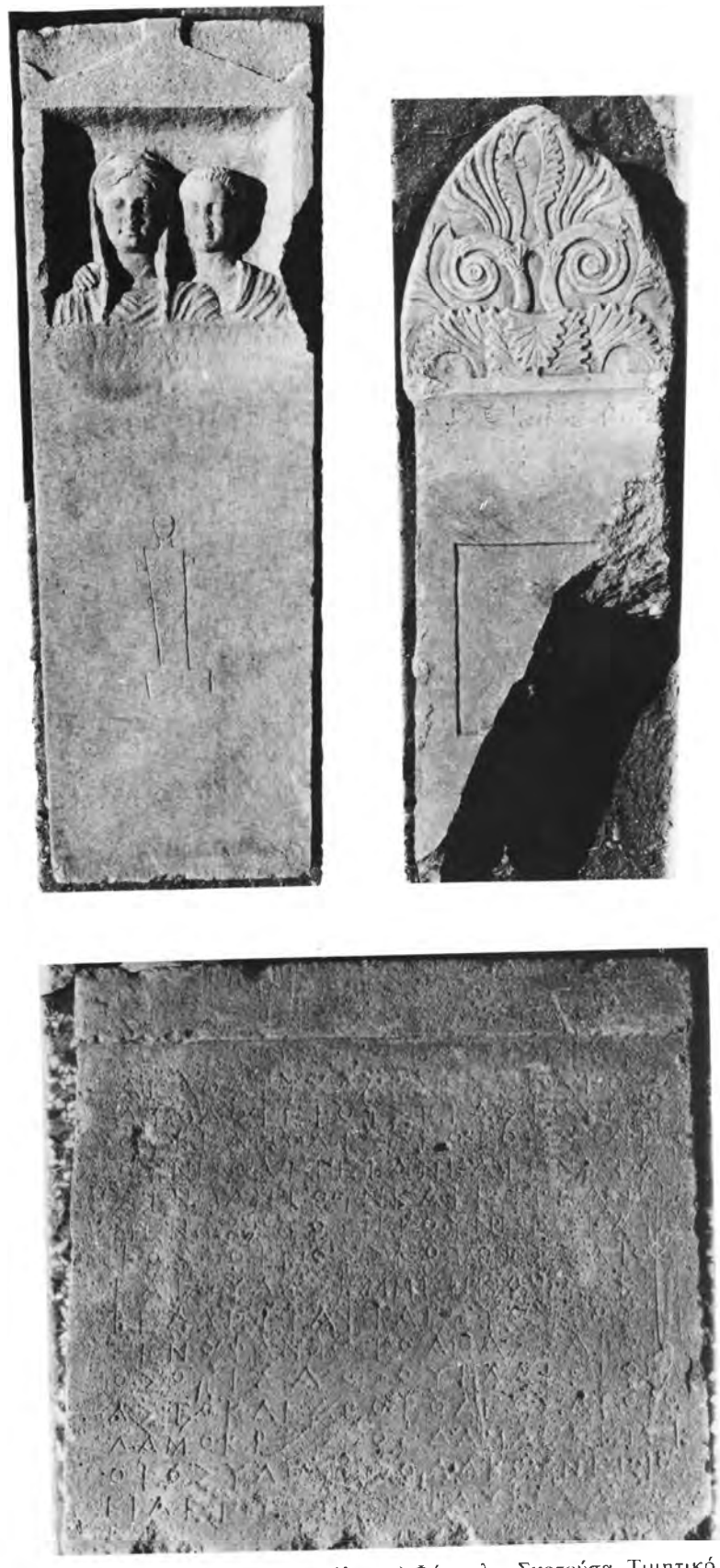

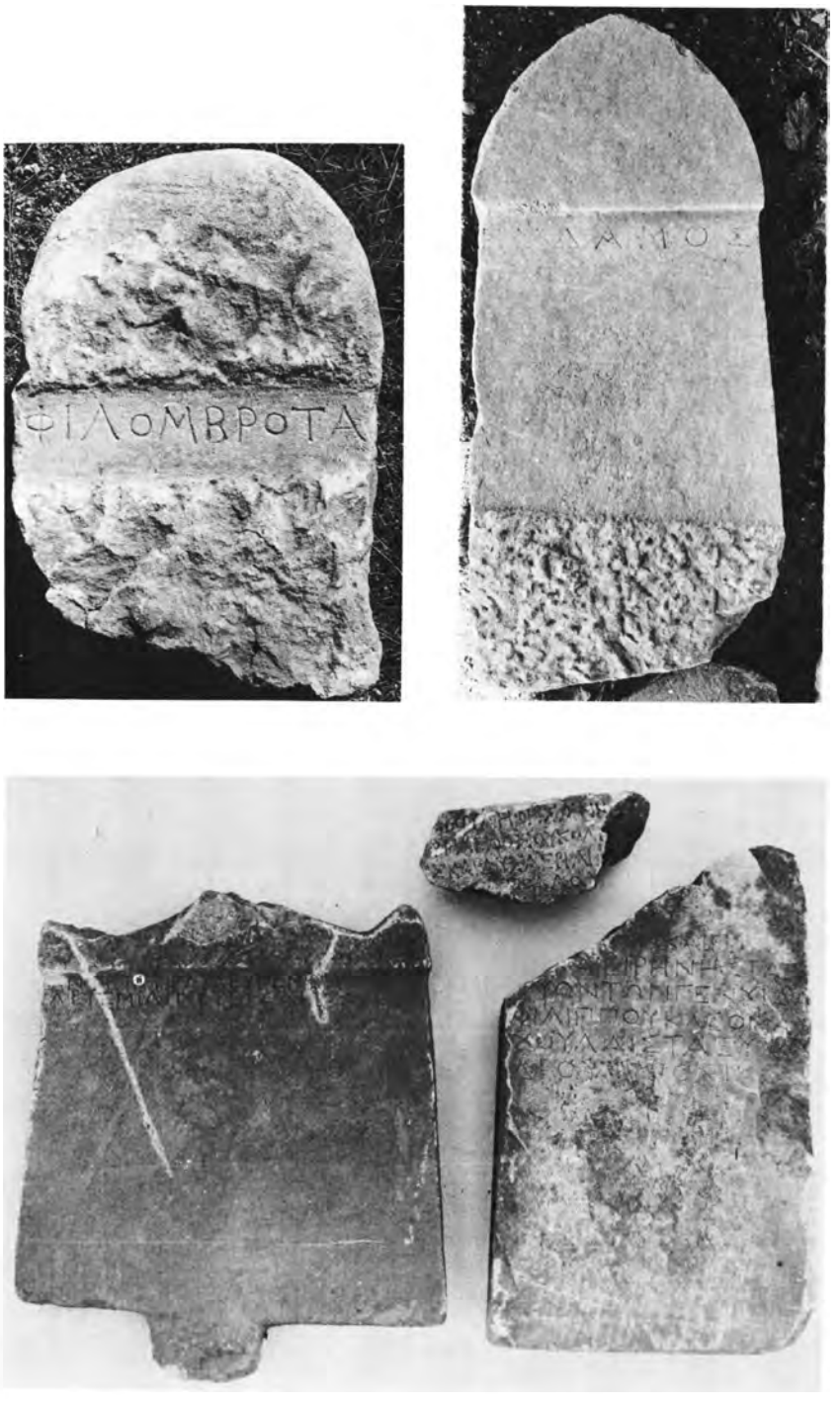

Φάρσαλα: α) Σκοτούσα. Απελευθερωτική επιγραφή, β-δ) Φάρσαλα. Επιτύμβιες στήλες και ενεπίγραφος κυβόλιθος, ε) Γόννοι. Τοξωτή επιτύμβια στήλη.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

α-β) Λάρισα. Ραχούλα. Επιτύμβιες στήλες, γ) Φάρσαλα. Σκοτούσα. Τιμητικό ψήφισμα.

Τρίκαλα. Άτραξ: α-β) Επιτύμβιες στήλες, γ) Αναθηματικές στήλες.

Λάρισα. Αγιόκαμπος: α) Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου, β) Τμήμα αρχαίου πύργου.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

Φάρσαλα. Οδός Αθηνάς και Χονδροπούλου: α) Ειδώλιο από την οικία Α, β) Ευρήματα αποθέτη, γ) Αγγεία από την προσφορά θεμελίωσης στον ανατολικό τοίχο της οικίας Α.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

Φάρσαλα: α) Οδός Αθηνάς 154. Άποψη της ανασκαφής από Α., β) Οδός Αθηνάς και Χονδροπούλου. Άποψη της ανασκαφής από ΒΔ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΟΥΦΕΞΗΣ

Λάρισα. Καλό Νερό: α-β) Τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου.

α) Λάρισα. Οδός Ασκληπιού 55. Άποψη της ανασκαφής από Α., β) Φάρσαλα. Λόφος Αγίας Παρασκευής. Άποψη της ανασκαφής από ΝΔ.

Γ. ΤΟΥΦΕΞΗΣ - Σ. ΚΑΤΑΚΟΥΤΑ

Λάρισα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου 167: α-β) Δίωτος σκύφος από τον τάφο 25 και ο τάφος.

Λάρισα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνίου 167: α-β) Κτερίσματα από τον τάφο 6, γ) Ο τάφος 5.

Λάρισα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου 167: α-δ) Πήλινα και γυάλινα αγγεία από το αρχαίο νεκροταφείο.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ

α) Πύργος Κιερίου. Επιτύμβια στήλη, β) Καλλίθηρο. Καμαροσκεπής τάφος στη θέση «Ξυνόβρυση».

Λ. ΧΑΤΖΗΑΓΓΕΛΑΚΗΣ - ΜΠ. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

α) Άγιοι Θεόδωροι. Αγρός Μ. Τρούκη. Κτίριο Β, η υποθεμελίωση του στυλοβάτη, β) Καλλίθηρο. Λόφος Αγίου Αθανασίου. Ο αναλημματικός τοίχος.

ΜΠΑΜΠΗΣ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

α) Φθιώτιδες Θήβες. Αγρός Νικ. Νιφόρου. Τμήμα μαρμάρινης στήλης, β) Γόμφοι. Το τείχος και ο πύργος.

α-β) Βελεστίνο. Οικόπεδο Γ. Λαΐτσου. Πήλινο ειδώλιο και τμήμα κεραμίδας με σφράγισμα,
γ-δ) Σκόπελος. Αρχαία Πάνορμος. Άποψη του νοτιοδυτικού τείχους της ακρόπολης και άποψη αποθέτη εργαστηρίου κεραμικής.

Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ - Π. ΑΡΑΧΩΒΙΤΗ

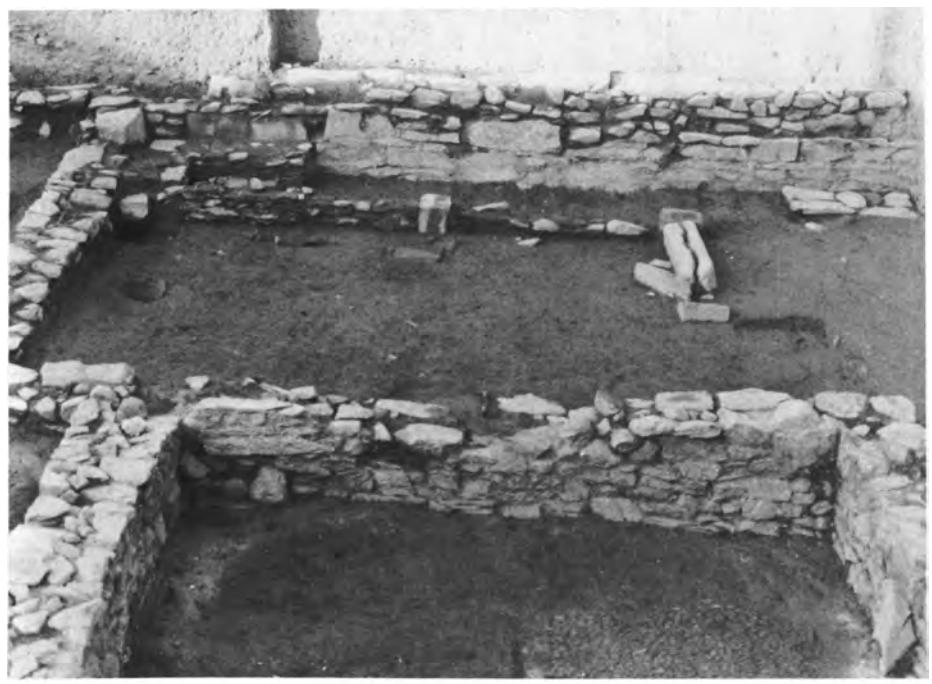

Βελεστίνο: α) Οικόπεδο Ι. Γιάτσου και Μ. Τσουμπέκου. Άποψη του πύργου του τείχους από ΝΔ., β-γ) Οικόπεδο Γ. Λαΐτσου. Άποψη της ανασκαφής με τους ελληνιστικούς τοίχους και ο μυκηναϊκός τοίχος με δύο οικοδομικές φάσεις.

Α. ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ - Π. ΑΡΑΧΩΒΙΤΗ

Βελεστίνο: α) Οικόπεδο Αδελφών Αποστολίνα. Άποψη της ανασκαφής από Α., β) Οικόπεδο Ε. Χατζη-θεοδώρου. Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

Βελεστίνο. Οικόπεδο Αδελφών Αποστολίνα: α) Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ. και δεξιά ο αρχαίος δρόμος, β) Το βοτσαλωτό δάπεδο.

ΑΡΓΥΡΟΥΛΑ ΙΝΤΖΕΣΙΛΟΓΛΟΥ

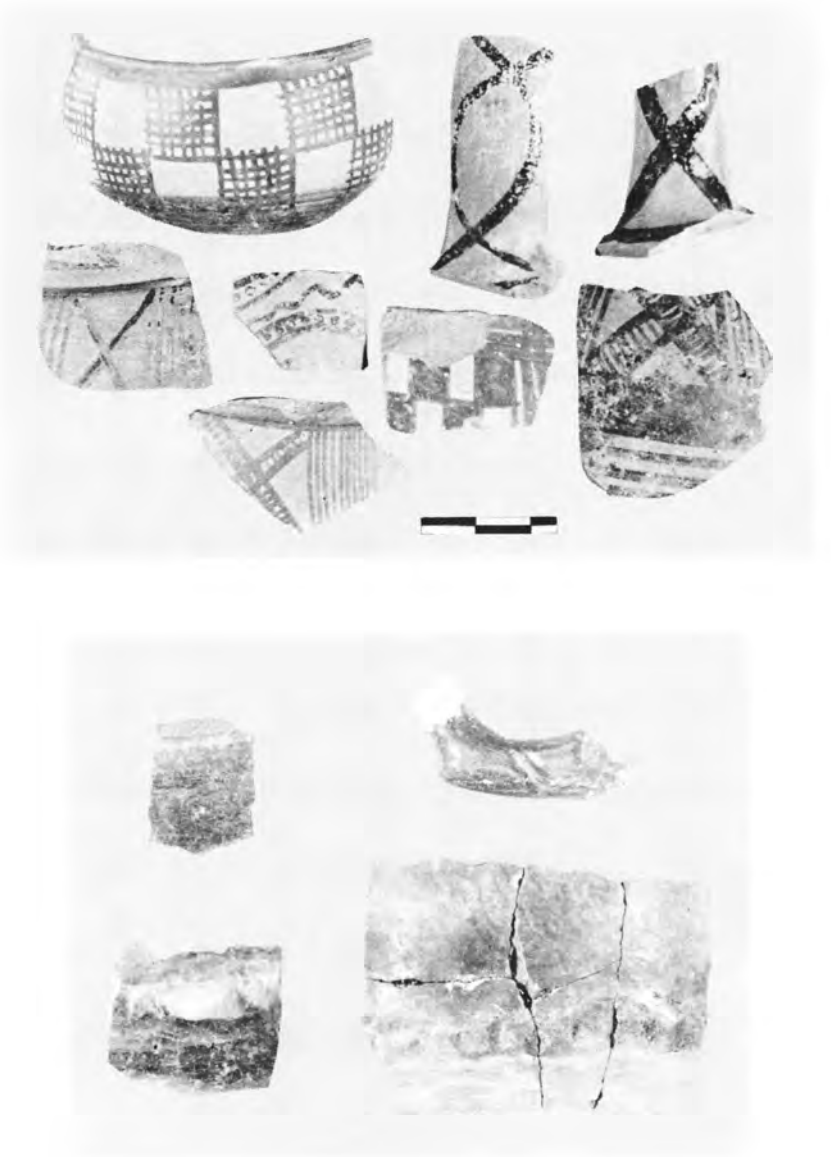

Δημητριάδα: α) Οδός Δημ. Πουλίου και Λαδά. Ο αρχαίος τοίχος, β) Οικόπεδο Κ. Βεργιώτη. Ο τοίχος από δυτικά, γ) Οικόπεδο Τρ. Ζέρβα. Η βορειοδυτική γωνία του περιστυλίου.

ΑΝΘΗ ΜΠΑΤΖΙΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

Βόλος. Οικόπεδο Αγγ. Κοκότσικα: α-β) Γεωμετρική και μυκηναϊκή κεραμική.

ΖΩΗ ΜΑΛΑΚΑΣΙΩΤΗ

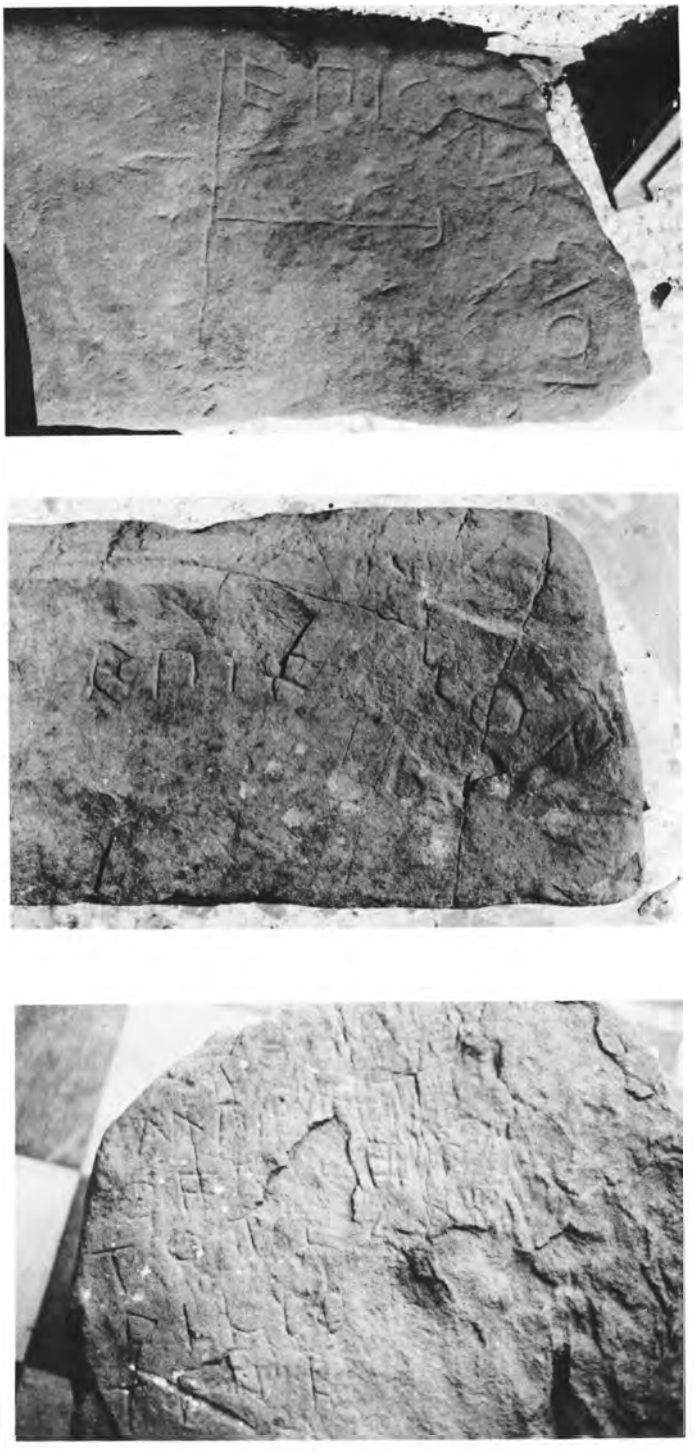

Νομός Φωκίδας: α) Δωρίδα. Άνω Καστέλλι. Αφιερωματική επιγραφή, β) Γραβιά. Αρχαία μυλόπετρα, γ) Πύργος, Λογγιές. Βόρειος πύργος οχύρωσης.

DENIS ROUSSET

Νομός Φωκίδας. Δωρίδα. Καστέλλια. Ευαγγελίστρια: α-γ) Ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες.

α) Γολέμι. Άγιος Γεώργιος. Αρτόσχημο αλάβαστρο από τον τάφο XV, β) Κυρτώνη. Άη-Γιάννης. Ψευδόσχημος αμφορίσκος από τον τάφο Ι, γ) Παλιό Μικρό Χωριό Ευρυτανίας. Τμήμα οχύρωσης.

Λιβανάτες. Κύνος: α) Πρόχους από παιδικό τάφο, β) Τμήμα εικονιστικού κρατήρα, γ) Λείψανα κλιβάνου (;).

Αταλάντη: α) Οδός Μεταξά. Γενική άποψη της οχύρωσης, β) Μακεδονικά. Ταφικός πίθος.

α) Αταλάντη. Οδός Μ. Αλεξάνδρου. Τμήμα αγάλματος, β) Αταλάντη. Οδός Μ. Αλεξάνδρου. Τοίχος κατά τη διάνοιξη βόθρου, γ) Στυλίδα. Οδός Αγίου Δημητρίου 6. Άποψη της ανασκαφής.

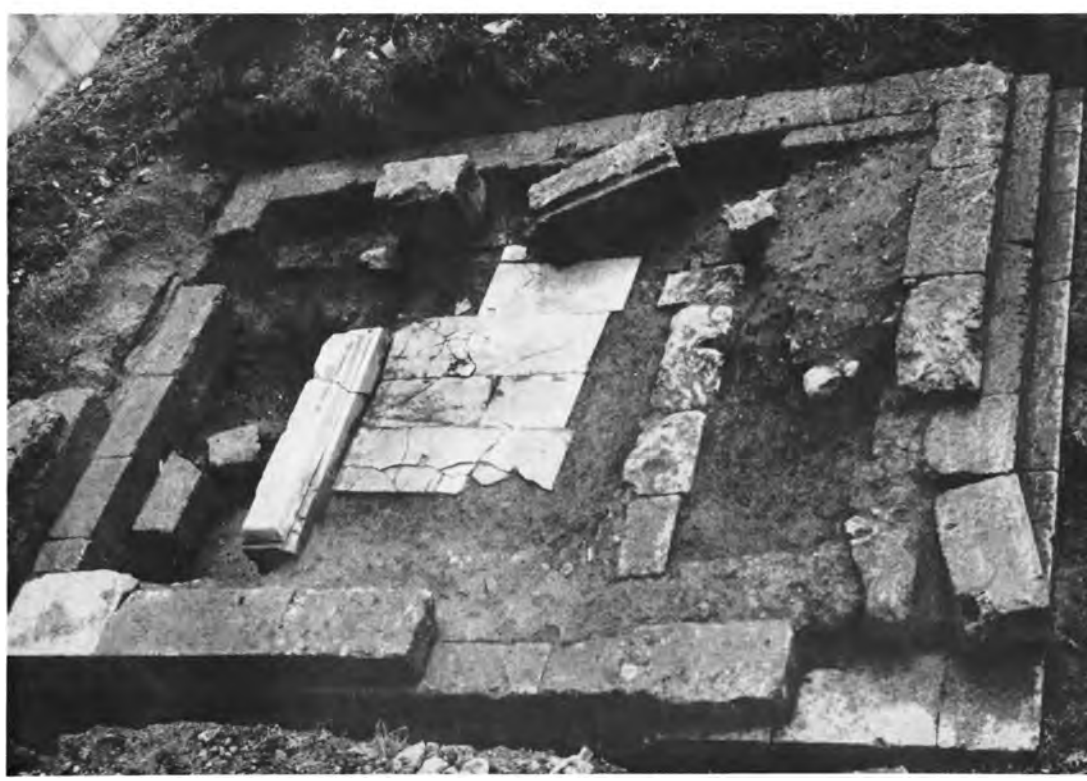
ΠΑΝΤΟΣ Α. ΠΑΝΤΟΣ

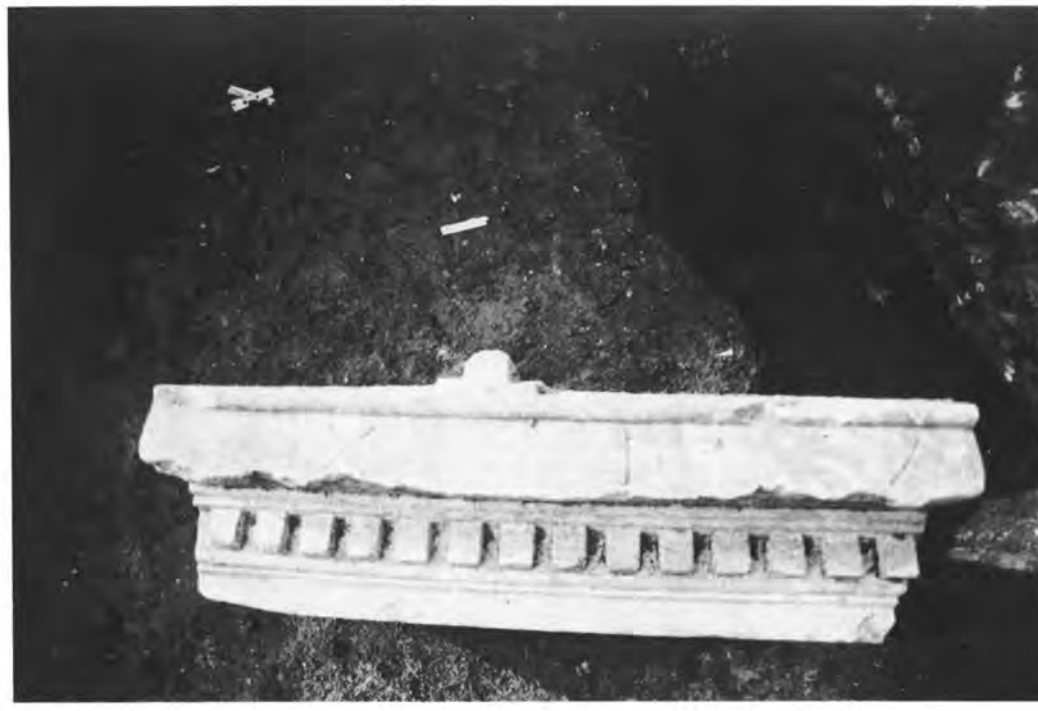
Αχινός: α) Οικόπεδο Γ. Αλεξίου. Το στρώμα καταστροφής, β) Οικόπεδο Β. Συναχέρη. Το τείχος από ΒΑ.

Αχινός: α) Αυλή Δημοτικού Σχολείου. Τοίχος κτιρίου, β) Οικόπεδο Γ. Αλεξίου. Ναϊσκόμορφο κτίσμα.

ΠΑΝΤΟΣ Α. ΠΑΝΤΟΣ - Μ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ

Αχινός. Οικόπεδο Σπ. Σπυροπούλου: α) Επιστύλιο επιτύμβιας στήλης με επιγραφή, β) Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.-ΒΔ.

ΠΑΝΤΟΣ Α. ΠΑΝΤΟΣ

Λαμία: α) Οδός Χατζοπούλου. Άποψη της ανασκαφής, β) Οδός Ποσειδώνος. Ο τάφος ΙΙ από Δ., γ) Οδός Υψηλάντου 27. Άποψη τάφων VI και VII.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΚΑΤΣΟΥΝΗ

α) Αμάρυνθος. Παληοχώρα. Χάλκινο έλασμα, β-γ) Τύμβος Σαλγανέα. ΜΕ πολύχρωμος αμφορέας και αρχιτεκτονικά λείψανα.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Αμάρυνθος. Παληοχώρα: α-β) «Ξεστή» και κηλιδωτή ΠΕ κεραμική, γ) Αγνύθα ελληνιστικών χρόνων και ρωμαϊκή κεραμική, δ) Λαβές από μικρούς πίθους.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Αμάρυνθος. Παληοχώρα: α-δ) Ευρήματα των χώρων ΙΙ και ΙΙΙ.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Ερέτρια. Οικόπεδο ΒΥΜΕΝ Α.Ε.: α) Τμήμα του τείχους, β) Τμήμα του διατειχίσματος.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

α) Μάνικα. Οικόπεδο Ευαγγ. Κυράνα. Γενική άποψη των τάφων, β) Αμάρυνθος. Παληοχώρα. Η τομή Α.

α) Χαλκίδα. 12ο Δημοτικό Σχολείο. Αγωγός πάνω από το κατώφλι ελληνιστικού σπιτιού, β) Μάνικα. Οικόπεδο Π. Μπεληγιάννη. Ο τάφος Β.

Κύμη: α) Ποταμιά. Κτίριο Αρχαιολογικής Συλλογής, β) Χαλκίδα. 12ο Δημοτικό Σχολείο. Γενική άποψη της ανασκαφής.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Ερέτρια: α) Το Μουσείο μετά την επέκταση, β) Το προαύλιο του Μουσείου μετά την ταξινόμηση.

ΕΦΗ ΣΑΠΟΥΝΑ-ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

Νομός Κεφαλληνίας. Πάστρα. Ερείπια ναού Αγίων Αναργύρων.

Αχαΐα. Μονή Αγίων Πάντων Βελημαχίου. Εικόνα ένθρονης Θεοτόκου.

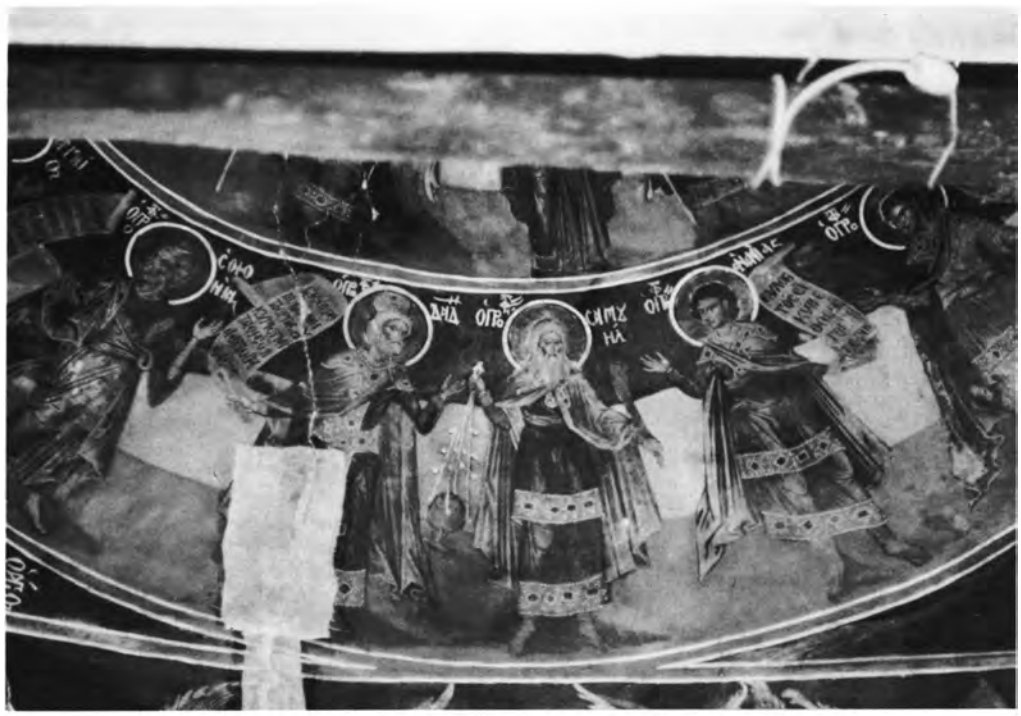
ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

α) Μονή Πορετζούς Ηλείας. Εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας, β) Μονή Αγίων Θεοδώρων Αροανίας. Παρεκκλήσι Αγίου Ιωάννου. Στερεωτικές εργασίες των τοιχογραφιών.

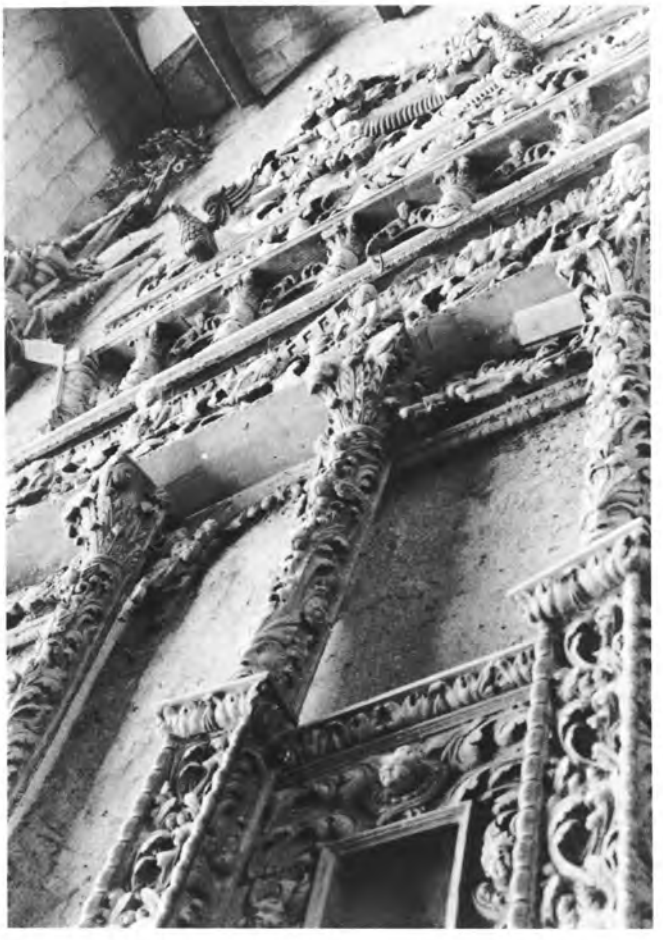
ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Μονή Αγίων Θεοδώρων Αροανίας: α) Η παράσταση της «Χώρας του Αχωρήτου», β) Η παράσταση «Παρθενικόν καύχημα», μετά τον καθαρισμό.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Κεφαλλονιά. Ναός Αγίου Σπυρίδωνα Πουλάτων: α) Το ξυλόγλυπτο τέμπλο, β) Η βόρεια όψη του ναού.

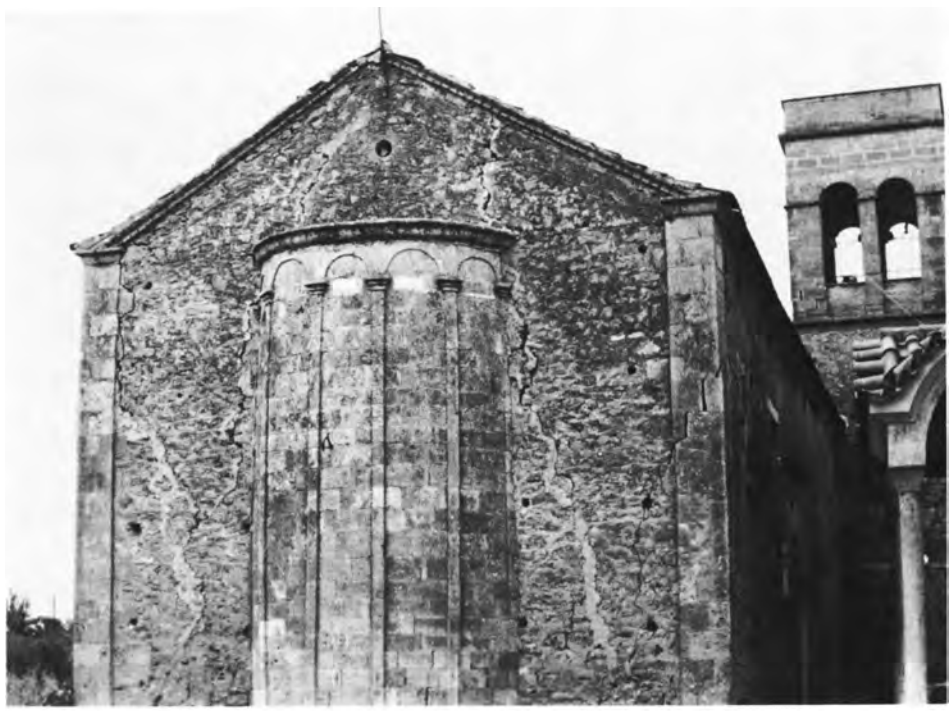
ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

α) Πάτρα. Δημοτικό θέατρο. Οι τοιχογραφίες του εξώστη, β) Κεφαλλονιά. Μονή Αγίων Φανέντων Σάμης. Κατασκευή στεγάστρου.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Ηλεία: α) Νεοχώρι. Παλαιός ναός Αγίου Γεωργίου, β) Φρούριο Γλαρέντζας. Άποψη μετά τους σεισμούς.

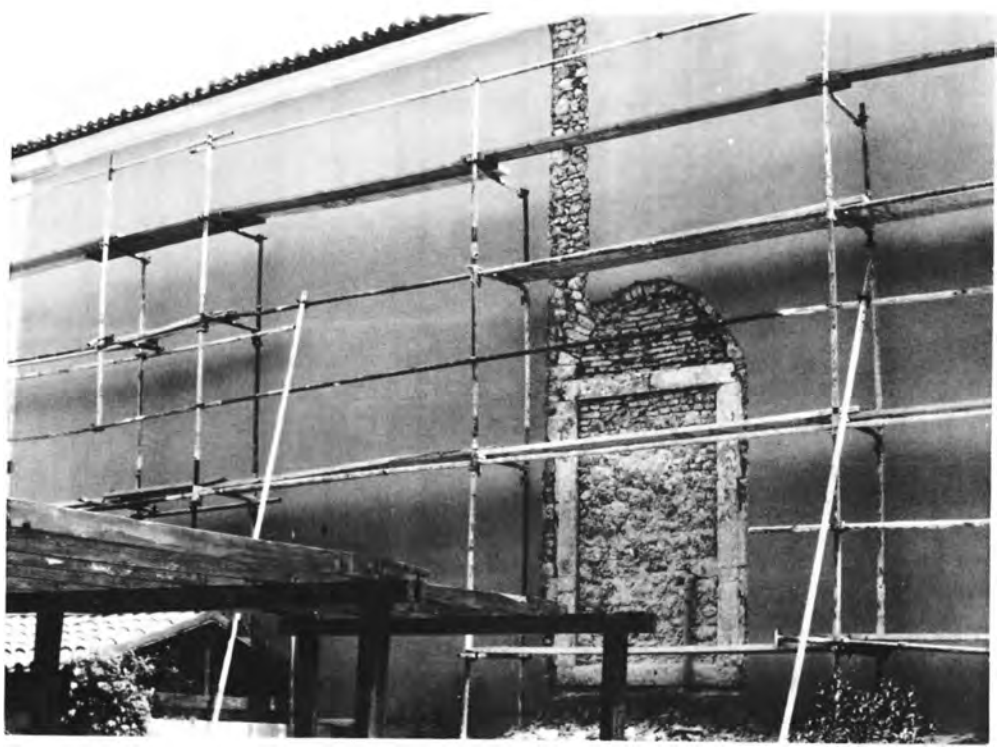

Χλεμούτσι. Φρούριο: α) Αναστηλωτικές εργασίες της αίθουσας F, β) Ρωγμές στο δώμα της αίθουσας Β.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Πάτρα. Παλαιός ναός Αγίου Ανδρέα: α-β) Καθαίρεση των επιχρισμάτων στους πεσσούς της δυτικής όψης.

Μονή Αγίων Θεοδώρων Αροανίας: α) Το διαβατικό της εισόδου, β) Το εσωτερικό της μονής.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

α) Ρίο. Φρούριο. Το βορειοανατολικό τείχος και η σκάλα ανόδου στις επάλξεις κατά τη διάρκεια των εργασιών, β) Μονή Αγίων Πάντων Βελιμαχίου. Γενική άποψη του εσωτερικού.

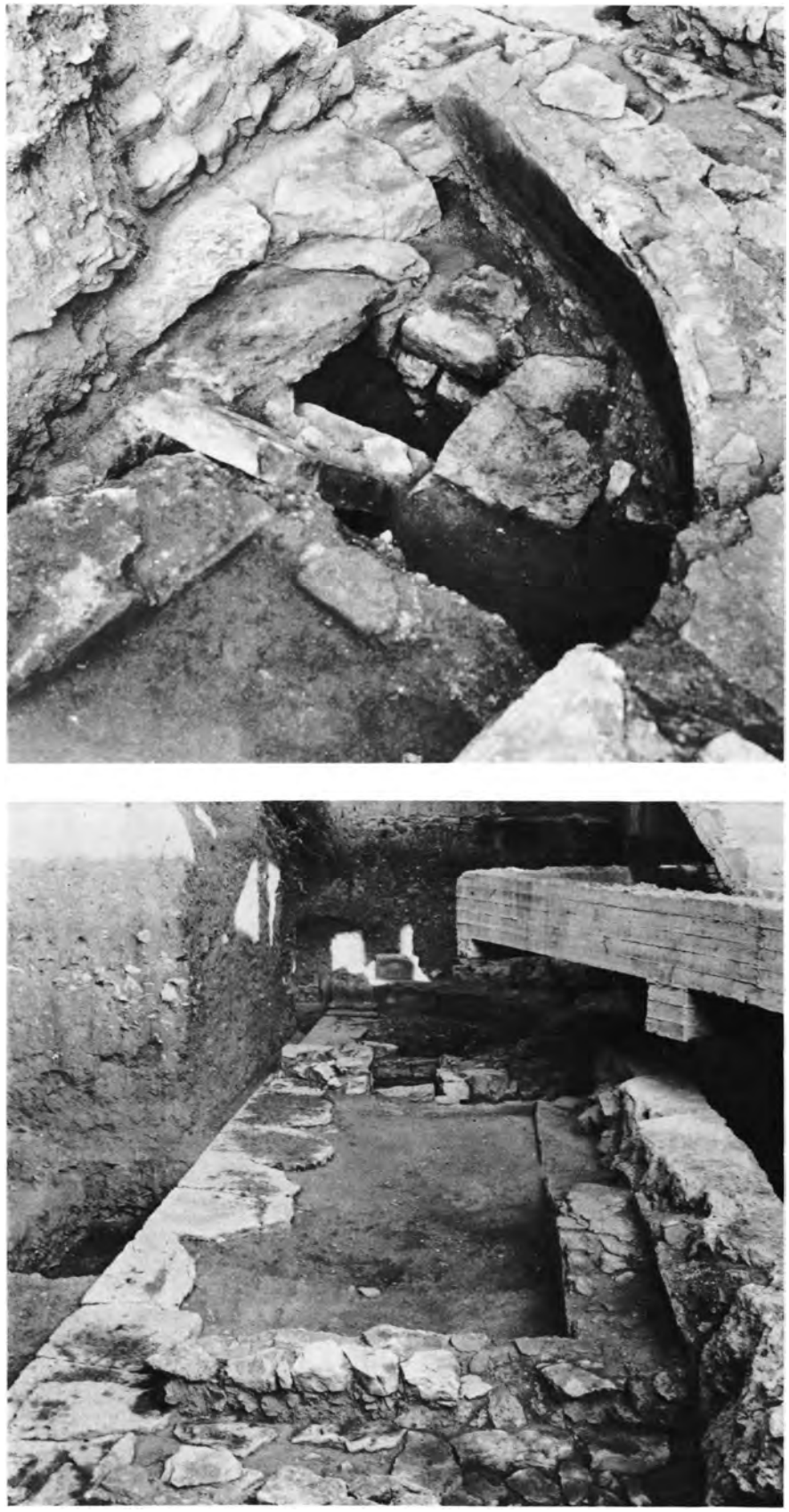
ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Ρίο. Φρούριο: α-β) Το βορειοανατολικό τείχος και η σκάλα ανόδου στις επάλξεις.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Ναύπακτος. Οδός Καπουρδέλη και Καρακουλάκη: α) Ο αγωγός 2 που τέμνει εγκάρσια το τείχος, β) Κόγχες λουτρικής εγκατάστασης στον πυρήνα του τείχους.

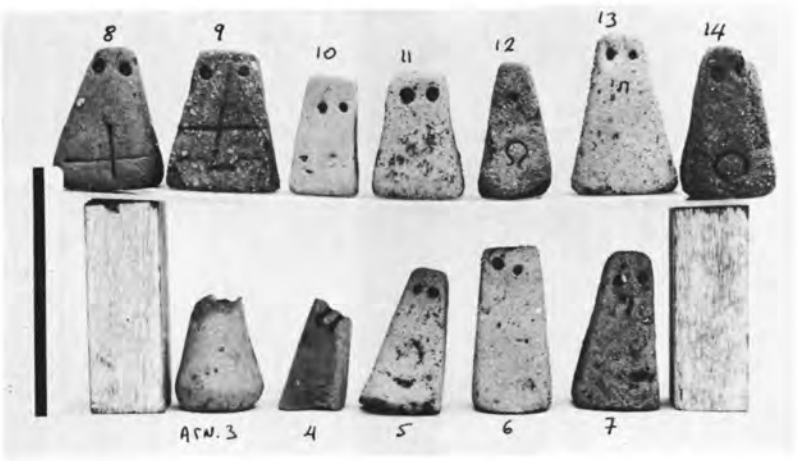
ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Ναύπακτος: α) Οδός Φαρμάκη και Τζαβέλλα. Ο αποχετευτικός αγωγός, β) Οδός Τζαβέλλα 111. Άποψη της ανασκαφής από Δ.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

α) Καινούργιο Τριχωνίδας. Αγνύθες, β) Λουτράκι Ξηρομέρου. Κτιστή είσοδος του τάφου, γ) Ναύπακτος. Λεωφ. Αθηνών και Θ. Νόβα. Μικρό σκέλος του τείχους προσαρμοσμένο στο κυρίως, δ-ε) Ναύπακτος. Οδός Καπουρδέλη και Καρακουλάκη. Η ανατολική παρειά του τείχους και ο συλλεκτήριος αγωγός από Ν.

Λ. ΚΟΛΩΝΑΣ - Γ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

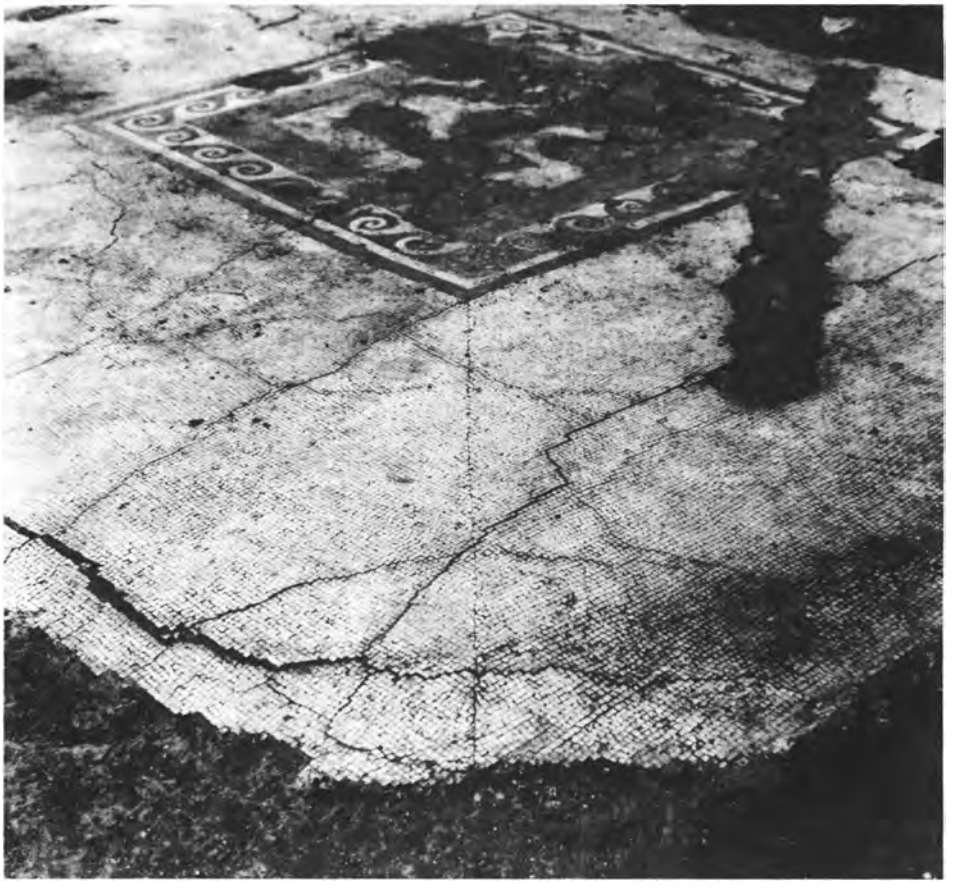

α, γ) Άνω Μαζαράκι Πατρών. Βάση από αμμόλιθο και άποψη της ανασκαφής από ΝΔ., β) Μαστορέικα Χαλανδρίτσας. Επιτύμβια ελληνιστική στήλη.

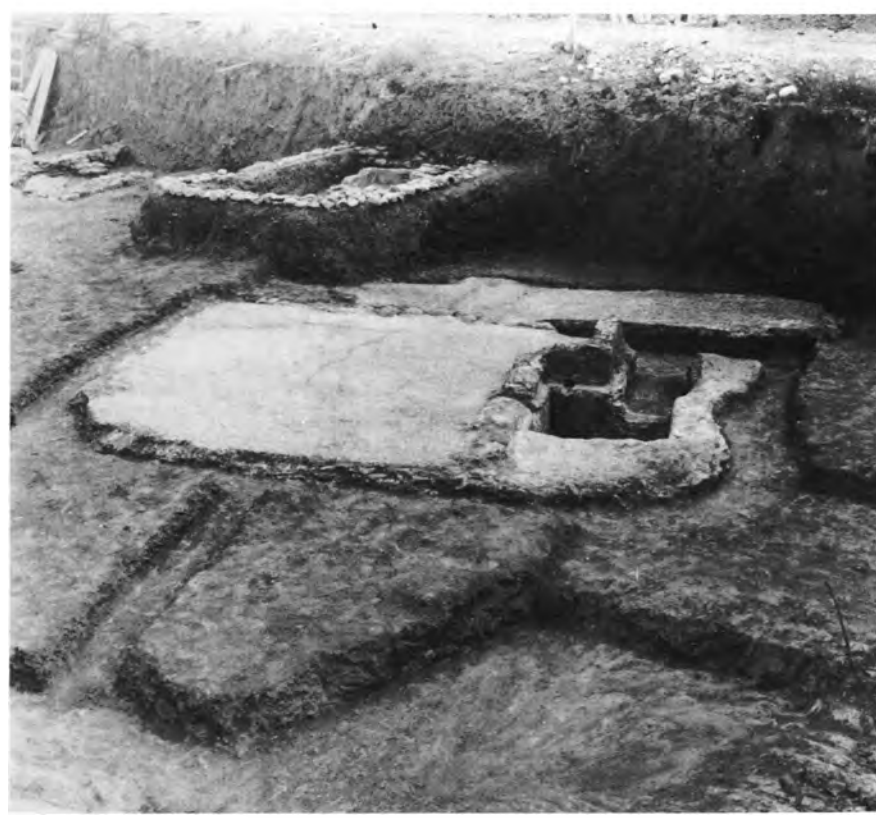
ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

α) Βούντενη Πατρών. Τάφος 4, β) Αίγιο. Οδός Ομαγυρίου Διός 10. Ψηφιδωτό δάπεδο.

Πάτρα. Οδός Πατρών και Κλάους 3: α-β) Ληνός και υπολήνιο.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

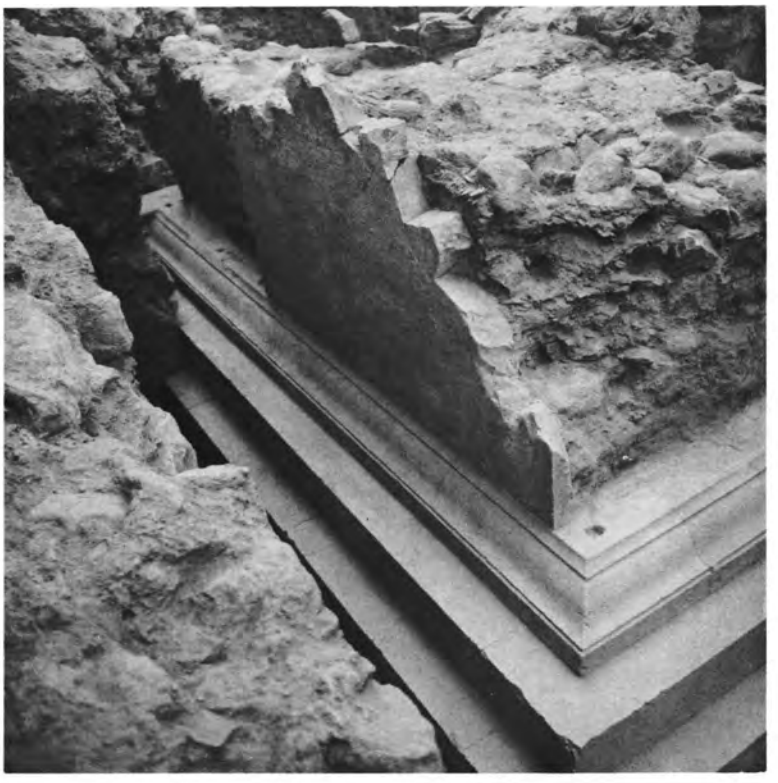
Πάτρα: α) Οδός Πατρών και Κλάους 1. Ο ταφικός θάλαμος Χ, β) Οδός Πατρών και Κλάους 3. Συγκρότημα ληνών.

Πάτρα: α) Οδός Μεσολογγίου 11. Γενική άποψη των τάφων, β) Οδός Ακτής Δυμαίων 21. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β.

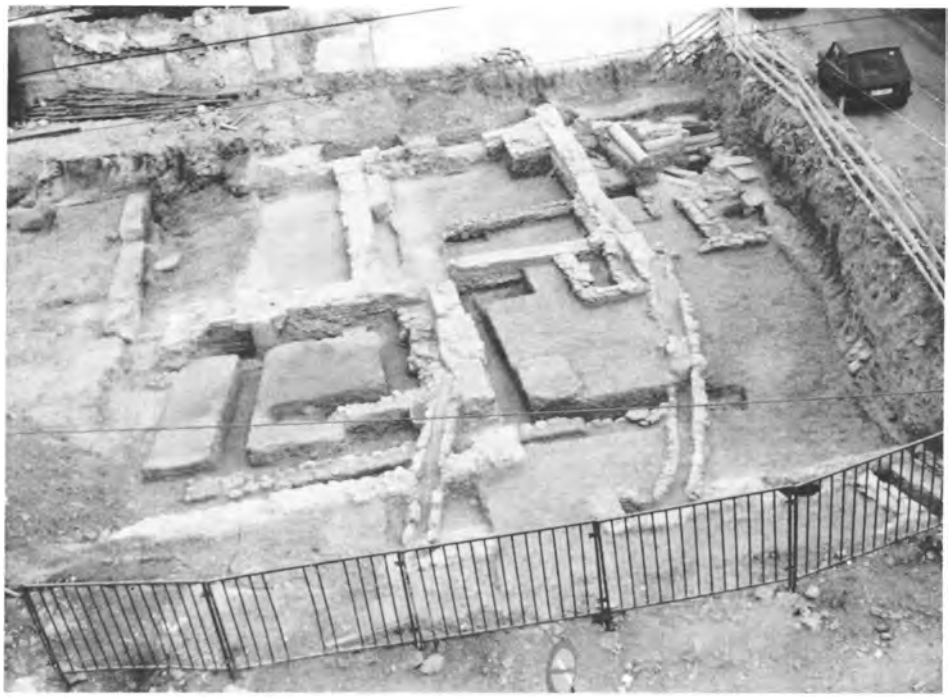
Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ - Μ. ΚΩΤΣΑΚΗ

Πάτρα. Οδός Κανακάρη 133: α) Η βόρεια πλευρά του ταφικού μνημείου, β) Η βορειοανατολική γωνία του ταφικού μνημείου.

Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

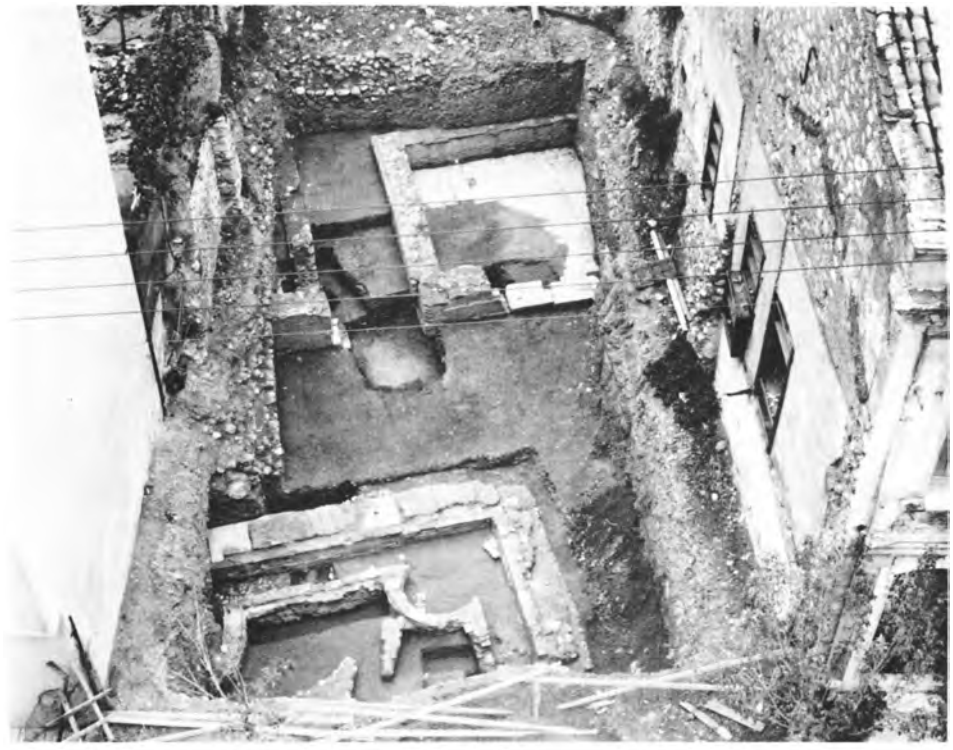

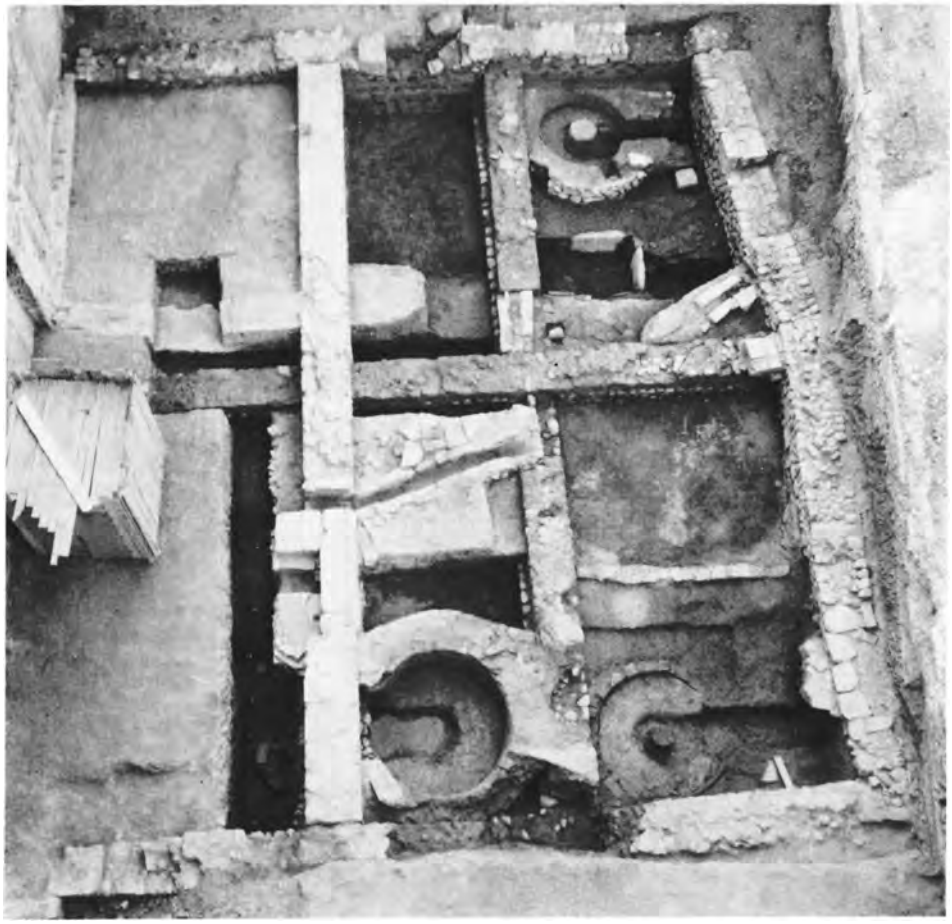
Πάτρα: α) Οδός Καρατζά 14-Βασ. Ρούφου. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΑ., β) Οδός Κανακάρη 133. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.

Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

Πάτρα. Οδός Καραϊσκάκη 212: α-β) Εσχάρα του κλιβάνου 1 από Ν., και τα τοξύλλια κάλυψης του δεύτερου ορόφου.

Πάτρα: α) Οδός Λόντου 42. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α., β) Οδός Καραϊσκάκη 212. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.

Πάτρα: α) Οδός Ανθείας 206. Γενική άποψη των υστερορωμαϊκών κατασκευών από Β., β) Οδός Βασ. Ρούφου 88. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

Μ. ΚΩΤΣΑΚΗ - Λ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

Μουσείο Πατρών. Η προθήκη αριθ. 10.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Μουσείο Πατρών. Το ψηφιδωτό δάπεδο από τα Ψηλαλώνια.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

Μουσείο Πατρών: α) Επιτύμβια στήλη, β) Άγαλμα Ηρακλή, γ) Ρωμαϊκό αντίγραφο Αθηνάς Παρθένου.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

1. Πλατεία Κοτζιά
2. Οδός Κορυζή 4
3. Οδός Προπυλαίων 11
4. Οδός Βαλαβάνη 4
5. Οδός Βαλαβάνη 6 και Παμφίλης
6. Οδός Καλλισθένους 36
7. Οδός Πουλοπούλου 37
8. Οδός Ερυσίχθονος 3-5
9. Οδός Κεραμεικού 44 και Γιατράκου
10. Οδός Μερόπης 6
11. Οδός Πειραιώς 82 και Σαλαμίνος
12. Οδός Πλαταιών 59
13. Οδός Λένορμαν 129
14. Οδός Πλάτωνος 105
15. Οδός Βασιλικών 73 και Τιμαίου Λοκρού
16. Αρχαιολογικός χώρος Ακαδημίας Πλάτωνος

Σχέδ. Α΄. Τοπογραφικός χάρτης της Αθήνας όπου σημειώνονται οι ανασκαφέντες χώροι το 1988.

ΟΔΟΣ ΚΡΑΤΙΝΟΥ

ΟΔΟΣ ΑΘΗΝΑΣ

ΟΔΟΣ ΕΥΠΟΛΙΔΟΣ

Σχέδ. Β΄. Αθήνα. Πλατεία Κοτζιά. Κάτοψη της ανασκαφής.